
THE RAMAKRISHNA MISSION INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY
CALCUTTA

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २८

महामुनिश्रीमद्व्यासप्रणीतं

ब्रह्मपुराणम् ।

एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः सपाठान्तर-
निर्देशं संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१७

खिस्ताब्दाः १८९५

मूल्यं सपादरूपकषट्कम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेख[illegible]

ब्रह्मपुराणस्यास्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरायणम[illegible]ीषया संस्करणा[illegible]
[illegible]नि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते ।

क. इति संज्ञितम्—पूर्णम्, जनस्थाननिवासिनां साठे इत्यु[illegible]हाना[illegible]
शास्त्री ' इत्येतेषाम् ।

ख. इति संज्ञितम्—पूर्णं गौतमीमाहात्म्यरहितम्, आष्टेग्रामनिवासिनां [illegible]

ग. इति संज्ञितम्—पूर्णं गौतमीमाहात्म्यरहितम्, दक्षिणापथवर्ति[illegible]
ग्रहस्थम् ।

घ. इति संज्ञितम्—केवलं गौतमीमाहात्म्यम्, रा० रा० 'भाऊसाहेब न[illegible]कर' इत्येते-
षाम् ।

ङ. इति संज्ञितम्—केवलं गौतमीमाहात्म्यम्, श्री० 'पंतसचिव संस्थानभोर' इत्येते-
षाम् ।

च. इति संज्ञितम्—केवलं गौतमीमाहात्म्यम्, चोपडेग्रामनिवासिनां वे० रा० रा०
'वामनबुवा अयाचित' इत्येतेषाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथ ब्रह्मपुराणान्तर्गताध्यायविषयानुक्रमः ।

अ०

ाचरणश्लोकाः, नैमिषारण्यवर्णनम्, तत्र मुनीना-
ागमः, नैमिषे सूतगमनम्, मुनीनां सूतं प्रति पुरा-
श्रवणविषयकः प्रश्नः, लोमहर्षणस्य पुराणकथनो-
क्रमः, **सृष्टिकथनारम्भः,** अपामुत्पत्तिः,
ह्मणः समुद्भवः, ब्रह्मणाऽण्डद्वैधीकरणम्, ब्रह्मणो
रीच्यादीनामुत्पत्तिः, रुद्रादीनां समुद्भवः, वैवस्व-
तमनोरुत्पत्तिः, आदिसर्गश्रवणफलम् १
म्भुवमनुना शतरूपायाः परिणयः, तस्याः प्रियव्रतो-
त्तानपादयोः काम्याख्यकन्यायाश्च जन्मकथनम्,
उत्तानपादवंशकथनम्, तत्र प्रसङ्गतः पृथुजन्म, प्रचे-
तसामुत्पत्तिः, प्रचेतोमुखविनिर्गताग्निना वृक्षसंदाहः,
प्रचेतोभिर्वृक्षकन्यापरिणयः, तस्यां दक्षसमुद्भवः,
दक्षकन्यासंततिवर्णनम्, दक्षसृष्टिकथाश्रवणफलम् २
दीनामुत्पत्तिकथनम्, तत्राऽऽदौ दक्षनिर्मितमा-
नस्याः संततेर्वर्णनम्, अनन्तरं मैथुनधर्मेणासिक्नी-
नामकपत्न्यां हर्यश्वानामुत्पत्तिः, प्रजा विवर्धयि-
तॄणां हर्यश्वानां नारदोपदेशेनारण्यं प्रति गमनम्,
पुनः शबलाश्वनाम्नामुत्पत्तिः, तेषामपि पूर्ववन्नारदो-
पदेशेन गमनकथनम्, तदाप्रभृति भ्रातृभिर्भ्रातुरन-
न्वेषणं लोके प्रसिद्धमिति कथनम्, शबलाश्वानपि
नष्टाञ्ज्ञात्वा दक्षकृतं षष्टिकन्यानिर्माणम्, षष्टिक-
न्यानां विवाहः, षष्टिकन्यानां संततिवर्णनम्, मरु-
तामुत्पत्तिः, भूतसर्गश्रवणफलम् ३
ामहकृतो देवानां तत्तत्स्थलेषु राज्याभिषेकः,
पृथुचरितारम्भः, वेणराज्ञश्चरित्रम्, वेणदुश्च-
रितावलोकनादृषिकृतं वेणाय शापदानम्, ऋषिशा-
पान्मृतस्य वेणस्य बाहुमन्थनात्पृथोर्जन्म, पृथो
राज्याभिषेकः, पृथुराज्यस्थितिवर्णनम्, बन्दिमा-
गधकृता पृथुस्तुतिः, पृथुकृतं पृथिवीशासनम्,
पृथुना वसुधाया दोहनम्, अन्यैर्देवादिभिर्वसुधादो-
हनं पृथुना, दोहने वत्सपात्रक्षीरदोग्धृवर्णनम् ... ४
मन्वन्तरकथारम्भः, मन्वन्तरे देवर्षीन्द्रादीनां
निरूपणम्, महाप्रलयाल्पप्रलयकथनम् ५
वंशकथनारम्भः, आदित्यपुत्रकन्यानिरूपणम्,
छायासंज्ञयोः संवादः, छायासंज्ञयोश्चरितवर्णनम्,
विवस्वद्यमसंवादः, छायाया वडवारूपधारणम्,

[illegible]विवस्वतोऽन्यश्वरूपे[illegible]भि-
पज अश्विनीकुमार[illegible]
परितो[illegible]म्म,
सूर्यतनया[illegible] वर्णनम्[illegible]
वैवस्वतमनुवंश इलायाः [illegible]
संवादः, इलाया मैत्रावरुणकन्या[illegible]
बुधेन सह समागमः, [illegible]
वंशकथनम्, इक्ष्वाकुमुखा[illegible]
वंशनिरूपणम्, कुशस्थलीनिम[illegible]
विवाहः, जन्मानन्तरं गते बहु[illegible]
जराया असंप्राप्तेः कारणम्, [illegible]
कुवलयाश्वचरितारम्भः, पितृकृतकुवलया-
श्वराज्याभिषेकः, कुवलयाश्वगृह उत्तङ्कमुनेः संप्राप्ति
उत्तङ्ककृतं धुन्धुराक्षसचरितवर्णनम्, पित्राज्ञया
कुवलयाश्वस्योत्तङ्केन सह धुन्धुराक्षसवधार्थं गम-
नम्, धुन्धुराक्षसवधः, धुन्धुमारायोत्तङ्कवरप्रदानम्,
धुन्धुमारवंशगतानां राज्ञां संक्षेपतश्चरित्राणि, सत्य-
व्रतचरितनिरूपणम्, गालवचरितम् ... ...
सत्यव्रतस्य त्रिशङ्कुनामप्राप्तिकारणम्, सशरीरस्य
त्रिशङ्कोः स्वर्गं प्रति गमनम्, हरिश्चन्द्रजन्मकथ-
नम्, सगरजन्मकथनम्, सगरकृतं सर्वशत्रुनिबर्ह-
णम्, वाजिमेधवर्णनम्, अश्वान्वेषणार्थं पृथिवीं ख-
नतां सगरस्य षष्टिसहस्रपुत्राणां कपिलशापः, अव-
शिष्टचतुष्पुत्रेभ्यः कपिलवरप्रदानम्, षष्टिसहस्राणां
पुत्राणां जन्मकथनम्, भगीरथोत्पत्तिकथनम्,
गङ्गाया भागीरथीतिसंज्ञाप्राप्तिकारणम्, ...
सोमोत्पत्तिः, अत्रिनेत्रप्रस्रवद्वारि दशधा जात-
मिति वर्णनम्, ब्रह्माज्ञया दशदिक्कृतं तेजोधार-
णम्, धारणासमर्थाभिः पुनस्तेजस्त्यागः, ब्रह्म-
पुत्रकृता सोमस्तुतिः, चन्द्रस्य बीजौषध्याद्या-
धिपत्यप्राप्तिकथनम्, राजसूयकरणम्, राजसूय-
यज्ञवर्णनम्, चन्द्रकृतं बृहस्पतिभार्याहरणम्, तन्नि-
मित्तं देवदैत्ययुद्धम्, बृहस्पतेस्ताराप्राप्तिः, गर्भ-
त्यागार्थं तारां प्रति बृहस्पते रोषोक्तिः, इषीका-
स्तम्बे ताराकृतो गर्भत्यागः, बुधोत्पत्तिः ...
पुरूरवउत्पत्तिचरितयोर्वर्णनम्, पुरूरवःपुत्रोत्पत्तिच-

अ०

रितकथनम्, गाधिराजोत्पत्तिः, गाधिकन्यया सत्यवत्यर्चीकर्षेर्विवाहस्य वर्णनम्, 'चरुद्वयव्यत्यासेन पुत्रयोरपि गुणव्यत्यासः स्यात्' इति सत्यवतीं प्रति, ऋचीकेन कथितम्, सत्यवतीं प्रति ऋचीकवरदानम्, जमदग्न्युत्पत्तिः, 'सत्यवती कौशिकीतिनाम्ना नदी जाता' इति वर्णितम्, रेणुकाजमदग्न्योर्विवाहः, परशुरामोत्पत्तिः, विश्वामित्रोत्पत्तितपआदिवर्णनम् १०

आयोः पञ्चपुत्रोत्पत्तिकथनम्, **रजेश्चरित्रवर्णनम्,** रजेः सकाशात्पञ्चशतपुत्रोत्पत्तिकथनम्, दैत्यजयाय देवकृता रजेः प्रार्थना, रजिप्रार्थितेन्द्रपददानवर्णनम्, सदर्पदैत्यानां रजिं प्रति प्रतिकूलभाषणम्, देवकृते रजिकृतो दैत्यपराभवः, रजेरिन्द्रपदप्राप्तिः, रजिं प्रतीन्द्रस्य प्रेमसंवादः, रजेः पश्चात्तत्पुत्रैरिन्द्रपदाहरणम्, कालेन हतवीर्यादीनां तेषामिन्द्रकृतो वधः, इन्द्रस्य स्वपदप्राप्तिः, अनेनसः संततिवर्णनम्, धनुसंज्ञकनृपसकाशाद्धन्वन्तरेर्जन्म, तस्य भरद्वाजादायुर्वेदप्राप्तिः, आयुर्वेदमष्टधा विभज्य स्वशिष्येभ्यो वितरणम्, काशीं प्रति निकुम्भशापदानकथनम्, 'शापस्यान्तेऽलर्कराजेन तत्र पूर्ववद्वसतिः कृता' इति वर्णितम् ११

नहुषाद्ययातिप्रभृतीनां पुत्राणामुत्पत्तिः, ययातिवंशवर्णनम्, ययातेः पुत्रोत्पत्तिकथनम्, 'मज्जरां गृहाण' इति यदुं प्रति ययातेराज्ञा, जराग्रहणानुत्साहिनं यदुं प्रति ययातेः शापः १२

पूरुवंशवर्णनम्, पुरुवंशान्तर्गतवङ्गवंशकथनम्, दुष्यन्तोत्पत्तिः, दुष्यन्ताच्छकुन्तलायां भरतोत्पत्तिः, भरतप्रभृतिवंशजातानां पुरुषाणां भारता इति संज्ञा, जह्नुदत्तगङ्गाशापकथनम्, कुरुनिर्मितकुरुक्षेत्रवर्णनम्, सोमवंशप्रसिद्धानां शान्तनुप्रभृतीनां जनमेजयान्तानां राज्ञां कथनम्, पुरुवंशसमाप्तिः, कार्तवीर्यार्जुनवर्णनम्, कार्तवीर्यं प्रति, आपवमुनेः शापः १३

वसुदेवजन्मवर्णनम्, वसुदेवस्य चतुर्दशपत्नीनां नामकथनम्, वसुदेवात्संक्षेपेण कृष्णोत्पत्तिः, कालयवनभयात्सकृष्णैर्यादवैः पलायितमिति वर्णितम्.... १४

विस्मयकृतिजनकं ज्यामघचरित्रवर्णनम्, बभ्रुदेवावृधयोर्महिमवर्णनम्, देवकस्य सप्तकुमार्युत्पत्तिः, कंसजन्मकथनम् १५

सत्राजितचरित्रवर्णनम्, **स्यमन्तकोपाख्यानम्,** कृष्णजाम्बवत्योर्विवाहः, ऋक्षराजात्स्यमन्तकानयनम्, कृष्णसत्यभामयोर्विवाहवर्णनम् ... १६

स्यमन्तककृते शतधन्वकृतसत्राजितवधनिरूपणम्, अक्रूरे स्यमन्तकन्यासादीनां वर्णनम् ... ...

मुनिलोमहर्षणसंवादः, भूगोलवर्णनम्, सप्तद्वीपकथनम्, जम्बूद्वीपवर्णनम्, मेरुपर्वतवर्णनम्, भरतादिखण्डवर्णनम्, मर्यादापर्वतवर्णनम्... ... ...

भारतवर्षप्रमाणम्, तदन्तर्गतनवभेदनिरूपणम्, नद्युपनदीनामुत्पत्तिवर्णनम्, जम्बूद्वीपप्रशंसा ...

प्लक्षद्वीपवर्णनम्, तत्रस्थानामायुषः प्रमाणम्, शाल्मलद्वीपवर्णनम्, कुशद्वीपवर्णनम्, क्रौञ्चद्वीपवर्णनम्, शाकद्वीपवर्णनम्, पुष्करद्वीपवर्णनम्, लोकालोकपर्वतवर्णनम् ... ...

पातालादिसप्तलोकवर्णनम्, अनन्तस्य वीर्यकथनम्...

रौरवादिनरकनामावलिः, पापावलिकथनम्, पापतो नरकप्राप्तिकथनम्, पापिनः पापनाशाय हरिस्मरणमेव प्रायश्चित्तमिति कथनम्, स्वर्गनरकव्याख्या

आकाशधरित्र्योः प्रमाणवर्णनम्, सौरादिमण्डलानां भूरादिसप्तलोकानां च प्रमाणवर्णनम्, अव्याकृतान्महदादीनामुत्पत्तिवर्णनम् ... ...

शिशुमारचक्रवर्णनम्, ध्रुवसंस्थितिनिरूपणम् ...

शारीरतीर्थवर्णनम्, जितेन्द्रियप्रशंसा, संक्षेपेण तीर्थनामकथनम्, तीर्थमाहात्म्यपठनादिफलकथनम्...

कृष्णद्वैपायनमुन्योः संवादः, ब्रह्माणं प्रति मोक्षक्षेत्रविषयको मुनीनां प्रश्नः ... ...

भरतखण्डप्रशंसा, भरतखण्डस्थगिरिनदीनां वर्णनम्, तत्स्थनानाविधदेशवर्णनम्, भरतखण्डमाहात्म्यश्रवणपठनफलकथनम् ... ...

औण्ड्रदेशस्थब्राह्मणप्रशंसा, कोणादित्यनामकसूर्यमहिमवर्णनम्, सूर्यपूजाविधिकथनम्, मदनभञ्जिकानामकयात्राप्रशंसा, रामेश्वराभिधशिवलिङ्गमहिमवर्णनम्

सूर्यध्यानपूजाभक्तिमाहात्म्यकथनम्, शुक्लपक्षेऽर्कसप्तम्यां सूर्याराधनाद्विशेषफलप्राप्तिवर्णनम्... ...

सर्वजगदुत्पत्त्यादिकं भास्करादेवेति वर्णनम्, इन्द्रधात्र्यादिद्वादशादित्यमूर्तिभ्यः शत्रुनाशनत्रिविधप्रजोत्पत्त्यादिकथनम्, द्वादशादित्यान्तर्गतमित्रनाम्ना नारदाय 'सर्वव्यापि ब्रह्म ध्यायामि' इत्युक्तम्, उक्ताख्यानफलकथनम् ... ...

त्रैलोक्यमूलं परमदैवतं च सूर्य एवेति वर्णनम्, वसन्तादिऋतुषु भानुकृता कपिलादिवर्णस्वीकृतिः, आदित्यादिसामान्यद्वादशनामकथनम्, विष्ण्वादिद्वादशादित्यानां चैत्रादिषु तपनकथनम्, 'कतम आदित्यः कतिपयै रश्मिभिस्तपति' इति वर्णितम्, विकर्तनाद्येकविंशतिनामकीर्तनम्, तत्फलकथनम्..

अ०
तद्देवानां दुःखनाशार्थमदितिकृतसवित्राराध-
ना, अदित्याः सूर्यदर्शनम्, अदितिकृत-
ा, 'वरं वृणुष्व' इति भास्करेणोक्ते सति
ुत्रान्यज्ञभागभुजः कुरु' इति प्रार्थना, त्वत्पु-
ेत्य रिपून्नाशयिष्यामीत्युक्त्वा सवितृकृ-
र्धानम्, देवमातुरुदरे सवितृनिवासः, कृ-
ान्द्रायणादिना गर्भं धृतवतीमदितिं 'गर्भा-
ारयसि किं' इति कश्यपोक्तिः, पतिवचन-
ातादितिकृतगर्भत्यागः, गर्भाण्डात्प्रकटीभूतस्य
तुः कलापकृता स्तुतिः, 'मार्तण्डनामाऽयं
सुतो भविष्यति' इत्याकाशवाग्वचनम्,
क्तं श्रुत्वा तत्र देवागमनम्, मार्तण्डसहायेन
नां दैत्यैः सह युद्धारम्भः, युद्धेऽसुरपराभवः,
ादितदेवकृता सूर्यस्तुतिः, सूर्यसंज्ञयोर्विवाहः,
संततिवर्णनम्, संज्ञाछाययोः संवादः, संज्ञायाः
मन्दिरं प्रति गमनम्, त्वष्टसंज्ञयोः संवादे
चरित्रवर्णनम्, देवकृता सूर्यस्तुतिः, सूर्यतेजः-
ानवर्णनम् ३२
रविमूर्तेर्ब्रह्मादिभिः कृतः सूर्यस्तवः, देवान्प्रति
वरप्रदानम्, रव्यष्टोत्तरशतनामकथनम्,
ोत्तरशतनाम्नां फलकथनम् ३३
मवर्णनम्, संक्षेपतो दक्षाख्यानम्, सतीज्येष्ठाना
क्षायणीनां पितृगृहे यज्ञार्थमागमनम्, दक्षसत्योः
ादः, कोपाविष्टायाः सत्याः स्वदेहजेनाग्निना
हः, शंकरदक्षयोर्मिथः शापदानम्, ब्रह्ममुन्योः
ादः, **पार्वत्याख्यानारम्भः**, हिमवत
ासंभवः, कश्यपहिमवतोः संवादः, तपस्यन्तं
मवन्तं प्रति ब्रह्मवरप्रदानम्, हिमवतो मेनायां
न्यात्रितयोत्पत्तिः, तपोनुरोधेन तासां नामकर-
म्, तपस्यन्तीं गिरिजां प्रति ब्रह्मवरदानम् ... ३४
ेदशसंवादः, विकृतरूपधारिशिवस्य पार्वतीसमीप
ागमनम्, शिवपार्वतीसंवादः, विकृतरूपिशिवहि-
ृतोः संभाषणम्, अयं शिव इति ज्ञानानन्तरं
र्वतीकृतशिववरणम्, अशोकवृक्षं प्रति शिववर-
ानम्, शिवान्तर्धानकथनम्, ग्राहग्रस्तबालका-
ख्यानवर्णनम्, पार्वतीग्राहयोः संवादः, स्वतपः-
जात इति मत्वा पुनस्तपस्यन्तीं पार्वतीं
शिववरप्रदानम् ३५
स्वयंवरवर्णनम्, स्वयंवरार्थं सर्वदेवागमनवर्णनम्,
कृता पार्वतीप्रशंसा, शिशुरूपेण पार्वत्या अङ्के
ाशयनम्, क्रोधाविष्टेन्द्रादिदेवकृतः शिवस्यो-
ास्त्रप्रक्षेपः, शिवेन स्वमायया सर्वे देवाः
म्भिताः, सर्वदेवमोक्षेच्छुब्रह्मकृता शिवस्तुतिः,

अ०
शिवकृतस्वस्वरूपाविर्भावः, पार्वतीकृतं शिवपा-
दयोर्मालार्पणम्, ब्रह्मकृता हिमवत्प्रशंसा, शिव-
विवाहार्थं ब्रह्मनिर्मितनगरवर्णनम्, तत्र देवगन्ध-
र्वादीनामागमनम्, षड्ऋतूनामागमनवर्णनम्, यथा-
विधि शिवकृतं पार्वतीपाणिग्रहणवर्णनम्, शिवपार्व-
तीविवाहसमापनम् ३६
देवकृता महेश्वरस्तुतिः, तस्य देवानां पुरतो वरार्थमा-
गमनम्, स्वगणैः सार्धं महेश्वरस्य स्वस्थाने
वासः ३७
रतिभर्तुर्महेश्वरनेत्रजवह्निना दाहः, लब्धवरायाः काम-
पत्न्या इष्टदेशं प्रति गमनम्, देव्याः प्रियेच्छया
वृषध्वजस्य क्रीडनम्, पार्वत्या मेनां प्रति गमनम्,
मेनाकृतः पार्वत्युपहासः, महेश्वरस्य पुरतो मातृ-
कृतोपहासकथनम्, पार्वत्याः कोपशान्तये महे-
श्वरस्य सनर्मसंभाषणम् ३८
शक्रप्रभृतिदेवानां दक्षं प्रत्युपस्थानम्, देवान्प्रति
दधीचिसंभाषणम, दधीचिदक्षसंवादः, उमामहे-
श्वरसंवादः, वीरभद्रोत्पत्तिवर्णनम, शिवाज्ञया तस्य
दक्षयज्ञं प्रति प्रवेशः, यज्ञविध्वंसनवर्णनम्, को
भवानिति वीरभद्रं प्रति शक्रादीनां प्रश्नः, वीर-
भद्रोऽहं देवचोदनया यज्ञविनाशार्थमागतोऽस्मी-
त्युत्तरम्, मृगरूपेण दक्षयज्ञस्याऽऽकाशं प्रति
गमनम्, क्रुद्धस्य गणेशस्य ललाटस्वेदबिन्दोः
सकाशादग्न्युत्पत्तिः, तत्रोद्भूतपुरुषकृतयज्ञविध्वंसः,
यज्ञकर्मणि सर्वे सुरास्तव भागं दास्यन्तीति शिवं
प्रति ब्रह्मण उक्तिः, भवाद्दक्षवरप्राप्तिकथनम्, ... ३९
दक्षकृतशिवाष्टसहस्रनामस्तोत्रम्, ...
दक्षाय शिववरप्रदानम्, सर्वप्राणिशान्त्यर्थं चराचर-
वस्तुषु शिवकृतो ज्वरविभागः, ज्वरोत्पत्तिपठनश्र-
वणफलम्, दक्षकृतशिवस्तवफलकथनम् ... ४०
एकाम्रकक्षेत्रवर्णनम् ४१
विरजतीर्थतत्स्थविरजादेवीवैतरणीनदीकापिलायष्टती-
र्थवर्णनम्, उत्कलतीर्थतत्रत्यपुरुषोत्तमवर्णनम्, रुद्रा-
द्यनेकदेवादीनां तत्रावस्थानम् ४२
ब्रह्माणं प्रति मुनिप्रश्नः, अवन्तिनगरवर्णनम्, महाका-
लाभिधशिवमहिमा, क्षिप्रानदीवर्णनम्, तत्रत्यगो-
विन्दस्वामिनामकविष्णुमहिमवर्णनम् ४३
अवन्तिस्थेन्द्रद्युम्नाख्यनृपवर्णनम्, उज्जयिन्याः सकाशा-
त्सर्वनागरिकैः सह दक्षिणोदधितटं प्रतीन्द्रद्युम्नगम-
नम् ४४
ब्रह्माणं प्रति मुनिप्रश्नः, मुनिसंशयनिवृत्त्यर्थमितिहास-
कथनम्, मेरुपृष्ठस्थितश्रीविष्णुलक्ष्मीसंवादः, विष्णु-
कृतं पुरुषोत्तमाख्यतीर्थवर्णनप्रसङ्गेन पृथिव्यां-

अ०

नम्, ब्रह्मविष्णुसंवादः, पुरुषोत्तमक्षेत्रस्थन्यग्रोधवर्णनम्, न्यग्रोधदक्षिणभागे प्रासादस्थितविष्णुमूर्तिदर्शनेन लोकानां वैकुण्ठप्राप्तिकथनम्, यमकृता विष्णुस्तुतिः प्रतिमाच्छादनार्थं प्रार्थना च, यमस्य स्वपुरीं प्रति गमनम् ४५

पुरुषोत्तमक्षेत्रदर्शनम्, तत्रत्यस्वित्रोत्पलनामकनदीवर्णनम्, नद्युभयतीरस्थग्रामाणां तन्निवासिवर्णाश्रमधर्मिणां पुरुषाणां स्त्रीणां च वर्णनम्, एतादृशम्यक्षेत्रदर्शनेन सर्वं मनोगतं संपादयिष्यामीतीन्द्रद्युम्नकामः ४६

तत्र गणकशिल्पिप्रभृतीन्समानाय्य सुमुहूर्ते इन्द्रद्युम्नकृतप्रासादारम्भः, इन्द्रद्युम्नाज्ञया स्तुतमशिलानयनार्थं कलिङ्गादिमाण्डलिकनृपाणां विन्ध्याचलं प्रतिगमनम्, इन्द्रद्युम्नदूतवचनाव्यवहितोत्तरमेवावनिस्थसर्वदेशीयराज्ञां क्षेत्रे प्रत्यागमनवर्णनम्, इन्द्रद्युम्नस्य राज्ञां च मिथः संवादः, राजकृतं यज्ञमिष्यर्थं सर्वसामग्रीपूरणम्, इन्द्रद्युम्नाज्ञया तत्पुरोहितेन यज्ञस्थलं कारितमिति वर्णनम्, यज्ञस्थले सर्वलोकानां प्रवेशकथनम्, यज्ञारम्भः, यज्ञसंभारविस्तरं दृष्ट्वा राज्ञो मोदलाभः, यज्ञियाश्वादिसर्वपदार्थानयनार्थं राजादेशः, ब्राह्मणेभ्यो वस्त्राभरणाद्यनेकविधदानकथनम्, सर्वेषामन्नकृतमंतर्पणम्, यज्ञसमापनं प्रासादसमापनं च ४७

प्रतिमाप्राप्त्यर्थमहर्निशं चिन्तातुरस्य राज्ञः सर्वभोगत्यागः ४८

राजकृतो भगवत्स्तवः, स्तुतिपठनादिफलकथनम् ... ४९

चिन्ताविष्टस्य राज्ञः स्वप्ने भगवद्दर्शनम्, प्रतिमाप्राप्त्युपायकथनम्, प्रातरुत्थाय पौर्वाह्णिकं कर्म कृत्वाऽसहायस्य राज्ञो मूर्त्यन्वेषणार्थं गमनम्, महावृक्षशातनव्यग्रं राजानं प्रति विप्रवेषधारिविश्वकर्मविष्ण्वोः प्रश्नः, प्रतिमानिर्माणार्थं यत्नं करोमीति वदति राज्ञि संतुष्टस्य भगवतः प्रतिमात्रयं कुरुष्वेति विश्वकर्माणं प्रति वचनम्, विष्ण्वाज्ञामनुसृत्य विश्वकर्मकृतं मूर्तित्रयनिर्माणम्, मूर्तिदर्शनकौतुकाविष्टस्य राज्ञः को युवामिति प्रश्नः ... ५०

सर्वजगन्नियन्तृत्वादिगुणविशिष्टः सोऽहमेवेति वासुदेववचः, राज्ञो निर्गुणादिगुणविशिष्टभगवत्पदप्राप्त्यर्थं स्तवपूर्विका याच्ञा 'त्वदिच्छानुसारेण सर्वं भविष्यति' इति विष्णुवरदानम्, वरदानोत्तरमन्तर्हिते भगवति पुरुषोत्तमक्षेत्रे मूर्तित्रयाणामानयनम्, सुमुहूर्ते स्थापनम्, एवं राज्ञो मनोरथसंपादनम्, राज्ञो विष्णुपदं प्रति गमनम्, ब्रह्मकृतं पुरुषोत्तमान्तर्वर्तिपञ्चतीर्थवर्णनम्... ... ... ५१

मार्कण्डेयाख्यानम्, कल्पक्षयेऽनेकविधक्लेशव्याकुलचित्तस्य मार्कण्डेयस्य वटदर्शनम् ... ...

महाप्रलयमेघैः प्लावितायां पृथिव्यामेकार्णवे जले निमज्जतो मार्कण्डेयस्य भगवद्दर्शनम्, मार्कण्डेयाभयदायकं भगवदाश्वासनम्, क्रोधाक्रान्तमार्कण्डेयोक्तिः, पुनः शान्तकोपं मार्कण्डेयं प्रति वटतल्पस्थभगवद्दर्शनम्, मार्कण्डेयस्य भगवत्कृताश्वासनम् ... ...

भगवदुदरे मार्कण्डेयप्रवेशः, उदरस्थकृत्स्नपृथिवीदर्शनम्... ... ...

पुनरुदराद्बहिरागमनम्, मार्कण्डेयकृता बालमुकुन्दस्तुतिः ... ...

विस्तरेण विष्णुमार्कण्डेयसंवादः, भगवदन्तर्धानवर्णनम् ... ...

पञ्चतीर्थविधिवर्णनम्, मार्कण्डेयह्रदप्रशंसा, वटवृक्षपूजाविधिकथनम्, विशेषतः पञ्चतीर्थवर्णनम् ...

स्वयंभुऋषिसंवादे नरसिंहपूजाविधानम्, नरसिंहमाहात्म्यवर्णनम् ... ...

कपालगौतमऋषेर्मृतपुत्रस्य संजीवनार्थं श्वेतनृपस्य प्रतिज्ञा, ब्रह्माणं प्रति श्वेतमाधवस्थापनविषयको मुनिकृतः प्रश्नः, वैष्णवपदप्राप्त्यर्थं श्वेतकृतविष्णुस्तवनम्, विष्णोः सकाशात्तस्य वरप्राप्तिः ...

नारायणाष्टाक्षरमन्त्रप्रशंसा, नारायणकवचम्, समुद्रस्नानविधिनिरूपणम् ... ...

कायशोधनप्रकारः, आवाहनादिमन्त्रोपेतं पूजाविधिकथनम् ... ...

समुद्रस्नानमाहात्म्यवर्णनम् ... ...

पञ्चतीर्थीमाहात्म्यनिरूपणम् ... ...

महाज्यैष्ठीप्रशंसावर्णनम् ... ...

कृष्णस्य स्नानविधिकथनं तथा स्नानमाहात्म्यं च, देवकृता कृष्णस्तुतिः, तस्यावलोकने फलप्राप्तिकथनम् ... ...

गुण्डिचायात्रामाहात्म्यनिरूपणम् ... ...

प्रतियात्राफलकथनम्, यात्राङ्गत्वेन पूजाविधिकथनम्, द्वादशयात्राफलमाहात्म्यनिरूपणम् ...

विष्णुलोकवर्णनम्, विष्णुमन्दिरवर्णनम्, विष्णुस्वरूपवर्णनम्, विष्णुलोकमहत्त्ववर्णनम्, तत्र गमनार्हाणां निर्णयः ... ...

पुरुषोत्तममाहात्म्यनिरूपणम् ... ...

ब्रह्माणं प्रति तीर्थसंख्याविषयको नारदप्रश्नः, चतुर्विधतीर्थलक्षणकथनम्, तेषां स्वरूपकथनं तथा तेषां भेदवर्णनं च, **गौतमीमाहात्म्यारम्भः**

अ०

:पत्तिकथोपक्रमः, तारकभीत्या देवकृता
णुस्तुतिः, विष्णवाज्ञया देवानां हिमवन्तं प्रति
मम्, बृहस्पतेराज्ञया मदनस्य शिवान्तिकं गम-
, तस्य नेत्राग्निना मदनस्य दाहः ७०
नम्, शंभुविवाहविधिकथनम्, गौर्या रूपद-
न ब्रह्मणो वीर्यपातः, तस्माद्वीर्याद्वालखिल्यानां
वः, शिवसकाशाद्ब्रह्मणः कमण्डलुप्राप्तिः ... ७२
शंसा, तदैश्वर्यासहिष्णूनां देवानां विष्णुं प्रति गम-
, देवकृता विष्णुस्तुतिः, अदित्यां वामनोत्पत्तिः,
यज्ञे वामनस्य गमनम्, बलिशुक्रयोर्मिथः
दः, वामनाय भूमिदानम्, बलिवामनयोर्मिथः
दः, विष्णोः सकाशाद्बलिवरप्राप्तिः, गङ्गाया महे-
जटागमननिरूपणम् ७३
द्वैरूप्यकथनम्, शिवगङ्गयोर्मिथस्त्यागसिद्धये
यकं प्रति पार्वत्याः संभाषणम्, गौतमप्रशंसा,
स्याऽऽश्रमवर्णनम्, स्कन्देन सह गौतमस्याऽऽ-
प्रति विघ्नराड्गमनम्, विनायकाज्ञया गोरूप-
ण्या जयाया गौतमस्याऽऽश्रमं प्रति गमनम्,
गौतमस्य निवारणेन तस्याः पतनम्, गोवधज-
पापाकरणार्थं गौतमाय निष्कृतिकथनम्, स्व-
सिद्धये भवतां प्रसादोऽस्त्विति गौतमप्रार्थ-
सर्वेषां स्वाधिष्ठानेषु गमनम्, वृषभध्वजप्रीण-
गौतमस्य कैलासं प्रति गमनम् ७४
तमुमामहेश्वरस्तवनम्, गौतमस्योमामहेश्वरद-
म्, उमामहेश्वरं प्रति गङ्गाप्राप्त्यै गौतमप्रार्थ-
, गङ्गाप्रशंसा गौतम्यानयनं च ७५
ो पञ्चदशाकृत्या गङ्गाया गमनम्, गोदावरीती-
नविधिकथनम् ७६
क्षया गौतमी श्रेष्ठेति कथनम् ७७
नस्य सगरस्य वसिष्ठं प्रति संततिविषयकः
श्नः, वसिष्ठवरदानात्तस्य पुत्रप्राप्तिः, इन्द्रेण
तस्याश्वस्य मार्गणाय सगरपुत्राणामितस्ततो
मनम्, निद्रासुखानुभूत्यै देवानामाज्ञया कपिलस्य
तलं प्रति गमनम्, सगरपुत्राणां कपिलं प्रति
षोक्तिः, तस्य कोपात्सागराणां भस्मीभवनम्,
रदात्स्वपुत्रनाशवार्ताश्रवणम्, दुर्नयस्यासमञ्जसः
देशतो बहिर्निःसारणम्, कपिलाज्ञया पूर्वजानां
तारणाय भगीरथस्य कैलासं प्रति गमनम्, भगी-
स्तुत्या संतोषिताच्छिवाद्वरप्राप्तिकथनम्, कपि-
शापान्मृतपूर्वजानां पवित्रीकरणाय गङ्गया सह
तलं प्रति भगीरथगमनम् ७८
तीर्थवर्णनम् ७९

अ०

लुब्धकचरितवर्णनम्, कान्ताविरहेण दुःखितकपोत-
स्याऽऽक्रन्दनम्, तस्याऽऽक्रन्दनं श्रुत्वा भर्तारं प्रति
कपोतक्याः संभाषणम्, कपोतीकृताऽतिथिप्रशंसा,
लुब्धकार्थे कपोतस्याग्नौ प्रवेशः, लुब्धकात्कपो-
तक्या मुक्तिः, कपोतीकृता पातिव्रत्यधर्मप्रशंसा,
कपोतकीकृतो देहत्यागः, दंपत्योः स्वर्गगमनकथ-
नम्, पापाकरणाय लुब्धकप्रार्थना, तस्य गौतमी-
स्नानमात्रेण पापनिवेदनेन च स्वर्गप्राप्तिकथनम् ... ८०
स्कन्दस्य विषयेष्वासक्तिः, भोगार्थमाहूतानां स्त्रीणां
मातृसदृशरूपत्वात्तस्य विषयान्निवृत्तिः, कुमारतीर्थ-
मितिनामधेयकारणम् ८१

कृत्तिकातीर्थवर्णनोपक्रमः, नारदवचनात्कृत्ति-
कानां षण्मुखं प्रति गमनम्, कृत्तिकातीर्थवर्णनोप-
संहारः ८२
कस्मिन्देशे यज्ञसाद्गुण्यता भविष्यतीति भौवनस्य कश्यपं
प्रति प्रश्नः, गुरोर्गौतम्याश्च प्रसादतो भौवनस्यैकेन
हयमेधेन दशाश्वमेधफलप्राप्तिः, आकाशवागुक्तिः,
दशाश्वमेधतीर्थाभिधानोपपत्तिः ८३
केसरिवानरस्य दक्षिणार्णवं प्रति प्रयाणम्, अञ्जनप-
र्वतं प्रत्यगस्त्यागमनम्, तस्मादञ्जनाद्रिकयोः पुत्र-
प्राप्तिविषयकवरप्राप्तिः, निर्ऋतिवाय्वोः सकाशाद-
ञ्जनाद्रिकयोः पुत्रजन्मकथनम्, पैशाचतीर्थाभिधा-
नप्रयोजनकथनम्... ... ... ८४
गौतमस्यैश्वर्यमसहिष्णोः कण्वस्य संपदर्जनार्थं गौतमीं
प्रति गमनम्, कण्वकृता गङ्गाक्षुधयोः स्तुतिः,
तत्संनिधौ तस्य वरद्वयप्राप्त्यर्थं प्रार्थना, क्षुधाती-
र्थाभिधानहेतुकथनम् ८५
विश्वधरवैश्यस्य पुत्रमरणनिमित्तकः शोकः, यमस्य
स्वपुराद्गौतमीं प्रति गमनम्, वसुंधराया इन्द्रं प्रति
गमनम्, पृथ्वीन्द्रयोः प्रश्नोत्तराणि, इन्द्रेणाऽऽ-
दिष्टानां सिद्धकिंनराणां यमानयने वैवस्वतपुरं प्रति
गमनम्, यमः कुत्राऽऽस्त इति सूर्यं प्रतीन्द्रप्र-
श्नस्य गौतम्यां तपसे गत इत्युत्तरम्, तपसि स्थि-
तस्य यमस्य तपःप्रणाशने भवतीषु का शक्तेत्य-
प्सरोगणं प्रति शक्रप्रश्नः, चक्रतीर्थाभिधानहेतु-
कथनम्, तपोभङ्गार्थमिन्द्रचोदनया गणिकाया य-
मान्तिकमनुगमनम्, प्रजानां परिक्षयरूपं निजं
कर्म कुर्विति यमं प्रति सूर्योक्तिः, एतद्गर्हितं
कर्माहं न कुर्यामिति तस्याऽऽशयं ज्ञात्वा सूर्य-
स्य यमं प्रति पुनः संभाषणम्, उभयोः स्वस्थानं
प्रति गमनम् ८६
यौवनप्राप्तिपर्यन्तमस्या अहल्याया रक्षणं कृत्वा पश्चा-

अ०

न्ममान्तिकमानयेति गौतमं प्रति ब्रह्मण उक्तिः, यः पृथिव्याः प्रदक्षिणां कृत्वा प्रथमं मन्निकट आगमिष्यति तस्मै पुरुषाय कन्यादानं करोमीति ब्रह्मणः प्रतिज्ञा, अहल्याप्राप्तये पृथिवीप्रदक्षिणार्थं सुराणां गमनम्, सर्वानपहाय गौतमायाहल्यादानहेतुकथनम्, विवाहोत्तरं ब्रह्मणः संनिधौ देवानामागमनम्, ब्राह्मणवेषेणाहल्यार्थमिन्द्रस्य गौतमस्याऽऽश्रमं प्रति गमनम्, मुनौ बहिर्गते सति गौतमरूपधारिण इन्द्रस्याहल्यां प्रति संगमनम्, सशिष्यगौतमस्य स्वाश्रमं प्रत्यागमनम्, मुनिवचनं श्रुत्वा जारं प्रति को भवानित्यहल्याप्रश्नः, गौतमस्येन्द्रकृता प्रार्थना, अहल्येन्द्राभ्यां शापदानकथनम्, शापोद्धारार्थमहल्येन्द्रयोर्गौतमं प्रति प्रार्थना, अहल्यायाः पूर्वरूपप्राप्तिकथनम्, गौतमीस्नानमात्रेणापापः सन्सहस्राक्षत्वं प्राप्स्यसीतीन्द्रं प्रति गौतमोक्तिः, इन्द्रतीर्थाख्यायिकावर्णनम् ८७

भुक्तिमुक्तिः कथं भवेदिति याज्ञवल्क्यं प्रति जनकप्रश्नः, वरुणं प्रति गत्वा पृच्छेति याज्ञवल्क्योक्त्यनन्तरमुभयोर्वरुणं प्रति गमनम्, गार्हस्थ्याद्भुक्तिमुक्ती भवत इति वरुणमतदर्शनम्, भुक्तिमुक्तिप्रदायकः को देशः किंच तीर्थमिति वरुणं प्रति याज्ञवल्क्यजनकयोः प्रश्नः तीर्थानां गौतमी श्रेष्ठेत्यपांपतिवचः श्रुत्वा याज्ञवल्क्यजनकयोः स्वपुरीं प्रति गमनम्, जनस्थानतीर्थाभिधानहेतुकथनम्, ममाऽऽगमनपर्यन्तमपत्यादीनां पालनं कुर्विति च्छायायै निवेद्य सूर्यपत्न्युषायाः पितृगृहं प्रति गमनम्, भर्तुर्गेहं पुनर्व्रजेत्युषां प्रति त्वष्टुरुक्तिः, तस्या उत्तरकुरुदेशं प्रति तपसे गमनम्, छायापत्यजन्मकथनम्, छायया यमः शप्त इति सहेतुकं कथनम्, मां प्रति नित्यं क्रुधा पश्यतीति कृत्वा नेयं मम जननीति पितरं प्रति यमोक्तिः, उत्तरकुरौ वडवारूपधारिणी त्वाष्ट्री वर्तत इति ज्ञात्वाऽश्वरूपिदिवाकरस्य तत्र गमनम्, आत्मसंरक्षणार्थं वडवाया गौतमीं प्रति गमनम्, तत्पश्चाद्भानोरभिप्रयाणम्, ऋषीन्प्रति भानुशापकथनम्, उषासूर्ययोर्मिथः संगमनम्, तयोर्वीर्येण गङ्गायामश्विनोरुत्पत्तिः, उषायाः प्रीतये तेजसां छेदनं कुर्विति त्वष्टारं प्रति भानोः संभाषणम् ८८

गरुडादभयप्राप्त्यर्थं मणिनागनाम्ना शेषपुत्रेण कृता शिवस्तुतिः ८९

शिवाङ्कचरस्य तस्य क्षीरार्णवसमीपत इतस्ततश्चलनम्, प्रायो गरुडेन नागो भक्षितोऽथवा बद्ध एवेति कृत्वा तस्यानागमनमिति शिवं प्रति नन्दिकेश्वरोक्तिः, शिवाज्ञया नागानयनार्थं विष्णुं प्रति नन्दिगमनम्, नन्दिने पन्नगं देहीति गरुडं प्रति विष्णूक्तिः, मद्बलेनैव दैत्याञ्जयसीति विष्णुं प्रति गरुडगर्वोक्तिः, गरुडगर्वापहारकथनम्, गरुडकृता विष्णुस्तुतिः, विष्ण्वाज्ञया सनागगरुडस्य शिवान्तिकं गमनम्, शिवाज्ञया गौतमीं प्रति गरुडस्य स्नानार्थमभिप्रयाणम्, स्नानमात्रेण वज्रदेहप्राप्तिर्विष्णुप्राप्तिश्च ... ...

नन्दिकृतगोहरणम्, शंकरं प्रति गवानयनार्थं देवानां गमनम्, देवेभ्यो गोप्राप्तिः, गोवर्धनतीर्थाख्यायिका ... ...

धृतव्रतब्राह्मणपत्न्या मह्या गालवाश्रमं प्रति गमनम्, अज्ञानान्मातापुत्रयोः समागमः सनाज्जातस्य रूपद्वयं दृष्ट्वा तं प्रति को भवानित्यादिर्गालवप्रश्नः, किंनाम्नी त्वमित्यादिर्बन्धकीं प्रति सनाज्जातप्रश्नः, तस्याः सकाशादहं धृतव्रतब्राह्मणपत्नीत्यादिश्रवणम्, परस्परं मातापुत्रसंबन्धज्ञानात्तयोः शोकः, पातकापाकरणोपायज्ञानार्थं गालवं प्रति सनाज्जातगमनम्, उभयोर्मातापुत्रयोः पातकान्मुक्तिकथनम्, धौतपापतीर्थाभिधानहेतुकथनम् ... ...

विश्वामित्रतीर्थस्वरूपकथनम्, क्षुधातुरकौशिकप्रेरितशिष्याणां भक्ष्यानयनार्थमितस्ततश्चलनम्, तैरानीतस्य मृतशुनः पाककरणम्, ऋषिकल्पितं श्वमांसं भोक्तव्यमिति देवेभ्योऽग्निकथनम्, श्येनरूपीन्द्रकृतं कौशिकस्थालीहरणम्, इन्द्रकौशिकयोः संवादः, इन्द्राज्ञया मेघकृताऽमृतवृष्टिः ... ...

श्वेतं प्रत्यानेतुं गता दूताः कुतो नाऽऽयान्तीति मृत्युं प्रति चित्रकोक्तिः, मृत्युतद्दूतानां मिथः संवादः, मृत्युवधं श्रुत्वा कुपितयमस्य श्वेतान्तिकं गमनम्, नन्दिविनायकादिभिः सह यमयुद्धकथनम्, कार्तिकेयाद्यमवधः, विष्ण्वादिदेवानां यमान्तिकं गमनम्, देवकृता शंभुस्तुतिः, यमं जीवन्तं कुर्विति शिवान्तिकं देवप्रार्थना, मद्भक्तो मृतिं न यात्वितीशवचनपालनेन यमस्य पुनर्जीवप्राप्तिः ...

भार्गवं प्रत्यङ्गिरस उक्तिः, पुत्रशिष्ययोर्मध्ये गुरोर्वैषम्यं दृष्ट्वा शुक्रस्य गौतमं प्रति गमनम्, गौतमाज्ञया गङ्गां प्रति शुक्रागमनम्, तत्र शुक्रकृतशिवस्तुतिनिरूपणम्, शुक्रस्य शिवसकाशान्मृतसंजीविनीविद्याप्राप्तिः ... ...

ब्रह्महत्याभीतस्येन्द्रस्य पद्मनाले निलयनम्, ब्रह्माज्ञया पुनरिन्द्रागमने देवानां गौतमीं प्रति गमनम्, गौतमभयाद्देवानां नर्मदां प्रति गमनम्, देवकृता

अ०

यप्रशंसा, मालवदेशाभिधानहेतुकथनम् ... ९६
रावणादिबन्धुत्रयस्य तपसेऽरण्यं प्रति
, रावणाद्धनदपराभवः, रावणस्य पुष्पका-
प्राप्तिः, भ्रातृनिरस्तवैश्रवणस्य पुलस्त्यं प्रति
, पुलस्त्याज्ञया सभार्यस्य तस्य गौतमीं
प्रयाणम्, तत्र धनदकृता शिवस्तुतिः,
काशवागुक्तिः स्वलोकं प्रति शिवप्रयाणम् ९७
ाशाजातवेदोदक्षयोर्वधः, भ्रातरि मृते सति
स्यमेः प्रवेशः, अग्निप्रवेशस्थले देवादीनां
, अग्निना सह देवसंवादः, अग्नितीर्था-
तुकथनम् ९८
गौदाय दारसंग्रहः क्रियतामिति कक्षीवतः
ा पितृसंदेशः, उभयोर्दारसंग्रहेऽनादरं दृष्ट्वा
ै स्नानार्थं गौतमीं गच्छतामिति पितॄणां
:... ... ... ९९
तपसेन्द्रदर्पहरं पुत्रमुत्पादयेति काश्यपं प्रति
ल्योक्तिः, प्रजापतिस्तपसोऽर्धं गृहीत्वा सुप-
द्रुवां च गर्भं निधायान्यत्र गमनं न कार्यमिति
ति प्रजापतिकथनम्, तयोर्ऋषिसत्रं प्रति
, कद्रुसुपर्णे प्रति नद्यौ भविष्यथ इत्यृषि-
गौतमीं गत्वा महेशे स्तुते सति पुनर्भार्ये
ा इति कश्यपं प्रति वालखिल्योक्तिः,
तमहेश्वरस्तुतिः, कश्यपाय भार्याप्राप्ति-
, कद्रूं प्रत्यृषिशापः १००
ुरूरवोगमनम्, उर्वशीपुरूरवसोर्मिथः संभा-
पुरूरवसोऽन्तिकं सरस्वतीगमनम्, ब्रह्मणः
सरस्वत्या गौतमीं प्रति गमनम्, सरस्व-
करणविषयका ब्रह्माणं प्रति गङ्गाया उक्तिः,
ावर्णनम्... ... ... १०१
ब्रह्माणं प्रति मृगव्याधरूपधारिशिववचनम्,
ादिपञ्चनदीनां ब्रह्मणोऽन्तिकं गमनम् ... १०२
प्रति हिरण्यकदानवगमनम्, इन्द्रप्रभृति-
थक्पृथक्स्थलेषु पलायनम्, वसिष्ठकृतदैत्य-
त्पुनर्यज्ञप्रवृत्तिः, शम्यादितीर्थवर्णनम् ... १०३
प्रति नारदपर्वतयोर्गमनम्, पुत्रेण किं
ीति तदन्तिकं हरिश्चन्द्रप्रश्नः, पुत्रवत्पुरुष-
तौ प्रति पुत्रोत्पादनोपायविषयको हरि-
:, पुत्रार्थं वरुणाराधनकथनम्, वरुणप्रसा-
न्द्रस्य पुत्रप्राप्तिः, वरुणहरिश्चन्द्रयोः पर-
प्रत्युक्ती, वरुणपशुना विष्णुयजनार्थं वरु-
वतः पितरं प्रति रोहितप्रार्थना, अजी-
योः परस्परं प्रश्नोत्तराणि, रोहितस्य व-

अ०

नगमनम्, वरुणकोपाद्धरिश्चन्द्रस्य जलोदरप्राप्तिः, रोहितेन सहाजीगर्तस्य पुत्रक्रयणविषयकः संवादः, अजीगर्तकृतं पुत्रविक्रयणम्, अजीगर्तपुत्रं शुनःशेपं रोहित आनीय हरिश्चन्द्राय दत्तवानिति कथनम्, ततः शुनःशेपयजन आकाशवाचा यजनसमापनं विश्वामित्रस्य शुनःशेपेऽनुग्रहः पुत्रत्वेन स्वीकरणं च, पुत्रत्वे स्वीकृते सर्वेषु पुत्रेषु शुनःशेपस्य ज्येष्ठत्वकरणम् ... १०४
देवा गन्धर्वेभ्यः सोमं प्राप्तवन्तो गन्धर्वाश्च सरस्वतीमाप्नुवन्निति निरूपणम्, गङ्गायां संगतानां नदानां नदीनां च वर्णनम् १०५
देवदानवानां मेरुपर्वतं प्राप्य मन्त्रकरणम्, देवदैत्यानां सागरमन्थनम्, सागरादमृतं निष्कास्य योग्यविभागाय परस्परं संभाषणम्, अमृतविभागाय बृहस्पतिना सह देवानां संवादः, अमृतप्राशनाय विष्ण्वादिदेवानां मेरुकन्दरगमनं राहोस्तत्र गमनं च, विष्णुकृतं राहोः शिरश्छेदनं पूर्वदेहनाशाय विष्णुशक्तेर्गमनम्, राहोः संतोषकरणम्, देवकृतो राहोरभिषेकः, अमृताया भवनं च १०६
रहसि ब्रह्मचर्येण स्थितया वृद्धया सह वृद्धगौतमस्य संवादः, गौतमस्य विभावसोः सकाशाद्विद्यां प्राप्य वृद्धायाः पत्नीत्वेन स्वीकरणम्, अगस्त्यगौतमयोः संवादः, वृद्धाया गङ्गाभिषेकाद्यौवनप्राप्तिः, गङ्गादत्तवराद्गौतमस्य वृद्धया सह सुखप्राप्तिः ... १०७
इलातीर्थवर्णनम्, इलस्य हिमवति वासः, यक्षप्रेरितानां शूराणामिलस्य समीप आगमनम्, यक्षैः सहेलस्य युद्धम्, इलस्योमावने गमनं तेन तस्य योषिद्रूपप्राप्तिः, यक्षिण्या सहेलस्य संवादः, इलस्य स्त्रीरूपे जाते बुधाश्रमकथनम्, इलाबुधयोः संवादस्तयोर्विवाहश्च, बुधादिलायां पुत्रोत्पत्तिः, देवानां तत्राऽऽगमनम्, पुरूरवा इति नामकरणम्, ऐलेन सहेलायाः संवादः, पुरूरवसं प्रतीक्ष्वाकुकुलकथनम्, आत्मनः पूर्ववृत्तनिवेदनम्, बुधैलयोः संवादः, इलायाः पुंस्त्वप्राप्तये पुरूरवसो यत्नः, बुधपुत्रस्यैलायाश्च हिमवति गमनम्, तत्र कृतं भवस्तोत्रम्, देव्याः सकाशात्पुंस्त्वस्य याच्ञा, शिवदेव्योरनुग्रहात्पुंस्त्वप्राप्तिः, ऐलस्याभिषेकः... ... ... १०८
चक्रतीर्थवर्णनम्, दक्षयज्ञारम्भः, पार्वत्या दक्षयज्ञं प्रति गमनम्, शिवानिन्दाश्रवणम्, पार्वत्या कृतो देहत्यागः, महेश्वरस्य दक्षयज्ञं प्रत्यागमनम्, यज्ञवर्णनम्, वीरभद्रकृतं दक्षयज्ञविध्वंसनम्, देवैः कृता शिवस्तुतिः, दक्षकृताशिवस्तवः,

अ०

देवैः कृतो विष्णुस्तवः, दैत्येभ्य उत्पन्नं भयं ज्ञात्वा देवैः सह विष्णोर्वचनम्, विष्णुकृतं चक्रप्राप्तये शिवाराधनम्, विष्णुं प्रति शंकरदत्तानां वराणां प्राप्तिश्चक्रभवनं च १०९

दधीचेर्वर्णनम्, लोपामुद्रायाश्च वर्णनम्, दधीचेराश्रमे सर्वदेवानामागमनम्, अस्त्राणां स्थापनाय देवकृतो दधीचिं प्रति प्रश्नः, लोपामुद्रया सह दधीचेर्भाषणम्, देवैः कृतमस्त्राणां निक्षेपणम्, दैत्यभयाद्दधीचिकृतमस्त्रतेजःप्राशनम्, ततो देवानां दैत्याद्भयप्राप्तिः, देवानां दधीचिं प्रत्यस्त्रप्राप्तये विज्ञप्तिः, देवास्त्राणां प्रभवाय दधीचिकृतं शरीरास्थिदानम्, देवानां दधीचेरस्थीनि गृहीत्वाऽस्त्रकरणम्, दधीचेः पत्न्याः प्रातिथेय्या आगमनम्, अग्निना सह तस्याः संवादः, अग्निकृतं प्रातिथेय्याः समाधानम्, प्रातिथेय्या कृतं कुक्षिस्थपुत्रस्य निष्कासनम्, प्रातिथेय्या अग्निप्रवेशनम्, आश्रमस्थवृक्षाणां विलापः, दधीचिपुत्रस्यामृतप्राप्तिः, दधीचिपुत्रस्य पिप्पलादनामप्राप्तिः, पिप्पलादेन सह वृक्षाणां संवादो मातापित्रोः पूर्ववृत्तश्रवणम्, सोमात्पिप्पलादस्य विद्याप्राप्तिः, सोमाज्ञया पिप्पलादस्य शिवसमीपे गमनम्, पिप्पलादकृता शिवस्तुतिः, प्रसन्नाच्छिवाद्देवनाशाय वरस्य प्रार्थनम्, शिवाज्ञया पिप्पलादेन कृतस्य तपसो वर्णनम्, पिप्पलादस्य शिवतृतीयनेत्रदर्शनप्राप्तिः, तृतीयनेत्रादुत्पन्नायाः कृत्याया देवसंहारकरणाय पिप्पलादस्य विज्ञप्तिः, कृत्यायाः सकाशादग्नेरुत्पत्तिः, अग्नेर्भीतानां देवानां शिवसमीप आगमनम्, देवकृतं शिवस्तोत्रम्, शिवेन सह देवानां संवादः, अग्नेर्भीतानां देवानां शिवसमीपे वासः, शिवकृतं पिप्पलादस्य समाधानम्, शिवात्पिप्पलादस्य वरप्राप्तिः, देवैः सह पिप्पलादस्य संवादः, मातापित्रोर्दर्शनार्थं देवान्प्रति पिप्पलादोक्तिः, पिप्पलादस्य स्वर्गलोकं प्रति गमनम्, मातापित्रोर्दर्शनम्, देवकृतं पिप्पलादस्य वर्णनम्, दारपरिग्रहाय पिप्पलाददधीच्योर्वचनम, सुरसंहारायोत्पन्नायाः कृत्याया देवकृतं समाधानम्, वडवानाम्न्याः कृत्याया नदीरूपेण भवनम्, तदुत्पन्नस्याग्नेर्देवानामाज्ञया समुद्रभक्षणाय गमनम्, नर्मदादिनदीभिः कृतमग्नेः समुद्रप्रापणम्, शंकरेण सह देवानां संवादः, दधीचेरस्थ्नां देवानां च पवित्रीभवनम्, गवां पवित्रीभवनम्, तस्मात्स्थानाद्देवानां स्वस्वस्थानं प्रति गमनम्, सूर्यस्य तत्रैव वासः, पिप्पलादेन सह गौतमात्मजाया भार्यात्वेन संबन्धः, तस्मिन्विषमानस्य तीर्थस्य पिप्पलेश्वर इति नामप्राप्तिः ...

नागतीर्थवर्णनम्, सोमवंशभवशूरसेनाख्यानम्, शूरसेनात्सर्पोत्पत्तिः, सर्पशूरसेनयोः संवादः, विजयनामकस्य राज्ञः कन्याया भोगवत्याः शस्त्रेण सह विवाहः, भोगवत्या सह सर्पसंवादः, सर्पनिवेदितं शापकथनम्, सर्पस्य दिव्यरूपप्राप्तिः, नागतीर्थप्रसिद्धिः ... ...

मातृतीर्थवर्णनम्, देवदानवयुद्धम्, ब्रह्मणा कृतः शिवस्तवः, राक्षसानां रसातलगमनम् ... ...

ब्रह्मतीर्थवर्णनम्, ब्रह्मणः पञ्चमवक्त्रविदारणम्, शिवेन कृतं ब्रह्मणः शिरोधारणम् ... ...

अविघ्नतीर्थवर्णनम्, देवसत्रं विनायकस्तवश्च, देवैः सह विनायकसंवादः ... ...

शेषतीर्थवर्णनम्, शेषेण सह ब्रह्मसंवादः, शेषकृत शिवस्तवः, शिव च्छूलप्राप्तिः ... ...

वडवादितीर्थवर्णनम्, राक्षसैः कृत ऋषिसत्रविघातः, ऋषिभिर्मृत्युना च कृतं शिवस्तोत्रम्, सुरासुराणां वैरकारणम् ... ...

आत्मतीर्थवर्णनम्, दत्तेन सहात्रिसंवादः, दत्तकृता शिवस्तुतिः, शंकरकृतं दत्तायाऽऽत्मज्ञानरूपवरप्रदानम्, ...

अश्वत्थादितीर्थानां वर्णनम्, अगस्त्यऋषेर्दक्षिणदिग्गमनम्, अश्वत्थपिप्पलनामकयो रक्षसोर्वर्णनम्, सौरिकृतो राक्षसवधः ... ...

सोमतीर्थवर्णनम्, ओषधिभिः सह ब्रह्मसंवादः, गङ्गया कृतः सोमौषधीनां विवाहः ... ...

धान्यतीर्थवर्णनम्, गङ्गासमीपे दानस्य माहात्म्यवर्णनम् ... ...

विदर्भारेवत्योर्गङ्गया संगमनम्, भरद्वाजकृतो रेवत्या सह कठविवाहः ... ...

पूर्णतीर्थवर्णनम्, ब्रह्मणा सह धन्वन्तरिसंवादः, धन्वन्तरेस्तपोनाशः, धन्वन्तरिकृता विष्णुस्तुतिः, विष्णोः सकाशात्सुरराज्यप्राप्तिः, ब्रह्मबृहस्पतीन्द्राणां संवादः, इन्द्रकृतो हरिहरस्तवः, हरिहराभ्यां सहेन्द्रसंवादः, बृहस्पतिना कृत इन्द्राभिषेकः ...

रामतीर्थवर्णनम्, दशरथवर्णनम्, देवदानवसंगरः, देवदानवानां दशरथसमीप आगमनम्, दशरथकृतं देवमाहात्म्यम्, युद्धे कैकेय्या वर्णनम्, दशरथान्मुनिपुत्रमृतिः, पुत्रमरणान्मातापित्रोर्विलापो मरणं च, रामादीनां जन्मकथनम्, दशरथकृतं विश्वामित्राय पुत्रसमर्पणम्, अहल्योद्धारो राक्षसवधश्च, सीताप्राप्तिः, दशरथस्य मृतिर्नरकप्राप्तिर्नरकान्मुक्तता च, दशरथेन सह यमकिंकरसंवादः,

अ०

क्ष्मणदशरथानां संवादो दशरथोक्तदुःखकथनं
काकरणार्थं दशरथादिभिः सह सीतावचनम्,
सह रामसंवादो रामकृतः शिवस्तवः ... १२३

वर्णनम्, परमेष्ठिपुत्रेण सह दितिसंवादो
नोश्च संवादः, दितिकश्यपसंवादः, मयकृतत-
कथनम्, मयेन सहेन्द्रसंवादः, मरुतामुत्पत्तिः,
इन्द्राय शापप्रदानमगस्तेश्च, इन्द्रेण सह
संवादः, कश्यपकृतं शिवस्तोत्रम्, इन्द्रेण
र्वेषु देवेषु शिवप्रसादः, दित्या सह शंकरसं-
... ... १२४

वर्णनम्, कपोतोलूकयोर्युद्धम्, हेतिनाम्न्या
क्या कृतमग्निस्तोत्रम्, उलूक्या कृतं यम-
म्, उलूक्या सह यमसंवादः, यमस्योक्तौ
हिमवर्णनम्, अग्निकृतं तीर्थवर्णनम् ... १२५

विर्णनम्, अग्निवर्णनम्, देवब्रह्ममुनीनां पर-
वादः, ऋषिकृतं विष्णुस्तोत्रम्, अशरी-
वाचा सह ऋष्युक्तिः १२६

र्थवर्णनम्, आर्ष्टिषेणनृपाख्यानम्, आर्ष्टि-
हयमेधवर्णनम्, मिथुनामकदैत्येन सपुरो-
क्षितो राजा रसातलं नीत इति वर्णनम्,
नाम्नो राजपुरोहितपुत्रस्य 'क मे तातः'
तरं प्रति प्रश्नः, मातृकथितराजसहितस्व-
ान्तश्रवणम्, देवापिप्रतिज्ञा, भरदेवाग्निसं-
ऋत्विगग्निदेववेदैः साकं देवापेः संवादः,
नाद्गौतमीं प्रति देवापिगमनम्, गौतमीतीरे
कृता शिवस्तुतिः, देवापिं प्रति शिववरप्रदा-
शिवाज्ञया नन्दिकृतो मिथुदैत्यवधः, रसात-
पितृप्रादीनामागमनम्, पुनर्हयमेधानुसंधा-
देवापिं प्रति, अग्न्यादीनां वरप्रदानम्,
शताधिकपञ्चदशसहस्रतीर्थवर्णनम् ... १२७

तीर्थवर्णनम्, संक्षेपतः कार्तिकेयाख्या-
भः, अपत्यविषयकोऽग्निस्वाहासंवादः, तार-
द्विमदेवकृताऽग्निप्रार्थना, शुकरूपेणाग्नेः शिव-
गमनवर्णनम्, शिवपार्वतीसंवादः, शिवकृ-
मुखे वीर्यप्रक्षेपः, अग्निनाऽपि तद्रेतः
द्विधा क्षिप्तम्, स्वाहायां मिथुनोत्पत्तिक-
'सुवर्णश्च सुवर्णा च' इति मिथुननामक-
सुवर्णसुवर्णाविवाहादिवर्णनम्, मिथुनं प्रति
शापः, शापविमोचनाय ब्रह्मवचनादग्नेर्गौ-
प्रति गमनम्, तत्राग्निकृता शिवस्तुतिः,
गौतमीं प्रति शिववरप्रदानम्, गौत-
रूपेण शिवावस्थानवर्णनम्, विष्णुकृ-

अ०

तशार्दूलदैत्यवधादिबहुविधवर्णनम्, तपोवनादिवि-
विधतीर्थवर्णनम् १२८

गङ्गाफेनयोः संगमवर्णनम्, फेनेतिसंज्ञाहेतुभू-
तेन्द्रकृतनमुचिदैत्यवधकथनम्, हिरण्यसंज्ञकदै-
त्यपुत्रमहाशनिकृतेन्द्रपराभवादिवर्णनम्, इन्द्र-
स्य पाताले स्थापनम्, वरुणपराभवाय महा-
शनिगमनम्, वरुणार्पितवारुणीमहाशन्योर्विवाहा-
दिकथनम्, इन्द्रमुक्त्यर्थं विष्णुत्रिदशसंवादः, वि-
ष्ण्वाज्ञया महाशनिं प्रति वरुणगमनम्, वरुणवच-
नेन महाशनिकृतमिन्द्रविमोचनम्, महाशनिकृत-
मिन्द्रभर्त्सनम्, स्वनिलयप्राप्तेन्द्रेन्द्राणीसंवादः, श-
चीवचनाद्गौतमीं प्रति शक्रगमनम्, इन्द्रकृतशि-
वस्तुतिवर्णनम्, शिवशक्रसंवादः, शिववचनादि-
न्द्रकृतविष्ण्वाराधनम्, इन्द्राराधनसंतुष्टविष्णुकृत-
महाशनिदैत्यवधः, प्रणयेनेन्द्रेन्द्राण्योः संवादः,
संवादसमये वृषाकप्यादीनां माहात्म्यमिन्द्रवर्णि-
तम् १२९

आपस्तम्बतीर्थवर्णनम्, आपस्तम्बमुनिप्रशंसा,
तद्भार्यापुत्रनामकथनम्, आपस्तम्बाश्रमं प्रत्यग-
स्त्यमुनिगमनम्, आपस्तम्बकृताऽगस्त्यपूजा, 'त्रिषु
देवेषु कः श्रेष्ठः' इत्यगस्त्यं प्रत्यापस्तम्बप्रश्नः,
'त्रिषु देवेषु भेदाभावेऽपि सर्वसिद्धिदः शिव एव'
इति सारभूतमगस्त्यमुनिवचनम्, अगस्त्यवचना-
द्गौतमीं प्रत्यापस्तम्बगमनम्, आपस्तम्बकृता शिव-
स्तुतिः, आपस्तम्बाय शिववरप्रदानम् १३०

यमतीर्थवर्णनम्, सरमाख्यानारम्भः, देवगा
रक्षन्तीं सरमां प्रति द्रव्यार्पणेन प्रलोभयित्वा दैत्य-
कृतं गोहरणम्, 'मां बद्ध्वा दैत्यैर्गावो नीताः'
इतीन्द्रं प्रति सरमोक्तिः, मिथ्यावादिनीयमितीन्द्रं
प्रति बृहस्पतिवचनम्, सरमां प्रतीन्द्रदत्तश्चरण-
प्रहारः शापदानं च, दैत्यहृतगवामानयनार्थमिन्द्र-
कृतं विष्णुस्तवनम्, विष्णुदैत्ययुद्धवर्णनम्, सङ्-
ग्रामे दैत्यपराभवः, देवान्प्रति दैत्यहृतगवां प्राप्तिः,
सरमापुत्रयोरिन्द्रदत्तस्वमातृशापविमोचनार्थं यमं
प्रति प्रश्नः, सूर्ययमसंवादः, सूर्यवचनाद्गौतमीं
प्रति यमागमनम्, गौतमीतीरस्थबाणतीर्थादिब-
हुविधतीर्थानां वर्णनम्, तत्रस्नायिनां जनानाम-
नेकविधफलप्राप्तिकथनम्... ... ... १३१

यक्षिणीसंगममाहात्म्यकथनम्, विश्वावसुस्व-
सारं पिप्पलां प्रति सप्तऋषीणां शापः, विश्वाव-
सुप्रार्थनया विशापकरणम्, दुर्गातीर्थवर्णनम् ... १३२

अ०

शुक्लतीर्थाख्यायिकारम्भः, शुक्लतीर्थे भरद्वाजकृतयज्ञवर्णनम्, यज्ञे पुरोडाशं खादन्तं हव्यघ्ननामानं राक्षसं प्रति मुनिवचनम्, भरद्वाजहव्यघ्नसंवादः, सर्वामृतेभ्यो गौतमीवार्यमृतस्याऽऽधिक्यवर्णनम्, हव्यघ्नस्योपरि भरद्वाजमुनिकृतं गौतमीजलामृताभिषेचनम्, कृष्णरूपरक्षसः शुक्लत्वप्राप्तिः, यज्ञसमापनम्, गङ्गोदके यूपविसर्जनम्, हव्यघ्नकृता भरद्वाजप्रशंसा, शुक्लाद्युभयतीरस्थसप्तसहस्रतीर्थवर्णनम् १३३

चक्रतीर्थाख्यानारम्भः, चक्रतीर्थे वसिष्ठप्रमुखमुनिकृतो यज्ञः, यज्ञे विघ्ननिवारणाय मुनिकृता ब्रह्मप्रार्थना, रक्षोमोहाय ब्रह्मदत्तमायया साकं यज्ञवाटं प्रति मुन्यागमनम्, पुनर्यज्ञारम्भः, शम्बरनामकदैत्यकृतं मायाभक्षणम्, यज्ञविघ्नभयोद्विग्नमुनिकृता विष्णुप्रार्थना, विष्णुदत्तचक्रकृतोऽखिलराक्षसनाशः, ऋष्यारब्धमहासत्रसमापनम्, गङ्गाम्भसि चक्रप्रक्षालनम्, चक्रतीर्थादिपञ्चशततीर्थवर्णनम् १३४

वाणीसंगमाख्यानारम्भः, ब्रह्मविष्ण्वोः स्वमहत्त्वे मिथः संवादः, ब्रह्मविष्णू प्रति, आकाशवाण्युक्तिः, तद्वाक्याज्ज्योतिर्मूर्तिसंज्ञकशिवलिङ्गस्यान्तमवसातुं ब्रह्मविष्णुगमनम्; अन्तमपश्यतोर्विष्णुब्रह्मणोः शिवसमीपे क्रमेण सत्यासत्योक्तिः, ब्रह्ममुखान्निर्गतां वाणीं प्रति हरिहरयोः शापः, पुनः शापविमोचनकथनम्, गौतमीवाणीसंगमायनेकविधवर्णनम्, उभयतटस्थैकोनविंशतिशततीर्थवर्णनम् १३५

विष्णुतीर्थवर्णनम्, मौद्गल्याख्यानारम्भः, मौद्गल्यस्य मातापितृभार्याणां नामकथनम्, मौद्गल्यकृतसदाचारादिवर्णनम्, विष्णुमौद्गल्यसंवादः, जाबालानामकमौद्गल्यभार्याप्रशंसा, रहसि मौद्गल्यजाबालासंवादः, विष्णुं प्रति स्त्रीप्रेरितमौद्गल्यस्य दारिद्र्यादिनाशविषयकः प्रश्नः, विष्णुदत्तयोग्योत्तरकथनम्, विष्ण्वादिष्टगरुडेन कणिशानयनम्, मौद्गल्यकृतं विष्णवे कणिशार्पणम्, कणिशदानान्मौद्गल्यं प्रति सर्वैश्वर्यप्राप्तिः, मौद्गल्यकथिता दानप्रशंसा, पित्रादिभिः सह मौद्गल्यकृतैश्वर्योपभोगः, स्नानादीनां फलकथनम् १३६

लक्ष्मीतीर्थाख्यानम्, स्वस्वज्यैष्ठ्यविषयको लक्ष्मीदरिद्रासंवादः, ब्रह्माणं प्रति लक्ष्मीदरिद्रयोर्गमनम्, ब्रह्मवचनादुभयोर्गौतमीं प्रति गमनम्, दरिद्रासमीपे गौतम्या लक्ष्मीमाहात्म्यवर्णनम्, ब्रह्मकृता गङ्गाप्रशंसा, स्नानादीनां माहात्म्यकथनम्, लक्ष्मीतीर्थादिषट्सहस्रतीर्थवर्णनम् ... १३७

भानुतीर्थवर्णनम्, तत्प्रसङ्गेन शर्यातिराजचरितनिरूपणम्, शर्यातेर्दिग्विजयार्थं गमनम्, मार्गे तत्पुरोधसो मधुच्छन्दसो राज्ञा सह संवादः, मधुच्छन्दःकृतं सूर्याराधनम्, भानुतीर्थनिकटवर्तित्रिसहस्रतीर्थवर्णनम् १३८

खड्गतीर्थवर्णनम्, तत्प्रसङ्गतः कवषसुतस्य पैलूषनाम्नो मुनेश्चरितवर्णनम्, खड्गतीर्थनिकटस्थषट्सहस्रतीर्थनिरूपणम् १३९

आत्रेयतीर्थवर्णनम्, आत्रेयर्षेः समाख्यानम्, ब्रह्मणो वरप्रसादादात्रेयस्येन्द्रत्वसंप्राप्तिः, दितिजसंत्रासादात्रेयकृत इन्द्रपदसंत्यागः १४०

कपिलासंगमाख्यतीर्थवर्णनम्, कपिलाख्यमुनेश्चरितवर्णनम्, तत्प्रसङ्गतः पृथुराज्ञः संक्षेपतश्चरितवर्णनम्, कपिलासंगमनिकटस्थाष्टाशीतिसहस्रतीर्थवर्णनम् १४१

देवस्थानाख्यतीर्थवर्णनम्, सिंहिकासुतराहुपुत्रस्य मेघहासाख्यदैत्यस्य चरितवर्णनम्, तत्कृततपोवर्णनम्, देवस्थाननिकटस्थाष्टादशतीर्थवर्णनम् १४२

सिद्धतीर्थवर्णनम्, ब्रह्मणः सकाशाद्रावणस्य शिवाष्टोत्तरशतनामप्राप्तिः, रावणकृततपोवर्णनम्, रावणकृतं कैलासान्दोलनम्, रावणस्य शिवतोऽसिलाभः, सिद्धतीर्थनिकटस्थाष्टोत्तरशततीर्थवर्णनम् १४३

परुष्णीसंगमतीर्थवर्णनम्, अत्रिऋषेश्चरितम्, अत्रेरपत्यचतुष्टयसंप्राप्तिः, अत्रिकन्याया आत्रेय्याख्यायाश्चरित्रम्, आत्रेयीज्वलनयोः संवादः, परुष्णीसंगमनिकटवर्तित्रिसहस्रतीर्थवर्णनम् १४४

मार्कण्डेयतीर्थवर्णनम्, मार्कण्डेयादिमुनीनां ब्रह्मणा सह संवादः, मार्कण्डेयतीर्थमाहिमनिरूपणम्, तन्निकटस्थाष्टनवतितीर्थवर्णनम् १४५

कालंजरतीर्थवर्णनम्, ययातिचरितम्, कालंजरनिकटस्थाष्टोत्तरशततीर्थवर्णनम् १४६

अप्सरोयुगसंगमतीर्थवर्णनम्, अप्सरोयुगकृतविश्वामित्रतपोभङ्गवर्णनम्, विश्वामित्रशापादप्सरसोर्नदीत्वसंप्राप्तिः १४७

कोटितीर्थवर्णनम्, तत्प्रसङ्गतः कण्वसुतबा-

अ०

हलीकचरितवर्णनम्, कण्वतीर्थनिकटस्थपञ्चाशतीर्थवर्णनम् १४८

नारसिंहतीर्थवर्णनम्, हिरण्यकशिपुप्रशंसा नारसिंहकृतो हिरण्यकशिपुवधः, एवं त्रैलोक्यस्थितसकलदैत्यवधवर्णनम्, नारसिंहस्य गौतमीं प्रत्यागमनम्, तत्राम्बर्यसंज्ञकदेशेऽहमनम्, नारसिंहतीर्थे स्नानदानादिकर्तॄणामनेकविधफलप्राप्तिकथनम्, नारसिंहाद्यष्टतीर्थवर्णनम् १४९

पैशाचतीर्थवर्णनम्, **अजीगर्ताख्यानम्,** अजीगर्तकृतः शुनःशेपसंज्ञकस्वपुत्रविक्रयः, पुत्रविक्रयजात पादज्ञीगर्तस्य नरकप्राप्तिः, रुदन्तं पिशाचं प्रति शुनःशेपप्रश्नः, पिशाचयोनिगतस्वपितृवाक्यश्रवणेन दुःखितान्तःकरणशुनःशेपकृतः पिशाचस्योपरि गौतमीजलप्रक्षेपः, गौतमीजलसंस्पर्शमात्रेणाजीगर्तस्य विष्णुपदप्राप्तिः, पैशाचतीर्थप्रशंसा, पैशाचादिशतत्रयतीर्थवर्णनम् १५०

उर्वशीगमनेन दुःखिनं पुरूरवसं प्रति वसिष्ठोपदेशः, निम्नभेदादिसप्तशततीर्थवर्णनम् १५१

चन्द्रकृततारापहरणम्, शुक्रं प्रति गुरुगमनम्, शुक्राय भार्याहरणकथनम्, तारानयने शुक्रप्रतिज्ञा, चन्द्रं प्रति भार्गवशापकथनम्, ताराविशुद्ध्यै देवादीन्प्रति शुक्रप्रश्नः, गङ्गां प्रति गुरूक्तिः १५२

भावतीर्थादिसप्ततीर्थवर्णनम् १५३

रावणादीन्हत्वाऽयोध्यां प्रति सपरिवारं रामस्य गमनम्, लोकापवादाद्वाल्मीक्याश्रमसंनिधौ रामाज्ञया लक्ष्मणकृतसीतात्यागः, रामाश्वमेधं प्रति लवकुशयोर्गमनम्, अङ्गदादीनां द्वारपालान्प्रति सीतात्यागकारणज्ञानविषयकः प्रश्नः, सहस्रकुण्डादिदशतीर्थवर्णनम् १५४

दक्षिणार्थेऽङ्गिरोभ्य आदित्यकृतं भूमिदानम्, कपिलासंगमादिशततीर्थवर्णनम् १५५

ब्रह्माणं प्रति खादितुमागतानां राक्षसानां विष्णुप्रेरितचक्रकृतं हननम्, शङ्खतीर्थाद्ययुततीर्थवर्णनम् १५६

किष्किन्धातीर्थमहिमवर्णनम्, रावणवधोत्तरं सीतादिभिः सह रामस्य गौतमीं प्रत्यागमनम्, तत्र क्लान्त्यपनोदनाय कतिपयदिनपर्यन्तं रामस्यावस्थानम्, रामकृता गौतमीप्रशंसा, रामवानरकृतगौतमीस्नानशिवलिङ्गपूजादिवर्णनम्, रामं प्रति बिभीषणोक्तिः, गमनवेलायां लिङ्गविसर्जनाय वायुसुतं प्रति रामनिदेशः, लिङ्गविसर्जनासमर्थे वायुसुते रामकृतालिङ्गनमस्कारादिकथनम्, किष्किन्धातीर्थस्मरणादिफलकथनम् १५७

व्यासतीर्थाख्यायिकारम्भः, आङ्गिरसोत्पत्तिः, मात्रनुज्ञां विना तपसे गतानां तेषां विघ्नभवनम्, अगस्त्याश्रमं प्रत्याङ्गिरसानां गमनम्, अगस्त्याङ्गिरससंवादः, अगस्त्याज्ञया तेषां गौतमीं प्रत्यागमनम्, तत्र तपःसिद्धानां तेषां त्रिदशसकाशाद्ब्राह्मविद्यासविषयकादिवरप्राप्तिः, व्यासतीर्थमहिमवर्णनम् १५८

वंजरासंगमतीर्थाख्यानम्, दासभावं प्राप्तस्य गरुडस्य स्वमातरं प्रति प्रश्नः, स्वापराधजदोषेण दासीभावं प्राप्ताऽस्मीति गरुडं प्रति विनतोक्तिः, कद्रुवचनाद्गरुडेन सूर्यलोकं प्रति नीतानां सर्पाणामधःपतनम्, तन्निमित्तं विनतां प्रति सर्पमातू रोषोक्तिः, सर्पजरादूरीकरणाय गरुडकृतं रसातलस्थपानीयानयनम्, पयःप्रोक्षणेन सर्पजरादूरीकरणवर्णनम्, तस्मात्पयसो वंजरोत्पत्तिः, वंजरासंगमादिसपादलक्षतीर्थवर्णनम् १५९

देवागमतीर्थवर्णनम्, द्रव्यकृते देवासुरस्पर्धा, ब्रह्मादिष्टदेवानामसुरैः सह युद्धारम्भः, युद्धारम्भे गौतमीतीरे देवकृता हरीशस्तुतिः, गौतमीहरीशप्रसादादेवानां जयप्राप्तिः. १६०

कुशतर्पणतीर्थप्रस्तावोपक्रमः, ब्रह्मोत्पत्तिक्रमः, यज्ञद्वारा चराचरात्मकजगदुत्पत्त्यर्थं ब्रह्माणं प्रत्याकाशवागुक्तिः, ब्रह्माकाशवाण्योः सृष्टिविषयको मिथो विस्तरेण संवादः, यज्ञोपकरणवर्णनम्, देव्याज्ञया यज्ञपश्वर्थं ब्रह्मकृतविष्णुस्तवनम्, पुरुषसकाशाद्विराडुत्पत्तिः, यज्ञोपकरणविसर्जनार्थं ब्रह्माणं प्रत्याकाशवागुक्तिः, प्रणीतासंगमकुशतर्पणादिषडशीतिसहस्रतीर्थवर्णनम् १६१

आत्मजयप्रदरणशौण्डपुरुषप्राप्त्यर्थं देवकृतमहेश्वरस्तवनम्, शिवप्रसादादुपस्थितमन्युसंज्ञकपुरुषं प्रति सामर्थ्यपरीक्षणविषयकं देवानां वचनम्, मन्युस्वरूपवर्णनम्, देवकृता मन्युस्तुतिः, मन्व्वाश्रयेण देवानां जयप्राप्तिः १६२

ब्रह्मरूपधारिपरशुनामकरक्षसः शाकल्यमुनिं प्रति भोजनकाङ्क्षिणे मह्यं भोजनं देहीत्युक्तिः, नाहं द्विजस्तव रिपुस्त्वां भक्षयितुमागतोऽस्मीति भोजनसमये शाकल्यं प्रति रक्षस उक्तिः, शाकल्यस्यापूर्ववपुर्दर्शनम्, परशुकृता शाकल्यस्तुतिः, शाकल्याज्ञया परशुकृतसरस्वतीस्तुतिः, परशोः स्वर्गप्राप्तिः १६३

पवमाननृपस्य चिच्चिकपक्षिणा सह संवादः, पवमानं

अ०

प्रति चिच्चिकपक्षिणः पूर्ववृत्तकथनम्, ब्रह्महत्यां विना तत्समपापकथनम्, चिच्चिकं प्रति तन्मुक्तिविषयको नृपतिप्रश्नः, मुक्त्यर्थं श्वेतपर्वतस्थगदाधरं प्रति मां नयेति तत्कृतनृपप्रार्थना, नृपतिना सह गङ्गागदाधरयोर्दर्शनार्थं चिच्चिकगमनम्, चिच्चिककृतगङ्गास्तवनम्, तस्य स्वर्गप्राप्तिः, अनुगैः सह स्वनगरं प्रति पवमानप्रयाणम् १६४

कन्याविवाहविषयकः सूर्यविचारः, विवाहावधिकथनम्, कन्यादानार्थं कुलादिविचारः, कन्याप्रशंसा, कन्यादीनां विक्रयनिषेधः, विवाहकालातिक्रमे दोषकथनम्, प्राक्तनानुरोधेन सर्वं घटत इति सूर्यं प्रति विष्टेः संभाषणम्, विश्वरूपविष्टयोः परस्परं विवाहः, यमगृहं प्रति हर्षणगमनम्, पित्रादीनां शान्त्यादिप्राप्तिविषयको यमं प्रति हर्षणप्रश्नः, यमाज्ञया गौतमीं प्रति हर्षणगमनम्, **भद्रतीर्थवर्णनम्** १६५

पतत्रितीर्थवर्णनम्, ... १६६

सुप्तमासन्दिवनामकद्विजपुत्रकमादाय राक्षस्याः पलायनम्, आसन्दिवराक्षस्योः परस्परसंवादः, कस्यचिद्ब्राह्मणस्य कन्यया सहाऽऽसन्दिवविवाहः, तेन सह तस्य भार्याया रहःसंभाषणम्, नारायणकृतं राक्षसीहननम्, विप्रनारायणतीर्थवर्णनम् ... १६७

अभिष्टुतराज्ञो हयमेधारम्भः, याज्यालघुत्ववर्णनम्, ब्रह्मवेषधारिणां दैत्यादीनां हयमेधं प्रति गमनम्, तद्व्यापारं विदुषो विश्वरूपस्य त्वष्टारं प्रत्युक्तिः, भान्वादिशततीर्थवर्णनम्... ... ... १६८

वेदनामकद्विजस्य शिवपूजोत्तरं भिक्षाटनाय गमनम्, व्याधस्य शिवपूजाप्रकारः, मन्त्रवत्पूजाविध्वंसकस्य नाशाय वेदमनसि क्रोधोद्भवः, आदिकेशवेदसंवादः, व्याधभक्तिवर्णनम्, व्याधवरप्राप्तिः ... १६९

चक्षुतीर्थवर्णनम्, गौतमकुण्डलयोर्धनोपार्जनविषयकः संवादः, पुत्रधर्मवर्णनम्, धर्मप्रशंसा, धर्मप्रशंसाकर्तुः कुण्डलस्य चक्षुषो नाशकथनम्, विभीषणवैभीषणीसंवादः, कुण्डलवैश्यस्य चक्षुरादिप्राप्तिः, जात्यन्धाया महाराजाख्यनृपतिकन्यायाश्चक्षुःप्राप्तिकथनम्, कुण्डलस्य नृपतिकन्याप्राप्तिकथनम् १७०

उर्वशीतीर्थवर्णनम्, इन्द्रप्रमितिसंवादः, इन्द्रप्रमित्योर्देवनवर्णनम्, प्रमितिचित्रसेनयोर्देवनवर्णनम्, मधुच्छन्दसा सह प्रमितिपुत्रकृतः संवादः, सुमतिनाम्नः सुतात्प्रमितिं प्रति देवनाद्वतराज्यप्राप्तिः ... १७१

सामुद्रतीर्थवर्णनम्, गङ्गासागरसंवादः, गङ्गायाः सप्तधाभवनम् १७२

अ०

सप्तधाविभक्ताया गङ्गाया नामानि, ऋषिसत्रे देवरिपोर्विश्वरूपस्याऽऽगमनम्, विश्वरूपर्षिसंवादः, भीमेश्वरतीर्थवर्णनम् १७३

गङ्गासागरसंगमवर्णनम्, अमरकृतो हरविष्णुस्तवः, **सोमतीर्थवर्णनम्,** देवर्षिकृतसोमस्तवः, आदित्यबार्हस्पत्यादितीर्थवर्णनम्... ... ... १७४

गङ्गाया ब्रह्मकमण्डलुविष्णुपदशिवजटाजूटब्रह्मगिरिपूर्वार्णवेषु क्रमेण स्थितिवर्णनम्, तीर्थादीनां चातुर्विध्यादिनिरूपणम्, तीर्थस्य कृतादौ क्रमेण त्रिदेवत्यादित्वात्कलौ दैवताभावनिरूपणम्, तीर्थस्य युगक्रमेण देवासुरार्यमानुषप्राप्तिकथनम्, हरमस्तकजटाजूटाद्गङ्गावतरणविषयको गजवक्त्रं प्रति पार्वत्या निदेशः, पार्वतीगजवक्त्रसंवादे ब्रह्मगिरिपर्वतादारभ्य सागरपर्यन्तं गौतम्युभयतीरास्थितिविषयकं गौतमं प्रति हर्षपुलकितशिववरप्रदानम्, शिवोदितगौतमीयात्रादिप्रशंसा, गजवक्त्रविघ्नपाशनिबद्धमानुषाणां समीपतरवर्तिगौतमीस्नानाद्यभावकथनम्, तत्तीरवासिशिवप्रणत्यभावनिरूपणं च, विस्तरपूर्वकं गौतमीमाहात्म्यश्रवणपठनादिफलकथनम्, **गौतमीमाहात्म्यसमाप्तिः**... १७५

अनन्तवासुदेवमाहात्म्यनिरूपणम्, विश्वकर्माणं प्रति वासुदेवप्रतिमाकरणार्थं ब्रह्मोक्तिः, देवैः सह रावणसङ्ग्रामः, रावणादिन्द्रपराभवः, रावणस्यामरावतीं प्रति गमनम्, तत्रस्थां वासुदेवप्रतिमा गृहीत्वा पुष्पकविमानेन तस्य लङ्कां प्रति गमनम्, रावणाद्विभीषणस्य प्रतिमाप्राप्तिः, रामरावणयोर्युद्धम्, तत्र रावणमृतिः, अयोध्यां प्रति सप्रतिमं रामगमनम् १७६

पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्यवर्णनम् १७७

कण्डुचरितारम्भः, सकलगुणविशिष्टगोमतीतीरस्थाश्रममण्डलस्थितकण्डुमुनितपोविघ्नार्थमिन्द्रप्रेषितप्रम्लोचाप्सरोगमनम्, तत्र वसन्तादिसाहाय्येन प्रम्लोचाकृतविघ्नाचरणकथनम्, प्रम्लोचासौन्दर्यमोहितकण्डुमुनेस्तया सहाऽऽश्रमं प्रति गमनरमणनिरूपणम्, बहुकालातिक्रमे स्वर्गगमनविषयको मुनिं प्रति प्रम्लोचाप्रश्नः, मुनिप्रम्लोचासंवादे स्वतपःक्षयनिमित्तं कण्डुकृतविषादकथनम्, कण्डुकृता प्रम्लोचानिर्भर्त्सना, मुनिसमाहितप्रम्लोचागर्भस्य स्वेदरूपेण वृक्षाणामुपरि पतनम्; मारीषानामककन्योत्पत्तिः, तपःक्षयसखेदचित्तस्य कण्डोः पुरुषोत्तमाख्यक्षेत्रं प्रति गमनम्, तत्रैकाग्रमनसा विष्णवाराधनं कुर्वतः कण्डोरग्रे मधुसूदनागमनम्,

अ०

वरविषयिणी प्रार्थना च, सर्वलक्षणसंयुक्तभगवत्स्वरूपदर्शनानन्तरं कण्डुकृतं भगवत्स्तवनम्, कण्डुं प्रति विष्णुवरप्रदानम्, भगवन्निदेशमनुसृत्य परमात्मध्यानं कुर्वतः कण्डोर्मोक्षः, कण्ड्वाख्यायिकापठनश्रवणफलकथनम्, पुरुषोत्तमाख्यक्षेत्रमाहिमवर्णनम् १७८

नानाविधोक्तिभिरनन्तभगवद्वतारस्तवगर्भितः श्रीकृष्णावतारविषयको बादरायणं प्रति संशयाविष्टानां मुनीनां प्रश्नः १७९

कृष्णचरितारम्भः, मुनिप्रश्नश्रवणकुतूहलाविष्टान्तःकरणश्रीव्यासकृतभगवत्स्तववर्णनम्, नानावतारवर्णनम्, चतुर्व्यूहकथनम् १८०

अवतारप्रयोजनवर्णनम्, भूरिभारावपीडितमह्या ब्रह्मान्तिके गमनम्, ब्रह्माणं प्रति स्वदुःखनिवेदनम्, भगवत्प्रशंसागर्भितो देवान्प्रति ब्रह्मणः संवादः, ब्रह्मकृता विष्णुस्तुतिः, स्तुतिश्रवणोत्तरं ब्रह्माणं प्रति विष्णुकृतसितकृष्णकेशद्वयदानकथनम्, देवान्प्रति विष्णुप्रतिपादितकेशद्वयदानाभिप्रायकथनम्, विष्णुसाहाय्यार्थमिन्द्रादिदेवावतरणम्, देवक्यष्टमगर्भात्त्वद्वध इति कंसं प्रति नारदवचनम्, कुपितकंसकृतं वसुदेवदेवक्योः कारागृहे स्थापनम्, देवक्या जातमात्रषट्पुत्राणां कंसकृतवधनिरूपणम्, विष्णुमायासंवादे मायां प्रति भगवदाज्ञानिरूपणम्... ... ... १८१

भगवन्निदेशमनुसृत्य मायाकृतं देवक्युदराद्गर्भाकर्षणं रोहिण्युदरे गर्भस्थापनं च, यशोदाजठरे मायास्थितिनिरूपणम्, देवक्युदरे भगवत्प्रवेशकथनम्, तन्निमित्तं ग्रहादीनां सम्यक्प्रचारादिवर्णनम्, स्त्रीपुंसैर्द्रष्टुमशक्याया देवक्या देवकृता स्तुतिः, भगवदवतारसमये देवकृतपुष्पवृष्ट्यादिवर्णनम्, वसुदेवदेवकीकृतभगवत्स्तवप्रार्थनाकथनम्, देवकीं प्रति भगवदुक्तिः, गोकुलं गत्वा वसुदेवकृतं यशोदाशयने पुत्रस्थापनम्, तत्रत्यकन्याया आनयनम्, बालध्वनिश्रवणोत्तरमेव दूतकृतं देवकीपुत्रजन्मनिवेदनम्, कारागृहं प्रति कंसागमनम्, साश्रुलोचनं रुदत्यां देवक्यां बलात्कारेण कंसकृतदारिकापोथननिवेदनम्, मायायाः स्वस्वरूपधारणपूर्वकमाकाशं प्रति गमनम्, मायाकृतं कंसनिर्भर्त्सनम्, देवकृता मायास्तुतिः, मायायाः स्वर्गं प्रति गमनम् १८२

उद्विग्नमनःकंसकृतं प्रलम्बादीन्प्रति कन्यावृत्तान्तादिनिवेदनम्, दैत्यान्प्रति बालघातविषयकः कंसकृतो निदेशः, कंसकृतं वसुदेवदेवकीसान्त्वनं तयोर्मोचनं च... ... ... १८३

अ०

मथुरायामेव नन्दशकटावसथं प्रति वसुदेवगमनम्, वसुदेवनन्दयोः प्रेमसंवादः, वसुदेवाज्ञया नन्दादिगोपानां गोकुलं प्रत्यागमनम्, कृष्णकृतः पूतनावधः, पूतनोत्सङ्गाद्गृहीतबालकस्य गोपुच्छभ्रामणादिना दोषापाकरणम्, नन्दकृतं बालकस्वस्त्ययनम्, बालकपादप्रहारेण शकटपरिवर्तनम्, तेन गोपीजनकृतं विस्मयकथनम्, 'अनेन शकटपातनं कृतमिति बालानां वचनम्, यशोदाकृतं शकटपूजनम्, वसुदेवप्रचोदितगर्गकृतं प्रच्छन्नतया बालकयोर्नामकरणम्, रिङ्गणलीलावर्णनम्, यशोदाकृतं कृष्णस्य दाम्ना बन्धनम्, गृहकर्मणि व्यग्रायां यशोदायां कृष्णकृतं यमलार्जुनपातनम्, दामोदरसंज्ञाप्राप्तिकारणम्, महोत्पातभीरूणां गोपानां वृन्दावनगमनविषयको मन्त्रः, गोव्रजैः सह गोपानां वृन्दावनं प्रति प्रवेशः, वृन्दावनशोभावर्णनम्, गोपपुत्रैः सह बालकयोः क्रीडावर्णनम् १८४

कालीयदमनाख्यानम्, रामं विना गोपैः सह कालीयह्रदं प्रति कृष्णस्याऽऽगमनम्, सविषह्रददर्शनेन कृष्णाचिन्तननिरूपणम्, ह्रदे कृष्णनिपातनकथनम्, तत्र सपरिवारस्य कालीयस्याऽऽगमनं दंशश्च, सरुदितं गोपबालककृतं कालियह्रदे कृष्णनिपातनकथनम्, वज्रपातसमवचःश्रवणानन्तरं यशोदया सह गोपगोपीनामागमनम्, सर्पभोगवेष्टितकृष्णदर्शनेन नन्दयशोदयोर्निश्चेष्टताप्रतिपादनम्, गोपीनां विलापः, नन्दादीनां दुःखापनोदनाय बलदेवस्य कृष्णं प्रति बोधनिरूपणम्, कृष्णकृतं कालियफणानामुपरि नर्तनम्, कृष्णाङ्घ्रिकुट्टनमोहितकालियमुखाद्रुधिरस्रावकथनम्, भर्तृव्यसनकर्शितनागपत्नीकृतकृष्णस्तुतिप्रार्थनानिरूपणम्, कालियकृतं कृष्णस्तवनम्, समुद्रसलिलगमनविषयकः कालियं प्रति कृष्णनिदेशः, सपरिवारस्य कालियस्य समुद्रं प्रति गमनम्, कृष्णस्य ह्रदादुत्तरणम्, आनन्देन नन्दयशोदादिगोपगोपीकृतकृष्णालिङ्गनादिकथनम् १८५

धेनुकवधाख्यानम्, गोपगणैः सह रामकेशवयोस्तालवनं प्रति गमनम्, तालफलस्पृहान्वितानां गोपानां रामकृष्णौ प्रति विज्ञापनम्, रामकृष्णकृतं तालफलपातनम्, धेनुककृतं रामकृष्णोरसि पादताडनम्, कृष्णकृतो धेनुकासुरवधः, निराबाधस्थले गोसंचारवर्णनम् १८६

रामकृष्णकृतबहुविधलीलावर्णनम्, वाह्यवाहकलक्षणक्रीडामिषेण बलदेवकृतप्रलम्बासुरवधनिरूपणम्,

अ०

प्रलम्बवधेन सानन्दगोपकृता रामप्रशंसा, सायं व्रजं प्रति गमनम्, शरद्वर्णनम्, **गोवर्धनाख्यायिकारम्भः,** इन्द्रयागोत्सवारम्भप्रवृत्तान्गोपान्प्रति कृष्णस्य प्रश्नः, नन्ददत्तयोग्योत्तरकथनम्, इन्द्रयागापेक्षया गोवर्धनयागविषयकं नन्दं प्रति युक्तितः कृष्णकृतं निवेदनम्, कृष्णवागमृतश्रवणहृष्टनन्दादिगोपकृतगिरियज्ञनिरूपणम्, गिरये बलिदानम्, बहुविधान्नैर्ब्राह्मणसंतर्पणम्, गोभिः सह प्रदक्षिणां कुर्वतो गोपान्प्रति शैलरूपधारिकृष्णकृतं संभाषणम्, प्रणतेभ्यो गोपेभ्यो वरप्रदानम्, गोपानां गोष्ठं प्रति गमनम् ... १८७

स्वमखप्रतिहननप्रकुपितेन्द्रस्य गोकुलनाशाय सांवर्तकसंज्ञकमेघान्प्रति निदेशः, मघासारपीडितगोपगोपीगोगोवत्साक्रन्दननिवेदनम्, स्वभक्तानां दुःखापनोदनाय कृष्णकृतं गोवर्धनोद्धरणम्, कृष्णाज्ञया सपरिवारगोपगोपीकृतं पर्वताधःप्रवेशनम्, सप्तरात्रकृतवृष्टीनां मेघानामिन्द्रकृतो निवृत्तिविषयको निदेशः, निर्मले नभसि गोपानां स्वावसथनिवेशकथनम्, कृतागस्केन्द्रकृता रहसि प्रणतिपूर्विका कृष्णस्तुतिः, गोवाक्यादिन्द्रकृतकृष्णाभिषेकनिवेदनम्, गोविन्देति नामकरणम्, इन्द्रकृताऽर्जुनविषयकप्रार्थना, इन्द्रं प्रति भूभारावतरणविषयका कृष्णस्योक्तिः, मिथःपरिष्वङ्गानन्तरं कृष्णेन्द्रयोः स्वस्वस्थानं प्रति गमनम्, **गोवर्धनयागसमाप्तिः** ... १८८

कृष्णकृतबहुविधलीलावलोकनविस्मयाविष्टानां गोपानां कृष्णस्य च संवादः, **रासक्रीडारम्भः,** शारदवनशोभावलोकनप्रमुदितान्तःकरणश्रीकृष्णकृतमुरलीरवमोहितगोपीजनस्य कृष्णान्तं प्रत्यागमनम्, कृष्णैकतानवृत्तीनां गोपीनां कृष्णस्य च नानाविधचेष्टावर्णनं रासक्रीडनं च, वृषभरूपधृगरिष्टराक्षसागमनं तस्य वर्णनं च, कृष्णकृतारिष्टवधवर्णनम् १८९

कंसनारदसंवादः, कंसकृतमक्रूरप्रेषणम्, बलकृष्णनाशार्थं कंसकृता चाणूरमुष्टिकयोर्योजना, कृष्णवधाय केशिकृतं वृन्दावनं प्रति गमनम्, केशिहेषिताद्गोपादीनां भयप्राप्तिः, कृष्णकृतं केशिवधवर्णनम्, नारदकृतं कृष्णवर्णनम्, ... १९०

नन्दगोकुलेऽक्रूरागमनम्, अक्रूरकृतं श्रीकृष्णवर्णनम् १९१

अक्रूरकृतं कृष्णनमनम्, अक्रूरकृतं कंसोक्तेर्निवेदनम्, कंसवधार्थं कृष्णोक्तिः, मथुरापुरीं प्रति रामकृष्णाक्रूरगमनम्, कृष्णगमनाद्दुःखितस्य गोपीजनस्य परस्परं संभाषणम्, यमुनाजलगतमक्रूरं प्रति भगवद्दर्शनम्, अक्रूरकृता कृष्णस्तुतिः, कृष्णाक्रूरसंवादः, मथुरायां बलकृष्णयोः पादचारिणोः पराक्रमवर्णनम् १९२

अ०

कुब्जां प्रति कृष्णवचनम्, कृष्णकृतानुग्रहवर्णनम्, चाणूरमुष्टिकौ प्रति बलकृष्णवधाय कंसवचनम्, नागरजनकृतं बलकृष्णवर्णनम्, कृष्णचाणूरयुद्धम्, मुष्टिकबलदेवयोर्युद्धम्, चाणूरमुष्टिकनाशः, कंससुनाम्नोर्वधः, वसुदेवकृता भगवत्स्तुतिः १९३

देवकीवसुदेवाभ्यां सह कृष्णसंवादः, हरिकृतं कंसपत्नीसमाधानम्, उग्रसेनं प्रति कृष्णकृतं राज्याभिषेचनम्, उग्रसेनं प्रति सुधर्माख्यसभाप्राप्तिवर्णनम्, बलदेवजनार्दनौ प्रति सांदीपनिकृतमन्त्रप्रदानम्, सांदीपिनि प्रति पुत्रप्राप्तिः, ... १९४

जरासंधेन सह रामजनार्दनयुद्धम्, जरासंधपराभवः, जरासंधस्य युद्धाय पुनरागमनम्, जरासंधपराजयः १९५

कालयवनोत्पत्तिवर्णनम्, कालयवनकृतो यादवनाशः, यादवरक्षणार्थं कृष्णकृतं द्वारकोत्पादनम्, मुचुकुन्दात्कालयवननाशवर्णनम्, मुचुकुन्दकृतं भगवद्वर्णनम् १९६

मुचुकुन्दाय भगवत्कृतं वरदानम्, तपसे गन्धमादनं प्रति मुचुकुन्दगमनम्, गोकुलं प्रति बलदेवागमनम् १९७

वरुणवारुणीसंवादः, यमुनाबलदेवसंवादः, मथुरायां बलदेवागमनम्, ... १९८

कृष्णकृतं रुक्मिणीहरणम्, कृष्णकृतो रुक्मिपराभवः, रुक्मिणीविवाहः, प्रद्युम्नोत्पत्तिवर्णनम् १९९

शम्बरासुरकृतं प्रद्युम्नहरणम्, शम्बरकृतः प्रद्युम्नस्य समुद्रे प्रक्षेपः, मत्स्योदराच्छम्बरपत्नीं प्रति प्रद्युम्नप्राप्तिः, शम्बरपत्न्या सह नारदसंवादः, प्रद्युम्नेन सह शम्बरपत्नीसंवादः, शम्बरप्रद्युम्नयोर्युद्धम्, कालशम्बरवधः, द्वारवतीं प्रति प्रद्युम्नागमनम्, श्रीकृष्णनारदसंवादः २००

रुक्मिणीपुत्राणां नामानि, कृष्णभार्याणां नामानि, अनिरुद्धविवाहः, रुक्मिबलदेवयोर्द्यूतवर्णनम्, बलदेवकृतो रुक्मिवधः २०१

द्वारवतीं प्रतीन्द्रागमनम्, इन्द्रेण निवेदितं नरकचेष्टितवर्णनम्, प्राग्ज्योतिषपुरं प्रति कृष्णगमनम्, कृष्णकृतो मुरवधः, कृष्णकृतो नरकवधः, धरणीकृतं भगवद्वर्णनं कुण्डलदानं च, अदित्यै कुण्डलदानाय भगवत्कृतं त्रिदशालयगमनम् २०२

अदितिकृता भगवत्स्तुतिः, कृष्णादितिसंवादः, सत्यभामावचनात्कृष्णकृतं पारिजातकग्रहणम्, वनपालैः सह श्रीकृष्णसंवादः, वनपालैः सह सत्यभामाया

अ० | अ०

गर्वोक्तिवर्णनम्, देवैः सह श्रीकृष्णयुद्धम्, इन्द्रेण सह सत्यभामासंवादः, इन्द्रकृतं भगवद्वर्णनम् ... २०३
इन्द्रेण सह श्रीकृष्णसंवादः, इन्द्रकृता भगवत्स्तुतिः, द्वारकां प्रति भगवदागमनम्, आनीतस्य पारिजातकस्य वर्णनम्, निष्कुटे स्थापनम्, अनेकरूपेण कृतं षोडशसहस्रपरिमितस्त्रीभिः सह वरणम् ... २०४
रुक्मिण्यादिपत्नीषु जातानां पुत्राणां नामानि, पौत्रादीनां नामानि, उषानिरुद्धविवाहकथनम्, बाणसुतयोषया सह गौरीसंवादः, चित्रलेखाया आलेख्यनिर्माणकौशलम् २०५
शंकरेण सह बाणसंवादो युद्धप्रार्थना च, कन्यान्तःपुरे चित्रलेखया कृतमनिरुद्धानयनम्, बाणानिरुद्धयोर्युद्धम्, अनिरुद्धबन्धनम्, कृष्णबलदेवकृतं युद्धार्थमागमनम्, बाणेन सह भगवद्युद्धम्, भगवता सह शंकरयुद्धम्, हरिहरसंवादः, सैपत्नीकानिरुद्धेन सह द्वारकां प्रति भगवदागमनम् २०६
व्यासर्षिसंवादे पौण्ड्रकवासुदेवप्रेषितदूतस्य द्वारकागमनम्, दूतेन सह भगवत्संवादः, श्रीकृष्णेन सह पौण्ड्रककाशिराजयुद्धम्, पौण्ड्रककाशिराजवधः, शंकरवरात्काशिराजपुत्रकृतं कृत्योत्पादनम्, सुदर्शनभयात्कृत्याकृतो वाराणसीप्रवेशः, चक्रकृतो वाराणसीदाहः पुनः कृष्णहस्ते चक्रागमनं च ... २०७
व्यासर्षिसंवादे बलदेवपराक्रमवर्णनम्, साम्बकृतं दुर्योधनकन्याहरणम्, दुर्योधनादिभिः कृतं साम्बप्रतिबन्धनम्, हस्तिनापुरं प्रति बलदेवागमनम्, कौरवैः सह बलदेवसंवादः, बलदेवकृतं हस्तिनापुरकर्षणम्, कौरवकृतं बलदेवप्रार्थनम् २०८
व्यासर्षिसंवादः, बलदेवकृतं द्विविदवानरवधवर्णनम् २०९
व्यासर्षिसंवादे भूमिभारावतरणकथनम्, कुलोपसंहारकथनम्, द्वारकात्यागवर्णनम्, भगवतो निजधामगमनम्, यादवशापहेतुकथनम्, देवप्रहितदूतागमनम्, कृष्णेन सह दूतसंवादः, महोत्पातशमार्थं यादवकृतं प्रभासं प्रति गमनम्, भगवता सहोद्धवसंवादः, यादवनाशवर्णनम् २१०
भगवत्प्रसादाल्लुब्धकस्य स्वर्गगमनम्, ... २११
व्यासर्षिसंवादः, रुक्मिण्यादीनामवसानकथनम्, आभीरार्जुनसंवादः, आभीरैः सहार्जुनयुद्धम्, अर्जुनपराजयकथनम्, म्लेच्छकृतं वरस्त्रीहरणम्, अर्जुनविषादवर्णनम्, व्यासार्जुनसंवादे व्यासकृतमर्जुनसमाधानम्, **अष्टावक्राख्यानम्**, अष्टावक्रकृततपोवर्णनम्, तिलोत्तमादिरम्भाकृता नतिपूर्विकाऽष्टावक्रप्रशंसा, रम्भाः प्रति पुरुषोत्तमपतिप्राप्तिरूपमष्टावक्रस्य वरप्रदानम्, जलादुत्तीर्णस्य मुनेः शरीरवक्रतादर्शनेन रम्भाकृतहासस्फुटीभवनम्, रम्भाहासजकोपयुक्तमुनिदत्तशापकथनम्, पुनः प्रसन्नात्ममुनिवरप्रदानम्, व्यासर्षिप्रतिपादितपूर्ववृत्तश्रवणकुतूहलाविष्टार्जुनस्य धर्मसमीप आगमनम्, अर्जुनसमीरितव्यासवचनश्रवणोत्तरं सबान्धवस्य धर्मस्य महाप्रस्थानोपक्रमः, परीक्षिते राज्यदानमरण्यं प्रति गमनं च, **कृष्णचरितसमाप्तिकथनम्** २१२
वराहावतारवर्णनम्, वराहरूपिणः परमेश्वरस्य देहावयववर्णनम्, यज्ञवाराहकृतं पृथिव्या उद्धरणम्, नृसिंहावतारवर्णनम्, हिरण्यकशिपुकृततपोवर्णनम्, तस्मै ब्रह्मवरप्रदानम्, ब्रह्मणा सह देवानां भगवत्संनिधौ गमनम्, देवकृता भगवत्स्तुतिः, भगवत्कृतं नृसिंहरूपेणावतरणम्, नृसिंहकृतो हिरण्यकशिपुवधः, वामनावतारवर्णनम्, दैत्यनामावलिकथनम्, दत्तात्रेयावतारवर्णनम्, जामदग्न्यप्रादुर्भाववर्णनम्, जामदग्न्यचरितनिरूपणम्, दाशरथिरामावतारप्रादुर्भावः, संक्षेपतः श्रीरामचरितम्, श्रीकृष्णावतारवर्णनं संक्षेपतस्तच्चरितं च, कल्क्यवतारवर्णनम्, ईशावतारचरितश्रवणपठनफलम् २१३
व्यासमुनिसंवाद उत्क्रान्तिकालाद्रारभ्य यमलोकमार्गवर्णनम्, नरकनामानि, नरकवर्णनम्, देहावसानवर्णनम्, सुखमृत्युप्राप्तिवर्णनम्, दुःखमृत्युप्राप्तिवर्णनम्, यमदूतवर्णनम्, पुण्यकृतां वर्णनम्, पापकृतां वर्णनम्, यमपुरीवर्णनम्, पुरीद्वारवर्णनम् २१४
दक्षिणमार्गेण गच्छतां प्राणिनां क्लेशवर्णनम्, तान्प्राणिनः प्रति याम्यवचनम्, चित्रगुप्तकृतं पापिवर्णनम्, यमाज्ञया याम्यकृतं निग्रहानुग्रहवर्णनम्, भयंकरनरकाणां वर्णनं नामानि च, नानाविधपातकवर्णनम्, पातकानुरोधेन नरकप्राप्तिकथनम् २१५
नरकदुःखनिवारणाय मुनिकृतो व्यासं प्रति प्रश्नः, व्यासकथितं धर्माचरणं सुगतिप्राप्तिवर्णनं च ... २१६
धर्मश्रैष्ठ्यवर्णनम्, शरीरोत्पत्तिकथनम्, पुण्यपापानुरोधेन नानायोनिषु जननवर्णनं पापपुण्यवर्णनं च... २१७
शुभप्राप्तिविषयको मुनीनां व्यासं प्रति प्रश्नः, अन्नप्रशंसा, अन्नदानाच्छुभप्राप्तिकथनम् २१८
श्राद्धविधिनिरूपणम्, पितृभिः सह सोमजावचनम्, शशधरेण पितृभ्यो दत्तस्य शापस्य कथनम्, सोमजायाः कोकाख्यनदीभवनम्, पितृकृतं हरेः स्तोत्रम्, पितॄणामुद्धारकथनम्, अग्नौकरणं पिण्डदानं च २१९
श्राद्धकल्पवर्णनम्, प्रतिपदादिषु सर्वासु तिथिषु श्राद्धकरणे फलकथनम्, अयनादिश्राद्धवर्णनम्, सपि-

अ०

ण्डीकरणम्, श्राद्धे ब्राह्मणविचारः, श्राद्धे देयानां फलानां वर्णनम्, पिण्डदानकथनम् २२०

सदाचारकथनम्, धर्मवर्णनम्, मलादीनामुत्सर्गविधिकथनम्, आचमनविधिः, अनध्यायकथनम्, कन्यावर्णनम्, ऋतुगमनप्रकारः, देवपूजाकथनम्, देवपितृतर्पणम्, वैश्वदेवकथनम्, विप्रवसतियोग्यदेशानां कथनम्, सूतकविचारः २२१

व्यासमुनिसंवादे वर्णधर्मकथनम् २२२

उमामहादेवसंवादे ब्राह्मणानां शूद्रत्वप्राप्तिकथनम्, शूद्रादीनामुत्तमगतिप्राप्तिवर्णनम्, संकरजातिलक्षणकथनम्... ... ... २२३

उमामहेश्वरसंवादे मानवानामुत्तमगतिप्राप्तिवर्णनम्, स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतधर्मकथनम्, मानसधर्मफलकथनम्, कर्मफलोदयकथनम्... ... ... २२४

उमामहेश्वरसंवादे देवलोकप्राप्तिकारणवर्णनम्, कृपणादीनां नरकप्राप्तिकथनम्, स्वधर्मनिरतानां वर्णनम्, अधर्मनिरतानां निरयप्राप्तिकथनम् २२५

मुनिमहेश्वरसंवादे वासुदेवमहिमवर्णनं वासुदेववर्णनं च, मनुवंशवर्णनम्, वासुदेवपूजाकथनम्, व्यासमुनिसंवादे कृष्णपूजाफलकथनम् २२६

व्यासमुनिसंवादे विष्णुपूजाकथनम्, विष्णोर्जागरे गीतिकाफलम्, चाण्डालराक्षससंवादः, सत्यप्रशंसा, प्रजागरपुण्यप्राप्तये राक्षसकृता मातङ्गप्रार्थना, ब्रह्मराक्षसस्य पूर्वजन्मकथनम्, राक्षसत्वप्राप्तिकथनम्, चाण्डालपूर्वजन्मकथनम्, मूर्खब्राह्मणसिद्धसंवादः, उर्वशीमूर्खब्राह्मणसंवादः, शकटदानकथनम् २२७

व्यासमुनिसंवादे विष्णुभक्तिहेतुकथनम्, भास्करादीनामाराधनकथनम्, अवैष्णवत्वप्राप्तिकारणकथनम्, भगवन्मायावर्णनम्, कामदमनाख्यानम्, विष्णोः सकाशान्नारदप्राप्तमायादर्शनकथनम्, कपालमोचनतीर्थोत्पत्तिवर्णनम्, कामदमनस्य स्वर्गगमनम्... २२८

व्यासमुनिसंवादे महाप्रलयवर्णनम्, कलिस्वरूपवर्णनम्, कलिगतभविष्यकथनम् २२९

व्यासमुनिसंवादे द्वापरयुगान्तकथनम्, नष्टधर्मनिमित्तकथनम्, भविष्यकथनम्... ... ... २३०

व्यासर्षिसंवादे प्राकृतप्रतिसंचरकथनम्, कल्पमानकथनम्, नैमित्तिकलयस्वरूपकथनम् २३१

प्राकृतलयस्वरूपकथनम् २३२

आत्यन्तिकलयनिरूपणम्, आध्यात्मिकादितापत्रयकथनम्, शिरोरोगप्रतिश्यायादिशारीराध्यात्मिकतापनिरूपणम्, कामक्रोधादिमानसिकतापवर्णनम्, मृगपक्ष्यादिजनिताधिभौतिकतापवर्णनम्, गर्भजन्मजरादिजनिताधिदैविकतापवर्णनम्, गर्भस्थितजन्तुदुःखावस्थानिरूपणम्, बाल्यावस्थानिरूपणम्, जरावस्थाकथनम्, मरणावस्थानिरूपणम्, पापकर्मणो नरकप्राप्तिकथनम्, मुक्तिज्ञानमहिमवर्णनम् २३३

योगाभ्यासनिरूपणम्, योगाद्व्याय योगशास्त्राध्ययनादिनिरूपणम्, योगाभ्यासार्थं मनोविकलेत्यादिनिषिद्धस्थलवर्जनकथनम्, आश्रमेत्यादिविहितस्थलस्वीकारवर्णनम्, योगाभ्यासफलभूतध्येयस्वरूपादिवर्णनम्... ... ... २३४

विस्तरेण योगनिरूपणम्, सांख्यवर्णनम्, प्रज्ञावच्छ्रोत्रिययज्वप्राज्ञानसूयकादीनां ब्रह्मप्राप्तिः, समनस्केन्द्रियाणामैकाग्र्योपायकथनम् २३५

ज्ञानिनां मोक्षप्राप्तिनिरूपणम्, कर्मिणां तारतम्येन स्वर्गादिलोकफलप्राप्तिवर्णनम्, सर्वोत्तमत्वादिगुणविशिष्टात्मस्वरूपवर्णनम्, आकाशादिपञ्चमहाभूतगुणकथनम् २३६

गुणसर्जनकथनम्, विद्वदविदुषोरभयभयप्राप्तिः, सर्वधर्मविशिष्टधर्मनिरूपणम्, क्षमादिभिः क्रोधादीनां नाश इति निरूपणम् २३७

योगविधिनिरूपणम्, योगसांख्यमतज्ञानिनो दयाद्याचरणतुल्यताकथनम्, उभयमतज्ञानिनोऽसमदर्शनकथनम्, विशेषतो योगिनः प्रशंसा, योगिनो वर्ज्यावर्ज्याहारनिरूपणम्, कामाद्यखिलशत्रुजयनिरूपणम्, योगाभ्यासान्नारायणपदप्राप्तिकथनम् २३८

सांख्यविधिनिरूपणम्, सदोषमानुषादिविषयज्ञानकथनम्, सत्वादीनां गुणसंख्याज्ञाननिरूपणम्, दृष्ट्यादीनां रूपादिषु संसक्तताकथनम्, मोक्षस्य दुर्लभत्वनिरूपणम्, देहस्थितपञ्चदोषनिवेदनम्, संसारस्य समुद्ररूपकेण वर्णनम्, सांख्यज्ञानमहिमवर्णनम्, सांख्ययोगभ्रष्टानामुत्तमकुल एवोत्पत्तिः, एतादृक्सांख्यज्ञानसंपादनविषयको मुनीन्प्रति द्वैपायननिदेशः... २३९

क्षराक्षरविचारनिरूपणम्, मुनिकृता बादरायणप्रशंसा, वसिष्ठकरालजनकसंवादः, जगतः क्षरत्वेन प्रतिपादनम्, ईश्वरस्याक्षरत्वेन निवेदनम्, चतुर्विंशतितत्त्वप्रतिपादनम्, तामसादीनां निरयादिप्राप्तिकथनम्, निर्गुणस्य मोक्षप्राप्तिनिवेदनम्... ... २४०

क्षराक्षरज्ञानाभावे बहुविधजन्मप्रदसंसारप्राप्तिकथनम्, अभिमानिनां बहुविधसाधनकथनम् २४१

वसिष्ठं प्रति मोक्षधर्मविषयको जनकप्रश्नः, ग्रन्थार्थज्ञानं विना तद्ग्रन्थधारणं भारायैवेतिकथनम्, ग्रन्थतत्त्वान्यविदित्वा लोभाद्वादकर्तुः पुरुषस्य नरकप्राप्तिकथनम्, अक्षरक्षरयोर्लक्षणम्, योगलक्षणवर्णनम् सांख्यज्ञानकथनम्, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्लक्षणम् ... २४२

विषयानुक्रमः।

अ०

विद्याविद्ययोः स्वरूपकथनम्, अक्षरक्षरयोः पुनर्विस्तरेण वर्णनम्, प्रकृतिपरिवर्जनाद्विशुद्धिकथनम्, अभेदेन सांख्ययोगकथनम् २४३

अजस्यापि विक्रियया नानाभवनम्, एकत्वनानात्वयोर्लक्षणम्, ज्ञानविज्ञानसंज्ञितमोक्षवर्णनम्, एतज्ज्ञानदानार्थमधिकारिनिर्णयः, ब्रह्मणः सकाशादेतन्महाज्ञानमवाप्तमिति जनकं प्रति वसिष्ठोक्तिः, आनुपूर्व्या ज्ञानप्राप्तिपरम्पराकथनम् ... ...

पुराणश्रवणसुप्रीतमुनिकृता व्यासप्रशंसा, सर्वमुनीनां स्वाश्रमं प्रति गमनम्, अस्य श्रवणपठनकर्तॄणां फलप्राप्तिकथनम्, धर्मप्रशंसा ... ...

समाप्तेयं ब्रह्मपुराणान्तर्गताध्यायविषयानुक्रमणी ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

महामुनिश्रीव्यासप्रणीतं

ब्रह्मपुराणम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

---

*यस्मात्सर्वमिदं प्रपञ्चरचितं मायाजगज्जायते
[2]यस्मिंस्तिष्ठति याति चान्तसमये कल्पानुकल्पे पुनः ।
यं ध्यात्वा मुनयः प्रपञ्चरहितं विन्दन्ति मोक्षं ध्रुवं
तं वन्दे पुरुषोत्तमाख्यममलं नित्यं विभुं [3]निश्चलम् ॥ १
यं ध्यायन्ति बुधाः समाधिसमये शुद्धं वियत्संनिभं
नित्यानन्दमयं प्रसन्नममलं सर्वेश्वरं निर्गुणम् ।
व्यक्ताव्यक्तपरं प्रपञ्चरहितं ध्यानैकगम्यं विभुं
तं संसारविनाशहेतुमजरं वन्दे हरिं मुक्तिदम्[6] ॥ २
सुपुण्ये नैमिषारण्ये पवित्रे सुमनोहरे । नानामुनिजनाकीर्णे नानापुष्पोपशोभिते ॥ ३
सरलैः कर्णिकारैश्च पनसैर्धवखादिरैः । आम्रजम्बूकपित्थैश्च न्यग्रोधैर्देवदारुभिः ॥ ४
अश्वत्थैः पारिजातैश्च चन्दनागुरुपाटलैः । बकुलैः सप्तपर्णैश्च पुंनागैर्नागकेसरैः ॥ ५
शालैस्तालैस्तमालैश्च नारिकेलैस्तथाऽर्जुनैः । अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैश्चम्पकाद्यैश्च शोभिते ॥ ६
नानापक्षिगणाकीर्णे नानामृगगणैर्युते । नानाजलाशयैः पुण्यैर्दीर्घिकाद्यैरलंकृते ॥ ७
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च जातिभिः । वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च [11]यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ॥ ८
[12]संपन्नैर्गोकुलैश्चैव सर्वत्र समलंकृते । यवगोधूमचणकैर्माषमुद्गतिलेक्षुभिः ॥ ९
चीनकाद्यैस्तथा मेध्यैः सस्यैश्चान्यैश्च शोभिते । तत्र दीप्ते हुतवहे हूयमाने महामखे ॥ १०
यजतां नैमिषेयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके । आजग्मुस्तत्र [13]मुनयस्तथाऽन्येऽपि द्विजातयः ॥ ११
तानागतान्द्विजांस्ते तु पूजां चक्रुर्य[14]थोचिताम् । तेषु तत्रोपविष्टेषु ऋत्विग्भिः सहितेषु च ॥ १२

---

* "जयति जलभारगर्भितनीलनीरदसवर्णः । मन्दरगिरिपरिवर्तनविशिलालाञ्छनाङ्कितो विष्णुः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्" इति श्लोकद्वयं क. पुस्तके एतस्मात्प्रागधिकं दृश्यते ।

---

१ ख. °ञ्चरचितं मा° । २ क. °ति लीयते तु स° । ख. °ति लीयते च स° । ३ ग. निष्कल° । ४ ज्ञानैकगम्यं । ५ ग. प्रभुं । ६ क. °म् ॥२॥ ये पु° । ७ ग. °लैः । स° । ८ ग. °नागैः पलाशैर्ना° । ९ क.ङ. नालिकेरैस्त° । १० क. पुण्ये वेदिका° । ११ क. °भिः । समद्वैर्गो° । ख. °भिः । समृद्धैर्गो° । १२ ग. °भिः । शालिभिश्च तथा । १३ क. °न्ये च द्वि° । १४ क.ख. °थोदिता° ।

तत्राऽऽजगाम सूतस्तु मतिमाँल्लोमहर्षणः[1] । तं दृष्ट्वा ते मुनिवराः पूजां चक्रुर्मुदान्विताः ॥ १३
सोऽपि[2] तान्प्रतिपूज्यैव संविवेश वरासने । कथां चक्रुस्तदाऽन्योन्यं[3] सूतेन सहिता द्विजाः[4] ॥ १४
कथान्ते[5] व्यासशिष्यं ते[6] पप्रच्छुः संशयं मुदा । ऋत्विग्भिः सहिताः सर्वे सदस्यैः सह दीक्षिताः

मुनय ऊचुः—

पुराणागमशास्त्राणि सेतिहासानि सत्तम । जानासि देवदैत्यानां चरितं जन्म कर्म च ॥ १६
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्वेदे[8] शास्त्रे च भारते । पुराणे मोक्षशास्त्रे च सर्वज्ञोऽसि महामते ॥ १७
यथापूर्वमिदं सर्वमुत्पन्नं सचराचरम् । ससुरासुरगन्धर्वं स यक्षोरगराक्षसम् ॥ १८
श्रोतुमिच्छामहे सूत ब्रूहि सर्वं यथा[9] जगत् । बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥ १९
यतश्चैव जगत्सूत यतश्चैव चराचरम्[11] । लीनमासीत्तथा यत्र लयमेष्यति यत्र च[12] ॥ २०

लोमहर्षण उवाच—

अविकाराय शुद्धाय[13] नित्याय परमात्मने । सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ २१
नमो हिरण्यगर्भाय हरये शंकराय च । वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यन्तकर्मणे ॥ २२
एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने[14] नमः । अव्यक्तव्यक्तभूताय विष्णवे मुक्तिहेतवे[15] ॥ २३
सर्गस्थितिविनाशाय[16] जगतो योऽजरामरः[17] । मूलभूतो[18] नमस्तस्मै विष्णवे परमात्मने ॥ २४
आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयांसमणीयसाम् । प्रणम्य सर्वभूतस्थ[19]मच्युतं पुरुषोत्तमम् ॥ २५
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थ[20]स्वरूपेण[21] भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ २६
विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य स्थितौ[22] सर्गे तथा प्रभुम् । सर्वज्ञं जगतामीशमजमक्षयमव्ययम् ॥ २७
आद्यं[23] सुसूक्ष्मं[24] विश्वेशं ब्रह्मादीन्प्रणिपत्य च[25] । इतिहासपुराणज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ २८
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं पराशरसुतं प्रभुम् । गुरुं प्रणम्य वक्ष्यामि पुराणं वेदसंमितम् ॥ २९
कथयामि यथा पूर्वं दक्षाद्यैर्मुनिसत्तमैः । पृष्टः प्रोवाच भगवानब्जयोनिः[26] पितामहः ॥ ३०
शृणुध्वं संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम्[27] । कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिविस्तराम्[28] ३१
यस्त्विमां धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः । स्ववंशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ३२
अव्यक्तं कारणं यत्तन्नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं पुरुषस्तस्मान्निर्ममे विश्वमीश्वरः[29] ॥ ३३
तं बुध्यध्वं मुनिश्रेष्ठा ब्रह्माणममितौजसम् । स्रष्टारं सर्वभूतानां नारायणपरायणम् ॥ ३४
अहंकारस्तु महतस्तस्माद्भूतानि जज्ञिरे । भूतभेदाश्च भूतेभ्य इति सर्गः सनातनः ॥ ३५
विस्तरावयवं चैव यथाप्रज्ञं यथाश्रुति । कीर्त्यमानं शृणुध्वं वः[30] सर्वेषां कीर्तिवर्धनम् ॥ ३६
कीर्तितं स्थिरकीर्तिनां सर्वेषां पुण्यवर्धनम्[31] । ततः स्वयंभूर्भगवान्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ ३७
अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु वीर्यमथासृजत्[32] । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ३८
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ॥ ३९

---

१ क. °मान्रोम° । २ ग. °पि तां प्रतिगृह्यैव । ३ क. °स्तथाऽन्यो° । ४ ग. सह ते द्वि° । ५ ख. °न्ते च व्या° । ६ क. तु । ७ क. °प्रच्छुस्तेऽव्ययं मु° । ८ क. °द्वेदशास्त्रेषु भा° । ९ क. °थागतम् । व° । १० क. °गत्सर्वं य° । ११ क. भविष्याति । १२ क. वा । १३ क. ख. गुह्याय । १४ क. °क्ष्माय ते न° । १५ क. व्यक्तहेतवे । १६ ख. ग. °शानां ज° । १७ ख. ग. यो जगन्मयः । मू° । १८ क °तोऽव्ययस्तस्मै । १९ ग. °भूतेशम° । २० क. तमेव स्वस्व° । २१ ग. °वाऽऽत्मस्व° । २२ क. स्थितिसर्गे । ग. स्थितिसर्गे । २३ ख. °द्यं सू° । २४ ख. °क्ष्मं च वि° । २५ ख. वै । २६ क. °नजो नित्यः पि° । २७ क. °प्रमोचिनी° । २८ ग. °तिसंमिताम् । २९ ग. °मीदृशम् । तं । ३० क. वै । ३१ ख. ग. °ण्यकर्मणाम् । ३२ ख. °मवासृ° ।

तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयंभूरिति[1] नः श्रुतम् । हिरण्यवर्णो भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ॥ ४०
तदण्डमकरोद्द्वैधं दिवं भुवमथापि च । तयोः शकलयोर्मध्य आकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ४१
अप्सु पारिप्लवां पृथ्वीं दिशश्च दशधा दधे[2] । तत्र कालं मनो वाचं कामं क्रोधमथो रतिम् ॥४२
ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां स्रष्टुमिच्छन्प्रजापतीन्[3] । मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ[4] पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ ४३
वसिष्ठं च[5] महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥ ४४
नारायणात्मकानां तु सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम् । ततोऽसृजत्पुरा[6] ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसंभवम् ॥४५
सनत्कुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम्[7] । सप्तस्वेता[8] अजायन्त प्रजा रुद्राश्च[9] भो द्विजाः ॥ ४६
स्कन्दः सनत्कुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः[10] । तेषां सप्त महावंशा दिव्या देवगणान्विताः[11] ॥४७
क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः । विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ॥ ४८
वयांसि च ससर्जाऽऽदौ पर्जन्यं च ससर्ज ह । ऋचो यजूंषि सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये ॥४९
साध्यान[12]जनयद्देवानित्येवमनु[13]संजगुः । उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ ५०
आपवस्य[14] प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः । *सृज्यमानाः प्रजा नैव विवर्धन्ते यदा तदा ॥ ५१
द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत्[15] । अर्धेन नारी तस्यां तु सोऽसृजद्द्विविधाः प्रजाः ॥
दिवं च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठति । विराजमसृजद्विष्णुः सोऽसृजत्पुरुषं विराट् ५३
पुरुषं तं मनुं विद्यात्तस्य मन्वन्तरं स्मृतम् । द्वितीयं मानसस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते ॥ ५४
स वैराजः प्रजासर्गं ससर्ज पुरुषः प्रभुः । नारायणविसर्गस्य प्रजास्तस्याप्ययोनिजाः ॥ ५५
आयुष्मान्कीर्तिमान्[16]पुण्यप्रजावांश्च भवेन्नरः । आदिसर्गं विदित्वेमं[17] यथेष्टां चाऽऽप्नुयाद्गतिम्+॥५६

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

स सृष्ट्वा[18] तु प्रजास्त्वेवमापवो वै प्रजापतिः । लेभे वै पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोनिजाम् ॥ १
आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठतः । धर्मेणैव मुनिश्रेष्ठाः[19] शतरूपा व्यजायत ॥ २
सा तु वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् । भर्तारं दीप्ततपसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ॥ ३
स वै स्वायंभुवो विप्राः पुरुषो मनुरुच्यते । तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ४
वैराजात्पुरुषाद्वीरं शतरूपा व्यजायत । प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५
काम्या नाम सुता श्रेष्ठा कर्दमस्य प्रजापतेः । काम्यापुत्रास्तु चत्वारः सम्राट्कुक्षिर्विराट्प्रभुः ६

---

* इदमर्धं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति । + क. ख. पुस्तकयोरत्राध्यायसमाप्तिर्नास्ति ।

---

१ क. °ति विश्रु° । २ क. दधौ । ३ क. °पतिः । म° । ४ ख. ग. °रसं पु° । ५ क. च । ६ ग. °त्पुनर्ब्रह्मा । ७ क. °म् । ततश्वेता । ८ ग. °स त्वेता अ° । ९ ग. रुद्रश्च । १० क. तिष्ठति । ११ ग. °णार्चिताः । १२ ख. °ध्यानशास्तथा देवा° । १३ ख. °नुशुश्रुमः । उ° । ग. °नुशुश्रुम । उ° । १४ ख. आयतं च प्र° । १५ क. ख. तिष्ठतः । १६ क. ग. °मान्धन्यः प्र° । १७ ग. °दित्वैनं य° । १८ ख. सृष्टासु प्र° । १९ क. ख °म मुनिश्रेष्ठाः क° ।

उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः । उत्तानपादाच्चतुरः सूनृता सुषुवे सुतान् ॥ ७
धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सूनृता नाम विश्रुता । उत्पन्ना वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभा ॥ ८
ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च आयुष्मन्तं वसुं तथा । उत्तानपादोऽजनयत्सूनृतायां प्रजापतिः ॥ ९
ध्रुवो वर्षसहस्राणि[1] त्रीणि[2] दिव्यानि भो द्विजाः । तपस्तेपे महाभागः प्रार्थयन्सुमहद्यशः ॥ १०
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतः स्थानमात्मसमं प्रभुः । अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥ ११
तस्याभिमानं[3]मृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य च[4] । देवासुराणामाचार्यः श्लोकं प्रागुशना जगौ ॥ १२
*अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहोऽद्भुतम् । यमद्य पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३
तस्मा[5]च्छ्लिष्टिं च भव्यं च ध्रुवाच्छंभुर्व्यजायत[6] । श्लिष्टेराधत्त सुच्छायां[7] पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥
रिपुं[8] रिपुंजयं वीरं[9] वृकलं वृकतेजसम् । रिपोराधत्त बृहती चक्षुषं[10] सर्वतेजसम् ॥ १५
अजीजनत्पुष्करिण्यां वैरिण्यां चाक्षुषं मनुम् । प्रजापतेरात्मजायां[11] वीरणस्य महात्मनः ॥ १६
मनोरजायन्त दश नड्वलायां[12] महौजसः । कन्यायां मुनिशार्दूला वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १७
कुत्सः[13] पुरुः[14] शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक्कविः । अग्निष्टु[15]दतिरात्रश्च सुद्युम्न[16]श्चेति ते नव ॥ १८
अभिमन्युश्च[17] दशमो नड्वलायां[18] महौजसः[19] । पुरोरजनयत्पुत्रान्षडाग्नेयी महाप्रभान् ॥ १९
अङ्गं सुमनसं स्वातिं[20] क्रतुमङ्गिरसं मयम्[21] । अङ्गात्सुनीथाऽपत्यं वै वेण(न)मेकं व्यजायत ॥ २०
अपचारेण वेण(न)स्य प्रकोपः सुमहानभूत् । प्रजार्थमृषयो यस्य ममन्थुर्दक्षिणं करम् ॥ २१
वेण(न)स्य मथिते पाणौ संबभूव महान्नृपः[22] । तं दृष्ट्वा मुनयः प्राहुरेष वै मुदिताः प्रजाः ॥ २२
करिष्यति महातेजा यशश्च प्राप्स्यते महत् । स धन्वी कवची जातो[23] ज्वलज्ज्वलनसंनिभः ॥ २३
पृथुर्वैण्य(न्य)स्तथा [24]चेमां ररक्ष क्षत्र[25]पूर्वजः । राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ॥ २४
तस्माच्चैव समुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ । [26]तेनेयं गौर्मुनिश्रेष्ठा दुग्धा सस्यानि भूभृता ॥ २५
प्रजानां वृत्तिकामेन [27]देवैः सर्षिगणैः सह । पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वै[28]रप्सरो[29]गणैः ॥ २६
सर्पैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा । तेषु तेषु च पात्रेषु दुह्यमाना वसुंधरा ॥ २७
प्रादाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन प्राणानधारयन् । पृथोस्तु पुत्रौ धर्मज्ञौ यज्ञान्तेऽन्तार्धिपातिनौ ॥ २८
शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्व्यजायत । हविर्धानात्षडाग्नेयी[30] धिषणाऽजनयत्सुतान् ॥ २९
प्राचीनबर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ । प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः ॥ ३०
हविर्धानान्मुनिश्रेष्ठा येन संवर्धिताः प्रजाः+ । प्राचीनबर्हिर्भगवान्पृथिवीतलचारिणीः[31] ॥ ३१
समुद्रतनयायां [32]तु कृतदारोऽभवत्प्रभुः । महतस्तपसः पारे सवर्णायां प्रजापतिः ॥ ३२
सवर्णाऽऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनबर्हिषः । सर्वान्प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगान् ॥ ३३
अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः । दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ३४

* संधिरत्राऽऽर्षः ।+ ग. पुस्तक एतदग्रे 'प्राचीनाग्रकुशास्तस्य पृथिव्यां द्विजसत्तमाः' इत्यर्धमधिकं दृश्यते ।

१ ग. °स्रान्ते त्रीं° । २ ग. °णि वर्षाणि भो° । ३ ख °नवृद्धि । ४ ख. वै । ५ क. ग. °स्मात्सृष्टिं । ६ क. °त । सृष्टे° । ७ क. °या मन्त्रपूतान° । ८ ख. °पुंजयं पुरंजयं पुत्रं च वृ° । ९ ग. विप्रं । १० क. ग. चाक्षुषं । ११ क. ग. °जायामरण्यस्य । १२ ख. नद्वला° । १३ क. रुरुः । ग. ऊरुः । १४ ग. पूरुः । १५ ख. °ष्टुवति° । १६ ख. °म्नश्चापि ते । १७ क. अभिम° । १८ ख. नद्वला° । १९ ग. °सः । ऊरो° । २० ख. ख्यार्ति । २१ क. ग. गयम् । २२ ग. °हानृषिः । तं । २३ क. राजा । २४ क. वेमां । २५ ख. दक्षपूर्वजः । २६ ख. तेन पृथ्वी मुनि° । २७ क. देवैर्महर्षिग° । २८ ख. °न्धर्वाप्स° । २९ ख. °प्सरसां ग° । ३० क. °यी पुण्यानज° । ३१ क. ग. °रिणः । स° । ३२ क. च ।

तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः । अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ ३५
नाशकन्मारुतो वातुं वृतं[1] खमभवद्द्रुमैः । दश वर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं[2] प्रजाः ॥ ३६
तदुपश्रुत्य तपसा युक्ताः सर्वे प्रचेतसः । मुखेभ्यो वायुमग्निं च ससृजुर्जातमन्यवः ॥ ३७
उन्मूलान[3]थ[4] वृक्षांस्तु कृत्वा वायुरशोषयत्[5] । तानग्निरदहद्घोर[6] एवमासीद्द्रुमक्षयः ॥ ३८
द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा[7] किंचिच्छिष्टेषु[8] शाखिषु । उपगम्याब्रवीदेतां[9]स्तदा सोमः प्रजापतीन् ॥ ३९
कोपं यच्छत राजानः सर्वे प्राचीनबर्हिषः । वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ ॥ ४०
रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी । भविष्यं जानतां[10] तात धृता गर्भेण वै मया ॥ ४१
मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षाणामिति निर्मिता । भार्या वोऽस्तु महाभोगा[11]ः सोमवंशविवर्धिनी ४२
युष्माकं तेजसोऽर्धेन मम चार्धेन तेजसः । अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ४३
स इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै । अग्निनाऽग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्धयिष्यति ॥ ४४
ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते [12]प्रचेतसः । संहृत्य कोपं [13]वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ॥ ४५
दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । दक्षो जज्ञे महातेजाः सोम[14]स्यांशेन भो द्विजाः ४६
अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः । स सृष्ट्वा[15] मनसा[16] दक्षः पश्चा[17]दसृजत स्त्रियः ॥ ४७
ददौ[18] दश स धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । शिष्टाः सोमाय राज्ञे च[19] नक्षत्राख्या ददौ प्रभुः ४८
तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥ ४९
ततः प्रभृति विप्रेन्द्राः प्रजा मैथुनसंभवाः । संकल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषां प्रोच्यते प्रजा ॥ ५०

[20]मुनय ऊचुः—

देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् । संभवस्तु श्रुतोऽस्माभिर्दक्षस्य च महात्मनः ॥ ५१
अङ्गुष्ठा[21]द्ब्रह्मणो[22] जज्ञे दक्षः किल शुभव्रतः । वामाङ्गुष्ठात्तथा चैवं तस्य पत्नी व्यजायत ॥ ५२
कथं प्राचेतसत्वं स[23] पुनर्लेभे महातपाः । ए[24]तं नः संशयं सूत व्याख्यातुं[25] त्वमिहार्हसि ॥
दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्वशुरतां गतः ॥ ५३

लोमहर्षण उवाच—

उत्पत्तिश्च [26]निरोधश्च नित्यं भूतेषु भो द्विजाः । ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्यावन्तश्च ये जनाः ॥
युगे युगे भवन्त्येते[27] पुनर्दक्षादयो नृपाः । पुनश्चैव [28]निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति[29] ॥ ५५
ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठमप्येषां पूर्वं नाऽऽसीद्द्विजोत्तमाः । तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैव कारणम् ॥ ५६
[30]इमां विसृष्टिं दक्षस्य यो विद्यात्सचराचराम्[31] । प्रजावानायुरुत्तीर्णः स्वर्गलोके महीयते* ॥ ५७

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे सृष्टिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—११३

---

* क. ग. पुस्तकयोरत्र प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

---

१ ख. °तं सम° । २ क. °कुश्चषितुं । ३ क. °लान्स ततो वृक्षान्कृत्वा । ४ ख. °थ तान्वृक्षान्कृत्वा । ५ क. °त् । दिव्याग्नि° । ६ ग. °रमेव° । ७ क. दृष्ट्वा । ८ क. °षु भो द्विजाः । उ° । ९ ग. °देतान्राजा सो° । १० क. ख. °ता सातु धृ° । ११ ग. °भागा सो° । १२ ख. तपोधनाः । १३ क. वृक्षेषु । १४ क. °मस्याऽऽत्मसमो द्वि° । १५ क. °ष्ट्वा मानसान्दक्षः । १६ क. °सा भूयः प° । १७ ख. °श्चात्सृजन्स्त्रियः । १८ क. ख. °दौ स दश ध° । १९ क. ख. तु । २० क. ऋषय । २१ ग. °ष्ठाद्दक्षिणाज्जातो द° । २२ क. °णो जातो द° । २३ ग. च । २४ क. एवं । ख. एनं तु सं° । २५ ख. °तुं वै त्वमर्ह° । २६ क. विपत्तिश्च । २७ क. ख. °ते सर्वे दक्षा° । २८ क. विपद्यन्ते । २९ क. °ति । जन्म चैव विपत्तिश्च पू° । ३० क. °मां तु सृ° । ३१ क. ग. °चरम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् । उत्पत्तिं विस्तरेणैव लोमहर्षण कीर्तय ॥ १

[1]लोमहर्षण उवाच—

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा । यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणुत भो द्विजाः ॥२
मानसान्येव भूतानि[3] पूर्वमेवासृजत्प्रभुः । ऋषीन्देवान्सगन्धर्वानसुरान्यक्षराक्षसान् ॥ ३
यदाऽस्य मानसी [4]विप्रा न व्यवर्धत वै प्रजा । तदा संचिन्त्य धर्मात्मा प्रजाहेतोः प्रजापतिः ४
स मैथुनेन धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । असिक्नीमावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥ ५
सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् । अथ पुत्रसहस्राणि वैरण्यां पञ्च वीर्यवान् ॥ ६
असिक्न्यां जनयामास दक्ष एव प्रजापतिः । तांस्तु दृष्ट्वा महाभागान्संविवर्धयिषून्प्रजाः ॥ ७
देवर्षिः प्रियसंवादो नारदः प्राब्रवीदिदम् । नाशाय वचनं तेषां शापायैवाऽऽत्मनस्तथा ॥ ८
यं कश्यपः सुतवरं परमेष्ठी व्यजीजनत् । दक्षस्य वै दुहितरि दक्षशापभयान्मुनिः ॥ ९
पूर्वं स हि समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः । असिक्न्यामथ [8]वैरण्यां भूयो देवर्षिसत्तमः ॥ १०
तं भूयो जनयामास [9]पितेव [10]मुंनिपुंगवम् । तेन दक्षस्य वै पुत्रा हर्यश्वा इति विश्रुताः ॥ ११
निर्मथ्य नाशिताः सर्वे विधिना च न संशयः । तस्योद्यतस्तदा दक्षो नाशायामितविक्रमः॥१२
ब्रह्मर्षीन्पुरतः कृत्वा याचितः परमेष्ठिना । ततोऽभिसंधिश्चक्रे[11] वै दक्षस्य परमेष्ठिना ॥ १३
कन्यायां नारदो[12] मह्यं तव पुत्रो भवेदिति । ततो दक्षः सुतां प्रादात्प्रियां वै परमेष्ठिने ॥
स तस्यां नारदो जज्ञे भूयः शापभयादृषिः ॥ १४

[13]मुनय ऊचुः—

कथं प्रणाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा । प्रजा[14]पतेः सूतवर्य श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः ॥ १५

लोमहर्षण उवाच—

दक्षस्य पुत्रा[15] हर्यश्वा विवर्धयिषवः प्रजाः । समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥ १६

नारद उवाच—

बालिशा बत यूयं[16] वै नास्या जानीत वै भुवः । प्रमाणं स्रष्टुकामा वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः१७
अन्तरूर्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्य[17]थ वै प्रजाः । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो [18]दिशः । १८
अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवाऽऽपगाः । हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ॥ १९
वैरण्यामथ पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः । विवर्धयिषवस्ते तु शबलाश्वास्तथा प्रजाः ॥ २०
पूर्वोक्तं वचनं[21] ते तु नारदेन प्रचोदिताः । अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महानृषिः ॥ २१
भ्रातॄणां पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः । ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः२२
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवाऽऽपगाः ॥२३

१ क. सूत । २ क. ग. पूर्वद° । ३ ख. °नि प्रजापतिरवासृजत् । ऋ° । ४ क. °र्वाप्सराप्यक्षांश्च रा° । ५ ख. तात । ६ ख. जुष्टां । ७ क. वीरण्यां ख. वीरिण्यां । ८ क. ख. वीरिण्यां । ९ क. पीवर्यो । १० क. मुनिपुंगवः । ११ ग. °संधिं चक्रे । १२ क. °दोऽपत्यं त° । १३ क. ऋषय । १४ क. ख. °पतेस्तु भगवञ्श्रोतु° । १५ क. °भ्रास्ते सर्वे वि° । १६क. भूयो । १७ क. रक्षथ । १८ ख. दिशम् । १९ क. °नः । वीरिण्या° । २० ग. °वनास्ते तु । २१ क. ख. °देनैव चो° । २२ क. °हामुनिः । भ्रा° ।

तदा प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे [1]द्विजाः । प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तन्न कार्यं विपश्चिता॥ २४
तांश्चैव नष्टान्विज्ञाय पुत्रान्दक्षः प्रजापतिः । षष्टिं ततोऽसृजत्कन्या[2] वैरण्यामिति नः श्रुतम्॥ २५
तास्तदा प्रतिजग्राह [3]भार्यार्थं कश्यपः प्रभुः । सोमो धर्मश्च भो विप्रास्तथैवान्ये महर्षयः ॥ २६
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । *सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरि[4]ष्टनेमिने ॥ २७
द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा । द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि[5] मे शृणु ॥ २८
अरुन्धती वसु[6]र्यामी [7]लम्बा भानुर्मरुत्वती । संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भो द्विजाः ॥
धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि[8] बोधत । विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्यान्व्यजायत
मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वसोस्तु वस[9]वः [10]सुताः । भानोस्तु भानवः पुत्रा मुहूर्तास्तु मुहूर्तजाः ॥ ३१
लम्बायाश्चैव [11]घोषोऽथ नागवीथी च [12]यामिजा । [13]पृथिवी विषयं सर्वमरुन्धत्यां व्यजायत ॥ ३२
संकल्पा[14]यास्तु वि[15]श्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि । नाग[16]वीथ्यां च यामि[17]न्यां वृषलश्च व्यजायत(?)॥
परा याः सोमपत्नीश्च दक्षः प्राचेतसो ददौ । सर्वा नक्षत्रनाम्न्यस्ता ज्योतिषे परिकीर्तिताः ३४
ये त्वन्ये ख्यातिमन्तो वै देवा ज्योतिष्पुरोगमाः । वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम्
आपो ध्रुवश्च सोम[18]श्च [19]धवश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ ३६
आपस्य पुत्रो [20]वैतण्ड्यः श्रमः [21]श्रान्तो मुनिस्तथा । ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्र[22]कालनः ३७
सोमस्य भगवान्वर्चा वर्चस्वी येन जायते । [23]धवस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ ३८
अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोजवः । अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य [24]च ॥ ३९
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्त[25]म्बे श्रिया वृतः । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च [26]पृष्ठजः ॥ ४०
अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः । प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाऽथ देवलम्॥ ४१
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ । बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री [27]ब्रह्मवादिनी ॥ ४२
[28]योगसिद्धा जगत्कृत्स्न[29]म[30]सक्ता विचचार ह । प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य [31]तु ॥ ४३
विश्वकर्मा महाभागो [32]यस्यां [33]जज्ञे [34]प्रजापतिः । कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वार्धकिः ४४
भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः । यः सर्वेषां विमानानि दैवतानां चकार ह ॥ ४५
मानुषाश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः । [35]सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्ममे ॥ ४६
महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती । अजैकपादहिर्बु[36]ध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्यवान् ॥ ४७
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । वृषाकपिश्च शंभुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ ४८

---

* क्रियाविशेषणम् । सप्तविंशतिं सोमायेत्यत्र तूचितम् ।

---

१ क. ख. रतः । २ क. °न्या वीरिण्या° । ख. °न्या वैरिण्या° । ३ क. भार्यार्थे । ग. भार्यात्वे । ४ ग. °रिचने° । ५ ख. °नि बोधत । अ° । ६ ख. °सुर्जामी । ७ ग. नंश्वा । ८ ग. नि यानि च । वि° । ९ क. °सवस्तथा । भा° । १० ख. स्मृताः । ११ ख. घोषश्च । १२ ख. जामिजा । १३ ख. °थिव्या विषये स° । १४ क. °ल्पायां तु सर्वात्मा । १५ख. सर्वात्मा । १६ ख. °वीथी च जामि° । १७ ख. °न्यां विश्वा विश्वान्व्यजा° । १८ क. °श्च बलश्चै° । १९ ख. धरश्चै° । २० क. वैतण्डः । २१ ग. शान्तो । २२ ग. °काशनः । २३ क. बलस्य । ख. धरस्य । २४ ख. तु । २५ ख. °म्बेषु यो धृतः । २६ क. पृष्ठतः । २७ ग. °ह्मचारिणी । यो° । २८ क. तपःसिद्धा । २९ क. °मभ्रान्ता वि° । ३० ख. °सक्तं वि° । ३१ ख. हि । ३२ क यस्या । ३३ ख. जातः । ३४ ख. सुवर्धाकिः । ३५ ख.सुराभिः । ३६ क. °बुंध्रस्त्व° ।

मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च द्विजोत्तमाः । एकादशैते विख्याता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ ४९
शतं त्वेवं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् । पुराणे मुनिशार्दूला यैर्व्याप्तं सचराचरम् ॥ ५०
दाराञ्शृणुध्वं विप्रेन्द्राः कश्यपस्य प्रजापतेः । अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा ॥ ५१
सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा । कद्रुर्मुनिश्च भो विप्रास्तास्वपत्यानि बोधत ॥ ५२
पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशाऽऽसन्सुरोत्तमाः । तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ५३
उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । हितार्थं सर्वलोकानां समागम्य परस्परम् ॥ ५४
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै । मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ ५५

लोमहर्षण उवाच—

एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । मारीचात्कश्यपाज्जातास्त्वदित्या दक्षकन्यया ॥ ५६
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि । अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ ५७
विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च । अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः* ॥
+सप्तविंशति याः प्रोक्ताः सोमपत्न्यो महाव्रताः । तासामपत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसः ॥ ५९
अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश । बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो [3]विद्युतः स्मृताः ॥ ६०
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वे ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः । कृशाश्वस्य च देवर्षेर्देवप्रहरणाः स्मृताः ॥ ६१
एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि । सर्वे देवगणाश्चात्र त्रयस्त्रिंशत्तु कामजाः ॥ ६२
तेषामपि च भो विप्रा निरोधोत्पत्तिरुच्यते । यथा सूर्यस्य गगन उदयास्तमयाविह ॥ ६३
एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे । दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ ६४
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्यवान् । सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ ६५
सैंहिकेया इति ख्याता यस्याः पुत्रा महाबलाः । *हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः
ह्लादश्च अनुह्लादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् । संह्लादश्च चतुर्थोऽभूद्ध्रादपुत्रो ह्रदस्तथा ॥ ६७
ह्रदस्य पुत्रौ द्वौ वीरौ शिवः कालस्तथैव च । विरोचनश्च प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् ॥ ६८
बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठं तपोधनाः । धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चन्द्रतापनः ॥ ६९
कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः । बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतेः प्रियः ॥ ७०
पुरा कल्पे तु बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरिष्यामि इत्येवं याचितो वरः ॥ ७१
हिरण्याक्षसुताश्चैव विद्वांसश्च महाबलाः । [11]भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसंतापनस्तथा ॥ ७२
[12]महोनाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च । अभवन्दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः ॥ ७३
तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन ब्रवीमि तान् । द्विमूर्धा शङ्कुकर्णश्च तथा [13]हयशिरा विभुः ॥ ७४

---

* एतदनन्तरम्—'चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासंस्ते तुषिताः सुराः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वा आदित्या द्वादश स्मृताः' इति श्लोकः क. ख. पुस्तकयोरधिकोऽस्ति । + क्रियाविशेषणं कथंचित् । सप्तविंशतिर्या इत्येव तूचितम् । * इत आरभ्याग्रे महाबला इत्यन्तं ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ख. °दशेति वि° । २ ग. °सानामतिते° । ३ क. वैद्युताः । ४ ग. °ताः । प्रत्यङ्गिरसवाः श्रेष्ठा ऋ° । ५ क. पूर्वमृभवो वीतिस° । ६ क. °मने त्विह । ख. °मने इह । ७ ख. दित्यां । ८ ख. पुत्रोऽप्यायुर्वै शि° । ९ क. गर्दभश्च । १० ख. °सुताः पञ्च वि° । ११ ख. ऊर्जराः । ग. त्र्यर्कविः । १२ क. °हागर्भश्च । ख. °हाभागश्च । १३ क. ख. शङ्कुशिरा । १४ क. द्विजाः ।

अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा । *मारीचिर्मघवांश्चैव इल्वलः स्वसृमस्तथा ॥ ७५
विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतह्रदौ । इन्द्रजित्सर्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च ॥ ७६
[1]एकचक्रो महाबाहु[2]स्तारकश्च महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिराः ॥ ७७
स्वर्भानुर्वृषपर्वा च विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् । सर्व एते दनोः पुत्राः कश्यपादभिजज्ञिरे ॥ ७८
विप्रचित्तिप्रधानास्ते दान[3]वाः सुमहाबलाः । एते[4]षां पुत्रपौत्रं तु न तच्छक्यं द्विजोत्तमाः ॥ ७९
प्रसंख्यातुं बहुत्वाच्च पुत्रपौत्रमनन्तकम् । स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु शची सुता ॥ ८०
उप[5]दीप्तिर्हयशिराः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे ॥ ८१
बह्वपत्ये [6]महापत्ये[7] मरीचेस्तु परिग्रहः । तयोः पुत्रसहस्राणि ष[8]ष्टिर्दानवनन्दनाः ॥ ८२
चतुर्दशशतानन्यान्हिरण्यपुरवासिन[9]ः । मरीचिर्जनयामास महता तपसाऽन्वितः ॥ ८३
पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः । अवध्या देवतानां हि हिरण्यपुरवासिनः ॥ ८४
पितामहप्रसादेन ये हताः सव्यसाचिना । ततोऽपरे महावीर्या दानवास्त्वतिदारुणाः ॥ ८५
सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ॥ ८६
[10]सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबला[11]ः । वंश्यः शल्यश्च [12]बलिनौ नलश्चैव तथा बलः ॥ ८७
वाता[13]पिर्नमुचिश्चैव इल्वल[14]ः स्वसृमस्तथा । [15]अञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ ८८
सरमा[16]नस्तथा चैव स्वरकल्पश्च वीर्यवान्+ । एते वै[17] दान[18]वाः श्रेष्ठा दनोर्वंशविवर्धनाः ॥ ८९
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः । संह्रादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले ॥ ९०
समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मनः । तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां मणिवत्यां निवासिनः ९१
अवध्यास्तेऽपि देवानामर्जुनेन निपातिताः । षट्सुताः सुमहाभागास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः ९२
[19]क्रौञ्ची श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका । [20]क्रौञ्ची[21] तु जनयामास उलूकप्रत्युलूककान् ॥
श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्गृध्रांश्च गृध्र्यपि । शुचिरौदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु द्विजोत्तमाः
अश्वानुष्ट्रान्गर्दभांश्च ताम्रावं[22]शः प्रकी[23]र्तितः । विनताया[24]स्तु द्वौ पुत्रौ विख्यातौ गरुडारुणौ ॥ ९५
ग[25]रुडः पततां श्रेष्ठो दारुणः स्वेन कर्मणा । सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम् ॥ ९६
अनेकशिरसां विप्राः खचराणां महात्मनाम् । काद्रवेयास्तु बलिनः सहस्रममितौजसः ॥ ९७
सुपर्णवशगा नागा जज्ञिरे नैकमस्तकाः । येषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः ॥ ९८
ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ । एलापत्रश्च शङ्खश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ ९९
महानीलमहाकर्णौ धृतराष्ट्र[26]बलाहकौ । कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्मुखः सुमुखस्तथा ॥ १००

---

* इदमर्धं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति । + एतदनन्तरम्—"मूकश्चैव तु हुण्डश्च ह्रदपुत्रौ बभूवतुः । मारीचः सुन्दपुत्रस्तु प्रस्तुतायां व्यजायत । शरमानस्तथा चैव शरकल्कश्च वीर्यवान्" । इति सार्धः श्लोकोऽधिकः ख. पुस्तके ।

---

१ ख. एकवक्त्रो । २ ग. °हुस्थावरश्च । ३ क. °नवा वै म° । ४ ख. °षां यदपत्यं तु । ५ ख. ग. °पदानवी हय° । ६ क. ख. महासत्त्वे । ७ ग. °त्ये मारी° । ८ क. °ष्टिश्च दितिन° । ९ ग. °नः । मारी° । १० क. कालकेया । ११ क. °लाः । विश्वः स्वल्पश्च । ख. °लाः । शतं शताश्चब° । १२ ग. वलयो । १३ क. ख. °तापी नमु° । १४ क. °ल्वलेयः स्मृतस्त° । १५ क. अजितो । १६ क. °मानामतश्चैव । १७ क. तु । १८ क. °नवश्रे° । १९ ख. क्रुची । २० ख. क्रुची । २१ ग. °ञ्ची क्रौञ्चानजनयदुलू° । २२ ख. ग. °वंशाः प्र° । २३ ख. ग. °र्तिताः । वि° । २४ क. ख. °याश्च पुत्रौ द्वावरुणो गरुडस्तथा । सु° । २५ ख. ग. सुपर्णः । २६ क. °ष्ट्रमहाबलौ । कु° ।

शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो[1] वामनस्तथा । नहुषः शङ्खरोमा च मणिरित्येवमादयः ॥ १०१
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः । चतुर्दशसहस्राणि[2] क्रूराणामनिलाशिनाम् ॥ १०२
गणं(णः) क्रोधवशं(शो) विप्रास्तस्य सर्वे च दंष्ट्रिणः । स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च धरायाः प्रसवाः स्मृताः ॥ १०३
गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिषीस्तथा[3] । इरा वृक्षलता वल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः[4] ॥ १०४
खसा तु यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा । अरिष्टा तु महासिद्धा[5] गन्धर्वानमितौजसः ॥ १०५
एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजङ्गमाः । येषां[6] पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः १०६
एष[7] मन्वन्तरे विप्राः सर्गः[8] स्वारोचिषे स्मृतः[9] । वैवस्वतेऽतिमहति वारुणे वितते क्रतौ ॥ १०७
जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते । पूर्वं यत्र समुत्पन्नान्ब्रह्मर्षीन्सप्त मानसान् ॥ १०८
पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः । ततो विरोधे[10] देवानां दानवानां च भो द्विजाः ॥१०९
दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् । कश्यपस्तु प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तया ॥ ११०
वरेण च्छन्दयामास सा च वव्रे वरं तदा । पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ॥ १११
स च तस्मै वरं प्रादात्प्रार्थितः सुमहातपाः । दत्त्वा च वरमत्युग्रो[11] मारीचः[12] समभाषत ॥ ११२
इन्द्रं पुत्रो निहन्ता ते गर्भं वै शरदां शतम् । यदि धारयसे शौचतत्परा व्रतमास्थिता ॥ ११३
तथेत्यभिहितो भर्ता तया देव्या महातपाः । धारयामास गर्भं तु शुचिः सा मुनिसत्तमाः ११४
ततोऽभ्युपागमद्[13]दित्यां गर्भमाधाय कश्यपः । रोधयन्वै गणं श्रेष्ठं देवानाममितौजसम् ॥ ११५
तेजः संहृत्य दुर्धर्षमवध्यममरैरपि । जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रता[14] ॥ ११६
तस्याश्चैवान्तरप्रेप्सुरभवत्पाकशासनः । जाते[15] वर्षशते चास्या ददर्शान्तरमच्युतः ॥ ११७
अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् । निद्रां चाऽऽहारयामास तस्यां कुक्षिं प्रविश्य सः[16]
वज्रपाणिस्ततो गर्भं सप्तधा तं न्यकृन्तयत् । स पाट्यमानो गर्भोऽथ वज्रेण प्ररुरोद ह ॥ ११९
मा रोदीरिति तं शक्रः पुनः पुनरथाब्रवीत्[17] । सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिन्द्रो रुषितः पुनः १२०
एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणैवारिकर्षणः । मरुतो नाम ते देवा[18] बभूवुर्द्विजसत्तमाः ॥ १२१
यथोक्तं वै मघवता तथैव मरुतोऽभवन् । देवाश्चैकोनपञ्चाशत्सहाया वज्रपाणिनः ॥ १२२
तेषामेवं प्रवृत्तानां भूतानां द्विजसत्तमाः । रोचयन्वै गणश्रेष्ठान्देवानाममितौजसाम् ॥ १२३
निकायेषु निकायेषु हरिः[19] प्रादात्प्रजापतीन्[20] । क्रमशस्तानि राज्यानि पृथुपूर्वाणि भो द्विजाः ॥
स हरिः पुरुषो वीरः कृष्णो जिष्णुः प्रजापतिः । पर्जन्यस्तपनो[21][22]ऽनन्तस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥
भूतसर्गमिमं सम्यग्जानतो द्विजसत्तमाः । नाऽऽवृत्तिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः[23] ॥ १२६

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे देवासुराणामुत्पत्तिकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—२३७

---

१ ख. °लो मानसस्त° । २ क. °णि सर्पाणा° । ३ ग. °हिषांस्त° । ४ क. °शः । सरमा य° । ५ क. ख. महासत्त्वा । ६ क. तेषां । ७ क. एवं । ८ क. सर्वे । ९ क. स्मृताः । १० ख.ग. विरोधो । ११ ख. °मत्यग्रो । १२ ख. °रीचस्ताम° । १३ क. °पायमाधाय गर्भनाशाय वासवः । ते° । १४ क. °व्रतः । त° । १५ क. ऊने । १६ ग. ह । १७ क. °नरुत्राव ह । सोऽ° । १८ ख. बाला । १९ क. हरिं । ग. हविः । २० क. °पतिम् । क्र° । ग. °पतिः । क्र° । २१ ख. °पसा व्यक्तं कृष्णः स° । २२ ग. °नो व्यक्तस्त° । २३ क. न च ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

[1]अभिषिच्याधिराजेन्द्रं पृथुं वैण्यं पितामहः । ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥ १
द्विजानां वीरुधां चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा । यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥ २
[3]अपां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं पतिम् । आदित्यानां तथा विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥ ३
प्रजापतीनां दक्षं तु मरुतामथ वासवम् । दैत्यानां दानवानां वै प्रह्लादममितौजसम् ॥ ४
वैवस्वतं पितॄणां च यमं राज्येऽभ्यषेचयत् । यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां तथैव च ॥ ५
सर्वभूतपिशाचानां गिरीशं शूलपाणिनम् । शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ॥ ६
गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं प्रभुम् । नागानां वासुकिं चक्रे सर्पाणामथ तक्षकम् ॥ ७
वारणानां तु राजानमैरावतमथाऽऽदिशत् । उच्चैःश्रवसमश्वानां गरुडं चैव पक्षिणाम् ॥ ८
मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषं तु गवां पतिम् । वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवाभ्यषेचयत् ॥ ९
एवं विभज्य राज्यानि क्रमेणैव पितामहः । दिशां पालानथ ततः स्थापयामास स प्रभुः ॥ १०
पूर्वस्यां दिशि पुत्रं तु वैराजस्य प्रजापतेः । दिशः पालं सुधन्वानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ ११
दक्षिणस्यां[6] दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः । पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १२
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् । केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १३
तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः । उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १४
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना । यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपाल्यते ॥ १५
राजसूयाभिषिक्तस्तु पृथुरेतैर्नराधिपैः । वेददृष्टेन विधिना राजा[10] राज्ये नराधिपः ॥ १६
ततो मन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषेऽमिततेजसि । वैवस्वताय मनवे पृथिव्यां राज्यमादिशत् ॥ १७
तस्य विस्तरमाख्यास्ये मनोर्वैवस्वतस्य ह । भवतां[11] चाऽऽनुकूल्याय यदि श्रोतुमिहेच्छथ ॥
महदेतदधिष्ठानं पुराणे तदधिष्ठितम् ॥ १८

मुनय ऊचुः—

विस्तरेण पृथोर्जन्म लोमहर्षण कीर्तय । यथा महात्मना तेन दुग्धा[12] वेयं वसुंधरा ॥ १९
यथा[13] वाऽपि नृभिर्दुग्धा यथा देवैर्[14]महर्षिभिः । यथा दैत्यैश्च नागैश्च यथा यक्षैर्यथा द्रुमैः ॥ २०
यथा शैलैः पिशाचैश्च गन्धर्वैश्च द्विजोत्तमैः । राक्षसैश्च महासत्त्वैर्यथा दुग्धा वसुंधरा ॥ २१
तेषां पात्रविशेषांश्च वक्तुमर्हसि सुव्रत । वत्स[15]क्षीरविशेषांश्च दोग्धारं चानुपूर्वशः ॥ २२
यस्माच्च कारणात्पाणिर्वेणस्य मथितः पुरा । क्रुद्धैर्महर्षिभिस्तात कारणं तच्च कीर्तय ॥ २३

[17]लोमहर्षण उवाच—

शृणुध्वं कीर्तयिष्यामि पृथोर्वैण्यस्य विस्तरम् । एकाग्राः प्रयता[18]श्चैव पुण्यार्थं वै द्विजर्षभाः[19] ॥ २४

---

१ क. भध्यापयच्च रा° । २ ग. °च्याऽऽदिरा° । ३ ग. आपे । ४ क. प्रभुम् । ५ क. ग. °मेण प्रपि° । ६ क. ख. °स्यां महात्मानं क° । ७ क. शङ्खप्रदं । ८ ख. °सूयेऽभि° । ९ क. ख. राजरा° । १० ग. °थिवीरा° । ११ क. °वतामानु° । १२ ख. भूता । १३ ख. °था च पितृभि° । १४ क. ख. °वैर्यथर्षि° । १५ ख. वत्सान्क्षीर° । १६ क. तत्प्रकी° । १७ क. सूत । १८ ख. प्रणता° । १९ क. ख. द्विजोत्तमाः ।

नाशुचेः क्षुद्रमनसो नाशिष्यस्याव्रतस्य च । कीर्तयेयमिदं विप्राः कृतघ्नायाहिताय च ॥ २५
स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धन्यं वेदैश्च संमितम् । रहस्यमृषिभिः प्रोक्तं शृणुध्वं वै यथातथम् ॥ २६
यश्चेमं कीर्तयेन्नित्यं पृथोर्वैण्यस्य विस्तरम् । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृतम् ॥ २७
आसीद्धर्मस्य संगोप्ता पूर्वमत्रिसमः प्रभुः । अत्रिवंशे समुत्पन्नस्त्वङ्गो नाम प्रजापतिः ॥ २८
तस्य पुत्रोऽभवद्वेणो नात्यर्थं धर्मकोविदः । जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः ॥ २९
स मातामहदोषेण तेन कालात्मजात्मजः । स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामलोभेष्ववर्तत ॥ ३०
मर्यादां भेदयामास धर्मोपेतां स पार्थिवः । वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽधर्मनिरतोऽभवत् ॥ ३१
निःस्वाध्यायवषट्काराः प्रजास्तस्मिन्प्रजापतौ । प्रवृत्तं न पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ॥ ३२
न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः । आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ३३
अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति भृगूद्वह । मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥ ३४
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् । ऊचुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तदा ॥ ३५
वयं दीक्षां प्रवेक्ष्यामः संवत्सरगणान्बहून् । अधर्मं कुरु मा वेण एष धर्मः सनातनः ॥ ३६
निधनेऽत्रेः प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम् । प्रजाश्च पालयिष्येऽहमितीह समयः कृतः ॥ ३७
तांस्तथा ब्रुवतः सर्वान्महर्षीनब्रवीत्तदा । वेणः प्रहस्य दुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थवित् ॥ ३८

वेण उवाच—

स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वा मया । श्रुतवीर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ३९
प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः । संमूढा न विदुर्नूनं भवन्तो मां विचेतसः ॥ ४०
इच्छन्दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं जलैस्तथा । द्यां वै भुवं च रुन्धेयं नात्र कार्या विचारणा ॥ ४१
यदा न शक्यते मोहादवलेपाच्च पार्थिवः । अपनेतुं तदा वेणस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥ ४२
तं निगृह्य महात्मानो विस्फुरन्तं महाबलम् । ततोऽस्य सव्यमूरुं ते ममन्थुर्जातमन्यवः ॥ ४३
तस्मिन्निमथ्यमाने वै राज्ञ ऊरौ तु जज्ञिवान् । ह्रस्वोऽतिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चेति बभूव ह ॥ ४४
स भीतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थिवान्द्विजसत्तमाः । तमत्रिर्विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ ४५
निषादवंशकर्ताऽसौ बभूव वदतां वराः । धीवरानसृजच्चापि वेणकल्मषसंभवान् ॥ ४६
ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तथा पर्वतसंश्रयाः । अधर्मरुचयो विप्रास्ते तु वै वेणकल्मषाः ॥ ४७
ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेणस्य दक्षिणम् । अरणीमिव संरब्धा ममन्थुर्जातमन्यवः ॥ ४८
पृथुस्तस्मात्समुत्पन्नः कराज्ज्वलनसंनिभः । दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ ४९
अथ सोऽजगवं नाम धनुर्गृह्य* महारवम् । शरांश्च दिव्यान्रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥ ५०
तस्मिञ्जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः । समापेतुर्महाभागा वेणस्तु त्रिदिवं ययौ ॥ ५१

---

* ल्यबार्षः ।

---

१ ख. त्रा । २ ख. °र्ग्यं परममा° । ३ ख. °मं प्रथये° । ४ ग. स पिता° । ५ ख. ग. कामाल्लोभे° । ६ क. ग. °दां स्थापया° । ७ क. ग. धर्मापे° । ८ ग. ऋतूद्वह । ९ ग. यज्ञा । १० ग. विधातव्या । ११ ग. नैष । १२ क °मिति ह स°, ग. °मिति ते स° । १३ क. ख. कर्ता । १४ ख. °न्तो मामचे° । १५ क. °तोऽपस° । १६ क. ख. तस्मिंस्तु म° । १७ ख. वरः । १८ ख. °यास्तुषारास्तम्बुरास्तथा । अ° । ग. °यास्तुषारास्तुम्बुरास्तथा । अ° । १९ क. ख. संबद्धा । २० क. °रिवापरः । अ° । २१ क. ग. °न् । आयमाज° । २२ ग. °प्रकृष्टा° ।

ुत्पन्नेन भो विप्राः सत्पुत्रेण महात्मना । त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुंनाम्नो नरकात्तदा ॥ ५२
समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः । तोयानि चाभिषेकार्थं सर्व एवोपतस्थिरे ॥ ५३
तामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैः सह । स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि च सर्वशः ॥ ५४
ागम्य तदा वैण्यमभ्यषिञ्चन्नराधिपम् । महता राजराजेन प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ॥ ५५
ाऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः । आधिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ५६
त्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः । अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजाऽभ्यजायत ॥ ५७
ापस्तस्तम्भिरे तस्य समुद्रमभियास्यतः । पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ५८
कृष्टपच्या पृथिवी सिध्यन्त्यन्नानि चिन्तनात्[3] । सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ५९
तस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥ ६०
स्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः । पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः ॥ ६१
ावूचुर्ऋषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः । कर्मैतदनुरूपं वां पात्रं चायं नराधिपः ॥ ६२
ावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन्सूतमागधौ । आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥ ६३
चास्य विद्मो वै कर्म[4] नाम वा लक्षणं[5] यशः । स्तोत्रं येनास्य कुर्याव राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः
ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति । यानि कर्माणि कृतवान्पृथुः पश्चान्महाबलः ६५
तः प्रभृति[6] वै लोके स्तवेषु मुनिसत्तमाः । आशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते सूतमागधबन्दिभिः ॥ ६६
योः स्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः । अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ॥ ६७
दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्रोचुर्मनीषिणः । वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति नराधिपः ॥ ६८
ततो वैण्यं महात्मानं प्रजाः समभिदुद्रुवुः । त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षिवचनात्तदा ॥ ६९
सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया । धनुर्गृह्य पृषत्कांश्च पृथिवीमाद्रवद्बली[11] ॥ ७०
ततो वैण्यभयत्रस्ता[12] गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही । तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ॥ ७१
सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्गत्वा वैण्यभयात्तदा[13] । प्रददर्शाग्रतो[14] वैण्यं प्रगृहीतशरासनम् ॥ ७२
ज्वलद्भिर्निशितैर्बाणैर्दीप्ततेजसमन्ततः । महायोगं महात्मानं दुर्धर्षममरैरपि ॥ ७३
*अलभन्ती तु सा त्राणं वैण्यमेवान्वपद्यत । कृताञ्जलिपुटा भूत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिस्तदा ७४
उवाच वैण्यं[16] नाधर्मं[17] स्त्रीवधे परिपश्यसि । कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्विना मया ॥ ७५
मयि लोकाः स्थिता[18] राजन्मयेदं धार्यते जगत् । मद्विनाशे विनश्येयुः प्रजाः पार्थिव विद्धि तत् ॥
न मामर्हसि हन्तुं वै [19]श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि । प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥ ७७
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजामिमाम् ७८
हत्वाऽपि[21] मां न शक्तस्त्वं प्रजानां पोषणे नृप । अनुकूला भविष्यामि यच्छ कोपं महामते[22] ७९

* अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्यानित्यत्वादभावः ।

१ क. °भ्य ददुर्वैण्य° । २ क. °प्रान्ययत्नतः । स° । ३ ग. चिन्तया । ४ ख. °र्म न तथा ल° । ५ क. नास्य ल° । ६ क. °क्षणमञ्जसा । स्तो° । ७.क. ख. कुर्वो वै रा° । ८ घ. ख. °ति त्रैलो° । ९ क. ख. °जाः प्राहुर्म° । १० ग. वृत्तिं तामे° । ११ ख. °मार्दयद्व° । १२ क. वैण्यादपत्र° । १३ क. °दा । द° । १४ क. °र्शाग्रे ततो वै° । १५ क. ख. °मच्युतम् । म° । १६ क. चैनं । १७ ग. °ण्यं माऽध° । १८ ख. स्थिरा । १९ क. श्रेयो यत्त्वं । २० क. °यसहिता रम्याः सर्वे । २१ क. °पि मामश° । २२ ख. महीपते । ग. महाद्युते ।

अवध्यां च स्त्रियं प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि[1] । यैद्येवं पृथिवीपाले न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥ ८१
एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः । कोपं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत्[5] ॥ ८२

पृथुरुवाच—

एकस्यार्थे[6] तु यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा । बहून्वा प्राणिनो[7]ऽनन्तं भवेत्तस्येह पातकम् ॥८३
सुखमेधन्ति बहवो यस्मिंस्तु निहतेऽशुभे । तस्मिन्हते नास्ति भद्रे पातकं चोपपातकम् ॥ ८४
सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुंधरे । यदि मे वचनान्नाद्य करिष्यसि जगद्धितम् ॥८५
त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीम् । आत्मानं प्रथयित्वाऽहं प्रजा धारयिता स्वयम् ।
सा त्वं शासनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे । संजीवय प्रजाः सर्वाः समर्था ह्यसि धारणे ॥ ८६
दुहितृत्वं च मे गच्छ तत एनमहं शरम् । नियच्छेयं त्वद्वधार्थमुद्यन्तं घोरदर्शनम् ॥ ८७

वसुधोवाच—

सर्वमेतदहं वीर विधास्यामि न संशयः । वत्सं[11] तु मम[12] संपश्य क्षरेयं येन वत्सला ॥ ८८
समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर । यथा[13] विस्यन्दमानं मे क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ॥ ८९

लोमहर्षण उवाच—

तत उत्सारयामास शैलाञ्शतसहस्रशः । धनुष्कोट्या तदा वैन्यस्तेन शै(से)ला विवर्धिताः (ता)
न हि पूर्वविसर्गे[14] वै विषमे पृथिवीतले । संविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वाऽभवत्तदा ॥ ९१
न सस्यानि न गोरक्ष्यं[15] न कृषिर्न वणिक्पथः । *नैव सत्यानृतं चाऽऽसीन्न लोभो न च मत्सरः
वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्सांप्रतं समुपस्थिते । वैण्यात्प्रभृति वै विप्राः सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ ९३
यत्र यत्र समं त्वस्या भूमेरासीत्तदा द्विजाः । तत्र तत्र प्रजाः सर्वा निवासं समरोचयन् ॥ ९४
आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा । कृच्छ्रेण[16] महता युक्त इत्येवमनुशुश्रुम[17] ॥ ९५
स कल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् । स्वपाणौ पुरुषव्याघ्रो दुदोह पृथिवीं[18] ततः ॥ ९६
सस्यजातानि सर्वाणि पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् । तेनान्नेन प्रजाः सर्वा वर्तन्तेऽद्यापि सर्वशः[19] ॥ ९७
ऋषयश्च तदा देवाः पितरो[20]ऽथ सरीसृपाः । दैत्या यक्षाः पुण्यजना गन्धर्वाः पर्वता नगाः ॥९८
एते पुरा द्विजश्रेष्ठा दुदुहुर्धरणीं किल । क्षीरं वत्सश्च पात्रं च तेषां दोग्धा पृथक्पृथक् ॥ ९९
ऋषीणामभवत्सोमो वत्सो दोग्धा बृहस्पतिः । क्षीरं तेषां तपो ब्रह्म पात्रं छन्दांसि भो द्विजाः
देवानां काञ्चनं पात्रं वत्सस्तेषां शतक्रतुः । क्षीरमोजस्करं[21] चैव दोग्धा च भगवान्रविः[22] ॥ १०१
पितॄणां राजतं पात्रं यमो वत्सः प्रतापवान् । अन्तकश्चाभवद्दोग्धा क्षीरं तेषां सुधा[23] स्मृता १०२
नागानां तक्षको वत्सः पात्रं चालाबुसंज्ञकम् । दोग्धा त्वैरावतो नागस्तेषां क्षीरं विषं स्मृतम् ॥
असुराणां मधुर्दोग्धा क्षीरं मायामयं स्मृतम् । विरोचनस्तु वत्सोऽभूदायसं पात्रमेव च ॥ १०४

---

* एतदारभ्य समुपस्थित इत्यन्तं ग. पुस्तके नास्ति ।

---

१ क. °गता अपि । २ ख. °पि । संपश्यन्पृथि° । ३ क. संपश्य । ४ क. °ल अध° । ५ क. °त् । ए° । ६ ख. °स्यार्थाय यो । ग. °स्यार्थेन यो । ७ क. °नो भद्रे भ° । ८ क. ख. शुभे । ९ क. °मित्ते त्वां । १० ख. °चनं नाद्य । ११ ख. °त्सं त्वममृतं प° । १२ ग. °म तं प° । १३ क. यस्या । १४ म. °ले । प्रवि° । १५ ग. गौरक्षं । १६ ख. कृच्छ्र । १७ क. °म । संक° । १८ क. °थिवीतलम् । स° । १९ ख सर्वतः । २० क. °तरः सस° । ख. °तरोऽपि स° । २१ ख. °रमूर्जस्क° । २२ क. °वान्कविः । २३ ग. स्वधा ।

क्षाणामामपात्रं तु वत्सो वैश्रवणः प्रभुः । दोग्धा रजतनाभस्तु क्षीरान्तर्धानमेव च(?) ॥१०५
माली राक्षसेन्द्राणां वत्सः क्षीरं च शोणितम् । दोग्धा रजतनाभस्तु कपालं पात्रमेव च १०६
न्धर्वाणां चित्ररथो वत्सः पात्रं च पङ्कजम् । दोग्धा च सुरुचिः क्षीरं तेषां गन्धः शुचिः स्मृतः
लं पात्रं पर्वतानां क्षीरं रत्नौषधीस्तथा । वत्सस्तु हिमवानासीद्दोग्धा मेरुर्महागिरिः ॥ १०८
क्षो वत्सस्तु वृक्षाणां दोग्धा शालस्तु पुष्पितः । पालाशपात्रं क्षीरं च च्छिन्नदग्धप्ररोहणम् ॥
यं धात्री विधात्री च पावनी च वसुंधरा । चराचरस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ ११०
र्वकामदुघा दोग्ध्री सर्वसस्यप्ररोहणी । आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनी परिविश्रुता ॥ १११
धुकैटभयोः कृत्स्ना मेदसा समभिप्लुता । तेनेयं मेदिनी देवी उच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ११२
तोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैण्यस्य भो द्विजाः । दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते॥११३
धुना प्रविभक्ता च शोधिता च वसुंधरा । सस्याकरवती स्फीता पुरैपत्तनशालिनी ॥ ११४
वं प्रभावो वैण्यः स राजाऽऽसीद्राजसत्तमः । नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामैर्न संशयः ॥ ११५
ाह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः । पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥ ११६
ार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमिहेच्छुभिः । आदिराजो नमस्कार्यः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान्॥११७
ोधैरपि च विक्रान्तैः प्राप्तुकामैर्जयं युधि । आदिराजो नमस्कार्यो योधानां प्रथमो नृपः ११८
ो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपम् । स घोररूपात्सङ्ग्रामात्क्षेमी भवति कीर्तिमान्॥
ैश्यैरपि च वित्ताढ्यैर्वैश्यवृत्तिविधायिभिः । पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाता महायशाः ॥ १२०
थैव शूद्रैः शुचिभिस्त्रिवर्णपरिचारिभिः । पृथुरेव नमस्कार्यः श्रेयः परमिहेप्सुभिः ॥ १२१
ते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च । पात्राणि च मयोक्तानि किं भूयो वर्णयामि वः १२२

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे पृथोर्जन्ममाहात्म्यकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३५९

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

मन्वन्तराणि सर्वाणि विस्तरेण महामते । तेषां पूर्वविसृष्टिं च लोमहर्षण कीर्तय ॥ १
यावन्तो मनवश्चैव यावन्तं कालमेव च । मन्वन्तराणि भोः सूत श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः ॥ २

लोमहर्षण उवाच—

न शक्यो विस्तरो विप्रा वक्तुं वर्षशतैरपि । मन्वन्तराणां सर्वेषां संक्षेपाच्छृणुत द्विजाः ॥ ३
स्वायंभुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा । उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ ४
वैवस्वतश्च भो विप्राः सांप्रतं मनुरुच्यते । सावर्णिश्च मनुस्तद्वद्रैभ्यो रौच्यस्तथैव च ॥ ५
तथैव मेरुसावर्ण्यश्चत्वारो मनवः स्मृताः । अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागता द्विजाः ॥ ६

---

१ ग. सुमना । २ क. विश्वस्य । ३ क. °सा च परिप्लु° । ४ क. °रम्रामवती च सा । ए° । ५ ग. °श्च नमस्कार्यो म° । ६ ग. °गैः फलेप्सुभिः । ७ ख. °क्रान्तैराप्तु° । ८ ख. °र्यो वृत्तिदाता महायशाः । यो । ९ ख. °मात्तराति बहुश्री° । १० ख. °त्तार्थे वैश्य° । ११ ग. शूरैः । १२ ग. °था । औत्त° । १३ ख. °द्वद्राव्यो रौ° ।

कीर्तिता मनवस्तुभ्यं मयैवैते यथा श्रुताः । ऋषींस्त्वेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान्देवगणांस्तथा ॥ ७
मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥ ८
उत्तरस्यां दिशि तथा द्विजाः सप्तर्षयस्तथा । आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेध्यो मेधातिथिर्वसुः ॥ ९
ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवलः पुत्रसंज्ञकः । मनोः स्वायंभुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः ॥ १०
एतद्वै प्रथमं विप्रा मन्वन्तरमुदाहृतम् । और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः कश्यप एव च ॥ ११
प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तोऽत्रिश्च्यवनस्तथा । एते महर्षयो विप्रा वायुप्रोक्ता महाव्रताः ॥ १२
देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे । हविघ्नः सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्तिरपि स्मृतः ॥ १३
प्रतीतश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च । स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोर्विप्रा महात्मनः ॥ १४
कीर्तिताः पृथिवीपाला महावीर्यपराक्रमाः । द्वितीयमेतत्कथितं विप्रा मन्वन्तरं मया ॥ १५
इदं तृतीयं वक्ष्यामि तद्बुध्यध्वं द्विजोत्तमाः । वसिष्ठपुत्राः सप्ताऽऽसन्वासिष्ठा इति विश्रुताः १६
हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा जाताः सुतेजसः । ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोधत ॥ १७
औत्तमेयान्मुनिश्रेष्ठा दश पुत्रान्मनोरिमान् । इष ऊर्जस्तनूर्जस्तु मधुर्माधव एव च ॥ १८
शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभ एव च । भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ १९
मन्वन्तरं चतुर्थं वः कथयिष्यामि सांप्रतम् । काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जह्नुर्धाता द्विजोत्तमाः ॥ २०
कपीवानकपीवांश्च तत्र सप्तर्षयो द्विजाः । पुराणे कीर्तिता विप्राः पुत्राः पौत्राश्च भो द्विजाः २१
तथा देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः । द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोभूतः सनातनः ॥ २२
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परंतपः । तामसस्य मनोरेते दश पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥ २३
वायुप्रोक्ता मुनिश्रेष्ठाश्चतुर्थं चैतदन्तरम् । देवबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा ॥ २४
हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाहुश्च सोमजः । सत्यनेत्रस्तथाऽऽत्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे ॥ २५
देवांश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयः स्मृताः । वारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥ २६
अथ पुत्रानिमांस्तस्य बुध्यध्वं गदतो मम । धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ २७
आरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवाकृती । रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमं चैतदन्तरम् ॥ २८
षष्ठं तु संप्रवक्ष्यामि तद्बुध्यध्वं द्विजोत्तमाः । भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा ॥ २९
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते च महर्षयः । चाक्षुषस्यान्तरे विप्रा मनोर्देवास्त्विमे स्मृताः ॥ ३०
आबालप्रथितास्ते वै पृथक्त्वेन दिवौकसः । लेखाश्च नामतो विप्राः पञ्च देवगणाः स्मृताः ३१
ऋषेरङ्गिरसः पुत्रा महात्मानो महौजसः । नाड्वलेया मुनिश्रेष्ठा दश पुत्रास्तु विश्रुताः ॥ ३२
रुरुप्रभृतयो विप्राश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । षष्ठं मन्वन्तरं प्रोक्तं सप्तमं तु निबोधत ॥ ३३
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषिः । गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३४

---

१ ख. ग. मेधा । २ क. °थिर्विभुः । ज्यो° । ३ ख. °न्हव्यो मनुपुत्रस्तथैव च । म° । ४ ग. काश्यप । ५ क. जितेन्द्रियाः । ख. महाबलाः । ६ क. हविष्यः । ग. हविध्र° । ७ ख. °भस्तर्पस्त° । ८ ख. नाम । ९ क. तु । ख. च । १० क. कक्षीवान्कपिवांश्चैव त° । ११ ख. सत्या । १२ क. °नोः । धृतिस्तपःसुतरणस्तपोमूलं स° । १३ ख. °पोमूलः स° । १४ क. °स्तन्विध° । १५ क. °धन्विप° । १६ क. °तपाः । ता° । १७ ख. °क्ताश्च भो विप्राश्च° । १८ क. सोमपः । १९ क. °वाश्च भू° । २० ख. °ताः । पारि° । २१ ग. वैद्यश्च । २२ ख. ग. अरण्यश्च । २३ क. निर्भेदः । २४ क. °तिधामा । २५ ग. °सैतेऽतिम° । २६ ख. चैते । २७ क. °ताः । अप्रसूताश्च ऋषयः पृथुशाज्या दिवौकसः । २८ ख. नाड्वले° । २९ क. °ताः । गुरु° ।

तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च [1]ऋषयः सांप्रतं दिवि ॥ ३५
साध्या रुद्राश्च विश्वे च वसवो मरुतस्तथा । आदित्याश्चाश्विनौ चापि देवौ वैवस्वतौ स्मृतौ ३६
मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्तन्ते सांप्रतेऽन्तरे । इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मनः ॥ ३७
एतेषां कीर्तितानां तु महर्षीणां महौजसाम् । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दिक्षु सर्वासु भो द्विजाः ३८
मन्वन्तरेषु सर्वेषु[2] प्रागासन्सप्त सप्तकाः । लोके धर्मव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ॥ ३९
मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः । कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ४०
ततोऽन्ये तपसा युक्ताः स्थानं तत्पूरयन्त्युत । अतीता वर्तमानाश्चै[3] क्रमेणैतेन भो द्विजाः ॥ ४१
अनागताश्च सप्तैते स्मृता दिवि महर्षयः । मनोरन्तरमासाद्य सावर्ण[4]स्येह भो द्विजाः ॥ ४२
रामो व्यासस्तथाऽऽत्रेयो दीप्तिमन्तो बहुश्रुताः[5] । भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः ४३
गौतम[6]श्चाजरश्चैवं[7] शरद्वान्नाम गौतमः । कौशिको गालवश्चैव [8]औवेः काश्यप एव च ॥ ४४
एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः । वैरी चैवाध्वरीवांश्च [9]शमनो धृतिमान्वसुः ॥ ४५
अरिष्टश्चाप्यधृष्टश्च वाजी सुमतिरेव च । सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या मुनिसत्तमाः ॥ ४६
एतेषां कल्यमुत्थाय कीर्तनात्सुखमेधते । यशश्चाऽऽप्नोति सुमहदायुष्मांश्च भवे[10]न्नरः ॥ ४७
एतान्युक्तानि भो विप्राः सप्तसप्त च तत्त्वतः । मन्वन्तराणि संक्षेपाच्छृणुतानागतान्यपि ॥ ४८
सावर्णा मनवो[11] विप्राः पञ्च तांश्च निबोधत[12] । एको[13] वैवस्वतस्तेषां चत्वारस्तु प्रजापतेः ॥ ४९
परमेष्ठिसुता विप्रा[14] मेरुसावर्ण्यतां गताः । दक्षस्यैते हि दौहित्राः प्रियायास्तनया नृपाः[15] ॥ ५०
महता तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महौजसः । रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम मनुः स्मृतः ॥ ५१
भूत्यां चोत्पादितो देव्यां भौत्यो नाम[16] रुचेः सुतः। अनागताश्च सप्तैते कल्पेऽस्मिन्मनवः स्मृताः
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा[17] सपत्तना । [18]पूर्णं युगसहस्रं तु परिपाल्या द्विजोत्तमाः ॥ ५३
प्रजापाति(ते)श्च तपसा संहारं ते(रस्ते)षु नित्यशः । युगानि सप्ततिस्तानि साग्राणि कथितानि च
कृतत्रेतादियुक्तानि मनोरन्तरमुच्यते । चतुर्दशैते मनवः कथिताः कीर्तिवर्धनाः ॥ ५५
वेदेषु सपुराणेषु सर्वेषु प्रभविष्णवः । प्रजानां पतयो विप्रा धन्यमेषां प्रकीर्तनम् ॥ ५६
मन्वन्तरेषु संहाराः संहारान्तेषु संभवाः । न शक्यन्ते[19]ऽन्तस्तेषां वै वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ५७
विसर्गस्य प्रजानां वै संहारस्य च भो द्विजाः । मन्वन्तरेषु संहाराः श्रूयन्ते [20]द्विजसत्तमाः ॥ ५८
सशेषास्तत्र तिष्ठन्ति देवाः सप्तर्षिभिः सह । तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समन्विताः ॥ ५९
[21]पूर्णे युगसहस्रे तु कल्पो निःशेष उच्यते । तत्र भूतानि सर्वाणि दग्धान्यादित्यरश्मिभिः ॥ ६०
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सहाऽऽदित्यगणैर्द्विजाः । प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं हरिनारायणं प्रभुम् ॥ ६१
स्रष्टारं सर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनः पुनः । अव्यक्तः शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ६२
अत्र [22]वेः कीर्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य वै । विसर्गं मुनिशार्दूलाः सांप्रतस्य महाद्युतेः ॥ ६३

---

१ क. ऋषिर्यस्माच्च जज्ञिरे । सा° । २ ख. °षु प्रथिताः सप्त । ३ क. °श्च ऋषयोऽपि च भो । ४ क. °र्णस्य ऽऽदितो द्वि° । ख. °र्णस्योदिता द्वि° । ५ क. °ताः । भर° । ६ क. ग. °मस्याऽऽत्मजश्चै° । ७ क. °व भरद्वाजोऽथ गौ° । ८ ख. धौम्यः । ९ क. सुमन्तो । १० ख. °वेत्सदा । ए° । ११ क. °नवस्तात्रपञ्च । ख. °नवस्तात प° । १२ क. ख. °ध मे । ए° । १३ क. °को विव° । १४ क. °प्रा मनुसा° । १५ ग. द्विजाः । १६ क. °म मनुः स्मृतः । अ° । १७ ग. ससमुद्रा । १८ ग. पूर्णवर्षस° । १९ क. ग. °क्यमन्तरं तेषां व° । २० ख. भरतर्षभ । २१ ग. °र्णे वर्षस° । २२ क. ते ।

अत्र वंशप्रसङ्गेन कथ्यमानं पुरातनम् । यत्रोत्पन्नो महात्मा स हरिर्वृष्णिकुले प्रभुः ॥ ६४

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे मन्वन्तरकीर्तनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—४२३

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यां द्विजोत्तमाः । तस्य भार्याऽभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः १
सुरेश्वरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु भाविनी । सा वै भार्या भगवतो मार्तण्डस्य महात्मनः ॥ २
भर्तृरूपेण नातुष्यद्रूपयौवनशालिनी । संज्ञा नाम सुतपसा सुदीप्तेन समन्विता ॥ ३
आदित्यस्य हि तद्रूपं मण्डलस्य सुतेजसा । गात्रेषु परिदग्धं वै नातिकान्तमिवाभवत् ॥ ४
न खल्वयं मृतो(ता)ण्डस्य इति स्नेहादभाषत । अजानन्काश्यपस्तस्मान्मार्तण्ड इति चोच्यते ॥ ५
तेजस्त्वभ्यधिकं तस्य नित्यमेव विवस्वतः । येनातितापयामास त्रीँल्लोकान्कश्यपात्मजः ॥ ६
त्रीण्यपत्यानि भो विप्राः संज्ञायां तपतां वरः । आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती ७
मनुर्वैवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः । यमश्च यमुना चैव यमजौ संबभूवतुः ॥ ८
श्यामवर्णं तु तद्रूपं संज्ञा दृष्ट्वा विवस्वतः । असहन्ती तु स्वां छायां सवर्णां निर्ममे ततः ॥ ९
मायामयी तु सा संज्ञा तस्यां छायासमुत्थिताम् । प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां द्विजोत्तमाः
उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचिस्मिते । स्थिताऽस्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ११

संज्ञोवाच—

अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः । त्वयैव भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विशङ्कया ॥ १२
इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा । संभाव्यास्ते न चाऽऽख्येयमिदं भगवते किंचित् १३

सवर्णोवाच—

आ कचग्रहणाद्देवि आ शापान्नैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि नमस्तुभ्यं गच्छ देवि यथासुखम् ॥

लोमहर्षण उवाच—

समादिश्य सवर्णां तु तथेत्युक्ता तया च सा । त्वष्टुः समीपमगमद्व्रीडितेव तपस्विनी ॥ १५
पितुः समीपगा सा तु पित्रा निर्भर्त्सिता शुभा । भर्तुः समीपं गच्छेति नियुक्ता च पुनः पुनः ॥
आगच्छद्वडवा भूत्वाऽऽच्छाद्य रूपमनिन्दिता । कुरूनथोत्तरान्गत्वा तृणान्यथ चचार ह ॥ १७
द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा ॥ १८
पूर्वजस्य मनोर्विप्राः सदृशोऽयमिति प्रभुः । मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते ॥ १९
द्वितीयो यः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्वरः । संज्ञा तु पार्थिवी विप्राः स्वस्य पुत्रस्य वै तदा

---

१ क. ख. °कुलोद्भवः । इ° । २ क. उरेणुरिति । ख. सुरेणुरिति । ३ क. भामिनी । ४ ख. °म स्वत° । ५ क. ख. सुतेजसः । ६ ख. °नि कौरव्य सं° । ७ क. °यां भगवांस्ततः । आ° । ८ ख. °ज्ञां ततो द्विजाः । उ° । ९ ख. त्वयेह भ° । १० ख. मरके । ११ क. ख. शुभे । १२ क. ग. °मि मतं तुभ्यं । १३ ख. तथैव सा । १४ क. पितुः । १५ क. °मव्रीतिव च त° । १६ क. ख. पुरा । १७ ग. रवेः । १८ क. ग. सावर्ण्य । १९ ख. °स्तस्यां स ।

चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै । मनुस्तस्याः क्षमत्तत्तु(स्या अक्षमत) यमस्तस्या न चक्षमे
स वै रोषाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वाऽनघ । पदा संतर्जयामास संज्ञां वैवस्वतो यमः ॥२२
तं शशाप ततः क्रोधात्सावर्णजननी तदा । चरणः पततामेष तवेति भृशदुःखिता ॥ २३
यमस्तु तत्पितुः सर्वं प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् । भृशं शापभयोद्विग्नः संज्ञावाक्यैर्विशङ्कितः ॥ २४
शापोऽयं विनिवर्तेत प्रोवाच पितरं द्विजाः । मात्रा स्नेहेन सर्वेषु वर्तितव्यं सुतेषु वै ॥ २५
सेयमस्मानपास्येह विवस्वन्संबुभूषति । तस्यां मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः ॥ २६
बाल्याद्वा यदि वां लौल्यान्मोहात्तत्क्षन्तुमर्हसि । शप्तोऽहमस्मि लोकेश जनन्या तपतां वर ॥
तव प्रसादाच्चरणो न पतेन्मम गोपते ॥ २७

विवस्वानुवाच—

असंशयं पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम् । येन त्वामाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ २८
न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्तुं मातृवचस्तव । कृमयो मांसमादाय यास्यन्त्यवनिमेव च ॥ २९
कृतमेवं वचस्तथ्यं मातुस्तव भविष्यति । शापस्य परिहारेण त्वं च त्रातो भविष्यसि ॥ ३०
आदित्यश्चाब्रवीत्संज्ञां किमर्थं तनयेषु वै । तुल्येष्वभ्यधिकः स्नेह एकस्मिन्क्रियते त्वया ॥ ३१
सा तत्परिहरन्ती तु नाऽऽचचक्षे विवस्वते । स चाऽऽत्मानं समाधाय योगात्तथ्यमपश्यत ॥३२
तां शप्तुकामो भगवान्नाशपन्मुनिसत्तमाः । *मूर्धजेषु निजग्राह (स तु तां मुनिसत्तमाः) ॥ ३३
ततः सर्वं यथावृत्तमाचचक्षे विवस्वते । विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा क्रुद्धस्त्वष्टारमभ्यगात् ॥ ३४
दृष्ट्वा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् । निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास वै तदा ॥ ३५

त्वष्टोवाच—

तवातितेजसाऽऽविष्टमिदं रूपं न शोभते । असहन्ती च संज्ञा सा वने चरति शाद्वले ॥ ३६
द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम् । श्लाघ्यां योगबलोपेतां योगमास्थाय गोपते ॥
अनुकूलं तु ते देव यदि स्यान्मम संमतम् । रूपं निर्वर्तयाम्यद्य तव कान्तमरिंदम ॥ ३८
ततोऽभ्युपगमात्त्वष्टा मार्तण्डस्य विवस्वतः । भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातयामास भो द्विजाः ॥३९
ततो निर्भासितं रूपं तेजसा संहतेन वै । कान्तात्कान्ततरं द्रष्टुमधिकं शुशुभे तदा ॥ ४०
ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वडवां ततः । अधृष्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ॥ ४१
वडवावपुषा विप्राश्चरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् ॥ ४२
मैथुनाय विचेष्टन्तीं परपुंसोऽवशङ्कया । सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकाभ्यां विवस्वतः ॥ ४३
देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ॥ ४४

---

* एतदर्धं ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ख. संताडयामास । २ ख. सा । ३ क. ग. °वर्ण्यज° । ४ ख. स्वपितुः । ५ ग. °र्तेति प्रो° । ६ क. ख. तदा । ७ ख. °नपहाय यवीयांसं । ८ क. °पादाय वि° । ९ ग. °ह यवीयांसं । १० ख. वा मोहात्तद्भवान्क्षन्तु° । ११ ख. °र्हेति । श° । १२ ख. °केशाप्यनया त° । ग. °केऽस्मिन्नन° । १३ क. त्वामशपन्माता ध° । क. ख. त्वामशपत्क्रोधाद्धर्म° । १४ क. °क्यते त° । १५ ग. क्रिमयो । १६ ख. °य पतस्यन्त्यत्र महीतलम् । कृ° । १७ ख. °त् । सक्रोधं तत्र चाऽऽयातम° । १८ क. शोभने । १९ ग. °म तन्मत° । २० ग. °जः पात° । २१ ग. °रं रूपम° । २२ क. स्वां प्रियां स दिवाकरः । अ° ।

मार्तण्डस्याऽऽत्मजावेतावष्टमस्य प्रजापतेः । तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्करः ॥ ४५
सा तु दृष्ट्वैव भर्तारं तुतोष मुनिसत्तमाः । यमस्तु कर्मणा तेन भृशं पीडितमानसः ॥ ४६
धर्मेण रञ्जयामास धर्मराज इमाः प्रजाः । स लेभे कर्मणा तेन शुभेन परमद्युतिः ॥ ४७
पितॄणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव च । मनुः प्रजापतिस्त्वासीत्सावर्णिः स तपोधनाः ॥ ४८
भाव्यः समागते तस्मिन्मनुः सावर्णिकेऽन्तरे । मेरुपृष्ठे तपो नित्यमद्यापि स चरत्युत ॥ ४९
भ्राता शनैश्चरस्तस्य ग्रहत्वं स तु लब्धवान् । त्वष्टा तु तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥ ५०
तदप्रतिहतं युद्धे दानवान्तचिकीर्षया । यवीयसी तु साऽप्यासीद्यमी कन्या यशस्विनी ॥ ५१
अभवच्च सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी । मनुरित्युच्यते लोके सावर्ण इति चोच्यते ॥ ५२
द्वितीयो यः सुतस्तस्य मनोर्भ्राता शनैश्चरः । ग्रहत्वं स च लेभे वै सर्वलोकाभिपूजितः ॥ ५३
य इदं जन्म देवानां शृणुयान्नरसत्तमः । आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्म आदित्योत्पत्तिकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७६

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

मनोर्वैवस्वतस्याऽऽसन्पुत्रा वै नव तत्समाः । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ॥ १
नरिष्यन्तश्च षष्ठो वै प्रांशू रिष्टश्च सप्तमः । करूषश्च पृषध्रश्च नवैते मुनिसत्तमाः ॥ २
अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः । मित्रावरुणयोर्विप्राः पूर्वमेव महामतिः ॥ ३
अनुत्पन्नेषु बहुषु पुत्रेष्वेतेषु भो द्विजाः । तस्यां च वर्तमानायामिष्ट्यां च द्विजसत्तमाः ॥ ४
मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमावहत् । तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ॥ ५
दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञ इति श्रुतिः । तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा ॥ ६
अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिला प्रत्युवाच ह । धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ॥ ७

इलोवाच—

मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर । तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्महतां कुरु ॥ ८
सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला । गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ९

इलोवाच—

अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वाम् । मनुना चाहमुक्ता वा अनुगच्छस्व मामिति ॥
तौ तथावादिनीं साध्वीमिलां धर्मपरायणाम् । मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुस्तां द्विजोत्तमाः ॥ ११

---

१ ख. °ण्डस्य सुतावे° । २ ख. °व्यः सोऽभ्याग° । ग. °व्यः सोऽप्याग° । ३ क. °हत्वमुपल° । ४ ग. °कभाविनी । ५ ख. विश्रुतः । ६ ख. °तीयस्तु सु° । ७ क. ख. सत्तमाः । ८ ख. °न्तस्तु ष° । ९ ख. °ष्ठो नाभागोऽरिष्टश्च सत्तमाः । क° । १० ग. पुग्ध्रश्च । ११ क. °स्तु मुनिरि° । १२ क. °माजुहोत् । १३ ख. °वपत् । १४ क. ख. °लेतीति हो° । १५ ख. °स्मिन्युव° ।

मित्रावरुणावूचतुः—

अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च । सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि ॥ १२
आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ॥ १३
मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने ॥ १४
जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्धनः । निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकात् १५
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता । सोमपुत्राद्बुधौ[3]द्विप्रास्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः ॥ १६
जनयित्वा ततः सा तमिला सुद्युम्नतां गता । सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः[5] परमधार्मिकाः ॥ १७
उत्कलश्च गयश्चैव विनता[4]श्वश्च भो द्विजाः । उत्कलस्योत्कला विप्रा विनताश्वस्य पश्चिमाः ॥ १८
दिक्पूर्वा मुनिशार्दूला गयस्य तु गया स्मृता । प्रविष्टे तु मनौ विप्रा दिवाकरमरिंदमम् ॥ १९
दशधा[6] तत्पुनः क्षत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् । इक्ष्वाकु[7]र्ज्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ॥ २०
कन्याभावात्तु सुद्युम्नो नैत[8]द्राज्यमवाप्तवान् । वसिष्ठवचनात्त्वासीत्प्रतिष्ठाने महात्मनः ॥ २१
प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य द्विजोत्तमाः । तत्पुरूरवसे प्रादाद्राज्यं प्राप्य महायशाः* ॥ २२
मानवेयो मुनिश्रेष्ठाः स्त्रीपुंसोर्लक्षणैर्युतः । धृतवांस्तामिले[10]त्येवं सुद्युम्नेति च विश्रुतः[11] ॥ २३
नारिष्यन्ताः शकाः पुत्रा नाभागस्य तु भो द्विजाः । अम्बरीषोऽभवत्पुत्रः पार्थिवर्षभसत्तमः[12] २४
धृष्टस्य धार्ष्टकं क्षत्रं रणदृप्तं बभूव ह । करूषस्य च कारूषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ २५
नाभागधृष्टपुत्राश्च क्षत्रिया वैश्यतां गताः । प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजापतिरिति स्मृतः ॥ २६
नरिष्यन्तस्य दायादो राजा दण्डधरो यमः । शर्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्तो नाम विश्रुतः ॥ २७
पुत्रः कन्या सुकन्या च या पत्नी च्यवनस्य ह । आनर्तस्य तु दायादो रैवो[13] नाम महाद्युतिः २८
आनर्तविषयश्चैव पुरी चास्य कुशस्थली । रैवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्मिकः ॥ २९
ज्येष्ठः पुत्रः[14] स तस्याऽऽसीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके ॥ ३०
मुहूर्तभूतं देवस्य तस्थौ बहुयुगं द्विजाः । आजगाम स चैवाथ स्वां पुरीं[15] यादवैर्वृताम् ॥ ३१
कृतां[16] द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वसुदेवपुरोगमैः ॥ ३२
तत्रैव[17] रैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वं[18] द्विजोत्तमाः । कन्यां तां बलदेवाय सुभद्रां नाम रेवतीम् ॥ ३३
दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संस्थितः[19] । रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी ३४

मुनय ऊचुः—

कथं बहुयुगे काले समतीते महामते । न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवतं च ककुद्मिनम् ॥ ३५

---

* एतदनन्तरं—"सुद्युम्नः कारयामास प्रतिष्ठाने नृपक्रियाम् । धृष्णुकश्चाम्बरीषश्च दण्डकश्चेति ते समाः । यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् । यत्र प्रविष्टमात्रस्तु नरः पापात्प्रमुच्यते । सुद्युम्नश्च दिवं यात ऐलमुत्पाद्य भो द्विजाः" इति श्लोकद्वयं सार्धं क. पुस्तकेऽधिकं दृश्यते ।

---

१ क. मनुवंश° । २ क. °पशंसिता । ३ ख. °धाद्राजा तस्माज्जज्ञे । ४ क. त्रिजिता° । ५ क. त्रिजिता° । ६ क. °धा तदभूत्क्षत्र° । ग. °धा तु कुरुक्षेत्रम° । ७ ख °कुर्योऽष्टदा° । ८ ग. °तद्गुणम° । ९ ख. °नाद्याऽऽसी° । १० ख. °त्येव सु° । ११ ग. विश्रुतिः । १२ ख. °वस्त्वृषिसत्तमाः । धृ° । १३ ग. रेवो । १४ ख. ग. पुत्रशत° । १५ ख. °रीं पादपैर्वृ° । १६ ख. °तां द्वारवतीं नाम्ना ब° । १७ ख. ततस्तद्दैव° । १८ क. याथातथ्यं । १९ ग. संश्रितः ।

मेरुं गतस्य वा तस्य शर्यातेः संततिः कथम् । स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः॥३६

लोमहर्षण उवाच—

न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्मुनिसत्तमाः । ऋतुचक्रं प्रभवति ब्रह्मलोके सदाऽनघाः ॥
ककुद्मिनः स्वर्लोकं तु रैवतस्य गतस्य ह ॥ ३७
हृता पुण्यजनैर्विप्रा राक्षसैः सा कुशस्थली । तस्य भ्रातृशतं त्वासीद्धार्मिकस्य महात्मनः ॥ ३८
तद्वध्यमानं रक्षोभिर्दिशः प्राक्रामदच्युताः । विद्रुतस्य च विप्रेन्द्रास्तस्य भ्रातृशतस्य वै ॥ ३९
अन्ववायस्तु सुमहांस्तत्र तत्र द्विजोत्तमाः । तेषां ह्येते मुनिश्रेष्ठाः शर्याता इति विश्रुताः ॥ ४०
क्षत्रिया गुणसंपन्ना दिक्षु सर्वासु विश्रुताः । श(स)र्वशः सर्वगहनं प्रविष्टास्ते महौजसः ॥ ४१
नाभागरिष्टपुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ । करूषस्य तु कारूषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ ४२
पृषध्रो हिंसयित्वा तु गुरोर्गां द्विजसत्तमाः । शापाच्छूद्रत्वमापन्नो नवैते परिकीर्तिताः ॥ ४३
वैवस्वतस्य तनया मुनेर्वै मुनिसत्तमाः । क्षुवतस्तु मनोर्विप्रा इक्ष्वाकुरभवत्सुतः ॥ ४४
तस्य पुत्रशतं त्वासीदिक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणम् । तेषां विकुक्षिर्ज्येष्ठस्तु विकुक्षित्वादयोधताम् ॥४५
प्राप्तः परमधर्मज्ञ सोऽयोध्याधिपतिः प्रभुः । शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चशतं स्मृताः ॥ ४६
उत्तरापथदेशस्य रक्षितारो महाबलाः । चत्वारिंशद्दशाष्टौ च दक्षिणस्यां तथा दिशि ॥ ४७
वशातिप्रमुखाश्चान्ये रक्षितारो द्विजोत्तमाः । इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वा अष्टकायामथाऽऽदिशत् ४८
मांसमानय श्राद्धार्थं मृगान्हत्वा महाबल । श्राद्धकर्मणि चोदिष्टो अकृते श्राद्धकर्मणि ॥ ४९
भक्षयित्वा शशं विप्रा शशादो मृगयां गतः । इक्ष्वाकुणा परित्यक्तो वसिष्ठवचनात्प्रभुः ॥ ५०
इक्ष्वाकौ संस्थिते विप्राः शशादस्तु नृपोऽभवत् । शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ॥
अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुश्चानेनसः स्मृतः । विष्टराश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्त्वजायत ॥ ५२
आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तत्सुतो द्विजाः । जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ॥
श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महीपतिः । कुवलाश्वः सुतस्तस्य राजा परमधार्मिकः ॥ ५४
यः स धुन्धुवधाद्राजा धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ५५

मुनय ऊचुः—

धुन्धोर्वधं महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः । यद्वधात्कुवलाश्वोऽसौ धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ५६

लोमहर्षण उवाच—

कुवलाश्वस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् । सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ५७
बभूवुर्धार्मिकाः सर्वे यज्वानो भूरिदक्षिणाः । कुवलाश्वं पिता राज्ये बृहदश्वो न्ययोजयत् ॥५८
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वनं राजा विवेश ह । तमुत्तङ्कोऽथ विप्रर्षिः प्रयान्तं प्रत्यवारयत् ॥ ५९

---

१ क. °ति तत्र लो° । २ ख. °द्मिनश्च स्व° । ३ क. ग. हृता । ४ ख. °तं चाऽऽसी° । ५ ख. °दच्यु- त । वि° । ६ क. °माः । एवं ते तु मु° । ७ क. तेषामेते । ८ क. °ष्टाश्च म° । ९ ग. °क्षिणाः । ते° । १० क. °कुक्षिः श्रेष्ठ° । ११ क. विक्रमे रुद्रसंनिभः । प्रा° । ख. विक्रमेण समन्वितः । प्रा° । १२ क. °मन्नः पृथिव्याधि° । १३ ख. °शि । इणदप्र° । १४ ख. °नेनसः क° । १५ ख. °तः । वीराश्वस्तु पृ° । १६ क. विष्णोरंशः पृ° । १७ क. ख. यस्तु धु° । १८ क. °धं वयं ब्रह्मञ्श्रोतु° । १९ क. ख. सुतं । २० क. ख. °श्चोऽभ्यषेचय° । २१ ग. प्रयातं ।

उत्तङ्क उवाच—

त्वता रक्षणं कार्यं तच्च कर्तुं त्वमर्हसि । निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं* न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ ६०
ाऽऽश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो वालुकापूर्ण उद्दालक इति स्मृतः ॥ ६१
वतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान् ॥ ६२
क्षसस्य मधोः पुत्रो धुन्धुर्नाम महासुरः । शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥ ६३
वत्सरस्य पर्यन्ते स निश्वासं विमुञ्चति । यदा तदा मही तत्र चलति स्म नराधिप ॥ ६४
स्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् । आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ६५
विस्फुलिङ्गं साङ्गारं सधूममतिदारुणम् । तेन तात न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ॥६६
मारय महाकायं लोकानां हितकाम्यया । लोकाः स्वस्था भवन्त्यद्य तस्मिन्विनिहते त्वया ॥
ं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवीपते । विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वयुगे नृप ॥ ६८
स्तं महासुरं रौद्रं हनिष्यति महाबलम् । तस्य त्वं वरदानेन तेजश्चाऽऽप्यायपयिष्यसि ॥ ६९
हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते । निर्दग्धुं पृथिवीपाल चिरं युगशतैरपि ॥ ७०
र्यं च सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासदम् । स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केन महात्मना ॥
वलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मै धुन्धुनिबर्हणे ॥ ७१

बृहदश्व उवाच—

गवन्न्यस्तशस्त्रोऽहमयं तु तनयो मम । भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ॥ ७२
तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे । जगाम पर्वतायैव नृपतिः संशितव्रतः ॥ ७३

लोमहर्षण उवाच—

वलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह भो द्विजाः । प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निबर्हणे ॥ ७४
माविशत्तदा विष्णुस्तेजसा भगवान्प्रभुः । उत्तङ्कस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया ॥ ७५
स्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ७६
दिव्यैर्गन्धैश्च माल्यैश्च तं देवाः समवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चैव प्रणेदुर्द्विजसत्तमाः ॥ ७७
ा गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् । समुद्रं खानयामास वालुकान्तरमव्ययम् ॥ ७८
स्य पुत्रैः खनद्भिश्च वालुकान्तर्हितस्तदा । धुन्धुरासादितो विप्रा दिशमावृत्य पश्चिमाम् ॥ ७९
मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्तयन्निव । वारिसुस्राववेगेन महोदधिरिवोदये ॥ ८०
सोमस्य मुनिशार्दूला वरोर्मिकलिलो महान् । तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिरूनं तु रक्षसा ॥ ८१
ततः स राजा द्युतिमान्राक्षसं तं महाबलम् । आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुविनाशनः ॥ ८२
तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः । योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ ८३
निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् । उत्तङ्कं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः ॥ ८४
उत्तङ्कस्तु वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने । ददौ तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजितम् ॥ ८५

---

* इत्यभाव आर्षः ।

---

१ क. ख. कर्तुमिहार्ह° । २ ख. °मुद्रवा° । ३ ख. उज्जानक° । ४ ख. °तः । दैत्य° । ५ ख. अनुभूमि° । ६ क. °स्तु म° । ७ ख. °रः । स तु लो° । ८ क. लोकाश्च सुखमेधन्ते त° । ९ क. ख. °श्च समन्तातम° । १० ख. °दुर्हि तदा भृशम् । स । ११ क. श्रेष्ठैस्त° । १२ ख. योगियो° । १३ क. विशस्य । ग. निरस्य ।

धर्मे रतिं च सततं स्वर्गे वासं तथाऽक्षयम् । पुत्राणां चाक्षयाँल्लोकान्स्वर्गे ये रक्षसा हताः ॥८६
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा दृढाश्वो ज्येष्ठ उच्यते । चन्द्राश्वकपिलाश्वौ तु कनीयांसौ कुमारकौ ॥८७
धौन्धुमारेर्दृढाश्वस्य हर्यश्वश्चाऽऽत्मजः स्मृतः । हर्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत्क्षत्रधर्मरतः सदा ॥ ८८
संहताश्वो निकुम्भस्य सुतो रणविशारदः । अकृशाश्वकृशाश्वौ तु संहताश्वसुतौ द्विजाः ॥ ८९
तस्य हैमवती कन्या सतां मता दृषद्वती । विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रश्चास्याः प्रसेनजित् ॥९०
लेभे प्रसेनजिद्भार्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् । अभिशस्ता तु सा भ[3]र्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत् ९१
त[4]स्य पुत्रो महानासीद्युवनाश्वो नराधिपः । मांधाता युवनाश्वस्य त्रिलोकविजयी सुतः ॥ ९२
तस्य चैत्ररथी भार्या शशबिन्दोः सुताऽभवत् । सा[5]ध्वी बिन्दुमती नाम रूपेणासदृशी भुवि॥९३
पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातॄणामयुतस्य वै । तस्यामुत्पादयामास मांधाता द्वौ सुतौ द्विजाः॥ ९४
पुरुकुत्सं च धर्मज्ञं मुचुकुन्दं च पार्थिवम् । पुरुकुत्ससुतस्त्वासीत्त्रसदस्युर्महीपतिः ॥ ९५
नर्मदायामथोत्पन्नः सं[6]भूतस्तस्य चाऽऽत्मजः । संभूतस्य तु दायादस्त्रिधन्वा रिपुमर्दनः ॥ ९६
राज्ञस्त्रिधन्वनस्त्वासीद्वि[8]द्वांस्त्रय्यारुणः प्रभुः । तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महाबलः ॥ ९७
परिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सुदुर्मतिः । येन भार्या कृतोद्वाहा हृ[9]ता चैव परस्य ह ॥ ९८
बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च साहसाच्चापलेन च । जहार कन्यां कामार्तः कस्यचित्पुरवासिनः ॥९९
अधर्मशङ्कुना तेन तं स त्रय्यारुणोऽत्यजत् । अपध्वंसेति बहुशो वदन्क्रोधसमन्वितः ॥ १००
सोऽब्रवीत्पितरं त्य[10]क्तः क्व गच्छामीति वै मुहुः । पिता च तमथोवाच श्व[11]पाकैः सह वर्तय १०१
नाहं [12]पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाऽद्य कुलपांसन । इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्वचनात्पितुः ॥ १०२
न च तं वारयामास वसिष्ठो भगवानृषिः । स तु सत्यव्रतो विप्रा[13]ः श्वपाकावसथान्तिके ॥ १०३
पित्रा त्यक्तोऽवसद्वीरः पिताऽप्यस्य वनं ययौ । ततस्तस्मिंस्तु विषये नावर्षत्पाकशासनः॥१०४
समा द्वादश भो विप्रास्तेनाधर्मेण वै तदा । दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः ॥१०५
संन्यस्य सागरान्ते तु चकार विपुलं तपः । तस्य पत्नी गले बद्ध्वा मध्यमं पुत्रमौरसम् ॥ १०६
शेषस्य भरणार्थाय व्यक्रीणा[14]द्गोशतेन वै । तं च बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रयार्थं नृपात्मजः ॥ १०७
महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास भो द्विजाः । सत्यव्रतो महाबाहुर्भरणं तस्य चाकरोत् ॥ १०८
विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमनुकम्पार्थमेव च । सोऽभवद्गालवो नाम गले बन्धान्महातपाः ॥
महर्षिः कौशिको धीमांस्तेन वीरेण मोक्षितः ॥ १०९

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे सूर्यवंशनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५८५

अथाष्टमोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

सत्यव्रतस्तु [15]भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया । विश्वामित्रकलत्रं तु बभार विनये [16]स्थितः ॥ १

---

१ ग. शिष्टाः सुदासो ज्ये° । २ क. ख. स्मृतः । ३ ख. ग. भार्या । ४ ग. तस्याः । ५ क. °ध्वी चेन्दुम° । ६ क. °भूतिस्त° । ७ क. °भूतेर्थैव दा° । ८ ख. °द्विद्वान्वत्रारु° । ९ ग. हता । १० ख. त्यक्त्वा । ११ ख. पातकैः । १२ ख. दुष्टेन । १३ ख. °प्राः पुरस्य स्वस्य चान्ति° । १४ ख. °णादाश° । १५ ख. भगवान्कृप° । १६ क. स्थितम् ।

हत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान् । विश्वामित्राश्रमाभ्याशे मांसं वृक्षे बबन्ध च ॥ २
उपांशुव्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् । पितुर्नियोगादवसत्तस्मिन्वनगते नृपे ॥ ३
अयोध्यां चैव राज्यं च तथैवान्तःपुरं मुनिः । याज्योपाध्यायसंयोगाद्वसिष्ठः पर्यरक्षत[1] ॥ ४
सत्यव्रतस्तु बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् । वसिष्ठेऽभ्यधिकं मन्युं धारयामास नित्यशः ५
पित्रा हि तं तदा राष्ट्रात्त्यज्यमानं प्रियं सुतम् । निवारयामास मुनिर्बहुना कारणेन न ॥ ६
पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे । न च सत्यव्रतस्तस्माद्धृतवान्सप्तमे पदे ॥ ७
जानन्धर्मं वसिष्ठस्तु न मां त्रातीति भो द्विजाः । सत्यव्रतस्तदा रोषं वसिष्ठे मनसाऽकरोत् ॥८
गुणबुद्ध्या तु भगवान्वसिष्ठः कृतवांस्तथा । न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ९
तस्मिन्नपरितोषश्च पितुरासीन्महात्मनः । तेन द्वादश वर्षाणि नावर्षत्पाकशासनः ॥ १०
तेन त्विदानीं विहितां दीक्षां तां दुर्वहां भुवि । कुलस्य निष्कृतिर्विप्राः कृता सा वै भवेदिति ॥
न तं वसिष्ठो भगवान्पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् । अभिषेक्ष्याम्यहं पुत्रमस्येत्येवंमतिर्मुनिः ॥ १२
स तु द्वादश वर्षाणि तां दीक्षामवहद्बली । अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ १३
सर्वकामदुघां दोग्ध्रीं स ददर्श नृपात्मजः । तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधाऽन्वितः ॥१४
देशधर्मगतो राजा जघान[3] मुनिसत्तमाः । तन्मांसं स[4] स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चाऽऽत्मजान् १५
भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे ॥ १६

वसिष्ठ उवाच—

पातयेयमहं क्रूर तव शङ्कुमसंशयम्[5] । यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वै कृतौ पुनः ॥ १७
पितुश्चापरितोषेण गुरुदोग्ध्री[6]वधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ १८
एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः[7] १९
विश्वामित्रस्य दाराणा[8]मनेन भरणं कृतम् । तेन तस्मै वरं प्रादान्मुनिः प्रीतस्त्रिशङ्कवे ॥ २०
छन्द्यमानो वरेणाथ वरं वव्रे नृपात्मजः । सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येवं याचितो वरः ॥ २१
अनावृष्टिभये तस्मिन्गते द्वादशवार्षिके । पित्र्ये राज्येऽभिषिच्याथ याजयामास पार्थिवम् ॥ २२
मिषतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिकः । दिवमारोपयामास सशरीरं महातपाः ॥ २३
तस्य सत्यरथा नाम पत्नी कैकेयवंशजा । कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥ २४
स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः । आहर्ता राजसूयस्य सम्राडिति ह विश्रुतः ॥ २५
हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नाम पार्थिवः[9] । हरितो रोहितस्याथ[10] चञ्चुर्हारित उच्यते ॥ २६
विजयश्च मुनिश्रेष्ठा[11]श्चञ्चुपुत्रो बभूव ह । जेता स सर्वपृथिवीं विजयस्तेन स स्मृतः ॥ २७
रुरुक[12]स्तनयस्तस्य राजा धर्मार्थकोविदः । रुरुक[13]स्य वृकः पुत्रो वृकाद्बाहुस्तु जज्ञिवान् ॥ २८
हैहया[14]स्तालजङ्घाश्च निरस्यन्ति स्म तं नृपम्[15] । तत्पत्नी गर्भमादाय और्वस्याऽऽश्रममाविशत् २९
नासत्यो[16] धार्मिकश्चैव स ह धर्मयुगेऽभवत् । सगरस्तु सुतो बाहोर्यज्ञे सह गरेण वै ॥ ३०

---

१ ख. ग. नित्यदा । २ ख. °तः । हत्वा धेनुं ततो रा° । ३ ख. जगाम । ४ ख. तु । ५ ख. शङ्कुं न संशयः । य° । ६ क. ख. गुरोर्दोग्ध्री° । ७ क. ख. °त्रस्तु दा° । ८ क. ख. °णामागतो भरणे कृते । ततस्तस्मै । ९ क. धार्मिकः । १० ख. °थ चुम्चुर्हा° । ११ ख. °ष्ठाश्चुम्चुपु° । १२ ख. रुरुक° । १३ ख. रुरुक° । १४ ग. °हयाः काल° । १५ क. ख. नृपाः । १६ ग. नात्यर्थं ।

और्वस्याऽऽश्रममासाद्य भार्गवेणाभिरक्षितः। आग्नेयमस्त्रं लब्ध्वा च भार्गवात्सगरो नृपः ॥ ३१
जिगाय पृथिवीं हत्वा तालजङ्घान्सहैहयान्। शकानां पह्लवानां च धर्मं निरसदच्युतः ॥
क्षत्रियाणां मुनिश्रेष्ठाः पारदानां च धर्मवित् ॥ ३२

मुनय ऊचुः—

कथं स सगरो जातो गरेणैव सहाच्युतः। किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसाम् ॥ ३३
धर्मान्कुलोचितान्राजा क्रुद्धो निरसदच्युतः। एतन्नः सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामते ॥ ३४

लोमहर्षण उवाच—

बाहोर्व्यसनिनः पूर्वं हृतं राज्यमभूत्किल। हैहयैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्धं द्विजोत्तमाः ॥ ३५
यवनाः पारदाश्चैव काम्बोजाः पह्लवास्तथा। एते ह्यपि गणाः पञ्च हैहयार्थे पराक्रमन् ॥ ३६
हृतराज्यस्तदा राजा स वै बाहुर्वनं ययौ। पत्न्या चानुगतो दुःखी तत्र प्राणानवासृजत् ॥ ३७
पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठतोऽन्वगात्। सपत्न्या च गरस्तस्यै दत्तः पूर्वं किलानघाः ३८
सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वने तामभ्यरोहत। और्वस्तां भार्गवो विप्राः कारुण्यात्समवारयत् ॥ ३९
तस्याऽऽश्रमे च गर्भः स गरेणैव सहाच्युतः। व्यजायत महाबाहुः सगरो नाम पार्थिवः ॥ ४०
और्वस्तु जातकर्मादींस्तस्य कृत्वा महात्मनः। अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ४१
आग्नेयं तु महाभागा अमरैरपि दुःसहम्। स तेनास्त्रबलेनाऽऽजौ बलेन च समन्वितः ॥ ४२
हैहयान्विजघानाऽऽशु क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव। आजहार च लोकेषु कीर्तिं कीर्तिमतां वरः ॥ ४३
ततः शकांश्च यवनान्काम्बोजान्पारदांस्तथा। पह्लवांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितो नृपः ॥ ४४
ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना। वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् ॥ ४५
वसिष्ठस्त्वथ तान्दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः। सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा ॥ ४६
सगरः स्वां प्रतिज्ञां तु गुरोर्वाक्यं निशम्य च। धर्मं जघान तेषां वै वेषानन्यांश्चकार ह ॥ ४७
अर्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत्। यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥ ४८
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाञ्श्मश्रुधारिणः। निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना ॥ ४९
शका यवनकाम्बोजाः पारदाश्च द्विजोत्तमाः। कोणिसर्पा माहिषका दर्वाश्चोलाः सकेरलाः ५०
सर्वे ते क्षत्रिया विप्रा धर्मस्तेषां निराकृतः। वसिष्ठवचनाद्राज्ञा सगरेण महात्मना ॥ ५१
स धर्मविजयी राजा विजित्येमां वसुंधराम्। अश्वं प्रचारयामास वाजिमेधाय दीक्षितः ॥ ५२
तस्य चारयतः सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदक्षिणे। वेलासमीपेऽपहृतो भूमिं चैव प्रवेशितः ॥ ५३
स तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास पार्थिवः। आसेदुस्ते तदा तत्र खन्यमाने महार्णवे ॥ ५४
तमादिपुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिम्। विष्णुं कपिलरूपेण स्वपन्तं पुरुषं तदा ॥ ५५
तस्य चक्षुःसमुत्थेन तेजसा प्रतिबुध्यतः। दग्धाः सर्वे मुनिश्रेष्ठाश्चत्वारस्त्ववशेषिताः ॥ ५६
[10]बर्हिकेतुः सुकेतुश्च तथा [11]धर्मरथो नृपः। [12]शूरः [13]पञ्चनदश्चैव तस्य वंश[14]करा नृपाः ॥ ५७

---

१ ख. °मध्यरो° । २ ख. °व । लेभे सदा म लो° । ३ ख. यशः । ४ ख. तदा स य° । ५ ख. °नान्राजा काम्बो°
६ ख. °गरस्तां प्र° । ७ क. °माः । केलिसर्गा महाषीका और्वाश्चांडाः स° । ख. °माः । केलमर्गा माहिषदा द्राश्चोलाश्च स°
८ क. ख. कृतास्त्रेण । ९ क. ख. स्वयंभूं । १० ख. ग. बर्हके° । ११ क. बार्हरथो । ख. बार्हद्रथो । १२ ख. ग. स्वरः
१३ क. °श्वजनश्चै° । १४ ख. °करोऽभवत् । प्रा° ।

प्रादाच्च तस्मै भगवान्हरिर्नारायणो वरम् । अक्षयं वंशमिक्ष्वाकोः कीर्तिं चाप्यनिवर्तिनीम् ॥ ५८
पुत्रं समुद्रं च विभुः स्वर्गे वासं तथाऽक्षयम् । समुद्रश्चार्घमादाय ववन्दे तं महीपतिम् ॥ ५९
सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य ह । तं चाऽऽश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रादुपलब्धवान् ॥ ६०
आजहाराश्वमेधानां शतं स सुमहातपाः । पुत्राणां च सहस्राणि षष्टिस्तस्येति नः श्रुतम् ॥ ६१

मुनय ऊचुः—

सगरस्याऽऽत्मजा वीराः कथं जाता महाबलाः । विक्रान्ताः षष्टिसाहस्रा विधिना केन सत्तम ॥

लोमहर्षण उवाच—

द्वे भार्ये सगरस्याऽऽस्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम नामतः ॥ ६३
कनीयसी तु महती पत्नी परमधर्मिणी । अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ६४
और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तद्बुध्यध्वं द्विजोत्तमाः । षष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका नितम्बिनी[3] ६५
एकं वंशधरं त्वेका यथेष्टं वरयत्विति । तत्रैका जगृहे पुत्रान्षष्टिसाहस्रसंमितान् ॥ ६६
एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह ततो मुनिः । राजा पञ्चजनो नाम बभूव स महाद्युतिः ॥ ६७
इतरा सुषुवे तुम्बीं बीजपूर्णामिति श्रुतिः । तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भास्ते तिलसंमिताः ॥ ६८
संबभूवुर्यथाकालं ववृधुश्च यथासुखम् । घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भान्निदधे ततः ॥ ६९
धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीः पोषणे नृपः । ततो दशसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथाक्रमम् ॥ ७०
कुमारास्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः । [*षष्टिपुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवन्द्विजाः ॥ ७१
गर्भादलाबूमध्याद्वै जातानि पृथिवीपतेः । तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम्] ॥ ७२
एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह । शूरः पञ्चजनस्याऽऽसीदंशुमान्नाम वीर्यवान् ॥ ७३
दिलीपस्तस्य तनयः खट्वाङ्ग इति विश्रुतः । येन स्वर्गादिहाऽऽगत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥ ७४
त्रयोऽभिसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघाः । दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः ॥
यः स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवातारयत प्रभुः । समुद्रमानयच्चैनां दुहितृत्वेऽप्यकल्पयत् ॥ ७६
तस्माद्भागीरथी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः[12] । भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः ॥ ७७
नाभागस्तु श्रुतस्याऽऽसीत्पुत्रः परमधार्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् ॥ ७८
अयुताजित्तु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् । अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतुपर्णो[13] महायशाः ॥ ७९
दिव्याक्षहृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली । ऋतुपर्णसुतस्त्वासीदार्तपर्णिर्महायशाः ॥ ८०
सुदासस्तस्य तनयो राजा इन्द्रसखोऽभवत् । सुदासस्य सुतः प्रोक्तः सौदासो नाम पार्थिवः ॥
ख्यातः कल्माषपादो[14] वै राजा मित्रसहोऽभवत् । कल्माषपादस्य सुतः सर्वकर्मेति विश्रुतः ॥ ८२
अनरण्यस्तु पुत्रोऽभूद्विश्रुतः सर्वकर्मणः । अनरण्यसुतो निघ्नो निघ्नतो द्वौ बभूवतुः ॥ ८३
अनमित्रो रघुश्चैव पार्थिवर्षभसत्तमौ । अनमित्रसुतो राजा विद्वान्दु[15]लिदुहोऽभवत् ॥ ८४

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ क. ख. °हायशाः । पु° । २ क. ख. सूतज । ३ ख. तपस्विनी । ग. तरस्विनी । ४ ग. °त्राल्लुब्धाञ्शूरान्बहूं-स्तथा । ए° । ५ क. ततोऽथ दशमे मासे स° । ६ ख. सुतः । ७ क. °सीद्विसुमा° । ८ क. °म् । ततो भि° । ९ ख. °भिवन्दिता । १० ग. महारथो । ११ क. °थः । स्वर्गात्स तु स° । १२ क. धर्मचिन्तकैः । १३ ख. °र्णस्य तस्याऽऽसी° । १४ ग. °दोऽभून्नाम्ना मि° । १५ क. °न्दुहितहो° ।

दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः । दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्ना सुतोऽभवत् ॥ ८५
अयोध्यायां महाराजो[1] यः पुराऽऽसीन्महाबलः । अजस्तु राघवो जज्ञे तथा[2] दशरथोऽप्यजात् ॥
रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मात्मा सुमहायशाः । रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिसंज्ञितः ॥ ८७
अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे धर्मात्मा सुमहायशाः । अतिथेस्त्वभवत्पुत्रो निषधो नाम वीर्यवान् ॥ ८८
निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु । नैभस्य[3] पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः ॥ ८९
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः ॥ ९०
अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः । सुधन्वनः सुतश्चापि ततो जज्ञे शलो नृपः ॥ ९१
उक्थो नाम स धर्मात्मा शलपुत्रो बभूव ह । वज्रनाभः सुतस्तस्य नलस्तस्य महात्मनः ॥ ९२
नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे मुनिसत्तमाः । वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वहः ॥ ९३
इक्ष्वाकुवंशप्रभवाः प्राधान्येन प्रकीर्तिताः । एते विवस्वतो वंशे राजानो भूरितेजसः ॥ ९४
पठन्सम्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः । श्राद्धदेवस्य [4]देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च ॥
प्रजावानेति सायुज्यमादित्यस्य विवस्वतः ॥ ९५

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्म आदित्यवंशानुकीर्तनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६८०

अथ नवमोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

पिता सोमस्य भो विप्रा जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः । ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥ १
अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं हि तत्पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥ २
ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत् । नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयन्दिशः ॥ ३
तं गर्भं विधिनाऽऽदिष्टा दश देव्यो दधुस्ततः । समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् ॥ ४
यदा न धारणे शक्तास्[5]तस्य गर्भस्य ता दिशः । ततस्ताभिः सं त्यक्तस्तु निपपात वसुंधराम् ॥ ५
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥ ६
तस्मिन्निपतिते देवाः[7] पुत्रेऽत्रेः[8] परमात्मनि । तुष्टुवुर्ब्रह्मणः पुत्रास्तथाऽन्ये मुनिसत्तमाः ॥ ७
तस्य संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः । आप्यायनाय लोकानां भावयामास सर्वतः ॥ ८
स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुंधराम् । त्रिःसप्तकृत्वोऽतियशाश्चकाराभिप्रदक्षिणाम् ॥ ९
तस्य [11]यच्चरितं तेजः पृथिवी[12]मन्वपद्यत । ओषध्यस्ताः समुद्भूता याभिः संधार्यते जगत् ॥ १०
स लब्धतेजा भगवान्संस्तवैश्च स्वकर्मभिः । तपस्तेपे महाभागः पद्मानां [13]दर्शनाय सः ॥ ११
ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां[14] विप्राणामपां च मुनिसत्तमाः ॥ १२
स तत्प्राप्य महाराज्यं सोमः सौम्यवतां वरः । समाजह्रे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ १३

---

१ ख. °जो रघुरासी° । २ ख. तस्माद्दशरथोऽभवत् । ३ ख. नभसः । ४ ख. वीरस्य । ५ ख. °सं महत्सु° । ६ ख. °क्तास्ता गर्भस्य दिशो दश । त° । ७ ग. सहैवाऽऽशु नि° । ८ ख. देवे । ९ ख. °त्रे च सुमहात्म° । १० ख. °था ते मु° । ११ क. यंत्स्रावितं । ख. यच्चाधितं । १२ ख. °थिवीं समप° । १३ ग. दशतीर्दश । त° । १४ क. °नां राजानं निर्ममे मु° ।

क्षिणामददात्सोमस्त्रींल्लोकानिति नः श्रुतम् । तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भो द्विजाः
रण्यगर्भो ब्रह्माऽत्रिर्भृगुश्च ऋत्विजोऽभवत् । सदस्योऽभूद्धरिस्तत्र मुनिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १५
सिनीश्च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः । कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥१६
आप्यावभृथमप्यग्र्यं सर्वदेवर्षिपूजितः । विरराजाधिराजेन्द्रो दशधा भासयन्दिशः ॥ १७
स्य तत्प्राप्य दुष्प्राप्यमैश्वर्यमृषिसत्कृतम् । विबभ्राम मतिस्तातविनयादनयाहृता ॥ १८
हस्पतेः स वै भार्यामैश्वर्यमदमोहितः । जहार तरसा सोमो विमत्याङ्गिरसः सुतम् ॥ १९
याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिर्मुहुः । नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मा अङ्गिरसे तदा ॥ २०
शना तस्य जग्राह पार्ष्णिमङ्गिरसस्तथा । रुद्रश्च पार्ष्णिं जग्राह गृहीत्वाऽजगवं धनुः ॥ २१
न ब्रह्मशिरो नाम परमास्त्रं महात्मना । उद्दिश्य देवानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं यशः ॥ २२
त्र तद्युद्धमभवत्प्रख्यातं तारकामयम् । +देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं महत् ॥ २३
तत्र शिष्टास्तु ये देवास्तुषिताश्चैव ये द्विजाः । ब्रह्माणं शरणं जग्मुरादिदेवं सनातनम् ॥ २४
दा निवार्योशनसं तं वै रुद्रं च शंकरम् । ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥ २५
मन्तःप्रसवां दृष्ट्वा क्रुद्धः प्राह बृहस्पतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथंचन ॥ २६
षीकास्तम्बमासाद्य गर्भं सा चोत्ससर्ज ह । जातमात्रः स भगवान्देवानामाक्षिपद्वपुः ॥ २७
तः संशयमापन्नास्तारामूचुः सुरोत्तमाः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः ॥ २८
च्छ्यमाना यदा देवैर्नाऽऽह सा विबुधान्किल । तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारो दस्युहन्तमः २९
निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् । यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयम् ॥३०
वाच प्राञ्जलिः सा तं सोमस्येति पितामहम् । तदा तं मूर्ध्नि चाऽऽघ्राय सोमो राजा सुतं प्रति
ध इत्यकरोन्नाम तस्य बालस्य धीमतः । प्रतिकूलं च गगने समभ्युत्तिष्ठते बुधः ॥ ३२
त्पादयामास तदा पुत्रं वैराजपुत्रिकम् । तस्यापत्यं महातेजा बभूवैलः पुरूरवाः ॥ ३३
र्वश्यां जज्ञिरे यस्य पुत्राः सप्त महात्मनः । एतत्सोमस्य वो जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्धनम् ॥ ३४
शमस्य मुनिश्रेष्ठाः कीर्त्यमानं निबोधत । धन्यमायुष्यमारोग्यं पुण्यं संकल्पसाधनम् ॥ ३५
सोमस्य जन्म श्रुत्वैव पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ३६

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे सोमोत्पत्तिकथनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—७१६

अथ दशमोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

बुधस्य तु मुनिश्रेष्ठा विद्वान्पुत्रः पुरूरवाः । तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ १

---

* एतदादिश्लोकद्वयं क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति । + एतदर्धं ख. पुस्तके नास्ति । † अयं श्लोकः ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ग. तदा । २ क. ग. °र्षिभिः सह । नै° । ३ ख. तस्यैवाङ्गिरसस्तदा । ४ ख. °ष्टं तेषां नाशाय शंभुना । त° । ५ क. ख. मुनिसत्तमाः । ६ क. ग. °जा प्रजापतिः । बु° । ७ ख. °त्रिकः । त° ।

ब्रह्मवादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्दमः । आहर्ता चाग्निहोत्रस्य यज्ञानां च महीपतिः ॥ २
सत्यवादी पुण्यमतिः सम्यक्संवृतमैथुनः । अतीव त्रिषु लोकेषु यशसाऽप्रतिमैः सदा ॥ ३
तं ब्रह्मवादिनं शान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् । उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥ ४
तया सहावसद्राजा दश वर्षाणि पञ्च च । षट्पञ्च सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च भो द्विजाः ॥ ५
वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे । अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥ ६
उत्तरान्स कुरून्प्राप्य मनोरमफलद्रुमान् । गन्धमादनपादेषु मेरुशृङ्गे तथोत्तरे ॥ ७
एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च । उर्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ॥ ८
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते । राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ ९
एवंप्रभावो राजाऽऽसीदैलस्तु नरसत्तमः । [*उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः] ॥ १०

लोमहर्षण उवाच—

ऐलपुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः । गन्धर्वलोके विदिता आयुर्धीमानमावसुः ॥ ११
विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथाऽपरः । दृढायुश्च वनायुश्च बह्वायुश्चोर्वशीसुताः ॥ १२
अमावसोस्तु दायादो भीमो राजाऽथ राजराट् । श्रीमान्भीमस्य दायादो राजाऽऽसीत्काञ्चनप्रभः ॥ १३
विद्वांस्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोऽभून्महाबलः । सुहोत्रस्याभवज्जह्नुः केशिन्या गर्भसंभवः ॥ १४
आजह्रे यो महत्सत्रं सर्पमेधं महामखम् । पतिलोभेन यं गङ्गा पतित्वेन ससार ह ॥ १५
नेच्छतः प्लावयामास तस्य गङ्गा तदा सदः । स तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ॥ १६
सौहोत्रिरशपद्गङ्गां क्रुद्धो राजा द्विजोत्तमाः । एष ते विफलं यत्नं पिबन्नम्भः करोम्यहम् ॥ १७
अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि । जह्नुराजर्षिणा पीतां गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ॥ १८
उपनिन्युर्महाभागां दुहितृत्वेन जाह्नवीम् । युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत् ॥ १९
युवनाश्वस्य शापेन गङ्गार्धेन विनिर्गता । कावेरीं सरितां श्रेष्ठां जह्नोर्भार्यामनिन्दिताम् ॥ २०
जह्नुस्तु दयितं पुत्रं सुनद्यं नाम धार्मिकम् । कावेर्यां जनयामास अजकस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ २१
अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः । बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्याऽऽत्मजोऽभवत् ॥ २२
कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः । कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्तिमांस्तथा ॥ २३
बल्लवैः सह संवृद्धो राजा वनचरः सदा । कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं प्रभुः ॥ २४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. पुस्तके न ।

१ ख. शत्रूणां युधि दुर्जयः । २ ख. सुभक्त्या । ३ क. °ग्न्यामिभृत° । ४ क. °तिमो युधि । तं । ५ ख. °दा । विश्वं हि ब्रह्मस्ततस्य कर्मापि विलयं गतम् । उर्वशीं व° । ६ ख. °नीम् । त° । ७ ख. वाऽष्टौ । ८ ख. वाऽष्टौ । ९ क. देशे । ख. तदा । १० ग. °रथफ° । ११ क. °रुपृष्ठान्तरेषु च । ए° । १२ ख. °स्ते स्मरदे° । १३ क. सर्वे । १४ ख. °माः । दिवि जाता महात्मान आ° । १५ ख. °मान्विभाव° । १६ क. °र्मायुरनायु° । १७ क. °श्च सर्वे चैवोर्व° । ख. °श्च मुतायु° । १८ क °जा स रा° । ख. °जाऽधिरा° । १९ ग. °प्रभुः । वि° । २० ख. °वत्पुत्रो जह्नुर्वै नाम नामतः । आ° । २१ ख. °त्रं पूर्वमेव म° । २२ ग. °ङ्गा च तत्सदः । २३ क. °रवदद्° । २४ क. ते त्रिषु लोकेषु संक्षिप्यापः पिबाम्य° । २५ ग. जन्म । २६ ख. °ङ्गेऽनयस्यापि स° । २७ क. ख. °भागा दु° । २८ क. °त् । गङ्गाशापेन देहार्धं नदीं पश्चाद्विनिर्ममे । का° । २९ ग. °निर्मिते । का° । ३० क. महान्तं । ३१ क. अञ्जक° । ३२ क. अञ्जक° । ३३ ख. °शाश्वान्मूर्ति° । ग. °शाश्वो मू° । ३४ ख. °धा । पह्लवैः स निराक्रामद्राजा । ३५ ख. प्रभुम् ।

[प्रिय]यमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् । पूर्णे वर्षसहस्रे वै ततः शक्रो ह्यपश्यत ॥ २५
[उ]ग्रुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः । समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवास्य शाश्वतः ॥ २६
[पुत्रा]र्थं कल्पयामास देवेन्द्रः सुरसत्तमः । स गाधिरभवद्राजा मघवान्कौशिकः स्वयम् ॥ २७
[पौ]रा यस्याभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत । गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा २८
[तां] गाधिः काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः । तस्याः प्रीतः स वै भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः ॥
[पुत्रा]र्थं साधयामास चरुं गाधेस्तथैव च । उवाचाऽऽहूय तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ॥ ३०
[उपयो]ज्यश्चरुरयं त्वया मात्रा स्वयं शुभे । तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ॥ ३१
[अ]जेयः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः । तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोधनम् ॥ ३२
[शमा]त्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति । एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ॥ ३३
[तप]स्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह । गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्ययात् ॥ ३४
[तीर्]थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः । चरुद्वयं गृहीत्वा सा ऋषेः सत्यवती तदा ॥ ३५
[चरु]मादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत् । माता तु तस्या दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ॥ ३६
[तस्]याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह । अथ सत्यवती सर्वं क्षत्रियान्तकरं तदा ॥ ३७
[धा]रयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शना । तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्युपसृत्य च ॥ ३८
[तत]ोऽब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् । मात्राऽसि वञ्चिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना॥ ३९
[ज]निष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः । भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः ॥ ४०
[वि]श्वं हि ब्रह्म तपसा मया तस्मिन्समर्पितम् । एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ॥ ४१
[प्रस]ादयामास पतिं पुत्रो मे नेदृशो भवेत् । ब्राह्मणापसदस्त्वत्त इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥ ४२

ऋचीक उवाच—

[नै]ष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथाऽस्त्विति । उग्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥ ४३
[पु]नः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वाऽब्रवीदिदम् । इच्छँल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ४४
[श]मात्मकमृजुं त्वं मे पुत्रं दातुमिहार्हसि । काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ॥ ४५
[य]द्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतद्द्विजोत्तम । ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥ ४६
[पु]त्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ४७
[त]तः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं समात्मकम् ॥ ४८
[भृ]गोर्जगत्यां वंशेऽस्मिञ्जमदग्निरजायत । सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा ॥ ४९
[क]ौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी । इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः ॥ ५०
[त]स्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका । रेणुकायां तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः ॥५१
[आ]र्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् । सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् ॥ ५२

* एतदर्धं ग. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. पूर्णैर्वर्षसहस्रैस्तु त° । २ क. पौरकुत्साऽभ° । ३ ख. °भ्ययात् । ४ क. चरुं विप्रा गृहीतं तमृषेः । ५ क. °दा । विपर्ययात्तदा तं वै सा । ६ क. ख. तदभेदेन । ७ क. °ज्ञात्वा आत्म° । ८ ख. हि तपसा ब्रह्म म° । ९ क. °त् । न स सं° । १० ग. पुत्रो । ११ क. ख. भद्रे । १२ क. °गोश्चरुविपर्यासे जम° । ग. °गोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा यजनाद्वैष्णवे चांशे जम° । १३ क. ख. °द्यानुगश्रे° ।

रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् । और्वस्यैवं(?)मृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः ॥ ५३
जमदग्निस्तपोवीर्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः । मध्यमश्च शुनःशेफः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः ॥ ५४
विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम् ॥ ५५
प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं ब्रह्मर्षितां गतः । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः ५६
जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्धनः । विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः ॥ ५७
प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामान्यतःपरम् । देवरातः कतिश्चैव यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः ५८
शालावत्यां हिरण्याक्षो रेणुर्जज्ञेऽथ रेणुकः । सांकृतिर्गालवश्चैवं मुद्गलश्चैव विश्रुतः ॥ ५९
मधुच्छन्दो जयश्चैव देवलश्च तथाऽष्टकः । कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः ॥ ६०
तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् । पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥
पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कायनबाष्कलाः । लोहिता यमदूताश्च तथा कारूषकाः स्मृताः* ॥६२
पौरवस्य मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य च । संबन्धोऽप्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ॥६३
विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशेफोऽग्रजः स्मृतः । भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः ।
विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःशेफोऽभवत्किल । हरिदश्वस्य यज्ञे तु पशुत्वे विनियोजितः ॥ ६५
देवैर्दत्तः शुनःशेफो विश्वामित्राय वै पुनः । देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ॥ ६६
देवरातादयः सप्त विश्वामित्रस्य वै सुताः । दृषद्वतीसुतश्चापि वैश्वामित्रस्तथाऽष्टकः ॥ ६७
अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वंशमायोर्महात्मनः ॥६८

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे सोमवंशेऽमावसुवंशानुकीर्तनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७८४

अथैकादशोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

आयोः पुत्राश्च ते पञ्च सर्वे वीरा महारथाः । स्वर्भानुतनयायां च प्रभायां जज्ञिरे नृपाः ॥ १
नहुषः प्रथमं जज्ञे वृद्धशर्मा ततः परम् । रम्भो रजिरनेनाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ २
रजिः पुत्रशतानीह जनयामास पञ्च वै । राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहम् ॥ ३
यत्र देवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे । देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाब्रुवन् ॥ ४

देवासुरा ऊचुः—

आवयोर्भगवन्युद्धे को विजेता भविष्यति । ब्रूहि नः सर्वभूतेश श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः ॥ ५

---

* इतः परं श्लोकत्रयमधिकं ग.पुस्तके—"सैन्धवाः कौशिकाश्चैव तथाऽन्ये सैन्धवायनाः । देवला रेणवश्चैव याज्ञवल्क्याघ मर्षणः । औदुम्बराम्बुभिष्णावारतारकायणचुचुलाः । शालवत्या हिरण्याक्षाः सांकृत्या गालवास्तथा । नारायणिनेरश्चान्यो विश्वामित्रस्य धीमतः । ऋष्यन्तरविरान्ताश्च कौशिका बहवः स्मृताः" इति ।

---

१ ख. °व ऋची° । २ ख. °द्यासमान्वितम् । ३ क. ख. °व दे° । ४ क. तेषामाख्यामि गो° । ५ क. °तायनहा° तावष्टकाधाजनाः स्मृ° । ६ ग. यामभूताश्च । ७ ग. कारिकयः । ८ क. °पि विश्वामित्रादथाष्ट° । ९ क. ख. लोहिः १० क. त्रिप्रा ।

ब्रह्मोवाच—

षामर्थाय सङ्ग्रामे रजिरात्तायुधः प्रभुः । योत्स्यते ते विजेष्यन्ति त्रीँल्लोकान्नात्र संशयः ॥ ६
तो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो धृतिः । यतो धृतिश्च श्रीश्चैव धर्मस्तत्र जयस्तथा ॥ ७
देवा दानवाः प्रीता देवेनोक्ता रजिं तदा । अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो वृण्वानास्तं नरर्षभम् ॥ ८
हि स्वर्भानुदौहित्रः प्रभायां समपद्यत । राजा परमतेजस्वी सोमवंशविवर्धनः ॥ ९
हृष्टमनसः सर्वे रजिं वै देवदानवाः । ऊचुरस्मज्जयाय त्वं गृहाण वरकार्मुकम् ॥ १०
थोवाच रजिस्तत्र तयोर्वै देवदैत्ययोः । अर्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यशः स्वं च प्रकाशयन् ॥ ११

रजिरुवाच—

ादि दैत्यगणान्सर्वाञ्जित्वा[1] वीर्येण वासवः(व) । इन्द्रो भवामि धर्मेण ततो योत्स्यामि संयुगे ॥
ःवाः प्रथमतो विप्राः प्रतीयुर्हृष्टमानसाः । एवं यथेष्टं नृपते कामः संपद्यतां तव ॥ १३
ृत्वा सुरगणानां तु वाक्यं राजा रजिस्तदा । पप्रच्छासुरमुख्यांस्तु यथा देवानपृच्छत ॥ १४
ानवा दर्पसंपूर्णाः स्वार्थमेवावगम्य ह । प्रत्यूचुस्तं नृपवरं साभिमानमिदं वचः ॥ १५

दानवा ऊचुः—

अस्माकमिन्द्रः प्रह्रादो यस्यार्थे विजयामहे । अस्मिंस्तु समरे राजंस्तिष्ठ त्वं राजसत्तम ॥ १६
स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यतिचोदितः । भविष्यसीन्द्रो जित्वैनं देवैरुक्तस्तु पार्थिवः ॥ १७
जघान दानवान्सर्वान्येऽवध्या वज्रपाणिनः । स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥ १८
निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः । ततो रजिं महावीर्यं देवैः सह शतक्रतुः ॥ १९
रजिपुत्रोऽहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः । इन्द्रोऽसि तात देवानां सर्वेषां नात्र संशयः ॥ २०
यस्याहमिन्द्रः पुत्रस्ते ख्यातिं यास्यामि कर्मभिः । स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया ॥
तथेत्यब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम् । तस्मिंस्तु देवैः सदृशे दिवं प्राप्ते महीपतौ ॥ २२
दायाद्यमिन्द्रादाजह्रू राज्यं तत्तनया रजेः । पञ्च पुत्रशतान्यस्य तद्वै स्थानं शतक्रतोः ॥ २३
समाक्रामन्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् । ते यदा तु स्वसंमूढा रागोन्मत्ता विधर्मिणः ॥ २४
ब्रह्मद्विषश्च संवृत्ता हतवीर्यपराक्रमाः । ततो लेभे स्वमैश्वर्यमिन्द्रः स्थानं तथोत्तमम् ॥ २५
हत्वा रजिसुतान्सर्वान्कामक्रोधपरायणान् । य इदं च्यावनं स्थानात्प्रतिष्ठानं शतक्रतोः ॥
शृणुयाद्धारयेद्वाऽपि न स दौर्गत्यमाप्नुयात् ॥ २६

लोमहर्षण उवाच—

रम्भोऽनपत्यस्त्वासीच्च[2] वंशं वक्ष्याम्यनेनसः । अनेनसः सुतो राजा प्रतिक्षत्रो[3] महायशाः ॥२७
ातिक्षत्रसुतश्चाऽऽसीत्संजयो[4] नाम विश्रुतः । संजयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चाऽऽत्मजः २८
वेजयस्य कृतिः पुत्रस्तस्य हर्यत्वतः सुतः । हर्यत्वतसुतो राजा सहदेवः प्रतापवान् ॥ ॥ २९
सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन[10] इति विश्रुतः । नदीनस्य[11] जयत्सेनो जयत्सेनस्य संकृतिः[12] ॥ ३०
संकृतेरपि[13] धर्मात्मा क्षेत्रवृद्धो[14] महायशाः । अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य चापरः ॥ ३१

१ ख. र्वान्क्षिप्त्वा वी॰ । २ क. तावदेना॰ । ३ ख. सुसंपुष्टा । ४ ग. प्रतिक्षेत्रो । ५ ग. ॰तिक्षेत्रसु॰ । ६ क. ख. ॰सीत्सृञ्जयो॰ । ७ क. ख. ॰तः । सृञ्जय॰ । ८ क. हर्यश्वनः । ख. हर्यश्वनः । ९ क. ॰र्यश्वनसु॰ । ख. ॰र्यश्वनसु॰ । १० ग. नदीज । ११ क. ॰दीजस्य । १२ ग. संहातिः । १३ ग. संहते॰ । १४ ख. कृतवर्मा ।

५

क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुनहोत्रो महायशाः । सुनहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ ३१
काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः । पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकः ॥ ३२
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च । शलात्मज आर्ष्टिसेनस्तनयस्तस्य काश्यपः ॥ ३३
काशस्य काशिपो राजा पुत्रो दीर्घतपास्तथा । धैनुस्तु दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिस्ततः ॥ ३४
तपसोऽन्ते सुमहतो जातो वृद्धस्य धीमतः । पुनर्धन्वन्तरिर्देवो मानुषेष्विह जन्मनि ॥ ३५
तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा । काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रणाशनः ॥ ३६
आयुर्वेदं भरद्वाजात्प्राप्येह स भिषक्क्रियः । तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ॥ ३७
धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः । अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः ॥ ३८
पुत्रो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्तु धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत् ॥ ४०
एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं द्विजाः । शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥ ४१
शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्री तु न संशयः ॥ ४२
तस्यां हि शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः । विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ४३
*भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरी वाराणसी अभूत् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ॥ ४४
हत्वा निवेशयामास दिवोदासो नराधिपः । भद्रश्रेण्यस्य तद्राज्यं हृतं येन बलीयसा ॥ ४५
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम विश्रुतः । दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्जितः ॥ ४६
हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान्वै महीपतिः । आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ ४७
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना । वैरस्यान्तो महाभागाः कृतश्चाऽऽत्मीयतेजसा ॥ ४८
दिवोदासाद्दृषद्वत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः । तेन बालेन पुत्रेण प्रहृतं तु पुनर्बलम् ॥ ४९
प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सभर्गौ सुविश्रुतौ । वत्सपुत्रो ह्यलर्कस्तु संनतिस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ५०
अलर्कस्तस्य पुत्रस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः । अलर्कं प्रति राजर्षिं श्लोको गीतः पुरातनैः ॥ ५१
षष्टिर्वर्षसहस्राणि षष्टिर्वर्षशतानि च । युवा रूपेण संपन्नः प्रागासीच्च कुलोद्वहः ॥ ५२
लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप्तवान् । तस्याऽऽसीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः ॥ ५३
शापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् । रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं पुनः ॥ ५४
संनतेरपि दायादः सुनीथो नाम धार्मिकः । सुनीथस्य तु दायादः क्षेमो नाम महायशाः ॥ ५५
क्षेमस्य केतुमान्पुत्रः सुकेतुस्तस्य चाऽऽत्मजः । सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतुरिति स्मृतः ॥ ५६
धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः । सत्यकेतुसुतश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ॥ ५७
आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारश्च तत्सुतः । सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ ५८
धृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुहोत्रः प्रजेश्वरः । वेणुहोत्रसुतश्चापि भार्गो नाम प्रजेश्वरः ॥ ५९
वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गभूमिस्तु भार्गजः । एते त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गव ॥ ६०

---

* इदमर्धं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ग. °त्मजः पार्ष्णिमे° । २ ग. °तमास्त° । ३ ख. धन्वस्तु । ४ ग. °तमसो । ५ ग. मणिराजो । ६ क. °न्नो सुतो नमः के° । ७ ग. °यादान्कृत° । ८ क. °त्सगौरौ मु° । ९ ख. °तौ । शत्रुजिद्वत्सपुत्रोऽथ तस्य पुत्र ऋतध्वजः । अ° १० ग. °रः । स्वत्रिभुस्तु । ११ ख. भर्गो । १२ ख. °र्तु भर्ग° । १३ क. °भूतिस्तु । १४ ग. भार्गवात् ।

ाह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयः पुत्राः सहस्रशः । इत्येते काश्यपाः प्रोक्ता नहुषस्य निबोधत ६१

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे सोमवंशे वृद्धक्षत्रप्रसूतिनिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८४९

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

ुत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः । नहुषस्य तु दायादाः षडिन्द्रोपमतेजसः ॥ १
ातिर्ययातिः संयातिरायातिः पार्श्वकोऽभवत् । यतिर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततः परम् ॥ २
ककुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे परमधार्मिकः । यतिस्तु मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ॥ ३
ोषां ययातिः पञ्चानां विजित्य वसुधामिमाम् । देवयानीमुशनसः सुतां भार्यामवाप सः ॥ ४
ार्मिष्ठामासुरीं चैव तनयां वृषपर्वणः । यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ॥ ५
ुह्यं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । तस्मै शक्रो ददौ प्रीतो रथं परमभास्वरम् ॥ ६
ासङ्गं काञ्चनं दिव्यं दिव्यैः परमवाजिभिः । युक्तं मनोजवैः शुभ्रैर्येन कार्यं समुद्वहन् ॥ ७
ा तेन रथमुख्येन षड्रात्रेणाजयन्महीम् । ययातिर्युधि दुर्धर्षस्तथा देवान्सदानवान् ॥ ८
रथः कौरवाणां तु सर्वेषामभवत्तदा । संवर्तवसुनाम्नस्तु कौरवाज्जनमेजयात् ॥ ९
ुरोः पुत्रस्य राजेन्द्रराज्ञः पारीक्षितस्य(?) ह । जगाम स रथो नाशं शापाद्गर्गस्य धीमतः ॥ १०
र्गस्य हि सुतं बालं स राजा जनमेजयः । कालेन हिंसयामास ब्रह्महत्यामवाप सः ॥ ११
लोहगन्धी राजर्षिः परिधावन्नितस्ततः । पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म कर्हिचित् ॥ १२
तः स दुःखसंतप्तो नालभत्संविदं क्वचित् । विप्रेन्द्रं शौनकं राजा शरणं प्रत्यपद्यत ॥ १३
ाजयामास च ज्ञानी शौनको जनमेजयम् । अश्वमेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमाः ॥ १४
लोहगन्धो व्यनशत्तस्यावभृथमेत्य ह । स च दिव्यरथो राज्ञो वंशश्चेदिपतेस्तदा ॥ १५
तः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः । बृहद्रथात्क्रमेणैव गतो बार्हद्रथं नृपम् ॥ १६
ो हत्वा जरासन्धं भीमस्तं रथमुत्तमम् । प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥ १७
प्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् । विभज्य पञ्चधा राज्यं पुत्राणां नाहुषस्तदा ॥ १८
ातिर्दिशि पूर्वस्यां यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत् । मध्ये पूरुं च राजानमभ्यषिञ्चत्स नाहुषः ॥ १९
शि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमान्नृपः । तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ २०
ाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपाल्यते । प्रजास्तेषां पुरस्तात्तु वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः ॥ २१

---

१ क. °श्या भार्गोः पुत्राः । २ ख. °न्द्रोपेन्द्रते° । ३ ख. °यातिर्यातिरेव च । सुयातिः पञ्चस्तेषां वै ययातिः पार्थिभवत् । य° । ४ क. ग. पूरुं । ५ ख. °म् । सशक्रास्त्रं का° । ६ ख. °नं च दिव्यैः । ७ ग. मनोरमैः । ८ ख. °न दिग्गज° । ९ ख. °तिर्नेकस्ताह्यासीत्° । १० क. ग. पौरवाणां । ११ ख. °स्य विप्रेन्द्र° । १२ ख. चाक्रूरं । ग. वाक्रूरं । ख. सः । दुर्गन्धयुक्तो रा° । १४ क. होतारं । ग. इन्द्रोतं । १५ क. °स चेन्द्रेण शौं° । १६ क. वसोर्थे° । १७ ख. °स्तं तदा रा° । १८ ग. पूरुं ।

धनुर्न्यस्य पृषत्कांश्च पञ्चभिः पुरुषर्षभैः । जरावानभवद्राजा भारमावेश्य बन्धुषु ॥ २
निक्षिप्तशस्त्रः पृथिवीं चचार पृथिवीपतिः । प्रीतिमानभवद्राजा ययातिरपराजितः ॥ २
एवं विभज्य पृथिवीं ययातिर्यदुमब्रवीत् । जरां मे प्रतिगृह्णीष्व पुत्र कृत्यान्तरेण वै ॥ २
तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् । जरां त्वयि समाधाय तं यदुः प्रत्युवाच ह ॥ २

यदुरुवाच—

अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता । अनपाकृत्य तां राजन्न ग्रहीष्यामि ते जराम् २
जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः । तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ २
सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप । प्रतिग्रहीतुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ २८
स एवमुक्तो यदुना राजा कोपसमन्वितः । उवाच वदतां श्रेष्ठो ययातिर्गर्हयन्सुतम् ॥ २९

ययातिरुवाच—

क आश्रमस्तवान्योऽस्ति को वा धर्मो विधीयते । मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदहं तव देशिकः ॥ ३०
एवमुक्त्वा यदुं विप्राः शशापैनं स मन्युमान् । अराज्या ते प्रजा मूढ भवित्रीति न संशयः ३१
द्रुह्युं च तुर्वसुं चैवाप्यनुं च द्विजसत्तमाः । एवमेवाब्रवीद्राजा प्रत्याख्यातश्च तैरपि ॥ ३२
शशाप तानतिक्रुद्धो ययातिरपराजितः । यथावत्कथितं सर्वं मयाऽस्य द्विजसत्तमाः ॥ ३३
एवं शप्त्वा सुतान्सर्वांश्चतुरः पुरुपूर्वजान् । तदेव वचनं राजा पुरुमप्याह भो द्विजाः ॥ ३४
तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् । जरां त्वयि समाधाय त्वं पुरो यदि मन्यसे ॥ ३५
स जरां प्रतिजग्राह पितुः पुरुः प्रतापवान् । ययातिरपि रूपेण पुरोः पर्यचरन्महीम् ॥ ३६
स मार्गमाणः कामानामन्तं नृपतिसत्तमः । विश्वाच्या सहितो रेमे वने चैत्ररथे प्रभुः ॥ ३७
यदा च तृप्तः कामेषु भोगेषु च नराधिपः । तदा पुरोः सकाशाद्वै स्वां जरां प्रत्यपद्यत ॥ ३८
यत्र गाथा मुनिश्रेष्ठा गीताः किल ययातिना । याभिः प्रत्याहरेत्कामान्सर्वशोऽङ्गानि कूर्मवत् ३९
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ४०
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति कृत्वा न मुह्यति ॥ ४१
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४२
यदा तेभ्यो न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति । यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ४३
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हन्ति षोडशीं कलाम् ॥ ४६
एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्राविशद्वनम् । कालेन महता चीर्यं चचार विपुलं तपः ॥ ४७
भृगुतुङ्गे गतिं प्राप तपसोऽन्ते महायशाः । अनश्नन्देहमुत्सृज्य सदारः स्वर्गमाप्तवान् ॥ ४८
तस्य वंशे मुनिश्रेष्ठाः पञ्च राजर्षिसत्तमाः । यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ ४९
यदोस्तु वंशं वक्ष्यामि शृणुध्वं राजसत्कृतम् । यत्र नारायणो जज्ञे हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः ॥ ५०

---

१ ख. ग. नराधिप । २ ग. पुरुपूर्वजान् । ३ ख. °ह पुरुः पुरुप्र° । ४ ख. °माणस्तरुणीं सुमत्तो नृपस° । ५ क. ख. पूरोः । ६ ख. चापि । ग. वाऽपि । ७ ख. ग. °मे तपश्चीर्त्वा त° । ८ क. अनाशकं चरित्वा तु स° ।

ः प्रजावानायुष्मान्कीर्तिमांश्च भवेन्नरः । ययातिचरितं नित्यमिदं शृण्वन्द्विजोत्तमाः ॥ ५१

इति श्रीमहापुराणे ब्राह्मे सोमवंशे ययातिचरितनिरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८९६

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणा ऊचुः—

पुरोर्वंशं वयं सूत श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः । द्रुह्यस्यानोर्यदोश्चैव तुर्वसोश्च पृथक्पृथक् ॥ १

लोमहर्षण उवाच—

शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः पुरोर्वंशं महात्मनः । विस्तरेणाऽऽनुपूर्व्या च प्रथमं वदतो मम ॥ २
रोः पुत्रः सुवीरोऽभून्मनस्युस्तस्य चाऽऽत्मजः । राजा चाभयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥ ३
थैवाभयदस्याऽऽसीत्सुधन्वा नाम पार्थिवः । सुधन्वनः सुबाहुश्च रौद्राश्वस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ ४
द्राश्वस्य दशार्णेयुः कृकणेयुस्तथैव च । कक्षेयुस्थण्डिलेयुश्च संनतेयुस्तथैव च ॥ ५
ऋचेयुश्च जलेयुश्च स्थलेयुश्च महाबलः । धनेयुश्च वनेयुश्च पुत्रकाश्च दश स्त्रियः ॥ ६
भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा । खलदा[12] च ततो विप्रा नलदा[13] सुरसाऽपि च ॥ ७
तथा गोचपला च स्त्रीरत्नकूटा च ता दश । ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे च तासां भर्ता प्रभाकरः ॥ ८
भद्रायां जनयामास सुतं सोमं यशस्विनम् । स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो महीम् ॥ ९
तमोभिभूते लोके च प्रभा येन प्रवर्तिता । स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्त्वा वै पतमानो दिवाकरः १०
वचनात्तस्य विप्रर्षेर्न पपात दिवो महीम् । अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ॥ ११
यज्ञेष्वत्रेर्बलं चैव देवैर्यस्य प्रतिष्ठितम् । स तासु जनयामास पुत्रिकास्वात्मकामजान् ॥ १२
दश पुत्रान्महासत्त्वांस्तपस्युग्रे रतांस्तथा । ते तु गोत्रकरा विप्रा ऋषयो वेदपारगाः ॥ १३
स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किंच त्रिधनवर्जिताः । कक्षेयोस्तनयास्त्वासंस्त्रय एव महारथाः १४
सभानरश्चाक्षुपश्च परमन्युस्तथैव च । सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान्कालानलो नृपः ॥ १५
कालानलस्य धर्मज्ञः सृञ्जयो नाम वै सुतः । सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरंजयः ॥ १६
जनमेजयो मुनिश्रेष्ठाः पुरंजयसुतोऽभवत् । जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत्सुतः ॥ १७
देवेषु स परिज्ञातः प्रतिष्ठितयशा भुवि । महामना नाम सुतो महाशालस्य विश्रुतः ॥ १८
जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः सुमहामनाः । महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भो द्विजाः ॥ १९
उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाबलम् । उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ॥ २०

---

* अयं श्लोकः ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ख. °नस्यस्त° । २ ख. °नस्यस्याभ° । ३ ख. °न्वा च महीपतिः । सु° । ४ ख. दशार्णायुः । ग. दशार्नेयुः । क. °कणायु° । ६ ख. सनुते° । ७ ख. महायशाः । ८ क. ग. वननित्यो । ९ क. धनेयुश्च । १० ग. रुद्रा । ११ ख. ग । शलावला त° । १२ क. रालदा । १३ क. ख. वरदा । १४ ग. रुद्रायां । १५ क. यज्ञे ह्यत्रेर्धनं चै° । १६ क. प्रजान्स्वकान् । १७ क. °था । पृथुगो° । १८ क. °याश्चाऽऽसंस्ते त्रयश्च म° । १९ ग. °मनुस्त° । २० ख. जन्मेज° । २१ क. °मनाः सुतो जज्ञे म° । २२ क. ख. धार्मिकः ।

नृगा कृमिर्नवा दर्वा[1] पञ्चमी च दृषद्वती । उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः ॥ २
तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चाऽऽत्मजाः । नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्यां[2] कृमिरजायत २
नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः[3] सुव्रतोऽभवत् । दृषद्वत्यास्तु संजज्ञे शिबिरौशीनरो नृपः ॥ २
शिबेस्तु शिबयो विप्रा यौधेयास्तु नृगस्य ह[4] । नवस्य नवराष्ट्रं तु कृमेस्तु कृमिला[5] पुरी ॥
सुव्रतस्य तथा[6]ऽम्बष्ठाः शिबिपुत्रान्निबोधत । शिबेस्तु शिबयः पुत्राश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥ २५
वृषदर्भः[7] सुवीरश्च केकयो मद्रकस्तथा । तेषां जनपदाः स्फीता केकया मद्रकास्तथा ॥ २६
वृषदर्भाः[8] सुवीराश्च तितिक्षोस्तु प्रजास्त्विमाः[9] । तितिक्षुरभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भो द्विजाः २७
उषद्रथो महावीर्यैः[10] फेनस्तस्य सुतोऽभवत्[11] । फेनस्य सुतपा जज्ञे ततः सुतपसो बलिः[12] ॥ २८
जातो मानुषयोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः । महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा ॥ २९
पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान्भुवि । अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च ॥ ३०
पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं[13] क्षत्रमुच्यते । बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ॥ ३१
बलेश्च ब्रह्मणा दत्तो वरः प्रीतेन भो द्विजाः । महायोगित्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणतः ॥ ३२
बले[15] चाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् । सङ्ग्रामे चाप्यजेयत्वं धर्मे चैव प्रधानताम् ॥ ३३
त्रैलोक्यदर्शनं चापि प्राधान्यं[16] प्रसवे तथा । चतुरो नियतान्वर्णांस्त्वं च स्थापयितेति च ॥ ३४
इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शान्तिं परां ययौ । कालेन महता विप्राः[17] स्वं च स्थानमुपागमत् ॥
तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः[18] समुह्मकाः । कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य सांप्रतम् ३६
अङ्गपुत्रो महानासीद्राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत् ॥ ३७
पुत्रो दिविरथस्याऽऽसीच्छक्रतुल्यपराक्रमः । विद्वान्धर्मरथो[19] नाम तस्य चित्ररथः सुतः ॥ ३८
तेन धर्मरथेनाथ तदा कालंजरे गिरौ । यजता सह शक्रेण सोमः पीतो महात्मना ॥ ३९
अथ[21] चित्ररथस्यापि पुत्रो दशरथोऽभवत् । लोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्ता सुताऽभवत् ४०
तस्य दाशरथिर्वीरश्चतुरङ्गो महायशाः । ऋष्यशृङ्गप्रसादेन जज्ञे वंशविवर्धनः ॥ ४१
चतुरङ्गस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः । पृथुलाक्षसुतो राजा चम्पो नाम महायशाः ॥ ४२
चम्पस्य तु पुरी चम्पा या मालिन्यभवत्पुरा । पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यङ्गो[22]ऽस्य सुतोऽभवत् ॥ ४३
ततो वैभाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम् । अवतारयामास महीं मन्त्रैर्वाहनमुत्तमम् ॥ ४४
हर्यङ्गस्य[23][24] सुतस्तत्र राजा भद्ररथः स्मृतः । पुत्रो भद्ररथस्याऽऽसीद्बृहत्कर्मा प्रजेश्वरः ॥ ४५
बृहद्दर्भः सुतस्तस्य यस्माज्जज्ञे बृहन्मनाः । बृहन्मनास्तु राजेन्द्रो जनयामास वै सुतम् ॥ ४६
नाम्ना जयद्रथं नाम यस्माद्दृढरथो नृपः । आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजयी ॥ ४७
दायादस्तस्य वैकर्णो विकर्णस्तस्य चाऽऽत्मजः । तस्य पुत्रशतं त्वासीदङ्गानां कुलवर्धनम् ॥ ४८
एतेऽङ्गवंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया । सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ॥ ४९

---

१ ग. दर्वा । २ ख. कृम्याः । ३ ग. दर्वायाः । ४ क. °राष्ट्रास्तु कृ° । ५ क. कृमिभा । ६ ख. °था त्वष्टा शि° । ७ क. वृकदर्भः । ८ क. वृकदर्भाः । ९ ख. °माः । तैति° । ग. °माः । तैतिक्षवोऽम° । १० क. °र्यैः शालस्त° । ११ क. शालस्य । १२ ग. बली । १३ ग. वालेयं । १४ क. °शसमुद्भवाः । ब° । १५ क. बलं चाप्रतिमं तस्य तथा धर्मार्थचिन्तनम् । १६ क. °न्यं सर्वतस्तथा । १७ ख. विप्रा वर्जेस्था° । १८ ख. वङ्गाश्च सु° । १९ क. °रतो ना° । २० क. धर्मरथः । २१ क. °थ धर्मर° । २२ क. °र्यश्वोऽस्य । २३ ग. °[illegible]

ऋचेयोस्तु मुनिश्रेष्ठा रौद्राश्वतनयस्य वै । शृणुध्वं संप्रवक्ष्यामि वंशं राज्ञस्तु भो द्विजाः ॥ ५०
ऋचेयोस्तनयो राजा मतिनारो महीपतिः । मतिनारसुतास्त्वासंस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ ५१
वसुरोधः प्रतिरेथः सुबाहुश्चैव धार्मिकः । सर्वे वेदविदश्चैव ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ५२
इला नाम तु यस्याऽऽसीत्कन्या वै मुनिसत्तमाः । ब्रह्मवादिन्यधिस्त्री सा तंसुस्तामभ्यगच्छत ॥
तंसोः सुतोऽथ राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रतापवान् । ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ॥ ५४
उपदानवी ततः पुत्रांश्चतुरोऽजनयच्छुभान् । दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥ ५५
दुष्यन्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्यवान् । स सर्वदमनो नाम नागायुतबलो महान् ॥ ५६
चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुष्यन्तस्य महात्मनः । शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारताः ॥ ५७
भरतस्य विनष्टेषु तनयेषु महीपतेः । मातॄणां तु प्रकोपेण मया तत्कथितं पुरा ॥ ५८
बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रो विप्रो महामुनिः । अयाजयद्भरद्वाजो महद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥ ५९
पूर्वं तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि । ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात्सुतोऽभवत् ॥ ६०
ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ । वितथं चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥ ६१
स चापि वितथः पुत्राञ्जनयामास पञ्च वै । सुहोत्रं च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च ॥ ६२
कपिलं च महात्मानं सुहोत्रस्य सुतद्वयम् । कौशिकं च महासत्यं तथा गृत्समतिं नृपम् ॥ ६३
तथा गृत्समतेः पुत्रा ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः । कौशिकस्य तु काशेयः पुत्रो दीर्घतपास्तथा ६४
भूत्र दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिः सुतः । धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ॥ ६५
तथा केतुमतः पुत्रो विद्वान्भीमरथः स्मृतः । पुत्रो भीमरथस्यापि वाराणस्यधिपोऽभवत् ॥ ६६
दिवोदास इति ख्यातः सर्वक्षत्रप्रणाशनः । दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्दनः ॥ ६७
प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च । अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्मतिमान्भुवि ॥ ६८
हयस्य तु दायाद्यं हृतवान्वै महीपतिः । आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ ६९
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना । दिवोदासेन बालेति घृणयाऽसौ विसर्जितः ॥ ७०
अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै । तेन पुत्रेण बालस्य प्रहृतं तस्य भो द्विजाः ॥ ७१
तस्यान्तं मुनिश्रेष्ठाः क्षत्रियेण विधित्सता । अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ ७२
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्वहः ॥ ७३
लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप स सः । वयसोऽन्ते मुनिश्रेष्ठा हत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ ७४
रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृपः । अलर्कस्य तु दायादः क्षेमको नाम पार्थिवः ॥ ७५
क्षेमकस्य तु पुत्रो वै वर्षकेतुस्ततोऽभवत् । वर्षकेतोश्च दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वरः ॥ ७६

* इत आरभ्याष्टकस्य सुतो लौहिरित्यन्तो नास्ति पाठः ख. पुस्तके ।

१ ख. तमुरोधः । २ ख. °रथो बाहुश्चैव तु धा° । ३ क. °र्वे प्रभावि° । ख. °र्वे धर्मवि° । ४ ख. ब्राह्मणाः । ५ दुष्कन्त° । ६ ख. पुष्कन्तं । ७ ख. दुष्कन्त° । ८ क. ख. दुष्कन्त । ९ क. ख. भारतम् । १० क. °या ते परिकीर्तिताः । बृ° । ११ क. °विभुम् । पू° । १२ क. ख. °द्वाजपुतोऽ° । १३ क. तर्ज । ग. गर्ह । १४ क. कौशिकं । क. मृगमतिं । १६ क. मृगमतेः । १७ क. कौशिकस्य । १८ क. ख. अथ । १९ क. ख्यातो रोगदुष्टनिबर्हणः । । २० ख. °र्वेक्षाव° । २१ ख. पुत्रोऽभूद्वीरो । २२ क. °स्तु सत्यवादी प्र° । २३ ख. वत्सो । २४ ख. °मानपि । है° । क. ख. दायादो । २६ ग. °र्वे कृत° । २७ क. °वासवान् । व° । २८ क. पुनः । २९ क. तु दायादो व° । ३० क. महीपतिः । व° ।

आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत् । सुकुमारस्य पुत्रस्तु सत्यकेतुर्महारथः ॥ ७७
सुतोऽभवन्महातेजा राजा परमधार्मिकः । वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भर्गभूमिस्तु भार्गवात् ॥ ७८
एते त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च मुनिसत्तमाः ७९
+आजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां द्विजसत्तमाः । सुहोत्रस्य बृहत्पुत्रो बृहतस्तनयास्त्रयः ॥ ८०
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च वीर्यवान् । अजमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसाऽन्विताः ॥ ८१
नीली च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गनाः । अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जह्नुः प्रतापवान् ८२
आजह्रे यो महासत्रं सर्वमेधमखं विभुम् । पतिलोभेन यं गङ्गा विनीतेव ससार ह ॥ ८३
नेच्छतः प्लावयामास तस्य गङ्गा च तत्सदः । तत्तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ॥ ८४
जह्नुरप्यब्रवीद्गङ्गां क्रुद्धो विप्रास्तदा नृपः । एष ते त्रिषु लोकेषु संक्षिप्याऽपः पिबाम्यहम् ॥
अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ८५
ततः पीतां महात्मानो दृष्ट्वा गङ्गां महर्षयः । उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ॥ ८६
युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत् । गङ्गाशापेन देहार्धं यस्याः पश्चान्नदीकृतम् ॥ ८७
जह्नोस्तु दयितः पुत्रो अजको नाम वीर्यवान् । अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः ८८
बभूव मृगयाशीलः कुशिकस्तस्य चाऽऽत्मजः । पह्लवैः सह संवृद्धो राजा वनचरैः सह ॥ ८९
कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुम् । लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥ ९०
स गाधिरभवद्राजा मघवा कौशिकः स्वयम् ।विश्वामित्रस्तु गाधेयो विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः॥ ९१
अष्टकस्य सुतो लौहिः] प्रोक्तो जह्नुगणो मया । आजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां मुनिसत्तमाः ९२
अजमीढात्तु नील्यां वै सुशान्तिरुदपद्यत । पुरुजातिः सुशान्तेश्च बौबाश्वः पुरुजातितः ॥ ९३
बौबाश्वतनयाः पञ्च स्फीता जनपदावृताः । मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा ॥ ९४

+इदमर्धं क. पुस्तके नास्ति ।

※ एतदनन्तरं ग. पुस्तकेऽधिकाः श्लोका उपलभ्यन्ते ते यथा—

"विश्वबाधिः श्वजिच्चैव तथा सत्यवती द्विजाः । ऋचीकाज्जमदग्निस्तु सत्यवत्यामजायत ॥
विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः । प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे द्विजाः ॥
देवरातः कतिश्चैव यस्मात्कात्यायनः स्मृतः । शालवत्यां हिरण्याक्षो रेणुर्गस्याथ रेणुका ॥
सांकृत्यां गालवा विप्रा मौद्गल्याश्चेति विश्रुताः । तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥
पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च । पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कायनसौश्रवाः ॥
लोहिता यामभूताश्च तथा कारीषयः स्मृताः । विश्रुताः कौशिका विप्रास्तथाऽन्ये सैन्धवायनाः ॥
ऋष्यन्तरविवाह्याश्च कौशिका बहवः स्मृताः । पौरवस्य मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य च ॥
संबन्धोऽस्याथ वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः । विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशेफोऽग्रजः स्मृतः ॥
भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिपुंगवः । देवरातादयश्चापि विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥
दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः ॥

१ क. °स्तु च्यवनो नाम भार्गवः । ए° । २ क. °गास्तनः । अ° । ३ क. °ष्ठो रूपगुणान्वि° । ४ क. नीलिनी के° ५ क. °स्य पुत्रस्तु जह्नुर्जज्ञे प्र° । ६ ग. °मेव महायशाः । प° । ७ घ. तस्य । ८ क. हार्धोयस्य प° । ९ क. कृता ज° । १० क. निषादैः । ११ क. °पे रम्यमिन्द्रपदं प्रभुः । ल° । १२ क. °यो राजा विश्वरथस्तथा । १३ ख. अलर्कस्य १४ ख. ग. °या । मज° । १५ क. ख. नीलिन्यां सु° । १६ क. °जातिसु° । ख. °जातिसुशान्ते च बा° । १७ क. बाह्यश्व १८ ख. °ह्याश्च पुरुजातिजाः । बाह्याश्च तनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः । मु° । १९ क. बाह्यस्य त° । २० क. °श्च बभूवुरमरोपमाः । मु° ।

नरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः । पञ्चैते रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः ॥ ९५
र्नां ते तु पञ्चालाः स्फीता जनपदावृताः । अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः ९६
स्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशाः + । इन्द्रसेना यतो गर्भं वैध्न्यं च प्रत्यपद्यत ॥ ९७
ोत्पञ्चजनः पुत्रः सृञ्जयस्य महात्मनः । सुतः पञ्चजनस्यापि सोमदत्तो महीपतिः ॥ ९८
दत्तस्य दायादः सहदेवो महायशाः । सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम विश्रुतः ॥ ९९
ीढसुतो जातः क्षीणे वंशे तु सोमकः । सोमकस्य सुतो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं बभौ ॥ १००
यवीयान्पृषतो द्रुपदस्य पिता प्रभुः । आजमीढाः स्मृताश्चैते महात्मानस्तु सोमकाः ॥१०१
ी त्वजमीढस्य धूमिनी *पुत्रगृद्धिनी । पतिव्रता महाभागा कुलजा मुनिसत्तमाः ॥ १०२
च पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्यासमन्विता । ततो वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ॥ १०३
ऽग्निं विधिर्वत्सा तु पवित्रा मितभोजना । अग्निहोत्रकुशेष्वेव सुष्वाप मुनिसत्तमाः] ॥ १०४
या स तया देव्या त्वजमीढः समीयिवान् । ऋक्षं संजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम् ॥१०५
त्संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा । यः प्रयागादतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह ॥ १०६
च रमणीयं च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् । तस्यान्ववायः सुमहान्यस्य नाम्नाऽथ कौरवाः १०७
पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा । परीक्षिच्च महाबाहुः प्रवरश्चारिमेजयः ॥ १०८
क्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः+ । श्रुतसेनोऽग्रसेनश्च भीमसेनश्च नामतः ॥ १०९
र्वे महाभागा विक्रान्ता बलशालिनः । जनमेजयस्य पुत्रस्तु सुरथो मतिमांस्तथा ॥ ११०
स्य तु विक्रान्तः पुत्रो जज्ञे विदूरथः । विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः ॥ १११

एतदनन्तरं क. पुस्तके—
"पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः । तस्य सत्यधृते रेतो दृष्ट्वाऽप्सरसमग्रतः ॥
अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत । कृपया तच्च जगृहे शंतनुर्मृगयां गतः ॥
कृपः स्मृतः स वै तस्माद्गौतमी च कृपी स्मृता । एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य संततिम् । दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्नृपः ॥
मित्रयोस्तु ततः सोमो मैत्रेयास्ते ततः स्मृताः । एतेऽपि संश्रिताः पक्षं क्षत्रोत्पन्नास्तु भार्गवम्" ॥
येते श्लोका अधिका उपलभ्यन्ते, इन्द्रसेनेत्याद्यर्धं च नोपलभ्यते ॥
पुस्तकत्रयेऽप्ययमेव पाठः । + एतदादि मुनिसत्तमा इत्यन्तं नास्ति ख. पुस्तके । * इदमर्धं कपुस्तके नास्ति ।
इतःपरमधिकाः श्लोकाः ख. पुस्तके ते यथा—
"सुधन्वनस्तु दायादः सुहोत्रो मतिमान्स्मृतः । च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥
च्यवनात्कृतयज्ञस्तु इष्ट्वा यज्ञैस्तु धर्मवित् । विश्रुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसखं नृपम् ॥
चैद्योपरिवरं वीरं वसुं नाम्नाऽन्तरिक्षगम् । चैद्योपरिवाराज्जज्ञे गिरिका सप्त मानवान् ॥
महारथो मगध इति विश्रुतो यो बृहद्रथः । प्रत्यग्रथः क्रथश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम् ॥
शाकलश्च यदुश्चैव मत्स्यः काली च सप्तमः । बृहद्रथस्य दायादः कुशाग्रो नाम विश्रुतः ॥
कुशाग्रस्याऽऽत्मजो विद्वानृषभो नाम वीर्यवान् । जह्नोस्तु कथयिष्यामि वंशं सर्वगुणान्वितम् ॥
जह्नुस्त्वजनयत्पुत्रं सुरथो नाम भूमिपम्" इति ॥

क. पञ्चानां । ख. पञ्च ते र° । २ ख. °ञ्चालानां तु । ३ ग. वध्वश्च प्र° । ४ ख. °तः । तथा गलसमतेः पुत्रो महाबलः । अ° । ५ क. °षतः पृषतस्य विभावसुः । आ° । ६ क. ख. °ता ह्येते । ७ ख. सोमकात् । ८ क. ° । ९ क. °विप्रामि° । १० ग. सुदर्शनः । ११ क. ख. °स्ततः । यः । १२ क. परीक्षितो । ग. मरीचिश्च । न्मेज° । १४ ख. पुत्रोऽभूत्सुर° । ग. पुत्रौ तु सु° । १५ ग. क्षत्र । १६ क. ख. महाबलः ।

द्वितीयस्तु भरद्वाजान्नाम्ना तेनैव विश्रुतः । द्वावृक्षौ सोमवंशेऽस्मिन्द्वावेव च परीक्षितौ ॥ ११२
भीमसेनास्त्रयो विप्रा द्वौ चापि जनमेजयौ । ऋक्षस्य तु द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत्सुतः ॥ ११३
प्रतीपो भीमसेनात्तु प्रतीपस्य तु शान्तनुः । देवापिर्बाह्लिकश्चैव त्रय एव महारथाः ॥ ११४
शान्तनोस्त्वभवद्भीष्मस्तस्मिन्वंशे द्विजोत्तमाः । बाह्लिकस्य तु राजर्षेर्वंशं शृणुत भो द्विजाः ११५
बाह्लिकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशाः । जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ ११६
उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः । च्यवनपुत्रः कृतक इष्ट आसीन्महात्मनः ॥ ११७
शान्तनुस्त्वभवद्राजा कौरवाणां धुरंधरः । शान्तनोः संप्रवक्ष्यामि वंशं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ११८
गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत्प्रभुः । स तु भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ११९
काली विचित्रवीर्यं तु जनयामास भो द्विजाः । शान्तनोर्दयितं पुत्रं धर्मात्मानमकल्मषम् ॥ १२०
कृष्णद्वैपायनाच्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके । धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत्+ ॥ १२१
[*धृतराष्ट्रस्तु गान्धार्यां पुत्रानुत्पादयच्छतम्] । तेषां दुर्योधनः श्रेष्ठः सर्वेषामपि स प्रभुः १२२
पाण्डोर्धनंजयः पुत्रः सौभद्रस्तस्य चाऽऽत्मजः । अभिमन्योः परीक्षित्तु पिता पारीक्षितस्य ह
पारीक्षितस्य काश्यायां द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः । चन्द्रापीडस्तु नृपतिः सूर्यापीडश्च मोक्षवित् ॥
चन्द्रापीडस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् । जानमेजयमित्येवं क्षात्रं भुवि परिश्रुतम् ॥
तेषां ज्येष्ठस्तु तत्राऽऽसीत्पुरे वारणसाह्वये । सत्यकर्णो महाबाहुर्यज्वा विपुलदक्षिणः ॥
सत्यकर्णस्य दायादः श्वेतकर्णः प्रतापवान् । अपुत्रः स तु धर्मात्मा प्रविवेश तपोवनम् ॥
तस्माद्वनगता गर्भं यादवी प्रत्यपद्यत । सुचारोर्दुहिता सुभ्रूर्मालिनी ग्राहमालिनी ॥
संभूते स च गर्भे च श्वेतकर्णः प्रजेश्वरः । अन्वगच्छत्कृतं पूर्वं महाप्रस्थानमच्युतम् ॥

+ एतदनन्तरं ख.पुस्तकेऽधिकाः श्लोका उपलभ्यन्ते ते चाग्रे लिखिताः—

"तथाऽजपार्श्व इति वै चक्राते तस्य नाम तत् । स तु वेमकशालायां द्विजानां परिवर्धितः ॥
वेमकस्य तु भार्या तमुद्व(?)हत्पुत्रकारणात् । वेमक्याः स तु पुत्रोऽभूद्ब्राह्मणौ सचिवौ च तौ ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च युगपत्तुल्यजीविनः । स एष पौरवो वंशः पाण्डवानां प्रतिष्ठितः ॥
श्लोकोऽपि चात्र गीतोऽयं नाहुषेण ययातिना । जरासंक्रमणे पूर्वं भृशं प्रीतेन धीमता ॥
अचन्द्रार्कग्रहा भूमिर्भवेदत्र न संशयः । अपौरवा न तु मही भविष्यति कदाचन ॥
एष वः पौरवो वंशो विख्यातः कथितो मया । तुर्वसोश्च प्रवक्ष्यामि द्रुह्योश्चानोर्यदोस्तथा ॥
तुर्वसोश्च सुतो वह्निर्गोभानुस्तस्य चाऽऽत्मजः । गोभानोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः ॥
करंधमस्तु त्रैसानोर्मरुतस्तस्य चाऽऽत्मजः । अन्यस्त्वविजितो राजा मरुतः कथितस्तव ॥
राजा च परमायुश्च यज्वा विपुलदक्षिणः । दुहिता संयता नाम्नी तस्याऽऽसीत्पृथिवीपतेः ॥
दक्षिणार्थे हि सा दत्ता संवर्ताय महात्मने । दुष्यन्तं पौरवं चापि लेभे पुत्रमकल्मषम् ॥
एवं ययातेः शापेन जरासंक्रमणे तदा । पौरवं तुर्वसोर्वंशं प्रविवेश नृपोत्तमः ॥
दुष्यन्तस्य तु दायादः करूथः स नरेश्वरः । करूथादथक्रीडाश्च(?) चत्वारस्तस्य चाऽऽत्मजाः ॥
यामश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिवः । तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्ड्याश्चोलाश्च केरलाः ॥
द्रुह्योश्च तनयो विप्रा बभ्रुः सेतुश्च पार्थिवः" इति ॥

* धृतराष्ट्रेण गान्धार्यां पुत्रा उत्पादिताः शतमिति तूचितम् ।

१ क. ख. °यस्त्वभवद्राजा नाम्ना । २ क. °स्मिन्विख्यातौ द्विजसत्तमाः । भी° । ३ क. ख. शंतनुः । ४ क. °सात्सोम° । ५ ग. °त्तु हविर्भूरि° । ६ ख. °वनः पुत्रकृ° । ७ ख. इन्दुश्चाऽऽसीन्महामतिः । शा° । ८ क. ख. °षा
९ क. मोक्षजित् । १० क. ख. जान्मेजयं व इत्ये° । ११ क. ख. °त्रं तु वि° ।

तु दृष्ट्वा प्रियं तं च मालिनी पृष्ठतोऽन्वगात् । सुचारोर्दुहिता साध्वी वने राजीवलोचना ॥
थे सा सुषुवे बाला सुकुमारं कुमारकम् । तमपास्याथ तत्रैव राजानं साऽन्वगच्छत ॥ १३१
तिव्रता महाभागा द्रौपदीव पुरा सती । कुमारः सुकुमारोऽसौ गिरिपृष्ठे रुरोद ह ॥ १३२
पार्थं तस्य मेघास्तु प्रादुरासन्महात्मनः । श्रविष्ठायास्तु पुत्रौ द्वौ पैप्पलादिश्च कौशिकः ॥१३३
ष्ट्वा कृपान्वितौ *गृह्य तौ प्राक्षालयतां जले । निघृष्टौ तस्य पार्श्वौ तु शिलायां रुधिरप्लुतौ ॥
जश्यामः स पार्श्वाभ्यां घृष्टाभ्यां सुसमाहितः । अजश्यामौ तु तत्पार्श्वौ देवेन संबभूवतुः ॥
-अथाजपार्श्व इति वै चक्राते नाम तस्य तौ । स तु रेमकशालायां द्विजाभ्यामभिवर्धितः १३६
मकस्य तु भार्या तमुद्वह(?)त्पुत्रकारणात् । रेमत्याः स तु पुत्रोऽभूद्ब्राह्मणौ सचिवौ तु तौ १३७
षां पुत्राश्च पौत्राश्च युगपत्तुल्यजीविनः । स एष पौरवो वंशः पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १३८
श्लोकोऽपि चात्र गीतोऽयं नाहुषेण ययातिना । जरासंक्रमणे पूर्वं तदा प्रीतेन धीमता ॥ १३९
चन्द्रार्कग्रहा भूमिर्भवेदियमसंशयम् । अपौरवा मही नैव भविष्यति कदाचन ॥ १४०
व वः पौरवो वंशो विख्यातः कथितो मया । तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि द्रुह्योश्चानोर्यदोस्तथा १४१
सोस्तु सुतो वह्निर्गोभानुस्तस्य चाऽऽत्मजः । गोभानोस्तु सुतो राजा ऐशानुरपराजितः १४२
धमस्तु ऐशानोर्मरुत्तस्तस्य चाऽऽत्मजः । अन्यस्त्वाविक्षितो राजा मरुत्तः कथितो मया १४३
नपत्योऽभवद्राजा यज्वा विपुलदक्षिणः । दुहिता संयता नाम तस्याऽऽसीत्पृथिवीपतेः १४४
क्षिणार्थं तु सा दत्ता संवर्ताय महात्मने । दुष्यन्तं पौरवं चापि लेभे पुत्रमकल्मषम् ॥ १४५
ं ययातिशापेन जरासंक्रमणे तदा । पौरवं तुर्वसोर्वंशं प्रविवेश द्विजोत्तमाः ॥ १४६
ष्यन्तस्य तु दायादः करूरोमः प्रजेश्वरः । करूरोमादथाह्रीदश्चत्वारस्तस्य चाऽऽत्मजाः १४७
ड्यश्च केरलश्चैव कालश्चोलश्च पार्थिवः । द्रुह्योश्च तनयो राजन्बभ्रुसेतुश्च पार्थिवः] ॥ १४८
ारसेतुस्तत्पुत्रो मरुतां पतिरुच्यते । यौवनाश्वेन समरे कृच्छ्रेण निहतो बली ॥ १४९
सुमहदप्यासीन्मासान्परिचंरद्दश । अङ्गारसेतोर्दायादो गान्धारो नाम पार्थिवः ॥ १५०
ायते यस्य नाम्ना वै गान्धारविषयो महान् । गान्धारदेशजाश्चैव तुरगा वाजिनां वराः १५१
ोस्तु पुत्रो धर्मोऽभूद्घृतस्तस्याऽऽत्मजोऽभवत् । घृताद्दुर्दुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चाऽऽत्मजः
तसः सुचेतास्तु कीर्तितास्त्वनवो म(स्तुर्वसोर्म)या । बभूवुस्तु यदोः पुत्राः पञ्च देवसुतोपमाः ॥
स्रादः पयोदश्च क्रोष्टा नीलोऽञ्जिकस्तथा । सहस्रादस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ १५४
यश्च हयश्चैव राजा वेणुहयस्तथा । हैहयस्याभवत्पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः ॥ १५५
नेत्रस्य कार्तस्तु साहञ्जस्तस्य चाऽऽत्मजः । साहञ्जनी नाम पुरी तेन राज्ञा निवेशिता १५६
सीन्*महिष्मतः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् । भद्रश्रेण्यस्य दायादो दुर्दमो नाम विश्रुतः ॥१५७
स्य सुतो धीमान्कनको नाम नामतः । कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥ १५८

ल्यवार्थः । + इत आरभ्याग्रे बभ्रुसेतुश्च पार्थिव इत्यन्तं ख. पुस्तके नास्ति । * इदं साहञ्जस्यापरं नामेति भाति ।

---

१ ग. °पती च पु° । २ ख. °दी च पुरातनी । कु° । ३ ख. कुमारं । ४ ख. गिरिकुम्भे । ५ क. ह । पार्श्वत-
। ६ ख. °ल्यादि° । ७ क. ख. तं । ८ क. रुधिरोक्षितौ । ९ ग. °श्यामस्य पा° । १० क. °श्वाभ्यामुभाभ्यां ।
ग. °रुपामा° । १२ ग. °चतुर्दश । १३ ख. ख्यातस्तु । १४ ख. °भूद्घृत° । १५ ख. °त् । घृताच्छतद्रुहो । १६ ख.
निलोऽ° । १७ ख. °हश्च हैह । श्चै° । १८ ग. °स्तु कार्तपुत्रास्तथाऽभवन् । कृ° ।

कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतधन्वा तथैव च । कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत्कृतवीर्यादथार्जुनः ॥ १५९
योऽसौ बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपे[3]श्वरोऽभवत् । जिगाय पृथिवीमेको रथेनाऽऽदित्यवर्चसा ॥ १६०
स हि वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् । दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभवम् ॥ १६१
तस्मै दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः । पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितं सुमहद्वरम् ॥ १६२
अधर्मेऽधीयमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् । उग्रेण पृथिवीं जित्वा धर्मेणैवानुरञ्जनम् ॥ १६३
सङ्ग्रामान्सुबहूञ्जित्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः । सङ्ग्रामे वर्तमानस्य वधं चाभ्यधिकाद्रणे ॥ १६४
तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भो द्विजाः । योगाद्योगीश्वरस्येव प्रादुर्भवति मायया ॥ १६५
तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना । ससमुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता ॥ १६६
तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्त यज्ञशतानि वै । प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते मुनिसत्तमाः ॥ १६७
सर्वे यज्ञा मुनिश्रेष्ठाः सहस्रशतदक्षिणाः । *सर्वे काञ्चनयूपाश्च सर्वे काञ्चनवेदयः ॥ १६८
सर्वे देवैर्मुनिश्रेष्ठा विमानस्थैरलंकृतैः । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥ १६९
यस्य यज्ञे जगौ गाथां गन्धर्वो नारदस्तथा । वरीदासात्मजो विद्वान्महिम्ना तस्य विस्मितः ॥

नारद उवाच— १७०

न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्च विक्रमेण श्रुतेन च ॥ १७१
स हि सप्तसु द्वीपेषु चर्मी खड्गी शरासनी । रथी द्वीपाननुचरन्योगी संदृश्यते नृभिः ॥ १७२
अनष्टद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः । प्रभावेण महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १७३
स सर्वरत्नभाक्सम्राट्चक्रवर्ती बभूव ह । स एव पशुपालोऽभूत्क्षेत्रपालः स एव च ॥ १७४
स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्जुनोऽभवत् । स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा ॥ १७५
भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव च भास्करः । स हि नागान्मनुष्येषु माहिष्मत्यां महाद्युतिः ॥ १७६
कर्कोट[11]कसुताञ्जित्वा पुर्यां तस्यां न्यवेशयत् । स वै वेगं समुद्रस्य प्रावृट्कालेऽम्बुजेक्षणः ॥ १७७
क्रीडन्निव भुजोद्भिन्नं प्रतिस्रोतश्चकार ह । लुण्ठिता क्रीडता तेन[12] नदी तद्ग्राममालिनी[13] ॥ १७८
चलदूर्मिसहस्रेण श[14]ङ्किताऽभ्येति नर्मदा । तस्य बाहुसहस्रेण क्षिप्यमाणे महोदधौ ॥ १७९
भयान्निलीना निश्चेष्टाः पातालस्था महीसुराः । चूर्णीकृतमहावीचिं[15] चलन्मीनमहातिमिम् ॥ १८०
मा[16]रुताविद्धफेनौघमावर्तक्षो[17]भसंकुलम् । प्रावर्तयत्तदा राजा सह[18]स्रेण च बाहुना ॥ १८१
देवासुरसमाक्षिप्तः क्षीरोदमिव मन्द[19]रैः । मन्दरक्षोभचकि[20]तां अमृतोत्पादशङ्किताः ॥ १८२
सहसोत्पतिता भीता भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम् । नता निश्चलमूर्धानो बभूवुस्ते महोरगाः ॥ १८३
सायाह्ने कदलीखण्डाः कम्पिता इव वायुना । स वै बद्ध्वा धनुर्ज्याभिरुत्सिक्तं पञ्चभिः शरैः
लङ्केशं मोहयित्वा तु स[21]बलं रावणं बलात् । निर्जित्य वशमानीय माहिष्मत्यां बबन्ध तम् १८४

* इदमर्धं ख. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. कृतकर्मा । २ क. कृताविनश्चतु° । ३ ख. °द्वीपाधिपोऽभ° । ४ ख. °त्वा स्वधर्मेणानु° । ५ ख. °ल भारतः यो° । ६ ख. वरदा° । ७ ख. °भिर्वा वि° । ८ क. सत्कृतः । ग. राक्षिताः । ९ क. स तु सर्वत्र भोगाढ्यश्चक्र° । १० ख °त्नभोगाढ्यश्चक्र° । ११ ख. °कयतान्क्षिप्त्वा पु° । १२ ग. °न फेनश्चोद्दाम° । १३ ग. °नी । वल° । १४ ग. °ङ्किनाऽभ्ये° १५ ग. °चिं वल° । १६ क. °रुतोद्भिन्नके° । १७ ग. °भदुःसहम् । १८ क. °स्रेणैव बा° । १९ ख. °रः । तत्संक्षोभेणाऽऽचकितास्ताक्ष्यागमनश° । २० क. °तास्ताक्ष्यागमनश° । २१ ग. सगणं ।

श्रुत्वा तु बद्धं पौलस्त्यं रावणं त्वर्जुनेन च । ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं ददृशे स्वयम् ॥ १८६
मुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनाभियाचितः । यस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः ॥ १८७
युगान्ते तोयदस्येव स्फुटतो ह्यशनेरिव । अहो बत मृधे वीर्यं भार्गवस्य यदच्छिनत् ॥ १८८
राज्ञो बाहुसहस्रस्य हैमं तालवनं यथा । तृषितेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना ॥ १८९
स भिक्षामददाद्वीरः सप्त द्वीपान्विभावसोः । पुराणि ग्रामघोषांश्च विषयांश्चैव सर्वशः ॥ १९०
जज्वाल तस्य सर्वाणि चित्रभानुर्दिदृक्षया । स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेण महात्मनः ॥ १९१
ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चैव वनानि च । स शून्यमाश्रमं रम्यं वरुणस्याऽऽत्मजस्य वै ॥ १९२
ददाह बलवद्भीतश्चित्रभानुः स हैहयः । यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ॥ १९३
वसिष्ठं(ष्ठो) नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत । यत्राप(तत्राऽऽप)वस्तु तं क्रोधाच्छप्तवानर्जुनं विभुः
यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम हैहय । तस्मात्ते दुष्करं कर्म कृतमन्यो हनिष्यति ॥ १९५
रामो नाम महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् । छित्त्वा बाहुसहस्रं ते प्रमथ्य तरसा बली ॥ १९६
तपस्वी ब्राह्मणस्त्वां तु हनिष्यति स भार्गवः । अनष्टद्रव्यता यस्य बभूवामित्रकर्षिणः ॥ १९७
प्रतापेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः । प्राप्तस्ततोऽस्य मृत्युर्वै तस्य शापान्महामुनेः ॥ १९८
वरस्तथैव भो विप्राः स्वयमेव वृतः पुरा । तस्य पुत्रशतं त्वासीत्पञ्च शेषा महात्मनः ॥ १९९
कृतास्त्रा बलिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विनः । शूरसेनश्च शूरश्च वृषणो मधुपध्वजः ॥ २००
जयध्वजश्च नाम्नाऽऽसीदावन्त्यो नृपतिर्महान् । कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महाबलाः २०१
जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः । तस्य पुत्रशतं ख्यातास्तालजङ्घा इति स्मृताः २०२
तेषां कुले मुनिश्रेष्ठा हैहयानां महात्मनाम् । वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावन्तयः स्मृताः ॥
तौण्डिकेराश्च विख्यातास्तालजङ्घास्तथैव च । भरताश्च सुजाताश्च बहुत्वान्नानुकीर्तिताः २०४
वृषप्रभृतयो विप्रा यादवाः पुण्यकर्मिणः । वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ॥ २०५
मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणस्तस्य वंशकृत् । वृषणाद्वृष्णयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥२०६
यादवा यदुनाम्ना ते निरुच्यन्ते च हैहयाः । न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं प्रति लभेच्च सः २०७
कार्तवीर्यस्य यो जन्म कथयेदिह नित्यशः । एते ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा द्विजोत्तमाः ॥ २०८
कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै । भूतानीव मुनिश्रेष्ठाः पञ्च स्थावरजङ्गमान् २०९
श्रुत्वा पञ्च विसर्गांस्तु राजा धर्मार्थकोविदः । वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥२१०
लभेत्पञ्च वरांश्चैव दुर्लभानिह लौकिकान् । आयुः कीर्तिं तथा पुत्रानैश्वर्यं भूतिमेव च ॥ २११
धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य भो द्विजाः । क्रोष्टोर्वंशं मुनिश्रेष्ठाः शृणुध्वं गदतो मम ॥ २१२
यदोर्वंशधरस्याथ यज्विनः पुण्यकर्मिणः । क्रोष्टोर्वंशं हि श्रुत्वैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः ॥ २१३

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे ययातिवंशानुकीर्तनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११०८

---

१ ख. तेजस्वी । २ ख. ग. वधिष्यति । ३ क. तस्य । ४ क. ग. प्रभावेण । ५ क. ग. °तः । रामात्ततो° । ६ क. ख. °शतान्यासन्पञ्च । ७ क. धन्विनः । ८ ग. °श्च धृष्टोक्तः कृष एव च । ज° । ९ ख. महावीर्या । १० ग. °आत्याश्च । ११ क. तौडिके° । ख. तोण्डिके° । १२ क. च । भार° । १३ ख. °षमष्टतपो वि° । १४ क. °णां लोकधारणहेतवः । भू° । १५ ख. लोकांस्तार° । १६ ख. वा । १७ क्रोष्टुवंशं । १८ ख. ग. श्रुत्वैनं ।

केदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः । ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ॥ ६८
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते । कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ॥ ६९
अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः । ततो गच्छेत राजेन्द्र सेवकं लोकविश्रुतम् ॥ ७०
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् । लभते सर्वकामानिह स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ७१
तिस्रः कोट्यश्च तीर्थानां सैवरे(?)कुरुनन्दन । रुद्रकोट्यां तथा कूपे ह्रदेषु च समन्तकः ॥ ७२
इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च दैवतानि पितॄनपि ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ७३
किंदाने च नरः स्नात्वा किंयज्ञे च महीपते । अप्रमेयमवाप्नोति दानं यज्ञं तथैव च ॥ ७४
कैलस्यां वार्युपस्पृश्य श्रद्दधानो जितेन्द्रियः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७५
सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः । कुरुश्रेष्ठ शुभं तीर्थं रामजन्मेति विश्रुतम् ॥ ७६
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणांश्चोत्सृज्य भारत । नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकानाप्नोति दुर्लभान् ॥ ७७
शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ७८
ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥ ७९
तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ८०
ततो गच्छेत राजेन्द्र फलेकीवनमुत्तमम् । तत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८१
तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् । दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ ८२
तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम । गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलमाप्नोति मानवः ॥ ८३
पाणिख्याते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः । अवाप्नुते राजसूयमृषिलोकं च गच्छति ॥ ८४
ततो गच्छेत धर्मज्ञ मिश्रकं लोकविश्रुतम् । तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ८५
व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् । सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ८६
ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः । मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८७
गत्वा मधुवटीं चापि देव्याः स्थानं नरः शुचिः । तत्र स्नात्वाऽर्चयेद्देवान्पितॄंश्च नियतः शुचिः ॥
स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८८
कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत । स्नातो वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८९
ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता । पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागाय निश्चयः ॥ ९०
कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तथा । अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९१
ऋणान्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च । गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तो नरेश्वर ॥
वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९२
अहश्च सुदिनश्चैव द्वे तीर्थे तु सुदुर्लभे । तयोः स्नात्वा नरश्रेष्ठ सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ९३
मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र रुद्रपदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ॥ ९४
शूलपाणिं महात्मानमश्वमेधफलं लभेत् । कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९५

---

१ ख. ञ. °न्द्र शिवं त्रैलोक्यवि° । २ ङ. च. ढ. सवकं । झ. ट. सर्वकं । ३ ट. °नां सार्धं च कु° । ४ ख. ञ. सर्वो हि·कु°° । ङ. ढ. सवरं । ५ क. °कोटीत° । ६ ख. ञ. °दे पञ्चसमन्तके । ह्र° । ७ ट. कूपस्थ । ८ ख. ञ. शंकरस्य । ९ क. °लद्वीव° । १० क. °लद्वीव° । ११ ख. ञ. °णिखाते । १२ ञ. देवीतीर्थे ।

अथ वामनकं गत्वा त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र विष्णुपदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च वामनम् ॥९६
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् । कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ९७
पवनस्य ह्रदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ९८
अमराणां ह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्यामराधिपम् । अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ९९
शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिसूर्ये यथाविधि । स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १००
श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०१
ततो नैमिषिकुञ्जं च समासाद्य सुदुर्लभम । ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपोधनाः ॥ १०२
तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रे गताः पुरा । ततः कुञ्जः सरस्वत्यां कृतो भरतसत्तम ॥ १०३
ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् । तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३२५

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

ततो गच्छेत धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् । कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १
ततो गच्छेन्नरव्याघ्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् । तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥
ब्राह्मणस्तु विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ २
ततो गच्छेन्नरव्याघ्र सोमतीर्थमनुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ३
सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप । यत्र मङ्कणकः सिद्धो ब्रह्मर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ ४
पुरा मङ्कणको राजन्कुशाग्रेणेति विश्रुतम् । क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ५
स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः । प्रनृत्तः किल विप्रर्षिर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ६
ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् । प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ७
ब्रह्मादिभिस्ततो देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः । विज्ञप्तो वै ऋषेरर्थे महादेवो नराधिप ॥
नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ८
ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टेन चेतसा । नृत्यन्तमब्रवीच्चैनं सुराणां हितकाम्यया ॥ ९
अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुङ्गव ॥ १०

ऋषिरुवाच—

तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम । किं मे नान्यः समो ब्रह्मन्क्षताच्छाकरसोऽस्रवत् ॥ ११
यं दृष्ट्वा संप्रनृत्तोऽहं हर्षेण महताऽन्वितः । तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषिं रागेण मोहितम् ॥ १२
अहं तु विस्मयं विप्र न गच्छामीह पश्य माम् । एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन वै तदा ॥ १३
अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ । ततो भस्म क्षताद्राजन्निःसृतं हि(हे)मसंनिभम् ॥ १४
तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः । नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ॥ १५
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् । त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १६

---

१ ख. ङ. ट. °म । कुशाग्रेण स मे ब्रह्मन्कराच्छा° ।

त्वामेव भगवन् सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये । देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ॥ १७
त्वयि सर्वेश दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ । सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिताऽन्वहम् ॥ १८
त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः । एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽब्रवीत् ॥ १९
त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै । ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ॥ २०
तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा । आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महामुने ॥ २१
सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् । न तेषां दुर्लभं किंचिदिह लोके परत्र वा ॥ २२
गच्छेत्सारस्वतं चापि लोकं नास्त्यत्र संशयः । एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २३
ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ २४
कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत । सांनिध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥ २५
कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६
अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्स्नात्वा च भरतर्षभ । अग्निलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ २७
विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ २८
ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ २९
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः । ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ३०
पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप । तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ३१
अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा । यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥
तत्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ ३२
अश्वमेधफलं चापि लभते स्वर्गमेव च । पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ॥ ३३
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् । उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ ३४
पृथूदके जप्यपरो नैव संसरणं लभेत् । गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥ ३५
वेदे च नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकम् । पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यत्तीर्थं नरोत्तम ॥ ३६
एतन्मेध्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः । तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकृतो जनाः ॥ ३७
पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः । मधुपूरं तु तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३८
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ तीर्थं देव्या यथाक्रमम् । सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ३९
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं चैव समश्नुते । पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ४०
अवकीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह । विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ ४१
व्रतोपनयनाभ्यां चाप्युपवासेन वा द्विजः । क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ ४२
क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ । चीर्णव्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातनम् ॥ ४३
समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ४४
फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः । ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ॥ ४५
साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते । उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४६
दानं वाऽप्युपवासो वा सहस्रगुणितो भवेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ ४७
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः । सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४८

विमोचन उपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः । प्रतिग्रहकृतैः पापैः सर्वैः संपरिमुच्यते ॥ ४९
ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पुण्येन महता युक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ ५०
यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः । तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ ५१
तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा । यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ ५२
सैनापत्ये च देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा । तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ॥ ५३
कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं प्रपद्यते ॥ ५४
स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः । अग्निष्टोममवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५५
ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ५६
तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते । अध्यास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ ५७
सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्यां कुरूद्वह । अभिगम्य तु तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ५८
तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् । अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ५९
नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदम । शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ ६०
तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातमात्रो नराधिप । सर्वदुःखपरित्यक्तो द्योतते शिववत्सदा ॥ ६१
ततस्त्वस्थिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ॥
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति भारत ॥ ६२
गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ॥
तत्र स्नात्वा नरो राजन्ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ६३
आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् । गतिं परामवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ६४
ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ ६५
बदरीणां वनं गच्छेद्वसिष्ठस्याऽऽश्रमं ततः । बदरी भक्ष्यते यत्र त्रिरात्रोपोषितैर्नरैः ॥ ६६
सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरीं भक्षयेत्तु यः । त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो[1] नराधिप ॥ ६७
इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । अहोरात्रोपवासेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ६८
एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः । नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ ६९
तथा गच्छेच्च राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । आदित्यस्याऽऽश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ ७०
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् । आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७१
सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरूद्वह । सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ७२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ दधीचस्य नराधिप । तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ॥ ७३
यत्र सारस्वतो जातः सिद्धिराट्तपसो[2] निधिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
सारस्वतीं गतिं[3] चैव लभते नात्र संशयः । ततः कन्याश्रमं गत्वा नियतो ब्रह्मचर्यया ॥ ७५
त्रिरात्रमुषितो राजन्नुपवासपरायणः । लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७६
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितामपि[4] । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥
मासि मासि समेष्यन्ति पुण्येन महताऽन्विताः ॥ ७७
संनिहितायामुपस्पृश्य[5] राहुग्रस्ते दिवाकरे । अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति शाश्वतम् ॥ ७८

१ ट. नवतुल्यो । २ क. °तः सो द्धिरास्तप° । ट. °तः सोऽग्निरास्तप° । ३ क. मतिं । ४ ख. ञ. °हितीम°
५ ख. ञ. °हित्यामु° ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च । उदपानाश्च विप्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ॥ ७९
निःसंशयममावास्यां समेष्यन्ति नराधिप । मासि मासि नरव्याघ्र संनिहितायां जनेश्वर ॥ ८०
तीर्थसंनयनादेव संनिहिता भुवि विश्रुता । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ॥ ८१
अमावास्यां तथा चैव राहुग्रस्ते दिवाकरे । यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ८२
अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् । स्नात एव तदाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ॥ ८३
यत्किंचिद्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ॥
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ८४
अभिवाद्य ततो गत्वा द्वारपालं मंचक्रुकम् । गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ८५
तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ ८६
पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् । त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ ८७
पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुनाऽतिसमीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८
दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण सरस्वतीम् । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ ८९
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । अप्येवं वाचमुत्सृज्य स्वर्गलोके महीयते ॥ ९०
ब्रह्मवेद्यां कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् । तस्मिन्वसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथंचन ॥ ९१
तरण्डकारण्डकयोर्यदन्तरं रामह्रदानां च मंचक्रुकस्य च ।
एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४१७

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

ततो गच्छेत धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् । यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १
तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च चिह्नितम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ॥ २
आसप्तमं कुलं चैव पुनीते नात्र संशयः । ततो गच्छेत धर्मज्ञ कलापवनमुत्तमम् ॥ ३
कृच्छ्रेण महता गत्वा तत्र स्नात्वा समाहितः । अग्निष्टोममवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ४
सौगन्धिकं वनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ५
सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः । तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६
ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी । प्लक्षादेवी स्मृता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥ ७
तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले । अर्चयित्वा पितॄन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८
ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् । षड्गुणं याति पातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥ ९
कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १०
सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञं च भारत । अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ ११

---

१ ख. अ. संनिहित्यां । २ ख. म. संहितां । ३ ट. °लं त्वरुतक° । ४ ख. अ. मतर्णक° । ५ क. °प्येकां वा° । ६ क. [illegible] । ८ ट. °ञ कापाप° । ९ ख. अ. °शान्यां भूपितं । १० ख. अ. पार्नीयं ।

त्रिशूलपातं तत्रैव तीर्थमासाद्य दुर्लभम् । तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १२
गाणपत्यं च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः । ततो राजगृहं गच्छेद्देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ॥ १३
शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता । दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल भारत ॥ १४
आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप । ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्तास्तपोधनाः ॥ १५
आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत । ततः शाकंभरीत्येवं नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १६
शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयेन्नियतः शुचिः ॥ १७
शाकाहारस्य यत्सम्यग्वर्षैर्द्वादशभिः फलम् । तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १८
ततो गच्छेत्सुवर्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं । यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १९
वरांश्च सुबहूँल्लेभे देवैरपि सुदुर्लभान् । उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ २०
अपि चाऽऽत्मा प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यति । त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥ २१
तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् । अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ २२
धूमवन्तीं ततो गच्छेत्त्रिरात्रमुषितो नरः । मनसा प्रार्थितान्कामाल्लँभते नात्र संशयः ॥ २३
देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिपे । तत्राऽऽगत्य तु धर्मज्ञ श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥ २४
महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् । प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ॥ २५
धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ २६
ततो गच्छेन्नरव्याघ्र नमस्कृत्य महागिरिम् । स्वर्गद्वारेण तत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥ २७
तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः । लभते पुण्डरीकं तु कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ २८
उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् । सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ॥
देवान्पितॄंश्च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥ २९
ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३०
कपिलावटं तु गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप । उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः । तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२
तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप । कपिलानां सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३३
ततो ललितिकां गच्छेच्छन्तनोस्तीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४५१

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

ततो गच्छेत राजेन्द्र कालिन्दीतीर्थमुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १
पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे ब्रह्मावर्ते पृथूदके । अविमुक्ते सुवर्णाख्ये यत्फलं नो लभेन्नरः ॥ २
तत्फलं समवाप्नोति यमुनायां नरोत्तम । स्वर्गभोगेऽतिरागो वै येषां मनसि वर्तते ॥ ३

---

१ ट °व्या वाक्येन । २ ख. ज. वेदास्तु । ३ ख. ज. उपावृत्तो । ४ ख. ज. °प। यात्रां गृह्णीत ध° । ५ ख. ललितकां । ज. ललितकं ।

यमुनायां विशेषेण स्नानदानेन सत्तम । आयुरारोग्यसंपत्तौ रूपयौवनताशुणे ॥ ४
येषां मनोरथस्तैस्तु न त्याज्यं यामुनं जलम् । ये बिभ्यति नरकादेर्दारिद्र्याद्ये त्रसन्ति च ॥
सर्वथा तैः प्रयत्नेन तत्र कार्यं निमज्जनम् ॥ ५
दारिद्र्यपापदौर्भाग्यपङ्कप्रक्षालनाय वै । ऋते वै यामुनं तोयं न चान्योऽस्ति युधिष्ठिर ॥ ६
श्रद्धाहीनानि कर्माणि मतान्यर्थफलानि वै । फलं ददाति संपूर्णं यामुनं स्नानमात्रतः ॥ ७
अकामो वा सकामो वा यामुने सलिले नृप । इहामुत्र च दुःखानि मज्जनान्नैव पश्यति ॥ ८
पक्षद्वये यथा चन्द्रः क्षीयते वर्धते यथा । पातकं नश्यते तत्र स्नानात्पुण्यं विवर्धते ॥ ९
यथाऽब्धौ सुखमायान्ति रत्नानि विविधानि च । आयुर्वित्तं कलत्राणि संपदः संभवन्ति च ॥ १०
कामधेनुर्यथा कामं चिन्तामणिर्विचिन्तितम् । ददाति यमुनास्नानं तद्वत्सर्वं मनोरथम् ॥ ११
कृते तपः परं ज्ञानं त्रेतायां यजनं तथा । द्वापरे च कलौ दानं कालिन्दी सर्वदा शुभा ॥ १२
सर्वेषां सर्ववर्णानामाश्रमाणां च भूपते । यामुने मज्जनं धर्मं धाराभिः खलु वर्षति ॥ १३
अस्मिन्वै भारते वर्षे कर्मभूमौ विशेषतः । कालिन्द्यस्नायिनां नृणां निष्फलं जन्म कीर्तितम् १४
नैश्वर्यं गगने यद्वच्चान्द्रेऽमायां तु मण्डले । तद्वन्न भाति सत्कर्म यमुनामज्जनं विना ॥ १५
व्रतैर्दानैस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः । तत्र मज्जनमात्रेण यथा प्रीणाति केशवः ॥ १६
न समं विद्यते किंचित्तेजः सौरेण तेजसा । तद्वन्न यमुनास्नानसमानाः क्रतुजाः क्रियाः ॥ १७
प्रीतये वासुदेवस्य सर्वपापापनुत्तये । कालिन्द्या मज्जनं कुर्यात्स्वर्गलोकाय मानवः ॥ १८
किं रक्षितेन देहेन सुपुष्टेन बलीयसा । अध्रुवेण सुदेहेन यमुनामज्जनं विना ॥ १९
अस्थिस्तम्भं स्नायुबन्धं मांसक्षतजलेपनम् । चर्मावनद्धं दुर्गन्धपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ २०
जराशोकविपद्ग्रास्तं रोगमन्दिरमातुरम् । रागमूलमनित्यं च सर्वदोषसमाश्रयम् ॥ २१
परोपतापपापार्तिपरद्रोहपरेर्षिकम् । लोलुपं पिशुनं क्रूरं कृतघ्नं क्षणिकं तथा ॥ २२
निष्ठुरं दुर्धरं दुष्टं दोषत्रयविदूषितम् । अशुचि चापि दुर्गन्धि तापत्रयविमोहितम् ॥ २३
निसर्गतोऽधर्मरतं तृष्णाशतसमाकुलम् । कामक्रोधमहालोभनरकद्वारसंस्थितम् ॥ २४
कृमिवर्चस्तु भस्मादिपरिणामगुणावहम् । ईदृक्शरीरं व्यर्थं हि यमुनामज्जनं विना ॥ २५
बुद्बुदा इव तोयेषु प्रत्यण्डा इव पक्षिषु । जायन्ते मरणायैव यमुनास्नानवर्जिताः ॥ २६
अवैष्णवो हतो विप्रो हतं श्राद्धमपिण्डितम् । अब्रह्मण्यं हतं क्षत्रमनाचारहतं कुलम् ॥ २७
सदम्भश्च हतो धर्मः क्रोधेनैव हतं तपः । अदृढं च हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं श्रुतम् ॥ २८
परभक्त्या हता नारी ब्रह्मचारी मदाद्धतः । अदीप्तेऽग्नौ हतो होमो हता भक्तिः समायिका ॥ २९
उपजीव्या हता कन्या स्वार्थे पाकक्रिया हता । शूद्रभिक्षो हतो योगः कृपणस्य हतं धनम् ॥ ३०
अनभ्यासहता विद्या हतो बोधो विरोधकृत् । जीवनार्थं हतं तीर्थं जीवनार्थं हतं व्रतम् ॥ ३१
असत्या च हता वाणी तथा पैशुन्यवादिनी । षट्कर्णगो हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः ॥ ३२
हतमश्रोत्रिये दानं हतो लोकश्च नास्तिकः । अश्रद्धया हतं सर्वं यत्कृतं पारलौकिकम् ॥ ३३
इहलोको हतो नृणां दरिद्राणां यथा नृप । मनुष्याणां हतं जन्म कालिन्दीमज्जनं विना ॥ ३४
उपपातकसर्वाणि पातकानि महान्ति च । भस्मी भवन्ति सर्वाणि यमुनामज्जनान्नृप ॥ ३५

१ ट. °म् । विस्तीर्णं गगनं यद्वच्चन्द्रमुडुडुमण्डलम् । त° । २ क. °वेणाऽऽशुदे° । ३ ट. °जसंयुतम् । ४ ट. °म् । रजस्वल° । ५ अ. °मपण्डि° । ६ ट. गुर्वभक्त्या । ७ ट. °री तया हतः । ८ ख. म. °द्रभक्षो हतो ।

वेपन्ते सर्वपापानि यमुनायां गते नरे । नाशके सर्वपापानां यदि स्नास्यन्ति वारिणि ॥ ३६
पावका इव दीप्यन्ते यमुनायां नरोत्तमाः । विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ३७
आर्द्रशुष्कलघुस्थूलं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् । तत्र स्नानं दहेत्पापं पावकः समिधो यथा ॥ ३८
प्रामादिकं च यत्पापं ज्ञानाज्ञानकृतं च यत् । स्नानमात्रेण नश्येत यमुनायां नृपोत्तम ॥ ३९
निष्पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्धताम् । संदेहो नात्र कर्तव्यः स्नाने वै यमुनाजले ४०
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप । सर्वेषां सर्वदा देवी यमुना पापनाशिका ॥ ४१
एष एव परो मन्त्र एतच्च परमं तपः । प्रायश्चित्तं परं चैव यमुनास्नानमुत्तमम् ॥ ४२
नृणां जन्मान्तराभ्यासात्कालिन्दीमज्जने मतिः । अध्यात्मज्ञानकौशल्यं जन्माभ्यासाद्यथा नृप ४३
संसारकर्दमालेपप्रक्षालनविशारदम् । पावनं पावनानां च यमुनास्नानमुत्तमम् ॥ ४४
स्नातास्तत्र च ये राजन्सर्वकामफलप्रदे । शुभांश्च भुञ्जते भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ॥ ४५
यमुना मोक्षदा प्रोक्ता मथुरासंगता यदि । मथुरायां च कालिन्दी पुण्याधिकविवर्धिनी ॥ ४६
अन्यत्र यमुना पुण्या महापातकहारिणी । विष्णुभक्तिप्रदा देवी मथुरासंगता भवेत् ॥ ४७
भक्तिभावेन संयुक्तः कालिन्द्यां यदि मज्जयेत् । कल्पकोटिसहस्राणि वसते संनिधौ हरेः ॥ ४८
मुक्तिं प्रयान्ति मनुजा नूनं सांख्येन वर्जिताः । पितरस्तस्य तृप्यन्ति तृप्ताः कल्पशतैर्दिवि ॥ ४९
ये पिबन्ति नरा राजन्यमुनासलिलं शुभम् । पञ्चगव्यसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥ ५०
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् । तत्र दानं च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ ५१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५०२

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

अत्र ते वर्णयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । पुरा कृतयुगे राजन्निषधे नगरे वरे ॥ १
आसीद्वैश्यः कुबेराभो नामतो हेमकुण्डलः । कुलीनः सत्क्रियो देवद्विजपावकपूजकः ॥ २
कृषिवाणिज्यकर्ताऽसौ बहुधा क्रयविक्रयी । गोघोटकमहिष्यादिपशुपोषणतत्परः ॥ ३
पयोदधीनि तक्राणि गोमयानि तृणानि च । काष्ठानि फलमूलानि लवणार्द्रादिपिप्पलीम् ॥ ४
धान्यानि शाकतैलानि वस्त्राणि विविधानि च । धातूनिक्षुविकारांश्च विक्रीणीते स सर्वदा ॥ ५
इत्थं नानाविधैर्वैश्य उपायैरपरैस्तथा । उपार्जयामास सदा अष्टौ हाटककोटयः ॥ ६
एवं महाधनः सोऽथ हाऽऽकर्णपलितोऽभवत् । पश्चाद्विचार्य संसारक्षणिकत्वं स्वचेतसि ॥ ७
तद्धनस्य षडंशेन धर्मकार्यं चकार सः । विष्णोरायतनं चक्रे गृहं चक्रे शिवस्य च ॥ ८
तडागं खानयामास विपुलं सागरोपमम् । वाप्यश्च पुष्करिण्यश्च बहुधा तेन कारिताः ॥ ९
वटाश्वत्थाम्रकङ्कोल्लजम्बूनिम्बादिकाननम् । आरोपितं स्वसत्त्वेन तथा पुष्पवनं शुभम् ॥ १०
उदयास्तमनं यावदन्नपानं चकार सः । पुराद्बहिश्चतुर्दिक्षु प्रपां चक्रेऽतिशोभनाम् ॥ ११
पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि दानानि भूपते । ददौ तानि स धर्मात्मा नित्यं दानपरस्तदा ॥ १२
यावज्जीवकृते पापे प्रायश्चित्तमथाकरोत् । देवपूजापरो नित्यं नित्यं चातिथिपूजकः ॥ १३
तस्येत्थं वर्तमानस्य संजातौ द्वौ सुतौ नृप । तौ सुप्रसिद्धनामानौ श्रीकुण्डलविकुण्डलौ ॥ १४

तयोर्मूर्ध्नि गृहं त्यक्त्वा जगाम तपसे वनम् । तत्राऽऽराध्य परं देवं गोविन्दं वरदं प्रभुम् ॥ १५
तपःक्लिष्टशरीरोऽसौ वासुदेवमनाः सदा । प्राप्तः स वैष्णवं लोकं यत्र गत्वा न शोचति ॥ १६
अथ तस्य सुतौ राजन्महामानसमन्वितौ । तरुणौ रूपसंपन्नौ धनगर्वेण गर्वितौ ॥ १७
दुःशीलौ व्यसनासक्तौ धर्मकर्माद्यदर्शकौ[1] । न वाक्यं चाऽऽगतौ मातुर्वृद्धानां वचनं तथा ॥ १८
कुमार्गगौ दुरात्मानौ पितृमित्रनिषेधकौ । अधर्मनिरतौ दुष्टौ परदाराभिगामिनौ ॥ १९
गीतवादित्रनिरतौ वीणावेणुविनोदिनौ । वारस्त्रीशतसंयुक्तौ गायन्तौ चेरतुस्तदा ॥ २०
चाटुकारजनैर्युक्तौ[2] बिम्बोष्ठीषु विशारदौ । सुवेषौ चारुवसनौ चारुचन्दनरूषितौ ॥ २१
तथा सुगन्धमाल्याढ्यौ कस्तूरीलक्ष्मलक्षितौ । नानालंकारशोभाढ्यौ मौक्तिकाहारहारिणौ ॥२२
गजवाजिरथौघेन क्रीडन्तौ तावितस्ततः । मधुपानसमायुक्तौ परस्त्रीरतिमोहितौ ॥ २३
नाशयन्तौ पितृद्रव्यं सहस्रं ददतुः शतम् । तस्थतुः स्वगृहे रम्ये नित्यं भोगपरायणौ ॥ २४
इत्थं तु तद्धनं ताभ्यां विनियुक्तमसद्व्ययैः । वारस्त्रीविटशैलूषमल्लचारणबन्दिषु ॥ २५
अपात्रे तद्धनं दत्तं क्षिप्तं बीजमिवोषरे । न सत्पात्रे च तद्दत्तं न ब्राह्मणमुखे हुतम् ॥ २६
नार्चितो भूतभृद्विष्णुः सर्वपापप्रणाशनः । उभयोरेव तद्द्रव्यमचिरेण क्षयं ययौ ॥ २७
ततस्तौ दुःखमापन्नौ कार्पण्यं परमं गतौ । शोचमानौ तु मुह्यन्तौ क्षुत्पीडादुःखपीडितौ ॥ २८
तयोस्तु तिष्ठतोर्गेहे नास्ति यद्भुज्यते तदा । स्वजनैर्बान्धवैः सर्वैः सेवकैरुपजीविभिः ॥ २९
द्रव्याभावे परित्यक्तौ चिन्त्यमानौ ततः पुरे । पश्चाच्चौर्यं समारब्धं ताभ्यां च नगरे नृप ॥ ३०
राजतो लोकतो भीतौ स्वपुरान्निःसृतौ तदा । चक्रतुर्वनवासं तौ सर्वेषामुपपीडितौ ॥ ३१
जघ्नतुः सततं मूढौ शितैर्बाणैर्विषार्पितैः[3] । नानापक्षिवराहांश्च हरिणान्रोहितांस्तथा ॥ ३२
शशकाञ्शल्लकान्गोधाञ्श्वापदांश्चेतरान्बहून् । महाबलौ भिल्लसङ्गावाखेटकभुजौ सदा ॥ ३३
एवं मांसमयाहारौ पापाहारौ परंतप । कदाचिद्भूधरं प्राप्तो ह्येकोऽन्यश्च वनं गतः ॥ ३४
शार्दूलेन हतो ज्येष्ठः कनिष्ठः सर्पदंशितः । एकस्मिन्दिवसे राजन्पापिष्ठौ निधनं गतौ ॥ ३५
यमदूतैस्ततो बद्ध्वा पाशैर्नीतौ यमालयम् । गत्वाऽभिजगदुः सर्वे ते दूताः पापिनावुभौ ॥ ३६
धर्मराज नरावेतावानीतौ तव शासनात् । आज्ञां देहि स्वभृत्येषु प्रसीद करवाम किम् ॥ ३७
आलोच्य चित्रगुप्तेन तदा दूताञ्जगौ यमः । एकस्तु नीयतां वीर निरयं तीव्रवेदनम् ॥ ३८
अपरः स्थाप्यतां स्वर्गे यत्र भोगा अनुत्तमाः । कृतान्ताज्ञां ततः श्रुत्वा दूतैश्च क्षिप्रकारिभिः ३९
निक्षिप्तो रौरवे घोरे यो ज्येष्ठो हि नराधिप । तेषां दूतवरः कश्चिदुवाच मधुरं वचः ॥ ४०
विकुण्डल मया सार्धमेहि स्वर्गं ददामि ते । भुङ्क्ष्व भोगान्सुदिव्यांस्त्वमर्जितान्स्वेन कर्मणा ४१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५४३

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

ततो हृष्टमनाः सोऽथ दूतं पप्रच्छ तं पथि । संदेहं हृदि कृत्वा तु विस्मयं परमं गतः ॥
विचारयन्हृदि स्वर्गः कस्य हेतोः फलं मम ॥ १

---

१ ख. ग. 'र्मादिदूषकौ' । २ ट. 'त्तौ विटगोष्ठीवि' । ३ ख. ग. 'र्णैर्वेलापि' । ट. 'र्णैर्बिडालकान् । ना' ।

विकुण्डल उवाच—

हे दूतवर पृच्छामि संशयं त्वामहं परम् । आवां जातौ कुले तुल्ये तुल्यं कर्म तथा कृतम् ॥ २
दुर्मृत्युरपि तुल्योऽभूत्तुल्यो दृष्टो यमस्तथा । कथं स नरके क्षिप्तस्तुल्यकर्मा ममाग्रजः ॥ ३
ममाभवत्कथं नाकमिति मे छिन्धि संशयम् । देवदूत न पश्यामि मम स्वर्गस्य कारणम् ॥ ४

देवदूत उवाच—

माता पिता सुतो जाया स्वसा भ्राता विकुण्डल । जन्महेतोरियं संज्ञा जन्तोः कर्मोपभुक्तये ॥ ५
एकस्मिन्पादपे यद्वच्छकुनानां समागमः । यद्यत्समीहितं कर्म कुरुते पूर्वभावितः ॥ ६
तस्य तस्य फलं भुङ्क्ते कर्मणः पुरुषः सदा । सत्यं वदामि ते प्रीत्या नरैः कर्म शुभाशुभम् ॥ ७
स्वकृतं भुज्यते वैश्य काले काले पुनः पुनः । एकः करोति कर्माणि एकस्तत्फलमश्नुते ॥ ८
अन्यो न लिप्यते वैश्य कर्मणाऽन्यस्य कुत्रचित् । अपतन्नरके पापैस्तव भ्राता सुदारुणैः ॥
त्वं च धर्मेण धर्मज्ञ स्वर्गं प्राप्नोषि शाश्वतम् ॥ ९

विकुण्डल उवाच—

आबाल्यान्मम पापेषु न पुण्येषु रतं मनः । अस्मिञ्जन्मनि हे दूत दुष्कृतं हि कृतं मया ॥ १०
देवदूत न जानामि सुकृतं कर्म चाऽऽत्मनः । यदि जानासि मत्पुण्यं तन्मे त्वं कृपया वद ॥ ११

देवदूत उवाच—

शृणु वैश्य प्रवक्ष्यामि यत्त्वया पुण्यमर्जितम् । जानामि तदहं सर्वं न त्वं वेत्सि सुनिश्चितम् ॥ १२
हरिमित्रसुतो विप्रः स्वमित्रो वेदपारगः । आसीत्तस्याऽऽश्रमः पुण्यो यमुनादक्षिणे तटे ॥ १३
तेन सख्यं वने तस्मिंस्तव जातं विशां वर । तत्सङ्गेन त्वया स्नानं माघमासद्वयं तथा ॥ १४
कालिन्दीपुण्यपानीये सर्वपापहरे वरे । तत्तीर्थे लोकविख्याते नाम्ना पापप्रणाशने ॥ १५
एकेन सर्वपापेभ्यो विमुक्तस्त्वं विशांपते । द्वितीये माघपुण्येन प्राप्तः स्वर्गस्त्वयाऽनघ ॥ १६
त्वं तत्पुण्यप्रभावेन मोदस्व सततं दिवि । नरकेषु तव भ्राता महतीं नाम यातनाम् ॥ १७
छिद्यमानोऽसिपत्रैश्च भिद्यमानस्तु मुद्गरैः । चूर्ण्यमानः शिलापृष्ठे तप्ताङ्गारेषु भर्जितः ॥ १८
इति दूतवचः श्रुत्वा भ्रातृदुःखेन दुःखितः । पुलकाङ्कितसर्वाङ्गो दीनोऽसौ विनयान्वितः ॥ १९
उवाच तं देवदूतं मधुरं निपुणं वचः । मैत्री सप्तपदी साधो सतां भवति सत्फला ॥ २०
मित्रभावं विचिन्त्य त्वं मामुपाकर्तुमर्हसि । त्वत्तो हि श्रोतुमिच्छामि सर्वज्ञस्त्वं मतो मम ॥ २१
यमलोकं न पश्यन्ति कर्मणा केन मानवाः । गच्छन्ति निरयं येन तन्मे त्वं कृपया वद ॥ २२

देवदूत उवाच—

सम्यक्पृष्टं त्वया वैश्य नष्टपापोऽसि साम्प्रतम् । विशुद्धे हृदये पुंसां बुद्धिः श्रेयसि जायते ॥ २३
यद्यप्यवसरो नास्ति मम सेवापरस्य वै । तथाऽपि च तव स्नेहात्प्रवक्ष्यामि यथामति ॥ २४
कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा । परपीडां न कुर्वन्ति न ते यान्ति यमालयम् ॥ २५
न वेदैर्न च दानैश्च न तपोभिर्न चाध्वरैः । कथंचित्स्वर्गतिं यान्ति पुरुषाः प्राणिहिंसकाः ॥ २६
अहिंसा परमो धर्मो ह्यहिंसैव परं तपः । अहिंसा परमं दानमित्याहुर्मुनयः सदा ॥ २७
मशकान्सरीसृपान्दंशान्यूकाद्यान्मानवांस्तथा । आत्मौपम्येन पश्यन्ति मानवा ये दयालवः ॥ २८
तप्ताङ्गारमयस्कीलं मार्दं प्रेततरङ्गिणीम् । दुर्गतिं नैव गच्छन्ति कृतान्तस्य च ते नराः ॥ २९

---

१ क. ॱमः । योऽपापो यो हि यत्कर्म ।

भूतानि येऽत्र हिंसन्ति जलस्थलचराणि च । जीवनार्थं च ते यान्ति कालसूत्रं च दुर्गतिम्॥ ३०
श्वमांसभोजनास्तत्र पूयशोणितपायिनः । मज्जन्तश्च वसापङ्के दष्टाः कीटैरधोमुखैः ॥ ३१
परस्परं च खादन्तो ध्वान्ते चान्योन्यघातिनः । वसन्ति कल्पानेकांस्ते रुदन्तो दारुणं रवम्॥३२
नरकाभिःसृता वैश्य स्थावराः स्युश्चिरं तु ते । ततो गच्छन्ति ते क्रूरास्तिर्यग्योनिशतेषु च ॥३३
पश्चाद्भवन्ति जातान्धाः काणाः कुब्जाश्च पङ्गवः । दरिद्राश्चाङ्गहीनाश्च मानुषाः प्राणिहिंसकाः३४
तस्माद्वैश्य परत्रेह कर्मणा मनसा गिरा । लोकद्वयसुखप्रेप्सुर्धर्मज्ञो न तदाचरेत् ॥ ३५
लोकद्वये न विन्दन्ति सुखानि प्राणिहिंसकाः । ये न हिंसन्ति भूतानि न ते बिभ्यति कुत्रचित् ३६
प्रविशन्ति यथा नद्यः समुद्रमृजुवक्रयाः । सर्वे धर्मा अहिंसायां प्रविशन्ति तथा दृढम् ॥ ३७
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । अभयं येन भूतेभ्यो दत्तमत्र विशां वर ॥ ३८
ये नियोगांश्च शास्त्रोक्तान्धर्माधर्मविमिश्रितान् । पालयन्तीह ये वैश्य न ते यान्ति यमालयम्॥३९
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । स्वधर्मनिरताः सर्वे नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ४०
यथोक्तचारिणः सर्वे वर्णाश्रमसमन्विताः । नरा जितेन्द्रिया यान्ति ब्रह्मलोकं तु शाश्वतम् ॥४१
इष्टापूर्तरता ये च पञ्चयज्ञरताश्च ये । दयान्विताश्च ये नित्यं नेक्षन्ते ते यमालयम् ॥ ४२
इन्द्रियार्थनिवृत्ता ये समर्था वेदवादिनः । अग्निपूजारता नित्यं ते विप्राः स्वर्गगामिनः ॥ ४३
अदीनवदनाः शूराः शत्रुभिः परिवेष्टिताः । आहवेषु विपन्ना ये तेषां मार्गो दिवाकरः ॥ ४४
अनाथस्त्रीद्विजार्थे च शरणागतपालने । प्राणांस्त्यजन्ति ये वैश्य न च्यवन्ति दिवस्तु ते ॥ ४५
पङ्ग्वन्धबालवृद्धांश्च रोग्यनाथदरिद्रितान् । ये पुष्णन्ति सदा वैश्य ते मोदन्ते सदा दिवि ॥४६
गां दृष्ट्वा पङ्कनिर्मग्नां रोगमग्नं द्विजं तथा । उद्धरन्ति नरा ये च तेषां लोकोऽश्वमेधिनाम् ॥ ४७
गोग्रासं ये प्रयच्छन्ति ये शुश्रूषन्ति गाः सदा । ये नाऽऽरोहन्ति गोपृष्ठे ते स्वर्लोकनिवासिनः४८
गर्तमात्रं तु ये चक्रुर्यत्र गौस्तृषा भवेत् । यमलोकमदृष्ट्वैव ते यान्ति स्वर्गतिं नराः ॥ ४९
अग्निपूजादेवपूजागुरुपूजारताश्च ये । द्विजपूजारता नित्यं ते विप्राः स्वर्गगामिनः ॥ ५०
वापीकूपतडागादौ धर्मस्यान्तो न विद्यते । पिबन्ति स्वेच्छया यत्र जलस्थलचराः सदा ॥ ५१
नित्यं दानपरः सोऽत्र कथ्यते विबुधैरपि । यथा यथा च पानीयं पिबन्ति प्राणिनो भृशम् ॥५२
तथा तथाऽक्षयः स्वर्गो धर्मबुद्ध्या विशां वर। प्राणिनां जीवनं वारि प्राणा वारिणि संस्थिताः५३
नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पातकिनो नराः । प्रातःस्नानं हरेद्वैश्य बाह्याभ्यन्तरजं मलम् ॥ ५४
प्रातःस्नानेन निष्पापो नरो न निरयं व्रजेत् । स्नानं विना तु यो भुङ्क्ते मलाशी स सदा नरः५५
अस्नायी[2] यो नरस्तस्य विमुखाः पितृदेवताः । स्नानहीनो नरः पापः स्नानहीनो नरोऽशुचिः ॥
अस्नायी नरकं भुक्त्वा पुंस्कीटादिषु[3] जायते ॥ ५६
ये पुनः स्रोतसि स्नानमाचरन्तीह पर्वणि । ते नैव नरकं यान्ति न जायन्ते कुयोनिषु ॥ ५७
दुःस्वप्ना दुष्टचिन्ताश्च वन्ध्या भवन्ति सर्वदा । प्रातःस्नानेन शुद्धानां पुरुषाणां विशां वर ॥५८
तिलांश्च तिलपात्रं च तिलप्रस्थं यथाविधि । दत्त्वा प्रेतपतेर्भूमौ न व्रजन्ति नराः क्वचित् ॥ ५९
पृथिवीं काञ्चनं गां च दत्त्वा दानानि षोडश । गत्वा न विनिवर्तन्ते स्वर्गलोकाद्द्विकुण्डल ॥ ६०
पुण्यासु तिथिषु प्राज्ञो व्यतीपाते च संक्रमे । स्नात्वा दत्त्वा च यत्किंचिन्नैव मज्जति दुर्गतौ ॥६१

---

१ ख. ग. °म् । क्रमियोनिशतं गत्वा स्था° । २ क. °यी नोग्रतस्त° । ३ ख. ग. पुष्कसादिषु । ट. पुरीषादिषु । ४ ट. °तगतिं भूयो न ।

नैवाऽऽक्रामन्ति दातारो दारुणं रौरवं पथम् । इह लोके न जायन्ते कुले धनविवर्जिते ॥ ६२
सत्यवादी सदामौनी प्रियवादी च यो नरः । अक्रोधनः समाचारो नातिवाद्यनसूयकः ॥ ६३
सदा दाक्षिण्यसंपन्नः सदा भूतदयान्वितः । गोप्ता च परमर्माणां वक्ता परगुणस्य च ॥ ६४
परस्वं तृणमात्रं च मनसाऽपि न यो हरेत् । न पश्यन्ति विशां श्रेष्ठ ह्येते नरकयातनाम् ॥ ६५
परापवादी पाखण्डः पापेभ्योऽपि मतोऽधिकः । पच्यते नरके तावद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ६६
वक्ता परुषवाक्यानां मन्तव्यो नरकागतः । संदेहो न विशां श्रेष्ठ पुनर्याति च दुर्गतिम् ॥ ६७
न तीर्थैर्न तपोभिश्च कृतघ्नस्य च निष्कृतिः । सहते यातनां घोरां स नरो नरके चिरम् ॥ ६८
पृथिव्यां यानि तीर्थानि तेषु मज्जति यो नरः । जितेन्द्रियो जिताहारो न स याति यमालयम् ६९
न तीर्थे पातकं कुर्यान्न च तीर्थोपजीवनम् । तीर्थे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः ॥७०
दुर्जरं पातकं तीर्थे दुर्जरश्च प्रतिग्रहः । तीर्थे च दुर्जरं सर्वमेतत्किंनरकं व्रजेत् ॥ ७१
सकृद्गङ्गाम्भसि स्नातः पूतो गाङ्गेयवारिणा । न नरो नरकं याति अपि पातकराशिकृत् ॥ ७२
व्रतदानतपोयज्ञाः पवित्राणीतराणि च । गङ्गाबिन्द्वभिषिक्तस्य न समा इति नः श्रुतम् ॥ ७३
अन्यतीर्थसमां गङ्गां यो ब्रवीति नराधमः । स याति नरकं वैश्य दारुणं रौरवं महत् ॥ ७४
धर्मद्रवं ह्यपां बीजं वैकुण्ठचरणच्युतम् । धृतं मूर्ध्नि महेशेन यद्गाङ्गममलं जलम् ॥ ७५
तद्ब्रह्मैव न संदेहो निर्गुणं प्रकृतेः परम् । तेन किं समतां गच्छेदपि ब्रह्माण्डगोचरे ॥ ७६
गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि । नरो न नरकं याति किं तया सदृशं भवेत् ॥ ७७
नान्येन दह्यते सद्यः क्रिया नरकदायिनी । गङ्गाम्भसि प्रयत्नेन स्नातव्यं तेन मानवैः ॥ ७८
प्रतिग्रहनिवृत्तो यः प्रतिग्रहक्षमोऽपि सन् । स द्विजो द्योतते वैश्य तारारूपश्चिरं दिवि ॥ ७९
गामुद्धरन्ति ये पङ्काद्ये रक्षन्ति च रोगिणः । म्रियन्ते गोगृहे ये च तेषां नभसि तारकाः ॥ ८०
यमलोकं न पश्यन्ति प्राणायामपरायणाः । अपि दुष्कृतकर्माणस्तैरेव हतकिल्बिषाः ॥ ८१
दिवसे दिवसे वैश्य प्राणायामास्तु षोडश । अपि ब्रह्महणं[1] साक्षात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ ८२
तपांसि यानि तप्यन्ते व्रतानि नियमाश्च ये । गोसहस्रप्रदानं च प्राणायामस्तु तत्समः ॥ ८३
अब्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासे मासे नरः पिबेत् । संवत्सरशतं साग्रं प्राणायामस्तु तत्समः ॥ ८४
पातकं तु महद्यच्च तथा क्षुद्रोपपातकम् । प्राणायामैः क्षणात्सर्वं भस्मसात्कुरुते नरः ॥ ८५
मातृवत्परदारान्ये मन्यन्ते वै नरोत्तमाः । न ते यान्ति नरश्रेष्ठ कदाचिद्यमयातनाम् ॥ ८६
मनसाऽपि परेषां यः कलत्राणि न सेवते । सह लोकद्वयेनास्ति तेन वैश्य धरा धृता ॥ ८७
तस्माद्धर्मान्वितैस्त्याज्यं परदारोपसेवनम् । नयन्ति परदारास्तु नरकानेकविंशतिम् ॥ ८८
लोभो न जायते येषां परदारेषु मानसे । ते यान्ति देवलोकं तु न यमं वैश्यसत्तम ॥ ८९
शश्वत्क्रोधनिदानेषु यः क्रोधेन न जीयते । जितस्वर्गः स मन्तव्यः पुरुषोऽक्रोधनो भुवि ॥९०
मातरं पितरं पुत्र आराधयति देववत् । अप्राप्ते वार्धके काले न याति च यमालयम् ॥ ९१
पितुश्चाधिकभावेन येऽर्चयन्ति गुरुं नराः । भवन्त्यतिथयो लोके ब्रह्मणस्ते विशां वर ॥ ९२
इह चैव स्त्रियो धन्याः शीलस्य परिरक्षणात् । शीलभङ्गे च नारीणां यमलोकः सुदारुणः ॥९३
शीलं रक्ष्यं सदा स्त्रीभिर्दुष्टसङ्गविवर्जनात् । शीलेन हि परः स्वर्गः स्त्रीणां वैश्य न संशयः ॥९४
शूद्रस्य पाकयज्ञेन निषिद्धाचरणेन च । दुर्गतिर्विहिता वैश्य तस्य सा नारकी गतिः ॥ ९५

1 ट. भ्रातृहणं ।

विचारयन्ति ये शास्त्रं वेदाभ्यासरताश्च ये । पुराणं संहितां ये च श्रावयन्ति पठन्ति च ॥ ९६
व्याकुर्वन्ति स्मृतिं ये च ये धर्मप्रतिबोधकाः । वेदान्तेषु निषण्णा ये तैरियं जगती धृता ॥ ९७
तत्तदभ्यासमाहात्म्यैः सर्वे ते हतकिल्बिषाः । गच्छन्ति ब्रह्मणो लोकं यत्र मोहो न विद्यते॥९८
ज्ञानमज्ञाय यो दद्याद्वेदशास्त्रसमुद्भवम् । अपि वेदास्तमर्चन्ति भवबन्धविदारणम् ॥ ९९
श्रूयतामद्भुतं ह्येतद्रहस्यं वैश्यसत्तम । संमतं धर्मराजस्य सर्वलोकामृतप्रदम् ॥ १००
न यमं यमलोकं च न भूतान्घोरदर्शनान् । पश्यन्ति वैष्णवा नूनं सत्यं सत्यं मयोदितम् ॥१०१
प्राहास्मान्यमुनाभ्राता सदैव हि पुनः पुनः । भवद्भिर्वैष्णवास्त्याज्या न ते स्युर्मम गोचराः ॥ १०२
स्मरन्ति ये सकृद्भूताः प्रसङ्गेनापि केशवम् । ते विध्वस्ताखिलाघौघा यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥१०३
दुराचारो दुष्कृतोऽपि सदाचाररतोऽपि यः । भवद्भिः स सदा त्याज्यो विष्णुं च भजते नरः ॥ १०४
वैष्णवो यद्गृहे भुङ्क्ते येषां वैष्णवसंगतिः । तेऽपि वः परिवार्याः स्युस्तत्सङ्गहतकिल्बिषाः ॥१०५
इत्थं वैश्यानुशास्त्यस्मान्देवो दण्डधरः सदा । अतो नो वैष्णवा यान्ति राजधानीं यमस्य तु ॥ १०६
विष्णुभक्तिं विना नॄणां पापिष्ठानां विशां वर । उपायो नास्ति नास्त्यन्यः संतर्तुं नरकाम्बुधिम् १०७
श्वपाकमपि नेक्षेत लोकेष्टं वैश्य वैष्णवम् । वैष्णवो वर्णबाह्योऽपि पुनाति भुवनत्रयम् ॥ १०८
एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।
विक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥ १०९
नरके तु चिरं मग्नाः पूर्वे ये च कुलद्वये । तदैव यान्ति ते स्वर्गं यदाऽर्चन्ति मुदा हरिम् ॥ ११०
विष्णुभक्तस्य ये दासा वैष्णवान्नभुजश्च ये । ते तु क्रतुभुजां वैश्य गतिं यान्ति निराकुलाः ॥१११
प्रार्थयेद्वैष्णवस्यान्नं प्रयत्नेन विचक्षणः । सर्वपापविशुद्ध्यर्थं तदभावे जलं पिबेत् ॥ ११२
गोविन्देति जपन्मन्त्रं कुत्रचिन्म्रियते यदि । स नरो न यमं पश्येत्तं च नेक्षामहे वयम् ॥ ११३
साङ्गं समुद्रं सध्यानं सऋषिच्छन्ददैवतम् । दीक्षया विधिवन्मन्त्रं जपेद्वै द्वादशाक्षरम् ॥ ११४
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण ये जपन्ति नरोत्तमाः । तान्दृष्ट्वा ब्रह्महा शुध्येद्भ्राजते विष्णुवत्स्वयम् ॥ ११५
शङ्खिनश्चक्रिणो भूत्वा ब्रह्माभ्यन्तरगामिनः । वसन्ति वैष्णवे लोके विष्णुरूपेण ते नराः॥११६
हृदि सूर्ये जले वाऽथ प्रतिमास्थण्डिलेऽपि च । समभ्यर्च्य हरिं यान्ति नरास्तद्वैष्णवं पदम् ॥ ११७
अथवा सर्वदा पूज्यो वासुदेवो मुमुक्षुभिः । शालग्रामे मणौ चक्रे वज्रकीटविनिर्मिते ॥ ११८
अधिष्ठानं हि तद्विष्णोः सर्वपापप्रणाशनम् । सर्वपुण्यप्रदं वैश्य सर्वेषामपि मुक्तिदम् ॥ ११९
यः पूजयेद्धरिं चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे । राजसूयसहस्रेण तेनेष्टं प्रतिवासरे ॥ १२०
सदा नमन्ति वेदान्ता ब्रह्म निर्वाणमच्युतम् । तत्प्रसादो भवेन्नॄणां शालग्रामशिलार्चनात्॥ १२१
महाकाष्ठस्थितो वह्निर्मुखस्थाने प्रकाशते । यथा तथा हरिर्व्यापी शालग्रामे प्रकाशते ॥ १२२
अपि पापसमाचाराः कर्मण्यनधिकारिणः । शालग्रामार्चका वैश्य नैव यान्ति यमालयम् ॥ १२३
न तथा रमते लक्ष्म्यां न तथा स्वपुरे हरिः । शालग्रामशिलाचक्रे यथा स रमते सदा ॥ १२४
अग्निहोत्रं कृतं तेन दत्ता पृथ्वी ससागरा । येनार्चितो हरिश्चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे ॥ १२५
शिला द्वादश भो वैश्य शालग्रामशिलोद्भवाः । विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते १२६
कोटिद्वादशलिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्णपङ्कजैः । यत्स्याद्द्वादशकालेषु दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥ १२७
यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् । उषित्वा स हरेर्लोके चक्रवर्तीह जायते ॥ १२८

१ ख. ञ. न दृता° । २ ख. ञ. °लातलम् ।

कामैः क्रोधैः प्रलोभैश्च व्याप्तो योऽत्र नराधमः । सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्रामशिलार्चनात् १२९
यः पूजयेच्च गोविन्दं शालग्रामे मुदा नरः । आभूतसंप्लवं यावन्न स प्रच्यवते दिवः ॥ १३०
विना तीर्थैर्विना दानैर्विना यज्ञैर्विना मतिम् । मुक्तिं यान्ति नरा वैश्य शालग्रामशिलार्चनात् १३१
नरकं गर्भवासं च तिर्यक्त्वं कृमियोनिताम् । न याति वैश्य पापोऽपि शालग्रामशिलार्चकः १३२
दीक्षाविधानमन्त्रज्ञो यश्चक्रे बलिमाहरेत् । गङ्गागोदावरीरेवा नद्यो मुक्तिप्रदाश्च याः ॥
निवसन्तीह ताः सर्वाः शालग्रामशिलाजले ॥ १३३
नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पैर्धूपदीपैर्विलेपनैः ॥ गीतवादित्रस्तोत्राद्यैः शालग्रामशिलार्चनम् ॥ १३४
कुरुते मानवो यस्तु कलौ भक्तिपरायणः । कल्पकोटिसहस्राणि रमते संनिधौ हरेः ॥ १३५
लिङ्गैस्तु कोटिभिर्दृष्टैर्यत्फलं पूजितैस्तुतैः । शालग्रामशिलायास्तु ह्येकेनाह्ना ह तत्फलम् ॥ १३६
सकृदभ्यर्चिते लिङ्गे शालग्रामशिलोद्भवे । मुक्तिं प्रयान्ति मनुजा नूनं सांख्येन वर्जिताः ॥ १३७
शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवाः सुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश ॥ १३८
शालग्रामशिलायां तु यः श्राद्धं कुरुते नरः । पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ताः कल्पशतं दिवि॥ १३९
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् । पञ्चगव्यसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥१४०
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनं । तोयं यदि पिबेत्पुण्यं शालग्रामशिलाङ्गजम् ॥ १४१
शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनत्रयम् । तत्र दानं च होमं च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ १४२
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्बिन्दुना समम् ॥ मातृस्तन्यं पुनर्नैव स पिबेद्विष्णुभाग्नरः ॥ १४३
शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः । कीटकोऽपि मृतो याति वैकुण्ठं भुवनं परम् ॥ १४४
शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् । भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननम् ॥ १४५
शालग्रामशिलाया यो मूल्यमुत्पादयेन्नरः । विक्रेता चानुमन्ता यः परीक्षासु च मोदते ॥ १४६
ते सर्वे नरकं यान्ति यावदाभूतसंप्लवम् । अतस्तं वर्जयेद्वैश्य चक्रस्य क्रयविक्रयम् ॥ १४७
बहुनोक्तेन किं वैश्य कर्तव्यं पापभीरुणा । स्मरणं वासुदेवस्य सर्वपापहरं हरेः ॥ १४८
तपस्तप्त्वा नरो घोरमरण्ये नियतेन्द्रियः ॥ यत्फलं समवाप्नोति तन्नत्वा गरुडध्वजम् ॥ १४९
कृत्वाऽपि बहुशः पापं नरो मोहसमन्वितः । न याति नरकं नत्वा सर्वपापहरं हरिं ॥ १५०
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । तानि सर्वाण्यवाप्नोति विष्णोर्नामानुकीर्तनात् १५१
देवं शार्ङ्गधरं विष्णुं ये प्रपन्नाः परायणाः । न तेषां यमसालोक्यं न ते स्युर्नरकौकसः ॥ १५२
वैष्णवः पुरुषो वैश्य शिवनिन्दां करोति यः । न विन्देद्वैष्णवं लोकं स याति नरकं महत् १५३
उपोष्यैकादशीमेकां प्रसङ्गेनापि मानवः । न याति यातनां यामीमिति लोमशतः श्रुतम् ॥ १५४
नेदृशं पावनं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । उभयं पद्मनाभस्य दिनं पातकनाशनम् ॥ १५५
तावत्पापानि देहेऽस्मिन्वसन्तीह विशां वर । यावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ॥ १५६
अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च । एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १५७
एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्य मानवैः । एकादश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं व्रजेत् ॥ १५८
एकादशीसमं किंचित्पुण्यं लोके न विद्यते । व्याजेनापि कृता यैस्तु वशं यान्ति न भास्करेः १५९
स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी । सुकलत्रप्रदा ह्येषा जीवत्पुत्रप्रदायिनी ॥ १६०
न गङ्गा न गया वैश्य न काशी न च पुष्करम् । न चापि वैष्णवं क्षेत्रं तुल्यं हरिदिनेन तु॥ १६१

१ ख ञ. व्रतैः । २ ख. ञ °र्मामेति लोकं स वैष्णवम् ।

यमुना चन्द्रभागा न तुल्या हरिदिनेन तु । अनायासेन येनात्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥ १६२
रात्रौ जागरणं कृत्वा समुपोष्य हरेर्दिने । दश वै पैतृके पक्षे मातृके दश पूर्वजाः ॥
प्रियाया दश ये वैश्य तानुद्धरति निश्चितम् ॥ १६३
द्वंद्वसङ्गं परित्यक्त्वा नागारिकृतकेतनाः । स्रग्विणः पीतवसनाः प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥ १६४
बालत्वे यौवने वाऽपि वार्धके वा विशां वर । उपोष्यैकादशीं नूनं नैति पापोऽतिदुर्गतिम् १६५
उपोष्येह त्रिरात्राणि कृत्वा वा तीर्थमज्जनम् । दत्त्वा हेमतिलान्गाश्च स्वर्गं यान्तीह मानवाः १६६
तीर्थे स्नान्ति न ये वैश्य न दत्तं काञ्चनं च यैः । नैव तप्तं तपः किंचित्ते स्युः सर्वत्र दुःखिताः १६७
संक्षिप्य कथितं धर्म नरकस्य निरूपणम् । अद्रोहः सर्वभूतेषु वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥ १६८
इन्द्रियाणां निरोधश्च दानं च हरिसेवनम् । वर्णाश्रमक्रियाणां च पालनं विधितः सदा ॥ १६९
स्वर्गार्थी सर्वदा वैश्य तपो दानं न कीर्तयेत् । यथाशक्ति तथा दद्यादात्मनो हितकाम्यया १७०
उपानद्वस्त्रदत्तानि पत्रं मूलं फलं जलम् । अवन्ध्यं दिवसं कार्यं दरिद्रेणापि वैश्यक ॥ १७१
इह लोके परे चैव न दत्तं नोपतिष्ठते । दातारो नैव पश्यन्ति तां तां वै यमयातनाम् ॥
दीर्घायुषो धनाढ्याश्च भवन्तीह पुनः पुनः ॥ १७२
किमत्र बहुनोक्तेन यान्त्यधर्मेण दुर्गतिम् । आरोहन्ति दिवं धर्मैर्नराः सर्वत्र सर्वदा ॥ १७३
तेन बालत्वमारभ्य कर्तव्यो धर्मसंग्रहः । इति ते कथितं सर्वं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १७४

वैश्य उवाच—

श्रुत्वा त्वद्वचनं सौम्य प्रसन्नं चित्तमेव मे । गङ्गोदं पापहं सद्यः पापहारि सतां वचः ॥ १७५
उपकर्तुं प्रियं वक्तुं गुणो नैसर्गिकः सताम् । शीतांशुः क्रियते केन शीतलोऽमृतमण्डलः ॥ १७६
देवदूत ततो ब्रूहि कारुण्यान्मम पृच्छतः । नरकान्निष्कृतिः सद्यो भ्रातुर्मे जायते कथम् ॥ १७७
इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदूतो जगाद ह । ध्यानं दृष्ट्वा क्षणं ध्यात्वा तन्मैत्रीरज्जुबन्धनः ॥ १७८
यत्ते वैश्याष्टमे पुण्यं त्वया जन्मनि संचितम् । तद्भ्रात्रे दीयतां सर्वं स्वर्गं तस्य यदीच्छसि ॥ १७९

विकुण्डल उवाच—

किं तत्पुण्यं कथं जातं किं जन्म च पुरातनम् । तत्सर्वं कथ्यतां दूत ततो दास्यामि सत्वरम् १८०

देवदूत उवाच—

शृणु वैश्य प्रवक्ष्यामि तत्पुण्यं च सहेतुकम् । पुरा मधुवने पुण्य ऋषिरासीच्च शाकुनिः ॥ १८१
तपोऽध्ययनसंपन्नस्तेजसा ब्रह्मणा समः । जज्ञिरे तस्य रेवत्यां नव पुत्रा ग्रहा इव ॥ १८२
ध्रुवः शाली बुधस्तारो ज्योतिष्मानुत पञ्चमः । अग्निहोत्ररता ह्येते गृहधर्मेषु रेमिरे ॥ १८३
निर्मोहो जितकामश्च ध्यानेकाष्ठो गुणाधिकः । एते गृहविरक्ताश्च चत्वारो द्विजसूनवः ॥ १८४
चतुर्थाश्रममापन्नाः सर्वकामविनिस्पृहाः । ग्रामैकवासिनः सर्वे निःसङ्गा निष्परिग्रहाः ॥ १८५
निराशा निष्प्रयत्नाश्च समलोष्टाश्मकाञ्चनाः । येन केनचिदाच्छन्ना येन केनचिदासि(शि)ताः १८६
सायंगृहास्तथा नित्यं नित्यं ध्यानपरायणाः । जितनिद्रा जिताहारा वातशीतसहिष्णवः ॥ १८७
पश्यन्तो विष्णुरूपेण जगत्सर्वं चराचरम् । चरन्ति लीलया पृथ्वीं तेऽन्योन्यं मौनमास्थिताः १८८
न कुर्वन्ति क्रियां कांचिद्देहार्थमात्रं हि योगिनः । दृष्टज्ञाना असंदेहाश्छिद्रिकारविशारदाः ॥ १८९
एवं ते तत्र विप्रस्य पूर्वमष्टमजन्मनि । तिष्ठतो मध्यदेशेषु पुत्रदारकुटुम्बिनः ॥ १९०

१ ट. °त्वा अब्रवीद्वाक्यमुत्तमम् । य° । २ ख. ञ. °नकोशो गु° । ३ ट. °दल्पमा° ।

गेहं तावकमाजग्मुर्मध्याह्ने क्षुत्पिपासिताः । वैश्वदेवान्तरे काले त्वया दृष्टा गृहाङ्गणे ॥ १९१
सगद्गदं साश्रुनेत्रं सहर्षं च ससंभ्रमम् । दण्डवत्प्रणिपातेन बहुमानपुरःसरम् ॥ १९२
प्रणम्य चरणैर्मूर्ध्नो कृत्वा पाणियुगाञ्जलिम् । तदाऽभिनन्दिताः सर्वे त्वया सूनृतया गिरा॥१९३
अद्य मे सफलं जन्म जीवितं सफलं तथा । अद्य विष्णुः प्रसन्नो मे सनाथोऽद्यास्मि पावनः१९४
धन्योऽस्म्यद्य गृहं धन्यं धन्या अद्य कुटुम्बिनः । ममाद्य पितरो धन्या धन्या गावः श्रुतं धनम्॥
गद्दृष्टौ भवतां पादौ तापत्रयहरौ मया । भवतां दर्शनं यस्माद्धन्यस्यैव हरेरिव ॥ १९६
एवं संपूज्य कृत्वा तु पादप्रक्षालनं तथा । धृतं मूर्ध्नि विशां श्रेष्ठ श्रद्धया परया तदा ॥ १९७
यत्र पादोदकं वैश्य श्रद्धया शिरसा धृतम् । गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपैर्भावपुरःसरम् ॥ १९८
संपूज्य सुन्दरान्नेन भोजिता यतयस्तथा । तृप्ताः परमहंसास्ते विश्रान्ता मन्दिरे निशि ॥ १९९
ध्यायन्तश्च परं ब्रह्म यज्ज्योतिर्ज्योतिषां मतम् । तेषामातिथ्यजं पुण्यं जातं यत्ते विशां वर॥२००
न तद्वक्त्रसहस्रेण वक्तुं शक्नोम्यहं खलु । भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां मतिजीविनः ॥
मतिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्रह्मजातयः ॥ २०१
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ २०२
अत एव सुपूज्यास्ते तस्माच्छ्रेष्ठा जगत्त्रये । तत्संगतिर्विशां श्रेष्ठ महापातकनाशिनी ॥ २०३
विश्रान्ता गृहिणो गेहे संतुष्टा ब्रह्मवेदिनः । आजन्मसंचितं पापं नाशयन्तीक्षणेन वै ॥ २०४
संचितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् । विनिर्दहति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥ २०५
स्वभ्रात्रे देहि तत्पुण्यं नरकाद्येन मुच्यते । इति दूतवचः श्रुत्वा ददौ पुण्यं स सत्वरम् ॥
हृष्टेन चेतसा भ्राता निरयात्सोऽपिनिर्गतः ॥ २०६
देवैस्तौ पुष्पवर्षेण पूजितौ च दिवं गतौ । ताभ्यां संपूजितः सम्यग्गतो दूतो यथागतः ॥ २०७
अखिलभुवनबोधं देवदूतस्य वाक्यं निगमवचनतुल्यं वैश्यपुत्रो निशम्य ।
स्वकृतसुकृतदानाद्भ्रातरं तारयित्वा सुरपतिवरलोकं तेन सार्धं जगाम ॥ २०८
इतिहासमिमं राजन्यः पठेच्छृणुयादपि । स गोसहस्रदानस्य विशोको लभते फलम् ॥ २०९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्ड एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७५२

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १
रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ २
गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे । स्नातोऽश्वमेधमाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३
तत्र कर्णह्रदे स्नात्वा देवमभ्यर्च्य शंकरम् । न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४
ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ५
अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥
गोसहस्रफलं विन्द्यात्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ६

---

१ ग. 'या भवता जलम् । ग.' । २ ख. ञ. 'नः । यतयश्च सु' ।

ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ७
यमुनाप्रभवं गच्छेत्समुपस्पृश्य यामुनम् । अश्वमेधफलं लब्ध्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८
दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ९
सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् । तत्रोष्य रजनीः पञ्च दद्याद्बहुसुवर्णकम् ॥ १०
अथ देवीं समासाद्य नरः परमदुर्गमम् । अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ११
ऋषिकुल्यां समासाद्य वसिष्ठं चैव भारत । वसिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ १२
ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते । यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ॥ १३
भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् । गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य दुर्लभम् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥ १५
ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् । उपस्पृशेत्स विद्यानां सर्वासां परमो भवेत् ॥ १६
महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने । एककालं निराहारो लोकान्संवसते शुभान् ॥ १७
षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये । तीर्णस्तारयते जन्तून्दश पूर्वान्दशापरान् ॥ १८
दृष्ट्वा महेश्वरं पुण्यं परं सुरनमस्कृतम् । कृतार्थः सर्वकृत्येषु न शोचेन्मरणं क्वचित् ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा विन्द्याद्बहुसुवर्णकम् ॥ १९
अथ वेतसिकां गच्छेत्पितामहनिषेविताम् । अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ २०
अथ सुन्दरिकां तीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेविताम् । रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ २१
ततो ब्राह्मणिकां गत्वा ब्रह्मचारी समाहितः । पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ २२
ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं द्विजनिषेवितम् । तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ २३
नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति । प्रविष्टमानस्तु नरः सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ २४
तत्र मासं वसेद्धीरो नैमिषे तीर्थतत्परः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥ २५
अभिषेकं तत्र कृत्वा नियतो नियताशनः । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २६
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम । यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ॥ २७
स मोदेत्स्वर्गलोकस्थ एवमाहुर्मनीषिणः । नित्यं मेध्यं च पुण्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ २८
गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्सदा ॥ २९
सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः । सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ३०
ततश्च बाहुदां गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥
देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३१
ततश्च रजनीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यजनैर्वृताम् । पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ३२
विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी । तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ३३
गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरयूतीर्थमुत्तमम् । यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ॥ ३४
देहं त्यक्त्वा पुरा राजंस्तस्य तीर्थस्य तेजसा । रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ ३५
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप । सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ३६
रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन । अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ३७

* *१ ख. ञ. *न नरः पुण्यो महाश्रमे । ती* । २ ख. ञ. महाश्रमं । ३ क. गवामयस्य । ४ ख. ङ. ञ. ट. ढ. ब्राहुदां । ५ ट. गेहं ।

शतसाहस्रकं तत्र तीर्थं भरतसत्तम । तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ॥
गोसहस्रफलं पुण्यमाप्नोति भरतर्षभ ॥ ३८
ततो गच्छेत धर्मज्ञ ऊर्ध्वस्थानमनुत्तमम् । कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ॥ ३९
गोसहस्रफलं विन्द्यात्तेजस्वी चापि जायते । ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ॥ ४०
कपिलानां ह्रदे स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् । मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ४१
गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते । अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ४२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७९४

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

युधिष्ठिर उवाच—

वाराणस्याश्च माहात्म्यं संक्षेपात्कथितं त्वया । विस्तरेण मुने ब्रूहि तदा प्रीणाति मे मनः ॥ १

नारद उवाच—

अत्रेतिहासं वक्ष्यामि वाराणस्या गुणाश्रयम् । यस्य श्रवणमात्रेण मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ २
मेरुशृङ्गे पुरा देवमीशानं त्रिपुरद्विपम् । दिव्यासनगता देवी महादेवमपृच्छत ॥ ३

देव्युवाच—

देवदेव महादेव भक्तानामार्तिनाशन । कथं त्वां पुरुषो देवमचिरादेव पश्यति ॥ ४
सांख्ययोगस्तथा ध्यानं कर्मयोगोऽथ वैदिकः । आयासबहुला लोके यानि चान्यानि शंकर ॥ ५
येन विश्रान्तचित्तानां योगिनां कर्मिणामपि । दृश्यो हि भगवान्सूक्ष्मः सर्वेषामथ देहिनाम् ॥ ६
एतद्गुह्यतमं ज्ञानं गूढं ब्रह्मादिसेवितम् । हिताय सर्वभूतानां ब्रूहि कामाङ्गनाशन ॥ ७

ईश्वर उवाच—

अवाच्यमप्रविज्ञानं ज्ञानमज्ञैर्बहिष्कृतम् । वक्ष्ये तव यथातत्त्वं यदुक्तं परमर्षिभिः ॥ ८
परं गुह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसी पुरी । सर्वेषामेव भूतानां संसारार्णवतारिणी ॥ ९
तत्र भक्त्या महादेवि मदीयं व्रतमास्थिताः । निवसन्ति महात्मानः परं नियममास्थिताः ॥ १०
उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमं च तत् । ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमविमुक्तं परं मम ॥ ११
स्थानान्तरपवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च । श्मशानसंस्थितान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥ १२
भूर्लोके नैव संलग्नमन्तरिक्षे ममालयम् । अमुक्तास्तन्न पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥ १३
श्मशानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतं । कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यत्र सुन्दरि ॥ १४
देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम । मद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति च ॥ १५
दत्तं जप्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतं च यत् । ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राक्षयं भवेत् ॥ १६
जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं पूर्वसंचितम् । अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥ १७
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च वर्णसंकराः । स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पापयोनयः ॥ १८
कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः । काले संनिधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने ॥ १९
चन्द्रार्धमौल्यस्त्र्यक्षा महावृषभवाहनाः । शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २०

१ ख. ञ. ट. °मध्यापनं ।

नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी । ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥ २१
मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारं चातिभीषणम् । अर्चनाचरणे मुक्त्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥ २२
दुर्लभा तपसा चापि मृतस्य परमेश्वरि । यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥ २३
प्रसादाज्जायते सम्यङ्मम शैलेन्द्रनन्दिनि । अप्रबुद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥ २४
विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः । हन्यमानोऽपि यो विद्वान्वसेद्विघ्नशतैरपि ॥ २५
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति । जन्ममृत्युजरामुक्तं परं यान्ति शिवालयम् ॥ २६
अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम् । यां प्राप्य कृतकृत्यं स्यादिति मन्यन्ति पण्डिताः २७
न दानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया । प्राप्यते गतिरुत्कृष्टा याऽविमुक्ते तु लभ्यते ॥ २८
नानावर्णा विवर्णाश्च चाण्डालाद्या जुगुप्सिताः । किल्बिषैः पूर्णदेहाश्च विशिष्टैः पातकैस्तथा ॥ २९
भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः । अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ॥ ३०
अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् । कृत्वा वै नैष्ठिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ॥
तेषां तत्परमं ज्ञानं ददाम्यन्ते परं पदम् ॥ ३१
प्रयागं नैमिषारण्यं श्रीशैलोऽथ महाबलम् । केदारं भद्रकर्णं तु गया पुष्करमेव च ॥ ३२
कुरुक्षेत्रं भद्रकोटिर्नर्मदाऽऽम्रातकेश्वरी । शालग्रामं च कुब्जाम्रं कोकामुखमनुत्तमम् ॥
प्रभासं विजयेशानं गोकर्णं भद्रकर्णकम् ॥ ३३
एतानि पुण्यस्थानानि त्रैलोक्ये विश्रुतानि ह । न यास्यन्ति परं तत्त्वं वाराणस्यां यथा मृताः ॥
वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी । प्रविष्टा नाशयेत्पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥ ३५
अन्यत्र सुलभा गङ्गा श्राद्धं दानं तपो जपः । व्रतानि सर्वमेवैतद्वाराणस्यां सुदुर्लभम् ॥ ३६
जपेच्च जुहुयान्नित्यं ददात्यर्चयतेऽमरान् । वायुभक्षश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ॥ ३७
यदि पापो यदि शठो यदि वाऽधार्मिको नरः । वाराणसीं समासाद्य पुनाति सकलं कुलम् ३८
वाराणस्यां येऽर्चयन्ति महादेवं स्तुवन्ति वै । सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥ ३९
अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां संन्यासादथ वाऽन्यतः । प्राप्यते तत्परं स्थानं सहस्रेणैव जन्मनाम् ॥ ४०
ये भक्ता देवदेवेशि वाराणस्यां वसन्ति वै । ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकेनैव तु जन्मना ॥ ४१
यत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना । अविमुक्तं तदासाद्य नान्यदिच्छेत्तपोवनम् ॥ ४२
यतो मयाऽविमुक्तं तदविमुक्तं ततः स्मृतम् । तदेव गुह्यं गुह्यानामेतद्विज्ञानमुच्यते ॥ ४३
ज्ञानाज्ञानाभिनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् । या गतिर्विदिता सुभ्रूः साऽविमुक्ते मृतस्य तु ॥ ४४
यानि चैवाविमुक्तान्ये देशे दृष्टानि कृत्स्नशः । पुरी वाराणसी तेभ्यः स्थानेभ्यो ह्यधिका शुभा ॥
यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः । व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्तके ॥ ४६
यत्तत्परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् । एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्नुयात् ॥ ४७
भ्रूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव मूर्धनि । यथाऽविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां व्यवस्थितम् ॥ ४८
वरणायास्तथा चास्या मध्ये वाराणसी पुरी । तत्रैव संस्थितं तत्त्वं नित्यमेवं विमुक्तकम् ॥ ४९
वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति । यत्र नारायणो देवो महादेवो दिवीश्वरः ॥ ५०
तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः । उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥ ५१
महापातकिनो देवि ये तेभ्यः पापकृत्तमाः । वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ५२

---

१ ट. 'क्षमिलेव वा'।

तस्मान्मुमुक्षुर्नियतो वसेद्वै मरणान्तकम् । वाराणस्यां महादेवाज्ज्ञानं लब्ध्वा विमुच्यते ॥ ५३
किं तु विघ्ना भविष्यन्ति पापोपहतचेतसः । ततो नैवाऽऽचरेत्पापं कायेन मनसा गिरा ॥ ५४
एतद्रहस्यं देवानां पुराणानां च सुव्रते । अविमुक्ताश्रयज्ञानं न कश्चिद्वेत्ति तत्त्वतः ॥ ५५

नारद उवाच—

देवतानामृषीणां च शृण्वतां परमेष्ठिनाम् । देवदेवेन[1] कथितं सर्वपापविनाशनम् ॥ ५६
यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः । यथेश्वराणां गिरिशः स्थानानामेतदुत्तमम् ॥ ५७
यैः समाराधितो रुद्रः पूर्वस्मिन्नेकजन्मनि । ते विन्दन्ति परं क्षेत्रमविमुक्तं शिवालयम् ॥ ५८
कलिकल्मषसंभूता येषामपहता मतिः । न तेषां वेदितुं शक्यं स्थानं तत्परमेष्ठिनः ॥ ५९
ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् । तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् ॥ ६०
यानि चेह प्रकुर्वन्ति पातकानि कृतालयाः । नाशयेत्तानि सर्वाणि देवः कालतनुः शिवः ॥ ६१
आगच्छेत्तदिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षिभिः । मृतानां च पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥ ६२
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः । योगी वाऽप्यथवाऽयोगी पापी वा पुण्यकृत्तमः ॥ ६३
न लोकवचनात्पित्रोर्न चैव गुरुवादतः । मतिर्न क्रमणीया स्यादविमुक्तगतिं प्रति ॥ ६४

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे वाराणसीमाहात्म्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८५७

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

तत्रेदं विमलं लिङ्गमोङ्कारं नाम शोभनम् । यस्य स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १
एतत्परतरं ज्ञानं पञ्चायतनमुत्तमम् । सेवितं मुनिभिर्नित्यं वाराणस्यां विमोक्षणम् ॥ २
तत्र साक्षान्महादेवः पञ्चायतनविग्रहः । रमते भगवान्रुद्रो जन्तूनामपवर्गदः ॥ ३
यत्तत्पाशुपतं ज्ञानं पञ्चायतनमुच्यते । तदेतद्विमलं लिङ्गमोङ्कारं समुपस्थितम् ॥ ४
शान्त्यतीता तथा शान्तिर्विद्या चैवापरावरा । प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्च पञ्चात्मं लिङ्गमैश्वरम् ॥ ५
पञ्चानामपि देवानां ब्रह्मादीनां समाश्रयम् । ओङ्कारबोधकं लिङ्गं पञ्चायतनमुच्यते ॥ ६
संस्मरेदैश्वरं लिङ्गं पञ्चायतनमव्ययम् । देहान्ते तत्परं ज्योतिरानन्दं विशते बुधः ॥ ७
तत्र देवर्षयः पूर्वं सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा । उपास्य देवमीशानमापुरन्तः परं पदम् ॥ ८
मत्स्योदर्यास्तटे पुण्ये स्थानं गुह्यतमं शुभम् । गोचर्ममात्रं राजेन्द्र ओंकारेश्वरमुत्तमम् ॥ ९
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं मध्यमेश्वरमुत्तमम् । विश्वेश्वरं तथोंकारं कन्दर्पेश्वरमेव च ॥ १०
एतानि गुह्यलिङ्गानि वाराणस्यां युधिष्ठिर । न कश्चिदिह जानाति विना शंभोरनुग्रहात् ॥ ११
कृत्तिवासेश्वरस्यैव माहात्म्यं शृणु पार्थिव । तस्मिन्स्थाने पुरा दैत्यो हस्ती भूत्वा शिवान्तिकम् ॥ १२
ब्राह्मणान्हन्तुमायातो यत्र नित्यमुपासते । तेषां लिङ्गान्महादेवः प्रादुरासीत्त्रिलोचनः ॥ १३
रक्षणार्थं महादेवो भक्तानां भक्तवत्सलः । हत्वा गजाकृतिं दैत्यं शूलेनावज्ञया हरः ॥ १४
वासस्तस्याकरोत्कृत्तिं कृत्तिवासेश्वरस्ततः । तत्र सिद्धिं परां प्राप्ता मुनयो हि युधिष्ठिर ॥ १५

---

१ ट. देव्यै दे° ।

तेनैव च शरीरेण प्राप्तास्तत्परमं पदम् । विद्याविद्येश्वरा रुद्राः शिवा ये च प्रकीर्तिताः ॥ १६
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं नित्यमाश्रित्य संस्थिताः । ज्ञात्वा कलियुगं घोरमधर्मबहुलं जनाः ॥
कृत्तिवासं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥ १७
जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षोऽन्यत्राऽऽप्यते न वा । एकेन जन्मना मोक्षः कृत्तिवासेऽत्र लभ्यते ॥१८
आलयं सर्वसिद्धानामेतत्स्थानं वदन्ति हि । गोपितं देवदेवेन महादेवेन शंभुना ॥ १९
युगे युगे ह्यत्र दान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः । उपासते महात्मानं जपन्ति शतरुद्रियम् ॥ २०
स्तुवन्ति सततं देवं त्र्यम्बकं कृत्तिवाससम् । ध्यायन्ति हृदये देवं स्थाणुं सर्वान्तरं शिवम् ॥ २१

गायन्ति सिद्धाः किल गीतकानि वाराणसीं ये निवसन्ति विप्राः ।
तेषामथैकेन भवेन मुक्तिर्ये कृत्तिवासं शरणं प्रपन्नाः ॥ २२
संप्राप्य लोके जगतामभीष्टं सुदुर्लभं विप्रकुलेषु जन्म ॥
ध्याने समाधाय जपन्ति रुद्रं ध्यायन्ति चित्ते यतयो महेशम् ॥ २३
आराधयन्ति प्रभुमीशितारं वाराणसीमध्यगता मुनीन्द्राः ।
यजन्ति यज्ञैरभिसंधिहीनाः स्तुवन्ति रुद्रं प्रणमन्ति शंभुम् ॥ २४
नमो भवायामलयोगधाम्ने स्थाणुं प्रपद्ये गिरिशं पुराणम् ।
स्मरामि रुद्रं हृदये निविष्टं जाने महादेवमनेकरूपम् ॥ २५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे आदिखण्डे वाराणसीमाहात्म्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८८२

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—
अथान्यत्तत्र वै लिङ्गं कपर्दीश्वरमव्ययम् । स्नात्वा तत्र विधानेन तर्पयित्वा पितॄन्नृप ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यो भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति ॥ १
पिशाचमोचनं नाम तीर्थमन्यत्ततः स्थितम् । तत्राऽऽश्चर्यमयो देवो मुक्तिदः सर्वदोषहा ॥ २
कश्चिद्दैत्यो जगामेदं शार्दूलो घोररूपधृक् । मृगीमेकां भक्षयन्तं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ॥ ३
तत्र सा भीतहृदया कृत्वा कृत्वा प्रदक्षिणम् । धावमाना सुसंभ्रान्ता व्याघ्रस्य वशमागता ॥ ४
तां विदार्य नखैस्तीक्ष्णैः शार्दूलः स महाबलः । जगाम चान्यविजनं देशं दृष्ट्वा मुनीश्वरान् ॥ ५
मृतमात्रा च सा बाला कपर्दीशाग्रतो मृगी । अदृश्यत महाज्वाला व्योम्नि सूर्यसमप्रभा ॥ ६
त्रिनेत्रा नीलकण्ठा च शशाङ्काङ्कितमूर्धजा । वृषाधिरूढा पुरुषैस्तादृशैरेव संवृता ॥ ७
पुष्पवृष्टिं विमुञ्चन्ति खेचरास्तत्समन्ततः । गणेश्वरी स्वयं भूत्वा न दृष्टा तत्क्षणात्ततः ॥ ८
दृष्ट्वा तदाश्चर्यवरं प्रशशंसुः सुरादयः । तन्महेशस्य वै लिङ्गं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ॥ ९
स्मृत्वैवाशेषपापौघात्क्षिप्रमेव विमुच्यते । कामक्रोधादयो दोषा वाराणसीनिवासिनाम् ॥ १०
विघ्नाः सर्वे विनश्यन्ति कपर्दीश्वरपूजनात् । तस्मात्सदैव द्रष्टव्यं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ॥ ११
पूजितव्यं प्रयत्नेन स्तोतव्यं वैदिकैः स्तवैः । ध्यायतां चात्र नियतं योगिनां शान्तचेतसाम् ॥ १२

---

१ ट. 'सिद्धीना'। २ ख. ग. ध्यातव्यं चात्र नियतं योगिभिः शान्तचित्तकैः। जप्तव्यं कामकैर्भक्त्या कपर्दीशसमीपतः । ग्र॰।

जायते योगसिद्धिः सा षण्मासेन न संशयः । ब्रह्महत्यादयः पापा विनश्यन्त्यस्य पूजनात् ॥ १३
पिशाचमोचने कुण्डे स्नातस्य तु समासतः । तस्मिन्क्षेत्रे पुरा विप्रस्तपस्वी संशितव्रतः ॥ १४
शङ्कुकर्ण इति ख्यातः पूजयामास शंकरम् । जजाप रुद्रमनिशं प्रणवं ब्रह्मरूपिणम् ॥ १५
पुष्पधूपादिभिः स्तोत्रैर्नमस्कारैः प्रदक्षिणैः । उपासीतात्र योगात्मा कृत्वा दीक्षां तु नैष्ठिकीम् ॥ १६
कदाचिदागतं प्रेतं पश्यति स्म क्षुधाऽन्वितम् । अस्थिचर्मपिनद्धाङ्गं निश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ॥ १७
तं दृष्ट्वा स मुनिश्रेष्ठः कृपया परया युतः । प्रोवाच को भवान्कस्माद्देशाद्देशमिमं श्रितः ॥ १८
तस्मै पिशाचः क्षुधया पीड्यमानोऽब्रवीद्वचः । पूर्वजन्मन्यहं विप्रो धनधान्यसमन्वितः ॥
पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तः कुटुम्बभरणोत्सुकः ॥ १९
न पूजिता मया देवा गावोऽप्यतिथयस्तथा । न कदाचित्कृतं पुण्यमल्पं वाऽनल्पमेव वा ॥ २०
एकदा भगवान्देवो गोवृषेश्वरवाहनः । विश्वेश्वरो वाराणस्यां दृष्टः स्पृष्टो नमस्कृतः ॥ २१
तदाऽचिरेण कालेन पञ्चत्वमहमागतः । न दृष्टं तन्महाघोरं यमस्य सदनं मुने ॥ २२
पिपासयाऽधुनाऽऽक्रान्तो न जानामि हिताहितम् । यदि कंचित्समुद्धर्तुमुपायं पश्यसि प्रभो ॥ २३
कुरुष्व तं नमस्तुभ्यं त्वामहं शरणं गतः । इत्युक्तः शङ्कुकर्णोऽथ पिशाचमिदमब्रवीत् ॥ २४
त्वादृशो न हि लोकेऽस्मिन्विद्यते पुण्यकृत्तमः । यस्त्वया भगवान्पूर्वं दृष्टो विश्वेश्वरः शिवः ॥ २५
संस्पृष्टो वन्दितो भुयः कोऽन्यस्त्वत्सदृशो भुवि । तेन कर्मविपाकेन देशमेतं समागतः ॥ २६
स्नानं कुरुष्व शीघ्रं त्वमस्मिन्कुण्डे समाहितः । येनेमां कुत्सितां योनिं क्षिप्रमेव प्रहास्यसि ॥ २७

स एवमुक्तो मुनिना पिशाचो दयालुना देववरं त्रिनेत्रम् ।
स्मृत्वा कपर्दीश्वरमीशितारं चक्रे समाधाय मनोऽवगाहम् ॥ २८
तदाऽवगाढो मुनिसंनिधाने ममार दिव्याभरणोपपन्नः ।
अदृश्यतार्कप्रतिमो विमाने शशाङ्कचिह्नीकृतचारुमौलिः ॥ २९
विभाति रुद्रैः सहितो दिविष्ठैः समावृतो योगिभिरप्रमेयैः ।
सवालखिल्यादिभिरेष देवो यथोदये भानुरशेषदेवः ॥ ३०
स्तुवन्ति सिद्धा दिवि देवसंघा नृत्यन्ति दिव्याप्सरसोऽभिरामाः ।
मुञ्चन्ति वृष्टिं कुसुमाम्बुमिश्रां गन्धर्वविद्याधरकिंनराद्याः ॥ ३१
संस्तूयमानोऽथ मुनीन्द्रसंघैरवाप्य बोधं भगवत्प्रसादात् ।
समाविशन्मण्डलमेतदग्र्यं त्रयीमयं यत्र विभाति रुद्रः ॥ ३२
दृष्ट्वा विमुक्तं स पिशाचभूतं मुनिः प्रहृष्टो मनसा महेशम् ।
विचिन्त्य रुद्रं कविमेकमग्निं प्रणम्य तुष्टाव कपर्दिनं तम् ॥ ३३

शङ्कुकर्ण उवाच—

कपर्दिनं त्वां परतः परस्ताद्गोप्तारमेकं पुरुषं पुराणम् ।
व्रजामि योगेश्वरमीशितारमादित्यमग्निं कपिलाधिरूढम् ॥ ३४
त्वां ब्रह्मसारं हृदि संनिविष्टं हिरण्मयं योगिनमादिमन्तम् ।
व्रजामि रुद्रं शरणं दिविष्ठं महामुनिं ब्रह्ममयं पवित्रम् ॥ ३५
सहस्रपादाक्षिशिरोभियुक्तं सहस्ररूपं तमसः परस्तात् ।
तं ब्रह्मपारं प्रणमामि शंभुं हिरण्यगर्भाधिपतिं त्रिनेत्रम् ॥ ३६

यत्र प्रसूतिर्जगतो विनाशो येनाऽऽवृतं सर्वमिदं शिवेन ।
तं ब्रह्मपारं भगवन्तमीशं प्रणम्य नित्यं शरणं प्रपद्ये ॥ ३७
अलिङ्गमालोकविहीनरूपं स्वयंप्रभुं चित्पतिमेकरूपम् ।
तं ब्रह्मपारं परमेश्वरं त्वां नमस्करिष्ये न यतोऽन्यदस्ति ॥ ३८
यं योगिनस्त्यक्तसबीजयोगा लब्ध्वा समाधिं परमात्मभूताः ।
पश्यन्ति देवं प्रणतोऽस्मि नित्यं तं ब्रह्मपारं भवतः स्वरूपम् ॥ ३९
न यत्र नामादिविशेषक्लृप्तिर्न संदृशे तिष्ठति यत्स्वरूपम् ।
तं ब्रह्मपारं प्रणतोऽस्मि नित्यं स्वयंभुवं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४०
यद्वेदवादाभिरता विदेहं सब्रह्मविज्ञानमभेदमेकम् ।
पश्यन्त्यनेकं भवतः स्वरूपं तं ब्रह्मपारं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ४१
यतः प्रधानं पुरुषः पुराणो बिभर्ति तेजः प्रणमन्ति देवाः ।
नमामि तं ज्योतिषि संनिविष्टं कालं बृहन्तं भवतः स्वरूपम् ॥ ४२
व्रजामि नित्यं शरणं गुहेशं स्थाणुं प्रपद्ये गिरिशं पुराणम् ।
शिवं प्रपद्ये हरमिन्दुमौलिं पिनाकिनं त्वां शरणं व्रजामि ॥ ४३

स्तुत्वैवं शङ्कुकर्णोऽपि भगवन्तं कपर्दिनम् । पपात दण्डवद्भूमौ प्रोच्चरन्प्रणवं परम् ॥ ४४
तत्क्षणात्परमं लिङ्गं प्रादुर्भूतं शिवात्मकम् । ज्ञानमानन्दमत्यन्तं कोटिज्वालाग्निसंनिभम् ॥ ४५
शङ्कुकर्णोऽथ मुक्तात्मा तदात्मा सर्वगोऽमलः । विलिल्ये विमले लिङ्गे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४६
एतद्रहस्यमाख्यातं माहात्म्यं ते कपर्दिनः । न कश्चिद्वेत्ति तमसा विद्वानप्यत्र मुह्यति ॥ ४७
य इमां शृणुयान्नित्यं कथां पापप्रणाशिनीं । त्यक्तपापो विशुद्धात्मा रुद्रसामीप्यमाप्नुयात् ॥ ४८
पठेच्च सततं शुद्धो ब्रह्मपारं महास्तवम् । प्रातर्मध्याह्नसमये स योगं प्राप्नुयात्परम् ॥ ४९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे वाराणसीमाहात्म्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९३१

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

वाराणस्यां महाराज मध्यमेशं परात्परम् । तस्मिन्स्थाने महादेवो देव्या सह महेश्वरः ॥ १
रमते भगवान्नित्यं रुद्रैश्च परिवारितः । तत्र पूर्वं हृषीकेशो विश्वात्मा देवकीसुतः ॥ २
उवास वत्सरं कृष्णः सदा पाशुपतैर्युतः । भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गो रुद्राध्ययनतत्परः ॥
आराधयन्हरिः शंभुं कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ॥ ३
तस्य ते बहवः शिष्या ब्रह्मचर्यपरायणाः । लब्ध्वा तद्वदनाज्ज्ञानं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥ ४
तस्य देवो महादेवः प्रत्यक्षं नीललोहितः । ददौ कृष्णस्य भगवान्वरदो वरमुत्तमम् ॥ ५
येऽर्चयन्ति च गोविन्दं मद्भक्ता विधिपूर्वकम् । तेषां तदैश्वरं ज्ञानमुत्पत्स्यति जगन्मयम् ॥ ६
नमस्योऽर्चयितव्यश्च ध्यातव्यो मत्परैर्जनैः । भविष्यन्ति न संदेहो मत्प्रसादाद्द्विजातयः ॥ ७
येऽत्र द्रक्ष्यन्ति देवेशं स्नात्वा देवं पिनाकिनम् । ब्रह्महत्यादिकं पापं तेषामाशु विनश्यति ॥ ८
प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति ये मर्त्याः पापकर्मरता अपि । ते यान्ति तत्परं स्थानं नात्र कार्या विचारणा ॥ ९

धन्यास्तु खलु ते विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदकाः । अर्चयित्वा महादेवं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥ १०
स्नानं दानं तपः श्राद्धं पिण्डनिर्वपणं त्विह । एकैकशः कृतं कर्म पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ११
संनिहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे । यत्फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दशगुणं त्विह ॥ १२
एवमुक्तं महाराज माहात्म्यं मध्यमेश्वरे । यः शृणोति परं भक्त्या स याति परमं पदम् ॥ १३

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे वाराणसीमाहात्म्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९४४

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

अन्यानि च महाराज तीर्थानि पावनानि तु । वाराणस्यां स्थितानीह संशृणुष्व युधिष्ठिर ॥ १
प्रयागादधिकं तीर्थं प्रयागं परमं शुभम् । विश्वरूपं तथा तीर्थं तालतीर्थमनुत्तमम् ॥ २
आकाशाख्यं महातीर्थं तीर्थं चैवाऽऽर्षभं परम् । सुनीलं च महातीर्थं गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥ ३
प्राजापत्यं तथा तीर्थं स्वर्गद्वारं तथैव च । जम्बुकेश्वरमित्युक्तं धर्माख्यं तीर्थमुत्तमम् ॥ ४
गयातीर्थं परं तीर्थं तीर्थं चैव महानदी । नारायणं परं तीर्थं वायुतीर्थमनुत्तमम् ॥ ५
ज्ञानतीर्थं परं गुह्यं वाराहं तीर्थमुत्तमम् । यमतीर्थं महापुण्यं तीर्थं संमूर्तिकं शुभम् ॥ ६
अग्नितीर्थं महाराज कलशेश्वरमुत्तमम् । नागतीर्थं सोमतीर्थं सूर्यतीर्थं तथैव च ॥ ७
पर्वताख्यं महागुह्यं मणिकर्ण्यमनुत्तमम् । घटोत्कचं तीर्थवरं श्रीतीर्थं च पितामहम् ॥ ८
गङ्गातीर्थं तु देवेशं ययातेस्तीर्थमुत्तमम् । कापिलं चैव सोमेशं ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ॥ ९
तत्र लिङ्गं पुराणीयं स्थातुं ब्रह्मा यथाऽऽ(दाऽऽ)गतः । तदानीं स्थापयामास विष्णुस्तल्लिङ्गमैश्वरम् ॥
ततः स्नात्वा समागम्य ब्रह्मा प्रोवाच तं हरिम् । मयाऽऽनीतमिदं लिङ्गं कस्मात्स्थापितवानसि ॥
तमाह विष्णुस्त्वत्तोऽपि रुद्रे भक्तिर्दृढा मम । तस्मात्प्रतिष्ठितं लिङ्गं नाम्ना तत्र भविष्यति ॥ १२
भूतेश्वरं तथा तीर्थं तीर्थं धर्मसमुद्भवम् । गन्धर्वतीर्थं सुशुभं वाह्नेयं तीर्थमुत्तमम् ॥ १३
दौर्वासिकं व्योमतीर्थं चन्द्रतीर्थं युधिष्ठिर । चिन्ताङ्गदेश्वरं तीर्थं पुण्यं विद्याधरेश्वरम् ॥ १४
केदारं तीर्थमुग्राख्यं कालंजरमनुत्तमम् । सारस्वतं प्रभासं च रुद्रकर्णह्रदं शुभम् ॥ १५
कोकिलाख्यं महातीर्थं तीर्थं चैव महालयम् । हिरण्यगर्भं गोप्रेक्षं तीर्थं चैवमनुत्तमम् ॥ १६
उपशान्तं शिवं चैव व्याघ्रेश्वरमनुत्तमम् । त्रिलोचनं महातीर्थं लोकार्कं चोत्तराह्वयम् ॥ १७
कपालमोचनं तीर्थं ब्रह्महत्याविनाशनम् । शुक्रेश्वरं महापुण्यमानन्दपुरमुत्तमम् ॥ १८
एवमादीनि तीर्थानि वाराणस्यां स्थितानि वै । न शक्यं विस्तराद्वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि । १९

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे वाराणसीमाहात्म्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९६३

अथाष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

वाराणस्याश्च माहात्म्यं तस्यां तीर्थानि च प्रभो । कथितानि समासेन तीर्थान्यन्यानि संशृणु ॥ १

१ ख. अ. 'था विनिर्मितं लि' ।

ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥ २
यत्राक्षय्यवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। पितॄणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥ ३
महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः। अक्षयानाप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ४
ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्ब्रह्मारण्योपसेवितम्। पुण्डरीकमवाप्नोति प्रभातमिव शर्वरी ॥ ५
सरसि ब्रह्मणा तत्र यूपश्रेष्ठः समुच्छ्रितः। यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ६
ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम्। एकरात्रोषितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ७
सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम्। तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ॥ ८
कपिला सहवत्सा वै पर्वते विचरत्युत। सवत्सायाः पदान्यस्या दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ९
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम। यत्किंचिदशुभं पापं तत्प्रणश्यति भारत ॥ १०
ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य शूलिनः। स्नायात्तु भस्मना तत्र संगम्य वृषभध्वजम् ॥ ११
ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम्। इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ १२
गच्छेत तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम्। सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ १३
तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः। उपास्ता हि भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ १४
योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ। तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकटात् ॥ १५
शुक्लकृष्णावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः। पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १६
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत्। यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ १७
ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप। अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च परमां व्रजेत् ॥ १८
ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः। यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ १९
धर्मं तत्राभिसंगम्य वाजिमेधफलं लभेत्। ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ॥ २०
तत्राभिगम्य ब्रह्माणमर्चयेन्नियतव्रतः। राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ २१
ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप। उपस्पृश्य ततस्तत्र कक्षीवानिव मोदते ॥ २२
यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्रागश्नीः पुरुषः शुचिः। यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ २३
मणिनागं ततो गच्छेद्गोसहस्रफलं लभेत्। नैत्यकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥ २४
दष्टस्याऽऽशीविषेणास्य न विषं क्रमते नृप। तत्रोष्य रजनीमेकां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५
ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं नृप। अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम् ॥ २६
अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम्। तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
तत्राभिषेकं कुर्वीत वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ २७
जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः। तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ २८
ततो विनाशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम्। वाजिमेधमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ २९
गण्डकीं च समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम्। वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ३०
ततो ध्रुवस्य धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम्। गुह्यकेषु महाभाग मोदते नात्र संशयः ॥ ३१
नर्मदां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम्। पुण्डरीकमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ३२
ततो विशालामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम्। अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३३
अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य नराधिप। अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३४

---

१ ट. वाजिमेधम्। २ ख. ब. नर्मदां। ट. सर्वदां।

दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ३५
माहेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः । माहेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ३६
तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ । कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना । ३७
ह्रियमाणा हृता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना । तत्राभिषेकं कुर्वीत तीर्थकोट्यां नराधिप ॥
पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ३८
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ स्थानं नारायणस्य च । सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ॥ ३९
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ॥ ४०
शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः । अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमच्युतम् ॥ ४१
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति । तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापविमोचनः ॥ ४२
समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा । तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ४३
अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् । विराजते यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥ ४४
जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः । जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ ४५
वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा च केशवम् । ईप्सिताँल्लभते लोकानुपवासान्न संशयः ॥ ४६
ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् । अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ४७
भरतस्याऽऽश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् । कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ॥
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४८
ततो गच्छेत धर्मज्ञ चम्पकारण्यमुत्तमम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४९
अथ गोविन्दमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् । उपोष्य रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५०
तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् । मित्रावरुणयोर्लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥
त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५१
कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः । मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति भरतर्षभ ॥ ५२
कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत । तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ ५३
निष्ठावासं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ५४
ये तु दानं प्रयच्छन्ति निष्ठायाः संगमे नराः । ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ५५
तत्राऽऽश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ५६
देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसेवितम् । अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ५७
ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्ह्रदम् । यत्र सिद्धिं परां प्राप विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ५८
तत्र मासं वसेद्धीरः कौशिक्यां भरतर्षभ । अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ ५९
सर्वतीर्थवरं चैव यः सेवेत महाह्रदम् । न दुर्गतिमवाप्नोति विन्द्याद्बहुसुवर्णकम् ॥ ६०
कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् । अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ ६१
नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् । नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति कुरूद्वह ॥ ६२
कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः । त्रिरात्रोपोषितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६३
उर्वशीतीर्थमासाद्य तथा सोमाश्रमं बुधः । कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ ६४
तथा कोकामुखे स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः । जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ६५

१ ढ. गोष्ठं समा° । २ ख. म. °न्यावसथमा° ।

सकृन्नदीं समासाद्य कृतार्थो भवति द्विजः । सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ६६
ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्य क्रौञ्चनिषूदनम् । सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ ६७
औद्यानकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् । तत्राभिषेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६८
ब्रह्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् । वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ६९
ततश्चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्पणं समासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७०
लोविढिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्यनिषेविताम् । वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ ७१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे गयादितीर्थमाहात्म्यकथनं नामाष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२०३४

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

अथ संध्यां समासाद्य संविद्यां तीर्थमुत्तमम् । उपस्पृश्य नरो विद्वान्भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ १
रामस्य च प्रसादेन तीर्थराजं कृतं पुरा । तल्लौहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहुसुवर्णकम् ॥ २
करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ ३
गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च संगमे । अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
गङ्गायास्तु परं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत । त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकाममवाप्नुयात् ॥ ५
ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् । विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
प्रभावे च कुलं गत्वा सर्वपापं व्यपोहति । गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७
शोणस्य ज्योतिरथ्याश्च सङ्गमे निवसञ्शुचिः । तर्पयित्वा पितॄन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुपुङ्गव । वंशगुल्ममुपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप । वाजिमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १०
कोशलायां समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् । वृषभैकादशगुणं लभते नात्र संशयः ॥ ११
पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । गोसहस्रफलं विन्द्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२
ततो बदरिकातीर्थे स्नात्वा प्रयतमानसः । दीर्घायुष्यमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् । रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १४
मतङ्गस्य तु केदारं तत्रैव भरतर्षभ । तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् । अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ १६
श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः । न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्वृतः ॥ १७
तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः । अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ १८
ऋषभं पर्वतं गत्वा भाण्डेषु सुरपूजितम् । वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १९
ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः । तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
तत्र तीर्थे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् । तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१

---

१ ट. लावढिकां । २ ख. म. °द्य विद्यातीर्थमनुत्त° । ३ ट. सद्विद्यां । ४ ख. म. विराजं । ५ ग. म. प्रभवे मेकले ग° ।
६ ख. म. नतङ्गस्य । ७ ख. म. °तिः । रमते पर° । ८ ट. पाण्डेषु ।

अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २२
यत्र ब्रह्मादयो देवा मुनयश्च तपोधनाः । भूतयक्षाः पिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ २३
सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा । सरितः सागराः शैला उपासत उमापतिम् ॥ २४
तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । दशाश्वमेधानाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ २५
उपोष्य द्वादशं रात्रं कृतार्थो जायते नरः । तस्मिन्नेव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ २६
त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् । निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २७
गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजो द्विजः[1] । गाथा वा गीतिका वाणी तस्य संपद्यते नृप ॥ २८
अब्राह्मणस्य पठतः सावित्री तूपनश्यति । संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ॥
रूपस्य भागी भवति सुभगश्चाभिजायते ॥ २९
ततो[2] वर्णोघमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः । मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३०
ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यसिद्धनिषेविताम्[3] । गवामयमवाप्नोति वायुलोकं च गच्छति ॥ ३१
वेणायाः संगमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् । वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३२
ब्रह्मस्थूणां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । गोसहस्रफलं विन्द्यात्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३३
कुब्जावनं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३४
ततो देवह्रदे स्नात्वा कृष्णे[4]वर्णजलोद्भवे । ज्योतिर्मात्रह्रदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥ ३५
यत्र क्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजो दिवं गतः । अग्निष्टोमशतं विन्द्याद्गमनादेव तत्र तु ॥ ३६
सर्वदेवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । जातिमात्रह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ ३७
ततो वापीं महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् । पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३८
दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् । शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ॥
न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ३९
ततः सूर्यारकं[5] गच्छेज्जमदग्निनिषेवितम् । रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहुसुवर्णकम् ॥ ४०
सप्तगोदावरीं स्नात्वा नियतो नियताशनः । महापुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः । देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ४२
तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । वेदानध्यापयत्तत्र मुनीन्सारस्वतः पुरा ॥ ४३
तत्र वेदान्प्रनष्टांस्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः । उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
ओंकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह । येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तस्य तत्समुपस्थितम् ॥ ४५
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः । हरिर्नारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६
पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः । भृगुं नियोजयामास याजनार्थे महाद्युतिम् ॥ ४७
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा । सर्वेषां पुनराधानं वेददृष्टेन कर्मणा ॥ ४८
आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि । देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम । पापं विनश्यते सद्यः स्त्रिया वै पुरुषस्य वा ॥ ५०
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः । ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं पुनः ॥ ५१
मेधावनं समासाद्य पितृदेवांश्च तर्पयेत् । अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२

---

१ ट. योऽनिशं कण्ठतो द्वि॰ । २ ट. ॰तो वेणां समा॰ । ३ अ. ॰म् । राजसूय॰ । ४ अ. ॰ष्णवेणज॰ । ५ ख. अ. सूर्यार्यकं । ट. गुर्वारकं ।

तत्र कालंजरं गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् । आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ॥ ६६
स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ६७
ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते । मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ६८
अत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः । अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ६९
ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् । यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ७०
पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति । कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५७
प्रदक्षिणमुपावृत्य शिवस्थानं व्रजेन्नरः । अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५८
तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ । समुद्रा यत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ५९
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ६०
ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् । यत्र तीर्णो महाप्राज्ञो रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६१
गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६२
ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः । अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ॥ ६
प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६
ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ६
लोकपालाश्च सिद्धाश्च निरताः पितरस्तथा । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ॥
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाः शुक्रधरास्तथा । सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६७
तत्र त्रीण्यपि कुण्डानि तयोर्मध्येन जाह्नवी । प्रयागात्समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६८
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यमुना गङ्गया सार्धं संगता लोकभाविनी ॥
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् । प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ६९
प्रयागं सुप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ७०
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः । तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ॥ ७१
प्रजापतिमुपासन्त ऋषयश्च महानघाः । यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृप ॥ ७
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत । प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रभावेणाधिकं प्रभो ॥ ७
श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि । मृर्धकानयनाद्वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः । पुण्यं सुमहदाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कथा । दत्तं तत्र स्वल्पमपि महद्भवति भारत ॥ ७
न देववचनात्तात न लोकवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७
दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथा पराः । येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७
चातुर्विद्ये च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् । स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ७
ततो भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् । तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ७
तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८
कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता । विशेषो वै कनखले प्रयागं परमं महत् ॥
यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेवनम् । सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥

१ म. ततः । २ ख. म. 'न्त्र गुहस्था' । ३ ख. म. 'श्च वियात्रतथ' । ४ ट. 'कपावनी । ५ ट. 'पि । मृत्तिका'

सर्वं दहति गङ्गापस्तूलराशिमिवानलः । सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ॥ ८३
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता । पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ॥ ८४
मलये त्वग्निमारोहेद्भृगुतुङ्गे त्वनाशनम् । पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गापोमध्यमेषु च ॥
सद्यस्तारयते जन्तुः सप्तसप्तावरांस्तथा ॥ ८५
पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा तत्र (भद्रं) प्रयच्छति । अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ८६
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् । तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ८७
यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवति परलोकभाक् ॥ ८८
न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः । ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥ ८९
यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् । सिद्धक्षेत्रं च विज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ९०
इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनां मानसेषु च । मुक्तिं चैव जपेत्कर्णे शिष्टस्यानुगतस्य च ॥ ९१
इदं धर्म्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् । इदं पुण्यतमं रम्यं पावनं धर्ममुत्तमम् ॥ ९२
महाशिषमिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् । अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ९३
श्रीमत्स्वर्ग्यं महापुण्यं सपत्नशमनं शिवम् । मेधाजननमग्र्यं वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ॥ ९४
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् । महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ॥
शूद्रो वाऽथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ॥ ९५
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः । जातीः संस्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ९६
गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमान्यपि । मनसाऽप्यभिगच्छेत सर्वतीर्थमभीप्सया ॥ ९७
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः । ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ९८
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनाऽनेन सुव्रत । व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९९
भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् । प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥
नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः । स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०१
त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना । पितरस्तर्पितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥
पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ १०२

[*वसिष्ठ उवाच—]

च धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषितः । दिलीप कीर्तिं महतीं प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ १०३

नारद उवाच—

मुक्त्वाऽभ्यनुज्ञाप्य वसिष्ठो भगवानृषिः । प्रातः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०४
लीपः कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शनात् । वसिष्ठवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ १०५
मेषा महाभाग प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता । तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ १०६
नेन विधिना यस्तु पृथिवीं पर्यटिष्यति । अश्वमेधशतं साग्रं फलं प्रेत्यैष भोक्ष्यते ॥ १०७
श्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् । दिलीपः पार्थ नृपतिर्यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥
ा च त्वमृषीन्यस्मात्तस्मात्तेऽष्टगुणं फलम् ॥ १०८
ोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत । न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १०९

* इदं ख. अ. पुस्तकयोरेव ।

१ ख. अ. °ङ्गायोध्यापुरेषु । २ ख. अ. महर्षीणामि° । ३ ख. अ. °नू । सेवसे त्व° ।

इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थानुसंश्रितम् । यः पठेत्कल्य उत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११०
ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ कश्यपः।आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गोतमः॥१११
असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः । भरद्वाजस्य शिष्यश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ ११२
शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतां वरः । दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो जाबालिश्च महातपाः ॥ ११३
एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्ष्यास्तपोधनाः । एभिः सह महाभाग तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ ११४
यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः । तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ ११५
यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः । यथा वै वृत्रहा सर्वान्सपत्नानदहत्पुरा ॥ ११६
त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्विगतज्वरः । तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि ॥ ११७
स्वधर्मेणार्जितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन । ख्यातिं यास्यसि वीर्येण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११८

सूत उवाच—

एवमाभाष्य राजानं नारदो भगवानृषिः । अनुज्ञाप्य महाराजं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११९
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा ऋषिभिः सह सुव्रतः । जगामाखिलतीर्थानि सादरः पृथिवीपतिः १२०
मयोक्तामृषयः सर्वे तीर्थयात्राश्रयां कथाम् । यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि स मुक्तः सर्वपातकैः ॥१२१
मयोक्तमखिलं तत्त्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छथ । ऋषीणां पुण्यकीर्तीनां नावक्तव्यं ममास्ति वै॥१२२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे नानाविधतीर्थकथनं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२१५६

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच—

एवमुक्तानि तीर्थानि विष्णुदेहानि सुव्रताः । एषामन्यतमासङ्गान्मुक्तो भवति मानवः ॥ १
तीर्थानुश्रवणं धन्यं धन्यं तीर्थनिषेवणम् । पापराशिनिपाताय नान्योपायः कलौ युगे ॥ २
वासं कुर्यामहं तीर्थे तीर्थस्पर्शमहं तथा । एवं योऽनुदिनं ब्रूते स याति परमं महत् ॥ ३
पापानि तस्य नश्यन्ति तीर्थालापनमात्रतः । तीर्थानि खलु धन्यानि धन्यसेव्यानि सुव्रताः ॥ ४
तीर्थानां सेविनां देव सेवितो भवति प्रभुः । नारायणो जगत्कर्ता नास्ति तीर्थात्परं पदम् ॥ ५
ब्राह्मणस्तुलसी चैव अश्वत्थस्तीर्थसंचयः । विष्णुश्च परमेशानः सेव्य एव सदा नृभिः ॥ ६
ब्राह्मणानां विशेषेण सेवनं मुनिपुङ्गवाः । सर्वतीर्थावगाहादेरधिकं विदुरग्रजाः ॥ ७
तस्माद्वि(द्वि)जपदं साक्षात्सर्वतीर्थमयं शुभम् । भजेतानुदिनं विद्वांस्तत्र तीर्थाधिकं भवेत् ॥ ८
अश्वत्थस्य तुलस्याश्च गवां सूर्यात्प्रदक्षिणात् । सर्वतीर्थफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥ ९
तस्माद्दुष्कृतकर्माणि नाशयेत्तीर्थसेवनात् । अन्यथा नरकं याति कर्म भोगाद्धि शाम्यति ॥ १०
पापिनां नरके वासः सुकृती स्वर्गमश्नुते । तस्मात्पुण्यं निषेवेत तीर्थं खलु विचक्षणः ॥ ११

ऋषय ऊचुः—

श्रुतानि किल तीर्थानि समाहात्म्यानि सुव्रत । इदानीं श्रोतुमिच्छामः प्रयागस्य विशेषकम्॥१२

---

१ ख. म. जपतां । २ ख. म. भगारथः ।

प्रयागं तु पुरा प्रोक्तं संक्षेपात्सूत यत्त्वया । विशेषाच्छ्रोतुमिच्छामः सूत नः कथ्यतामिति ॥ १३

सूत उवाच—

साधु पृष्टं महाभागाः प्रयागं प्रति सुव्रताः । हन्ताहं तत्प्रवक्ष्यामि प्रयागस्योपवर्णनम् ॥ १४
मार्कण्डेयेन कथितं यत्पुरा पाण्डुसूनवे । भारते च तदा वृत्ते प्राप्तराज्ये पृथासुते ॥ १५
एतस्मिन्नन्तरे राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भ्रातृशोकेन संतप्तश्चिन्तयंस्तु पुनः पुनः ॥ १६
आसीद्दुर्योधनो राजा एकादशचमूपतिः । अस्मान्संतप्य बहुशः सर्वे ते निधनं गताः ॥ १७
वासुदेवं समाश्रित्य पञ्च शेषास्तु पाण्डवाः । कथं द्रोणं च भीष्मं च कर्णं चैव महाबलम् ॥ १८
दुर्योधनं च राजानं भ्रातृपुत्रसमन्वितम् । राजानो निहताः सर्वे ये चान्ये शूरमानिनः ॥ १९
विना राज्येन कर्तव्यं किं भोगैर्जीवितेन वा । धिक्कष्टमिति संचिन्त्य राजा विह्वलतां गतः ॥ २०
निश्चेष्टोऽथ निरुत्साहः किंचित्तिष्ठत्यधोमुखः । लब्धसंज्ञो यदा राजा चिन्तयानः पुनः पुनः २१
कं चरे विधिना योगं नियमं तीर्थमेव वा । येनाहं शीघ्रमामुच्ये महापातककिल्बिषात् ॥ २२
यत्र स्नात्वा नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् । कथं पृच्छामि वै कृष्णं येनेदं कारितं महत् ॥ २३
धृतराष्ट्रं कथं पृच्छे यस्य पुत्रशतं हतम् । व्यासं कथमहं पृच्छे यस्य गोत्रक्षयः कृतः ॥ २४
एवं वैक्लव्यमापन्नो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । रुदन्तः पाण्डवाः सर्वे भ्रातृशोकपरिप्लुताः ॥ २५
ये च तत्र महात्मानः समेताः पाण्डवाश्रिताः । कुन्ती च द्रौपदी चैव ये च तत्र समागताः ॥
भूमौ निपतिताः सर्वे रोदमानाः समन्ततः ॥ २६
वाराणस्यां तु मार्कण्डस्तेन ज्ञातो युधिष्ठिरः । यथा विक्लवमापन्नो रोदमानः सुदुःखितः ॥ २७
अचिरेणैव कालेन मार्कण्डस्तु महातपाः । हस्तिनापुरसंप्राप्तो राजद्वारे स तिष्ठति ॥ २८
द्वारपालोऽपि तं दृष्ट्वा राज्ञः कथितवान्द्रुतम् । त्वां द्रष्टुकामो मार्कण्डो द्वारे तिष्ठत्यसौ मुनिः ॥
त्वरितो धर्मपुत्रस्तु द्वारमेत्याऽऽह तत्परः ॥ २९

युधिष्ठिर उवाच—

स्वागतं ते महाप्राज्ञ स्वागतं ते महामुने । अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे पावितं कुलम् ॥
अद्य मे पितरस्तृप्तास्त्वयि दृष्टे महामुने ॥ ३०
सिंहासन उपस्थाप्य पादशौचार्चनादिभिः । युधिष्ठिरो महात्मा वै पूजयामास तं मुनिम् ॥ ३१
ततस्तप्रूचे मार्कण्डः पूजितोऽहं त्वया विभो । आख्याहि त्वरितो राजन्किमर्थं त्वरितं त्वया ॥
केन वा विक्लवीभूतः कथयस्व ममाग्रतः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच—

अस्माकं चैव यद्वृत्तं राज्यस्यार्थे महामुने । एतत्सर्वं विदित्वा तु भगवानिह चाऽऽगतः ॥ ३३

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्महाबाहो यत्र धर्मो व्यवस्थितः । नैव दृष्टं रणे पापं युध्यमानस्य धीमतः ॥ ३४
किं पुरा राजधर्मेण क्षत्रियस्य विशेषतः । तदेवं हृदये कृत्वा तस्मात्पापं न चिन्तयेत् ॥ ३५
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रणम्य शिरसा मुनिम् । पृच्छामि त्वां मुनिश्रेष्ठ सदा त्रैकाल्यदर्शनम् ॥
कथय त्वं समासेन मुच्येऽहं येन किल्बिषात् ॥ ३६

१ क. ततः स तुष्टो मा° ।

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्महाभाग यन्मां पृच्छसि भारत। एवं सांख्यं च योगं च तीर्थं चैव युधिष्ठिर ॥ ३७
किं पुनर्ब्राह्मणैः पुण्यैः कीर्तितं वै पुरा विभो। प्रयागगमनं श्रेष्ठं नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२१९४

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः।

युधिष्ठिर उवाच—

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पुरा कल्पे यथा स्थितम्। कथं प्रयागगमनं नराणां तत्र कीदृशम् ॥ १
मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानां चैव किं फलम्। ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषां च किं फलम् ॥
एतन्मे सर्वमाख्याहि परं कौतूहलं हि मे ॥ २

मार्कण्डेय उवाच—

कथयिष्यामि ते वत्स नार्थेष्टं यच्च यत्फलम्। पुरा ऋषीणां विप्राणां[2] कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥ ३
आप्रयागात्प्रतिष्ठानाद्धर्मकीवासुकीह्रदात्। कम्बलाश्वतरौ नागौ नागाश्च बहुमूलिकाः ॥ ४
एतत्प्रजापतिक्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। अत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥ ५
तत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति संगताः। अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः ॥ ६
न शक्याः कथितुं राजन्बहुवर्षशतैरपि। संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्य च कीर्तनम् ॥ ७
षष्टिर्धनुःसहस्राणि परिरक्षन्ति जाह्नवीम्। यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः ॥ ८
प्रयागं तु विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः। मण्डलं रक्षति हरिर्दैवैः सह सुसंमतम् ॥ ९
तं वटं रक्षते नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः। स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् ॥
अधर्मेण वृतो लोको नैव गच्छति तत्पदम् ॥ १०
स्वल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराधिप। प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति संक्षयम् ॥ ११
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि। मृत्तिकालभनाद्वाऽपि नरः पापाद्विमुच्यते ॥ १२
पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र येषां मध्ये तु जाह्नवी। प्रयागे तु प्रविष्टस्य पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥ १३
योजनानां सहस्रेषु गङ्गां स्मरति यो नरः। अपि दुष्कृतकर्माऽसौ लभते परमां गतिम् ॥ १४
कीर्तनान्मुच्यते पापैर्दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति। अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ १५
सत्यवादी जितक्रोधो अहिंसां परमां स्थितः। धर्मानुसारी तत्त्वज्ञो गोब्राह्मणहिते रतः ॥ १६
गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नातो मुच्येत किल्बिषात्। मनसा चिन्तितान्कामान्सम्यक्प्राप्नोति पुष्कलान् ॥
ततो गत्वा प्रयागं तु सर्वदेवाभिरक्षितम्। ब्रह्मचारी वसेन्मासं पितृदेवांश्च तर्पयेत् ॥
ईप्सिताँल्लभते कामान्यत्र तत्राभिजायते ॥ १८
तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता। समागता महाभागा यमुना यत्र निम्नगा ॥ १९
तत्र संनिहितो नित्यं साक्षाद्देवो महेश्वरः। दुष्प्रापं मानुषैः पुण्यं प्रयागं तु युधिष्ठिर ॥ २०

१ ख. म. °त्स प्रयागस्य च य°। २ ख. म. सदसि।

देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः । तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र स्वर्गलोके सुखं गताः ॥ २१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्ड एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२२१५

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव तु । प्रयागे सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १
आर्तानां च दरिद्राणां निश्चितव्यवसायिनाम् । स्थानं मुक्त्वा प्रयागं तु नाक्षयं तु कदाचन ॥ २
गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् । दीप्तकाञ्चनवर्णाभे विमाने सूर्यवर्चसि ॥ ३
गन्धर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गे मोदेत मानवः । ईप्सिताँल्लभते कामान्वदन्ति ऋषिपुंगवाः ॥ ४
सर्वरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः । वराङ्गनासमाकीर्णैर्मोदते शुभलक्षणैः ॥ ५
गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते । यावन्न स्मरते जन्म तावत्स्वर्गे महीयते ॥ ६
तत्र स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः । हिरण्यरत्नसंपूर्णे समृद्धे जायते कुले ॥ ७
तदेव स्मरते तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति । देशस्थो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा गृहे ॥ ८
प्रयागं स्मरमाणोऽपि यस्तु प्राणान्परित्यजेत् । स ब्रह्मलोकमाप्नोति वदन्ति ऋषिपुंगवाः ॥ ९
सर्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्मयी । ऋषयो मुनयः सिद्धा यत्र लोके प्रगच्छति ॥ १०
स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे । मोदते ऋषिभिः सार्धं स्वकृतेनेह कर्मणा ॥ ११
सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः । ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ॥ १२
ततः शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनः पुनः । गुणवान्वित्तसंपन्नो भवतीह न संशयः ॥ १३
कर्मणा मनसा वाचा सत्यधर्मप्रतिष्ठितः । गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु दानं प्रयच्छति ॥ १४
सुवर्णमणिमुक्तां वा यदि धान्यं प्रतिग्रहम् । स्वकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ॥ १५
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तत्फलमश्नुते । एवं तीर्थे न गृह्णीयात्पुण्येष्वायतनेषु च ॥ १६
निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो द्विजो भवेत् । कपिलां पाटलावर्णां प्रयागे यः प्रयच्छति ॥ १७
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां चैलकण्ठीं पयस्विनीम् । प्रयागे श्रोत्रियं साधुं ग्राहयित्वा यथाविधि ॥ १८
शुक्लाम्बरधरं शान्तं धर्मज्ञं वेदपारगम् । सा गौस्तस्मै च दातव्या गङ्गायमुनसंगमे ॥ १९
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च । यावद्रोमाणि तस्या गोः सन्ति गात्रेषु सत्तम २०
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । यत्रासौ लभते जन्म सा गौस्तत्राभिजायते ॥ २१
न च पश्यत्यसौ घोरं नरकं तेन कर्मणा । उत्तरान्स कुरून्प्राप्य मोदते कालमक्षयम् ॥ २२
गवां शतसहस्रेभ्यो दद्यादेकां पयस्विनीम् । पुत्रान्दारांस्तथा भृत्यान्गौरेका प्रतितारयेत् ॥ २३
तस्मात्सर्वेषु दानेषु गोदानं तु विशिष्यते । दुर्गमे विषमे घोरे महापातकसंभवे ।
गौरेव रक्षां कुरुते तस्माद्देया द्विजातये ॥ २४

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२२३९

१ क. °के महीयते । इ° । २ क. योगहा ।

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

युधिष्ठिर उवाच—

यथा प्रयागस्य मुने माहात्म्यं कथितं त्वया । तथा यथा प्रमुच्येऽहं सर्वपापैर्न संशयः ॥ १

भगवन्केन विधिना मन्तव्यं धर्मनिश्चयैः । प्रयागे यो विधिः प्रोक्तस्तं मे ब्रूहि महामुने ॥ २

मार्कण्डेय उवाच—

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमम् । यो गच्छेत कुरुश्रेष्ठ प्रयागं देवसंयुतम् ॥

बलीवर्दं समारूढः शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥ ३

वसते नरके घोरे गवां क्रोधे सुदारुणे । सलिलं च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥ ४

यस्तु पुत्रांस्तथा बालान्स्नापयेत्पाययेत्तथा । यथाऽऽत्मनस्तथा सर्वान्दानं विप्रेषु दापयेत् ॥

[* ऐश्वर्यं लभते चाग्र्यं ब्रह्मलोके महीयते] ॥ ५

ऐश्वर्यलोभान्मोहाद्वा[1] गच्छेद्यानेन यो नरः । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं परित्यजेत् ॥ ६

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति । आर्षेण तु विधानेन यथाविभवसंभवम् । ७

न[2] पश्यति यमं घोरं नरकं तेन कर्मणा । उत्तरान्स कुरून्गत्वा मोदते कालमक्षयम् ॥ ८

पुत्रांस्तु दाराल्लँभते धार्मिकान्नयसंयुतान् । तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवसंभवम् ॥ ९

तेन तीर्थफलेनैव वर्धते नात्र संशयः । स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १०

वटमूलं समाश्रित्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् । सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ११

तत्र ते द्वादशाऽऽदित्यास्तपन्ति रुद्रमाश्रिताः । निर्दहन्ति जगत्सर्वं वटमूलं न दह्यते ॥ १२

नष्टचन्द्रार्कपवनं यदा चैकार्णवं जगत् । स्वपित्यत्रैव वै विष्णुरिज्यमानः पुनः पुनः ॥ १३

देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः । सदा सेवन्ति तत्तीर्थं गङ्गायमुनसंगमे ॥ १४

तत्र गच्छन्ति राजेन्द्र प्रयागे संयुतं च यत् । तत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्चैव दिगीश्वराः ॥ १५

लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ १६

अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयः परे । तथा नागाश्च सिद्धाश्च सुपर्णाः खेचराश्च ये ॥ १७

सरितः सागराः शैला नागा विद्याधरास्तथा । हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ १८

गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् । प्रयागं राजशार्दूल त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १९

ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत । श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ॥

मृत्तिकालम्भनाद्वाऽपि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ २०

तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः । तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ २१

न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागगमनं प्रति ॥ २२

दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथाऽपराः । येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तनात्कुरुनन्दन ॥ २३

या गतिर्योगयुक्तस्य सद्युक्तस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान्गङ्गायमुनसंगमे ॥ २४

ते न जीवन्ति लोकेऽस्मिन्यत्र युधिष्ठिर । ये प्रयागं न संप्राप्तास्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २५

एवं दृष्ट्वा तु तत्तीर्थं प्रयागं परमं पदम् । मुच्यते सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुणा ॥ २६

---

* अयं पाठः ख. ञ. पुस्तकयोरेव ।

---

१ ख. ञ. °ते । कामाल्लोभाद्भयान्मोहाद्गच्छे° । २ ट. न च पश्यति तं घो° ।

कम्बलाश्वतरौ नागौ यमुनादक्षिणे तटे । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २७
तत्र गत्वा तु तत्स्थानं महादेवस्य धीमतः । नरस्तारयते सर्वान्दशातीतान्दशापरान् ॥ २८
कृत्वाऽभिषेकं तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ २९
पूर्वपार्श्वे तु गङ्गायास्त्रिषु लोकेषु भारत । कूपं चैव तु सामुद्रं प्रतिष्ठानं च विश्रुतम् ॥ ३०
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति । सर्वपापविशुद्धात्मा सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३१
उत्तरेण प्रतिष्ठानाद्भागीरथ्यास्तु पूर्वतः । हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ३२
अश्वमेधफलं तस्मिन्स्नातमात्रस्य भारत । यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत्स्वर्गे महीयते ॥ ३३
उर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे । सलिलैस्तर्पयेद्यस्तु पितॄंस्तत्र विमत्सरः ॥ ३४
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च । सेवते पितृभिः सार्धं स्वर्गलोकं नराधिप ॥ ३५
पूज्यते सततं तत्र ऋषिगन्धर्वकिंनरैः । ततः स्वर्गपरिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ॥ ३६
उर्वशीसदृशीनां तु कन्यानां लभते शतम् । गवां शतसहस्राणां भोक्ता भवति भूमिप ॥ ३७
काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते । भुक्त्वा तु विपुलान्भोगांस्तत्तीर्थं लभते पुनः ॥ ३८
कुशासनधरो नित्यं नियतः संयतेन्द्रियः । एककालं तु भुञ्जानो मासं भोगपतिर्भवेत् ॥ ३९
सुवर्णालंकृतानां तु नारीणां लभते शतम् । पृथिव्याः ससमुद्राया महाभोगपतिर्भवेत् ॥ ४०
दशग्रामसहस्राणां भोक्ता भवति भूमिप । काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ॥ ४१
धनधान्यसमायुक्तो दाता भवति नित्यशः । स भुक्त्वा विपुलान्भोगांस्तत्तीर्थं स्मरते पुनः ॥ ४२
अथ तस्मिन्वटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । उपोष्य योगयुक्तश्च ब्रह्मज्ञानमवाप्नुयात् ॥ ४३
कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् । कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ४४
ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः । सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले भवति रूपवान् ॥ ४५
ततो भोगवतीं गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु । दशाश्वमेधिकं तत्र तीर्थं तत्रापरं भवेत् ॥ ४६
कृत्वाऽभिषेकं तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् । धनाढ्यो रूपवान्दक्षो दाता भवति धार्मिकः ४७
चतुर्वेदेषु यत्पुण्यं सत्यवादेषु यत्फलम् । अहिंसायां तु यो धर्मो गमनादेव तद्भवेत् ॥ ४८
कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाह्यते । कुरुक्षेत्राद्दशगुणा यत्र सिन्ध्वा समागता ॥ ४९
यत्र गङ्गा महाभागा बहुतीर्थतपोधना । सिद्धक्षेत्रं हि तज्ज्ञेयं नात्र कार्या विचारणा ॥ ५०
क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन सा त्रिपथा स्मृता ॥ ५१
यावदस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति तस्य देहिनः । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ५२
तीर्थानां तु परं तीर्थं नदीनामुत्तमा नदी । मोक्षदा सर्वभूतानां महापातकिनामपि ॥ ५३
सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ॥
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥ ५४
सर्वेषां चैव भूतानां पापोपहतचेतसाम् । गतिरन्यत्र मर्त्यानां नास्ति गङ्गासमा गतिः ॥ ५५
पवित्राणां पवित्रं या मङ्गलानां च मङ्गलम् । महेश्वरशिरोभ्रष्टा सर्वपापहरा शुभा ॥ ५६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे प्रयागमाहात्म्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२२९९

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव तु । यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १
मानसं नाम तत्तीर्थं गङ्गायामुत्तरे तटे । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ २
गोभूहिरण्यदानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः । एतत्फलमवाप्नोति तत्तीर्थं स्मरते पुनः ॥ ३
अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते । मृतस्तु भवति स्वर्गे नरकं न च पश्यति ॥ ४
अप्सरोगणसंगीतैः सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते । हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥ ५
बहुवर्षाणि राजेन्द्र षट्सहस्राणि भुञ्जते । ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः ॥ ६
सुवर्णमणिमुक्ताढ्यो जायते तु महाकुले । षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ॥
माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ७
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् । प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य तत्फलम् ॥ ८
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पञ्चाग्निं यस्तु साधयेत् । अहीनाङ्गो विरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥ ९
यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रस्य देहिनः । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ १०
ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् । स भुक्त्वा विपुलान्भोगांस्तत्तीर्थं भजते पुनः ॥ ११
जलप्रवेशं यः कुर्यात्संगमे लोकविश्रुते । राहुग्रस्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्वपातकैः ॥ १२
सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते । षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥ १३
स्वर्गलोकमवाप्नोति ऋषिगन्धर्वसेवितः । परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र समृद्धे जायते कुले ॥ १४
अधःशिरास्तु यो ज्वालामूर्ध्वपादः पिबेन्नरः । शतं वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ १५
परिभ्रष्टस्तु राजेन्द्र अग्निहोत्री भवेन्नरः । भुक्त्वा तु विपुलान्भोगांस्तत्तीर्थं भजते नरः ॥ १६
यस्तु देहं विकर्तित्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति । विहगैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥ १७
शतं वर्षसहस्राणां सोमलोके महीयते । ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ॥ १८
गुणवान्रूपसंपन्नो विद्वान्सुप्रियदेहवान् । भुक्त्वा तु विपुलान्भोगांस्तत्तीर्थं भजते पुनः ॥ १९
यामुने चोत्तरे कूले प्रयागस्य तु दक्षिणे । ऋणप्रमोचनं नाम तीर्थं तत्परमं स्मृतम् ॥ २०
एकरात्रोषितो भूत्वा ऋणैः सर्वैः प्रमुच्यते । सूर्यलोकमवाप्नोति अनृणी च सदा भवेत् ॥ २१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे प्रयागमाहात्म्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२३१६

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

युधिष्ठिर उवाच—

एतच्छ्रुत्वा प्रयागस्य यत्त्वया कीर्तनं कृतम् । विशुद्धमेतद्धृदयं प्रयागस्य तु कीर्तनात् ॥
अनाशकफलं ब्रूहि भगवंस्तत्र कीदृशम् ॥ १

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्प्रयागे तु अनाशकफलं विभो । प्राप्नोति पुरुषो धीमाञ्श्रद्दधानश्च यादृशम् ॥ २

१ ख. म. °रः । स तत्फ° । २ ख. म. °ते तु यः । अ° ।

अहीनाङ्गो विरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः । अश्वमेधफलं तस्य गच्छतस्तु पदे पदे ॥ ३
कुलानि तारयेद्राजन्दश पूर्वान्दशापरान् । मुच्यते सर्वपापेभ्यो गच्छेत परमं पदम् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच—

महाभागोऽसि धर्मज्ञ दानं वदसि मे प्रभो । अल्पेनैव प्रदानेन बहून्धर्मानवाप्नुयात् ॥ ५
अश्वमेधस्तु बहुभिः सुकृतैः प्राप्यते इह । एतं मे संशयं ब्रूहि परं कौतूहलं हि मे ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्महावीर यदुक्तं पद्मयोनिना । ऋषीणां संनिधौ पूर्वं कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥ ७
पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् । संप्रविष्टस्य तद्भूमावश्वमेधः पदे पदे ॥ ८
व्यतीतान्पुरुषान्सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश । नरस्तारयते सर्वान्यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥ ९
एवं ज्ञात्वा तु राजेन्द्र सदा श्रद्धापरो भवेत् । अश्रद्दधानाः पुरुषाः पापोपहतचेतसः ॥
न प्राप्नुवन्ति तत्स्थानं प्रयागं देवनिर्मितम् ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच—

स्नेहाद्वा द्रव्यलोभाद्वा ये तु कामवशं गताः । कथं तीर्थफलं तेषां कथं पुण्यमवाप्नुयुः ॥ ११
विक्रयं सर्वभाण्डानां कार्याकार्यमजानतः । प्रयागे का गतिस्तस्य एवं ब्रूहि महामुने ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्महागुह्यं सर्वपापप्रणाशनम् । मासं वसंस्तु राजेन्द्र प्रयागे नियतेन्द्रियः ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यो यथाऽऽदिष्टं स्वयंभुवा ॥ १३
शुचिस्तु प्रयतो भूत्वाऽहिंसकः श्रद्धयाऽन्वितः । मुच्यते सर्वपापेभ्यः स गच्छेत्परमं पदम् ॥ १४
विश्रम्भघातकानां तु प्रयागे शृणु तत्फलम् । त्रिकालमेव स्नायीत आहारं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ १५
त्रिभिर्मासैः प्रमुच्येत प्रयागात्तु न संशयः । अज्ञानेन तु यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ॥ १६
सर्वकामसमृद्धस्तु स्वर्गलोके महीयते । स्थानं स लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ॥ १७
एवं ज्ञानेन संपूर्णः सदा भवति भोगवान् । तारिताः पितरस्तेन नरकात्प्रपितामहाः ॥ १८
धर्मानुसारि तत्त्वज्ञ पृच्छतस्ते पुनः पुनः । त्वत्प्रियार्थं समाख्यातं गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच—

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं कुलम् । प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि दर्शनादेव तेऽद्य वै ॥
त्वद्दर्शनात्तु धर्मात्मन्मुक्तोऽहं सर्वपातकैः ॥ २०

मार्कण्डेय उवाच—

दिष्ट्या ते सफलं जन्म दिष्ट्या ते तारितं कुलम् । कीर्तनाद्वर्धते पुण्यं श्रुतं पापप्रणाशनम् ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच—

यमुनायां तु किं पुण्यं किं फलं तु महामुने । एतन्मे सर्वमाख्याहि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच—

तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । समागता महाभागा यमुना यत्र निम्नगा ॥ २३
येनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यमुनाऽऽगता । योजनानां सहस्रेषु कीर्तनात्पापनाशिनी ॥ २४
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुनायां युधिष्ठिर । कीर्तनाल्लभते पुण्यं दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ॥ २५
अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् । प्राणांस्त्यजति यस्त्वत्र स याति परमां गतिम् ॥ २६

अग्नितीर्थमिति ख्यातं यमुनादक्षिणे तटे। पश्चिमे धर्मराजस्य तीर्थं हरवरं स्मृतम् ॥
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥ २७
एवं तीर्थसहस्राणि यमुनादक्षिणे तटे। उत्तरेण प्रवक्ष्यामि आदित्यस्य महात्मनः ॥ २८
तीर्थं तु विरजं नाम यत्र देवाः सवासवाः। उपासते स्म संध्यां तु नित्यकालं युधिष्ठिर ॥ २९
देवाः सेवन्ति तत्तीर्थं ये चान्ये विदुषो (?) जनाः। श्रद्धादानपरो भूत्वा कुरु तीर्थाभिषेचनम् ॥ ३०
अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः। तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥ ३१
गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्यफले स्मृते। केवलं श्रेष्ठभावेन गङ्गा सर्वत्र पूज्यते ॥ ३२
एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतीर्थाभिषेचनम्। यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ३३
यस्त्विदं कल्य उत्थाय पठते च शृणोति वा। मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥ ३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे यमुनामाहात्म्ये पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२३५०

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः।

युधिष्ठिर उवाच—

श्रुतं मे ब्रह्मणा प्रोक्तं पुराणं पुण्यसंमितम्। ताथानां तु सहस्राणि शतानि नियुतानि च ॥ १
सर्वे पुण्याः पवित्राश्च गतिश्च परमा स्मृता। पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ॥ २
प्रयागमपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते। सर्वाणि संपरित्यज्य कथमेकं प्रशंससि ॥ ३
अप्रमाणमिदं प्रोक्तमश्रद्धेयमनुत्तमम्। गतिं च परमां दिव्यां भोगांश्चैव यथेप्सितान् ॥ ४
किमर्थमल्पयोगेन बहुधर्मं प्रशंससि। एतं मे संशयं ब्रूहि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच—

अश्रद्धेयं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि तद्भवेत्। नरस्य श्रद्दधानस्य पापोपहतचेतसः ॥
अश्रद्दधानो ह्यशुचिर्दुर्मतिस्त्यक्तमङ्गलः ॥ ६
एते पातकिनः सर्वे तेनेदं भाषितं मया। शृणु प्रयागमाहात्म्यं यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७
प्रत्यक्षं च परोक्षं च यथाऽन्यत्संभविष्यति। यथैवान्यन्मया दृष्टं पुरा राजन्यथाश्रुतम् ॥ ८
शास्त्रं प्रमाणं कृत्वा तु पूज्यते योगमात्मनः। क्लिश्यते चापरस्तत्र नैव योगमवाप्नुयात् ॥ ९
जन्मान्तरसहस्रेभ्यो योगो लभ्येत मानवैः। यथा युगसहस्रेण योगो लभ्येत मानवैः ॥ १०
यस्तु सर्वाणि रत्नानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति। तेन दानेन दत्तेन योगो लभ्येत मानवैः ॥ ११
प्रयागे तु मृतस्येदं सर्वं भवति नान्यथा। प्रधानहेतुं वक्ष्यामि श्रद्दधत्सु च भारत ॥ १२
यथा सर्वेषु भूतेषु सर्वत्रैव तु दृश्यते। ब्रह्म नैवास्ति वै किंचिद्यद्वक्तुं त्विदमुच्यते ॥ १३
यथा सर्वेषु भूतेषु ब्रह्म सर्वत्र पूज्यते। एवं सर्वेषु लोकेषु प्रयागः पूज्यते बुधैः ॥ १४
पूज्यते तीर्थराजश्च सत्यमेतद्युधिष्ठिर। ब्रह्माऽपि स्मरते नित्यं प्रयागं तीर्थमुत्तमम् ॥ १५
तीर्थराजमनुप्राप्य नैवान्यत्किंचिदिच्छति। को हि देवत्वमासाद्य मानुषत्वं चिकीर्षति ॥ १६
अनेनैवानुमानेन त्वं ज्ञास्यसि युधिष्ठिर। यथा पुण्यमपुण्यं वा तथैव कथितं मया ॥ १७

---

१ क. एवं।

युधिष्ठिर उवाच—
श्रुतं तथस्त्वया प्रोक्तं विस्मितोऽहं पुनः पुनः । कथं योगेन तत्प्राप्तिः स्वर्गलोकस्तु कर्मणा ॥१८
तदा च लभते भोगान्नां च तत्कर्मणां फलम् । तानि कर्माणि पृच्छामि पुनर्यैः प्राप्यते मही १९
मार्कण्डेय उवाच—
शृणु राजन्महाबाहो यथोक्तकर्मणा मही । गामग्निं ब्राह्मणं शास्त्रं काञ्चनं सलिलं स्त्रियः ॥ २०
मातरं पितरं चैव यो निन्दति नराधिप । नैतेषामूर्ध्वगमनमेवमाह प्रजापतिः ॥ २१
एवं योगस्य संप्राप्तिः स्थानं परमदुर्लभम् । गच्छन्ति नरकं घोरं ये नराः पापकारिणः ॥ २२
हस्त्यश्वं गामनड्वाहं मणिमुक्तादि काञ्चनम् । परोक्षं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ॥ २३
न ते गच्छन्ति वै स्वर्गं दातारो यत्र भोगिनः । अनेन कर्मणा युक्ताः पच्यन्ते नरकेऽधमाः २४
एवं योगं च धर्मं च दातारं च युधिष्ठिर । यथा सत्यमसत्यं वा अस्ति नास्तीति यत्फलम् ॥
निरुक्तं तु प्रवक्ष्यामि यथाऽयं स्वयमाप्नुयात् ॥ २५

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे प्रयागमाहात्म्ये षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२३७९

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—
शृणु राजन्प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव तु । नैमिषं पुष्करं चैव गोतीर्थं सिन्धुसागरम् ॥ १
कुरुक्षेत्रं गया चैव गङ्गासागरमेव च । एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ॥ २
दश तीर्थसहस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथा परे । प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥ ३
त्रीणि वाऽप्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये तु जाह्नवी । प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ४
तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता । गङ्गा यमुनया सार्धं संस्थिता लोकभाविनी ॥ ५
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् । प्रयागं राजशार्दूल कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् । दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तत्सर्वं जाह्नवी स्मृता ॥ ७
प्रयागं समधिष्ठानं कम्बलाश्वतरावुभौ । भोगवत्यथ या चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ॥ ८
तत्र देवाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर । पूजयन्ति प्रयागं ते ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ९
यजन्ते क्रतुभिर्देवांस्तथा बहुधना नृपाः । ततः पुण्यतमो नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १०
प्रभावात्सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्याधिकं विभो । दश तीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथा पराः ॥ ११
यत्र गङ्गा महाभागा स देशस्तत्तपोवनम् । सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ १२
इति सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य वा । सुहृदां च जपात्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य वा ॥ १३
इदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सेव्यमिदं सुखम् । इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् ॥ १४
महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रणाशनम् । अधीत्य द्विजोऽध्ययनं निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ १५
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थं पुण्यं सदा शुचिः । जातिस्मरत्वं लभते नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १६
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टार्थदर्शिभिः । स्नाहि तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्भव १७
त्वया तु सम्यक्पृष्टेन कथितं तु मया विभो । पितरस्तारिताः सर्वे तारिताश्च पितामहाः ॥ १८
प्रयागस्य तु सर्वे ते कलां नार्हन्ति षोडशीम् । एवं ज्ञानं च योगं च तीर्थं चैव युधिष्ठिर ॥ १९

बहुक्लेशेन युज्यन्ते ततो यान्ति परां गतिम् । प्रयागस्मरणाल्लोकः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥ २०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे प्रयागमाहात्म्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२३९५

अथाष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

युधिष्ठिर उवाच—

कथा सर्वा त्वियं प्रोक्ता प्रयागस्य महामुने । एवं मे सर्वमाख्याहि यथा हि मम तारयेत् ॥ १

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि प्रोक्तं सर्वमिदं जगत् । ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानो देवता प्रभुरव्ययः ॥ २
ब्रह्मा सृजति भूतानि स्थावरं जङ्गमं च यत् । तान्येतानि परो लोके विष्णुः पालयति प्रजाः ॥ ३
कल्पान्ते तत्समग्रं हि रुद्रः संहरते जगत् । न ददाति च नाऽऽदत्ते न कदाचिद्विनश्यति ॥ ४
ईश्वरः सर्वभूतानां यः पश्यति स पश्यति । उत्तरेण प्रतिष्ठानादिदानीं ब्रह्म तिष्ठति ॥ ५
महेश्वरो वटे भूत्वा तिष्ठते परमेश्वरः । ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ६
रक्षन्ति परमं नित्यं पापकर्मपरायणान् । ये तु चान्ये च तिष्ठन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच—

अप्याह मे यथातत्त्वं यथैषां तिष्ठते श्रुतम् । केन वा कारणेनैव तिष्ठन्ति लोकसंमताः ॥ ८

मार्कण्डेय उवाच—

प्रयागे निवसन्त्येते ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । कारणं तु प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं युधिष्ठिर ॥ ९
पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् । तिष्ठन्ति रक्षणार्थाय पापकर्मनिवारणाः ॥ १०
तस्मिंस्तु स्वल्पकं पापं नरके पातयिष्यति । एवं ब्रह्मा च विष्णुश्च प्रयागे स महेश्वरः ॥ ११
सप्त द्वीपाः समुद्राश्च पर्वताश्च महीतले । ध्रियमाणाश्च तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १२
ये चान्ये बहवः सर्वे तिष्ठन्ति च युधिष्ठिर । पृथिवीस्थानमारभ्य निर्मितं दैवतैस्त्रिभिः ॥ १३
प्रजापतेरिदं क्षेत्रं प्रयागमिति विश्रुतम् । एतत्पुण्यं पवित्रं च प्रयागं तु युधिष्ठिर ॥
स्वराज्यं कुरु राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितो भव ॥ १४

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे प्रयागमाहात्म्येऽष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२४०९

अथैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

भ्रातृभिः सहिताः सर्वे पाण्डवा धर्मनिश्चयाः । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा गुरुदेवांस्त्वतर्पयन् ॥ १
वासुदेवोऽपि तत्रैव क्षणेनाभ्यागतस्तदा । पाण्डवैः सहितैः सर्वैः पूज्यमानः स माधवः ॥ २
कृष्णेन सहितैः सर्वैः पुनरेव महात्मभिः । अभिषिक्तः स्वराज्ये तु धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३
एतस्मिन्नन्तरे चैव मार्कण्डेयो महात्मवान् । ततः स्वस्तीति चोक्त्वा वै क्षणादाश्रममागतः ॥ ४
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितस्तु सः । महादानं ददौ चाथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५

१ ख. म. न कदाचिन्न वर्धते न । २ ट. 'नादेवानां ब्र' ।

यस्त्विदं कल्यमुत्थाय पठते वा शृणोति वा । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ६

वासुदेव उवाच—

मम वाक्यं तु कर्तव्यं तव स्नेहाद्ब्रवीम्यहम् । नित्यं संस्मर त्वं राजन्प्रयागं विगतज्वरः ॥ ७
प्रयागं संस्मरन्नित्यं सहास्माभिर्युधिष्ठिर । स्वयं प्राप्स्यसि राजेन्द्र स्वर्गलोकं तु शाश्वतम् ॥ ८
प्रयागमनुगच्छेद्वा वसते वाऽपि यो नरः । सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोकं स गच्छति ॥ ९
प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः । अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १०
अकोपनश्च राजेन्द्र सत्यवादी दृढव्रतः । आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ ११
ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता देवैश्चापि यथाक्रमम् । न हि शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ॥ १२
बहूपकरणो यज्ञो नानासंभारविभ्रमः । प्राप्यते विविधैरर्थैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ॥ १३
यो दरिद्रैरपि बुधैः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर । ततो यज्ञः फलैः पुण्यैस्तं निबोध जनेश्वर ॥ १४
ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम । तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ १५
दश कोटिसहस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथा परे । माघमासे तु गङ्गायां गमिष्यन्ति नरर्षभ ॥ १६
स्वस्थो भव महाराज भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् । पुनर्द्रक्ष्यसि राजेन्द्र यजमानो विशेषतः ॥ १७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे प्रयागमाहात्म्यकथनं नामोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२४२६

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

भवता कथितं सर्वं यत्किंचित्पृष्टमेव च । इदानीमपि पृच्छाम एकं वद महामते ॥ १
एतेषां खलु तीर्थानां सेवनाद्यत्फलं भवेत् । सर्वेषां किल कृत्वैकं कर्म केन च लभ्यते ॥
एतन्नो ब्रूहि सर्वज्ञ कर्मैवं यदि वर्तते ॥ २

सूत उवाच—

कर्मयोगः किल प्रोक्तो वर्णानां द्विजपूर्वशः । नानाविधो महाभागास्तत्र चैकं विशिष्यते ॥ ३
हरिभक्तिः कृता येन मनसा वचसा गिरा । जितं तेन जितं तेन जितमेव न संशयः ॥ ४
हरिरेव समाराध्यः सर्वदेवेश्वरेश्वरः । हरिनाममहामन्त्रैर्नश्येत्पापपिशाचकम् ॥ ५
हरेः प्रदक्षिणां कृत्वा सकृदप्यमलाशयाः । सर्वतीर्थसमागाह्यं लभन्ते यन्न संशयः ॥ ६
प्रतिमां च हरेर्दृष्ट्वा सर्वतीर्थफलं लभेत् । विष्णुनाम परं जप्त्वा सर्वमन्त्रफलं लभेत् ॥ ७
विष्णुप्रसादतुलसीमाघ्राय द्विजसत्तमाः । प्रचण्डं विकरालं तद्यमस्याऽऽस्यं न पश्यति ॥ ८
सकृत्प्रणामी कृष्णस्य मातुः स्तन्यं पिबेन्न हि । हरिपादे मनो येषां तेभ्यो नित्यं नमो नमः॥९
पुल्कसः श्वपचो वाऽपि ये चान्ये म्लेच्छजातयः । तेऽपि वन्द्या महाभागा हरिपादैकसेवकाः१०
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । हरौ भक्तिं विधायैव गर्भवासं न पश्यति ॥ ११
हरेरग्रे स्वनैरुच्चैर्नृत्यंस्तन्नामकृन्नरः । पुनाति भुवनं विप्रा गङ्गादिसलिलं यथा ॥ १२
दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य आलापादपि भक्तितः । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ १३
हरेः प्रदक्षिणं कुर्वन्नुच्चैस्तन्नामकृन्नरः । करतालादिसंधानं सुस्वरं कलशब्दितम् ॥
ब्रह्महत्यादिकं पापं तेनैव करतालितम् ॥ १४

हरिभक्तिकथामुक्ताख्यायिकां शृणुयाच्च यः । तस्य संदर्शनादेव पूतो भवति मानवः ॥ १५
किं पुनस्तस्य पापानामाशङ्का मुनिपुङ्गवाः । तीर्थानां च परं तीर्थं कृष्णनाम महर्षयः ॥ १६
तीर्थी कुर्वन्ति जगतीं गृहीतं कृष्णनाम यैः । तस्मान्मुनिवराः पुण्यं नातः परतरं विदुः ॥ १७
विष्णुप्रसादनिर्माल्यं भुक्त्वा धृत्वा च मस्तके । विष्णुरेव भवेन्मर्त्यो यमशोकविनाशनः ॥
अर्चनीयो नमस्कार्यो हरिरेव न संशयः ॥ १८
ये हीमं विष्णुमव्यक्तं देवं वाऽपि महेश्वरम् । एकीभावेन पश्यन्ति न तेषां पुनरुद्भवः ॥ १९
तस्मादनादिनिधनं विष्णुमात्मानमव्ययम् । हरिं चैकं प्रपश्यध्वं पूजयध्वं तथैव हि ॥ २०
येऽसमानं प्रपश्यन्ति हरिं वै देवतान्तरम् । ते यान्ति नरकान्घोरान्न तांस्तु गणयेद्धरिः ॥ २१
मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि ब्राह्मणं केशवप्रियम् । श्वपाकं वा मोचयति नारायणः स्वयंप्रभुः ॥२२
नारायणात्परो नास्ति पापराशिदवानलः । कृत्वाऽपि पातकं घोरं कृष्णनाम्ना विमुच्यते ॥२३
स्वयं नारायणो देवः स्वनाम्नि जगतां गुरुः । आत्मनोऽभ्यधिकां शक्तिं स्थापयामास सुव्रताः२४
अत्र ये विवदन्ते वा आयासलघुदर्शनात् । फलानां गौरवाच्चापि ते यान्ति नरकं बहु ॥ २५
तस्माद्धरौ भक्तिमान्स्याद्धरिनामपरायणः । पूजकं पृष्ठतो रक्षेन्नामिनं वक्षसि प्रभुः ॥ २६
हरिनाममहावज्रं पापपर्वतदारणम् । तस्य पादौ तु सफलौ तदर्थगतिशालिनौ ॥ २७
तावेव धन्यावाख्यातौ यौ तु पूजाकरौ करौ । उत्तमाङ्गमुत्तमाङ्गं तद्धरौ नम्रमेव यत् ॥ २८
सा जिह्वा या हरिं स्तौति तन्मनस्तत्पदानुगम् । तानि लोमानि चोच्यन्ते यानि तन्नाम्नि चोत्थितम् २९
कुर्वन्ति तच्च नेत्राम्बु यदच्युतप्रसङ्गतः । अहो लोका अतितरां दैवदोषेण वञ्चिताः ॥ ३०
नामोच्चारणमात्रेण मुक्तिदं न भजन्ति वै । वञ्चितास्ते च कलुषाः स्त्रीणां सङ्गप्रसङ्गतः ॥ ३१
प्रतिष्ठन्ति च लोमानि येषां नो कृष्णशब्दने । ते मूर्खा ह्यकृतात्मानः पुत्रशोकादिविह्वलाः ॥ ३२
रुदन्ति बहुलालापैर्न कृष्णाक्षरकीर्तने । जिह्वां लब्ध्वाऽपि लोकेऽस्मिन्कृष्णनाम जपेन्न हि ॥ ३३
लब्ध्वाऽपि मुक्तिसोपानं हेलयैव च्यवन्ति ते । तस्माद्यत्नेन वै विष्णुं कर्मयोगेन(ण) मानवः ॥३४
कर्मयोगार्चितो विष्णुः प्रसीदत्येव नान्यथा । तीर्थादप्यधिकं तीर्थं विष्णोर्भजनमुच्यते ॥ ३५
सर्वेषां खलु तीर्थानां स्नानपानावगाहनैः । यत्फलं लभते मर्त्यस्तत्फलं कृष्णसेवनात् ॥ ३६
यजन्ते कर्मयोगेन(ण) धन्या एव नरा हरिम् । तस्माद्यजध्वं मुनयः कृष्णं परममङ्गलम् ॥ ३७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे कर्मयोगप्रशंसनं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२४६३

अथैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

कर्मयोगः कथं सूत येन चाऽऽराधितो हरिः । प्रसीदति महाभाग वद नो वदतां वर ॥ १
येनासौ भगवानीशः समाराध्यो मुमुक्षुभिः । तद्वदाखिललोकानां रक्षणं धर्मसंग्रहम् ॥ २
तं कर्मयोगं वद नः सूत मूर्तिमयस्तु यः । इति शुश्रूषवो विप्रा भवदग्रे व्यवस्थिताः ॥ ३

१ क. येऽन्यथा संप्रपश्यन्ति हरं वै । २ ख. म. °मू । तौ च पा° । ३ ख. म. °लौ यौ तीर्थे° । ४ ख. म. मर्त्या । ५ ख. म. °लाः । कुर्वन्ति बहुलायासं न कृष्णाक्षरकीर्तनम् । जि° । ६ ङ. जन्म । ७ ख. म. °नं हित्वैवैतत्क्षय° ।

सूत उवाच—
एवमेव पुरा पृष्टो व्यासः सत्यवतीसुतः । ऋषिभिरग्निसंकाशैर्व्यासस्तानाह यच्छृणु ॥ ४
व्यास उवाच—
शृणुध्वमृषयः सर्वे वक्ष्यमाणं सनातनम् । कर्मयोगं ब्राह्मणानामात्यन्तिकफलप्रदम् ॥ ५
आम्नायसिद्धमखिलं ब्राह्मणार्थे प्रदर्शितम् । ऋषीणां शृण्वतां पूर्वं मनुराह प्रजापतिः ॥ ६
सर्वपापहरं पुण्यमृषिसंघैर्निषेवितम् । समाहितधियो यूयं शृणुध्वं गदतो मम ॥ ७
कृतोपनयनो वेदानधीयीत द्विजोत्तमः । गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे स्वसूत्रोक्तविधानतः ॥ ८
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः । भिक्षाहारो गुरुहितो वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ ९
कार्पासमुपवीतार्थं निर्मितं ब्रह्मणा पुरा । ब्राह्मणानां त्रिवृत्सूत्रं कौषेयवस्त्रमेव वा ॥ १०
सदोपवीती चैव स्यात्सदा बद्धशिखो द्विजः । अन्यथा यत्कृतं कर्म तद्भवत्ययथाकृतम् ॥ ११
वसेदविकृतं वासः कार्पासं वा कषायकम् । तदेव परिधानीयं शुक्लमतीवमुत्तमम् ॥ १२
उत्तरं तु समाम्नातं वासः कृष्णाजिनं शुभम् । तदभावे गवयजं रौरवं वा विधीयते ॥ १३
उद्धृत्य दक्षिणं बाहुं सव्यबाहौ समर्पितम् । उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जने ॥ १४
सव्यबाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तूद्धृतं द्विजाः । प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्र्ये कर्मणि योजयेत् ॥ १५
अग्न्यागारे गवां गोष्ठे होमे तर्प्ये तथैव च । स्वाध्याये भोजने नित्यं ब्राह्मणानां च संनिधौ १६
उपासने गुरूणां च संध्ययोः साधुसंगमे । उपवीती भवेन्नित्यं विधिरेष सनातनः ॥ १७
मौञ्जीं त्रिवृत्समाश्लिष्टां कुर्याद्विप्रस्य मेखलाम् । मुञ्जाभावे कुशेनाऽऽहुर्ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः १८
धारयेद्वैण(धार्यौ वैणव)पालाशौ दण्डौ केशान्तिकौ द्विजः । यज्ञीयवृक्षजं वाऽथ सौम्यमव्रणमेव च १९
सायं प्रातर्द्विजः संध्यामुपासीत समाहितः । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्त्यक्त्वैनां पतितो भवेत् ॥ २०
अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सायं प्रातः प्रसन्नधीः । स्नात्वा संतर्पयेद्देवानृषीन्पितृगणांस्तथा ॥ २१
देवताभ्यर्चनं कुर्यात्पुष्पैः पत्रैर्यवाम्बुभिः । अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्मतः ॥ २२
असावहं भो नामेति सम्यक्प्रणतिपूर्वकम् । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्द्रादिपरिवर्जितः ॥ २३
आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने । आकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरप्लुतः ॥
यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् । नाभिवाद्यः स विदुषो यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ २५
व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः । सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥ २६
लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा । आददात्(च)यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ २७
नोदकं धारयेद्भैक्ष्यं पुष्पाणि समिधस्तथा । एवंविधानि चान्यानि न देवार्थेषु कर्मसु ॥ २८
ब्राह्मणान्कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ २९
उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरश्चैव मातामहपितामहौ ॥ ३०
वर्णश्रेष्ठः पितृव्यश्च पुंसोऽत्र गुरवः स्मृताः । माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदरा ॥ ३१
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः । ज्ञेयस्तु गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥ ३२
अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः । गुरून्दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ३३
नैतैरुपविशेत्सार्धं विवदेन्नाऽऽत्मकारणात् । जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम् ॥
उद्रिक्तोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः ॥ ३४

१ अ. 'मन्तीव' । २ ट. जप्ये । ३ ट. 'र्थं त्रपादि' ।

गुरूणामपि सर्वेषां पञ्च पूज्या विशेषतः। तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥ ३५
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते। ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः॥३६
आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः। पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥ ३७
यावत्पिता च माता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ। तावत्सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः॥३८
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि। स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ॥ ३९
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पितृसमो गुरुः। तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथंचन विद्यते ॥ ४०
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्कर्मणा मनसा गिरा। न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ ४१
वर्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा। धर्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्तफलप्रदः ॥ ४२
सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया। शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चाऽऽपद्यते दिवि ॥ ४३
यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते। तेन दोषेण संप्रेत्य निरयं घोरमृच्छति ॥ ४४
पुंसां वर्त्मनि पृष्टेन[1] पूज्यो भर्ता तु सर्वदा। अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ॥ ४५
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्[2]। असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ ४६
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्। भो भवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्॥४७
अभिवाद्यश्च पूज्यश्च शिरसा नम्य एव च। ब्राह्मणक्षत्रियाद्यैश्च श्रीकामैः सादरं सदा ॥ ४८
नाभिवाद्याश्च विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथंचन। ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥ ४९
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः। सवर्णेन सवर्णानां कार्यमेवाभिवादनम् ॥ ५०
गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः। पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ ५१
विद्या कर्म वयो बन्धुर्वित्तं[3] भवति पञ्चमम्। मान्यस्थानानि पञ्चाऽऽहुः पूर्वं पूर्वं गुरूत्तरात् ॥५२
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु[4] भूयांसि बलवन्ति च। यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ५३
पन्था देयो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे विचक्षुषे। वृद्धाय भारभग्नाय रोगिणे दुर्बलाय च ॥ ५४
भिक्षामाहृत्य शिष्टानां गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्। निवेद्य गुरवेऽश्नीयाद्वाग्यतस्तदनुज्ञया ॥ ५५
भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः। भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ५६
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्। भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ५७
सजातीयगृहेष्वेवं सार्ववर्णिकमेव च। भैक्ष्यस्याऽऽचरणं प्रोक्तं पतितादिविवर्जितम् ॥ ५८
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु[5]। ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ ५९
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु। अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ ६०
सर्वं वा विचरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे। नियम्य प्रयतो वाचं दिशस्त्वनवलोकयन् ॥ ६१
समाहृत्य तु भैक्ष्यं तद्यावदर्थममायया। भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः ॥ ६२
भैक्षेण[6] वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादो भवेद्व्रती। भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ ६३
पूजयेदशनं नित्यं मद्याच्चैतदकुत्सयन्। दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ६४
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम्। अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ६५
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुखमेव वा। नाद्यादुदङ्मुखो नित्यं विधिरेष सनातनः ॥ ६६

---

१ ख. म. सृष्टेन। २ ट. °न्। आगच्छध्वमि°। ३ ट बन्धुः कुलं भ°। ४ ट. °व पूर्ववर्णेभ्य एव। ५ क. सुकर्मसु। ६ अ. भैक्ष्येण।

प्रक्षाल्य पाणिपादौ च भुञ्जानोऽद्भिरुपस्पृशेत्। शुद्धदेशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत् ६७

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे कर्मयोगकथनं नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२५१०

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

भुक्त्वा पीत्वा च सुप्त्वा च स्नात्वा रथ्यावसर्पणे[१]। ओष्ठावलेहात्स्पृष्ट्वा वा वासोऽपि परिधाय च
रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेऽनुक्तभाषणे । ष्ठीवित्वाऽध्ययनारम्भे कासश्वासागमे तथा ॥ २
चत्वरं वा श्मशानं वा समाक्रम्य द्विजोत्तमः । संध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत्पुनः ॥ ३
चण्डालम्लेच्छसंभाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे । उच्छिष्टं पुरुषं दृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् ॥ ४
आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च । भोजने संध्ययोः स्नात्वा पीत्वा मूत्रपुरीषयोः ॥ ५
आगतो वाऽऽचमेत्सुप्त्वा सकृत्सकृदथान्यतः । अग्नेर्गवामथाऽऽलम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव वा ॥ ६
स्त्रीणामथाऽऽत्मसंस्पर्शे नीलीं वा परिधाय च । उपस्पृशेज्जलं वार्त्रं(?) तृणं वा भूमिमेव वा ॥७
केशानां चाऽऽत्मनः स्पर्शे वाससः स्खलितस्य च । अनुष्णाभिरफेनाभिरक्षराभिश्च[२] धर्मतः ॥ ८
शौचेप्सुः सर्वदाऽऽचामेदासीनः प्रागुदङ्मुखः । शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकेशशिखोऽपि वा ॥ ९
अकृत्वा पादयोः शौचमागतो[३] न शुचिर्भवेत् । सोपानस्थो जलस्थो वा नोष्णीषी चाऽऽचमेद्बुधः॥१०
न चैव वर्षधाराभिर्न तिष्ठन्नुद्धृतोदकैः । नैकहस्तार्पितजलैर्विना सूत्रेण वा पुनः ॥ ११
न पादुकासनस्थो वा बहिर्जानुरथापि वा । न जल्पन्न हसन्प्रेक्षञ्शयानस्तल्प एव च ॥ १२
नावीक्षिताभिः फेनाद्यैरुपेताभिरथापि वा । शूद्राशुचिकरोन्मुक्तैर्न क्षाराभिस्तथैव च ॥ १३
न चैवाङ्गुलिभिः शब्दं प्रकुर्वाणोऽन्यमानसः । न वर्णरसदुष्टाभिर्न चैव प्रदरोदकैः ॥ १४
न पाणिक्षुभिताभिर्वा न बहिःस्कन्ध एव वा । हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः ॥ १५
प्राशिताभिस्तथा वैश्यः स्त्रीशूद्रौ स्पर्शतोऽन्ततः । अङ्गुष्ठमूलान्तरतो रेखायां ब्राह्ममुच्यते ॥ १६
अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितॄणां तीर्थमुच्यते । कनिष्ठामूलतः पश्चात्प्राजापत्यं प्रचक्षते ॥ १७
अङ्गुल्यग्रं स्मृतं दैवं तदेवाऽऽर्षं प्रकीर्तितम् । मूले वा दैवमार्षं स्यादाग्नेयं मध्यतः स्मृतम् ॥ १८
तदेव सौमिकं तीर्थमेतज्ज्ञात्वा न मुह्यति । ब्राह्मेणैव तु तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्[४] ॥ १९
कामयेद्वाऽथ दैवेन न तु पित्र्येण वै द्विजाः । त्रिः प्राश्नीयादपः पूर्वं ब्राह्मेण प्रयतस्ततः ॥ २०
संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन मुखं वै समुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥ २१
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे समुपस्पृशेत् ॥ २२
सर्वासामथ योगेन हृदयं तु तलेन वा । स्पृशेत वै शिरस्तद्वदङ्गुष्ठेनांसकद्वयम् ॥ २३
त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः । ब्रह्मा विष्णुर्महेशश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम ॥ २४
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयते परिमार्जनात् । संस्पृष्टयोर्लोचनयोः प्रीयेते शशिभास्करौ ॥ २५
नासत्यदस्रौ प्रीयेते स्पृशेन्नासापुटद्वयम् । कर्णयोः स्पृष्टयोस्तद्वत्प्रीयेते चानिलानलौ ॥ २६
संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः । मूर्धसंस्पर्शनादेकः प्रीतः स पुरुषो भवेत् ॥ २७

---

१ ख. ग. °णे । श्वानं विलोक्य स्पृष्ट्वा । २ क °रकेशाभिरदुष्टाभिश्च । ३ ग. शौचं मार्गतो । ४ ग. °त् ॥ होम°।

नोच्छिष्टं कुर्वते वक्त्रे विप्रुषोऽङ्गे लगन्ति याः । दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत् ॥ २८
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् । भूमिपांशुसमा ज्ञेया न तैरस्पृश्यता भवेत् ॥२९
मधुपाके च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे । फलमूले चेक्षुदण्डे न दोषं प्राह वै मनुः ॥ ३०
प्रचरंश्चान्नपानेषु द्रव्यहस्तो भवेन्नरः । भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् ॥ ३१
तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः । भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् ॥ ३२
यद्यद्द्रव्यं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः । अनिधायैव तद्द्रव्यं भूमौ त्वशुचितामियात् ॥ ३३
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत्संस्पृश्याऽऽचमेदिह । अरण्ये तु व्रजन्रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ३४
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति । निधाय दक्षिणे कर्णे ब्रह्मसूत्रमुदङ्मुखः ॥ ३५
अह्नि कुर्याच्छकृन्मूत्रं रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । अन्तर्धाय महीं काष्ठैः पत्रैर्लोष्टतृणेन वा ॥ ३६
प्रावृत्य च शिरः कुर्याद्विण्मूत्रस्य विसर्जनम् । छायाकूपनदीगोष्ठचैत्याम्भःपथिभस्मसु ॥ ३७
अग्नौ चैव श्मशाने च विण्मूत्रं न समाचरेत् । न गोमये न काष्ठे वा महावृक्षेऽथ शाद्वले ॥ ३८
न तिष्ठन्न च निर्वासा न च पर्वतमण्डले । न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ३९
न च सर्वेषु गर्तेषु प्रगच्छन्न समाचरेत् । तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ॥ ४०
न क्षेत्रे न बिले वाऽपि न तीर्थे न चतुष्पथे । नोद्यानेऽपां समीपे वा नोषरे नगराश्रये ॥ ४१
न सोपानत्पादुको वा छत्री वा नान्तरिक्षके । न चैवाभिमुखः स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्गवाम् ॥४२
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन । न ज्योतींषि निरीक्षन्वा न वा प्रतिमुखोऽथ वा ॥ ४३
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च । आहृत्य मृत्तिकां कूलाल्लेपगन्धापकर्षणीम् ॥ ४४
कुर्यादतन्द्रितः शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः । नाऽऽहरेन्मृत्तिकां विप्रः पांसुलां न च कर्दमाम् ॥४५
न मार्गान्नोषरोदेशाच्छौचशिष्टां परस्य च । न देवायतनात्कूपाद्ग्रामान्नो न च जलात्तथा ॥
उपस्पृशेत्ततो नित्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ॥ ४६

इति श्रीमहापुराणे पद्म आदिखण्डे कर्मयोगकथने द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५२॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२५७६

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

एवं दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः । आहूतोऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १
नित्यमुद्यतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः । आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ २
प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् । आसीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठेन्न पराङ्मुखः ॥ ३
नीचे शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसंनिधौ । गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ ४
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषणचेष्टितम् ॥ ५
गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ ६
दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः । न चैवास्योत्तरं ब्रूयात्स्थितो नाऽऽसीत संनिधौ ॥७

---

१ क. 'स्याद्भक्ष' । २ क. यदुच्छि' । ३ ख. म. च शूत्कुर्वन्न च । ४ ख. म. न चोपस्थेषु । ५ ख. म. न गुह्यासु च । न ।

उदकुम्भं कुशान्पुष्पं समिधोऽस्याऽऽहरेत्सदा । मार्जनं लेपनं नित्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥ ८
नास्य निर्माल्यशयनं पादुकोपानहावपि । आक्रामेदासनं चास्य च्छायादीन्वा कदाचन ॥ ९
साधयेद्दन्तकाष्ठादीँल्लँब्धं चास्मै निवेदयेत् । अनापृच्छ्य न गन्तव्यं भवेत्प्रियहिते रतः ॥ १०
न पादौ सारयेदस्य संनिधाने कदाचन । जृम्भितं हसितं चैव कण्ठप्रावरणं तथा ॥ ११
वर्जयेत्संनिधौ नित्यमङ्गस्फोटनमेव च । यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ॥ १२
आसीताधो गुरोः पार्श्वे सेवां च सुसमाहितः । आसने शयने याने नैव तिष्ठेत्कदाचन ॥ १३
धावन्तमनुधावेत गच्छन्तमनुगच्छति । गोश्वोष्ट्रयानप्रासादे तथा च विष्टरेषु च ॥ १४
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च । जितेन्द्रियः स्यात्सततं वश्यात्माऽक्रोधनः शुचिः १५
प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् । गन्धमाल्यं रसं कल्पं शुक्तिं प्राणिविहिंसनम् ॥ १६
अभ्यञ्जनाञ्जने पानं छत्रधारणमेव च । कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादित्रवर्तनम् ॥ १७
आतर्जनं परीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्भनं तथा । परोपघातं पैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ १८
उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् । आहरेद्यावदन्नानि भैक्ष्यं तावद्बहिश्चरेत् ॥ १९
घृतं च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्युषितं च यत् । अनृत्यदर्शी सततं भवेद्गीतादिनिःस्पृहः ॥ २०
नाऽऽदित्यं वै समीक्षेत नाऽऽचरेद्दन्तधावनम् । एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्राद्यैरभिभाषणम् ॥ २१
गुरूच्छिष्टं भेषजान्नं प्रयुञ्जीत न कामतः । मलापकर्षणं स्नानं न चरेद्धि कदाचन ॥ २२
न कुर्यान्मानसं विप्रो गुरोस्त्यागे कथंचन । मोहाद्वा यदि वा लोभात्त्यक्त्वा तु पतितो भवेत् २३
लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा । आददीत यतो ज्ञानं तं न द्रुह्येत्कदाचन २४
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य न मनुस्त्यागमब्रवीत् ॥ २५
गुरोर्गुरौ संनिहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् । नत्वाऽभिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरूनभिवादयेत् ॥ २६
विद्यागुरुष्वेतदेव नित्यावृत्तिषु योगिषु । प्रतिषेधत्सु चाधर्माद्धितं चोपदिशत्सु च ॥ २७
श्रेयः स्वगुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् । गुरुपुत्रेषु दारेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २८
बालः संमानयेन्मान्याञ्शिष्यो वा यज्ञकर्मणि । अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २९
उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने । न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥ ३०
गुरुवत्प्रतिपूज्याश्च सवर्णा गुरुयोषितः । असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ ३१
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च । गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ ३२
गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्या तु पादयोः । कुर्वीत वन्दनं भूम्यामसावहमिति ब्रुवन् ॥ ३३
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् । गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३४
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितृष्वसा । संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥ ३५
भ्रातृभार्याश्च संग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि । विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषितः ॥ ३६
पितुर्भगिन्या मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि । मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ ३७
एवमाचारसंपन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् । वेदमध्यापयेद्धर्मं पुराणानि च नित्यशः ॥ ३८
संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् । हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥ ३९
आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः । शक्तोऽन्नदोऽम्बुदः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥ ४०

---

१ ञ. °मङ्गणे वै । २ ट. °वदेतानि भैक्ष्यं चाहरहश्च° । ३ ट. आदित्यं । ४ ट. °स्य म° । ५ ट. °मथाब्र° । ६ ट. पुराणाङ्गानि नित्य° ।

कृतकण्ठस्तथाऽद्रोही मेधावी गुरुकृन्नरः । आप्तः प्रियोऽथ विधिवत्षडध्याप्या द्विजातयः ॥ ४१
एतेषु ब्राह्मणे दानमन्यत्र तु यथोदितम् । आचम्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ॥ ४२
उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् । अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चाऽऽरमेत् ४३
प्राक्कूलान्पर्युपासीत पवित्रैश्चैव पावकः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ॥ ४४
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्तेऽपि विधिवद्द्विजाः । कुर्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्माञ्जलिपूर्वतः ॥ ४५
सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनः । अधीयीताप्ययं नित्यं ब्राह्मण्याद्धीयतेऽन्यथा ॥ ४६
अधीयीत ऋचो नित्यं क्षीराहुत्या स देवताः । प्रीणाति तर्पयन्कालं कामैर्हुताः सदैवताः ॥४७
यजूंष्यधीते नियतं दध्ना प्रीणाति देवताः । सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ॥ ४८
अथर्वाङ्गिरसो नित्यं मध्वा प्रीणाति देवताः । धर्माङ्गानि पुराणानि मांसैस्तर्पयते सुरान् ॥ ४९
तासां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमाश्रितः । गायत्रीं समधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ॥ ५०
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् । गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्तितः ॥ ५१
गायत्रीं चैव वेदांश्च तुलयाऽतोलयत्प्रभुः । एकतश्चतुरो वेदा गायत्री च तथैकतः ॥ ५२
ओंकारमादितः कृत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरम् । ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः श्रद्धयाऽन्वितः ॥५३
पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वः सनातनाः । महाव्याहृतयस्तिस्रः सर्वाशुभनिबर्हणाः ॥ ५४
प्रधानं पुरुषः कालो विष्णुर्ब्रह्ममहेश्वराः । सत्त्वं रजस्तमस्तिस्रः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः ॥ ५५
ओंकारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तदुत्तरम् । एष मन्त्रो महायोगः सारात्सार उदाहृतः ॥ ५६
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां गायत्रीं वेदमातरम् । विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥ ५७
गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी । गायत्र्या न परं जप्यमेतद्विज्ञाय मुच्यते ॥ ५८
श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः । आषाढ्यां प्रोष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्मृतम् ५९
यत्सूर्ययाम्यगमनं मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् । अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६०
पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः । प्रातः शुक्लस्य सायाह्ने पूर्वाह्णे बहुले दले ॥ ६१
छन्दांसि च द्विजोऽभ्यस्येच्छुक्लपक्षे तु वै द्विजः । वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः ॥६२
इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अध्यापनं च कुर्वाणोऽभ्यस्यन्नपि प्रयत्नतः ॥ ६३
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवापांसुसमूहने । विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ॥
अकालिकमनध्यायमेतेष्वाह प्रजापतिः ॥ ६४
एतानभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ ६५
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने । एतानकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ ६६
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने । सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥६७
नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च । धर्मनैपुण्यकामानां पूत्रगन्धेन नित्यशः ॥ ६८
अन्तः शवगते ग्रामे वृषलस्य च संनिधौ । अनध्यायो रुद्यमाने समये जलदस्य च ॥ ६९
उदके चार्धरात्रे च विण्मूत्रं च विसर्जयन् । उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥७०
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य वेतनम् । त्र्यहं न कारयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ ७१
यावदेकात्मनिष्ठा स्यात्स्नेहालोपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ ७२

*१ ख. अ. °तज्ञश्च तथा° । २ °द्विरोमास्त्वि° । ३ ख. अ. °रमेत् । ४ क. देवतः । ५ ख. अ. कामैः प्रीत्या समाहितः । ६ ख. अ. °न् । प्रातः सायं च नि° । ७ ख. अ. सनातनात् । ८ क. सर्वाः शु° । ९ ख. अ. °नां पूतिग° ।

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् । नाधीयीताऽऽमिषं जग्ध्वा शूद्रश्राद्धान्नमेव च ॥ ७३
नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरुभयोरपि । अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥ ७४
उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु अहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ७५
मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च । तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु सूरिभिः ॥ ७६
श्लेष्मातकस्य च्छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च । कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः ॥ ७७
समानविद्ये च मृते तथा सब्रह्मचारिणि । आचार्ये संस्थिते चापि त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ॥ ७८
छिद्राण्येतानि विप्राणामनध्यायाः प्रकीर्तिताः । हिंसन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतान्विवर्जयेत् ॥ ७९
नैत्यके नास्त्यनध्यायः संध्योपासनमेव च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे होमस्यान्ते तथैव च ॥ ८०
एकामृचमथैकं वा यजुः सामानि वा पुनः । अष्टकाद्यास्वधीयीत मारुते चाभिधावति ॥ ८१
अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु सर्वाण्येतानि वर्जयेत् ॥ ८२
एष धर्मः समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणः । ब्रह्मणाऽभिहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ ८३
योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः । स संमूढो न संभाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः ॥ ८४
न वेदपाठमात्रेण संतुष्टो वै भवेद्द्विजः । पाठमात्रवसन्यस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ ८५
योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् । स संमूढः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ ८६
यदि त्वात्यन्तिकं वासं कर्तुमिच्छति वै गुरौ । युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणम् ॥ ८७
गत्वा वनं च विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् । अधीयीत तथा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥ ८८
सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्तांश्च विशेषतः । अभ्यसेत्सततं युक्तोऽभिक्षाशनपरायणः ॥ ८९
एतद्विधानं परमं पुराणं वेदागमे सम्यगिहोदितं वः ।
पुरा महर्षिप्रवराभिपृष्टः स्वायंभुवो यन्मनुराह देवः ॥ ९०

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे कर्मयोगकथनं नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२६६६

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

वेदं वेदौ तथा वेदान्वेदाङ्गानि तथा द्विजाः । अधीत्य चाधिगम्यार्थं तत स्नायाद्द्विजोत्तमः ॥ १
गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । तीर्णव्रतोऽथ युक्तात्मा शक्तो वा स्नातुमर्हति ॥ २
वैणवीं धारयेद्यष्टिमन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् ॥ ३
छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले धार्ये कृत्तकेशनखः शुचिः ॥ ४
अन्यत्र काञ्चनाद्विप्रो न रक्तां बिभृयात्स्रजम् । शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ॥
न जीर्णमलवद्वासा भवेद्वै विभवे सति ॥ ५
न रक्तमुल्बणं चान्यधृतं वासो न कुण्डलम् । नोपानहौ स्रजं चाथ पादुके च प्रयोजयेत् ॥ ६
उपवीतमलंकारं कृष्णाजिनं च दर्शयन् । नापसव्यं परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत् ॥ ७

१ ट. 'रात्रं प्रदोषेषु रा' । २ ञ. 'मात्रावसानस्तु । ३ ञ. 'क्तो भस्मस्नान' । ४ ट. 'या । चीर्ण । ५ ङ. ञ. पाण्डुके । ६ ख. ञ 'रं दर्भान्कृष्णाजिनं तथा । ना' ।

आहरेद्विधिवद्दारान्सदृशानात्मनः शुभान् । रूपलक्षणसंयुक्तान्योनिदोषविवर्जितान् ॥ ८
अमातृगोत्रजभवामन्यमानुषगोत्रजाम् । आहरेद्ब्राह्मणो भार्यां शीलशौचसमन्विताम् ॥ ९
ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत्पुत्रोऽभिजायते। वर्जयेत्प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन दिनानि तु ॥ १०
षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं द्वादशीं च चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वज्जन्मत्रयाहनि ॥ ११
आदधीत विवाहाग्निं जुहुयाज्जातवेदसम् । एतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पावयेत् ॥ १२
वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । अकुर्वाणः पतत्याशु नरकानतिभीषणान् ॥ १३
अभ्यसेत्प्रयतो वेदं महायज्ञांश्च हापयेत् । कुर्याद्गृह्याणि कार्याणि संध्योपासनमेव च ॥ १४
सख्यं समाधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा । दैवतान्यभिगच्छेत कुर्याद्भार्याभिपोषणम् ॥ १५
न धर्मं ख्यापयेद्विद्वान्न पापं गूहयेदपि । कुर्वीताऽऽत्महितं नित्यं सर्वभूतानुकम्पकः ॥ १६
वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च। देशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेत्सदा ॥ १७
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्साधुभिर्यश्च सेवितः । तमाचारं निषेवेत नेहेतान्यत्र कर्हिचित् ॥ १८
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥१९
नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतवान् । सत्यवादी जितक्रोधो लोभमोहविवर्जितः२०
सावित्रीजापनिरतः श्राद्धकृन्मुच्यते गृही । मातापित्रोर्हिते युक्तो ब्राह्मणस्य हिते रतः ॥ २१
दाता यज्वा वेदभक्तो ब्रह्मलोके महीयते । त्रिवर्गसेवी सततं देवानां च समर्चनम् ॥ २२
कुर्यादहरहर्नित्यं नमस्येत्प्रयतः सुरान् । विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः ॥ २३
गृहस्थस्तु समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥ २४
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः । अध्यात्मनित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २५
एतस्मान्न प्रमाद्येत विशेषेण द्विजोत्तमः । यथाशक्ति चरन्धर्मं निन्दितानि विवर्जयेत् ॥ २६
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् । गृहस्थो मुच्यते बन्धान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २७
विगर्हातिजयक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् । अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां मर्षणं क्षमा ॥ २८
स्वदुःखेषु च कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदम् । दयेति मुनयः प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य साधनम् ॥ २९
[*अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या एताश्चतुर्दश]॥ ३०
चतुर्दशानां विद्यानां धारणा हि यथार्थतः । विज्ञानमिति तद्विद्यायेन धर्मो विवर्धते ॥ ३१
अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थं चैवोपलभ्य तु । धर्मकार्याणि कुर्वीत ह्येतद्विज्ञानमुच्यते ॥ ३२
सत्येन लोकं जयति सत्यं तत्परमं पदम् । यथाभूतप्रमादं तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ३३
दमः शरीरोपरतिः शमः प्रज्ञाप्रसादतः । अध्यात्ममक्षरं विद्याद्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३४
यया स देवो भगवान्विद्यया विद्यते परः । साक्षादेव हृषीकेशस्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥ ३५
तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्नित्यमक्रोधनः शुचिः । महायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥ ३६
धर्मस्याऽऽयतनं यत्नाच्छरीरं परिपालयेत् । न हि देहं विना विष्णुः पुरुषैर्विद्यते परः ॥ ३७
नित्यं धर्मार्थकामेषु युज्येत नियतो द्विजः । न धर्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥ ३८
सीदन्नपि हि धर्मेण न त्वधर्मं समाचरेत् । धर्मो हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ॥ ३९

* टपुस्तक एवायं पाठः ।

१ ख. म. 'मसमानर्षिगो' । २ क. 'दसा । ए' । ३ म. धारयेत् । ४ ख. म. 'ज्ञा देवम' । ५ ख. म. विधर्मातिक्रमक्रोधाहिं' । ६ ख. म. यथार्थतः ।

भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्मधीः । न वेददेवतानिन्दां कुर्यात्तैश्च न संवसेत् ॥ ४०
यस्त्विमं नियतो विप्रो धर्माध्यायं पठेच्छुचिः । अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे धर्मकथने चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७०७

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

न हिंस्यात्सर्वभूतानि नानृतं वा वदेत्कचित् । नाहितं नाप्रियं वाच्यं न स्तेनः स्यात्कदाचन ॥ १
तृणं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव वा । परस्यापहरञ्जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥ २
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रात्पतितादपि । न चान्यस्मादशक्तश्चेन्निन्दितान्वर्जयेद्बुधः ॥ ३
नित्यं याचनको न स्यात्पुनस्तं नैव याचयेत् । प्राणानपहरत्येवं याचकस्तस्य दुर्मतेः ॥ ४
न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमः । ब्रह्मस्वं वा नापहरेदापत्स्वपि कदाचन ॥ ५
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते । देवस्वं चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥ ६
पुष्पं शाकोदकं काष्ठं तथा मूलं फलं तृणम् । अदत्तानि च न स्तेयं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥ ७
ग्रहीतव्यानि पुष्पाणि देवार्चनविधौ द्विजाः । नैकस्मादेव नियतमननुज्ञाय केवलम् ॥ ८
तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरेद्बुधः । धर्मार्थं केवलं प्राहुरन्यथा पतितो भवेत् ॥ ९
तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः । क्षुधितैर्नान्यथा विप्रा धर्मादिभिरिति स्थितिः ॥ १०
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् । व्रतेन पापं व्याहृत्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ ११
प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभिः । छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १२
अलिङ्गी लिङ्गिवेशेन यो वृत्तिमुपतिष्ठति । स लिङ्गिनो हरेदेनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥ १३
याचनं योनिसंबन्धं सहवासं च भाषणम् । कुर्वाणः पतते नित्यं तस्माद्यत्नेन वर्जयेत् ॥ १४
[*देवद्रोहं न कुर्वीत गुरुद्रोहं तथैव च] । देवद्रोहाद्गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥
जनापवादो नास्तिक्यं तस्मात्कोटिगुणाधिकम् ॥ १५
गोभिश्च दैवतैर्विप्रैः कृष्या राजोपसेवया । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि धर्मतः ॥ १६
कुविचारैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ १७
अनृतात्पारदार्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् । अगोत्रधर्माचरणात्क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥ १८
अश्रोत्रियेषु वै दानं वृषलेषु तथैव च । विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥ १९
अधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले वसेत् । शूद्रराज्ये च न वसेन्न पाखण्डजनैर्वृते ॥ २०
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयोः शुभम् । मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेद्द्विजः ॥ २१
कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः । पुण्या वा विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद्द्विजः २२

---

* खभपुस्तकयोरेवायं पाठः ।

---

१ ख. भ. पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूले फले तृणे । अदत्तादानमश्रेयो म° । २ क. °मनुज्ञायततेव° । ट. °मनुज्ञाय तत्पतिम् । तृ° । ३ ट. तत्पतिः । ४ ख. भ. व्याजिघ्रन्कुर्व° । ५ ख. भ. °द्रलम्भ° । ६ ख. भ. °ते जन्तुस्तस्मा° । ७ क. °कः । ज्ञाना° । ८ ख. भ. कुविवाहैः । ९ क. °थाऽभिक्ष्यस्य भिक्ष° ।

अर्धक्रोशं नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः । नान्यत्र निवसेत्पुण्यं नास्त्यत्र ग्रामसंनिधौ ॥ २३
न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः । न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्यैर्जायावसायिभिः ॥ २४
एकशय्यासने पङ्क्तिर्भाण्डे पक्वान्नमिश्रणम् । यजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥ २५
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च । एकादश समुद्दिष्टा दोषाः सांकर्यसंज्ञिताः ॥ २६
समीपे वाऽप्यवस्थानात्पापं संक्रमते नृणाम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सांकर्यं परिवर्जयेत् ॥ २७
एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् । भस्मना कृतमर्यादा न तेषां संकरो भवेत् ॥ २८
अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः । द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते ॥ २९
न कुर्याच्छुष्कवैराणि विवादं न च पैशुनम् । परक्षेत्रे गां चरन्तीं नाऽऽचक्षीत च कर्हिचित् ॥ ३०
न संवसेत्सूचकेन न कं वै मर्मणि स्पृशेत् । न सूर्यपरिवेषं वा नेन्द्रचापं शराग्निकम् ॥ ३१
परस्मै कथयेद्विद्वाञ्शशिनं वाऽथ काञ्चनम् । न कुर्याद्बहुभिः सार्धं विरोधं बन्धुभिस्तथा ॥ ३२
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत् ॥ ३३
नोदक्यामभिभाषेत नाशुचिं वा द्विजोत्तमाः । न देवगुरुविप्राणां दीयमानं तु वारयेत् ॥ ३४
न चाऽऽत्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां च वर्जयेत् । वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ३५
यस्तु देवानृषींश्चैव वेदान्वा निन्दति द्विजः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वराः ॥ ३६
निन्दयेद्वा गुरुं देवं वेदं वा सोपबृंहणम् । कल्पकोटिशतं साग्रं रौरवे पच्यते नरः ॥ ३७
तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात्किंचिदुत्तरम् । कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चैनमवलोकयेत् ॥ ३८
वर्जयेत्तां परेषां तु गृहेषु गर्हणां बुधः । विवादं सुजनैः सार्धं न कुर्याद्वै कदाचन ॥ ३९
न पापं पापिनां ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमाः । सत्येन तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याभिदोषवान्भवेत् ४०
नृणां मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि पुत्रान्पशून्घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम् ४१
ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेये गुर्वङ्गनागमे । दृष्टं वै शोधनं वृद्धैर्नास्ति मिथ्याभिशंसिनि ॥ ४२
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं शशिनं वाऽनिमित्ततः । नास्तं यान्तं न वारिस्थं मेघस्पृष्टं न मध्यगम् ॥ ४३
तिरोहितं समीक्षेत नादर्शाद्यर्तुशायिनम् । न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन ॥ ४४
न च मूत्रं पुरीषं वा न च संसृष्टमैथुनम् । नाशुचिः सूर्यसोमादीन्ग्रहानालोकयेद्बुधः ॥ ४५
नाभिभाषेत च परमुच्छिष्टो वाऽवगुण्ठितः । न पश्येत्प्रेतसंस्पर्शं न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् ॥ ४६
न तैलोदकयोश्छायां न पंक्तिं भोजनेऽसति । न मुक्तबन्धनं पश्येन्नोन्मत्तं गजमेव च ॥ ४७
नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां वा नाऽऽसनस्थां यथासुखम् ४८
नोदके चाऽऽत्मनो रूपं शुभं वाऽशुभमेव वा । न लङ्घयेच्च मतिमान्नाधितिष्ठेत्कदाचन ॥ ४९
न शूद्राय मतिं दद्यात्कृसरं पायसं दधि । नोच्छिष्टं वा मधु घृतं न च कृष्णाजिनं हविः ॥ ५०
न चैवास्मै व्रतं ब्रूयान्न च धर्मं वदेद्बुधः । न च क्रोधवशं गच्छेद्द्वेषं रागं च वर्जयेत् ॥ ५१
लोभं दम्भं तथाऽवज्ञामसूयां ज्ञानकुत्सनम् । ईर्ष्यां मदं तथा शोकं मोहं च परिवर्जयेत् ॥ ५२
न कुर्यात्कस्यचित्पीडां सुतं शिष्यं तु ताडयेत् । न हीनानुपसेवेत न च तृष्णामतिः क्वचित् ५३
नाऽऽत्मानं चावमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्जयेत् । न विशिष्टमसत्कुर्यान्नाऽऽत्मानं नामयेद्बुधः ॥ ५४

१ ख. म. ॰ण्यं नान्त्यजग्रा॰ । २ अ. नान्त्यैर्नान्त्याव॰ । ३ ख. म. ॰नात्सांकर्यं क्र॰ । ४ ख. म. विलिखतः । ट. तृणेन वा । ५ क. सद्भिः । ६ ख. अ. ॰पं पराह्णिक॰ । ७ ख. स्वजनैः । ८ अ. ॰नुगामिन॰ । ९ ड. ढ. ॰तप्रेमसं॰ । १० ख. अ. पत्नीं । ११ अ. ॰च्छेद्वेषं रा॰ । १२ ख. अ. ॰नं तापये॰ ।

न नखेन लिखेद्भूमिं गां च संवेशयेन्न हि । न नदीषु नदीं ब्रूयात्पर्वतेषु च पर्वतान् ॥ ५५
आवासे भोजने वाऽपि न त्यजेत्सहयायिनम् । नावगाहेदपो नग्नो वह्निं नातिव्रजेत्तथा ॥ ५६
शिरोभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् । न चाप्यशास्त्रैः क्रीडेत स्वानि खानि न संस्पृशेत् ॥ ५७
रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सह व्रजेत् । न पाणिपादवाङ्नेत्रचापल्यं समुपाश्रयेत् ॥ ५८
न शिश्नोदरचापल्यं न च श्रवणयोः क्वचित् । न चाङ्गनखवाद्यं वै कुर्यान्नाञ्जलिना पिबेत् ॥ ५९
नाभिहन्याज्जलं पद्भ्यां पाणिना वा कदाचन । न शातयेदिष्टिकाभिर्मूलानि च फलानि च ॥ ६०
न म्लेच्छभाषणं शिक्षेन्नाऽऽकर्षेच्च पदाऽऽसनम् । नखभेदनमास्फोटं छेदनं वा विलेखनम् ॥ ६१
कुर्याद्विमर्दनं धीमान्नाकस्मादेव निष्फलम् । नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यं वृथाचेष्टां न चाऽऽचरेत् ॥ ६२
न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्राणि वादयेत् । न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ६३
न लौकिकैः स्तवैर्देवांस्तोषयेद्वाक्पतेरपि । नाक्षैः क्रीडेन्न धावेत नाप्सु विण्मूत्रमाचरेत् ॥ ६४
नोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् । न गच्छंस्तु पठेद्वाऽपि न चैव स्वशिरः स्पृशेत् ॥ ६५
नदन्तैर्नखरोमाणि छिन्द्यात्सुप्तं न बोधयेत् । न बालातपमासेवेत्प्रेतधूमं विवर्जयेत् ॥ ६६
नैव स्वप्याच्छून्यगेहे स्वयं नोपानहौ हरेत् । नाकारणाद्वा निष्ठीवेन्न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ६७
न पादक्षालनं कुर्यात्पादेनैव कदाचन । नाग्नौ प्रतापयेत्पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥ ६८
नाभिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान्गामथापि वा । वाय्वग्निनृपविप्रान्वा सूर्यं वा शशिनं प्रति ॥ ६९
अशुद्धः शयनं यानं स्वाध्यायं स्नानभोजनम् । बहिर्निष्क्रमणं चैव न कुर्वीत कदाचन ॥ ७०
स्वप्नमावपनं स्नानमुद्वर्तं भोजनं गतिम् । उभयोः संध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने चैव वर्जयेत् ॥ ७१
न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् । न चालनं पदा वाऽपि न देवप्रतिमां स्पृशेत् ॥
नाशुद्धोऽग्निं परिचरेन्न देवान्कीर्तयेदृषीन् । नावगाहेदगाधाम्बु धावयेन्नानिमित्ततः ॥ ७३
न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्वक्त्रेण वा जलम् । नोत्तरेदनुपस्पृश्य नाप्सु रेतः समुत्सृजेत् ॥ ७४
अमेध्यालिप्तमङ्गं वा लोहितं वा विषाणि वा । व्यतिक्रामेन्न स्रवन्तीं नाप्सु मैथुनमाचरेत् ॥ ७५
चैत्यवृक्षं न वै छिन्द्यान्नाप्सु ष्ठीवनमाचरेत् । नास्थिभस्मकपालानि न केशान्न च कण्टकान् ॥
तुषाङ्गारकरीषं वा नाधितिष्ठेत्कदाचन ॥ ७६
न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान्नोपदध्यादधः क्वचित् । न चैनं पादतः कुर्यान्मुखेन न धमेद्बुधः ॥ ७७
न वृक्षमवरोहेत नावेक्षेताशुचिः क्वचित् । अग्नौ न च क्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा ॥ ७८
सुहृन्मरणमात्रं वा स्वयं न श्रावयेत्परान् । अपण्यं कूटपण्यं वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥ ७९
न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः । पुण्यस्थानोदकस्थाने सीमान्तं वार्हयेन्न तु ॥ ८०
न भिन्द्यात्पूर्वसमयमभ्युपेतं कदाचन । परस्परं पशून्व्याघ्रान्पक्षिणो नावबोधयेत् ॥ ८१
परबाधां न कुर्वीत जलवातातपादिभिः । कारयित्वा सुकर्माणि गुरून्पश्चान्न वञ्चयेत् ॥ ८२
सायं प्रातर्गृहद्वाराद्रक्षार्थं परिघट्टयेत् । बहिर्माल्यं सुगन्धि वा भार्यया सह भोजनम् ॥
विगृह्य वादं कृत्वा वा प्रवेशं च विवर्जयेत् ॥ ८३
न खादन्ब्राह्मणस्तिष्ठेन्न जल्पन्वा हसेद्बुधः । स्वमग्निं चैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु चिरं वसेत् ॥ ८४
न पक्षकेणोपधमेन्न शूर्पेण च पाणिना । मुखेनाग्निं समिन्धीत मुखादग्निरजायत ॥ ८५

१ ख ग. 'यानिन' । २ ख. ग. न सर्वशस्त्रैः । ३ ख ग. 'नापो ह्यज्ञ' । ४ ख. ग. 'प्रमध्ययनं । ५ ग. 'मेध्यलिप्तमन्यद्वा लो' । ६ ट. 'यो चकूर्पेण न ध' । ७ ट. 'ण्यं कट' । ८ ग. 'हरेन्न' । ९ क. वाहं । १० ट. न व्यजनेनोपधमेन्न शर्पेण ।

परस्त्रियं न भाषेत नायाज्यं याजयेद्बुधः । नैकश्चरेत्सदा विप्रः समुदायं च वर्जयेत् ॥ ८६
न देवायतनं गच्छेत्कदाचिद्वाऽप्रदक्षिणम् । नं पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतने स्वपेत् ॥ ८७
नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकजनैः सह । न व्याधिदूषितैर्वाऽपि न शूद्रैः पतितेन वा ॥ ८८
नोपानद्वर्जितो वाऽथ जलादिरहितस्तथा । न वर्त्मनि चितिं वाममतिक्रामेत्कचिद्द्विजः ॥ ८९
न निन्देद्योगिनः सिद्धान्व्रतिनो वा यतींस्तथा । देवतायतनं प्राज्ञा देवानां चैव सत्रिणाम् ॥ ९०
न क्रामेत्कामतश्छायां ब्राह्मणानां च गोरपि । स्वां तु नाऽऽक्रमयेच्छायां पतिताद्यैर्न रोगिभिः ॥
नाङ्गारभस्मकेशादिष्वधितिष्ठेत्कदाचन ॥ ९१
वर्जयेन्मार्जनीरेणुं स्नानवस्त्रघटोदकम् । न भक्षयेदभक्ष्याणि नापेयं च पिबेद्द्विजः ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे धर्मकथने पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७९९

अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

नाद्याच्छूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि कामतः । स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते त्वनापदि ॥ १
षण्मासान्यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् । जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥ २
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मुनीश्वराः । यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥ ३
नटान्नं नर्तकान्नं च चण्डालचर्मकारिणाम् । गणान्नं गणिकान्नं च षण्ढान्नं च विवर्जयेत् ॥ ४
चक्रोपजीविरजकतस्करध्वजिनां तथा । गान्धर्वलोहकारान्नं मृतकान्नं विवर्जयेत् ॥ ५
कुलालचित्रकारान्नं वार्धुषेः पतितस्य च । पौनर्भवच्छत्रिकयोरभिशस्तस्य चैव हि ॥ ६
सुवर्णकारशैलूषव्याधवन्ध्यातुरस्य च । चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंश्चल्या दण्डकस्य च ॥ ७
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च । सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः ॥ ८
भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे । उत्सृष्टस्य कदर्यस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ॥ ९
पापीयोन्नं च संघान्नं शस्त्राजीवस्य चैव हि । भीतस्य रुदितस्यान्नमवक्रुष्टं परिक्षतम् ॥ १०
ब्रह्मद्विषः पापरुचेः श्राद्धान्नं मृतकस्य च । वृथापाकस्य चैवान्नं शावान्नं चाऽऽतुरस्य च ॥ ११
अप्रजानां तु नारीणां कृतघ्नस्य तथैव च । कारुकान्नं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ १२
शौण्डान्नं घोण्टिकान्नं च भिषजामन्नमेव च । विद्धप्रजननस्यान्नं परिवेत्रन्नमेव च ॥ १३
पुनर्भुवो विशेषेण तथैव दिधिषूपतेः । अवज्ञातं चावधूतं सरोषं विस्मयान्वितम् ॥ १४
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्जितम् । दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्ने व्यवस्थितम् ॥ १५
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् । अर्धिकाकुलमित्रं च गोपालौ वाहनापितौ ॥ १६
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चाऽऽत्मानं निवेदयेत् । कुशीलवः कुंभकश्च क्षेत्रकर्मक एव च ॥ १७
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पगुणं बुधैः । पायसं स्नेहपक्वं च गोरसश्चैव सक्तवः ॥ १८
पिण्याकं चैव तैलं च शूद्राद्ग्राह्यं द्विजातिभिः । वृन्ताकं नालिकाशाकं कुसुम्भं भस्मकं तथा ॥ १९

---

१ ख. म. न वीजयेद्वा वस्त्रेण न । २ म. षण्ढान्नं । ३ ख. म. अपाङ्क्तान्नं । ४ ट. घोटिकान्नं । ५ ट. च । बद्ध-प्रजान° । ६ ट. अहङ्काः कु° । ख. म. आर्धिकाः कु° । ७ ख. म. ट. °लो दासना° । ८ म. स्वल्पं पणं च वै । पा° । ९ म. °सुम्भाश्मन्तकं त° ।

पलाण्डुं लशुनं शुक्तं निर्यासं चैव वर्जयेत् । छत्राकं विड्वराहं च स्विन्नं पीयूषमेव च ॥ २०
विलयं विपुलं चैव कोरकाणि विवर्जयेत् । गृञ्जनं किंशुकं चैव कूष्माण्डं च तथैव च ॥ २१
उदुम्बरमलाबुं च जग्ध्वा पतति वै द्विजः । तथा कसरसंयावौ पायसापूपमेव च ॥ २२
अनुपाकृतमांसं च देवान्नानि हवींषि च । यवागूं मातुलिङ्गं च मत्स्यानप्यनुपाकृतान् ॥ २३
नीपं कपित्थं प्लक्षं च प्रयत्नेन विवर्जयेत् । पिण्याकं चोद्धृतस्नेहं देवधान्यं तथैव च ॥ २४
रात्रौ च तिलसंबन्धं प्रयत्नेन दधि त्यजेत् । नाश्नीयात्पयसा तक्रं सक्षारान्नं न योजयेत् ॥ २५
क्रिमिदुष्टं भावदुष्टमसत्संसर्गवर्ति यत् । कृमिकीटावपन्नं च सहृल्लेखं च नित्यशः ॥ २६
श्वाघ्रातं च पुनः सिद्धं चाण्डालावेक्षितं तथा । उदक्यया च पतितैर्गवा संघ्रातमेव च ॥ २७
असंगतं पर्युषितं पर्यस्तान्नं च नित्यशः । काककुक्कुटसंस्पृष्टं कृमिभिश्चैव संगतम् ॥ २८
मनुष्यैरप्यवघ्रातं कुष्ठिना स्पृष्टमेव च । न रजस्वलया दत्तं न पुंश्चल्या सरोगया ॥ २९
मलवद्वाससा वाऽपि परवासोऽथ वर्जयेत् । विवत्सायाश्च गोः क्षीरं मेघ्य(ष)स्यानिर्दशस्य च ॥ ३०
आविकं बन्धकीक्षीरमपेयं मनुरब्रवीत् । बलाकं हंसदात्यूहं कलविङ्कं शुकं तथा ॥ ३१
कुररं च चकोरं च जालपादं च कोकिलम् । वायसान्खञ्जरीटांश्च श्येनं गृध्रं तथैव च ॥ ३२
उलूकं चक्रवाकं च भासं पारावतं तथा । कपोतं टिट्टिभं चैव ग्रामकुक्कुटमेव च ॥ ३३
सिंहं व्याघ्रं च मार्जारं श्वानं सूकरमेव च । शृगालं मर्कटं चैव गर्दभं च न भक्षयेत् ॥ ३४
न भक्षयेत्सर्वमृगान्पक्षिशिखिनोऽन्यान्वनेचरान् । जलेचरान्स्थलचरान्प्राणिनश्चेति धारणा ॥ ३५
गोधा कूर्मः शशः खड्गः शल्लकश्चेति सत्तमाः । भक्ष्यान्पञ्चनखान्नित्यं मनुराह प्रजापतिः ॥ ३६
मत्स्यान्सशल्कान्भुञ्जीय मांसं रौरवमेव च । निवेद्य देवताभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥ ३७
मयूरं तित्तिरं चैव कपोतं च कपिञ्जलम् । वार्ध्रीणसं बकं भक्ष्यं मीनं प्राह प्रजापतिः ॥ ३८
शफरी सिंहतुण्डश्च तथा पाठीनरोहितौ । मत्स्याश्चैते समुद्दिष्टा भक्षणीया द्विजोत्तमाः ॥ ३९
प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसं च द्विजकाम्यया । यथाविधिप्रयुक्तं च प्राणानामपि चात्यये ॥ ४०
भक्षयेन्नैव मांसानि शेषभोजी न लिप्यते । औषधार्थमशक्तो वा न योगाद्यज्ञकारणात् ॥ ४१
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥ ४२
अदेयं वाऽप्यपेयं च तथैवास्पृश्यमेव वा । द्विजातीनामनालोक्यं नित्यं मद्यमिति स्थितिः ॥ ४३
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत् । पीत्वा पतति कर्मभ्यस्त्वसंभाष्यो भवेद्द्विजः ॥ ४४
भक्षयित्वाऽप्यभक्ष्याणि पीत्वाऽपेयान्यपि द्विजः । नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तन्न जहात्यधः ४५
तस्मात्परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः । अपेयानि च विप्रो वै तथा चेद्याति रौरवम् ॥ ४६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे भक्ष्याभक्ष्यनियमकथनं नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२८४५

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम् । ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वमृषीणां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १

---

१ ग. कवकानि । २ ङ. मूलकं । ३ ग. °जः । वृथा कृसरसं° । ४ ख. ग. क्रियादुष्टं । ५ ख. ग. °त् । केशकी° । ६ ग. अनर्चितं । ७ ग. क्षीरमौष्ट्रमेकशफस्य । ८ ग. °कं संधिनीक्षी° । ९ ग. °त्सर्पम् । १० ख. ग. °तिः ॥ राजीवाः सिं° । ११ ग. वा नियो° ।

अर्थानामुचिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् । तदोमित्यभिनिर्दिष्टं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ २
यो ददाति विशिष्टेभ्यः श्रद्धया परया युतः । तद्वै दत्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति ॥ ३
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते । चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥ ४
अहन्यहनि यत्किंचिद्दीयतेऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्य फलं तस्माद्ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ ५
यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे । नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुत्तमम् ॥ ६
अपत्यविजयैश्वर्यसुखार्थं यत्प्रदीयते । दानं तत्काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥ ७
यदीश्वरस्य प्रीत्यर्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते । चेतसा धर्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥ ८
दानधर्मं निषेवेत पात्रमासाद्य शक्तितः । उपास्यते तु तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ ९
कुटुम्बभुक्तिवसनाद्देयं यदतिरिच्यते । अन्यथा दीयते यद्वै न तद्दानफलप्रदम् ॥ १०
श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने । व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं भक्तिपूर्वकम् ॥ ११
यस्तु दद्यान्महीं भक्त्या ब्राह्मणायाऽऽहिताग्नये । स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति १२
इक्षुभिः सततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् । ददाति वेदविदुषे यः स भूयो न जायते ॥ १३
गोचर्ममात्रामपि वा यो भूमिं संप्रयच्छति । ब्राह्मणाय दरिद्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
भूमिदानात्परं दानं विद्यते नेह किंचन । अन्नदानं तेन तुल्यं विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥ १५
यो ब्राह्मणाय शान्ताय शुचये धर्मशीलिने । ददाति विद्यां विधिना ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६
दद्यादहरहः स्वर्णं श्रद्धया ब्रह्मचारिणे । सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मणः स्थानमाप्नुयात् ॥ १७
गृहस्थायान्नदानेन फलमाप्नोति मानवः । अन्नमेवास्य दातव्यं दत्त्वाऽऽप्नोति परां गतिम् ॥ १८
वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा । उपोष्य विधिना शान्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
पूजयित्वा तिलैः कृष्णैर्मधुना च विशेषतः । प्रीयतां धर्मराजेति यदा मनसि वर्तते ॥
यावज्जीवं तु यत्पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ २०
कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी । ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥ २१
घृतान्नमुदकुम्भं च वैशाख्यां तु विशेषतः । निर्दिश्य धर्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भयात् ॥ २२
सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा । तर्पयेदुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ २३
माघमासे तमिस्रे तु द्वादश्यां समुपोषितः । शुक्लाम्बरधरः कृष्णैस्तिलैर्हुत्वा हुताशनम् ॥ २४
प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु तिलानेव समाहितः । जन्मप्रभृति यत्पापं सर्वं तरति वै द्विजः ॥ २५
अमावास्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय तपस्विने । यत्किंचिद्देवदेवेशं दद्याच्चोद्दिश्य केशवम् ॥ २६
प्रीयतामीश्वरो विष्णुर्हृषीकेशः सनातनः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ २७
यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां स्नात्वा देवं पिनाकिनम् । आराधयेद्द्विजमुखे न तस्यास्ति पुनर्भवः ॥ २८
कृष्णाष्टम्यां विशेषेण धार्मिकाय द्विजातये । स्नात्वाऽभ्यर्च्य यथान्यायं पादप्रक्षालनादिभिः २९
प्रीयतां मे महादेवो दद्याद्द्रव्यं स्वकीयकम् । स सर्वपापनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ३०
द्विजैः कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः । अमावास्यायां भक्तैस्तु पूजनीयस्त्रिलोचनः ॥ ३१
एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् । अर्चयेद्ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम् ॥ ३२
एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्द्वादशी शुक्लपक्षतः । तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम् ॥ ३३
यत्किंचिद्देवमीशानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ । दीयते विष्णुमेवापि तदनन्तफलं स्मृतम् ॥ ३४
यो हि यां देवतामिच्छेत्समाराधयितुं नरः । ब्राह्मणान्पूजयेद्यत्नात्स तस्यास्तोषयेत्ततः ॥ ३५

द्विजानां वपुरास्थाय नित्यं तिष्ठन्ति देवताः । पूज्यन्ते ब्राह्मणालाभे प्रतिमादिषु तैः क्वचित् ॥ ३६
प्रतिमादिषु यत्नेन तस्मात्फलमभीप्सया । द्विजेषु देवता नित्यं पूजनीया विशेषतः ॥ ३७
विभूतिकामः सततं पूजयेद्धि पुरंदरम् । ब्रह्मवर्चसकामस्तु ब्रह्माणं ज्ञानकामुकः ॥ ३८
आरोग्यकामोऽथ रविं धनकामो हुताशनम् । कर्मणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्वै विनायकम् ॥ ३९
भोगकामस्तु शशिनं बलकामः समीरणम् । मुमुक्षुः सर्वसंसारात्प्रयत्नेनार्चयेद्धरिम् ॥ ४०
यस्तु योगं तथा मोक्षमन्विच्छेज्ज्ञानमैश्वरम् । अर्चयेत विरूपाक्षं प्रयत्नेन सुरेश्वरम् ॥ ४१
ये वाञ्छन्ति महाभोगाञ्ज्ञानानि च महेश्वरम् । ते पूजयन्ति भूतेशं केशवं चापि भोगिनः ॥ ४२
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति जलदानं ततोऽधिकम् । तैलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ ४३
भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः । गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ ४४
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्वदो यानमुत्तमम् । अन्नदाता श्रियं स्वेष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ ४५
यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः । धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ४६
धान्यान्यपि यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् । वेदविद्याविशिष्टेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ४७
गवां चान्नप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते । इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नरः ॥ ४८
फलमूलानि पानानि शाकानि विविधानि च । प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु मुदा युक्तः सदा भवेत् ४९
औषधं स्नेहमाहारं रोगिणो रोगशान्तये । ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥ ५०
असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम् । तीक्ष्णतापं च तरति च्छत्रोपानत्प्रदो नरः ॥ ५१
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्यापेक्षितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ५२
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ ५३
प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च । दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीषु च वनेषु च ॥ ५४
दानधर्मात्परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते । तस्माद्विप्राय दातव्यं श्रोत्रियाय द्विजातिभिः ॥ ५५
स्वर्गाय भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये । मुमुक्षुणा तु दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽन्वहम् ॥ ५६
दीयमानं तु यो मोहाद्गोविप्राग्निसुरेषु च । निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं व्रजेत सः ॥ ५७
यस्तु द्रव्यार्जनं कृत्वा नार्चयेद्ब्राह्मणान्सुरान् । सर्वस्वमपहृत्यैनं राजा राष्ट्रात्प्रवासयेत् ॥ ५८
यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति । म्रियमाणेषु विप्रेषु ब्राह्मणः स तु गर्हितः ॥ ५९
न तस्मात्प्रतिगृह्णीयुर्न वसेयुश्च तेन हि । अङ्कयित्वा स्वकाद्राष्ट्राद्राजा तं विप्रवासयेत् ॥ ६०
पश्चात्सद्भ्यो ददातीह स्वद्रव्यं धर्मसाधनम् । स पूर्वाभ्यधिकः पापी नरके पच्यते नरः ॥ ६१
स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः । सत्यसंयमसंयुक्तास्तेभ्यो दद्याद्द्विजोत्तमाः ६२
प्रभुक्तमपि विद्वांसं धार्मिकं भोजयेद्द्विजम् । न च मूर्खमवृत्तस्थं दशरात्रमुपोषितम् ॥ ६३
संनिकृष्टमतिक्रम्य श्रोत्रियं यः प्रयच्छति । स तेन कर्मणा पापी नाशयत्यासप्तमं कुलम् ॥ ६४
यदि स्यादधिको विप्रः शीलविद्यादिभिः स्वयम् । तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्य च संनिधिम् ॥
योऽर्चितं प्रति गृह्णीयाद्दद्यादर्चितमेव च । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ ६६
न वार्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हैतुकेऽपि च । न पाखण्डेषु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ॥ ६७
रूप्यं चैव हिरण्यं च गामश्वं पृथिवीं तिलान् । अविद्वान्प्रतिगृह्णीयाद्भस्मी भवति काष्ठवत् ॥ ६८

---

१ ट. 'हाभागा ज्ञाना' । २ ख. ग. 'दः सदामिष्टं दी' । ३ क. रणेषु । ४ ख. ग. 'पी दहत्या' ।

द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत्प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि राजन्यवैश्याभ्यां न तु शूद्रात्कथंचन ६९
वृत्तिसंकोचमन्विच्छेन्नेहेत धनविस्तरम् । धनलोभे प्रसक्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ ७०
वेदानधीत्य सकलान्यज्ञांश्चावाप्य सर्वशः । न तां गतिमवाप्नोति संतोषाद्यामवाप्नुयात् ॥ ७१
प्रतिग्रहरुचिर्न स्याच्छूद्राच्च तु समाहरेत् । स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन्ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥ ७२
यस्तु याति न संतोषं न स स्वर्गस्य भाजनम् । उद्वेजयति भूतानि यथा चौरस्तथैव सः ॥ ७३
गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षुस्तर्पयन्देवतातिथीन् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ ७४
एवं गृहस्थो युक्तात्मा देवतातिथिपूजकः । वर्तमानः संयतात्मा याति तत्परमं पदम् ॥ ७५
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य गत्वाऽरण्यं तु तत्त्ववित् । एकाकी विचरेन्नित्यमुदासीनः समाहितः ॥ ७६
एष वः कथितो धर्मो गृहस्थानां द्विजोत्तमाः । ज्ञात्वा तु तिष्ठेन्नियतं तथाऽनुष्ठापयेद्द्विजान् ॥ ७७

इति देवमनादिमेकमीशं गृहधर्मेण समर्चयेदजस्रम् ।
समतीत्य स सर्वभूतयोनिं प्रकृतिं याति परं न याति जन्म ॥ ७८

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे गृहस्थधर्मनिर्णयो नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२९२३

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः । वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्सदारः साग्निरेव च ॥ १
निक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्वनमथापि वा । दृष्ट्वाऽपत्यस्य वाऽपत्यं जर्जरीकृतविग्रहः ॥ २
शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे । गत्वाऽरण्यं नियमवांस्तपः कुर्यात्समाहितः ॥ ३
फलमूलानि पूतानि नित्यमाहारमाहरेत् । यदाहारो भवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताः ॥ ४
पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत्सुरान् । गृहादादाय चाश्नीयादष्टौ ग्रासान्समाहितः ॥ ५
जटाश्च बिभृयान्नित्यं नखरोमाणि नोत्सृजेत् । स्वाध्यायं सर्वथा कुर्यान्नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥ ६
अग्निहोत्रं तु जुहुयात्पञ्चयज्ञान्समाचरेत् । उत्पन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा ॥ ७
चीरवासा भवेन्नित्यं स्नायात्त्रिषवणं शुचिः । सर्वभूतानुकम्पश्च प्रतिग्रहविवर्जितः ॥ ८
दर्शेन पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजः । ऋत्विष्ट्याग्रयणे चैव चातुर्मास्यानि कारयेत् ॥ ९
उत्तरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च । वासन्तशारदैर्मेध्यैरुत्पन्नैः स्वयमाहृतैः ॥ १०
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् । देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥ ११
शेषं समुपभुञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् । वर्जयेन्मद्यमांसानि भौमानि कैरकानि च ॥ १२
भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च । न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ॥ १३
न ग्रामजातान्यार्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च । श्रावणेनैव विधिना वह्निं परिचरेत्सदा ॥ १४
न द्रुह्येत्सर्वभूतानि निर्द्वंद्वो निर्भयो भवेत् । न नक्तं किंचिदश्नीयाद्रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥ १५
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥ १६
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् । तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ १७

---

१ ग. 'ति पुनर्न या' । २ क. 'स्य दीप' । ३ ग. कवकानि । ४ ङ. ग. कवचं ।

तत्र यो जायते गर्भो न स स्पृश्यो द्विजातिभिः। न हि वेदेऽधिकारोऽस्य तद्वंशेऽप्येवमेव हि ॥ १८
भूमौ शयीत सततं सावित्रीजप्यतत्परः। शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरः सदा ॥ १९
परीवादं मृषावादं निद्रालस्ये च वर्जयेत्। एकाग्निरनिकेतः स्यात्प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् ॥ २०
मृगैः सह चरेद्दान्तस्तैः सहैव च संवसेत्। शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः ॥ २१
सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा। षण्मासनिचयो वाऽपि समानिचय एव वा ॥ २२
नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा चाऽऽहृत्य शक्तितः। चतुर्थकालिको वा स्यात्किं वाऽप्यष्टमकालिकः॥२३
चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्जयेत्। पक्षे पक्षे समश्नीयाद्यवाग्ूं कथितां सकृत् ॥ २४
पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्तयेत्सदा। स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २५
भूमौ वा परिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्। स्थानासनाभ्यां विहरेन्न क्वचिद्धैर्यमुत्सृजेत् ॥ २६
ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः। आर्द्रवासाश्च हेमन्ते क्रमशो वर्धयेत्तपः ॥ २७
उपस्पृशेत्त्रिषवणं पितृदेवांश्च तर्पयेत्। एकपादेन तिष्ठेत मरीचिं वा पिबेत्सदा ॥ २८
पञ्चाग्निधूमगो वा स्यादूष्मगः सोमपोऽपि वा। पयः पिबेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् ॥ २९
शीर्णपर्णाशनो वा स्यात्कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा। योगाभ्यासरतश्च स्याद्रुद्राध्यायी भवेत्सदा ॥ ३०
अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः। यमान्सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥ ३१
कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान्। अथवाऽग्नीन्समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः॥ ३२
अनग्निरनिकेतो वा मुनिर्मोक्षपरो भवेत्। तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाहरेत् ॥ ३३
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनचारिषु। ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ॥ ३४
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा। विविधाश्चोपनिषद आत्मसंसिद्धये जपेत् ॥ ३५
विद्याविशेषान्सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च। महाप्रस्थानिकं वाऽसौ कुर्यादनशनं तथा ॥
अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥ ३६

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे वानप्रस्थाश्रमाचारकथनं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—२९५९

अथैकोनषष्टितमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

एवं वनाश्रमे स्थित्वा तृतीयं भागमायुषः। चतुर्थं चाऽऽयुषो भागं संन्यासेन नयेत्क्रमात् ॥ १
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत्। योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ॥२
यदा मनसि संपन्नं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु। तदा संन्यासमिच्छेत्तु पतितः स्याद्विपर्यये ॥ ३
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः। दान्तः शुक्लकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥ ४
ज्ञानसंन्यासिनः केचिद्वेदसंन्यासिनोऽपरे। कर्मसंन्यासिनस्त्वन्ये त्रिविधाः परिकीर्तिताः ॥ ५
यः सर्वत्र विनिर्मुक्तो निर्द्वंद्वश्चैव निर्भयः। प्रोच्यते ज्ञानसंन्यासी आत्मन्येव व्यवस्थितः ॥ ६
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं निराशी निष्परिग्रहः। प्रोच्यते वेदसंन्यासी मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः ॥ ७
यस्त्वग्निमात्मसात्कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः। ज्ञेयः स कर्मसंन्यासी महायज्ञपरायणः ॥ ८

---

१ ट. 'वेगर्वेमि'। २ ट. यस्तु खान्याल'।

त्रयाणामपि चैतेषां ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः । न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ॥ ९
निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वंद्वः पर्णभोजनः । जीर्णकौपीनवासाः स्यान्नग्नो वा ज्ञानतत्परः ॥१०
ब्रह्मचारी जिताहारो ग्रामादन्नं समाहरेत् । अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निरामिषः ॥ ११
आत्मनैव सहायेन सुखार्थं विचरेदिह । नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवनम् ॥ १२
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा । नाध्येतव्यं न वक्तव्यं श्रोतव्यं न कदाचन ॥ १३
एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते । एकवासाऽथवा विद्वान्कौपीनाच्छादनोऽपि वा ॥ १४
मुण्डी शिखी वाऽथ भवेत्त्रिदण्डी निष्परिग्रहः । कषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः ॥
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा ॥ १५
समः शत्रौ तथा मित्रे तथा मानापमानयोः । भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत्क्वचित् ॥ १६
यस्तु मोहेन वाऽन्यस्मादेकान्नादी भवेद्यतिः । न तस्य निष्कृतिः काचिद्धर्मशास्त्रेषु दृश्यते ॥१७
रागद्वेषवियुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः । प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात्सर्वनिस्पृहः ॥ १८
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् । सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ॥ १९
नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्यत्र भिक्षुकः । स्नात्वा शौचव्रतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः ॥२०
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं वनवासरतो भवेत् । मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मसूत्री जितेन्द्रियः ॥ २१
दम्भाहंकारनिर्मुक्तो निन्दापैशुन्यवर्जितः[3] । आत्मज्ञानगुणोपेतो यदि मोक्षमवाप्नुयात् ॥ २२
अभ्यसेत्सततं देवं प्रणवाख्यं सनातनम् । स्नात्वाऽऽचम्य विधानेन शुचिर्देवालयादिषु ॥ २३
यज्ञोपवीती शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः । धौतकाषायवसनो भस्मच्छन्नतनूरुहः ॥ २४
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च । आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ २५
पुत्रेषु वाऽथ निवसन्ब्रह्मचारी यतिर्मुनिः । वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमां गतिम् ॥ २६
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तपः परम् । क्षमा दया च संतोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥ २७
वेदान्तज्ञाननिष्ठो वा पञ्चयज्ञान्समाहितः । कुर्यादहरहः स्नात्वा भिक्षार्थेनैव तेन हि ॥ २८
होममन्त्राञ्जपेन्नित्यं काले काले समाहितः । स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यात्सावित्रीं संध्ययोर्जपेत् २९
ध्यायीत सततं देवमेकान्ते परमेश्वरम् । एकान्नं वर्जयेन्नित्यं कामक्रोधं परिग्रहम् ॥ ३०
एकवासा द्विवासाऽथ शिखी यज्ञोपवीतवान् । कमण्डलुकरो विद्वांस्त्रिदण्डो याति तत्परम् ॥ ३१

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे यतिधर्मनिरूपणं नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२९९०

अथ षष्टितमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

एवं त्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम् । भैक्ष्येण वर्तनं प्रोक्तं फलमूलैरथापि वा ॥ १
एककालं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्येत विस्तरम् । भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ २
सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यमलाभे न पुनश्चरेत् । गोदोहमात्रं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधोमुखः ॥ ३
भिक्षेत्युक्त्वा सकृत्तूष्णीमश्नीयाद्वाग्यतः शुचिः । प्रक्षाल्य पाणिपादौ च समाचम्य यथाविधि ॥ ४

---

१ ट. वा ध्यान° । २ म. °राशिषः । ३ ट. निर्दोषोऽसत्यव° ।

आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखो नरः । हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः ५
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायेत परमेश्वरम् । अलाबुदारुपात्रे च मृन्मयं वैणवं तथा ॥ ६
चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापतिः । प्राग्रात्रे मध्यरात्रे च परारात्रे तथैव च ॥ ७
संध्यासूक्तिविशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् । कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसंभवम् ॥ ८
आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसः स्थितम् । सर्वस्याऽऽधारमव्यक्तमानन्दं ज्योतिरव्ययम् ॥९
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहनं शिवम् । तदन्तं सर्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ॥ १०
ओंकारान्तेऽथ चाऽऽत्मानं समाप्य परमात्मनि । आकाशे देवमीशानं ध्यायेताऽऽकाशमध्यगम् ११
कारणं सर्वभावानामानन्दैकसमाश्रयम् । पुराणपुरुषं विष्णुं ध्यायेन्मुच्येत बन्धनात् ॥ १२
यद्वा[1] गुहादौ प्रकृतौ जगत्संमोहनालये । विचिन्त्यं परमं व्योम सर्वभूतैककारणम् ॥ १३
जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते । आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत्पश्यन्ति मुमुक्षवः ॥ १४
तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् । अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्याऽऽसीत वाग्यतः ॥ १५
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीरितम् । योऽत्र तिष्ठेत्सदाऽनेन सोऽश्नुते योगमैश्वरम् ॥ १६
तस्माज्ज्ञानरतो नित्यमा[3]त्मविद्यापरायणः । ज्ञानं समभ्यसेद्ब्रह्म येन मुच्येत बन्धनात् ॥ १७
मत्वा पृथक्तमात्मानं सर्वस्मादेव केवलम् । आनन्दमक्षरं ज्ञानं ध्यायेत च ततः परम् ॥ १८
यस्माद्भवन्ति भूतानि यज्ज्ञात्वा नेह जायते । स तस्मादीश्वरो देवः परस्ताद्योऽधितिष्ठति ॥
यदन्तरे तद्गमनं शाश्वतं शिवमव्ययम् ॥ १९
य[4] इदं स्वपरोक्षस्तु स देवः स्यान्महेश्वरः । व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवाय(?) व्रतानि च ॥
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २०
उपेत्य च स्त्रियं कामात्प्रायश्चित्तं समाहितः । प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात्सांतपनं शुचिः ॥ २१
ततश्चरेत नियमी कृच्छ्रं संयतमानसः । पुनराश्रममागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥ २२
न धर्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः । तथाऽपि न च कर्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ॥ २३
एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा । उक्ता(क्त्वा)नृतं प्रकर्तव्यं यतिना धर्मलिप्सुना ॥ २४
परमापद्गतेनापि न कार्यं स्तेयमन्यतः । स्तेयादभ्यधिकः कश्चिन्नास्त्यधर्म इति स्मृ[5]तिः ॥ २५
हिंसा चैवापरा तृष्णा याश्चाऽऽत्मज्ञाननाशिका । यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा ह्येते बहिश्चराः ॥२६
स तस्य हरते प्राणान्यो यस्य हरते धनम् । एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रताच्युतः ॥ २७
भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः । अकस्मादेव हिंसां तु यदि भिक्षुः समाचरेत् ॥ २८
कुर्यात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रं तु चान्द्रायणमथापि वा । स्कन्देतेन्द्रियदौर्बल्यात्स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ॥ २९
तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश । दिवा स्कन्दे त्रिरात्रं स्यात्प्राणायामशतं बुधाः ॥३०
एकान्ने म[6]धुमांसे च नवश्राद्धे तथैव च । प्रत्यक्षलवणे चोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ ३१
ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्वपातकम् । तस्मान्महेश्वरं ध्यात्वा तस्य ध्यानपरो भवेत् ॥ ३२
यद्ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाक्षरमव्ययम् । योऽन्तरात्मा परं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ॥ ३३
एष देवो महादेवः केवलः परमः शिवः । तदेवाक्षरमद्वैतं त(स)दानित्यं परं पदम् ॥ ३४
तस्मान्महीयते देवे स्वधाम्नि ज्ञानसंज्ञिते । आत्मयोगात्मके तत्त्वे महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ३५

१ ञ. 'कारेणाथ । २ ठ. ध्यात्वा । ३ ख. 'मायवि' । ४ ख ञ. यदाहुः श्वापरं यस्तु । ट. य इदं स सुराराध्य सर्वदः स्या' । ५ ख. ञ. श्रुतिः । ६ ञ. मधुमासे ।

नान्यं देवं महादेवाद्व्यतिरिक्तं प्रपश्यति । तमेवाऽऽत्मानमन्वेति यः स याति परं पदम् ॥ ३६
मन्यन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् । न ते पश्यन्ति तं देवं वृथा तेषां परिश्रमः ॥ ३७
एकमेव परं ब्रह्म विज्ञेयं तत्त्वमव्ययम् । स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय बध्यते ॥ ३८
तस्माद्यतेत नियतं यतिः संयतमानसः । ज्ञानयोगरतः शान्तो महादेवपरायणः ॥ ३९
एष वः कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभः । पितामहेन मुनिना विभुना पूर्वमीरितः ॥ ४०
नापुत्रशिष्ययोगिभ्यो दद्यादिदमनुत्तमम् । ज्ञानं स्वयंभुवा प्रोक्तं यतिधर्माश्रयं शिवम् ॥ ४१
इति यतिनियमानामेतदुक्तं विधानं सुरवरपरितोषे यद्भवेदेकहेतुः ।
न भवति पुनरेषामुद्भवो वा विनाशः प्रणिहितमनसो ये नित्यमेवाऽऽचरन्ति ॥ ४२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३०३२

अथैकषष्टितमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

एवमुक्तं पुरा विप्रा व्यासेनामिततेजसा । एतावदुक्त्वा भगवान्व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १
समाश्वास्य मुनीन्सर्वाञ्जगाम च यथागतम् । भवद्भ्यस्तु मया प्रोक्तं वर्णाश्रमविधानकम् ॥ २
एवं कृत्वा प्रियो विष्णोर्भवत्येव न चान्यथा । रहस्यं तत्र वक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ॥ ३
ये चात्र कथिता धर्मा वर्णाश्रमनिबन्धनाः । हरिभक्तिकलांशांशसमाना न हि ते द्विजाः ॥ ४
पुंसामेकेह वै साध्या हरिभक्तिः कलौ युगे । युगान्तरेऽन्यधर्मा हि सेवितव्या नरेण हि ॥ ५
कलौ नारायणं देवं यजते यः स धर्मभाक् । दामोदरं हृषीकेशं पुरुहूतं सनातनम् ॥ ६
हृदि कृत्वा परं शान्तं जितमेव जगत्रयम् । कलिकालोरगादंशात्किल्बिषात्कालकूटतः ॥ ७
हरिभक्तिसुधां पीत्वा उल्लङ्घ्यो भवति द्विजः । किं जपैः श्रीहरेर्नाम गृहीतं यदि मानुषैः ॥ ८
किं स्नानैर्विष्णुपादाम्भो मस्तके येन धार्यते । किं यज्ञेन हरेः पादपद्मं येन हृदि धृतम् ॥ ९
किं दानेन हरेः कर्म सभायां यैः प्रकाशितम् । हरेर्गुणगणाञ्श्रुत्वा यः प्रहृष्येत्पुनः पुनः ॥ १०
समाधिना प्रहृष्टस्य स गतिः कृष्णचेतसः । तत्र विघ्नकराः प्रोक्ताः पाखण्डाः पापपेशलाः ॥
नार्यस्तत्सङ्गिनश्चापि हरिभक्तिविघातकाः ॥ ११
नारीणां नयनादेशः सुराणामपि दुर्जयः । स येन विजितो लोके हरिभक्तः स उच्यते ॥ १२
माद्यन्ति मुनयोऽप्यत्र नारीचरितलोलुपाः । हरिभक्तिः कुतः पुंसां नारीभक्तिजुषां द्विजाः ॥ १३
राक्षस्यः कामिनीवेषाश्चरन्ति जगति द्विजाः । नराणां बुद्धिकवलं कुर्वन्ति सततं हि ताः ॥ १४
तावद्विद्या प्रभवति तावज्ज्ञानं प्रवर्तते । तावत्सुनिर्मला मेधा सर्वशास्त्रविधारिणी ॥ १५
तावज्जपस्तपस्तावत्तावत्तीर्थनिषेवणम् । तावच्च गुरुशुश्रूषा तावद्धि तरणे मतिः ॥ १६
तावत्प्रबोधो भवति विवेकस्तावदेव हि । तावत्सतां सङ्गरुचिस्तावत्पौराणलालसा ॥ १७
यावत्सीमन्तिनीलोलनयनान्दोलनं न हि । जनोपरि पतेद्विप्राः सर्वधर्मविलोपनम् ॥ १८
तत्र ये हरिपादाब्जमधुलेशप्रमोदिताः । तेषां न नारीलोलाक्षिक्षेपणं हि प्रभुर्भ(भ)वेत् ॥ १९

---

१ अ. ट. 'वद्वित' । २ ख ञ. 'वत्प्रोत्तीर्णला' ।

जन्म जन्म हृषीकेशसेवनं यैः कृतं द्विजाः । द्विजे दत्तं हुतं वह्नौ विरतिस्तत्र तत्र हि ॥ २०
नारीणां किल के नाम सौन्दर्यं परिचक्षते । भूषणानां च वस्त्राणां चाकचक्यं तदुच्यते ॥ २१
स्नेहात्मज्ञानरहितं नारीरूपं कुतः स्मृतम् । पूयमूत्रपुरीषासृक्त्वङ्मेदोऽस्थिवसान्वितम् ॥ २२
कलेवरं हि तन्नाम कुतः सौन्दर्यमत्र हि । तदेव पृथगाचिन्त्य स्पृष्ट्वा स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥ २३
तैः संहितं शरीरं हि दृश्यते सुन्दरं जनैः । अहोऽतिदुर्दशा नृणां दुर्दैवघटिता द्विजाः ॥ २४
कुचावृतेऽङ्गे पुरुषो नारीं बुद्ध्वा प्रवर्तते । का नारी वा पुमान्को वा विचारे सति किंच न ॥ २५
तस्मात्सर्वात्मना साधुर्नारीसङ्गं विवर्जयेत् । को नाम नारीमासाद्य सिद्धिं प्राप्नोति भूतले ॥ २६
कामिनीकामिनीसङ्गिसङ्गमित्यपि संत्यजेत् । तत्सङ्गाद्रौरवमिति साक्षादेव प्रतीयते ॥ २७
अज्ञानाल्लोलुपा लोकास्तत्र दैवेन वञ्चिताः । साक्षान्नरककुण्डेऽस्मिन्नारीयोनौ पचेन्नरः ॥ २८
यत एवाऽऽगतः पृथ्व्यां तस्मिन्नेव पुना रमेत् । यतः प्रसरते नित्यं मूत्रं रेतो मलोत्थितम् ॥ २९
तत्रैव रमते लोकः कस्तस्मादशुचिर्भवेत् । तत्रातिकष्टं लोकेऽस्मिन्नहो दैवविडम्बना ॥ ३०
पुनः पुना रमेत्तत्र अहो निस्त्रपता नृणाम् । तस्माद्विचारयेद्धीमान्नारीदोषगणान्बहून् ॥ ३१
मैथुनाद्बलहानिः स्यान्निद्राऽतितरुणायते । निद्रयाऽपहृतज्ञानो ह्यल्पायुर्जायते नरः ॥ ३२
तस्मात्प्रयत्नतो धीमान्नारीं मृत्युमिवाऽऽत्मनः । पश्येद्गोविन्दपादाब्जे मनो वै रमयेद्बुधः ॥ ३३
इहामुत्र सुखं तद्धि गोविन्दपदसेवनम् । विहाय को महामूढो नारीपादं हि सेवते ॥ ३४
जनार्दनाङ्घ्रिसेवा हि ह्यपुनर्भवदायिनी । नारीणां योनिसेवा हि योनिसंकटकारिणी ॥ ३५
पुनः पुनः पतेद्योनौ यन्त्रनिष्पाचितो यथा । पुनस्तामेवाभिलषेद्विद्यादस्य विडम्बनम् ॥ ३६
ऊर्ध्वबाहुरहं वच्मि शृणु मे परमं वचः । गोविन्दे धेहि हृदयं न योनौ यातनाजुषि ॥ ३७
नारीसङ्गं परित्यज्य यश्चापि परिवर्तते । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ ३८
कुलाङ्गना दैवदोषादूढा यदि नृणां सती । पुत्रं उत्पाद्यते यस्मिंस्तत्सङ्गं परिवर्जयेत् ॥ ३९
तस्य तुष्टो जगन्नाथो भवत्येव न संशयः । नारीसङ्गो हि धर्मज्ञैरसत्सङ्गः प्रकीर्त्यते ॥ ४०
तस्मिन्सति हरौ भक्तिः सुदृढा नैव जायते । सर्वसङ्गं परित्यज्य हरौ भक्तिं समाचरेत् ॥ ४१
हरिभक्तिश्च लोकेऽत्र दुर्लभा हि मता मम । हरौ यस्य भवेद्भक्तिः स कृतार्थो न संशयः ॥ ४२
तत्तदेवाऽऽचरेत्कर्म हरिः प्रीणाति येन हि । तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ ४३
हरौ भक्तिं विना नृणां वृथा जन्म प्रकीर्तितम् । ब्रह्मादयः सुरा यस्य यजन्ते प्रीतिहेतवे ॥ ४४
नारायणमनाव्यक्तं न तं सेवेत को जनः । यस्य माता महाभागा पिता तस्य महाकृती ॥
जनार्दनपदद्वंद्वं हृदये येन धार्यते ॥ ४५
जनार्दन जगद्वन्द्य शरणागतवत्सल । इतीरयन्ति ये मर्त्या न तेषां निरये गतिः ॥ ४६
ब्राह्मणान्हि विशेषेण प्रत्यक्षं हरिरूपिणः । पूजयेयुर्यथायोगं हरिस्तेषां प्रसीदति ॥ ४७
विष्णुर्ब्राह्मणरूपेण विचरेत्पृथिवीमिमाम् । ब्राह्मणेन विना कर्म सिद्धिं प्राप्नोति नैव हि ॥ ४८
द्विजपादाम्बु भक्त्या यैः पीत्वा शिरसि चार्पितम् । तर्पिताः पितरस्तेन आत्माऽपि किल तारितः
ब्राह्मणानां मुखे येन दत्तं मधुरमर्चितम् । साक्षात्कृष्णमुखे दत्तं तद्वै भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ॥ ५०
अहोऽतिदुर्भगा लोकाः प्रत्यक्षे केशवे द्विजे । प्रतिमादिषु सेवन्ते तदभावे हि तत्क्रिया ॥ ५१

---

१ ट. चारुचिक्यं । २ ख. अ °त् । ईदृशं तु श° । ३ क संघट्टका° । ४ ख अ. °व्रयोगाद्° । ५ ख. अ. °त्रमुत्पा° । ६ ख. अ यस्मिन्सती सा गृहसाधिनी । त° । ७ ट. °मर्पित° ।

ब्राह्मणानामधिष्ठानात्पृथ्वी धन्येति गीयते। तेषां पाणौ च य इत्तं हरिपाणौ तदर्पितम् ॥ ५२
तेभ्यः कृतान्नमस्कारात्तिरस्कारो हि पाप्मनाम्। मुच्यते ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो विप्रवन्दनात्॥५३
तस्मात्सतां समाराध्यो ब्राह्मणो विष्णुबुद्धितः। क्षुधितस्य द्विजस्याऽऽस्ये यत्किंचिद्दीयते यदि॥
प्रेत्य पीयूषधाराभिः सिच्यते कल्पकोटिकम्। द्विजतुण्डं महाक्षेत्रमनूषरमकण्टकम् ॥ ५५
तत्र चेदुप्यते किंचित्कोटिकोटिफलं लभेत्। सघृतं भोजनं चास्मै दत्त्वा कल्पं स मोदते ॥ ५६
नानासुमिष्टमन्नं यो ददाति द्विजतुष्टये। तस्य लोका महाभोगाः कोटिकल्पान्तमुक्तिदाः ॥ ५७
ब्राह्मणं च पुरस्कृत्य ब्राह्मेणेन च कीर्तितम्। पुराणं शृणुयान्नित्यं महापापदवानलम् ॥ ५८
पुराणं सर्वतीर्थेषु तीर्थं चाधिकमुच्यते। यस्यैकपादश्रवणाद्धरिरेव प्रसीदति ॥ ५९
यथा सूर्यवपुर्भूत्वा प्रकाशाय चरेद्धरिः। सर्वेषां जगतामेव हरिरालोकहेतवे ॥ ६०
तथैवान्तःप्रकाशाय पुराणावयवो हरिः। विचरेदिह भूतेषु पुराणं पावनं परम् ॥ ६१
तस्माद्यदि हरेः प्रीतेरुत्पादे धीयते मतिः। श्रोतव्यमनिशं पुंभिः पुराणं कृष्णरूपिणः ॥ ६२
विष्णुभक्तेन शान्तेन श्रोतव्य(म)मिति दुर्लभम्। पुराणाख्यानममलममलीकरणं परम् ॥ ६३
यस्मिन्वेदार्थमाहृत्य हरिणा व्यासरूपिणा। पुराणं निर्मितं विप्र तस्मात्तत्परमो भवेत् ॥ ६४
पुराणे निश्चितो धर्मो धर्मश्च केशवः स्वयम्। तस्मात्कृती पुराणे हि श्रुते विष्णुर्भवेदिति ॥ ६५
साक्षात्स्वयं हरिर्विप्रः पुराणं च तथाविधम्। एतयोः सङ्गमासाद्य हरिरेव भवेन्नरः ॥ ६६
तथा गङ्गाम्बुसेकेन नाशयेत्किल्बिषं स्वकम्। केशवो द्रवरूपेण पापात्तारयते महीम् ॥ ६७
वैष्णवो विष्णुभजनस्याऽऽकाङ्क्षी यदि वर्तते। गङ्गाम्बुसेकममलममलीकरणं चरेत् ॥ ६८
विष्णुभक्तिप्रदा देवी गङ्गा भुवि च गीयते। विष्णुरूपा हि सा गङ्गा लोकनिस्तारकारिणी॥६९
ब्राह्मणेषु पुराणेषु गङ्गायां गोषु पिप्पले। नारायणधिया पुंभिर्भक्तिः कार्या ह्यहैतुकी ॥ ७०
प्रत्यक्षविष्णुरूपा हि तत्त्वज्ञैर्निश्चिता अमी। तस्मात्सततमभ्यर्च्या विष्णुभक्त्यभिलाषिणा॥७१
विष्णौ भक्तिं विना नृणां निष्फलं जन्म चोच्यते। कलिकालपयोराशिं पापग्राहसमाकुलम्॥७२
विषयासङ्गनावर्तं दुर्बोधफेनिलं परम्। महादुष्टजनव्यालमहाभीमं भयानकम् ॥ ७३
दुस्तरं च तरन्त्येव हरिभक्तितरिस्थिताः। तस्माद्यतेत वै लोको विष्णुभक्तिप्रसाधने ॥ ७४
किं सुखं लभते जन्तुरसद्वार्तावधारणे। हरेरद्भुतलीलस्य लीलाख्याने न सज्जते ॥ ७५
तद्विचित्रकथा लोके नानाविषयमिश्रिताः। श्रोतव्या यदि वै नृणां विषये सज्जते मनः ॥ ७६
निर्वाणे यदि वा चित्तं श्रोतव्या तदपि द्विजाः। हेलया श्रवणाच्चापि तस्य तुष्टो भवेद्धरिः॥७७
निष्क्रियोऽपि हृषीकेशो नानाकर्म चकार सः। शुश्रूषूणां हितार्थाय भक्तानां भक्तवत्सलः॥७८
न लभ्यते कर्मणाऽपि वाजपेयशतादिना। राजसूयायुतेनापि यथा भक्त्या स लभ्यते ॥ ७९
यत्पदं चेतसा सेव्यं सद्भिराचरितं मुहुः। भवाब्धितरणे सारमाश्रयध्वं हरेः पदम् ॥ ८०
रे रे विषयसंलुब्धाः पामरा निष्ठुरा नराः। रौरवे हि किमात्मानमात्मना पातयिष्यथ ॥ ८१
विना गोविन्दसौम्याङ्घ्रिसेवनं मा गमिष्यथ। अनायासेन दुःखानां तरणं यदि वाञ्छथ॥ ८२
भजध्वं कृष्णचरणावपुनर्भवकारणे। कुत एवाऽऽगतो मर्त्यः कुत एव पुनर्व्रजेत् ॥ ८३
एतद्विचार्य मतिमानाश्रयेद्धर्मसंग्रहम्। नानानरकसंपातादुत्थितो यदि पुरुषः ॥ ८४
स्थावरादितनुं लब्ध्वा यदि भाग्यवशात्पुनः। मानुष्यं लभते तत्र गर्भवासोऽतिदुःखदः ॥ ८५

१ क झ ञ. 'म्रणानतुकी'। २ ख. ट. 'निर्मितः'। ३ ख. म. 'भ्यर्चेद्विष्णुभक्त्याऽमलाशयः। वि'। ४ ट. गतिस्त्वथ।

ततः कर्मवशाज्जन्तुर्यदि वा जायते भुवि । बाल्यादिबहुदोषेण पीडितो भवति द्विजाः ॥ ८६
पुनर्यौवनमासाद्य दारिद्र्येण प्रपीड्यते । रोगेण गुरुणा वाऽपि अनावृष्ट्यादिना तथा ॥ ८७
वार्धकेन लभेत्पीडामनिर्वाच्यामितस्ततः । मनसश्चलनाद्व्याधेस्ततो मरणमाप्नुयात् ॥ ८८
न तस्मादधिकं दुःखं संसारेऽप्यनुभूयते । ततः कर्मवशाज्जन्तुर्यमलोके प्रपीड्यते ॥ ८९
तत्रातियातनां भुक्त्वा पुनरेव प्रजायते । जायते म्रियते जन्तुर्म्रियते जायते पुनः ॥ ९०
अनाराधितगोविन्दचरणे त्वीदृशी दशा । अनायासेन मरणं विनाऽऽयासेन जीवनम् ॥ ९१
अनाराधितगोविन्दचरणस्य न जायते । धनं यदि भवेद्गेहे रक्षणात्तस्य किं फलम् ॥ ९२
यदाऽसौ कृष्यते याम्यैर्दूतैः किं धनमन्वियात् । तस्माद्विजातिसत्कार्यं द्रविणं सर्वसौख्यदम् ॥ ९३
दानं स्वर्गस्य सोपानं दानं किल्बिषनाशनम् । गोविन्दभक्तिभजनं महापुण्यविवर्धनम् ॥ ९४
बलं यदि भवेन्मर्त्ये न वृथा तद्व्ययं चरेत् । हरेरग्रे नृत्यगीतं कुर्यादेवमतन्द्रितः ॥ ९५
यत्किंचिद्विद्यते पुंसां तच्च कृष्णे समर्पयेत् । कृष्णार्पितं कुशलदमन्यार्पितमसौख्यदम् ॥ ९६
चक्षुर्भ्यां श्रीहरेरेव प्रतिमादिनिरूपणम् । श्रोत्राभ्यां कलयेत्कृष्णगुणनामान्यहर्निशम् ॥ ९७
जिह्वया हरिपादाम्बु स्वादितव्यं विचक्षणैः । घ्राणेनाऽऽघ्राय गोविन्दपादाब्जतुलसीदलम् ॥ ९८
त्वचाऽऽस्पृश्य हरेर्भक्तं मनसाऽऽध्याय तत्पदम् । कृतार्थो जायते जन्तुर्नात्र कार्या विचारणा ९९
तन्मना हि भवेत्प्राज्ञस्तथा स्यात्तद्गताशयः । तमेवान्तेऽभ्येति लोको नात्र कार्या विचारणा १००
चेतसा चाप्यनुध्यातः स्वपदं यः प्रयच्छति । नारायणमनाद्यन्तं न तं सेवेत को जनः ॥ १०१
सततनियतचित्तो विष्णुपादारविन्दे वितरणमनुशक्ति प्रीतये तस्य कुर्यात् ॥
नतिमतिरतिमस्याङ्घ्रिद्वये संविदध्यात्स हि खलु नरलोके पूज्यतामाप्नुयाच्च ॥ १०२

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्ड एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३१३४

अथ द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

एवं यन्महिमा लोके लोकनिस्तारकारणम् । तस्य विष्णोः परेशस्य नानाविग्रहधारिणः ॥ १
एकं पुराणं रूपं वै तत्र पाद्मं परं महत् । ब्राह्मं मूर्धा हरेरेव हृदयं पद्मसंज्ञितम् ॥ २
वैष्णवं दक्षिणो बाहुः शैवं वामो महेशितुः । ऊरू भागवतं प्रोक्तं नाभिः स्यान्नारदीयकम् ॥ ३
मार्कण्डेयं च दक्षाङ्घ्रिर्वामो ह्याग्नेयमुच्यते । भविष्यं दक्षिणो जानुर्विष्णोरेव महात्मनः ॥ ४
ब्रह्मवैवर्तसंज्ञं तु वामजानुरुदाहृतः । लैङ्गं तु गुल्फकं दक्षं वाराहं वामगुल्फकम् ॥ ५
स्कान्दं पुराणं लोमानि त्वगस्य वामनं स्मृतम् । कौर्मं पृष्ठं समाख्यातं मात्स्यं मेदः प्रकीर्त्यते ॥ ६
मज्जा तु गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डमस्थि गीयते । एवमेवाभवद्विष्णुः पुराणावयवो हरिः ॥ ७
हृदये तत्र वै पाद्मं यच्छ्रुत्वाऽमृतमश्नुते । पाद्ममेतत्पुराणं तु स्वयं देवोऽभवद्धरिः ॥ ८
यस्यैकाध्यायमध्याप्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । तत्राऽऽदिमं खण्डमिमं सर्वपाद्मफलप्रदम् ॥ ९
आदिखण्डं समाकर्ण्य महापातकिनोऽपि ये । मुच्यन्ते तेऽपि पापेभ्यस्त्वचो जीर्णाद्यथोरगाः ॥

१ ख. ग. 'हि सुरवर' । २ 'वं ज म महल्लोके । ३ ग. 'दिस्वर्गभोगोऽयं स' । ४ ग. आदिस्वर्गं ।

अपि चेत्सुदुराचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः । आदिखण्डं समाकर्ण्य पूयते नात्र संशयः ॥ ११
सर्वं पुराणमाकर्ण्य यत्फलं लभते नरः । तत्सर्वं समवाप्नोति श्रुत्वा पाद्ममहो द्विजाः ॥ १२
समग्रं पाद्ममाकर्ण्य यत्फलं समवाप्नुयात् । आदिखण्डमिदं श्रुत्वा तत्फलं लभते नरः ॥ १३
माघे मासि प्रयागे तु स्नात्वा प्रतिदिनं नरः । यथा पापात्प्रमुच्येत तथा हि श्रवणाद्भवेत् ॥ १४
दत्ता तेन स्वर्णतुला दत्ता चैव धराऽखिला । कृतं वितरणं तेन दरिद्रे यत्कृतमृणम् ॥ १५
हरेर्नामसहस्राणि पठितानि ह्यभीक्ष्णशः । सर्वे वेदास्तथाऽधीतास्तत्तत्कर्म कृतं तथा ॥ १६
अध्यापकाश्च बहवः स्थापिता वृत्तिदानतः । अभयं भयलोकेभ्यो दत्तं तेन तथा द्विजाः ॥ १७
गुणवन्तो ज्ञानवन्तो धर्मवन्तोऽनुमानिताः । मेषकर्कटयोर्मध्ये तोयं दत्तं सुशीतलम् ॥ १८
ब्राह्मणार्थे गवार्थे च प्राणास्त्यक्ताश्च तेन हि । अन्यानि च सुकर्माणि कृतानि तेन धीमता ॥ १९
येनाऽऽदिखण्डं सदसि श्रुतं संश्रावितं तथा । आदिखण्डं समाधीत्य नानाभोगान्समश्नुते ॥ २०
अतः परमनारीणां सुखसुप्तः प्रबुध्यते । किङ्किणीरवसंनादैस्तथा मधुरभाषणैः ॥ २१
इन्द्रस्यार्धासनं भुङ्क्ते इन्द्रलोके वसेच्चिरम् । ततः सूर्यस्य भवनं चन्द्रलोकं ततो व्रजेत् ॥ २२
सप्तर्षिभवने भोगान्भुक्त्वा याति ततो ध्रुवम् । ततश्च ब्रह्मणो लोकं प्राप्य तेजोमयं वपुः ॥
तत्रैव ज्ञानमासाद्य निर्वाणं परमृच्छति ॥ २३
सद्भिः सह वसेद्धीमान्सत्तीर्थे स्नानमाचरेत् । कुर्यादेव सदालापं सच्छास्त्रं शृणुयान्नरः ॥ २४
तत्र पाद्मं महाशास्त्रं सर्वाम्नायफलप्रदम् । आदिखण्डं च तन्मध्ये महापुण्यफलप्रदम् ॥ २५

भजध्वं गोविन्दं नमत हरिमेकं सुरवरं
गमिष्यध्वं लोकानतिविमलभोगानतितराम् ॥
शृणुध्वं हे लोका वदत हरिनामैकमतुलं
यदीच्छावीचीनां सुखतरणमिष्टानि लभत ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म आदिखण्डे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

इति महामुनिश्रीव्यासप्रणीते महापुराणे पाद्म आदिममादिखण्डं समाप्तम् ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३१६०

---

१ ग. आदिस्वर्गं । २ ग. 'दिस्वर्गमि' । ३ ख. ग. 'था ज्ञाता' । ४ ग. 'दिस्वर्गः स' । ५ ग. श्रुतः । ६ ग. तस्तथा । ७ ग. आदिस्वर्गं । ८ ग. 'दिस्वर्गं च । ९ ग. 'ण इष्टं' ।

॥ श्रीः ॥

महामुनिश्रीव्यासप्रणीतं

पद्मपुराणम् ।

तत्र द्वितीयं भूमिखण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

शृणु सूत महाभाग सर्वतत्त्वार्थकोविद । संदेहमागता विप्रा दारुणं बुद्धिनाशनम् ॥ १
केचित्पठन्ति प्रह्लादं पुराणेषु द्विजोत्तमाः । पञ्चवर्षान्वितेनापि केशवः परितोषितः ॥ २
देवासुरे कथं प्राप्ते हरिणा सह युध्यति । निहतो वासुदेवेन प्रविष्टो वैष्णवीं तनुम् । ३

सूत उवाच—

कश्यपेन पुरा ज्ञातं कृतं व्यासेन धीमता । ब्रह्मणा कथितं पूर्वं व्यासस्याग्रे स्वयं प्रभोः ॥ ४
तमेवं हि प्रवक्ष्यामि भवतामग्रतो द्विजाः । संदेहकारणं जातं छिन्नं देवेन वेधसा ॥ ५

व्यास उवाच—

शृणु सूत महाभाग ब्रह्मणा परिभाषितम् । प्रह्लादस्य यथा जन्म पुराणेऽप्यन्यथा श्रुतम् ॥ ६
जातमात्रः सर्वसुखं वैष्णवं मार्गमाश्रितः । महाभागवतः श्रेष्ठः प्रह्लादो देवपूजितः ॥ ७
विष्णुना सह युद्धाय सपुत्रः सङ्गरं गतः । निहतो वासुदेवेन प्रविष्टो वैष्णवीं तनुम् ॥ ८
सृष्टिभावं शृणुष्व त्वमस्यैव च महात्मनः । सङ्गरं प्राप्य पुत्राद्यैर्विष्णुना सह वीर्यवान् ॥ ९
प्रविष्टो वैष्णवं तेजः संप्राप्य स्वेन तेजसा । [*महाभागवतः श्रेष्ठः प्रह्लादो देवपूजितः] ॥ १०
पुरा कल्पे महाभाग यथा जातः स वीर्यवान् । वृत्तान्तं तस्य वीरस्य प्रवक्ष्यामि समासतः ११
पश्चिमे सागरस्यान्ते द्वारका नाम वै पुरी । सर्वऋद्धिसमायुक्ता सर्वसिद्धिसमन्विता ॥ १२
तस्यामास्ते सदा देवो योगज्ञो योगसत्तमः । शिवशर्मेति विख्यातो वेदशास्त्रार्थकोविदः ॥ १३
तस्यापि पञ्च पुत्रास्तु बभूवुः शास्त्रकोविदाः । यज्ञशर्मा वेदशर्मा धर्मशर्मा तथैव च ॥ १४
विष्णुशर्मा महाभाग नूनं तत्कर्मकोविदः । पञ्चमः सोमशर्मेति पितृभक्तिपरायणः ॥ १५
पितृभक्तिं विना चैव धर्ममन्यं द्विजोत्तमाः । न विदन्ति महात्मानस्तद्भावेन तु भाविताः ॥ १६
तेषां तु भक्तिं संपश्यञ्शिवशर्मा द्विजोत्तमः । चिन्तयामास मेधावी निष्कार्षिष्ये सुरोत्तमान् ॥ १७
पितृभक्तेषु यो भावो नैतेषां मनसि स्थितः । यथा जानाम्यहं चाथ करिष्ये बुद्धिपूर्वकम् ॥ १८

---

*क. ख. ग. घ. च. छ. झ. पुस्तकेष्वेवायं पाठः ।

---

१ ञ. °गतं विप्र दा° । २ क. ख. च. झ. °च—प्रश्नमेनं पुरा जातं । ३ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. सवसुधां । ४ झ. °वं भावमा° । क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ट. ड. ढ. °वं भागमा° । ५ ग. घ झ. ट. °प्य युयुधे विष्णु° । ६ घ. ज. द्विजोत्तमाः ।

विष्णोश्चैव प्रसादात्स सर्वसिद्धिर्बभूव ह । सद्भावं चिन्तयामास अङ्गनार्थं द्विजोत्तमः ॥ १९
उपायं ब्राह्मणश्रेष्ठस्तपसस्तेजसः किल । चकार सोऽप्युपायज्ञो मायया ब्रह्मवित्तमः ॥ २०
तेषामग्रे ततो व्याजं शिवशर्मा व्यदर्शयत् । महता ज्वररोगेण मृता माता विदर्शिता ॥ २१
तैस्तु दृष्ट्वा मृता माता पितरं वाक्यमब्रुवन् । यया वयं महाभाग गर्भागारे प्रवर्धिताः ॥ २२
कलेवरं परित्यज्य स्वयमेव गता क्षयम् । अपहाय गता सेयं स्वर्गे तात किमुच्यते ॥ २३
शिवशर्मोपरिभवं पुत्रं भक्तिपरायणम् । यज्ञशर्माणमाहूय इत्युवाच द्विजोत्तमः ॥ २४
अनेनापि सुतीक्ष्णेन शस्त्रेण निशितेन वै । विच्छिद्याङ्गानि सर्वाणि यत्र तत्र क्षिपस्व हि ॥ २५
तत्कृतं तेन पुत्रेण यथादेशं श्रुतं पितुः । समायातः पुनः पश्चात्पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २६
यथादिष्टं त्वया तात तत्सर्वं कृतवानहम् । समादिश ममान्यच्च कार्यकारणमद्य च ॥
तच्च सर्वं करिष्यामि दुर्लभं दुर्जयं पितः ॥ २७
तमाज्ञाय महाभागं पितृभक्तं स च द्विजः । निश्चयं परमं ज्ञात्वा द्वितीयस्य विचिन्तयन् ॥ २८
वेदशर्माणमासाद्य गच्छ त्वं मम शासनात् । स्त्रिया विना न युक्तोऽस्मि स्थातुं कन्दर्पमोहितः ॥
या मया दर्शिता नारी सर्वसौभाग्यसंपदा । एनामानय वत्स त्वं ममार्थे कृतनिश्चयः ॥ ३०
एवमुक्तस्तथा प्राह करिष्ये तव सुप्रियम् । पितरं तं नमस्कृत्य तामुवाच गतस्ततः ॥ ३१
त्वां देवि याचते तातः कामबाणप्रपीडितः । अतस्त्वं जरया युक्तं प्रसादसुमुखी भव ॥ ३२
भज त्वं चारुसर्वाङ्गि पितरं मम सुन्दरि । एवमाकर्णितं तस्य मायया वेदशर्मणः ॥ ३३

स्त्र्युवाच—

जरया पीडितस्यापि नैवेच्छामि कदाचन । सश्लेष्ममुखरोगस्य व्याधिग्रस्तस्य सांप्रतम् ॥ ३४
शिथिलस्यापि चाऽऽर्तस्य तस्य वृद्धस्य संगमम् । भवन्तं रन्तुमिच्छामि करिष्ये तव सुप्रियम् ॥ ३५
भवन्तं नृपसौभाग्यैर्गुणरत्नैरलंकृतम् । दिव्यलक्षणसंपन्नं दिव्यरूपं महौजसम् ॥ ३६
किं करिष्यसि चानेन वृद्धेन शृणु मानद । ममाङ्गभोगभावेन सर्वं प्राप्स्यसि दुर्लभम् ॥ ३७
यद्यत्त्वमिच्छसे विप्र तत्तद्दाद्मि न संशयः । एतद्वाक्यं महच्छ्रुत्वा अप्रियं पापसंकुलम् ॥ ३८

वेदशर्मोवाच—

अधर्मयुक्तं ते वाक्यमयुक्तं पापमिश्रितम् । नेदृशं मां वदेर्देवि पितृभक्तं ह्यनागसम् ॥ ३९
पितुरर्थे समायातस्त्वामहं प्रार्थये शुभे । अन्यदेव न वक्तव्यं भज त्वं पितरं मम ॥ ४०
यद्यत्त्वमिच्छसे देवि त्रैलोक्ये सचराचरे । तत्तद्दद्मि न संदेहो देवराज्यादिकं[1] शुभे[2] ॥ ४१

स्त्र्युवाच—

एवं समर्थो दातुं मे पितुरर्थे यदा भवान् । तदा मे दर्शयाद्यैव सेन्द्रांस्त्वं समहेश्वरान् ॥ ४२
दातुमेवं समर्थोऽसि दुर्लभं मम सांप्रतम् । किं ते बलं महाभाग दर्शयस्व त्वमात्मनः ॥ ४३

वेदशर्मोवाच—

पश्य पश्य बलं देवि प्रभावं तपसो मम । मयाऽऽहूताः समायाता इन्द्राद्याः सुरसत्तमाः ॥ ४४
वेदशर्माणमूचुस्ते किं कुर्मो हि द्विजोत्तम । यमेवमिच्छसे विप्र तं वै दद्मो न संशयः ॥ ४५

वेदशर्मोवाच—

यदि देवाः प्रसन्ना मे प्रसादसुमुखा यदि । इमां तु विपुलां भक्तिं पादयोः पितुरेव मे ॥ ४६

---

१ ख. आत्मनाऽर्थं । २ ग. घ. ङ. छ. ज. ड. ढ. 'ज्याधिकं । ३ क. ख. च. झ. शुभम् ।

एवमस्तु सुराः सर्वे यथा यातास्तथा गताः । तमुवाच ततो हृष्टा दृष्टं ते तपसो बलम् ॥ ४७
देवैस्तु नास्ति मे कार्यं यदि दातुमिहेच्छसि । यन्मां नयसि गुर्वर्थं तत्कुरुष्व मम प्रियं ॥
देहि त्वं स्वं शिरो विप्र स्वहस्तेन निकृत्य वै ॥ ४८

वेदशर्मोवाच—

धन्योऽहमद्य संजातो मुक्तश्चैव ऋणत्रयात् । स्वशिरोऽपि प्रदास्यामि गृह्यतां गृह्यतां शुभे ॥ ४९
शितेन तीक्ष्णधारेण शस्त्रेण द्विजसत्तमः । निकृत्य स्वं शिरश्चाथ ददौ तस्यै प्रहस्य च ॥ ५०
रुधिरेण प्लुतं सा च परिगृह्य गता मुनिम् ।

स्त्र्युवाच--

तवार्थे प्रेषितं विप्र पुत्रेण वेदशर्मणा ॥ ५१
एतच्छिरः संगृहाण निकृत्तं चाऽऽत्मनाऽऽत्मनः । वेपिताङ्गास्तदालक्ष्य ते बभूवुः परस्परम् ॥ ५२
मृता नो धर्मसर्वस्वा माता सत्यसमाधिना । अयमेव महाभागः पितुरर्थे मृतः शुभः ॥ ५३
धन्योऽयं धन्यतां प्राप्तः पितुरर्थे कृतं शुभम् । एवं संभाषितं तैस्तु भ्रातृभिः पुण्यचारिभिः ॥ ५४
[*एतच्छिरः प्रगृह्य त्वं प्रहितं तव सूनुना] । समाकर्ण्य द्विजो वाक्यं ज्ञात्वा भक्तिपरायणम् ॥ ५५
निकृन्तितं शिरस्तेन पुत्रेण वेदशर्मणा । धर्मशर्माणमाहाथ शिर एतत्प्रगृह्यताम् ॥ ५६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३२१६

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सूत उवाच--

तदादाय महात्माऽसौ निर्जगाम त्वरान्वितः । पितृभक्त्या तपोभिश्च सत्यार्जवबलेन सः ॥ १
धर्ममाकृष्टवांश्चैव धर्मशर्मा ततस्तदा । समाकृष्टस्तु वै धर्मस्तपसा तस्य धीमतः ॥ २
धर्मशर्माणमागत्य इदं वचनमब्रवीत् । यस्मात्त्वया समाहूतो धर्मशर्मन्समागतः ॥
तन्मे कथय कार्यं त्वं तत्करोमि न संशयः ॥ ३

धर्मशर्मोवाच--

यद्यस्ति गरुशुश्रूषा यदि निष्ठा[3]ऽचलं तपः । तेन सत्येन मे धर्म वेदशर्मा स जीवतु ॥ ४

धर्म उवाच—

[4]दमशौचेन सत्येन तपसा तव सुव्रत । पितृभक्त्या तव भ्राता वेदशर्मा महाभुजः ॥
पुनरेव महात्माऽसौ जीवनं च लभिष्यति ॥ ५
तपसा तेन तुष्टोऽस्मि पितृभक्त्या महामते । वरं वरय भद्रं ते दुर्लभं धर्मवित्तमैः ॥ ६
एवमाकर्णितं तेन सुवाक्यं धर्मशर्मणा । वैवस्वतं महात्मानं तमुवाच महायशाः ॥ ७

---

* क. ख ग. घ. ङ. च छ. ज. झ. ड ढ. इत्येतेषु पुस्तकेष्वयं पाठ उपलभ्यते ।

---

१ ग. घ. च. छ. झ. °णा । उतमाङ्गं प्रदत्तं मे पितृभक्तेन तेन ते ॥ तवार्थे द्विजशार्दूल मामेतं परिभुङ्क्ष्व वै ॥ तस्य तैर्भ्रातृभिर्दृष्टं साहसं वेदशर्मणः । वे° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड. ढ. °त् । कस्मा° । ३ क. ख. ङ. च. ज. झ. ड. ढ. °ष्ठा बलं । ४ छ. दयाशौ° ।

देहि मे त्वचलां भक्तिं पितुः पादार्हणे पुनः । धर्मे रतिं तथा मोक्षं सुप्रसन्नो यदा मम ॥ ८
तमुवाच ततो धर्मो मत्प्रसादाद्भविष्यति । एवमुक्ते महावाक्ये वेदशर्मा तदोत्थितः ॥
प्रसुप्तवन्महाप्राज्ञो धर्मशर्माणमब्रवीत् ॥ ९
[*क सा देवी गता भ्रातः क मे तातो भवेदिति । समासेन समाख्यातं यथा पित्रा नियोजितः १०
समाज्ञाय ततो हृष्टो धर्मशर्माणमब्रवीत् ।] ममाद्यैव महाभाग शिरसा जीवितेन च ॥ ११
सुमुखो भव वै भ्रातः कोऽन्यो मे तादृशो भुवि । भ्रातरं चैवमाभाष्य उत्सुकः पितरं प्रति॥१२
गमनाय मतिं चक्रे भ्रात्रा च धर्मशर्मणा । द्वावेतौ तु गतौ तत्र पितरं हृष्टमानसौ ॥ १३
द्वाभ्यां तत्र समास्थाय शिवशर्माणमुत्तमम् । धर्मशर्मा तदोवाच पितरं दीप्तिसंयुतम् ॥ १४
मयाऽद्यैव महाभाग तपसा जीवितेन च । वेदशर्मा समातीतस्त्वं पुत्रं प्रगृहाण भोः ॥ १५
शिवशर्मा ततो हृष्टो भक्तिं विज्ञाय तस्य च । न किंचिदब्रवीत्तं तु पुनश्चिन्तामुपेयिवान् ॥ १६
पुरतो विनयेनापि वर्तमानं महामतिम् । विष्णुशर्माणमाभाषीद्वत्स मे वचनं कुरु ॥ १७
इन्द्रलोकं व्रजस्वाद्य तस्मादानय चामृतम् । अनया कान्तया सार्धं पातुमिच्छामि सांप्रतम् ॥ १८
सागराद्यत्समुत्पन्नममृतं व्याधिनाशनम् । नाधुनेच्छति मामेषा यथैनां तु लभाम्यहम् ॥
तथा कुरुष्व शीघ्रं त्वमन्यथाऽन्यं प्रयास्यति ॥ १९
वृद्धं ज्ञात्वाऽवमन्येत इयं बाला सुरूपिणी । अद्य देव्याऽनया सार्धं प्रियया भुवनत्रये ॥ २०
निर्दोषो व्याधिनिर्मुक्तो यथा तात भवाम्यहम् । तथा कुरुष्व हे वत्स मद्भक्तोऽसि यदा भुवि॥
एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं पितुस्तस्य महात्मनः । विष्णुशर्मा तदोवाच पितरं दीप्ततेजसम् ॥ २२
सर्वमेतत्करिष्यामि भवतः सुखमुत्तमम् । एवमाभाष्य धर्मात्मा विष्णुशर्मा महामतिः ॥ २३
पितरं तं नमस्कृत्य पुनः कृत्वा प्रदक्षिणम् । बलेन महता तस्य तपसा नियमेन च ॥ २४
अन्तरिक्षागतश्चाऽऽसीद्गच्छमानस्य धीमतः । महता वायुवेगेन ऐन्द्रं स प्रतिगच्छति(?) ॥ २५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे शिवशर्मचरिते द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३२४१

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

प्रस्थितस्तेन मार्गेण प्रविष्टो गगनान्तरे । स दृष्टो देवदेवेन सहस्राक्षेण धीमता ॥ १
उद्यमं तस्य वै ज्ञात्वा चक्रे विघ्नं सुराधिराट् । मेनकां तामुवाचेदं गच्छ त्वं मम शासनात् ॥ २
समाचरस्वास्य शीघ्रं गत्वा विघ्नं सुमध्यमे । अस्यैव विप्रवर्यस्य पुत्रस्य शिवशर्मणः ॥ ३

---

* क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ढ. पुस्तकेष्वयं पाठः ।

---

१ क. ख. च. °स इव धर्मज्ञो । २ घ. वा । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ढ. °नसम् । द्वा° । ४ क. ख. च. छ. झ. °म् । तेजसा तव विप्रेन्द्र गृहादेनं यमस्य च । ५ ग. घ. ङ. ज. ञ. ढ. ममाद्यै° । ६ ग. घ. ङ. ज. ञ. ढ. शिरसा । ७ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. सांप्रतम् । ङ. ज. ञ. ढ. शाश्वतम् । ८ क. ख. च. छ. झ. सुव्रत । ९ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. °म् । नाशं याति जरा मेऽद्य यथा नीरुग्भवाम्यह° । १० क. ख. च. सदा । ११ ञ. °न प्रविष्टस्य नभोन्तरे । इ° । १२ ग. घ. ङ. ट. ढ. पदं । झ. एन्द्रं ।

तथा कुरुष्व भद्रं ते यथा नाऽऽयाति मे गृहम् । एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं मेनका प्रस्थिता त्वरात् ॥ ४

[*सूत उवाच—]

रूपौदार्यगुणोपेता सर्वालंकारभूषिता । नन्दनस्य वनस्यान्ते दोलायां समुपस्थिता ॥ ५
सुस्वरेण प्रगायन्ती गीतं वीणास्वरोपमम् । तेन दृष्टा विशालाक्षी चतुरा चारुलोचना ॥ ६
व्यवसायं ततो ज्ञात्वा तस्या विघ्नमनुत्तमम् । इन्द्रेण प्रेषिता चैषा न च भद्रकरा भवेत् ॥ ७
एवं ज्ञात्वा जगामाथ सत्वरः स द्विजोत्तमः । तया दृष्टस्तथा पृष्टः क याताऽसि महामते ॥ ८
विष्णुशर्मा तदोवाच मेनकां कामचारिणीम् । इन्द्रलोकं प्रयास्यामि पितुरर्थे त्वरान्वितः ॥ ९
मेनका वेदशर्माणं प्रत्युवाच प्रियं पुनः । कामबाणैः प्रभिन्नाऽहं त्वामद्य शरणं गता ॥ १०
रक्षस्व द्विजशार्दूल यदि धर्ममिहेच्छसि । यावद्धि त्वं मया दृष्टः कामाकुलितचेतसा ॥ ११
संजाता कामसंतप्ता प्रसादसुमुखो भव । कामानलेन संदग्धा तावदेव न संशयः ॥ १२

विष्णुशर्मोवाच—

चरितं देवदेवस्य विदितं मे वरानने । भवत्याश्च प्रजानामि नाहं चैतादृशः शुभे ॥ १३
भवत्यास्तेजसा रूपैरन्ये मुह्यन्ति शोभने । विश्वामित्रादयो देवि पुत्रोऽहं शिवशर्मणः ॥ १४
योगसिद्धिं गतेनापि तपःसिद्धेन चाबले । कामादयो महादोषा आदावेव विनिर्जिताः ॥ १५
अन्यं भज विशालाक्षि इन्द्रलोकं व्रजाम्यहम् । एवमुक्त्वा जगामाथ त्वरितो द्विजसत्तमः ॥ १६
निष्फला[3] मेनका जाता दृष्टा देवेन वज्रिणा । बिभीषां दर्शयामास नानारूपां पुनः पुनः ॥ १७
यथाऽनलेन संदग्धास्तृणानां संचया द्विज । भस्मीभूता भवन्त्येव तथा तास्ता बिभीषिकाः ॥ १८
विप्रस्य तेजसा तस्य पितृभक्तस्य संततम् । प्रलयं गतास्तु घोरास्ता दारुणा भीषिका द्विज ॥ १९
स विघ्नान्दर्शयामास सहस्राक्षः पुनः पुनः । तेजसाऽनाशयद्विप्रः स्वकीयेन महायशाः ॥ २०
एवं विघ्नान्बहूंस्तस्य इन्द्रस्यापि महात्मनः । नाशयामास मेधावी तपसा तेजसाऽपि वा ॥ २१
नष्टेषु तेषु विघ्नेषु दारुणेषु महत्सु च । ज्ञात्वा तस्य कृतान्विघ्नान्दारुणान्दारुणाकृतीन् ॥ २२
अथ क्रुद्धो महातेजा [†नन्दनं वनमाश्रितः । इन्द्रं प्रति महाभागो रोषरक्तान्तलोचनः ॥ २३

सूत उवाच—

निजधर्मरतस्याद्य यो विघ्नं तु समाचरेत् । तस्य दण्डं प्रदास्यामि यो वै हन्यात्स हन्यते ॥ २४
एवं संचिन्तयामास] विष्णुशर्मा द्विजोत्तमः । इन्द्रलोकादहं चेन्द्रं पातयिष्यामि नान्यथा ॥
अन्यमिन्द्रं करिष्यामि देवानां पालकं पुनः ॥ २५
एवं समुद्यतो विप्र इन्द्रनाशाय सत्तमः । तावदेव समायातो देवेन्द्रः पाकशासनः ॥ २६
भो भो विप्र महाप्राज्ञ तपसा नियमेन च । दमेन सत्यशौचाभ्यां त्वत्समो नास्ति चापरः ॥ २७
अनया पितृभक्त्या ते जितोऽहं दैवतैः सह । ममापराधान्सर्वांस्त्वं क्षन्तुमर्हसि सत्तम ॥
वरं वरय भद्रं ते दुर्लभं च ददाम्यहम् ॥ २८
विष्णुशर्मा तदोवाच देवराजं तथागतम् । विप्रतेजो महेन्द्रेन्द्र असह्यं देवदैवतैः ॥ २९

---

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. पुस्तकस्थितमिदम् । † क. ख. च. छ. झ. पुस्तकेष्वेवायं पाठः ।

---

१ ग. घ. ङ. ज. झ. ढ. °का गृह्य सादरम् । सू° । २ क. ख. च. छ. °या प्रोक्तस्तु ज्ञानात्मा क यास्यसि महामुने । त्रि° । ३ क. ख. च. छ. ज. झ. निष्कला । ४ क. ख. च. छ. झ. दृष्टा । ५ क. ख. च. महाभाग । ६ क. ख. ग. घ. च. झ. ढ. महद्रौद्रं ।

पितृभक्तस्य देवेश दुःसहं सर्वथा विभो। तेजोभङ्गो न कर्तव्यो ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ३०
पुत्रपौत्रैः समस्तैस्तु ब्रह्मविष्णुहरं पुनः। नाशयन्ते न संदेहो यदि रुष्टा द्विजोत्तमाः ॥ ३१
नाऽऽगच्छेद्यद्भवानद्य तदा ते राज्यमुत्तम्। आत्मतपःप्रभावेण अन्यस्मै तु महात्मने ॥
दातुकामस्तु संजातो रोषपूर्णेन चक्षुषा ॥ ३२
भवानद्य समायातो वरं दातुमिहेच्छसि। अमृतं देहि देवेन्द्र पितृभक्तिं तथाऽचलाम् ॥ ३३
एवंविधं वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शत्रुहन्। एवं ददामि पुण्यं ते वरं चामृतसंयुतम् ॥ ३४
एवमाभाष्य तं विप्रममृतेन च संभृतम्। स कुम्भं दत्तवांस्तस्मै प्रीयमाणेन चाऽऽत्मना ॥ ३५
अचला ते भवेद्विप्र भक्तिः पितरि सर्वदा। एवमाभाष्य तं विप्रं विससर्ज सहस्रदृक् ॥ ३६
प्रसन्नोऽभूच्च तद्दृष्ट्वा विप्रतेजः सुदुःसहम्। विष्णुशर्मा ततो गत्वा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७
तात इन्द्रात्समानीतममृतं व्याधिनाशनम्। अनेनापि महाभाग नीरुजो भव सर्वदा ॥
अमृतेन त्वमद्यैव परां तृप्तिमवाप्नुहि ॥ ३८
एतद्वाक्यं महच्छ्रुत्वा शिवशर्मा सुतस्य हि। सुतान्सर्वान्समाहूय प्रीयमाणेन चेतसा ॥ ३९
पितृभक्तियुता यूयं मद्वाक्यपरिपालकाः। वरं वृणुध्वं सुप्रीताः पुत्रका दुर्लभं भुवि ॥ ४०
एवमाभाषितं तस्य शुश्रुवुः सर्वसंमताः। ते सर्वे तु समालोक्य पितरं प्रत्यथाब्रुवन् ॥ ४१
अस्माकं जीवतान्माता गता या यममन्दिरम्। नीरुजा भवताद्देवी प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ४२
भवान्पिता इयं माता जन्मजन्मान्तरे[3] पितः। वयं सुता भवेमेति सर्वे पुण्यकृतस्तथा ॥ ४३

शिवशर्मोवाच—

अद्यैवापि मृता माता भवतां पुत्रवत्सला। जीवमाना सुहृष्टा सा एष्यते नात्र संशयः ॥ ४४
एवमुक्ते शुभे वाक्य ऋषिणा शिवशर्मणा। तेषां माता समायाता प्रहृष्टा वाक्यमब्रवीत् ॥ ४५
एतदर्थं समुत्पन्नं सुवीर्यं तनयं वरम्। नराः सत्पुत्रमिच्छन्ति कुलवंशप्रभावकम् ॥ ४६
स्त्रियो लोके महाभागाः सुपुण्याः पुण्यवत्सलाः। सुतमिच्छन्ति सर्वत्र पुण्यगं पुण्यसाधकम् ४७
कुक्षिं यस्या गतो गर्भः सुपुण्यः परिवर्तते। पुण्यान्पुत्रान्प्रसूते या सा नारी पुण्यभागिनी ॥ ४८
कुलाचारं कुलाधारं पितृमातृप्रतारकम्। विना पुण्यैः कथं नारी संप्राप्नोति सुरो(तो)त्तमम् ॥ ४९
न जाने कीदृशैः पुण्यैरेष भर्ता सुपुण्यभाक्। संजातो धर्मवीर्योऽपि धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ ५०
यस्य वीर्यान्मया प्राप्ता यूयं पुत्रास्ततोऽधिकाः। एवं पुण्यप्रभावोऽयं भवन्तः पुण्यवत्सलाः ॥ ५१
मम पुत्रास्तु संजाताः पितृभक्तिपरायणाः। अहो लोकेषु पुण्यैश्च सुपुत्रः परिलभ्यते ॥ ५२
एकैकशोऽधिकाः पञ्च मया प्राप्ता महाशयाः। यज्वानः पुण्यशीलाश्च तपस्तेजःपराक्रमाः ॥ ५३
एवं सवर्धितास्ते तु तया मात्रा पुनः पुनः। हर्षेण महताऽऽविष्टाः प्रणेमुर्मातरं मुदा ॥ ५४

पुत्रा ऊचुः—

सुपुण्यैः प्राप्यते मातः सुमाता सुपिता किल। भवती पुण्यकर्त्री तु नो भाग्यैस्तु प्रवर्तिता ॥ ५५
यस्या गर्भान्तरं प्राप्य सुपुण्यैश्च प्रवर्धिताः। जन्मजन्मनि त्वं माता पिता चैष भवत्विति ॥ ५६

पितोवाच—

शृणुध्वं मामकाः पुत्राः सुवरं पुण्यदायकम्। मयि तुष्टे सुता भोगाननुभुञ्जन्तु चाक्षयान् ॥ ५७

१ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. देवराट्। २ क. ख. च. छ. झ. नान्यथा। ३ ग. 'रेऽपि नः। व'। ४ क. ख. च. छ. झ. सुपुण्यैः परिवर्धते। ज. सपुण्यैः। ५ क. ख. च. छ. झ. शुभाः। ग. घ. ज. ड. ढ. सुताः।

पुत्रा ऊचुः—

यदि तात प्रसन्नोऽसि वरं दातुमिहेच्छसि । अस्मान्प्रेषय गोलोकं वैष्णवं[१] दाहवर्जितम् ॥ ५७

पितोवाच—

गच्छध्वं वैष्णवं लोकं यूयं विगतकल्मषाः । मत्प्रसादात्तपोभिश्च पितृभक्त्याऽनयो तथा ॥ ५९

एवमुक्ते तु तेनापि सुवाक्य ऋषिणा ततः । शङ्खचक्रगदापाणिर्गरुडारूढ आगतः ॥ ६०

सपुत्रं शिवशर्माणमित्युवाच पुनः पुनः । सपुत्रेण त्वयाऽद्यैव जितो भक्त्याऽस्मि वै द्विज ॥ ६१

पुत्रैः सार्धं समागच्छ चतुर्भिः पुण्यकारिभिः । अनया भार्यया सार्धं पुण्यया पतिकामया ॥ ६२

शिवशर्मोवाच—

अमी गच्छन्तु पुत्रा मे वैष्णवं लोकमुत्तमम् । कंचित्कालं तु नेष्यामि भूमौ वै भार्यया सह ॥ ६३

अनेनापि सुपुत्रेण अन्त्येन सोमशर्मणा । एवमुक्ते शुभे वाक्य ऋषिणा सत्यभाषिणा ॥

तानुवाचाथ देवेशः सुपुत्राञ्छिवशर्मणः ॥ ६४

गच्छन्तु मोक्षदं लोकं दाहप्रलयवर्जितम् । एवमुक्ते ततो विप्राश्चत्वारः सत्यचेतसः ॥ ६५

विष्णुरूपधराः सर्वे बभूवुस्तत्क्षणादपि । इन्द्रनीलसमा वर्णैः शङ्खचक्रगदाधराः ॥ ६६

सर्वाभरणसौभाग्या विष्णुरूपा महौजसः[३] । रत्नकङ्कणशोभाढ्या रत्नमालाभिशोभिताः ॥ ६७

प्रविष्टा वैष्णवं लोकं पश्यतः शिवशर्मणः । दीपं दीपा यथा यान्ति तद्वल्लीना महामते ॥ ६८

गतास्ते वैष्णवं धाम पितृभक्त्या द्विजोत्तमाः । प्रभावं तु प्रवक्ष्यामि सुसत्यं सोमशर्मणः ॥ ६९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे शिवशर्मोपाख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३३१०

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

[*सूत उवाच—

गतेषु तेषु गोलोकं वैष्णवं तमसः परम् । शिवशर्मा महाप्राज्ञः कनिष्ठं वाक्यमब्रवीत्] ॥ १

ब्राह्मण उवाच —

सोमशर्मन्महाप्राज्ञ त्वं पितुर्भक्तितत्परः । अमृतस्य महाकुम्भं रक्ष दत्तं मयाऽधुना ॥

तीर्थयात्रां प्रयास्यामि अनया भार्यया सह ॥ २

एवमस्तु महाभाग करिष्ये रक्षणं शुभम् । कुम्भं दत्त्वा स मेधावी तस्य हस्ते महात्मनः ॥ ३

दशवर्षप्रमाणं तु तपस्तेपे निरन्तरम् । कुम्भं रक्षति धर्मात्मा दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ ४

पुनः स हि समायातः शिवशर्मा महायशाः । मायां कृत्वा महाप्राज्ञो भार्यया स हि संयुतः ॥ ५

कुष्ठरोगातुरो भूत्वा तस्य भार्या च तादृशी । मांसपिण्डोपमौ त्याज्यौ द्वावेतौ हि महात्मनः ॥ ६

सकाशं तस्य धीरस्य विप्रस्य सोमशर्मणः । समागतौ हि तौ दृष्ट्वा सर्वतो हि सुदुःखितौ ॥ ७

कृपया परयाऽऽविष्टः सोमशर्मा महायशाः । तयोः पादौ नमस्कृत्य भक्त्या नमितकन्धरः ॥ ८

---

* अपुस्तकेऽधिकमेतत् ।

---

१ च 'वं दुःखव' । २ ग. घ. ङ. ज. झ. ढ. 'या स्वया । ए' । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज.झ.ड.ढ. 'सः । हारक' । ४ ग. ङ. ज. ढ. ब्रह्मदर्शनम् ।

भवादृशं न पश्यामि तपसाऽभिसमन्वितम् । गुणव्रातैः सुपुण्यैश्च किमिदं वर्तितं त्वयि ॥ ९
दासवद्देवताः सर्वा वर्तन्ते सर्वदा तव । आदेशं प्राप्य विप्रेन्द्र चाऽऽकृष्टास्तेजसा तव ॥ १०
तवाङ्गे केन पापेन गदोऽयं वेदनान्वितः । संजातो ब्राह्मणश्रेष्ठ तन्मे कथय कारणम् ॥ ११
इयं पुण्यवती माता महापुण्या पतिव्रता । या हि भर्तृप्रसादेन त्रैलोक्यं धर्तुमिच्छति ॥
सा कथं दुःखमाप्नोति किं नास्ति तपसः फलम् ॥ १२
रागद्वेषौ परित्यज्य विविधेनापि कर्मणा । या च शुश्रूषते कान्तं [*सा कथं दुःखमाप्नुयात् ॥ १३
या तु पूजयते कान्तं] देववद्गुरुवत्सला । सा कथं दुःखमाप्नोति कुष्ठरोगं सुदुःखदम् ॥ १४

शिवशर्मोवाच—

मा शुचस्त्वं महाभाग भुज्यते कर्मजं फलं । नरेण कर्मयुक्तेन[3] पापपुण्यमयेन हि ॥ १५
शोधनं च कुरुष्व त्वमुभयो रोगयुक्तयोः । [*शुश्रूषणं महाभाग यदि पुण्यमिहेच्छसि ॥ १६
एवमुक्ते शुभे वाक्ये सोमशर्मा महायशाः । शुश्रूषां वा करिष्यामि युवयोः पुण्ययुक्तयोः ॥ १७
मया पापेन दुष्टेन कृपणेन द्विजोत्तम । किं कर्तव्यमिहाद्यैव यो गुरू न हि पूजयेत् ॥ १८
एवमाभाष्य दुःखाद्वा तयोर्दुःखेन दुःखितः । श्लेष्ममूत्रपुरीषं स उभयोः पर्यशोधयत् ॥ १९
पादप्रक्षालनं चक्रे पादसंवाहनं तथा । स्नानस्थानादिकं चापि तयोर्भक्त्याऽन्वितः स्वयम् २०
द्वावेतौ हि गुरू विप्रः सोमशर्मा महायशाः । तीर्थं नयति धर्मात्मा स्कन्धमारोप्य सत्तमः ॥ २१
द्वावेतौ हि स्वहस्तेन स्नापयित्वा तु मङ्गलैः । सुमन्त्रैर्वेदविच्चैव स्नानस्य विधिपूर्वकम् ॥ २२
तर्पणं हि पितॄणां तु देवतानां तु पूजनम् । द्वाभ्यामपि सधर्मात्मा स कारयति नित्यशः ॥ २३
स्वयं होमं करोत्यग्नौ पचत्यन्नमनुत्तमम्[6] । संज्ञापयति[7] सुप्रीतौ द्वावेतौ च महागुरू ॥ २४
शय्यासने च तौ विप्रः प्रस्वापयति नित्यशः । वस्त्रपुष्पादिकं सर्वं ताभ्यां नित्यं प्रयच्छति २५
ताम्बूलं बहुगन्धाढ्यमुभयोरर्पयेत्स तु । सोमशर्मा महाभागस्ताभ्यामपि च पूरयेत् ॥ २६
मूलं पयः सुभक्ष्याद्यं नित्यमेव ददात्यसौ । तयोस्तु वाञ्छितं नित्यं सोमशर्मा महायशाः ॥ २७
अनेन क्रमयोगेण नित्यमेव प्रसादयेत् । सोमशर्मा सुधर्मात्मा पितरौ परिपूजयेत् ॥ २८
सोमशर्माणमाहूय पिता कुत्सति[11] निष्ठुरः । निन्दितैर्निष्ठुरैर्वाक्यैस्ताडयेन्मुष्टिभिः सदा ॥ २९
कृते कार्ये कृते पुण्ये नित्यमेव सुते पुनः । न कृतं शोभनं मह्यं त्वयैव कुलपांसुना ॥ ३०
एवं नानाविधैर्वाक्यैर्निष्ठुरैर्दुःखदायकैः । अताडयद्दण्डघातैः शिवशर्मा सदाऽऽतुरः ॥ ३१
एवं कृतेऽपि धर्मात्मा नैव कुप्यति कर्हिचित् । मनसा वचसा चैव कर्मणा त्रिविधेन च ॥ ३२
संतुष्टः[14] सर्वदा सोऽपि पितरं परिपूजयेत्[12][13] । यज्ज्ञात्वा शिवशर्मा च चरितं स्वीयमीक्षते ॥ ३३
अमृतं मत्कृते चापि ह्यानीतं विष्णुशर्मणा । [† पुण्ययुक्तः स धर्मात्मा पितृभक्तिपरः सदा ॥ ३४

* क. ख. च. छ. ञपुस्तकेष्वेवायं पाठः । † क. ख. च. छ ञपुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ छ. °सा तेजसाऽपि वा । गु° । २ ग. घ. ङ. ड. ढ. °र्म्यं कर्तु° । ३ क. ख. ग. ङ. च छ. ज. झ. ट. ड. हि । अन्यमेव कु° । ४ क. ख. च. छ. ञ. दुःखात्मा । ५ क. ख. च. छ. ञ धर्मार्थे । ६ ङ ज झ. ञ. ट. °पञ्चयज्ञम° । ७ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. ड. भुञ्जापयाति । ८ क. ख. च. °रू । स शय्यासने च तौ विप्र आस्था° । ९ ग. ङ. ज. ट. ड. ढ. °हुमूलाढ्य° । १० ञ. °मन्यत्तथाऽर्पये° । ११ ग. छ. निन्दत्येव सुतं पु° । क. ख. च. निन्दत्येनं सुतं पु° । १२ च. परितोषयेत् । १३ ग. घ. ङ. ज. ट. ड. ढ. °त् । तद्वत्स सोमशर्मा च मातरं पितरं दिने । अ° । १४ क. ख. च. छ. ञ. °तं रक्षते सोऽपि ।

एवं बहुतिथे काले शतसंख्ये गते सति । शिवशर्माऽपि पश्यैवं भक्तिं दृष्ट्वा विचिन्त्य वै ॥ ३५
मया वै पूर्वमित्युक्तं सुपुत्रं यज्ञसंज्ञकम् । मातृखण्डानिमान्पुत्र यत्र तत्र क्षिपस्व हि ॥ ३६
मद्वाक्यं पालितं तेन कृता न मातरि कृपा । एतत्स्वल्पतरं दुःखं निर्जीवे घातमिच्छता ॥ ३७
साहसं तु कृतं तेन पुत्रेण वेदशर्मणा । अस्याधिकमहं मन्ये यतोऽयं चलते न च ॥ ३८
निमेषमात्रमेवापि साहसं कारयेत्पुनः । अस्याधिकस्तु संपन्नः प्रभावस्तपसः परः ॥ ३९
नित्यं समाराधनेऽपि ह्यधिकं चास्य दृश्यते । तस्मादस्य परीक्षा च समये तपसः कृता ॥ ४०
भक्तिभावात्तथा सत्यान्नैव पुत्रः प्रणश्यति । मायया च निजाङ्गेऽपि कुष्ठरोगो निदर्शितः ॥ ४१
श्लेष्ममूत्रमलानां च घृणा नैव करोति च । व्रणाञ्शोधयते नित्यं स्वहस्तेन महायशाः ॥ ४२
अङ्गसंवाहनं तद्वत्करोति च महामतिः । दुःसहं वचनं मह्यं दारुणं सहते सदा ॥ ४३
कुत्सने ताडने चैव सदा मिष्टप्रवाचकः । एवं दुःखसमाचारो मम पुत्रो महामतिः ॥ ४४
दुःखानां सागरे मग्नो बहुक्लेशैस्तु क्लेशितः । अपनेष्याम्यहं दुःखं विष्णोश्चैव प्रसादतः ॥ ४५
चिन्तयित्वा चिरं विप्रः शिवशर्मा महामतिः । पुनर्मायां चकाराथ कुम्भादपहृतं पयः ॥
पश्चात्तं च समाहूय सोमशर्माणमब्रवीत् ॥ ४६
तव हस्ते मया दत्तममृतं व्याधिनाशनम् । तन्मे शीघ्रं प्रयच्छस्व यथा पानं करोम्यहम् ॥
येन नीरुग्भवाम्यद्य प्रसादाद्विष्णुशर्मणः ॥ ४७
एवमुक्ते तदा वाक्ये ऋषिणा शिवशर्मणा । समुत्थाय त्वरायुक्तः सोमशर्मा कमण्डलुम् ॥ ४८
तं च रिक्तं ततो दृष्ट्वा ह्यमृतेन विना कृतम् । कस्य पापस्य वै कर्म केन मे विप्रियं कृतम् ॥ ४९
इति चिन्तापरो भूत्वा सोमशर्मा सुदुःखितः । पितुरग्रे च वृत्तान्तं कथयिष्याम्यहं यदा ॥
कोपं प्रयास्यति तदा गुरुर्मे व्याधिपीडितः ॥ ५०
सुचिरं चिन्तयित्वा तु सोमशर्मा महामतिः । यदि मे सत्यमस्तीति गुरुशुश्रूषणं यदि ॥ ५१
तपस्तप्तं मया पूर्वं निर्व्यलीकेन चेतसा । दमशौचादिभिः सत्यं धर्ममेव प्रपालितम् ॥
तदा घटोऽमृतयुतो भवत्वेष न संशयः ॥ ५२
यावदेवं महाभागश्चिन्तयित्वा विलोकयेत् । तावच्चामृतपूर्णस्तु पुनरेवाभवद्घटः ॥ ५३
तं दृष्ट्वा हर्षसंयुक्तः सोमशर्मा महायशाः । गत्वा गुरुं नमस्कृत्य कुम्भमादाय सत्वरम् ॥ ५४
गृहाण त्वं पितश्चेमं पयःकुम्भं समागतम् । पानं कुरु महाभाग गदान्मुक्तो भवाचिरम् ॥ ५५
एतद्वाक्यं महापुण्यं सत्यधर्मार्थकं पुनः । शिवशर्मा सुतस्यापि श्रुत्वा च मधुराक्षरम् ॥
हर्षेण महताऽऽविष्ट इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे शिवशर्मोपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३३६६

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

शिवशर्मोवाच—

तपसा दमशौचाभ्यां गुरुशुश्रूषया तथा । भक्त्या भावेन तुष्टोऽस्मि तवाद्य च सुपुत्रकं ॥
त्यजस्व(त्यजामि) वैकृतं रूपं मत्तः सुखमवाप्नुहि ॥ १

१ क. ख. च. °ण । तात्कालिकमहं मन्ये यथा कर्ता भव निह । नि° । २ क. ख. च. छ. झ. °रः । तयोः सुपुत्रयोर्वाऽपि । ३ क. ख. च. छ झ. च मयैव बहुशः कृ° । ४ क. ख. च. छ. झ. त्सनं° ताडनं पुत्रः सर्वदैव प्रवाहकः । ५ क. ख. च. छ झ. °क । गृहाण वैष्णवं सूक्तं म° ।

एवमुक्त्वा सुतं विप्रो दर्शयामास तां तनुम् । यथा पूर्वं स्थितौ तौ तु तथाऽसौ दृष्टवान्गुरू ॥ २
दीप्तिमन्तौ महात्मानौ सूर्यबिम्बोपमावुभौ । ननाम पादौ सद्भक्त्या शुभयोस्तु महात्मनोः ॥ ३
ततः सुतं स संभाष्य हर्षेण महताऽन्वितः । विष्णोः प्रसादाद्धर्मात्मा भार्यया सह केशवम् ॥ ४
जगाम निजपुण्यैश्च योगाभ्यासेन सत्तमः । प्रविष्टो वैष्णवं धाम स मुनिर्दुर्लभं पदम् ॥ ५
न त्वन्यैः प्राप्यते पुण्यैस्तपोभिर्मुक्तिदं पदम् । विष्णोस्तु चिन्तमैर्न्यासध्यानज्ञानैः स्तवैस्तथा ६
न दानैस्तीर्थयात्राभिर्दृश्यते मधुसूदनः । समाधिज्ञानयोगेन दृश्यते परमं पदम् ॥
महायोगैर्यथा विप्रः प्रविष्टो वैष्णवीं तनुम् ॥ ७

सूत उवाच—

ततस्तत्र तपस्तेपे सोमशर्मा महाद्युतिः । अश्मलोष्टसमं मेने काञ्चनं भूषणं पुनः ॥ ८
जिताहारः स धर्मात्मा विक्रियापरिवर्जितः । स सर्वान्विषयांस्त्यक्त्वा एकान्तमपि सेवते ॥ ९
योगासनसमारूढो निराशो निष्परिग्रहः । तस्य वेला तु संप्राप्ता मृत्युकालस्य वै तदा ॥ १०
आगता दानवा विप्रं सोमशर्माणमन्तिके । मृत्युकाले तु संप्राप्ते प्राणयात्राप्रवर्तिके ॥ ११
शालग्रामे महाक्षेत्रे ऋषीणां मानवर्धने । केचिद्वदन्ति वै दैत्याः केचिद्वदन्ति दानवाः ॥ १२
एवंविधो महाञ्शब्दः कर्णरन्ध्रगतस्तदा । तस्यैव विप्रवर्यस्य सुचिरात्सोमशर्मणः ॥ १३
ज्ञानध्यानविलग्नस्य प्रविष्टं दैत्यजं भयम् । तेन ध्यानेन तस्यापि दैत्यभूतेन वै तदा ॥ १४
सत्वरं च ततः प्राणा गतास्तस्य महात्मनः । दैत्यभावेन संयुक्तः स हि मृत्युवशं गतः ॥ १५
तस्माद्दैत्यगृहे जातो हिरण्यकशिपोः सुतः । देवासुरे महायुद्धे निहतश्चक्रपाणिना ॥ १६
युध्यमानेन तेनापि प्रह्लादेन महात्मना । सुदृष्टं वासुदेवत्वं विश्वरूपसमन्वितम् ॥ १७
योगाभ्यासेन पूर्वेण ज्ञानमासीन्महात्मनः । सस्मार पूर्वकं सर्वं चरितं शिवशर्मणः ॥ १८
प्रागहं सोमशर्माख्यः प्रविष्टो दानवीं तनुम् । अस्मात्कायात्कदा पुण्यं केवलं धाम उत्तमम् ॥ १९
प्रयास्यामि महापुण्यैर्ज्ञानाख्यैर्मोक्षदायकैः । समरे स्तूयता तेन प्रह्लादेन महात्मना ॥ २०
एवंविधा कथा पूर्वं श्रूयते द्विजसत्तमाः । एवं तु च समाख्यातं सर्वसंदेहनाशनम् ॥ २१
प्रह्लादे निहते संख्ये देवदेवेन विष्णुना । रुरुदे कमला सा तु हतपुत्रा च कामिनी ॥ २२
प्रह्लादस्य तु या माता हिरण्यकशिपोः प्रिया । प्रह्लादस्य महाशोकैर्दिवा रात्रौ प्रशोचति ॥ २३
पतिव्रतां महाभागामागत्य भगवत्प्रियः । रुदमाना दिवा रात्रौ नारदस्तामुवाच ह ॥ २४
मा शुचस्त्वं महाभागे पुत्रार्थं पुण्यभागिनि । निहतो वासुदेवेन तव पुत्रः समेष्यति ॥ २५
भूयः स्वलक्षणोपेतैस्त्वसुरश्च महामतिः । प्रह्लादेति च वै नाम पुनरस्य भविष्यति ॥ २६
विहीनश्चासुरैर्भावैर्देवत्वेन समन्वितः । इन्द्रत्वं भोक्ष्यते भद्रे सर्वदेवैर्नमस्कृतः ॥ २७
सुखी भव महाभागे तेन पुत्रेण वै सदा । [*न प्रकाश्यं त्वया देवि भवार्थदं च कस्यचित् ॥ २८
वक्तव्यं ज्ञानभावैस्तत्संगोप्यं कुरु सर्वदा] । एवमुक्त्वा गतो विप्रो नारदो मुनिसत्तमः ॥ २९
कमलायाश्चोदरे तु जन्मास्यानुत्तमं पुनः । प्रह्लादेति च वै नाम तस्य ख्यातं महात्मनः ॥ ३०
बाल्यभावं गतो विप्राः कृष्णमेव व्यचिन्तयत् । नरसिंहप्रसादेन देवराजोऽभवद्दिवि ॥ ३१

* क. ख. ग. घ. च. छ. झपुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. च. छ. झ. °म मुनिभिर्दु° । २ क. ख. च. छ. झ. यज्ञैः । ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. °त्ना लिङ्गा प° । ४ क. ख. च. छ. °तस्तवोदरे म° ।

देवत्वं लभ्य चैवासावैन्द्रं पदमनुत्तमम् । मोक्षं यास्यति धर्मात्मा वैष्णवं धाम चोत्तमम् ॥ ३२
असंख्याता महाभागाः सृष्टेर्भावा ह्यनेकशः । मोह एवं न कर्तव्यो ज्ञानवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३३
एतद्वः सर्वमाख्यातं यथा पृष्टं द्विजोत्तमाः । [*अन्यं पृच्छत वै प्रश्नं संदेहं वो भिनद्म्यहम् ॥ ३४
विजयं देवतानां च दानवानां महाक्षयम् । कृतं हि देवदेवेन स्थापितं भुवनत्रयम् ॥ ३५

ऋषय ऊचुः—

इन्द्रत्वं कस्य संजातं देवानां राज्यधारकम् । केन दत्तं त्वमाचक्ष्व विस्तराद्द्विजसत्तम ॥ ३६

सूत उवाच—

विस्तरेण प्रवक्ष्यामि इन्द्रत्वं येन सत्तमाः] । प्राप्तमेव महाभागा यथा पुण्यतमेन च ॥ ३७
हतेषु तेषु दैत्येषु समस्तेषु महाहवे । अतिनष्टेषु पापेषु गोविन्देन महात्मना ॥ ३८
ततो देवाः सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा । संप्रोचुर्माधवं सर्वे बद्धप्राञ्जलयस्ततः ॥ ३९
भगवन्देवदेवेश हृषीकेश नमोऽस्तु ते । विज्ञापयामहे त्वां वै तत्सर्वमवधार्यताम् ॥ ४०
शास्ता गोप्ता च पुण्यात्मा अस्माकं कुरु केशव । राजानं पुण्यधर्माणं त्वमिन्द्रं लोकशासनम् ४१
त्रैलोक्यस्य प्रजा देव यमाश्रित्य सुखं वसेत् ॥ ४२

वासुदेव उवाच—

मम लोके महाभागा वैष्णवेन समन्वितः । तेजसा ब्राह्मणश्रेष्ठश्चिरकालं निवासितः ॥ ४३
तस्य कालः प्रपूर्णश्च मम लोके महात्मनः । वसतस्तस्य विप्रस्य मद्भक्तस्य सुरोत्तमाः ॥ ४४
तेजसा वैष्णवेनैव भवतां पालको हि सः । भविष्यति स धर्मात्मा सर्वधर्मानुरञ्जकः ॥ ४५
पालको धारकश्चैव स च ब्राह्मणसत्तमः । भविष्यति च धर्मात्मा भवतां त्राणकारणात् ॥ ४६
अदित्यास्तनयश्चैव सुव्रताख्यो महामनाः । महाबलो महावीर्यः स च इन्द्रो भविष्यति ॥ ४७

सूत उवाच—

एवं वरान्स देवेशो ददौ देवेभ्य उत्तमान् । देवा विजयिनः सर्वे विष्णुना सह सत्तमाः ॥
कश्यपं पितरं द्रष्टुं मातरं च ततो गताः ॥ ४८
प्रणेमुस्ते महात्मानावुभावेतौ सुखासनौ । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे हर्षेण महताऽन्विताः ॥ ४९
युवयोश्च प्रसादेन देवत्वं हि गता वयम् । [†हर्षेण महताऽऽविष्टो देवान्वाक्यमुवाच सः] ॥ ५०

कश्यप उवाच—

यूयं वै सत्यधर्मेण वर्तमानाः सदैव हि । आवयोश्च प्रसादेन तपसश्च प्रभावतः ॥ ५१
प्राप्तवन्तो भवन्तस्तु देवत्वं चाक्षयं पदम् । वरमेवं ददाम्येष बहुप्रीतिसमन्वितः ॥ ५२
अमरा निर्जराश्चैव ह्यक्षयाश्च भविष्यथ । सर्वकामसमृद्धार्थाः सर्वसिद्धिसमन्विताः ॥
देवा नागाश्च गन्धर्वा मत्प्रसादान्महासुराः ॥ ५३

विष्णुरुवाच—

वरं वरय भद्रं ते देवमातर्यशस्विनि । मनसा चेप्सितं सर्वं तत्ते दद्मि सुनिश्चितम् ॥ ५४

अदितिरुवाच—

पूर्वं पुत्रवती भूता प्रसादात्तव माधव । अमरा निर्जराः सर्वे चाक्षयाः पुण्यवत्सलाः ॥ ५५

---

* क. ख. च. छ. झ. ड. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. ग. घ. च. छ. झ. पुस्तकेष्वयं पाठः ।

अमी पुत्रा मया लब्धाः श्रूयतां मधुसूदन । सुतरां[1] त्वं च गोविन्द सर्वकामसमृद्धिदः ॥ ५६
मम गर्भे वसंश्चैव भवांश्च मम नन्दनः । त्वया पुत्रेण नित्यं च यथा नन्दामि केशव ॥
एवं महोदयं नाथ पूरयस्व मनोरथम् ॥ ५७

वासुदेव उवाच—

भवत्या देवकार्यार्थे गन्तव्यं मानुषं वपुः । तदाऽहं तव गर्भे वै वासं यास्यामि निश्चितम् ॥ ५८
युगे[2] द्वादशके प्राप्ते भूभारहरणाय वै । जमदग्निसुतो देवि रामो नाम द्विजोत्तमः ॥ ५९
प्रतापी तेजसा युक्तः सर्वक्षत्रवधाय च । तव पुत्रो भविष्यामि सर्वशस्त्रभृतां[3] वरः ॥ ६०
चतुर्विंशतिके[4] प्राप्ते त्रेताख्ये तु तथा युगे । रामो नाम भविष्यामि तव पुत्रः[5] पतिव्रते ॥ ६१
[*पुनः पुत्रो भविष्यामि तवैव शृणु वाऽनघे] । अष्टाविंशतिके प्राप्ते द्वापरान्ते युगे तदा ॥ ६२
सर्वदैत्यविनाशार्थे भूभारहरणाय च । वासुदेवोऽथ ते पुत्रो भविष्यामि न संशयः ॥ ६३
इदानीं कुरु कल्याणि मद्वाक्यं धर्मसंयुतम् । सर्वलक्षणसंपन्नं सत्यधर्मसमन्वितम् ॥ ६४
सर्वज्ञं सर्वदं देवि पुत्रमुत्पाद्य सुन्दरम् । इन्द्रत्वं तस्य दास्यामि इन्द्रः सोऽपि भविष्यति ॥ ६५
एवं संभाषितं श्रुत्वा महाहर्षसमन्विता । देवदेवप्रसादेन इन्द्रः पुत्रो भविष्यति ॥ ६६
एवमस्तु महाभाग तव वाक्यं करोम्यहम् । ततस्ता देवताः सर्वा जग्मुः स्वस्थानमेव हि ॥
हरिणा सह ते सर्वे निरातङ्का मुदाऽन्विताः ॥ ६७

सूत उवाच—

अदितिः कश्यपं प्राह ऋतुं प्राप्य मनस्विनी । भगवन्दीयतां पुत्रः सुरेन्द्रपदभुञ्जकः ॥ ६८
चिन्तयित्वा क्षणं विप्रस्तामुवाच मनस्विनीम् । एवमस्तु महाभागे तव पुत्रो भविष्यति ॥ ६९
त्रैलोक्यस्यापि कर्ता च यज्ञभोक्ता स एव च । तस्याः शिरसि संन्यस्य स्वहस्तं च द्विजोत्तमः ७०
तपश्चचार तेजस्वी विष्णुलोके वसन्सदा । तस्य पुण्यक्षयाज्जातं विष्णुलोकाद्द्विजोत्तमाः ॥ ७१
पतनं कर्मवर्शतस्ततस्तस्या[6] द्विजोत्तमाः । पुण्यगर्भे गतो विप्र अदित्यास्तु महातपाः ॥ ७२
इन्द्रत्वं भोक्तुकामार्थे सत्यपुण्येन कर्मणा । गर्भं दधार सा देवी पुण्येन तपसा किल ॥ ७३
तपस्तेपे निरालस्या[7] वनवासं गता सती । दिव्यं वर्षशतं यातं तपन्त्यां देवमातरि ॥ ७४
अतप्यत तपस्तीव्रं दुष्करं[8] देवतासुरैः । तस्यास्तु तपसा तेन तेजसा च समन्विता ॥ ७५
सूर्यतेजःप्रतीकाशा द्वितीय इव भास्करः । शुशुभे सा यथा दीप्ता परमं ध्यानमास्थिता ॥ ७६
रूपेणाधिकतां याता तपसस्तेजसा तदा । लयध्यानपरा सा च वायुभक्षा तपस्विनी[9] ॥
अधिकं शुशुभे देवी दक्षस्य तनया तदा ॥ ७७
सिद्धाश्च ऋषयः सर्वे देवाश्चापि महौजसः । स्तुवन्ति तां महाभागां रक्षन्ति च सुतत्पराम् ॥ ७८
पूर्णे वर्षशते तस्या विष्णुस्तत्र समागतः । तामुवाच महाभागामदितिं तपसाऽन्विताम् ॥ ७९
देवि गर्भः सुसंपूर्णः सूतिकालः प्रवर्तते । तवैव तपसां[10] पुष्टस्तेजसा च प्रवर्धितः ॥ ८०

* क. ख. च. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. च. झ. सुवरास्तव गोविन्द सर्वकामसमन्विताः । म° । २ क. ख. च. झ. °गे वै दशमे प्रा° । ३ क. ख. ज. झ. ढ. °वंशास्त्र° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ढ. सप्तविंशतिके । ५ क. ख. ग. घ. छ. झ. ट. °त्ते युगे वैश्ये तथैव च । स° । ६ क. ख. च. छ. झ. ङ. °शतः सुव्रतस्य द्विजस्य च । पु° । ७ क. ख. घ. च. छ. झ. निरालम्बा । ८ क. ख. च. छ. झ. दुश्चरं देवब्राह्मणैः । त° । ९ क ख. च. छ. झ. मनस्विनी । १० क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. °सा तुष्ट° ।

अद्यैव गर्भमेतं त्वं मुञ्च मुञ्च यशस्विनि । एवमाभाष्य देवेशः स जगाम स्वकं गृहम् ॥ ८१
असूत पुत्रं सा देवी काले प्राप्ते महोदये । सुपुत्रं दीप्तिसंयुक्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ८२
सुभगं चारुसर्वाङ्गं सर्वलक्षणसंयुतम् । चतुर्बाहुं महाकायं लोकपालं सुरेश्वरम् ॥ ८३
तेजोज्वालासमाकीर्णं चक्रपद्मसुहस्तकम् । चन्द्रबिम्बानुकारेण वदनेन महाप्रभम् ॥ ८४
राजमानं महाप्राज्ञं तेजसा वैष्णवेन च । अन्यैश्च लक्षणैर्दिव्यैर्दिव्यभावैरलंकृतम् ॥ ८५
सर्वलक्षणसंपूर्णं चन्द्रास्यं कमलेक्षणम् । आजग्मुस्तत्र ते देवा ऋषयो वेदपारगाः ॥ ८६
गन्धर्वाश्च ततो नागाः सिद्धा विद्याधरास्तथा । ऋषयः सप्त ते दिव्याः पूर्वापरमहौजसा ॥ ८७
अन्ये च मुनयः पुण्याः पुण्यमङ्गलदायिनः । आजग्मुस्ते महात्मानो हर्षनिर्भरमानसाः ॥ ८८
तस्मिञ्जाते महाभागे भगवन्तो(ति) महौजसि । आजग्मुर्देवताः सर्वे पर्वतास्तु तपस्विनः ॥ ८९
क्षीराद्याः सागराः सर्वे नद्यश्चैव तथाऽमलाः । मूर्तिमन्तस्ततः सर्वे ये चान्ये हि चराचराः ॥ ९०
मङ्गलैस्तु महोत्साहं चक्रुः सर्वे सुरेश्वराः । ननृतुश्चाप्सरःसंघा गन्धर्वा ललितं जगुः ॥ ९१
वेदमन्त्रैस्ततो देवा ब्राह्मणा वेदपारगाः । स्तुवन्ति तं महात्मानं सुतं वै कश्यपस्य च ॥ ९२
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च वेदाश्चैव समागताः । साङ्गोपाङ्गैश्च संयुक्तास्तस्मिञ्जाते महौजसि ॥ ९३
मङ्गलं चक्रिरे सर्वे गीतपुण्यैर्महोत्सवैः । हर्षेण निर्भराः सर्वे पूजयन्तो महौजसः ॥ ९४
ब्रह्माद्याश्च त्रयो देवाः कश्यपोऽथ बृहस्पतिः । चक्रिरे नामकर्मादि तस्यैव हि महात्मनः ॥ ९५
वसुदत्तेति विख्यातो वसुदेति पुनस्तव । आखण्डलेति त्वन्नाम मरुत्वान्नाम ते पुनः ॥ ९६
मघवा च बिडौजास्त्वं पाकशासन इत्यपि । शक्रश्चैव हि विख्यात इन्द्रश्चैवेति ते सुतः ॥ ९७
इत्येतानि च नामानि तस्यैव च महात्मनः । चक्रुश्च देवताः सर्वाः संतुष्टा हृष्टमानसाः ॥ ९८
स्नानं ते कारयामासुः संस्कारांश्च महासुराः । विश्वकर्माणमाहूय ददुराभरणानि च ॥ ९९
तानि पुण्यानि दिव्यानि तस्मै ते तु महात्मने । जाते तस्मिन्महाभागे देवराजे महात्मनि ॥ १००
एवं मुदं ततः प्रापुः सर्वे देवा महौजसः । पुण्ये तिथौ तथा ऋक्षे सुमुहूर्ते महामतिः ॥ १०१
इन्द्रत्वे स्थापितो देवैरभिषिक्तः सुमङ्गलैः । प्राप्तमैन्द्रं पदं तेन प्रसादात्तस्य चक्रिणः ॥ १०२
तपश्चकार तेजस्वी वसुदत्तः सुरेश्वरः । उग्रेण तेजसा युक्तो वज्रपाशाङ्कुशायुधः ॥ १०३

सूत उवाच—

उग्रं समस्तं तपसः प्रभावं विलोक्य शुक्रो निजगाद गाथाम् ।
लोकेषु चान्यो न भविष्यतीति यथा हि चार्यं च सुदर्शनीयः ॥ १०४
विष्णोः प्रसादात्तपसा महात्मना संप्राप्तमैश्वर्यमिहैव दिव्यम् ।
अनेन तुल्यो न भविष्यतीति लोकेषु चान्यस्तपसोग्रवीर्यः ॥ १०५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे देवासुरैरिन्द्राभिषेको नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३४७१

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

कश्यपस्य च भार्याऽन्या दनुर्नाम तपस्विनी । पुत्रशोकेन संतप्ता संप्राप्ता दितिमन्दिरम् ॥ १

१ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. सुभुजं । २ क. ख. च. छ. झ. शङ्खश्चै° । ३ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. लभे । ४ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ढ. °यं वसुदत्तवीरः । वि° । ५ क. ख. च. छ. झ. ढ. °स्य प्रिया भार्या द° ।

रुदमाना प्रणम्यैव पादपद्मयुगं तदा । दुःखेन महता प्राप्ता दितिस्तां प्रत्यबोधयत् । २

दितिरुवाच—

तवैव हि महाभागे किमिदं रोदकारणम् । पुत्रिण्यश्चैकपुत्रेण लोके नार्यो भवन्ति वै ॥ ३
भवती शतपुत्राणां गुणिनामपि भामिनी । माता त्वमसि कल्याणि शुम्भादीनां महात्मनाम् ॥ ४
कस्माद्दुःखं त्वया प्राप्तमेतन्मे कारणं वद । हिरण्यकशिपू राजा हिरण्याक्षो महाबलः ॥ ५
यस्याः पुत्रौ महात्मानौ महाबलपराक्रमौ । कस्माद्दुःखं महज्जातं तस्माच्चैव सखे वद ॥ ६
[*एवमाभाष्य सा देवी तां दितिर्दुःखसंयुताम्]। आख्याहि कारणं सर्वं यस्माद्रोदिषि सांप्रतम् ।
एवमाभाष्य तां देवीं विरराम मनस्विनी ॥ ७

दनुरुवाच—

पश्य पश्य महाभागे सपत्न्याश्च मनोरथम् । परिपूर्णं कृतं तेन देवदेवेन चक्रिणा ॥ ८
यथा पूर्वं वरो दत्तो ह्यदित्यै देवि विष्णुना[2] । तथेदानीं[3] च पुत्राय तस्या दत्तो वरो महान् ॥ ९
कश्यपाद्विश्रुतो जातस्त्रैलोक्यपालकः सुतः । इन्द्रत्वं तस्य वै दत्तं तव पुत्राद्विहृत्य च ॥ १०
मनोरथैस्तु संपूर्णा अदितिः सुखवर्धिनी । कनीयान्वसुदत्तश्च तस्य पुत्रश्च संप्रति ॥
ऐन्द्रं पदं सुदुष्प्राप्यं देवैः सार्धं भुनक्ति च ॥ ११

दितिरुवाच—

कस्मात्पदात्परिभ्रष्टो मम पुत्रो महामतिः। अन्ये च दानवा दैत्यास्तेजोभ्रष्टाः कथं सखे ॥ १२
तस्य त्वं कारणं ब्रूहि विस्तरेण यशस्विनि । तामाभाष्य दितिर्वाक्यं विरराम सुदुःखिता ॥ १३

दनुरुवाच—

देवाश्च दानवाः सर्वे क्रोधाच्च संगरं गताः । तत्र युद्धं महज्जातं दैत्यसंक्षयकारकम् ॥ १४
देवैश्च विष्णुना युद्धे मम पुत्रा निपातिताः । तथैव तव पुत्राश्च हता देवेन चक्रिणा ॥ १५
वने गजान्यथा सिंहो द्रावयेत्स्वेन तेजसा । तथा ते मामकाः पुत्रा निहताः शङ्खपाणिना ॥ १६
कालनेमिमुखं सैन्यं दुर्जयं यत्सुरासुरैः । नाशितं मर्दितं सर्वं द्रावितं विकलीकृतम्[4] ॥ १७
स्वीयार्चिर्भिर्यथा वह्निस्तृणानि ज्वालयेद्वने । तथा दैत्यगणान्सर्वान्निर्दहत्येव केशवः ॥ १८
मम पुत्रा मृता देवि बहुशस्तव नन्दनाः । वह्निं प्राप्य यथा सर्वे शलभा यान्ति संक्षयम् ॥ १९
तथा ते दानवाः सर्वे हरिं प्राप्य क्षयं गताः । एवमेव हि वृत्तान्तं दितिः शुश्राव दारुणम् ॥ २०

दितिरुवाच—

वज्रपातोपमं भद्रे वदस्येवं कथं मम । एवमाभाष्य तां देवी मूर्छिता निपपात ह ॥ २१
हा हा कष्टं महज्जातं बहुदुःखं[6] प्रतापकम् । रुरोद करुणं साऽपि पुत्रशोकसुपीडिता ॥ २२
तां दृष्ट्वा स मुनिश्रेष्ठ उवाच वचनं शुभम् । मा रोदिषि च भद्रं ते नैवं शोचन्ति त्वद्विधाः॥ २३
सत्त्ववन्तो महाभागे लोभमोहैर्न वर्जिताः । कस्य पुत्रा हि संसारे कस्य देवि सुबान्धवाः ॥ २४

---

* क. ख. च. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

---

१ क ख च. छ. झ हुण्डादीनां । २ क. ख. ग. घ. ङ. च छ. झ. श्रूयताम् । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. °नीं सुपुत्राख्यं दत्तं देवेन सांप्रतम् । क° । ४ क. ख च. छ. झ. विदली° । ५ क.ख. घ. च. छ. झ. ट. °म् । स्वेच्छयैव यथा । ६ क. ख. ग.घ.च. छ. झ. ट. ड. °हुदुःखप्रदायक° । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ढ. °न वाहिताः ।

नास्ति कस्य हि केनापि[1] तत्सर्वं श्रूयतां प्रिये । दक्षस्यापि सुता यूयं सुन्दर्यश्चैव मामकाः ॥२५
भवतीनामहं भर्ता भरकः पूरकः शुभे । पोषकः पालकश्चैव रक्षकोऽस्मि वरानने ॥ २६
कस्माद्वैरं कृतं क्रूरैरसुरैरजितात्मभिः । तव पुत्रा महाभागे सत्यधर्मविवर्जिताः ॥ २७
तेन दोषेण ते सर्वे तव दोषेण वै शुभे । निहता वासुदेवेन देवैश्च सुनिपातिताः ॥ २८
तस्माच्छोको न कर्तव्यः सत्यमोक्षविनाशनः । शोको हि नाशयेत्पुण्यं क्षयात्पुण्यस्य नश्यति २९
तस्माच्छोकं परित्यज्य विघ्नरूपं[3] वरानने । आत्मदोषप्रभावेन दानवा मरणं गताः ॥ ३०
देवा निमित्तभूताश्च नाशिताः स्वेन कर्मणा । एवं ज्ञात्वा महाभागे समागच्छ सुखं प्रति ॥ ३१
एवमुक्त्वा महायोगी तां प्रियां दुःखभागिनीम् । विषादाच्च[4] निवृत्तोऽसौ विरराम महामतिः॥ ३२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे दितिविलापो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३५०३

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

दितिरुवाच—
सत्यमुक्तं त्वया नाथ सर्वमेव न संशयः । भर्तृस्नेहं परित्यज्य गता सापत्नजं द्विज ॥ १
अभिमानेन दुःखेन मानभङ्गेन सत्तम । महादुःखेन संतप्ता करिष्ये प्राणमोचनम् ॥ २

कश्यप उवाच—
श्रूयतामभिधास्यामि यथा शान्तिर्भविष्यति । न कः कस्य भवेत्पुत्रो न माता न पिता शुभे ॥३
न भ्राता बान्धवाः कस्य न च स्वजनबान्धवाः । एवं संसारसंबन्धो मायामोहसमन्वितः ॥ ४
स्वयमेव पिता देवि स्वयं माताऽथ बान्धवाः । स्वयं स्वजनवर्गश्च स्वयं सर्वः[5] सनातनः ॥ ५
आचारेण नरो देवि सुखित्वमुपजायते । अनाचारेण पापेन नाशं याति तथा ध्रुवम् ॥ ६
क्रूरयोनिं प्रयात्येवं नरो देवि न संशयः । कर्मणा सत्यहीनेन महापापेन मोहितः ॥ ७
रिपुत्वं वर्तते मर्त्यः प्राणिनां नित्यसंस्थितः । सत्येन वर्तते मर्त्यो यदा लोके प्रिये शुभे ॥
तदा तस्य भवन्त्येवं मित्राः सर्वत्र भाविनि[6] ॥ ८
कृषिकारो यदा देवि क्षेत्रे बीजं सुसंस्थितः । यादृशं तु वपत्येव तादृशं फलमश्नुते ॥ ९
तथा तव च पुत्रैश्च साधुभिः स्पर्धितं सह । कर्मणस्तस्य तस्मात्त्वं[7] फलं भुङ्क्ष्व सुसंस्थितम् ॥ १०
तव पुत्रा महाभागे[8] तपःशान्तिविवर्जिताः । तेन पापेन ते सर्वे पतिता वै महत्पदात् ॥ ११
एवं ज्ञात्वा शमं गच्छ[9] मुञ्च दुःखं सुखं तथा । कस्य पुत्राश्च मित्राणि कस्य स्वजनबान्धवाः ॥
आत्मकर्मानुसारेण फलं भुञ्जन्ति जन्तवः ॥ १२
परार्थे चिन्तनं देवि तत्त्वज्ञानेन पण्डिताः । न कुर्वन्ति महात्मानो व्यर्थमेवं न संशयः ॥ १३
पञ्चभूतात्मकं कायं केवलं संधिजर्जरम् । आत्मामित्रं कृतं तेन सर्वं देवि निशामय ॥ १४
आत्मा नाम महापुण्यः सर्वगः सर्वदर्शकः । सर्वसिद्धिस्तु सर्वात्मा सात्त्विकः सर्वसिद्धिदः॥ १५

१ क. ख. च. छ. झ 'पि संबन्धो देवि श्रूयताम् । द' । २ क. ख. च. छ. झ. 'त्यसौख्यवि' । ३ क. ख. च. छ. झ. रिपुरूपं । ४ क. ख. च. छ. झ. विवादा' । ५ क. ख. च. छ. झ. धर्मः । ६ क. ख. च. छ. झ. भामिनि । ७ क. ख. च. छ. झ. तत्प्राप्तं । ८ क. ख. च. घ. छ. 'गे सत्यशा' । ९ क. ख. ग. च. च. छ. ट. व्रज ।

एवं सर्वमयो देवि भ्रमत्येको निरञ्जनः । भ्रमता निर्जने येन मूर्तिमन्तो द्विजोत्तमाः ॥ १६
चत्वारो दर्शिताः पुण्या बुद्धिमन्तो महौजसः । पञ्चमः श्वसनश्चैव पूर्वाणां मित्रमेव च ॥ १७
अथो आत्मा समायातो ज्ञानसाहाय्य एव वा । स तान्दृष्ट्वा महात्मा वै ज्ञानमात्मा समब्रवीत्॥
[*ज्ञानं पश्य अमी पञ्च मन्त्रयन्तः परस्परम्³]। गच्छ त्वं मम वाक्येन यूयं क इति पृच्छ ह॥१९
ज्ञानं वाक्यं परं श्रुत्वा सार्थस्तस्य महात्मनः । तदाहाऽऽत्मानमाराध्यमेतैः किं ते प्रयोजनम् ॥
तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वं भवाञ्शुद्धो हि सर्वदा ॥ २०

आत्मोवाच—

एते पञ्च महाप्राज्ञा रूपवन्तो मनस्विनः । गत्वा संदर्शयाम्येतानाभाष्ये ज्ञान श्रूयताम् ॥ २१
भव्यानेतान्प्रवक्ष्यामि पञ्चमीं गतिमागतान् । दूत त्वं गच्छ भो ज्ञान कुशलो दूतकर्मणि ॥ २२

ज्ञानमुवाच—

त्वमात्मञ्श्रूयतां वाक्यं सत्यं सत्यं वदाम्यहम् । एतेषां संगतिस्तात कार्या नैव त्वया कदा ॥ २३
[† पञ्चानामपि शुद्धात्मन्न कार्या शुभमिच्छता] । भवतः संगतिं मोह इच्छत्येष महामते ॥ २४

[†आत्मोवाच—

एतेषां संगति ज्ञान कस्माद्वारयते भवान् । तन्मे त्वं कारणं ब्रूहि याथातथ्येन पण्डित ॥ २५

ज्ञानमुवाच]—

एतेषां सङ्गमात्रात्तु महद्दुःखं भविष्यति । दुःखमूला हि पञ्चैव शोकसंतापकारकाः ॥ २६
एवमस्तु महाप्राज्ञ करिष्ये वचनं तव । ज्ञानमाभाष्य स ह्यात्मा ध्यानेन सह संगतः ॥ २७

कश्यप उवाच—

ततः पञ्चैव ते तत्राद्राक्षुरात्मानमेव तम् । बुद्धिमूचुः समाहूय संगत्याऽऽत्मानमेव हि ॥ २८
दूतत्वं कुरु कल्याणि ह्यस्माकमात्मना सह । पञ्चतत्त्वा महात्मानो विश्वस्य धारकाः शुभाः ॥२९
भवन्तं मित्रमिच्छन्ति इत्याभाष्य महामतिम् । गत्वा बुद्धे त्वया कार्यं कर्तव्यं सांप्रतं व्रज ॥ ३०
एवमस्तु महाभागाः करिष्ये कार्यमुत्तमम् । एवमाभाष्य तान्सा वै गता ह्यात्मानमेव तम् ॥ ३१
अहं बुद्धिर्महाभाग भवन्तं समुपागता । दूतत्वे⁴ महतां पार्श्वात्तेषां त्वं वचनं शृणु ॥ ३२
भवन्मैत्रीं समिच्छन्ति ह्यक्षय्या पञ्च चाऽऽत्मकाः । कुरु मैत्रं महाप्राज्ञ जहि ⁶ध्यानं सुदूरतः ॥ ३३

ज्ञानमुवाच—

न कर्तव्यस्त्वया चाऽऽत्मन्नेतेषां वै समागमः । एषां संसर्गमात्रेण महद्दुःखं भविष्यति ॥ ३४
मया ज्ञानेन हीनस्त्वं कथं कर्म करिष्यसि । एवमेव न कर्तव्यमेतेषां वै समागमः ॥ ३५
गर्भवासो हि भवतो भविष्यत्यन्यथा विभो । ज्ञानेनैव मया हीनो ह्यज्ञानं यास्यसि ध्रुवम् ॥ ३६
एवमुक्त्वा तमात्मानं विरराम महामतिः । ततस्तामागतां बुद्धिमात्मा प्रोवाच निश्चितम् ॥ ३७
ज्ञानध्यानौ महात्मानावात्मनो मम शोभनौ । तत्र यानं न मे युक्तं तद्बुद्धे किं करोम्यहम् ॥३८

---

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ.पुस्तकस्थोऽयं पाठः । + क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. ग. घ. च. छ. ज झ. ड. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. ड. ढ. °व कुर्वाणा मन्त्रमे° । २ च. ज. ड. ढ. °श्य समीपस्था म° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड. ढ. °म् । एतान्गत्वा ब्रवीहि त्वं यू° । ४ क. ख. च. छ. झ. °त्वे भवता पार्श्वे तेषां । ५ क. ख. च. छ. झ. तेजाख्याः । ६ च. मानं । ७ क. ख. च. छ. झ. °तव्यं त्वया देव वचः शृणु । ग° ।

एवं श्रुत्वा गता बुद्धिस्तेषां पार्श्वे यशस्विनी । समाचष्टे समग्रं तत्कथनं ज्ञानध्यानयोः ॥ ३९
ततस्ते पञ्चकाः सर्वे आत्मानं प्रति जग्मिरे । मैत्रमेव प्रतीच्छामो भवतो नित्यमेव हि ॥ ४०
यस्माच्छुद्धोऽसि लोकेश तस्मात्त्वां समुपागताः । स्वयमेव विचार्यैव ह्युत्तरं नः प्रदीयताम् ॥ ४१

आत्मोवाच—

यूयं पञ्चैव संप्राप्ता मम मैत्रं समिच्छथ । स्वीयं गुणं प्रभावं च कथयन्तु ममाग्रतः ॥ ४२

भूमिरुवाच—

सर्वकार्यस्य संस्थानं चर्ममांससमन्वितम् । [*अस्थिमूलदृढत्वं च नखलोमसमन्वितम्] ॥ ४३
प्रभावो हि महाप्राज्ञ कायमध्ये ममैव हि । नासिकागमनो गन्धः स मे भृत्यो महामनाः ॥ ४४

आकाश उवाच—

अहमाकाशकः प्राप्तो मम काये प्रभावकम् । श्रूयतामभिधास्यामि परब्रह्मस्वरूपिणे ॥ ४५
बाह्यान्तरावकाशश्च शून्यस्थाने वसाम्यहम् । ममैव भृत्यौ श्रवणे श्रवणार्थं प्रतिष्ठितौ ॥ ४६

वायुरुवाच[1]—

यत्स्वरूपेऽथ निःश्वासे करोम्येवं शुभाशुभम्[2] । कर्म काये स्थितं नित्यं स्पर्शाख्यस्तत्रमे गुणः ॥ ४७

तेज उवाच—

काये सूर्यस्य वै नित्यं विनियोगं करोम्यहम् । सबाह्याभ्यन्तरं सर्वं द्रव्याद्रव्यं[3] प्रदर्शये ॥ ४८
तत्र नेत्रे[4] च भृत्यौ मे द्रव्यलब्धप्रसाधकौ । एवं मयाऽऽत्मव्यापारस्तवाग्रे कथितः परः ॥ ४९

आप ऊचुः—

शुक्रं मज्जा तथा लाला पलं त्वक्संधिसंस्थितम् । रुधिरं प्रेषयामो वै कायमध्ये स्थिता वयम् ॥ ५०
संपोषयामोऽहर्निशममृतेन कलेवरम् । एवंमयः सुव्यापारः कायपत्तनकेऽर्पितः ॥
अमात्यं रसनां विद्धि रसास्वादकरीं पराम् ॥ ५१

नासिकोवाच—

सुगन्धेन परां पुष्टिं कायस्यापि करोम्यहम् । दुर्गन्धं तु परित्यज्य काये सर्वं प्रदर्शये ॥ ५२
बुद्धियुक्ता महाभाग तस्या भावेन भाविता । स्वामिकार्याय कायेऽस्मिन्नहं तिष्ठामि निश्चला ॥
गन्धं मम गुणं विद्धि द्विविधं यत्प्रवर्तितम् ॥ ५४

श्रवणे ऊचतुः—

कार्याकार्यादिकं शब्दं लोकैरुक्तं शुभाशुभम् । शृणुयाव सुकायस्थौ सत्यासत्यं प्रियाप्रियम् ॥ ५५
शब्दो हि मे गुणः प्रोक्तो मम व्यापार एव हि । योजयामि न संदेहो यदा बुद्धिः प्रपूरयेत् ५६

त्वगुवाच—

पञ्चरूपात्मको वायुः शरीरेऽस्मिन्व्यवस्थितः । सबाह्याभ्यन्तरां चेष्टां तेषां जानामि निश्चितम् ५७
शीतोष्णमातपं वर्षं वायोः स्फुरणमेव च । सर्वं जानामि संस्पर्शादङ्गश्लेषादिकं नृणाम् ॥ ५८
स्पर्श एव गुणो मह्यमेतत्सत्यं वदाम्यहम् । एवं हि ते समाख्यातो ह्यात्मव्यापार एव हि ॥ ५९

---

* क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड ढ. 'च—पञ्चरूपेण तिष्ठामि क' । २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. झ. ट. ड. ढ. 'म् । चर्मकाये स्थितोऽमात्यं शृणुष्वाऽऽत्मन्गुणं हि मे । ते' । ३ क. ख. च. छ. झ. दुष्टादुष्टं । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. छ. ट. ड. ढ नेत्रावमात्यौ मे मम राज्यप्र' । ५ च सर्वं ।

नेत्रे ऊचतुः—

संसारे यानि रूपाणि भव्याभव्यानि सत्तम। यदा प्रेरयते बुद्धिस्तदा पश्याव नान्यथा ॥ ६०

वसावः कायमध्ये वै रूपं गुण इहाऽऽवयोः। एवं व्यापार उक्तो नौ कायमध्ये महामते ॥ ६१

जिह्वोवाच—

बुद्धियुक्ता ह्यहं तात रसभेदान्विचारये। [*क्षारमाम्लादिकं सर्वं नीरसं स्वादु चिन्तये]॥ ६२

व्यापारेण ह्यनेनापि नित्ययुक्ता वसाम्यहम्। [†इन्द्रियाणां हि सर्वेषां बुद्धिरेव प्रणायकः]॥ ६३

एवं पञ्च समायातानीन्द्रियाणि प्रिये शृणु। स्वीयानि यानि कर्माणि कथयन्ति पुनः पुनः॥ ६४

अथ बुद्धिः [*समायाता तमुवाच महामतिम्। मद्विहीनो यदा कायस्तदा नश्यति नान्यथा ॥

तस्मात्त्वं मां] समास्थाय प्रवर्तस्व महामते ॥ ६५

अथ कर्म समायातमात्मानमिदमब्रवीत्। अहं कर्म महाप्राज्ञ तव पार्श्वे समागतम् ॥ ६६

त्वां प्रेषयाम्यहं तात यथा वै येन गच्छ ह। एवमाकर्ण्य तत्सर्वमात्मा प्रोवाच तान्प्रति ॥ ६७

यूयं पञ्चात्मका युक्ताः सर्वसाधारणाः किलँ। तस्मान्मैत्रं समिच्छामि तत्र पञ्चात्मकं प्रति ॥

ब्रुवन्तु कारणं सर्वे ममाग्रे सर्वमेव तत् ॥ ६८

पञ्चात्मका ऊचुः—

अस्मत्सङ्गप्रसङ्गेन पिण्डमेव प्रजायते। तस्मिन्पिण्डे[2] महादेव भवान्वसति सुव्रत ॥ ६९

तिष्ठामो ह वयं सर्वे प्रसादात्तव तत्र हि। एतस्मात्कारणान्मैत्रमिच्छामस्तव नित्यशः ॥ ७०

आत्मोवाच—

एवमस्तु महाभागा भवतां प्रियमेव च। करिष्ये नात्र संदेहो मैत्रं हि प्रीतिकारणात् ॥ ७१

वार्यमाणो महाभागो ज्ञानेनापि महात्मना। ध्यानेन च महात्माऽसौ तेषां संगतिमागतः ॥ ७२

स तैः प्रमोहितस्तत्र रागद्वेषादिभिस्तदा। पञ्चतत्त्वसमायुक्तः कायत्वं गतवान्प्रभुः ॥ ७३

यदा गर्भे समायातो विष्ठामूत्रसमाकुले। दुर्गन्धे पिच्छिलावर्ते पतितस्तैः सुसंयुतः ॥ ७४

अङ्गेन व्याकुलो भूतः पञ्चात्मकानुवाच सः। भो भोः पञ्चात्मकाः सर्वे शृणुध्वं वचनं मम ७५

भवतां हि प्रसङ्गेन महादुःखेन मोहितः। नन्वस्मिन्पिच्छिले घोरे पतितोऽस्मि महाभये ॥ ७६

पञ्चात्मका ऊचुः—

तावत्संस्थीयतां राजन्यावद्गर्भं प्रपूरयेत्। पश्चान्निर्गमनं ते वै भविष्यति न संशयः ॥ ७७

अस्माकं हि भवान्स्वामी कायदेशे व्यवस्थितः। [† राज्यमेवं प्रकर्तव्यं सुखभोक्ता भविष्यसि ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाऽऽत्मा दुःखेन पीडितः]। गन्तुमिच्छन्नसौ तस्मात्पलायनपरोऽभवत् ॥ ७९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे देवासुरप्रकरणे शरीरोत्पत्तिकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३५८२

अथाष्टमोऽध्यायः।

कश्यप उवाच—

स गर्भो व्याकुलो जातः खिद्यमानो दिने दिने। दुःखक्रान्तो हि धर्मात्मा सर्वपीडाभिपीडितः

---

* क. ख. ङ. च. छ. ज झ. ड. ढपुस्तकस्थोऽयं पाठः। † क. ख. च. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः।

* क. ख. ग. ङ. च. छ झ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः। † क. ख ङ च. छ. ज झ. ड ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः।

---

१ च. °ल। कस्मान्मैत्रं समिच्छन्ति पञ्चात्मका ममैव हि। ब्रु°। २ क. ख. च. छ झ. °ण्डे यदा दे°।

अधोमुखस्तु गर्भस्थो मोहजालेन बन्धितः । आधिव्याधिसमाक्रान्तो हाहाभूतो विचेतनः ॥
दुःखेन महताऽऽविष्टो ज्ञानमाह प्रपीडितः ॥ २

आत्मोवाच—

तव वाक्यं महाप्राज्ञ न कृतं तु मया तदा । ध्यानेन वार्यमाणोऽपि पतितो मोहसंकटे ॥
तस्माद्रक्ष महाप्राज्ञ गर्भवासात्सुदारुणात् ॥ ३

ज्ञानमुवाच—

मया त्वं वारितो ह्यात्मन्कृतं वाक्यं न चैव मे । पञ्चात्मकैर्महाक्रूरैः पातितो गर्भसंकटे ॥ ४
इदानीं गच्छ त्वं ध्यानं तस्मात्त्वं प्राप्स्यसे सुखम् । गर्भवासाद्भविष्यते मोक्षस्ते च न संशयः ॥ ५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा ज्ञानस्य तत्त्वताम् । ध्यानमाहूय प्रोवाच श्रूयतां वचनं मम ॥ ६
त्वामहं शरणं प्राप्तो ध्यान मां रक्ष नित्यशः । एवमस्तु महाप्राज्ञ ध्यानमाह महामते ॥ ७
एतद्वाक्यं ततः श्रुत्वा ह्यात्मा वै ध्यानमागतः । ध्यानेन हि समं गर्भे संस्थितो मोहवर्जितः ॥ ८
[*यदा ध्यानं गतो ह्यात्मा विस्मृतं गर्भजं भयम् । स द्वाभ्यां सहितस्तत्र ह्यात्मा मोहविवर्जितः] ९
चिन्तयन्नेव वै नित्यमात्मकं सुखमेव हि । इतो निष्क्रान्तमात्रस्तु त्यजे पञ्चात्मकं वपुः ॥ १०
एवं चिन्तयते नित्यं गर्भवासगतः प्रभुः । सूतिकाले तु संप्राप्ते प्राजापत्येन शोभने ॥ ११
वायुना चालितो गर्भः प्राणेनापि बलीयसा । योनिर्विकाशमायाति चतुर्विंशाङ्गुलं तदा ॥ १२
पञ्चविंशाङ्गुलो गर्भस्तेन पीडा विजायते । एवं संपीड्यमानस्तु मूर्छया मूर्छितः प्रिये ॥ १३
पतितो भूमिभागे तु ज्ञानध्यानसमन्वितः । प्राजापत्येन दिव्येन वायुना स पृथक्कृतः ॥ १४
भूमिसंस्पर्शमात्रेण ज्ञानध्याने तु विस्मृते । संसारमोहसंदग्ध आत्मा प्रियतया स्थितः ॥ १५
गुणदोषसमाक्रान्तो महामोहसमन्वितैः । खानपानादिकं सर्वमिच्छत्येव दिने दिने ॥ १६
एवं संपृष्टमानस्तु ह्यात्मा पञ्चात्मकैः सह । व्याप्यते इन्द्रियैः सर्वैर्विषयैः पापकारिभिः ॥ १७
बान्धवानां सुसंमोहे भार्यादीनां तथैव च । आकुलव्याकुलो देवि जायते च दिने दिने ॥ १८
महामोहेन संदग्धो मोहजालं गतः प्रभुः । कैवर्तेन यथा नद्यां शकुलो जातबन्धनः ॥ १९
चलितुं नैव शक्नोति तथा चाऽऽसीत्प्रबन्धितः । मोहजालैस्तु तैः सर्वैर्दृढबन्धैस्तु बन्धितः ॥ २०
एवमात्मा प्रपञ्चेन व्यापितो व्यापकेन हि । ज्ञानविज्ञानविभ्रष्टो रागद्वेषादिभिर्हतः ॥ २१
कामेन पीड्यमानस्तु क्रोधेनैव तथैव वा । प्रकृत्या कर्मणा बद्धो महामूढो विजायते ॥ २२
एवं मूढो यदाऽऽत्माऽसौ कामक्रोधवशं गतः । लोभरागादिभिः सर्वैर्व्याप्तस्तैर्दुरात्मभिः ॥ २३
इयं भार्या ह्ययं पुत्र इदं मित्रमिदं गृहम् । एवं संसारजालेन महामोहेन बन्धितः ॥ २४
पुत्रशोकादिभिर्दुःखैः संतप्तो ह्यनिशं तदा । जरया व्याधिभिश्चैव संग्रस्तश्चाऽऽधिभिस्तथा ॥ २५
एवमात्मा संप्रतप्तो दुःखमोहैः सुदारुणैः । अभिमानैर्मानभङ्गैर्नानादुःखैश्च खण्डितः ॥ २६
वृद्धत्वेन तथा देवि शबलत्वेन पीडितः । दुःखं चिन्तयते नित्यं महाभूतो विचेतनः ॥ २७
रात्रौ स्वप्नान्प्रपश्येत दिवा चैतन्यवर्जितः । वैकल्येन स मोहेन व्याप्तो देवि दिने दिने ॥ २८

* क. ख. ङ. च. छ. ज. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ ट. °स्तेऽत्र न । २ ग. घ. °त्यमैश्वरं सु° । ३ क. ख. च. छ. झ. °तः । स्तन° । ४ क. ख. च. छ. झ. पुनः । ५ क. ख. च. छ. झ. °था बद्धः शफरो जालबन्धनैः । च° । ६ क. ख. च. छ. झ. °र्व्यापित° । ७ क. ख. घ. छ. झ. °तः । वृद्धत्वे चिन्तते ।

संसारे भ्रममाणेन वैराग्यं तत्र दर्शितम्[1] । निःशङ्कं बन्धुहीनं च प्रशान्तं तुष्टमेव च ॥ २९
तमुवाच तदाऽऽत्मा वै कामक्रोधविवर्जितम् । को भवान्नग्नरूपेण कथं मित्रैर्न लज्जसे ॥ ३०
यत्र लोकाः स्त्रियो वृद्धा युवत्यो मातरस्तथा । एतासां हि गतो मध्ये न विभासि ह्यनावृतः ३१

वीतराग उवाच—

को ह्यत्र नग्नो दृश्येत न नग्नोऽस्मीति वै कदा । सुसंबद्धस्त्वहं ज्ञानपरिधानसमन्वितः ॥ ३२
न नग्नोऽस्मि कदा दिव्य भवान्नग्नः प्रदृश्यते । इन्द्रियार्थवशे वर्ती मर्यादायाश्च वर्जितः ॥ ३३

आत्मोवाच—

पुरुषस्य का हि मर्यादा तामाचक्ष्व च सुव्रत । विस्तरेण महाप्राज्ञ यदि जानासि निश्चितम् ॥ ३४
वीतरागो महाप्राज्ञस्तमुवाच महामतिः । सुस्थैर्यं भजते चित्तं सुखदुःखेषु नित्यदा ॥
क्लेशितं सर्वभावैश्च तेष्वलं न परित्यजेत् ॥ ३५
अथ लज्जां प्रवक्ष्यामि मनो[2] या हि विशल्यलम्[3] । मयाऽग्रैवं न कर्तव्यं नग्नस्थानविवर्जितः ॥ ३६
पश्चात्तापसुसंलीनः सा लज्जा परिकथ्यते । कस्य लज्जा प्रकर्तव्या द्वितीयो नास्ति सर्वदा ॥ ३७
एकश्च पुरुषो दिव्यः कस्य किंचिन्न नाशयेत् । अथ लोकान्प्रवक्ष्यामि ये त्वया परिकीर्तिताः ॥ ३८
यथा कुलालकश्चक्रे मृत्पिण्डं च निधापयेत् । भ्रामयित्वा तु सूत्रेण नानाभेदान्प्रकारयेत् ॥ ३९
भाण्डानां तु सहस्राणि स्वेच्छया मतिसंस्थितः । तथाऽयं सृजते धाता नानारूपाणि नान्यथा ॥ ४०
पश्चाद्विनाशमायान्ति[4] येन केनापि हेतुना । [†ते अलोका महाप्राज्ञा नाशमायान्ति ये च वै]॥ ४१
सर्वदेवैः[5] स्थिता ये च ये लोकाश्च सनातनाः । तेषां लज्जा प्रकर्तव्या न वर्तन्ते हि ते भुवि ॥ ४२
आकाशवायुतेजांसि पृथ्वी चाऽऽपश्च पञ्चमाः । अमी लोकाः [6]प्रकाशन्ते ये च सर्वत्र संस्थिताः ४३
सर्वत्रैव च वर्तन्ते कस्य लज्जा विधीयते । स्त्रीणां रूपं प्रवक्ष्यामि श्रूयतां तात सांप्रतम् ॥ ४४
यथा घटसहस्रेषु सोदकेषु विराजते । एकश्चन्द्रो हि सर्वत्र भवांस्तद्वद्विराजते ॥ ४५
गतो जन्तुसहस्रेषु मोहबद्धो महात्मवान् । स्थावरेषु च सर्वेषु जङ्गमेषु तथा भवान् ॥ ४६
योनिद्वारेण पापेन मायामोहमयेन वै । कुचाभ्यामुच्छ्रिताभ्यां च वयसा च विराजते ॥ ४७
त्वङ्मांसस्य[7] तथा वृद्धिर्दृष्टा धात्रा न संशयः । पतनाय च लोकानां मोहरूपं विदर्शितम् ॥ ४८
न भवत्येव सा नारी या त्वया परिकीर्तिता । लीलया कुरुते धाता विनोदाय स आत्मनः ॥ ४९
यथा नार्यास्तथा पुंसो जीवः सर्वत्र संस्थितः । कुचयोनिविहीना ये जीवन्मुक्ताः सदैव हि ॥ ५०
नरस्तु पुरुषः प्रोक्तो नारी प्रकृतिरुच्यते । रमते तेन वै सार्धं न मुक्ता हि कदाचन ॥ ५१
भवान्प्रकृतिसंयुक्तः स्त्रीपुरुषेषु प्रदृश्यते । कः कस्य कुरुते लज्जामेवं ज्ञात्वा समं व्रज ॥ ५२
वृद्धां[8] प्रियां प्रवक्ष्यामि सदा वृद्धा वरानने । जराजर्जरिता जाता यस्याप्यङ्गे वरानने ॥ ५३
श्वेतैश्चैव तथा केशैः पलितैश्च समाकुला । बलहीनाऽथ दीनाऽपि व्यापिता बलिना तदा[9] ॥ ५४
नेयं वृद्धा भवेन्नारी परं वृद्धा च कथ्यते । एतस्या लक्षणं प्रोक्तं[10] युवतीं प्रवदाम्यहम् ॥ ५५

† क. ख च. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. च. छ. निःसङ्गं वल्कहीं° । २ क. ख. च. °नो जानात्यसत्पथम् । ३ क. ख. च. छ. °म् । सजात्यैव अकर्मेदं नग्नस्थानं विलक्षितः । ४ क. ख. च. छ. झ. °न्ति कुलालस्य घटा इव । ते । ५ ग. °वैदेहस्थि° । ६ क. ख. च. छ. झ. प्रकथ्यन्ते । ७ क ख. च. छ. झ. °ते । हृन्मांस° । ८ क. ख. च. छ. ज. झ. ट. ढ. स्त्रियं । ९ क. °दा । एवं वृद्धा भवेन्नारी परं वृद्धा न क° । १० क. ख. घ ङ. च. छ. ट. ड. ढ. °क्तं वृद्धां स्त्रियं व° ।

ज्ञानेन वर्धते नित्यं जीवपार्श्वे समाधिना । सुमतिर्नाम या प्रोक्ता सा च वै युवती भवेत् ॥ ५६
नारी पुरुषलोकेषु सर्वेष्वेव प्रतिष्ठिता । लज्जा तस्याः प्रकर्तव्या चान्यच्चैव वदाम्यहम् ॥ ५७
मातरं च प्रवक्ष्यामि या त्वया परिकीर्तिता । प्राणिनामङ्गदेशेषु सदैव चेतना स्थिता ॥ ५८
परज्ञानप्रदा या च सा प्रज्ञा परिकथ्यते । प्रज्ञा माता समाख्याता प्राणिनां पालनाय सा ॥ ५९
संस्थिता सर्वलोकेषु पोषणाय हिताय च । सुमतिर्नाम या प्रोक्ता सा माता परिकल्पते ॥ ६०
संसारद्वारमार्गाणि यानि रूपाणि नित्यशः । भवन्ति मातरो ह्येता बहुदुःखप्रदर्शिकाः ॥
मातृरूपं समाख्यातमन्यत्किं ते वदाम्यहम् ॥ ६१

आत्मोवाच—

भवान्को हि समायातो मम संतापनाशकः । विस्तरेण समाख्याहि स्वरूपमात्मनः स्वयम् ॥ ६२

वीतराग उवाच—

यस्मात्कामा निवर्तन्ते वीतरागः स कथ्यते । शुद्धो यत्नात्प्रपश्येत्तु कर्माण्येतानि चान्यथा ॥ ६३
यत्समीपं हि नाऽऽयान्ति ह्याशाश्चैव कदाचन । [*क्रोधो लोभस्तथा मोहो यद्भयात्प्रलयं गताः]॥
वीतरागोऽस्मि भद्रं ते विवेको मम बान्धवः ॥ ६४

आत्मोवाच—

कीदृशोऽसौ तव भ्राता विवेको नाम नामतः । तस्यैव लक्षणं ब्रूहि भ्रातुरात्मन एव च ॥ ६५

वीतराग उवाच—

तस्यैव लक्षणं रूपं न वदामि तवाग्रतः । भ्रातुस्तस्य महाभाग आह्वानं च करोम्यहम् ॥ ६६
भो भो विवेक मे भ्रातरावयोस्त्वं वचः शृणु । एह्येहि सुमहाभाग मम स्नेहान्महामते ॥ ६७

कश्यप उवाच—

शान्तिक्षमाभ्यां संयुक्तो भार्याभ्यां च समागतः । सर्वदृक्सर्वगो व्यापी सर्वसत्त्वपरायणः ६८
संदेहानां च सर्वेषां यो रिपुर्ज्ञानवत्सलः । धारणा धीश्च द्वे पुत्र्यौ तस्यैव हि महात्मनः ॥ ६९
तस्य योगः सुतो ज्येष्ठो मोक्षो यस्य महागुरुः । निर्मलो निरहंकारो निराशो निष्परिग्रहः ॥ ७०
सर्ववेलाप्रसन्नात्मा गतद्वंद्वो महामतिः । स विवेकः समायातो गुणरत्नैर्विभूषितः ॥ ७१
यस्यामात्यौ महात्मानौ सत्यधर्मौ महामती । क्षमाशान्तिसमायुक्तः स विवेकः समागतः ॥ ७२
वीतरागमुवाचेदमाहूतोऽहं समागतः । तद्भ्रातः कारणं सर्वं कथ्यतां हि ममाग्रतः ॥
यमाश्रित्य त्वयाऽद्यैव कृतमाह्वानमेव मे ॥ ७३

वीतराग उवाच—

पुमान्स्थितोऽयं पुरतो महापाशैर्नियन्त्रितः । मोहस्य दारुणैर्भ्रातः संसारस्य च बन्धनैः ॥ ७४
सर्वस्य व्यापकः स्वामी ह्ययमात्मा ममैव च । पञ्चतत्त्वैः समाविष्टो ज्ञानध्यानविवर्जितः ॥ ७५
पृच्छतामेनमात्मानं भवांस्तत्त्वेषु पण्डितः । वीतरागवचः श्रुत्वा विवेको वाक्यमब्रवीत् ॥ ७६

* ङ. ज. ढपुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. च. छ. झ. ढ. समाश्रिता । छ. ज. ट. ढ. समास्थिता । २ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ ड. ढ. सा वृद्धा यु° । ३ क. ख. च. छ. झ. सर्वदेव । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ड. ढ. °कथ्यते । ५ ञ. नैव । ६ ग. घ. ज. ड. °न्ते निराशाः सर्व एव ते । सदोषत्वान्न पश्यन्ति क° । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. °वेतस्व° । ८ घ. निर्ममो । ९ क. ख. च. छ. ड. वेता प्र° । १० क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ड. ढ. विष्टः प्रधानाभ्यां त्रि° ।

विवेक उवाच—

सुखेन स्थीयते देव भवता विश्वनायक। आगते त्वयि संसारे किं किं भुक्तं सुखं शुभम् ॥ ७७

आत्मोवाच—

गर्भवासे महद्दुःखं प्रभुक्तं दारुणं मया। [*भुक्तमेव महाप्राज्ञ ज्ञानहीनेन वै सदा]॥ ७८

देहेऽपि ज्ञानविभ्रष्टो जातोऽहं लोकसंगतः। बाल्ये चाज्ञानतस्तात कृत्याकृत्यं कृतं मया ॥ ७९

तारुण्ये च कृता क्रीडा भुक्ता भार्या अनेकशः। वार्धकं प्राप्य संतप्तः पुत्रशोकादिभिस्तथा॥८०

भार्यादीनां वियोगैस्तु दग्धोऽस्म्यहमहर्निशम्। दुःखैरनेकसंवर्णैः संतप्तोऽस्मि दिने दिने ॥ ८१

दिवा रात्रौ महाप्राज्ञ न विन्दामि सुखं क्वचित्। एवं दुःखैः सुसंतप्तः किं करोमि महामते ॥८२

तमुपायं वदस्वैव सुखं विन्दामि येन वै। अस्मात्संसारजालौघान्मोचयाद्य सुबन्धनात् ॥ ८३

विवेक उवाच—

भवाञ्शुद्धोऽस्ति निर्द्वंद्वो ह्यपापोऽस्ति जगत्पते। वंशं गच्छ महात्मानं वीतरागं सुखप्रदम् ॥८४

निःसंशयं त्वया दृष्टं नग्नमाचारवर्जितम्। सुखप्रदर्शको ह्येष सर्वसंतापनाशकः ॥ ८५

एवमाकर्ण्य शुद्धात्मा वीतरागं गतः पुनः। तमुवाच सुसंदीनः श्रूयतां वचनं मम ॥ ८६

सुखं विन्दामि येनाहं तं मार्गं मम दर्शय। एवमस्तु महाप्राज्ञ करिष्ये वचनं तव ॥ ८७

पुनर्गच्छ विवेकं हि सुखवार्ता कृता त्वया। सुखमार्गस्य वै वक्ता तव एष भविष्यति ॥ ८८

[+वीतरागेण पुण्येन प्रेषितो गतवान्प्रभुः। तमुवाच महात्मानं विवेकं शुद्धसत्तमम् ॥ ८९

सुखं मे दर्शय त्वं हि वीतरागेण प्रेषितः। भवच्छरणमापन्नो रक्ष संसारदारुगात् ॥ ९०

विवेक उवाच—

ज्ञानं गच्छ महाप्राज्ञ स ते सर्वं वदिष्यति]। आत्मा तथोक्तः संप्राप्तो यत्र ज्ञानं प्रतिष्ठितम्९१

भो भो ज्ञान महातेजः सर्वभावप्रदर्शक। शरणं त्वामहं प्राप्तः सुखं मार्गं प्रदर्शय ॥ ९२

ज्ञानमुवाच—

भृत्योऽहं तव लोकेश त्वं मां वेत्सि न सुव्रत। मया ध्यानेन वै पूर्वं वारितस्त्वं पुनः पुनः ९३

पञ्चात्मकानां सङ्गेन चाऽऽपदं प्राप्तवान्भवान्। ध्यानं गच्छ महाप्राज्ञ स ते दाता सुखस्य च९४

ज्ञानेन प्रेषितो ह्यात्मा ध्यानमाश्रित्य संस्थितः। सुखमत्यन्तसिद्धं च ध्यान मे दर्शयस्व ह ॥
भवच्छरणमायातं मामेवं परिरक्षय ॥ ९५

एवं संभाषितं तस्य ध्यानमाकर्ण्य तद्वचः। समुवाच पुनश्चापि तमात्मानं स मित्रवत् ॥ ९६

नैव त्याज्योऽस्म्यहं तात सर्वकर्मसु संस्थितः। त्वयैव वीतरागेण विवेकेन सदैव हि ॥ ९७

ध्यानयुक्तो भवस्व त्वमात्मानमवलोकय। आत्मवांस्त्वं स्थिरो भूत्वा निरातङ्कोऽविकल्पितः९८

यथा दीपो निवातस्थः कज्जलं वमते स्थिरम्। तथा दोषान्प्रज्वालित्वा दर्शनं हि प्रयास्यसि९९

एकान्तस्थो निराहारो मिताशी भव सर्वदा। निर्द्वंद्वः शब्दसंहीनो निश्चलोपासने स्थितः ॥ १००

* ङ. छ. ज. झ. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः। + क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ड. पुस्तकस्थोऽयं पाठः।

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. 'दुःखमसह्यं दा'। २ क. ख. च. छ. झ. 'संबन्धैः सं' ग. ड. 'संबद्धैः सं'। ३ क. ख. च. छ. झ. 'समूढः किं'। ४ क. ख. ङ. च. छ. छ. ड. ढ. एवं। ग. घ. वनं। ५ क. ख. च. छ.झ. निःसङ्गं यस्त्वया। ६ क. ख. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. 'नं प्रहृष्टवान्। नै। ७ क. ख. च. छ. झ. ज्ञानयुक्तो। ८ क. ख. ङ. च. छ. ज. झ ट. ड. ढ. निर्वाणं। ९ क. ख. च. छ. झ. 'रोऽमृता'। १० ढ. सर्वसं हीनो।

आत्मानमात्मना ध्यायन्मयैव स्थिरबुद्धिना । प्राप्स्यसे परमं स्थानं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डेऽध्यात्मकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३६८३

अथ नवमोऽध्यायः ।

कश्यप उवाच—

एवं संबोधितस्तत्र ह्यात्मा ध्यानादिकैस्तदा । मोक्तुकामः स तत्कार्यं पञ्चात्मकं सुबुद्धिमान् ॥ १
निमित्तानि प्रपश्येत्तु[1] प्रार्थितं न प्रयाति सः । विहाय[2] कायं निर्लक्षं[3] पतितं नैव पश्यति ॥ २
सदैव हितयोर्नास्ति संबन्धः प्राणदेहयोः । धनपुत्रकलत्रैश्च संबन्धः केन हेतुना ॥ ३
एवं ज्ञात्वा शर्म गच्छ क्लैब्यं मा गच्छ सुप्रिये । अयमेव परं ब्रह्म ह्ययमेव सनातनः ॥ ४
अयमात्मस्वरूपेण दैत्यदेवेषु संस्थितः । अयं ब्रह्मा ह्ययं रुद्रो ह्ययं विष्णुः सनातनः ॥ ५
अयं सृजति विश्वानि ह्ययं पालयते प्रजाः । संहरत्येष धर्मात्मा धर्मरूपो जनार्दनः ॥ ६
अनेनोत्पादिता देवा दानवाश्चैव सुप्रिये । देवाश्च धर्मसंयुक्ता धर्महीनाः सुतास्तव ॥ ७
धर्मोऽयं माधवस्याङ्गं सर्वदेवैश्च पालितम् । धर्मं च चिन्तयेद्देवि धर्मं चैव प्रपालयेत् ॥
तस्य विष्णुः स धर्मात्मा सर्वदैव प्रसादवान् ॥ ८
धर्मेण वर्तिता देवाः सत्येन तपसा किल । येषां विष्णुः प्रसन्नो वै धर्मस्तैरिह पालितः ॥ ९
विष्णोः कायमिदं धर्मः सत्यं हृदयमेव च । यस्तौ पालयते नित्यं तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ १०
दूषयेद्यः सत्यधर्मौ पापमेव प्रपालयेत् । तस्य विष्णुः प्रकुप्येत नाशयेदतिवीर्यवान् ॥ ११
वैष्णवैः पालितं धर्मं तपःसत्येनसंस्थितैः । तेषां प्रसन्नो धर्मात्मा रक्षामेवं करोति च ॥ १२
तव पुत्रा दनोः पुत्राः सैंहिकेयास्तथैव च । अधर्मेणापि पापेन वर्तिताः पापचेतसः ॥
सूदिता वासुदेवेन समरे चक्रपाणिना ॥ १३
योऽसावात्मा मया प्रोक्तः पूर्वमेव तवाग्रतः । सोऽयं विष्णुर्न संदेहो धर्मात्मा सर्वपालकः ॥ १४
दैत्यकायेषु यः स्वस्थः पापमेव समास्थितैः । जघ्निवान्दानवान्देवि स च क्रुद्धो महामतिः ॥ १५
सबाह्याभ्यन्तरे भूत्वा तव पुत्रा निपातिताः । येन चोत्पादिता देवि तेनैव विनिपातिताः ॥ १६
तेषां मोहो न कर्तव्यो भवत्या वचनं शृणु । पापेन वर्तते योऽसौ स एवं निधनं व्रजेत् ॥ १७
तस्मान्मोहं परित्यज्य सदा धर्मं समाश्रय । एवमस्तु महाभाग करिष्ये वचनं तव ॥ १८
कश्यपं च मुनिश्रेष्ठमेवमाभाष्य दुःखिता । संबोधिता सा मुनिना दुःखं संत्यज्य संस्थिता ॥ १९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे देवासुरप्रकरणे दितिसंबोधनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३७०२

---

१ क. ख. घ. च. छ. ज. झ. ड. ढ. °पश्यैव प्राप्य तांस्तान्प्रया° । २ क. ख. च. छ. ज. विहस्य । ३ क ख. च. छ. झ. निर्लज्जं । ४ क ख. च. छ. झ. सदा । ५ क. ख. च छ. झ. कायं परं ध° । ६ क. ख. च. छ. झ. ढ. समाचरेत् । ७ क. ख. च छ. झ. °न् । देवैश्च पा° । ८ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. °र्वव्यापकः । ९ क. ख. च. छ. झ. ड. °तः । दृष्ट्वा° । ग. घ. ङ. ढ. °तः । पृष्ट्वा° । ट. °तः । स्पृष्ट्वा° । १० क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. ड. सत्यं ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

ततस्ते दानवा[1]ः सर्वे हि[2]रण्यकशिपूत्तराः । युद्धभग्नास्तु किं कुर्युर्व्यवसायं महामते ॥ १

विस्तरेणापि नो ब्रूहि तेषां वृत्तमनुत्तमम् । श्रोतुमिच्छामहे सर्वे त्वत्तो वै सांप्रतं द्विजाः ॥ २

सूत उवाच—

भग्ना रणात्तु ते सर्वे बलहीनास्तु वै तदा । गतदर्पाः सुदुःखार्ता दैत्यास्ते पितरं गताः ॥

भक्त्या प्रणम्य ते सर्वे[3] समूचुः कश्यपं तदा ॥ ३

दानवा ऊचुः—

भवद्वीर्यात्समुत्पत्तिरस्माकं द्विजसत्तम । देवतानां महाभाग दानवानां तथैव च ॥ ४

वयं च दानवाः सर्वे बलवीर्यपराक्रमाः । उपायज्ञाः सुधीराश्च ह्युद्यमेन समन्विताः ॥ ५

वयं तु बहवस्तात देवाः स्वल्पास्तथैव च । कथं जयन्ति ते सर्वे वयं भग्ना महाहवात् ॥

तत्किं वै कारणं तात बलतेजःसमन्विता[4]ः ॥ ६

मत्तनागसहस्राणामेकैकस्य महामते । बलमस्ति च दैत्यस्य नास्ति देवेषु तादृशम् ॥ ७

जयश्च दृश्यते तात देवेष्वेव महाहवे । तत्सर्वं कथयस्वैव संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ८

कश्यप उवाच—

शृणुध्वं पुत्रकाः सर्वे यदस्यापि च कारणम् । यस्माद्धि देवास्ते सर्वे समरे जयिनोऽभवन् ॥ ९

बीजनिर्वापकस्तातो माता क्षेत्रमिदं सदा । धारणे पालने चैव पोषणेषु तथैव च ॥ १०

किं[5] कुर्याद्विपमार्थे तु पिता पुत्रे च वै तथा । अत्र प्रधानं कर्मैव जानीध्वं बुद्धिमाश्रिताः ॥ ११

द्विविधं कर्मसंबन्धं पापपुण्यसमुद्भवम् । सत्यमेवं समाश्रित्य क्रियते धर्म उत्तमः ॥ १२

तपोध्यानसमायुक्तं तारणाय हितं सुता[6]ः । पतनाय पातकं प्रोक्तं सर्वदैव न संशयः ॥ १३

बलेन परिवारेण चाऽऽभिजात्येन पुत्रकाः । पुण्यहीनस्य पुंसो वै तद्बलं विफलायते ॥ १४

उन्नता गिरिदुर्गेषु वृक्षाः सन्ति सु[7]पुत्रकाः । पतन्ति वातवेगेन समूलास्तु घना[8] यथा ॥ १५

सत्यधर्मविहीनास्ते तथा यान्ति यमक्षयम् । साधारणं प्राणिनां च धर्म एतत्सुपुत्रकाः ॥ १६

येन संतरते जन्तुरिह चैव परत्र वा । तद्युष्माभिः परित्यक्तं सत्यं धर्मसमन्वितम् ॥ १७

अधर्ममाश्रितं पुत्रा युष्माभिः सत्यवर्जितैः । सत्यधर्मतपोभ्रष्टाः पतिता दुःखसागरे ॥ १८

देवाश्च सत्यसंपन्नाः श्रे[10]यसा च समन्विताः । तपःशान्तिदमोपेताः सुपुण्याः पापवर्जिताः ॥ १९

यत्र सत्यं च धर्मश्च तपः पुण्यं तथैव च । यत्र विष्णुर्हृषीकेशो जयस्तत्र प्रदृश्यते ॥ २०

तेषां सहायः संभूतो वासुदेवः सनातनः । तस्माज्जयन्ति ते देवाः सत्यधर्मसमन्विताः ॥ २१

सहायेन बलेनैव पौरुषेण तथैव च । भवन्तः किल वै पुत्रास्तपःसत्यविवर्जिताः ॥ २२

[*यस्य विष्णुः सहायश्च तपसश्च बलं तथा । तस्यैव च जयो दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ २३

* क. ख. च. छ. झ. ट. ड. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. तं । २ क. ख. छ झ. तेषामुद्यममुत्त° । ३ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. ड. °वैं दांपत्यं धर्मसंमतम् । पुनः प्रोचुर्महात्मानौ गुणधर्मार्थसंयुतौ । दा° । ४ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. ड. °ताः । लक्षना. । ५ क. ख. च. छ. झ. ड. किं कर्तुं हि समर्था सा पिता पुत्रस्य चैव हि । अ° । ६ म. °ताः । पातनात्पात° । ७ क. ख. च. छ. झ. °पुष्टकाः । ८ म. °नास्तथा । ९ क. ख. छ. झ. सत्यदाद्वित° । १० क. ख. च. छ. तपसा ।

यूयं धर्मविहीनास्तु तपःसत्यविवर्जिताः] । ऐन्द्रं पदं बलेनैव प्राप्नवन्तश्च पूर्वतः ॥ २४
तपो विना महाभागा धर्मेण यशसा विना । प्राप्याप्यैन्द्रपदं पुत्रास्ततो भ्रष्टा भवन्ति हि ॥
तस्माद्यूयं प्रकुर्वन्तु तपः पुत्राः समन्विताः ॥ २५
अविरोधेन संयुक्ता ज्ञानध्यानसमन्विताः । वैरं चैवं न कर्तव्यं केशवेन समं कदा ॥ २६
एवंविधा यदा पुत्रा यूयं धन्या भविष्यथ । परां सिद्धिं तदा सर्वे प्रयास्यथ न संशयः ॥ २७
एवं संभाषितास्ते तु कश्यपेन महात्मना । समाकर्ण्य पितुर्वाक्यं दानवास्ते महौजसः ॥ २८
प्रणम्य कश्यपं भक्त्या समुत्थाय त्वरान्विताः । सुमन्त्रं चक्रिरे दैत्याः परस्परसमाहिताः ॥२९
हिरण्यकशिपू राजा तानुवाचाथ दानवान् । तपश्चैव करिष्यामो दुष्करं सर्वदायकम् ॥ ३०
हिरण्याक्षस्तदोवाच चरिष्ये दारुणं तपः । ततो बलेन त्रैलोक्यं ग्रहीष्ये नात्र संशयः ॥ ३१
रणे निर्जित्य गोविन्दं तमिमं पापचेतसम् । व्यापाद्य देवताः सर्वाः पदमैन्द्रं व्रजाम्यहम् ॥ ३२

बलिरुवाच—

एवं न युज्यते कर्तुं युष्माभिर्दितिजेश्वराः । विष्णुना सह यद्वैरं तद्वैरं नाशकारणम् ॥ ३३
दानधर्मैस्तथा पुण्यैस्तपोभिर्यज्ञयाजनैः । तमाराध्य हृषीकेशं सुखं गच्छन्ति मानवाः ॥ ३४

हिरण्यकशिपुरुवाच—

अहमेवं न करिष्ये हरेराराधनं कदा । स्वभावं तु परित्यज्य शत्रुसेवा प्रचर्यते ॥ ३५
मरणादधिकं तत्र मानयन्ति हि पण्डिताः । विष्णोः सेवा न वै कार्या मया चान्यैश्च दानवैः ३६
तमुवाच महात्मानं बलिः पितामहं पुनः । धर्मशास्त्रेषु यद्दृष्टं मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ३७
राजनीतियुतं मन्त्रं शत्रोश्चैव प्रसाधनम् । हीनमात्मानमाज्ञाय रिपुं तु बलिनं तथा ॥ ३८
तस्य पार्श्वं प्रगत्यैव जयकालं प्रतीक्षयेत् । दीपच्छायां समाश्रित्य तमो वर्तेत वै तथा ॥ ३९
स्नेहं दशागतं प्रेक्ष्य दीपस्यापि महाबलम् । प्रकाशं याति वेगेन तमश्च वर्धते पुनः ॥ ४०
तथा प्रसाधयेच्छत्रुं स्नेहं निर्दिश्य तत्त्वतः । स्नेहं कृत्वा सुरैः सार्धं धर्मभावैः सुरद्विषः ॥ ४१
पूर्वमुक्तं सुमन्त्रं तु मुनिना कश्यपेन हि । तेन मन्त्रेण राजेन्द्र कुरु कार्यं स्वमात्मवान् ॥ ४२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राह दैत्यः प्रतापवान् । पौत्र नैवं करिष्येऽहं मानभङ्गं तमात्मनः ॥ ४३
अन्ये च दानवाः सर्वे तमूचुर्ज्ञानपण्डितम् । बलिनोक्तं च यत्पुण्यं देवतानां प्रियंकरम् ॥ ४४
शत्रुमानकरं प्रोक्तं दानवानां भयंकरम् । करिष्यामो वयं सर्वे तप एव ह्यनुत्तमम् ॥ ४५
निर्जित्य तपसा देवान्ग्रहीष्यामः स्वकं पदम् । एवमामन्त्र्य ते सर्वे निराकृत्य बलिं तदा ॥ ४६
विष्णोः सार्धं महावैरं हृदि कृत्वा महासुराः । तपश्चक्रुस्ततः सर्वे गिरिदुर्गेषु सानुषु ॥ ४७
एवं ते दानवाः सर्वे त्यक्तरागाः सुनिश्चिताः । कामक्रोधविहीनाश्च निराहारा जितक्लमाः ॥ ४८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे दैत्यतपश्चर्याप्रवृत्तिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३७५०

---

१ क. ख. च. छ. ज. झ. ट. ड. °ना । बलदर्पगुणैः पुत्रा न प्राप्यमैन्द्रकं पदम् । त° । २ क. ख. छ. झ. ड. पुण्या । क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ड. पुण्यं । ४ क. ख. च. छ. झ. तपोव° । ५ क. ख. च. छ. झ. °च्छन्तु दान° । ६ क. ख. च. छ. झ. ट. ड. °स । स्वं मानं तु । ७ ञ. प्रधानतः । ८ ञ. °च्छन्नः स्ने° । ९ ञ. पौत्रे चैवं । १० ञ. तथाऽऽ-° । ११ क. ख. च. छ. झ. शत्रुमा° । १२ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. निराश्रिताः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

सर्वज्ञेन त्वया प्रोक्तं दैत्यदानवसंगरम् । इदानीं श्रोतुमिच्छामः सुव्रतस्य महात्मनः ॥ १

कस्य पुत्रो महाप्राज्ञः कस्य गोत्रसमुद्भवः । किं तपस्तस्य विप्रस्य कथमाराधितो हरिः ॥ २

सूत उवाच—

मया प्रज्ञाप्रभावेन पूर्वमेव यथाश्रुतम् । तथा विप्राः प्रवक्ष्यामि सुव्रतस्य महात्मनः ॥ ३

चरितं पावनं दिव्यं वैष्णवं श्रेयआवहम् । भवतामग्रतः सर्वं विष्णोश्चैव प्रसादतः ॥ ४

पूर्वकल्पे महाभागाः सुक्षेत्रे पापनाशने । रेवातीरे सुपुण्ये च तीर्थे वामनसंज्ञके ॥ ५

कौशिकस्य कुले जातः सोमशर्मा द्विजोत्तमः । स तु पुत्रविहीनस्तु बहुदुःखसमन्वितः ॥ ६

दारिद्र्येण सुदुःखेन सर्वदैव प्रपीडितः । पुत्रोपायं धनस्यापि दिवारात्रौ प्रचिन्तयेत् ॥ ७

एकदा तु प्रिया तस्य सुमना नाम सुव्रता । भर्तारं चिन्तयोपेतमधोमुखमलक्षयत् ॥ ८

समालोक्य तदा कान्तं तमुवाच यशस्विनी । दुःखजालैरसंख्यैस्तु तव चित्तं प्रधर्षितम् ॥ ९

व्यामोहेन प्रमूढोऽसि त्यज चिन्तां महामते । मम दुःखं समाचक्ष्व स्वस्थो भव सुखं व्रज ॥१०

नास्ति चिन्तासमं दुःखं कायशोषणमेव हि । यस्तां संत्यज्य वर्तेत स सुखेन प्रमोदते ॥ ११

चिन्तायाः कारणं विप्र कथयस्व ममाग्रतः । प्रियावाक्यं समाकर्ण्य सोमशर्माऽब्रवीत्प्रियाम्॥१२

सोमशर्मोवाच—

इच्छया चिन्तनं भद्रे चिन्ता दुःखस्य कारणम् । तत्सर्वं तु प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा चैवावधार्यताम्॥ १३

न जाने केन पापेन धनहीनोऽस्मि सुव्रते । तथा पुत्रविहीनश्च ह्येतद्दुःखस्य कारणम् ॥ १४

सुमनोवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि सर्वसंदेहनाशकम् । स्वरूपमुपदेशस्य सर्वविज्ञानदर्शनम् ॥ १५

लोभः पापस्य बीजं हि मोहो मूलं च तस्य हि । असत्यं तस्य स्कन्धो वै माया शाखासुविस्तरः १६

दम्भकौटिल्यपत्राणि कुबुद्ध्या पुष्पितः सदा । नृशंसं तस्य सौगन्धं फलमज्ञानमेव च ॥ १७

छद्मपाखण्डचौर्येर्ष्याः क्रूराः कूटाश्च पापिनः । पक्षिणो मोहवृक्षस्य मायाशाखासमाश्रिताः ॥ १८

अज्ञानं यत्फलं तस्य रसोऽधर्मः प्रकीर्तितः । भावोदकेन संवृद्धिस्तस्याश्रद्धा ऋतुः प्रिय ॥ १९

अधर्मः सुरसस्तस्य चोत्कटैर्मधुरायते । यादृशैश्च फलैश्चैव सुफलो लोभपादपः ॥ २०

तस्य च्छायां समाश्रित्य यो नरः परितुष्यते । फलानि तस्य चाश्नाति सुपक्वानि दिने दिने॥२१

फलानां तु रसेनापि ह्यधर्मेण तु पालितः । स संतुष्टो भवेन्मर्त्यः पतनायाभिगच्छति ॥ २२

तस्माच्चिन्तां परित्यज्य पुमाँल्लोभं न कारयेत् । धनपुत्रकलत्राणां चिन्तामेव न कारयेत् ॥ २३

यो हि विद्वान्भवेत्कान्त मूर्खाणां पथमेति हि । सुभार्यामिह विन्दामि कथं पुत्रानहं लभे ॥ २४

एवं चिन्तयते नित्यं दिवारात्रौ विमोहितः । क्षणमेकं प्रपश्येत चिन्तामध्ये महत्सुखम् ॥ २५

पुनश्चैतन्यमायाति महादुःखेन पीड्यते । चिन्तामोहौ परित्यज्य ह्यनुवर्तस्व च द्विज ॥

संसारे नास्ति संबन्धः केन सार्धं महामते ॥ २६

---

१ क. ख. घ. छ. झ. ड. चामरकण्टके । २ क. ख. च. छ. ञ. °मः । धनपु° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ञ. ट. ड. ढ. अनृतं ।

मित्राणि बान्धवाः पुत्राः पितृमातृसभृत्यकाः । संबन्धिनो भवन्त्येते कलत्राणि तथैव च ॥ २७

सोमशर्मोवाच—

संबन्धः कीदृशो भद्रे मम विस्तरतो वद । येन संबन्धिनः सर्वे धनपुत्राप्तबान्धवाः ॥ २८

सुमनोवाच—

ऋणसंबन्धिनः केचित्केचिन्न्यासापहारकाः । भेदैश्चतुर्भिर्जायन्ते पुत्रमित्राः स्त्रियस्तथा ॥ २९
भार्या पिता च माता च भृत्याः स्वजनबान्धवाः । स्वेन स्वेन हि जायन्ते संबन्धेन महीतले ३०
न्यासापहारो भावेन यस्य येन कृतं भुवि । न्यासस्वामी भवेत्पुत्रो गुणवान्रूपवान्भुवि ॥ ३१
येनैवापहृतं ह्येतत्तस्य देहे न संशयः । न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ॥ ३२
न्यासस्वामी स पुत्रोऽभून्न्यासापहारकस्य च । गुणवान्रूपवांश्चैव सर्वलक्षणसंयुतः ॥ ३३
भक्तिं च दर्शयेत्तस्य पुत्रो भूत्वा दिने दिने । प्रियवान्मधुरो वाग्ग्मी बहुस्नेहं विदर्शयन् ॥ ३४
स्वीयं द्रव्यं समुद्गृह्य प्रीतिमुत्पाद्य चोत्तमाम् । यथा येन प्रदत्तं स्यान्न्यासस्य हरणात्पुरा ३५
दुःखमेव महाभाग दारुणं [*प्राणनाशनम् । तादृशं तस्य सौहृद्यात्पुत्रो भूत्वा महागुणैः ॥ ३६
अल्पायुषस्तथा भू(त्वा) मरणं] चोपगच्छति । दुःखं दत्त्वा प्रयात्येव भूत्वा भूत्वा पुनः पुनः ३७
यदाह पुत्र पुत्रेति प्रसादं[3] हि करोति सः । तदा हास्यं करोत्येव कस्य पुत्रो हि कश्चन ॥ ३८
अनेनापहृतं न्यासं मदीयं पापचारिणा । द्रव्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल ॥ ३९
दुःखेन महता चैव ह्यसह्येन च वै पुरा । तथा दुःखमहं दत्त्वा द्रव्यमुद्गृह्य उत्तमम् ॥
गन्तास्मि सुभृशं चाद्य कस्याहं सुत ईदृशः ॥ ४०
न चैष[4] मे पिता पुत्रः पूर्वमेव न कस्यचित् । पिशाचत्वं मया दत्तमस्यैवेति दुरात्मनः ॥ ४१
एवमुक्त्वा प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः । प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् ॥ ४२
एवं न्यासं समुद्धर्तुं पुत्राः कान्त भवन्ति वै । संसारे दुःखबहुला दृश्यन्ते यत्र तत्र च ॥ ४३
ऋणसंबन्धिनः पुत्रान्प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ॥ ४४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुव्रतोपाख्यान एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३७९४

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

सुमनोवाच—

ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल । अर्थदाता सुतो भूत्वा भ्राता चाथ पिता प्रिया[5] १
मित्ररूपेण वर्तेत ह्यतिदुष्टः सदैव सः । गुणं नैव प्रपश्येत स क्रूरो निष्ठुराकृतिः ॥ २
जल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव स्वजनेषु च । मिष्टं मिष्टं समश्नाति भोगान्भुनक्ति नित्यशः ॥ ३
द्यूतकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि सस्पृहः । गृहद्रव्यं बलाद्भुङ्क्ते वार्यमाणः स कुप्यति ॥ ४
पितरं मातरं चैव कुत्सते च दिने दिने । द्रावकस्त्रासकश्चैव बहुनिष्ठुरजल्पकः ॥ ५

* क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ङ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ ट. च—प्राण° । ङ. ब—प्राणिसं° । २ ञ. कृती । ३ क. ख. च. छ. झ. ङ. प्रलापं । ४ क. ख. च. छ. झ. ङ. °चैव मे पिता पूर्वमथैव हि न कस्य च । पि° । ५ ञ. प्रिय ।

एवं भुक्त्वाऽथ तद्द्रव्यं सुखेन संप्रतिष्ठति । जातकर्मादिभिर्बाल्यैर्द्रव्यं गृह्णाति दारुणः ॥
पुनर्विवाहसंबन्धान्नानाभेदैरनेकधा ॥ ६
एवं संजायते द्रव्यमेवमेतद्ददात्यपि । गृहक्षेत्रादिकं सर्वं ममैव हि न संशयः ॥ ७
पितरं मातरं चैव हिनस्त्येव दिने दिने । सुदण्डैर्मुसलैश्चैव सर्वघातैस्तु दारुणैः ॥ ८
मृते तु तस्मिन्पितरि मातर्येवातिनिष्ठुरः । निःस्नेहो निष्ठुरश्चैव जायते नात्र संशयः ॥ ९
श्राद्धकर्माणि [*दानानि न करोति कदैव सः । एवंविधाश्च वै पुत्राः प्रभवन्ति महीतले ॥ १०
रिपुं पुत्रं प्रवक्ष्यामि] तवाग्रे द्विजपुङ्गव । बाल्ये वयसि संप्राप्ते रिपुत्वे वर्तते सदा ॥ ११
पितरं मातरं चैव क्रीडमानो हि ताडयेत् । ताडयित्वा प्रयात्येव प्रहस्यैव पुनः पुनः १२
पुनरायाति संत्रस्तः पितरं मातरं प्रति । सक्रोधो वर्धते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा ॥ १३
पितरं मारयित्वा च मातरं च ततः पुनः । प्रयात्येवं सुदुष्टात्मा पूर्ववैरानुभावतः ॥ १४
अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्माल्लभ्यं भवेत्प्रियम्[१] । मातरं च प्रियं कुर्याद्बाल्ये लालनमाननैः[२] ॥ १५
वयः प्राप्य प्रियं कुर्यान्मातापित्रोरनन्तरम् । भक्त्या संतोषयेन्नित्यं तावुभौ परितोषयेत् ॥ १६
स्नेहेन वचसा चैव प्रियसंभाषणेन च । मृते गुरौ समाज्ञाय स्नेहेन रुदते पुनः ॥ १७
श्राद्धकर्माणि सर्वाणि पिण्डदानादिकां क्रियाम् । करोत्येव सुदुःखार्तस्तेभ्यो यात्रां प्रयच्छति॥
ऋणत्रयान्वितः स्नेहाद्भुञ्जापयति नित्यशः । यस्माल्लभ्यं भवेत्कान्त प्रयच्छंति न संशयः॥ १९
पुत्रो भूत्वा महाप्राज्ञ अनेन विधिना किल । उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय सांप्रतम् ॥ २०
उदासीनेन भावेन सदैव परिवर्तते । ददाति नैव गृह्णाति न च कुप्यति तुष्यति ॥ २१
नो वा ददाति संत्यज्य ह्युदासीनो द्विजोत्तम । तवाग्रे कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीदृशी ॥ २२
यथा पुत्रास्तथा भार्या पिता माताऽथ बान्धवाः । भृत्याश्चान्ये समाख्याताः पशवस्तुरगास्तथा ॥ २३
गजा महिष्यो दासाश्च ऋणसंबन्धिनस्त्वमी । गृहीतं न ऋणं तेन आवाभ्यां तु न कस्यचित् ॥ २४
न्यासश्चैव न कस्यापि हृतो वै पूर्वजन्मनि । धारयावो न कस्यापि ऋणं कान्त शृणुष्व हि ॥ २५
न वैरमस्ति केनापि पूर्वजन्मनि वै कृतम् । आवाभ्यां हि न विप्रेन्द्र[३] गृहीतं कस्यचित्पते ॥ २६
एवं ज्ञात्वा शमं गच्छ त्यज चिन्तामनर्थिकाम् । कस्य पुत्राः प्रिया भार्याः कस्य स्वजनबान्धवाः २७
हृतं न चैव कस्यापि नैव दत्तं त्वया पुनः । कथं हि धनमायाति विस्मयं व्रज मा धव ॥ २८
प्राप्तव्यमेव यस्यैव भवेद्द्रव्यं द्विजोत्तम । अनायासेन हस्तेन तस्यैव परिजायते ॥ २९
यत्नेन महता चैतद्द्रव्यं रक्षति मानवः । व्रजमाने व्रजत्येवं[४] तं विना हि न तिष्ठति ॥ ३०
एवं ज्ञात्वा शमं गच्छ जहि चिन्तामनर्थिकाम् । महामोहेन संमूढा मानवाः पापचेतसः ॥ ३१
इदं गृहमयं पुत्र इमा नार्यो ममैव हि । अनृतं दृश्यते कान्त संसारस्य हि बन्धनम् ॥ ३२
एवं संबोधितो देव्या भार्यया प्रियया तदा । पुनः प्राह प्रियां भार्यां सुहितां ज्ञानवादिनीम्॥ ३३

सोमशर्मोवाच—

सत्यमुक्तं त्वया भद्रे सर्वसंदेहनाशनम् । तथाऽपि वंशमिच्छन्ति साधवः सत्यपण्डिताः ॥ ३४
यथा पुत्रस्य मे चिन्ता धनस्य च तथा प्रिये । येन केनाप्युपायेन पुत्रमुत्पादयाम्यहम् ॥ ३५

* क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ड. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ ङ. °म् । आतमात्रः प्रि° । २ क. ख. च. छ. झ. °नक्रीडनैः । ३ ज. ट. ड. ढ. °न्द्र न त्यक्तं हि तथा पते ।
४ छ. °व रक्षितं हि । ज. °वं त्रिदिनं हि ।

सुमनोवाच—
पुत्रेण लोकाञ्जयति पुत्रस्तारयते कुलम् । सत्पुत्रेण महाभाग पिता माता च जन्तवः ॥ ३६
एकः पुत्रो वरं विद्वान्बहुभिर्निर्गुणैस्तु किम् । एकस्तारयते वंशमन्ये संतापकारकाः ॥ ३७
पूर्वमेव मया प्रोक्तमन्ये संबन्धगामिनः । पुण्येन प्राप्यते पुत्रः पुण्येन प्राप्यते कुलम् ॥ ३८
सुगर्भः प्राप्यते पुण्यैस्तस्मात्पुण्यं समाचर । जातस्य मृत्युरेवास्ति जन्म एव मृतस्य च ॥ ३९
सुजन्म प्राप्यते पुण्यैर्मरणं तु तथैव च । सुखानां निचयः कान्त भुज्यते पुण्यकर्मभिः ॥ ४०

सोमशर्मोवाच—
पुण्यस्याऽऽचरणं ब्रूहि तथा जन्मान्यपि प्रिये । सुपुण्यः कीदृशो भद्रे वद पुण्यस्य लक्षणम् ॥ ४१

सुमनोवाच—
आदौ पुण्यं प्रवक्ष्यामि यथा पूर्वं श्रुतं मया । पुरुषो वाऽथ वा नारी यथा नित्यं च वर्तते ॥ ४२
यथा पुण्यैः समाप्नोति कीर्तिं पुत्रान्प्रियां धनम् । पुण्यस्य लक्षणं कान्त सर्वमेव वदाम्यहम् ॥ ४३
ब्रह्मचर्येण तपसा मखपञ्चकवर्तनैः । दानेन नियमैश्चापि क्षमाशौचेन वल्लभ ॥ ४४
अहिंसया सुशक्त्या च ह्यस्तेयेनापि वर्तनैः । एतैर्दशभिरङ्गैस्तु धर्ममेव प्रपूरयेत् ॥ ४५
संपूर्णो जायते धर्मो ग्रासैर्भोगो यथोदरे । धर्मं सृजति धर्मात्मा त्रिविधेनैव कर्मणा ॥ ४६
तस्य धर्मः प्रसन्नात्मा पुण्यमेवं तु प्रापयेत् । यं यं चिन्तयते प्राज्ञस्तं तं प्राप्नोति दुर्लभम् ॥ ४७

सोमशर्मोवाच—
कीदृशी धर्ममूर्तिः स्यात्कान्यङ्गानि च भामिनि । प्रीत्या कथय मे कान्ते श्रोतुं श्रद्धा प्रवर्तते ॥ ४८

सुमनोवाच—
लोके धर्मस्य वै मूर्तिः कैर्दृष्टा न द्विजोत्तम । अदृश्यवर्त्मा सत्यात्मा न दृष्टो देवदानवैः ॥ ४९
अत्रिवंशसमुत्पन्नो योऽनसूयात्मजो द्विज । तेन दृष्टः स वै धर्मो दत्तात्रेयेण वै सदा ॥ ५०
द्वावेतौ तु महात्मानौ कुर्वाणौ तप उत्तमम् । धर्मेण वर्तमानौ तौ तपसा च बलेन च ॥ ५१
इन्द्राधिकेन रूपेण प्रशस्तेन भविष्यतः । [*दशवर्षसहस्रं तु यावत्तौ वनसंस्थितौ ॥ ५२
वायुभक्षौ निराहारौ संजातौ शुभदर्शनौ] । दशवर्षसहस्रं तु तावत्कालं तपोऽर्जितम् ॥ ५३
सुसाध्यमानयोश्चैव तत्र धर्मः प्रदृश्यते । पञ्चाग्निः साध्यते द्वाभ्यां तावत्कालं द्विजोत्तम ॥ ५४
त्रिकालं संस्थितौ तावन्निराहारव्रतं तथा । जलमध्ये स्थितौ तावद्दत्तात्रेयो यतिस्तथा ॥ ५५
दुर्वासास्तु मुनिश्रेष्ठस्तपसा चैव कर्षितः । धर्मं प्रति स धर्मात्मा चुक्रोध मुनिपुङ्गवः ॥ ५६
क्रुद्धे सति महाभाग तस्मिन्मुनिवरे तदा । अथ धर्मः समायातः स्वरूपेण द्विजोत्तमः ॥ ५७
ब्रह्मचर्यादिभिर्युक्तस्तपोभिश्च स बुद्धिमान् । सत्यं ब्राह्मणरूपेण ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ५८
तपस्तु द्विजवर्योऽस्ति दमः प्राज्ञो द्विजोत्तमः । [†नियमस्तु महाप्राज्ञो दानमेव तथैव च ॥ ५९
अग्निहोत्रिस्वरूपेण ह्यात्रेयं हि समागतः । क्षमा शान्तिस्तथा लज्जा चाहिंसा च ह्यकल्पना ॥ ६०

* क. ख. च. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. च. छ. झ. ट. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. ग. च. छ. झ. ड. 'रं कान्त बहु' । २ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. ड. 'न्धभागिनः । ३ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ढ. सत्यमे' । ट. शृणुष्वैव । ४ ग. घ. ट. 'सा सुखं नित्यं प्रवर्तते । दा' । ५ क. ख. च. छ. झ. ट. इदानीं केन रूपेण प्रसन्नो वै भ' । ६ क. ख. च. छ. झ. तयोर्गतं' । ७ क. ख. च. छ. झ. ड. 'वदेवं लक्षं गतं तयोः । दु' । ८ क. ख. च. छ. झ. ठ 'दिभिः सर्वैरङ्गैर्युक्तः सुबु' ।

एताः सर्वाः समायाता स्त्रीरूपास्तु द्विजोत्तम]। बुद्धिः प्रज्ञा दया श्रद्धा मेधासत्कृतिशान्तयः ॥ ६१
पञ्चाग्नयस्तथा पुण्याः साङ्गा वेदास्तु ते तदा । स्वस्वरूपधराश्चैते सर्वे सिद्धिं समागताः ॥ ६२
अग्न्याधानादयः पुण्या अश्वमेधादयस्तथा । रूपलावण्यसंयुक्ताः सर्वाभरणभूषिताः ॥ ६३
दिव्यमालाम्बरधरा दिव्यगन्धानुलेपनाः । किरीटकुण्डलोपेता दिव्याभरणभूषिताः ॥
दीप्तिमन्तः स्वरूपास्ते तेजोज्वालाभिरावृताः ॥ ६४
एवं धर्मः समायातः परिवारसमन्वितः । यत्र तिष्ठति दुर्वासाः क्रोधनः कालवत्तथा ॥ ६५

धर्म उवाच—

कस्मात्कोपः कृतो विप्र भवांस्तपःसमन्वितः । क्रोधो हि नाशयेच्छ्रेयस्तप एव न संशयः ॥ ६६
सर्वनाशकरं तस्मात्क्रोधं तपसि वर्जयेत् । स्वस्थो भव द्विजश्रेष्ठ उत्कृष्टं तपसः फलम् ॥ ६७

दुर्वासा उवाच—

भवान्को हि समायात एतैर्द्विजवरैः सह । एता नार्यः प्रतिष्ठन्ति सुरूपाः समलंकृताः ॥
कथयस्व ममाग्रे त्वं विस्तरेण महामते ॥ ६८

धर्म उवाच—

अयं ब्राह्मणरूपेण सर्वतेजःसमन्वितः । दण्डहस्तः सुप्रसन्नः कमण्डलुधरस्तथा ॥ ६९
तवाग्रे ब्रह्मचर्याख्यः सोऽयं पश्य समागतः । अन्यं पश्य त्वमेवं च दीप्तिमन्तं द्विजोत्तमम् ॥ ७०
कपिलं पिङ्गलाक्षं च सत्यमेनं द्विजोत्तम । तादृशं पश्य धर्मात्मन्वैश्वदेवसमप्रभम् ॥ ७१
यत्तपो हि त्वया विप्र सर्वदैव समाश्रितम् । एनं पश्य महाभाग तव पार्श्वे समागतम् ॥ ७२
प्रसन्नवाग्दीप्तियुक्तः सर्वजीवदयापरः । दम एव तथाऽऽयातो यः पोषयति सर्वदा ॥ ७३
जटिलः कर्कशः पिङ्गो ह्यतितीव्रो महाप्रभुः । नाशको हि स पापानां खड्गहस्तो द्विजोत्तमः ॥ ७४
[*दम एष समायातः पश्य पश्य द्विजोत्तमः]। अभिशान्तो महापुण्यो नित्यक्रियासमन्वितः ॥ ७५
नियमस्तु समायातस्तव पार्श्वे द्विजोत्तमः । अतिशुक्लो महादीप्तः शुद्धस्फटिकसंनिभः ॥ ७६
पयःकमण्डलुर्करो दन्तकाष्ठधरो द्विजः । शौच एष समायातो भवतः संनिधाविह ॥ ७७
अतिसाध्वी महाभागा सत्यभूषणभूषिता । सर्वाभरणशोभाङ्गी शुश्रूषेयं समागता ॥ ७८
अतिधीरा प्रसन्नाङ्गी गौरी प्रहसिताननां । पद्महस्ता इयं धात्री पद्मनेत्रा सुपद्मिनी ॥ ७९
दिव्यैराभरणैर्युक्ता क्षमा प्राप्ता द्विजोत्तम । अतिशान्ता सुप्रतिष्ठा बहुमङ्गलसंयुताः ॥ ८०
दिव्यरत्नकृताशोभा दिव्याभरणभूषिता । तव शान्तिर्महाप्राज्ञ ज्ञानरूपा समागता ॥ ८१
परोपकारकरणा बहुसत्यसमाकुला । मितभाषा सदैवासौ प्रज्ञेयं ते समागता ॥ ८२
प्रसन्ना सा क्षमायुक्ता सर्वाभरणभूषणा । पद्मासना सुरूपा सा श्यामवर्णा यशस्विनी ॥ ८३
[†अहिंसेयं महाभागा भवन्तं तु समागता । तप्तकाञ्चनवर्णाङ्गी रक्ताम्बरविलासिनी] ॥ ८४

* झ ट. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. च. छ. झ. ड. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. च. छ. झ. ठ. °दा। सर्वे रूपधरास्तत्र धर्मसार्धं स । २ क. च. छ.झ. °ताः । सुभवो नाम पुण्यात्मा अ°। सुभावो नाम पुण्यात्मा । अ° । ३ ग. घ. ङ. ट. माल्याम्ब° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. सत । ५ ज. दान । ६ क. ख. च. छ. झ. कठिनः । झ. जरठः । ७ घ. छ. ज. झ. अतिशा° । ८ ग. घ. छ. ज. ट. झ. ढ. °कर इन्द्रका° । ९ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. °वासावकल्का ते । १० क. ख. च. छ. झ. श्वेताभरणभूषिता । ११ च. पद्मानना ।

सुप्रसन्ना सुमन्ना च यत्र तत्र न पश्यति । ज्ञानभावसमाक्रान्ता पुण्यहस्ता तपस्विनी ॥
[*मुक्ताभरणशोभाढ्या निर्मला चारुहासिनी] ॥ ८५
इयं श्रद्धा महाभाग पश्य पश्य समागता । बहुबुद्धिसमाक्रान्ता बहुज्ञानसमाकुला ॥ ८६
सुभोगा सक्तरूपा सा सुस्थिता चारुमङ्गला । सर्वविध्यानसंयुक्ता लोकमाता यशस्विनी ॥ ८७
सर्वाभरणशोभाढ्या पीनश्रोणिपयोधरा । गौरवर्णा समायाता नीलवस्त्रविभूषणा ॥ ८८
इयं मेधा महाप्राज्ञ तवैव परिसंस्थिता । हंसचन्द्रप्रतीकाशा मुक्ताहारविलम्बिनी ॥ ८९
सर्वाबरणसंभूषा सुप्रसन्ना मनस्विनी । श्वेतवस्त्रेण संवीता शतपत्रं करे कृतम् ॥ ९०
पुस्तकाक्षं करे यस्या राजमानं सदैव हि । [† एषा प्रज्ञा महाभागा भाग्यवन्तं समागता ॥ ९१
लाक्षारससमाप्रर्णा सुप्रसन्ना सदैव हि] । पीतपुष्पकृतामाला हारकेयूरभूषणा ॥ ९२
मुद्रिकाकङ्कणोपेता रत्नकुण्डलमण्डिता । पीतेन वाससा देवी सदैव परिराजते ॥ ९३
त्रैलोक्यस्योपकाराय पोषणायाद्वितीयका । यस्याः शीलं द्विजश्रेष्ठ सदैव परिकीर्तितम् ॥ ९४
सेयं दया सुसंप्राप्ता तव पार्श्वे द्विजोत्तम । इयं वृद्धा महाप्राज्ञा भावभार्या तपस्विनी ॥ ९५
मम माता द्विजश्रेष्ठ धर्मोऽहं तव सुव्रत । इति ज्ञात्वा समं गच्छ मामेवं परिपालय ॥ ९६

दुर्वासा उवाच—

यदि धर्मः समायातो मत्समीपं तु सांप्रतम् । एतन्मे कारणं ब्रूहि किं ते धर्म करोम्यहम् ॥ ९७

धर्म उवाच—

कस्मात्क्रुद्धोऽसि विप्रेन्द्र किमेतैर्विप्रियं कृतम् । तन्मे त्वं कारणं ब्रूहि दुर्वासो यदि मन्यसे ॥ ९८

दुर्वासा उवाच—

येनाहं कुपितो देव तदिदं कारणं शृणु । दमशौचैः सुसंक्लेशैः शोधितं कायमात्मनः ॥ ९९
लक्षवर्षप्रमाणं वै तपश्चर्या मया कृता । एवं पश्यामि मामेव न दया ते प्रवर्तते ॥ १००
तस्मात्क्रुद्धोऽस्मि तेऽद्यैव शापत्रयं ददाम्यहम् । एवं ज्ञात्वा तदा धर्मस्तमुवाच महामतिः ॥ १०१

धर्म उवाच—

मयि नष्टे महाप्राज्ञ लोको नाशं समेष्यति । दुःखमूलमहं तात निकर्षामि भृशं द्विज ॥ १०२
सौख्यं पश्चादहं दद्मि यदि सत्यं न मुञ्चति । [*उपायोऽयं सुखमूलस्य पुण्यं दुःखेन लभ्यते १०३
पुण्यमेवं प्रकुर्वाणः प्राणी प्राणान्विमुञ्चति] । महत्सौख्यं ददामीह परत्र च न संशयः ॥ १०४

दुर्वासा उवाच—

सुखं येनाऽऽप्यते तेन परं दुःखं प्रपद्यते । तत्तु मर्त्यैः परित्यज्य ह्यन्येनापि भुनक्ति च ॥ १०५
[† तच्छ्रेयो नैव पश्यामि त्वन्यायं हि कृतं तव । येन कायेन क्रियते भुज्यते तेन तत्सुखम् ॥ १०६
अन्येन क्रियते क्लेशमन्येनापि प्रभुज्यते] । तत्सुखं को विजानाति चान्यायं धर्ममेव वा ॥ १०७
[*अन्येन क्रियते क्लेशमन्येनापि सुखं पुनः] । भुनक्ति पुरुषो धर्म तत्सर्वं श्रेयसा युतम् ॥ १०८

* क. ख. च. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । * क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । * क. ख. च. छ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. च. °नी । शुक्लाभ° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. लज्जा । ३ क. ख. च. छ. झ. यशस्विनी । ४ क. ख. च. छ. °तपत्रेण । ङ. °तरूपेण । ५ म. °स्तकरा पङ्कजस्था रा° । ६ क. ख. ग. घ. च. झ. ट. प. °णाय हिताय च । य° । छ. °णाय तथैव च । ७ क. ख. च. °ति त्वां समगच्छाम मा° । ८ क. ख. च. छ. झ. भुत्वा । ९ क. ख. च. छ. झ. सुकाये नाऽऽप्यते नैव परदुःखं प्रसह्यते ।

पुण्यं चैव ह्यनेनापि ह्यनेन फलमश्नुते । प्रियं कृत्वा पुनः पुण्यमनेन परिभुज्यते ॥ १०९
तत्सर्वं हि सुखं मोक्तं यत्तथा यस्य लक्षणम् । धर्मशास्त्रोदितं चैव कृतं सर्वत्र नान्यथा ॥ ११०
येन कायेन कुर्वन्ति तेन दुःखं सहन्ति ते । परत्र तेन भुञ्जन्ति ह्यनेनापि तथैव वा ॥
इति ज्ञात्वा स धर्मात्मा भैवान्समवलोकयेत् ॥ १११
यथा चौरा महापापाः स्वकायेन सहन्ति ते । दुःखं च दारुणं तीव्रं तथा सुखं कथं न हि ११२

धर्म उवाच—

येन कायेन ये पापा आचरन्ति हि पातकम् । तेन पीडां सहन्त्येव पातकस्य हि तत्फलम् ११३
दण्डमेकं परं दृष्टं धर्मशास्त्रेषु पण्डितैः । तं धर्मपूर्वकं विद्धि ह्येतैर्न्यायैस्त्वमेव हि ॥ ११४

दुर्वासा उवाच—

एवं न्यायं न मन्येऽहं तथैव शृणु धर्मराट् । शापत्रयं प्रदास्यामि क्रुद्धोऽहं तव नान्यथा ॥ ११५

धर्म उवाच—

यदा क्रुद्धो महाप्राज्ञ मामेव हि क्षमस्व च । [*नैव क्षमसि विप्रेन्द्र दासीपुत्रं हि मां कुरु॥ ११६
राजानं तु न कर्तव्यं चाण्डालं च महामुने । प्रसादसुमुखो विप्र प्रणतस्य सदैव हि] ॥
दुर्वासाश्च ततः क्रुद्धो धर्मं चैव शशाप ह ॥ ११७

दुर्वासा उवाच—

राजा भव त्वं धर्माद्य दासीपुत्रश्च नान्यथा । गच्छ चाण्डालयोनिं च धर्म त्वं स्वेच्छया व्रज ११८
एवं शापत्रयं दत्त्वा गतोऽसौ द्विजसत्तमः । अनेनापि प्रसङ्गेन दृष्टो धर्मः पुरा किल ॥ ११९

सोमशर्मोवाच—

धर्मस्तु कीदृशो जातस्तेन शप्तो महात्मना । तद्भोगं तस्य मे ब्रूहि यदि जानासि भामिनि १२०

सुमनोवाच—

भरतानां कुले जातो धर्मो भूत्वा युधिष्ठिरः । विदुरो दासिपुत्रस्तु अन्यच्चैव वदाम्यहम् ॥ १२१
यदा राजा हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रेण कर्षितः । तदा चाण्डालतां प्राप्तः स हि धर्मो महामतिः ॥
दुर्वाससो हि शापाद्वै सत्यमुक्तं तवाग्रतः ॥ १२२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सोमशर्मसुमनासंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३९१६

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

सोमशर्मोवाच—

लक्षणं ब्रह्मचर्यस्य तन्मे विस्तरतो वद । कीदृशं ब्रह्मचर्यं च यदि जानासि भामिनि ॥ १

सुमनोवाच—

नित्यं सत्ये रतिर्यस्य पुण्यात्मा सुंस्थुतां व्रजेत् । ऋतौ प्राप्ते व्रजेद्भार्यां स्वीयां दोषविवर्जितः ॥ २
स्वकुलस्य सदाचारं कदा नैव विमुञ्चति । एतत्ते हि समाख्यातं गृहस्थस्य द्विजोत्तम ॥ ३

---

* क. ख. ग. घ. च. झ. ट. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

---

१ ग. ह्यन्येना । २ क. ख. ग. घ. च. छ. ज. झ. ट. ढ. 'नि त्वं मच्छापाद्विज नान्यथा ए' । ३ क. ख. च. छ. झ. स्वच्छतां ।

ब्रह्मचर्यं मया प्रोक्तं गृहिणां मुक्तिदं किल । यतीनां तु प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४
दमसत्यसमायुक्तः पापाद्भीतस्तु सर्वदा । भार्यासङ्गं वर्जयित्वा ध्यानज्ञानप्रतिष्ठितः ॥ ५
यतीनां ब्रह्मचर्यं च समाख्यातं तवाग्रतः । वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६
आचारेण प्रवर्तेत कामक्रोधविवर्जितः । प्राणिनामुपकाराय संस्थित उञ्छवृत्तिमान् ॥ ७
वनस्थस्य समाख्यातं सत्यमेव वदाम्यहम् । परद्रव्येषु लोलत्वात्परस्त्रीषु तथैव च ॥ ८
दृष्ट्वा मतिर्न यस्य स्यात्स सत्यः परिकीर्तितः । दानमेव प्रवक्ष्यामि येन जीवन्ति मानवाः ॥ ९
आत्मसौख्यं प्रतीच्छेद्यः स गच्छेत्परमं पदम् । अन्नस्यापि महादानं सुखस्य मधुरस्य च ॥१०
ग्रासमात्रं तथा देयं क्षुधार्ताय न संशयः । दत्ते सति महत्पुण्यममृतं सोऽश्नुते सदा ॥ ११
दिने दिने प्रदातव्यं यथाविभवविस्तरम् । वचनं च तृणं शय्यां गृहच्छायां सुशीतलाम् ॥ १२
भूमिमपस्तथा चान्नं प्रियवाक्यमनुत्तमम् । आसनं वसनं पाद्यं कौटिल्येन विवर्जितः ॥ १३
आत्मनो जीवनार्थाय नित्यमेवं करोति यः । [*देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य एवं दानं ददाति यः] ॥
इत्येवं मोदतेऽसौ वै परत्रेह तथैव च ॥ १४
अवन्ध्यं दिवसं यो वै दानाध्ययनकर्मभिः । प्रकुर्यान्मानुषो भूत्वा स देवो नात्र संशयः ॥ १५
नियमं च प्रवक्ष्यामि धर्मसाधनमुत्तमम् । देवानां ब्राह्मणानां च पूजास्वभिरतोऽथ यः ॥ १६
नित्यं नियमसंयुक्तो दानव्रतेषु सुव्रत । उपकारेषु सर्वेषु नियमश्च प्रकीर्तितः ॥ १७
क्षमारूपं प्रवक्ष्यामि श्रूयतां द्विजसत्तम । पराक्रोशं हि संश्रुत्य ताडिते सति केनचित् ॥ १८
क्रोधं चैव न गच्छेच्च ताडितोऽपि न ताडयेत् । सहिष्णुः स्यात्स धर्मात्मा न हि रागं प्रयाति च॥१९
समश्नाति परं सौख्यमिह चामुत्र तेन च । एवं क्षमा समाख्याता शौचमेवं वदाम्यहम् ॥ २०
स बाह्याभ्यन्तरे यो वै शुद्धो रागविवर्जितः । स्नानाचमनकैश्चैव व्यवहारेण वर्तते ॥ २१
शौचमेवं समाख्यातमहिंसां तु वदाम्यहम् । तृणमेव ह्यकार्याद्वै छेत्तव्यं न विजानता ॥ २२
अहिंस्रः संयतो भूयाद्यथाऽऽत्मनि तथा परे । शान्तिमेवं प्रवक्ष्यामि शान्त्या सुखं समश्नुते ॥२३
शान्तिरेषा प्रकर्तव्या खेदं नैव परिव्रजेत् । भूतवैरं विसृज्यैव मनसा न प्रकाशयेत् ॥ २४
[*एवं शान्तिः समाख्याताऽप्यस्तेयं च वदाम्यहम् । परस्वं नैव हर्तव्यं परयोषा तथैव च ॥२५
वचनैर्मनोभिः कायैश्च न प्रमेयं प्रकाशयेत् । दममेवं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे च द्विजोत्तम ॥ २६
दमनादिन्द्रियाणां वै मनसा नित्यं प्रकाशयेत्] । औद्धत्यं नाशयेत्तेषां सचैतन्यो भवेत्सदा २७
शुश्रूषां हि प्रवक्ष्यामि धर्मशास्त्रेषु यादृशी । पूर्वाचार्यैर्यथा प्रोक्ता तथाऽहं प्रवदाम्यहम् ॥ २८
वाचा देहेन मनसा गुरुकार्यं प्रसाधयेत् । जायतेऽनुग्रहो यत्र शुश्रूषा सा निगद्यते ॥ २९
साङ्गो धर्मः समाख्यातस्तवाग्रे द्विजसत्तम । अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि श्रोतुमिच्छसि यत्पते ॥ ३०
ईदृशे चापि धर्मे तु वर्तते यो नरः सदा । संसारे तस्य संभूतिः पुनरेवं न जायते ॥ ३१
स्वर्गं गच्छति धर्मेण सत्यं सत्यं वदाम्यहम् । एवं ज्ञात्वा महाप्राज्ञ धर्ममेवं व्रजस्व हि ॥ ३२
सर्वं हि प्राप्यते कान्त यदसाध्यं महीतले । धर्मप्रसादतस्तस्मात्कुरु वाक्यं ममैव हि ॥ ३३

* क. ख. ङ. च. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । * ग. घ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ छ. झ. ड. °त। तप एव प्रव° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. उग्रमाकृतिः । ३ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. °न्। तप एव स° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट.ठ. ड. स इहैव परत्र च। अ° । ५ ञ. °यः। द्रव्येण मो° । ६ क. ख. च. ङ. °नजाते° । ७ ङ. ढ. °ते । समाचीर्णेन ध° ।

भार्यायास्तु वचः श्रुत्वा सोमशर्मा सुबुद्धिमान्। [*पुनः प्रोवाच तां भार्यां सुमनां धर्मवादिनीम्] ३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३९५०

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

सोमशर्मोवाच—

एवंविधं महापुण्यं धर्माख्यानमनुत्तमम् । कथं जानासि भद्रं ते कस्माच्चैव श्रुतं त्वया ॥ १

सुमनोवाच—

भार्गवाणां कुले जातः पिता मम महामते । च्यवनो नाम विख्यातः सर्वज्ञानविशारदः ॥ २

तस्याहमभवं कन्या प्राणादपि च वल्लभा । यत्र यत्र व्रजत्येष तीर्थारामेषु सुव्रत ॥ ३

सभासु च मुनीनां तु देवतायतनेषु च । तेन सार्धं व्रजाम्येका क्रीडमाना सदैव हि ॥ ४

कौशिकान्वयसंभूतो वेदशर्मा महामतिः । पितुर्मम सखा शीघ्रमटमानः समागतः ॥ ५

दुःखेन महताऽऽविष्टश्चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । तमागतं महात्मानमुवाच च पिता मम ॥ ६

भवन्तं दुःखसंतप्तमिति जानामि सुव्रत । कस्माद्दुःखी भवाञ्जातस्तन्मे त्वं कारणं वद ॥ ७

एवं वाक्यं ततः श्रुत्वा च्यवनस्य महात्मनः । तमुवाच महात्मानं पितरं मम सुव्रतः ॥ ८

वेदशर्मा महाप्राज्ञः सर्वं दुःखस्य कारणम् । मम भार्या महासाध्वी पतिव्रतपरायणा ॥ ९

अपुत्रा सा हि संजाता मम वंशो न विद्यते । एतत्ते कारणं प्रोक्तं पृच्छसे त्वं तु यच्च माम् १०

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते कश्चित्सिद्धः समागतः । मम पित्रा तथा तेन ह्युत्थाय वेदशर्मणा ॥ ११

द्वाभ्यामेवाप्यसौ सिद्धः पूजितो भक्तिपूर्वकम् । उपचारैस्तु भोज्याद्यैर्वचनैर्मधुराक्षरैः ॥ १२

द्वाभ्यामन्तर्गतं पृष्टं पूर्वोक्तं च यथा त्वया । उभौ तौ प्राह धर्मात्मा ससखं पितरं मम ॥ १३

धर्मस्य कारणं सर्वं मयोक्तं ते यथा किल ॥ १४

धर्मेण प्राप्यते पुत्रो धनं धान्यं तथा स्त्रियः । ततस्तेन कृतं धर्मं संपूर्णं वेदशर्मणा ॥ १५

तस्माद्धर्मात्सुसंजातं महत्सौख्यं सुपुत्रकम् । तेन सङ्गप्रसङ्गेन ममैष मतिनिश्चयः ॥ १६

यथा कान्त तव प्रोक्तं मयैव परमं शुभम् । तस्माच्छ्रुतं महासिद्धात्सर्वसंदेहनाशनम् ॥

विप्रधर्मं समाश्रित्य ह्यनुवर्तस्व सर्वदा ॥ १७

सोमशर्मोवाच—

धर्मेण कीदृशो मृत्युर्जन्म चैव वदस्व मे । उभयोर्लक्षणं कान्ते तत्सर्वं हि यथागमम् ॥ १८

सुमनोवाच—

सत्यशौचक्षमाशान्तितीर्थपुण्यादिकैस्तथा । धर्मश्च पालितो येन तस्य मृत्युं वदाम्यहम् ॥ १९

रोगो न जायते तस्य न च पीडा कलेवरे । न श्रमो न च वै ग्लानिर्न च स्वेदो भ्रमस्तथा॥२०

दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्वा ब्राह्मणास्तथा । वेदपाठसमायुक्ता गीतज्ञानविशारदाः ॥ २१

---

* छ.पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

---

१ ङ. छ. 'स्याहं प्रियकन्या वै पित्रा सार्धं व्रजाम्यहम् । य' । ढ. 'स्याहं दैत्यकन्याभिः पित्रा सार्धं व्रजाम्यहम् । य' । २ क. ख ङ. च. छ. झ. 'पहारै' ।

तस्य पार्श्वे समायान्ति स्तुतिं कुर्वन्ति चातुलाम् । स्वस्थः सुखासने युक्तो देवपूजागतः किल ॥
तीर्थं च लभते प्राज्ञः स्नानार्थं धर्मतत्परः । अग्न्यागारे गवां स्थाने देवतायतनेषु च ॥ २३
आरामे च तडागे वा यत्राश्वत्थो वटस्तथा । ब्रह्मवृक्षं समाश्रित्य श्रीवृक्षं वा तथा पुनः ॥ २४
अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानगतो नरः । अशोकं चूतवृक्षं च समाश्रित्य यदा स्थितः ॥ २५
संनिधौ ब्राह्मणानां च राजवेश्मगतोऽथ वा । रणभूमिं समाश्रित्य पूर्वं यत्र मृतो भवेत् ॥ २६
मृत्युस्थानानि पुण्यानि केवलं धर्मकारणम् । गोगृहं तु सुसंप्राप्य तथा चामरकण्टकम् ॥ २७
शुद्धधर्मैकरो नित्यं धर्मात्मा धर्मवत्सलः । एवं स्थानं समाप्नोति यदा मृत्युं समाश्रितः ॥ २८
मातरं पश्यते पुण्यां पितरं च नरोत्तमम् । भ्रातरं श्रेयसा युक्तमन्यं स्वजनबान्धवम् ॥ २९
बन्दीजनैस्तथा पुण्यैः स्तूयमानः पुनः पुनः । पापिष्ठं नैव पश्येत नान्यं शूद्रादिकं पुनः ॥ ३०
गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः स्तवैः । मन्त्रपाठैस्तथा विप्रा माता स्नेहेन पूजयेत् ३१
पिता स्वजनवर्गाश्च धर्मात्मानं महामतिम् । एवं मृत्युः समाख्यातः पुण्यस्थानेषु वै प्रभो ॥ ३२
प्रत्यक्षान्पश्यते दूतान्हास्यस्नेहसमन्वितान् । न च स्वप्नेन मोहेन क्लेशयुक्तेन नैव च ॥ ३३
धर्मराजो महाप्राज्ञो भवन्तं तु समाह्वयेत् । एह्येहि त्वं महाभाग यत्र धर्मः स तिष्ठति ॥ ३४
तस्य नो मोहसंप्राप्तिर्न ग्लानिः स्मृतिविभ्रमः । जायते नात्र संदेहः प्रसन्नात्मा भविष्यति ३५
ज्ञानविज्ञानसंपन्नः स्मरेदेवं जनार्दनम् । तैः सार्धं तु प्रयात्येवं संतुष्टो हृष्टमानसः ॥ ३६
एकत्वं जायते तस्य त्यजतः स्वं कलेवरम् । दशमद्वारमाश्रित्य ह्यात्मा तस्य स गच्छति ॥ ३७
शिबिका तस्य चाऽऽयाति हंसयानं मनोहरम् । विमानैरेव संयाति हरेर्धाम ह्यनुत्तमम् ॥ ३८
छत्रेण ध्रियमाणेन चामरैर्व्यजनैस्तथा । वीज्यमानः स धर्मात्मा [*पुण्यैरेव समन्ततः ॥ ३९
गीयमानस्तु धर्मात्मा] स्तूयमानश्च पण्डितैः । बन्दिभिश्चारणैर्दिव्यैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४०
साधुभिः स्तूयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः । यथा दानप्रभावेन फलमाप्नोति तत्र सः ॥ ४१
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै । अप्सरोभिः समाकीर्णो दिव्याभिर्मङ्गलैर्युतः ॥ ४२
देवैः प्रस्तूयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति । देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः संमुखमेव तम् ॥ ४३
[*एह्येहि वै महाभाग भुङ्क्ष्व भोगान्मनोनुगान् । एवं स पश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिम् ॥ ४४
स्वस्य पुण्यस्य भावेन भुञ्जते स्वर्गमेव सः] । भोगक्षयात्स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति वै ॥ ४५
निजधर्मप्रसादात्स कुलं पुण्यं प्रयाति वै । ब्राह्मणस्य तु पुण्यस्य क्षत्रियस्य तथैव च ॥ ४६
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्यैव महामते । धर्मेण मोदते तत्र पुनः पुण्यं करोति सः ॥ ४७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—३९९७

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

सोमशर्मोवाच—

पापिनां मरणं भद्रे कीदृशैर्लक्षणैर्युतम् । तन्मे त्वं विस्तराद्ब्रूहि यदि जानासि भामिनि ॥ १

* क. ख. ङ. च. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । * क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड.ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ म. यत्रस्थोऽपि ब° । २ म. °श्वत्थस्थानमा° । ३ म. °त्य गुरुस्था° । ४ म. °द्धकर्म° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °त मातृपित्रादि° । ङ. °त मातृपुत्रादि° । ६ म. प्रत्याख्यान्प°।

सुमनोवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि तस्मात्सिद्धाच्छ्रुतं मया । पापिनां मरणे कान्त यादृशं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनां चैव स्थानं चेष्टां वदाम्यहम् ॥ २
विण्मूत्रामेध्यसंयुक्तां भूमिं पापिसमन्विताम् । स तां प्राप्य सुदुष्टात्मा प्राणान्दुःखेन मुञ्चति ॥३
चाण्डालभूमिमासाद्य मरणं याति दुःखितः । गर्दभैरावृतां भूमिं वेश्यागेहं समाश्रितः ॥ ४
चर्मकारगृहं गत्वा निधनायोपगच्छति । अस्थिचर्मनखैः पूर्णामाश्रितां पापकिल्बिषैः ॥ ५
तां प्राप्य चैव दुष्टात्मा मृत्युं याति स निश्चितम् । अन्यां पापसमाचारां प्राप्य मृत्युं स गच्छति ॥ ६
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां तु तमिच्छताम् । भैरवान्दारुणान्घोरानतिकृष्णान्महोदरान् ॥ ७
[*पिङ्गाक्षान्पीतनीलांश्च ह्यतिश्वेतान्महोदरान्] । अत्युच्चान्विकरालांश्च शुष्कमांसत्वचोपमान् ८
रौद्रदन्तान्करालास्यान्सिंहास्यान्सर्पहस्तकान् । स तान्दृष्ट्वा प्रकम्पेत स्विद्यते च मुहुर्मुहुः ॥ ९
खिद्यमानस्य या चेष्टा तामेवं प्रवदाम्यहम् । परद्रव्यापहरणं परभार्याविडम्बनम् ॥ १०
ऋणं परस्य पूर्वं च गृहीतं यत्तु पापिभिः । परतो न प्रदत्तं हि लोभस्वादेन मोहितैः ॥ ११
अन्यमेव महापापं कुप्रतिग्रहमेव च । [+कण्ठमायान्ति ते सर्वे म्रियमाणस्य तस्य च] ॥ १२
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च । आयान्ति कण्ठमूलं ते महापापस्य नान्यथा ॥१३
दुःखमुत्पादयन्त्येते कफबन्धेन दारुणम् । पीडाभिर्दारुणाभिश्च कण्ठे घुरघुरायते ॥ ॥१४
रोदते कम्पतेऽत्यर्थं मातरं पितरं पुनः । [†स्मरते भ्रातरस्तत्र भार्यां पुत्रान्पुनः पुनः] ॥ १५
पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः । तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥ १६
एजते ताम्यते चैव मूर्छते च पुनः पुनः । एवं पीडासमायुक्तो दुःखं भुङ्क्तेऽतिमोहितः ॥ १७
तस्य प्राणाः सुदुःखेन महाकष्टैः प्रचालिताः । भैयं घोरं समाश्रित्य शृणु कान्त प्रयान्ति ते ॥ १८
एवं प्राणी सदा मुग्धो लोभमोहसमन्वितः । नीयते यमदूतैस्तु तस्य दुःखं वदाम्यहम् ॥ १९
अङ्गारसंचये मार्गे कृष्यमाणो हि नीयते । दह्यमानः सुदुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥ २०
यत्राऽऽतपो महातीव्रो द्वादशादित्यतापितः । नीयते तेन मार्गेण संतप्तः सूर्यरश्मिभिः २१
पर्वतेष्वेव दुर्गेषु च्छायाहीनेषु दुर्मतिः । नीयते तेन मार्गेण क्षुधातृष्णाप्रपीडितः ॥ २२
स दूतैर्हन्यमानस्तु [*गदादण्डैः परश्वधैः । कशाभिस्ताड्यमानस्तु निन्द्यमानस्तु दूतकैः ॥ २३
ततः शीतमये मार्गे वायुना सेव्यते पुनः । तेन शीतेन संदुःखी भूत्वा यान्ति न संशयः ॥
आकृष्यमाणो दूतैस्तु] नानादुर्गेषु नीयते ॥ २४
एवं पापी स दुष्टात्मा [† देवब्राह्मणनिन्दकः । सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिंकरैः ॥ २५
यमं पश्यति दुष्टात्मा] कृष्णाञ्जनचयोपमम् । तमुग्रं दारुणं भीमं यमदूतैः समावृतम् ॥ २६
सर्वव्याधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् । आरूढं महिषं देवं धर्मराजं द्विजोत्तम ॥ २७
दंष्ट्राकरालमत्युग्रं तस्याऽऽस्यं कालसंनिभम् । पीतवासं महाहस्तं रक्तगन्धानुलेपनम् ॥ २८
रक्तमाल्यकृताभूषं गदाहस्तं भयंकरम् । एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ॥ २९

* क. ख. ङ. च. छ पुस्तकस्थोऽयं पाठः । + क ख. ङ. च. छ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † ङ.क. ख. छ.ञ.ट. ड. ढ.पुस्तकस्थोऽयं पाठः । * क.ख.ङ.च छ.झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. ग. घ. ङ.च. छ.झ.ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. ङ. च. छ.झ. °म् । लिप्ताममेध्यसंक्लेदैर्भूमिं । २ ञ. कुमतिप्रदमे° । ३ क. ख च. छ. झ. °लाः । पतते कम्पते चै° । ४ ढ. °ताः । अपानमार्गमा° । ५ ज. ट. ड. मार्गे । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °मं भीम° ।

तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मबहिष्कृतम् । यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मसंकटम् ॥ १०
शीतयेत्तं महादुःखैः पीडाभिर्दारुणायुधैः । यावद्युगसहस्रं तु तावत्कालं प्रपच्यते ॥ ११
यातनासु च नानासु पच्यते च पुनः पुनः । नारकीं याति वै योनिं कृमिकीटेषु पापकृत् ॥ १२
अमेध्ये पच्यते नित्यं हाहाभूतो विचेतनः । मरणं च स पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ॥ १३
एवं पापस्य तं भोगं भुङ्क्ते चैव स दुर्मतिः । पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यासु योनिषु जायते ॥ १४
श्वानयोनिं तु संप्राप्य भुङ्क्ते वै पापकं पुनः । व्याघ्रो भवति दुष्टात्मा रासभत्वं व्रजेत्पुनः ॥ १५
मार्जारशूकरीं योनिं सर्पयोनिं तथैव च । नानाभेदासु सर्वासु स गच्छति पुनः पुनः ॥ १६
पापपक्षिषु संयाति सर्वासु च महत्सु च । चाण्डालभिल्लयोनिं च पुलिन्दीं याति वै तथा ॥ १७
एतत्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म चैव हि । मरणे शृणु कान्त त्वं चेष्टां तेषां सुदारुणाम् ॥ १८
पापपुण्यसमाचारस्तवाग्रे कथितो मया । अन्यच्चैव प्रवक्ष्यामि यद्यत्पृच्छसि सुव्रत ॥ १९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४०३६

अथ षोडशोऽध्यायः ।

सोमशर्मोवाच—

सर्वं देवि त्वयाऽऽख्यातं धर्मसंस्थानमुत्तमम् । कथं पुत्रमहं विन्द्यां सर्वज्ञं गुणसंयुतम् ॥ १
वद त्वं मे महाभागे यदि जानासि सुव्रते । दानधर्मादिकं भद्रे परत्रेह न संशयः ॥ २

सुमनोवाच—

वसिष्ठं गच्छ धर्मज्ञं तं प्रार्थय महामुनिम् । तस्मात्प्राप्स्यसि वै पुत्रं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ॥ ३

सूत उवाच—

एवमुक्ते ततो वाक्ये सोमशर्मा द्विजोत्तमः । एवं करिष्ये कल्याणि तव वाक्यं न संशयः ॥ ४
एवमुक्त्वा जगामासौ सोमशर्मा द्विजोत्तमः । वसिष्ठं सर्ववेत्तारं दीप्यमानं तपश्चरम् ॥ ५
गङ्गातीरे स्थितं पुण्यमाश्रमस्थं द्विजोत्तमम् । तेजोज्वालासमाकीर्णं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ६
राजमानं महात्मानं ब्रह्मण्यं च द्विजोत्तमम् । भक्त्या ननाम विप्रेन्द्रं दण्डवत्तं पुनः पुनः ॥ ७
तमुवाच महातेजा ब्रह्मसूनुरकल्मषः । उपाविशाऽऽसने पुण्ये सुखेन सुमहामते ॥ ८
एवमुक्त्वा स योगीन्द्रः पुनः प्राह तपोधनम् । गृहपुत्रेषु ते वत्स दारभृत्येषु सर्वदा ॥ ९
क्षेममस्ति महाभाग पुण्यकर्मसु चाग्निषु । निरामयोऽसि चाङ्गेषु धर्मं पालयसे सदा ॥ १०
किं करोमि प्रियं कामं सुप्रियं ते द्विजोत्तम । एवं संभाष्य तं विप्रं विरराम स कुम्भजः ॥ ११
एवमुक्तो महाप्राज्ञः सोमशर्मा मुनिस्तदा । तमुवाच महात्मानं वसिष्ठं तपतां वरम् ॥ १२

सोमशर्मोवाच—

भगवञ्छ्रूयतां वाक्यं सुप्रसन्नेन चेतसा । यदि मे सुप्रियं कार्यं त्वयैव मुनिपुङ्गव ॥
मम प्रश्नार्थसंदेहं विच्छेदय द्विजोत्तम ॥ १३

---

१ क. ख. च. कर्मकण्टकम् । २ म. शामये॰ । ३ क. ख. च. छ. झ. ढ. ॰मिकोटिषु । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ॰सु तिर्यक्षु च पु॰ । ५ म. ॰क्षिशुचोत्पत्तिं पापाश्विन्याशुचाऽपि हि । च॰ । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. ॰रं दिव्यं तं तपतां वर॰ । ७ छ. ब्रह्मश्रिया द्वि॰ । ढ. ब्रह्माश्रयं द्वि॰ । ग. घ. ज. ट. ढ. ब्रह्मप्रियं द्वि॰ ।

दारिद्र्यं केन पापेन पुत्रसौख्यं कथं न हि । एतं मे संशयं तात कस्मात्पापाद्वदस्व मे ॥ १४
महापापेन संमुग्धः प्रियया बोधितो द्विज । तयाऽहं प्रेषितस्तात तव पार्श्वे महामते ॥ १५
तत्सर्वं त्वं समाचक्ष्व सर्वसंदेहनाशनम् । मुक्तिदाता भवस्व त्वं मम संसारबन्धनात् ॥ १६

वसिष्ठ उवाच—

पुत्रा मित्राण्यथ भ्राता भार्या स्वजनबान्धवाः । पञ्च भेदास्तु संबन्धात्पुरुषस्य भवन्ति हि॥१७
तद्वै सुमनया प्रोक्तं पूर्वमेव तवाग्रतः । ऋणसंबन्धिनः सर्वे ते कुपुत्रा द्विजोत्तम ॥ १८
पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवदाम्यहम् । पुण्यप्रसक्तो यस्याऽऽत्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥ १९
बुद्धिमाञ्ज्ञानसंपन्नस्तपस्वी वाग्विदां वरः । सर्वकर्मसुधीर्धीरो वेदाध्ययनतत्परः ॥ २०
सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः । याजकः सर्वयज्ञानां ध्यानी त्यागी प्रियंवदः ॥ २१
विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तो जपी सदा । पितृभक्तिपरो नित्यं सर्वस्वजनवत्सलः॥२२
कुलस्य तारको विद्वान्कुलस्य परितोषकः । एवंगुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥ २३
अन्ये संबन्धसंयुक्ताः शोकसंतापदायकाः । एतादृशेन किं कार्यं फलहीनेन तेन च ॥ २४
आयान्ति यान्ति ते सर्वे तापं दत्त्वा सुदारुणम् । पुत्ररूपेण ते सर्वे संसारे दुःखदायकाः ॥२५
पूर्वजन्मकृतं कर्म यत्त्वया परिपालितम् । तच्च सर्वं प्रवक्ष्यामि श्रूयतामद्भुतं पुनः ॥ २६

वसिष्ठ उवाच—

भवाञ्शूद्रो महाप्राज्ञ पूर्वजन्मनि नान्यथा । कृषिकर्ता ज्ञानहीनो महालोभेन संयुतः ॥ २७
एकभार्योऽन्यविद्वेषी बहुपुत्रो ह्यदत्तवान् । धर्मं नैव प्रजानासि सत्यं नैव परिश्रुतम् ॥ २८
[*दानं नैव त्वया दत्तं शास्त्रं नैव परिश्रुतम् ।] कृता चैव त्वया तीर्थे नैव यात्रा महामते ॥२९
एकं कृतं त्वया विप्र कृषिमार्गं पुनः पुनः । पशूनां पालनं पूर्वं गवां चैव द्विजोत्तम ॥ ३०
महिषीणां च ह्यश्वानां पालनं च पुनः पुनः । एवं पूर्वं कृतं कर्म त्वया वै द्विजसत्तम ॥ ३१
विपुलं तु धनं तद्वल्लोभेन परिसंचितम् । तेन द्रव्येण पुण्यं च न कृतं तु त्वया कदा ॥ ३२
पात्रे दानं न दत्तं तु दृष्ट्वा दुर्बलमेव च । कृपां कृत्वा न दत्तं तु भवता धनमेव हि ॥ ३३
गोमहिष्यादिकं सर्वं पशूनां संचितं त्वया । विक्रयित्वा धनं विप्र संचितं विपुलं त्वया ॥ ३४
तक्रं घृतं तथा क्षीरं विक्रयित्वा ततो दधि । दुष्कामं चिन्तितं विप्र मोहितो विष्णुमायया॥३५
कृते महार्घमेवात्र ह्यन्नं ब्राह्मणसत्तम । निर्दयेन त्वया दानं न दत्तं तु कदा किल ॥ ३६
देवानां पूजनं विप्र भवता न कृतं कदा । प्राप्य पर्वाणि विप्रेभ्यो द्रव्यं नैव समर्पितम् ॥ ३७
श्राद्धकालं तु संप्राप्य श्रद्धया न कृतं त्वया । भार्या वदति ते साध्वी दिनं चैतत्समागतम् ३८
श्वशुरश्राद्धकालश्च श्वश्र्वाश्चैव महामते । श्रुत्वा त्वं तद्वचस्तस्या गृहं त्यक्त्वा पलायसे ॥ ३९
धर्ममार्गं न दृष्टं ते श्रुतं नैव कदा त्वया । लोभो माता पिता भ्राता लोभः स्वजनबान्धवाः ४०
पालितं लोभमेवैकं त्यक्त्वा धर्मं सदैव हि । तस्माद्दुःखी भवाञ्जातो दारिद्र्येणातिपीडितः ॥४१
दिने दिने महातृष्णा हृदये ते प्रपद्यते । यदा यदा गृहे द्रव्यं वृद्धिमायाति ते सदा ॥ ४२

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ड. ढ.पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. भावेन । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ढ. समातुरः । छ.समागतः । ३ क. ख. ग घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. अन्ये । ४ क. घ. ट. °नां दानत्या° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. दाता । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. औदासीन्येन । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. °भार्यः सदा द्वे° । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. प्रवर्धते।

तृष्णया दह्यमानस्तु तथा त्वं वह्निरूपया । रात्रौ वा सुप्तसुप्तस्तु निश्चितो हि प्रचिन्तसि ॥ ४३
दिनं प्राप्य महामोहैर्व्यापितोऽसि सदैव हि । सहस्रं लक्षकं कोटिः कदा ह्यर्बुदमेव च ॥ ४४
भविष्यति कदा खर्वो निखर्वश्चाथ मे गृहे । एवं सहस्रं लक्षं च कोटिरर्बुदमेव च ॥ ४५
खर्वो निखर्वः संजातस्तृष्णा नैव प्रगच्छति । तत्र कार्यं परित्यज्य वृद्धिमायाति सर्वदा ॥ ४६
नैव दत्तं हुतं चापि प्रभुक्तं नैव च त्वया । खनितं भूमिमध्ये तु क्षिप्तं पुत्रा न जानते ॥ ४७
अन्यमेवमुपायं तु द्रव्यागमनकारणात् । कुरुषे सर्वदा विप्र लोकान्पृच्छसि बुद्धिमान् ॥ ४८
खनित्रं मज्जनं वादं धातुवादमतः परम् । पृच्छमानो भ्रमस्येकस्तृष्णया परिमोहितः ॥ ४९
[*स्पर्शं चिन्तयसे नित्यं कल्पान्सिद्धिप्रदायकान् । प्रवेशं विवराणां तु चिन्तमानः प्रगच्छसि ५०
तृष्णानलेन दुःखेन सुखं नैव प्रगच्छसि । तृष्णानलेन संदीप्तो हाहाभूतो विचेतनः ॥ ५१
एवं मुग्धोऽसि विप्रेन्द्र गतस्त्वं कालवश्यताम् । दारापुत्रेषु तद्द्रव्यं पृच्छमानेषु वै त्वया ॥ ५२
कथितं नैव दत्तं च प्राणांस्त्यक्त्वा गतो यमम् । एवं सर्वं मयाऽऽख्यातं वृत्तान्तं तव पूर्वकम् ॥ ५३
अनेन कर्मणा विप्र निर्धनोऽसि दरिद्रवान् । संसारे यस्य सत्पुत्रा भक्तिमन्तः सदैव हि ॥ ५४
सुशीला ज्ञानसपन्नाः सत्यधर्मरताः सदा । संभवन्ति गृहे तस्य यस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ ५५
धनं धान्यं कलत्रं तु पुत्रपौत्रमनन्तकम् । स भुङ्क्ते मर्त्यलोकेऽपि यस्य विष्णुः प्रसन्नवान् ॥ ५६
विना विष्णोः प्रसादेन दारान्पुत्रान्न चाऽऽप्नुयात् । सुजन्म च कुलं विप्र तद्विष्णोः परमं पदम् ५७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४०९३

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

सोमशर्मोवाच—

द्विजन्मकृतं कर्म त्वयाऽऽख्यातं च मे मुने । शूद्रत्वेन च विप्रेन्द्र मयैतत्परिवर्जितम् ॥ १
वेप्रत्वं हि मया प्राप्तं कथं च द्विजसत्तम । तत्सर्वं कारणं ब्रूहि ज्ञानविज्ञानपण्डित ॥ २

वसिष्ठ उवाच—

त्त्वया चेष्टितं पूर्वं कर्म धर्माश्रितं द्विज । तदहं संप्रवक्ष्यामि श्रूयतां यदि मन्यसे ॥ ३
ब्राह्मणः कश्चिदनघः सदाचारः सुपण्डितः । विष्णुभक्तस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरायणः ॥ ४
यात्राव्याजेन तीर्थानां भ्रमत्येकः स मेदिनीम् । अटमानः समायातस्तव गेहं महामुनिः ॥ ५
याचितं स्थानमेकं वै वासार्थं द्विजसत्तम । अद्य धन्योऽस्म्यहं पुण्यमद्य तीर्थमहं गतः ॥ ६
अद्य तीर्थफलं प्राप्तं तवाद्य बुध दर्शनात् । गवां स्थानं वरं पुण्यं तत्र वासं प्रदर्शितम् ॥ ७
अङ्गसंवाहनं कृत्वा पादौ चैव सुमर्दितौ । क्षालितौ च पुनस्तोयैः स्नातः पादोदकेन हि ॥ ८
दधो घृतं दधि क्षीरं तक्रमन्नं प्रदत्तवान् । स तस्मै ब्राह्मणायैव भवानित्थं महामते ॥ ९
एवं संतोषितो विप्रस्त्वयैव सह भार्यया । पुण्यस्यार्धं महाभागो वैष्णवो ज्ञानपण्डितः ॥ १०
अथ प्रभाते संप्राप्ते दिने पुण्ये शुभावहे । आषाढस्य[1] तु शु[† क्लस्य द्वादशी पापनाशनी ॥ ११

---

* क. ख. ङ. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ अ. स्य शुक्लपक्ष एकादश्यां द्विजोत्तम । त्वद्गृहस्थश्च कर्माणि चक्रे धर्मरतो द्विज । स्तवनं कृतवान्सर्वैः सूक्तैः ।

तस्मिन्दिने सुसंप्राप्ता सर्वपातकनाशिनी । यस्यां देवो हृषीकेशो योगनिद्रां प्रगच्छति ॥ १२
तां प्राप्य च ततो लोकास्तत्यजुर्बुद्धिपण्डिताः] । गृहस्य सर्वं कर्माणि विष्णुध्यानरता द्विज ॥ १३
[*उत्सवं परमं चक्रुर्गीतमङ्गलवादनैः ।] स्तवनं ब्राह्मणाः सर्वे सूक्तैः स्तोत्रैः सुमङ्गलैः ॥ १४
एवं महोत्सवं प्राप्य स च ब्राह्मणसत्तमः । तस्मिन्दिने स्थितस्तत्र संप्राप्तं हरिवासरम् ॥ १५
एकादश्यास्तु माहात्म्यं पठितं ब्राह्मणेन वै । भार्यापुत्रैस्त्वया सार्धं श्रुतं धर्ममनुत्तमम् ॥ १६
श्रुते तस्मिन्महापुण्ये [†भार्यापुत्रैस्तु प्रेरितः । संसर्गादस्य विप्रस्य व्रतमेतत्समाचर ॥ १७
तदाकर्ण्य महद्वाक्यं सर्वपुण्यप्रदायकम् । व्रतमेतत्करिष्यामि इति निश्चितमानसः] ॥ १८
भार्यापुत्रैः समं गत्वा सुषः स्नानं कृतं त्वया । हृष्टेन मनसा विप्र पूजितो मधुसूदनः ॥ १९
सर्वोपहारैः पुण्यैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा । रात्रौ जागरणं कृत्वा नृत्यगीतादिभिस्तथा ॥ २०
ब्राह्मणस्य प्रसङ्गेन नद्याः स्नानं कृतं पुनः । पूजितो देवदेवेशः पुष्पधूपादिमङ्गलैः ॥ २१
भक्त्या प्रणम्य गोविन्दं स्नापयित्वा पुनः पुनः । निर्वाणदाम्बु दत्तं ते ब्राह्मणेन महात्मना २२
भक्त्या प्रणम्य तं विप्रं दत्ता तस्मै सुदक्षिणा । कृत्वा च पारणं विप्र पुत्रैर्भार्यादिभिः समम् २३
तोषितो भक्तिपूर्वेण सद्भावेन त्वयैव सः । एवं व्रतं समाचीर्णं त्वयैव द्विजसत्तमः ॥ २४
संगत्या ब्राह्मणस्यैव विष्णोश्चैव प्रसादतः । भवान्ब्राह्मणतां प्राप्तः सत्यधर्मसमन्वितः ॥ २५
तेन व्रतप्रभावेन त्वया प्राप्तं महत्फलम् । भूसुरत्वं महाभाग सत्यधर्मसमन्वितम् ॥ २६
तस्मै तु ब्राह्मणायैव वैष्णवाय महात्मने । श्रद्धया सत्यभावेन दत्तमन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २७
तेन दानप्रभावेन मिष्टान्नमुपतिष्ठति । महालुब्धैः प्रमुग्धोऽसि तृष्णया व्यथितं मनः ॥ २८
पूर्वजन्मनि ते विप्र ह्यर्थमेव प्रसंचितम् । न दत्तं ब्राह्मणेभ्यो हि दीनेष्वन्येषु वै त्वया ॥ २९
दारपुत्रेषु लोभेन म्रियमाणेन वै तदा । तस्य पापस्य भावेन दारिद्र्यं त्वामुपाविशत् ॥ ३०
पुत्रलोभं परित्यज्य स्नेहं त्यक्त्वा प्रदूरतः । अपुत्रवान्भवाञ्जातस्तस्य पापस्य वै फलम् ॥ ३१
सुपुत्रं च कुलं विप्र धनं धान्यं धरा स्त्रियः । सुजन्म मरणं चैव सुभोगाः सुखमेव च ॥ ३२
राज्यं स्वर्गश्च मोक्षश्च यद्यद्दुर्लभमेव च । प्रसादात्तस्य देवस्य विष्णोश्चैव महात्मनः ॥ ३३
तस्मादाराध्य गोविन्दं नारायणमतः परम् । प्राप्स्यसि त्वं परं स्थानं तद्विष्णोः परमं पदम् ३४
सुपुत्रत्वं धनं धान्यं सुभोगान्सुखमेव च । पूर्वजन्मकृतं कर्म यत्त्वया परिचेष्टितम् ॥ ३५
तन्मया कथितं सर्वं तवाग्रे परिनिश्चितम् । एवं ज्ञात्वा महाभाग नारायणपरो भव ॥ ३६

ब्रह्मात्मजेनापि महानुभावः स विप्रवर्यः परिबोधितो हि ।
हर्षेण युक्तः सुमहानुभावो भक्त्या वसिष्ठं प्रणिपत्य तत्र ॥ ३७
आमन्त्र्य विप्रं स जगाम गेहं तां प्राह भार्यां सुमनां महर्षितः ।
सर्वं हि वृत्तं ममपूर्वचेष्टितं तेनैव विप्रेण तव प्रसादात् ॥ ३८

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । * क. ख. च. छ. झ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. ङ. च. ढ. वेदैः । ग. घ. ट. सर्वैः । २ ञ. स्थिते चैवं सं° । ३ क. ख ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड ढ. सम्पोषणम् । ४ ञ. पुण्य आख्याने धर्मसंयुते । भार्यापुत्रैः स° । ५ क. ख घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. नद्याः । ६ क ख. ङ. च. छ. ज. झ. °न्धधूपादि° । ७ क. ख. ङ. च. छ. ज. झ. °हत्फलम् । भूसुराणां म° । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °न्यं वरस्त्रि° । ९ ग. घ. ट. श्रियः । १० क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °मनामयम् ।

भद्रे वसिष्ठेन विकाशनीतमद्यैव मोहं[1] परिहृत्य दूरात् ।
आराधयिष्ये मधुसूदनं तं यास्यामि मोक्षं परमं पदं तत् ॥ ३९
आकर्ण्य वाक्यं परमं महार्थं सुमङ्गलं मङ्गलदायकं हि ।
हर्षेण युक्ता तमुवाच कान्तं पुण्योऽसि विप्रेन्द्र विबोधितोऽसि ॥ ४०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४१३३

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

सोमशर्मा महाप्राज्ञः सुमनया सह सत्तमः । कपिलासङ्गमे पुण्ये रेवातीरे सुपुण्यदे ॥ १
स्नात्वा तत्र स मेधावी तर्पयित्वा सुरान्पितॄन् । तपस्तेपे सुशान्तात्मा जपन्नारायणं शिवम् ॥ २
द्वादशाक्षरमन्त्रेण ध्यानयुक्तो महामनाः । तस्यैव देवदेवस्य वासुदेवस्य सुव्रतः ॥ ३
आसने शयने याने स्वप्ने पश्यति केशवम् । सदैव निश्चितो भूत्वा कामक्रोधविवर्जितः ॥ ४
सा च साध्वी महाभागा पतिव्रतपरायणा । सुमना कान्तमेवापि शुश्रूषति तपोन्वितम् ॥ ५
ध्यायमानस्य तस्यापि विघ्नैः संदर्शितं भयम् । सर्पा विषोल्बणाः कृष्णास्तत्र यान्ति महात्मनः॥
पार्श्वतस्तप्यमानस्य तस्य ते सोमशर्मणः । सिंहव्याघ्रगजा दृष्टा भयमेव प्रचक्रिरे ॥ ७
वेताला राक्षसा भूत्वा कूष्माण्डाः प्रेतभैरवाः । भयं प्रदर्शयन्त्येते दारुणाः प्राणिनामलम् ॥ ८
नानाविधा महाभीमाः सिंहास्तत्र समागताः । दंष्ट्राकरालवक्त्राश्च जगर्जुश्चातिभैरवम् ॥ ९
विष्णोर्ध्यानात्स धर्मात्मा न चचाल महामतिः । महाविघ्नैः स संमूढैर्व्यापितो मुनिपुङ्गव ॥ १०
एवं न चलते ध्यानात्सोमशर्मा द्विजोत्तमैः । भम्भारावमहाभीमः सिंहस्तत्र समागतः ॥
[*तं दृष्ट्वा भयवित्रस्तः सस्मार नृहरिं द्विजः] ॥ ११
इन्द्रनीलप्रतीकाशं पीतवस्त्रं महौजसम् । शङ्खचक्रधरं देवं गदापङ्कजधारिणम् ॥ १२
महामौक्तिकहारेण इन्दुवर्णानुकारिणा । कौस्तुभेनापि रत्नेन द्योतमानं जनार्दनम् ॥ १३
श्रीवत्साङ्केन दिव्येन हृदयं यस्य राजते । सर्वाभरणशोभाढ्यं शतपत्रनिभेक्षणम् ॥ १४
सुस्मितास्यं सुप्रसन्नं रत्नहाराभिशोभितम् । राजमानं हृषीकेशं ध्यानं तेन कृतं ध्रुवम् ॥ १५
त्वमेव शरणं कृष्ण शरणागतवत्सल । नमस्ते देवदेवेश किं भयं मे करिष्यति ॥ १६
यस्योदरे त्रयो लोकाः सप्त चान्ये महात्मनः । शरणं तं प्रपन्नोऽस्मि किं भयं मे करिष्यति १७
यस्माद्भयं प्रपद्यन्ते कृत्यादिकमहाबलाः । यो हि सर्वभहर्ता च तमस्मि शरणं गतः ॥ १८
वृन्दारकाणां सर्वेषां दानवानां महात्मनाम् । यो गतिः क्लिष्टभक्तानां तमस्मि शरणं गतः १९

* अ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °रिमाशितं मे । आ° । २ अ. °मनाया महात्मनः । क° । ३ क. ख ङ च. छ. झ-ड.ढ. °रुणं प्राणनाशनम् । ४ क. ख च. झ. °मः । गङ्गावातैश्च शतेन महावृष्ट्या सुपीडितः । ङ. छ. झ. ढ. °मः । झञ्झावातैश्च शीतेन महावृष्ट्या सुपीडितः । ५ क ख ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °तः । पातकानां च सर्वेषां दानवानां महाभयम् । रक्षको विष्णुभ° ।

अभयो भयनाशाय पापनाशाय ज्ञानवान् । एकश्च ब्रह्मरूपेण तमस्मि शरणं गतः ॥ २०
व्याधीनां नाशनायैव य औषधस्वरूपवान् । निरामयो निरानन्दस्तमस्मि शरणं गतः ॥ २१
अचलांश्चालयेल्लोकानपापो ज्ञानमेव च । तमस्मि शरणं प्राप्तः किं भयं मे करिष्यति ॥ २२
साधूनामपि सर्वेषां पालकः पद्मनाभकः । पाति विश्वं च विश्वात्मा तमस्मि शरणं गतः ॥ २३
यो मे मृगेन्द्ररूपेण भयं दर्शयतेऽग्रतः । तमहं शरणं प्राप्तो नरसिंहं भयापहम् ॥ २४
यमापन्नो महाकायो रणे हस्ती समागतः । गजलीलागतं देवं शरणागतवत्सलम् ॥ २५
गैणपं ज्ञानसंपन्नं सुपाशाङ्कुशधारिणम् । कालास्यं गजतुण्डं च शरणं सुगतोऽस्म्यहम् ॥ २६
हिरण्याक्षप्रहर्तारं वाराहं शरणं गतः । ह्रस्वास्तु वामनाः क्रूराः प्रेताः कूष्माण्डकादयः ॥
वामनं तं प्रपन्नोऽस्मि शरणागतवत्सलम् ॥ २७
मृत्युरूपधराः सर्वे दर्शयन्ति भयं मम । अमृतं तं प्रपन्नोऽस्मि किं भयं मे करिष्यति ॥ २८
[*ब्रह्मण्यो ब्रह्मदो ब्रह्मा ब्रह्मज्ञानमयो हरिः । शरणं तं प्रपन्नोऽस्मि किं भयं मे करिष्यति] २९
अभयो यो हि जगतो भीतिघ्नो भीतिदायकः । [†भयरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं भयं मे करिष्यति] ॥ ३०
तारकः सर्वपुण्यानां नाशकः सर्वपापिनाम् । तमहं शरणं प्राप्तो धर्मरूपं जनार्दनम् ॥ ३१
झञ्झावातो महाचण्डो वपुर्दूयति मे भृशम् । शरणं तस्य गन्ताऽस्मि सदा गतिरयं मम ॥ ३२
अतिशीतं चातिवर्षमातपस्तापदायकः । एषां रूपेण यो देवस्तस्याहं शरणं गतः ॥ ३३
कालरूपा अमी प्राप्ता भयदा मम चालकाः । हरिस्वरूपिणामेषां प्रगतः शरणं सदा ॥ ३४

यं सर्वदेवं परमेश्वरं हि निष्केवलं ज्ञानमयं प्रधानम् ।
वदन्ति नारायणमादिसिद्धं सिद्धेश्वरं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ३५

इति ध्यायंस्तुवन्नित्यं केशवं क्लेशनाशनम् । भक्त्या तेन समानीतस्तदाऽऽत्महृदये हरिः ॥ ३६
उद्यमं विक्रमं तस्य स दृष्ट्वा सोमशर्मणः । आविर्भूय हृषीकेशस्तमुवाच प्रहर्षयन् ॥ ३७
सोमशर्मन्महाप्राज्ञ श्रूयतां भार्यया सह । वासुदेवोऽस्मि विप्रेन्द्र वरं वरय सुव्रत ॥ ३८
श्रुत्वोदितं स विप्रेन्द्र उन्मील्य नयनद्वयम् । दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवं घनश्यामं महोदयम् ॥ ३९
सर्वाभरणशोभाढ्यं सर्वायुधसमन्वितम् । दिव्यलक्षणसंपन्नं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ ४०
पीतेन वाससा युक्तं राजमानं सुरेश्वरम् । [*वैनतेयसमारूढं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ४१
ब्रह्मादीनां सुधातारं जगतोऽस्य महायशाः] । विश्वरूपं सदारूपं रूपातीतं जनार्दनम् ॥ ४२
हर्षेण महताऽऽविष्टो दण्डवत्प्रणिपत्य च । श्रिया युक्तं भासमानं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ ४३
बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा तया सुमनया सह । जय देव जगन्नाथ जय मानद माधव ॥ ४४
जय योगीश योगीन्द्र जय यज्ञपते हरे । जय यज्ञेश यज्ञाङ्ग जय शाश्वत सर्वग ॥ ४५

---

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ झ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. ङ. च. छ झ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । * क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

---

१ ग. घ. ज. ट. ड. °हं नतोऽस्म्यह° । ङ. छ. झ. ढ. °हं नमाम्यह° । । २ ङ. झ. ढ. °म् । मदमत्तो महाकायो वनह° । ३ क ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. गजास्यं । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ति । मारकः सर्वलोकानां । ग. घ. ज. ट. ड. °ति । तारकः सर्वलोकानां । ५ अ. °म् । सुरारणं यो हि रणे वपुर्धारयतेऽद्भुतम् । ६ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. प्रहृष्टवान् । ७ क. ख. च. छ. झ. ढ. विश्वस्यास्य सदाऽतीतं रूपातीतं जगद्गुरुम् । ८ क. ख. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. °य जयेत्युवाचैवं ज° । ९ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ड. ढ. यज्ञाङ्ग ।

जय सर्वेश्वरानन्त जयरूप नमोऽस्तु ते । जय ज्ञानवतां श्रेष्ठ जय त्वं ज्ञाननायक ॥ ४६
जय सर्वद सर्वज्ञ जय सत्त्वविभावन । जय जीवस्वरूपेश महाजीव नमोऽस्तु ते ॥ ४७
जय यज्ञग मज्ञाङ्ग जय प्राणप्रदायक । जय पापघ्न पुण्येश जय पुण्यपते हरे ॥ ४८
जय ज्ञानस्वरूपेश ज्ञानगम्याय ते नमः । जय पद्मपलाशाक्ष पद्मनाभाय ते नमः ॥ ४९
जय गोविन्द गोपाल जय शङ्खधरामल । जय चक्रधराव्यक्त व्यक्तरूपाय ते नमः ॥ ५०
जय विक्रमशोभाङ्ग जय विक्रमनायक । [*जय विद्याविलासाङ्ग नमो वेदमयाय ते ॥ ५१
जय विक्रमशोभाङ्ग जय उद्यमदायक] । जय उद्यमकालाय उद्यमाय नमो नमः ॥ ५२
जय उद्यमशक्ताय जयै उद्यमकारक । युद्धोद्यमप्रवृत्ताय तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ५३
नमो हिरण्यतेजस्क तुभ्यं ते जयते नमः । अतितेजःस्वरूपाय सर्वतेजोमयाय च ॥ ५४
दैत्यतेजोविनाशाय पापतेजोहराय च । गोब्राह्मणहितार्थाय नमोऽस्तु परमात्मने ॥ ५५
नमोऽस्तु हुतभुक्ताय नमो हव्यवहाय ते । नमः कव्यवहायैव स्वधारूपाय ते नमः ॥ ५६
स्वाहारूपाय यज्ञाय योगबीजाय ते नमः । नमस्ते शार्ङ्गहस्ताय हरये पापहारिणे ॥ ५७
सदसच्चोदनायैव नमो विज्ञानशालिने । नमो वेदस्वरूपाय पावनाय नमो नमः ॥ ५८
नमोऽस्तु हरिकेशाय सर्वक्लेशहराय च । केशवाय परायैव नमस्ते विश्वधारिणे ॥ ५९
नमः कृपामयायैव नमो हर्षमयाय च । अनन्ताय नमो नित्यं शुद्धाय क्लेशनाशिने ॥ ६०
आनन्दाय नमो नित्यं दिव्याय दिव्यरूपिणे । रुद्रैर्नमितपादाय विरिञ्चिनमिताय ते ॥ ६१
सुरासुरेन्द्रनमितपादपद्माय ते नमः । नमो नमः सुरेशाय चामृतायामृतात्मने ॥ ६२
क्षीरसागरवासाय नमः पद्माप्रियाय ते । ओंकाराय विशुद्धाय ह्यचलाय नमो नमः ॥ ६३
व्यापिने व्यापकायैव सर्वव्यसनहारिणे । नमो नमो वराहाय महाकूर्माय ते नमः ॥ ६४
नमो वामनरूपाय नृसिंहाय पराय ते । नमो रामाय दिव्याय सर्वक्षत्रवधाय च ॥ ६५
सर्वज्ञानाय मत्स्याय [†नमो रामाय ते नमः । नमः कृष्णाय बुद्धाय नमो म्लेच्छप्रणाशिने ॥ ६६
नमः कपिलविप्राय हयग्रीवाय ते नमः । नमो व्यासस्वरूपाय] नमः सर्वमयाय ते ॥ ६७
एवं स्तुत्वा हृषीकेशं पुनराह जनार्दनम् । [+गुणानां तु परं पारं ब्रह्मा वेत्ति न पावनम्]॥ ६८
न चैव स्तोतुं सर्वेश तथा रुद्रः सहस्रदृक् । वक्तुं को हि समर्थस्तु कीदृशी मे मतिः प्रभो ॥ ६९
[*निर्गुणं सगुणं स्तोत्रं मयैव तव केशवं] । विप्रभक्तस्य सर्वेश तव दासोऽस्मि सुव्रत ॥
जन्मजन्मनि लोकेश दयां मे कुरु पावन ॥ ७०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्यानेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२०३

---

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । * क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

---

१ ङ. 'मकर्त्रे च उ' । २ ट. 'मभोगाय । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. 'य उद्यमत्रयधार' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. 'प्रवृद्धाय । ५ ङ. छ. कर्मात्मने । ड. धर्माय ते । घ. तेजात्मने । ६ ञ. हरभक्ताय । ७ ग. घ. ङ. 'णे । अघसंघदलायै' । ८ क. ख. ङ. च. झ. ढ. 'ते । इन्द्रासुरैर्नमिताय कृष्णाय परमात्मने न' । ९ क. ङ. च. छ. झ. चाजिता' । १० क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. 'व । क्षम शब्दापशब्दं मे त' ।

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

हरिरुवाच—

तपसाऽनेन पुण्येन सत्येनानेन ते द्विज । स्तोत्रेण पावनेनापि तुष्टोऽस्मि व्रियतां वरः ॥ १
वरं दद्मि महाभाग यस्ते मनसि दुर्लभः । यं यमिच्छासि कामं त्वं तं तं ते पूरयाम्यहम् ॥ २

सोमशर्मोवाच—

प्रथमं देहि मे कृष्ण वरमेकं सुनिश्चितम् । सुप्रसन्नेन मनसा यद्यस्ति सुदया मम ॥ ३
जन्मजन्मान्तरं प्राप्य तव भक्तिं करोम्यहम् । दर्शयस्व परं स्थानमचलं मोक्षदायकम् ॥ ४
स्ववंशतारकं पुत्रं दिव्यलक्षणसंयुतम् । विष्णुभक्तिपरं नित्यं मम वंशप्रधारकम् ॥ ५
सर्वज्ञं सर्वदं दान्तं तपस्तेजःसमन्वितम् । देवब्राह्मणलोकानां पालकं पूजकं शुभम् ॥ ६
देवमित्रं पुण्यभावं दातारं ज्ञानपण्डितम् । देहि मे ईदृशं पुत्रं दारिद्र्यं हर केशव ॥
भवत्वेवं न संदेहो वरमेनं वृणोम्यहम् ॥ ७

हरिरुवाच—

एवमेव द्विजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः । मत्प्रसादात्सुपुत्रस्तु तव वंशप्रतारकः ॥ ८
भोक्ष्यसि त्वं वरान्भोगान्दिव्यान्वै मानुषानिह । समादाय परं सौख्यं मनःसंभवजं शुभम् ॥ ९
यावज्जीवसि विप्र त्वं तावद्दुःखं न पश्यसि । दाता भोक्ता गुणग्राही भविष्यसि न संशयः १०
सुतीर्थे मरणं विप्र यास्यसि त्वं परां गतिम् । एवं वरं हरिर्दत्त्वा सप्रियाय द्विजाय सः ॥ ११
अन्तर्धानं गतो देवः स्वप्नवत्परिदृश्यते । तदा सुमनया युक्तः सोमशर्मा द्विजोत्तमः ॥ १२
सुतीर्थे पावने तस्मिन्रेवातीरे सुपुण्यदे । अमरकण्टके विप्रो दानपुण्यं करोति सः ॥ १३
गते बहुतरे काले तस्य वै सोमशर्मणः । कपिलारेवयोः सङ्गे स्नानं कृत्वा स निर्गतः ॥ १४
पुरतो दृष्टवान्विप्रः श्वेतमेकं हि कुञ्जरम् । सुप्रभं सुमदं दिव्यं सुन्दरं चारुलक्षणम् ॥ १५
नानाभरणशोभाङ्गं बहुलैर्लक्षणसंयुतम् । सिन्दूरकुङ्कुमैरस्य कुम्भस्थले विचर्चिते ॥ १६
कर्णनीलोत्पलयुतं पताकादण्डसंयुतम् । नागोपरिस्थितो दिव्यः पुरुषो दृष्टमन्नकः ॥ १७
दिव्यलक्षणसंपन्नः सर्वाभरणभूषितः । दिव्यमालाम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ १८
सुसौम्यं सोमवत्पूर्णच्छत्रचामरसंयुतम् । नागारूढं प्रयान्तं तं पुनः पश्यति सत्तमः ॥ १९
सिद्धचारणगन्धर्वैः स्तूयमानं सुमङ्गलम् । सगजं सुन्दरं दृष्ट्वा पुरुषं दिव्यलक्षणम् ॥ २०
व्यतर्कयत्सोमशर्मा विस्मयाविष्टमानसः । कोऽयं प्रयाति दिव्याङ्गः पन्थानं प्राप्य सुव्रतः ॥ २१
एवं चिन्तयतस्तस्य स गतः प्राप्तवान्गृहम् । प्राविशन्तं गृहद्वारि देवरूपं मनोहरम् ॥ २२
हर्षेण महताऽऽविष्टः सोमशर्मा द्विजोत्तमः । स्वगृहं प्रति धर्मात्मा त्वरमाणः प्रयाति च ॥
गृहद्वारं गतो यावत्तावत्तं तु न पश्यति ॥ २३
पतितानि च पुष्पाणि प्रेक्ष्य तानि महामतिः । दिव्यानि गन्धयुक्तानि प्राङ्गणे द्विजसत्तमः ॥ २४
चन्दनैः कुसुमैः पुण्यैः[6] सुगन्धैश्च विलेपितम् । स्वकीयं प्राङ्गणं दृष्ट्वा दूर्वाङ्कुरसमन्वितम् ॥ २५
स एवं विस्मयाविष्टश्चिन्तयानः पुनः पुनः । ददर्श सुमनां प्राज्ञो दिव्यमङ्गलसंयुताम् ॥ २६

१ क. ख. ङ. च. झ. ढ. सुवाञ्छित°। २ क. ख. ग. घ. ङ. च छ. झ. ड. ढ. सदा । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °स्वयं पुत्रसं° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ ड. ढ. °लक्ष्म्या समन्वित° । ५ म. चापि । ६ म. °विष्टो हृष्यमाणः पु° ।

सोमशर्मोवाच—

केन दत्तानि दिव्यानि ह्येतान्या[1]भरणानि च । शृङ्गारं रूपसौभाग्यं वस्त्रालंकारभूषणम् ॥ २७
तन्मे त्वं कारणं भद्रे कथयस्वाविशेषतः । एवं संभाष्य तां भार्यां विरराम द्विजोत्तमः ॥ २८

सुमनोवाच—

शृणु कान्त समायातः कश्चिद्देववरोत्तमः । श्वेतनागं समारूढो दिव्याभरणभूषणः ॥ २९
दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गो दिव्यश्रिया समन्वितः । न जाने को हि देवोऽसौ विप्रगन्धर्वसेवितः ॥ ३०
स्तूयमानः समायातो देवकिंनरचारणैः[2] । योषितः पुण्यरूपास्तु रूपशृङ्गारसंयुताः ॥ ३१
सर्वाभरणशोभाढ्याः सर्वाः पूर्णमनोरथाः । ताभिः सह समक्षं मे पुरुषेण महात्मना ॥ ३२
चतुष्कं पूरितं द्रव्यैः[3] सर्वशोभासमन्वितम् । तत्राहमासने पुण्ये स्थापिता स्त्रीगणैः[4] किल ॥ ३३
वस्त्रालंकारभूषां मे ददुस्ते सर्वमेव हि । तथा मङ्गलमन्त्रैस्तु शास्त्रगीतैश्च पुण्यदैः ॥ ३४
अभिषिक्ताऽस्मि तैः सर्वैरन्तर्धानं पुनर्गताः । मामेवं [*परितः सर्वे पुनरूचुर्द्विजोत्तम ॥ ३५
तव गेहे वयं भद्रे] वसिष्यामः सदैव हि । शुचिर्भवस्व कल्याणि भर्त्रा सार्धं सदैव हि ॥ ३६
एवमुक्त्वा गताः सर्वे एवं दृष्टं मयैव हि । तया यत्कथितं सर्वं समाकर्ण्य महामतिः ॥ ३७
पुनश्चिन्तां प्रपन्नोऽसौ किमिदं देवनिर्मितम् । विचिन्तयित्वाऽथ तदा सोमशर्मा महामतिः ॥ ३८
ब्रह्मकर्मणि संयुक्तः साधर्म्यं धर्ममुत्तमम् । तस्माद्गर्भं महाभागा दधार व्रतशालिनी ॥ ३९
तेन गर्भेण सा देवी ह्यधिकं शुशुभे तदा । सुपुत्रं दीप्तिसंयुक्तं तेजोज्वालासमाकुलम् ॥ ४०
सा हि जज्ञे महाभागा तनयं देवसंनिभम् । अन्तरिक्षे तदा नेदुर्देवदुन्दुभयो मुहुः ॥ ४१
शङ्खान्दध्मुर्महादेवा गन्धर्वा ललितं जगुः । अप्सरसस्तदा सर्वा ननृतुस्ता मुदाऽन्विताः ॥ ४२
अथ ब्रह्मा सुरैः सार्धं समायातो द्विजोत्तम । चकार नाम तस्यैव सुव्रतेति समाहितः ॥ ४३
नाम कृत्वा ततो देवा जग्मुः स्वर्गं महौजसः । गतेषु तेषु देवेषु सोमशर्मा सुतस्य च ॥
जातकर्मादिकं कर्म चकार द्विजसत्तमः ॥ ४४
जाते पुत्रे महाभागे सुव्रते देवनिर्मिते । तस्य गेहे महालक्ष्मीर्धनधान्यसमाकुला ॥ ४५
गजाश्वमहिषीगावः काञ्चनं रत्नमेव च । यथा कुबेरभवनं शुशुभे रत्नसंचयैः ॥ ४६
तत्सोमशर्मणो गेहं संपन्नं परिराजते । दानपुण्यादिकं धर्मं चकार द्विजसत्तमः ॥ ४७
तीर्थयात्रां गतो विप्रो नानापुण्यसमाकुलः । अन्यानि यानि पुण्यानि दानानि द्विजसत्तमः ॥
[†चकार तत्र मेधावी ज्ञानपुण्यसमन्वितः ॥ ४८
एवं साधयते धर्मं पालयेच्च पुनः पुनः । पुत्रस्य जातकर्मादि कर्माणि द्विजसत्तमः] ॥ ४९
विवाहं कारयामास हर्षेण महता किल । पुत्रस्य पुत्राः संजाताः सुपुण्या लक्षणान्विताः ॥ ५०
सत्यधर्मतपोपेता दानधर्मरताः सदा । स तेषां पुण्यकर्माणि सोमशर्मा चकार ह ॥ ५१
पौत्राणां तु महाभागस्तेषां सौख्येन मोदते । सर्वसौख्यं[6] स बुभुजे तेजसा राजराजवत् ॥ ५२
पञ्चविंशाब्दिको यद्वत्तद्वत्कायस्तु तस्य हि । सूर्यतेजःप्रतीकाशः सोमशर्मा महामतिः ॥ ५३

* क. ख. च छ ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । † क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. 'विशङ्किता । ए° । २ क. ख. च. छ. झ. °नोहराः । ता° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. रत्नैः । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. ब्राह्मणैः । ५ घ. ङ. ढ. °रभुत्र° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ङ. ढ. °ख्यं च संभुज्य जरारोगविवर्जितः । प° ।

सा चापि शुशुभे देवी सुमना पुण्यमङ्गलैः । पुत्रपौत्रैर्महाभागा दानव्रतैश्च संयमैः ॥ ५४
अतिभाति विशालाक्षी पुण्यैः पतिव्रतादिभिः । तारुण्येन समायुक्ता यथा षोडशवार्षिकी ॥ ५५
मोदमानौ[1] महाभागौ दंपती चारुदर्शनौ । हर्षेण च समायुक्तौ मोदमानौ महोदयौ ॥ ५६
एवं तयोस्तु वृत्तान्तं पुण्यौघिकसमन्वितम् । सुव्रतस्य प्रवक्ष्यामि तपश्चर्यां द्विजोत्तमाः ॥ ५७
यथा तेन समाराध्य नारायणमनामयम् ॥ ५८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने सुव्रतोत्पत्तिर्नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२६१

अथ विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

एकदा व्यासदेवोऽसौ ब्रह्माणं जगतः पतिम् । सुव्रताख्यानकं सर्वं पप्रच्छातीव विस्मितः ॥ १

व्यास उवाच—

लोकात्मँल्लोकविन्यास देवदेव महाप्रभो । सुव्रतस्याथ चरितं श्रोतुमिच्छामि सांप्रतम् ॥ २

ब्रह्मोवाच—

पाराशर्य महाभाग श्रूयतां पुण्यसत्तम । सुव्रतस्य सुविप्रस्य तपश्चर्यां वदामि ते ॥ ३
सुव्रतो नाम मेधावी बाल्याद्विष्णुमचिन्तयत् । गर्भे नारायणं देवं दृष्टवान्पुरुषोत्तमम् ॥ ४
पूर्वकर्मानुभावेन हरेर्ध्यानं गतस्तदा । शङ्खचक्रधरं देवं पद्मनाभं सुपुण्यदम् ॥ ५
ध्यायते चिन्तयन्नेवं गीते ज्ञाने प्रपाठने । एवं देवं हरिं ध्यायन्सदैव द्विजसत्तमः ॥ ६
क्रीडत्येवं सदा डिम्भैः सार्धं वै बालकोत्तमः । बालकानां स्वकं नाम हरेश्चैव महात्मनः ॥ ७
चकारासौ हि मेधावी पुण्यात्मा पुण्यवत्सलः । समाह्वयति वै मित्रं हरेर्नाम्ना महामुनिः ॥ ८
भो भोः केशव एह्येहि पाहि माधव चक्रभृत् । क्रीडस्व च मया सार्धं त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ९
वनमेव प्रगन्तव्यमावाभ्यां मधुसूदन । एवमेव समाह्वानं नामभिश्च हरेर्द्विजः ॥ १०
क्रीडने [6]पठने हास्ये शयने गीतप्रेक्षणे । याने च ह्यासने ध्याने मन्त्रे ज्ञाने सुकर्मसु ॥ ११
[*पश्यत्येवं वदत्येवं जगन्नाथं जनार्दनम् । स ध्यायते तमेकं हि विश्वनाथं महेश्वरम् ॥ १२
तृणे काष्ठे च पाषाणे शुष्के सान्द्रे हि केशवम् ।] पश्यत्येवं स धर्मात्मा गोविन्दं कमलेक्षणम् ॥
आकाशे भूमिमध्ये तु पर्वतेषु वनेषु च । जले स्थले च पाषाणे जीवेषु च महामतिः ॥ १३
नृसिंहं पश्यते विप्रः सुव्रतः सुमनासुतः । बालक्रीडां समासाद्य रमत्येवं दिने दिने ॥ १४
गीतैश्च गायते कृष्णं सुरागैर्मधुराक्षरैः । तालैर्लयसमायुक्तैः सुस्वरैर्मूर्छनान्वितैः ॥ १५

सुव्रत उवाच—

ध्यायन्ति देवाः सततं मुरारिं यस्याङ्गमध्ये सकलं निविष्टम् ॥
योगेश्वरं पापविनाशनं च भजे शरण्यं मधुसूदनाख्यम् ॥ १६

* क. ख. . च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ ङ. ढ. नौ महात्मानौ दंपती चारुमङ्गलौ । ए । २ ग. घ. ट. ढ. चारुमङ्गलौ । ज. चानुरागतः । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुण्यात्मानौ । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. प्य[illegible]ारस । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. महामतिः । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तपने । ग. घ. ङ. पतने ।

लोकेषु यो हि सकलेषु विबोधितोऽपि यो लोकगश्च गुणिनो निवसन्ति यत्र ॥
दोषैर्विहीनमखिलैः परमेश्वरं तं संचिन्त्य पादयुगलं सततं नमामि ॥ १७
नारायणं गुणनिधानमनन्तवीर्यं वेदान्तशुद्धमतयः प्रपठन्ति नित्यम् ॥
संसारसागरमपारमनन्तदुर्गमुत्तारणार्थमखिलं शरणं प्रपद्ये ॥ १८
योगीन्द्रमानससरोवरराजहंसं शुद्धं प्रभावमखिलं सततं हि यस्य ॥
तस्यैव पादयुगलं ह्यमलं नमामि दीनस्य मेऽशुभभयात्कुरु देव रक्षाम् ॥ १९
लोकस्य पालनकृते परिणीतधर्मं सत्यान्वितं सकललोकगुरुं सुरेशम् ॥
गायाम्यहं सुरसगीतकतालमानैः श्रीवत्समेकमखिलं भुवनस्य देवम् ॥ २०
ध्यायेऽखिलस्य भुवनस्य पतिं च देवं दुःखान्धकारदलनार्थमिहैव चन्द्रम् ॥
अज्ञाननाशक(म)मलं च दिनेशतुल्यमानन्दकन्दमखिलं महिमासमेतम् ॥
संपूर्णमेवममृतस्य कलौनिधानं तं गीतकौशलमनन्यरसैः प्रगाये ॥ २१
युक्तं सुयोगकरणैः परमार्थदृष्टिं विश्वं स पश्यति चराचरमेकमित्थम् ॥
पश्यन्ति नैव यमिहाथ सुपापलोकास्तं केशवं शरणमेकमुपैमि नित्यम् ॥ २२
कराभ्यां वाद्यमानस्तु तालं तालसमन्वितम् । गीतेन गायते कृष्णं बालकैः सह मोदते ॥ २३
एवं तु क्रीडते नित्यं बालभावेन वै तदा । सुव्रतः सुमनापुत्रो विष्णुध्यानपरायणः ॥ २४
क्रीडमानं प्राह माता सुव्रतं चारुलक्षणम् । भोजनं कुरु मे वत्स क्षुधा त्वां परिपीडयेत् ॥ २५
तामुवाच तदा प्राज्ञः सुमनां मातरं पुनः । महामृतेन तृप्तोऽस्मि हरिध्यानरसेन वै ॥
भोजनासनमारूढो मिष्टमन्नं प्रपश्यति ॥ २६
इदमन्नं स्वयं विष्णुरात्मा ह्यन्नं समाश्रितः । आत्मरूपेण यो विष्णुश्चान्नेनानेन तृप्यतु ॥ २७
क्षीरसागरसंवासो यस्यैव परिसंस्थितः । जलेनानेन पुण्येन तृप्तिमायातु केशवः ॥ २८
ताम्बूलचन्दनैर्गन्धैरेभिः पुष्पैर्मनोहरैः । आत्मरूपेण गोविन्दस्तृप्तिमायातु केशवः ॥ २९
शयनं याति धर्मात्मा तदा कृष्णं प्रचिन्तयेत् । योगनिद्रायुतं कृष्णं तमहं शरणं गतः ॥ ३०
भोजनाच्छादनेष्वेवमासने शयने द्विजः । चिन्तयेद्वासुदेवं तं तस्मै सर्वं प्रकल्पयेत् ॥ ३१
तारुण्यं प्राप्य धर्मात्मा कामभोगान्विहाय वै । संयुक्तः केशवध्याने वैडूर्ये पर्वतोत्तमे ॥ ३२
यत्र सिद्धेश्वरं लिङ्गं वैष्णवं पापनाशनम् । रुद्रमोंकारसंज्ञं च ध्यात्वा चैवं महेश्वरम् ॥ ३३
ब्रह्माणं विद्धि तं देवं नर्मदादक्षिणे तटे । सिद्धेश्वरं समाश्रित्य तपोभावं व्यचिन्तयत् ॥ ३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२९५

अथैकविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

प्रश्नमेकं महाभाग करिष्ये सांप्रतं वद । त्वयैव पूर्वमुक्तं तु सुव्रतं च प्रतीश्वरम् ॥ १

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. मे मुररिपो कुरु तस्य र° । ग. घ. मेऽसुररिपो कुरु । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. श्रीरङ्गमे° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ° ड. ढ. °लावितानं । ४ क. ख. ग .घ. छ. च. ज. ज. ट. ड. ढ. °मेव नित्यम् । ५ छ. पवित्रं ६ भ. °ष--पुराणे(ने)न महाभाग कारितं किंच तद्वद ।

पूर्वाभ्यासेन स ध्यायन्नारायणमनामयम् । कस्यां जातौ समुत्पन्नः सुव्रतः पूर्वजन्मनि ॥ २
तन्मे त्वं सांप्रतं ब्रूहि कथमाराधितो हरिः । अनेनापि सुदेहेन कोऽयं पुण्यसमन्वितः ॥ ३

ब्रह्मोवाच....

वैदिशे नगरे पुण्ये बहुवृद्धिसमाकुले । तत्र राजा महातेजा ऋतध्वजसुतो बली ॥ ४
तस्याऽऽत्मजो महापुण्यो रुक्मभूषणसंज्ञकः । संध्यावली तस्य भार्या धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ ५
तस्यां पुत्रं समुत्पाद्य स आत्मसदृशं बली । तस्य धर्माङ्गदं नाम चकार नृपनन्दनः ॥ ६
सर्वलक्षणसंपन्नः पितृभक्तिपरायणः । रुक्माङ्गदस्य तनयो योऽयं भगवतां वरः ॥ ७
पितुः सौख्यार्थमेवापि मोहिन्यर्थं शिरो ददौ । वैष्णवेन च धर्मेण पितृभक्त्या तु तस्य वै ॥ ८
सुप्रसन्नो हृषीकेशः सकायो वैष्णवं पदम् । नीतश्चैव तु सर्वज्ञो वैष्णवः सात्वतां वरः ॥ ९
धर्माङ्गदो महाप्राज्ञः प्रज्ञाज्ञानविशारदः । तत्रस्थो वै महाप्राज्ञो धर्मोऽसौ धर्मभूषणः ॥ १०
दिव्यान्मनोनुगान्भोगान्मोदमानः प्रभुञ्जति । पूर्णे वर्षसहस्रान्ते धर्मात्मा धर्मभूषणः ॥ ११
तस्मात्पदात्परिभ्रष्टो विष्णोरेव प्रसादतः । सुव्रतो नाम मेधावी सुमनानन्दवर्धनः ॥ १२
सोमशर्माख्यतनयः श्रेष्ठो भगवतां वरः । तपश्चचार मेधावी विष्णुध्यानपरोऽभवत् ॥ १३
कामक्रोधादिकान्दोषान्परित्यज्य द्विजोत्तमः । संनियम्येन्द्रियवर्गं तपस्तेपे स निर्जने ॥ १४
वैदूर्यपर्वतश्रेष्ठे सिद्धेश्वरसमीपतः । एकीकृत्य मनश्चायं संयोज्य विष्णुना सह ॥ १५
एवं वर्षशतं स्थित्वा ध्याने तस्य महात्मनः । सुप्रसन्नो जगन्नाथः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १६
तस्मै वरं ददौ चाथ लक्ष्म्या च सह केशवः । भो भोः सुव्रत धर्मात्मन्बुध्यस्व विबुधाधिप॥१७
वरं वरय भद्रं ते कृष्णोऽहं ते समागतः । एवमाकर्ण्य मेधावी विष्णोर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १८
हर्षेण महताऽऽविष्टो दृष्ट्वा देवं जनार्दनम् । बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा प्रणाममकरोत्तदा ॥ १९

सुव्रत उवाच—

संसारसागरमतीव गभीरपारं दुःखोर्मिभिर्विविधमोहमयैस्तरङ्गैः ॥
संपूर्णमस्ति निजदोषगुणैस्तु प्राप्तं तस्मात्समुद्धर जनार्दन मां सुदीनम् ॥ २०
[*कर्माम्बुदे महति गर्जति वर्षतीव विद्युल्लतोल्लसति पातकसंचयैर्मे ॥
मोहान्धकारपटलैर्मम नष्टदृष्टेर्दीनस्य तस्य मधुसूदन देहि हस्तम् ॥] २१
संसारकाननवरं बहुदुःखवृक्षैः संसेव्यमानमपि मोहमयैश्च सिंहैः ॥
[10]संदीप्तमस्ति [11]करुणाबहुवह्नितेजःसंतप्यमानमनसं परिपाहि कृष्ण ॥ २२
संसारवृक्षमतिजीर्णमपीह उच्चं मायासुकन्दकरुणाबहुदुःखशाखम्[12] ॥
जायादिसंघच्छदनं फलितं मुरारे तं चाधिरूढपतितं भगवन्हि रक्ष ॥ २३

* क. ख. ग घ. ङ. च छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ अ. °समाविलः । ब्र. । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °णविश्रुतः। सं° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड ढ. ततः। ४ क. च. योग्यो । ५ अ. °मानो भुगं दिपि । पू° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °र्णे युगस° । ७ ग. घ. ज. संयम्य त्रितयं व । ट. संयम्य त्रिविधं व. । ८ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. विबुधां वर । ९ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. व °महासुदुःखैर्जालोर्मि° । १० अ. संसृष्टिम° । ११ अ. करणालनव । १२ क. ख. ग. घ. ङ. च छ. ज. झ. ट. ढ. °म् । पापैस्तु संचयघनं ।

दुःखानलैर्विविधमोहमयैः सुधूमैः शोकैर्वियोगमरणान्तकसंनिभैश्च ॥
दग्धोऽस्मि कृष्ण सततं मम देहि मोक्षं ज्ञानाम्बुनाऽथ परिषिच्य सदैव मां त्वम् ॥
मोहान्धकारपटले महतीव गर्ते संसारनाम्नि सततं पतितं हि कृष्ण ।
कृत्वा तरीं मम हि दीनभयातुरस्य तस्माद्विकृष्य शरणं नय मामितस्त्वम् ॥ २५
त्वामेव ये नियतमानसभावयुक्ता ध्यायन्त्यनन्यमनसा पदवीं लभन्ते ।
नत्वैव पादयुगलं [*च महत्सुपुण्यं ये देवकिंनरगणाः परिचिन्तयन्ति ॥ २६
नान्यं वदामि न भजामि न चिन्तयामि त्वत्पादपद्मयुगलं] सततं नमामि ।
एवं हि मामुपगतं शरणं च रक्ष दूरेण यान्तु मम पातकसंचयास्ते ॥
दासोऽस्मि भृत्यवदहं तव जन्म जन्म त्वत्पादपद्मयुगलं सततं नमामि ॥ २७
यदि कृष्ण प्रसन्नोऽसि देहि मे वर मुत्तमम् । मम तौ पितरौ कृष्ण सकायौ नय मन्दिरे ॥
आत्मनश्च कलत्रं च मया सह न संशयः॥ २८

श्रीकृष्ण उवाच—

एवं ते परमः कामो भविष्यति न संशयः । तस्य तुष्टो हृषीकेशो भक्त्या तस्य प्रतोषितः ॥२९
प्रयातो वैष्णवं लोकं दाहप्रलयवर्जितम् । सुव्रतेन समं तौ द्वौ सुमनासोमशर्मकौ ॥ ३०
यावत्कल्पद्वयं प्राप्तं तावद्वै सुव्रतो द्विजः । बुभुजे पुण्यजाल्लोँकान्भोगांश्चैव महामनाः ॥ ३१
देवकार्यार्थमत्रैव कश्यपस्य गृहे पुनः । अवतीर्णो महाप्राज्ञो वचनात्तस्य शार्ङ्गिणः ॥ ३२
ऐन्द्रं पदं हि यो भुङ्क्ते विष्णोश्चैव प्रसादतः । वसुदत्तेति विख्यातः सर्वदेवैर्नमस्कृतः ॥
[*ऐन्द्रं पदं हि यो भुङ्क्ते सांप्रतं वासवो दिवि] ॥ ३३
एतत्ते सर्वमाख्यातं सृष्टिसंबन्धकारणम् । अन्यच्चैव प्रवक्ष्यामि यत्पृच्छसि महामते ॥ ३४

व्यास उवाच—

धर्माङ्गदो महाप्राज्ञो रुक्माङ्गदसुतो बली । आद्ये कृतयुगे प्राप्ते सृष्टिकाले स वासवः ॥
तत्कथं देवदेवेश ह्यन्यो धर्माङ्गदो भुवि ॥ ३५
अन्यो धर्माङ्गदो राजा किंवाऽयं त्रिदशाधिपः । एतं मे संशयं जातं तद्भवांश्छेत्तुमर्हति ॥ ३६

ब्रह्मोवाच—

हन्त ते कीर्तयिष्यामि सर्वसंदेहनाशनम् । देवस्य लीला सृष्ट्यर्थं वर्तते द्विजसत्तम ॥ ३७
यथा वाराश्च पक्षाश्च मासाश्च ऋतवो यथा । संवत्सराश्च मनवो यथा यान्ति युगानि च ॥ ३८
तथा कल्पाः समायान्ति व्रजाम्येवं जनार्दनम् । अहमेव महाप्राज्ञ मयि यान्ति चराचराः ॥३९
पुनः सृजति योगात्मा पूर्ववद्विश्वमेव हि । पुनश्चाहं पुनर्वेदाः पुनस्ते देवता द्विजाः ॥ ४०
तथा भूपाश्च ते सर्वे प्रजाश्चैव तथाऽखिलाः । प्रभवन्ति महाभाग विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ४१
पूर्वकल्पे महाभागो यथा रुक्माङ्गदो नृपः । तथा धर्माङ्गदश्चायं संजातः ख्यातिमान्द्विज ॥ ४२

---

* ग. घ. ज. ट. ड. पुस्तकस्थोऽयं पाठः । * क ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. कृपां । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ठ. ध्यानेन ज्ञानम° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. हि काममपि पूरय मेऽद्य कृष्ण दू° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °श्च महादेव म° । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ड. ढ. रुक्माङ्गदो । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. तात । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °त्मा मत्पूर्वं विश्व° । ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. °वं स्वचरित्रे समाविलाः ।

रामादयो महाप्राज्ञा ययातिनहुषादयः। मन्वादयो महात्मानः प्रभवन्ति लयन्ति च ॥ ४३
ऐन्द्रं पदं प्रभुञ्जन्ति राजानो धर्मतत्पराः। यथा धर्माङ्गदो वीरः प्रभुनक्ति महत्पदम् ॥ ४४
एवं देवाश्च वेदाश्च पुराणस्मृतिपूर्वकाः। एतत्सर्वं समाख्यातं तवाग्रे द्विजसत्तम ॥
चरितं सुव्रतस्याथ पुण्यं सुगतिदायकम् ॥ ४५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे ऐन्द्रे सुव्रतोपाख्यानं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३४०

अथ द्वाविंशोऽध्यायः।

ऋषय ऊचुः—
विचित्रेयं कथा पुण्या सर्वधर्मप्रदायिनी। सर्वपापहरा प्रोक्ता भवता वदतां वर ॥ १
सृष्टिसंबन्धमेतं[3] नस्तद्भवान्वक्तुमर्हति। पूर्वमेव कथं सृष्टिर्विस्तरात्सूतनन्दन ॥ २
सूत उवाच—
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि सृष्टिसंहार[4]कारणम्। श्रुतमात्रेण यस्यापि नरः सर्वज्ञतां व्रजेत् ॥ ३
हिरण्यकशिपुर्यो हि तेन व्याप्तं जगत्रयम्। तपसाऽऽराध्य ब्रह्माणं वरं प्राप सुदुर्लभम् ॥ ४
[*तस्माद्देवान्महाभागादमरत्वं तथैव च। देवाँल्लोकान्समं व्याप्य प्रभुत्वं स्वयमर्जितम् ॥ ५
ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयो वेदपारगाः। नागाश्च किंनराः सिद्धा यक्षाश्चैव तथाऽपरे ॥] ६
ब्रह्माणं तं पुरस्कृत्य जग्मुर्नारायणं प्रभुम्। क्षीरसागरसंसुप्तं योगनिद्रां गतं प्रभुम् ॥
संविबोध्य महास्तोत्रैर्देवाः प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ७
संविबुद्धे तु देवेशे वृत्तान्तं सुदुरात्मनः। आचचक्षुर्महात्मानः समाकर्ण्य जगत्पतिः ॥ ८
नृसिंहरूपमास्थाय तं जघान महाबलम्। [*पुनर्वाराहरूपेण हिरण्याक्षं महाबलम्] ॥ ९
तद्वधाच्चैव संतप्ता असुरा युयुधुश्च तम्। सोऽप्यन्यांश्च जघानाथ दानवान्घोरदर्शनान् ॥ १०
एवं वै तेषु नष्टेषु दानवेषु महात्मसु। [†अन्येषु तेषु नष्टेषु दितिपुत्रेषु वै तदा]॥ ११
पुनः स्थानं हि प्राप्तेषु देवेषु च महात्मसु। यज्ञेष्वथ प्रवृत्तेषु सर्वेषु धर्मकर्मसु ॥ १२
स्वस्थेषु सर्वलोकेषु दितिर्वै दुःखपीडिता। पुत्रशोकेन संतप्ता हाहाभूता विचेतना ॥ १३
भर्तारं सूर्यसंकाशं तपस्तेजःसमन्वितम्। दातारं च महात्मानं भर्तारं कश्यपं तदा ॥ १४
भक्त्या प्रणम्य विप्रेन्द्र तमुवाच महामतिम्। भगवन्नष्टपुत्राऽहं कृता देवेन चक्रिणा ॥ १५
दैत्याश्च दानवाः सर्वे देवैश्चैव निपातिताः। पुत्रशोकानलेनाहं संतप्ता मुनिसत्तम ॥ १६

---

* क ख. ङ. च. छ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः। † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः। * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः।

---

१ क. ख. ग. घ. च. छ. ज. झ. ट. ड. °राणाः स्मृ°। २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °म्। अव्यक्तं ते महाभाग प्रब्रवीमि तवाग्रतः। इ°। म. घ. ट. °म्। अन्यत्किं ते प्रवक्ष्यामि भवतां यद्विरोचते। इ°। ३ ग. घ. ज. ट. संहारमे°। ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. °संबन्धका°। ५ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °लयस्तदा। सं°। ६ क. ख. ङ. च. छ. झ ड. ढ. °म्। उद्धृता वसुधा पुण्या चासुरं घातितं तदा। सो°। ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. दुष्टेषु।

ममाऽऽनन्दकरं पुत्रं सर्वतेजोहरं[1] विभो । सुबलं चारुसर्वाङ्गं[2] रवितेजःसमप्रभम् ॥ १७
बुद्धिमन्तं च सर्वज्ञं ज्ञातारं सर्वदेहिनाम् । तपस्तेजःसमायुक्तं[3] वेदज्ञं वेदपारगम् ॥ १८
[*ब्रह्मज्ञं ज्ञानवेत्तारं देवब्राह्मणपूजकम् ।] जेतारं सर्वलोकानां †ममाऽऽनन्दकरं द्विज ॥ १९
सर्वलक्षणसंपन्नं पुत्रं मे दीयतां विभो । एवमाकर्ण्य वै तस्याः कश्यपो वाक्यमुत्तमम् ॥ २०
कृपाविष्टमनास्तुष्टो दुःखितां तां द्विजोत्तमः । समुवाच महाभागः कृपणां दीनमानसाम् ॥ २१
तस्याः शिरासि संन्यस्य स्वहस्तं भावतत्परम् । भविष्यति महाभागे यादृशो वाञ्छितः सुतः २२
एवमुक्त्वा जगामासौ मेरुं गिरिवरोत्तमम् । तपस्तेपे निरालम्बा साधयन्परमद्युतिः ॥ २३
एतस्मिन्नन्तरे सा तु गर्भं दधार चोत्तमम् । सा दितिः सर्वधर्मज्ञा चारुकर्मा मनस्विनी ॥ २४
शतवर्षप्रमाणं तु शुचिष्मती बभूव ह । तयाऽथ जनितः पुत्रो ब्रह्मतेजःसमन्वितः ॥ २५
[*अथ कश्यप आयातो हर्षेण महताऽन्वितः] । चकार नाम मेधावी तस्य पुत्रस्य सत्तमः २६
बल इत्यब्रवीद्विप्रो नाम तत्सदृशो महान् । एवं नाम च कृत्वाऽथ व्रतबन्धं चकार सः ॥ २७
प्राह पुत्र महाभाग ब्रह्मचर्यं प्रसाधय । एवमेतत्करिष्यामि तद्वाक्यं जगृहे च सः ॥ २८
वेदस्याध्ययनं कुर्याद्ब्रह्मचर्येण सुव्रतः । एवं वर्षशतं जातं तस्यैवं च तपस्यतः ॥ २९
मातुः समीपमायाति तपस्तेजःसमन्वितः । तपोवीर्यमयं दिव्यं ब्रह्मचर्यं महात्मनः ॥ ३०
दितिः पश्यति पुत्रस्य हर्षेण महताऽन्विता । तमुवाच महात्मानं बलं पुत्रं तपस्विनम् ॥ ३१
मेधाविनं महाप्राज्ञं प्रज्ञाज्ञानविशारदम् । त्वयि जीवति भो वत्स प्रजीवन्ति सुता मम ॥ ३२
हिरण्यकशिपाद्याश्च ये हताश्चक्रपाणिना । वैरं साधय मे वत्स जहि देवान्रिपून्रणे ॥ ३३
दनुश्च तमुवाचाथ बलं पुत्रं महाबलम् । आदाविन्द्रं हि देवेशं द्रुतं सूदय पुत्रक ॥ ३४
पश्चाद्देवान्निपात्यैतास्ततो गरुडवाहनम् । तथा चाऽऽकर्ण्य सा देवी ह्यदितिः पतिदेवता ॥ ३५
दुःखेन महताऽऽविष्टा पुत्रमिन्द्रमभाषत । दितिपुत्रो महातेजा महाकायो व्यवर्धितः ॥ ३६
देवानां हि वधार्थाय तपस्तेपे निरञ्जने । एवं जानीहि देवेश यदि क्षेममिहेच्छसि ॥ ३७
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याः स मातुः पाकशासनः । चिन्तामवाप दुःखेन महतीं देवराट् तदा ॥ ३८
महाभयेन संत्रस्तश्चिन्तयामास वै तदा । कथमेनं हनिष्यामि वेदधर्मविदूषकम् ॥ ३९
इति निश्चित्य देवेशो बलस्य निधनं प्रति । एकदा तु बलः सायं संध्यार्थं सिंधुमागतः ॥ ४०
कृष्णाजिनेन दिव्येन दण्डकाष्ठेन राजितः । अमलेनापि पुण्येन ब्रह्मचर्येण तेजसा ४१
सागरस्योपकण्ठे तं संध्यासनमुपागतम् । जपमानं तु तं दैत्यं दर्शयामास वासवः ॥ ४२
वज्रेण पाटयामास देवेन्द्रोऽसौ बलं तदा । एवं निपतितं दृष्ट्वा गतसत्त्वं गतं भुवि ॥
हर्षेण महताऽऽविष्टो देवराण्मुमुदे तदा ॥ ४३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † अ. पुस्तके "देवब्राह्मणकण्टकम्" इति पाठो वर्तते तथाऽपि पूर्वार्धे "देवब्राह्मणपूजकम्" इति विशेषणविरोधादन्यपुस्तकात् 'ममाऽऽनन्दकरं द्विज' इति पाठो मूले निवेशितः ॥ * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °रं देवते° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड ढ. °वेपण्डितम् । ज. °वेप्राणिनाम् । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °क्तं सुबलं चारुलक्षणम् । ४ क ख. च. छ. ड °णे । सा दितिस्तमु° । ५ क. ख. च. छ. झ. ढ. तयोराक° । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °हाकायो वर्धते ब्रह्मतेजस । दे° । ७ अ. °पस्तप्यञ्जगाद ह । दिवं अहीहि । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तेन सः । सा° । ९ क ख. ङ. च छ. झ. ढ. °नं सुशान्तं सं° ।

एवं निपातितं दैत्यं दितिनन्दनमेव च[1]। वीक्ष्योत्सवं चकाराऽऽशु सुखेन पाकशासनः ॥ ४४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे बलदैत्यवधो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४३८४

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

हतं श्रुत्वा[2] दितिः पुत्रमिन्द्रेण तु महाद्विजाः । दुःखिता करुणं कृत्वा रुरोद च भृशं तथा ॥ १
भर्तारं च पुनः प्राप्य स्वदुःखं समुवाच ह । तव पुत्रो महापाप इन्द्रः सुरगणेश्वरः ॥ २
सागरोपगतं दृष्ट्वा[3] मम पुत्रं बलं तथा । वज्रेण पातयामास जपमानं सनातनम् ॥ ३
एवं श्रुत्वा ततः क्रुद्धो मरीचितनयस्तदा । क्रोधेन महताऽऽविष्टः प्रजज्वालेव वह्निना ॥ ४
अवलुञ्च्य जटामेकां जुहावासौ द्विजोत्तमः । इन्द्रस्यैव वधार्थाय पुत्रमुत्पादयाम्यहम् ॥ ५
तस्मात्कुण्डात्समुत्पन्नो हुताशनमुखादपि । कृष्णाञ्जनचयोपेतः पिङ्गाक्षो भीषणाकृतिः ॥ ६
दंष्ट्राकरालवक्त्रान्तो जगतां भयदायकः । महासत्त्वनिभो घोरो मृगचर्मधरस्तथा ॥ ७
सखड्गस्तेजसा दीप्तो महामेघोपमो बली । उवाच कश्यपं विप्रमादेशो मम दीयताम् ॥ ८
कस्मादुत्पादितो विप्र भवता कारणं वद । तमहं साधयिष्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ९

कश्यप उवाच—

अस्या मनोरथं पुत्र पूरयस्व ममैव हि । आदित्याख्यं महाप्राज्ञ जहि इन्द्रं दुरात्मकम् ॥ १०
निहते देवराजे तु पदमैन्द्रं प्रभुङ्क्ष्व च । एवं तेन समादिष्टः कश्यपेन महात्मना ॥ ११
वृत्रस्तु ह्युद्यमं चक्रे तस्येन्द्रस्य वधाय च । चतुर्वेदस्य[4] चाभ्यासं स चक्रे पौरुषान्वितः ॥ १२
बलं वीर्यं तथा क्षात्रं तेजोधैर्यसमन्वितम् । [*दृष्ट्वा वृत्रस्य दैत्यस्य सहस्राक्षो भयातुरः] ॥ १३
उपायश्चिन्तितस्तस्य वृत्रस्यापि दुरात्मनः[5] । वधार्थं देवराजेन ह्याहूयासौ महामुनीन् ॥
सप्तर्षीन्प्रेषयामास वृत्रं दैत्येश्वरं प्रति ॥ १४
भवन्तस्तत्र गच्छन्तु यत्र वृत्रः स तिष्ठति । संधिं कुर्वन्तु वै तेन सार्धं मम मुनीश्वराः ॥ १५
एवं तेन समादिष्टा मुनयः सप्त ते तदा । वृत्रासुरं गताः प्रोचुः सहस्राक्षः प्रयाचति ॥ १६
सख्यं कर्तुं प्रयच्छेत्स क्रियतां दैत्यसत्तम । [†ऋषयः सप्त तत्त्वज्ञा ऊचुर्वृत्रं महाबलम् ॥ १७
सहस्राक्षो महाप्राज्ञो भवता सह सत्तम । मैत्रमिच्छति वै कर्तुं तत्कथं न करोषि किम्] ॥ १८
अर्धमैन्द्रं पदं वीर स त्वं भुङ्क्ष्व सुखेन वै । वक्ति त्वामेवमिन्द्रोऽपि ह्यसुरा देवतास्तथा[6] ॥
कुरु मैत्रीं तु तैः सर्वैर्वैरं दूरे विसृज्य वै ॥ १९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गत पाठोऽयं ट. पुस्तकस्थः। †एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः।

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. च। राज्यं चकार धर्मात्मा सु° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °त्वा तया पुत्रं सुबलं बलमेव च । रुदितं करुणं कृत्वा हाहा कष्टं भृशं मम । एवं सुकरुणं कृत्वा बहुकालं तपस्विनी। सा गता कश्यपं कान्तं तमुवाच यशस्विनी । तव । ३ क. ख. ग. घ. ङ च. छ. झ. ट. ड. ढ. °दृष्ट्वा बलं मे महालक्षणम् । व° । ४ क. ख. ग. घ. ङ च. छ. झ. ट. ड. ढ. धनुर्वेदस्य । ५ क. ख. च. झ. महात्मनः । ६ क. ख. ग. ङ. च छ. झ. ड. ढ. °था । सुखं वर्तन्तु ते सर्वे वैरं ।

वृत्र उवाच—

यदि सत्येन देवेन्द्रो मैत्रमिच्छति सत्तमः । सत्यमाश्रित एवाहं करिष्ये नात्र संशयः ॥ २०
छद्ममेवं पुरस्कृत्य इन्द्रो द्रोहं समाचरेत् । तदा किं क्रियते विप्रा इत्यर्थे प्रत्ययं हि किम् ॥ २१
अथर्षयस्त्विन्द्रमूचुरित्यर्थप्रत्ययं वद । तत्र त्वं सत्यतां ब्रूहि यदि मैत्रमिहेच्छसि ॥ २२

इन्द्र उवाच—

यद्यसत्येन वर्तेऽहं भवद्भिः सह च्छद्मना । ब्रह्महत्यादिकैः पापैर्लिप्येऽहं नात्र संशयः ॥ २३
[*ते वृत्रं दैत्यनाथं तं पुनरूचुर्महौजसः । ब्रह्महत्यादिकैः पापैर्लिप्येऽहं नात्र संशयः] ॥ २४
इत्युवाच महाप्राज्ञ त्वामेवं स पुरंदरः । एतेन प्रत्ययेनापि सख्यं कुरु महामते ॥ २५

वृत्र उवाच—

भवतां शिष्टधर्मेण सत्येन तेन तस्य च । मैत्रमेवं करिष्यामि तेन सार्धं द्विजोत्तमाः ॥ २६
वृत्रमिन्द्रस्य संस्थानं नीतं ब्राह्मणपुङ्गवैः । इन्द्रस्तमागतं दृष्ट्वा वृत्रमित्रार्थमुद्यतम् ॥ २७
सिंहासनात्समुत्थाय ह्यर्घमादाय सत्वरः । ददौ तस्मै स धर्मात्मा वृत्राय द्विजसत्तमाः ॥ २८
अर्धं भुङ्क्ष्व महाप्राज्ञ ऐन्द्रमेवं महत्पदम् । वर्तितव्यं सुखेनापि चाऽऽवाभ्यां दैत्यसत्तम ॥ २९
एवं विश्वासयन्दैत्यं वृत्रं मैत्रेण वै तदा । तेषु तेषु च कार्येषु च्छद्मना द्विजसत्तमाः ॥ ३०
छिद्रं पश्यति दुष्टात्मा वृत्रस्यैवं सदैव हि । निराधारत्वमिन्द्रोऽपि दिवारात्रौ प्रवर्तते ॥ ३१
वृत्रस्य पश्यन्स च्छिद्रं छद्मनाऽपि महात्मनः । उपायं चिन्तयामास वृत्रहत्यै महाबलः ॥ ३२
रम्भा संप्रेषिता तेन मोहायास्यासुरस्य वै । येन केनाप्युपायेन यथाऽहं घातये शुभे ॥ ३३
तथा कुरुष्व कल्याणि संमोहाय सुरद्विषः । वनं पुण्यं महद्दिव्यं पुण्यपादपशोभितम् ॥ ३४
बहुपुष्पफलोपेतं मृगपक्षिसमाकुलम् । विमानैरद्भुतैर्दिव्यैः परितः परिशोभितम् ॥ ३५
दिव्यगन्धर्वसंगीतं भ्रमराकुलितं सदा । कोकिलानां रुतैः पुण्यैः सर्वत्र मधुरायते ॥ ३६
[†शिखिसारङ्गनादैश्च सर्वर्तुकुसुमाकुलम्] । दिव्यैस्तु चन्दनैर्वृक्षैः सर्वत्र समलंकृतम् ॥ ३७
[*वापीकूपतडागैश्च जलपूर्णैर्मनोहरैः । कमलैः शतपत्रैश्च पुष्पितैः समलंकृतम् ॥ ३८
देवगन्धर्वसिद्धैश्च चारणैश्चैव किंनरैः] । मुनिभिः शुशुभे दिव्यैर्देवोद्यानवनेन च ॥ ३९
अप्सरोगणसंकीर्णनानाकौतुकमङ्गलैः । हेमप्रासादसंबाधैर्दण्डच्छत्रैश्च चामरैः ॥ ४०
[†कलशैश्च पताकाभिः सर्वत्र समलंकृतम्] । वेदध्वनिसमाकीर्णं गीतध्वनिसमाकुलम् ॥ ४१
एवं नन्दनमासाद्य सा रम्भा चारुहासिनी । अप्सरोभिः समं तत्र क्रीडत्येवं विलासिनी ॥४२

सूत उवाच—

एकदा तु स वृत्रो वै जगाम नन्दनं वनम् । कतिभिर्दानवैः सार्धं विश्वस्तः परया मुदा ॥ ४३
अलक्ष्यो भ्रमते पार्श्वे तस्यैव च महात्मनः । देवराजः स विप्रेन्द्राश्छिद्रान्वेषी विशङ्कितः ॥ ४४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. °यं वदेत् । अ° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °दा । गतेषु तेषु विप्रेषु स्वस्थानं द्वि° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. प्राचिन्तयेत् । ४ ग. घ. °मानमन्दिरैर्दिव्यैः सर्वत्र प° । ट °मानवापिकारामैः सर्वत्र प° । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °र्धं मदया परया गतः । अ° ।

स हि वृत्रो महाप्राज्ञो विश्वस्तः सर्वकर्मसु । इन्द्रं मित्रं परं ज्ञात्वा भयं चक्रे न तस्य सः ॥ ४५
भ्रममाणो वनं पश्येत्सर्वत्र परमं शुभम् । सुरम्यं कौतुकवनं वनिताशतसंकुलम् ॥ ४६
चन्दनस्यापि वृक्षस्य च्छायां शीतां शुभान्विताम् । समाश्रित्य विशालाक्षी रम्भा तत्र च दीव्यति ४७
सखीभिस्तु महाभागा दोलारूढा यशस्विनी । गायते सुस्वरं गीतं सर्वविश्वप्रमोहनम् ॥ ४८
तत्र वृत्रः समायातः कामाकुलितमानसः । दोलारूढां समालोक्य रम्भां तां सुमनोरमाम् ॥ ४९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वृत्रवञ्चने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४३३

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

इयं तु का गायति चारुलोचना विलासयन्ती परितो वनं च ॥
अतीव शोभां लभते मनोहरा ह्यपूर्वभावैः परिमोहयन्ती ॥ १
[*दृष्ट्वा स रम्भां कमलायताक्षीं पीनस्तनीं चन्दनचर्चिताङ्गीम् ।
पद्मानना कामगृहं न वैषा नो वा रतिश्चारुमनोहरेयम् ॥] २
संपूर्णभावां परिरूपयुक्तां कामाङ्गलीलामतिमादधानाम् ।
पश्यामि चैनां च सुकाममोहितां यास्यामि पृच्छामि च का भवेत्सा ॥ ३
इतीव दैत्यः सुविचिन्तयानः कालेन मुग्धः स च कालनोदितः ।
रम्भां तु तां तत्र जगाम सत्वरमुवाच वै दीनमनाः सुलोचनाम् ॥ ४
कस्यासि वा सुन्दरि केन सेविता किं नाम ते पुण्यतमं वदस्व मे ॥
तवैव रूपेण महातितेजसा मुग्धोऽस्मि बाले मम वश्यतां व्रज ॥ ५

एवमुक्ता विशालाक्षी प्राह कामातुरं प्रति । अहं रम्भा महाभाग क्रीडार्थं वनमुत्तमम् ॥ ६
सखीभिः सहिता याता नन्दनं कामदं शुभम् । त्वं च को वा किमर्थं हि मम पार्श्वमुपागतः ॥७

वृत्र उवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि योऽहं बाले समागतः । हुताशनात्समुत्पन्नः कश्यपस्य सुतः शुभे ॥ ८
सखाऽहं देवदेवस्य शक्रस्यापि शुभानने । ऐन्द्रं पदं वरारोहे ह्यर्धं मे भुक्तिमागतम् ॥ ९
अहं वृत्रः कथं देवि मां चैवं त्वं न विन्दसि । त्रैलोक्यं वशमायातं पश्य मे वरवर्णिनि ॥ १०
अहं शरणमायातः कामाद्बिभ्मि वरानने । रमस्व मां विशालाक्षि कामेनाऽऽकुलितं प्रिये ॥ ११

रम्भोवाच—

वशगाऽहं तवैवाद्य भविष्यामि न संशयः । यद्यद्वदाम्यहं वीर तत्तत्कार्यं त्वयैव हि ॥ १२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. च छ. झ. ड. ढ. मुपुण्यदां । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °सभावैः परिविश्वमोहना । अतीव बाला शुशुभे मनोहरा संपूर्णभावैः परिमोहयेज्जनम् । ट° ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °ङ्गशीलामतिशीलभावाम् । प° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ड. ढ. °म् । यास्याम्यहं वश्यमिहैव ह्यस्या मनोभवेनाद्य इहैव प्रेषितः । इ° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. कामेन । ६ क. ख. ङ. च छ. झ. ट. ढ. °तः । समातुरस्तत्र । ङ. °तः । कामातुरस्तत्र । ७ क. च. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. प्रेषिता । ८ क ख. च. छ. झ. ट. ढ. °माद्रक्ष व° ।

एवमस्तु महाभागे तत्तत्सर्वं करोम्यहम् । एवं संभाषणं कृत्वा तया सह महाबलः ॥ १३
तस्मिन्वने महापुण्ये रेमे दानवसत्तमः । तस्या गीतेन नृत्येन हास्येन [१]चलितेन वा ॥ १४
अतिमुग्धो महादैत्यः स तस्याः सुरतेन च । तमुवाच महा[२]भागं दानवं सा वरानना ॥ १५
सुरापानं कुरुष्वेति पिबस्व मधुमाधवीम् । तामुवाच विशालाक्षीं रम्भां शशनिभाननाम् ॥ १६
पुत्रोऽहं ब्राह्मणस्यापि वेदवेदाङ्गपारगः । सुरापानं कथं भद्रे करिष्यामि विनिन्दितम् ॥ १७
त[३]या तु रम्भया देव्या प्रीत्या दत्ता सुरा हठात् । तस्या दाक्षिण्यभावैस्तु सुरापानं कृतं तदा १८
अतिमुग्धः सुरापानाज्ज्ञानभ्रष्टोऽभवत्तदा । [४]तदन्तरे सुरेन्द्रेण वज्रेण निहतस्तथा॥ * १९
ब्रह्महत्यादिकैः पापैः स लिप्तो वृत्रहा ततः । ब्राह्मणास्तु ततः प्रोचुरिन्द्र पापं कृतं त्वया ॥२०
अस्मद्वाक्यात्तु विश्वस्तो वृत्रो नाम महाबलः । हतो विश्वासभावेन एवं पापं त्वया कृतम् ॥२१

इन्द्र उवाच—

येन केनाप्युपायेन हन्तव्योऽरिः सदैव हि । देवब्राह्मणहन्ता च यज्ञधर्मस्य कण्टकः ॥ २२
निहतो दानवो दुष्टो लोकानां च विनाशकृत् । किमर्थं कुपिता यूयमेतन्न्यायस्य लक्षणम् ॥ २३
विचारश्चापि कर्तव्यो भवद्भिर्द्विजसत्तमाः । पश्चात्कार्यं प्रकर्तव्यं न्याय्यान्याय्यं विचिन्त्यताम् ॥
एवं संबोधिता विप्रा इन्द्रेणापि महात्मना । ब्रह्मादिभिः सुरैः सर्वैर्बोधितास्ते च सत्तमाः ॥
जग्मुः स्वस्थानमेवं हि निहते धर्मकण्टके ॥ २५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वृत्रासुरवधो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४५८

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

वृत्रं तु निहतं श्रुत्वा सा दितिर्दुःखपीडिता । पुत्रशोकेन तेनैव संदग्धा द्विजसत्तमाः ॥ १
उवाच च महात्मानं कश्यपं मुनिसत्तमम् । इन्द्रस्यापि सुदुष्टस्य वधार्थं मुनिपुंगवाः ॥ २
ब्रह्मतेजोमयं दिव्यं दुःसहं सर्वदैवतैः । पुत्रैकं दातुमर्होऽसि सुप्रियाऽहं यदा विभो ॥ ३

कश्यप उवाच—

निहतौ बलवृत्रौ तौ मम पुत्रौ महाबलौ । पापमाश्रित्य देवेन इन्द्रेणापि दुरात्मना ॥ ४
तस्यैव च वधार्थाय पुत्रमेकं ददाम्यहम् । [†वर्षाणां तु शतैकं त्वं शुचिर्भव यशस्विनि]॥ ५
एवमुक्त्वा स योगीन्द्रो हस्तं शिरसि वै तदा । दत्त्वा दित्या सहैवासौ गतो मेरो[५]स्तपोवनम् ॥६
तप आस्थाय सा देवी [६]तपन्ती वह्निशालिनी । [७]शुचिष्मती सदा भूत्वा पुत्रार्थं द्विजसत्तमाः ॥ ७
ततो देवैः सहस्राक्षो ज्ञात्वा तस्यास्तमुद्यमम् । दित्याश्चैवं महाभागा अ[८]न्तरप्रेक्षकोऽभवत् ॥ ८

* अत्र "छ" चिह्नानेतपुस्तके "श्रुत्वा सप्तर्षयः क्रुद्धास्तत्राऽऽगत्येन्द्रमब्रुवन्" इति श्लोकार्धं दृश्यते । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. ललितेन । २ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट ड. ढ. °भागा वृत्रं दानवसत्तमम् । सु° । ३ झ. °या दैत्यं प्रीत्या वै वशमानितम् । त° । ४ छ. तत इन्द्रेण संसुप्तं वज्रेणापि हतं तदा । ब्र° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °श्चात्कोपं प्र° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. तपोवननिवासिनी । ७ ञ. सुदुःखिता । ८ ञ. °न्तरिक्षगतोऽभ° ।

पञ्चविंशाब्दिको भूत्वा देवराड्देवतापसः । ब्राह्मणस्य च रूपेण तस्याश्चान्तिकमागतः ॥ ९
स तां प्रणम्य धर्मात्मा मातरं तपसाऽन्विताम् । तयोक्तस्तु सहस्राक्षो भवान्को द्विजसत्तम ॥ १०
तामुवाच सहस्राक्षः पुत्रोऽहं तव शोभने । ब्राह्मणो वेदविद्वांश्च धर्मं जानामि सुव्रते ॥
तपसस्तव साहाय्यं करिष्ये नात्र संशयः ॥ ११
शुश्रूषति स चैवं हि मातरं तां तपस्विनीम् । तमिन्द्रं सा न जानाति आगतं दुष्टकारिणम् ॥ १२
धर्मपुत्रं विजानाति शुश्रूषन्तं दिने दिने । अङ्गं संवाहयेदेव्याः पादौ प्रक्षालयेत्तथा ॥ १३
फलं पुष्पं पयः पत्रं वल्कलाजिनमेव च । ददात्येवं स धर्मात्मा प्रीत्या तस्यै सदैव हि ॥ १४
भक्त्या संतोषिता तस्य संतुष्टा तमभाषत । पुत्रे जाते महापुण्य इन्द्रे च निहते सति ॥ १५
कुरु राज्यं महाभाग पुत्रेण मम दैवकम् । एवमस्तु महाभागे त्वत्प्रसादाच्छुचिस्मिते ॥ १६
तस्याश्चैवान्तरं प्रेप्सुरभवत्पाकशासनः । पूर्णे वर्षशते तस्या ददर्शान्तरमीश्वरः ॥ १७
अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् । सुप्ता पश्चाच्छिरः कृत्वा मुक्तकेशा सुविह्वला ॥ १८
निद्रामाहारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः । वज्रपाणिस्ततो गर्भं सप्तधा विचकर्त ह ॥ १९
वज्रेण तीक्ष्णधारेण रुरोद उदरे स्थितः । स गर्भस्तत्र विप्रेन्द्रा इन्द्रहस्तगतेन वै ॥ २०
रुदमानं महागर्भं तमुवाच पुनः पुनः । शतक्रतुर्महातेजा मा रोदीरित्यभाषत ॥ २१
[*सप्तधा कृतवाञ्शक्रस्तं गर्भं दितिजं पुनः ।] पुनः स रोदमानं तमेकैकं सप्तधाऽकरोत् ॥ २२
ते वै जातास्तु मरुतो देवाः सर्वे महौजसः । यथा इन्द्रेण वै प्रोक्ता बभूवुर्नामतस्तथा ॥ २३
अनिवार्यमहाकायास्तीव्रतेजःपराक्रमाः । एकोनाश्च बभूवुस्ते पञ्चाशन्मरुतस्ततः ॥ २४
मरुतो नाम ते ख्याता इन्द्रमेव समाश्रिताः । भूतानामेव सर्वेषां रोचयन्तो जगन्महत् ॥ २५
वरं देवनिकायेषु हरिः प्रादात्प्रजापतिः । [†क्रमशस्तानि राज्यानि पृथुपूर्वाणि तानि वै ॥ २६
स देवः पुरुषः कृष्णः सर्वव्यापी जगद्गुरुः । तपोजिष्णुर्महातेजाः सर्व एकः प्रजापतिः] ॥ २७
पर्जन्यः पावकः पुण्यः सर्वात्मा सर्व एव हि । तस्य सर्वमिदं पुण्यं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २८
भूतसर्गमिदं सम्यक्छ्रुत्वाऽथ द्विजसत्तमाः । न किंचिद्भयमस्तीह परलोकभयं कुतः ॥ २९
इमां सृष्टिं महापुण्यां सर्वपापहरां शुभाम् । यः शृणोति नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३०
स हि धन्यश्च पुण्यश्च स हि सत्यसमन्वितः । यः शृणोति इमां सृष्टिं स याति परमां गतिम् ॥ ३१
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ३२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे मरुदुत्पत्तिर्नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४४९०

अथ षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

स प्रभुः सर्वदेवस्तु ह्यभ्यषिच्य ततो नृपम् । पृथुं वेनस्य तनयं सर्वराज्ये महाप्रभुः ॥ १

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. पुस्तकस्थः । † क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °व तोपमः । ब्रा° । २ क. ख. घ. च. छ. झ. ढ °ग इन्द्रेण सम° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °दाद्भविष्यति । त° । ४ क. च. अतिवीर्यमहाकोपास्ती° । ५ ङ °माः । नाऽऽवृत्तिभय° । ६ अ. °च—स्वयंभूः स° । ७ क. ख. च. °वैसस्त्व महाप्रभुम् । म° ।

महाबाहुं महाकायं यथेन्द्रं च सुरेश्वरम् । क्रमेणापि ततो ब्रह्मा राज्यानि सुविचार्य हि ॥ २
यद्यस्यापि भवेद्योग्यं दातुं तदुपचक्रमे । वृक्षाणां ब्राह्मणानां च ग्रहर्क्षाणां तथैव च ॥ ३
सोमं राज्येऽभ्यषिञ्चच्च तपसां च महामतिः । धर्माणां सर्वयज्ञानां पुण्यानां सौम्यतेजसा ॥ ४
अपां मध्ये तथा देवं तीर्थानां हि तथैव च । वरुणं सोऽभ्यषिञ्चद्वै रत्नानां च द्विजोत्तम ॥ ५
अन्येषां सर्वयक्षाणां राज्ये वैश्रवणं पुनः । विष्णुमेव महाभागमादित्यानां पितामहः ॥ ६
राज्ये संस्थापयामास तीर्थानां हितहेतवे । सर्वेषामेव पुण्यानां दक्षमेव प्रजापतिम् ॥ ७
समर्थं सर्वधर्मज्ञं प्रजापतिगणेश्वरम् । दैत्यानां दानवानां च विष्णुतेजःसमन्वितम् ॥ ८
प्रह्लादं स्थापयामास स हि राज्ये प्रजापतिः । यमं वैवस्वतं धर्मं पितृराज्येऽभ्यषिञ्चयत् ॥ ९
यक्षराक्षसभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् । योगिनीनां च सर्वासां [*वेतालानां महात्मनाम् ॥ १०
कङ्कालानां हि सर्वेषां कूष्माण्डानां तथैव च । पार्थिवानां तु सर्वेषां] गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ११
पर्वतानां हि सर्वेषां हिमवन्तं महागिरिम् । नदीनां च तडागानां वापिकानां तथैव च ॥
[†कुण्डानां कूपराज्ये हि दिव्येषु च सुरेश्वरः] ॥ १२
सागराणां च सर्वेषां पुष्करं तीर्थमुत्तमम् । गन्धर्वाणां च सर्वेषां पुण्यात्मानं महाबलम् ॥ १३
नाम्ना चित्ररथं राज्ये सोऽभ्यषिञ्चत्सुरेश्वरः । नागानां पुण्यवीर्याणां वासुकिं च चतुर्मुखः ॥ १४
सर्पाणां तु तथा राज्येऽभ्यषिञ्च स तक्षकम् । वारणानां तथा राज्ये स चैरावणमादिशत् ॥ १५
अश्वानां चैव सर्वेषामुच्चैःश्रवसमेव च । पक्षिणां चैव सर्वेषां वैनतेयमथापि सः ॥ १६
मृगाणां च ततो राज्ये ब्रह्मा सिंहमथाऽऽदिशत् । गोवृषं तु गवां मध्ये ह्यभ्यषिञ्चत्प्रजापतिः १७
वनस्पतीनां सर्वेषां प्लक्षं राजानमादिशत् । एवं राज्यानि पुण्यानि संस्थाप्य स पितामहः ॥ १८
दिशापालांस्ततो ब्रह्मा स्थापयामास सत्तमः । वैराजस्य तथा पुत्रं पूर्वस्यां दिश्यसिञ्चयत् ॥ १९
सुधन्वानं दिशः पालं राजानं सोऽभ्यषिञ्चयत् । दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ २०
पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषिञ्चयत् । पश्चिमायां तथा ब्रह्मा वरुणस्य प्रजापतेः ॥ २१
[*पुत्रं च पुष्करं नाम सोऽभ्यषिञ्चत्प्रजापतिः] । उत्तरस्यां दिशि ब्रह्मा नलकूबरमेव च ॥ २२
एवं चैवाभ्यषिञ्चच्च [†दिक्पालान्स महौजसः । यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ २३
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते । पृथुश्चैव महाभागो] ह्यभिषिक्तो नराधिपः ॥ २४
राजसूयादिभिः सर्वैरभिषिक्तः स एव च । विधिना विधिदृष्टेन स च राज्ये महीपतिः ॥ २५
चाक्षुषे नाम्न्यतीते तु मनौ चैव महौजसि । [*मन्वन्तरे महाभागा देवपुण्ये हितैषिणि] ॥ २६
ततो वैवस्वतायैव मनवे राज्यमादिशत् । विस्तरं चापि व्याख्यास्ये पृथोश्चैव महात्मनः ॥
यदि यूयं च विप्रेन्द्राः शुश्रूषथ ह्यतन्द्रिताः ॥ २७
एतदेव प्रतिष्ठानं महत्पुण्यं प्रकीर्तितम् । [†सर्वेष्वेव पुराणेषु त्वेवं हि निश्चितं सदा] ॥ २८

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. च. छ. झ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः ट. ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. °स जनताहि° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. °गरं स्थापितं पुण्यं सर्वतीर्थमनुत्त° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. वेददृष्टेन । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °स्ये मनोश्चै° ।

पुण्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्गवासकरं शुभम् । धन्यं पवित्रं विख्यातं पुत्रदं बुद्धिकारकम् ॥ २९
यः शृणोति नरो भक्त्या भावध्यानसमन्वितः । अश्वमेधसहस्रस्य पुण्यं संजायते ध्रुवम् ॥ ३०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे पृथुचरितप्रस्तावो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४५२०

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

विस्तरेण समाख्याहि जन्म तस्य महात्मनः । पृथोश्चैव महाभाग श्रोतुकामा वयं पुनः ॥ १
राज्ञा तेन यथा दुग्धा चेयं धात्री महात्मना । पुनर्देवैश्च पितृभिर्मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ २
यथा दैत्यैश्च नागैश्च वृक्षैश्च पर्वतादिकैः । [*शैलैश्चैव पिशाचैश्च गन्धर्वैः पुण्यकर्मभिः ॥ ३
ब्राह्मणैश्च तथा सिद्धैर्ब्राह्मणैर्भीमविक्रमैः । पूर्वमेव यथा दुग्धा ह्यन्यैश्चैव महात्मभिः] ॥
तेषामेव हि सर्वेषां विशेषं पात्रधारणम् ॥ ४
क्षीरस्यापि विधिं ब्रूहि विशेषं च महामते । वेनस्यापि नृपस्यैव पाणिरेव महात्मनः ॥ ५
मथितो मुनिभिः पूर्वं क्रुद्धैश्चापि महात्मभिः । अकस्मात्कारणं सर्वं सूतपुत्र वदस्व नः ॥ ६
विचित्रेयं महापुण्या कथा पातकनाशिनी । श्रोतुकामा वयं पुण्यां तृप्तिर्नैव प्रजायते ॥ ७

सूत उवाच—

वैन्यस्य च पृथोरेव तस्य विस्तरमेव च । जन्म वीर्यं यथा क्षात्रं पौरुषं द्विजसत्तमाः ॥ ८
प्रवक्ष्यामि यथा सर्वं चरितं तस्य धीमतः । शृणुध्वं भो महाभागा मत्तो वै द्विजसत्तमाः ॥ ९
अभक्ताय न वक्तव्यमश्रद्धाय शठाय च । सुमूर्खाय सुमोहाय कुशिष्याय तथैव च ॥ १०
उदासीनाय कूटाय धर्मनाशाय च द्विजाः । अन्यथा पठते यो हि निरयं च प्रयाति हि ॥ ११
भवन्तो भावयुक्ताश्च सत्यधर्मपरायणाः । भवतामग्रतः सर्वं चरितं पापनाशनम् ॥ १२
संप्रवक्ष्याम्यशेषेण शृण्वतां सुमहात्मनाम् । स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धन्यं वेदैश्च संमतम् ॥ १३
रहस्यमृषिभिः प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तमाः । यश्चैनं कथयेन्नित्यं पृथोर्वैन्यस्य विस्तरम् ॥ १४
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य नैव शोचेत्कृताकृतम् । सप्तजन्मार्जितं पापं श्रुतमात्रेण नश्यति ॥ १५
ब्राह्मणो वेदवेत्ता च क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रस्तु श्रवणात्सुखी १६
एवं फलमवाप्नोति पठनाच्छ्रवणादपि । पृथोर्जन्म चरित्रं च पवित्रं पापनाशनम् ॥ १७
धर्मगोप्ता महाप्राज्ञो वेदशास्त्रार्थकोविदः । अत्रिवंशसमुत्पन्नः पूर्वमत्रिसमः प्रभुः ॥ १८
स्रष्टा सर्वस्य धर्मस्य अङ्गो नाम प्रजापतिः । य आसीत्तस्य पुत्रो वै वेनो नाम प्रजापतिः ॥ १९

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °दं नृद्धि° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. °श्च यथा यक्षैर्यथा द्रुमैः । शै° । ३ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. महात्मभिः । ४ क. ख. च. ङ. झ. ट. ढ. °वं स कस्मादिह कारणात् । क्रुद्धैश्चैव महापुण्यैः मु° । ५ क. ख. ङ. च. छ झ. ढ. °मा महाभाग तृ° । ग. घ. ज. ट. ढ. °मा महापुण्यां तृ° । ६ ढ. च । श्रद्धाहीनाय कूटाय सर्वना° । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ढ. संमित° । ८ क. ख ग. घ. च. छ. झ. ट. ढ. °ति यः शृणोति न संशयः । पृ° । ९ अ. °मन्त्रिस° ।

धर्ममेवं परित्यज्य सर्वदैव प्रवर्तते । मृत्योः कन्या महाभागा सुनीथा नाम नामतः ॥ २०
तां तु अङ्गो महाभागः सुनीथामुपयेमिवान् । तस्यामुत्पादयामास वेनं धर्मप्रणाशनम् ॥ २१
मातामहस्य दोषेण वेनः कालात्मजात्मजः । निजधर्मं परित्यज्य ह्यधर्मनिरतोऽभवत् ॥ २२
कामाल्लोभान्महामोहात्पापमेव समाचरत् । वेदाचारमयं धर्मं परित्यज्य नराधिपः ॥ २३
अन्ववर्तत पापेन मदमत्सरमोहितः । वेदाध्ययनहीनाश्च प्रवर्तन्ते तदा द्विजाः ॥ २४
निःस्वाध्यायवषट्काराः प्रजास्तस्मिन्प्रजापतौ । प्रवृत्ता न पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ॥ २५
इत्युवाच स दुष्टात्मा ब्राह्मणान्प्रति नित्यशः । नाध्येतव्यं न होतव्यं न देयं दानमेव च ॥ २६
न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः । आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ २७
[*अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति पुनः पुनः]। मयि यज्ञा विधातव्या मयि होतव्यमेव च ॥२८
इत्यब्रवीत्सदा वेनो ह्यहं विष्णुः सनातनः । अहं ब्रह्माऽहमिन्द्रोऽस्मि रुद्रो मित्रः सदागतिः ॥
अहमेव सदा भोक्ता हव्यकव्यस्य नो परः ॥ २९
अथ ते मुनयः क्रुद्धा वेनं प्रति महाबलाः । ऊचुस्ते संगताः सर्वे राजानं पापचेतनम् ॥ ३०

मुनय ऊचुः—

राजा हि पृथिवीनाथः प्रजां पालयते सदा । धर्ममूर्तिः स राजेन्द्रस्तस्माद्धर्मान्हि रक्षयेत् ॥ ३१
वयं दीक्षां प्रविशामो यज्ञे द्वादशवार्षिकीम् । अधर्मं कुरु मा वेन नैष धर्मः सतामिति ॥ ३२
कुरु धर्मं महाराज सत्यपुण्यं समाचर । राजाऽहं पालयिष्यामि इति ते समयः कृतः ॥ ३३
तांस्तथा ब्रुवतो वीक्ष्य ऋषीन्दुर्वृत्तचेष्टितः । उवाचोद्धर्मगश्चासौ क्रुद्धोऽन्तक इवापरः ॥ ३४
ज्ञानवीर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि । प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः ॥ ३५
संमूढा न विदुर्नूनं भवन्तो मां विचेतसः । इमां दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं जलैस्तथा ॥ ३६
द्यां भुवं च रुन्धेयं नात्र कार्या विचारणा । यदा न शक्यते मोहादवलेपाच्च पार्थिवः ॥ ३७
अपनेतुं तदा वेनं ततः क्रुद्धा महर्षयः । विस्फुरन्तं ततो वेनं बलात्संगृह्य ते रुषा ॥ ३८
वेनस्य तस्य सव्योरुं ममन्थुर्जातमन्यवः । कृष्णाञ्जनचयोपेतमतिह्रस्वं विलक्षणम् ॥ ३९
दीर्घास्यं च विरूपाक्षं नीलकञ्चुकवर्चसम् । लम्बोदरं व्यूढकर्णमतिबाहुं दुरोदरम् ॥ ४०
ददृशुस्ते महात्मानो निषीदेत्यब्रुवंस्ततः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा निषसाद भयातुरः ॥ ४१
पर्वतेषु वनेष्वेव तस्य वंशः प्रतिष्ठितः । निषादाश्च किराताश्च भिल्लानाहलकास्तथा ॥ ४२
भ्रमराश्च पुलिन्दाश्च ये चान्ये म्लेच्छजातयः । पापाचाराश्च ते सर्वे तस्मादङ्गात्प्रजज्ञिरे ॥ ४३
अथ ते ऋषयः सर्वे प्रसन्नमनसस्ततः । गतकल्मषमेवात्र ज्ञात्वा वेनं नृपोत्तमम् ॥ ४४
ममन्थुर्दक्षिणं पाणिं तस्यैव च महात्मनः । मथिते तस्य पाणौ तु संजातः स्वेद एव हि ॥ ४५
पुनर्ममन्थुस्ते विप्रा दक्षिणं पाणिमेव च । सुकरात्पुरुषो जज्ञे द्वादशादित्यसंनिभः ॥ ४६
तप्तकाञ्चनवर्णाङ्गो दिव्यमालाम्बरो वरः । दिव्याभरणशोभाङ्गो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ ४७

* ग. घ. एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठोऽयं ग. घ. ङ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. च. छ. झ. ङ. °त्मकः । नि° । २ ट. °चारं स्वधर्मं च प° । ३ ट. न जप्तव्यमि° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °र । प्रजा° । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °वतः सर्वान्महर्षीनब्रवीत्तदा । वेन प्रहस्य दुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थकम् ॥ वेन उवाच ॥ स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वा मया ॥ श्रुतवी° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. °तिभीतं दु° ।

मुकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितः । महाकायो महाबाहू रूपेणाप्रतिमो भुवि ॥ ४८
खड्गबाणधरो धन्वी कवची च महाप्रभुः । सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वालंकारभूषणः ॥ ४९
तेजसा रूपभावेन वर्णैश्चैव महामतिः । दिवि चन्द्रो यथा भाति भुवि वेनात्मजस्तथा ॥ ५०
तस्मिञ्जाते महाभागे देवाश्च ऋषयोऽमलाः । उत्सवं चक्रिरे सर्वे वेनस्य तनयं प्रति ॥ ५१
दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् । आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महाबलः ॥ ५२
शरांश्च दिव्यान्रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् । जाते सति महाभागे पृथौ वीरे महात्मनि ॥ ५३
संप्रहृष्टानि भूतानि समस्तानि द्विजोत्तमाः । सर्वतीर्थानि तोयानि पुण्यानि विविधानि च ॥
तस्याभिषेकं विप्रेन्द्राः सर्व एवोपचक्रिरे ॥ ५४
पितामहस्ततो देवा भूतानि विविधानि च । स्थावराणि चराण्येव ह्यभ्यषिञ्चन्नराधिपम् ॥ ५५
महावीरं प्रजापालं पृथुमेव द्विजोत्तमाः । पृथुर्वैन्यो राजराजो ह्यभिषिक्तश्चराचरैः ॥ ५६
देवैर्विप्रैस्तथा[3] नागैरभिषिक्तो महामनाः । स राज्यमभिपेदे वै पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ ५७
तस्य पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवानुरञ्जिताः । तेनानुरञ्जिताः सर्वा मुमुदिरे सुखेन वै ॥ ५८
अस्यानुरागाद्वीरस्य राजराजेति नाम च । प्रजज्ञेऽस्य सुवीरस्य समुद्रेऽपि द्विजोत्तमाः ॥ ५९
आपस्तस्तम्भिरे सर्वा भयात्तस्य महात्मनः । [*प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मनः] ६०
दुर्गमार्गं विलोप्यैव सुमार्गं पर्वता ददुः । आज्ञाभङ्गं न चक्रुश्च गिरयः सर्व एव ते ॥ ६१
अकृष्टपच्या पृथिवी सर्वत्र कामधेनवः । पर्जन्यः कामवर्षी च [8]देवयज्ञा महोत्सवाः ॥ ६२
कुर्वन्ति ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च तथा परे । सर्वकामफला वृक्षास्तस्मिञ्शासति पार्थिवे ॥ ६३
न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं नृणाम् । सर्वे सुखेन जीवन्ति लोका धर्मपरायणाः ॥ ६४
तस्मिञ्शासति दुर्धर्षे राजराजे नृपात्मजे । एतस्मिन्नन्तरे काले यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ ६५
सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौम्येऽहनि महामतिः । तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥ ६६
पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः । सूतस्य लक्षणं वक्ष्ये महापुण्यं द्विजोत्तमाः ॥ ६७
शिखासूत्रेण संयुक्तः स्तोत्राध्ययनतत्परः । सर्वशास्त्रार्थवेत्ताऽसावग्निहोत्रमुपासते ॥ ६८
दानाध्ययनसंयुक्तो [11]ब्रह्माचारपरायणः । देवानां ब्राह्मणानां च पूजनाभिरतः सदा ॥ ६९
याचकस्तावकैः पुण्यैर्वेदमन्त्रैर्यजेत्किल । सदाचारपरो नित्यं [12]संभोज्यो ब्राह्मणैः सह ॥ ७०
एवं हि मागधो जज्ञे वेदाध्ययनवर्जितः । बन्दिनश्चारणाश्चान्ये ब्रह्माचारविवर्जिताः ॥ ७१
ज्ञेयास्ते च महाभागाः स्तावकाः प्रभवन्ति वै । स्तवनार्थमुभौ सृष्टौ निपुणौ बन्दिमागधौ ॥ ७२
तावूचुर्ऋषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः । कर्मैतदनुरूपं च यादृशोऽयं नराधिपः ॥ ७३
तावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन्बन्दिमागधौ । आवां देवानृषींश्चैव प्रणियावः स्वकर्मभिः ॥ ७४
न चास्य विद्वो वै कर्म प्रतिष्ठालक्षणं यशः । कर्मणा येन कुर्याव स्तोत्रमस्य महात्मनः[13] ॥ ७५

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क ख. ङ. च. छ. झ ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. महावरम् । ग. घ. ट. ड. महाबलम् । २ ञ. °महायाश्च ततो भू° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. °था सर्वैर° । ४ क. ख. ग घ. च. राज्ञामधिराज्ये वै । ५ ञ. तस्यापि ताः प्र° । ६ ञ. कर्मणैवा° । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. ध्वजभङ्ग° । ८ क. ख. च. छ. झ. ड. ढ. वेदयज्ञा । ९ क. ख. ङ. च. छ झ. ड. ढ. महात्मनि । १० क ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ड. ढ. वेदाध्ययनतत्परः । ११ ञ. ब्रह्माचारसधर्मवान् । १२ ग. घ. ङ. संबन्धो । १३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °नः । कथं कुर्याव वै स्तोत्रमविज्ञा नैर्गुणैस्ततः । संप्रोचुस्ती महात्मानो गुणांस्तस्य महात्मनः । भ° ।

जानीवस्तत्र विप्रेन्द्रा अविज्ञातगुणस्य हि । भविष्यैश्च गुणैः पुण्यैः स्तोतव्योऽयं नराधिपः ॥ ७४
[*कृतवान्यानि कर्माणि पृथुरेव महायशाः] । ऊचुस्ते मुनयस्तस्य गुणान्दिव्यांश्च भाविनः ॥ ७५
सत्यवाञ्ज्ञानसंपन्नो बुद्धिमान्ख्यातविक्रमः । सदा शूरो गुणग्राही पुण्यवांस्त्यागवान्गुणी ॥ ७८
धार्मिकः सत्यवादी च यज्ञानां याजकोत्तमः । प्रियवाक्सत्यवाग्दान्तो धान्यवान्धनवान्सुधीः ७९
गुणज्ञश्च कृतज्ञश्च धर्मज्ञः सत्यवत्सलः । सर्वगः सर्वदो वेत्ता ब्रह्मण्यो वेदवित्सुधीः ॥ ८०
यज्ञवांश्च सुशूरश्च वेदवेदाङ्गपारगः । धन्यो गोप्ता प्रजानां च विजयी समराङ्गणे ॥ ८१
राजसूयादिकानां तु यज्वाऽयं राजसत्तमः । आहर्ता भूतले चैकः सर्वधर्मसमन्वितः ॥ ८२
एते गुणा अस्य चाग्रे भविष्यन्ति महात्मनः । ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ च कुर्वाणौ सूतमागधौ ८३
गुणैश्चैव भविष्यैश्च स्तोत्रं तस्य महात्मनः । तदाप्रभृति वै लोकाः स्तवैः स्तुष्टा महामते ॥ ८४
पुरतश्च भविष्यन्ति दातारः स्तावकैर्गुणैः । ततःप्रभृति लोकेऽस्मिन्स्तवेषु द्विजसत्तमाः ॥ ८५
मागधाद्याः प्रपूज्यन्ते तेषां द्रविणमुत्तमम् । सूताय मागधायैव बन्दिनेऽथ महोदयम् ॥ ८६
चारणाय ततः प्रादात्कलिङ्गं देशमेव च । पृथुः प्रादाच्च धर्मात्मा हैहयं देशमेव च ॥ ८७
रेवातीरे पुरं कृत्वा स्वनाम्ना नृपसत्तमः । ब्राह्मणेभ्यो द्विजश्रेष्ठास्तदाऽदाद्विपुलं वसु ॥ ८८
सर्वज्ञं सर्वदातारं धर्मवीर्यं नरोत्तमम् । ददृशुस्तं प्रजाः सर्वा मुनयश्च ततोऽमलाः ॥ ८९
ऊचुः परस्परं पुण्य एष राजा महामतिः । देवादीनां वृत्तिदाता ह्यस्माकं च विशेषतः ॥
प्रजानां पालकश्चैव वृत्तिदो हि भविष्यति ॥ ९०
इयं धात्री महाप्राज्ञा उप्तं बीजं पुरा किल । जीवनार्थं प्रजानां तु ग्रसयित्वा स्थिराऽभवत् ॥ ९१
ततः पृथुं द्विजश्रेष्ठाः प्रजाः समभिदुद्रुवुः । विधत्स्वेति सुवृत्तिं नो मुनीनां वचनात्तदा ॥ ९२
ग्रसयित्वा तदा तानि पृथ्वी जाता सुनिश्चला । भयं प्रजानां सुमहत्स दृष्ट्वा राजसत्तमः ॥ ९३
महर्षिवचनाच्चापि प्रगृह्य सशरं धनुः । अभ्यधावत वेगेन पृथ्वीं क्रुद्धो नराधिपः ॥ ९४
कुञ्जरं रूपमास्थाय भयात्तस्य तु मेदिनी । वनेषु दुर्गदेशेषु गुप्ता भूता चचार सा ॥ ९५
न पश्यति महाप्राज्ञः कुंरूपं द्विजसत्तमाः । आचचक्षुर्महाभागं कुञ्जरं रूपमास्थिता ॥ ९६
ततः कुञ्जररूपां तामभिदुद्राव पार्थिवः । ताड्यमाना च सा तेन निशितैर्मार्गणैस्तदा ॥ ९७
हरिरूपं समास्थाय पलायनपराऽभवत् । हरिरूपां पार्थिवस्तामभिदुद्राव वेगवान् ॥ ९८
ततः क्रुद्धो महाप्राज्ञो रोषादरुणलोचनः । सुबाणैर्निशितैस्तीक्ष्णैराजघान स मेदिनीम् ॥ ९९
आकुला व्याकुला जाता बाणाघातहता तदा । महिषीरूपमास्थाय पलायनपराऽभवत् ॥ १००
तामप्यधावद्वेगेन बाणपाणिर्धनुर्धरः । सा गौर्भूत्वा द्विजश्रेष्ठाः स्वर्गमेव गता द्रुतम् ॥ १०१
ब्रह्मणः शरणं प्राप्ता विष्णोश्चैव महात्मनः । रुद्रादीनां च देवानां त्राणस्थानं न विन्दति ॥ १०२
अलभन्ती च सा त्राणं वैन्यमेवान्वपद्यत । तस्य पार्श्वे पुनः प्राप्ता बाणघातसमाकुला ॥ १०३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठोऽयं क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. नरोत्तमः । २ क. ख. ग. घ. च. छ झ. ट. ढ. °नयः सर्वे गुणान्दिव्यान्महात्मनः । ३ छ. °द्धिमांश्च्युतविभ्रमः । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. °वाक्चैव धन्यवाग्धनवान्गुणी । गु° । ५ क. ख. ङ. च. छ झ. ढ. °धीः । प्रज्ञावां° । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट ङ. ढ. धाता । ७ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. ङ आचार्याद्याः । ८ क. ख. ङ. छ. झ. °दात्तिलिङ्गं देशमुत्तमम् । ९ ग. घ. ट. ड. क्षयं । १० अ. कुञ्जरं द्वि° । ११ क. ख. च. छ. झ. °क्षुर्महात्मानः कु° ।

बद्धाञ्जलिपुटा भूत्वा तं पृथुं वाक्यमब्रवीत् । त्राहि त्राहीति राजेन्द्र सा राजानमभाषत ॥ १०४
अहं धात्री महाप्राज्ञ सर्वाधारा वसुंधरा । निहतायां मयि नृप निहतं लोकसप्तकम् ॥ १०५
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा । अन्यद्वदामि ते भूप अवध्या स्त्री सदा भवेत् ॥
स्त्रीणां वधे महान्दोषो ह्युक्तः पूर्वैर्महात्मभिः । [*गवां वधे महत्पापं दृष्टमस्ति द्विजोत्तमैः]॥१०७
मया विना महाराज कथं धारयसे प्रजाः । अहं यदा स्थां च धरा तदा लोकाश्चराचराः १०८
स्थिरत्वं यान्ति ते सर्वे स्थिरीभूता यदा ह्यहम् । मां विना त इमे लोका विनश्येयुश्चराचराः १०९
[†पुनः प्रजा विनश्येयुर्मम नाशे समागते । कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्विना मया ॥ ११०
मयि लोकाः स्थिरा राजन्मयेदं धार्यते जगत् । मद्विनाशे विनश्येयुः प्रजाः सर्वा न संशयः] १११
तस्मान्नार्हसि मां हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि । प्रजानां पृथिवीपाल शृणु मे त्वं हितं वचः ॥११२
उपायैश्च महाभाग सुसिद्धिं यान्त्युपक्रमाः । समालोक्य ह्युपायं त्वं प्रजानां शं विधत्स्व च ११३
[*मां हत्वा त्वं महाराज धारणे पालने सदा । पोषणे च महाप्राज्ञ मद्विना हि कथं नृप ॥११४
धरिष्यसि प्रजां चेमां कोपं यच्छ त्वमात्मनः । अन्नमयी भविष्यामि धरिष्यामि प्रजामिमाम् ११५
अहं नारी ह्यवध्या च प्रायश्चिती भविष्यसि] । अवध्यां च स्त्रियं प्राहुस्तिर्यग्योनिगतामपि ११६
विचार्यैव महाराज धर्मेण त्यक्तुमर्हसि । एवं नानाविधैर्वाक्यैरुक्तो धात्र्या धराधिपः ॥ ११७
कोपमेनं महाराज त्यज दारुणमेव हि । प्रसन्ने त्वयि राजेन्द्र तदा स्वस्था भवाम्यहम् ॥ ११८
एवमुक्तस्तया राजा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् । तामुवाच महाभागां धरित्रीं द्विजसत्तमाः ॥ ११९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे पृथूपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४६३९

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

पृथुरुवाच—

हते तस्मिन्महापाप एकस्मिन्पापचारिणि । लोकाः सुखेन जीवन्ति साधवः पुण्यदर्शिनः ॥ १
तस्मादेकं प्रहर्तव्यं पापिष्ठं पापचेतनम् । तस्मात्त्वां हि हनिष्यामि सर्वार्थस्य प्रणाशिनीम् ॥ २
त्वया बीजानि सर्वाणि ग्रस्तान्येतानि सांप्रतम् । ग्रासं कृत्वा स्थिरी भूत्वा प्रजा हत्वा क्व यास्यसि ३
हते पापे दुराचारे सुखं जीवन्ति साधवः । तस्मात्पापं प्रहर्तव्यं सत्यमेव न संशयः ॥ ४
पालितव्यं प्रयत्नेन यस्माद्धर्मः प्रवर्तते । [†भवत्या तु महत्पापं प्रजासंक्षयकारकम् ॥ ५
एकस्यार्थे न यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा] । लोकोपतापकं हत्वा न भवेत्तस्य पातकम् ॥ ६
यस्मिंस्तु निहते पाप एकस्मिन्स्वे परे तथा । बहवः सुखमेधन्ते हन्याद्दुष्टं न पातकम् ॥ ७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. साऽऽतुरा तम° । २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. झ. ट. ढ. °दा । उवाच चैनं राजानमवध्या स्त्री सदा नृप । स्त्री° । ३ ङ. छ. ढ. °दा स्थिरा राजंस्त° । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °जा येन धरिष्यसि । मां । ५ छ. °स्तदा रा° । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. प्रजापतिः । ७ क. ख. च. छ. झ. सर्वसस्यप्र° ।

प्रजानिमित्तं त्वामेव हनिष्यामि न संशयः । यदि मे पुण्यसंयुक्तं वचनं न करिष्यसि ॥ ८
जगतोऽस्य हितार्थाय साधु चैवं वसुंधरे । हनिष्ये त्वां शितैर्बाणैर्मद्वाक्यात्तु पराङ्मुखीम् ॥ ९
स्वीयेन तेजसा चैव प्रजास्त्रैलोक्यवासिनीः । पुण्याश्चाहं धरिष्यामि धर्मेणापि न संशयः ॥ १०
मच्छासनं समास्थाय धर्मयुक्तं वसुंधरे । इमाः प्रजा आज्ञया मे संजीवय सदैव हि ॥ ११
एवं मे शासनं भद्रे ह्यद्यैव हि करिष्यसि । ततः प्रीतोऽस्मि ते नित्यं गोपायिष्यामि सर्वदा ॥
त्वामेव हि न संदेहमन्ये चैव नृपोत्तमाः ॥ १२
धेनुरूपेण सा देवी बाणाश्चितकलेवरा । उवाचेदं पृथुं वैन्यं धर्मात्मानं महामतिम् ॥ १३

धरित्र्युवाच—

तवाऽऽदेशं महाराज सत्यपुण्यार्थसंयुतम् । प्रजानिमित्तमत्यर्थं विधास्यामि न संशयः ॥ १४
उद्यमेनापि पुण्येन तूपायैस्ते नरेश्वर । समारम्भाः प्रसिध्यन्ति पुण्याश्चैवाप्युपक्रमाः ॥ १५
उपायं पश्य राजेन्द्र येन त्वं सत्यवान्भवेः । धारयेथाः प्रजाश्चेमा यथा सर्वाः प्रवर्धये ॥ १६
संलग्नाश्चोत्तमा बाणा ममाङ्गे तांन्समुद्धर । समां कुरु महाराज तिष्ठेन्मयि यथा पयः ॥ १७

सूत उवाच—

धनुरग्रेण ताञ्शैलान्नानारूपान्गुरूंस्तदा । उत्सारयंस्ततोऽसौ हि समरूपां चकार ह ॥ १८
ततःप्रभृति ते शैला वृद्धिमापुर्द्विजोत्तमाः । तस्या अङ्गात्स्वयं बाणान्स्वकीयान्भूपनन्दनः ॥ १९
[*समुद्धृत्य ततो वैन्यः प्रीतेन मनसा तदा । गर्ताश्च कंदराश्चैव बाणाघातैः समीकृताः ॥ २०
एवं पृथ्वीं समां सर्वां चकार पुण्यवर्धनः]। समां कृत्वा महाभागां वत्समस्या ह्यकल्पयत् ॥ २१
मनुं स्वायंभुवं पूर्वं परिचिन्त्य पुनः पुनः । अतीतेष्वेव सर्वेषु मनुषु द्विजसत्तमाः ॥ २२
विषमत्वं गता भूमिः पन्था नाऽऽसीच्च कुत्रचित् । समानि विषमाण्येवं स्वयमासीद्द्विजोत्तमाः॥२३
पूर्वं मनोश्चाक्षुषस्य प्राप्ते चैवान्तरे तथा । जाते पूर्वविसर्गे च विषमे च धरातले ॥ २४
ग्रामाणां च पुराणां च पत्तनानां तथैव च । देशानां क्षेत्रपन्नानां मर्यादा न हि दृश्यते ॥ २५
कृषिर्नैव च वाणिज्यं न गोरक्षा प्रवर्तते । नानृतं भाषते कश्चिन्न लोभो न च मत्सरः ॥ २६
नाभिमानं च वै पापं न करोति कदाऽपि च । वैवस्वतस्य च मनोः प्राप्ते चैवान्तरे द्विजाः॥२७
वैन्यस्य संभवात्पूर्वं प्रजानामेव संभवः । इमाः प्रजा द्विजाः सर्वा निवासं समरोचयन् ॥ २८
क्वचिद्भूमौ गिरौ वाऽपि नदीतीरेषु वै तदा । कुञ्जेषु सर्वतीर्थेषु सागरस्य तटेषु च ॥ २९
निवासं चक्रिरे सर्वाः प्रजाः पुण्येन वै तदा । तासामाहारः [4]संजातः फलं पुष्पं तथा मधु ॥ ३०
तासां कृच्छ्रेण महता चाऽऽहारः स्याद्द्विजोत्तमाः। पृथुर्वैन्यः समालोक्य प्रजानां कष्टमेव हि॥३१
स्वायंभुवो मनुर्वत्सः कल्पितस्तेन भूभुजा । स्वपाणिः कल्पितस्तेन पात्रमेवं महामते ॥ ३२
स पृथुः पुरुषव्याघ्रो दुदोह वसुधां तदा । सर्वसस्यमयं क्षीरं ससर्वान्नं गुणान्वितम् ॥ ३३
तेन पुण्येन चान्नेन सुधाकल्पेन ताः प्रजाः । पितॄन्यजन्ति देवान्वै प्रजापतिमुखांस्तथा ॥ ३४
प्रसादात्तस्य वैन्यस्य सुखं जीवन्ति ताः प्रजाः। देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दत्त्वा चान्नं प्रजास्तथा३५

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क.ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क ख. ङ.च.छ.झ.ड. ढ. °जा ममाद्यैव सं° । २ ञ. °दोहाम° ३ क.ख.ङ.च.छ. झ. ढ. °ताञ्शिलाशिताः। समुद्धर स्वयं राजञ्शल्यान्ति भृशमेव ते। सू°। ४ ञ. कामानां । ५ क.ख. ङ. च. छ झ. मूलं । ६ ट. °जाः । तृप्तिं नयन्ति देवान्वै प्रजाः पितॄंस्तथाऽपरान् । प्र° ।

ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण चातिथिभ्यस्तथैव च। पश्चाद्भुञ्जन्ति पुण्यास्ताः प्रजाः सर्वा द्विजोत्तमाः ३६
यज्ञैश्चान्यैर्यजन्ते च तर्पयन्ति जनार्दनम् । तेनान्नेनैव देवेशं तृप्तिं गच्छन्ति देवताः ॥ ३७
पुनर्वर्षति पर्जन्यः प्रेषितो माधवेन च । तस्मात्पुण्या महौषध्यः संभवन्ति सुपुण्यदाः ॥ ३८
सस्यजातानि सर्वाणि पृथोः प्रभृति नान्यदा। ततोऽन्नेन प्रजाः सर्वा वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥ ३९
ऋषिभिश्चैव मिलितैर्दुग्धा चेयं वसुंधरा । पुनर्विप्रैर्महाभागैः सत्यवद्भिः सुरैस्तथा ॥ ४०
सोमो वत्सस्वरूपोऽभूद्दोग्धा देवगुरुः स्वयम्। ऊर्जं क्षीरं पयःकल्पं येन जीवन्ति चामराः॥ ४१
तेषामन्नेन पुण्येन सर्वे जीवन्ति जन्तवः । सत्यपुण्यैः प्रवर्तन्ते ऋषिदुग्धा वसुंधरा ॥ ४२
अथातः संप्रवक्ष्यामि यथा दुग्धा वसुंधरा । [*पितृभिश्च पुरा वत्सविधिना येन वै तदा ॥ ४३
सुपात्रं राजतं कृत्वा स्वधाक्षीरं द्विजोत्तमाः । परिकल्प्य यमं वत्सं दोग्धा चान्तक एव च] ४४
नागैः सर्पैस्ततो दुग्धा तक्षकं वत्समेव च । अलाबुपात्रमादाय विषं क्षीरं द्विजोत्तमाः ॥ ४५
नागानां तु तथा दोग्धा धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। सर्पा नागा द्विजश्रेष्ठास्तेन वर्तन्ति चातुलाः ॥४६
[*नागा वर्तन्ति तेनापि ह्यत्युग्रेण द्विजोत्तमाः । विषेण घोररूपेण सर्पाश्चैव भयानकाः ॥ ४७
तेनैव वर्तयन्त्युग्रा महाकाया महाबलाः] । तदाधारास्तदाचारास्तद्वीर्यास्तत्पराक्रमाः ॥ ४८
अथातः संप्रवक्ष्यामि यथा दुग्धा वसुंधरा । असुरैर्दानवैः सर्वैः कल्पयित्वा द्विजोत्तमाः ॥ ४९
पात्रंमत्रान्नसदृशमायसं सर्वकामिकम् । क्षीरं मायामयं कृत्वा सर्वारातिविनाशनम् ॥ ५०
तेषामभूत्स वै वत्सो विरोचनः प्रतापवान्। [*ऋत्विग्द्विमूर्धा दैत्यानां मधुर्दोग्धा महाबलः ॥ ५१
तयाऽऽदिमायया दैत्याः प्रवर्तन्ते महाबलाः । महाप्रज्ञा महाकाया महातेजःपराक्रमाः ॥] ५२
तद्बलं पौरुषं तेषां तेन जीवन्ति दानवाः । तयैते स्युरथाद्यापि सर्वे मायाविदो द्विजाः ॥
[*वर्तन्त्यमितप्रज्ञास्ते तदेषाममितं बलम्] ॥ ५३
तथा तु दुग्धा यक्षैः सा सर्वाधारा सुमेदिनी। [*इति शुश्रुम विप्रेन्द्राः पुरा कल्पे महात्मभिः]॥
अन्तर्धानमयं क्षीरं अयस्पात्रेषु विस्तरे । वैश्रवणो महाप्राज्ञस्तदा वत्सः प्रकल्पितः ॥ ५५
पिता मणिधरस्यापि प्राज्ञो बुद्धिमतां वरः । [*दोग्धा रजतनाभस्तु तस्याश्चाऽऽसीन्महामतिः॥
सर्वज्ञः सर्वधर्मज्ञो यक्षराजसुतो बली । अष्टबाहुर्महातेजा द्विशीर्षः सुमहातपाः ॥ ५७
यक्षा वर्तन्ति तेनापि सर्वदैव द्विजोत्तमाः । पुनर्दुग्धा त्वियं पृथ्वी राक्षसैश्च महाबलैः ॥ ५८
तथा चैषा पिशाचैश्च मारुतैर्दुष्टचारिभिः । उत्प्लुतं तत्र कपालं शात्रं पात्रमयं कृतम् ॥ ५९
सुप्रजां भोक्तुकामास्ते तीव्रकोपपराक्रमाः] । दोग्धा रजतनाभस्तु तेषामासीन्महाबलः ॥
सुमाली नाम वत्सश्च शोणितं क्षीरमेव च ॥ ६०
रक्षांसि यातुधानाश्च पिशाचाश्च महाबलाः । तेन यक्षाश्च जीवन्ति भूतसंघाश्च दारुणाः ॥ ६१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग घ. ङ. च. छ झ ट. ड ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. झ. ट. ड. ढ पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. छ. झ. ट. ड. ढ. पृथुर्वैन्यः प्रजापतिः । त° । २ क. ख. च. छ. झ. °त्यवद्भिस्तपोऽमलैः । सो° । ग. घ. ट. °त्यमन्त्रैस्तथा बलैः । सो° । ३ क. ख. च. झ. ढ. तेषां सत्येन । ४ ङ. सर्वना° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. तदाहारा° । ६ क. ख. च. छ. झ. °त्रमात्मभ° । ७ ग. घ. ट. उत्पत्यां सुसृतं पा° । ८ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ट. ड. ढ. °सि तानि सर्वाणि पि° ।

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पुनर्दुग्धा वसुंधरा । कृत्वा वत्सं सुविद्वांसं ते च चित्ररथं पुनः ॥ ६
हुहुहुः पद्मपात्रे तु गान्धर्वं गीतसंकुलम् । सुरुचिर्नाम गन्धर्वस्तेषामासीन्महामतिः ॥ ६
दोग्धा पुण्यतमश्चैव तस्याश्च द्विजसत्तमाः । [*शुचीनां तामहात्मानः सुक्षीरं दुदुहुस्तदा ॥]
गन्धर्वास्तेन जीवन्ति यक्षाश्चाप्सरसस्तथा ॥ ६
पर्वतैश्च महापुण्यैर्दुग्धा चेयं वसुंधरा । रत्नानि विविधान्येव चौषधीश्चामृतोपमाः ॥] ६
वत्सश्चैव महाभागो हिमवान्परिकल्पितः । मेरुर्दोग्धा च संजातः पात्रं कृत्वा सुसानु च ॥ ६
तेन क्षीरेण संवृद्धाः शैलाः सर्वे महोच्छ्रयाः । पुनर्दुग्धा महावृक्षैः पुण्यैः कल्पद्रुमादिभिः ॥ ६
पालाशं पात्रमानिन्युश्छिन्नदग्धप्ररोहणम् । शालो दुदोह पुण्याङ्गः प्लक्षो वत्सोऽभवत्तदा ॥ ६
गुह्यकैश्चारणैः सिद्धैर्विद्याधरगणैस्तथा । दुग्धा चेयं सर्वधात्री सर्वकामप्रदायिनी ॥ ६
यं यमिच्छन्ति ये लोका पात्रवत्सविशेषणैः । तैस्तैस्तेषां ददात्येव क्षीरं सद्भावमीदृशम् ॥ ७
इयं धात्री विधात्री च त्वियं श्रेष्ठा वसुंधरा । सर्वकामदुघा धेनुरियं पुण्यैरलंकृता ॥ ७
इयं ज्येष्ठा कनिष्ठा तु चेयं सृष्टिरियं प्रजा । पावनी पुण्यदा पुण्या सर्वसस्यप्ररोहिणी ॥ ७
[† चराचरस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च । महालक्ष्मीरियं विद्या सर्वविश्वमयी सदा ॥ ७
सर्वकामदुघा दोग्ध्री सर्वबीजप्ररोहिणी] । सर्वेषां श्रेयसां माता सर्वलोकधरा त्वियम् ॥ ७
पञ्चानामपि भूतानां प्रकाशो रूपमेव च । आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ॥ ७
मधुकैटभयोः कृत्स्ना मेदसा समभिप्लुता । तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ७
ततश्च प्रीतिमद्राज्ञः पृथोर्वैन्यस्य सत्तमाः । दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते ॥ ७
तेन राज्ञा द्विजश्रेष्ठाः पालितेयं वसुंधरा । [*ग्रामाधारं गृहाणां च पुरपत्तनमालिनी]॥ ७
सस्याकरवती स्फीता सर्वतीर्थमयी द्विजाः । एवं वसुमती देवी सर्वलोकमयी सदा ॥ ७
एवंप्रभावो राजेन्द्रः पुराणे परिपठ्यते । पृथुर्वैन्यो महाभागः सर्वधर्मप्रकाशकः ॥ ८
यथा विष्णुर्यथा ब्रह्मा यथा रुद्रः सनातनः । नमस्कार्यास्त्रयो देवा देवाद्यैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ८
ब्राह्मणैर्ऋषिभिः सर्वैर्नमस्कार्यो नृपोत्तमः । वर्णानामाश्रमाणां यः स्थापकः सर्वलोकधृक् ॥ ८
पार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमिहेप्सुभिः । आदिराजो नमस्कार्यः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ ८
धनुर्वेदार्थिभिर्यो वै सदैव जयकाङ्क्षिभिः । नमस्कार्यो महाराजो वृत्तिदाता महीभृताम् ॥ ८
एवं पात्रविशेषाश्च मयाऽऽख्याता द्विजोत्तमाः । वत्सानां सुविशेषाश्च दोग्धॄणां भवदग्रजः ॥८
क्षीरस्यापि विशेषं तु यथोद्दिष्टं हि भूभुजः । समाख्यातं तथाऽग्रे च भवतां वै यथार्थतः ॥ ८
धन्यं यशस्यमारोग्यं पुण्यं पापप्रणाशनम् । यः शृणोति चरित्रं तु पृथोस्तस्य द्विजोत्तमाः ॥ ८
तस्य भागीरथीस्नानमहन्यहनि जायते । सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं प्रगच्छति ॥ ८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे पृथूपाख्यानं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४७२८

* एतच्चिह्नान्तर्गतपाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ.पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. तु गन्धर्वा गीततत्पराः । सु॰ । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ ढ॰ त्वा तु शैलजम् । ते॰ । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. महौजसः । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ पुण्याङ्गः । ५ ङ. छ. झ. ढ. प्रतिष्ठा । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ ततोऽभ्युपागम॰ । ७ छ. ॰भावा रा॰ । ८ ङ. छ. ढ ॰र्वकर्म॰ । ९ झ. ॰र्वैर्ब्राह्मणादि॰ ।

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

योऽसौ वेनः समाख्यातः पापाचारेण वर्तितः। तस्य पापस्य का वृत्तिः किं फलं प्राप्तवान्द्विज ॥
चरितं तस्य वेनस्य समाख्याहि यथा पुरा। विस्तरेण विदां श्रेष्ठ तन्नो वद महामते ॥ २

सूत उवाच—

चरित्रं तस्य वैन्यस्य वेनस्यापि महात्मनः। प्रवक्ष्यामि सुपुण्यं च यथान्यायं यथाश्रुतम् ॥ ३
जाते पृथौ महाभागे तस्मिन्पुत्रे महात्मनि। विमलत्वं गतो राजा धर्मत्वं गतवान्पुनः ॥ ४
महापापानि सर्वाणि चार्जितानि नराधिपैः। तीर्थसङ्गप्रसङ्गेन तेषां पापं प्रयाति च ॥ ५
सतां सङ्गात्प्रजायेत पुण्यमेव न संशयः। पापानां तु प्रसङ्गेन पापं सिध्यति नान्यथा ॥ ६
[*संभाषाद्दर्शनात्स्पर्शादासनाद्भोजनात्किल। पापिनां संगमाच्चैव किल्बिषं परिसंचरेत् ॥ ७
तथा पुण्यात्मकानां च पुण्यमेव प्रसंचरेत्। महातीर्थप्रसङ्गेन पापाः शुध्यन्ति नान्यथा] ॥
पुण्यां गतिं प्रयान्त्येव निर्धूताशेषकल्मषाः ॥ ८

ऋषय ऊचुः—

तत्कथं यान्ति ते पापाः परां सिद्धिं महामते। तन्नो विस्तरतो ब्रूहि श्रोतुं श्रद्धा प्रवर्तते ॥ ९

सूत उवाच—

लुब्धकाश्च महापापाः संजाता दाशधीवराः। रेवा च यमुना गङ्गा तासामम्भसि संस्थिताः ॥ १०
ज्ञानतोऽज्ञानतः स्नाताः संक्रीडन्ति च वै जले। महानदीप्रसङ्गेन ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ११
सदास्नाताश्च वै पापसंघं परित्यजन्ति ते। पुण्यतोयप्रसङ्गाच्च ह्याप्लुताः सर्व एव ते ॥ १२
महानद्याः प्रसङ्गाच्च त्वन्यासां द्विजसत्तमाः। महापुण्यजनस्यापि पापं नश्यति पापिनाम् ॥
प्रसङ्गाद्दर्शनात्स्पर्शान्नात्र कार्या विचारणा ॥ १३
अत्रार्थे श्रूयते विप्रा इतिहासं पुरातनम्। तद्वो ह्यहं प्रवक्ष्यामि बहुपुण्यप्रदायकम् ॥ १४
कश्चिदस्ति मृगव्याधः स तु लुब्धो महामतिः। श्वभिर्वागुरजालैश्च धनुर्बाणैस्तथैव च ॥ १५
मृगान्घातयते नित्यं पिशितस्वादलम्पटः। एकदा स तु दुष्टात्मा बाणपाणिर्धनुर्धरः ॥ १६
श्वानैः परिवृतो दुर्गं वनं च प्रविवेश सः। मृगान्रुरून्वराहांश्च भीतान्सूदितवान्बहून् ॥ १७
रेवातीरं समासाद्य कश्चिच्छफरघातकः। शफरं सूदयित्वा स निर्जगाम बहिर्जलात् ॥ १८
मृगव्याधस्य लुब्धस्य भयत्रस्ता ततो मृगी। जीवत्राणपरा सा च भीता चलितचेतना ॥ १९
त्वरमाणा पलायन्ती रेवातीरं समाश्रिता। श्वभिः संचालिता सा तु बाणघातक्षतातुरा ॥ २०
श्वसमानाऽपि वेगेन स लुब्धो मृगघातकः। पृष्ठ एव समायाति पुरतो याति सा मृगी ॥ २१

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ञ. °मेस्त्वं ग° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च छ. झ ड. °म् । दास[श]त्वं पापसंघातं परित्यज्य व्रज° । ३ ञ. °जलस्या° । ४ क. ख. घ. छ. ढ. °धः सुलोभाख्यो महावने । श्व° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °नं विन्ध्यस्य वै गतः । मृ° । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. लोभस्य । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. साऽऽर्ता जिह्वा ललितवानवा । त्व° । ८ ढ. च जिह्वाललि° । ट. च जिह्वालुलि° । ९ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °न सुलोभो मृं । १० छ. °ति सा मृगी बाणपीडिता । द° । झ. °ति सा मृगी बहुचञ्चला । द° ।

दृष्टवांस्तां शफरहा बाणपाणिः समुद्यतः । धुर्बाणस्य च वेगेन ह्यवरुध्य च तां मृगीम् ॥ २२
तावल्लुब्धो मृगव्याधः श्वभिः सार्धं समागतः । हन्तव्या सा मयैवेयं मृगया मे समागता ॥ २३
तस्य वाक्यं समाकर्ण्य मीनहा मांसलम्पटः । बाणं मुमोच दुष्टात्मा तामुद्दिश्य महाबलः ॥ २४
निहता मृगलुब्धेन बाणेन निशितेन च । प्रमृता सा मृगी तत्र बाणाभ्यां पापचित्तयोः ॥ २५
श्वभिर्दंष्ट्रैः समाक्रान्ता त्वरमाणा पपात सा । शिखराच्च ह्रदे पुण्ये रेवायाः पापनाशने ॥ २६
श्वानश्च त्वरमाणास्ते पतिता विमले ह्रदे । मृगव्याधे वदत्येवं धीवरः क्रोधमूर्छितः ॥ २७
[*मदीयेयं मृगी दुष्ट कस्माद्बाणैर्हता त्वया । तमुवाच पुनः सोऽपि मीनहा मृगघातकम्]॥ २८
मदीयं न च संदेहो ह्यवलिप्तः प्रभाषसे । युध्यमानौ ततस्तौ तु द्वावप्येतौ परस्परम् ॥ २९
क्रोधलोभान्महाभागौ पतितौ विमले जले । तस्मिन्काले महापर्व वर्तितं गतिदायकम् ॥
अमावास्यासमायोगं महापुण्यफलप्रदम् ॥ ३०
वेलायां पतिताः सर्वे पर्वणस्तस्य सत्तमाः । ज्ञानध्यानविहीनास्ते भावसत्यविवर्जिताः ॥ ३१
तीर्थस्नानप्रसङ्गेन मृगी श्वानश्च लुब्धकाः । सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते गताः परमां गतिम् ॥ ३२
तीर्थानां च प्रभावेन सतां सङ्गाद्द्विजोत्तमाः । नाशयेत्पापिनां पापं दहेदग्निरिवेन्धनम् ॥ ३३
यस्मात्तेषां तु संसर्गादृषीणां सुमहात्मनाम् । संभाषाद्दर्शनान्नष्टं स्पर्शाच्चैव नृपस्य च ॥
वेनस्य कल्मषं सर्वं सतां सङ्गात्पुरा किल ॥ ३४
अत्युग्रं पुण्यसंसर्गात्पापमेव न संचरेत् । मातामहस्य दोषेण संलिप्तो वेन एव सः ॥ ३५

ऋषय ऊचुः—

मातामहस्य को दोषस्तन्नो विस्तरतो वद । स मृत्युः स च वै कालः स धर्मो धर्म एव च ॥ ३६
न हिंसको हि कस्यापि तस्मिन्पापे प्रतिष्ठितः । चराचराश्च ये लोकाः स्वकर्मवशवर्तिनः ॥ ३७
जीवन्ति च म्रियन्ते च भुञ्जन्त्येव स्वकर्मभिः । पापाः पश्यन्ति तं घोरं तेषां कर्म प्रविश्य सः॥
घोरेष्वेव च सर्वेषु कर्मस्वेव च पातकान् । योजयेन्नाशयेत्सूर्त प्रशंस्तश्च दिने दिने ॥ ३९
सर्वेष्वेव सुपुण्येषु कर्मस्वेव च पुण्यकान् । योजयेत्सत्यधर्मात्मा तस्य दोषो न दृश्यते ॥
स मृत्योः केन दोषेण पापी वेनस्त्वजायत ॥ ४०

सूत उवाच—

स मृत्युः शासको नित्यं पापानां दुष्टचेतसाम् । वर्तते कालरूपेण तेषां कर्म विमृश्यति॥ ४१
दुष्कृतात्मा दुष्कृतेन कर्मणा नरकं लभेत् । तस्य पापं विदित्वाऽसौ तपत्येव हि तं यमः ॥ ४२
सुकृतात्मा लभेत्स्वर्गं कर्मणा सुकृतेन वै । योजयत्येव तान्सर्वान्मृत्युरेको महाबलः ॥ ४३
महता सौख्यभावेन गीतमङ्गलकारिणा । दानभोगादिभिश्चैव योजयेत्सुकृतात्मकान् ॥ ४४
पीडाभिर्विविधाभिश्च क्लेशैः कष्टैश्च दारुणैः । शासयेत्ताडयेद्विप्राः सक्रोधो मृत्युरेव तान् ॥ ४५

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. छ. झ. ढ. °तः । धनुरानम्य वे° । ग. घ. ज. ड. °तः । धनुर्बाणस्य वे° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °योः । श्वानदन्तैः स° । ३ क. ख. छ. झ. °माः । जना ध्या° । ङ. च. ढ. °माः । जपध्या° । ४ झ. °माः । विनश्येत्पा° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. °त्युग्रपुण्यसंसर्गात्पापिनां पापं नश्यति° । अत्युग्रपापिनां सङ्गात्पापमेव प्रसंच° । ६ झ. योगो । ७ झ. °मे च । पा° । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. °त यमत्येव दि° । ९ झ. °शस्तांश्च । १० क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °णैः । त्रास ।

कर्मणैव हि तस्यापि व्यापारं परिवर्तयेत् । मृत्योश्चापि महाभागा लोभात्पुण्या प्रजायते ॥ ४६
सुनीथा नाम वै कन्या संजातैषा महात्मनः । पितुः कर्मविपाकेन क्रीडमाना सदैव सा ॥
प्रजानां शास्ति कर्तारं पापपुण्यनिदर्शनम् ॥ ४७
सा तु कन्या महाभागा सुनीथा नाम तस्य सा । रममाणा वनं प्राप्ता सखीभिः परिवारिता ४८
तत्रापश्यन्महाभागं गन्धर्वतनयं वरम् । गीतकोलाहलस्यापि सुशङ्खं नाम सा तदा ॥ ४९
ददर्श चारुसर्वाङ्गं संतपन्तं महत्तपः । गीतविद्यासुसिद्ध्यर्थं ध्यायामनं सरस्वतीम् ॥ ५०
तस्यापराधमेवासौ संचकार दिने दिने । सुशङ्खः क्षमते नित्यं गच्छ गच्छेति सोऽब्रवीत् ॥ ५१
प्रेषिता नैव गच्छेत्सा विघ्नमेव समाचरेत् । तेनैवमुक्ता सा क्रुद्धाऽताडयत्तपसि स्थितम् ॥ ५२
तामुवाच ततः क्रुद्धः सुशङ्खः क्रोधमूर्छितः । दुष्टे पापसमाचारे कस्माद्विघ्नं त्वया कृतम् ॥ ५३
ताडनात्ताडनं भद्रे न कुर्वन्ति महाजनाः । आक्रुष्टा नैव क्रुध्यन्ति चेति धर्मस्य संस्थितिः ॥ ५४
त्वयाऽहं घातितः पापे निर्दोषस्तपसि स्थितः । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा सुनीथां पापचारिणीम्
विरराम महाक्रोधाज्ज्ञात्वा नारीं निवर्तितः । ततः सा पापमोहाद्वा बाल्याद्वा तमिहैव च ॥५६
समुवाच महात्मानं सुशङ्खं तपसि स्थितम् । त्रैलोक्यवासिनां तातो ममैव परिघातकः ॥ ५७
असतो घातयेन्नित्यं सतो न परितापयेत् । नैव दोषो भवेत्तस्य महापुण्येन वर्तयेत् ॥ ५८
एवमुक्त्वा सुनीथा तु पितरं वाक्यमब्रवीत् । मया हि ताडितस्तात गन्धर्वतनयो वने ॥ ५९
तपस्तपन्स वै तात कामक्रोधविवर्जितः । मामुवाच स धर्मात्माऽकामरागसमास्थितः ॥ ६०
न ताडयेत्ताडयन्तं क्रोशन्तं नैव क्रोशयेत् । इत्युवाच स मां तात तन्मे त्वं कारणं वद ॥ ६१
एवमुक्तः स वै मृत्युः सुनीथां द्विजसत्तमाः । किंचिन्नोवाच धर्मात्मा प्रश्नप्रत्युत्तरं ततः ॥ ६२
वनं प्राप्ता पुनः सा हि सुशङ्खं तपसि स्थितम् । कशाघातैस्ततो दुष्टा जघान तपतां वरम् ॥ ६३
सुशङ्खस्ताडितो विप्रा मृत्योश्चैव हि कन्यया । ततः क्रुद्धो महातेजाः शशाप तां सुमध्यमाम् ॥६४
निर्दोषोऽपि च वै भद्रे यस्मात्त्वयैव ताडितः । अहमेवं तपःसंस्थस्तस्माच्छापं ददाम्यहम् ॥ ६५
गार्हस्थ्यं हि समास्थाय सङ्गो भर्त्रा यदा तदा । पापाचारमयः पुत्रो देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ ६६
सर्वपापरतो दुष्टस्तव गर्भाद्भविष्यति । एवं शप्त्वा गतश्चासौ तप एव समाश्रितः ॥ ६७
गते तस्मिन्महाभागे सा सुनीथाऽऽगता गृहम् । समाचष्टे महात्मानं पितरं प्रति सा द्विजाः ॥६८
यथा शप्ता तदा तेन गन्धर्वतनयेन तु । तत्सर्वं संश्रुतं तेन मृत्युना परिभाषितम् ॥ ६९
कस्मात्त्वया ताडितोऽस्ति तपस्वी दोषवर्जितः । युक्तं नैव कृतं भद्रे तपतस्तस्य ताडनम् ॥ ७०
एवमाभाष्य धर्मात्मा मृत्युः परमदुःखितः । [* बभूव स हितं तस्या दिष्टमेवं विचिन्तयन्]७१

सूत उवाच—

अत्रिपुत्रो महातेजा अङ्गो नाम महीपतिः । एकदा तु गतो विप्रास्तद्वनं प्रति नन्दनम् ॥ ७२
तत्र दृष्टो देवराजस्तेनेन्द्रः पाकशासनः । अप्सरसां गणैर्युक्तो गन्धर्वैः किंनरैस्तथा ॥ ७३
[† गीयमानो महास्तोत्रैर्ऋषिभिर्देवमङ्गलैः ।] गीयमानो गीतकैश्च सुस्वरैः सप्तकैस्तथा ॥ ७४

* ञ. पुस्तकस्थोऽयमेतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो ग. घ. ङ. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. प्रयोजयेत् । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. विपश्यैव क्री° । ३ ट. °म वश्यगा । र° । ४ ञ. सुसखं । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. सुसखः । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. दुष्टे । ७ क. ख ङ. च छ. झ. ड. ढ. सुसखं ८ ञ. जातो । ९ ङ. छ. झ °क्त्वा गता सा तु । १० क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °त्मा क्रोधरा° । ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड ढ. सुसख° । १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °व वने सं° । १३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. प्रतापत्राम् ।

[*वीज्यमानः सुगन्धैश्च व्यजनैः सर्व एव सः]। योषिद्भी रूपयुक्ताभिश्चामरैर्हंसगामिभिः ॥७५
छत्रेण हंसवर्णेन चन्द्रबिम्बानुकारिणा[1] । एवं वै राजमानं तु सहस्राक्षं महाबलम् ॥ ७६
दृष्ट्वा विस्मयमापेदे वासवं कामसंयुतम् । तस्य पार्श्वे महाभागां पौलोमीं चारुलोचनाम् ॥ ७७
रूपेण तेजसा चैव तपसा च यशस्विनीम् । सौभाग्येन विराजन्तीं पातिव्रत्ययुतां सतीम् ॥७८
तया सह सहस्राक्षः स रेमे नन्दने वने । तस्य लीलां समालोक्य[3] ह्यङ्गो राजा द्विजोत्तमाः॥७९
धन्यो वै देवराजोऽयमीदृशैः परिवारितः । अहोऽस्य तपसो वीर्यं येन प्राप्तं महत्पदम् ॥ ८०
यदाऽस्य सदृशः पुत्रः सर्वलोकप्रधानकः । स्यान्मे तदा महत्सौख्यं प्राप्स्यामीह न संशयः॥८१
इति चिन्तापरो भूत्वा त्वरमाणो गृहं गतः ॥ ८२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्यान एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४८१०

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अथ त्वङ्गो[4] महातेजा दृष्ट्वा चेन्द्रस्य संपदम् । भोगांश्चैव विलासं च लीलां तस्य महात्मनः ॥ १
कथं वा ईदृशः पुत्रो मम स्याद्धर्मसंयुतः । चिन्तयित्वा क्षणं चैव स चाङ्गः खेदसंयुतः ॥ २
[†स्वकं गेहं समायातः स त्वङ्गः[5] सत्यतत्परः] । अत्रिं पप्रच्छ पितरं प्रणतो नम्रकंधरः ॥ ३
कोऽयं पुण्यसमाचार इन्द्रत्वं प्राप्तवान्महान् । कस्य धर्मस्य वै व्युष्टिः किं कृतं कर्म चेदृशम् ॥ ४
[*कः कृतो धर्म एतेन कमाराधितवान्मुने] । तन्मे त्वं विस्तरेणापि वद सत्यवतां वर ॥ ५

अत्रिरुवाच—

साधु[6] पृष्टं महाभाग त्वया वै धर्मकारणम् । चरितं तस्य देवस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६
सुव्रतो नाम मेधावी पुरा ब्राह्मणसत्तमः । तेन कृष्णो हृषीकेशस्तपसा चैव तोषितः ॥ ७
पुण्यगर्भमतः प्राप्तो अदित्यां कश्यपात्किल । विष्णोश्चैव प्रसादेन देवराजो बभूव सः ॥ ८

अङ्ग[7] उवाच—

कथमिन्द्रसमः पुत्रो मम स्यात्पुत्रवत्सल । तदुपायं समाचक्ष्व भवाञ्ज्ञानवतां वरः ॥ ९

अत्रिरुवाच—

समासेनापि तस्यैव सुव्रतस्य महात्मनः । चरित्रमखिलं पुण्यं निशामय महामते ॥ १०
सुव्रतो नाम मेधावी पुराऽऽराधितवान्हरिम् । तस्य भावं सुभक्तिं च ध्यानं चैव महात्मनः ११
समालोक्य जगन्नाथो दत्तवान्वै महत्पदम् । स ऐन्द्रं सर्वभोगाढ्यं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १२
विष्णोश्चैव प्रसादाद्धि चानुभुङ्क्ते त्रिलोकधृक् । एवं ते सर्वमाख्यातमिन्द्रस्यापि विचेष्टितम् ॥१३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. झ. छ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नार्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो ङ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °णा । राजमानं सहस्राक्षं सर्वाभरणभूषितम् । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °हमङ्गलाम् । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °क्य तुङ्गश्चैव द्वि° । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तुङ्गो । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तुङ्गः । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °धु साधु महाभाग यदेवं पृच्छसे मयि । च° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तुङ्ग । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °प्यं तुङ्गस्याग्रे निवेदितम् । सु° । ग. घ. ट. ड. °प्यं त्वङ्गस्याग्रे निवेदितम् । सु° । ९ ञ. इन्द्रः ।

भक्त्या तुष्यति गोविन्दो भावध्यानेन सत्तम । सर्वं ददाति सततं भक्त्या संतोषितो हरिः १४
तस्मादाराध्य गोविन्दं सर्वदं सर्वसंभवम् । सर्वज्ञं सर्ववेत्तारं सर्वेशं पुरुषं परम् ॥
तस्मात्प्राप्स्यसि सर्वं त्वं यद्यदिच्छसि नन्दन ॥ १५

सुखस्य दाता परमार्थदाता मोक्षस्य दाता जगतामिहेशः ।
तस्मात्तमाराधय गच्छ पुत्र संप्राप्स्यसे हीन्द्रसमं हि पुत्रम् ॥ १६
आकर्ण्य वाक्यं परमार्थयुक्तं महात्मनाऽसौ ऋषिणा हि तेन ।
संगृह्य तत्त्वं वचनं हि तस्य आराधितुं शाश्वतमव्ययं सः ॥ १७
आमन्त्र्य चोक्तः पितरं महात्मा ब्रह्मात्मजं ब्रह्मसमानमेव ।
संप्राप्तवान्मेरुगिरेस्तु शृङ्गं तत्काञ्चनै रत्नमयैः समेतम् ॥ १८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४८३८

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच—
नानारत्नैः सुदीप्ताङ्गैर्हाटकेनापि सर्वतः । राजमानो गिरिश्रेष्ठो यथा सूर्यः स्वरश्मिभिः ॥ १
छायामशोकां संप्राप्य शीतलां सुखदायिनीम् । ध्यायन्ति योगिनः सर्वे ह्युपविष्टा दृढासने ॥ २
क्वचित्तपन्ति मुनयः क्वचिद्गायन्ति किंनराः । संतुष्टाश्चैव गन्धर्वाः सुवीणातालधारिणः ॥ ३
तालमानलये लीनाः स्वरैः सप्तभिरन्वितैः । मूर्छनारत्निसंयुक्तैर्व्यक्तं गीतं मनोरमम् ॥ ४
तस्मिन्हि पर्वतश्रेष्ठे चन्दनाच्छादसंस्थिताः । गन्धर्वा गीततत्त्वज्ञा गीतं गायन्ति तत्पराः ॥ ५
नृत्यन्ति योषितस्तत्र देवानां पर्वतोत्तमे । पापघ्नी पुण्यदा दिव्या सुश्रेयःसुप्रदायिनी ॥ ६
वेदध्वनिः सुप्रचुरा श्रूयते पर्वतोत्तमे । चन्दनाशोकपुंनागैः शालैस्तालैस्तमालकैः ॥ ७
वृक्षैः सुमेघसंकाशै राजते पर्वतोत्तमः । संतानकैः कल्पवृक्षैर्गङ्गायाः पयसाऽऽकुलैः ॥ ८
नगेन्द्रो भाति सर्वत्र नागवृक्षैः सुपुष्पितैः । नानाधातुसमाकीर्णो नानारत्नमयो गिरिः ॥ ९
नानाकौतुकसंयुक्तो नानामङ्गलसंयुतः । देववृन्दैः सुसंयुक्तश्चाप्सरोगणसंकुलः ॥ १०
ऋषिभिर्मुनिभिः सिद्धै[*र्गन्धर्वैः परिभाति सः । गजैश्चाचलसंकाशैः सिंहनादैर्विराजते ॥ ११
शरभैर्मत्तशार्दूलै]र्मृगयूथैरलंकृतः । वापीकूपतडागैश्च संपूर्णः शीतलोदकैः ॥ १२
हंसकारण्डवाकीर्णैः पर्वतः परिशोभते । स्वर्णोत्पलैश्च श्वेतैश्च [*रक्तोत्पलैर्विराजते ॥ १३
नदीस्रवणसंघातैर्विमलैश्चोदकैस्तथा । शालैस्तालैस्तमालैस्तु रौप्यैश्च स्फाटिकैस्तथा ॥ १४
विस्तीर्णैः काञ्चनैर्दिव्यैः सूर्यवह्निसमप्रभैः । शिलातलैश्च संपूर्णः शैलराजो विराजते ॥ १५

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. झ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ च. छ. झ. ड. ढ 'स्य प्रणम्य तं शा' । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. तुष्टः । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. वटैः । ४ क. ख. ङ. च छ. झ. ड. ढ. 'क्षै रम्भापादपसंकु' । ५ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ड. नाकप्र' । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. 'गधूर्तैर' । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. विमलोदकैः । ८ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. सर्वत्र ।

विमानैर्देवतानां च प्रासादैः पर्वतोत्त(प)मैः । हंसकेन्दुप्रतीकाशैर्हेमदण्डैरलंकृतः ॥ १६
कलशैश्चामरैर्युक्तैः प्रासादैः परिशोभितः । नानागुणप्रमुदितदेववृन्दैश्च राजते ॥ १७
देववृन्दैरनेकैश्च] गन्धर्वैश्चारणैस्तथा । सर्वत्र राजते पुण्यो मेरुर्गिरिवरोत्तमः ॥ १८
तस्माद्गङ्गानदी पुण्या पुण्यलभ्या महानदी । प्रसृता पुण्यतीर्थाढ्या हंसपद्मैः समाकुला ॥ १९
मुनिभिः सेव्यमाना सा ऋषिसंघैर्महानदी । एवंगुणं गिरिश्रेष्ठं पुण्यकौतुकमङ्गलम् ॥ २०
अङ्गश्चात्रिसुतः पुण्यः प्रविवेश महामुनिः । गङ्गातीरे सुपुण्ये च त्वेकान्ते रत्नकन्दरे ॥ २१
तत्रोपविश्य मेधावी कामक्रोधविवर्जितः । सर्वेन्द्रियाणि संयम्य हृषीकेशं मनःकृतम् ॥ २२
ध्यायमानः स धर्मात्मा कृष्णं क्लेशापहं प्रभुम् । आसने शयने याने ध्याने च मधुसूदनम् ॥ २३
नित्यं पश्यति युक्तात्मा योगयुक्तो जितेन्द्रियः । चराचरेषु जीवेषु तेषु पश्यति केशवम् ॥ २४
आर्द्रेषु चैव शुष्केषु सर्वेष्वन्येषु स द्विजः । एवं वर्षशतं जातं तप्यमानस्य तस्य च ॥ २५
बहुविघ्नाश्च घोराश्च दर्शनं यान्ति नित्यशः । तेजसा तस्य देवस्य नृसिंहस्य महात्मनः ॥ २६
निरातङ्कः स धर्मात्मा दहत्यग्निरिवेन्धनम् । नियमैः संयमैश्चान्यैरुपवासैर्द्विजोत्तमाः ॥ २७
क्षीयमाणस्तु संजातो दीप्यमानः स्वतेजसा । सूर्यपावकसंकाशस्त्वङ्ग एवं प्रदृश्यते ॥ २८
एवं तपःसुनिरतं ध्यायमानं जनार्दनम् । आविर्भूयाब्रवीद्देवो वरं वरय मानद ॥ २९
तं च दृष्ट्वा हृषीकेशमङ्गः परमनिर्वृतः । तुष्टाव प्रणतो भूत्वा वासुदेवं प्रसन्नधीः ॥ ३०

अङ्ग उवाच—

त्वं गतिः सर्वभूतानां भूतभावन पावन । भूतात्मा सर्वभूतेशो नमस्तुभ्यं गुणात्मने ॥ ३१
गुणरूपाय गुह्याय गुणातीताय ते नमः । गुणाय गुणकर्त्रे च गुणाढ्याय गुणात्मने ॥ ३२
भवाय भवकर्त्रे च भक्तानां भवहारिणे । भवाय भवगुह्याय नमो भवविनाशिने ॥ ३३
यज्ञाय यज्ञरूपाय यज्ञेशाय नमो नमः । यज्ञकर्मप्रसङ्गाय नमः शङ्खधराय च ॥ ३४
नमो हिरण्यवर्णाय नमो रथाङ्गधारिणे । सत्याय सत्यभावाय सर्वसत्यमयाय च ॥ ३५
धर्माय धर्मकर्त्रे च सर्वकर्त्रे च ते नमः । धर्माङ्गाय सुवीराय धर्माधाराय ते नमः ॥ ३६
नमः पुण्याय पुत्राय ह्यपुत्राय महात्मने । [*मायामोहविनाशाय सर्वमायाकराय ते] ॥ ३७
मायाधराय मूर्ताय त्वमूर्ताय नमो नमः [†सर्वमूर्तिधरायैव शंकराय नमो नमः] ॥ ३८
ब्रह्मणे ब्रह्मरूपाय परब्रह्मस्वरूपिणे । नमस्ते सर्वधाम्ने च नमो धामधराय च ॥ ३९
श्रीमते श्रीनिवासाय श्रीधराय नमो नमः । क्षीरसागरवासाय चामृताय च ते नमः ॥ ४०
महौषधाय घोराय महाप्रज्ञापराय च । अक्रूराय प्रमेध्याय मेध्यानां पतये नमः ॥ ४१
अनन्ताय ह्यशेषाय चानघाय नमो नमः । आकाशस्य प्रकाशाय पक्षिरूपाय ते नमः ॥ ४२
हुताय हुतभोक्त्रे च हवीरूपाय ते नमः । बुद्धाय बुधरूपाय सदाबुद्धाय ते नमः ॥ ४३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुण्यतोया । ट पुण्यवन्या । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. ॰मू । तुङ्ग॰ । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. ॰न्ते चारुक॰ । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ॰त्तमः । क्षी॰ । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तुङ्ग । ६ ज. भवोद्भवाय गु॰ । ७ ट. ड. ॰कर्त्रे च संग्राय । ८ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. ॰मो नमो हिरण्याय न॰ । ९ च. च मूलधर्मधराय । १० ग. घ. वीराय । ड. धीराय । ११ क. ख. ङ. च. ज. ढ. ॰य वहिरू॰ । १२ क. ख. ङ. च. ढ. ॰मः । नमो हव्याय बुद्धाय स्वधाकाराय ते ।

स्वाहाकाराय शुद्धाय ह्यव्यक्ताय महात्मने । व्यासाय वासवायैव वसुरूपाय ते नमः ॥ ४४
वासुदेवाय विश्वाय वह्निरूपाय ते नमः । [*हरये केवलायैव वामनाय नमो नमः ॥ ४५
नमो नृसिंहदेवाय सत्त्वपालाय ते नमः । नमो गोविन्द गोपाय नम एकाक्षराय च ॥ ४६
नमः सर्वक्षरायैव हंसरूपाय ते नमः । त्रितत्त्वाय नमस्तुभ्यं पञ्चतत्त्वाय ते नमः ॥ ४७
पञ्चविंशतितत्त्वाय तत्त्वाधाराय वै नमः । कृष्णाय कृष्णरूपाय लक्ष्मीनाथाय ते नमः ॥ ४८
नमः पद्मपलाशाक्ष आनन्दाय पराय च । नमो विश्वंभरायैव पापनाशाय वै नमः ॥
नमः पुण्यसुपुण्याय सत्यधर्माय ते नमः ॥ ४९

नमो नमः शाश्वत अव्ययाय नमो नमः संघ(सर्व)नभोमयाय ।
श्रीपद्मनाभाय महेश्वराय नमामि ते केशव पादपद्मम् ॥ ५०
आनन्दकन्द कमलाप्रिय वासुदेव सर्वेश ईश मधुसूदन देहि दास्यम् ।
पादौ नमामि तव केशव जन्म जन्म कृपां कुरुष्व मम शान्तिद शङ्खपाणे ॥ ५१
संसारदारुणहुताशनतापदग्धं पुत्रादिबन्धुमरणैर्बहुशोकतापैः ।
ज्ञानाम्बुदेन मम प्लावय पद्मनाभ दीनस्य मच्छरणरूप भवस्व नाथ ॥ ५२

एवं स्तोत्रं समाकर्ण्य तु(त्व)ङ्गस्यापि महात्मनः । दर्शयित्वा स्वकं रूपं घनश्यामं महौजसम् ५३
शङ्खचक्रगदापाणिं पद्महस्तं महाप्रभम् । वैनतेयसमारूढमात्मरूपं प्रदर्शितम् ॥ ५४
सर्वाभरणशोभाङ्गं हारकङ्कणकुण्डलैः । राजमानं परं दिव्यं निर्मलं वनमालया ॥ ५५
तुङ्गस्याग्रे हृषीकेशः शोभमानं महाप्रभम् । श्रीवत्साङ्केन पुण्येन कौस्तुभेन जनार्दनः ॥ ५६
दर्शयित्वा स्वकं देहं सर्वदेवमयो हरिः । सर्वालंकारशोभाढ्यं तुङ्गस्याग्रे जनार्दनः ॥ ५७
स उवाच महात्मानं तं तुङ्गमृषिसत्तमम् । भो भो विप्र महाभाग श्रूयतां वचनं शुभम् ॥ ५८
मेघगम्भीरघोषेण समाभाष्य द्विजोत्तमम् । तपसा तेन तुष्टोऽस्मि वरं वरय शोभनम् ॥ ५९
तुष्टमानं हृषीकेशं तं दृष्ट्वा कमलापतिम् । दीप्यमानं विराजन्तं विश्वरूपं जनेश्वरम् ॥ ६०
पादाम्बुजद्वयं तस्य प्रणम्य च पुनः पुनः । हर्षेण महताऽऽविष्टस्तमुवाच जनार्दनम् ॥ ६१
दासोऽहं तव देवेश शङ्खचक्रगदाधर । वरं मे दातुकामोऽसि देहि त्वं वंशजं सुतम् ॥ ६२
दिवि चेन्द्रो यथा भाति सर्वतेजःसमन्वितः । तादृशं देहि मे पुत्रं सर्वलोकस्य रक्षकम् ॥ ६३
सर्वदेवप्रियं देव ब्रह्मण्यं धर्मपण्डितम् । दातारं ज्ञानसंपन्नं धर्मतेजःसमन्वितम् ॥ ६४
त्रैलोक्यरक्षकं कृष्ण सत्यधर्मानुपालकम् । यज्वनामुत्तमं चैकं शूरं त्रैलोक्यभूषणम् ॥ ६५
ब्रह्मण्यं वेदसिद्धांशं सत्यसंधं जितेन्द्रियम् । अजितं सर्वजेतारं विष्णुतेजःसमप्रभम् ॥ ६६
वैष्णवं पुण्यकर्तारं पुण्यजं पुण्यलक्षणम् । शान्तं तु तपसोपेतं सर्वशास्त्रविशारदम्]॥ ६७
सुशीलं सर्वधर्मज्ञं भवतो गुणसंयुतम् । ईदृशं देहि मे पुत्रं दातुकामो यदा वरम् ॥ ६८

वासुदेव उवाच—

एभिर्गुणैः समोपेतस्तव पुत्रो भविष्यति । अत्रिवंशस्य वै धर्ता विश्वस्यास्य महामते ॥ ६९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. झ. ढ. कपिलायैव । २ क. ख. ङ. च. ढ. ढ. तेजसे । त्रिं । ३ ङ. च. ढ. महाप्रभुम् । ४ ङ. दविद्वांसं सं। ५ क. ख. ङ. च. झ. ढ. म्। वेदज्ञं योगिनां श्रेष्ठं भं ।

तेजसा यशसा पुण्यैः पितरं चोद्धरिष्यति । उद्धरिष्यति यः सत्यैः पितरं च पितामहम् ॥ ७०
भवान्प्राप्स्यसि मे सर्वं तद्विष्णोः परमं पदम् । इत्युक्त्वा देवदेवेशस्तमङ्गं प्रति स द्विजः ॥ ७१
कस्यचित्पुण्यवीर्यस्य पुण्यां कन्यां विवाहय । तस्यामुत्पादय सुतं पुण्यं पुण्यावहं प्रियम् ॥ ७२
स भविष्यति धर्मात्मा मत्प्रसादान्महामुने । [*सर्वज्ञः सर्ववेत्ता च यादृशो वाञ्छितस्त्वया]॥
एवं वरं ततो दत्त्वा त्वन्तर्धानं गतो हरिः ॥ ७३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्यानेऽङ्गवरप्रदानं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४९११

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

शप्ता गन्धर्वमुख्येन सुशङ्खेन महात्मना । तस्याः शापः कथं जातः किं किं कर्म कृतं तया ॥ १
सा लेभे कीदृशं पुत्रं तस्य शापाद्विदां वर । सुनीथायाश्चरित्रं तु त्वं नो विस्तरतो वद ॥ २

सूत उवाच—

सुशङ्खेनापि तेनैव सा शप्ता तनुमध्यमा । पितुः स्थानं गता सा तु सुनीथा दुःखपीडिता ॥ ३
स्वचरित्रं तदा सर्वं पितरं प्रति चाब्रवीत् । श्रुतवान्सोऽपि धर्मात्मा मृत्युर्धर्मवतां वरः ॥ ४
तामुवाच सुनीथां तु सुतां शप्तां महात्मना । भवती दुष्कृतं पापं धर्मतेजःप्रणाशनम् ॥ ५
कस्मात्कृतवती भद्रे मुनेस्तस्य हि ताडनम् । [† विरुद्धं सर्वलोकस्य भवत्या परिकल्पितम्]॥६
कामक्रोधविहीनं तं सुशान्तं धर्मवत्सलम् । तपोमार्गविलग्नं च परब्रह्मणि संस्थितम् ॥ ७
तमेव घातयेद्यो वै तस्य पापं शृणुष्व हि । पापात्मा जायते पुत्रि किल्बिषं भुञ्जते स हि ॥ ८
ताडयन्तं ताडयेद्यः क्रोशन्तं क्रोशयेत्पुनः । तस्य पापं स वै भुङ्क्ते ताडितस्य न संशयः ॥ ९
स वै शान्तः संजितात्मा ताडयन्तं न ताडयेत् । निर्दोषं प्रति येनापि ताडनं च कृतं सुते ॥१०
पश्चान्मोहेन पापेन निर्दोषोऽपि च ताडयेत् । पापं कर्तुश्च यत्पापं निर्दोषं प्रति गच्छति ॥ ११
ताडनं नैव तस्माद्धि कार्यं दोषवतोऽपि च । दुष्कृतं च महत्पुत्रि त्वयैवं परिपालितम् ॥ १२
शप्ता तेनापि पश्चाच्च तस्मात्पुण्यं समाचर । सतां संगममासाद्य सदैव परिवर्तय ॥ १३
योगध्यानेन दानेन परिवर्तय नित्यशः । सतां सङ्गो महापुण्यो बहुक्षेमप्रदायकः ॥ १४
बाले पश्य सुदृष्टान्तं सतां सङ्गस्य यद्गुणम् । अपां संस्पर्शनात्स्नानात्पानाद्दर्शनतोऽपि वा ॥ १५
मुनयः सिद्धिमायान्ति बाह्याभ्यन्तरक्षालिताः । आयुष्मन्तो भवन्त्येते लोकाः सर्वे चराचराः ॥

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः ङ.पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. स्थानं । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °शस्तं तुङ्गं । ३ क. ख. च. छ. झ. °तं तस्मात्पौत्रो न संशयः । स । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °म् । भविष्यति न संदेहो म° ।५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. मत्प्रसादान्महामते ।६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. गन्धर्वपुत्रेण सु° । ७ छ. झ. सुसखेन । ८ ञ. तस्य शापात्कथं । ९ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ट. ड. ढ. °पाद्द्विजोत्तम । सु° ।१० क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. मृत्युः सत्यव° ।११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °द्रे सुशान्तस्य । १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ते बहु । ता° । १३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ट. ड. ढ. नन्दिनि । १४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. शुचिष्मन्तो ।

[*अपि संतोषशीलश्च मृदुगामी प्रियंकरः। निर्मलो रसवांश्चासौ पुण्यवीर्यो मलापहः ॥ १७
तथा शान्तो भवेत्पुत्रि सर्वसौख्यप्रदायकः। यथा वह्निप्रसङ्गाच्च मलं त्यजति काञ्चनम् ॥ १८
तथा सतां हि संसर्गात्पापं त्यजति मानवः। सत्यवह्निप्रदीप्तश्च प्रज्वलेत्पुण्यतेजसा ॥ १९
सत्येन दीप्तिमांश्चैव ज्ञानेनापि सुनिर्मलः। अत्युष्णो ध्यानभावेन ह्यस्पृश्यः पापजैर्नरैः ॥ २०
सत्यवह्नेः प्रसङ्गाच्च पापेन्धनं दिधक्षति। तस्मात्सत्यस्य संसर्गः कर्तव्यो नान्यथा त्वया]॥ २१
तस्मात्पुत्रि महाभागे चिन्तयाधोक्षजं हरिम्। पापभावं परित्यज्य पुण्यमेव समाश्रय ॥ २२

सूत उवाच—

एवं पित्रा सुनीथा सा दुःखिता प्रविबोधिता। नमस्कृत्य पितुः पादौ सा गता निर्जनं वनम् ॥
कामक्रोधौ परित्यज्य बाल्यभावं तपस्विनी। मोहद्रोहौ च मायां च त्यक्त्वा चैकान्तमास्थिता २४
तस्याः सख्यः समाजग्मू रम्भाद्यास्तास्तपोन्विताः। ददृशुस्तां विशालाक्ष्यः सुनीथां दुःखभागिनीम्
ध्यायन्तीं चिन्तयानां तामूचुस्ताः समुपागताः। कस्माच्चिन्तसि भद्रं ते त्वनया चिन्तयाऽन्विता ॥
संतापकारणं ब्रूहि चिन्ता दुःखप्रदायिनी। एकैव सार्थका चिन्ता धर्मस्यार्थे विचिन्त्यते ॥ २७
द्वितीया सार्थका चिन्ता योगिनां धर्मनन्दिनि। अन्या चानर्थका चिन्ता तां नैव परिकल्पयेत्॥
कामनाशकरी चिन्ता बलतेजःप्रणाशिनी। नाशयेत्सर्वसौख्यं तु रूपहानिं विदर्शयेत् ॥ २९
[†तृष्णामोहौ तथा लोभमेतांश्चिन्ता हि प्रापयेत्।पापमुत्पादयेच्चिन्ता चिन्तिता च दिने दिने ३०
चिन्ता व्याधिप्रकाशाय नरकाय प्रकल्पयेत्]। तस्माच्चिन्तां परित्यज्य चानुवर्तस्व शोभने॥ ३१
अर्जितं कर्मणा पूर्वं स्वयमेव नरेण तु। तदेव भुङ्क्तेऽसौ जन्तुर्ज्ञानवान्न विचिन्तयेत् ॥ ३२
तस्माच्चिन्तां परित्यज्य सुखदुःखादिकं वद। तासां तद्वचनं श्रुत्वा सुनीथा वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुनीथाचरितं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४९४४

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच—

यथा शप्ता वने पूर्वं सुशङ्खेन महात्मना। तासु सर्वं यथाऽऽख्यातं सखीष्वेवं विचेष्टितम् ॥
आत्मनश्च महाभागा दुःखेनापि प्रपीडिता ॥ १

सुनीथोवाच—

अन्यच्चाहं प्रवक्ष्यामि सख्यः शृण्वन्तु सांप्रतम् ॥ २
मदीयां रूपसंपत्तिं वयसो गुणसंपदम्। विपश्यन्मां पितुश्चिन्ता संजाता मम कारणात् ॥ ३
देवेभ्यो दातुकामोऽसौ मुनिभ्यस्तु महायशाः। स्वहस्ते तु निगृह्यैव देवानिदमुदाहरत् ॥ ४
गुणाढ्येयं सुता बाला ममैवं चारुलोचना। दातुकामोऽस्मि भद्रं वो गुणिने वै महात्मने ॥ ५

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ.पुस्तकस्थः। † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो ङ. पुस्तकस्थः।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. 'भारं प°'। २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. 'जग्मुः क्रीडार्थं लीलयाऽन्वि°'। ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. भद्रे त्वं त्व°। ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. 'कायना°'। ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. सुसखेन। ६ क. ख. ङ.च. छ.ट.ड. ढ. 'वै समाख्या°'।

मृत्योर्वाक्यं ततो देवा ऋषयः शुश्रुवुस्तथा । तमूचुर्भाषमाणं ते देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ६
तव कन्या गुणाढ्येयं सत्यानां परमावधिः । दोषेणैकेन संदुष्टा ऋषिशापेन तेन वै ॥ ७
अस्यामुत्पत्स्यते पुत्रो दुष्टवीर्यः पुमान्किल । भविताऽसौ महापापी पुण्यवंशविनाशकः ॥ ८
गङ्गातोयेन संपूर्णो यथा कुम्भः प्रदृश्यते । सुराया बिन्दुना लिप्तो मद्यकुम्भः प्रजायते ॥ ९
पापस्य पापसंसर्गात्कुलं पापि प्रजायते । आरनालस्य वै बिन्दुः क्षीरमध्ये प्रयाति चेत् ॥ १०
पश्चान्नाशयते क्षीरमात्मरूपं प्रकाशयेत् । तस्माद्विनाशयेत्पुण्यं पापपुत्रो न संशयः ॥ ११
अनेनैव हि दोषेण तवेयं पापभागिनी । अन्यस्मै दीयतां गच्छ देवैरुक्तः पिता मम ॥ १२
देवैश्चापि सगन्धर्वैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः । तैश्चापि स परित्यक्तः पिता मे दुःखपीडितः ॥ १३
ममाप्येवं प्रतीकारं न कुर्वन्ति हि सज्जनाः । एवं पापमयं कर्म मया चैव पुरा कृतम् ॥ १४
ततश्चाहं स्वयत्नेन वनमेव समाश्रिता । तप एव चरिष्यामि करिष्ये कायशोषणम् ॥ १५
भवतीभिः सुपृष्टाऽहं कार्यकारणमेव हि । मम चिन्तानुगं कर्म मया सख्यः प्रकाशितम् ॥ १६
एवमुक्त्वा सुनीथा च मृत्योः कन्या यशस्विनी । विरराम सुदुःखार्ता किंचिन्नोवाच वै पुनः १७

सख्य ऊचुः—

दुःखमेव महाभागे त्याज्यं कायविनाशनम् । नास्ति कस्य कुले दोषो देवैः प्रोक्तः समाश्रितैः १८
क्षिप्रमुक्तं पुरा तेन ब्रह्मणा हरिसंनिधौ । देवैश्चापि न हि त्यक्तो ब्रह्मा पूज्यतमोऽभवत् ॥ १९
ब्रह्महत्याप्रमुक्तोऽसौ देवराजोऽपि पश्यते । देवैः सार्धं महाभागैस्त्रैलोक्यं परिभुञ्जति ॥ २०
गौतमस्य प्रियां भार्यामहल्यां गतवान्पुरा । परदाराभिगामित्वं देवत्वे परिवर्तते ॥ २१
ब्रह्महत्योपमं कर्म दारुणं कृतवान्हरः । ब्रह्मणस्तु कपालेन चाद्यापि परिवर्तते ॥ २२
देहो निपतितो(तः) पश्य निमिशापेन वा पुनः । अगस्त्यः कुम्भसंभूतस्त्रैलोक्यं परिकल्पयेत् ॥ २३
लोकस्थाश्च प्रजा यस्य देवाद्याश्च चराचराः । कृष्णो भुङ्क्ते महाशापं भार्गवेण कृतं पुरा ॥ २४
गुरुदारान्गतश्चन्द्रः क्षीणश्चैव प्रदृश्यते । भविष्यति महातेजा राजराजः प्रतापवान् ॥ २५
पाण्डुपुत्रो महाप्राज्ञो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः । गुरोश्चैव वधार्थाय त्वनृतं स वदिष्यति ॥ २६
एतेष्वेव महत्पापं वर्तितं च महत्सु च । वैगुण्यं कस्य वै नास्ति कस्य नास्ति किलाञ्जनम् ॥ २७
भवती स्वल्पदोषेण लिप्ताऽनेन वरानने । उपकारं करिष्यामस्तवैव वरवर्णिनि ॥ २८
तवाङ्गे ये गुणाः सन्ति सतां स्त्रीणां यथा शुभे । अन्यत्रापि न पश्यामस्तान्गुणांश्चारुवल्लभे ॥ २९
रूपमेव वरस्त्रीणां प्रथमं भूषणं शुभे । शीलमेव द्वितीयं च तृतीयं सत्यमेव च ॥ ३०
आर्यत्वं च चतुर्थं च पञ्चमं धर्ममेव हि । षष्ठं सतीत्वं दृढता सप्तमं साहसोऽष्टमम् ॥ ३१

---

१ क.ख.ग.घ.ङ.च छ.ज.झ.ट.ड.ढ. °स्तदा । त° । २ क.ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. शीलानां । ३ ग.घ ट ड पापस्य जा° । ४ क.ख.ङ.च.छ.झ.ढ. तद्वद्वि° । ५ च.छ.झ.ढ. °येद्दशं पा° । ६ क.ख.ग.घ.ङ.च.छ.ज. झ. ट. ड. ढ. सज्जनाः । ७ क.ख.ङ.च.छ.झ.ढ. °म् । संतप्ता दुःखशोकेन । ८ क.ख.ङ.च.छ.झ.ड.ढ. °वैः पापं समाश्रितम् । क्षि° । ९ क.ख.ङ. च. छ. झ. ट.ढ. °तः । जिह्मभु° । १० क.ख.ग.ङ.च.छ.ज.ढ. हरसै° । ११ अ. °क्यं मुक्त एव हि । गौ° । १२ ग. घ. ज. °ते । देवान्निपतितं तत्र ऋषिभिर्वेदपारगैः । अ° । १३ क.ख.ङ.च. छ. झ. ढ. °नः । आदित्यः कुष्ठसंयुक्तस्त्रैलोक्यं हि प्रकाशये । छ. °नः । आदित्यः पङ्गुसंयुक्त° । १४ क. ख. ङ. च छ. झ.ड.ढ. लोका नमन्ति तं देवं दे° । च.ज. ट. लोकस्यास्य परं दे° । दे° । १५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °व गुणः स्त्री° । १६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. हि । मधुरत्वं ततः प्रोक्तं षष्ठमेवं वरानने । शुद्धत्वं सप्तमं बाले ह्यन्तर्बाह्येषु योषिताम् ॥ अष्टमं हि पतिभावं शुश्रूषा नवमं किल । सहिष्णुत्वं दशमं प्रोक्तं रतिश्चैकादशं तथा । पातिव्रत्यं ततः प्रो° ।

नवमं मङ्गलं गानं दशमं व्यवसायता । एकादशस्तथा स्त्रीणां कामाधिक्यं प्रकीर्तितम् ॥ ३२
मधुरं वचनं प्रोक्तं द्वादशं वरवर्णिनि । तैस्त्वं संभाविता बाले मा भैर्देवि वरानने ॥ ३३
येनोपायेन ते भर्ता भविष्यति सुधर्मकृत् । तमुपायं प्रपश्यामस्तवार्थे वयमेव हि ॥
स्वस्था भव महाभागे मा वै त्वं साहसं कुरु ॥ ३४

सूत उवाच—

एवमुक्ता सुनीथा तु पुनरूचे सखीस्तु ताः । कथयध्वं ममोपायं येन भर्ता भविष्यति ॥ ३५
तामूचुस्ता वरा नार्यो रम्भाद्याश्चारुलोचनाः । रूपमाधुर्यसंयुक्ता भविती(त्री) भूतिवर्धिनी ॥ ३६
ब्रह्मशापेन संभीता वयमत्र समागताः । [*तां प्रोचुर्हि विशालाक्षीं मृत्युकन्यां सुलोचनाम्] ३७
विद्यामेकां प्रदास्यामः पुरुषाणां प्रमोहिनीम् । सर्वमायाविदां भद्रे सर्वभद्रप्रदायिनीम् ॥ ३८
विद्याबलं ततो दद्युस्तस्यै ताः सुखदायकम् । यं यं मोहयितुं भद्र इच्छस्येवं सुरादिकम् ॥ ३९
तं तं सद्यो मोहय वा इत्युक्ता सा तथाऽकरोत् । विद्यायां हि सुसिद्धायां सा सुनीथा सुनन्दिता
समेतैव सखीभिस्तु पुरुषान्सा विपश्यति । अटमाना गता पुण्यं नन्दनं वनमुत्तमम् ॥ ४१
गङ्गातीरे ततो दृष्ट्वा ब्राह्मणं रूपसंयुतम् । सर्वलक्षणसंपन्नं सूर्यतेजःसमप्रभम् ॥ ४२
रूपेणाप्रतिमं लोके द्वितीयमिव मन्मथम् । देवरूपं महाभागं भाग्यवन्तं सुभाग्यदम् ॥ ४३
अनौपम्यं महात्मानं विष्णुतेजःसमन्वितम् । वैष्णवं सर्वपापघ्नं विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥
कामक्रोधविहीनं तमत्रिवंशविभूषणम् ॥ ४४

दृष्ट्वा स्वरूपं तपसा तपन्तं दिव्यप्रभावं परितप्यमानम् ।
पप्रच्छ रम्भां स्वसखीं सुमोहात्कोऽयं दिविप्रप्रवरो महात्मा ॥ ४५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४९८९

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

रम्भोवाच—

ब्रह्मा ह्यव्यक्तसंभूतस्तस्माज्जज्ञे प्रजापतिः । अत्रिर्नाम स धर्मात्मा तस्य पुत्रो महामनाः ॥ १
अङ्गो नाम अयं भद्रे नन्दनं वनमागतः । इन्द्रस्य संपदं दृष्ट्वा नानातेजःसमन्विताम् ॥ २
कृता स्पृहा त्वनेनापि इन्द्रस्य सदृशे पदे । ईदृशो हि यदा पुत्रो मम स्याद्वंशवर्धनः ॥ ३
सुश्रेयो मे भवेज्जन्म यशःकीर्तिसमन्वितम् । आराधितो हृषीकेशस्तपोभिर्नियमैस्ततः ॥ ४
सुप्रसन्ने हृषीकेशे वरं याचितवानयम् । इन्द्रस्य सदृशं पुत्रं विष्णुतेजःपराक्रमम् ॥ ५
वैष्णवं सर्वपापघ्नं देहि मे मधुसूदन । दत्त एवं मया पुत्र ईदृशः परिपालकः ॥ ६
तदाप्रभृति विप्रेन्द्रः पुण्यां कन्यां प्रपश्यति । यथा त्वं चारुसर्वाङ्गी तथाऽयं परिपश्यति ॥ ७

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. संभूषिता । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. हि । तामूचुस्ता वराः सख्यो मा । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. भ्रमत्येव । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तुङ्गो । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. स्याद्धर्मसंयुतः । सुं । ६ क. ख. ङ च. छ. झ. ढ. सर्वधारकः ।

एनं गच्छ वैरत्वेन अस्मात्पुत्रो भविष्यति । पुण्यात्मा सर्वधर्मज्ञो विष्णुतेजःपराक्रमः ॥ ८
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्वं परिपृच्छसि । अयं भर्ता तव श्रेष्ठो भवेद्देवि न संशयः ॥ ९
सुशङ्खस्यापि यः शापो वृथा सोऽपि भविष्यति । एवं जाते महाभागे पुत्रे धर्मप्रचारिणि ॥ १०
भविष्यति सुखं भद्रे सत्यं सत्यं वदाम्यहम् । सुक्षेत्रे कर्षको यादृग्बीजं वपति तत्परः ॥ ११
स तथा भुञ्जते देवि यथा बीजं तथा फलम् । अन्यथा नैव जायेत तत्सर्वं सदृशं भवेत् ॥ १२
अयमेव महाभागस्तपस्वी पुण्यवीर्यवान् । अस्य वीर्यात्समुत्पन्नो ह्यस्यैव गुणसंपदा ॥ १३
युक्तः पुत्रो महातेजाः सर्वधर्मभृतां वरः । भविष्यति महाभागो युक्तात्मा योगतत्त्ववित् ॥ १४

एवं हि वाक्यं सुनिशम्य बाला रम्भाप्रयुक्तं शिवदायकं तत् ।
विचिन्त्य बुद्ध्या हि सखीमुखोद्गतं मेनेऽथ सर्वं परिसत्यमेव हि ॥ १५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५००५

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

सुनीथोवाच—

सत्यमुक्तं त्वया भद्र एवमेतत्करोम्यहम् । अनया विद्यया विप्रं मोहयिष्यामि नान्यथा ॥ १
साहाय्यं देहि मे पुण्यं येन गच्छामि सांप्रतम् । एवमुक्ता तया रम्भा तामुवाच यशस्विनी ॥ २
कीदृशं दद्मि साहाय्यं तत्त्वं कथय भामिनि । दूतत्वं गच्छ मे भद्र एनं प्रति सुसांप्रतम् ॥ ३
एवमुक्त्वा तु सा रम्भां विरराम सुलोचना । एवमेतत्प्रतिज्ञातं रम्भया देवभार्यया ॥ ४
करिष्ये तत्र साहाय्यमादेशो मम दीयताम् । सद्भावेन विशालाक्षी रूपयौवनशालिनी ॥ ५
मायया दिव्यरूपा सा संबभूव वरानना । रूपेणाप्रतिमा लोके मोहयन्ती जगत्त्रयम् ॥ ६
मेरोश्चैव महापुण्ये शिखरे चारुकन्दरे । नानाधातुसमाकीर्णे नानारत्नोपशोभिते ॥ ७
देववृक्षैः समाकीर्णे बहुपुष्पोपशोभिते । [*देववृन्दसमाकीर्णे गन्धर्वाप्सरसेविते] ॥ ८
मनोहरे सुरम्ये च शीतच्छायासमाकुले । चन्दनानामशोकानां तरूणां चारुहासिनी ॥ ९
दोलायां सा समारूढा सर्वशृङ्गारशोभिता । कौशेयेन सुनीलेन राजमाना वरानना ॥ १०
अतीवशोभमानेन कञ्चुकेन द्विजोत्तमाः । सर्वाङ्गसुन्दरी बाला वीणावादनतत्परा ॥ ११
गायमाना वराङ्गी तं सुस्वरं सुविमोहनम् । ताभिः परिवृता बाला सखीभिः सुमनोहरा ॥ १२
अङ्गस्तु कन्दरे पुण्य एकान्ते ध्यानमास्थितः । कामक्रोधविहीनस्तु ध्यायमानो जनार्दनम् ॥ १३
स श्रुत्वा सुस्वरं गीतं मधुरं सुमनोहरम् । तालमानक्रियोपेतं सर्वसत्त्वविकर्षणम् ॥ १४
ध्यानाच्चलितचित्तस्तु मायागीतेन मोहितः । समुत्थायाऽऽसनात्तूर्णं पश्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ १५

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख ङ. च. छ. झ. ढ. वरारोहे । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ सुसखस्या । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. हि मुनीथया तदा तत्त्वार्थमेतत्परि । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. मनस्विनीम् । ५ क. ख. ङ च. छ. झ. ढ. °पसंचये । दे° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. बन्धूकपुष्पवर्णेन । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °णातालकराविला । गा° । ८ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. °रं विश्रमो° । ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तुङ्गस्तु । १० क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °श्चचाल तेजस्वी ध्या° ।

जगाम तत्र वेगेन मायाचालितमानसः । दोलासंस्थां विपश्यैव वीणादण्डकधारिणीम् ॥ १६
हास्यमानां सुगायन्तीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । मोहितस्तेन गीतेन रूपेणापि महायशाः ॥ १७
तस्या लावण्यभावेन मन्मथस्य शराहतः । आकुलव्याकुलो जातो मुनिपुत्रो द्विजोत्तमाः ॥ १८
प्रलपत्यतिमोहेन जृम्भते च पुनः पुनः । स्वेदः कम्पोऽथ संतापस्तस्याङ्गे जायते क्षणात् ॥ १९
मुह्यते च महामोहैर्ग्लानः स्खलितमानसः । वेपमानस्ततः शुष्को दूयमानः समागतः ॥ २०
तामालोक्य विशालाक्षीं मृत्योः कन्यां यशस्विनीम् । अथोवाच महात्मा स सुनीथां चारुहासिनीम्॥
का त्वं कस्य वरारोहे सखीभिः परिवारिता । केन कार्येण संप्राप्ता केन त्वं प्रेषिता वनम् ॥२२
तवाङ्गं सुन्दरं सर्वं समाभाति वरानने । समाचक्ष्व ममाद्यैव प्रसादसुमुखी भव ॥ २३
मायामोहेन संमुग्धस्तस्याः कर्म न विन्दति । मार्गणैर्मन्मथस्यापि परिविद्धो महामुनिः ॥ २४
एवंविधं महद्वाक्यं समाकर्ण्य महामतेः । नोवाच किंचित्सा विप्रं समालोक्य सखीमुखम् ॥ २५
रम्भायाः सा सुनीथा तु संज्ञया परितोषिता । समुवाच ततो रम्भा सादरं तं द्विजोत्तमम् २६
इयं कन्या महाभागा मृत्योश्चापि महात्मनः । सुनीथा सुप्रसिद्धेयं सर्वलक्षणसंयुता ॥ २७
पतिमन्वेषते बाला धर्मवन्तं तपोनिधिम् । शान्तं दान्तं महाप्राज्ञं वेदविद्याविशारदम् ॥ २८
तामुवाच ततस्त्वङ्गो रम्भामप्सरसां वराम् । मया चाऽऽराधितो विष्णुः सर्वविश्वमयो हरिः २९
तेन दत्तो वरो मह्यं पुत्राख्यः सर्वसिद्धिदः । तन्निमित्तमहं भद्रे सुतार्थं नित्यमेव च ॥ ३०
कस्यचित्पुण्यवीर्यस्य कन्यामेकामचिन्तयम् । सदैवाहं न पश्यामि सुशुभामात्मनः क्वचित् ॥ ३१
इयं धर्मस्य वै कन्या धर्माचारा वरानना । मामेव हि भजत्वेषा यदि कान्तमिहेच्छति ॥ ३२
यं यमिच्छेदियं बाला तं तं दद्मि न संशयः । देयं वाऽदेयमेवापि त्वस्याः संगमकारणात् ॥ ३३
एवमेव त्वया देयं[3] रम्भोवाच द्विजोत्तमम् । [*विप्रेन्द्र त्वं शृणुष्वैव मम वाक्यं च सांप्रतम् ॥ ३४
एषा नैव त्वया त्याज्या धर्मपत्नी सदैव हि । अस्या दोषगुणौ चैव ग्राह्यौ नैव कदा त्वया ॥
इत्यर्थे प्रत्ययं विप्र प्रत्यक्षं परिदर्शय ॥ ३५
स्वहस्तं देहि विप्रेन्द्र सत्यप्रत्ययदायकम् । एवमस्तु मया दत्तो ह्यस्या हस्तो न संशयः ॥ ३६

सूत उवाच—

एवं संबन्धिकं कृत्वा सत्यप्रत्ययकारकम् । गान्धर्वेण विवाहेन सुनीथामुपयेमिवान् ॥ ३७
तस्मै दत्त्वा सुनीथां तां रम्भा हृष्टेन चेतसा । सा तां चाऽऽमन्त्रयित्वा वै गता गेहं स्वकं पुनः ॥
प्रहृष्टचेतसः सख्यः स्वस्थानं प्रतिजग्मिरे । गतासु तासु सर्वासु सखीषु द्विजसत्तमः ॥ ३९
रेमे त्वङ्गस्तया सार्धं प्रियया भार्यया सह । तस्यामुत्पाद्य पुत्रैकं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ ४०
चकार नाम तस्यैवं वेनाख्यं तनयस्य हि । ववृधे स महातेजाः सुनीथातनयस्तदा ॥ ४१
वेदशास्त्रमधीत्यैव धनुर्वेदं गुणान्वितम् । सर्वासां सोऽपि मेधावी विद्यानां पारमेयिवान् ॥ ४२
स तस्य तनयो वेनः शिष्टाचारेण वर्तते । स वेनो ब्राह्मणश्रेष्ठाः क्षत्राचारपरोऽभवत्[6] ॥ ४३
दिवि चेन्द्रो यथा भाति सर्वतेजःसमन्वितः । स भात्येवं महाप्राज्ञः स्वबलेन पराक्रमैः ॥ ४४

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो झ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °स्ततस्तुङ्गो द° । २ क.ख.च.छ.झ. महामुनेः । ३ क.ख.ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °यं श्रूयतां द्विजसत्तम । रम्भोवाच—एषा । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °मे तुङ्ग° । ५ क.ख.ङ.च.छ.झ.ढ. °न् । तुङ्गस्य । ड. °न् । अङ्गस्य । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. °मैः । चाक्षुषं ।

नाहुषस्यान्तरे प्राप्ते वैवस्वतसमागते । प्रजापालं विना लोके प्रजाः सीदन्ति वै सदा ॥ ४५
ऋषयो धर्मतत्त्वज्ञाः प्रजाहेतोस्तपोधनाः । चिन्तयन्ति महीपालं धर्मज्ञं सत्यपण्डितम् ॥ ४६
तं वेनमेव ददृशुः संपन्नं[1] सर्वलक्षणैः । प्राजापत्ये पदे[2] चैनमभ्यषिश्चन्द्विजोत्तमाः ॥ ४७
अभिषिक्ते महाभागे[3] त्वङ्गपुत्रे तदा नृपे । ते प्रजापतयः सर्वे जग्मुस्ते च तपोवनम् ॥ ४८
गतेषु तेषु सर्वेषु वेनो राज्यं करोति सः ॥ ४९

सूत उवाच—

सा सुनीथा सुतं दृष्ट्वा सर्वराज्यप्रसाधकम् । विशङ्कते प्रभावेन शापात्तस्य महात्मनः ॥ ५०
ममापत्यो महाभागो धर्मात्मा संभविष्यति । इत्येवं चिन्तयेन्नित्यं पूर्वपापाद्विशङ्किता ॥ ५१
धर्माङ्गानि सुपुण्यानि सुताङ्गे परिदर्शयेत् । सत्यभावादिकान्पुण्यान्गुणान्सा वै प्रकाशयेत् ॥ ५२
इत्युवाच सुतं सा हि चाहं धर्मसुता सुत । पिता ते धर्मतत्त्वज्ञस्तस्माद्धर्मं समाचर ॥ ५३
इत्येवं बोधयेन्नित्यं पुत्रं वेनं तदा सती । मातापित्रोस्तयोर्वाक्यं प्रज्ञायुक्तं स पालयेत् ॥ ५४
एवं वेनः प्रजापालः संजातः क्षितिमण्डले । लोकाः सुखेन जीवन्ति प्रजा धर्मेण रञ्जिताः ॥ ५५
एवं राज्यप्रभावं तु वेनस्यापि महात्मनः । धर्मप्रभावा वर्तन्ते तस्मिञ्शासति पार्थिवे ॥ ५६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५०६१

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

एवं वेनस्य वै राज्ञः सृष्टिरेव महात्मनः । धर्माचारं परित्यज्य कथं पापे मतिर्भवेत् ॥ १

सूत उवाच—

ज्ञानविज्ञानसंपन्ना मुनयस्तत्त्ववेदिनः । शुभाशुभं वदन्त्येनं तन्न स्यादिह चान्यथा ॥ २
तप्यमानेन तेनापि सुशङ्खेन महात्मना । दत्तः शापः कथं विप्रा न यथात्रच जायते ॥
वेनस्य पातकाचारं सर्वमेव वदाम्यहम् ॥ ३
तस्मिञ्शासति धर्मज्ञे प्रजापाले महात्मनि । पुरुषः कश्चिदायातो ब्रह्मलिङ्गधरस्तदा ॥ ४
नग्नरूपो महाकायः सितमुण्डो महाप्रभः । मार्जनीं शिखिपत्राणां कक्षायां स हि धारयन् ॥ ५
गृहीत्वा पानपात्रं च नालिकेरमयं करे । पठमानो मरुच्छास्त्रं वेदशास्त्रविदूषकम् ॥ ६
यत्र वेनो महाराजस्तत्रोपायात्त्वरान्वितः । सभायां तस्य वेनस्य प्रविवेश स पापवान् ॥ ७
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं वेनः प्रश्नं तदाऽकरोत् । भवान्को हि समायात ईदृग्रूपधरो मम ॥ ८
सभायां वद मामत्र तूर्णं कस्मात्समागतः । को वेषः किं तु ते नाम को धर्मः कर्म किं तव ॥ ९
को वेदस्ते क आचारः को नयः का प्रभावना । किं ज्ञानं कः प्रभावस्ते किं सत्यं धर्मलक्षणम्
तत्त्वं सर्वं समाचक्ष्व ममाग्रे सत्यमेव च । श्रुत्वा वेनस्य तद्वाक्यं पापो वाक्यमुदाहरत् ॥ ११

---

१ क. ख. ङ. ट. ढ. °न्नं लक्षणैर्गुणैः । २ क. ख. ङ. च. छ झ ढ °दे पुण्ये अभ्य° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °गे तुङ्ग° । ४ क. ख. ङ च छ. झ ढ. धर्मत्राता भ° । ५ क. ख. ङ. च. झ. ढ. °यातः पद्मालि° । छ. °यातश्छद्माले° । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ढ. °दधर्मवि° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °रः किं तपः का ।

पाप उवाच—

करोष्येवं वृथा भावं महामूढो न संशयः । अहं धर्मस्य सर्वस्वमहं पूज्यतमः सुरैः ॥ १२
अहं ज्ञानमहं सत्यमहं धाता सनातनः । अहं धर्म अहं मोक्षः सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥ १३
ब्रह्मदेहात्समुद्भूतः सत्यसंधोऽस्मि नान्यथा । जिनरूपं विजानीहि सत्यधर्मकलेवरम् ॥
मम रूपं हि ध्यायन्ति योगिनो ज्ञानतत्पराः ॥ १४

वेन उवाच—

तवैव कीदृशो धर्मः किं ते दर्शनमेव च । किमाचारो वदस्वैहि इत्युक्तं तेन भूभुजा ॥ १५

पाप उवाच—

अर्हन्तो देवता यत्र निर्ग्रन्थो गुरुरुच्यते । दया वै परमो धर्मस्तत्र मोक्षः प्रदृश्यते[3] ॥ १६
ईदृशोऽस्मिन्न संदेह आचारं प्रवदाम्यहम् । यजनं याजनं नापि वेदाध्ययनमेव च ॥ १७
नास्ति संध्या तपो दानं स्वधास्वाहाविवर्जितम् । हव्यकव्यादिकं नास्ति नास्ति यज्ञादिका क्रिया
पितॄणां तर्पणं नास्ति नातिथिर्वैश्वदेविकम् । कृष्णस्य न तथा पूजा ह्यर्हन्तध्यानमुत्तमम् ॥ १९
एवं धर्मसमाचारो जैनमार्गे प्रदृश्यते । एतत्ते सर्वमाख्यातं जैनधर्मस्य लक्षणम् ॥ २०

वेन उवाच—

वेदे प्रोक्तो यथा धर्मो यत्र यज्ञादिकाः क्रियाः । पितॄणां तर्पणं श्राद्धं वैश्वदेवं न दृश्यते ॥ २१
न दानं न तपो वाऽस्ति किं वै धर्मस्य लक्षणम् । वद सत्यं ममाग्रे त्वं दयाधर्मश्च कीदृशः ॥ २२

पाप उवाच—

पञ्चतत्त्वप्रवृद्धोऽयं प्राणिनां काय एव च । आत्मा वायुस्वरूपोऽयं तेषां नास्ति प्रसङ्गता ॥ २३
यथा जलेषु भूतानामपि सङ्गमवेहि तत् । जायते बुद्बुदाकारं तद्वद्भूतसमागमः ॥ २४
पृथ्वीभावो रजःस्थस्तु चाऽऽपस्तत्रैव संस्थिताः । ज्योतिस्तत्र प्रदृश्येत वायुरावर्तते च त्रीन् ॥ २५
आकाशमावृणोत्पश्चाद्बुद्बुदत्वं प्रजायते । अप्सु मध्ये प्रभात्येव सुतेजो वर्तुलं परम् ॥ २६
क्षणमात्रं प्रदृश्येत तत्क्षणं नैव दृश्यते । तद्वद्भूतसमायोगः सर्वत्र परिदृश्यते ॥ २७
अन्तकाले प्रयात्यात्मा पञ्च पञ्चसु यान्ति ते । मोहमुग्धास्ततो मर्त्या वर्तन्ते च परस्परम् ॥ २८
श्राद्धं कुर्वन्ति मोहेन क्षयाहे पितृतर्पणम् । क्वाऽऽस्ते मृतः समश्नाति कीदृशोऽसौ नरोत्तमः ॥ २९
किं ज्ञानं कीदृशं कार्यं केन दृष्टं वदस्व नः । मिष्टमन्नं प्रभुक्त्वा तु तृप्तिं यान्ति च ब्राह्मणाः ॥ ३०
कस्य श्राद्धं प्रदीयेत[12] सा तु श्रद्धा निरर्थिका । अन्यदेवं प्रवक्ष्यामि वेदानां कर्म दारुणम् ॥ ३१
यदाऽतिथिर्गृहं याति भोजनं लभते ध्रुवम् । तदा चाऽऽहत्य राजेन्द्र अतिथिं परिभोजयेत् ॥ ३२
अश्वमेधे मखे त्वश्वं गोमेधे वृषमेव च । नरमेधे नरं राजन्वाजपेये तथा ह्यजम् ॥ ३३
राजसूये महाराज प्राणिनां घातनं बहु । पुण्डरीके गजं हन्याद्गजमेधे तु कुञ्जरम् ॥ ३४
सौत्रामण्यां पशुं मेध्य[13]मेवमेव प्रदृश्यते । नानारूपेषु सर्वेषु श्रूयतां नृपनन्दन ॥ ३५

---

१ क. ख. ङ. च. छ झ. ढ. राज्यं । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. °दृशं कर्म किं । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. °ते । दर्शनेऽस्मि° । ग. घ. ट. ड. °ते । दर्शितोऽस्मि° । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. क्षपणस्य वरा पू° । ५ अ. °जा अर्हे तु ध्या° । ६ अ. °प्रमेयोऽयं । ७ क. ख. च. °त्मावपुःस्व° । ८ अ. °मतो हि । ९ अ. °गुना वर्तितं पृथक् । आ° । १० अ. °ध्वात्तन्कुर्य्यर्थ प्र° । ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. नृपोत्तम । १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ति महोक्षं पचते द्विजः । अजं वा राजरा° । १३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. मेधे मेषमेव ।

नानाजातिविशेषाणां पशूनां घातनं स्मृतम् । कस्माद्धि दीयते दानं किं नु दानस्य लक्षणम् ३६
न दत्तमुत्कटं ज्ञेयं क्रियते यदि भोजनम् । अत्यन्तदोषहीनांस्तान्हिंसन्ति यान्महामखे ॥ ३७
तत्र किं दृश्यते धर्मः किं फलं तत्र भूपते । पशूनां मारणं यत्र निर्दिष्टं वेदपण्डितैः ॥ ३८
तस्माद्विनष्टधर्मं च न पुण्यं मोक्षदायकम् । दयां विना हि यो धर्मः स धर्मो विफलायते ॥ ३९
जीवानां पालनं यत्र तत्र धर्मो न संशयः । स्वाहाकारः स्वधाकारस्तपः सद्योऽभिजायते ॥ ४०
दयाहीनं निष्फलं स्यान्नास्ति धर्मस्तु तत्र हि । एते वेदा अवेदाः स्युर्दया यत्र न विद्यते ॥ ४१
दयादानपरो नित्यं जीवमेव प्ररक्षयेत् । चाण्डालो वा स शूद्रो वा स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ४२
ब्राह्मणो निर्दयो यो वै पशुघातपरायणः । स वै सुनिर्दयः पापी कठिनः क्रूरचेतनः ॥ ४३
वचनैः कथ्यते वेदः स वेदो ज्ञानवर्जितः । यत्र ज्ञानं भवेन्नित्यं स वै वेदः प्रतिष्ठितः ॥ ४४
दयाहीनेषु वेदेषु विप्रेषु च महामते । नास्ति सत्यं क्रिया तत्र वेदविप्रेषु वै कदा ॥ ४५
वेदा अवेदा राजेन्द्र ब्राह्मणाः सत्यवर्जिताः । दानस्यापि फलं नास्ति तस्माद्दानं न दीयते ४६
यथा श्राद्धस्य वै चिह्नं तथा दानस्य लक्षणम् । जिनस्यापि च यद्धर्मं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ ४७
तवाग्रेऽहं प्रवक्ष्यामि बहुपुण्यप्रदायकम् । आदौ दया प्रकर्तव्या शान्तभूतेन चेतसा ॥ ४८
आराधयेद्धृदा देवं जिनमेकं चराचरम् । मनसा शुद्धभावेन जिनमेकं प्रपूजयेत् ॥ ४९
नमस्कारः प्रकर्तव्यस्तस्य देवस्य नान्यथा । मातापित्रोस्तु वै पादौ कदा नैवाभिवन्दयेत् ॥ ५०
अन्येषामेव का वार्ता श्रूयतां राजसत्तम ॥ ५१

वेन उवाच—

एते विप्राश्च ह्याचार्या गङ्गाद्याः सरितस्तथा । वदन्ति पुण्यतीर्थानि बहुपुण्यप्रदानि च ॥
तत्किं वदस्व सत्यं मे यदि धर्ममिहेच्छसि ॥ ५२

पाप उवाच—

आकाशाद्वै महाराज सद्यो वर्षन्ति वै घनाः । भूमौ हि पर्वतेष्वेव सर्वत्र पतते जलम् ॥ ५३
तदाप्लाव्य ततस्तिष्ठेत्सद्यां सर्वत्र भावयेत् । नद्यो जलप्रवाहास्तु तासु तीर्थं श्रुतं कथम् ॥ ५४
जलाशया महाराज तडागाः सागरास्तथा । पृथिव्या धारकाश्चैव गिरयो ह्यश्मराशयः ॥ ५५
नास्त्येतेषु च वै तीर्थं *जलैर्जलदमुत्तमम् । स्नाने दाने यथा पुण्यं कस्मात्तत्रेषु नैव हि ॥ ५६
दृष्ट्वा स्नानेनं वै सिद्धिर्मीनाः सिध्यन्ति नान्यथा । यत्र जीवस्तत्र तीर्थं तत्र धर्मः सनातनः ॥
तपोदानादिकं सर्वं पुण्यं तत्र प्रतिष्ठितम् ॥ ५७

एको जिनः सर्वमयो नृपेन्द्र नास्त्येव धर्मं परमं हि तीर्थम् ।
अयं तु लोके परमस्तु तस्माद्ध्यायस्व नित्यं सुसुखो भविष्यसि ॥ ५८

---

* "जलैर्यत्र दनु" इत्यन्यपुस्तके वर्तते तथाऽपि [जलदैर्जलमु] इति समीचीनपाठ इति भाति ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. ढ. ॑मृ । पश्चाद्धि । २ क. ख. च. न । ३ क. ॑मृ । तदन्नमुत्थितं ज्ञेयं क्रियते भूरिभो॑ । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ॑स्माद्धि तत्र वै धर्मे न॑ । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. सत्यो नृपोत्तम । द॑ । ६ ख देदो न वे॑ । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. ॑त्यं तत्र वे॑ । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. ॑ष्ठेद्यां स॑ । ९ झ ॑ष्ट्वा दाने॑ । १० झ. ॑न ते सिद्धमविसि॑ ।

विनिन्द्य धर्मं सकलं सवेदं दानं सुपुण्यं परियज्ञरूपम् ।
पापस्य भावैर्बहुबोधितो नृपस्त्वङ्गस्य पुत्रो भुवि तेन पापिना ॥ ५९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५१२०

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

एवं संबोधितो वेनः पापभावं गतः किल । पुरुषेण तेन पापेन महापापेन मोहितः ॥ १
नमस्कृत्य ततः पादौ तस्यैव च दुरात्मनः । वेदधर्मं परित्यज्य सत्यधर्मादिकां क्रियाम् ॥ २
सुयज्ञानां निवृत्तिः स्याद्वेदानां हि तथैव च । पुण्यशास्त्रमयो धर्मस्तदा तैरप्रवर्तितः ॥ ३
सर्वपापमयो लोकः संजातस्तस्य शासनात् । तेन यज्ञाश्च वेदाश्च धर्मशास्त्रार्थमुत्तमम् ॥ ४
न दानाध्ययनं विप्रास्तस्मिञ्शासति पार्थिवे । एवं धर्मप्रलोपोऽभून्महत्पापं प्रवर्तितम् ॥ ५
अङ्गेन वार्यमाणस्तु [*चान्यथा कुरुते भृशम् । पितुः पादौ ननामाथ मातुश्चैव दुरात्मवान् ॥ ६
सनकस्यापि विप्रस्य ह्यहमेकः प्रतापवान् । पित्रा निवार्यमाणश्च] मात्रा चैव दुरात्मवान् ॥ ७
न करोति शुभं पुण्यं तीर्थदानादिकं तथा । आत्मभावं स्वरूपं च बहुकालं महायशाः ॥ ८
पुनः पुनर्विचार्यैव कस्मात्पापी त्वजायत । [†तुङ्गः प्रजापतेः पुत्रो वंशलाञ्छनमागतम्] ॥ ९
ततः पप्रच्छ धर्मात्मा राजा मधुरमेव च । कस्माद्दोषात्समुत्पन्नो वद सत्यं मम प्रिये ॥ १०

सुनीथोवाच—

बाल्ये कृतं मया पापं सुशङ्खस्य महात्मनः । तपसि संस्थितस्यापि नान्यत्किंचित्कृतं मया ॥ ११
शप्ताऽहं कुप्यता तेन दुष्टा ते संततिर्भवेत् । इति जाने महाभाग तेनायं दुष्टतां गतः ॥ १२
तच्छ्रुत्वा वचनं राजा दिष्टमेवान्वपद्यत । अथ सप्तर्षयस्तत्र वेनपार्श्वं समागताः ॥
समाश्वास्य ततः प्रोचुरङ्गस्य तनयं प्रति ॥ १३

ऋषय ऊचुः—

मा वेन साहसं कार्षीः प्रजापालो भवानिह । त्वयि सर्वमिदं लोकं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १४
धर्माधर्मात्मकं राजन्सकलं हि प्रतिष्ठितम् । पापकर्म परित्यज्य धर्मकर्म समाचर ॥ १५
एवमुक्ते तु तैर्वाक्ये प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । †एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. छ च. छ झ. ढ. 'पस्तुङ्ग' । २ क. ख. ङ. च. झ. जैनेन । ३ क. ख. ङ च. छ. झ. ढ. 'त्यपुण्यादि' । ४ क. ख. ङ च. छ झ. ढ. 'मयं धर्मं तदा नैव प्रवर्तितम् । स' । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तुङ्गेन । ६ ङ. छ. झ. अयमे' । ७ क. ख. ग घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. 'त्मा सुतां मृत्योर्महात्मनः । क' । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ ढ. कस्य दोषा' । ९ क. ख. ग. 'च—पूर्वमेव सुवृत्तान्तमात्मनः पुण्यवादिनी ॥ समाचष्टे तदाऽज्ञाय मम दोषान्महामते ॥ संजात ईदृशः पुत्रो महापापी द्विजोत्तम ॥ व्रीडमाना समाभाष्य भर्तारं भयविह्वला ॥ समाकर्ण्य महातेजास्तया सह वनं ययौ ॥ गते तस्मिन्महाभागे सभार्ये च वनं तदा ॥ अ' । १० ढ. 'दं राजंल्लो' ।

वेन उवाच—

अहमेव परो धर्मो[1]ऽहमेवार्हः सनातनः । अहं धाता ह्यहं गोप्ता त्वहं[2] वै सत्यमेव च ॥ १७
[*अहं धर्मो[3] महापुण्यो जैनधर्मः सनातनः ।] मामेव कर्मणा विप्रा भजध्वं धर्मरूपिणम् ॥ १८

ऋषय ऊचुः—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः । सर्वेषामेव वर्णानां श्रुतिरेषा सनातनी ॥ १९
वेदाचारेण वर्तन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः । ब्रह्मवंशात्समुद्भूतो भवान्ब्राह्मण एव च ॥ २०
पश्चाद्राजा पृथिव्यां तु संजातः ख्यातविक्रमः । राज्ञः पुण्येन राजेन्द्र सुखं जीवन्ति वै प्रजाः[4] २१
राज्ञः पापेन नश्यन्ति तस्मात्सत्यं समाचर । समादृतस्त्वया धर्मः कृतश्चापि नराधिप ॥ २२
तस्मात्रेतायुगस्यायं द्वापरस्य तथा न हि । कलेश्चैव प्रदेशे[5] तु वर्तयिष्यन्ति मानवाः ॥ २३
जैनधर्मं समाश्रित्य सर्वे पापप्रमोहिताः । वेदाचारं परित्यज्य पापं यास्यन्ति मानवाः ॥ २४
[†पापस्य मूलमेवं वै जैनधर्मं न संशयः । अनेन मुग्धा राजेन्द्र महामोहेन पातिताः ॥ २५
मानवाः] पापसंघातास्तेषां नाशाय नान्यथा । भविष्यत्येव गोविन्दः सर्वपापापहारकः ॥ २६
म्लेच्छरूपं समाश्रित्य संहरिष्यति पातकान् । पापेषु संगतेष्वेवं म्लेच्छनाशाय वै पुनः ॥ २७
कल्किरेव स्वयं देवो भविष्यति न संशयः । व्यवहारं कलेश्चैव त्यज पुण्यं समाश्रय ॥
वर्तयस्व हि देहेन प्रजापालो भव स्वयम् ॥ २८

वेन उवाच—

अहं ज्ञानवतां श्रेष्ठो[6] विश्वज्ञानं च वै द्विजाः । योऽन्यथा वर्तते चैव स दण्ड्यो भवति ध्रुवम् ॥ २९
अत्यर्थं[7] भाषमाणं तं राजानं पापचेतसम् । कुपितास्ते महात्मानः सर्वे[8] वै ब्रह्मणः सुताः ॥ ३०
कुपितेष्वेव विप्रेषु वेनो राजा महात्मसु । तेषां शापभयाच्चैव वल्मीकं प्रविवेश ह ॥ ३१
अथ ते मुनयः क्रुद्धा वेनं पश्यन्ति सर्वतः । तैर्ज्ञातं न प्रनष्टं तु वल्मीकस्थं तु सांप्रतम् ॥ ३२
बलादानिन्युस्ते विप्रा क्रूरं तं पापचेतसम् । दृष्ट्वा च पापकर्माणं मुनयः सुसमाहिताः ॥ ३३
सव्यं पाणिं[9] ममन्थुस्ते भूपस्य जातमन्यवः । तस्माज्जातो महाह्रस्वो नीलवर्णो भयंकरः ॥ ३४
बर्बरो रक्तनेत्रस्तु बाणपाणिर्धनुर्धरः । सर्वेषामेव पापानां निषादानां बभूव ह ॥ ३५
धाता पालयिता राजा म्लेच्छानां तु विशेषतः । तं दृष्ट्वा पापकर्माणमृषयस्तु महामते ॥ ३६
ममन्थुर्दक्षिणं पाणिं वेनस्यापि दुरात्मनः । तस्माज्जज्ञे महात्माऽसौ येन दुग्धा वसुंधरा ॥ ३७
पृथुर्नाम महाप्राज्ञो राजराजो महाबलः । तस्य पुण्यप्रसादाच्च वेनो धर्मार्थकोविदः ॥ ३८
चक्रवर्तिपदं भुक्त्वा प्रसादात्तस्य चक्रिणः । जगाम वैष्णवं लोकं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ३९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५१५९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. च. छ. ड. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ग. ट. ढ. °र्मो अहमेव स° । २ क. ख. ङ च. छ. ड. ढ. °हं वेदार्थ एव । ३ ग. घ. ट. °ण्यो यश्च धं° । ४ ङ छ झ ढ द्विजाः । ५ क. ख. च. छ. झ. ट. ड. प्रवेशे । ६ क. ख. ङ. च. छ. श्रेष्ठः सर्वं ज्ञातं मया इह । यो° । ढ. श्रेष्ठः सर्वज्ञानं हि मे द्वि° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. अत्यन्तं । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ सततैते ब्रं° । ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. जानुं ।

अथाष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

कथं वेनो गतः स्वर्गं पापं कृत्वा सुदारुणम् । तत्त्वतो विस्तरेणापि वद सत्यवतां वर ॥ १

सूत उवाच—

ऋषीणां पुण्यसंसर्गात्संभाषाच्च द्विजोत्तमाः । कायस्य मथनात्पापं[1] वदन्त्यस्य विनिर्गतम् ॥ २

पश्चाद्वेनः सुपुण्यात्मा ज्ञानं लेभे च शाश्वतम् । रेवाया दक्षिणे कूले तपश्चचार स द्विजः ॥ ३

तृणबिन्दोर्ऋषेश्चैव ह्याश्रमे पापनाशने । वर्षाणां च शतं साग्रं कामक्रोधविवर्जितः ॥ ४

तस्य वै तपसा देवः शङ्खचक्रगदाधरः । प्रसन्नोऽभून्महाभागा निष्पापस्य नृपस्य वै ॥ ५

उवाच च प्रसन्नात्मा व्रियतां वरमुत्तमम् ॥

वेन उवाच—

यदि देव प्रसन्नोऽसि देहि मे वरमुत्तमम् । अनेनापि शरीरेण गन्तुमिच्छामि त्वत्पदम् ॥ ६

[*पित्रा सार्धं महाभाग मात्रा चैव सुरेश्वर । तवैव तेजसा देव तद्विष्णोः परमं पदम्] ॥ ७

भगवानुवाच—

क गतोऽसौ महामोहो येन त्वं मोहितो नृप । लोभेन मोहयुक्तेन तमोमार्गे निपातितः ॥ ८

वेन उवाच—

यन्मे पूर्वकृतं पापं तेनाहं मोहितो विभो । अतो मामुद्धरास्मात्त्वं पापाच्चैव सुदारुणात् ॥

अजस्रव्यमथोपव्यं(?) तद्ददानुग्रहाद्विभो ॥ ९

भगवानुवाच—

साधु भूप महाभाग पापं ते नाशमागतम् । शुद्धोऽसि तपसा च त्वं ततः पुण्यं वदाम्यहम्॥ १०

पुरा वै ब्रह्मणा तात पृष्टोऽहं भवता यथा । तस्मै यदुदितं वत्स तत्ते सर्वं वदाम्यहम् ॥ ११

एकदा ब्रह्मणा ध्यानस्थितेन नाभिपङ्कजे । प्रादुरास तदा तस्य वरदानाय सुव्रत ॥ १२

तेन पृष्टं महत्पुण्यं स्तोत्रं पापप्रणाशनम् । वासुदेवाभिधानं च सुगतिप्रदमिच्छता ॥ १३

स्तोत्राणां परमं तस्मै वासुदेवाभिधं महत् । सर्वसौख्यप्रदं नॄणां पठतां जपतां सदा ॥

उपादिशं महाभाग विष्णुप्रीतिकरं परम् ॥ १४

विष्णुरुवाच—

एतत्सर्वं जगद्व्याप्तं मया त्वव्यक्तमूर्तिना । अतो मां मुनयः प्राहुर्विष्णुं विष्णुपरायणाः ॥ १५

वसन्ति यत्र भूतानि वसत्येषु च यो विभुः । स वासुदेवो विज्ञेयो विद्वद्भिरहमादरात् ॥ १६

संकर्षति प्रजाश्चान्ते ह्यव्यक्ताय यतो विभुः । ततः संकर्षणो नाम्ना विज्ञेयः शरणागतैः ॥ १७

ईङ्गिते[3] कामरूपोऽहं बहु स्यामितिकाम्यया । प्रद्युम्नोऽहं बुधैस्तस्माद्विज्ञेयोऽस्मि सुतार्थिभिः॥१८

अत्र लोके विनावेशौ सर्वेशौ हरकेशवौ । निरुद्धोऽहं योगबलान्न केनातोऽनिरुद्धवत् ॥ १९

विश्वाख्योऽहं प्रतिजगज्ज्ञानविज्ञानसंयुतः । अहमित्यभिमानी च जाग्रच्चिन्तासमाकुलः ॥ २०

तैजसोऽहं जगच्चेष्टामयश्चेन्द्रियरूपवान् । ज्ञानकर्मसमुद्रिक्तः स्वप्नावस्थां गतो ह्यहम् ॥ २१

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. 'पं बहिस्तस्य । २ क.ख.ङ.च.छ.झ. ढ. तस्योग्रत' । ३ ज. इभि(ति) ते ।

प्राज्ञोऽहमधिदैवात्मा विश्वाधिष्ठानगोचरः । सुषुप्तावास्थितो लोकादुदासीनो विकल्पितः ॥ २२
तुरीयोऽहं निर्विकारी गुणावस्थाविवर्जितः । निर्लिप्तः साक्षिवद्विश्वप्रातिबिम्बितविग्रहः ॥ २३
चिदाभासश्चिदानन्दश्चिन्मयश्चित्स्वरूपवान् । नित्योऽक्षरो ब्रह्मरूपो ब्रह्मन्नेवमवेहि माम् ॥ २४

भगवानुवाच—

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मणे पुरा । सोऽपि ज्ञात्वा जगद्व्याप्तिं कृतात्मा समभूत्क्षणात्
राजंस्त्वमपि शुद्धात्मा पृथोर्जन्मन एव च । तथाऽप्याराधय विभुं स्तोत्रेणानेन सुव्रत ॥ २६
तुष्टो विष्णुस्तमभ्याह वरं वरय मानद ॥ २७

वेन उवाच—

सुगतिं देहि मे विष्णो दुष्कृतात्तारयस्व माम् । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कारणं वद सद्गतेः ॥ २८

विष्णुरुवाच—

पूर्वमेव महाभाग त्वङ्गेनापि महात्मना । अहमाराधितस्तेन तस्मै दत्तो वरो मया ॥ २९
प्रयास्यसे महाभाग विष्णोर्लोकमनुत्तमम् । कर्मणा स्वेन पूर्वेण पुण्येन नृपनन्दनम् ॥ ३०
[*आत्मार्थे त्वं महाभाग वरमेकं प्रयाचय] । शृणु वेन महाभाग वृत्तान्तं पूर्वसंभवम् ॥ ३१
तत्र मात्रे पुरा दत्तः शापः क्रुद्धेन भूपते । सुशङ्खेन सुनीथायै बाल्ये पूर्वं महात्मना ॥ ३२
ततस्त्वङ्गे वरो दत्तो मयैव विदितात्मना । त्वां समुद्धर्तुकामेन सुपुत्रस्ते भविष्यति ॥ ३३
एवमुक्त्वा तु पितरं तवाहं गुणवत्सल । भवदङ्गात्समुद्भूतः करिष्ये लोकपालनम् ॥ ३४
दिवीन्द्रो हि यथा भाति तथाऽहं भूतले स्थितः । आत्मा वै जायते पुत्र इति सत्यवती श्रुतिः ३५
अतस्त्वं सुगतिं वत्स लभिष्यसि वरान्मम । गत्यर्थमात्मनो राजन्दानमेकं समाचर ॥ ३६
यस्त्वां पातकरूपोऽहं सुनीथायाः परंतप । अब्रुवं नग्नरूपेण कर्तुं त्वां तु विधर्मगम् ॥ ३७
अन्यथा तु सुशङ्खस्य वाक्यमेवान्यथा भवेत् । अतो विधिर्निषेधश्च[2] ह्यहमेव नृपोत्तम ॥ ३८
कर्मानुरूपफलदो बुद्ध्यतीतो गुणाग्रह । दानमेव परं श्रेष्ठं दानं सर्वप्रभावकम् ॥ ३९
तस्माद्दानं ददस्व त्वं दानात्पुण्यं प्रवर्तते । दानेन नश्यते पापं तस्माद्दानं ददस्व हि ॥ ४०
अश्वमेधादिकैर्यज्ञैर्यजस्व नृपनन्दन । भूमिदानादिकं दानं ब्राह्मणेभ्यः शुभावहम् ॥ ४१
सुदानात्प्राप्यते भोगः सुदानात्प्राप्यते यशः । सुदानाज्जायते कीर्तिः सुदानात्प्राप्यते सुखम् ॥ ४२
दानेन स्वर्गमाप्नोति फलं तत्र भुनक्ति च । दत्तस्यापि सुदानस्य श्रद्धायुक्तस्य सर्वदा[3] ॥ ४३
काले प्राप्ते भजेत्तीर्थं पुण्यस्यापि[4] फलं त्विदम् । पात्रभूताय विप्राय श्रद्धायुक्तेन[5] चेतसा ॥ ४४
यो ददाति महादानं[6] गोभूस्वर्णान्नपूर्वकम् । तस्याहं सकलं दद्मि मनसा यद्यदिच्छति ॥ ४५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्यानेऽष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५२०४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झं. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. वासुदेव उवाच । २ क. च. °वैत्र पावनम् । ३ क.ख.ङ.च.छ.झ. ढ. सत्तम । ४ ख. झ. ढ. °पि सुदानदः । पा° । ५ क.ख.ङ.च.छ.झ.ढ. °श्रद्धापूतेन । ६ क.ख.ङ.च.छ.ड.ढ. °नं मयि भावं निवेश्य च । त° ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

वेन उवाच—

कालस्य तस्य मे ब्रूहि लक्षणं बुद्धिपूर्वकम् । [*तीर्थस्यापि च यद्रूपं पात्रस्यापि सुलक्षणम्]॥ १
दानस्यापि जगन्नाथ विधिं विस्तरतो वद । प्रसादसुमुखो भूत्वा श्रद्धा श्रोतुं प्रवर्तते ॥ २

विष्णुरुवाच—

दानकालं प्रवक्ष्यामि नित्यनैमित्तिकं नृप । काम्यं चापि महाराज चतुर्थं प्रायिकं पुनः ॥ ३
सूर्यस्योदयवेलायां पापं नश्यति सर्वतः । अन्धकारादिकानां च घोराणां नाशकारकः ॥ ४
दिवि सूर्यो ममांशोऽयं तेजंसां कल्पितो निधिः । तस्यैव तेजसा दग्धं भस्मतां याति किल्बिषम् ॥५
उदयन्तं ममांशं यो दृष्ट्वा दत्ते तु वार्यपि । तस्य किं कथ्यते भूप नित्यं पुण्यविवर्धकम् ॥ ६
प्राप्तायां हि सुवेलायां तस्यां दानं करोति यः । स्नात्वाऽभ्यर्च्य पितॄन्देवाञ्श्रद्धाभक्तिसमन्वितः
यथाशक्तिप्रभावेन दयायुक्तेन चेतसा । अन्नं फलं पयः पुष्पं वस्त्रं ताम्बूलभूषणम् ॥ ८
हेमरत्नादिकं चैव तस्य पुण्यमनन्तकम् । मध्याह्ने च तथा राजन्नपराह्णे तथैव च ॥ ९
मामुद्दिश्य हि यो दद्यात्तस्य पुण्यमनन्तकम् । खानपानादिकं सर्वमिष्टं लेपनकुङ्कुमम् ॥ १०
कर्पूरो(रा)दिकमेवापि वस्त्रालंकारभूषणम् । अविच्छिन्नं ददात्येवं भोगसौख्यप्रदायकम् ॥ ११
नित्यकालो मयाऽऽख्यातो दानपूजार्थिनां शुभः । अथातः संप्रवक्ष्यामि नैमित्तिकमनुत्तमम् १२
त्रिकालेष्वपि दातव्यं दानमेव न संशयः । शून्यं दिनं न कर्तव्यमात्मनो हितमिच्छता ॥ १३
यस्मिन्काले प्रदत्तं हि किंचिद्दानं नराधिप । तत्प्रभावान्महाप्राज्ञो बहुसामर्थ्यसंयुतः ॥ १४
धनाढ्यो गुणवान्युक्तः पण्डितोऽतिविचक्षणः । पक्षमासदिनं यावन्न दत्तं वै यदाऽशनम् ॥ १५
तावद्वै वारयाम्येनं भक्ष्याच्चैव नरोत्तमम् । स्वमलं भक्षितं चैव ह्यदत्त्वा दानमुत्तमम् ॥ १६
उत्पादयाम्यहं रोगं सर्वभोगनिवारणम् । तेषां कायेषु संसृष्टं बहुपीडाप्रदायकम् ॥ १७
[†मन्दानलेन संयुक्तं ज्वरं संतापकारकम् ।] त्रिकालेषु न दत्ते यो ब्राह्मणेषु सुरेषु च ॥ १८
स्वयमश्नाति मिष्टं तु तेन पापं महत्कृतम् । प्रायश्चित्तेन रौद्रेण तमेवं परिशोषयेत् ॥ १९
उपवासैर्महाराज कायशोषकरादिभिः । चर्मकारो यथा चर्म कुण्डस्योपरि निर्घृणः ॥ २०
शोधयेच्च कषायैश्च तच्चर्म स्फोटयत्यथ । तथाऽहं पापकर्तारं शोधयामि न संशयः ॥ २१
ओषधीनां प्रयोगैश्च कषायैः कटुकैर्ध्रुवम् । उष्णोदकैश्च संतापैर्वायुरूपेण नान्यथा ॥ २२
सुखं भुङ्क्ते ततः सोऽग्रे भोगान्पुण्यान्मनोनुगान् । न करोति समर्थः सन्सर्वदानमनुत्तमम् ॥ २३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क.ख.ङ.च.छ.झ.ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क.ख.ङ.च.छ.झ.ड.ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग.घ. ङ.च.छ.झ.ट.ड.ढ. सर्वे । २ क.ख.ङ.च.छ.झ.ड.ढ. °त्वा दया मे यदि व° । ३ क.ख.ग.घ.ङ.च.छ.झ.ट.ड.ढ. वासुदेव उवाच । ४ क.ख.ङ.च.छ.झ.ड.ढ. °जसा मे प्रकल्पितः । त° । ग.घ. °जसामेव कल्पितः । त° । ५ ङ. यो धामचक्रं सुदारुणम् । तत्र मे कथ्यते कालो बहुपुण्यप्रवर्धकः । प्रा° । ६ ङ. °वान्दानदाता भवेत्पुनः । य° । ७ क. ख.ग.घ.ङ.च.ड.ढ श्रद्धापूतेन । ८ क.ख.ग.घ.ङ.च.छ.झ.ड.ढ. °कं मिष्टं लेपनाद्यं तु कु° । ९ ग.घ. वै तदा बहु ॥ तमेवं धारयत्येव बुद्ध्या चैव नरोत्तम । स्व° । १० क.ख.ङ.च.छ.झ.ड.ढ. °शोधयेत् । ११ क.ख.ङ.च.छ.झ.ढ. कुद्रव्यं । १२ क. ख. च. ङ. °पैर्विश्वरू° । ग. घ. छ. °पैर्वैयरू° । ट. °पैर्वोधरू° । ढ. °पैर्वेदरू° । १३ क. ख. ङ. च. छ. झ. °था । अन्ये भुञ्जन्ति तस्याग्रे भो° । १४ ग. घ. ट.ड. भुञ्जन्ति तस्याग्रे । १५ क. ख. ङ. च. छ. झ °न् । किं करोति समर्थश्च न दत्तं दा° । ग. घ. ट. °न् । किं करोति समर्थः सन्सर्व° ।

महता पापरोगेण तमेवं परितापये। नित्यकाले हि यद्दत्तमात्मार्थे दानमर्थिने ॥ २४
न तद्दत्तं हि राजेन्द्र श्रद्धापूतेन चेतसा। तथा तांस्तारयाम्येतानुपायैर्दारुणैः किल ॥ २५

वासुदेव उवाच—

नैमित्तिकांस्तथा कालान्पुण्यांश्चैव तवाग्रतः। प्रवक्ष्यामि नरश्रेष्ठ स्वबुद्ध्या शृणु तत्त्वतः॥ २६
अमावास्या महाराज पौर्णमासी तथैव च। यदा भवति संक्रान्तिर्व्यतीपातो नरेश्वर ॥ २७
वैधृतिश्च तथा प्रोक्ता ह्येकादशी तथा भवेत्। महामाघी तथाऽऽषाढी वैशाखी कार्तिकी तथा २८
अमासोमसमायोगे मन्वादिषु युगादिषु। गजच्छाया तथा प्रोक्ता पितृक्षयतिथिस्तथा ॥ २९
एते नैमित्तिकाः प्रोक्तास्तवाग्रे नृपसत्तम। एतेषु दीयते दानं तस्य दानस्य यत्फलम् ॥ ३०
तत्फलं तु प्रवक्ष्यामि श्रूयतां नृपसत्तम। मामुद्दिश्य तु यो भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥ ३१
तस्याहं निर्विकल्पेन प्रयच्छामि न संशयः। महत्सौख्यं महाराज स्वर्गमोक्षादिकं बहु ॥ ३२
काम्यं कालं प्रवक्ष्यामि दानस्य फलदायकम्। व्रतानामेव सर्वेषां [*देवादीनां तथैव च॥ ३३
दानस्य पुण्यकालं तं संप्रोक्तं द्विजसत्तमैः। आभ्युदयिकमेवापि कालं वक्ष्यामि ते नृपं ॥ ३४
शुभानामेव सर्वेषां] वैवाहिकमनुत्तमम्। पुत्रस्य जातमात्रस्य चौलमौञ्ज्यादिकं तथा ॥ ३५
प्रासादध्वजदेवानां प्रतिष्ठादिककर्मणि। वापीकूपतडागानां गृहारामस्य यत्नतः ॥ ३६
तदाऽऽभ्युदयिकं प्रोक्तं मातॄणां यत्र पूजनम्। तस्मिन्काले ददेद्दानं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ ३७
त्रिविधो य स्तु ते कालः प्रोक्तश्चैव नृपोत्तम। अन्यच्चैव प्रवक्ष्यामि पापपीडानिवारणम् ॥ ३८
मृत्युकाले च संप्राप्ते क्षयं ज्ञात्वा नृपोत्तम। तत्र दानं प्रदातव्यं यममार्गसुखप्रदम् ॥ ३९
नित्यनैमित्तिकात्कालात्काम्याभ्युदयिकात्तथा। अन्त्यः कालः समाख्यातो महाराज तवाग्रतः॥ ४०
एते कालाः समाख्याताः स्वकर्मफलदायकाः। तीर्थस्य लक्षणं राजन्प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ॥ ४१
सुतीर्थानामियं गङ्गा भाति पुण्या सरस्वती। रेवा च यमुना तापी तथा चर्मण्वती नदी ॥ ४२
सरयूर्घर्घरा वेणा पुण्या पापप्रणाशिनी। कावेरी कपिला चान्या विशाला विश्वपावनी ॥ ४३
गोदावरी समाख्याता तुङ्गभद्रा नरोत्तम। [†पापानां भीतिदा नित्यं भीमरथी प्रपठ्यते ॥ ४४
वेदिका कृष्णगङ्गा च ह्यन्याः सरिद्वरोत्तमाः]। एतासां पुण्यकालेषु सन्ति तीर्थान्यनेकशः॥ ४५
ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये नद्यः सर्वत्र पावनाः। तत्र तत्र प्रकर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥
यदा न ज्ञायते नाम तासां तीर्थस्य सत्तम। नाम चैव प्रकर्तव्यं विष्णुतीर्थमिदं नृप ॥ ४७
तीर्थेषु तद्वद्देवोऽहं तीर्थे चापि न संशयः। मामेवोच्चारयेद्यो वै तीर्थदेवेषु साधकः ॥ ४८
तस्य पुण्यफलं जातं मन्नाम्ना नृपनन्दन। अज्ञातानां च तीर्थानां देवानां नृपसत्तमं ॥ ४९
स्नाने दाने महाराज मन्नामैव समुच्चरेत्। तीर्थनामेव राजेन्द्र धात्रा नाम इदं कृतम् ॥ ५०
सिन्धवः सप्त पुण्याख्याः सर्वस्थाः क्षितिमण्डले। यत्र तत्र प्रकर्तव्यं स्नानदानादिकं नृप ॥ ५१
अक्षय्यं फलमाप्नोति सुतीर्थानां प्रसादतः ॥ ५२

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क.ख.ग.घ.ङ.च.छ.झ.ट.ड.ढ. पुस्तकस्थः। †एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क.ख.ङ.च.झ.ड.ढ. पुस्तकस्थः।

१ ट. °मश्रुभिः। न। २ क.ख.ङ.च.छ.झ.ट.ड.ढ. °प्रे परिकीर्तिताः। एं। ३ क.ख.ङ.च.छ.झ.ढ. °प। मखाना°। ४ ग. घ. ट. ढ. °वैन्नाद्विप्र°। ५ क.ख.ङ.च.छ.झ.ढ. °म्। आभ्युदयिकमेवं ते कालं प्रोक्तं द्विजोत्त°। ६ ङ. °षु सर्वदा वासो ममास्त्यत्र न। ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °म। नामान्येव नरस्तत्र म°। ८ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °त्रा माला इमाः कृताः। सिं°।

तीर्थरूपा महारूपाः सागराः सप्त एव च । मानसाद्यास्तथा राजन्सरस्यश्च प्रकीर्तिताः ॥ ५
निर्जला[1] अपि ताः प्रोक्तास्तीर्थरूपा न संशयः । स्वल्पा नद्यो महाराज तासु तीर्थं प्रतिष्ठितम्[2] ।
खातेष्वेव च सर्वेषु वर्जयित्वा च कूपकम् । पर्वतास्तीर्थरूपाश्च [*मेर्वाद्याश्च महीतले ॥ ५
यज्ञभूमिश्च यज्ञश्च] अग्निहोत्रे यथा स्थितः । श्राद्धभूमिस्तथा शुद्धा[3] देवशाला तथा पुनः ॥ ५
होमशाला तथा प्रोक्ता वेदाध्ययनवेश्म च । गृहेषु पुण्यसंयुक्तं गोस्थानं वरमुत्तमम् ॥ ५
सोमपायी वसेद्यत्र तीर्थं तत्र प्रतिष्ठितम् । आरामा यत्र वै पुण्या अश्वत्थो यत्र तिष्ठति ॥ ५
ब्रह्मवृक्षो भवेद्यत्र[4] वटवृक्षस्तथैव च । [†अन्ये च वन्यसंघाते तथा तीर्थं प्रतिष्ठितम्] ॥ ५
[*एते तीर्थाः समाख्याताः पिता माता तथैव च] । पुराणं पठ्यते यत्र गुरुर्यत्र च तिष्ठति ॥
सुभार्या विद्यते यत्र तत्र तीर्थं न संशयः[5] ॥ ६
पिता चैव सुपुत्रश्च विद्यते यत्र तीर्थकम् । एतान्यपि च तीर्थानि राजवेश्म तथैव च ॥ ६

वेन उवाच—

पात्रस्य लक्षणं ब्रूहि यस्मै देयं सुरोत्तम । प्रसादसुमुखो भूत्वा कृपां कृत्वा च माधव ॥ ६

विष्णुरुवाच—

शृणु राजन्महाप्राज्ञ पात्रस्यापि सुलक्षणम् । यस्मै देयं तु दानं च श्रद्धापूतैर्महात्मभिः ॥ ६
ब्राह्मणं सुकुलोपेतं वेदाध्ययनतत्परम् । शान्तं दान्तं दयोपेतं शुद्धमेव विशेषतः ॥ ६
प्रज्ञावन्तं ज्ञानवन्तं देवपूजनतत्परम्[6] । तपस्यन्तं महाभागं वैष्णवं ज्ञानपण्डितम् ॥ ६
धर्मज्ञं च सुशीलं[7] च पाखण्डैस्तु विवर्जितम् । एवं पात्रं समासाद्य देयमन्यद्ददाम्यहम् ॥ ६
एवमेतैर्गुणैर्युक्तं स्वसृपुत्रं[8] तथैव च । एवं पात्रं विजानीहि दुहितातनयं ततः ॥ ६
जामातरं महाराज भावैरेतैस्तु संयुतम् । गुरुं च दीक्षितं चैव पात्रभूतं नरोत्तम ॥ ६
एतान्येव सुपात्राणि दानयोग्यानि[9] सत्तम । वेदाचारसमोपेतः पात्रत्वं चैव गच्छति ॥ ६
वर्जयेत्कितवं[10] विप्रं तथा काणं[11] च वर्जयेत् । अतिकृष्णं महाराज कपिलं[12] परिवर्जयेत् ॥ ७
कर्कटाक्षं सुनीलं च श्यावदन्तं विवर्जयेत् । नीलदन्तं[13] तथा राजन्पीतदन्तं तथैव च ॥ ७
गोदन्तं[14] कृष्णदन्तं च बर्बरं[15] वातरोगिणम् । हीनाङ्गमधिकाङ्गं च कुष्ठिनं कुनखं तथा ॥ ७
दुश्चर्माणं महाराज खल्वाटं परिवर्जयेत् । अन्यायेषु रता यस्य जाया विप्रस्य भूपते ॥ ७
तस्य दानं न दातव्यं यदि ब्रह्मसमो भवेत् । स्त्रीजिताय न दातव्यं शोकार्ताय महामते ॥ ७
व्याधिताय न दातव्यं मृतभोजिषु भूपते । चौराय च न दातव्यं सद्यः[16] स्तेनसमो भवेत् ॥ ७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ह. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. च. छ. झ. ड. ढ. °जेराः पल्वलाः प्रो° । २ क. ख. च. छ. झ. ह. ढ. °म् । ख्यातेष्वेतेषु स° । ग. घ. ट °म् । ख्याते° ३ ङ. °मिश्च श्राद्धं च दे° । ४ ट. °त्र बिल्ववृ° । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ह. ढ. °यः । सुपुत्रास्तिष्ठते यत्र तीर्थं त° न संशयः । ए° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °म् । सत्यवन्तं महापुण्यं वै° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. अलौल्यं । ग° गतलौल्यं । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °त्रं नरोत्तम । ए° । ९ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °पेतस्तृप्तिं नैव च ग° १० क. ख. ङ. च. ड. ढ. °त्किल तं वि° । ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °णं सुधूर्तकम् । अ° । १२ ग. घ. ङ. कुपितं । १३ ग.° °दण्डं तथा राजन्पीतदण्डं त° । १४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. गोघ्नं सुक° । १५ क. ख. ङ. च. झ. ढ. °र्बरमतिश्मश्रुलम् ग. घ. ज. °र्वरं वातश्लेष्मिणम् । ड. °र्बरं श्लेष्मिणं तथा । ही° । १६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ह. ढ. सपद्यास्ति° ।

[१]अतिस्तब्धाय नो देयं शठाय च विशेषतः । वेदशास्त्रसमायुक्तः सदाचारेण वर्जितः ॥
श्राद्धे दाने च राजेन्द्र नैव युक्तः कदाचन ॥ ७६
अथ दानं प्रवक्ष्यामि [२]यत्फलं पुण्यदायकम् । काले तीर्थेषु पात्राणां श्रद्धायोगाच्च जायते ॥ ७७
नास्ति श्रद्धासमं पुण्यं नास्ति श्रद्धासमं सुखम् । नास्ति श्रद्धासमं तीर्थं संसारे प्राणिनां नृप ॥
श्रद्धाभावेन संयुक्तो मामेव परिसंस्मरेत् । पात्रहस्ते प्रदात[३]व्यं द्रव्यमेव नृपोत्तम ॥ ७९
एवंविधस्य दानस्य विधियुक्तस्य यत्फलम् । अनन्तं तदवाप्नोति मत्प्रसादात्सुखी भवेत् ॥ ८०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्यान एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५२८४

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

वेन उवाच—

नित्यदाने फलं चैव त्वत्तः पूर्वं मया श्रुतम् । नैमित्तिकस्य दानस्य दत्तस्यापि हि यत्फलम् ॥ १
तत्सर्वं हि समाचक्ष्व प्रसादाज्जगदीश्वर । शृण्वंस्तृप्तिं न गच्छामि श्रोतुं श्रद्धा प्रवर्तते ॥ २

विष्णुरुवाच—

नैमित्तिकं प्रवक्ष्यामि दानमेव नृपोत्तम । महापर्वणि संप्राप्ते [४]येन दानानि श्रद्धया ॥ ३
सत्पात्रेभ्यः प्रदत्तानि तस्य पुण्यफलं शृणु । गजं रथं प्रदत्ते [५]यो ह्यश्वं चापि नृपोत्तम ॥ ४
[६]स च भृत्यैस्तु संयुक्तः पुण्यदेशे नृपोत्तमः । जायते हि महाराज मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ५
राजा भवति धर्मात्मा ज्ञानवान्बलवान्सुधीः । अजेयः सर्वभूतानां महा[७]तेजाः प्रजायते ॥ ६
महापर्वणि संप्राप्ते भूमिदानं ददाति यः । गोदानं वा महाराज सर्वभोगपतिर्भवेत् ॥ ७
ब्राह्मणाय सुपुण्याय दानं दद्यात्प्रयत्नतः । महा[८]दानं तु यो दद्यात्तीर्थे पर्वणि चाऽऽगते ॥ ८
[*तेषां चिह्नं प्रवक्ष्यामि भूपतित्वं प्रजायते ।] तीर्थे पर्वणि संप्राप्ते गुप्तदानं ददाति यः ॥ ९
निधीनामाशु संप्राप्तिरक्षरा परिजायते । महापर्वणि संप्राप्ते तीर्थेषु ब्राह्मणाय च ॥ १०
सुचेलं च महादानं काञ्चनेन समन्वितम् । पुण्यं फलं प्रवक्ष्यामि तस्य दानस्य भूपते ॥ ११
[९]जायन्ते बहवः पुत्राः सद्गुणा वेदपारगाः । आयुष्मन्तः प्रजाव[१०]न्तो यशःपुण्यसमन्विताः ॥ १२
विपुलाश्चैव [११]य[१२]ज्वानो ज्ञाततत्त्वा महामते । सौख्यं च लभते पुण्यं धर्मवान्परिजायते ॥ १३
महापर्वणि संप्राप्ते तीर्थं संप्राप्य यत्नतः । कपिलां [१३]काञ्चनीं दद्याद्ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४
तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि दानस्यास्य महामते । कपिलादा महाराज महासौख्यं प्रभुञ्जते ॥ १५
यावद्ब्रह्मा प्रजीवेत तावत्तिष्ठन्ति सर्वशः । महापर्वणि संप्राप्ते ह्यलंकृत्य च गां तदा ॥ १६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. च. छ. झ. अतृप्तेभ्य न दातव्यं श° । ङ. ढ. अतृप्ताय न दातव्यं । ग. घ. ट. अतिधृष्टे न दातव्यं श° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ ढ. सफलं । ३ क. ख. च. छ. झ. °व्यं स्वल्पमे° । ४ क. ङ. च. छ. झ. ढ. °दाद्धि प्रयत्नत । शृ° । ५ ग. घ. ट. °ते यः पृथ्वीदानं नृ° । ६ ग. घ. ट. सर्वभूतैस्तु संयुक्तः पुण्यदेहे नृ° । ७ क. ङ. च. ढ. °वैलोक्य° । ८ क. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °दानानि यो दद्यात्तीर्थे पर्वणि पात्रवित् । ते° । ग. घ. ट. °दानानि यो दद्यात्तीर्थे सर्वाणि पात्रवित् । ते° । ९ क. च. °ते । सर्वशास्त्रविदो हृष्टाः सगुणा । १० ट. °वन्तः पशुपुत्रस° । ११ क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. जायन्ते । १२ क. ङ. च. छ. झ. ढ. °ज्वानः स्फीता लक्ष्मीर्महा° । १३ ग. घ. ड. सकाञ्चनीं ।

काञ्चनेनापि संयुक्तां वस्त्रालंकारभूषणैः । तस्य दानस्य राजेन्द्र फलंभोगं वदाम्यहम् ॥ १७
विपुला जायते लक्ष्मीर्दानभोगसमाकुला । सर्वविद्यापतिर्भूत्वा विष्णुभक्तो भवेत्किल ॥ १८
विष्णुलोके वसेन्मर्त्यो यावत्तिष्ठति मेदिनी । तीर्थे गत्वा तु यो दद्याद्ब्राह्मणेषु विभूषणम् ॥ १९
भुक्त्वा तु विपुलान्भोगानिन्द्रेण सह मोदते । महापर्वणि संप्राप्ते वस्त्रं च द्विजपुङ्गवे ॥ २०
दत्त्वाऽन्नं भूमिसंयुक्तं पात्रे श्रद्धासमन्वितः । मोदते स तु वैकुण्ठे विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥ २१
सवस्त्रं काञ्चनं दत्त्वा द्विजाय परिशीलिने । स्वेच्छया ह्यग्निसदृशो वैकुण्ठे वसते ध्रुवम् ॥ २२
सुवर्णस्य सुकुम्भं च घृतेन [*परिपूरयेत् । पिधानं रौप्यं कर्तव्यं वस्त्रहारैरलंकृतम् ॥ २३
पुष्पमालान्वितं कुर्याद्ब्रह्मसूत्रेण शोभितम् । प्रतिष्ठयेद्वेदमन्त्रैस्तं संपूज्य] महामते ॥ २४
उपचारैर्वरैश्चैव षोडशैः परिपूजयेत् । स्वलंकृत्य ततो दद्याद्ब्राह्मणाय महामते ॥ २५
षोडशैव ततो गावः सवस्त्राः कांस्यदोहिनीः । कुम्भैर्युक्ताश्च चत्वारो दक्षिणां च सकाञ्चनाम् २६
तथा द्वादशका गावो वस्त्रालंकारभूषणाः । पृथग्भूताय विप्राय दातव्या नात्र संशयः ॥ २७
एवमादीनि दानानि ह्यन्यानि नृपनन्दन । तीर्थकालं सुसंप्राप्य पात्रसंपत्तिमेव च ॥
श्रद्धाभावेन दातव्यं बहुपुण्यकरं भवेत् ॥ २८

विष्णुरुवाच—

विष्णुमुद्दिश्य यद्दानं कामनापरिकल्पितम् । तस्य दानस्य भावेन भावेन परिभावितः ॥ २९
तादृक्फलं समश्नाति मानुषो नात्र संशयः । आभ्युदयिकं प्रवक्ष्यामि यज्ञादिषु प्रदीयते ॥ ३०
तेन दानेन तस्यापि शुद्धेन च नृपोत्तम । प्रज्ञावृद्धिमवाप्नोति नैव दुःखं च विन्दति ॥ ३१
भोगान्भुङ्क्ते स धर्मात्मा जीवमानस्तु सांप्रतम् । ऐन्द्रांस्तु भुङ्क्तेऽसौ भोगान्दाता दिव्यगतिः पुनः ३२
स्वकुलं नयते स्वर्गं कल्पानां च सहस्रकम् । एवमाभ्युदयं प्रोक्तमथान्यं ते वदाम्यहम् ॥ ३३
कायस्य संक्षयं ज्ञात्वा जरया परिपीडितम् । दानं तेन प्रदातव्यमाशां कस्य न कारयेत् ॥ ३४
मृते मयि च मे पुत्रा अन्ये स्वजनबान्धवाः । कथमेते भविष्यन्ति मां विना सुहृदो मम ॥ ३५
तेषां मोहात्मसुग्धोऽपि न ददाति स किंचन । मृत्युं प्रयाति मोहात्मा रुदन्ति मित्रबान्धवाः ३६
दुःखेन पीडिताः सर्वे मायामोहेन पीडिताः । संकल्पयन्ति दानानि मोक्षं वै चिन्तयन्ति च ३७
तस्मिन्मृते महाराज मायामोहे गते सति । विस्मरन्ति च दानानि लोभात्मानो ददन्ति न ॥ ३८
योऽसौ मृतो महाराज यमपथं सुदुःखितः । तृषाक्षुधासमाक्रान्तो बहुदुःखैः प्रपीडितः ॥ ३९
तस्माद्दानं प्रदातव्यं स्वयमेव न संशयः । कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च कस्य भार्या नृपोत्तम ॥ ४०
संसारे नास्ति कः कस्य तस्माद्दानं प्रदीयते । ज्ञानवता प्रदातव्यं स्वयमेव न संशयः ॥ ४१
अन्नं पानं च ताम्बूलमुदकं काञ्चनं तथा । सुगां संवत्सां भूमिं च फलानि विविधानि च ४२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. च. °लभावं व° । २ ङ. °क्तं स्वर्णपात्रस° । ३ क. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. °ते दिवि वै° । ४ क. च. °ण्ठे स सुखी भवेत् । सु । ५ ङ. ढ. सुरूपाः । ६ क. ङ. च. छ. झ. ड. °मादिमुदा° । ७ क. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °च—व्रतमु° । ग. घ. °च—ब्रह्ममु° । ८ क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. प्रजावृ° । ९ क. ङ. छ. झ. ठ. दिव्यां गतिं गतः । स्व° । १० क. ङ. च. छ. °नः । सुकुले जायते स्वर्गात्पुण्यानां च महात्मनाम् । ए° । ग. झ. ट. °नः । सुकुले जायते स्वर्गात्कुल्यानां च महात्मनाम् । ए° । ड. सुकुले जायने स्वगात्कुलानां च महात्मनाम् । ए° । ११ ग. घ. सुवत्सां । १२ क. ङ. च. झ. ट. °त्सां छत्रं च भूमिं चैव ह्यनेकधाम् । अ° ।

जलपात्राण्यनेकानि सोदकानि नृपोत्तम । वाहनानि विचित्राणि यानान्येव महामते ॥ ४३
नानागन्धं सकर्पूरं पादयोर्वै सुखप्रदौ । उपानहौ प्रदातव्यौ यदीच्छेद्विपुलं शुभम् ॥ ४४
एतैर्दानैर्महाराज यममार्गं सुखेन वै । प्रयाति मानवो नूनं यमदूतैरलंकृतम् ॥ ४५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५३२९

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

वेन उवाच—
पुत्रो भार्या कथं तीर्थं माता पिता कथं वद । गुरुश्चैव कथं तीर्थं तन्मे विस्तरतो वद ॥ १
विष्णुरुवाच—
अस्ति वाराणसी रम्या गङ्गायुक्ता महापुरी । तस्यां वसति वैश्यो हि कृकलो नाम नामतः ॥२
तस्य भार्या महासाध्वी साधुव्रतपरायणा । धर्माचारपरा नित्यं सा वै पतिपरायणा ॥ ३
सुकला नाम पुण्याङ्गी सुपुत्रा चारुमङ्गला । सत्यंवदा शुभा शुद्धा प्रियाकारा प्रियव्रता ॥ ४
एवंगुणसमायुक्ता सुभगा चारुहासिनी । स वैश्य उत्तमो वाग्मी धर्मज्ञो ज्ञानवान्गुणी ॥ ५
पुराणे श्रौतधर्मे च सदा श्रवणतत्परः । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन बहुपुण्यप्रदायकम् ॥ ६
श्रद्धया निर्गतो यात्रां तीर्थानां पुण्यमङ्गलम् । ब्राह्मणानां प्रसङ्गेन सार्थवाहेन तेन वै ॥ ७
प्रस्थितो धर्ममार्गं तु तमुवाच पतिव्रता । पतिस्नेहेन संमुग्धा भर्तारं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
सुकलोवाच—
अहं ते धर्मतः पत्नी सहपुण्यकरा प्रिय । पतिमार्गं प्रयाताऽहं पतिदेवं यजाम्यहम् ॥ ९
कदा नैवं भवांस्त्याज्यः सद्भावाच्च द्विजोत्तम । तव च्छायां समाश्रित्य करिष्ये व्रतमुत्तमम् ॥१०
पतिव्रताख्यं पापघ्नं नारीणां गतिदायकम् । पुण्या स्त्री कथ्यते लोके या स्यात्पतिपरायणा ॥११
युवतीनां पृथक्तीर्थं विना भर्तुर्द्विजोत्तम । सुखदं नास्ति वै लोके स्वर्गमोक्षप्रदायकम् ॥ १२
सव्यं पादं स्वभर्तुश्च प्रयागं विद्धि सत्तम । वामं च पुष्करं तस्य या नारी परिकल्पयेत् ॥ १३
तस्य पादोदकस्नानात्तत्पुण्यं परिजायते । प्रयागपुष्करसमं स्नानं स्त्रीणां न संशयः ॥ १४
सर्वतीर्थसमो भर्ता सर्वधर्ममयः पतिः । मखानां यजनात्पुण्यं यद्वै भवति दीक्षिते ॥
तत्पुण्यं समवाप्नोति भर्तुश्चैव हि सांप्रतम् ॥ १५
प्रयागं पुष्करं चैव यात्रां कृत्वा हि यद्भवेत् । तत्फलं समवाप्नोति भर्तुः शुश्रूषणादपि ॥ १६
समासेन प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । नास्त्यस्या हि पृथग्धर्मः पतिशुश्रूषणं विना ॥ १७
तस्मात्कान्त सहायं ते कुर्वाणा सुखदायिनी । तव च्छायां समाश्रित्य त्वागमिष्यामि नान्यथा १८

---

१ क.च. झ. ढ. मोदकानि । २ ढ. °रं यममार्गे सुखप्रदम् । उ° । ३ क. ङ.च.छ.झ.ढ. सुखम् । ४ क.ग.घ.ङ.च. छ. झ. ट. ड. ढ. °वो राजन्यम° । ५ ङ. ड. ढ. °कृतः । इ° । ६ क.ख.ग.घ.ङ.च.छ.झ.ड.ढ. सदा । ७ ग. घ. प्रियका° । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. प्रियप्रिया । ड. प्रियंकरा । ९ क.ख.च.झ. शुभकारिणी । ङ. छ. चारुकारिणी। १० क. ख. च. झ. °व मया त्याज्यं भवता च द्वि° । ङ. छ. ढ. °व मया त्याज्यं स्याद्भवन्तं वै द्वि° । ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ष्ये धर्ममु° । १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. परिक्षालयेत् । १३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °र्वपुण्यम । ग. घ. ङ. °र्वतीर्थम° । १४ क. ख. ङ. च. छ. ढ. °म । गयादीनां सतीर्थानां या° ।

विष्णुरुवाच—

रूपं शीलं गुणं भक्तिं समालोक्य च सर्वथा । सौकुमार्यं विचार्यैव कृकलः स पुनः पुनः ॥ १९
यद्येवं स्याद्गमिष्यामि दुर्गमार्गे सुदुःखदम् । रूपमेव भवेच्चास्याः शीतातपविलोडितम् ॥ २०
पद्मपत्रप्रतीकाशमस्याश्चाङ्गं प्रवर्णकम् । महावातेन शीतेन कृष्णवर्णं भविष्यति ॥ २१
पथि कर्कश[३]सुग्रावैः पादौ चास्याः सुकोमलौ । एष्यंते वेदनां तीव्रां यथा गन्तुं न च क्षमा ॥ २२
क्षुत्तृष्णाभिः परीताङ्गी कीदृक्चेयं भविष्यति । वामाङ्गी मम च स्थानं धर्मस्थानं वरानना ॥ २३
मम प्राणप्रिया नित्यं नित्यं धर्मस्य चाऽऽश्रयः । नाशमेति यदा बाला मम नाशो भवेदिह ॥ २४
इयं मे जीविका नित्यमियं प्राणस्य चेश्वरी । न नयिष्ये च तत्तीर्थमेकश्चैव व्रजाम्यहम् ॥ २५
चिन्तयित्वा क्षणं तेन कृकलेन महात्मना । तस्य चित्तानुगो भावस्तया ज्ञातो नृपोत्तम ॥ २६
पुनश्चोवाच सुकला भर्तारं प्रस्थितं तदा । अनघा नैव संत्याज्या पुरुषैः शृणु सत्तम ॥ २७
मूलमेव हि धर्मस्य पुरुषस्य महामते । ज्ञात्वा चैवं महाभाग नय मामपि सांप्रतम् ॥ २८

विष्णुरुवाच—

श्रुत्वा सर्वं हि तेनापि प्रियया बहुभाषितम् । प्रहस्यैव वचो ब्रूते मा मैवं कृपणं वद ॥ २९
नैव त्याज्या भवेद्भार्या प्राप्ता धर्मेण वै प्रिये । येन भार्या परित्यक्ता सुनीता धर्मचारिणी ॥ ३०
दशाङ्गधर्मस्तेनापि परित्यक्तो वरानने । तस्मात्त्वामेव भद्रं ते नैव त्यक्ष्ये कदा प्रिये ॥ ३१
एवमाभाष्य तां भार्यां संबोध्य च पुनः पुनः । तया चाज्ञातमात्रेण सार्थेन स तु संगतः ॥ ३२
गते तस्मिन्महाभागे कृकले पुण्यकर्मणि । देवकर्मसुवेलायां काले पुण्ये शुभानना ॥ ३३
नैव पश्यति भर्तारमागतं मन्दिरं निजम् । समुत्थाय त्वरायुक्ता रुदन्ती सुकला तदा[११] ॥ ३४
पृच्छति स्माथ सा बाला भर्तुः शोकातिपीडिता । युष्माभिर्वै महाभागा दृष्टोऽसौ कृकलो मम ३५
प्राणेश्वरो गतः क्वापि भवन्तो मम बान्धवाः । [*यदि दृष्टो महाभागाः कृकलो मम सांप्रतम् ३६
भर्ता मे पुण्यकर्ता वै सर्वज्ञः सत्यपण्डितः] । कथयन्तु महात्मानो यदि दृष्टो महामतिः ॥ ३७
तस्यास्तद्भाषितं श्रुत्वा तामूचुस्ते महामतिम्[१२] । धर्मयात्राप्रसङ्गेन नाथस्ते कृकलः शुभे ॥ ३८
तीर्थयात्रां गतो भद्रे कस्माच्छोचसि सुव्रते । साधयित्वा महातीर्थं पुनरेष्यति शोभने ॥ ३९
एवमाश्वासिता[१३] भीरुः पुरुषैराप्तकारिभिः । पुनर्गेहं गता राजन्सुकला चारुभाषिणी ॥ ४०
रुरोद करुणं दुःखं सुकलाऽपि परायणा । यावदायाति मे भर्ता भूमौ स्वप्स्यामि संस्तरे ॥ ४१
घृतं तैलं न भोक्ष्येऽहं दधि क्षीरं तथैव च । लवणं च परित्यक्तं ताम्बूलं हि तथैव च ॥ ४२
मधुरं च तथा राजंस्त्यक्तं गुडादिकं तथा । एकाहारा निराधारा तावत्स्थास्ये न संशयः ॥ ४३
[† यावच्चाऽऽगमनं भर्तुः पुनरेव भविष्यति । एवं दुःखान्विता भूत्वा एकवेणीधरा पुनः] ॥ ४४
एककञ्चुकसंवीता मलिना च बभूव सा । मलिनेनापि वस्त्रेण त्वेकेनैव स्थिता पुनः ॥ ४५

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ड. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ङ. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. छ. झ. ढ. °क्य वयस्तथा । २ ङ.ङ.छ. झ.ढ. झञ्झावातेन । ३ ञ. °शकूर्पाद्यैः पा° । ४ ग. घ. ट. पथा । ङ. पथि । ५ क. ख. च. °ङ्गी दृश्येयं न भ° । ६ क. ख. च. झ. नित्यं प्रिया प्रा° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. स्वतश्रा । ८ क. ख. ङ. झ. ड. ढ. °ते तामेवं कृकलः पुनः । नै° । ९ ट. पुनः । १० क. ख. च. °दाचन । ए° । ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °दा । वयस्याः पृच्छति भर्तुर्दुःखशो° । १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. महासतीम् । १३ ग. घ. ट. °ता तैस्तु वयस्यैश्चारुवादिभिः । ड. °ता तैस्तु वयस्यैश्चाटुवादिभिः । १४ ग. घ. ट. °ता पतिभावा ब° ।

हाहाकारं प्रमुञ्चन्ती निश्वसन्ती सुदुःखिता । वियोगवह्निना दग्धा कृष्णाङ्गी मलधारिणी॥ ४६
एवं दुःखसमाचारा [1]सुकृशा विह्वला तदा । रोदमाना दिवारात्रौ निद्रां लेभे न वै निशि ॥ ४७
क्षुधा न विन्दते राजन्दुःखेन विदली कृता । अथ सख्यः समायाताः पप्रच्छुः सुकलां तदा ॥ ४८
सख्य ऊचुः—
सुकले चारुसर्वाङ्गि कस्माद्रोदिषि सांप्रतम् । ततो नः कारणं ब्रूहि दुःखस्य च वरानने ॥ ४९
सुकलोवाच—
स मां त्यक्त्वा गतो भर्ता धर्मार्थं धर्मतत्परः । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन त्वटते मेदिनीं ततः ॥ ५०
मां त्यक्त्वा स गतः स्वामी निर्दोषां पापवर्जिताम् । अहं साध्वी समाचारा सदापुण्या पतिव्रता ५१
मां त्यक्त्वा स गतो[2] भर्ता तीर्थसाधनतत्परः । तेनाहं दुःखिता सख्यो वियोगेनापि पीडिता ॥ ५२
जीवनाशो वरं श्रेष्ठं वरं वै विषभक्षणम् । वरमग्निप्रवेशो वै वरं कायविनाशनम् ॥ ५३
नारीं प्रियां परित्यज्य भर्ता याति सुनिष्ठुरः । भर्तृत्यागो वरं नैव प्राणत्यागो वरं सखि ॥ ५४
वियोगं न समर्थाऽहं सहितुं नित्यदारुणम् । तेनाहं दुःखिता सख्यो वियोगेनापि नित्यशः ॥ ५५
सख्य ऊचुः—
तीर्थयात्रां गतो भर्ता पुनरेष्यति ते पतिः । वृथा शोषयसे कायं वृथा शोकं करोषि वै ॥ ५६
वृथा त्वं तपसे बाले वृथा भोगान्परित्यजेः । पिबस्व [3]चान्नं भुङ्क्ष्व स्वं यद्दत्तं पूर्वजन्मनि ॥ ५७
कस्य भर्ता सुताः कस्य कस्य स्वजनबान्धवाः । कः कस्य नास्ति संसारे संबन्धं केन वै न हि ॥
भक्ष्यते भुज्यते बाले संसारस्य हि तत्फलम् । मृते प्राणिनि कोऽश्नाति को हि पश्यति तत्फलम्
पीयते भुज्यते बाल एतत्संसारसत्फलम् ॥ ५९
सुकलोवाच—
भवतीभिः प्रयुक्तं तन्न स्याद्वेदेन संमतम् । [*स्वभर्तुर्वा पृथग्भूता तिष्ठत्येका सदैव हि ॥ ६०
पापरूपा भवेन्नारी तां न मन्यन्ति सज्जनाः ।] भर्तुः सार्धं सदा सख्यो दृष्टो वेदेषु सर्वदा ॥ ६१
संबन्धः पुण्यसंसर्गाज्जायते नान्यकारणात् । नारीणां च सदा तीर्थं भर्ता शास्त्रेषु पठ्यते[4] ॥ ६२
यमेवाऽऽवाहयेन्नित्यं वाचा कायेन कर्मभिः । मनसा पूजयेन्नित्यं सत्यभावेन तत्परा ॥ ६३
एतत्पार्श्वं महातीर्थं दक्षिणाङ्गं सदैव हि । तमाश्रित्य यदा नारी गृहस्था परिवर्तते ॥ ६४
यजते दानपुण्यैश्च तस्य दानस्य यत्फलम् । वाराणस्यां[5] च गङ्गायां यत्फलं न च पुष्करे ॥ ६५
द्वारकायां न चावन्त्यां केदारे शशिभूषणे । लभते नैव सा नारी यजमाना सदा किल ॥ ६६
तादृशं फलमेवं सा न प्राप्नोति कदा सखि । सुसुखं पुत्रसौभाग्यं स्नानं दानं च भूषणम् ॥ ६७
वस्त्रालंकारसौभाग्यं रूपं तेजःफलं सदा । यशः कीर्तिमवाप्नोति गुणं च वरवर्णिनि ॥
भर्तुः प्रसादाच्च सर्वं लभते नात्र संशयः ॥ ६८
विद्यमाने यदा कान्ते अन्यधर्मं करोति या । निष्फलं जायते तस्याः पुंश्चली परिकथ्यते ॥ ६९
नारीणां यौवनं रूपमवतारं स्मृतं ध्रुवम् । एकश्चापि हि भर्तुश्च तस्यार्थे भूमिमण्डले ॥ ७०
सुपुत्रा सुयशा नारी परिकथ्येत वै सदा । तुष्टे भर्तरि संसारे दृश्या नारी न संशयः ॥ ७१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क.ख.ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ग. घ. ङ. सुकला विमनास्तदा । २ ग. घ. ट. ड. मत्यं । ३ ग. घ. ङ. झ. ट. ड. ढ. पानं । ४ ङ. छ. ट. ड. °ते । तमेवाऽऽराधये° । ५ ज ट °स्यां गयायां च ग° ।

पतिहीना यदा नारी भवेत्सा भूमिमण्डले। कुतस्तस्याः सुखं रूपं यशः कीर्तिः सुता भुवि ॥७२
सुदौर्भाग्यं महादुःखं संसारे परिभुज्यते। पापभागा भवेत्सा च दुःखाचारा सदैव हि ॥ ७३
तुष्टे भर्तरि तस्यास्तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः। तुष्टे भर्तरि तुष्यन्ति ऋषयो देवमानवाः ॥ ७४
भर्ता नाथो गुरुर्भर्ता देवता दैवतैः सह। भर्ता तीर्थश्च पुण्यश्च नारीणां नृपनन्दन ॥ ७५
शृङ्गारं भूषणं रूपं वर्णसौगन्ध्यमेव च। कृत्वा संतिष्ठते नित्यं वर्जयित्वा सुपर्वसु ॥ ७६
शृङ्गारैर्भूषणैः सा तु शुशुभे सा यदा पतिः। [*पत्या विना भवत्येवं क्षीरं सर्पमुखे यथा ॥७७
भर्तुरर्थे महाभागा सुव्रता चारुमङ्गला। गते भर्तरि या नारी शृङ्गारं कुरुते यदि ॥ ७८
रूपं वर्णं च तत्सर्वं श्रमरूपेण जायते। वदन्ति भूतले लोकाः पुंश्चलीयं न संशयः] ॥
तस्माद्भर्तुर्वियुक्ताया नार्याः शृणुत भूतले ॥ ७९
इच्छन्त्या वै महासौख्यं भवितव्यं कदाचन। सुतापायाः परो धर्मो भर्ता शास्त्रेषु गीयते ॥ ८०
तस्माद्वै शाश्वतो धर्मो न त्याज्यो भार्यया किल। एवं धर्मं विजानामि कथं भर्ता परित्यजेत् ॥८१
इत्यर्थे श्रूयते सख्य इतिहासं पुरातनम्। सुदेवायाश्च चरितं सुपुण्यं पापनाशनम् ॥ ८२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरित एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५४११

अथ द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः।

सख्य ऊचुः—

या सुदेवा त्वया प्रोक्ता किमाचारा वदस्व नः। त्वया प्रोक्तं महाभागे वद नः सत्यमेव च ॥१

सुकलोवाच—

अयोध्यायां महाराजा स आसीद्धर्मकोविदः। मनुपुत्रो महाभागः सर्वधर्मार्थतत्परः ॥ २
इक्ष्वाकुर्नाम सर्वज्ञो देवब्राह्मणपूजकः। तस्य भार्या सदा पुण्या पतिव्रतपरायणा ॥ ३
तया सार्धं यजेद्यज्ञांस्तीर्थानि विविधानि च। देवराजस्य वीरस्य काशीशस्य महात्मनः ॥ ४
सुदेवा नाम वै कन्या सत्याचारपरायणा। उपयेमे महाराज इक्ष्वाकुस्तां महीपतिः ॥ ५
सुदेवां चारुसर्वाङ्गीं सत्यव्रतपरायणाम्। तया सार्धं यजेद्यज्ञान्सुपुण्यान्पुण्यनायकः ॥ ६
स रेमे नृपशार्दूलो गृहे च प्रियया तदा। एकदा तु महाराजस्तया सार्धं वनं ययौ ॥ ७
गङ्गारण्यं समासाद्य गैयायां क्रीडते सदा। सिंहान्हत्वा वराहांश्च गजान्समहिषांस्ततः ॥ ८
क्रीडमानस्य तस्यापि वराहश्च समागतः। बहुशूकरयूथेन पुत्रपौत्रैरलंकृतः ॥ ९
एका च शूकरी तस्य प्रिया पार्श्वे प्रतिष्ठति। दृष्ट्वाऽथ शूकरश्चैनं राजानं मृगयारतम् ॥ १०
पर्वताधारमाश्रित्य भार्यया सह सूकरः। तिष्ठत्येकः सुवीर्येण पुत्रान्पौत्रान्गुरूञ्शिशून् ॥ ११
ज्ञात्वा तेषां महाराज मृगाणां कदनं महत्। तानुवाच सुतान्पौत्रान्भार्यां तां च स शूकरः ॥१२

---

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः।

---

१ ज. सुसौभाग्यं न संसारे दौर्भाग्यं चापि भुञ्जते। २ ग. घ. ङ. ट. ड. सुभार्यायाः। ३ ग. घ. शास्त्रधर्मस्तु न। ४ ग. घ. ङ. छ. झ. ट. ढ. मृगयां। ड. गङ्गायां। ५ म. ति। वराहं शूकरयूथैस्तमेव परिवारितम्। दृष्ट्वा तु राजराजेन दुर्जयो मृगयादिभिः। प°। ६ घ. °ह तिष्ठति। पुत्रपौत्रैः परिवृतास्तिष्ठत्येव दिवानिशम्। ज्ञा°।

कोशलाधिपतिर्वीरो मनुपुत्रो महाबलः । क्रीडते मृगयां कान्ते मृगान्संहरते बहून् ॥ १३
स मां दृष्ट्वा महाराज एष्यते नात्र संशयः । अन्येषां लघुकानां मे नास्ति प्राणभयं ध्रुवम् ॥ १४
मम रूपं नृपो दृष्ट्वा क्षमां नैव करिष्यति । हर्षेण महताऽऽविष्टो बाणपाणिर्धनुर्धरः ॥ १५
श्वभिर्युक्तो महातेजा लुब्धकैः परिवारितः । प्रिये करिष्यते घातं ममाप्येव न संशयः ॥ १६

शूकर्युवाच—

यदा यदा पश्यसि लुब्धकान्बहून्महावने कान्त समायुधान्बहून् ।
एभिस्तु पुत्रैर्मम पौत्रकैः समं दूरं परं याहि पलायमानः ॥ १७
त्यक्त्वा सुधैर्यं बलपौरुषं महान्महाभयेनापि विषण्णचेतनः ।
दृष्ट्वा नृपेन्द्रं पुरुषार्थमुत्तमं करोषि किं कान्त वदस्व कारणम् ॥ १८
तस्यास्तु वाक्यं स निशम्य कोल उवाच तां शूकरराज उत्तरम् ।
यदर्थभीतोऽस्मि सुलुब्धकात्प्रिये दृष्ट्वा गतो दूरं निशम्य शूकरान् ॥ १९
सुलुब्धकाः पापशठा महाप्रिये कुर्वन्ति पापं परिदुर्गकन्दरे ।
सदैव दुष्टा बहुपापचित्तका जाताश्च सर्वे परिपापिनां कुले ॥ २०
तेषां हि हस्तान्मरणाद्बिभेमि मृतोऽपि यास्यामि पुनरेव पापम् ।
दूरं गिरिं पर्वतकन्दरं च व्रजामि कान्ते अपमृत्युभीतः ॥ २१
अयं हि पुण्यो नृपनाथ आगतो विश्वाधिपः केशवरूपभूपः ।
युद्धं करिष्ये समरे महात्मना सार्धं प्रिये पौरुषविक्रमेण ॥ २२
जेष्यामि भूपं यदि स्वेन तेजसा भोक्ष्यामि कीर्तिं त्वतुलां पृथिव्याम् ।
नो वा हतो वीरवरेण संगरे यास्यामि लोकं मधुसूदनस्य ॥ २३
ममाङ्गभूतेन पलेन मेदसा तृप्तिं परां यास्यति भूमिनाथः ।
तृप्ता भविष्यन्ति सुलोकदेवता यस्मादयं चाऽऽगतो वज्रपाणिः ॥ २४
अस्यैव हस्तान्मरणं यदा भवेल्लाभश्च मे सुन्दरि कीर्तिरुत्तमा ।
तस्माद्यशो भूमितले जगत्त्रये व्रजामि लोकं मधुसूदनस्य ॥ २५

नैवं भीतोऽस्मि क्षुब्धोऽस्मि गतोऽहं गिरिसानुषु । पापाद्भीतो गतः कान्ते धर्मं दृष्ट्वा स्थिरो ह्यहम् ॥
न जाने पातकं पूर्वमन्यजन्मनि चार्जितम् । येनाहं शूकरीं योनिं गतोऽहं पापसंचयात् ॥ २७
क्षालयिष्याम्यहं घोरं पातकं पूर्वसंचयम् । बाणोदकैर्महाघोरैस्तीक्ष्णैश्च निशितैः शतैः ॥ २८
पुत्रान्पौत्रान्वरां कन्यां कुटुम्बं बालवृद्धकम् । गिरिं गच्छ गृहीत्वा त्वं मम मोहमिमं त्यज ॥ २९
मम स्नेहं परित्यज्य हरिरेष समागतः । अस्य हस्तात्प्रयास्यामि तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ३०
देवेनापि ममाद्यैव स्वर्गद्वारमनुत्तमम् । उद्घाटितकपाटं तु यास्यामि सुमहद्दिवम् ३१

सुकलोवाच—

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य शूकरस्य महात्मनः । उवाच तत्प्रिया सख्यः सीदमानान्तरा तदा ॥ ३२

शूकर्युवाच—

यस्मिन्यूथे भवेत्स्वामी पुत्रपौत्रैरलंकृतः । मित्रैश्च भ्रातृभिश्चैव अन्यैः स्वजनबान्धवैः ॥ ३३

---

१ ट. बाणभयं । २ ड. त्वचलां । ३ ड. न्पौत्रांश्च कन्याश्च कुटुम्बं सहबालक । ४ ज. ज । मया मोहः परित्यक्तो ह । ५ ज. महागिरिम् ।

तथैवालंकृतो यूथो भवता परिशोभते । त्वां विनाऽयं महाभाग कीदृग्यूथो भविष्यति ॥ ३४
तवैव सुबलेनापि गर्जमानाश्च शूकराः । विचरन्ति गिरौ कान्त तनया मम बालकाः ॥ ३५
मृदून्मूलांस्तु भक्षन्ति निर्भयास्तव तेजसा । दुर्गेषु वनकुञ्जेषु पर्वतान्तर्दरीषु च ॥ ३६
न कुर्वन्ति भयं तीव्रं सिंहानामिह पर्वते । मानवानां महाभाग पालितास्तव तेजसा ॥ ३७
त्वया त्यक्ता अमी सर्वे बालका मम दारकाः । दि(दी)नाश्चैव वराकाश्च भविष्यन्ति विचेतनाः ३८
नित्यं चैव सुखं कर्म गत्वा पश्यन्ति बालकाः । पतिहीना यथा नारी शोभते नैव शोभना ॥ ३९
अलंकृता चापि दिव्यैरलंकारैः सुकाञ्चनैः । रत्नैः परिच्छदैर्वस्त्रैः पितृमातृसहोदरैः ॥ ४०
श्वश्रूश्वशुरकैश्चान्यैः पतिहीना न भाति सा । चन्द्रहीना यथा रात्रिः पुत्रहीनं यथा कुलम् ॥ ४१
दीपहीनं यथा गेहं नैव भाति कदा किल । त्वां विनाऽयं तथा यूथो नैव शोभति मानद ॥ ४२
आचारेण यथा मर्त्यो ज्ञानहीनो यतिः किल । मन्त्रहीनं यथा राज्यं तथाऽयं नैव शोभते ॥ ४३
कैवर्तेन विना नावः संपूर्णाः परिसागरे । न भान्त्येव यथा सार्थः सार्थवाहेन वै तथा ॥ ४४
सेनाध्यक्षेण च विना यथा सैन्यं न भाति च । त्वां विना वै तथा सैन्यं शूकराणां महामते ॥
दीनो भविष्यति यथा वेदहीनो यथा द्विजः । मयि भारं कुटुम्बस्य विनिवेश्य प्रगच्छसि ॥ ४६
मरणं ज्ञात्वा सुलभं का प्रतिज्ञा तवेदृशी । त्वां विनाऽहं न शक्नोमि धर्तुं प्राणान्प्रियेश्वर ॥ ४७
त्वयैव सहिता स्वर्गं भूमिं वाऽपि महामते । नरकं वा प्रभोक्ष्यामि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ४८
अथ पुत्रान्सपुत्रांश्च गृहीत्वा यूथमुत्तमम् । आवां व्रजाव यूथेश दुर्गमेवं सुकन्दरम् ॥ ४९
जीवितव्यं परित्यज्य मरणायाभिगम्यते । तत्र किं दृश्यते लाभो मरणे वद सांप्रतम् ॥ ५०

वराह उवाच—

वीराणां त्वं न जानासि सुधर्मं शृणु सांप्रतम् । युद्धार्थिना हि वीरेण वीरं गत्वा प्रयाचितम् ॥
देहि मे योधनं संख्ये युद्धार्थी त्वहमागतः । परेण याचितं युद्धं न ददाति यदा भटः ॥ ५२
कामाल्लोभाद्भयाद्वाऽपि मोहाद्वा शृणु वल्लभे । कुम्भीपाके स नरके वसेद्युगसहस्रकम् ॥ ५३
क्षत्रियाणां परो धर्मो युद्धं देयं न संशयः । तद्युद्धं दीयमानेन रङ्गभूमिं गतेन वै ॥ ५४
जित्वा शत्रुं पुनस्तत्र यशः कीर्तिं प्रभुञ्जते । नो वा हतोऽपि युद्धेऽस्मिन्युध्यमानः सुनिर्भयः ॥
वीरलोकमवाप्नोति दिव्याँल्लोकान्प्रभुञ्जते । यावद्वर्षसहस्राणां विंशत्येका प्रिये शृणु ॥ ५६
वीरलोके वसेत्तावद्देववीरैर्महीयते । मनुपुत्रः समायातः स्वयं वीरो न संशयः ॥ ५७
संग्रामं याचमानस्तु युद्धं देयं मया ध्रुवम् । युद्धातिथिः समायातो विष्णुरूपः सनातनः ॥
सत्कारो युद्धरूपेण कर्तव्यश्च मया शुभे ॥ ५८

शूकर्युवाच—

यदा युद्धं त्वया देयं राज्ञे चैव महात्मने । ततोऽहं पौरुषं कान्त पश्ये वै तव कीदृशम् ॥ ५९
एवमुक्त्वा प्रियान्पुत्रान्समाहूय त्वरान्विता । उवाच पुत्रका यूयं शृणुध्वं वचनं मम ॥ ६०
युद्धातिथिः समायातो विष्णुरूपः सनातनः । मया तत्र प्रगन्तव्यं यत्रायं हि गमिष्यति ॥ ६१

१ ग. घ. ज. ट. °दृग्रूपो भ° । २ ग. घ. ङ. ज. झ. ट. ड. ढ. यथा । ३ ङ. झ. ढ. मन्त्रिहीनो यथा राजा तं । ज. मन्त्रहीनो यथा राजा तं । ४ ग. घ. ज. ट. °ते । सर्वमेव प्रं । ५ ग. घ. ज. त्वं राजनीतिं स्वध° । ६ ज. युधि । ङ. ढ. नरः । ७ ज. °भे । भुङ्क्ते पापं स नरके यावद्यु° । ८ ङ. ढ. °व्यान्भोगान्प्र° । ९ ज. °णु । पुनर्भुङ्क्ते वीरलोकादवतीर्य महीतले । मं ।

यावत्तिष्ठति वै नाथो भवतां प्रतिपालकः । यूयं गच्छन्तु वै दूरं दुर्गं गिरिगुहामुखम् ॥ ६२
सुखं जीवत मे वत्सा वर्जयित्वा सुलुब्धकान् । मया तत्र प्रगन्तव्यं यत्रैष हि गमिष्यति ॥ ६३
भवतां श्रेष्ठोऽयं भ्राता यूथरक्षां करिष्यति । एते पितृव्यकाः सर्वे भवतां त्राणकारकाः ॥
दूरं प्रयान्तु वै सर्वे मां विहाय सुपुत्रकाः ॥ ६४

पुत्रा ऊचुः—

अयं हि पर्वतः श्रेष्ठो बहुमूलफलोदकः । भयं तु कस्य वै नास्ति सुखं जीवनमस्ति वै ॥ ६५
युवाभ्यां हि अकस्माद्धि युद्धमुक्तं भयंकरम् । तन्नो हि कारणं मातर्वद सत्यमिहैव हि ॥ ६६

शूकर्युवाच—

अयं राजा महारौद्रः कालरूपः समागतः । क्रीडते मृगया लुब्धो मृगान्हत्वा बहून्वने ॥ ६७
इक्ष्वाकुर्नाम दुर्धर्षो मनुपुत्रो महाबलः । संहरिष्यति कालोऽयं दूरं यान्तु सुपुत्रकाः ॥ ६८

पुत्रा ऊचुः—

मातरं पितरं त्यक्त्वा यः प्रयाति स पापधीः । महारौद्रं सुघोरं तु नरकं याति नान्यथा ॥ ६९
मातुः पुण्यं पयः पीत्वा पुष्टो भवति निर्घृणः । मातरं पितरं त्यज्य यः प्रयाति सुदुर्बलः ॥ ७०
पूयं नरकं पिबेन्नित्यं कृमिदुर्गन्धसंकुलम् । मातस्तस्मान्न यास्यामो गुरुं त्यक्त्वा इहैव च ॥ ७१
एवं वेदादसंजातं (?) तेषां धर्मार्थसंयुतं । व्यूहं कृत्वा स्थिताः सर्वे बलतेजःसमाकुलाः ॥ ७२
साहसोत्साहसंहृष्टाः पश्यन्ति नृपनन्दनम् । नदन्तः पौरुषैर्युक्ताः क्रीडमाना वने तदा ॥ ७३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५४८३

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सुकलोवाच—

एवं ते शूकराः सर्वे युद्धाय समुपस्थिताः । [*पुरः स्थितस्य ते राज्ञो ह्यत्रतस्थुश्च लुब्धकाः ॥ १
महावराहो राजेन्द्र गिरिसानुं समाश्रितः । महता यूथभावेन व्यूहं कृत्वा प्रतिष्ठति ॥ २
कपिलः स्थूलपीनाङ्गो महादंष्ट्रो महामुखः । दुःसहः शूकरो राजन्गर्जते चातिभैरवम्] ॥ ३
स तं पश्य महाराज शालतालवनाश्रयम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मनुपुत्रः प्रतापवान् ॥ ४
[† गृह्यतां शूरवाराहं विध्यतां बलदर्पितम् । एवमाभाष्य तान्वीरो मनुपुत्रः प्रतापवान्] ॥ ५
अथ ते लुब्धकाः सर्वे मृगयामदमोहिताः । संनद्धा दंशिताः सर्वे श्वानैः सार्धं प्रजग्मिरे ॥ ६
हर्षेण महताऽऽविष्टो राजराजो महाबलः । अश्वारूढः स्वसैन्येन चारुरङ्गेन संयुतः ॥ ७
गङ्गातीरं समासाद्य मेरुं गिरिवरोत्तमम् । रत्नधातुसमाकीर्णं नानावृक्षैरलंकृतम् ॥ ८

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. ड. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ज. तातो । २ क. ख. च. छ. झ. °तां प्रीतिं । ३ ग. ज. ट ड. वञ्चयित्वा । ४ ङ. यत्र नाथो ग° । ५ ज. °ति सुखार्थधीः । ६ ञ. दारुणम् । ७ ज. °णः । तां त्यक्त्वा पूयभोज्यं च नरकं संप्रयाति हि । पूयं तत्र पि° । ८ ज. °म् । तस्माद्व्यूहं स्थिताः सर्वे बलतेजःसमाकुलाः । युवाभ्यां सहिताः सर्वे मातर्योत्स्याम भूभुजा । एवमुक्त्वा ततः सर्वे यूथं कृत्वा च ते तथा । न° । ९ ङ. [illegible] । १० ज. [illegible] । ११ ज. [illegible] । १२ ङ. [illegible] ।

सुकलोवाच—

[*यो बलधाममरीचिचयकरनिकरमयंप्रोत्तुङ्गोऽत्युच्चं गगनमेव संप्राप्तो नानानगाचरितशोभो
गिरिराजो भाति ॥ ९
योजनबहलोविमलगङ्गाप्रवाहसमुच्चरत्तीरवीचीतरङ्गभङ्गैर्मुक्ताफलसदृशैर्निर्मलाम्बुकणैः सर्वत्रप्रक्षा-
लितशिलातलो] गिरीन्द्रः सुश्रियः(श्रीकः) ॥ १०

देवैश्चारणकिंनरैः परिवृतो गन्धर्वविद्याधरैः
सिद्धैरप्सरसां गणैर्मुनिजनैर्नागेन्द्रविद्याधरैः ।
श्रीखण्डैर्बहुचन्दनैस्तु सरलैः शालैस्तमालैर्गिरिः
पुंनागैर्बहुसिद्धिदायकवनैः कल्पद्रुमैः शोभते ॥

नानाधातुविचित्रो वै नानारत्नविचित्रितैः । विमानैः काञ्चनैर्दण्डैः[3] कलत्रैरुपशोभते ॥ १२
नालीकेरवनैर्दिव्यैः पूगवृक्षैर्विराजते । दिव्यपुंनागबकुलैः कदलीखण्डमण्डितैः ॥ १३
सुपुष्पैश्चम्पकैरद्रिः पाटलैः केतकैस्तथा । नानावल्लीवितानैश्च पुष्पितैः पद्मकैस्तथा ॥ १४
नाना[†वर्णैः सुपुण्यैश्च नानावृक्षैरलंकृतः । दिव्य]वृक्षैः समाकीर्णः स्फाटिकैश्च शिलातलैः ॥ १५
योगियोगीन्द्रसंसिद्धैः कन्दरान्तर्निवासिभिः । निर्झरैश्चैव रम्यैश्च बहुप्रस्रवणैर्गिरिः ॥ १६
नदीप्रवाहसंहृष्टैः संगमैरुपशोभते । ह्रदैश्च पल्वलैः कुण्डैर्निर्मलोदकधारिभिः ॥ १७
गिरिराजो विभात्येकः सानुभिः सह संस्थितैः । शरभैश्चैव शार्दूलैर्मृगयूथैरलंकृतः ॥ १८
महामत्तैश्च मातङ्गैर्महिषै रुरुभिः सदा । अनेकैर्दिव्यभावैश्च गिरिराजो विभाति सः ॥ १९
अयोध्याधिपतिर्वीर इक्ष्वाकुर्मनुनन्दनः । तया सुभार्यया[6] युक्तश्चतुरङ्गबलेन वै ॥ २०
पुरतो लुब्धका यान्ति श्वानः शूराश्च शीघ्रगाः । यत्राऽऽस्ते शूकरः शूरो भार्यया सहितो बली २१
बहुभिः शूकरैर्गुप्तो[7] गुरुभिः शिशुभिस्तथा । मेरुभूमिं समाश्रित्य गङ्गातीराश्रमं ततः ॥ २२

सुकलोवाच—

तामुवाच वरांहस्तु सुप्रियां हर्षसंयुतः । प्रिये पश्य समायातः कोशलाधिपतिर्बली ॥ २३
मामुद्दिश्य महाप्राज्ञो मृगयां क्रीडते नृपः । युद्धमेकः करिष्यामि सुरासुरप्रहर्षणम् ॥ २४
अथ भूपो महातेजा बाणपाणिर्धनुर्धरः । सुदेवां सत्यधर्माङ्गीं तामुवाच प्रहर्षितः ॥ २५
पश्य कान्ते महाकालं गर्जमानं यथा घनम् । [*परिवारसमायुक्तं दुःसहं मृगघातिभिः ॥ २६
अद्यैवाहं हनिष्यामि सुबाणैर्निशितैः प्रिये । मामेव हि महाशूरो शु(यु)द्धाय समुपाश्रयेत् ॥ २७
एवमुक्त्वा प्रियो भार्यां लुब्धकान्वाक्यमब्रवीत् । यथा शूरो महाशूराः प्रेषयध्वं हि शूकरम् २८
अथ ते प्रेषिताः शूरा बलतेजःपराक्रमाः] । गर्जमानाः प्रधावन्ति[11] बलतेजःपराक्रमाः ॥ २९
कोलं प्रति गताः सर्वे वायुवेगेन सांप्रतम् । विध्यन्ति बाणजालैस्ते निशितैर्वनचारकाः ॥
नानाशस्त्रैश्च शुभ्रैस्तु[12] वराहं वीररूपिणम् ॥ ३०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग घ. ज. ट. ड. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ ङ. ट. ड. ढ.पुस्तकस्थः ।
* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ज. च–सुमेरुर्नाम नगोत्तमः प्रदीप्तमरीचिः प्रो । २ ज. न्द्रकैरन्वितः । श्री । ३ ढ. नैर्दिव्यैः क । ४ ङ. छ. ढ. लश्चैरु । ५ ग. घ. ज. ट. संबद्धः सं° । ड. संसिद्धैः सं । ६ ज. सुदेवया । ७ ग. घ. ज. ट. रैर्युक्तो गु । ८ ग. घ. ज. ड. रात्समन्ततः । ९ ज. च— तं दृष्ट्वोवाच वाराहः सु । १० ढ रारोहां सु । ११ ड. न्ति परितः कालयोधिनः । को । १२ ड कुन्तैश्च ।

[*सुकलोवाच—

पतन्ति बाणतोमरा विमुक्ता लुब्धकैः शरा
घना गिरिं प्रवर्षिणो यथा तथा धरान्तरे ॥
हतो दृढप्रहारिभिः स निर्जितस्ततस्तथा
शतैस्तु यूथपालकः स कोलः संगरं गतः ॥ ३१
स्वपुत्रपौत्रबान्धवैः परांश्च संहरेत्स वै
पतन्ति ते स्वदंष्ट्रया हता हवेऽवलुब्धकाः ॥
पतन्ति पादहस्तकाः स्थितस्य वेगभ्रामणैः
स लुब्धगर्जमेव तं वराहोऽपश्यदागतम् ॥ ३२
स्वतेजसा विनाशितं मुखाग्रदंष्ट्रया हतं
गतः स यत्र भूपतिः स्वतेजसा महामतिः ॥
विवक्षये स्वपुत्रकान्प्रियांश्च पुत्रबान्धवान्
† .... ॥ ३३
इक्ष्वाकुनाथं सुमहत्प्रसह्य संत्रास्य क्रुद्धः स हि शूकरेशः ।
युद्धं वने वाञ्छति तेन सार्धमिक्ष्वाकुणा संगरहर्षयुक्तः ॥ ३४
वाराहः पुनरेव युद्धकुशलः संवाञ्छते संगरं
तुण्डाग्रेण सुतीक्ष्णदन्तनखरैः क्रुद्धो धरां क्षोभयन् ।
हुङ्कारोच्चारगर्वात्प्रहरति विमलं भूपतिं तं च राज-
ञ्ज्ञात्वा विष्णुपराक्रमं मनुसुतस्त्वानन्दरोमाश्रितः ॥ ३५
दृष्ट्वा शूकरपौरुषं यमतुलं मेने पतिर्देवराड्
देवारिं मनसा विचिन्त्य सहसा वाराहरूपेण वै ।
संप्रेक्ष्यैव महाबलं बहुतरं युक्तं त्वरेर्वारणं
सैन्यं कोलविनाशनाय सहसा संगृह्य संगृह्यताम् ॥ ३६
प्रेषिताश्च वारणा रथाश्च वेगवत्तराः
सुबाणखड्गधारिणो भृशुण्डिभिश्च मुद्गरैः ॥
सपाशपाशिलुब्धका नदन्ति तत्र तत्परा
निवारितो न तिष्ठते हया गजाश्च यद्गताः ॥ ३७
क्वचित्क्वचिन्न दृश्यते क्वचित्क्वचित्प्रदृश्यते [*क्वचिद्भयं प्रदर्शयेत्क्वचिद्भयान्प्रमर्दयेत्] ॥ ३८
मर्दयित्वा भटाञ्शूरान्वाराहो रणदुर्जयः । शब्दं चकार दुर्धर्षः क्रोधारुणितलोचनः ॥ ३९
कोशलाधिपतिर्वीरस्तं दृष्ट्वा रणदुर्जयम् । युध्यमानं महाकायं मुञ्चन्तं मेघवत्स्वनम् ॥ ४०
गर्जति समरं विचरति विलसति वीरान्स्वतेजसा वीरः ।
तडिदिव मुखे सुदंष्ट्रस्त(ष्ट्रा त)स्य विभात्युल्लसत्येव ॥ ४१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ट. ड. पुस्तकस्थः । † अत्र चतुर्थचरणः सर्वपुस्तकेषु भ्रष्ट एव दृश्यते ।
* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. स गर्जितस्तथा शतैः श' । २ ङ. 'तं महासमूहसंयुत' । ३ ङ. 'पतिर्भूधरो दे' ।

मनुपुत्रस्तथा दृष्ट्वा कोलं च निशितैः शरैः । प्रतिभिन्नमेकैकं शस्त्राहतं च बन्धुभिः ॥ ४२
पुनरपि युद्धं प्रवाञ्छति*........................ ।
नरपतिरुवाच सैन्याः किमिह न गृह्णन्तु(?)ओजसा शूराः ॥
युध्यध्वं तत्र निशितैर्बाणैस्तीक्ष्णैरनेनापि ॥ ४३
समाकर्ण्य ततो वाक्यं क्रुद्धस्यापि महात्मनः । ततस्ते सैनिकाः सर्वे युद्धाय समुपस्थिताः ॥ ४४
अनेकैर्भटसाहस्रैर्वने तं समरे स्थितम् । दिक्षु सर्वासु संहत्य बिभिदुः शूकरं रणे ॥ ४५
(प्र)विद्धश्च कैश्चित्तदा बाणजालैः सुयोधैश्च संग्रामभूमौ विशालैः ।
क्वचिच्चक्रघातैः क्वचिद्वज्रपातैर्हतं दुर्जयं सङ्गरे तं महान्तैः ॥ ४६
ततः पौरुषैः क्रोधयुक्तः स कोलः सुविच्छिद्य पाशान्रणे प्रस्थितः सः ।
महाशूकरैः सार्धमेव प्रयातस्ततः शोणितस्यापि धाराभिषिक्तः ॥ ४७
करोति प्रहारं च तुण्डेन वीरो हयानां द्विपानां च चिच्छेद वीरः ।
स्वदंष्ट्राग्रभागेन(ण) तीक्ष्णेन वीरान्पदातीन्हि संपातयेद्रोषभावैः ।
जघानास्य शुण्डं गजस्यापि रुष्टो भटान्हतान्पादनखैस्तु हृष्टः ॥] ४८
ततस्ते शूकराः सर्वे लुब्धकाश्च परस्परम् । युयुधुः सङ्गरं कृत्वा रोषारुणविलोचनाः ॥ ४९
लुब्धकैश्च हताः कोलाः कोलैश्चापि सुलुब्धकाः । निहताः पातिता भूमौ क्षतजेनापि सारुणाः ५०
जीवं त्यक्त्वा हताः कोलैर्लुब्धकाः पतिता रणे । मृताश्च शूकरास्तत्र शूराः प्राणांश्च तत्यजुः ५१
यत्र यत्र मृता भूमौ पातिता मृगघातकाः । बहवः शूकरा राजन्स्वव्यापारैर्निपातिताः ॥ ५२
कति नष्टा हताः कोला नीता दुर्गेषु संश्रिताः । कुञ्जेषु कन्दरान्तेषु गृहान्तेषु नृपोत्तम ॥ ५३
लुब्धकाश्च मृताः केचिच्छिन्ना दंष्ट्राग्रशूकरैः । प्राणांस्त्यक्त्वा गताः स्वर्गं खण्डशो विदलीकृताः ॥५४
वागुरापाशजालाश्च कृतकापञ्जरास्ततः । नाडीश्च पातिता भूमौ यत्र तत्र समन्ततः ॥ ५५
एकोऽपि दयितासार्धं वाराहः परितिष्ठति । पौत्रकैः सप्तपञ्चैश्च(?)युद्धार्थी बलदर्पितः ॥ ५६
तमुवाच तदा कान्तं शूकरं शूकरी पुनः । गच्छ कान्त मया सार्धमेभिस्तु बालकैः सह ॥ ५७
प्राह प्रीतस्तु तां तत्र स्वप्रियां तु किरिःकिटिः(?) । क्व गच्छामि प्रभग्नोऽहं स्थानं नास्ति महीतले
मयि नष्टे महाभागे कोलयूथं विनश्यति ॥ ५८
द्वयोश्च सिंहयोर्मध्ये शूकरः पिबते जलम् । द्वयोः शूकरयोर्मध्ये सिंहो नैव पिबेत्पयः ॥ ५९
एवं शूकरजातीषु दृश्यते बलमुत्तमम् । तदहं नाशयाम्येव यदा भग्नो व्रजाम्यहम् ॥ ६०
जाने धर्मं महाभागे बहुश्रेयोविदायकम् । कामाल्लोभाद्भयाद्वाऽपि युध्यमानः प्रणश्यति ॥ ६१
रणतीर्थं परित्यज्य स स्यात्पापी न संशयः । निशितं शस्त्रसंव्यूहं दृष्ट्वा हर्षं प्रगच्छति ॥ ६२
अवगाह्याऽऽशु सिन्धुं स तीर्थपारं प्रगच्छति । स याति वैष्णवं लोकं पुत्राणां शतमुद्धरेत् ॥ ६३
[†समायान्तं च(तश्च)तदहं कथं भग्नो व्रजाम्यहम्] । योधनं शस्त्रसंकीर्णं प्रवीरानन्ददायकम् ६४
दृष्ट्वा प्रयाति संहृष्टस्तस्य पुण्यफलं शृणु । पदे पदे महत्स्नानं भागीरथ्याः प्रजायते ॥ ६५
रणाद्भग्नो गृहं याति कामाल्लोभात्प्रिये शृणु । मातृदोषं प्रकाशेत्स क्रियाजातश्च कथ्यते ॥ ६६

* चतुर्ष्वपि पुस्तकेषु भ्रष्ट एवात्रस्थः पाठः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः ट. पुस्तकस्थः ।

१ ट. ड. वने । २ ङ. ढ. श्वानः । ३ ड. राजंश्चक्रपातैर्नि । ४ म. श्च कुटका । ५ ज. युद्धाभ्रष्टः प्र । ६ ग. घ. ङ. छ. ज.झ. ट. ढ. पुरुषाञ्शतं । ढ. पितृणां । ७ ड. देऽश्वमेधस्य फलं तस्य प्र ।

अत्र यज्ञाश्च तीर्थाश्च अत्र देवा महौजसः । पश्यन्ति कौतुकं कान्ते मुनयः सिद्धचारणाः ॥ ६७
त्रैलोक्यं वर्तते तत्र यत्र वीरप्रकाशनम् । समराङ्गणं प्रपश्यन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ६८
शपन्ति निर्घृणं पापं प्रहसन्ति पुनः पुनः । दुर्गतिं दर्शयेत्तस्य धर्मराजो न संशयः ॥ ६९
संमुखः समरे युद्धे स्वशिराच्छोणितं पिबेत् । अश्वमेधफलं भुङ्क्ते इन्द्रलोकं प्रगच्छति ॥ ७०
यदा जयति संग्रामे शत्रूञ्शूरो वरानने । तदा प्रभुञ्जते लक्ष्मीं नानाभोगान्न संशयः ॥ ७१
यदा तत्र त्यजेत्प्राणान्संमुखश्च निराश्रयः । स गच्छेत्परमं लोकं देवकन्याः प्रभुञ्जते ॥ ७२
एवं धर्मं विजानामि कथं भग्नो व्रजाम्यहम् । अनेन समरे युद्धं करिष्ये नात्र संशयः ॥ ७३
मनोः पुत्रेण धीरेण[1] राज्ञा इक्ष्वाकुणा सह । डिम्भान्गृह्य प्रयाहि त्वं सुखं जीव वरानने ॥ ७४
तस्य श्रुत्वा वचः प्राह बद्धाऽहं तव बन्धनैः । स्नेहमानप्रहास्यैश्च रतिक्रीडनकैः प्रिय ॥ ७५
पुरतस्ते सुतैः सार्धं प्राणांस्त्यक्ष्यामि मानद । एवमेव सुसंभाष्य[3] परस्परहितैषिणौ ॥ ७६
युद्धाय निश्चितौ भूत्वा समालोकयतो रिपून् । कोशलाधिपतिर्वीरं तमिक्ष्वाकुर्महामतिम् ॥ ७७
यथैव मेघः परिगर्जते दिवि प्रावृट्सुकाले सुतडित्प्रकाशैः ।
तथैव संगर्जति कान्तया समं समाह्वयेद्राजवरं खुराग्रैः ॥ ७८
तं गर्जमानं ददृशे महात्मा वराहमेकं पुरुषार्थयुक्तम् ।
ससार स्वेनैव जवेन युक्तः सुसंमुखस्तस्य नृवीरधीरः ॥ ७९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥४३॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५५६२

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सुकलोवाच—

स्वसैन्यं दुर्धरं[4] दृष्ट्वा निर्जितं[5] दुर्धरेण तम् । चुकोप भूपतिः क्रूरं दुःसहं सूकरं प्रति ॥ १
धनुरादाय वेगेन बाणं कालोपमं[6] तदा । तस्याभिमुखमेवासौ हयेनाभिससार सः ॥ २
[*स यदा नृपतिं[7] हयपृष्ठगतं वरपौरुषयुक्तममित्रहणम् ।
परिपश्यति शूकरयूथपतिः प्रगतोऽभिमुखं रणभूमितले ॥ ३
निशितेन शरेण हतो हि यदा नृपतेर्हयपादतले प्रगतः ।
तमिहैव विलङ्घ्य च वेगमनाः प्रखरेण जवेन च कोलवरः ॥ ४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. पुस्तकस्थः ।

---

१ ग. घ ज. ट. ड. वीरेण । २ ग. घ. ज. ट. ड. सह । ३ ग. घ. ज. ट. ड. ष्य संप्रधार्य परस्परम् । युं । ४ ग. घ. ज. ट. ड. दुर्जयं । ५ ट. तं पुरतो रणे । चुं । ६ ग. घ. ङ. ज. ड. ढ. कालानलोपमम् । तं । ७ ङ. नृपो हयमारुह्य वरं पौरुषयुक्तमनन्तबलम् । स निशम्य शूकरनाथो रणे प्रगतो हि मुसंमुखभूमितलम् । निशितेन शरेण हतो नृपतिना हयपादतलप्रगतः कुमतिः । तमिहैव विलङ्घ्य च वेगमनाः प्रखरेण जवेन तु कोलवरः । निशितेन हतो नृपतिना न हि याति क्षितौ परियुद्धगतिः । निहतस्तुरगः स च वीरवरस्तुरगः पतितो भुवि आस्यहतः । लघुस्यन्दनमेव गतो नृपतिर्निशितेन शरेण हतः स किरिःकिटिः । स हि गर्जति शूकरजातिरवो ह्यपरिस्थितपौरुषतेजवरैः । गदया निहतः स भूपतिना शिरमध्यरणेन कृता तेन यथा । परित्यज्य तं वितमेव स्वकं गत एव हरेर्गृहमेव वरम् । कृत्वा हि युद्धं समरे हि तेन राज्ञा समं शूकरराजराजः । पपात भूमौ निहतो यदा स बर्वांषंर ।

व्यथितस्तुरगः स किरिःकिटिना न हि याति क्षितौ स हि विद्धगतिः ।
तुरगः पतितो भुवि तुण्डहतो लघुस्यन्दनमेव गतो नृपतिः ॥ ५
स हि गर्जति शूकरजातिरवैरथ संस्थितकोशलयेन जवैः ।
गदया निहतः किल भूपतिना रणमध्यगतः स हि यूथपतिः ॥ ६
परित्यज्य तनुं च स्वकां हि तदा गत एव हरेर्गृहमेव वरम् ॥ ७
कृत्वा हि युद्धं समरे हि तेन राज्ञा समं शूकरराजराजः ॥
पपात भूमौ मरुता नगो यथा ववर्षिरे देववराः सुपुष्पैः ॥] ८
तस्योपरि पुष्पचयः सुजातः संतानकानामपि सौरभश्च ॥
स कुङ्कुमैश्चन्दनवृष्टिमेव कुर्वन्ति देवाः परितुष्टमानाः ॥ ९
विपश्यमानः स हि तेन राज्ञा चतुर्भुजः सोऽपि बभूव राजन्(?) ॥
दिव्याम्बरो भूषणदिव्यरूपः स्वतेजसा भाति दिवाकरो यथा ॥ १०
दिव्येन यानेन गतो दिवं तदा सुपूज्यमानः सुरराजदेवैः ॥
गन्धर्वराजः स बभूव भूयः पूर्वं स्वकं कायमिहैव त्यक्त्वा ॥ ११

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५५७३

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सुकलोवाच—

अथ ते लुब्धकाः सर्वे शूकरीं प्रति जग्मिरे । शूराश्च दारुणाः प्राप्ताः पाशहस्ताश्च भीषणाः ॥१
चतुरश्च ततो डिम्भान्हत्वा स्थिता च शूकरी । कुटुम्बेन समं कान्तं हतं दृष्ट्वा महाहवे ॥ २
भर्तुर्मे चिन्तितं प्राप्तमृषिदेवैश्च पूजितः । गतः स्वर्गं महात्माऽसौ वीरेणानेन कर्मणा ॥ ३
अनेनापि यथा यास्ये स्वर्गं भर्ता स तिष्ठति । तथा सुनिश्चितं कृत्वा पुत्रान्प्रति विचिन्तितम् ॥ ४
यदा जीवन्ति मे बालाश्चत्वारो वंशधारकाः । भवत्यस्य सुवीरश्च कोलस्यापि महात्मनः ॥ ५
केनोपायेन पुत्रान्वै रक्षायुक्तान्करोम्यहम् । इति चिन्तापरा भूत्वा दृष्ट्वा पर्वतसंकटम् ॥ ६
तत्र मार्गं सुविस्तीर्णं निष्काशाय प्रयास्यते । तानुवाच महाराज पुत्रान्प्रति विमोहिता ॥ ७
यावत्तिष्ठाम्यहं पुत्रास्तावद्गच्छन्तु शीघ्रगाः । तेषां मध्ये सुतो ज्येष्ठः कथं यास्यामि मातरम् ॥८
त्यक्त्वा स्वजीवलोभाच्च धिङ्मां मातः सुजीवितम् । पितृवैरं करिष्यामि साधयिष्ये रणे रिपुम् ॥
गृहीत्वा त्वं कनीयसो भ्रातॄंस्त्रीन्दुर्गकन्दरम् ॥ ९
मातरं पितरं त्यक्त्वा यो याति स हि पापधीः । नरकं च प्रयात्येव कृमिकोटिसमाकुलम् ॥ १०
तमुवाच सुदुःखार्ता त्वां त्यक्त्वाऽहं कथं सुत । प्रयास्यामि महापापा त्रयो गच्छन्तु मे सुताः ॥११
त्रयस्तु पुरतः कृत्वा द्वाभ्यामपि च भूपते । जग्मतुर्दुर्गमार्गेण [*तेषामेव सुपश्यताम् ॥
तेजसा सुबलेनापि गर्जन्तश्च पुनः पुनः ॥ १२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. ढ. श्वानश्च । २ ज. ताः । कनीयसस्त्रयस्त्वेव गता गिरिवनान्तरम् । तौ जग्मतू रणभुवं तेषां ।

अथ ते लुब्धकाः शूराः संप्राप्ताश्च स्वरंहसा । यथा तेनापि मार्गेण] त्रयस्ते प्रेषिता नृपम् ॥ १३
तिष्ठेते तत्पथं रुद्ध्वा द्वावेतौ जननीसुतौ । लुब्धकाश्च ततः प्राप्ताः खड्गबाणधनुर्धराः ॥ १४
महन्युस्तोमरैस्तीक्ष्णैश्चक्रैश्च मुशलैस्ततः । मातरं पृष्ठतः कृत्वा तनयो युयुधे स तैः ॥ १५
दंष्ट्रया निहताः केचित्केचित्तुण्डेन पातिताः । संजघान खुराग्रैश्च शूराश्च पतिता रणे ॥ १६
युयुधे शूकरः संख्ये दृष्टो राज्ञा महात्मना । पितुः सकाशाच्छूरोऽयमिति ज्ञात्वा स संमुखः ॥ १७
बाणपाणिर्महातेजा मनुसूनुः प्रतापवान् । निशितेनापि बाणेन अर्धचन्द्रानुकारिणा ॥ १८
राज्ञा हतः पपातोर्व्यां विद्धोरस्को महात्मना । ममार सहसा भूमौ पपात स हि शूकरः ॥ १९
पुत्रमोहात्परं विप्रा तस्योपरि गता स्वयम् । तया च निहताः शूरास्तुण्डघातैर्महीतले ॥ २०
निपेतुर्लुब्धकाः शूराः कति नष्टा मृता नृप । द्रावयन्ती महत्सैन्यं दंष्ट्रया शूकरी ततः ॥ २१
यथा कृत्या समुद्भूता महाभयविदायिका । तमुवाच ततो राज्ञी देवराजसुता प्रिया ॥ २२
अनया निहतं राजन्महत्सैन्यं तवैव हि । कस्मादुपेक्षसे कान्त तन्मे त्वं कारणं वद ॥ २३
तामुवाच महाराजो नाहं हन्मि इमां स्त्रियम् । महादोषं(षः)प्रिये दृष्टं(ष्टः)स्त्रीवधे दैवतैः किल २४
तस्मान्न घातये नारीं प्रेषयेऽहं न कंचन । अस्या वधनिमित्तार्थे पापाद्बिभेमि सुन्दरि ॥ २५
एवमुक्त्वा तदा राजा विरराम महामतिः । लुब्धको भार्गवो नाम ददृशे सं तु शूकरीम् ॥ २६
कुर्वतीं कदनं तेषां दुःसह्यां सुभटैरपि । प्रविव्याध सुवेगेन बाणेन निशितेन हि ॥ २७
संलग्नेन सुबाणेन शोणितेन परिप्लुता । शोभमाना त्वरं प्राप्ता वीरश्रिया समाकुला ॥ २८
तुण्डेन निहतं संख्ये झंझरं तु तया पुनः । पतमानेन तेनापि झणंझणहता तदा ॥ २९
खड्गेन निशितेनापि पपात विदलीकृता । श्वसमाना रणे राजन्मूर्छां याति परिप्लुता ॥ ३०
दुःखेन महताऽऽविष्टा जीवमाना महीतले ॥ ३१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे सुकलाचरिते पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५६०४

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सुकलोवाच—

श्वसतीं शूकरीं दृष्ट्वा पतितां पुत्रवत्सलाम् । सुदेवा कृपयाऽऽविष्टा गता तां दुःखितां प्रति ॥ १
अभिषिच्य मुखं तस्याः शीतलेनोदकेन वा । पुनः सर्वाङ्गमेवापि दुःखितां रणशालिनीम् ॥ २
पुण्यतोयेन शीतेन सा उवाचाभिषिञ्चतीम् । [*उवाच मानुषीं वाचं सुस्वरं नृपतेः प्रियाम् ॥ ३
भद्रं भवतु ते देवि त्वभिषिक्ता त्वया यदि । संस्पर्शाद्दर्शनात्तेऽद्य गतो मे पापसंचयः ॥ ४
तदाकर्ण्य महद्वाक्यमद्भुताकारसंयुतम् । चित्रमेतन्मया दृष्टं कृतं त्रेतानयं(?)कदा ॥ ५

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ज. ॑राः । प्रासैश्च तोम॑ । २ छ. ॑स्तीक्ष्णैः शरैश्च । ३ ग. घ. ट. ड. ॑धे खुरैः । दं॑ । ४ ज. ॑ताः । अन्ये खुराग्र. निहताः शू॑ । ५ज. ॑ख्ये राज्ञा तेन म॑ । ६ ड. ढ. ॑त्रशोकात्प॑ । ७ ग. भृगुवा । ८ ग. सु तु सुन्दरीम् । ज. शूरसुन्दरीम् । ९ ग. घ. ट. कष्टेन । ज. दंष्ट्रया । १० ग. घ. भृगुवं । ज. ड. भृगुवान् । ११ ङ. ढ. झर्झरेण ह । १२ ज. विह्वली॑ । १३ ग. घ. सुरुचा । १४ ग. घ. ज. ट. ॑च्य खुरांस्तस्याः । १५ ज. शूकरीं । १६ ज. सुदेवां । १७ ज. भवेच्च मे दे॑ । १८ ज ॑ष्टं सुकृतं तर्कये यथा । प॑ ।

[* पशुजातिमती चेयं सौष्ठवं भाषते स्फुटम् ।] स्वरव्यञ्जनसंपन्नं संस्कृतमुत्तमं मम ॥ ६
हर्षेण विस्मयेनापि कृत्वा साहसमुत्तमम् । तत्रस्था सा महाभागा तं पतिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
पश्य राजन्नपूर्वेयं संस्कृतं भाषते महत् । पशुयोनिगता चेयं यथा वै मानुषी वदेत् ॥ ८
तदाकर्ण्य ततो राजा सर्वज्ञानवतां वरः । अद्भुतमद्भुताकारं यन्न दृष्टं श्रुतं मया ॥ ९
तामुवाच ततो राजा सुप्रियां सुश्रवां तदा । पृच्छ चैनां शुभां कान्ते का चेयं तु भविष्यति १०
श्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं सा पप्रच्छ च शूकरीम् । का भविष्यसि त्वं भद्रे चित्रं ते दृश्यते बहु ११
पशुयोनिगता त्वं वै भाषसे मानुषं वचः । सौष्ठवं ज्ञानसंपन्नं वद मे पूर्वचेष्टितम् ॥ १२
भर्तुश्चापि महाभागे भटस्यापि महात्मनः । कोऽयं पूर्वं महावीर्यो गतः स्वर्गं पराक्रमैः ॥ १३
आत्मनश्च सुभर्तुश्च सर्वं पूर्वानुगं वद । एवमुक्त्वा महाभागा विरराम नृपोत्तम ॥ १४

शूकर्युवाच—

यदि पृच्छसि मां भद्रे ममास्य च महात्मनः । तत्सर्वं ते प्रवक्ष्यामि चरितं पूर्वचेष्टितम् ॥ १५
अयं पूर्वं महाप्राज्ञो गन्धर्वो गीतपण्डितः । रङ्गविद्याधरो नाम सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ १६
मेरुं गिरिवरश्रेष्ठं चारुकन्दरनिर्झरम् । तमाश्रित्य महातेजाः पुलस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ १७
तपश्चचार तेजस्वी निर्व्यलीकेन चेतसा । रङ्गविद्याधरस्तत्र संगतः स्वेच्छया शुभे ॥ १८
वृक्षच्छायां समाश्रित्य गीतमभ्यसते तदा । स्वरतालसमोपेतं लयमानसमन्वितम् ॥ १९
तच्चु श्रुत्वा मुनिस्तस्य ध्यानाच्चलितमानसः । गायन्तं तमुवाचेदं[10] गीतविद्याधरं प्रति ॥ २०
भवद्गीतेन दिव्येन देवा मुह्यन्ति नान्यथा । सुस्वरेण सुपुण्येन तालमानेन पण्डित[11] ॥ २१
लययुक्तेन भावेन मूर्छनासहितेन च । मे मनः स्खलितं ध्यानाद्गीतेनानेन सुव्रत[12] ॥ २२
इदं स्थानं परित्यज्य अन्यत्स्थानं व्रजस्व ह ॥ २३

[13]गीतविद्याधर उवाच—

[14]आत्मज्ञानसमां विद्यामहमत्र प्रसाधये । दुःखं न दद्मि कस्यापि[15] सुखं लोकेषु सर्वदा ॥ २४
गीतेनानेन दिव्येन[16] सर्वास्तुष्यन्ति देवताः । शंभुश्चापि समानीतो गीतध्वनिरतो द्विज ॥ २५
गीतं सर्वरसं प्रोक्तं गीतमानन्ददायकम् । शृङ्गाराद्या रसाः सर्वे गीतेनापि प्रतिष्ठिताः ॥ २६
शोभामायान्ति गीतेन वेदाश्चत्वार उत्तम । गीतेन देवताः सर्वास्तोषमायान्ति नान्यथा ॥ २७
तदेवं निन्दसे गीतमामेवं परिवादयेः । न न्यायो[17]ऽयं महाभाग तवैव इह दृश्यते ॥ २८

पुलस्त्य उवाच—

सत्यमुक्तं त्वयाऽद्यैव गीतार्थे बहुपुण्यदम् । शृणु त्वं मामकं वाक्यं मानं त्यज महामते ॥ २९
नाहं गीतं प्रकुत्सामि गीतं वन्दामि[18] नान्यथा । विद्याश्चतुर्दश सर्वा एकभावेन भाविताः ॥ ३०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. ड पुस्तकस्थः ।

१ ज. ड. पि दृष्ट्वाऽऽश्चर्यमनुत्त । २ ज. च सुदेवां तु स्वप्रियां हृष्टमानसः । पृ । ३ ग.ट. सुरुचां । ४ ग.घ. सि भद्रं ते चि । ५ ड राजपत्नी । ६ ज. गा सुदेवा विरराम ह । शू । ७ ग. घ. ज. ट. ड. वेविद्यार्थ । ८ ग. घ. ट. ड. निर्भर । ९ ज. तच्च श्रुत्वा मुनिर्गीतं ध्या । १० ग. घ. ज. ट. ड. दं रङ्गवि । ११ ग.घ. त । नय । १२ ज.ड. सर्वतः । १३ ग. घ. विद्याधर । ज. रङ्गविद्याधर । १४ ग. ड. आत्मजातिस । ज. आत्मजातिसमां विद्यां महत्तम प्र । १५ ग. घ. ज. ट. ड. पि मुने लोकस्य स । १६ ज न तुष्यन्ति देवताः सदा । शं । १७ ग. घ. ज. ट. ड. त्याज्यो । १८ घ. ज. वदामि । ड. विन्दामि ।

प्राणिनां सिद्धिमायान्ति मनसा निश्चलेन च । तपश्च तद्वन्मन्त्राश्च सिध्यन्त एकचिन्तया ॥ ३१
हृषीकाणां महावर्गश्चपलोऽयमसंमतः । विषयेष्वेव सर्वेषु नयत्यात्मानं सर्वदा ॥ ३२
चालयित्वा मनस्तस्माद्ध्यानादेव न संशयः । यत्र शब्दं न रूपं च युवती नैव तिष्ठति ॥ ३३
मुनयस्तत्र गच्छन्ति तपःसिद्ध्यर्थहेतवे । अयं गीतैः पुनीतस्ते बहुसौख्यप्रदायकः ॥ ३४
तपसे सर्वदा वीर तिष्ठामो वनसंस्थिताः । अन्यस्थानं प्रयाहि त्वं नो वा वयं व्रजामहे ॥ ३५

गीतविद्याधर उवाच—

इन्द्रियाणां बलं वर्गं जितं येन महात्मना । सतपाः कथ्यते योगी स च[3] धीरः स साधकः॥ ३६
शब्दं श्रुत्वाऽथ वा दृष्ट्वा रूपमेवं महामते । चलते नैव यो ध्यानात्स धीरस्तपसाधकः ॥ ३७
भवन्तस्तेजसा हीना जितेन्द्रियास्तु नान्यथा । स्वर्गेऽपि नास्ति सामर्थ्यं मम गीतस्य दूषणे ३८
वर्जयन्ति वैनं सर्वं हीनवीर्या न संशयः । इदं साधारणं विप्र वनमेव न संशयः ॥ ३९
देवानां सर्वजीवानां यथा मम तथा तव । कथं गच्छाम्यहं त्यक्त्वा वनमेवमनुत्तमम् ॥ ४०
यूयं गच्छन्तु तिष्ठन्तु यैद्भव्यं तत्तु नान्यथा । एवमाभाष्य तं विप्रं गीतविद्याधरस्तदा ॥ ४१
समाकर्ण्य ततस्तेन मुनिना तस्य उत्तरम् । चिन्तयामास मेधावी किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ ४२
क्षमां कृत्वा जगामाथ अन्यत्स्थानं द्विजोत्तमः । तपश्चचार धर्मात्मा योगासनगतः सदा ॥ ४३
कामं क्रोधं परित्यज्य मोहं लोभं तथैव च । सर्वेन्द्रियाणि संयम्य मनसा सममेव च ॥
एवं स्थितस्तदा योगी पुलस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ४४

सुकलोवाच—

गते तस्मिन्महाभागे पुलस्त्ये मुनिपुङ्गवे । कालादिष्टेन तेनापि गीतविद्याधरेण च ॥ ४५
चिन्तितं सुचिरं कालं नष्टोऽयं हि भयान्मम । क गतस्तिष्ठते कापि किं करोति कथं च सः ४६
ज्ञात्वाऽयमात्मजं तेन एकान्तव्रतशालिनम् । गतो वराहरूपेण तस्याऽऽश्रममनुत्तमम् ॥ ४७
आसनस्थं महात्मानं तेजोज्वालासमाविलम् । दृष्ट्वा चकार वै क्षोभं विप्रस्य तस्य भामिनि॥ ४८
धर्षयेन्नियतं विप्रं तुण्डाग्रेण कुचेष्टया । पशुं ज्ञात्वा महाराज क्षमते तस्य दुष्कृतम् ॥ ४९
मूत्रते पुरतो गत्वा विष्ठां च कुरुते ततः । नृत्यते क्रीडते तत्र पतते प्राङ्गणे पुनः ॥ ५०
पशुं ज्ञात्वा परित्यक्तो मुनिना तेन भूपते । एकदा तु तदाऽऽयातस्तेन रूपेण वै पुनः ॥ ५१
अट्टाट्टहासेन पुनर्हास्यमेवं कृतं तदा । रोदनं च कृतं तत्र गीतं गायति सुस्वरम् ॥ ५२
चालयेत्तं तथा विप्रं गीतविद्याधरो नृप । चेष्टितं तस्य वै दृष्ट्वा घोणी एष भवेन्न हि ॥ ५३
ज्ञात्वा तस्य तु वृत्तान्तमामेवं परिचालयेत् । पशुं ज्ञात्वा मया त्यक्तो दुष्ट एष सुनिर्घृणः ॥ ५४
एवं ज्ञात्वा महात्मानं गन्धर्वाधममेव हि । चुकोप मुनिशार्दूलस्तं शशाप महामतिः ॥ ५५
यस्माच्छूकररूपेण मामेवं परिचालयेः । तस्माद्व्रज महापाप योनिं चैव च शौकरीम् ॥ ५६
शप्तस्तेनापि विप्रेण गतो देवं पुरंदरम् । तमुवाच महात्मानं कम्पमानो वरानने ॥ ५७
शृणु वाक्यं सहस्राक्ष तव वाक्यं कृतं मया । तप एव हि कुर्वन्तं दारुणं मुनिपुंगवम् ॥ ५८

१ ग. घ. °तः प्रणीत° । २ ज. °च—जितेन्द्रियस्तु वै योगी तपते सर्वदाऽऽत्म° । ३ ज. धीरः कृच्छ्रसा° । ४ ग. घ. वरं । ५ ग.घ.ट.ड. यच्छ्रेष्ठं तत्प्रकुर्वताम् । ए° । ज. यथेष्टं तत्प्रकुर्वताम् । ए° ।६ ज. °दा । विरराम मुनिश्चापि श्रुत्वा तस्य तथोक्त° । ७ ज. सः । गत्वा प्रतापयाम्येनमेकान्ते कृच्छ्रशालि° । ८ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ड. ढ. °त्वा पद्मात्म° । ९ ज. ट. आश्रमस्थं । १० ज. विघ्नं । ११ ञ. प्राङ्गणे । १२ ज. °दा स तु दुष्टात्मा तेन । १३ ङ °ण देवरूपं प्रणाशितम् । तस्मात्स्थानाद्गतः सोऽपि प्रणनाम पुं । १४ क. ख. ग. घ. ङ. घ. छ. झ. ट. ड. ढ. कार्ये ।

तस्मात्तपःप्रभावं तं चालितं क्षोभितं मया । शप्तस्तेनास्मि विप्रेण देवरूपं प्रणाशितम् ॥ ५९
पशुयोनिं गतं चेन्द्र मामेवं परिरक्षय । ज्ञात्वा तस्य स वृत्तान्तं गीतविद्याधरस्य च ॥ ६०
तेन सार्धं गतश्चेन्द्रस्तं मुनिं प्रत्यभाषत । दीयतामनुग्रहो नाथ सुसिद्धोऽसि द्विजोत्तम ॥
क्षम्यतामस्य वै पापं यदनेन हि ते कृतम् ॥ ६१

पुलस्त्य उवाच—

वचनात्तव देवेश क्षन्तव्यं च मयाऽपि हि । भविष्यति महाराज मनुपुत्रो महाबलः ॥ ६२
इक्ष्वाकुर्नाम धर्मात्मा सर्वधर्मानुपालकः । तस्य हस्ताद्यदा मृत्युरस्यैव च भविष्यति ॥ ६३
तदैष वै स्वकं देहं प्राप्स्यते नात्र संशयः । एतत्ते सर्ववृत्तान्तं तव चैव निवेदितम् ॥ ६४
आत्मनश्च प्रवक्ष्यामि पत्या सार्धं शृणुष्व हि । मया च पातकं घोरं यत्कृतं पापया पुरा ॥ ६५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५६६९

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सुकलोवाच—

सुश्रवा चारुसर्वाङ्गी तामुवाचाथ शूकरीम् । पशुयोनिं गता त्वं हि [*कथं वदसि संस्कृतम् ॥ १
एवंविधं महाज्ञानं कस्माद्भूतं वदस्व मे । कथं जानासि वै भर्तुश्चरितमात्मनः शुभे ॥ २

शूकर्युवाच—

पैंशोर्भावेन मोहेन मुष्टाऽहं वरवर्णिनि] । निहता खड्गबाणैश्च पतिता रणमूर्धनि ॥ ३
मूर्छयाऽभिपरिक्लिन्ना ज्ञानहीना वरानने । त्वयाऽभिषिक्ता तोयेन पुण्यहस्तेन सुन्दरि ॥ ४
पुण्योदकेन शीतेन तव हस्तगतेन वै । अभिषिक्ते हि मे काये मोहो नष्टो विहाय माम् ॥ ५
यथा भानोः सुतेजोभिरन्धकारः प्रयाति सः । तथा तवाभिषेकेण मम पापं गतं शुभे ॥ ६
प्रसादात्तव चार्वङ्गि लब्धं ज्ञानं पुरातनम् । पुण्यां गतिं प्रयास्यामि इति ज्ञातं मया शुभे ॥ ७
श्रूयतामभिधास्यामि पूर्ववृत्तान्तमात्मनः । यत्कृतं तु मया भद्रे पापया दुष्कृतं बहु ॥ ८
कलिङ्गाख्ये शुभे देशे श्रीपुरं नाम पत्तनम् । सर्वसिद्धिसमाकीर्णं चतुर्वर्णनिषेवितम् ॥ ९
वसति स्म द्विजः कश्चिद्वसुदत्तेति नामतः । ब्रह्माचारपरो नित्यं सत्यधर्मपरायणः ॥ १०
वेदवक्ता ज्ञानवेत्ता शुचिष्मान्गुणवान्धनी । धनधान्यसमाकीर्णः पुत्रपौत्रैरलंकृतः ॥ ११
तस्याहं तु सुता भद्रे सोदरैः स्वजनबान्धवैः । अलंकारैः सुशृङ्गारैर्भूषिताऽस्मि वरानने ॥ १२
सुदेवा नाम मे तातश्चकार स महामतिः । तस्याहं दयिता नित्यं पितुश्चापि महात्मनः ॥ १३
रूपेणाप्रतिमा जाता संसारे नास्ति तादृशी । रूपयौवनगर्वेण मत्ताऽहं चारुहासिनी ॥ १४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. ढ पुस्तकस्थः ।

१ ज. °स्मात्तु तपसे विप्रश्चालितः क्षोभितो मया । २ ग. घ. ज. ट. ढ °र्मार्थपा° । ३ ग. घ. ज. तस्य देवि नि° । ४ ज. °तं पूर्वजन्मनि । इ° । ५ ग. घ. ज. ढ. सुदेवा । ट. सुरुचा । ६ ढ. °वेदृशम् । ७ ढ. पशुयोगेन । ८ ग. घ. ज. ट. ढ. °याऽतिपरिच्छिन्ना । ९ क. °म् । तस्मिञ्जातो वराकस्य नाम्ना वसुदत्ते न सः । १० ट. °श्चिद्वासुदेवेति । ११ ज. °ह्मचर्यप° । १२ घ. घ. ज. ढ. वेदवेदान्तवेत्ताऽसौ शु° । १३ ग. घ. °ने । वसुदेवा ततो नाम चक्रा° । ज. °ने । वसुदेवेति मे नाम चक्रा° । ट. °ने । वासुदेवस्ततो नाम चक्रा° । ढ. °ने । सुदेवेति च मे नाम चक्रा° ।

अहं कन्या सुरूपा वै सर्वालंकारशोभिता । मां दृष्ट्वा तु ततो लोकाः सर्वे स्वजनवर्गकाः ॥ १५
मामेवं याचमानास्ते विवाहार्थं वरानने । याचिताऽहं द्विजैः सर्वैर्न ददाति पिता मम ॥ १६
स्नेहाच्चैव महाभागे सुमोहाच्च महामतिः । न दत्ताऽहं तदा तेन पित्रा[1] चैव महात्मना ॥ १७
संप्राप्तं यौवनं बाल्ये[2] मयि भावसमन्वितम् । रूपं मे तादृशं दृष्ट्वा मम माता सुदुःखिता ॥ १८
पितरं मे ह्युवाचाथ कस्मात्कन्या न दीयते[3] । त्वं कस्मै सुद्विजायैव ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १९
देहि कन्यां महाभाग संप्राप्ता यौवनं त्वियम्[4] । वसुदत्तो[5] द्विजश्रेष्ठः प्रत्युवाच द्विजोत्तमः ॥ २०
मातरं मे महाभागां श्रूयतां वचनं मम । महामोहेन मुग्धोऽस्मि सुताया वरवर्णिनि ॥ २१
यो मे गृहस्थो विप्रो वै भविष्यति शुभे शृणु । तस्मै कन्यां प्रदास्यामि जामात्रे च न संशयः॥२२
[*मम प्राणात्प्रिया चेयं[6] सुदेवा नात्र संशयः । एवमुक्त्वा मदर्थं स विरराम[7] पिता मम॥]२३
कौशिकस्य कुले जातः सर्वविद्याविशारदः । ब्राह्मणानां गुणैर्युक्तः शीलवान्गुणवाञ्शुचिः॥२४
वेदाध्ययनसंपन्नं पठमानं हि सुस्वरम्[9] । भिक्षार्थं द्वारमायान्तं पितृमातृविवर्जितम् ॥ २५
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं रूपवन्तं महामतिम्[10][11] । तं पप्रच्छ पिता चैवं को भवान्वै भविष्यसि ॥ २६
किं ते नाम कुलं गोत्रमाचारं वद सांप्रतम् । समाकर्ण्य पितुर्वाक्यं वसुदत्तमुवाच सः ॥ २७
कौशिकस्यान्वये जातो वेदवेदाङ्गपारगः । शिवशर्मेति मे नाम पितृमातृविवर्जितः ॥ २८
सन्ति मे[12] भ्रातरश्चान्ये चत्वारो वेदपारगाः । [†एवं कुलं समाख्यातमाचारं कुलसंभवम्]॥ २९
एवं सर्वं समाख्यातं पितरं शिवशर्मणा । शुभे लग्ने तिथौ प्राप्ते नक्षत्रे भगदैवते ॥ ३०
पित्रा दत्ताऽस्मि सुभगे तस्मै विप्राय वै तदा । पितृगेहं वसाम्येका तेन सार्धं महात्मना ॥ ३१
नैव शुश्रूषितो भर्ता मया स पापया तदा । पितृमातृसुद्रव्येण[13] गर्वेणापि प्रमोहिता ॥ ३२
अङ्गसंवाहनं तस्य न कृतं हि मया कदा । रतिभावेन स्नेहेन वचनेन मया शुभे ॥ ३३
क्रूरबुद्ध्या हि दृष्टोऽसौ सर्वदा पापया मया । पुंश्चलीनां प्रसङ्गेन तद्भावं हि गता शुभे ॥ ३४
मातापित्रोश्च भर्तुश्च भ्रातॄणां हितमेव च । न करोम्यहमेवापि यत्र तत्र व्रजाम्यहम् ॥ ३५
एवं मे दुष्कृतं दृष्ट्वा शिवशर्मा पतिर्मम । स्नेहाच्छ्वशुरवर्गस्य मम भर्ता महामतिः ॥ ३६
न किंचिद्वदते सोऽपि क्षमते दुष्कृतं मम । वार्यमाणा कुटुम्बेन अहमेव सुपापिनी ॥ ३७
तस्य शीलं विदित्वा ते साधुत्वं शिवशर्मणः । पिता माता[14] त्विमे सर्वे मम पापेन दुःखिताः॥३८
भर्ता मे दुष्कृतं दृष्ट्वा तस्य गृहाद्विनिर्गतः । तं देशं ग्राममेवं हि परित्यज्य गतस्ततः ॥ ३९
गते भर्तरि मे तातः संजातश्चिन्तयाऽन्वितः । मम दुःखेन दुःखात्मा यथा रोगेण पीडितः ॥४०
मम माता उवाचैव भर्तारं दुःखपीडितम् । कस्माच्चिन्तयसे कान्त वद दुःखं ममाग्रतः ॥ ४१
वसुदत्त उवाचैनां मातरं मम संमुखः । सुतां त्यक्त्वा गतो विप्रो जामाता शृणु वल्लभे ॥ ४२
इयं पापसमाचारा निर्घृणा पापचारिणी । अनया[15] हि परित्यक्तः शिवशर्मा महामतिः[16] ॥ ४३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ङ छ. झ. ट. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. ङ. पुस्तकस्थः ।

१ ज. मम । २ ग. घ ज. ट. ल्ये वयसा च सं । ङ. ल्ये मदभा । ३ ङ. ते । यौवनस्था त्वया कान्त ब्रा । ४ ज. मृ । तच्छ्रुत्वा वसुदत्तोऽसौ प्र । ५ ट. वासुदेवो । ६ ज. यं वसुदेवा न सं । ७ ग. घ. ङ. छ. झ. वसुदत्तः । ट. वासुदेवः । ८ ङ. वाग्रूपवा । ९ ट. सस्वरम् । १० ङ. ज. ढ. महामतिः । ११ ज. मृ । पप्रच्छ च कुलं शीलं कन्यादानार्थमेव त । १२ ग. घ. ज. मे पित । १३ ग. घ. ज. ट. सुभद्रेण । १४ ज. ता भ्रातरश्च म । १५ ग. घ. ज. ट. ङ. याऽपि प । १६ ग. घ. ज. ट. महामुनिः ।

समस्तस्य कुटुम्बस्य दाक्षिण्येन महामतिः । ममायं[1] स द्विजः कान्ते सुदेवां नैव भाषते ॥ ४४
वसते सौम्यभावेन[3] नैव निन्दति कुत्सति[4] । सुदेवां पापसंचारां स वै पण्डितबुद्धिमान्[5] ॥ ४५
भविष्यति त्वियं दुष्टा सुदेवा कुलनाशिनी । अहमेनां परित्यक्ष्ये ब्रह्माचारविनाशिनीम् ॥ ४६

ब्राह्मण्युवाच—

अद्य ज्ञातं त्वया कान्त सुताया गुणदूषणम् । तव मोहेन स्नेहेन नष्टेयं शृणु सांप्रतम् ॥ ४७
अपत्यं लालयेत्तावद्यावत्पञ्चमवार्षिकम् । शिक्षाबुद्ध्या सदा कान्त पुनर्मोहेन पोषयेत् ॥ ४८
स्नानाच्छादनभक्ष्यैश्च भोज्यैः पेयैर्न संशयः । गुणेषु योजयेत्कान्त सद्विद्यासु च तान्सुतान् ४९
गुणशिक्षार्थनिर्मोहः पिता भवति सर्वदा । पालने पोषणे कान्त संमोहः परिजायते ॥ ५०
गुणं न वर्णयेत्पुत्रं कुत्सयेच्च दिने दिने । कठिनं च वदेन्नित्यं [*वचनैः परिपीडयेत् ॥ ५१
यथा हि साधयेन्नित्यं] सुविद्यां ज्ञानतत्परः । अभिमाने छलेनापि पापं त्यज्य प्रदूरतः ॥
निपुणो जायते नित्यं विद्यासु च गुणेषु च ॥ ५२
माता च ताडयेत्कन्यां स्नुषां श्वश्रूश्च ताडयेत् । गुरुश्च ताडयेच्छिष्यं ततः सिध्यति नान्यथा ५३
भार्यां च ताडयेत्कान्तो ह्यमात्यं नृपतिस्तथा । हयं च वाहयेद्वीरो गजं मात्रो दिने दिने ॥ ५४
[10]शिक्षाबुद्ध्या प्रसिध्यन्ति ताडनात्पालनाद्विभो । त्वयेयं नाशिता नाथ सर्वदैव न संशयः ॥ ५५
सार्धं सुब्राह्मणेनापि भवता शिवशर्मणा । निरङ्कुशा कृता गेहे तेन नष्टा महामते ॥ ५६
तावद्धि धारयेत्कन्यां गृहे कान्त वचः शृणु । अष्टवर्षान्विता यावत्प्रबलां नैव धारयेत् ॥ ५७
पितुर्गेहे स्थिता पुत्री यत्पापं हि प्रकुर्वते । उभाभ्यामपि तद्याति त्वेनस्ताभ्यामपि ध्रुवम् ॥ ५८
तस्मान्न धारयेत्पुत्रीं समर्थां निजमन्दिरे । यस्य दत्ता भवेत्सा वै तस्य गेहे प्रपोषयेत्[11] ॥ ५९
[†तत्र यत्साधयेत्कान्त सगुणं भक्तिपूर्वकम् । कुलस्य जायते कीर्तिः पिता सुखेन जीवति॥ ६०
तत्रस्था कुरुते पापं तत्पापं भुञ्जते पतिः] । तत्रस्था वर्धते नित्यं पुत्रैः पौत्रैः सदैव सा ॥ ६१
पिता कीर्तिमवाप्नोति सुतायाः सुगुणैः प्रिय[12] । तस्मान्न धारयेत्कान्त गेहे पुत्रीं सभर्तृकाम् ६२
इत्यर्थे श्रूयते कान्त इतिहासं (सो) भविष्यति । अष्टाविंशतिके मासे[13] युगे द्वापरके महत् ॥ ६३
उग्रसेनस्य वीरस्य यदुज्येष्ठस्य यत्प्रभो । चरित्रं ते प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना द्विज ॥ ६४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५७३३

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण्युवाच—

माथुरे विषये रम्ये मथुरायां नृपोत्तमः । उग्रसेनेति विख्यातो यादवः परवीरहा ॥ १

---

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. ङ पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ज. °यं गौरवात्कान्ते । २ ग. घ. ज. ट. ड. वदते । ३ ज. °न नवैनां परिकु° । ४ ञ. °ति । वसुदेवां पापवृत्तिं ज्ञात्वाऽसौ पण्डितो द्विजः । भ° । ५ ज. °न् । किं भविष्यति मे पुण्यमनया पापवृत्तया । अहमेनां परित्यक्ष्ये यष्मे ब्रह्मविनाशिनी । ब्रा° । ६ ड. पुत्रान्मोहे° । ७ ड. लालने । ८ ज. °ते । सुगुणं ९ ग. घ. ज. ट. कुत्सितं । १० ट. शिक्ष्या बु° । ११ ग. घ. ज. ट. ड. प्रवासयें । १२ क. सह । ग. घ. ज. ट. किल । १३ ज. °के तदा । उ° ।

सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञो वेदज्ञः श्रुतवान्बली । दाता भोक्ता गुणग्राही सद्गुणान्वेत्ति भूपतिः ॥ २
राज्यं चकार मेधावी प्रजा धर्मेण पालयेत् । एवमेव महातेजा[3] उग्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३
वैदर्भविषये पुण्ये सत्यकेतुः प्रतापवान् । तस्य कन्या महाभागा पद्माक्षी कमलानना ॥ ४
नाम्ना पद्मावती नाम सत्यधर्मपरायणा । सा स्त्रीणां च गुणैर्युक्ता द्वितीयेव समुद्रजा ॥ ५
वैदर्भी शुशुभे राजन्स्वगुणैः सत्यकारणैः । माथुरस्तूग्रसेनस्तु ह्युपयेमे सुलोचनाम् ॥ ६
तया सह महाभागः सुखं रेमे प्रतापवान् । अतिप्रीतो गुणैस्तस्यास्तया सह सुखी भवेत् ॥ ७
तस्याः स्नेहेन प्रीत्या वै स मुग्धो मथुरेश्वरः । पद्मावती महाभाग तस्य प्राणप्रियाऽभवत् ॥ ८
तया विना न बुभुजे[4] तया सह प्रक्रीडयेत् । तया विना न वै लेभे परमं सुखमेव सः ॥ ९
एवं प्रीतिकरौ जातौ परस्परमनुत्तमौ । स्नेहवन्तौ द्विजश्रेष्ठ सुखसंप्रीतिदायकौ ॥ १०
सत्यकेतुश्च राजेन्द्रः सस्मार स पद्मावतीम् । स्वसुतां तां महाभागां माता तस्याः सुदुःखिता ॥ ११
सा दूतान्प्रेषयामास वैदर्भी माथुरं प्रति । उग्रसेनं नृवीरेन्द्रं सादरेण द्विजोत्तम ॥ १२
गत्वा दूतोऽथ मथुरां राजानं वाक्यमब्रवीत् । विदर्भाधिपतिं भक्त्या स स्नेहेन न्यवेदयत् ॥ १३
आत्मनः कुशलं ब्रूते भवतां परिपृच्छति । सत्यकेतुर्महाराज त्वामेवं परिस्निग्धवान् ॥ १४
दर्शनाय सुतां चाऽऽर्ये पद्मावतीं च प्रेषय । यदि त्वं मन्यसे नाथ प्रीतिस्नेहं हि तस्य च ॥ १५
प्रेषयस्व महाभागां तव प्रीतिकरां सदा । औत्सुक्येन महाराज सा शोकेनानुवर्तते ॥ १६
समाकर्ण्य ततो वाक्यमुग्रसेनो नरोत्तमः । प्रीत्या स्नेहेन तस्यापि सत्यकेतोर्महात्मनः ॥ १७
दाक्षिण्येन च विप्रेन्द्र प्रेषयामास भूपतिः । पद्मावतीं प्रियां भार्यामुग्रसेनः प्रतापवान् ॥ १८
प्रेषिता तेन राजेन्द्र गता पद्मावती स्वकम् । पूर्वं गृहं संती सा तु महाहर्षेण संयुता[10] ॥ १९
पितृपूर्वं कुटुम्बं तु ददृशे चारुमङ्गला । पितुः पादौ ननामाथ शिरसा सत्यतत्परा ॥ २०
आगतायां महाराज[11] पद्मावत्यां द्विजोत्तम[12] । हर्षेण महताऽऽविष्टो विदर्भाधिपतिर्नृपः[13] ॥ २१
वर्धिता मानदानैश्च[14] वस्त्रालंकारभूषणैः । पद्मावती सुखेनापि पितुर्गेहे प्रवर्तते ॥ २२
सखीभिः सहिता सा तु निःशङ्कं परिवर्तते । रमते सा तदा तत्र यथापूर्वं तथैव च ॥ २३
गृहे वने तडागेषु प्रासादेषु तथैव च । पुनर्बाला बभूवाथ निर्लज्जेव[15] प्रवर्तत ॥ २४
निःशङ्का वर्तते विप्र सखीभिः सह सर्वदा । पतिव्रता महाभागा हर्षेण महताऽन्विता ॥ २५
सुखं तु पितृगेहस्य दुर्लभं श्वाशुरे गृहे । एवं ज्ञात्वा तदा रेमे कदा ईदृग्भविष्यति ॥ २६
अनेन मोहभावेन क्रीडालुब्धा वरानना । सखीभिः सहिता नित्यं वनेषूपवने[16] तदा ॥ २७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरितेऽष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५७६०

अथैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ब्राह्मण्युवाच—
एकदा तु महाभाग गता सा पर्वतोत्तमम् । रमणीयं वनं दृष्ट्वा कदलीखण्डमाण्डितम् ॥ १

१ ग. घ. ज. वान्वशी । दा° । २ ज. °णान्वितविग्रहः । रा° । ३ ग. घ. ट. ङ. महासेन । ४ ज. °जे क्रीडत्येव निरन्तरम् । त° । ५ ज. यादवेन्द्रं । ६ अ. °त्तमः । उग्रसेनं महाराज रा° । ङ. °त्तमः । उग्रसेनं स गत्वा तु रा° । ७ ज. °से वीर श्वश्रोः प्रीतिकरं सदा । प्रे° । ८ ग. घ. ज. नरेश्वरः । ९ ज. पितुः । १० ग. घ. ट. संकुलम् । ११ ज. महाभाग । १२ ज. नृपोत्तमः । १३ ज. °तिस्तदा । व° । १४ ज. °नदैश्चैव व° । १५ ज. °व च पूर्ववत् । निः° । १६ ज. °नेषु [illegible]

शालैस्तालैस्तमालैश्च नालिकेरैस्तथोत्कटैः । पूगीफलैर्मातुलुङ्गैर्नारङ्गैश्चारुजम्बुकैः ॥ २
चम्पकैः पाटलैः पुण्यैः पुष्पितैः केतकैर्वरैः । अशोकबकुलोपेतं नानावृक्षैरलंकृतम् ॥ ३
पर्वतं पुष्पवन्तं च पुष्पितैश्च नगोत्तमैः । सर्वत्र शोभितं रम्यं नानाधातुसमाकुलम् ॥ ४
[*गौररम्यतरं दृष्ट्वा तदेव वनमुत्तमम्] । तडागं सर्वतो भद्रं पुण्यतोयेन पूरितम् ॥ ५
कमलैः पुष्पितैश्चान्यैः सुगन्धैः कनकोत्पलैः । श्वेतोत्पलैर्विभासन्तं रक्तोत्पलसुपुष्पितैः ॥ ६
नीलोत्पलैश्च कह्लारैर्हंसैश्च जलकुक्कुटैः । पक्षिभिर्जलजैश्चान्यैर्नानाधातुसमाकुलम् ॥ ७
तडागं सर्वतः शुभ्रं नानापक्षिगणैर्युतम् । कोकिलानां रुतैः पुण्यैः सुस्वरैः परिशोभितम् ॥ ८
मयूराणां तथा शब्दैः सर्वं च मधुरायते । षट्पदानां सुनादेन सर्वत्र परिशोभते ॥ ९
एवंविधं गिरिं रम्यं तदेव वनमुत्तमम् । तडागं सर्वतो भद्रं ददृशे नृपनन्दिनी ॥ १०
वैदर्भी क्रीडमाना सा सखीभिः सहिता तदा । समालोक्य वनं पुण्यं सर्वत्र कुसुमाकुलम् ॥ ११
चापल्येन प्रभावेन स्त्रीभावेन च लीलया । पद्मावती सरस्तीरे सखीभिः सहिता तदा ॥ १२
जलक्रीडासमालीना हसते गायते पुनः । सुखेन रममाणा सा तस्मिन्सरसि भामिनी ॥ १३
एवं विप्र तदा सा तु सुखेन परिवर्तते । गोभिलो नाम वै दैत्यो भृत्यो वैश्रवणस्य च ॥ १४
दिव्येनापि विमानेन सर्वभोगपरिष्कृतः । याति चाऽऽकाशमार्गेण तडागस्योर्ध्वमागतः ॥ १५
तेन दृष्टा विशालाक्षी वैदर्भी निर्भया तदा । सर्वयोषिद्वरा सा हि उग्रसेनस्य वै प्रिया ॥ १६
रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वाङ्गेषु विराजते । रतिर्वै मन्मथस्यापि किं वाऽपीयं हरिप्रिया ॥ १७
किं वाऽपि पार्वती देवी शची किं वा भविष्यति । यादृशी दृश्यते चेयं नारीणामुत्तमा वरा १८
अन्या चैवेदृशी नास्ति द्वितीया क्षितिमण्डले । नक्षत्रेषु यथा चन्द्रः संपूर्णो भाति शोभनः १९
गुणरूपकलाभिस्तु तथा भाति वरानना । पुष्करेषु यथा हंसस्तथेयं चारुहासिनी ॥ २०
अहो रूपमहो भावमस्यास्तु परिदृश्यते । का कस्य शोभना बाला चारुवृत्तपयोधरा ॥ २१
विपश्य गोभिलो दैत्यः पद्मावतीं वराननाम् । चिन्तयित्वा क्षणं विप्र का कस्यापि भविष्यति॥
ज्ञानेन महता ज्ञात्वा वैदर्भीति न संशयः । दयिता उग्रसेनस्य पतिव्रतपरायणा ॥ २३
आत्मबलेन तिष्ठन्ती दुष्प्राप्या पुरुषैरपि । उग्रसेनो महामूर्खः प्रेषिता येन वै वरा ॥ २४
पितुर्गेहमियं बाला स तु भाग्येन वर्जितः । अनया विना स जीवेच्च कथं कूटमतिः सदा ॥ २५
किंवा नपुंसको राजा एनां यो हि परित्यजेत् । तां दृष्ट्वा स तु कामात्मा संजातस्तत्क्षणादपि॥
इयं पतिव्रता बाला दुष्प्राप्या पुरुषैरपि । कथं भोक्ष्याम्यहं गत्वा कामोऽति मम पीडयेत्॥ २७
अभुक्त्वाऽहं यदा यास्ये मृत्युर्मम तदा भवेत्। अद्यैव हि न संदेहो यतः कामो महाबलः ॥ २८
इतिचिन्तापरो भूत्वा उपायं ससृजे तदा । कृत्वा मायामयं रूपमुग्रसेनस्य भूपतेः ॥ २९
यादृशस्तूग्रसेनश्च साङ्गोपाङ्गो महानृपः । गोभिलस्तादृशो भूत्वा गत्या च स्वरभाषया ॥ ३०
यथावस्त्रो यथावेषो वयसा च तथा पुनः । दिव्यमालाम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ ३१
सर्वाभरणशोभाङ्गो यादृशो माथुरेश्वरः । भूत्वा च तादृशो दैत्य उग्रसेनमयस्तदा ॥ ३२

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो ज. पुस्तकस्थः।

१ ग. घ. ङ. ड. ढ. पुण्यैः । २ ङ. ढ. वेटैः । अं । ३ ज. सन्नेहं । ४ ग. घ. ट. ड. विश्वसिता सा । ५ ग. घ. ङ. ट. ड. दैत्यः पुत्रो वै । ६ ग. घ. ङ. ट. ड. ढ. परिप्लुतः । ७ ज. मूढमतिः । ८ ग. घ ज. ड. माल्याम्ब । ९ ज. [illegible] पौरवेश्वं ।

मायया परया युक्तो रूपतारुण्यसंयुतः । पर्वताग्रे अशोकस्य च्छायामाश्रित्य संस्थितः ॥ ३३
शिलातलस्थो दुष्टात्मा वीणां दण्डेन वार(द)कः । सुस्वरं गायमानस्तु गीतं विश्वप्रमोदनम् ॥ ३४
तालमानक्रियोपेतं सप्तस्वरविभूषितम् । गीतं गायति दुष्टात्मा तस्या रूपेण मोहितः ॥ ३५
पर्वताग्रे स्थितो विप्र हर्षेण महताऽन्वितः । सखीमध्यगता सा तु पद्मावती वरानना ॥ ३६
शुश्रुवे सुस्वरं गीतं तालमानलयान्वितम् । कोऽयं गायति धर्मात्मा महत्सौख्यप्रदायकम् ॥ ३७
गीतं हि सत्क्रियोपेतं सर्वभावसमन्वितम् । सखीभिः सहिता गत्वा औत्सुक्येन नृपात्मजा ॥ ३८
अशोकच्छायामाश्रित्य विमलेऽथ शिलातले । दृष्ट्वा भूपालवेषेण गोभिलं दानवाधमम् ॥ ३९
पुष्पमालाम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् । सर्वाभरणशोभाढ्यं पद्मावती पतिव्रता ॥ ४०
माथुरेशः समायातः कदा धर्मपरायणः । मम नाथो महात्मा वै राज्यं त्यक्त्वा प्रदूरतः ॥ ४१
यावद्विचिन्तयेत्सा च तावत्पापेन तेन सा । समाहूता सुवस्त्रा च एहि त्वं हि प्रिये मम ॥ ४२
चकिता शङ्किता सा च कथं भर्ता समागतः । लज्जिता दुःखिता जाता अधः कृत्वा ततो मुखम् ४३
अहं पापा दुराचारा निःशङ्का परिवर्तिता । कोपमेवं महाभागः करिष्यति न संशयः ॥ ४४
यावद्धि चिन्तयेत्सा च तावत्तेनापि पापिना । समाहूता स्वयं सा च एह्येहि त्वं मम प्रिये ॥ ४५
त्वया विना कृतो देवि प्राणान्धर्तुं वरानने । न हि शक्नोम्यहं कान्ते जीवितं प्रियमेव च ॥
तव स्नेहेन मुग्धोऽस्मि त्वां त्यक्त्वा नोत्सहे भृशम् ॥ ४६

ब्राह्मण्युवाच—

एवमुक्त्वा(क्ता) गता तस्य संमुखी लज्जयाऽन्विता । समालिङ्ग्य ततो दैत्यं सती पद्मावती तदा ४७
एकान्तं तु समानीता सुभुक्ता स्वेच्छया ततः । दैत्येन गोभिलेनापि सत्यकेतोः सुता तदा ॥ ४८

सुकलोवाच—

सुखस्थानेऽस्य संकेतमविन्दन्ती वरानना । स्ववस्त्रं सा परिगृह्य शङ्किता दुःखिताऽभवत् ॥ ४९
सा सक्रोधमुवाचाथ गोभिलं दानवाधमम् । कस्त्वं पापसमाचारो निर्घृणो दानवाकृतिः ॥ ५०
शप्तुकामा समुद्युक्ता दुःखेनाऽऽकुलितेक्षणा । वेपमाना तदा राजन्दुःखभारेण पीडिता ॥ ५१
मम कान्तच्छलेनैवं त्वमागतो दुरात्मवान् । नाशितं धर्मवत्कायं पतिव्रतमनुत्तमम् ॥ ५२
सुस्वरं रुदितं कृत्वा मम जन्म त्वया हृतम् । [*पश्य मे बलमत्रैव शापं दास्ये सुदारुणम्] ॥ ५३
एवं संभाषमाणां तां शप्तुकामां स गोभिलः ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरित एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५८१४

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

सुकलोवाच—

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. ढ. 'मोहनम् । २ ज. 'तः । स्थितस्तां भोक्तुकामस्तु ह' । ३ ग. ज. ट. ड. हि मूर्छनोपे' । ४ ग. ट. ड. 'न चेतसा । ५ झ. 'ता त्वरंभाव ए' । ६ ज. 'यः । पुनश्चोवाच दैत्येन्द्रश्चिन्तयन्तीं तदा स्थिताम् । त्वया विना क्षपन्देवि दिनानि कतिचित्त्वहम् ॥ दीनोऽस्मि सततं भद्रे प्रा' । ७ ग. ङ. मायिना । ८ ट. ड. क्षणं । छ. झ. कृतं । ९ ग. घ. ङ. छ. झ. ड. ढ. 'न लुब्धोऽस्मि । १० ज. मुदा । ११ ग. घ. ज. ट. दारुणाकृ' । १२ ज. 'दाऽत्यर्थ दुः' । १३ ग. घ. 'भावेन पी' । १४ ज. 'व आगतस्त्वं सुदुष्टधीः । ना' । १५ च 'स्वरमुदि' । १६ ज. हतम् । १७ झ. ब्राह्मण्युवाच ।

तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा गोभिलो वाक्यमब्रवीत् । भवती शप्तुकामाऽसि कस्मान्मे कारणं वद ॥ १
केन दोषेण लिप्तोऽस्मि यस्मात्त्वं शप्तुमुद्यता । गोभिलो नाम दैत्योऽस्मि पौलस्त्यस्य भटः शुभे २
दैत्याचारेण वर्तामि जाने विद्यामनुत्तमाम् । वेदशास्त्रार्थवेत्ताऽस्मि कलासु निपुणः पुनः ॥ ३
एवं सर्वं विजानामि दैत्याचारं शृणुष्व मे । परस्वं परदारांश्च बलाद्भुञ्जामि नान्यथा ॥ ४
वयं दैत्याः समाकर्ण्य दैत्याचारेण सांप्रतम् । वर्तामो ज्ञातिभावेन सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ५
ब्राह्मणानां हि च्छिद्राणि विपश्यामो दिने दिने । तेषां हि तपसां नाशं विघ्नैः कुर्मो न संशयः ६
छिद्रं प्राप्य न संदेहो नाशयामो न संशयः । ब्राह्मणाञ्शृयतां भद्रे देवयज्ञं वरानने ॥ ७
नाशयामो वयं यज्ञान्धर्मं यज्ञं न संशयः । [*सुब्राह्मणान्परित्यज्य देवं नारायणं प्रभुम् ॥ ८
पतिव्रतां महाभागां सुदतीं भर्तृतत्पराम् । दूरेणापि परित्यज्य तिष्ठामो नात्र संशयः] ॥ ९
तेजो देवि सुविप्रस्य हरेश्चैव महात्मनः । अन्याः पतिव्रता याश्च शप्तुं दैत्याश्च न क्षमाः ॥ १०
पतिव्रताभयेनापि विष्णोः सुब्राह्मणस्य च । नश्यन्ति दानवाः सर्वे दूरं राक्षसपुंगवाः ॥ ११
अहं दानवधर्मेण विचरामि महीतलम् । कस्मात्त्वं शप्तुकामाऽसि मम दोषो विचार्यताम् ॥ १२

पद्मावत्युवाच—

मम धर्मः सुकायश्च त्वयैव परिनाशितः । अहं पतिव्रता साध्वी पतिकामा तपस्विनी ॥ १३
स्वमार्गे संस्थिता पाप मायया परिनाशिता । तस्मात्त्वामप्यहं दुष्ट आधक्ष्यामि न संशयः ॥ १४

गोभिल उवाच—

धर्ममेवं प्रवक्ष्यामि भवती यदि मन्यते । अग्निविद्ब्राह्मणस्यापि श्रूयतां नृपनन्दिनि ॥ १५
जुहोति च त्रिकालं यो न त्यजेदग्निमन्दिरम् । स चाग्निहोत्री भवति यजत्येवं दिने दिने ॥ १६
अन्यच्चैवं प्रवक्ष्यामि भृत्यधर्मं वरानने । मनसा कर्मणा वाचा विशुद्धो यो हि नित्यशः ॥ १७
नित्यमादेशकारी यो भक्त्यात्तिष्ठति चाग्रतः । स भृत्यः कथ्यते देवि पुण्यभोक्ता न संशयः ॥ १८
यः पुत्रो गुणवाञ्ज्ञाता पितरं पालयेच्छुभः । मातरं च विशेषेण मनसा कायकर्मभिः ॥ १९
तस्य भागीरथीस्नानमहन्यहनि जायते । अन्यथा कुरुते यो हि स पापीयान्न संशयः ॥ २०
अन्यच्चैवं प्रवक्ष्यामि पतिव्रतमनुत्तमम् । वाचा सुमनसा चैव कर्मणा शृणु भामिनि ॥ २१
शुश्रूषां कुरुते या हि भर्तुश्चैव दिने दिने । तुष्टे भर्तरि या प्रीता न त्यजेत्क्रोधनं पुनः ॥
तस्य दोषं न गृह्णाति ताडिता तुष्यते पुनः ॥ २२
भर्तुः कर्मसु सर्वेषु पुरतस्तिष्ठते सदा । सा चापि कथ्यते नारी पतिव्रतपरायणा ॥ २३
पतितं पितरं पुत्रैर्बहुदोषसमन्वितम् । तस्मादपि च न त्याज्यं क्रोधितं कुष्ठिनं तदा ॥ २४
एवं पुत्राः शुश्रूषन्ति पितरं मातरं किल । ते यान्ति परमं लोकं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २५
एवं हि स्वामिनं येऽपि उपचर्यन्ति भृत्यकाः । पत्युर्लोकं प्रयान्त्येते प्रसादात्स्वामिनस्तदा ॥ २६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ज. °स्त्यस्यामरः शु° । २ ज. °द्भुञ्जे सदा ह्यहम् । व° । ग. घ. ट. ङ. °द्भुञ्जाम्यहं तथा । ३ ङ. मुनिभावेन । ४ ङ. छ. झ. ढ. सुमार्ति । ङ. सुशीलां । ५ छ. द्विकालं । ६ ङ. °ज्यं कुष्ठिनं क्रोधितं त° । ७ छ. व्याधिनं । ८ ङ. इन्द्रलोकं ।

अग्निं नैव त्यजेद्विप्रो ब्रह्मलोकं प्रयाति सः । अग्नित्यागकरो विप्रो वृषलीपतिरुच्यते ॥ २७
स्वामिद्रोही भवेद्भृत्यः स्वामित्यागान्न संशयः । अग्निं च पितरं चैव न त्यजेत्स्वामिनं शुभे २८
त्याज्यं विप्रसुते भृत्यैः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् । परित्यज्य प्रगच्छन्ति ते यान्ति नरकार्णवम् २९
पतितं व्याधितं देवि विकलं कुष्ठिनं भवेत् । सर्वधर्मविहीनं तु कृतपातकसंचयम् ॥
भर्तारं न त्यजेन्नारी यदि श्रेय इहेच्छति ॥ ३०
[*त्यक्त्वा कान्तं व्रजेन्नारी अन्यत्कार्यमिहेच्छति] । सा स्याद्धि पुंश्चली लोके सर्वधर्मबहिष्कृता ३१
गते भर्तरि या ग्रामं भागं शृङ्गारमेव च । लौल्याच्च कुरुते नारी पुंश्चली वदते जनः ॥ ३२
एवं धर्मं विजानामि वेदशास्त्रैश्च संमतम् । दानवा राक्षसाः प्रेता धात्रा सृष्टा यदा तु ते ॥ ३३
तत्रे हि कारणं सर्वं प्रवक्ष्यामि न संशयः । ब्राह्मणा दानवेष्विह पिशाचे राक्षसेषु च ॥ ३४
धर्माधर्मफलं मोक्तमधीतं तैस्तु सुन्दरि । विन्दन्ति सकलं सर्वे आचरन्ति न दानवाः ॥ ३५
विधिहीनं प्रकुर्वन्ति दानवा ज्ञानवर्जिताः । अन्यायेन व्रजन्त्येते मानवा विधिवर्जिताः ॥ ३६
तेषां संस्कारका धात्रा कृतास्ते चापि नान्यथा । विधिहीनं प्रकुर्वन्ति ये तु धर्मं नराधमाः ३७
तान्वयं शासयामो वै दण्डेन महता किल । भवत्या दारुणं कर्म कृतमेव सुनिर्घृणम् ॥ ३८
गार्हस्थ्यं हि परित्यज्य ह्यत्राऽऽयाता किमर्थं वै । वदस्येवं मुखेनापि अहं हि पतिदेवता ॥ ३९
कर्मणा नास्ति तद्दृष्टं पतिदैवतमेव ते । निःशङ्का वर्तसे सा वै प्रमत्ता गिरिकानने ॥ ४०
मया त्वं साधिता पापा दण्डेन महता शृणु । भर्तारं च परित्यज्य किमर्थं त्वमिहाऽऽगता ॥४१
शृङ्गारं भूषणं वेषं कृत्वा तिष्ठसि निर्घृणे । किमर्थं हि कृतं पापे कस्य हेतोर्वदस्व मे ॥ ४२
अधर्मचारिणी दुष्टा पतिं त्यक्त्वा समागता । क्वाऽऽस्ते तत्पतिदैवत्वं दर्शय त्वं ममाग्रतः ॥ ४३
भवती पुंश्चली [† नार्या यया त्यक्तः स्वकः पतिः । पृथक्शय्या यदा नारी तदा सा पुंश्चली मता]
योजनानां शतैकस्य अन्तरेण प्रवर्तसे । क्वास्ति ते पतिदेवत्वं पुंश्चल्याचारचारिणि ॥ ४५
निर्लज्जे निर्घृणे दुष्टे किं मे वदसि संमुखी । तपसः क्वास्ति ते भावः क्व तेजो बलमेव च ॥
दर्शयस्व ममाद्यैव बलवीर्यपराक्रमम् ॥ ४६

पद्मावत्युवाच—

स्नेहेनापि समानीता श्रूयतामसुराधम । भर्तुर्गेहादहं पित्रा क्वाऽऽस्ते तत्र च पातकम् ॥ ४७
नैव कामान्न लोभाच्च न मोहान्न च मत्सरात् । आगताऽहं परित्यज्य पतिभावेन संस्थिता ॥ ४८
भर्तृरूपच्छलेनापि त्वयैव परिवञ्चिता । भवन्तं माथुरं ज्ञात्वाऽऽगताऽहं संमुखं तव ॥ ४९
मायाविनं यदा जाने त्वामेवं दानवाधम । एकेन हुंकृतेनैव भस्मीभूतं करोम्यहम् ॥ ५०

गोभिल उवाच—

चक्षुर्हीना न पश्यन्ति मानवाः शृणु सांप्रतम् । धर्मनेत्रविहीना त्वं कथं जानासि मामिह ॥ ५१
यदा ते भाव उत्पन्नः पितुर्गेहं प्रति शृणु । पतिभावं परित्यज्य मुक्ता ध्यानेन त्वं तदा ॥ ५२
ज्ञाने तत्त्वं यदा नष्टं स्फुटं च हृदयं तव । कथं मां त्वं विजानासि ज्ञानचक्षुर्हता भुवि ॥ ५३

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ङ. छ. झ. ञ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. छ. झ. ञ. ढ. 'र्मार्थं सकलं । २ ज. 'लं ते तु कर्मच्छिद्रादिपूरणम् । वि' । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. मानवाः । ४ ज. अज्ञानेन प्रकुर्वन्ति ये तु विध्युदिताः क्रियाः । ते' । ५ ज. कृतं तच्छृणु सांप्रतम् । वि' । ६ ज. 'म पतिं त्यक्त्वा यदागता । पृ' । ७ ज. दुर्मुखी ।

कस्या माता पिता भ्राता कस्याः स्वजनबान्धवाः । सर्वस्थाने पतिर्ह्येको भार्यायास्तु न संशयः॥
इत्युक्त्वा हि प्रहस्यैव गोभिलो दानवाधमः । न भयं विद्यते तेऽद्य ममापि शृणु पुंश्चलि ॥ ५५
किं भवेत्तव रोषेण वृथैव परिकम्पसे । मम गेहं समाश्रित्य भुंक्त्वा भोगान्मनोनुगान् ॥ ५६

पद्मावत्युवाच—

गच्छ पापसमाचार किं त्वं वदसि निर्घृण । सतीभावेन संस्थाऽस्मि पतिव्रतपरायणा ॥ ५७
धक्ष्यामि त्वां महापाप यद्येवं तु वदिष्यसि ॥ ५८
एवमुक्त्वा तु सा कान्त निषसाद महीतले । दुःखेन महताऽऽविष्टा तामुवाच स गोभिलः ॥ ५९
तवोदरे मया न्यासः स्ववीर्यस्य कृतः शुभे । तस्मादुत्पत्स्यते पुत्रस्त्रैलोक्यक्षोभकारकः ॥
एवमुक्त्वा जगामाथ गोभिलो दानवस्तदा ॥ ६०
गते तस्मिन्दुराचारे दानवे पापचारिणि । दुःखेन महताऽऽविष्टा नृपकन्या रुरोद ह ॥ ६१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५८७५

अथैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ब्राह्मण्युवाच—

गते तस्मिन्दुराचारे गोभिले पापचेतसि । पद्मावती रुरोदाथ दुःखेन महताऽन्विता ॥ १
तस्यास्तु रुदितं श्रुत्वा सख्यः सर्वा द्विजोत्तम । पप्रच्छुस्तां राजकन्यां ताः सर्वाश्च वराननाम् २
कस्माद्रोदिषि भद्रं ते कथयस्व हि चेष्टितम् । क्व गतोऽसौ महाराजो माथुराधिपतिस्तव ॥ ३
येन त्वं हि समाहूता प्रिये त्यक्त्वा वदस्व नः । ता उवाच सुदुःखेन रुदमाना पुनः पुनः ॥ ४
तया आवेदितं सर्वं यज्जातं दोषसंभवम् । ताभिर्नीता पितुर्गेहं वेपमाना सुदुःखिता ॥ ५
मातुः समक्षं तस्यास्तु आचचक्षुस्तदा स्त्रियः । समाकर्ण्य ततो देवी गता सा भर्तृमन्दिरम् ॥ ६
भर्तारं श्रावयामास सुतावृत्तान्तमेव हि । समाकर्ण्य ततो राजा महादुःखी त्वजायत ॥ ७
यानाच्छादनकं दत्त्वा परिवारसमन्विताम् । मथुरां प्रेषयामास गता सा प्रियमन्दिरम् ॥ ८
सुतादोषं समाच्छाद्य पिता माता द्विजोत्तम । उग्रसेनस्तु धर्मात्मा पद्मावतीं समागताम् ॥ ९
स दृष्ट्वा मुमुदे देवीमुवाचेदं वचः पुनः । त्वया विना न शक्नोमि जीवितुं हि वरानने ॥ १०
बहु प्रभासि मे प्रीता गुणैः शीलैस्तु सर्वदा । भक्त्या सत्येन मे कान्ते पतिदैवत्यकैर्गुणैः ॥ ११
समाभाष्य प्रियां भार्यां पद्मावतीं नरेश्वरः । तया सार्धं स वै रेमे उग्रसेनो नृपोत्तमः ॥ १२
ववृधे दारुणो गर्भः सर्वलोकभयंकरः । पद्मावती विजानाति तस्य गर्भस्य कारणम् ॥ १३
स्वोदरे वर्धमानस्य चिन्तयन्ती दिवानिशम् । अनेनापि विजातेन लोकनाशकरेण वै ॥ १४
अनेनापि न मे कार्यं दुष्टपुत्रेण सांप्रतम् । औषधीं पृच्छते सा तु गर्भपातस्य सर्वतः ॥ १५
नारीमहौषधीं सा हि विन्दती च दिने दिने । गर्भस्य पातनायैव उपाया बहुशः कृताः ॥ १६

---

१ ग. घ. ज. आत्मा । २ ग. घ. ज. ट. °कत्थसे । ३ छ. देहं । ४ ङ. ज. ढ. भुङ्क्ष्व । ५ ट. दैत्यं । ६ ग. घ. ज. ट. ड. °लोक्ये चातिसुन्दरः । ए° । ७ ग. घ. ङ. वराननाः । ८ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ड. ढ. °येत्युक्त्वा । ९ ग. घ. ज. ट. °नः । प्रचोदितं तया स° । ङ. °नः । तासामावे° । १० ज. °तादुष्कृतमे° । ११ घ. °त । भूषणाच्छादनं द° । १२ ग. घ. ज. ट. ड. नानाम° ।

ववृधे दारुणो गर्भः सर्वलोकभयंकरः । तामुवाच ततो गर्भः पद्मावतीं स मातरम् ॥ १७
कस्मात्त्वं व्यथसे मातश्चौषधीभिर्दिने दिने । पुण्येन वर्धते चाऽऽयुः पापेनाल्पं तु जीवितम् १८
आत्मकर्मविपाकेन जीवन्ति च म्रियन्ति च । आमगर्भा म्रियन्त्यन्ते त्वपक्कास्तु महीतले ॥ १९
जातमात्रा म्रियन्त्यन्ये कति ते यौवनान्विताः । बालवृद्धाश्च तरुणा आयुषो वशतां गताः ॥२०
सर्वे कर्मविपाकेन जीवन्ति च म्रियन्ति च । ओषध्यो मन्त्रदेवाश्च निमित्तानि न संशयः ॥२१
मामेव हि न जानासि भवती यादृशो ह्यहम् । दृष्टः श्रुतस्त्वया पूर्वं कालनेमिर्महा[1]बलः ॥ २२
दानवानां महावीर्यस्त्रैलोक्य[2]स्य भयप्रदः । देवासुरमहायुद्धे हतोऽहं विष्णुना पुरा ॥ २३
साधनाय च तद्वैरमागतोऽस्मि तवोदरे । साहसं च श्रमं मातर्मा कुरुष्व दिने दिने ॥ २४
एवमुक्त्वा[3] द्विजश्रेष्ठ मातरं विरराम सः । माता च[4] उद्यमं त्यज्य महादुःखादभूत्तदा ॥ २५
द[5]शाब्दाश्च गता यावत्तावद्वृद्धिमवाप्नुयात् । पश्चाज्जज्ञे महा[6]तेजाः कंसोऽभूत्स महाबलः ॥ २६
येन संत्रासिता लोकास्त्रैलोक्यस्य निवासिनः । यो हतो वासुदेवेन ग[7]तो मोक्षं न संशयः ॥२७
एवं श्रुतं मया कान्त भवितव्यं भविष्यति । पुराणेष्वेव सर्वे[8]षु निश्चितं कथितं तव ॥ २८
पितृगेहे स्थिता कन्या नाशमेवं प्रयाति सा । गृहवासाय मे कान्त[*कन्यामोहं न कारयेत् २९
इमां दुष्टां महापापां परित्यज्य स्थिरो भव । प्राप्तव्यं तु महापापं दुःखं दारुणमेव च ॥
लोके श्रेयस्करं कान्त] त[9]द्भुङ्क्ष्व त्वं मया सह ॥ ३०

शूकर्युवा[10]च—

एतद्वाक्यं सुमन्त्रं तु श्रुत्वा स हि द्विजोत्तमः । त्यागे मतिं चकारासौ समाहूता व(त्व)हं तथा ॥
सकलं व[11]स्त्रशृङ्गारं मम दत्तं शुभे शृणु । तवैव दुर्नयैर्विप्रः शिवशर्मा द्विजोत्तमः ॥ ३२
गतो वै मतिमान्दुष्टे[12] कुलदुष्टप्रचारिणि । यत्र ते तिष्ठते भर्ता तत्र गच्छ न संशयः ॥
त्वया यद्रोचते स्थानं यथा दृष्टं तथा कुरु ॥ ३३
एवमुक्त्वा महाभागे पितृमातृकुटुम्बकैः । परित्यक्ता गता शीघ्रं निर्लज्जाऽहं वरानने ॥ ३४
न लभाम्यहमेवापि वासस्थानं सुखं शुभे । भर्त्सयन्ति च मां लोकाः पुंश्चलीयं समागता ॥ ३५
अटमाना गता देशात्कुलमानेन वर्जिता । देशे गुर्जरके पुण्ये सौराष्ट्रे शिवमन्दिरे ॥ ३६
[13]वनस्थलेति विख्यातं नगरं वृद्धिसंकुलम् । अतीव पीडिता देवी क्षुधयाऽहं य[14]दा शृणु ॥ ३७
कर्परं हि करे गृह्य भिक्षार्थमुपचक्रमे । गृहाणां द्वारदेशेषु प्रविशामि सुदुःखिता ॥ ३८
म[15]म रूपं विपश्यन्ति लोकाः कुत्सन्ति भामिनि । न ददति च मे भिक्षां पापा चेयं समागता ॥
एवं दुःखसमाचारा महारोगेण पीडिता । अटमाना य[16]दा दृष्टं गृहमेकमनुत्तमम् ॥ ४०
तुङ्गप्राकारसंवेष्टं वेदशालासमन्वितम् । वेदध्वनिसमाकीर्णं बहुविप्रसमाकुलम् ॥ ४१
धनधान्यसमा[17]कीर्णं दासीदासैरलंकृतम् । प्रविवेश गृहं रम्यं लक्ष्म्या मुदितमेव तत् ॥ ४२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो भ. पुस्तके नास्ति ।

१ ज.ङ. °हासुरः।दा°।२ ज. °स्मि धरातले।सा°।ग.घ.ट°स्मि वरानने ।सा°। ३ ग. घ. ज. ट. ङ. °क्त्वा ततस्तां च मा°। ४ ग. घ. ज. ट. ङ. च वचनं तस्य श्रुत्वा दुःखातिदुःखिता । द°। ५ ज. दश मासा ग° । ढ. दशाहाश्च । ६ ग. घ. ज. ट. °तेजा दुःसहश्च म° । ७ ग. घ. ज. ट. गतः स्वर्गे न । ८ ग. घ. ट. निखिलं । ज. लिखितं । ९ ग. घ. ज. ट. तद्व्रज त्वं । १० ज °च—तयोक्तं वसुदत्तस्तु श्रु° । ११ ढ. वस्तुशृ° । १२ ट. °ष्टे वातदु° । १३ ङ. छ. ढ. °नस्थानेति । १४ ङ. छ. झ. ढ. तदा । १५ ग. घ. ज. ट. मलरू° । १६ ग. घ. ङ. छ. झ. ट. ढ. मया । १७ ग. झ. ज. ट. °मायुक्तं दासीदासेन संकुलम् ।

तद्गृहं सर्वतो भद्रं तस्यैव शिवशर्मणः । भिक्षां देहीत्युवाचाथ सुदेवा दुःखपीडिता ॥ ४३
शिवशर्माऽथ शुश्राव भिक्षाशब्दं द्विजोत्तमः । मङ्गला नाम वै भार्या लक्ष्मीरूपा वरानना ॥ ४४
[*तां हसन्प्राह धर्मात्मा शिवशर्मा महामतिः । हसन्तीं दुर्बलां प्राप्तां भिक्षार्थं द्वारमागताम् ४५
समाहूय प्रिये चैनां देहि त्वं भोजनं शुभे । कृपया परयाऽऽविष्टा ज्ञात्वा मां तु समागताम् ४६
प्रोवाच मङ्गला कान्तं दास्यामि प्रियभोजनम् । एवमुक्त्वा च भर्तारं मङ्गला मङ्गलान्विता ॥४७
पुनर्मां भोजयामास मिष्टान्नेन सुदुर्बलाम् । मामुवाच स धर्मात्मा शिवशर्मा महामुनिः ॥ ४८
का त्वमत्र समायाता कथं वा भ्रमसे जगत् । केन कार्येण सर्वत्र कथयस्व ममाग्रतः ॥ ४९
एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं भर्तुश्चैव महात्मनः । स्वरेण लक्षितः कान्तो मया वै पापया तदा ॥ ५०
व्रीडयाऽधोमुखी जाता दृष्टो भर्ता यदा मया । मङ्गला चारुसर्वाङ्गी भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ५१
का चेयं हि समाचक्ष्व त्वां दृष्ट्वा हि विलज्जति । कथयस्व प्रसादेन का च एषा भविष्यति ५२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरित एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५९२७

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शिवशर्मोवाच—

मङ्गले श्रूयतां वाक्यं यदि पृच्छसि सांप्रतम् । यदर्थं हि त्वया पृष्टं तन्निबोध वरानने ॥ १
इयं हि सांप्रतं प्राप्ता वराकी भिक्षुरूपिणी । वसुदत्तस्य विप्रस्य सुतेयं चारुलोचने ॥ २
सुदेवा नाम भद्रेयं मम जाया प्रिया सदा । केनापि कारणेनैव देशं त्यक्त्वा समागता ॥ ३
मम दुःखेन दग्धेयं वियोगेन वरानने । मां ज्ञात्वा सा समायाता भिक्षुरूपेण ते गृहम् ॥ ४
एवं ज्ञात्वा त्वया भद्र आतिथ्यं परिशोभनम् । कर्तव्यं च न संदेह इच्छन्त्या मम सुप्रियम् ॥५
भर्तुर्वाक्यं निशम्यैव मङ्गला पतिदेवता । हर्षेण महताऽऽविष्टा स्वयमेव सुमङ्गला ॥ ६
स्नानाच्छादनभोज्यं च मम चक्रे वरानने । रत्नकाञ्चनयुक्तैश्च भरणैश्च पतिव्रता ॥ ७
अहं हि भूषिता भद्रे तथैव पतिकाम्यया । तयाऽहं सुखिता देवि मानस्नानैश्च भोजनैः ॥ ८
भर्त्राऽहं मानिता भद्रे जातं दुःखमनन्तकम् । ममोरसि महातीव्रं सर्वप्राणविनाशनम् ॥ ९
तस्या मानं मया दृष्टमात्मनश्च सुदुष्कृतम् । चिन्ता मे दारुणा जाता यथा प्राणा व्रजन्ति मे १०
कदा सुवचनं दत्तं न मया पापया भृशम् । अस्यैव विप्रवर्यस्य ह्याचरन्त्या च दुष्कृतम् ॥ ११
पादप्रक्षालनं नैव चाङ्गसंवाहनं न हि । एकान्ते न मया दत्तं तस्यैव हि महात्मनः ॥ १२
कथं संभाष्यमस्यैव करिष्ये पापनिश्चया । रात्रौ चैव तदा तत्र पतिता दुःखसागरे ॥ १३
एवं हि चिन्तमानायाः स्फुटितं हृदयं मम । गताः प्राणाः शरीरं मे त्यक्त्वा तत्र वरानने ॥१४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ञ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ज. °थ तदाऽहं दुः° । २ ज. वराकीं । ३ ग. घ. ज. ट. ड. महामतिः । ४ ग. घ. ङ. छ. झ. ट. ड. कस्य । ५ ज. तत्सर्वं । ६ ग. घ. ज. ट. ड. °न कस्य का च भ° । ७ ज. °मे । त्वद्गेहे सां° । ८ ज. °ने । वसुदेवा नाम चेयं । ९ ग. घ. ज. °यं न मे जा° । १० ज. इत्युवाच मम प्रियः । भ° । ११ ग. घ. ज. ट. °श्च आसनैश्च । १२ क. ख. ग. घ. छ. ज. झ. ट. ड. यथा । १३ ज. मे पतितं धरणितले । अ° ।

अथ दूताः समायाता धर्मराजस्य वै तदा । [*वीराश्च दारुणाः क्रूरा गदाचक्रासिधारिणः १५
तैस्तु बद्धा महाभागे शृङ्खलैर्दृढबन्धनैः । नीता यमपुरं तैस्तु रुदमाना सुदुःखिता ॥ १६
मुद्गरैस्ताड्यमानाऽहं दुर्गमार्गेण पीडिता । भर्त्स्यमाना यमस्याग्रे तैस्तत्राहं प्रवेशिता ॥ १७
दृष्टाऽहं यमराजेन सक्रोधेन महात्मना । अङ्गारसंचये क्षिप्ता क्षिप्ता नरकसंचये ॥ १८
लोहस्य पुरुषं कृत्वा अग्निना परितापितः । ममोरसि समुत्क्षिप्तो निजभर्तुश्च वञ्चनात् ॥ १९
नानापीडातिसंतप्ता नरकाग्निप्रतापिता । तैलद्रोण्यां परिक्षिप्ता करम्भवालुकोपरि] ॥ २०
असिपत्रैश्च संछिन्ना जलयन्त्रेण भ्रामिता । कूटशाल्मलिवृक्षेषु क्षिप्ताऽनेन महात्मना ॥ २१
सर्वेष्वेव नरकेषु क्षिप्ताऽहं नृपनन्दिनि । पीडायुक्तेषु तीव्रेषु तेनैवापि महात्मना ॥ २२
पूयशोणितविष्ठायां पातिता कृमिसंकुले । करपत्रैः पाटिताऽहं शक्तिभिस्ताडिता भृशम् ॥ २३
अन्येष्वेव नरकेषु पातिता नृपनन्दिनि । योनिवक्त्रे प्रक्षिप्ताऽस्मि पातिता दुःखकण्टके ॥ २४
धर्मराजेन तेनाहं नरकेषु निपातिता । बहुलां योनिमासाद्य भुक्तं दुःखं सुदारुणम् ॥ २५
गताऽहं क्रोष्टुकीं योनिं श्वानयोनिं पुनर्गता । सर्पकुक्कुटमार्जारीमाखुयोनिं गता ह्यहम् ॥ २६
एवं योनिविशेषेषु पापयोनिषु तेन च । क्षिप्ताऽस्मि धर्मराज्ञा वै पीडासु सर्वयोनिषु ॥ २७
तेनैवाहं कृता भूमौ शूकरी नृपनन्दिनि । तव हस्ते महाभागे सन्ति तीर्थान्यनेकशः ॥ २८
तेनोदकेन सिक्ताऽस्मि त्वयैव वरवर्णिनि । मम पापं गतं देवि प्रसादात्तव सुन्दरि ॥ २९
तवैव तेजःपुण्येन जातं ज्ञानं वरानने । इदानीमुद्धर त्वं मां पतितां नर्कसंकटात् ॥ ३०
यदा नोद्धरसे देवि पुनर्यास्यामि दारुणाम् । नर्कयोनिं महाभागे त्राहि मां दुःखभागिनीम् ॥
गताऽहं पापभावेन दीनाऽहं च निराश्रया ॥ ३१

सुश्रवोवाच—

किं कृतं हि मया भद्रे सुकृतं पुण्यसंभवम् । येनाहमुद्धरे त्वां वै तन्मे वदस्व सांप्रतम् ॥ ३२

शूकर्युवाच—

अयं राजा महाभाग इक्ष्वाकुर्मनुनन्दनः । विष्णुरेष महाप्राज्ञो भवती श्रीर्हि नान्यथा ॥ ३३
पतिव्रता महाभागा पतिव्रतपरायणा । त्वं सती सर्वदा भद्रे सर्वतीर्थमयी प्रिया ॥ ३४
देवी सर्वमयी नित्यं देवी सर्वमयी सदा । महापतिव्रता लोक एका त्वं नृपतेः प्रिया ॥ ३५
यथा शुश्रूषितो भर्ता भवत्या हि न संशयः । एकस्य दिवसस्यापि पुण्यं देहि वरानने ॥ ३६
पतिशुश्रूषितस्यापि यदि मे कुरुषे प्रियम् । मम माता पिता त्वं वै त्वं मे गुरुः सनातनः ॥ ३७
अहं पापा दुराचारा असत्या ज्ञानवर्जिता । मामुद्धर महाभागे भीताऽहं यमताडनात् ॥ ३८

सुकलोवाच—

एवं श्रुत्वा तदा राज्ञी समालोक्य नृपं तदा । किं करोमि महाराज एषा किं वदते प्रभो ॥ ३९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. ड. पुस्तकस्थः ।

---

१ ग. घ. ट. नर्कसंकटे । ज. नरकार्णवे २ ग. घ. ज. ड. सुदेवो । ३ ग. घ. ज. ट. ड. द सुनिश्चितं । ४ ग. घ. ट. सत्यसंपन्ना पुण्यस्त्री सत्यसंपदा । सर्वतीर्थमयी देवी सर्वतीर्थमयी । ज. सत्यसंपन्ना पुण्यस्त्री सत्यसंपदा । सर्वतीर्थमयी देवी सर्वपुण्यमयी तथा । महा । ५ ज. एतस्य नृ । ६ ग. घ. ज. ट. त्या एकचित्तया । एं । ङ. ढ. त्या नु अहर्निशम् । एं । छ. त्या पुण्यकारणात् । एं । ड. त्या त्वेकचित्तया । एं । ७ ग. घ. ज. ट. ड. ताऽपि त्वं बन्धुस्त्वं च गुरुः सखा । अं । ८ ज. असती ।

इक्ष्वाकुरुवाच—

एतां दुःखां वराकीं वै पापयोनिं गतां शुभे । समुद्धर स्वपुण्यैस्त्वं महच्छ्रेयो भविष्यति ॥ ४०
एवमुक्ता वरा नारी सुश्रवा चारुमङ्गला । वर्षैकस्य सुपुण्यं ते मया दत्तं वरानने ॥ ४१
एवमुक्तेन वाक्येन तया देव्या हि तत्क्षणात् । रूपयौवनसंपन्ना दिव्यमालाविभूषिता ॥ ४२
दिव्यदेहा च संभूता तेजोज्वालासमाकुला । सर्वभूषणशोभाढ्या नानारत्नैश्च शोभिता ॥ ४३
संजाता दिव्यरूपा सा दिव्यगन्धानुलेपना । दिव्यं विमानमारूढा अन्तरिक्षं गता सती ॥ ४४
तामुवाच ततो राज्ञीं प्रणता नतकन्धरा । स्वस्त्यस्तु ते महाभागे प्रसादात्तव सुन्दरि ॥ ४५
व्रजामि पातकान्मुक्ता स्वर्गं पुण्यतमं शुभम् । प्रणम्यैव गता स्वर्गं सुदेवा शृणु सत्तम ॥ ४६
एतत्ते सर्वमाख्यातं सुकलाया निवेदितम् ॥ ४७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते सुदेवास्वर्गारोहणं नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५९७४

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

सुकलोवाच—

एवं धर्मं श्रुतं पूर्वं पुराणेषु मया तदा । पतिहीना कथं भोगं करिष्ये पापनिश्चया ॥ १
कान्तेन तु विना तेन जीवं काये न धारये । एवमुक्त्वा परं धर्मं पतिव्रतमनुत्तमम् ॥ २
तास्तु सत्यपरा नार्यो हर्षेण महताऽन्विताः । श्रुत्वा धर्मं परं पुण्यं नारीणां गतिदायकम् ॥ ३
स्तुवन्ति तां महाभागां सुकलां धर्मवत्सलाम् । ब्राह्मणाः सुस्वराः सर्वे पुण्यस्त्रियो नरोत्तम ॥ ४

विष्णुरुवाच—

तस्या ध्यानप्रभावं तु पतिकामप्रभावताम् । अत्यर्थं दृष्टवानिन्द्रः सुविचिन्त्य सुरेश्वरः ॥ ५
सुकलायाः परं भावं सुविचार्य नरेश्वर । अचलं धैर्यमस्याश्च पतिष्येऽहं न संशयः ॥ ६
सस्मार मन्मथं देवं त्वरमाणः सुराधिपः । पुष्पचापं स संगृह्य मीनकेतुः समागतः ॥ ७
प्रियया तया समायुक्तो रत्या हृष्टो महाबलः । बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा सहस्राक्षमुवाच सः ॥ ८
कस्मादहं त्वया नाथ अधुना संस्मृतो विभो । आदेशो दीयतां मेऽद्य सर्वभावेन मानद ॥ ९

इन्द्र उवाच—

सुकलेयं महाभागा पतिव्रतपरायणा । शृणुष्व कामदेव त्वं कुरु साहाय्यमुत्तमम् ॥ १०
निकर्षिष्ये महाभागां सुकलां पुण्यमङ्गलाम् । [*तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य शक्रस्य तमथाब्रवीत्] ११
एवमस्तु सहस्राक्ष करिष्यामि न संशयः । साहाय्यं देवदेवेश तव कौतुककारणात् ॥ १२
एवमुक्त्वा महातेजाः कन्दर्पो मुनिदुर्जयः । देवाञ्जेतुं समर्थोऽहं समुनीनृषिसत्तमान् ॥ १३
किं पुनः कामिनीं देव यस्याङ्गे नास्ति वै बलम् । कामिनीनामहं देव अङ्गेषु निवसाम्यहम् १४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो ज.पुस्तकस्थः ।

---

१ ज. °क्ता तदा राज्ञी सु° । २ ग. घ. ज. ट. ड. सुदेवा । ३ ग. घ. ज. ट. ड. पुण्यं । ४ ज. °र्मं सा चचाल पतिव्रता । ता° । ५ ज. बान्धवाः । ६ ङ. ढ. °ह्मणाश्च सुराः । ७ ज. °स्वराश्चैव पुण्याश्चैव स्त्रियो नृप । वि° । ८ ज. मू° । धर्षयिष्य इमां कामं साहाय्यं कुरु सांप्रतम् । तं° ।

भाले कचेषु नेत्रेषु कुचाग्रेषु च सर्वदा । नाभौ कटौ पृष्ठदेशे जघने योनिमण्डले ।। १५
अधरे दन्तभागेषु कक्षायां हि न संशयः । [*अङ्गेष्वेवं प्रत्यङ्गेषु सर्वत्र निवसाम्यहम् ।। १६
नारी मम गृहं देव सदा तत्र वसाम्यहम् । तत्रस्थः पुरुषान्सर्वान्मारयामि न संशयः ।। १७
स्वभावेनाबला नारी संतप्ता मम मार्गणैः । भ्रातरं पितरं दृष्ट्वा अन्यं स्वजनबान्धवम् ।। १८
सरूपं सगुणं देव मम बाणाहता सती ।] चलते नात्र संदेहो वि[1]पाकं नैव चिन्तयेत् ।। १९
योनिः स्पन्दति नारीणां स्तनौ चैव सुरेश्वर। नास्ति धैर्यं सुरेशान सुकलां नाशयाम्यहम्।। २०

इन्द्र उवाच—

पुरुषोऽहं भविष्यामि रूपवान्गुणवान्धनी । कौतुकार्थमिमां नारीं चालयामि मनोद्भव ।। २१
[†नैव कामान्न संत्रासान्न वा लोभान्न कारणात् । न वै मोहान्न वै क्रोधात्सत्यं सत्यं रतिप्रिय २२
कथं मे दृश्यते तस्या महत्सत्यं पतिव्रतम् । निष्कर्षिष्य इतो गत्वा भवन्मोहोऽत्र कारणम् ।।२३
एवं कामं च संदिश्य जगाम सुरराट् स्वयम्]। मन्मथाकृतिः संभूतो रूपवान्गुणवान्स्वयम्।।२४
सर्वाभरणशोभाङ्गः सर्वभोगसमन्वितः । भोगलीलासमाकीर्णः सर्वदौदार्यसंयुतः ।। २५
यत्र सा तिष्ठते देवी कृकलस्य प्रिया नृप । आत्मलीलां च रूपं च गुणभावं प्रदर्शयेत् ।। २६
नैव पश्यति सा तं तुं पुरुषं रूपसंपदम् । यत्र यत्र व्रजेत्सा हि तत्र तां पश्यते नृप ।। २७
साभिलाषेण मनसा तामेवं परिपश्यति । कामचेष्टां सहस्राक्षो दर्शयन्सर्वभावकैः ।। २८
चतुष्पथे पथे तीर्थे यत्र देवी प्रयाति सा । तत्र तत्र सहस्राक्षस्तामेव परिपश्यति ।। २९
इन्द्रेण प्रेषिता दूती तत्पार्श्वं प्रति सा गता । सुकलां च महाभागां प्रत्युवाच प्रहस्य वै ।। ३०
अहो सत्यमहो धैर्यमहो कीर्तिर[6]हो क्षमा । अस्या रूपेण सं[7]सारे नास्ति नारी वरानना ।। ३१
का त्वं भवसि कल्याणि कस्य भार्या भविष्यसि। यस्य त्वं सगुणा भार्या स धन्यः पुण्यभाग्भुवि।।
तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा तामुवाच मनस्विनी । वैश्यजात्यां समुत्पन्नो धर्मात्मा सत्यवत्सलः।। ३३
तस्याहं हि प्रिया भार्या सत्यसंधस्य धीमतः । कृकलस्यापि वैश्यस्य सत्यमेव वदामि ते ।। ३४
मम भर्ता स धर्मात्मा तीर्थयात्रां गतः सुधीः । तस्मिन्गते महाभागे मम भर्तरि सांप्रतम् ।। ३५
अतिक्रान्ताः शृणुष्व त्वं त्रयश्चैवापि वत्सराः । ततोऽहं दुःखिता जाता विना तेन महात्मना ३६
एतत्ते सर्वमाख्यातमात्मवृत्तान्तमेव च । भवती पृच्छती का मां भविष्यति वदस्व मे ।। ३७
सुकलाया वचः श्रुत्वा दूत्या आभाषितं पुनः । मामेवं पृच्छसे भद्रे तत्ते सर्वं वदाम्यहम् ।। ३८
अहं तवान्तिकं प्राप्ता कार्यार्थं वरवर्णिनि । श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।। ३९
गतस्ते निर्घृणो भर्ता त्वां त्यक्त्वा तु वरानने । किं करिष्यसि तेनापि [*प्रियाघातकरेण च ।।
यस्त्वां त्यक्त्वा गतः पापी साध्व्याचारसमन्विताम् । किं वा स ते गतो बाले तत्र जीवति वै मृतः ।।
किं करिष्यति तेनापि] भवती खिद्यते वृथा । कस्मान्नाशयसे त्वं च देहं हेमसमप्रभम् ।। ४२
बाल्ये वयसि संप्राप्ते मानवो न च विन्दति । एकं सुखं महाभागे बालक्रीडां विना शुभे ।। ४३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ट. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. ङ. पुस्तकस्थः ।
* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. छ. ज. झ. ट. ड.पुस्तकस्थः ।

१ ग. घ. ज. ट. पातकं । २ अ. स्कन्दति । ३ ग. घ. ट. ङ. सर्वावयवसं । ज. सर्वावयवसुंदरः । यं । ४ ग. घ. ज. ट. ङ. तु सुरूपं नृपसं । ५ ग. घ. ट. ङ. त्र तत्र व्रजेन्नृप । ६ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ड. ढ. हो कान्तिर । ७ ज. सदृशी । ८ ग. घ. ज. ट. ङ. यशस्विनी । ९ ग. घ. ज. ट. च्छति का त्वं हसिष्यासे व ।

वार्धक्ये दुःखसंप्राप्तिर्जरा कार्यं प्रहारयेत् । तारुण्ये भुज्यतां भोगाः सुखान्सर्वान्वरानने ॥ ४४
यावत्तिष्ठति तारुण्ये[1] तावद्भुञ्जति मानवः । सुखभोगादिकं सर्वं स्वेच्छया सेवते नरः ॥ ४५
यावत्तिष्ठति तारुण्यं तावद्भोगान्प्रभुञ्जते । वयस्यपि गते भद्रे तारुण्ये[2] किं करिष्यसि ॥ ४६
संप्राप्ते वार्धके देवि किंचित्कार्यं न सिध्यति । स्थविरश्च तपः कर्तुं सुखकार्यं न गच्छति ॥ ४७
व(प)यस्यपि गते बाले क्रियते सेतुबन्धनम् । तादृशोऽयं भवेत्कायस्तारुण्ये तु गते शुभे ॥ ४८
तस्मात्सुसंमुखेनापि पिबस्व मधुमाधवीम् । काम एष दहत्यङ्गं तवेदं चारुलोचने[3] ॥ ४९
अयमेकः समायातः पुरुषो रूपवान्गुणी । अयं हि पुरुष[4]व्याघ्रः सर्वज्ञो गुणवान्धनी ॥ ५०
तवार्थे नित्यसंयुक्तः[5] स्नेहेन वरवर्णिनि । वृद्धत्वं नास्ति चैवास्य स्वयं सिद्धः सुसिद्धिदः ॥ ५१
अजरो निर्जरो व्यापी सुसिद्धः सर्ववित्तमः । अकामः कामदो लोक आत्मरूपेण वर्तते ॥ ५२
यथा गेहस्य संस्थानं तथा गेहस्य[6] दृश्यते । यथा वार्धकिना[7] कायो यथा सूत्रेण मन्दिरम् ॥ ५३
अश्मकाष्ठसुसंपन्नैर्नानादारुसमुद्भवैः । मृत्तिकाष्ठो(?)दकेनापि प्रमाता परिमाणयेत् ॥ ५४
लेपितं लेपनैः काष्ठं चित्रं भवति चित्रकैः । प्रथमं रूपमायाति गृहं सूत्रेण मूलतः ॥ ५५
पुष्णन्ति(ष्णाति) च स्वयं तत्तु लेपनोद्वै दिने दिने । वायुना दोलितं नित्यं गृहं च मलिनायते ॥ ५६
मध्यमो वास्तुतः(?) कालो गृहस्य परिकथ्यते । रूपहानिर्भवेत्तस्य गृहस्वामी विलेपयेत् ॥ ५७
स्वेच्छया च गृहस्वामी रूपवन्तं नयेद्गृहम् । संपन्ने[10](?) तस्य गेहस्य दूतिके परिकथ्यते ॥ ५८
काष्ठशिल्पस्य शीर्णत्वं बहुकालैः प्रयाति(?) ते[11] ॥

सुकलोवाच—

बाल्यं नास्त्यपि जीवस्य तारुण्यं नास्ति जीवि[12]ते[13] । स्थानभ्रष्टा प्रजायन्ते मूलाग्रं प्रचलन्ति ते ५९
न सहे[14]ल्लेपनाभारमाधारेण प्रतिष्ठति । एतद्गृहस्य वार्धक्यं कथितं शृणु दूतिके[15] ॥ ६०
पतमानं गृहं गत्वा गृहस्वामी परित्यजेत्[16] । गेहमन्यं प्रविन्देद्यः प्रयात्येवं हि सत्वरम् ॥ ६१
तथा बाल्यं च तारुण्यं नृणां वृद्धत्वमेव चं[17] । स बाल्ये बालरूपश्च ज्ञानहीनं प्रकारयेत् ॥ ६२
चिन्तयेत्काममेवापि वस्त्रालंकारभूषणैः । लेपनैश्चन्दनैश्चान्यैस्ताम्बूलप्रभवादिभिः ॥ ६३
कार्यस्तारुण्यतां याति अतिरूपो विजायते । बाह्याभ्यन्तरमेवापि[19] रसैः सर्वैः प्रपोषयेत् ॥ ६४
तेन पोषणभावेन परिपुष्टः[20] प्रजायते । जायते मांसवृद्धिस्तु रसैश्चापि नृपोत्तम ॥ ६५
याति विस्तरतां राजन्नङ्गान्याप्यायितान्यपि । प्रत्यङ्गानि रसैश्चैव स्वं स्वं रूपं प्रयान्ति वै ॥ ६६
दन्ताधरौ स्तनौ बाहू कटिपृष्ठे ऊरू उभे । हस्तपादतलौ तद्वद्बुद्धितत्त्वं तु च प्रपेदिरे ॥ ६७
उभाभ्यामपि तान्येव[21] वृद्धिमायान्ति तानि वै । अङ्गानि रसमांसाभ्यां स्वरूपाणि भवन्ति ते ॥ ६८
तैः स्वरूपैर्भवेन्मर्त्यो रसवृद्धश्च दूतिके । स्वरूपः कथ्यते मर्त्यो लोके केने[22] प्रियो भवेत् ॥ ६९

१ ग. ज. ड. °रुण्यं तावत्तिष्ठति । २ ग. घ. ज. °रुण्यं किं करिष्यति । सं° । ३ ज. °ने । वनेऽत्रैकः । ४ ग. घ. ङ. °रुषः प्राप्तः स° । ५ ग. घ. ट. ड. °संगुप्तः स्ने° । ६ ट. देहस्य । ७ ङ. ट. °किकः कायस्तथा । ८ ङ. सूत्रितम् । ९ ज. ट. °नाथैर्दिने । १० ङ. ढ. तारुण्यं । ११ ङ. नः । १२ ग. घ. ज. ट. ड. दूतिके । १३ घ. °ते । ध्यानस्थानं प्रजायन्ते सूत्रोऽयं प्रबल° । ट. °ते । ध्यानस्थानं प्रजायेत सूत्रोऽयं प्रचलायते । १४ ग. घ. ट. °हेत्तज्जराभावमा° । १५ ग. घ. ज. ट. °के । एतन्मात्रं गृहं ज्ञात्वा । ड. °के । एतन्मात्रगृ° । १६ ग. घ. ज. गेहं सत्यं प्र° । १७ ग. घ. ज. ट. च । संपन्ने बाल्यरूपे च ज्ञा° । ज. वा । १८ ग. घ. ड. °यस्तु वशतां याति मुनिरू° । १९ ग. घ. °पि सर्वैः सर्वैः प्र° । ज. °पि सर्वैः सर्वे प्र° । ट. °पि सर्वैः पूर्वैः प्र° । २० क. ख. ग. घ. छ. ज. झ. ट. ड. °रितुष्टः । २१ ग. घ. ज. ट. °व बुद्धि° । २२ ग. घ. ज. झ. ट. ड. °न. प्रशोभते । वि° ।

विष्ठामूत्रस्य वै कोशः काय एष च दूतिके । अपवित्रं शरीरे[1]ऽयं सदा स्रवति निर्घृणः ॥ ७०
तस्य किं वर्ण्यते रूपं जलबुद्बुदवच्छुभे । यावत्पञ्चाशद्वर्षाणि तावत्तिष्ठति वै दृढः ॥ ७१
पश्चाच्च जायते हानिरस्यैवापि दिने दिने । दन्ताः शिथिलतां यान्ति लालायते तथा मुखम् ॥ ७२
चक्षुर्भ्यामपि न पश्येत्कर्णाभ्यां न शृणोति च । गन्तुं कर्तुं न [3]शक्नोति हस्तपादैश्च दूतिके ७३
अक्षमो जायते कायो जराकालेन पीडितः । तद्रसः शोषमायाति तदाऽग्निना प्रशोषितः ॥
अक्षमो जायते दूति केन रूपमिहेष्यते ॥ ७४
यथा जीर्णे गृहे याति क्षयमेव न संशयः । तथा संक्षयमायाति वार्धक्ये तु कलेवरम् ॥ ७५
मम रूपं समं जातं वर्णस्यैवं दिने दिने । केनाहं रूपसंयुक्ता केन रूपत्वमिष्यते ॥ ७६
यथा जीर्णो गृहो याति केनासौ पुरुषो बली । यस्यार्थमागता [6]दूति भवति केन संशयः ॥ ७७
किमत्रैव त्वया दृष्टं ममाङ्गे वद सांप्रतम् । तस्याङ्गादिह मे दूति नास्ति चाधिकमेव च ॥ ७८
यथा त्वं च तथाऽसौ वै तथाऽहं नात्र संशयः । कस्य रूपं न विद्येते रूपं स्त्री नास्ति भूतले ॥ ७९
उच्छ्रयाः पतनान्ताश्च नगास्तु गिरयः शुभे । कालेन पीडिता यान्ति तद्वद्भूतानि नान्यथा ॥ ८०
अरूपो रूपवान्दिव्य आत्मा सर्वगतः शुभे । स्थावरेषु च सर्वेषु जङ्गमेष्वेव दूतिके ॥
एको निवसते शुद्धो घटेष्वेव यथोदकम् ॥ ८१
घटनाशात्प्रयात्येकमेकत्वं तत्र बुध्यसे । पिण्डनाशाय पश्चात्मा एकरूपोऽपि जायते ॥ ८२
एकं रूपं मया दृष्टं संसारे वसतां सदा । एवं वदस्व तं गत्वा यस्यार्थमिह चाऽऽगता ॥ ८३
दर्शयस्व अपूर्वं मे यदि मां भोक्तुमिच्छसि । व्याधिना पीड्यमानस्य कफेनापि [*वृतस्य च ८४
अङ्गाद्विचल(लि)ते शोणे स्थानभ्रष्टोऽभिजायते । अङ्गसंधिषु सर्वासु पलत्वं चान्तरङ्गतः ॥
एकतो नाशमायाति स्वं हि रूपं परित्यजेत् ॥ ८५
विष्ठात्वं जायते शीघ्रं क्रिमिभिश्च भवेत्किल । तद्वदुःखकरे वाऽपि निजरूपं] परित्यजेत् ॥ ८६
रूपत्वं याति वै पश्चात्कृमिदुर्गन्धिसंकुलः । जायन्ते तत्र वै यूकाः कृमित्वं वा न संशयः ॥ ८७
स कृमिः कुरुते स्फोटं कण्डुश्च परिदारुणा । व्यथामुत्पादयेत्पूयः सर्वाङ्गं परिचालयेत् ॥ ८८
नखाग्रैर्घृष्यमाणा सा कण्डूशान्तिः प्रजायते । [†तद्वत्तैश्च शृणुष्वैव सुरतस्य न संशयः ॥ ८९
भुञ्जत्येव रसान्मर्त्यः सुभिक्षान्पिबते पुनः । वायुना तेन प्राणेन पाकस्थानं प्रणीयते ॥ ९०
यदुक्तं प्राणिभिर्दूति पाकस्थानं गतं पुनः । सर्वं तत्रेहितं तत्र मया वै पातयेन्मलम् ॥ ९१
सारभूतो रसस्तत्र तद्वक्तश्च प्रजायते] । निर्मलः शुद्धवीर्यं च ब्रह्मस्थानं प्रयाति च ॥ ९२
आकृष्टः स समानेन नीतस्तेनापि वायुना । स्थानं न लभते वीर्यं चञ्चलत्वेन वर्तते ॥ ९३
प्राणिनां च कपालेषु क्रिमयः सन्ति पञ्च वै । द्वावेतौ कर्णमूले तु नेत्रस्थाने ततः पुनः ॥ ९४
कनिष्ठाङ्गुलिमानेन रक्तपुच्छाश्च दूतिके । अतसीपुष्पवर्णेन कृष्णपुच्छा न संशयः ॥
तेषां नामानि भद्रं ते मत्तो निगदतः शृणु ॥ ९५

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. पुस्तकस्थः ।

१ म. 'रीरोऽयं । २ च. 'त्पञ्चसहस्राणि । ३ ग. घ. ङ. 'ति जठराग्निप्रशो' । ङ. छ. ढ. 'ति जराग्नितापशो' । ४ अ. 'पत्वमिष्य' । ५ म. दूती भवन्ति के' । ६ ग. घ. ज. ट. 'ति किमस्त्यधि' । ७ ग. घ. ज. 'ति यं प्रशंसति । कि' । ङ. 'ति ममातीव प्रशंससि । कि' । ८ म. 'स्य पश्य न वि' । ९ अ. 'त स्वानाना' । १० ग. घ. ज. ट. 'त्प्रयोज्यैवमे' । ११ ग. 'लत्वमनुरागतः ।

पिङ्गला शृङ्खली नाम द्वौ कृमी कर्णमूलयोः[2] । चपलः पिप्पलश्चैव द्वावेतौ नासिकाग्रयोः ॥ ९६
शृङ्खली जङ्गली चान्ये नेत्रयोरन्तरस्थितौ । कृमीणां शतपञ्चाशत्तादृग्रूपा न संशयः ॥ ९७
[*भालान्तेऽवस्थिताः सर्वे राजिकायाः प्रमाणतः । कपालरोगिणः सर्वे विकुर्वन्ति न संशयः ।
अन्यमेवं प्रवक्ष्यामि पुत्रोत्पत्त्यं महाक्रिमिम् । तण्डुलस्य प्रमाणेन तद्वद्वर्णो न संशयः ॥ ९९
केशद्वयं मुखे तस्य विद्यते शृणु दूतिके । प्राणिनां संक्षयं विद्धि तत्क्षणे हि न संशयः] ॥ १००
स्वेस्थाने संस्थितस्यापि प्राजापत्यस्य वै मुखे । तद्वीर्यरसरूपेण पततेनात्र संशयः ॥ १०१
पिबते मुखेन तद्वीर्यं तेन मत्तः प्रजायते । तालुस्थाने प्रतोद्यैव चञ्चलत्वेन वर्तते ॥ १०२
इडा च पिङ्गला नाडी सूक्ष्मतामवसंस्थिता । सुचलेनापि तस्यैव नाडिका जाल(लं)कम्पते ॥ १०३
कामकण्डूर्भवेद्दूति सर्वेषां प्राणिनां किल । पुंसश्च स्फुटते लिङ्गं नार्या योनिश्च दूतिके ॥ १०४
स्त्रीपुंसौ प्रसंपन्नौ तौ व्रजेते संगमं ततः । कायेन कायः संगृष्य मैथुनेन हि जायते ॥ १०५
क्षणमात्रं च वै सौख्यं पुनः कण्डूश्च तादृशी । सर्वत्र दृश्यते दूति भावमेवंविधं किल ॥ १०६
व्रज त्वमात्मनः स्थानं नैवास्त्यत्र अपूर्वता । अपूर्वं नास्ति मे किंचित्करोम्येवं न संशयः॥१०७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६०८०

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

एवमुक्त्वा गता दूती तया सुकलया तदा । समासेन सुसंप्रोक्तमवधार्य पुरंदरः ॥ १
तदर्थं भाषितं तस्याः सत्यधर्मसमन्वितम् । आलोच्य साहसं धैर्यं ज्ञानमेव पुरंदरः ॥ २
ईदृशं न वदेत्काचिन्नारी भूत्वा महीतले । योगरूपं सुसिद्धं च ज्ञानोदकेन क्षालितम् ॥ ३
पवित्रेयं महाभागा सत्यरूपा न संशयः । त्रैलोक्यं हि समस्तं तु एषा धर्तुं भवेत्क्षमा ॥ ४
एतदर्थं विचार्यैव जिष्णुः कन्दर्पमब्रवीत् । त्वया सह गमिष्यामि द्रष्टुं तां कृकलां(ल)प्रियाम्॥५
प्रत्युवाच सहस्राक्षं मन्मथो बलदर्पितः । गम्यतां तत्र देवेश यत्राऽऽस्ते सा पतिव्रता ॥ ६
ज्ञानं वीर्यं बलं धैर्यं तस्याः सत्यं पतिव्रतम् । गत्वाऽहं नाशयिष्यामि कियन्मात्रा(त्रं) सुरेश्वर ७
समाकर्ण्य सहस्राक्षो वचनं मन्मथस्य च । भो भो दूत शृणुष्व त्वमधिकं भाषितं त्वया ॥ ८
सुदृढा सत्यवीर्येण सुस्थिरा धर्मकर्मभिः । सुकलेयमजेया वै तत्र ते पौरुषं न हि ॥ ९
इत्याकर्ण्य ततः क्रुद्धो मन्मथस्त्विन्द्रमब्रवीत् । ऋषीणां देवतानां च मया बलं प्रणाशितम् ॥१०
अस्या बलं कियन्मात्रं भवेन्मम प्रकथ्यताम् । त्वं च पश्यस्व देवेश नाशयिष्यामि तां स्त्रियम्॥
भवन्तं वै यथा चाग्रे ततो दृष्ट्वा त्वरं व्रजेत् । तथेमां भावयिष्यामि रूपेण स्वेन तेजसा ॥ १२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ज. ट. ड. पुस्तकस्थः ।

---

१ ग. घ. ज. ड. °ङ्ली पिङ्गला ना° । २ ग. घ. ज. °योः । पुंश्चली पुंश्चली° । ड. °योः । पुंश्चली शृङ्खली । ३ छ. ड. ढ. °दृग्भूता न । ४ ग. घ. ज. ट. ड. संस्थाने । ५ ग. ज. ड. °स्थानं प्रमेहौ च च° । ६ ड. °डी सुषुम्नाख्या च सं° । ७ ग. सुरा नरापि तस्यैव कृष्णवर्णश्च कथ्यते । ज. ड. सुराननाऽपि तस्येव कृष्णवर्णश्च कथ्यते । ८ ग. घ. ज. ट. ड. पुनः । ९ ग. घ. ज. ट. ड. °वं भाषसे किं° । १० ग भावितं ।११ ग. घ. ज. ट. ड. प्रष्टुं । १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. मानं ।

गच्छ तत्र महत्कार्यमुत्पाद्य सांप्रतं ध्रुवम् । कस्मात्कुत्ससि मे तेजस्त्रैलोक्यस्य विनाशनम् ॥ १३

विष्णुरुवाच—

आकर्ण्य वाक्यं तु मनोभवस्य एषा न साध्या तव काम जाने ।
धर्मेण वीर्येण सुसत्यभावा पुण्येन पुण्या बहुपुण्यचारा ॥ १४
पश्यामि तेजो बलमुग्रवीर्यमितो हि गत्वा च धनुष्मता वै ।
तेनापि सार्धं प्रजगाम देवो रत्या च दूत्या च पतिव्रतां ताम् ॥ १५
एकां सुपुण्यां स्वगृहे स्थितां तां ध्याने प्रलीनां परिहर्तुकामाम् ॥
यथासुयोगं परिध्यायमानां विकल्पहीनां न च कल्पयेत्कः ॥ १६
अत्यद्भुतं रूपमनन्यतेजःकन्दर्पयुक्तं हि सतां प्रमोदम् ॥
लीलायुतं भावयुतं महात्मा तस्याग्रमेवं च पुनर्ददर्श ॥ १७
दृष्ट्वा सुलीलं पुरुषं महान्तं चरन्तमेवं परिकामभावम् ॥
जाया हि वैश्यस्य महात्मनस्तु मेने न सा रूपगुणं न तेजः ॥ १८
जलं यथा पद्मदले गतं वै प्रयाति दूरं च दलं विहाय ॥
शङ्काकुलं मानसमेव सद्यः संजातमस्यास्तु पतिव्रतायाः ॥ १९
अनेन दूती परिप्रेषिता पुरा तं तु ब्रुवत्येव गुणज्ञमेनम् ॥
लीलास्वरूपं बहु आत्मभावं मामेव सर्वं परिदर्शयेद्यः ॥ २०
ममैव कालं प्रबलं प्रबुद्ध्वा गते हि कान्ते स्वगुणौघशृङ्खलैः ॥
रत्या समेतः स कथं तु जीवेत्पत्या स्वभावेन प्रसादितं च (?) ॥ २१
ममापि भावं परिगृह्य कान्तोऽजीवत्कियान्वाऽपि सुबुद्धियुक्तः ॥
शून्यो हि कायो मम चास्ति सद्यश्चेष्टाविहीनो मृतकल्प एव ॥ २२
कायस्वयानस्य प्रजाः प्रनष्टा सुहृत्क्रियाख्यं परिगृह्य कर्म ॥
ममापि केनापि समं तु कान्तं स ऊर्ध्वशोभामनयच्च कामः ॥ २३
यदा स्तुतो वचनैर्हर्षयुक्तः स्वकन्धरोपरि नृत्यमानः ॥
दत्त्वा अनेनापि प्रभाषयेद्ध्रुवं यो मां हि वाञ्छत्यपि भोक्तुकामः ॥ २४
एवं विचार्यैव तदा महासती सत्याख्यरज्ज्वा विनिबद्धतेजाः ॥
ज्ञात्वा गृहान्तः प्रविवेश सा तदा स्वकान्तभावं निजमेव रक्ता ॥ २५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६१०५

१ ग. घ. ज. °त्यराता पु° । ङ. °त्यदेहा पु° । २ ग. °रिभर्तुगुक्ताम् । ३ ग. घ. ञ. °कल्पहीनां नरकस्य एकाम् अ° । ४ ञ. °नां तु रहस्य एकाम् । अ° । ५ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. प्रमोहम् । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. भोगयुतं । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °वेत्सत्यात्मभारेण प्रमर्दितश्च । म° । ङ. °वेत्सत्याश्च भा° । ८ क. ख ङ. च. छ. झ ड. ढ. कामस्य प्रामस्य । ९ ग. घ. ज. ट. ड. °हृत्कृपाख्यं । १० क.ख. ग. घ. झ. ढ. °भामनमेधकायः । य° । ११ झ. °ज्ज्वा नियतं विचेतः ।

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

भावं विदित्वा सुरराट् तु तस्याः प्रोवाच कामं पुरतः स्थितं तम् ॥
न चास्ति शक्या सुकला विजेतुं सत्यात्मकं ध्यानमुदंशिता(?)सती ॥ १
धर्माख्यचापं स्वकरे गृहीत्वा जानाति ध्यानं वरमेकबाणम् ।
योद्धुं रणे संप्रति संस्थिता सती वीरो यथा दर्पितवीर्यभावैः ॥ २
जिगीषतेयं पुरुषार्थमेव त्वमात्मयुक्तः कुरु पौरुषं तु ।
देवा न जेतुं सुकलां समर्था यद्भव्यमेवं हि मयैव चिन्त्यम् ॥ ३
दग्धोऽसि पूर्वं त्वमिहैव शंभुना महात्मनाऽनेन समं विरोधम् ।
कृत्वा फलं तस्य विकर्मणश्च प्राप्तोऽस्यलं भस्म सुसत्यमेव ॥ ४
यथा पुरा कर्म कृतं त्वया स्मर प्रारब्धमेवं तु तथैव तीव्रम् ।
सुकुत्सितां कीर्तिमवाप्स्यसि ध्रुवं साध्वी मया सार्धमिहैव कुप्यते ॥ ५
येऽज्ञानवन्तः पुरुषा जगत्त्रये वैरं विकुर्वन्ति महात्मभिः समम् ।
भुञ्जाव दुःखं तदनन्तपारं चापायुधास्याश्च तपोविनाशा(त्) ॥ ६
व्याघुष्य आवां तु व्रजाव काम एनां परित्यज्य सतीं प्रयुक्ताम् ।
सत्याः प्रसङ्गेन पुरा मया तु लब्धं फलं पापमयं त्वसह्यम् ॥ ७
त्वमेव जानासि चरित्रमेतच्छप्तोऽस्मि तेनापि च गौतमेन ।
जातश्च सर्वाङ्गभगाङ्ककोऽहं भवान्गतो मां तु विहाय तत्र ॥ ८
तेजःप्रभावो ह्यतुलः सतीनां धाता समर्थः सहितुं न सूर्यः ।
सुकुत्सितं रूपमिदं तु रक्षेत्पुराऽनुसूयामुनि(ना) हि शप्तम् ॥ ९
[*निरुध्य सूर्यं परितेजवन्तमुद्यन्तमेवं प्रभया सुदीप्तम् ।
भर्तुश्च मृत्युं परिज्ञाय कामं] माण्डव्यशप्तस्य तु कौण्डिकस्य ॥ १०
अत्रेः प्रिया सत्यमया पतिव्रता स्वपुत्रतां देवत्रयं हि निन्ये ।
तथा पुरा मन्मथ ते श्रुतं यदा सत्कारयोग्याः प्रभवन्ति सत्यः ॥ ११
सावित्रीनाम्नी द्युमत्सेनपुत्री नीतं प्रियं सा त्विह आनिनाय ।
यमादहो सत्यवतश्च पत्नी सतीत्वमेवं परिपूजितं च ॥ १२
अग्नेः शिखां कः परिसंस्पृशेद्वै भवेद्धि कः सागरमेव रूढः ।
गले तु बद्ध्वा सुशिलां महत्तरां यो मर्तुकामः परिचालयेत्सतीम् ॥ १३
उक्ते तु वाक्ये बहुनीतियुक्त इन्द्रेण कामस्य सुशिक्षणार्थम् ।
आकर्ण्य वाक्यं मकरध्वजस्तु उवाच देवेन्द्रमथैनमेव ॥ १४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ग. घ. ज. ॅस्ति मानं सुरते च जें । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. ॅना तेन । ३ क. ङ. झ. ट. ॅश्च जातोऽस्यनङ्गः स्मर सं । ४ अ. ॅरं न कुं । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. सुकुष्ठिनं । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. ॅदा नमस्कारयुक्ताः प्रं ।

तवातिदेशादहमागतो वै धैर्यं सुहृत्त्वं पुरुषार्थमेव ॥
त्यक्त्वा तदर्थं परिभाषसे मां निःसत्त्वरूपं बहुभीतियुक्तम् ॥ १५
व्यांबुद्धि(?)यास्यामि यदा सुरेश स्याल्लोकमध्ये मम कीर्तिनाशः ॥
ऊर्ध्वंकरो मानविहीन एव सर्वे वदिष्यन्त्यनया जितं माम् ॥ १६
ये वै जिता देवगणाश्च दानवाः पूर्वं मुनीन्द्रास्तपसा प्रयुक्ताः ॥
हास्यं करिष्यन्ति ममापि सद्यो नार्या जितो मन्मथ एष भीतः ॥ १७
तस्मात्प्रयास्यामि त्वयैव सार्धमस्या बलं मानधनः सुरेश ॥
तेजश्च धैर्यं परिनाशयिष्ये भवांस्तु कस्मात्प्रबिभेति इन्द्र ॥ १८
संबोध्य चैवं स सुराधिनाथं चापं गृहीत्वा सशरं सपुष्पम् ॥
उवाच क्रीडां पुरतः स्थितां सखीं विधाय मायां भवति प्रयाहि ॥ १९
वैश्यस्य भार्यां सुकलां सुपुण्यां सत्ये स्थितां धर्मविदां गुणज्ञाम् ।
इतो हि गत्वा कुरु कार्यमुत्तमं साहाय्य(य्य)रूपं च प्रिये सखे शृणु ॥ २०
क्रीडां समाभाष्य ततो मनोभवस्त्वन्ते स्थितां प्रीति(?)मथाऽऽह्वयत्पुनः ॥
कार्यं भवत्या मम कार्यमुत्तममेनां सुहृद्भैः परिभावयस्व ॥ २१
इन्द्रं हि दृष्ट्वा सुकला यथा भवेत्स्नेहानुगा चारुविलोचनेयम् ।
तैस्तैः प्रभावैर्गुणवाक्ययुक्तैर्नयस्व वश्यं मम व्याकुलां कुरु ॥ २२
भो भोः सखे साधय गच्छ शीघ्रं मायामयं नन्दनरूपयुक्तम् ।
पुष्पोपयुक्तं तु फलप्रभावं घुष्टं रुतैः कोकिलषट्पदानाम् ॥ २३
आहूय वीरं मकरन्दमेव रसायनं स्वादुगुणैरुपेतम् ।
सहानिलाद्यैर्निजकर्मयुक्तैः संप्रेषयित्वा पुनरेव कामः ॥
चक्रे प्रयाणं सुरराजसार्धं संमोहनायापि महासतीं ताम् ॥ २४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६१२९

अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

तस्याः सत्यविनाशाय मन्मथश्च सुराधिपः । प्रस्थितौ सुकलां तर्हि सत्यं धर्ममथाब्रवीत् ॥ १
पश्य धर्म महाप्राज्ञ मन्मथस्यापि चेष्टितम् । तवार्थमात्मनश्चैव पुण्यस्यापि महात्मनः ॥ २
विसृजामि महत्स्थानं वासरूपं सुखोदयम् । सत्याख्यं स च विप्राख्यं सुदेवाख्यं गृहोत्तमम् ॥ ३
तमेव नाशयेज्ज्ञात्वा काम एष प्रसन्नधीः । द्विषद्रूपः सुदुष्टात्मा अस्माकं हि न संशयः ॥ ४

---

१ ज. व्यायुध्य । २ ग घ. ज. ट. अयस्करो । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. भीमः । ४ ग. घ. ङ. ज. ञ.; ढ. सुस्नेहैः । ५ क. ख. ङ. च. छ. °ह्यमतीनाम् । ६ ग. घ. झ. ड. ढ. °सतीनाम् । ७ ग. घ. ज. ट. सुरनिर्मुक्तौ सं° । ८ झ. ममैव । ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °येद्गत्वा । १० क. ख. च. प्रमादधी. । ङ. छ. झ. प्रमत्तधीः । ११ ग. घ. ज. ट. ढ. विश्वरूपः ।

पतिस्तपोधनो विप्रः सती भार्या पतिव्रता । सुसत्यो भूपतिर्धर्मो मम गेहं न संशयः ॥ ५
यत्राहं वृद्धिसंतुष्टा त(ष्टस्त)त्र वासो हि ते भवेत् । तत्र पुण्यं समायाति श्रद्धया सह क्रीडते ॥ ६
क्षमा शान्तिसमायुक्तमायाति मम मन्दिरम् । संतोषश्च दमश्चैव दया सौहृद एव च ॥ ७
प्रज्ञायुक्तः स निर्लोभो यत्राहं तत्र संस्थितः । शुचिप्रभावस्तत्रैव अमी वै सत्यबान्धवाः ॥ ८
अस्तेयमप्यहिंसा च तितिक्षा बुद्धिरेव च । मम गेहे समायान्ति धन्यतां शृणु धर्मराट् ॥ ९
गुरुणा च पितृभ्यां च विष्णुर्लक्ष्म्या समन्वितः । मद्गेहं तु समायान्ति देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ १०
मोक्षमार्गं प्रकाशेद्यो ज्ञानौदार्यसमन्वितः । एतैः सार्धं वसाम्येव सतीषु धर्मवत्सु च ॥ ११
साधुष्वेतेषु सर्वेषु गृहरूपेषु मे सदा । भक्तेनापि कुटुम्बेन वसाम्येव त्वया सह ॥ १२
समर्थाः साधुरूपास्ते वेधसा मे गृहाः कृताः । संचरामि महाभाग स्वच्छन्देन बलीयसा ॥ १३
ईश्वरश्च जगत्स्वामी त्रिशूली वृषवाहनः । मम गेहस्वरूपेण वर्तते शिवसंगतः ॥ १४
तदहं संस्थितो याचे गृहरूपं महेश्वरम् । सदनं शंकराख्यं मे नाशितं मन्मथेन वै ॥ १५
विश्वामित्रं महात्मानं तपन्तं तप उत्तमम् । मेनकां हि समाश्रित्य कामो नाशितवान्पुरा ॥ १६
सती पतिव्रताऽहल्या गौतमस्य प्रिया शुभा । सत्याच्च चालिता तेन मन्मथेन दुरात्मना ॥ १७
मुनयः सत्यधर्मज्ञा नानास्त्रियः पतिव्रताः । सस्पृहाश्च कृताः सर्वा दीपिताः कामवह्निना ॥ १८
दुर्धरो दुःसहः पापी योऽतिसत्येषु निष्ठुरः । मामेव पश्यते नित्यं कथितः कुत्र तिष्ठति ॥ १९
स मां ज्ञात्वा समायाति बाणपाणिर्धनुर्धरः । नाशयेन्मद्गृहं पापो वीतिहोत्रैश्च नामकैः ॥ २०
पापलेशाश्च ये कूटा अन्ये पाषण्डसंश्रयाः । ते तु बुद्ध्याऽहिताः सर्वे सत्यगेहं विशन्ति हि ॥ २१
सेनाध्यक्षैरसत्यैस्तु च्छद्मना तेन साधितः । पातयेन्मर्दयेद्गेहं पापः शस्त्रैर्दुरात्मभिः २२
मामेवं ताडयेत्पापो महाबलमनोभवः । अस्य नाम्ना प्रदग्धोऽहं शून्यतां हि व्रजामि वै ॥ २३
नूतनं गृहमिच्छामि स्त्रियं सत्यं च भूपतिम् । कृकलस्यापि वैश्यस्य प्रियेयं शिवमङ्गला ॥ २४
सद्गृहं सुकुलाख्यं मे दग्धुं पापः समुत्थितः । अयमेष सहस्राक्षः कामेन सहितो बली ॥ २५
कामस्य कारणात्कस्मात्पूर्ववृत्तं न विन्दति । अहल्यायाः प्रसङ्गेन मन्दपुंस्त्वं प्रजग्मिवान् ॥ २६
पौरुषं हि ततो नष्टं सत्यस्यैव प्रधर्षणात् । नष्टः कामस्य दोषेण सुरराट् तत्र संस्थितः ॥ २७
भुक्तवान्दारुणं शापं दुःखेन महताऽन्वितः । कृकलस्य प्रियामेतां सुकलां धर्मचारिणीम् ॥
एष हर्तुं सहस्राक्ष उद्यतः कामसंयुतः ॥ २८
कथमेतेन इन्द्रेण न प्रयाति तथा कुरु । धर्मराज महाप्राज्ञ भवान्मतिमतां वरः ॥ २९

धर्मराज उवाच—

ऊर्नं तेजः करिष्यामि कामस्य मरणं तथा । उपायः स मया दृष्टो येनाद्यैव विनश्यति ॥ ३०
प्रयात्वेषा महाप्रज्ञा शकुनीरूपधारिणी । भर्तुरागमनं पुण्यं शब्देनाऽऽख्यातु वै यतः ॥ ३१
शकुनस्य प्रभावेन भर्तुश्चाऽऽगमनेन च । हृष्टा पुष्टाऽभविष्यत्सा स्थिरचित्ता न संशयः ॥ ३२
प्रज्ञा च प्रेषिता तेन गता सा सुकलागृहम् । प्रकुर्वती महच्छब्दं हृष्टं दैवज्ञमेव च ॥ ३३
[*पूजिता मानिता पुण्या धूपगन्धादिभिस्तदा । ब्राह्मणं पृच्छती ज्ञानं कदैष्यति पतिर्मम] ॥ ३४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. छ. झ. ढ. 'दा । उक्ते' । २ ट. कुपितः । ३ ग. 'ध्यक्षोऽसत्यस्तु । ४ ग. घ. ज. ट. ड. 'येद्देहं । ५ ड. 'येत्पापो मं' । ६ क.ख.ग.घ.ङ.च.छ.झ.ट.ड.ढ. धाम्ना । ७ ट. 'तः । यथा चैते' । ८ क.ख.ङ.च.छ. प्रज्ञा । ९ ग.घ.ड. किमेष्यति ।

ब्राह्मण उवाच—

भर्तुश्चाऽऽगमनं भद्रे तवैवं वदति ध्रुवं । दिनानां सप्तकात्पूर्वमागमिष्यति नान्यथा ॥ ३५

इत्येवमाकर्ण्य सुमङ्गलं वचः प्रहर्षयुक्ता सहसा बभूव ॥

धर्मज्ञमेकं सुगुणं च कान्तं कृतप्रतिष्ठं हि समागतं तम् ॥ ३६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे द्वितीये भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकुलाचरिते षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६१६५

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

क्रीडा सतीरूपधरा सुभूत्वा गेहे गता चारुपतिव्रतायाः ॥

तामागतां संमुखं रूपयुक्तां सा सादरं वाक्यमुवाच धन्या ॥ १

वाक्यैः सुपुण्यैः परिपूजिता सा उवाच क्रीडा सुकलां विहस्य ॥

मायानुगं विश्वविमोहनं सती प्रत्युत्तरं सत्यप्रमेययुक्तम् ॥ २

ममापि भर्ता कुकलो गुणज्ञो धीरः सुविद्वान्महिमाप्रयुक्तः ॥

त्यक्त्वा गतः पुण्यतरः सुपुण्यां मामेव नाथः शृणु पुण्यकीर्तिः ॥ ३

[*वाक्यैः सुपुण्यैः सुकलासुयुक्तैः परिष्वजेन्मे सुकलात्मना कैः]

आकर्ण्य सर्वं सुकला तदुक्तं सा शुद्धभावं च प्रभाषयेत्ताम् ॥ ४

कस्माद्गतः सुन्दरि नाथ तेऽद्य विहाय त्वां रूपवतीं च साध्वीम् ॥

आख्यातु सर्वं भवती स्वभर्तुः सखीस्वरूपा गृहमागता मे ॥ ५

क्रीडा बभाषे शृणु सत्यमेतच्चारित्रजातं मम भर्तुरस्य ।

अहं प्रिये तस्य सदैव युक्ता यमिच्छते तं परिसाधयामि ॥ ६

कर्मस्वपुण्यं वचनं स्वभर्तुर्ध्यानोपयुक्ता सकलं करोमि ।

एकान्तशीलस्य गुणैकधाम्नः सुभाषितं कान्तमिहैव देवि ॥ ७

मम पूर्वविपाकोऽयं संप्रत्येवं प्रवर्तते । यतस्त्यक्त्वा गतो भर्ता मामेवं मन्दभागिनीम् ॥ ८

सखे न धारये जीवं स्वकीयं कायमेव च । पत्या विना कथं नार्यः सुजीवन्ति च निर्घृणाः ॥ ९

रूपसौभाग्यशृङ्गारसुखं संपत्तिरेव च । नारीणां हि महाभागे भर्ता शास्त्रेषु गीयते ॥ १०

तच्च सर्वं समाकर्ण्य यदुक्तं क्रीडया तदा । सत्यभावं विदित्वाऽस्याः सर्वं संभाषितं तथा ॥ ११

विषण्णा सा महाभागा सुकला पतिदेवता । तामुवाच ततः सर्वमात्मचेष्टानुगं वचः ॥ १२

समासेन समाख्यातं पूर्ववृत्तान्तमात्मनः । यथा भर्ता गतो यात्रां पुण्यसाधनतत्परः ॥ १३

आत्मदुःखं सुखं चोक्त्वा विरराम मनस्विनी । बोधिता क्रीडया सा तु समाश्वास्य पतिव्रता १४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. च. ङ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ग. घ. ज. ठ. ड. स्थिरम् । २ ग. 'समध्ये स आग' । ३ क. ख. च. छ. झ. ट. प्रबलो । ट. कुशलो । ४ ट. सुखस्वरूपा । ५ ड. 'स्वभावं व' । ६ ग. 'शीलां सगुणेन रत्या शुश्रूषि' । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. विश्वस्ता ।

सूत उवाच—

एकदा तु तया प्रोक्तं क्रीडया सुकलां प्रति । सखे पश्य वनं सौम्यं दिव्यैर्वृक्षैरलंकृतम् ॥ १५
तत्र तीर्थं परं पुण्यमस्ति पातकनाशनम् । नानावल्लीवितानैश्च सुपुण्यैः परिशोभितम् ॥ १६
आवाभ्यामपि गन्तव्यं पुण्यहेतोर्वरानने । समाकर्ण्य तया सार्धं सुकला मायया तदा ॥ १७
प्रविवेश वनं दिव्यं नन्दनोपममेव सा । सर्वर्तुकुसुमोपेतं कोकिलाध्वनिनादितम् ॥ १८
गीयमानं सुमधुरैर्नादैर्मधुकरैरपि । कूजद्भिः पक्षिभिः पुण्यैः पुण्यध्वनिसमाकुलम् ॥ १९
चन्दनादिसुवृक्षैश्च सौरभैश्च विराजितम् । सर्वभावैः सुसंपूर्णं माधव्या माधवेन वै ॥ २०
चरितं मोहनायैव सुकलायाश्च कारणात् । तया सार्धं प्रविष्टा सा तद्वनं सर्वभावनम् ॥ २१
ददर्श सौख्यदं पुण्यं मायाभावं न विन्दति । पश्यमाना वनं दिव्यं तया सह जनेश्वरः (र)॥ २२
सुकौतुकान्यनेकानि दैवयुक्तानि तानि सा । तया रत्या सुसंयुक्तः कामः शक्र(क्रः) समागतः ॥
सर्वभोगपतिर्भूत्वा कामलीलासमाकुलः । कामदेवं समाभाष्य एषा सा सुकलाऽऽगता ॥ २४
प्रहरस्व महाभागां क्रीडायाः पुरतः स्थिताम् । मायां कृत्वा समानीतां क्रीडया तव संनिधौ ॥
पौरुषं दर्शयाद्यैव यद्यस्ति कुरु निश्चितम् । २५

काम उवाच—

आत्मरूपं दर्शयस्व चतुरं लीलयाऽन्वितम् । येनाहं प्रहरे त्वेनां पञ्चबाणैः सहस्रदृक् ॥ २६

इन्द्र उवाच—

काऽऽस्ते सुपौरुषं मूढ येन लोकं वितन्वितम्[3]। ममाऽऽधारपरो भूत्वा योद्धुमिच्छसि सांप्रतम् २७

काम उवाच—

तेनापि देवदेवेन महादेवेन शूलिना । पूर्वमेव हृतं रूपं मम कायो न विद्यते ॥ २८
इच्छाम्यहं यदा नारीं हन्तुं शृणुष्व सांप्रतम्[4] । पुंसः कायं समाश्रित्य ह्यात्मरूपं प्रदर्शये ॥ २९
पुमांसं वा सहस्राक्ष नार्याः[5] कायं समाश्रये । पूर्वं दृष्ट्वा यदा नारीं तामेव परिचिन्तयेत् ॥ ३०
चिन्त्यमानस्य पुंसस्तु नारीरूपं पुनः पुनः । अदृष्टं तत्समाश्रित्यै पुंसमुन्मादयाम्यहम् ॥ ३१
तथाऽप्युन्मादयाम्येव नार्यागमनसंशयः[6] । संस्मरणात्स्मरो नाम मम जातं सुरेश्वर ॥ ३२
तादृशोऽतादृशो रङ्गवस्तुरूपं समाश्रये । आत्मतेजःप्रकाशेन बाध्यबाधकर्ता व्रजेत् ॥ ३३
[*नारीरूपं समाश्रित्य धीरं पुरुषं प्रमोहयेत् । पुरुषं तु समाश्रित्य भावयामि सुयोषितम् ॥ ३४
रूपहीनोऽस्मि हे इन्द्र अस्मद्रूपं समाश्रयेत्] । तव रूपं समाश्रित्य तां साधये यथेप्सिताम् ॥ ३५
एवमुक्त्वा स देवेन्द्रं कायं तस्य महात्मनः । सखाऽसौ माधवस्यापि ह्याश्रित्य कुसुमायुधः ॥ ३६

तामेव हन्तुं कुसुमायुधोऽपि साध्वीं सुपुण्यां कृकलस्य भार्याम् ।
समुत्सुकस्तिष्ठति बाणपाणिर्लक्ष्यं तु तस्या नयनं विलोक्य ॥ ३७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६२०२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. ट. ड. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. छ. झ. ढ. सुपुष्पैः । २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. झ. ट. ढ. मायया । ३ क. ख. ङ. छ. झ. ड. ढ. विडम्बितं । ४ म. त्य पुंस्त्वमासाद । ५ म. म् । पुंस्त्वादापाद । ६ म. नार्या गर्भे न ।

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

क्रीडाप्रयुक्ता सुवनं प्रविष्टा वैश्यस्य भार्या सुकला च तन्वी ।
ददर्श सर्वं गहनं मनोज्ञं तामेव पप्रच्छ सखीं सती सा ॥ १
अरण्यमेतत्प्रवरं सुपुण्यं दिव्यं सखे कस्य मनोभिरामम् ।
सिद्धं सुकामैः प्रवरैः समस्तैर्मनोभवारामसमानकल्पम् ॥ २

क्रीडोवाच—

एतद्वनं दिव्यगुणैः प्रयुक्तं सिद्धस्वभावैः परिभावनेनै[1] ।
पुष्पाकुलं कामफलोपयुक्तं विपश्य सर्वं मकरध्वजस्य ॥ ३
एवं वाक्यं ततः श्रुत्वा हर्षेण महताऽन्विता । समालोक्य महद्वृत्तं कामस्य च दुरात्मनः ॥ ४
वायुनाऽऽनीयमानं तं समाघ्राति[3] न सौरभे(भम्) । वाति वायुः स्वभावेन सौरभ्येण समन्वितः॥५
तद्घ्राणो विशते नाशं यथा तथा सुलीलया । सा गन्धं नैव गृह्णाति पुष्पाणां च वरानना ॥ ६
न चाऽऽस्वादयते तत्र फलानां वा रसं सती । स सखा कामदेवस्य रममाणो विलज्जितः[4] ॥ ७
[*लज्जितः प्राङ्मुखो भूत्वा भूपालवचनच्छदैः । फलेभ्यस्तु सुपक्वेभ्यः पुष्पमञ्जरिभ्यस्ततः ॥
विरूपश्चापतद्भूमौ रुदत्येष तया जितः] ॥ ८
मकरन्दः सुदीनात्मा फलाद्भुवि गतः पुनः । भक्ष्यते मक्षिकाभिश्च यथा मूर्खवचस्तथा ॥ ९
मक्षिकाभक्ष्यमाणस्तु प्रवाहेणैव याति सः । मन्दं मन्दं प्रयात्येव तं हसन्ति च पक्षिणः ॥ १०
नाना[†रुतैः प्रचलन्ति सुखमानन्दनिर्भराः । प्रीत्यां] शकुनयस्तत्र वनमध्यनगास्थिताः ॥
सुकलया जितो ह्येष निम्नं पन्थानमास्थितः ॥ ११
प्रीत्या समेता रतिः कामभार्या श्रुत्वाऽब्रवीत्सा सुकलां विहस्य ।
स्वस्त्यस्तु ते स्वागतमेव भद्रे रमस्व प्रीत्या त्वनया च रत्या ॥ १२
वदन्त्यौ तौ(ते) स्त्रियो(यौ) दृष्ट्वा श्रुत्वोवाच सुभाषितम् । रतिं प्रति गृहीत्वा मे गतो भर्ता महामतिः
यत्र मे तिष्ठते भर्ता तत्राहं पतिसंयुता । तत्र कामश्च मे प्रीतिरियं कायो निराश्रयः ॥ १४
इत्युक्तं समाकर्ण्य रतिप्रीती विलज्जिते । व्रीडमाने गते ते द्वे यत्र कामो महाबलः ॥ १५
ऊचतुस्तं महावीरमिन्द्रकायसमाश्रितम् । चापमाकर्षमाणं तं नेत्रलक्ष्यं महाबलम् ॥ १६
दुर्जयेयं महाप्राज्ञ त्यज पौरुषमात्मनः । पतिकामा महाभागा पतिव्रता सदैव सा ॥ १७

काम उवाच—

अनयाऽऽलोक्यते रूपमिन्द्रस्यास्य महात्मनः । यदि देवि तदा चाहं हनिष्यामि न संशयः ॥१८
अथ वेषधरो देवो महारूपः सुराधिपः । यस्यामनुगतस्तूर्णं परया लीलया तदा ॥ १९
सर्वभोगसमाकीर्णः सर्वाभरणशोभितः । दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ २०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. ङ. छ. ट. ड ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ढ. °रिमाधवेन । २ ङ. °न । वृक्षैर्युतं पुष्पफ° । ३ ञ. °घ्रायातिसौ° ।४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ढ. विनिर्जितः ।

तया दूत्या समायातो यत्राऽऽस्ते पतिदेवता । प्रत्युवाच महाभागां सुकलां सत्यचारिणीम् ॥२१
पूर्वं दूतीसमक्षं ते प्रीतिस्तु प्रहिता मया । कस्मान्न मन्यसे भद्रे भज मां त्वमिहाऽऽगतम् ॥ २२

सुकलोवाच—

रक्षायुक्ताऽस्मि भद्रं ते भर्तुः पुत्रैर्महात्मभिः । एकाकिनी सहायैश्च नैव कस्य भयं मम ॥
शूरैश्च पुरुषाकारैः सर्वत्र परिरक्षिता ॥ २३
नातिप्रस्तावये वक्तुं व्यग्रा कर्मणि तस्य च । यावत्प्रस्पन्दते नेत्रं तावत्कालं महामते ॥ २४
भवान्न लज्जते कस्माद्रममाणो मया सह । भवान्को हि समायातो निर्भयो मरणादपि ॥ २५

इन्द्र उवाच—

त्वामेवं हि प्रपश्यामि वनमध्ये समागताम् । समाख्यातास्त्वया शूरा भर्तुश्च तनयाः पुनः ॥
कथं पश्याम्यहं तावद्दर्शयस्व ममाग्रतः ॥ २६

सुकलोवाच—

निजगृहमपवर्गस्याऽऽधिपत्ये निवेश्य
धृतिमतिगतिबुद्ध्याख्यैस्तु संन्यस्य सत्यम् ॥
अचलसकलधर्मो नित्ययुक्तो महात्मा
शमदमसहधर्मात्मा सदा मां जुगोप ॥ २७
मामेवं परिरक्षते दमगुणैस्तैस्तैः सुधर्मः सदा
सत्यं पश्य समागतं मम पुरः शान्तिक्षमाभ्यां युतम् ॥
सत्याख्यस्तु महाबलः पृथुयशा यो मां न मुञ्चेत्कदा
बद्ध्वा मां दृढबन्धनैः सुनियतं पुण्यत्वमेवं गतः ॥ २८

रक्षायुक्ताः कृताः सर्वे सत्यार्थाः शृणु सांप्रतम् । धर्मलोभातिगाः सर्वे दमबुद्धिपराक्रमाः ॥ २९
मामेवं हि परीक्षन्ते किं मां प्रार्थयसे बलात् । को भवान्निर्भयो भूत्वा दूत्या सार्धं समागतः ३०
सत्यधर्ममुखाः पुण्या ज्ञानाद्याः प्रबलाः सुताः । मम भर्तुः सहायाश्च ते मां रक्षन्ति वै सदा ३१
अहं रक्षापरा नित्यं दमशान्तिपरायणा । न मां जेतुं समर्थश्च अपि साक्षाच्छचीपतिः ॥ ३२
यदि वा मन्मथो वाऽपि समागच्छति वीर्यवान् । दंशिताऽहं सदा सत्यैमत्या कष्टेन सर्वदा ३३
निरर्थकास्तस्य बाणा भविष्यन्ति न संशयः । त्वामेवं हि हनिष्यन्ति धर्माद्यास्ते महाबलाः ॥ ३४
दूरं गच्छ पलायस्व माऽत्र तिष्ठ ममाग्रतः । वार्यमाणो यदा तिष्ठेर्भस्मीभूतो भविष्यसि ॥ ३५
भर्त्रा विना निरीक्षेत मम रूपं यदा भवान् । यथा दारु दहेद्वह्निस्तथा धक्ष्यामि नान्यथा ॥ ३६
एवमुक्तः सहस्राक्षो मन्मथं प्राह संमुखम् । पश्य पौरुषमेतासां युध्यस्व निजपौरुषैः ॥ ३७
यथाऽऽगतास्तथा सर्वे महाशापभयातुराः । स्वं स्वं स्थानं महाराज इन्द्राद्याः प्रययुस्तदा ॥ ३८
गतेषु तेषु सर्वेषु सुकला सा पतिव्रता । स्वगृहं पुण्यसंयुक्ता पतिध्यानेन चाऽऽगता ॥ ३९
स्वगृहं पुण्यसंयुक्तं सर्वतीर्थमयं तदा । सर्वयज्ञमयं राजन्संप्राप्ता पतिदेवता ॥ ४०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरितेऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६२४०

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. दूत्या । २ ग. घ, ङ. ॰म् । ज्ञातिख्यातिम॰ । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. ॰त्यसत्या॰ ।

अथैकोनषष्टितमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

कृकलः सर्वतीर्थानि साधयित्वा गृहं प्रति । प्रस्थितः सार्थवाहेन महानन्दसमन्वितः ॥ १
एवं चिन्तयते नित्यं संसारः सफलो मम । स्वर्गं प्रयान्ति ते सर्वे पितरो मम नान्यथा ॥ २
तावत्प्रत्यक्षरूपेण बद्ध्वा तस्य पितामहान्[1](हम्) । पुरतस्तस्य संभूते न हि ते पुण्यमुत्तमम् ॥ ३
[*दिव्यरूपो महाकायः कृकलं वाक्यमब्रवीत् । तीर्थयात्राफलं[2] नास्ति श्रम एव वृथा कृतः] ४
[†स्वयं संतोषमायाति न हि ते पुण्यमुत्तमम्] । एवं श्रुत्वा तदा वैश्यः कृकलो दुःखपीडितः ॥५
भवान्को वा वदत्येवं कस्माद्बद्धः पितामहः । केन दोषप्रभावेन तन्मे त्वं कारणं वद ॥ ६
कस्मात्तीर्थफलं नास्ति मम यात्रा कथं न हि । सर्वमेवं समाचक्ष्व यदि जानासि संस्फुटम् ॥ ७

धर्म उवाच[3]—

विनीतां विमलां पुण्यां भार्यां त्यक्त्वा प्रयाति यः । तस्य पुण्यतमं सर्वं वृथा भवति नान्यथा ८
धर्माचारपरां पुण्यां साधुव्रतपरायणाम् । पतिव्रतपरां भार्यां सुगुणां पुण्यवत्सलाम् ॥ ९
तामेवापि परित्यज्य धर्मकार्यं प्रयाति यः । वृथा तस्य कृतः सर्वो धर्मो भवति नान्यथा ॥ १०
सर्वाचारपरा धन्या धर्मसाधनतत्परा । सतीव्रतरता नित्यं सर्वज्ञा ज्ञानवत्सला ॥ ११
एवंगुणा भवेद्भार्या यस्य पुण्या महासती । तस्य गेहे सदा देवास्तिष्ठन्ति च महौजसः ॥ १२
पितरो गेहमध्यस्था यशो वाञ्छन्ति तस्य च । गङ्गाद्याः सरितः पुण्याः सागरास्तत्र नान्यथा ॥
[*पुण्या सती यस्य गेहे वर्तते सत्यतत्परा । तत्र यज्ञाश्च गावश्च ऋषयस्तत्र नान्यथा] ॥ १४
तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यानि विविधानि च । भार्यायोगेण तिष्ठन्ति सर्वाण्येतानि नान्यथा १५
पुण्यभार्याप्रयोगेण सुगार्हस्थ्यं प्रजायते । [†गार्हस्थ्यात्परमो धर्मो द्वितीयो नास्ति भूतले ॥ १६
गृहस्थस्य गृहः पुण्यः सत्यपुण्यसमन्वितः । सर्वतीर्थमयो वैश्य सर्वदेवसमन्वितः] ॥ १७
गार्हस्थ्यं च समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति तत्त्वतः[4] । तादृशं नैव पश्यामि ह्यन्यमाश्रममुत्तमम्[5] ॥ १८
मन्त्राग्निहोत्रं देवाश्च[6] सर्वे धर्माः सनातनाः । दानाचाराः प्रवर्तन्ते यस्य पुंसश्च वै गृहे ॥ १९
एवं यो भार्यया हीनस्तस्य गेहं वनायते । यज्ञाश्चैव न सिध्यन्ति दानानि विविधानि च ॥ २०
भार्याहीनस्य पुंसोऽपि न सिध्यति महाव्रतम् । धर्मकर्माणि सर्वाणि पुण्यानि विविधानि च २१
नास्ति भार्यासमं तीर्थं धर्मसाधनहेतवे । शृणुष्व त्वं गृहस्थस्य नान्यो धर्मो जगत्त्रये ॥ २२
यत्र भार्या गृहं तत्र पुरुषस्यापि नान्यथा । ग्रामे वाऽप्यथवाऽरण्ये सर्वधर्मस्य साधनम् ॥ २३
नास्ति भार्यासमं तीर्थं नास्ति भार्यासमं सुखम् । नास्ति भार्यासमं पुण्यं तारणाय हिताय च ॥
धर्मयुक्तां सतीं भार्यां त्यक्त्वा याति नराधमः । गृहधर्मं परित्यज्य काऽऽस्ते धर्मस्य ते फलम् ॥
तया विना यदा तीर्थे श्राद्धं दानं कृतं त्वया । तेन दोषेण वै बद्धास्तव पूर्वपितामहाः ॥ २६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. घ. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. पितामहः । २ ङ. छ. ढ. शततीर्थफलं । ३ ढ. °च—तीर्थे सुशीलां पुण्यां तां भा° । ४ क. ख ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. जन्तवः । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °म् । यत्राग्नि° । ६ क. ख. च. छ. झ. ट. ढ. वेदाश्च ।

भवांश्चौरस्त्वमी चौरा यैश्च भुक्तं च लोलुपैः। त्वया दत्तस्य श्राद्धस्य अन्नमेवं तया विना ॥ २७
सुपुत्रः श्रद्धयोपेतः श्राद्धदानं ददाति यः । भार्यादत्तेन पिण्डेन तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥ २८
यथाऽमृतस्य पानेन पितॄणां तृप्तिर्जायते । पितॄणां नात्र संदेहः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ २९
गार्हस्थस्य च धर्मस्य भार्या भवति स्वामिनी । त्वयैवं तां विना मूढ चौरकर्म कृतं वृथा ॥ ३०
अमी पितामहाश्चौरा यैश्च भुक्तं तया विना । भार्या पचति चैवान्नं स्वहस्तेनामृतोपमम् ॥ ३१
तदन्नमेव भुञ्जन्ति पितरो हृष्टमानसाः । तेनैव तृप्तिमायान्ति संतुष्टाश्च भवन्ति ते ॥ ३२
तस्माद्भार्यां विना धर्मः पुरुषाणां न सिध्यति । [*नास्ति भार्यासमं तीर्थं सुपुंसां गतिदायकम्] ॥
भार्यां विना हि यो धर्मः स एव विफलो भवेत् ॥ ३३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्यान एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६२७३

अथ षष्टितमोऽध्यायः ।

कृकल उवाच—

कथं मे जायते सिद्धिः कथं पितृविमोचनम् । तन्मे सुविस्तरेणापि धर्मराज वदाधुना ॥ १

धर्मराज उवाच—

गच्छ गेहं महाभाग त्वां विना दुःखिताऽभवत् । संबोधय त्वं सुकलां सुपुण्यां धर्मचारिणीम् ॥
श्राद्धदानं गृहं गत्वा तस्या हस्तेन वै कुरु ॥ २
स्मृत्वा पुण्यानि तीर्थानि पूजय त्वं सुरोत्तमान् । तीर्थयात्राकृता सिद्धिस्तव चैव भविष्यति ॥ ३
भार्यां विना हि यो लोको धर्मं साधितुमिच्छति । विलोप्य धर्मं गार्हस्थ्यमेकाकी विचरेद्वनम् ॥
विफलो जायते लोके नान्नमश्नन्ति देवताः ॥ ४
यज्ञाः सिद्धिं न चाऽऽयान्ति गृहिणीरहिते गृहे । स एकाकी समर्थो न धमार्थसाधनाय च ॥५

विष्णुरुवाच—

एवमुक्त्वा गतो धर्मो यथाऽऽयातस्तथा पुनः । कृकलोऽपि स धर्मात्मा स्वगृहं प्रति प्रस्थितः ॥ ६
स्वगृहं प्राप्य मेधावी दृष्ट्वा तां च पतिव्रताम् । सार्थवाहेन तेनापि मुमुदे वाऽन्तरात्मना ॥ ७
तया समागतं दृष्ट्वा भर्तारं धर्मकोविदम् । कृतं सुमङ्गलं कर्म भर्तुरागमने तदा ॥ ८
समाचष्टे स धर्मात्मा धर्मस्यापि विचेष्टितम् । समाकर्ण्य महाभागा भर्तुर्वाक्यं मुदावहम् ॥
धर्मवाक्यं प्रशस्याथ अनुमेने च तं तथा ॥ ९
अथासौ कृकलश्चापि तया सार्धं सुपुण्यकम् । चकार श्रद्धया श्राद्धं देवपूजां गृहे स्थितः ॥ १०
पितरो देवगन्धर्वा विमानैश्च समागताः । तुष्टुवुस्तौ महात्मानौ दंपती मुनयस्तथा ॥ ११
अहं चापि तथा ब्रह्मा देव्या युक्तो महेश्वरः । सर्वे देवाः सगन्धर्वास्तस्याः सत्येन तोषिताः १२
ऊचुस्तौ तु महात्मानौ धर्मज्ञौ सत्यपण्डितौ । भार्यया सह भद्रं ते वरं वरय सुव्रत ॥ १३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °व वाञ्छिता मू° । २ ङ. स्वभार्या । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °द्धिं तदा यान्ति यदा स्याद्गृहिणी गृ° । ४ क. ख. ग. च. झ. ट. ड. ढ. °पि स्वस्थानं प्राप्य बुद्धिमान् । त° । ५ छ. सुश्रद्धया ।

कुकल उवाच—
कस्य पुण्यस्य सङ्गेन तपसश्च सुरोत्तमाः । सभार्याय वरं दातुं भवन्तो हि समागताः ॥ १४
इन्द्र उवाच—
एषा सती महाभागा सुकला चारुमङ्गला । अस्याः सत्येन तुष्टाः स्म दातुकामा वरं तव ॥ १५
समासेन तु संप्रोक्तं सर्ववृत्तान्तमेव च । तस्याश्चरितमाहात्म्यं श्रुत्वा भर्ता स हर्षितः ॥ १६
तया सह स धर्मात्मा हर्षव्याकुललोचनः । ननाम देवताः सर्वा दण्डवच्च पुनः पुनः ॥ १७
यान्तु तुष्टिं महाभागास्त्रयो देवाः सनातनाः । अन्ये च ऋषयः पुण्याः कृपां कृत्वा ममोपरि १८
जन्मजन्मनि देवानां भक्तिमेवं करोम्यहम् । धर्मे सत्ये रतिः स्यान्मे भवतां हि प्रसादतः ॥ १९
पश्चाद्धि वैष्णवं लोकं सभार्यः सपितामहः । गन्तुमिच्छाम्यहं देवा यदि तुष्टा महौजसः ॥ २०
देवा ऊचुः—
एवमस्तु महाभाग सर्वं तव भविष्यति । सुकलेयं महापुण्या तव पत्नी यशस्विनी ॥ २१
विष्णुरुवाच—
इत्युक्त्वा पुष्पवृष्टिं तां तयोरुपरि भूपते । चक्रुर्जगुः पुण्यगीतं ललितं मधुरं ततः ॥ २२
गन्धर्वा गीततत्त्वज्ञा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । ततो देवाः सगन्धर्वाः स्वं स्वं स्थानं नृपोत्तम ॥ २३
वरं दत्त्वा प्रजग्मुस्ते स्तूयमानाः पतिव्रताम् । नारीतीर्थं समाख्यातमन्यत्किं प्रवदामि ते ॥ २४
एतत्ते सर्वमाख्यातं पुण्याख्यानमनुत्तमम् । यः शृणोति नरो राजन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५
श्रद्धया शृणुयान्नारी सुकलाख्यानमुत्तमम् । सौभाग्येन सुसत्येन पुत्रपौत्रैश्च युज्यते ॥ २६
मोदते धनधान्यैश्च सह भर्त्रा सुखी भवेत् । पतिव्रता भवेत्सा च जन्मजन्मनि नान्यथा ॥ २७
ब्राह्मणो वेदविद्भूयात्क्षत्रियो विजयी भवेत् । [*धनधान्यं भवेत्तस्य वैश्यगेहे न संशयः ॥ २८
धर्मज्ञो जायते राजन्सदाचारः सुखी भवेत् । शूद्रः सुखमवाप्नोति पुत्रपौत्रैः प्रवर्धते ॥
विपुला जायते लक्ष्मीर्धनधान्यैरलंकृतः] ॥ २९

† इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने सुकलाचरिते षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—५१२०

अथैकषष्टितमोऽध्यायः ।

वेन उवाच—
भार्यातीर्थं समाख्यातं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । पितृतीर्थं समाख्याहि पुत्राणां तारणं परम् ॥ १
विष्णुरुवाच—
कुरुक्षेत्रे महापुण्ये कुण्डलो नाम भूसुरः । सुकर्मा नाम सत्पुत्रः कुण्डलस्य महात्मनः ॥ २
गुरू तस्य महावृद्धौ धर्मज्ञौ शास्त्रकारिणौ । द्वावेतौ तौ महाप्राज्ञौ जरया परिपीडितौ ॥ ३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । † अत्र 'इति पद्मपुराणे चतुर्थखण्डः समाप्तः' इति ग. पुस्तके । 'इति चतुर्थखण्डः समाप्तः' इति घ. पुस्तके ।(भूमिखण्डस्याऽऽदिभागोऽयम्) एतदपि क्वचित्पुस्तके दृश्यते ।

---

१ ङ. वरत्रयम् । स° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड ढ. °नः । यदि तुष्टा म° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °स्त्रकोविदौ । द्वा° ।

तयोः शुश्रूषणं चक्रे भक्त्या च परया ततः । धर्मज्ञो भावसंयुक्तो ह्यहर्निशमरिंदम ॥ ४
तस्माद्वेदानधीते स पितुः शास्त्राण्यनेकशः । सर्वाचारपरो दान्तः सत्यवाग्ज्ञानवत्सलः ॥ ५
अङ्गसंवाहनं चक्रे गुर्वोश्च स्वयमेव सः । पादप्रक्षालनं चैव स्नानभोजनकां क्रियाम् ॥ ६
भक्त्या चैव स्वभावेन संततं तन्मयो भवेत् । मातापित्रोश्च राजेन्द्र उपचर्यां करोति सः ॥ ७

सूत उवाच—

तद्वर्तमानकाले तु बभूव नृपसत्तम । पिप्पलो नाम वै विप्रः कश्यपस्य कुलोद्भवः ॥ ८
धर्मकर्मा महाभाग जितात्मा जितविग्रहः । दमशौचशमोपेतः कामक्रोधविवर्जितः ॥ ९
दशारण्ये गतो धीमाज्ज्ञानशान्तिपरायणः । सर्वेन्द्रियाणि संयम्य तपस्तेपे महामनाः ॥ १०
तपःप्रभावतस्तस्य जन्तवो गतविग्रहाः । वसन्ति सुयुगे तत्र एकोदरगता इव ॥ ११
तत्तपस्तस्य मुनयो दृष्ट्वा विस्मयमाययुः । नेदृशं केनचित्तप्तं यथाऽसौ तप्यते मुनिः ॥ १२
देवाश्च इन्द्रप्रमुखाः परं विस्मयमाययुः । अहो अस्य तपस्तीव्रं शमश्चेन्द्रियसंयमः ॥ १३
निर्विकारो निरुद्वेगः कामक्रोधविवर्जितः । शीतवातातपसहो धराधर इव स्थितः ॥ १४
विषये विमुखो धीरो मनसोऽतीतसंग्रहः । न शृणोति यथा शब्दं कस्यचिद्विजसत्तमः ॥ १५
संस्थानं तादृशं गत्वा स्थित्वा एकाग्रमानसः । ब्रह्मध्यानमयो भूत्वा सानन्दमुखपङ्कजः ॥ १६
अश्मकाष्ठ इवात्यर्थं निश्चेष्टो गिरिवत्स्थितः । स्थाणुवद्दृश्यते चासौ सुस्थिरो धर्मवत्सलः॥ १७
तपःक्लिष्टशरीरोऽतिश्रद्धावाननसूयकः । एवं वर्षसहस्रैकं संजातं तस्य धीमतः ॥ १८
पिपीलिकाभिर्बह्वीभिः कृतं मृद्धारसंचयम् । तस्योपरि महाकायं वल्मीकानां च मन्दिरम् ॥ १९
वली(ल्मी)कोदरमध्यस्थो जडीभूत इव स्थितः । स एवं पिप्पलो विप्रस्तप्यते सुमहत्तपः ॥ २०
कृष्णसर्पैस्तु सर्वत्र वेष्टितो द्विजसत्तमः । तमुग्रतेजसं विप्रं दशन्ति स्म विषोल्बणाः ॥ २१
संप्राप्य गात्राणि विषं त्वचं तस्य न भेदयेत् । तेजसा तस्य विप्रस्य नागाः शान्तिमथाऽऽगमन्
तस्य कायात्समुद्भूता अर्चिषो दीप्ततेजसः । नानारूपाः सुबहुशो दृश्यन्ते च पृथक्पृथक् ॥ २३
यथा वह्नेः प्रदृश्यते तथैव च नृपोत्तम । यथा मेघोदरे सूर्यः प्रविष्टो भाति रश्मिभिः ॥
वल्मीकस्थस्तथा विप्रः [*पिप्पलो भाति तेजसा ॥ २४
सर्पा दंशन्ति विप्रं तं] सक्रोधा दशनैरपि । न भिन्दन्ति दंष्ट्राग्राश्चर्म भित्त्वा नृपोत्तम ॥ २५
[† एवं वर्षसहस्रैकं तप आचरतस्ततः । गतं च राजराजेन्द्र मुनेस्तस्य महात्मनः ॥ २६
त्रिकालं साध्यमानस्य लीलातपवधान्वितम् । गतं कालं महाराज पिप्पलस्य महात्मनः ॥ २७
तद्वच्च वायुभक्षं च कृतं तेन महात्मना]। त्रीणि वर्षसहस्राणि गतान्येवं च भूपते ॥ २८
तस्य मूर्ध्नि ततो देवैः पुष्पवृष्टिः कृता पुरा । ब्रह्मज्ञोऽसि महाभाग धर्मज्ञोऽसि न संशयः ॥
सर्वज्ञानमयोऽसि त्वं संजातः स्वेन कर्मणा ॥ २९

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः कं. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ. च. छ. झ. ञ. कृपया । २ क. घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ढ. दान्तो धर्मज्ञो ज्ञान॰ । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तद्ध्याने । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ढ. ॰वः । तपस्तेपे निराहारो जि॰ । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ढ. ॰तमत्सरः । द॰ । ६ ञ. दयाशौचदमोपेतः । ७ ञ. निराहारो । ८ ञ. ॰नपरो भू॰ । ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ॰तानि तस्य तप्यतः । त॰ ।

यं यं त्वं वाञ्छसे कामं तं तं प्राप्स्यसि नान्यथा । सर्वकाममयी सिद्धिः स्वत एव भविष्यति ॥
समाकर्ण्य ततो वाक्यं पिप्पलोऽपि महामनाः । प्रणम्य देवताः सर्वा भक्त्या नमितकन्धरः ॥ ३१
हर्षेण महताऽऽविष्टो देवान्प्रति उवाच ह । इदं चैव जगत्सर्वं मम वश्यं यथा भवेत् ॥ ३२
तथा कुरुध्वं भो देवा विद्याधरो भवाम्यहम् । एवमुक्त्वा स मेधावी विरराम नृपोत्तम ॥ ३३
एवमस्त्विति ते प्रोचुर्द्विजश्रेष्ठं सुरास्तदा । दत्त्वा वरं महाभाग जग्मुस्तस्मै महात्मने ॥ ३४
गतेषु तेषु देवेषु पिप्पलो द्विजसत्तमः । ब्रह्मण्यं साधयेन्नित्यं विश्ववश्यं प्रचिन्तयेत् ॥ ३५
तदाप्रभृति राजेन्द्र पिप्पलो द्विजसत्तमः । विद्याधरपदं लब्ध्वा कामगामी महीयते ॥ ३६
एवं स पिप्पलो विप्रो विद्याधरपदं गतः । संजातो देवलोकेशः सर्वविद्याविशारदः ॥ ३७
एकदा तु महातेजाः पिप्पलः परिचिन्तयेत् । विश्वं वश्यं भवेत्सर्वं मम दत्तो वरोत्तमः ॥ ३८
तदर्थं प्रत्ययं कर्तुमुद्यतो द्विजसत्तमः । यं यं चिन्तयते वश्यं तं तं हि वशमानयेत् ॥ ३९
एवं तत्प्रत्ययं ज्ञात्वा मनसा परिकल्पितम् । द्वितीयो नास्ति वै लोके मत्समः पुरुषोत्तमः ॥४०

सूत उवाच—

एवं हि चिन्तमानस्य पिप्पलस्य महात्मनः । ज्ञात्वा मानसिकं भावं सारसस्तमुवाच ह ॥ ४१
सरस्तीरगतो राजन्सुस्वरं व्यञ्जनान्वितम् । स्वनं सौष्ठवसंयुक्तमुक्तवान्पिप्पलं प्रति ॥ ४२
कस्मादुद्वहसे गर्वमेवं त्वं परमात्मकम् । सर्ववश्यात्मकीं सिद्धिं नाहं मन्ये तवैव हि ॥ ४३
वश्यावश्यमिदं कर्म अर्वाचीनं प्रशस्यते । पराचीनं न जानासि पिप्पल त्वं हि मूढधीः ॥ ४४
वर्षाणां तु सहस्राणि यावत्त्रीणि त्वया तपः । समाचीर्णं ततो गर्वं भवान्मूढ इहाऽऽगतः ॥ ४५
कुण्डलस्य सुतो धीरः सुकर्मा नाम यः सुधीः । वश्यावश्यं जगत्सर्वं तस्याऽऽसीच्छृणु सांप्रतम् ॥
अर्वाचीनं पराचीनं स वै जानाति बुद्धिमान् । लोके नास्ति महाज्ञानी तत्समः शृणु पिप्पल ॥
न दत्तं तेन वै दानं न ध्यानं परिचिन्तितम् । हुतयज्ञादिकं कर्म न कृतं तेन वै कदा ॥ ४८
न गतस्तीर्थयात्रायां सद्गुरूपासनं न च । नो कदा कृतवान्विप्र धर्मसेवार्थमुत्तमम् ॥ ४९
स्वच्छन्दचारी ज्ञानात्मा पितृमातृसुहृत्सदा । वेदाध्ययनसंपन्नः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ ५०
यादृशं तस्य वै ज्ञानं बालस्यापि सुकर्मणः । तादृशं नास्ति ते ज्ञानं वृथा त्वं गर्वमुद्वहेः ॥ ५१

पिप्पल उवाच—

को भवान्पक्षिरूपेण मामेवं परिकुत्सयेत् । कस्मान्निन्दसि मे ज्ञानं पराचीनं तु कीदृशम् ॥ ५२
तन्मे विस्तरतो ब्रूहि त्वयि ज्ञानं कथं भवेत् । अर्वाचीनगतिं सर्वां पराचीनस्य सांप्रतम् ॥ ५३
वद त्वमण्डजश्रेष्ठ ज्ञानपूर्वं सुविस्तरम् । किं वा ब्रह्मा च विष्णुश्च किं वा रुद्रो भविष्यसि॥५४

सारस उवाच—

नास्ति ते तपसो भावः फलं नास्ति श्रुतस्य वा । यत्त्वया परितप्तस्य तपसश्च फलं शृणु ॥५५
कुण्डलस्यापि पुत्रस्य बालस्यापि यथा गुणः । तथा ते नास्ति वै ज्ञानं पराचीनस्य तत्पदम्५६
ततो गत्वाऽपि पृच्छ त्वं मम रूपं द्विजोत्तम । स वदिष्यति धर्मात्मा सर्वज्ञानं तवैव हि ॥ ५७

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °र्ण्य महद्वाक्यं । २ ञ. °द्याधारो । ३ घ. ट. ङ. °त्यं वश्याव° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °लो नाम विद्याधरमहामतिः । सं° । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °त् । वश्याव° । ६ ङ. °नं तं स्वरसं° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. ज्ञानं ।

विष्णुरुवाच—

एवमाकर्ण्य तत्सर्वं सारसेन प्रभाषितम् । तं जगाम स वेगेन ब्रह्मात्मानं नृपोत्तमः ॥ ५८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्यान एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६३६०

अथ द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

कुण्डलस्याऽऽश्रमं गत्वा सत्यधर्मसमाकुलम् । [*सुकर्माणं ततो दृष्ट्वा पितृमातृपरायणम् ॥ १
शुश्रूषन्तं महात्मानं गुरू सत्यपराक्रमम् । महारूपं महातेजं महाज्ञानसमाकुलम्] ॥ २
मातापित्रोस्तु पादान्त उपविष्टं नृपोत्तम । महाभक्त्याऽन्वितं शान्तं सर्वज्ञानमहानिधिम् ॥ ३
कुण्डलस्यापि पुत्रेण सुकर्मणा महात्मना । आगतं पिप्पलं दृष्ट्वा द्वारदेशे महामतिम् ॥ ४
आसनात्तूर्णमुत्थाय अभ्युत्थानं कृतं पुनः । आगच्छस्व महाभाग विद्याधर महामते ॥ ५
आसनं पाद्यमर्घ्यं च ददौ तस्मै महात्मने । निर्विघ्नोऽसि म२हाप्राज्ञ कुशलेनापि वर्तसे ॥ ६
निरामयं च पप्रच्छ पिप्पलं च समागतम् । यस्मादागमनं तेऽत्र तत्सर्वं प्रवदाम्यहम् ॥ ७
वर्षाणां हि सहस्राणि यावत्त्रीणि त्वया तपः । तप्तमेव महाभाग सुरेभ्यः प्राप्तवान्वरम् ॥ ८
वश्यत्वं च त्वया प्राप्तं कामचारस्तथैव च । तेन मत्तो न जानासि गर्व उद्वहितस्त्वया ॥ ९
दृष्ट्वा ते चेष्टितं सर्वं सारसेन महात्मना । ममाभिधानं कथितं मम ज्ञानमनुत्तमम् ॥ १०

पिप्पल उवाच—

योऽप्यसौ सारसो विप्र सरित्तीरे प्रयुक्तवान् । सर्वज्ञानं वदेन्मां हि स च कः प्रभुरीश्वरः॥११

सुकर्मोवाच—

भवन्तमुक्तवान्यो वै सरित्तीरे तु सारसः । ब्रह्माणं तं महात्मानं विद्धि त्वं परमेश्वरम् ॥ १२
अन्यत्किं पृच्छसे विप्र ब्रूहि तच्च वदाम्यहम् ॥

विष्णुरुवाच—

एवमुक्तः स धर्मात्मा सुकर्माणमुवाच ह ॥ १३

पिप्पल उवाच—

त्वयि वश्यं जगत्सर्वमिति शुश्रुम भूतले । तन्मे त्वं कौतुकं विप्र प्रदर्शय प्रयत्नतः ॥ १४
पश्य कौतुकमेवात्र वश्यावश्यस्य कारणम् । तमुवाच स धर्मात्मा सुकर्मा पिप्पलं प्रति ॥ १५
अथ सस्मार वै देवान्सुकर्मा प्रत्ययाय वै । इन्द्राद्याँल्लोकपालांश्च देवांश्चाग्निपुरोगमान् ॥ १६
समागताः समाहूता नागविद्याधरास्तथा । सुकर्माणं ततः ४प्रोचुस्ते सर्वेऽपि समागताः ॥
कस्मात्स्मृतास्त्वया विप्र भवांस्तत्कारणं वद ॥ १७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °न दशारण्यं महाश्रमम् । घ. ट. ड. °न महात्मानं ददर्श ह । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. तेऽद्य । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °वाद्य त्वं । ४ क. ख. घ. ङ. झ. ट. ड. ढ. प्रोचुर्देवाश्चाग्निपुरोगमाः । कं ।

सुकर्मोवाच—

अयं मे ह्यतिथिः प्राप्तो विद्याधरो हि पिप्पलः । मामेवं भाषते प्राज्ञो विश्ववश्यस्य कारणम् १८
प्रत्ययार्थं समाहूता अस्यैव च महात्मनः । स्वं स्वं स्थानं प्रगच्छध्वमित्युवाच सुरान्प्रति ॥ १९
तमूचुस्ते ततो देवाः सुकर्माणं महामतिम् । अस्माकं दर्शनं विप्र विफलं नैव जायते ॥ २०
वरं वरय भद्रं ते मनसा यद्धि रोचते । तत्प्रदद्मो न संदेहस्त्वेवमूचुः सुरोत्तमाः ॥ २१
भक्त्या प्रणम्य तान्देवान्वरं ब्रूते द्विजोत्तमः । अचलां दत्त देवेन्द्रा सुभक्तिं भावसंयुताम् ॥
मातापित्रोश्च मे नित्यमेतद्वरमनुत्तमम् ॥ २२
[*पिता मे वैष्णवं लोकं प्रयात्वेतद्वरोत्तमम् । तद्वन्माता च देवेशा वरमन्यं न याचये ॥] २३

देवा ऊचुः—

पितृभक्तोऽसि विप्रेन्द्र सुभक्तिस्ते भवत्विह । सुकर्मञ्श्रूयतां वाक्यं प्रीत्या युक्ताः सदैव ते॥२४
एवमुक्त्वा गता देवाः स्वर्लोकं नृपनन्दन । सुकर्मणैवमाश्चर्यं तस्याग्रे परिदर्शितम् ॥ २५
दृष्टं तु पिप्पलेनापि कौतुकं महदद्भुतम् । तमुवाच स धर्मात्मा पिप्पलः कुण्डलात्मजम् ॥ २६
अर्वाचीनं त्विदं रूपं पराचीनं च कीदृशम् । प्रभावमुभयोश्चैव वदस्व वदतां वर ॥ २७

सुकर्मोवाच—

अर्वाचीनस्य रूपस्य लिङ्गमेव वदामि ते । येन लोकाः प्रमोह्यन्त इन्द्राद्याः सचराचराः ॥ २८
अयमेष जगन्नाथः सर्वगो व्यापकः परः । अस्य रूपं न दृष्टं हि केनाप्येव हि योगिना ॥ २९
श्रुतिरेव वदत्येवं न वक्तुं शक्यतेऽपि सः । अपादो ह्यकरोऽनासो ह्यकर्णो मुखवर्जितः ॥ ३०
सर्वं पश्यति वै कर्म कृतं त्रैलोक्यवासिनाम् । तेषामुक्तमकर्णश्च स शृणोति सुशान्तिदः ॥ ३१
गतिहीनो व्रजेत्सोऽपि सर्वत्र परिदृश्यते । पाणिहीनः पादहीनः कुरुते च प्रधावति ॥
सर्वत्र दृश्यते विश्वव्यापकः पादवर्जितः ॥ ३२
यं न पश्यन्ति देवेन्द्रा मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । स च पश्यति तान्सर्वान्सत्यासत्यपदे स्थितः ॥ ३३
व्यापकं विमलं सिद्धं[3] सिद्धिदं सर्वनायकम् । यं जानाति महायोगी व्यासो धर्मार्थकोविदः ॥३४
तेजोमूर्तिः स चाऽऽकाशमेकवर्णमनन्तकम् । व्यासश्चैव विजानाति मार्कण्डेयश्च तत्पदम् ॥ ३५
पराचीनं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकाग्रमानसः । यदाऽऽहृत्य स भूतात्मा स्वयमेव प्रजापतिः ॥ ३६
अप्सु शय्यां समाश्रित्य शेषभोगास्थितः प्रभुः । तमाश्रित्य स्वपित्येको बहुकालं जनार्दनः ॥ ३७
जलान्धकारसंतप्तो मार्कण्डेयो महामुनिः । स्थानमिच्छन्स योगात्मा निर्विण्णो भ्रमणेन सः ॥३८
भ्रममाणः स ददृशे शेषपर्यङ्कशायिनम् । सूर्यकोटिप्रतीकाशं दिव्याभरणभूषितम् ॥ ३९
दिव्यमाल्याम्बरधरं सर्वव्यापिनमीश्वरम् । योगनिद्रां[6] गतं कान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ४०
एका नारी महाकाया कृष्णाञ्जनचयोपमा । दंष्ट्राकरालवदना भीमरूपा द्विजोत्तम ॥ ४१
तयोक्तोऽसौ मुनिश्रेष्ठो मा भैरिति महामुनिः । पद्मपत्रं सुविस्तीर्णं पञ्चयोजनमायतम् ॥ ४२
तस्मिन्पत्रे महादेव्या मार्कण्डेयो महामुनिः । संनिवेश्य सुखेनापि नास्त्यत्र च भयं तव ॥ ४३
तामुवाच स योगीन्द्रः का त्वं भवसि भामिनि । [†पृष्टैवं मुनिना देवी सादरं प्राह भूसुर] ॥ ४४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † अ. पुस्तक एवेदम् ।

१ ड. °न्द्र भक्त्या ते संभ° । २ क. ख. च. सुसाक्षिकः । ङ. ससाक्षिकः । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °द्धं श्रुतिराख्याति निश्चितम् । ४ ट. दर्शनात्मकम् । ५ ङ. °नः । मायान्ध° । ६ अ. °निद्रा च तत्कान्ता श° । ७ अ. °धरा । एकाकिनी म° ।

नागभोगस्य पर्यङ्के यः शयीत स केशवः । अस्याहं वैष्णवी शक्तिः कालरात्रिरिह द्विज ॥ ४५
मामेवं विद्धि विप्रेन्द्र सर्वमायासमन्विताम् । महामाया पुराणेषु जगन्मोहाय कीर्तिता ॥ ४६
इत्युक्त्वा सा गता देवी अन्तर्धानं हि पिप्पल । तस्यां देव्यां गतायां तु मार्कण्डेयो ह्यपश्यत४७
तस्य नाभ्यां समुत्पन्नं पङ्कजं हाटकप्रभम् । तस्माज्जज्ञे महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४८
तस्माद्धि जज्ञिरे लोकाः सर्वे स्थावरजङ्गमाः । इन्द्राद्या लोकपालाश्च देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ ४९
[*अर्वाचीनं स्वरूपं तु दर्शितं हि मया नृप । अर्वाचीनः शरीरोऽयं पराचीनो निराश्रयः ५०
यदा स दर्शयेत्कायं कायरूपा भवन्ति ते]। अर्वाचीनास्ततः सर्वे ब्रह्माद्याः पिप्पलाखिलाः ५१
[†अर्वाचीना अमी लोका ये भवन्ति जगत्त्रये] । पराचीनः स विश्वात्मा यं प्रपश्यन्ति योगिनः
मोक्षरूपं परं स्थानं परब्रह्मस्वरूपकम् । अव्यक्तमक्षरं हंसं शुद्धं सिद्धिसमन्वितम् ॥ ५३
पराचीनस्य यद्वृत्तं विद्याधर तवाग्रतः । सर्वमेव समाख्यातमन्यत्किं ते वदाम्यहम् ॥ ५४

विद्याधर उवाच—

कस्मादेतन्महाज्ञानमुद्भूतं तव सुव्रत । अर्वाचीनगतिं विद्वान्पराचीनगतिं तथा ॥ ५५
त्रैलोक्यस्य परं ज्ञानं त्वय्येवं परिवर्तते । तपसो नैव पश्यामि परां निष्ठां हि सुव्रत ॥
स्वप्रभावं वदस्वैवं केन ज्ञानं तवाखिलम् ॥ ५६

सुकर्मोवाच—

एतदेव न जानामि न कृतं कायशोषणम् । यजनं याजनं धर्मं न ज्ञानं तीर्थसाधनम् ॥ ५७
न मया साधितं चान्यत्पुण्यं किंचित्सुकर्मजम् । स्फुटमेकं प्रजानामि पितृमातृप्रपूजनम् ॥ ५८
उभयोस्तु स्वहस्तेन मातापित्रोश्च पिप्पल । पादप्रक्षालनं पुण्यं स्वयमेव करोम्यहम् ॥ ५९
अङ्गसंवाहनं स्नानं भोजनादिकमेव च । त्रिकालोपासनं भीतः साधयामि दिने दिने ॥ ६०
पादोदकं तयोश्चैव मातापित्रोर्दिने दिने । भक्त्या भावेन विन्दामि पूजयामि स्वभावतः ॥ ६१
गुरू मे जीवमानौ तौ यावत्कालं हि पिप्पल । तावत्कालं तु मे लाभो ह्यतुलश्च प्रजायते ॥ ६२
त्रिकालं पूजयाम्येतौ भावशुद्धेन चेतसा । स्वच्छन्दलीलासंचारी वर्ताम्येवं हि पिप्पल ॥ ६३
किं मे चान्येन तपसा किं मे कायस्य शोषणैः । किं मे सुतीर्थयात्राभिरन्यैः पुण्यैश्च सांप्रतम् ॥
मखानामेव सर्वेषां यत्फलं प्राप्यते बुधैः । [*तत्फलं तु मया दृष्टं पितुः शुश्रूषणादपि ॥ ६५
मातुः शुश्रूषणं तद्वत्पुत्राणां गतिदायकम् । सर्वधर्मस्य सर्वस्वं सारभूतं जगत्त्रये ॥ ६६
पुत्रस्य जायते लोको मातुः शुश्रूषणादपि] । पितुः शुश्रूषणे तद्वमहत्पुण्यं प्रजायते ॥ ६७
तत्र गङ्गा गया तीर्थं तत्र पुष्करमेव च । यत्र माता पिता तिष्ठेत्पुत्रस्यापि न संशयः ॥ ६८
अन्यानि तत्र तीर्थानि पुण्यानि विविधानि च । भजन्ते तानि पुत्रस्य पितुः शुश्रूषणादपि॥ ६९
पितुः शुश्रूषणात्तस्य दानस्य तपसः फलम् । सत्पुत्रस्य भवेद्विप्र नान्यत्कर्म समाश्रयेत् ॥ ७०
पितुः शुश्रूषणात्पुण्यं पुत्रः प्राप्नोत्यनुत्तमम् । सुकर्मणस्तु सर्वत्र इह चैव परत्र च ॥ ७१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °रित्युच्यते । मा° । २ ख. विद्यात्परा° । ३ घ. ट. ड. °य्येव प° । ४ घ. ट. ड. °श्च तत्पर । पा° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °काले ध्यानसंलीनः सा° । ६ ख. ङ. च. छ. ढ. वन्दामि । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. द्विजैः ।

जीवमानौ गुरौ(रू) एतौ स्वमातापितरौ तथा । शुश्रूषते सुतो भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ७२
देवास्तस्यापि तुष्यन्ति ऋषयः पुण्यवत्सलाः । त्रयो लोकाश्च तुष्यन्ति पितुः शुश्रूषणादिह ॥७३
मातापित्रोस्तु यः पादौ नित्यं प्रक्षालयेत्सुतः । तस्य भागीरथीस्नानमहन्यहनि जायते ॥ ७४
पुण्यैर्मिष्टान्नपानैर्यः पितरं मातरं तथा । भक्त्या भोजयते नित्यं तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥ ७५
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं पुत्रस्य जायते । ताम्बूलैश्छादनैश्चैव पानैश्चाशनकैस्तथा ॥ ७६
भक्त्या चानेन पुण्येन गुरू येनाभिपूजितौ । सर्वज्ञानी भवेत्सोऽपि यशः कीर्तिमवाप्नुयात् ॥७७
मातरं पितरं दृष्ट्वा हर्षात्संभाषते सुतः । निधयस्तस्य संतुष्टा नित्यं गेहे वसन्ति च ॥
वेद्धाः सौहृदमायान्ति पुत्रस्य सुखदाः सदा ॥ ७८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थमाहात्म्ये द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६४४०

अथ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

सुकर्मोवाच—

[*तयोश्चापि द्विजश्रेष्ठ मातापित्रोश्च स्नातयोः । पुत्रस्यापि हि सर्वाङ्गे पतन्त्यम्बुकणा यदा ॥
सर्वतीर्थसमं स्नानं पुत्रस्यापि प्रजायते] ॥ १
पतितं क्षुधितं वृद्धमशक्तं सर्वकर्मसु । व्याधितं कुष्ठिनं तातं मातरं च तथाविधाम् ॥ २
उपाचरति यः पुत्रस्तस्य पुण्यं वदाम्यहम् । विष्णुस्तस्य प्रसन्नात्मा जायते नात्र संशयः ॥ ३
प्रयाति वैष्णवं लोकं यदप्राप्यं हि योगिभिः । पितरौ विकलौ दीनौ वृद्धौ दुःखितमानसौ ॥ ४
महागदेन संतप्तौ परित्यजति पापधीः । स पुत्रो नरकं याति दारुणं कृमिसंकुलम् ॥ ५
वृद्धाभ्यां यः समाहूतो गुरुभ्यामिह सांप्रतम् । न प्रयाति सुतो भूत्वा तस्य पापं वदाम्यहम् ॥ ६
विष्ठाशी जायते मूढोऽमेध्यभोजी न संशयः । यावज्जन्मसहस्रं तु पुनः श्वानोऽभिजायते ॥ ७
पुत्रगेहे स्थितौ मातापितरौ वृद्धकौ तथा । स्वयं ताभ्यां विना भुक्त्वा प्रथमं जायते घृणिः ॥ ८
मूत्रं विष्ठां च भुञ्जीत यावज्जन्मसहस्रकम् । कृष्णसर्पो भवेत्पापी यावज्जन्मशतत्रयम् ॥ ९
मातरं पितरं वृद्धमवज्ञाय प्रवर्तते । गृध्रोऽपि जायते दुष्टो जन्मकोटिशतैरपि ॥ १०
पितरौ कुत्सते पुत्रः कटुकैर्वचनैरपि । स च पापी भवेद्व्याघ्रः पश्चाद्दुःखी प्रजायते ॥ ११
मातरं पितरं पुत्रो न नमस्यति पापधीः । कुम्भीपाके वसेत्तावद्यावद्युगसहस्रकम् ॥ १२
नास्ति मातुः परं तीर्थं पुत्राणां च पितुस्तथा । नारायणसमावेताविह चैव परत्र च ॥ १३
तस्मादहं महाप्राज्ञ पितृदेवं प्रपूजये । मातरं च तथा नित्यं यथायोगं यथाहितम् ॥ १४
पितृमातृप्रसादेन संजातं ज्ञानमुत्तमम् । त्रैलोक्यं सकलं विप्र संप्राप्तं वश्यतां मम ॥ १५

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. भूत्वा । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. गावः । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. विकलं । ४ क. ङ. च. छ. ड. °ढो ग्रामघ्राणी न । ५ घ. °था । आत्मना भुज्यते तत्र प्रथमं मिष्टमेव तः । मू° । ६ छ. °ते । ग्राहोऽपि । ट. °ते । गर्भे विजा° । ड. °ते । ग्रहोऽपि । ७ घ. ट. पश्चाद्दुष्टः । ङ. परभक्षः । ङ. ढ. पश्चाद्दक्षः । ८ ङ. °था । तारणाय हि पापाच्च सेवेदत्र प°।

अर्वाचीनं परं ज्ञानं पितुश्चास्य प्रसादतः । पराचीनं च विप्रेन्द्र वासुदेवस्वरूपकम् ॥ १६
सर्वज्ञानं समुद्भूतं पितृमातृप्रसादतः । को न पूजयते विद्वान्पितरं मातरं तथा ॥ १७
साङ्गोपाङ्गैरधीतैस्तैः श्रुतिशास्त्रसमन्वितैः । वेदैरपि च किं विप्र पिता येन न पूजितः ॥ १८
माता न पूजिता येन तस्य वेदा निरर्थकाः । यज्ञैश्च तपसा विप्र किं दानैः किं च पूजनैः ॥ १९
प्रयाति तस्य वैफल्यं न माता येन पूजिता । न पिता पूजितो येन जीवमानो गृहे स्थितः ॥२०
एष पुत्रस्य वै धर्मस्तथा तीर्थं नरेष्विह । [*एष पुत्रस्य वै मोक्षस्तथा जन्म फलं शुभम्]॥
एष पुत्रस्य वै यज्ञो दानमेव न संशयः ॥ २१
पितरं पूजयेन्नित्यं भक्त्या भावेन तत्परः । तस्य ज्ञानं समस्तं स्याद्यदुक्तं पूर्वमेव हि ॥ २२
दानस्यापि फलं लब्धं तीर्थस्यापि न संशयः । यज्ञस्यापि फलं तेन येन माताऽप्युपासिता॥२३
पिता च येन वै भक्त्या नित्यमेवाप्युपासितः । तस्य सर्वा विप्र सिद्धा यज्ञाद्याः पुण्यदाः क्रियाः
एतदर्थे मया ज्ञातं धर्मशास्त्रं श्रुतं पुरा । पितृभक्तिपरो नित्यं भवेत्पुत्रो हि पिप्पल ॥
तुष्टे पितरि संप्राप्तो यदुराजः पुरा सुखम् ॥ २५
[* रुष्टे पितरि च प्राप्तं महत्पापं पुरा शृणु । गुरुणा पौरवेणापि पित्रा शप्तेन भूतले] ॥ २६
एवं ज्ञात्वा मया सम्यग्द्वावेतौ समुपासितौ । एतयोश्च प्रसादेन प्राप्तं फलमनुत्तमम् ॥ २७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६४६७

अथ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

पिप्पल उवाच—

पितुः प्रसादभावाद्वै यदुना सुखमुत्तमम् । कथं प्राप्तं सुभुक्तं च [*तन्मे विस्तरतो वद ॥ १
कस्मात्पापप्रभावं च] पुत्रेण तु द्विजोत्तम । तत्सर्वं विस्तरेणापि वद मे कुण्डलात्मज ॥ २

सुकर्मोवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि चरित्रं पापनाशनम् । नहुषस्य सुपुण्यस्य ययातेश्च महात्मनः ॥ ३
सोमवंशात्प्रसूतो वै नहुषो मेदिनीपतिः । दानधर्माननेकांश्च स चकारातुलानपि ॥ ४
शतं चैवाश्वमेधानामियाज नृपसत्तमः । वाजपेयशतं चापि अन्यान्यज्ञाननेकशः ॥ ५
आत्मपुण्यप्रभावेन ऐन्द्रं लोकमवाप सः । पुत्रं धर्मगुणोपेतं प्रजापालं विधाय सः ॥ ६
ययातिं सत्यसंपन्नं धर्मवीर्यं महामतिम् । ऐन्द्रं पदं गतो राजा यस्य पुत्रः परंतपः ॥ ७
ययातिः सत्यसंपन्नः प्रजा धर्मेण पालयेत् । [*स्वयमेव प्रपश्येद्यः प्रजाकर्माणि तान्यपि] ॥ ८
इयाज यज्ञान्धर्मात्मा श्रुत्वा धर्ममनुत्तमम् । यज्ञतीर्थादिकं सर्वं दानपुण्यं चकार सः ॥
राज्यं चकार मेधावी क्षत्रधर्मेण पालयन् ॥ ९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ङ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. झ. ट. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. घ. ङ. छ. झ. ट. ढ. °तः । वासुदेवस्य तस्यैव पराचीनं महामते । स° । २ म. सुभक्तेन पुत्रे° । ३ झ. पुनर्भुक्तं द्वि° । ङ. ढ. रुरुभुक्तं । ४ ढ. धर्माचार्यं । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °वी सत्यधर्मेण वै तदा । या° । ६ म. °न् । अशीतिश्च स° ।

यावदशीतिसहस्राणि वर्षाणि नृपनन्दनः । [*तावत्कालं गतं तत्र ययातेस्तु महात्मनः] ॥ १०
तस्य पुत्राश्च चत्वारस्तद्वीर्यबलविक्रमाः । तेषां नामानि वक्ष्यामि शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ११
तस्याऽऽसीज्ज्येष्ठपुत्रस्तु रुरुर्नाम महाबलः । पुरुर्नाम द्वितीयोऽभूत्तृतीयः कुरुरेव च ॥
यदुश्चापि स धर्मात्मा चतुर्थो नृपनन्दन ॥ १२
[† एवं चत्वारः पुत्राश्च ययातेस्तु महात्मनः] । तेजसा पौरुषेणापि पितृतुल्यपराक्रमाः ॥ १३
एवं राज्यं कृतं तेन धर्मेणापि ययातिना । यशः कीर्तिश्च तस्यापि त्रैलोक्ये प्रचुराऽभवत् ॥ १४

विष्णुरुवाच—

एकदा तु द्विजश्रेष्ठो नारदो ब्रह्मनन्दनः । इन्द्रलोकं गतो द्रष्टुं देवदेवं पुरंदरम् ॥ १५
सहस्राक्षस्ततोऽपश्यद्धुताशनसमप्रभम् । देवो विप्रं समायान्तं सर्वज्ञं ज्ञानपण्डितम् ॥ १६
पूजितं मधुपर्काद्यैर्भक्त्या नमितकन्धरः । निवेश्य स्वासने पुण्ये तं पप्रच्छ महामुनिम् ॥ १७

इन्द्र उवाच—

कस्मादागमनं लोकात्किमर्थमिह चाऽऽगतः । किं तेऽद्य सुप्रियं विप्र करोम्यथ महामते ॥ १८

नारद उवाच—

देवराज कृतं सर्वं भक्त्या यच्च प्रभाषितम् । संतुष्टोऽस्मि महाप्राज्ञ प्रश्नोत्तरं वदाम्यहम् ॥ १९
महीलोकात्तु संप्राप्तः सांप्रतं तव मन्दिरम् । त्वामन्वेष्टुं समायातो दृष्ट्वा नाहुषमुत्तमम् ॥ २०

इन्द्र उवाच—

सत्यधर्मेण को राजा प्रजाः पालयते सदा । सर्वधर्मसमायुक्तः श्रुतवाञ्ज्ञानवान्गुणी ॥ २१
पृथिव्यामस्ति को राजा देवज्ञो ब्राह्मणप्रियः । ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो दाता यज्वा सुभक्तिमान् ॥ २२

नारद उवाच—

एभिर्गुणैस्तु संयुक्तो नहुषस्याऽऽत्मजो बली । यस्य सत्येन वीर्येण सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः २३
भवादृशो हि भूर्लोके ययातिर्नहुषात्मजः । भवान्स्वर्गे स चैवास्ति भूतले भूतिवर्धनः ॥ २४
पितुः श्रेष्ठो महाराज ह्यश्वमेधशतं तथा । वाजपेयशतं चक्रे ययातिः पृथिवीपतिः ॥ २५
दत्तान्यनेकरूपाणि दानानि तेन भक्तितः । गवां लक्षसहस्राणि तथा कोटिशतानि च ॥ २६
कोटिहोमांश्चकाराथ लक्षहोमांस्तथैव च । भूमिदानादिकं दानं ब्राह्मणेभ्योऽददाच्च सः ॥ २७
साङ्गोपाङ्गः स्वरूपो हि धर्मस्तेनैव पालितः । एवंगुणैः समायुक्तो ययातिर्नाहुषो भुवि ॥ २८
वर्षाणां तु सहस्राणि ह्यशीतिर्नृपनन्दनः । राज्यं चकार सत्येन यथाविप्र भवानिव ॥ २९

सुकर्मोवाच—

एवमाकर्ण्य देवेन्द्रो नारदाच्च मुनीश्वरात् । समालोच्य स मेधावी संभीतो धर्मपालनात् ॥ ३०
शतयज्ञप्रभावेन नहुषेण पुरा मम । ऐन्द्रं पदं गृहीतं च देवराजोऽभवत्तदा ॥
शचीबुद्धिप्रभावेन पदभ्रष्टो व्यजायत ॥ ३१
तादृशोऽयं महाराजः पितृतुल्यपराक्रमः । लक्ष्यते नात्र संदेहः पदमैन्द्रमवाप्स्यति ॥ ३२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. पुस्तकस्थः । † एतच्चि ह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः ।

१ अ. °स्तु तुर्वसुर्वै म° । २ अ. °लः । अनुर्ना° । ३ ङ. झ. ढ. महामुने । ४ घ. ङ. छ. झ. ट. ढ. °म् । सत्यलो° । ५ ङ. ढ. वेदज्ञो । ६ ङ. प्रतापिताः । ७ ङ. °णि पुण्यानि विविधानि च । ग° । ८ घ. ङ. छ. झ. ट. ड. ढ. °वत्पुरा । श° ।

[*येन केनाप्युपायेन तं भूपं दिवमानये]। इत्येवं चिन्तयामास तस्माद्भीतः सुरेश्वरः ॥ ३३
[† भूपालस्य नृपश्रेष्ठययातेः स महद्भयात्]। तमानेतुं ततो दूतं प्रेषयामास देवराट् ॥ ३४
नाहुषाय विमानं तु सर्वज्ञानसमन्वितः। सारथिं मातलिं चैव विमानेन समन्वितम् ॥ ३५
गतो हि मातलिस्तत्र यत्रासौ नहुषात्मजः। प्रहितः सुरराजेन आनेतुं तं महामतिम् ॥ ३६
सभायां वर्तमानस्तु यथाचेन्द्रः प्रभासते। तथा ययातिर्धर्मात्मा स्वसभायां विराजते ॥ ३७
तमुवाच महात्मानं राजानं सत्यभूषणम्। सारथिर्देवराजस्य शृणु राजन्वचो मम ॥ ३८
प्रहितो देवराजेन सकाशं तव सांप्रतम्। यद्ब्रूते देवराजस्तु तत्सर्वं सुमनाः कुरु ॥ ३९
आगन्तव्यं त्वयाऽद्यैव ऐन्द्रं लोकं हि नान्यथा। पुत्रे राज्यं विसृज्यैव कृत्वा चान्तेष्टिमात्मनः ॥
इलो राजा महातेजा वसते नहुषात्मज। पुरूरवा महाबाहो विप्रचित्तिः प्रतापवान् ॥ ४१
शिबिर्वसति तत्रैव मनुरिक्ष्वाकुसत्तमः। सगरो नाम मेधावी नहुषश्च पिता तव ॥ ४२
कृतवीर्यः कृतघ्नश्च शंतनुश्च महामनाः। भरतो युवनाश्वश्च कार्तवीर्यो नरेश्वरः ॥
यज्ञानाहृत्य बहुधा मोदन्ते दिवि भूभृतः ॥ ४३
अन्ये ये चापि राजानो यज्वानः सुमहाबलाः। सेव्यन्ते दिवि चेन्द्रेण मोदन्ते च स्वकर्मणा ४४
त्वं पुनः सर्वधर्मेषु संस्थितः सांप्रतं भुवि। शक्रेण सह मोदस्व स्वर्गलोके महीपते ॥ ४५

ययातिरुवाच—

किं मया तत्कृतं कर्म येन प्रार्थयते भवान्। इन्द्रस्य देवराजस्य तत्सर्वं मे वदस्व ह ॥ ४६

मातलिरुवाच—

यावच्छतसहस्राणि वर्षाणि नृपनन्दन। दानयज्ञादिकं कर्म त्वयैव परिसाधितम् ॥ ४७
दिवं गच्छ महाराज कर्मणा तेन सांप्रतम्। सख्यं च देवराजेन गत्वा कुरु महामते ॥ ४८
पञ्चात्मकशरीरस्य भूमौ त्यागं कुरुष्व हि। दिव्यं रूपं समास्थाय भुङ्क्ष्व भोगान्मनोरमान् ॥
यथा यथा कृता भूमौ यज्ञा दानं तपश्च ते। तथा तथा स्वर्गभोगाः प्रार्थयन्ते नरेश्वर ॥ ५०

ययातिरुवाच—

येन कायेन सिध्येत सुकृतं दुष्कृतं भुवि। मातले तत्कथं त्यज्य गच्छेल्लोकमुपार्जितम् ॥ ५१

मातलिरुवाच—

यत्रैवोपार्जितं कार्यं पञ्चात्मकं मृतं नृप। तत्रैव तत्परित्यज्य दिव्येनैव व्रजन्ति ते ॥ ५२
ईश्वरा मानवाः सर्वे पापपुण्यप्रसाधकाः। तेऽपि कायं परित्यज्य अधः स्वर्गं व्रजन्ति च ॥ ५३

ययातिरुवाच—

पञ्चात्मकेन कायेन सुकृतं दुष्कृतं नराः। उत्पाद्यैव प्रयान्त्येव अन्यद्रूपं च मातले ॥ ५४
को विशेषो हि धर्मज्ञ भूमौ कायं परित्यजेत्। पापपुण्यप्रभावाद्धि कायस्य पतनं भवेत् ॥ ५५

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः। † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. छ. ट. पुस्तकस्थः।

१ घ. ज. ट. ड. प्राणवायुं। २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. सर्वकामसमन्वितम्। ट. सर्वक्रमसमन्वितम्। ३ छ. ड. °त्यभाष°। ४ ड. संतुष्टा। घ. ट. मरुतः। ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °लाः। सर्वे ते दि°। ट. °लाः। वसन्ति दि°। ६ क. ख. घ. च. झ. ट. ड. °र्वधर्मज्ञः सर्वधर्मेषु संस्थितः। श°। ङ. छ. ढ. °र्वकर्मज्ञः सर्वधर्मेषु सुसंस्थितः। श°। ७ ड. °वद-शीतिस°। ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °त्मकमिदं नृ°। ९ ङ. ढ. °ज्य ह्यत ऊर्ध्वं व्र° । १० क. ख. च. छ. झ. अध-ऊर्ध्वं च।

दृष्टान्तो दृश्यते सूत प्रत्यहं मर्त्यमण्डले । विशे[2]षं नैव पश्यामि धर्मपुण्यस्य चाधिकम् ॥ ५६
सत्यधर्मादिकं पुण्यं येन कायेन मानवः । सं[3]मर्जयति वै मर्त्यस्तं कस्माद्विप्रसर्जयेत् ॥ ५७
आत्मा कायश्च द्वावेतौ मित्ररूपावुभावपि । कायं मित्रं परित्यज्य आत्मा याति[4] सुनिश्चितम् ५८

मातलिरुवाच—

सत्यमुक्तं त्वया राजन्कायं त्यक्त्वा प्रयाति सः । संबन्धो नास्ति तेनापि समं कायेन चाऽऽत्मनः
यस्मात्पञ्चस्वरूपोऽयं संधिजर्जरितस्तदा । जरया पीड्यमानस्तु स जीवं त्यक्तुमिच्छति ॥ ६०
जरादोषप्रभग्ने च तत्र स्थातुं स नेच्छति । आकुलव्याकुलो भूत्वा जीवं त्यक्त्वा प्रयाति सः६१
सत्येन धर्मपुण्यैश्च दानैर्नियमसंयमैः । अश्वमेधादिभिर्यज्ञैस्तीर्थैः संयमनैस्तथा ॥ ६२
सुकृतैश्चैव पुण्यैश्च जरा नैव प्रबाधते । पातकैश्च महाराज पचते कायमेव सा ॥ ६३

ययातिरुवाच—

कस्माज्जरा समुत्पन्ना कस्मात्कायं प्रपीडयेत् । मम विस्तरतः सूत वक्तुमर्हसि सत्तम ॥ ६४

मातलिरुवाच—

हन्त ते वर्णयिष्यामि जरायाः परिकारणम् । यस्माच्चैवं समुद्भूता कायमध्ये नृपोत्तम ॥ ६५
पञ्चभूतात्मकः कायो विषयैः पञ्चभिर्वृतः । यमात्मा त्यजते राजन्स कायः परिधक्ष्यते ॥ ६६
वह्निना दीप्यमानस्तु सरसः प्रज्वलेन्नृप । तस्माद्विजायते धूमो धूमान्मेघश्च जायते ॥ ६७
मेघात्प्रवर्तते चाम्भस्ततः पृथ्वी प्रजायते । ऊर्ध्वमायाति सा पृथ्वी यथा नारी रजस्वला ॥६८
तस्मात्प्रजायते गन्धो गन्धाद्रसो नृपोत्तम । रसात्प्रभवते चान्नमन्नाच्छुक्रं न संशयः ॥ ६९
शुक्राद्धि जायते कायः कुरूपः काय एव च । यथा पृथ्वी सृजेद्गन्धान्रसैश्चरति भू[6]तले ॥ ७०
तथा कायश्चरेन्नित्यं रसाधारो हि सर्वशः । गन्धश्च जायते तस्माद्गधाद्रसो भवेत्पुनः ॥ ७१
तस्माज्जज्ञे महावह्निर्दृष्टान्तं पश्य भूपते । यथा काष्ठाद्भवेद्वह्निः पुनः काष्ठं प्रकाशयेत् ॥ ७२
कायमध्ये रसादग्निस्तद्वदेव प्रजायते । तत्र संचरते नित्यं कायं पुष्णाति भूपते ॥ ७३
यावद्रसस्य चाऽऽधिक्यं तावज्जीवः प्रशान्तिमान् । चरित्वा तादृशं वह्निः क्षुधारूपेण वर्तते॥७४
अन्नमिच्छत्यसौ तीव्रः पयसा च समन्वितम् । प्रदा(धा)नं लभते चान्नमुदकं चापि भूपते ॥७५
शोणितं चरते वह्निस्तद्वद्वीर्यं न संशयः । यक्ष्मरोगो भवेत्तस्मात्सर्वकायप्रणाशकः ॥ ७६
रसाधिक्यं भवेद्राजन्नथ वह्निः प्रशाम्यति । रसेन पीड्यमानस्तु ज्वररूपोऽभिजायते ॥ ७७
ग्रीवापृष्ठं कटिं पायुं सर्वास्वेव तु संधिषु । आरुध्य तिष्ठते वह्निः काये वह्निः प्रवर्तते ॥ ७८
तस्याऽऽधिक्यं चरेन्नित्यं कायं पुष्णाति संमतः । रसस्तु वृद्धिमायाति बलरूपो भवेत्तदा ॥ ७९
अतिरिक्तो बलेनैव वीर्यान्मर्माणि चालयेत् । तेनैव जायते कामः शोषवान्पुरुषो भवेत् ॥ ८०
स कामाग्निः समाख्यातो बलनाशकरो नृप । मैथुनस्य प्रसङ्गेन विनाशत्वं कलेवरे ॥ ८१
नारीणां संश्रयेत्पाणी पीडितः कामवह्निना । मैथुनस्य प्रसङ्गेन मूर्छते मर्म कृन्तति ॥ ८२
तेजोहीनो भवेत्कायो बलहीनश्च जायते ॥ ८३
बलहीनो यदा स्याद्वै दुर्बलो वह्निने[8]रितः । [*स वह्निः प्रचरेत्कायः(ये) शोणितं शुक्रमेव च ८४

* क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थमेतत् ।

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. प्रत्यक्षं । २ ङ. ढ. °मि पापपु° । ३ घ. ट. स सर्जति ततो म° । ४ क. ख. घ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °ति स निश्चितः । मा° । ङ. ढ. °ति सुनिश्चितः । मा° । ५ छ. प्रजायते । ६ ड. भूपते । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °मः शल्यरूपो भवेन्नृप । स । ८ क. ख. च. छ. झ. °ह्निपीडितः ।

शुक्रशोणितयोर्नाशाच्छून्यदेहो विजायते । अतीव जायते वायुः प्रचण्डो दारुणाकृतिः ॥
विवर्णो दुःखसंतप्तः शून्यबुद्धिस्ततो भवेत्] ॥ ८५
दृष्टा श्रुता च या नारी तच्चित्तो भ्रमते सदा । तृप्तिर्न जायते काये [*लोलुपे चित्तवर्मनि॥८६
विरूपश्च सुरूपश्च ध्यानान्मध्ये प्रजायते । बलहीनो यदा कामी मांसशोणितसंक्षयात् ॥ ८७
पलितं जायते] काये नाशिते कामवह्निना । तस्मात्संजायते कामी वृद्धो भूत्वा दिने दिने ॥८८
सुरते चिन्तते नारीं यथा वार्धुषिको नरः । तथा तथा भवेद्धानिस्तेजसोऽस्य नरेश्वर ॥ ८९
तस्मात्प्रजायते कामो नाशरूपो न संशयः । प्राणिनां कालरूपेण ज्वरो भवति दारुणः ॥ ९०
स्थावरा जङ्गमाः सर्वे ज्वरेण परिपीडिताः । नाशमायान्ति ते सर्वे बहुपीडाप्रपीडिताः ॥ ९१
अनेन विधिना जीर्णमन्यत्किं ते वदाम्यहम् । एवमुक्तो महाप्राज्ञो मातलिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थकथने चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६५२९

अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

ययातिरुवाच—
धर्मस्य रक्षकः कायो मातले आत्मना सह । नाकमेष न प्रयाति तन्मे त्वं कारणं वद ॥ १
मातलिरुवाच—
पञ्चानामपि भूतानां संगतिर्नास्ति भूपते । आत्मना सह भद्रं ते संगत्या नैव वर्तते ॥ २
सर्वेषां नात्र संघातः कायग्रामे प्रवर्तते । जरया पीडिताः सर्वे स्वं स्वं स्थानं प्रयान्ति ते ॥ ३
रसाधिका स्यात्पृथिवी सा राजन्परिकथ्यते । रसैः क्लिन्ना ततः पृथ्वी मृदुत्वं याति भूपते ॥४
भिद्यते पिपीलिकाभिर्मूषिकाभिस्तथैव सा । छिद्राण्येव प्रजायन्ते वल्मीकाश्च महोदराः ॥ ५
तद्वत्काये प्रजायन्ते गण्डमाला विचर्चिकाः । क्रिमिभिर्भिद्यमानश्च काय एष [† नरोत्तम ॥ ६
गुल्मास्तत्र प्रजायन्ते सद्यःपीडाकरास्तदा । एभिर्दोषैः समायुक्तः कायोऽयं नहुषात्मज ॥ ७
कथं प्राणसमायोगाद्दिवं याति] नरेश्वरः । काये पार्थिवभागोऽयं समानार्थः प्रतिष्ठितः ॥ ८
न कायः स्वर्गमायाति यथा पृथ्वी तथा स्थितः । एवं ते सर्वमाख्यातं दोषो वै पार्थिवस्य हि ॥ ९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थकथने पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६५६८

अथ षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

ययातिरुवाच—
पापाच्च पतते कायो धर्माच्च शृणु मातले । विशेषं नैव पश्यामि पुण्यस्यापि महीतले ॥ १

---

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थमेतत् । † एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो घ. ट. ङ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. विषण्णो । २ क. ङ. ट. ढ. कत्रयो । ३ ङ. °ने । स्मरते चिन्तितां ना° । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °नां क्षयरू° । ५ ङ. °र्वे कामपीडासुदुःखिताः । ६ ङ. झ. ढ. °ह वर्तन्ते संगत्या नैव पञ्च ते । ७ क. ख. ङ. च. झ. ढ. तत्र । ट. चात्र । ८ ग. घ. छ. ज. झ. ड. ढ. °मे न व° । ९ ङ. कायः । १० क. ख. च. प्रकल्पितः ।

पुनः प्रजायते कायो यथा हि पतनं पुरा । कथमुत्पद्यते देहस्तन्मे त्वं कारणं वद ॥ २

मातलिरुवाच—

अथ नारकिणां पुंसामधर्मादेव केवलात् । क्षणमात्रेण भूतेभ्यः शरीरमुपजायते ॥ ३
तद्वद्धर्मेण चैकेन देवानामौपपादिकम् । सद्यः प्रजायते दिव्यं शरीरं भूतसारतः ॥ ४
कर्मणा व्यतिमिश्रेण यच्छरीरं महात्मनाम् । तद्रूपपरिमाणेन विज्ञेयं हि चतुर्विधम् ॥ ५
उद्भिज्जाः स्थावरा ज्ञेयास्तृणगुल्मादिरूपिणः । कृमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः ॥ ६
अण्डजाः पक्षिणः सर्वे नक्रा मत्स्याश्च भूपते । जरायुजाश्च विज्ञेया मानुषाः सचतुष्पदाः ॥ ७
तत्र सिक्ता जलैर्भूमिरन्न ऊष्माऽभिजायते । वायुना धम्यमाना च क्षेत्रे बीजं प्रवर्तते ॥ ८
यथा तप्तानि बीजानि संसिक्तान्यम्भसा पुनः । ऊष्मणा च मृदुत्वं च मूलभावं प्रयाति च ॥ ९
तन्मूलादङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरात्पर्णसंभवः । पर्णान्नालं ततः काण्डं तत्काण्डात्प्रभवः पुनः ॥ १०
प्रभवाच्च भवेत्क्षीरं क्षीरात्तण्डुलसंभवः । तण्डुलाच्च ततः पक्वात्सृजन्त्यौषधयस्तदा ॥ ११
यवाद्याः शालिसंपूर्वाः श्रेष्ठास्तत्र दश स्मृताः । ओषध्यः फलसारा याः शेषाः शुद्धाः प्रकीर्तिताः
एतास्तृणा मर्दिताश्च मुनिभिः पूर्वसंस्कृताः । शूर्पोलूखलपात्राद्यैः स्थालिकोदकवह्निभिः ॥ १३
षड्विधा हि स्वभेदेन परिणामं व्रजन्ति ताः । अन्योन्यरससंयोगादनेकस्वादतां गताः ॥ १४
भक्ष्यं भोज्यं पेयलेह्यं चोष्यं खाद्यं च भूपते । तासां भेदाः षडङ्गाश्च मधुराद्याश्च षड्गुणाः ॥ १५
तदन्नं पिण्डकवलैर्ग्रासैर्भुक्तं च देहिभिः । अन्तःस्थूलाशये सर्वप्राणान्स्थापयति क्रमात् ॥ १६
अपक्वभुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा । संप्रविश्यान्नमध्ये तु पक्वं कृत्वा पृथग्गुणम् ॥ १७
अग्नेर्मूर्ध्नि जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः कोष्ठाग्निं धमते शनैः ॥ १८
वायुना धम्यमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । तदन्नमुष्णयोगेन समन्तात्पच्यते पुनः ॥ १९
द्विधा भवति तत्पक्वं कीटं चापि पृथग्रसम् । मलैर्द्वादशभिः कीटं भिन्नदेहाद्बहिर्व्रजेत् ॥ २०
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वादन्तोष्ठप्रजननं गुदम् । मलान्स्रवेत्कप(फ)स्वेदो(दौ) विण्मूत्रं द्वादश स्मृताः ॥
ताभ्यां वै प्रतिबद्धाश्च सर्वा नाड्यः समन्ततः । तासां मुखे ततः सूक्ष्मं प्राणः स्थापयते रसम् ॥
रसेन तेन नाडीस्ताः प्राणः पूरयते पुनः । संतर्पयन्ति ता नाड्यः पूर्णा देहं समन्ततः ॥ २३
ततः स नाडीमध्यस्थः श(शा)रीरेणोष्मणा रसः । पच्यते पच्यमानस्य भवेत्पाकद्वयं पुनः ॥ २४
त्वङ्मांसास्थि मज्जा मेदो रुधिरं च प्रजायते । रक्ताल्लोमानि मांसं च केशाः स्नायुश्च मांसतः ॥
स्नायोर्मज्जा तथाऽस्थीनि वसा मज्जास्थिसंभवा । मज्जाकारेण वै कल्पं शुक्रं च प्रसवात्मकम् ॥
इति द्वादश अन्नस्य परिणामाः प्रकीर्तिताः । शुक्रेऽन्नस्य परीणामः शुक्राद्देहस्य संभवः ॥ २७
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम् । तदा तद्वायुना स्पृष्टं स्त्रीरक्तमेकतां नयेत् ॥ २८
विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः कारणसंयुतः । नित्यं प्रविशते योनिं कर्मभिः स्वैर्विचालितः ॥ २९

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °न्मे विस्तरतो व° । २ ङ. °त् । लक्ष्यमा° । ३ म. °पादुक° । ४ क. ख. घ ङ. च. छ. झ. ट. ड. तद्भूतप° । ५ ङ. नाभिदे° । ६ ङ. °था तु कामिनीयोनिः संसिक्ता रेतसा । ७ म. ऊष्मतां । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °लिपर्यन्ताः श्रे° । ९ क. ख. ङ. च. छ झ. ढ. श्रेष्ठाः सप्तद° । १० क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °एता लूना म° । ट. एताः पुनर्मर्दि° । ११ घ. ज. ट. ड. °ज्यं च पेयं च लेह्यं चोष्यं च पिच्छलम् । ता° । १२ ग. सर्वे प्रा° । १३ म. °रं परायुः । १४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °क्वं पृथक्कीटं पृ° । १५ घ. ङ. °न्तोच्छिष्टमलं गु° । १६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ° °ताः । हृत्पार्श्वे प्र° । १७ क. ख. म. छ. झ. नखा । घ. ज. ट, ड. ततो ।

शुक्रं च रक्तमेकस्थमेकाहात्कललं भवेत् । पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदत्वं ततो व्रजेत् ॥ ३०
भवते मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः । ग्रीवा शिरश्च स्कन्धश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् ॥ ३१
पाणी पादौ तथा पार्श्वौ कटिर्गात्रं तथैव च । मासद्वयेन सर्वाणि क्रमशः संभवन्ति च ॥ ३२
[*त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते शतशोऽङ्कुरसंभवाः । मासैश्चतुर्भिर्जायते अङ्गुल्यादि यथाक्रमम्]॥३३
मुखं नासा च कर्णौ च मासैर्जायन्ति पञ्चभिः । दन्तपङ्क्तिस्तथा जिह्वा जायते च ततः पुनः ३४
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरे पुनः । पायुर्मेण्ढ्रमुपस्थं च शिश्नश्चाप्युपजायते ॥ ३५
संधयो ये च गात्रेषु मासैर्जायन्ति सप्तभिः ॥ ३६
प्रत्यङ्गमङ्गं संपूर्णं शिरः केशसमन्वितम् । विभक्तावयवं स्पष्टं पुनर्मासाष्टमेव(?) च ॥ ३७
पञ्चात्मकसमायुक्तः परिपक्वशरीरकः । मातुराहारवीर्येण षड्विधेन रसेन च ॥
नाभिसूत्रनिबद्धेन वर्धते स दिने दिने ॥ ३८
ततः स्मृतिं लभेज्जीवः संपूर्णेऽस्मिञ्शरीरके । दुःखं सुखं विजानाति निद्रासुप्तं पुराकृतम् ॥३९
मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः । नानायोनिसहस्राणि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ ४०
अधुना जातमात्रोऽहं प्राप्तसंस्कार एव च । ततः श्रेयः करिष्यामि येन गर्भे न संभवः ॥ ४१
गर्भस्थश्चिन्तयत्येवमहं गर्भाद्विनिःसृतः । अध्येष्यामि परं ज्ञानं संसारविनिवर्तकम् ॥ ४२
अवश्यं गर्भदुःखेन महता परिपीडितः । जीवः कर्मवशादास्ते मोक्षोपायं विचिन्तयन् ॥ ४३
यथा गिरिगुहाक्रान्तः कश्चिद्दुःखेन तिष्ठति । तथा जरायुणा देही दुःखं तिष्ठति दुःखितः ॥४४
पतितः सागरे यद्वद्दुःखमास्ते समाकुलः । गर्भोदकेन सिक्ताङ्गस्तथाऽऽस्ते व्याकुलात्मकः ॥ ४५
लोहकुम्भे यथा न्यस्तः पच्यते कश्चिदग्निना । गर्भकुम्भे तथा क्षिप्तः पच्यते जठराग्निना ॥ ४६
सूचीभिरग्निवर्णाभिर्दुर्भिन्नस्य निरन्तरम् । यद्दुःखं जायते तस्य तद्गर्भेऽष्टगुणं भवेत् ॥ ४७
गर्भवासात्परं वासं कष्टं नैवास्ति कुत्रचित् । देहिनां दुःखमतुलं सुघोरमपि संकटम् ॥ ४८
इत्येतद्गर्भदुःखं हि प्राणिनां परिकीर्तितम् । चरस्थिराणां सर्वेषामात्मगर्भानुरूपतः ॥ ४९
गर्भात्कोटिगुणं पीडां यातुर्जन्मनि पीडनात् । संमूर्छितस्य जायेत जायमानस्य देहिनः ॥ ५०
इक्षुवत्पीड्यमानस्य पापमुद्गरकेण च । गर्भान्निष्क्रममाणस्य प्रबलैः सूतिवायुभिः ॥
जायते सुमहद्दुःखं परित्राणं न विदन्ति ॥ ५१
यन्त्रेण पीड्यमानाः स्युर्निःसारांश्च यथेक्षवः । तथा शरीरं योनिस्थं पात्यते यन्त्रपीडनात् ॥ ५२
अस्थिमद्वर्तुलाकारं स्नायुबन्धनवेष्टितम् । रक्तमांसवसाक्लिष्टं विण्मूत्रद्रव्यभाजनम् ॥ ५३
केशलोमनखच्छन्नं रोगायतनमुत्तमम् । वदनैकमहाद्वारं गवाक्षाष्टकभूषितम् ॥ ५४
ओष्ठद्वयकपाटं तु दन्तजिह्वागलान्वितम् । नाडीस्वेदप्रवाहं च कफपित्तपरिप्लुतम् ॥ ५५
[†जराशोकसमाविष्टं कालवक्त्रानले स्थितम् । कामक्रोधसमाक्रान्तं श्वसनैश्चोपमर्दितम्]॥५६
[*भोगतृष्णातुरं मूढं रागद्वेषवशानुगम्] । सवृत्ताङ्गं च प्रत्यङ्गं जरायुपरिवेष्टितम् ॥ ५७

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. पुस्तकस्थः ।
* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ म. भवेत्तु मा° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पर्वाणि । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. ततो नखाः । क° । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °कधा । अ° । ५ ङ. °ढा योनियन्त्राणि° । ६ ग. घ. ज. °लैः सूति° । ७ घ. ट. °राश्वासितक्षं । ८ क. ख. च छ. झ. ढ. °ससदालिसं वि° ।

संकटेनाविविक्तेन योनिमार्गेण निर्गतम् । विण्मूत्ररक्तैचित्राङ्गं षट्कौशिकसमुद्भवम् ॥ ५८
अस्थिपञ्जरसंघातं ज्ञेयमस्मिन्कलेवरे । शतत्रयं षष्ट्यधिकं पञ्चपेशीशतानि तु ॥ ५९
सार्धाभिस्तिसृभिश्छन्नं समन्ताद्रोमकोटिभिः । शरीरं स्थूलसूक्ष्माभिर्दृश्यादृश्याश्च ताः स्मृताः ६०
एतावतीभिर्नाडीनां कोटिभिस्तत्समन्वितम् । प्रस्वेदमशुचिं ताभिरन्तरस्थं च तेन हि ॥ ६१
द्वात्रिंशद्दशनाः प्रोक्ता विंशतिश्च नखाः स्मृताः । पित्तस्य कुडवं ज्ञेयं कफस्यार्धाढकं तथा ॥ ६२
वसायाश्च पलैस्त्रिंशत्तदर्धं कैललस्य वा । वातार्बुदपलं ज्ञेयं पलानि दश मेदसः ॥ ६३
पलत्रयं महारक्तं मज्जा रक्ताच्चतुर्गुणा । शुक्रार्धकुडवं ज्ञेयं तदर्धं देहिनां बलम् ॥ ६४
मांसस्य चैकपिण्डेन पलसाहस्रमुच्यते । रक्तं पलशतं ज्ञेयं विण्मूत्रं चाप्रमाणतः ॥ ६५
इति देहगृहं राजन्नित्यमन्वेष्यमात्मनः । अविशुद्धं विशुद्धस्य कर्मबन्धविनिर्मितम् ॥ ६६
[*शुक्रशोणितसंयोगाद्देहः संजायते क्वचित् । नित्यं विण्मूत्रपूर्णश्च तेनायमशुचिः स्मृतः ॥ ६७
यथा वै विष्ठया पूर्णः (र्णोऽ)शुचिः स्यात्तु बहिर्घटः] । पञ्चभिः शोध्यमानोऽपि देहोऽयमशुचिर्भवेत्
यं प्राप्यातिपवित्राणि पञ्चगव्यं हवींषि च । अशुचित्वं क्षणाद्यान्ति कोऽन्योऽस्मादशुचिस्ततः ॥
[*हृद्यान्यप्यन्नपानानि यं प्राप्य सुरभीणि च । अशुचित्वं प्रयान्त्याशु कोऽन्यः स्यादशुचिस्ततः]
हे जनाः किं न पश्यध्वं यो निर्याति दिने दिने । देहात्तु कश्मलं पूतिस्तदाधारः कथं शुचिः ॥
देहः संसिच्यमानोऽपि पञ्चगव्यकुशाम्बुभिः । घृष्यमाण इवाङ्गारो निर्मलत्वं न गच्छति ॥ ७२
स्रोतांसि यस्य सततं प्रवहन्ति क्षणे क्षणे । कफमूत्राद्यत्यशुचिः स देहः शुध्यते कथम् ॥ ७३
सर्वाशुचिविलग्नस्य शरीरस्य न विद्यते । शुचिरेकः प्रदेशोऽपि शुचिर्न स्यादृतेऽपि वा ॥ ७४
दृष्ट्वा च देहस्रोतांसि मृदाऽद्भिः शोध्यते करः । तथाऽप्यशुचिभाजश्च न विरज्यन्ति ते नराः ७५
कायमगरुधूपाद्यैर्यत्नेनापि सुसंस्कृतम् । न जहाति स्वभावं हि श्वपुच्छमिव नामितम् ॥ ७६
यथा जात्यैव कृष्णोर्णा न शुक्ला जातु जायते । संशोध्यमानाऽपि तथा भवेन्मूर्तिर्न निर्मला ॥७७
जिघ्रन्नपि स्वदुर्गन्धं पश्यन्नपि मलं स्वकम् । न विरज्येत लोकोऽयं पीडयन्नपि नासिकाम् ॥७८
अहो मोहस्य माहात्म्यं येन व्यामोहितं जगत् । जिघ्रन्पश्यन्स्वकान्दोषान्कायस्य न विरज्यते॥
स्वदेहाशुचिगन्धेन यो विरज्येत मानवः । विरागकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते ॥ ८०
सर्वमेव जगत्पूतं देहमेवाशुचि परम् । जन्मनाऽवयवस्पर्शाच्छुचिरप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८१
गन्धलेपापनोदार्थं शौचं देहस्य कीर्तितम् । यस्यापि विगमात्पश्चाद्भावशुद्ध्या विशुध्यति ॥ ८२
गङ्गातोयेन सर्वेण मृद्भारैर्गात्रलेपनैः । मर्त्यो दुर्गन्धदेहोऽसौ भावदुष्टो न शुध्यति ॥ ८३
तीर्थस्नानैस्तपोभिश्च दुष्टात्मा न च शुध्यति । श्वमूर्तिः क्षालिता तीर्थे न शुद्धिमधिगच्छति॥८४
अन्तर्भावप्रदुष्टस्य विशतोऽपि हुताशनम् । न स्वर्गो नापवर्गश्च देहनिर्बन्धनं परम् ॥ ८५
भावशुद्धिः परं शौचं प्रमाणं सर्वकर्मसु । अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता भावेन दुहिताऽन्यथा ॥८६
मनसो भिद्यते वृत्तिर्भिन्नेष्वपि च वस्तुषु । अन्यथैव ततः पुत्रं भावयत्यन्यथा पतिम् ॥ ८७

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो ङ. छ. झ. ड. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °क्तसिक्ताङ्गं । २ ढ. कुण्डं त्रिंशे° । ३ घ. ङ. ज. झ. ट. ड. पलं विंश° । ४ ञ. बाल्लस्य । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °न्ति गिरेरिव । क° । ६ ञ. स्यादते° । ७ घ. ङ. छ. ज. झ. ट. ड. ढ. °पि सुं । ८ ञ. °मेव शु° । ९ घ. ट. ड. °द्भारैः शतले° । १० क. ख. °रैश्च नगोपमैः । आ मृत्योराचरञ्शौचं भा° । छ. °रैर्न च गोमयैः । आ मृत्योराचरञ्शौचं भा° । झ. °रैश्च नगोपमैः । म° । ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °निर्दहनं ।

यथा यथा स्वभावस्य महाभार्गं मुदावहम् । परित्यक्ता यथा भार्या भावहीना न कामयेत् ॥८८
तस्माद्विविधमन्नाद्यं भक्ष्याणि सुरभीणि च। स्वभावेन नरस्तस्माद्भावः सर्वत्र कारणम् ॥ ८९
चित्तं शोधय यत्नेन किमन्यैर्बाह्यशोधनैः। भावतः शुचिः शुद्धात्मा स्वर्गं मोक्षं च विन्दति॥९०
ज्ञानामलाम्भसा पुंसः सद्वैराग्यमृदा पुनः । अविद्यारागविण्मूत्रलेपो नश्येद्विशोधनैः ॥ ९१
एवमेतच्छरीरं हि निसर्गादशुचि विदुः । अध्यात्मसारानिःसारं कदलीसारसंनिभम् ॥ ९२
ज्ञात्वैवं देहदोषं यः प्राज्ञः स शिथिलो भवेत्। सोऽतिक्रामति संसारं दृढग्राहीव तिष्ठति ॥ ९३
एवमेतन्महाकष्टं जन्मदुःखं प्रकीर्तितम् । पुंसामज्ञानदोषेण नानाकर्मवशेन च ॥ ९४
गर्भस्थस्य मतिर्याऽऽसीत्संजातस्य प्रणश्यति। संमूर्छितस्य दुःखेन योनियन्त्रप्रपीडनात् ॥ ९५
बाह्येन वायुना तस्य मोहसङ्गेन देहिनाम् । स्पृष्टमात्रेण घोरेण ज्वरः समुपजायते ॥ ९६
तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते । संमूढस्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः ॥ ९७
स्मृतिभ्रंशात्तस्य पूर्वकर्मज्ञानसमुद्भवा । रतिः संजायते पूर्णा जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥ ९८
रक्तो मूढश्च लोकोऽयमकार्ये संप्रवर्तते । न चाऽऽत्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् ॥ ९९
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते । समे पथि शनैर्गच्छन्स्खलतीव पदे पदे ॥ १००
स्वाप्ये सुप्तो न जहाति बोध्यमानो बुधैरपि। संसारे क्लिश्यते तेन नरो लोभवशानुगः ॥ १०१
गर्भस्मृतेरभावे च शास्त्रमुक्तं शिवेन च । नानादुःखविनाशाय स्वर्गमोक्षप्रसाधनम् ॥ १०२
येन त्वस्मिञ्शिवे ज्ञाते धर्मकर्मार्थसाधने । न कुर्वत्यात्मनः श्रेयस्तदत्र महदद्भुतम् ॥ १०३
अव्यक्तेन्द्रियवृत्तित्वाद्बाल्ये दुःखं महत्पुनः। इच्छन्नपि न शक्नोति वक्तुं कर्तुं च संस्कृतम् ॥ १०४
भुङ्क्ते तेन महद्दुःखं बाल्येन व्याधिनाऽन्यथा। बाल्यरोगैश्च विविधैः पीडाबालग्रहैरपि ॥ १०५
तृड्बुभुक्षापरीताङ्गः क्वचिद्गच्छति तिष्ठति । विण्मूत्रमज्जनार्थं च मोहाद्बालः समाचरेत् ॥ १०६
[*कौमारः कर्णवेधेन मातापित्रोश्च लौलनम्। अक्षराध्ययनाद्यैश्च दुःखं स्याद्गुरुशासनम् ॥१०७
अन्यत्रेन्द्रियवृत्तिश्च कामरागप्रयोजनात् । रोगावृतस्य सततं कुतः सौख्यं च यौवने ॥ १०८
ईर्षया सुमहद्दुःखं मोहाद्दुःखं सुजायते]। तत्र स्यात्कुपितस्यैव रागो दुःखाय केवलम् ॥ १०९
रात्रौ न कुरुते निद्रां कामाग्निपरिखेदितः। दिवा वाऽपि कुतः सौख्यमर्थोपार्जनचिन्तया ॥११०
व्यवायाश्रितदेहस्य ये पुंसः शुक्रबिन्दवः । [*न ते सुखाय मन्तव्याः स्वेदजा इव बिन्दवः] ॥१११
कृमिभिः पीड्यमानस्य कुष्ठिनः पामरस्य च। कण्डूयनाभितापेन यत्सुखं स्त्रीषु तद्विदुः ॥ ११२
यादृशं मन्यते सौख्यमर्थोपार्जनचिन्तया । तादृशं स्त्रीषु मन्तव्यमधिकं नैव विद्यते ॥ ११३
मर्त्यस्य वेदना सैव यां विना चित्तनिर्वृतिः। ततोऽन्योन्यं पुरा प्राप्तमन्ते सैवान्यथा भवेत्॥११४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. ॰गमुदाहृतम् । प॰ । २ ङ. उदाहृतः । ३ च. छ. झ. ढ. ॰तू । नाद्याद्वि॰ । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. अभावेन । ५ क. ख. छ. झ. ढ. ॰हसंज्ञेन । ६ घ. ङ. द्वारेण । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. तूर्णं । ८ क. ख. ङ. च. छ. ड. ढ. वक्रो । ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. ॰दे । सत्यां बुद्धौ न जानाति । १० क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. च । तद्दुःखकथनार्थाय । ११ ङ. संस्कृतं । १२ क. ख. घ. ङ. च. ड. ढ. दत्तं । १३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. लौल्येन । १४ ङ. छ. झ. ढ. ॰त्रभक्षणार्थं च । १५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. ॰मिभिस्ताड्य॰ । १८ ताडनम् । १६ क ख. ङ. च. झ. ढ.प्रमत्तेन्द्रियवृत्तिश्च । १७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. ॰मिभिस्ताड्य॰ । १८ घ. ज. ट. गण्डस्य ।

तदेवं जरया ग्रस्तमामयाव्यपि न प्रियम् । अपूर्ववत्स्वमात्मानं जरया परिपीडितम् ॥
यः पश्यन्न विरज्येत कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ११५
जराभिभूतोऽपि जन्तुः पत्नीपुत्रादिबान्धवैः । अशक्तत्वाद्दुराचारैर्भृत्यैश्च परिभूयते ॥ ११६
धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं न जरया पुनः । शक्तः साधयितुं तस्माद्युवा धर्मं समाचरेत् ॥ ११७
वातपित्तकफादीनां वैषम्यं व्याधिरुच्यते । वातादीनां समूहेन देहोऽयं परिकीर्तितः ॥
तस्माद्व्याधिमयं ज्ञेयं शरीरमिदमात्मनः ॥ ११८
वातादिव्यतिरिक्तस्य व्याधीनां च जनस्य च । रोगैर्नानाविधैर्याति देही दुःखान्यनेकधा ॥
तानि च स्वात्मवेद्यानि किमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ ११९
एकोत्तरं मृत्युशतमस्मिन्देहे प्रतिष्ठितम् । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥ १२०
ये त्विहाऽऽगन्तवः प्रोक्तास्ते प्रशाम्यन्ति भेषजैः । जपहोमप्रदानैश्च कालमृत्युर्न शाम्यति ॥१२१
यदि वा[3]ऽपमृत्युर्न स्याद्वै विषाणामदनं किल । नापैति तत्र पुरुषो ह्यपमृत्योर्बिभेति सः ॥ १२२
विविधा व्याधयस्तत्र सर्पाद्याः प्राणिनस्तथा । विषाणि चाभिचाराश्च मृत्योर्द्वाराणि देहिनाम् ॥
पीडितं सर्वरोगाद्यैरपि धन्वन्तरिः स्वयम् । प्रतिकर्तुं न शक्नोति कालप्राप्तं हि नान्यथा ॥ १२४
नौषधं न तपो दानं न मन्त्रा न च बान्धवाः । शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥१२५
रसायनतपोयज्ञयोगसिद्धिमहात्मभिः । अवान्तरितशान्तिः स्यात्कालमृत्युमवाप्नुयात् ॥
जायते योनिकोटीषु मृतः कर्मवशात्पुनः ॥ १२६
देहभेदेन यः पुंसां वियोगः कर्मसंक्षयात् । मरणं तद्विनिर्दिष्टं न नाशः परमार्थतः ॥ १२७
महातमःप्रविष्टस्य च्छिद्यमानेषु मर्मसु । यद्दुःखं मरणे जन्तोर्न तस्येहोपमा क्वचित् ॥ १२८
हा तात मातः कान्तेति क्रन्दत्येवं सुदुःखितः । मण्डूक इव सर्पेण ग्रस्यते मृत्युना जगत् ॥१२९
बान्धवैः स परित्यक्तः प्रियैश्च परिवारितः । निश्वसन्दीर्घमुष्णं च मुखेन परिशुष्यते ॥ १३०
शय्यान्तः परिवृत्तश्च मुह्यते च मुहुर्मुहुः । संमूढः क्षिपतेऽत्यर्थं हस्तपादावितस्ततः ॥ १३१
शय्यातः पतते भूमिं भूमेः शय्यां पुनर्महीम् । विवशस्त्यक्तलज्जश्च मूत्रविष्ठानुलेपितः ॥ १३२
याचमानश्च सलिलं शुष्ककण्ठौष्ठतालुकः । चिन्तयानश्च वित्तानि कस्यैतानि मृते मयि ॥ १३३
यमदूतैर्नीयमानः कालपाशेन कर्षितः । म्रियते पश्यतामेवं कण्ठे घुरघुरायते ॥ १३४
जीवस्तु जन्मनैकेन देहाद्देहमिति क्रमात् । संप्राप्योत्तरसङ्गं च देहं त्यजति पूर्वकम् ॥ १३५
[*मरणात्प्रार्थनादुःखमधिकं हि विवेकिनाम् ।] क्षणिकं मरणादुःखमनन्तं प्रार्थनाकृतम् ॥ १३६
जगतां पतिरर्थित्वाद्विष्णुर्वामनतां गतः । अधिकः कोऽपरस्तस्माद्यो न यात्यतिलाघवम् ॥१३७
ज्ञातं मयेदमधुना मृत्योरधिकमद्भुतम् । न परं प्रार्थयेद्भूयस्तृष्णा लाघवकारणम् ॥
निसर्गात्सर्वभूतानामिति दुःखपरंपरा ॥ १३८
चतुर्मासानतीतानि दुःखान्येतानि यानि च । न नरः शोचयेज्जन्म न विरज्यति तेन वै ॥१३९
अत्याहारान्महद्दुःखमनाहारान्महातुरः । त्रुटते भोजने कण्ठमन्यच्चैवं कुतः सुखम् ॥ १४०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ घ. ज. ट. °रिवारित° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °नां पञ्जरस्य । ३ अ. वाऽप्यस्य मृत्युः स्यादिष्टभावादशङ्कितः । नां । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. वाञ्छते । ५ म. अधिकं । ६ घ. ट. °त्योर्भवति यद्गुरु । न । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °रा । वर्तमानान्यती° । ८ ङ. नरा न साधयन्संज्ञां ज्ञानं विघ्नन्ति तेन ते । अं ।

क्षुधा हि सर्व रोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः । सा[1] काम्यौषधलाभेन क्षणमात्रं प्रयास्यति १४१
क्षुदाधि[2]वेदना तीव्रा निःशेषबलकृन्तनी । तयाऽभिभूतो म्रियते यथाऽन्यैर्व्याधिभिर्नरः ॥ १४२
आहारेऽपि हि किं सौख्यं जिह्वाग्रे हि प्रवर्तिनि । तत्क्षणादर्धकालेन कण्ठं प्राप्य निवर्तते १४३
इति क्षुद्व्याधितप्तानामन्नमौषधवत्स्मृतम् । न तत्सुखाय मन्तव्यं परमार्थेन पण्डितैः ॥ १४४
सुप्तोऽयममृतः शेते सर्वकार्यविवर्जितः । तत्रापि च कुतः सौख्यं तमसा चोदितात्मनः ॥ १४५
प्र[3]रोधे हि कुतः सौख्यं कार्यैरुपहतात्मनः । कृषिवाणिज्यसेवाख्यगोरक्षादिपरिश्रमैः ॥ १४६
प्रातर्मूत्रपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासया । तृप्ताः[4] कामेन बाध्यन्ते निद्रया निशि जन्तवः[5] ॥ १४७
अर्थस्योपार्जने दुःखं दुःखमर्जितरक्षणे । नाशे दुःखं व्यये दुःखमर्थस्यैव कुतः सुखम् ॥ १४८
चौरेभ्यः सलिलेभ्योऽग्नेः स्वजनात्पार्थिवादपि । भयमर्थवतां नित्यं मृत्योर्देहभृतामिव ॥ १४९
खे यथा पक्षिभिर्मांसं भुज्यते श्वापदैर्भुवि । जले च भक्ष्यते मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १५०
वि[6]मोहयन्ति संपत्सु तापयन्ति विपत्सु वा । वेदयन्त्यर्जने दुःखं कथमर्थाः सुखावहाः ॥ १५१
प्रागर्थं याति चोद्विग्नः पश्चात्सर्वार्थनिःस्पृहः[7] । जन्तुरर्थागमाच्चापि सुखी स्यात्तेन दुःख्यपि १५२
हेमन्ते शिशिरे दुःखं ग्रीष्मे तापश्च दारुणः[8] । प्रावृष्यत्यल्पवृष्टिभ्यां कालेऽप्येवं कुतः सुखम् १५३
विवाहविस्तरे दुःखं तद्गर्भोद्वहने पुनः । प्रसवैरपि दुःखैश्च दुःखं[9] विष्ठादिकर्मजम् ॥ १५४
दन्ताक्षिरोगे पुत्रस्य हा कष्टं किं करोम्यहम् । गावो नष्टाः कृषिर्भग्ना भार्या च प्रपलायिता १५५
अमी प्राघूर्णिकाः प्राप्ता भयं मे शंसिनो ग्रहाः । बालापत्या च मे भार्या किं करिष्यं[10]ति वै धनम्
प्रदेयकाले कन्यायाः कीदृशश्च वरो भवेत् । एतच्चिन्ताभिभूतानां कुतः सौख्यं कुटुम्बिनाम् १५७

कुटुम्बचिन्ताकुलितस्य पुंसः श्रुतं च शीलं च गुणाश्च सर्वे ।
अपक्वकुम्भे निहिता इवाऽऽपः प्रयान्ति देहेन समं विनाशम् ॥ १५८

राज्येऽपि हि कुतः सौख्यं सन्धिविग्रहचिन्तया । पुत्रादपि भयं यत्र तत्र सौख्यं हि कीदृशम् ॥
स्वजातीयाद्भयं प्रायः सर्वेषामेव देहिनाम् । एकद्रव्याभिलाषित्वाच्छुनामिव परस्परम् ॥ १६०
न प्रविश्य वनं कश्चिन्नृपः ख्यातो हि भूतले । निखिलं यस्तिरस्कृत्य सुखं तिष्ठति निर्भयः १६१
युद्धे बाहुसहस्रं हि पातयामास भूतले । श्रीमतः कार्तवीर्यस्य ऋषिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १६२
ऋषिपुत्रस्य रामस्य रामो दशरथात्मजः । जघान वीर्यमतुलमूर्ध्वगं सुमहात्मनः ॥ १६३
ज[13]रासंधेन रामस्य तेजसा नाशितं यशः[14] । जरासंधस्य भीमेन तस्यापि पवनात्मजः ॥ १६४
हनुमान्[15]भरतेनापि प्रक्षिप्तः पतितः क्षितौ । निवातकवचाः सर्वे दानवा बलदर्पिताः ॥ १६५
जितवानर्जुनस्तान्वै गोपैः स च विनिर्जितः । सूर्यः प्रतापयुक्तो हि मेघैः संछाद्यते क्वचित् १६६
क्षिप्यन्ते वायुना मेघा वायोर्वीर्यं नगैर्जितम् । दह्यन्ते वह्निना शैलाः स वह्निः शाम्यते जलैः ॥
तज्जलं शोष्यते सूर्यैस्ते सूर्याः सह वारिणा(?) । त्रयो लोकाः समेताश्च नश्यन्ते ब्रह्मणो दिने १६८

---

१ घ. ज. ट. सा काम्यौषधलेपेन । छ. झ. सच्छान्त्यौषधलेपेन । २ छ. झ. क्षुद्व्याधि° । ३ क. ङ. च. छ. झ. ढ. प्रबोधे । म. प्रारम्भे । ४ ट. तृष्णा कामेन बाध्येत नि° । ५ ट. तरवतः । ६ ङ. छ. झ. ढ. विमोदयन्ति । ७ ङ. छ. ढ. ढ. °हः । तयोरर्थपतिर्दुःखी सुखी सर्वार्थसाधकः । हे° । ८ घ. ङ. ढ. °णः । सवातातपवृ° । ९ ढ. दुःखमिष्टादिकर्मतः । द° । १० क. ख. च. छ. ढ. ढ. °र्या कः करिष्यति बन्धन° । ११ ङ. °ष्यन्ति बान्धवाः । प्र° । १२ म. °मथ दर्प द° । १३ म. जनदानस्य रामेण ते° । १४ म. °शः । जामदग्न्यप्रभावेण त° । १५ म. परमात्मनः । ह° । १६ म. °मानपि सूर्येण प्र° । १७ °हवारिणा । त्रैलोक्येन स° । इति क्वचित्पुस्तके ।

ब्रह्माऽपि त्रिदशैः सार्धमुपसंह्रियते पुनः । परार्धद्वयकालान्ते शिवेन परमात्मना ॥ १६९
एवं नैवास्ति संसारे यस्य सर्वोत्तमं पदम् । विहायैकं जगन्नाथं परमात्मानमव्ययम्[1] ॥ १७०
कालं यान्ति सुराः सर्वे प्रतिमानेन वर्जिताः । एवं भूते जगत्यस्मिन्कः पुनः पण्डितोऽपि वा १७१
न चास्ति सर्ववित्कश्चिन्न च मूर्खश्च सर्वशः । यो यद्वस्तु विजानाति तत्र तत्र स पण्डितः १७२
समाधाने तु सर्वत्र प्रभावः सदृशः स्मृतः । स्थितस्यातिशयत्वेन प्रभावः कस्यचित्कचित् ॥ १७३
दानवैर्निर्जिता देवास्ते देवैर्निर्जिताः पुनः । इत्यन्योन्यं स्थितावेतौ भाग्यैर्जयपराजयौ ॥ १७४
एवं वस्त्रयुगं राजन्प्रस्थमात्रं तु भोजनम्[2] । मानं छत्रासनं[3] चैव सुखदुःखाय केवलम् ॥ १७५
सार्वभौमोऽपि भवति श्रद्धामात्रपरिग्रहः[4] । उदकुम्भसहस्रेभ्यः क्लेशायासप्रविस्तरः ॥ १७६
प्रत्यूषे तूर्यनिर्घोषः सतां[5] पुरनिवासिभिः । राज्येऽभिमानमात्रं हि[6] ममेदं वाद्यते गृहे ॥ १७७
सर्वाभरणशृङ्गारः[7] सर्वमालेपनं परम् । सर्वसंलपितं[8] गीतं चित्तमुन्मत्तचेष्टितम् ॥ १७८
इत्येवं राज्यसंभोगैः कुतः सौख्यं विचारतः । नृपाणां विग्रहे चिन्ता वाऽन्योन्यविजिगीषया १७९
प्रायेण श्रीमदालेपान्नहुषाद्या महानृपाः । स्वर्गं प्राप्ता निपतिताः कः श्रिया विन्दते सुखम् १८०
स्वर्गेऽपि हि कुतः सौख्यं दृष्ट्वा दीप्तां[9] परश्रियम् । उपर्युपरि देवानामन्योन्यातिशयस्थिताम् १८१
नरैः पुण्यफलं स्वर्गे मूलच्छेदेन भुज्यते । यदर्थं क्रियते कर्म तत्र दोषस्तु दारुणः ॥ १८२
[*छिन्नमूलस्तरुर्यद्वद्विवशः पतितः क्षितौ] । क्षीणपुण्यास्ततस्तद्वन्निपतन्ति दिवौकसः ॥ १८३
सुखाभिलाषनिष्ठानां सुखभोगादिसंप्लवैः । अकस्मात्पतितं दुःखं कष्टं[10] स्वर्गे दिवौकसाम् ॥ १८४
इति स्वर्गेऽपि देवानां नास्ति सौख्यं विचारतः । क्षयश्च विषयासिद्धौ स्वर्गे भोगाय कर्मणः १८५
तत्र दुःखं महत्कष्टं नरकाग्निषु देहिनाम् । घोरैश्च विविधैर्भावैर्वाङ्मनःकायसंभवैः ॥ १८६
कुठारच्छेदनं तीव्रं वल्कलानां[11] च तक्षणम्[12] । पर्णशाखाफलानां च पातश्चण्डेन वायुना ॥ १८७
तन्मूलनाशश्च गजैरन्यैश्चैव हि देहिभिः । दावाग्निहिमपातैश्च दुःखं स्थावरजातिषु ॥ १८८
पशूनामात्मशमनं दण्डताडनमेव च । नासावेधेन संत्रासः प्रतोदेन[13] सुताडनम् ॥ १८९
वेत्रकाष्ठादिनिगडैरङ्कुशेनाङ्गबन्धनम् । भावेन मनसा क्लेशैर्भिक्षायुवादिपीडनम् ॥ १९०
आत्मयूथवियोगैश्च बलात्स्वयनबन्धने[14] । पशूनां सन्ति कायानामेवं दुःखान्यनेकशः ॥ १९१
वर्षाशीतातपाद्दुःखं सुकष्टं ग्रहपक्षिणाम् । क्लेशमानातिकायानामेवं दुःखान्यनेकधा ॥ १९२
गर्भवासे महद्दुःखं [*जन्मदुःखं तथा नृणाम् । सुबाल्ये[15] च महद्दुःखं] कौमारे गुरुशासनम् १९३
यौवने कामरागाभ्यां दुःखं[16] चैवेर्ष्यया पुनः । कृषिवाणिज्यसेवाद्यैः सुगोरक्षादिकर्मभिः ॥ १९४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थमेतत् ।

१ क. ख. घ. ङ. च. झ. ड. ढ. °म् । ज्ञात्वा सातिशयं सर्वमतिमानं विवर्जयेत् । ए° । छ. °म् । ज्ञात्वा सातिशयं सर्वमभिमानं विवर्जयेत् । ए° । ट. °म् । ज्ञात्वा याति शमं सर्वं प्रीतिमानो विवर्जयेत् । ए° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. °म् । पानं शय्याऽऽस° । ३ भ. °त्राशनं । ४ छ झ. खट्वामात्रपरिग्रहः । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. समं । ६ क. ख. च. हि सदैवं वा° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. सर्वमाभरणं सारः । ८ घ. ट. ड. °तं नित्यमु° । ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ते । तदाऽन्यतिक्रिय° । १० छ. दृष्टं । ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तत्कलानां । १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. भ. ढ. तत्क्षणम् । ग. ज. रक्षणम् । १३ भ. °तोदकसुताडनात् । आ° । १४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ °ने । तद्वद्बुभुक्षा सर्पाणां क्रोधे दुःखं च दारुणम् । दुष्टानां घातनं लोके पाशेन च निबन्धनम् । अकस्माज्जन्म मरणं कीटादीनां मुहुर्मुहुः । प° । १५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ल्ये दुःखं चाज्ञानं कौ° । १६ ड. °खं वै विषयात्पुनः ।

वृद्धभावे च जरया व्याधिभिश्च प्रपीडनात्। मरणे च महद्दुःखं प्रार्थनायां ततोऽधिकम्॥ १९५
राजाग्निजलदायातचौरशत्रुभयं महत्। अर्थस्यार्जनरक्षायां दुःखं नाशे भवेत्पुनः॥ १९६
कार्पण्यं मत्सरोद्वेगो धनाधिक्ये भयं महत्। अकार्ये संप्रवृत्तिश्च दुःखानि धनिनां नृप॥ १९७
भृत्यवृत्तिः कुसीदं च दासत्वं परवञ्चनम्। इष्टानिष्टवियोगैश्च संयोगैश्च सहस्रशः॥ १९८
दुर्भिक्षं दुर्भगत्वं च मूर्खत्वं च दरिद्रता। अधरोत्तरभागश्च नरकं राज्यविक्रमम्॥ १९९
अन्योन्यतोभवं दुःखमन्योन्याभिभवस्तथा। अन्योन्याच्च प्रकोपश्च राज्ञो दुःखं महीभृताम्॥
अनित्यता प्रभावानां कृतकर्मस्य देहिनः। अन्योन्यमर्मभेदार्थमन्योन्यकरपीडनम्॥
लुब्धश्च पापमोहेन ह्यन्योन्यस्य च भक्षणम्॥ २०१
इत्येवमादिभिर्दुःखैर्यस्माद्ग्रस्तं चराचरम्। विबुधादिमनुष्यान्तं तस्मात्सर्वं त्यजेद्बुधः॥ २०२
स्कन्धात्स्कन्धे नयन्भारं विश्रामं मन्यते यथा। तद्वत्सर्वमिदं लोके दुःखं दुःखेन शाम्यति २०३
अन्योन्यातिशयोपेताः संभवा भोगसंप्लवे। धर्मक्षयाच्च देवानां दिवि दुःखमवस्थितम्॥ २०४
नानायोनिसहस्रेषु संभवः पुण्यसंक्षयात्। रोगाश्च विविधाकारा देवलोकेऽपि ये स्मृताः॥२०५
यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नमश्विभ्यां संधितं पुनः। तेन दोषेण यज्ञस्य शिरोरोगः सदैव हि॥२०६
मार्तण्डानां महत्कुष्ठं वरुणस्य जलोदरः। पूष्णो दशनवैकल्यं भुजस्तम्भः शचीपतेः॥ २०७
सुमहाक्षयरोगश्च सोमस्यापि प्रकीर्तितः। ज्वरस्तु सुमहानासीद्दक्षस्यापि प्रजापतेः॥ २०८
कल्पे कल्पे च देवानां महतामपि संक्षयः। परार्धद्वयकालान्ते ब्रह्मणश्चाप्यनित्यता॥ २०९
दक्षस्य दुहितां पुत्रीं ब्रह्मा कामितवान्पुनः। क्रोधेन चण्डिकां देवीं योगज्ञां शप्तवान्प्रभुः॥२१०
कामक्रोधौ स्थितौ यत्र तत्र दोषास्तदात्मकाः। दुःखानि च समस्तानि संस्थितानि न संशयः
विश्लेषजन्ममरणं सर्वाशित्वं हविर्भुजम् (:)। स्त्रीवधः कामशक्तिश्च सारथ्यं पाण्डवेन वै(?)२१२
रुद्रेण त्रिपुरं दग्धं दक्षयज्ञश्च नाशितः। स्कन्दस्य जन्मैवै गुह्यात्क्रीडादीनां सहस्रशः॥ २१३
एवं त्रयोऽपि रागाद्यैर्दोषैर्देवाः समन्विताः। एभ्यः परः प्रभुः शान्तः परिपूर्णः स मुक्तिदः॥
एवमेतज्जगत्सर्वमन्योन्यातिशये स्थितम्। दुःखैराकुलितं ज्ञात्वा निर्वेदं परमं व्रजेत्॥ २१५
निर्वेदाच्च विरागः स्याद्विरागाज्ज्ञानसंभवः। ज्ञानेन तत्परं ज्ञात्वा शिवं मुक्तिमवाप्नुयात्॥२१६
समस्तदुःखनिर्मुक्तः स्वस्थाने स सुखी सदा। सर्वज्ञः परिपूर्णश्च मुक्त इत्यभिधीयते॥ २१७

मातलिरुवाच—

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्त्वया परिपृच्छितम्। धर्माधर्मविवेको हि सर्वज्ञानसमुच्चयः॥
इन्द्रलोकं प्रगन्तव्यं देवराजस्य शासनात्॥ २१८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थमाहात्म्ये षट्षष्टितमोऽध्यायः॥ ६६॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६७६८

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °रो दम्भो ध°। २ क. ख ङ. च. छ. झ. ढ. सदा। ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °रतम्रता। इ°। ४ क. ख. ङ. च. छ. झ ङ. °विभ्रम°। ५ अ. °न्योन्यशापतो नाशं भगवो भोगसंभवे। ६ ट. ड. °र्धक्षयकाले तु ब्र°। ७ ट. °न्पुरा। क्रो°। ८ घ. ज. ट. ड. विशीर्णजन्ममरणं सर्वाशित्वं हविर्भुजम्। ९ अ. स्त्रीधर्मः। १० क. ख. च. ङ. सामर्थ्यं। ङ. छ. झ. ढ. सारथ्यं। ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ङ. ढ. °वे बले। रु°। १२ अ. °न्मने शुद्धिः क्रीडावीतं स°। १३ अ. °सदक्। ए°। १४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. स्वस्यात्मा।

अथ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

ययातिरुवाच—

अस्मद्भाग्यमलब्धं च भवतो दर्शनं परम् । संजातं शक्रसंवाह यतः श्रेयो ममातुलम् ॥ १
मानवा मर्त्यलोके च पापं कुर्वन्ति दारुणम् । तेषां कर्मविपाकं च मातले वद सांप्रतम् ॥ २

मातलिरुवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि पापाचारस्य लक्षणम् । श्रुते सति महाज्ञानमत्र लोके प्रजायते ॥ ३
वेदनिन्दां प्रकुर्वन्ति ब्रह्माचारस्य कुत्सनम् । महापातकमेवापि ज्ञातव्यं ज्ञानपण्डितैः ॥ ४
साधूनामपि सर्वेषां यः पीडां हि समाचरेत् । महापातकमेवापि प्रायश्चिते न हि व्रजेत् ॥ ५
कुलाचारं परित्यज्य अन्याचारं व्रजन्ति ये । एतत्पातकसंचारं कथितं तत्त्ववेदिभिः ॥ ६
मातापित्रोश्च यो निन्दां ताडयेद्भगिनीं सदा । स्वसारं निन्दयेद्यो वै तदेव पातकं ध्रुवम् ॥ ७
संप्राप्ते श्राद्धकालेऽपि पञ्चक्रोशान्तरे स्थितम् । जामातरं परित्यज्य अन्यं चैं भगिनीसुतम् ॥ ८
स्वसारं चैव राजेन्द्र परित्यज्य प्रवर्तते । कामात्क्रोधाद्भयाद्वाऽपि अन्यं भोजयते सदा ॥ ९
पितरो नैव भुञ्जन्ति श्राद्धे विप्रं व्रजन्ति ये । एतत्सुपातकं तस्य पितृघातः (त)समं कृतम् ॥१०
दानकालेऽपि संप्राप्त आगता ब्राह्मणाः किल । [*भूरिदानं परित्यज्य कतिभ्यो हि प्रवर्तते] ॥
एकस्मै दीयते दानमन्येभ्योऽथ न दीयते । एतत्सुपातकं घोरं दानभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ १२
यजमानश्च स्वगृहं प्रस्थितान्ब्राह्मणांस्त्यजेत् । तेषु त्यक्तेषु यद्दानं न तद्दानस्य लक्षणम् ॥ १३
समाश्रितं च वै विप्रं सर्वाचारसमान्वितम् । सर्वैः पुण्यैः समायुक्तं सुदानैर्बहुभिर्नृप ॥
तं समभ्यर्च्य विद्वांसं प्राप्तं विप्रं सदाऽर्हयेत् ॥ १४
तं संत्यज्य ददेद्दानमन्यस्मै ब्राह्मणाय च । दत्तं तु तद्भवेत्तस्य निष्फलं नात्र संशयः ॥ १५
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चापि चतुर्थकः । पुण्यकालेषु सर्वेषु निर्धनं पूजयेद्द्विजम् ॥ १६
[*मूर्खं वाऽपि च विद्वांसं तस्य पुण्यफलं शृणु । अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं तस्य प्रजायते]॥ १७
तस्माद्धि कारणाद्राजञ्शक्यं प्राप्यं च कारयेत् । अन्यो विप्रः समायातस्तत्काले श्राद्धकर्मणि ॥
उभौ तौ पूजयेत्तत्र भोजनाच्छादनैस्तथा । ताम्बूलैर्दक्षिणाभिश्च पितरस्तस्य हर्षिताः ॥ १९
श्राद्धभुक्ताय विप्राय न दद्याद्दक्षिणां तथा । आदराच्छ्राद्धकर्ता यो गोहत्यादिसमं लभेत् ॥२०
द्वावेतौ पूजयेत्तस्माच्छ्राद्धे च नृपसत्तम । निर्धनस्तत्प्रभावाद्वै तमेकं हि प्रपूजयेत् ॥ २१
व्यतीपाते च संप्राप्ते वैधृतौ च नृपोत्तम । अमायां च महाराज क्षयाहे चापराह्णके ॥
श्राद्धमेवं प्रकर्तव्यं ब्राह्मणादिसवर्णकैः ॥ २२
यज्ञे यथा महाराज ऋत्विजश्च प्रकारयेत् । तथा विप्राः प्रकर्तव्याः श्राद्धदानेऽथ सर्वदा ॥ २३

* एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. छ. झ. ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °प्रसङ्गेन भ° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ज्ञानं प्रश्नकाले प्र° । ३ ङ. ढ. °दा पितृस्वसां निन्दयेद्यस्तदे° । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. °च दुहितासु° । ५ ङ. ढ. °न्ति देवाश्चैव न भुञ्जति । ए° । ६ ङ. भूमिदानं परित्यज्य कतिभ्यो हि प्रदीयते । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. धर्माचारसमन्वितम् । ८ ङ. °प । मूर्खं न गणयेद्विद्वांसं पोष्यं विप्रं सदा भवेत् । ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. संश्रितं । १० क. ख. ङ. च. झ. ढ. चापरपक्षके । ११ ञ. °न(ना)य स° ।

[*अविज्ञातः प्रकर्तव्यो ब्राह्मणो नैव जानता । यस्यापि ज्ञायते वंशः कुलं त्रिपुरुषं तथा] ॥
आचारश्च तथा राजंस्तान्विप्रान्संनिमन्त्रयेत् ॥ २४
कुलं न ज्ञायते यस्य आचारेण विचारयेत् । श्राद्धे दाने प्रकर्तव्ये विशुद्धो मूर्ख एव हि ॥ २५
अविज्ञातो भवेद्विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्राद्धदानं प्रकर्तव्यं तस्माद्विप्रं निमन्त्रयेत् ॥ २६
आतिथ्यं तु प्रकर्तव्यमपूर्वं नृपसत्तम । अन्यथा कुरुते पापी स याति नरकं ध्रुवम् ॥ २७
तस्माद्विप्रः प्रकर्तव्यो दाने श्राद्धे च पर्वसु । आदौ परीक्षयेद्विप्रं श्राद्धे दाने प्रकारयेत् ॥ २८
नाश्नन्ति तस्य वै गेहे पितरो विप्रवर्जिताः । शापं दत्त्वा ततो यान्ति श्राद्धाद्वै विप्रवर्जितात् ॥
महापापी भवेत्सोऽपि ब्रह्महा स च कथ्यते ॥ २९
पैत्राचारं परित्यज्य यो वर्तेत नराधिप । महापापी स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ३०
ये त्यजन्ति शिवाचारं वैष्णवं भोगदायकम् । निन्दन्ति ब्राह्मणान्धर्मान्विज्ञेयाः पापवर्धनाः ॥ ३१
शिवाचारं परित्यज्य शिवभक्तान्द्विषन्ति च । हरिं निन्दन्ति ये पापा ब्रह्मद्वेषकराः सदा ॥
आचारनिन्दकाश्चैव महापातककृत्तमाः ॥ ३२
आद्यं पूज्यं परं ज्ञानं पुण्यं भागवतं तथा । वैष्णवं हरिवंशं च मात्स्यकं कूर्ममेव च ॥ ३३
ये पूजयन्ति पाद्मं च तेषां श्रेयो वदाम्यहम् । प्रत्यक्षं तेन वै देवः पूजितो मधुसूदनः ॥ ३४
तस्मात्प्रपूजयेज्ज्ञानं वैष्णवं विष्णुवल्लभम् । देवस्थाने हि नित्यं वै वैष्णवं पुस्तकं नृप ॥
तस्मिन्प्रपूजिते विप्रपूजितः कमलापतिः ॥ ३५
असंपूज्य हरेर्ज्ञानं येऽधीयते लिखन्ति च । अज्ञाय तत्प्रयच्छन्ति शृण्वन्ति धारयन्ति च ॥ ३६
विक्रीणन्ति च लोभेन कुज्ञाननियमेन च । असंस्कृतप्रदेशे तु यथेष्टं स्थापयन्ति च ॥ ३७
हरेर्ज्ञानं यथाक्षेमं प्रत्यक्षाच्च प्रकाशयेत् । अधीते च समर्थश्च यः प्रसादं करोति च ॥ ३८
अशुचिश्चाशुचिस्थाने यः प्रवक्ति शृणोति च । इति सर्वं समासेन गुरुनिन्दासमं स्मृतम् ॥ ३९
गुरुपूजामकृत्वैव यः शास्त्रं श्रोतुमिच्छति । न करोति च शुश्रूषामाज्ञाभङ्गं च भावयेत् ॥ ४०
नाभिनन्दति तद्वाक्यमुत्तरं च प्रयच्छति । गुरुकर्माभिसाध्यं च तदुपेक्षां करोति च ॥ ४१
गुरुमार्तमशक्तं वा विदेशे प्रस्थितं तथा । अरिभिः परिभूतं वा यः संत्यजति पापकृत् ॥
पठमानं पुराणं तु तस्य पापं वदाम्यहम् ॥ ४२
कुम्भीपाके वसेत्तावद्यावदिन्द्राश्चतुर्दश । पठमानं गुरुं यो हि उपेक्षयति पापधीः ॥ ४३
तस्यापि पातकं घोरं चिरं नरकदायकम् । भार्यापुत्रेषु मित्रेषु यश्चावज्ञां करोति च ॥
इत्येतत्पातकं ज्ञेयं गुरुनिन्दासमं महत् ॥ ४४
ब्रह्मघ्नः स्वर्णस्तेयी च गोहन्ता गुरुतल्पगः । महापातकिनस्त्वेते योगनाशकपञ्चमाः ॥ ४५
क्रोधाद्द्वेषाद्भयाल्लोभाद्ब्राह्मणस्य विशेषतः । मर्मादिकृन्तको यश्च ब्रह्मघ्नः स प्रकीर्तितः ॥ ४६
ब्राह्मणं यः समाहूय याचमानमकिंचनम् । पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्स च वै ब्रह्महा स्मृतः ॥ ४७
यस्तु विद्याभिमानेन निस्तेजयति च द्विजान् । उदासीनान्सभामध्ये ब्रह्महा स प्रकीर्तितः ॥ ४८
मिथ्यागुणैरथाऽऽत्मानं नयत्युत्कर्षतां बलात् । गुरुं विबोधयेद्यस्तु स च वै ब्रह्महा स्मृतः ॥ ४९

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. छ. झ. ढ. °न ज्ञानानि° । २ ङ. ढ. °त् । स ब्रह्महा कृतघ्नश्च गो° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. सुरापो ।
४ ङ. छ. झ. ढ. ढ. विरोध° ।

क्षुत्तृष्णार्तमदेहानां यदन्नं भोक्तुमिच्छताम् । यः समाचरते विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ५०
पिशुनः सर्वलोकानां रन्ध्रान्वेषणतत्परः । उद्वेजनकरः क्रूरः स च वै ब्रह्महा स्मृतः ॥ ५१
देवद्विजगवां भूमिं पूर्वदत्तां हरेत्तु यः । प्रनष्टामपि कालेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ५२
द्विजवित्तापहरणं परेण समुपार्जितम् । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयं तस्य पातकमुत्तमम् ॥ ५३
अग्निहोत्रं परित्यज्य पञ्चयज्ञादिकर्म च । मातापित्रोर्गुरूणां च कूटसाक्ष्यं च यश्चरेत् ॥ ५४
अप्रियं शिवभक्तानामभक्ष्यस्य च भक्षणम् । वने निरपराधानां प्राणिनां च प्रमारणम् ॥ ५५
गवां गोष्ठे देवगृहे पुरे ग्रामे च दीपनम् । इति पापानि घोराणि पूर्वपापसमानि तु ॥ ५६
दीनसर्वस्वहरणं परस्त्रीगजवाजिनाम् । गोभूरजतरत्नानामोषधीनां रसस्य च ॥ ५७
चन्दनागरुकर्पूरकस्तूरीपूपवाससाम् । परन्यासापहरणं स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५८
कन्याया वरयोग्याया अदानं सदृशे वरे । पुत्रमित्रकलत्रेषु गमनं भगिनीषु च ॥ ५९
कुमारीसाहसं घोरमन्त्यजस्त्रीनिषेवणम् । सवर्णायाश्च गमनं गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ ६०
महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तत्पश्चादुपपातकम् ॥ ६१
[*द्विजायार्थं प्रतिज्ञाय न प्रयच्छति यः पुनः । न च तत्स्मरते नित्यं तुल्यं तदुपपातकम्]॥ ६२
द्विजद्रव्यापहरणं मर्यादाया व्यतिक्रमः । अतिमानोऽतिकोपश्च दाम्भिकत्वं कृतघ्नता ॥ ६३
अत्यन्तविषयासक्तिः कार्पण्यं शाठ्यमत्सरम् । परदाराभिगमनं साध्वीकन्याविदूषणम् ॥ ६४
परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते । तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६५
पुत्रमित्रकलत्राणामभावे स्वामिनस्तथा । भार्याणां च परित्याग(गः)साधूनां च तपस्विनाम्॥ ६६
गवां क्षत्रियवैश्यानां स्त्रीशूद्राणां च घातनम् । शिवायतनवृक्षाणां पुष्पारामविनाशनम् ॥ ६७
यः पीडामाश्रमस्थानामाचरेदल्पिकामपि । तद्भृत्यपरिवर्गस्य शूद्रात्परतरस्य च ॥ ६८
वस्त्रधान्यपशुस्तेयमयाच्यानां प्रयाचनम् । यज्ञारामतडागानां दारापत्यस्य विक्रयः ॥ ६९
तीर्थयात्रोपवासानां व्रतानां च सुकर्मणाम् । स्त्रीधनान्युपजीवन्ति स्त्रीभवाद्यन्नजीविताः ॥ ७०
अधर्मं विब्रूयाद्यस्तु अधर्मं वर्णते नरः । परदोषप्रवादी च परच्छिद्रावलोककः ॥ ७१
परद्रव्याभिलाषी च परदारावलोककः । एते गोघ्नसमानास्तु ज्ञातव्या नृपनन्दनं ॥ ७२
यः कर्ता(?)सर्वशास्त्राणां यो हर्ता पशुविक्रयी । निर्दयोऽतीव भृत्येषु पशूनां दमकश्च यः ॥ ७३
मिथ्या प्रवदते वाचमाकर्णयति यश्च ताम् ॥ स्वामिमित्रगुरुद्रोही मायावी चपलः शठः ॥ ७४
[*ये भार्यापुत्रमित्राणि बालवृद्धकृशभ्नाराः । भृत्यानतिथिबन्धूंश्च त्यक्त्वाऽश्नन्ति बुभुक्षितान्॥
येऽतिमिष्टं समश्नन्ति नो वाऽप्यन्नं ददति च । पृथक्पाकी स विज्ञेयो ब्रह्मवादिषु गर्हितः] ७६
नियमान्स्वयमादाय ये त्यजन्त्यजितेन्द्रियाः । प्रवर्ग्या वञ्चिता यैश्च संयुक्ता ये च मद्यपैः ॥ ७७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ङ. च. छ. झ. ढ. ठपुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. न्यासेन । २ ग. घ सुहृद्वधः । अ° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °ष्ठेवने चाग्नेः पु° । ४ क. ख. ङ. च. छ. ड. ढ. °णि सुरापानस° । ५ क. ख. ङ. च छ. झ. ड. ढ. °रीपहृत्वा° । ६ ङ. °म् । एतासां चैव ग° । ७ क. ख. ङ. च. झ. ढ. अन्यत्र वि° । ८ ट. साधुमत्सरः । ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °ताः । स्वधर्मं विक्रयेद्यस्तु स्वधर्मं व° । घ. ण. °ताः । अधर्मं विब्रूयाद्यस्तु स्वधर्मं । १० ट. °न । विष्कर्ता । ११ घ. ट. ठ. भुञ्जते ।

ये चापि क्षतरोगार्ता गां पिपासाक्षुधातुराम् । न पालयन्ति यत्नेन ते गोघ्ना नारकाः स्मृताः ॥
सर्वपापरता ये च चतुष्पात्क्षेत्रभेदकाः । साधून्विप्रगुरूंश्चैव ये वै गां ताडयन्ति च ॥ ७९
ये ताडयन्ति निर्दोषां नारीं साधुपदे स्थिताम् । आलस्यबद्धसर्वाङ्गो यः स्वपिति मुहुर्मुहुः ॥८०
दुर्बलांश्चैं नियुञ्जन्ति बलाच्च प्रेषयन्ति च । पीडयन्त्यतिभारेण सक्षतान्वाहयन्ति च ॥ ८१
वृषभाणां च वृषणौ पेषयन्ति च दुर्जनाः । गोवत्सानां च दमनं महापातकसंमितम् ॥ ८२
आशया समनुप्राप्तं क्षुत्तृष्णाश्रमपीडितम् । ये चातिथिं न मन्यन्ते ते वै निरयगामिनः ॥ ८३
अनाथं विकलं दीनं[३] बालं वृद्धं क्षुधातुरम् । नानुकम्पन्ति ये मूढास्ते यान्ति निरयार्णवम् ॥ ८४
अजाविको माहिषिको यः शूद्रावृषलीपतिः । शूद्रो विप्रस्य क्षत्रस्य य आचारेण वर्तते ॥ ८५
शिल्पिनः कारवो वैद्यास्तथा देवलका नराः । भृतका दूत्यकर्माणः सर्वे निरयगामिनः ॥ ८६
यश्चोदितमतिक्रम्य स्वेच्छया आहरेत्करम् । नरके परिपच्येत यश्च दण्डं वृथा नयेत् ॥ ८७
उत्कोचकैरधिकृतैस्तस्करैश्च प्रपीडिता । यस्य राज्ञः प्रजा राष्ट्रे पच्यते नरकेषु सः ॥ ८८
ये द्विजाः प्रतिगृह्णन्ति नृपस्यान्यायवर्तिनः । प्रयान्ति तेऽपि घोरेषु नरकेषु न संशयः ॥ ८९
पापकारकपौराणां यत्पापं पार्थिवस्य च । तेन भीतो नृपः कुर्यात्प्रजानां परिनिग्रहम् ॥ ९०
अचौरं चौरवद्यश्च चौरं चाचौरवत्पुनः । अविचार्य नृपः कुर्यात्सोऽपि वै नरकं व्रजेत् ॥ ९१
घृततैलानुपानानि मधु मांसं सुरासवम् । गुडेक्षुक्षीरशाकादि दधिमूलफलानि च ॥ ९२
तृणकाष्ठं पुष्पपत्रे कांस्यं रजतमेव वा । उपानच्छत्रशकटशिबिकानाशनं मृदु ॥ ९३
ताम्रं सीसं त्रपु कांस्यं शङ्खाद्यं रजतोद्भवम् । वादित्रं वेणुवंशाद्यं गृहस्योपस्कराणि च ॥ ९४
ऊर्णाकार्पासकौशेयरङ्गपत्रोत्तराणि च । तथा सूक्ष्माणि वस्त्राणि ये[१०]ऽन्येषां वै हरन्ति च ॥ ९५
एवमादीनि चान्यानि द्रव्याणि[११] नरकं तु ते । गच्छन्ति सततं भूप हृत्वा हृत्वा गृहाधिपम् ॥९६
बह्वल्पकाद्यपि तथा परस्य ममताकृतम् । अपहृत्य नरो याति नरके नात्र संशयः ॥ ९७
एवमादिकपापानि कुर्वद्भिर्मरणोत्तरम् । शरीरं यातनार्थाय पूर्वाकारमवाप्यते ॥ ९८
यमलोकं व्रजन्त्येते शरीरेण यमाज्ञया । यमदूतैर्महाघोरैर्नीयमानाः सुदुःखिताः ॥ ९९
देवमानुषतिर्यश्चामधर्मनियतात्मनाम् । [*धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुघोरैर्विविधैर्वधैः] ॥ १००
विनयाचारयुक्तानां प्रमादसलिलाशयात् । प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ॥ १०१
पारदारिकचौराणामन्यायव्यवहारिणाम् । नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां[१२] च धर्मराट् ॥१०२
तस्मात्कृतस्य पापस्य[१३] प्रायश्चित्तं समाचरेत् । नान्यथा नश्यते पापं कल्पकोटिशतैरपि ॥ १०३
यः करोति स्वयं कर्म[१४] स भुङ्क्ते तत्फलं नरः । [*कायेन मनसा वाचा तस्य वाऽधोगतिः फलम्

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. °ताः । मद्यपानरता ये च रहस्याक्षेत्र° । २ ङ. °श्च न पुष्णान्ति नष्टाभान्वेष° । ३ क. ख ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °षिकः सामुद्री वृ° । ४ ङ. °था हेमकारा वृषध्वजाः । भृ° । ५ क ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °कामात्य° । घ. ट. ठ. °काः प्रेत्य° । ६ घ. ट. ठ. ड. दण्डरुचिर्नृपः । उ° । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पारदारिक° । ८ घ. ट. ठ. ड. च । भवत्यरक्षितो घोरस्तस्य प्राप्नोति वै ग्रहः । अ° । ङ छ. झ. ढ. च । भवत्यरक्षितो घोरो राज्ञस्तस्य परिग्रहः । अ° । ९ क. ख. च. छ. झ. ढ. °पयोद्भवानि च । १० ङ. च. छ. ट. ड. ढ. ये लोभेन ह° । ११ ङ. ढ. °णि विविधानि च । नरकं तु ध्रुवं गच्छेदपहृत्याल्पकान्यपि । यद्वा तद्वा परद्रव्यमपि सर्षपमात्रकम् । अ° । १२ क. ङ. प्रमत्तानां । १३ घ. झ. ट. ठ. ड. ढ. नाभुक्तस्यान्यथा नाशः क° । १४ क.ख.घ.ङ.च.छ.झ.ट.ठ.ड.ढ. °र्म कारयेद्वाऽनुमो दयेत् । का°

इति संक्षेपतः प्रोक्ताः पापभेदास्त्रिधाऽधुना । कथ्यन्ते गतयश्चित्रा नराणां पापकर्मणाम्॥]१०५
[*एतत्ते नृपतेऽधर्मफलं प्रोक्तं सुविस्तरात्] । अन्यत्किं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे ब्रूहि नरोत्तम १०६
[*अधर्मस्य फलं प्रोक्तं धर्मस्यापि वदाम्यहम् । इत्युक्त्वा मातलिस्तत्र राजानं धर्मवत्सलम् ॥
तस्मिन्धर्मप्रसङ्गेन पुण्यं ख्यातं महात्मनाम्] ॥ १०७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थे ययातिचरिते सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६८९३

अथाष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

ययातिरुवाच—

अधर्मस्य फलं सूत श्रुतं सर्वं मया विभो । धर्मस्यापि फलं ब्रूहि श्रोतुं कौतूहलं मम ॥ १

मातलिरुवाच—

अथ पापैरिमे यान्ति यमलोकं चतुर्विधाः । संत्रासजननं घोरं विवशाः सर्वदेहिनः ॥ २
गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः । [*स्त्रीपुंनपुंसकैर्वृद्धैर्यातव्यं सर्वजन्तुभिः ॥] ३
शुभाशुभं कृतं कर्म देहिनां प्रविचार्यते । चित्रगुप्तादिमध्यस्थैर्ज्ञातव्यं सर्वदर्शिभिः ॥ ४
न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति ये न यान्ति यमक्षयम् । अत्र शान्तिकृतं कर्म स्मृत्युक्तं तद्विचारितम् ५
ये तत्र शुभकर्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन यथा यमनिकेतनम् ॥ ६
यश्च दद्याद्द्विजेन्द्राणामुपानत्काष्ठपादुके । स विमानेन महता सुखं याति यमालयम् ॥ ७
छत्रदानेन गच्छन्ति पथा सान्द्रेण देहिनः । दिव्यवस्त्रपरीधाना यान्ति वस्त्रप्रदायिनः ॥ ८
शिबिकायाः प्रदानेन विमानेन सुखं व्रजेत् । सुखासनप्रदानेन सुखं यान्ति यमालयम् ॥ ९
आरामकर्ता छायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यान्ति पुष्पकयानेन पुष्पमालाप्रदायिनः ॥ १०
देवतागृहकर्ता च यतीनामाश्रमस्य च । अनाथस्याऽऽतुराणां च क्रीडत्यतिगृहोत्तमैः ॥ ११
देवाग्निगुरुविप्राणां मातापित्रोश्च पूजकः । गुणान्वितेषु दीनेषु यच्छत्यात्रसथान्यपि ॥
स प्रयाति सर्वकामं स्थानं पैतामहं नृप ॥ १२
श्रद्धया येन विप्राय दत्तं काकिणिमात्रकम् । स स्याद्दिव्यतिथिर्भूप देवानां कीर्तिवर्धनः ॥
तस्माच्छ्रद्धान्वितैर्देयं तत्फलं भवति ध्रुवम् ॥ १३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने ययातिचरिते पितृतीर्थेऽष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६९०६

---

* अ. पुस्तक एवेदमेतच्चिह्नान्तर्गतम् । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. छ. झ. ठ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ङ. छ. झ. ट. ठ ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ घ ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. अवश्यं हि कृतं कर्म भोक्तव्यं त° । २ ङ. ढ. °के । जवनाश्वेन । ३ छ. वराश्वेन । ४ अ. च कृत्वा याति गृ° । ५ अ त्तमे । दे° । ६ ङ. छ. झ. ढ. °कः । आर्तेषु दीनेषु गुणान्वितेषु यच्छ्रद्धया स्वल्पमपि प्रदत्तम् । तत्सर्वकामान्समुपैति लोके श्राद्धे च दानं प्रवदन्ति सन्तः ॥ श्रद्धा प्रदाने विज्ञेयमपि वालाग्रमात्रकम् । श्रद्धादाने सदा तस्माच्छ्रद्धायास्तत्फलं भवेत् । इ° ।

अथैकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

मातलिरुवाच—

अथ धर्माः शिवेनोक्ताः शिवधर्मागमोत्तमाः । ज्ञेया विद्भिर्विधानेन कर्मयोगप्रभेदतः ॥ १
हिंसादिदोषनिर्मुक्ताः क्लेशायासविवर्जिताः । सर्वभूतहिताः शुद्धाः सुसूक्ष्मास्तु महाबलाः ॥ २
अनन्तशाखाः कथिताः शिवमूलैकमास्थिताः । ज्ञानध्यानैसमायुक्ताः शिवधर्माः सनातनाः ॥ ३
धारयन्ति शिवं यस्माद्धार्यते शिवभाषितैः । शिवधर्माश्रितास्तस्मात्संसारार्णवतारणाः ॥ ४
अथाहिंसा क्षमा सत्यं ह्रीः श्रद्धेन्द्रियसंयमः । दानमिज्या ततो ध्यानं दशकं धर्मसाधनम् ॥ ५
अथ व्यस्तैः समस्तैर्वा शिवधर्मैरनुष्ठितैः । शिवैकस्थानसंप्राप्तिर्गतिरेकैव कल्पिता ॥ ६
यथा भूः सर्वभूतानां स्थानं साधारणं स्मृतम् । तत्स्थानं शिवभक्तानामतुलं केवलं स्मृतम् ॥ ७
यथेह सर्वभूतानां भोगाः सातिशयाः स्मृताः । मताः पुण्यविशेषेण भोगाः शिवपुरे तथा ॥ ८
शुभाशुभफलं चात्र भुज्यते सर्वदा नृभिः । शिवधर्मस्य चैकस्य फलं तत्रोपभुज्यते ॥ ९
यस्य यादृग्भवेत्पुण्यं श्रद्धापात्रविशेषतः । भोगाः शिवपुरे तस्य ज्ञेयाः सातिशयाः शुभाः ॥ १०
स्थानप्राप्तिः परं तुल्या भोगाः शान्तिमयाः स्मृताः । कुर्यात्तस्मिन्महास्थानं महायोगजिगीषया ११
सर्वातिशयमेवैकं भावितं च सुरोत्तमैः । आत्मयोगाधिपत्यं स्याच्छिवः सर्वजगत्पतिः ॥ १२
[*केचित्तत्रैव मुच्यन्ते ज्ञानयोगरता नराः । आवर्तन्ते पुनश्चान्ये संसारे भोगतत्पराः] ॥ १३
तस्माद्विमुक्तिमिच्छंस्तु भोगासक्तिं विवर्जयेत् । विरक्तः शान्तचित्तात्मा शिवज्ञानमवाप्नुयात् ॥ १४
ये चान्यासक्तहृदया यजन्तीशं मयत्नतः । तेषामपि ददातीशः स्थानं भावानुरूपतः ॥ १५
तत्रार्चयन्ति ये रुद्रं सकृदुच्छिष्टकर्मणा । तेषां पिशाचलोकेषु भोगानीशः प्रयच्छति ॥ १६
संतप्ता दुःखभावेन म्रियन्ते सर्वदेहिनः । अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः ॥ १७
तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं भवेत् । [*त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भोगाः स्त्रीवाहनानि च
अन्नदानप्रदः सर्वमिहामुत्र फलं] लभेत् ॥ १८
यस्मादन्नेन पुष्टाङ्गः कुरुते पुण्यसंचयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्धं कर्तुश्चार्धं न संशयः ॥ १९
धर्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् । [*स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत्सर्वसाधनम्] ॥ २०
अन्नं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ २१
त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् । [*पवित्रमुदकं दिव्यं शुद्धं सर्वरसाश्रयम् ॥ २२
अन्नपानाश्वगोवस्त्रशय्यासूत्रासनानि च] । प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥ २३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढपुस्तकस्थः ।

---

१ ख. ङ. छ. झ. ट. ठ. ढ. °या बहुविधास्ते च क° । ड. °या बहुविधास्ते च कर्मभेदप्र° । २ छ. सुशान्तास्तु । ३ ङ. छ. झ. ढ. °नसुपुण्याद्याः शि° । ४ ड. ढ. °म् । तत्तथा शिवभक्तानां तुल्यं शिवपुरं स्मृ° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ताः । नानापु° । ६ छ. शान्तिशया । ड. शान्त्याशयाः । ७ ड. °र्यात्पुण्यमिहामुत्र म° । ८ क. ख. ङ. च. छ. °हाभाग° । ड. ढ. °हाभोग° । ९ ड. °र्वाधिपत्यमेवैकं तत्र नास्ति पुरोत्तमे । आ° । १० क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °त्समोगा° । ११ ड. स्यात्तत्रैवास्ति शिवाशया । के° । १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. प्रसक्ततः । १३ घ. ङ. ट. ट. ढ. यस्यान्नदानपु° । छ. झ. ड. यस्यान्नपानपु° ।

एवं दानविशेषेण धर्मराजपुरं नरः । यस्माद्याति सुखेनैव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ॥ २४
ये पुनः क्रूरकर्माणः सदा दानविवर्जिताः । भुञ्जते दारुणं दुःखं नरके नृपनन्दन ॥ २५
तथा सुखं प्रभोक्ष्यन्ति दानं कृत्वा तु चातुलम् । तेषां स्वयं भवेत्सौख्यं कर्मयोगरतात्मनाम् २६
अप्रमेयगुणैर्दिव्यैर्विमानैः सार्वकामिकैः । असङ्ख्यैस्तत्पुरं व्याप्तं प्राणिनामुपकारकैः ॥ २७
सहस्रसोमदिव्यं वा सूर्यतेजःसमप्रभम् । रुद्रलोकमिति प्रोक्तमशेषगुणसंयुतम् ॥ २८
सर्वेषां शिवभक्तानां तत्पुरं परिकीर्तितम् । [*रुद्रक्षेत्रे मृतानां च जङ्गमस्थावरात्मनाम्] ॥ २९
अप्येकदिवसं भक्त्या यः पूजयति शंकरम् । सोऽपि याति शिवं स्थानं किं पुनर्बहुशोऽर्चयन् ३०
वैष्णवा विष्णुभक्ताश्च विष्णुध्यानपरायणाः । तेऽपि यान्ति च वैकुण्ठं समीपं चैव चक्रिणः ३१
ब्रह्मवादी च धर्मात्मा ब्रह्मलोकं प्रयाति सः । पुण्यकर्ता सुपुण्येन पुण्यलोकं प्रयाति च ॥ ३२
तस्मादीशं सदा भक्त्या भावयेदात्मनाऽऽत्मनि । हरौ वाऽपि महाराज युक्तात्मा ज्ञानवान्स्वयम् ॥
तस्मात्सर्वविचारेण भावदोषविचारतः ॥ ३३
एवं विष्णुप्रभावेन विशिष्टेनापि कर्मणा । नरैः स्थानमवाप्येत वेशभावानुरूपतः ॥ ३४
इत्येतदपरं प्रोक्तं श्रीमच्छिवपुरं महत् । देहिनां कर्मनिष्ठानां पुनरावर्तकं स्मृतम् ॥ ३५
ऊर्ध्वं शिवपुराज्ज्ञेयं वैष्णवं लोकमुत्तमम् । वैष्णवा मानवा यान्ति विष्णुध्यानपरायणाः ॥ ३६
ब्राह्मणा ब्रह्मलोकं तु सदाचारा नरोत्तमाः । प्रयान्ति यज्विनः सर्वे सुनीतास्तत्र कोविदाः ३७
इन्द्रलोकं तथा यान्ति क्षत्रिया युद्धगामिनः । अन्ये च पुण्यकर्तारः पुण्यलोकान्प्रयान्ति च ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने ययातिचरिते मातापितृतीर्थे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६९४४

अथ सप्ततितमोऽध्यायः ।

मातलिरुवाच—

यमपीडां प्रवक्ष्यामि महातीव्रां सुदारुणाम् । भुञ्जन्ति पापिनः सर्वे कूटास्ते ब्रह्मघातिनः ॥ १
क्वचित्पापाः प्रपच्यन्ते तीव्रेण नरकाग्निना । क्वचित्सिंहैर्वृकैर्व्याघ्रैर्दंशैः कीटैस्तु दारुणैः ॥ २
क्वचिन्महाजलौकोभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः । मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित्सर्पैर्विषोल्बणैः ॥ ३
मत्तमातङ्गयूथैश्च बलोत्कृष्टैः प्रमाथिभिः । पन्थानमुल्लिखद्भिश्च तीक्ष्णशृङ्गैर्महावृषैः ॥ ४
महाशृङ्गैश्च महिषैर्दुष्टगात्रप्रबाधकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकटाक्षैश्च राक्षसैः ॥ ५
व्याधिभिश्च महारौद्रैः पीड्यमाना व्रजन्ति ते । महातुलासमारूढा दोल्यमाना अतीव ते ॥ ६
महावेगप्रधूतास्ते महाचण्डेन वायुना । महापाषाणवर्षेण भिद्यमानाश्च सर्वतः ॥ ७
पतद्भिर्वज्रनिर्घोषैरुल्कापातैश्च दारुणैः । प्रदीप्ताङ्गारवर्षेण हन्यमाना व्रजन्ति ते ॥ ८

---

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ड. °न्ति धर्मकर्तार एव च । ते° । २ ङ. स्वपुण्येन । ३ भ. °विवार्जितः । ४ छ. झ. ड. विसृष्टे° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °वे पुरीं तां तत्र । भ. °वे पुनी° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °द्वशालिनः । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °वे क्रूरास्ते । ८ क. ख. च. ङ. °व्रेणैव विषाग्नि° । ९ घ. ठ. °षै दृष्टैर्यत्प्रसाध° । १० क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °करालैश्च । ११ ट. °हादोलासं° ।

महता पांशुवर्षेण पूर्यमाणा यमं गताः । ये नराः पापकर्माणः पापं भुञ्जन्ति दारुणम् ॥ ९
एवं पापविशेषेण पापिष्ठाः पापकारकाः । निरयं प्राप्य भुञ्जन्ति बहुपीडासमाकुलम् ॥ १०
एतत्ते सर्वमाख्यातं विवेकं पापपुण्ययोः । अन्यत्किं ते प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने ययातिचरिते पितृतीर्थे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६९५५

अथैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

ययातिरुवाच—
यत्त्वया सर्वमाख्यातं धर्माधर्ममनुत्तमम् । शृण्वतोऽथ मम श्रद्धा पुण्यं चैव प्रवर्धते ॥ १
देवानां लोकसंस्थानां वद संख्याः प्रकीर्तिताः । यस्य पुण्यप्रसङ्गेन येन मार्गं च मातले ॥ २
मातलिरुवाच—
योगयुक्तं प्रवक्ष्यामि [*तपसा यदुपार्जितम् । देवानां वाससंस्थानं सुखभोगप्रदायकम् ॥ ३
धर्मभावं प्रवक्ष्यामि स्वा]यासेनार्जितं पृथक् । उपरिष्टाच्च लोकानां स्वरूपं चाप्यनुक्रमात् ॥ ४
तत्राष्टगुणमैश्वर्यं पार्थिवं पिशिताशिनाम् । तस्मात्सद्योगतानां च नराणामुत्तमं स्मृतम् ॥ ५
बहुद्वारं षोडशकुलं पार्थिवात्पञ्च तद्द्विधा । एकं निरवशेषं च यच्छेषं कुलतेजसाम् ॥ ६
गन्धर्वाणां च वार्यव्यमार्घ्यं च सकलं स्मृतम् । [*पाञ्चभौतिकमिन्द्रस्य चत्वारिंशद्गुणं महत्]॥
सोमस्य मानसं दिव्यं विश्वेशं पाञ्चभौतिकम् ॥ ७
सौम्यं प्रजापतीशानामहंकारगुणान्वितम् । चतुःषष्टिगुणं ब्राह्म्यं बौधमैश्वर्यमुत्तमम् ॥ ८
विष्णोः प्रधानकं सूक्ष्मं शिवस्याऽऽत्मगतं महत् । आदिमध्यान्तरहितं विशुद्धं तत्त्वलक्षणम् ॥ ९
सर्वाभिभावकं सूक्ष्ममनौपम्यं परात्परम् । सुसंपूर्णं जगद्धेतुः पशुपाशविमोक्षणम् ॥ १०
यो यत्स्थानमनुप्राप्तस्तस्य भोगस्तदात्मकः । विमानं तत्समानं च भवेदीशप्रसादतः ॥ ११
नानारूपाणि भावानां दृश्यन्ते कोटयस्त्विमाः । अष्टाविंशतिरेवोर्ध्वमुदीर्घाः सुकृतात्मनाम् १२
ये कुर्वन्ति नमस्कारमीश्वराय क्वचित्क्वचित् । संपर्कात्कौतुकाल्लोभात्तद्विमानं लभन्ति ते ॥ १३
नामसंकीर्तनं चापि प्रसङ्गेन शिवस्य यः । कुर्याद्वाऽपि नमस्कारं न तस्य विफलं भवेत् ॥ १४
इत्येता गतयः प्रोक्ता महत्यः शिवकर्मणि । कर्मणा मनसा वाचा पुंसामीशानुभावतः ॥ १५
प्रसङ्गेनापि ये कुर्युराकण्ठं स्मरणं नरः । ते लभन्तेऽतुलं सौख्यं किं पुनस्तत्परायणाः ॥ १६
विष्णुचिन्तां प्रकुर्वन्ति ध्यानेनाऽऽकुलमानसाः । ते यान्ति परमं स्थानं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
शैवं च वैष्णवं लोकमेकरूपं नरोत्तम । द्वयोश्चाप्यन्तरं नास्ति एकरूपं महात्मनोः ॥ १८
शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ॥ १९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. झ. ड. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. °णा यमक्लाः । ये । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुनरेव । ३ ञ. °म् । चतुर्द्वारं षट्सकलं । ४ ञ. °र्थिवं वाप्यते द्विधा° । ५ ञ. °षं सकलं ततः ग° । ६ ङ. छ. ढ. °यव्यं याज्यं च । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °णाधिकम् । ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ट. ढ. पुण्यार्थे । ९ क. ख. च. छ. झ. कुर्युः श्रीकण्ठस्म° । ङ. ढ. कुर्युः शंकरस्म° ।

एकमूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । त्रयाणामन्तरं नास्ति गुणभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ २०
शिवभक्तोऽसि राजेन्द्र तथा भागवतोऽसि च । तेन देवाः प्रसन्नास्ते ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
सुप्रीता वरदा राजन्कर्मणा तव सुव्रत ॥ २१
इन्द्रादेशात्समायातः संनिधौ तव मानद । ऐन्द्रमेनं(तत्) पदं याहि पश्चाद्ब्राह्म्यं महेश्वरम् ॥ २२
वैष्णवं च प्रयाहि त्वं दाहमलयवर्जितम् । अनेनापि विमानेन दिव्येन सर्वगामिना ॥ २३
देवानां दिव्यभोगांस्त्वं भुङ्क्ष्व राजन्मनोनुगान् । समारुह्य विमानं त्वं पुष्पकं सुखगामिन(ना)म् २४

सुकर्मोवाच—

एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठ राजानं धर्मवत्सलम् । ययातिं मातली राज्ञा पूजितः सादरं तदा ॥ २५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने ययातिचरिते मातापितृतीर्थे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—६९८०

अथ द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

पिप्पल उवाच—

मातलेश्च वचः श्रुत्वा स राजा नहुषात्मजः । किं चकार महाप्राज्ञस्तन्मे विस्तरतो वद ॥ १
सर्वपुण्यमयी पुण्या कथेयं पापनाशिनी । श्रोतुमिच्छाम्यहं प्राज्ञ नैव तृप्तोऽस्मि सर्वथा ॥ २

सुकर्मोवाच—

सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठो ययातिर्नृपसत्तमः । तमुवाचाऽऽगतं दूतं मातलिं चेन्द्रसारथिम् ॥ ३

ययातिरुवाच—

शरीरं नैव त्यक्ष्यामि न गमिष्ये[3] पुरंदरम् । शरीरेण विना दूत पार्थिवेन न संशयः ॥ ४
यद्यपीह महादोषाः कायस्यैवं प्रकीर्तिताः । पूर्वं चापि त्वया मेऽद्य सर्वमुक्तं गुणागुणम् ॥ ५
नाहं त्यक्त्वा शरीरं वै गमिष्ये त्रिदिवं पुनः । इत्याचक्ष्व इतो गत्वा देवदेवं पुरंदरम् ॥ ६
एकाकिनाऽपि जीवेन कायेनापि महामते । नैव सिद्धिं प्रयात्येव सांसारिकीमिहैव हि ॥ ७
नैव प्राणं विना कायो जीवः कायं विना न हि । उभयोश्चापि मित्रत्वं नयिष्ये नाशमेव न ॥ ८
यस्य प्रसादभावाद्वै सुखमश्नाति केवलम् । शरीरस्याप्ययं प्राणो भोगानन्यान्मनोनुगान् ॥ ९
एनं त्यक्त्वा स्वर्गभोगं भोक्ष्येऽहं देवदूत न । संभवन्ति महादुष्टा व्याधयो दुःखदायकाः ॥ १०
मातले किल्बिषाच्चैव जरादोषादि जायते । पश्य मे पुण्यसंयुक्तं कायं षोडशवार्षिकम् ॥ ११
जन्मप्रभृति मे कायः शतार्धं च प्रयाति हि । तथाऽपि नूतनो भावः कायस्यापि प्रजायते ॥
मम कालो गतो दूत अब्दलक्षमनुत्तमम् ॥ १२
यथा षोडशवर्षस्य कायः पुंसः प्रशोभते । तथा मे शोभते देहो बलवीर्यसमन्वितः ॥ १३
नैव ग्लानिर्न मे हानिर्न भ्रमो व्याधयो न च । मातले मम कायो हि धर्मोत्साहेन वर्धते ॥ १४

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. सुव्रत । २ ङ. त्वं जनिप्र° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °ष्ये दिवं पुनः । ष° । ४ ङ. त्यक्ष्ये शरीरं तु न गमिष्ये दि° । ५ छ. °ष्येऽहं शमेन च । य° । ६ ङ. °गाङ्श्लाघ्यान्म° । ७ घ ञ. ट. ठ. ड. ढ. एवं ज्ञात्वा स्वर्गभोगं न भोक्ष्ये देवदूतक । सं° । ८ क. अष्टल° । छ. अब्दानां शतम् । ९ क. ख. च. छ. झ. °यो जरा । मा° । ङ. ढ. °गो न वा । मा° ।

सर्वामृतमयं दिव्यमौषधं परमौषधम् । पापव्याधिप्रणाशार्थं धर्मार्थं हि कृतं पुरा ॥ १५
तेन मे शोधितः कायो गददोषो न जायते । हृषीकेशस्य देवस्य नामोच्चारणमुत्तमम् ॥ १६
एतद्रसायनं दूत नित्यमेव करोम्यहम् । तेन मे व्याधयो दोषाः पापाद्याः प्रलयं गताः ॥ १७
विद्यमाने हि संसारे कृष्णनाम्नि महौषधे । मानवा मरणं यान्ति पापव्याधिप्रपीडिताः ॥
न पिबन्ति महामूढाः कृष्णनामरसायनम् ॥ १८
तेन[1] ध्यानेन भावेन पूजाभावेन मातले । सत्येन दानपुण्येन मम कायो निरामयः ॥ १९
पापाच्च आमयात्पीडाः प्रभवन्ति शरीरिणाम् । पीडाभ्यो जायते मृत्युः प्राणिनां नात्र संशयः॥
तस्माद्धर्मः प्रकर्तव्यः पुण्यं सत्याश्रयं नरैः । पञ्चभूतात्मकः कायः शिरासंधिषु जर्जरैः[2] ॥ २१
एवं संधीकृतो मर्त्यो हेमाकारे(कृते)व कङ्कणम्[3] । तत्र भावो महानग्निर्धातुरेव कलेवरम् ॥ २२
शतखण्डमयो[4] विप्रयोऽनुसंधति(?)[5]बुद्धिमान् । [*हरेर्नाम्ना च दिव्येन सौभाग्येनापि पिप्पल ॥२३
पञ्चात्मका हि ये खण्डाः शतसंधिषु जर्जराः । तेनानुसंधिताः सर्वे कायधातुसमा अभवन्]॥२४
हरिपूजोपचारेण ध्यानेन नियमेन वा । सत्यभावेन दानेन कायः शुद्धो विजायते ॥ २५
दोषा नश्यन्ति कायस्य व्याधयः शृणु मातले । बाह्याभ्यन्तरशौचं हि दुर्गन्धिर्नैव जायते ॥
शुचिस्ततो भवेत्सूत प्रसादात्तस्य चक्रिणः ॥ २६
[*नाहं स्वर्गं गमिष्यामि स्वर्गमत्र करोम्यहम् । तपसा चैव भावेन स्वधर्मेण महीतलम् ॥ २७
स्वर्गरूपं करिष्यामि प्रसादात्तस्य चक्रिणः] । एवं ज्ञात्वा प्रयाहि त्वं कथयस्व पुरंदरम् ॥ २८

सुकर्मोवाच—

इत्थं श्रुत्वा स वै दूतो नृपतेः परिभाषितम् । [*आशीर्भिरभिनन्द्याथ आमन्त्र्य नृपतिं गतः] ॥
सर्वं निवेदयामास स इन्द्राय महात्मने ॥ २९
समाकर्ण्य सहस्राक्षो ययातेस्तु महात्मनः । तदर्थं चिन्तयामास समानेतुं दिवं प्रति ॥ ३०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थे ययातिचरिते द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७०१०

अथ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

पिप्पल उवाच—

गते तस्मिन्महाभागे दूत इन्द्रस्य वै पुनः । किं चकार स धर्मात्मा ययातिर्नहुषात्मजः ॥ १

सुकर्मोवाच—

तस्मिन्गते देववरस्य दूते स चिन्तयामास नरेन्द्रसूनुः ।
आहूय दूतप्रवरान्स सत्वरं धर्मार्थयुक्तं परमादिदेश ॥ २

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. ढ. पुस्तकस्थः ।
* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठःक. ख. ङ. च. छ. झ. ड. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °न ज्ञानेन ध्यानेन । २ क. ख. ङ. °यः शतसं° । ३ ङ. छ. झ. ढ. °रः । तमनुसंदधते मर्त्यो हेमकारेव टङ्कणैः । त° । ड. °रः । तमनुसंदधते मर्त्यो हेमकारेव काञ्चनैः । ४ झ °यो निष्ठो योऽप्सु संधत्त बु° । ५ ड. °नुसज्जति ।

गच्छन्तु दूता मम शासनेन स्वीयेषु देशेषु परेषु चैव ।
शृण्वन्तु सर्वेऽपि तथैव लोका जुषन्तु वाक्यं मम धर्मयुक्तम् ॥
व्रजन्तु लोकाः सुपथं हरेश्च भावैः सुपुण्यैरमृतोपमानैः ॥ ३
सुकर्मभिश्चापि च ज्ञानध्यानैस्तपोभिरित्थं सततं नियुक्ताः ।
यज्ञैश्च दानैर्मधुसूदनैकमर्चन्तु लोका विषयान्विहाय ॥ ४
सर्वत्र पश्यन्तु मरारिमेकं शुष्केषु चाऽऽर्द्रेष्वपि स्थावरेषु ॥
अभ्रेषु भूमौ सचराचरेषु स्वीयेषु कायेष्वपि जीवरूपम् ॥ ५
देवं तमुद्दिश्य ददन्तु दानान्यातिथ्यभावैः परिज्ञानकैश्च ॥
नारायणं देववरं यजध्वं दोषैर्विमुक्ता अचिराद्भविष्यथ ॥ ६
यो मामकं वाक्यमिहैव मानवो लोभाद्विमोहादपि नैव कारयेत् ॥
स शास्यतां याति सुनिर्वृतो ध्रुवं ममापि चौरो हि यथा निकृष्टः ॥ ७
आकर्ण्य वाक्यं नृपतेश्च दूताः संहृष्टभावाः सकलां च पृथ्वीम् ॥
संश्रावयन्ति स्म नृपप्रणीतमादेशभावं सकलं प्रजासु ॥ ८
विप्रादिमर्त्या अमृतं सुपुण्यमानीतमेवं भुवने च राज्ञा ॥
पिबन्तु पुण्यं परिवैष्णवाख्यं दोषैर्विहीनं परिणाममिष्टम् ॥ ९
श्रीकेशवं क्लेशहरं वरेण्यमानन्दरूपं परमार्थमेव ॥
नामामृतं दोषहरं तु राज्ञा आनीतमत्रैव पिबन्तु लोकाः ॥ १०
श्रीपद्मनाभं कमलेक्षणं च आधाररूपं जगतां महेशम् ॥
नामामृतं दोषहरं तु राज्ञा आनीतमत्रैव पिबन्तु लोकाः ॥ ११
पापापहं व्याधिविनाशरूपमानन्ददं दानवदैत्यनाशनम् ॥
नामामृतं दोषहरं तु राज्ञा आनीतमत्रैव पिबन्तु लोकाः ॥ १२
[*यज्ञाङ्गरूपं च रथाङ्गपाणिं पुण्याकरं सौख्यमनन्तरूपम् ॥
नामामृतं दोषहरं तु राज्ञा आनीतमत्रैव पिबन्तु लोकाः] ॥ १३
विश्वाधिवासं विमलं विरामं रामाभिधानं रमणं मुरारिम् ॥
नामामृतं दोषहरं तु राज्ञा आनीतमत्रैव पिबन्तु लोकाः ॥ १४
आदित्यरूपं तमसां विनाशं चन्द्रप्रकाशं मैलपङ्कजानाम् ॥
नामामृतं दोषहरं तु राज्ञा आनीतमत्रैव पिबन्तु लोकाः ॥ १५
सखङ्गपाणिं मधुसूदनाख्यं तं श्रीनिवासं सगुणं सुरेशम् ॥
नामामृतं दोषहरं तु राज्ञा आनीतमत्रैव पिबन्तु लोकाः ॥ १६
नामामृतं दोषहरं सुपुण्यमधीत्य यो माधवविष्णुभक्तः ॥
प्रभातकाले नियतो महात्मा स याति मुक्तिं न हि कारणं च ॥ १७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थे ययातिचरिते त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७०२७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ट. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. छ. झ. ड. °रिपैश्रिकैः° । घ. ट. ठ. °रिजातकैः° । २ क. ख. छ. झ. जपध्वं । ड. भजध्वं । ३ ष. ठ. ड. °मयैव । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. मनप° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. मानव° ।

अथ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

सुकर्मोवाच—

दूतास्तु ग्रामेषु वदन्ति सर्वे देशेषु द्वीपेष्वथ पत्तनेषु ॥
लोकाः शृणुध्वं नृपतेस्तथाऽऽज्ञां सर्वप्रभावैर्हरिमर्चयन्तु ॥ १
दानैश्च यज्ञैर्बहुभिः सुकर्मभिर्धर्मादिभिर्वा यजनैर्मनोभिः ॥
ध्यायन्तु लोका मधुसूदनं तमादेशमेवं नृपतेस्तु तस्य ॥ २
एवं प्रकृष्टं सकलं सुपुण्यमाकर्णितं भूमितले सुलोकैः ॥
तदाप्रभृत्येवं समस्तमर्त्या ध्यायन्ति गायन्ति मुरारिमेकम् ॥ ३
जपन्ति तप्यन्ति यजन्ति चैव वेदप्रणीतैश्च सुसूक्तमन्त्रैः ॥
श्रोत्रैकपुण्यैरमृतोपमानैः श्रीकेशवं तद्गतमानसास्ते ॥ ४
व्रतोपवासैर्नियमैश्च दानैर्विहाय दोषान्विषयान्समस्तान् ॥
[*लक्ष्मीनिवासं जगतां निवासं लोकास्तु भक्त्या परिपूजयन्ति ॥ ५
इत्याज्ञा तस्य भूपस्य वर्तते क्षितिमण्डले । वैष्णवेन प्रभावेन जनाः] सर्वे यजन्ति ते ॥ ६
नामभिः कर्मभिर्विष्णुं यजन्ते यज्ञकोविदाः । तद्ध्यानास्तद्व्यवसिता विष्णुपूजापरायणाः ॥ ७
यावद्भूमण्डलं सर्वं यावत्तपति तिग्मगुः । तावद्धि मानवा लोकाः सर्वे भागवतास्तु ते ॥ ८
विष्णोश्चैव प्रभावेन पूजास्तोत्रैश्च नामभिः । आधिहीनाश्च ते भूमौ संजाता मानवास्तदा ॥ ९
वीतशोकाश्च पुण्याश्च सर्वे चैव तपोधनाः । संजाता वैष्णवा विप्र प्रसादात्तस्य चक्रिणः ॥ १०
आमयैश्च विहीनास्ते दोषै रोषैश्च वर्जिताः । [*सर्वैश्वर्यसमापन्नाः सर्वरोगविवर्जिताः] ॥
प्रसादात्तस्य देवस्य संजाता मानवास्तदा ॥ ११
अमरा निर्जराः सर्वे धनधान्यसमन्विताः । महाविष्णुप्रसादेन पुत्रपौत्रैरलंकृताः ॥ १२
तेषामेव महाभाग गृहद्वारेषु नित्यदा । कल्पद्रुमाः सुपुण्यास्ते सर्वकामफलप्रदाः ॥ १३
सर्वकामदुघा गावः सचिन्तामणयस्तथा । सन्ति तेषां गृहे पुण्याः सर्वकामप्रदायकाः ॥ १४
अमरा मानवा जाताः पुत्रपौत्रैरलंकृताः । सर्वदोषविहीनास्ते विष्णोश्चैव प्रसादतः ॥ १५
सर्वसौभाग्यसंपन्नाः पुण्यमङ्गलसंयुताः । सुपुण्या दानसंपन्ना ज्ञानध्यानपरायणाः ॥ १६
न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं नृणाम् । तस्मिञ्शासति धर्मज्ञे ययातौ नृपतौ तदा ॥ १७
वैष्णवा मानवाः सर्वे विष्णुव्रतपरायणाः । तद्ध्यानास्तज्जपाः सर्वे संजाता भावतत्पराः ॥ १८
तेषां गृहाणि दिव्यानि पुण्यानि द्विजसत्तम । पताकाभिस्तु शुभ्राभिः शङ्खयुक्तानि तानि च १९

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क.ख.घ.ङ.च.छ.झ.ट.ठ.ड.ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °हुभिस्तपोभिर्धर्माभिलाषैर्यज° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °व यजन्ति म° । ३ ङ. °न्ति तमर्चयन्ति । ज° । ४ घ. ट. ठ. ड. °म् । ध्यायन्ति गायन्ति यजन्ति मर्त्या वे° । ५ ट. °त्तपाठैः । श्रो° । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ठ. ढ. °सं तं श्रीनिवासं प° । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °न्ते ज्ञानको° । ८ ङ. °स्तद्गतप्राणा वि° । ९ ङ. छ. झ. ढ. °धिव्याधिविहीनास्ते सं° । १० घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °र्वे वै स्थिरयौवनाः । ११ घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. मर्त्या वि° । १२ ङ. छ. झ. ड. घ. °ण्गुध्यानप° । १३ घ. ट. ठ. शुद्धाभिः ।

गदाङ्कितैर्ध्वजाभिश्च चक्राङ्कितानि नित्यं वै । पद्माङ्कितानि भास्वन्ति विमानप्रतिमानि च ॥
गृहाणि भित्तिभागेषु चित्रितानि सुचित्रकैः ॥ २०
सर्वत्र गृहद्वारेषु पुण्यस्थानेषु सर्वशः । वनानि सन्ति दिव्यानि श्रद्धालाभयुतानि च ॥ २१
तुलस्या च द्विजश्रेष्ठ युक्तानि हरिमन्दिरैः । भास्वन्ति गुणदिव्यानि गृहाणि प्राणिनां सदा २२
सर्वत्र वैष्णवो भावो मङ्गलं बहु दृश्यते । [*शङ्खशब्दाश्च भूलोके मिथः स्फोटकरै रवैः ॥
श्रूयन्ते तत्र विप्रेन्द्र दोषपापविनाशकाः] ॥ २३
शङ्खस्वस्तिकपद्मानि गृहद्वारेषु तानि च । विष्णुभक्ताभिर्नारीभिर्लिखितानि द्विजोत्तम ॥ २४
गीतरागैश्च तानैश्च मूर्छनातालसुस्वरैः । गायन्ति केशवं लोका विष्णुध्यानपरायणाः ॥ २५

हरिं मुरारिं प्रवदन्ति केचिच्छ्रीशाच्युतं माधवमेव चान्ये ।
श्रीनारसिंहं कमलेक्षणं तं गोविन्दमेकं कमलापतिं च ॥ २६
कृष्णं च रामं शरणं व्रजन्ति जपन्ति जाप्यैः परिपूजयन्ति ।
दण्डप्रणामैः प्रणमन्ति विष्णुं तद्ध्यानयुक्ताः परिवैष्णवास्ते ॥ २७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे वेनोपाख्याने ययातिचरिते चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७०५४

अथ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

सुकर्मोवाच—

कृष्णं विष्णुं हरिं रामं मुकुन्दं मधुसूदनम् । नारायणं हृषीकेशं नारसिंहं तमच्युतम् ॥ १
केशवं पद्मनाभं तु वासुदेवं च वामनम् । वाराहं कमठं मत्स्यं कपिलं च सुराधिपम् ॥ २
[*विश्वेशं विश्वरूपं च ह्यनन्तमनघं शुचिम् । पुरुषं पुष्कराक्षं च श्रीधरं श्रीपतिं हरिम् ॥
श्रीदं श्रीशं श्रीनिवासं सुमोक्षं मोक्षदं प्रभुम्] ॥ ३
इत्येवमुच्चरन्तो हि नामानि मानवा भुवि । प्रभजन्ति जनाः सर्वे बालवृद्धकुमारकाः ॥ ४
प्रणमन्ति हरिं नार्यो गृहकर्मरताः सदा । आसने शयने याने ध्याने ज्ञाने च माधवम् ॥ ५
क्रीडमानास्तथा बाला गोविन्दं प्रणमन्ति च । दिवा रात्रौ सुमधुरं ब्रुवन्ति हरिनाम च ॥ ६
विष्णूच्चारो हि सर्वत्र श्रूयते हि द्विजोत्तम । वैष्णवेन प्रभावेन मर्त्या वर्तन्ति भूतले ॥ ७
प्रासादकलशाग्रेषु देवतायतनेषु च । यथा सूर्यस्य बिम्बानि तथा चक्राणि भान्ति वै ॥ ८
कृष्णस्य दृश्यते भावः सर्वत्र जगतीतले । तेनराज्ञा कृतं विप्र पुण्यं चापि महात्मना ॥ ९
विष्णुलोकस्य समतां तथा नीतं महीतलम् । नहुषस्यापि पुत्रेण वैष्णवेन ययातिना ॥ १०
उभयोर्लोकयोर्भावमेकीभूतं महीतले । भूतलस्यापि विष्णोश्च ह्यन्तरं नैव दृश्यते ॥ ११

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ अ. °तभुजा° । २ अ. °ञ्चितपरायणाः । प° । ३ घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °न्ति पुण्यदि° । ४ ङ. छ. झ. ढ. °न्ति केशवं प्रीत्या जितं । ५ घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °ण्यं शरण्यं श° । ६ घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. प्रवदन्ति ते। दि° । ७ घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °वै । वैकुण्ठे दृश्यते भावं तद्भावं ज° ।

विष्णू[1]चारं हि वैकुण्ठे प्रकुर्वन्ति च वैष्णवाः । भूतले तादृशोच्चारं प्रकुर्वन्ति च मानवाः ॥ १२
उभयोर्लोकयोर्भाव एको हि विप्र दृश्यते[2] । जरारोगभयं नास्ति मृत्युहीना नरा यतः ॥ १३
दानभोगप्रभावस्तु अधिको दृश्यते भुवि । पुत्राणां च सुखं पुण्यमधिकं पौत्रजं तथा ॥ १४
स्वान्भोक्ष्यन्ति सुखेनापि मानवा भुवि सत्तमाः । विष्णोः प्रसाददानेन उपदेशेन तस्य च॥१५
सर्वव्याधिविनिर्मुक्ता मानवा वैष्णवास्तथा । स्वर्गलोकतिरस्कारः कृतो राज्ञा महीतले ॥ १६
पञ्चविंशप्रमाणेन वर्षाणां नृपसत्तमै । वेदविज्ञा नराः सर्वे ज्ञानध्यानपरायणाः ॥ १७
यज्ञदानपराः सर्वे दयाभावाश्च मानवाः । उपकाररताः सर्वे पुण्या धन्याः शुभा नराः ॥ १८
सर्वे धर्मपरा विप्र विष्णुध्यानपरायणाः । राज्ञा तेनोपदिष्टास्ते संजाता वैष्णवा भुवि ॥ १९

विष्णुरुवाच—

श्रूयतां नृपशार्दूल चरित्रं तस्य भूपतेः । सर्वधर्मपरो नित्यं विष्णुभक्तश्च नाहुषिः ॥ २०
अब्दानां चैव लक्षैकं तस्यापि सुगतं भुवि । नूतनो दृश्यते कायः पञ्चविंशाब्दको यथा ॥ २१
पञ्चविंशात्मको भाति रूपेण वयसा तदा । प्र[3]शस्तः प्रौ[4]ढिसंपन्नः प्रसादात्तस्य चक्रिणः ॥ २२
मानवा भूमिलोकस्था यमं नैवानुयान्ति ते । रा[5]गदोषविनिर्मुक्ताः [6]कामपाशविवर्जिताः ॥ २३
सुखिता दानपु[7]ण्यैश्च सर्वधर्मपरायणाः । विस्तारं ते जनाः सर्वे संतत्याऽपि गता नृप ॥ २४
यथा[8] दूर्वा वटाश्चैव विस्तारं यान्ति भूतले । तथा ते मानवाः सर्वे पुत्रपौत्रैः प्रविस्तृताः ॥ २५
मृत्युदोषविहीना[9]स्ते चिरं जीवन्ति ते जनाः । स्थिरकायाश्च सुखिनो जरारोगविवर्जिताः ॥२६
पञ्चविंशाब्दिकाः सर्वे नरा दृश्यन्ति भूतले । सत्याचारपराः सर्वे विष्णुध्यानपरायणाः ॥ २७
एवं हि सर्वे मर्त्यास्ते प्रसादात्तस्य चक्रिणः । संजाता मानवाः सर्वे दानभोगपरायणाः ॥ २८
मृतो न श्रूयते लोके सर्वस्मिञ्जगतीतले । शोकं नैव प्रपश्यन्ति दोषं नैव प्रयान्ति ते ॥ २९
स्वर्गलोकस्य यद्रूपं तद्रूपं भूतलस्य च । संजाता[10] विष्णुभक्तास्ते प्रसादात्तस्य चक्रिणः ॥ ३०
यमदूता विधिभ्रष्टा विष्णुदूतैस्तु ताडिताः । रुदमाना गताः सर्वे धर्मराजं परस्परम् ॥ ३१
तत्सर्वं कथितं दूतैश्चेष्टितं भूतले च तैः । [11]अमृत्यु भूतलं जातं दानभोगेन भास्करे ॥ ३२
[*नहुषस्याऽऽत्मजेनापि कृतं देव ययातिना । विष्णुभक्तेन पुण्येन स्वर्गरूपं प्रदर्शितम् ॥ ३३
एवमाकर्णितं सर्वं धर्मराजेन वै तदा ।] धर्मराजस्तदा तत्र दूतेभ्यः श्रुतविस्तरः ॥
चिन्तयामास स[12]त्यार्थं क्षणैकं नृपचेष्टितम् ॥ ३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने ययातिचरिते पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७०८८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ढ. विष्णुध्यानं । २ घ. ट. ठ. ङ. °ते । राजमृत्युभं° । ३ झ. ट. ड. °म । गदैर्हीना नराः सर्वे विष्णुध्या° । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. प्रबलः । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °गद्वेष° । ६ ङ. कामायासवि° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °पुण्यैश्च । ८ क. ख. च. ढ. °था कैतवको भोगो विस्तारं याति भू° । ९ ङ. °नाश्च स्थिरकाया अरोगिणः । धर्माध्यक्षाश्च । १० झ. ट. ड. °ता मानवश्रेष्ठ प्र° । ११ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. अधिकं । १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड.ढ. सर्वार्थं ।

अथ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

सुकर्मोवाच—

सौरिर्दूतैस्तथा सर्वैः सह स्वर्गं जगाम ह । द्रष्टुं तत्र सहस्राक्षं देववृन्दैः समावृतम् ॥ १
धर्मराजं समायान्तं ददर्श सुरराट् तदा । समुत्थाय त्वरायुक्तो ददावर्घमनुत्तमम् ॥
पप्रच्छाऽऽगमनं तस्य कथयस्व ममाग्रतः ॥ २
तदाकर्ण्य महद्वाक्यं देवराजेन भाषितम् । धर्मराजोऽब्रवीत्सर्वं ययातेश्चरितं महत् ॥ ३

धर्मराज उवाच—

श्रूयतां देवदेवेश यस्मादागमनं मम । कथयाम्यहमत्रापि येन चैवाऽऽगतस्तव ॥ ४
नहुषस्याऽऽत्मजेनापि वैष्णवेन महात्मना । कारिता वैष्णवाः सर्वे [*ये वसन्ति महीतले ॥ ५
वैकुण्ठस्य समं रूपं मर्त्यलोकस्य वै कृतम् । अमरा मानवा जाता] जरारोगैर्विवर्जिताः ॥ ६
पापमेव न कुर्वन्ति असत्यं न वदन्ति ते । कामक्रोधविहीनास्ते लोभमोहविवर्जिताः ॥ ७
दानशीला महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः । सर्वकामैः[१] समर्चन्ति नारायणमनामयम् ॥ ८
तेन वैष्णवधर्मेण मानवा जगतीतले । निरामया वीतभया[२] सर्वे च स्थिरयौवनाः ॥ ९
दूर्वा वटा यथा देव विस्तारं यान्ति भूतले । तथा ते विस्तरं प्राप्ताः पुत्रपौत्रैः प्रपौत्रकैः ॥
तेषां पुत्रैश्च पौत्रैश्च वंशाद्वंशान्तरं गताः ॥ १०
एवं वैष्णवधर्मेण जरामृत्युविवर्जितः । मर्त्यलोकः कृतस्तेन नहुषस्याऽऽत्मजेन च ॥
पदभ्रष्टोऽस्मि संजातो व्यापारेण विवर्जितः ॥ ११
एवं ते सर्वमाख्यातमात्मकर्मविनाशनम् । एवं ज्ञात्वा सहस्राक्ष लोकस्यास्य हितं कुरु ॥ १२
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पृष्टोऽस्मि वै त्वया । एतस्मात्कारणादिन्द्र आगतस्तव संनिधौ ॥ १३

इन्द्र उवाच—

पूर्वमेव मया दूत आगमार्थं महात्मनः । प्रेषितो धर्मराजेन्द्र दूतेनास्यापि भाषितम् ॥ १४
नाहं स्वर्गस्य चैवार्थी नाऽऽगमिष्ये दिवं पुनः । स्वर्गरूपं करिष्यामि सर्वं तद्भूमिमण्डलम् ॥ १५
इत्याचचक्षे भूपालः प्रजापाल्यं करोति च । तस्य धर्मप्रभावेन भीतस्तिष्ठामि सर्वतः[३] ॥ १६

धर्मराज उवाच—

येन केनाप्युपायेन तमानयस्व भूपतिम्[४] । देवराज महाभाग यदि चेच्छसि मत्प्रियम् ॥ १७
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य धर्मस्यापि सुराधिपः । चिन्तयामास मेधावी सर्वतत्त्वेन पिप्पल ॥ १८
काममाह समाहूय[५] गन्धर्वांश्च पुरंदरः । [† मकरन्दं रतिं देव आनिनाय महात्मनः] ॥ १९
तथा कुरुत वै यूयं यथाऽऽगच्छति भूपतिः । यूयं गच्छन्तु भूर्लोकं मयाऽऽदिष्टा न संशयः ॥२०
एवमुक्ता गताः सर्वे यत्र राजा स नाहुषिः । नटरूपेण[६] ते सर्वे कामाद्याः[७] कर्मणा द्विज ॥ २१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. झ. ढ.पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. सर्वकर्मैः । ड. सर्वधर्मैः । २ क. ख. ङ. च. छ. झ ड. ढ. वीतशोकाः । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. सर्वदा । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. भूपते । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °य धर्मं गच्छ पु° । ६ ड. नररू° । ७ ड. कामेन तु समं ययुः । आ° । ८ ट. °द्या गायनाः प्रभुम् । आ° ।

आशीर्भिरभिनन्द्यैव ते च ऊचुः सुनाटकम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ययातिः पृथिवीपतिः ॥ २२
सभां चकार मेधावी देवरूपां सुपण्डितैः । समायातः स्वयं भूपो ज्ञानविज्ञानकोविदः ॥ २३
तेषां तु नाटकं राजा पश्यमानः स नाहुषिः । चरित्रं वामनस्यापि उत्पत्तिं विप्ररूपिणः ॥ २४
रूपेणाप्रतिमा लोके सुस्वरं गीतमुत्तमम् । गायमाना जरा राजभार्या रूपेण वै तदा ॥
तस्या गीतेन लास्येन हास्येन ललितेन च ॥ २५
मधुरालापतस्तस्य कन्दर्पस्य च मायया । मोहितस्तेन भावेन दिव्येन चरितेन च ॥ २६
बलश्चैव यथारूपं बलिर्बद्धो यथा पुरा । वामनस्य यथा रूपं चक्रे मन्मथस्तादृशम् ॥ २७
सूत्रधारः स्वयं कामो माधवः पारिपार्श्वकः । नटीवेषधरा जाता सा रतिर्हृष्टवल्लभा ॥ २८
नेपथ्याभिचराः सर्वे तस्मिन्वै नाट्यकर्मणि । मकरन्दो महामार्शः क्षोभयामास भूपतिम् ॥ २९
यथा यथा पश्यति नृत्यमुत्तमं गीतं समाकर्ण्य च भूपतिः सः ॥
तथा तथा मोहवशं प्रणीतः साधुप्रणीतेन महानुभावः ॥ ३०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थे ययातिचरिते षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७११८

अथ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

सुकर्मोवाच—

कामस्य गीतलास्येन हास्येन ललितेन च । मोहितस्तेन राजेन्द्रो नटरूपेण पिप्पल ॥ १
कृत्वा मूत्रपुरीषं च स राजा नहुषात्मजः । अकृत्वा पादयोः शौचमासन उपविष्टवान् ॥ २
तदन्तरं तु संप्राप्य संचचार जरा नृपम् । कामश्चापि नृपश्रेष्ठ इन्द्रकार्यं कृतं हि तैः ॥ ३
निवृत्ते नाटके तस्मिन्गतेषु तेषु भूपतिः । जराभिभूतो धर्मात्मा कामसंसक्तमानसः ॥ ४
मोहितः कामदेवेन विह्वलो विकलेन्द्रियः । अतीव मुग्धो धर्मात्मा विषयैश्च पराजितः ॥ ५
एकदा मृगयाशीलः संप्राप्तः कामसंयुतः । वने च क्रीडते विप्र मोहरागवशं गतः ॥ ६
क्रीडमानस्य तस्यापि नृपतेश्च महात्मनः । मृगश्चैकः समायातश्चतुःशृङ्गो ह्यनौपमः ॥ ७
सर्वाङ्गसुन्दरो विप्र हेमवर्णतनूरुहः । रत्नमौलिः सुचित्राङ्गो दर्शनीयमनोहरः ॥ ८
अभ्यधावत्स वेगेन तं दृष्ट्वा चापबाणवान् । इत्याशशङ्क मेधावी कोऽपि दैत्योऽयमागतः ॥ ९
तेन राजा मृगेणापि दूरमाकर्षितस्तदा । गतः स रथवेगेन श्रमेण परिखेदितः ॥ १०
पश्यमानस्य तस्यापि मृगस्त्वन्तरधीयत । स पश्यति वनं तत्र नन्दनोपममद्भुतम् ॥ ११
चारुवृक्षसमाकीर्णं भूतपञ्चकशोभितम् । गुरुभिश्चन्दनैः पुण्यैः कदलीखण्डमण्डितैः ॥ १२

---

१ घ. ट. ठ. °न्द्यैव राजन्पश्य सुनाटकम् । ङ. °न्द्यैनं राजानं नाहुषिं तदा । तें । २ ङ. बहुश्रुताम् । ३ घ. ट. ठ. ङ. सभापालः स्वयं भूत्वा ज्ञा° । ४ ङ. नर्तने । ५ घ. ङ. छ. झ ट. ढ. °पि नृत्यन्ति नटरू° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °पं विन्ध्यावल्या य° । ७ ङ. °कः । नारीवे° । ८ घ. झ. ठ. ङ. °ज्ञः प्रज्ञाभावेन नृत्यति । य° । ९ क. ख. ठ. च. छ. झ. ड. ढ. जराप्रणीतेन । १० घ ठ. ट. ङ. °रूपो बभूव ह । कृ° । ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °प्रमोहेन । १२ ङ. ढ. °ड्तेऽसौ हि मो° । १३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °रो राजन्हेम° । १४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. रत्नज्योतिः ।

बकुलाशोकपुंनागैर्नारीकेलैश्च तिन्दुकैः । पूगीफलैश्च खर्जूरैः कुमुदैः सप्तपर्णकैः ॥ १३
पुष्पितैः कर्णिकारैश्च नानावृक्षैः सदाफलैः । पुष्पितामोदसंयुक्तैः केतकैः पाटलैस्तथा ॥ १४
पश्यमानो महाराजो ददर्श सर उत्तमम् । पुण्योदकेन संपूर्णं विस्तीर्णं पञ्चयोजनम् ॥ १५
हंसकारण्डवाकीर्णं जलपक्षिनिनादितम् । कमलैश्चापि मुदितं श्वेतोत्पलविराजितम् ॥ १६
रक्तोत्पलैः शोभमानं हाटकोत्पलमण्डितम् । नीलोत्पलैः प्रकाशन्तं(?)कह्लारैरतिशोभितम् ॥ १७
मत्तैर्मधुकरैश्चापि सर्वत्र परिनादितम् । [*एवं सर्वगुणोपेतं ददर्श सर उत्तमम् ॥ १८
पञ्चयोजनविस्तीर्णं दशयोजनदीर्घकम् । तडागं सर्वतोभद्रं दिव्यभावैरलङ्कृतम्] ॥ १९
रथवेगेन संखिन्नः किंचिच्छ्रमेण पीडितः । निषसाद तटे तस्य श्रितश्छायां सुशीतलाम् ॥ २०
स्नात्वा पीत्वा जलं शीतं पद्मसौगन्ध्यवासितम् । सर्वश्रमोपशमनममृतोपममेव तत् ॥ २१
शीतच्छायाश्रितेनापि राज्ञा तेन च भूतले । गीतध्वनिं समाकर्ण्य गीयमानं यथा तथा ॥ २२
यथा स्त्री गायते दिव्या तथाऽयं श्रूयते ध्वनिः । गीतप्रियो महाराज एवं चिन्तां परां गतः २३
चिन्ताकुलस्तु धर्मात्मा यावच्चिन्तयते क्षणम् । तावन्नारी वरा काचित्पीनोन्नतपयोधरा ॥ २४
नृपतेः पश्यमानस्य गता दृष्टिपथं वने । सर्वाभरणशोभाङ्गी शीललक्षणसंपदा ॥ २५
[†तस्मिन्वने समायाता नृपतेः पुरतः स्थिता] । सा पृष्टा तेन वै राज्ञा का त्वं किंकारणाऽऽगता
वद सर्वं विशालाक्षि तच्छ्रुत्वा वचनं तु सा । नोवाच किंचिद्भूपालं लज्जमाना वरानना ॥ २७
प्रहस्यैवं गता शीघ्रं वीणावादनतत्परा । विस्मयेनापि राजेन्द्रो महता व्यापृतस्तदा ॥ २८
मया संभाषिता चापि न सा ब्रूते तथोत्तरम् । ततश्चिन्तां समापेदे ययातिः पृथिवीपतिः ॥ २९
योऽसौ मृगो यथा दृष्टश्चतुःशृङ्गसुवर्णकः । तस्मान्नारी समुद्भूता तत्सत्यं प्रतिभाति मे ॥ ३०
मायारूपमिदं सत्यं दानवानां भविष्यति । [*चिन्तयित्वा क्षणं राजा ययातिर्नहुषात्मजः] ३१
यावच्चिन्तयते राजा तावन्नारी महावने । अन्तर्धानं गता विप्र प्रहस्य नृपनन्दनम् ॥ ३२
एतस्मिन्नन्तरे गीतं सुस्वरं नृपतिः पुनः । शुश्राव परमं दिव्यं मूर्छनातालसंयुतम् ॥ ३३
जगाम सत्वरं राजा यत्र गीतध्वनिर्महान् । जलान्ते पुष्कले चैव महत्सदनमुत्तमम् ॥ ३४
तस्योपरि वरा नारी शीलरूपगुणान्विता । दिव्यलक्षणसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ ३५
दिव्यैर्भावैः प्रभात्येका वीणादण्डकधारिणी । गायन्ती सुन्दरं गीतं तालमानलयान्वितम् ॥ ३६
तेन गीतप्रभावेन मोहयन्ती चराचरम् । देवान्मुनिगणान्सर्वान्दैत्यान्गन्धर्वकिंनरान् ॥ ३७
तां च दृष्ट्वा विशालाक्षीं रूपतेजोपशालिनीम् । संसारे नास्ति चैवान्या नारीदृशी चराचरे॥ ३८
पुरा नटो जरायुक्तो नृपते काम एव हि । संचरंश्च महाकामस्तदाऽसौ प्रकटोऽभवत् ॥ ३९
घृतं स्पृष्ट्वा यथा वह्नी रश्मिमान्संप्रजायते । तां च दृष्ट्वा तथा कामस्तत्कायात्प्रकटोऽभवत् ॥ ४०

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. च. ड. °नकीलकम् । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. वने । ३ ड. °स्य अन्तश्छा° । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. वृक्षच्छायाश्रितेनापि । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °ता । तामुवाच महाराजः का हि कस्य भविष्यसि । किमर्थं हि समायाता तन्मे त्वं कारणं वद । पृष्टा सती तदा तेन न किंचिदपि पिप्पल । शुभाशुभं च भूपालं ब्रूते नैव वरा° । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °ता राजन्प्रह° । ७ क. ख. च. छ. झ. °ष्करेष्वेव सहस्रदलमु° । ढ. °ष्करे चैव सहस्रदलमु° । ङ. ढ. °ष्करं चैव सहस्रदलमु° । ८ ज. कायमेव ।

मन्मथाविष्टधर्मात्मा तां दृष्ट्वा चारुलोचनाम् । ईदृग्रूपा न दृष्टा मे युवती विश्वमोहिनी ॥ ४१
चिन्तयित्वा क्षणं राजा कामसंसक्तमानसः । तस्यां स विरहेणापि लुब्धोऽभून्नृपतिस्तदा ॥ ४२
कामाग्निना दह्यमानः कामज्वरेण पीडितः । कथं स्यान्मम चैवेयं कथं भावो भविष्यति ॥ ४३
यदीयं प्राप्यते तर्हि सफलं जीवितं भवेत् । [*यदा मां गूहते बाला पद्मास्या पद्मलोचना] ४४
एवं विचिन्त्य धर्मात्मा ययातिः पृथिवीपतिः । तामुवाच वरारोहां का त्वं कस्यासि वा शुभे ४५
पूर्वं दृष्टा तु या नारी सा दृष्टा पुनरेव च । तां च पप्रच्छ धर्मात्मा का चेयं तव पार्श्वगा ॥ ४६
सर्वं कथय कल्याणि अहं हि नहुषात्मजः । सोमवंशप्रसूतश्च सप्तद्वीपाधिपः शुभे ॥ ४७
ययातिर्नाम मे देवि ख्यातोऽहं भुवनत्रये । त्वयि संगच्छते चेतो भावमेवं प्रवाञ्छते ॥ ४८
देहि मे संगमं भद्रे कुरुष्व प्रियमेव मे । यं यं हि वाञ्छसे कामं तं तं दद्मि न संशयः ॥ ४९
दुर्जयेनापि कामेन हतोऽहं वरवर्णिनि । तस्मात्त्राहि सुशीलं मां प्रपन्नं शरणं तव ॥ ५०
राज्यं च सकलामुर्वीं शरीरं चापि चाऽऽत्मनः । संगमे तव दास्यामि त्रैलोक्यमिदमेव ते ॥ ५१
तस्य राज्ञो वचः श्रुत्वा सा स्त्री पद्मनिभानना । विशालां स्वसखीं प्राह ब्रूहि राजानमागतम् ॥
नाम चोत्पत्तिस्थानं च पितरं मातरं शुभे । ममापि भवते कामो अस्याग्रे च निवेदय ॥ ५३
तस्याश्च काङ्क्षितं ज्ञात्वा विशाला भूपतिं तदा । उवाच मधुरालापैः श्रूयतां नृपनन्दन ॥ ५४

विशालोवाच—

काम एष पुरा दग्धो देवदेवेन शंभुना । रुरोद सा रतिर्दुःखाद्भर्तृहीना हि सुस्वरम् ॥ ५५
अस्मिन्सरसि राजेन्द्र रतिर्हि न्यवसत्तदा । तस्याश्च विप्रलापं तु सुस्वरं करुणान्वितम् ॥ ५६
समाकर्ण्य ततो देवी कृपया परयाऽन्विता । संजाता राजराजेन्द्र शंकरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७
जीवयस्व महादेव पुनरेव मनोभवम् । वराकीयं महाभाग भर्तृहीना हि दुःखिता ॥ ५८
कामेनाथ समायुक्तामस्मत्स्नेहात्कुरुष्व वै । तच्छ्रुत्वा च वचः प्राह जीवयामि मनोभवम् ॥ ५९
कायेनापि विहीनोऽयं पञ्चबाणो मनोभवः । भविष्यति न संदेहो माधवस्य सखा पुनः ॥ ६०
दिव्येनापि शरीरेण वर्तयिष्यति नान्यथा । महादेवप्रसादेन मीनकेतुः स जीवितः ॥ ६१
आशीर्भिरभिनन्द्यैव देव्याः कामं मनोभवम् । गच्छ काम प्रवर्तस्व नित्यं हि प्रियया सह ॥ ६२
तावन्मर्त्ये महातेजाः स्थितिसंहारकारकः । पुनः कामः सरः प्राप्तो यत्राऽऽस्ते दुःखिता रतिः ॥
इदं कामसरो राजन्नत्र सा संस्थिता रतिः । दग्धे तस्मिन्महाभागे मन्मथे दुःखधर्षिणि ॥ ६४
रत्याः कोपात्समुत्पन्नः पावको दारुणाकृतिः । अतीव दग्धा तेनापि सा रतिर्मोहमूर्छिता ॥ ६५
अश्रुपातं मुमोचाथ भर्तृहीना नरोत्तम । नेत्राभ्यां हि जले तस्याः पतिता अश्रुबिन्दवः ॥ ६६
तेभ्यो जातो महाशोकः सर्वसौख्यप्रणाशकः । [†क्षणात्पश्चात्समुद्भूते अश्रुभ्यो नृपसत्तम ॥ ६७
वियोगो नाम दुर्मेधास्तेभ्यो जज्ञे प्रणाशकः] । दुःखसंतापकौ चोभौ जज्ञाते दारुणौ तदा ॥ ६८
मूर्छा नाम ततो जज्ञे दारुणा सुखनाशिनी । शोकाज्जज्ञे महाराज कामज्वरोऽथ विभ्रमः ॥ ६९
प्रलापो बहुलश्चैव उन्मादो मृत्युरेव च । तस्यास्तदाऽश्रुबिन्दुभ्यो जज्ञिरे विश्वनाशकाः ॥ ७०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः छ. झ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ड. पुस्तकस्थः ।

१ अ. °थाकृष्टचित्तोऽसौ तां । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °वं दुःखसमाचारो य° । ३ ङ. छ. झ. ड. ढ. सुदीनं । ४ ड. °पि मे भावं कामं ममाग्रे । ङ. ढ. °पि भावं मे काममस्याग्रे । ५ छ. झ. ड. °त्याः कण्ठात्स° । ६ ङ. छ. झ. ढ. °पो विह्वल° ।

तस्याः पार्श्वे समुत्तस्थुः सर्वे ते दुःखकारिणः । मूर्तिमन्तो महाराज सद्भावगुणसंयुताः ॥ ७१
काम एष समायातः केनाप्युक्तं तदा नृप । महानन्देन संयुक्ता दृष्ट्वा कामं समागतम् ॥ ७२
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पतिता अश्रुबिन्दवः । अप्सु मध्ये महाराज चापल्याज्जज्ञिरे प्रजाः ॥ ७३
प्रीतिर्नाम तदा जज्ञे ख्यातिर्लज्जा नरोत्तम । तेभ्यो जज्ञे महानन्दः शान्तिश्चान्या नृपोत्तम॥७४
जज्ञाते द्वे शुभे कन्ये सुखसौभाग्यदायके । लीला क्रीडा मनोभावसंभोगस्तु महानृप ॥ ७५
रत्यास्तु वामनेत्राद्वै ह्यानन्दादश्रुबिन्दवः । जलान्ते पतिता राजंस्तस्माज्जज्ञे सुपङ्कजम् ॥ ७६
तस्मात्सुपङ्कजाज्जाता चेयं नारी वरानना । अश्रुबिन्दुमती नाम रतिपुत्री नरोत्तम ॥ ७७
अस्याः प्रीत्या सुसौहार्दादहं वर्ते हि नित्यदा । सखिभावस्वभावेन संहृष्टा सर्वदा शुभा ॥ ७८
विशाला नाम मे ख्यातं वरुणस्य सुता नृप । अस्याः स्वान्ते प्रवर्तेऽहं स्नेहात्स्निग्धाऽस्मि सर्वदा
एतत्ते सर्वमाख्यातमस्याश्चाऽऽत्मन एव च । वरार्थमेषा राजेन्द्र तपश्चरति शोभना ॥ ८०

ययातिरुवाच—

सर्वमेव त्वयाऽऽख्यातं मया ज्ञातं शुभे शृणु । मामेवं हि भजत्वेषा रतिपुत्री वरानना ॥ ८१
यमेषा वाञ्छते बाला तं च कामं ददाम्यहम् । तथा कुरुष्व कल्याणि यथा मे वशगा भवेत्८२

विशालोवाच—

अस्या व्रतं प्रवक्ष्यामि तदाकर्णय भूपते । पुरुषं यौवनोपेतं सर्वज्ञं वीरलक्षणम् ॥ ८३
देवराजसमं राजन्धर्माचारसमन्वितम् । तेजस्विनं महाप्राज्ञं दातारं यज्वनां वरम् ॥ ८४
गुणानां धर्मभावस्य ज्ञातारं पुण्यभाजनम् । [*लोक इन्द्रसमं राजन्यज्ञवर्त्मनि तत्परम्] ॥
सर्वैश्वर्यसमोपेतं नारायणपरायणम् ॥ ८५
देवानां सुप्रियं नित्यं ब्राह्मणानामतिप्रियम् । ब्रह्मण्यं वेदतत्त्वज्ञं त्रैलोक्ये ख्यातविक्रमम् ॥ ८६
एवंगुणैः समोपेतं त्रैलोक्ये च प्रपूजितम् । सुमतिं सुप्रियं कान्तं वाञ्छत्येषा नृपोत्तम ॥ ८७

ययातिरुवाच—

एभिर्गुणैः समोपेतं विद्धि मामिह चाऽऽगतम् । अस्या अनुरूपो भर्ताऽहं सृष्टो धात्रा न संशयः ८८

विशालोवाच—

भवन्तं पुण्यसंनद्धं जाने राजञ्जगत्त्रये । पूर्वं तु ये गुणाः सर्वे मयोक्ताः सन्ति ते त्वयि ॥ ८९
एकेनापि च दोषेण त्वामेषा हि न मन्यते । एष मे संशयो जातो भवान्विष्णुसमो नृपः ॥ ९०

ययातिरुवाच—

समाचक्ष्व महादोषं येनैषा मां न मन्यते । तत्त्वेन चारुसर्वाङ्गि प्रसादसुमुखी भव ॥ ९१

विशालोवाच—

आत्मदोषं न जानासि कस्मात्त्वं जगतीपते । जरया व्याप्तकायोऽसि कामेनापि न पश्यसे॥९२
एवं श्रुत्वा महद्वाक्यमप्रियं जगतीपतिः । दुःखेन महताऽऽविष्टस्तामुवाच पुनर्नृपः ॥ ९३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. झ. ढ. सर्वतापाङ्गधारि° । छ. सर्वे ते चाङ्गधारि° । ड. सर्वतो वेगधारि° । २ घ. ट. ठ. महालोके । ड. महामोहः । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुण्ये । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ट. ठ. ड. ढ. °खसंभोगदा° । ५ ङ. छ. झ. ढ. सर्वभावस्य । ६ ङ. छ. झ. ढ. °णमिवापरम् । ७ क. ख. ङ. च. ढ. °ङ्गुमयो नृ° । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °सि अनेनापि न मन्यते । ए°

जरादोषो न मे भद्रे संसर्गात्कस्यचित्कदा । समुद्भूतो ममाङ्गे वै तं न जाने जरागमम् ॥ ९४
यं यं हि वाञ्छते बाला त्रैलोक्ये दुर्लभं शुभे । तमस्यै दातुकामोऽहं व्रियतां वर उत्तमः ॥ ९५

विशालोवाच—

जराहीनो यदा स्यास्त्वं तदा ते सुप्रिया भवेत् । [*एतद्विनिश्चयं राजन्सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ९६
श्रुतिरेवं व्रजेद्राजन्] पुत्रे भ्रातरि भृत्यके । जरा संक्राम्यते यस्य तस्याङ्गे परिसंचरेत् ॥ ९७
तारुण्यं तस्य वै गृह्य तस्मै दत्त्वा जरां पुनः । उभयोः प्रीतिसंवादः सुरुच्या जायते शुभः ९८
यथाऽऽत्मदानपुण्यस्य कृपया यो ददाति च । फलं राजन्स्थिरं तस्य जायते नात्र संशयः ९९
दुःखैश्चोपार्जितं पुण्यमन्यस्मै हि प्रदीयते । सुपुण्यं तद्भवेत्तस्य पुण्यस्य फलमश्नुते ॥ १००
पुत्राय दीयतां राजंस्तस्मात्तारुण्यमेव च । मद्गृहीव समायुक्तः सुन्दरत्वेन भूपते ॥ १०१
यथा त्वामिच्छते भोक्तुं तथा त्वं कुरु भूपते । एवमाभाष्य तं भूपं विशाला विरराम ह ॥ १०२

वासुदेव उवाच—

एवमाकर्ण्य राजेन्द्रो विशालावचनं तदा । एवमस्तु महाभागे करिष्ये वचनं तव ॥ १०३
कामासक्तः स मूढस्तु ययातिः पृथिवीपतिः । गृहं गत्वा समाहूय सुतान्वाक्यमुवाच ह ॥ १०४
तुरुं पुरुं कुरुं राजा यदुं च पितृवत्सलम् । कुरुध्वं पुत्रकाः सौख्यं यूयं हि मम शासनात् १०५

पुत्रा ऊचुः—

पितृवाक्यं प्रकर्तव्यं पुत्रैश्चापि शुभाशुभम् । उच्यतां तात तच्छीघ्रं कृतं विद्धि न संशयः १०६
एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं पुत्राणां पृथिवीपतिः । आचचक्षे पुनस्तेषु हर्षेणाऽऽकुलमानसः ॥ १०७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थे ययातिचरिते सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७२२५

अथाष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

ययातिरुवाच—

एकोऽपि(केन)गृह्णतां पुत्रा जरा मे दुःखदायिनी । धीरो भूत्वा ततश्चैव तारुण्यं मम दीयताम् १
स्वकीयं हि महाभागाः सुरूपमतुलं ततः । संतप्तं मानसं मेऽद्य स्त्रियाऽऽसक्तं सुचञ्चलम् ॥ २
भाजनस्था यथाऽपश्च आवर्तयति पावकः । तथा मे मानसं पुत्राः कामानलेन चालितम् ॥ ३
एको गृह्णातु मे पुत्रा जरां दुःखप्रदायिनीम् । स्वीयं ददातु तारुण्यं यथाकामं चराम्यहम् ॥ ४
जरायाश्चोपग्रहणं करिष्यति सुतोत्तमः । स भुनक्ति च मे राज्यं धनुः संधारयिष्यति ॥ ५
तस्य सौख्यं सुसंपत्तिर्धनं धान्यं भविष्यति । [†विपुला सन्ततिस्तस्य यशःकीर्तिर्भविष्यति]॥६

पुत्रा ऊचुः—

भवान्धर्मपरो राजन्प्रजाः सत्येन पालकः । कस्मात्ते हीदृशो भावो जातः प्रकृतिचालनः ॥ ७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. छ. झ. पुस्तकस्थः ।

---

१ छ. °संबन्धं सु° । २ ड. क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. समागच्छ । ङ. समभुङ्क्ष्व । ३ घ. ट. ठ. पुरुर्मोवाच । ४ ढ. भुवं ।

ययातिरुवाच—

आगता नर्तकाः पूर्वं पुरे मे नाट्यवर्तनाः । तेभ्यो मे कामसंदोहः संजातो मोह ईदृशः ॥ ८
जरया व्याप्तः कायो मम संक्लिष्टमानसम् । संबभूव सुतश्रेष्ठाः कामेन च समाकुलम् ॥ ९
काचिद्दृष्टा मया नारी दिव्यरूपा वरानना । मया संभाषिता पुत्राः किंचिन्नोवाच मानिनी १०
विशाला नाम तस्याश्च सखी चारुविलक्षणा । सा मामाह शुभं वाक्यं सर्वसौख्यप्रदायकम् ११
जराहीनो यदा स्यास्त्वं तदा ते सुप्रियं भवेत् । एवं मम कृते वाक्यं तयोक्तं हि शिवागमम् ॥१२
मया जरापनोदार्थं त्वदग्रे समुदाहृतम् । एवं ज्ञात्वा प्रकर्तव्यं यत्सुखं हि सुपुत्रकाः ॥ १३

तुरुरुवाच—

शरीरं प्राप्यते पुत्रैः पितुर्मातुः प्रसादतः । धर्मश्च क्रियते राजञ्शरीरेण विपश्चिता ॥ १४
पित्रोः शुश्रूषणं कार्यं पुत्रैश्चापि विशेषतः । न च यौवनदानस्य कालोऽयं मे नराधिप ॥ १५
प्रथमे वयसि भोक्तव्यं [*विषयं मानवैर्नृप । इदानीं तत्र कालोऽयं वर्तते तव सांप्रतम् ॥ १६
जरां तां च प्रदत्त्वा वै पुत्रे तात मत्तनूहशम् । पश्चात्सुखं प्रभोक्तव्यं]न तु स्यात्तव जीवितम् ॥१७
तस्माद्वाक्यं महाराज करिष्ये नैव ते ह्यहम् । एवमाभाष्य तु नृपं तुरुर्ज्येष्ठः सुतस्तदा ॥ १८
तुरोर्वाक्यं ततः श्रुत्वा क्रुद्धो राजाऽभ्यभाषत । तुरुं शशाप धर्मात्मा रोषेणारुणलोचनः ॥ १९
अपध्वस्तस्त्वया देशो ममैवं पापचेतन । तस्मात्पापी भवस्व त्वं सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ २०
शिवशास्त्रविहीनश्च वेदैर्वेदाङ्गवर्जितः । सर्वाचारविहीनस्त्वं भविष्यसि न संशयः ॥ २१
ब्रह्मघ्नस्त्वं देवदुष्टः सुरापः सत्यवर्जितः । चण्डकर्मप्रकर्ता त्वं भविष्यसि नराधमः ॥ २२
सुरालीनक्षुधः पापी गोघ्नश्चैव भविष्यसि । दुष्कर्मा मुक्तकक्षश्च ब्रह्मद्वेष्टाऽशिवाकृतिः ॥ २३
परदाराभिगामी त्वं महादुष्टश्च लम्पटः । सर्वभक्षश्च दुर्मेधाः सदा त्वं च भविष्यसि ॥ २४
सगोत्रां रमसे नारीं सर्वधर्मप्रणाशकः । पुण्यज्ञानविहीनात्मा कुष्ठवांश्च भविष्यसि ॥ २५
तव पुत्राश्च पौत्राश्च ईदृशाश्च न संशयः । भविष्यन्ति ह्यपुण्याश्च मच्छापकलुषीकृताः ॥ २६
एवं तुरुं स शप्त्वा वै यदुं पुत्रमथाब्रवीत् । जरां वै धारयस्वेह भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ २७
[† बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा तदा राजानमब्रवीत्] ॥ २८

यदुरुवाच—

[*जराभारं न शक्नोमि वोढुं तात कृपां कुरु । शीतमध्वा कदन्नं च वयोतीताश्च योषितः ॥
मनसः प्रातिकूल्यं च जरायाः पञ्च हेतवः] ॥ २९
जराभावं न शक्नोमि वयसि प्रथमे नृप । कः समर्थो हि वै धर्तुं क्षम तात ममाधुना ॥ ३०
अथ क्रुद्धो महाराजो यदुं चापि शशाप ह । राज्यहीनो हि ते वंशः कदाचिद्वै भविष्यति ॥ ३१
काले त्वं तेजसा हीनः क्षत्रधर्मविवर्जितः । भविष्यसि न संदेहः संक्रोशनपरः स्वयम् ॥ ३२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. च. °तः । चिरायुस्त्ववि° । ङ. ढ. °तः । शिखया त्वंवि° । २ छ. झ. शिरसा त्वं त्रि° । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °दशाङ्गविव° । ४ ट. °सि । दुःखकर्माऽप्यदत्तश्च ब्रह्मद्वेष्टा शिवाहतिः । ङ. झ. ढ. °सि । दुष्कर्मा मुक्तकच्छश्च ब्रह्मद्वेष्टा निराकृतिः । ५ ङ. च. छ. झ. ढ. जरादुःखं । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ए. ठ. ड. °ति । वंशस्ते-जःसमाहि° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °देहो मच्छासनपराङ्मुखः । य° ।

यदुरुवाच—

निर्दोषोऽहं महाराज कस्माच्छप्तस्त्वयाऽधुना । दयां कुरु सुदीनस्य प्रसादसुमुखो भव ॥ ३३

ययातिरुवाच—

महादेवः कुले ते वै स्वांशेनापि हि पुत्रक । करिष्यति विसृष्टिं च तदा पूतं कुलं तव ॥ ३४

यदुरुवाच—

शप्तः पुत्रो महाराज विनिर्दोषः पितस्त्वया । अनुग्रहो दीयतां मे यदि वै वर्तते दया ॥ ३५

ययातिरुवाच—

यो भवेच्छ्रेष्ठपुत्रश्च पितुर्दुःखाभिहारकः । राज्यभोगं स वै भुङ्क्ते भारवोढा भवेत्स हि ॥ ३६
त्वयां धर्मे न प्रवृत्तं अभाष्योऽसि न संशयः । भवता नाशिताऽऽज्ञा मे मया दण्डेन पातितः ॥ ३७
तस्मादनुग्रहो नास्ति यथेष्टं तत्तथा कुरु ॥

यदुरुवाच—

यस्मान्मे नाशितं राज्यं वंशश्चैव त्वया नृप । तस्माद्दुष्टो भविष्यामि तव वंशपतिर्नृप ॥ ३८
तव वंशे भवितारो नानाभेदा नृपास्तु ये । तेषां ग्रामांश्च देशांश्च श्रियं रत्नानि यानि वै ॥ ३९
भोक्ष्यन्ति च न संदेहो अतिचण्डा महाबलाः । मम वंशसमुद्भूतास्तुरुष्का म्लेच्छरूपिणः ॥ ४०
त्वया ये नाशिताः सर्वे शप्ताः शापैश्च दारुणैः । एवमाभाष्य राजानं यदुः क्रुद्धो नृपं तदा ॥ ४१
अथ क्रुद्धो महाराजः पुनश्चैनं शशापह । मत्प्रजानाशकाः सर्वे वंशजास्ते च वै शृणु ॥ ४२
यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च पृथ्वी नक्षत्रतारकाः । तावत्सर्वे प्रपच्यन्ते नरके चैव रौरवे ॥ ४३
कुरुं दृष्ट्वा ततो बालं क्रीडमानं सुखंकरम् । शर्मिष्ठातनयं राजा नायाचत स्तनंधयम् ॥ ४४
शिशुं ज्ञात्वा परित्यक्तः कुरुस्तेनैव वै तदा । शर्मिष्ठायाः परं पुत्रं पुरुं च जगतीश्वरः ॥ ४५
तमाह च समाहूय जरा मे गृह्यतां सुत । भुङ्क्ष्व राज्यं मयादत्तं सुपुण्यं हतकण्टकम् ॥ ४६

पुरुरुवाच—

राज्यं दैवेन भोक्तव्यं पित्रा भुक्तं तथा तवं । तवाऽऽदेशं करिष्यामि जरा मे दीयतां नृप ॥ ४७
तारुण्येन ममाद्यैव भूत्वा सुन्दररूपधृक् । भुङ्क्ष्व भोगान्महाभाग विषयासक्तचेतसा ॥ ४८
यावदिच्छा महाभाग विहरस्व तया सह । पुरुमाह ततो राजा सुप्रसन्नो महामनाः ॥ ४९
मम याच्ञा त्वया वत्स न कृता विफला यतः । तस्माद्वरं प्रदास्यामि तुभ्यं वत्स महाभुज ॥ ५०
यस्माज्जरा गृहीता मे दत्तं तारुण्यकं स्वकम् । तेन राज्यं प्रभुङ्क्ष्व त्वं मया दत्तं महामते ॥ ५१
ततः कृते विनिमये वयसोस्तातपुत्रयोः । तत्क्षणाद्वृद्धभावश्च पुरोरङ्गे प्रदृश्यते ॥ ५२
नूतनत्वं गतो राजा यथा षोडशवार्षिकः । रूपेण महता युक्तो द्वितीय इव मन्मथः ॥ ५३

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. °या सर्वं प्रकर्तव्यं भव्याभव्यं न । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. महादण्डेन घातितः । ३ ङ. छ. ढ. °वन्म्लेच्छाः प्रपच्यन्ते कुम्भीपाके च रौ° । ४ ट. पुरुं । ५ क. ख. घ. ङ. च. झ. ठ. ढ. सुलक्षणम् । ६ घ. ठ. °व । सदाऽऽदे° । ७ घ. ट. ठ. °गान्सकामांश्च वि° । ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ठ. ढ. °वज्जीवाम्यहं तात तावज्जरां धराम्यहम् । एवं श्रुत्वा ततो राजा प्रत्युवाच महायशाः । यस्माद्वत्स ममाऽऽज्ञा वै कृता विफला त्वया । तस्माद्वरं प्रदास्यामि बहुसौख्यबलप्रदम् । एवमुक्तस्तु तेनापि पुरू राज्ञा महीपते । तारुण्यं दत्तवांस्ता जग्राहास्य जरां नृप । तत्क्ष° ।

धनू राज्यं च च्छत्रं च अश्वं चान्यद्धनं गजम् । कोशं [2]वेशं बलं सर्वं चामरैर्व्यजने तथा ॥
ददौ तस्मै महाराजः पुरोश्चैव महात्मनः ॥ ५४
कामासक्तश्च धर्मात्मा तां नारीमनुचिन्तयन् । स्ववृत्तं नैव सस्मार कामात्मा नहुषात्मजः ॥
अश्रुबिन्दुमती यत्र जगाम लघुविक्रमः ॥ ५५
तां च दृष्ट्वा विशालाक्षीं चारुपीनपयोधराम् । विशालां च महाराजः कन्दर्पोद्घूर्णमानसः ॥ ५६

राजोवाच—

उवाच चाऽऽगतो भद्रे विशाले चारुलोचने । जरां त्यक्त्वा महाभागे दोषरूपां महाबलाम् ॥
तारुण्येन समायुक्तः किमन्यत्करवाण्यहम् ॥ ५७
[*तरुणो भूत्वा समायातो भजत्वेषा ममाधुना । यं यं हि वाञ्छते चैषा तं तं दद्मि न संशयः॥

विशालोवाच—

यदा भवान्समायातो जरां दुष्टां विहाय च । दोषेणैकेन लिप्तोऽसि भवन्तं नैव मन्यते ॥ ५९

राजोवाच—

मम दोषं वदस्व त्वं यदि जानासि निश्चितम् । तं तु दोषं त्यजे तन्वि गुणरूपं न संशयः]॥ ६०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने पितृतीर्थेऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७२८५

अथोनाशीतितमोऽध्यायः ।

विशालोवाच—

शर्मिष्ठा देवयानी च यस्य भार्ये सुलोचने । [†सौभाग्यं तत्र वै दृष्टमन्यथा नास्ति भूतले] ॥
तत्कथं त्वं महाभाग अस्याः कार्यवशो भवेः ॥ १
[*सापत्नकेन भावेन भवान्भर्ता प्रतिष्ठितः । ससर्पोऽसि महाराज भूतले चन्दनं यथा ॥ २
सर्पैश्च वेष्टितं राजन्महाचन्दनमेव हि । तथा त्वं वेष्टितः सर्पैः सपत्नीनामसंज्ञकैः ॥ ३
वरमग्निप्रवेशं च शिखरात्पतनं वरम् । रूपतेजःसमायुक्तं सपत्नीसहितं प्रियम्] ॥ ४
न वरं तादृशं कान्तं सपत्नीविषसंयुतम् । इयं न मन्यते कान्तं भवन्तं गुणसागरम् ॥ ५

ययातिरुवाच—

देवयान्या न मे कार्यं तथा शर्मिष्ठया शुभे । इत्यर्थेऽहं स्पृशे कार्यं सत्यधर्मसमन्वितम् ॥ ६

अश्रुबिन्दुमत्युवाच—

अहं राज्यस्य भोक्त्री च तव कायस्य भूपते । यद्यद्ददाम्यहं कार्यं तत्तत्कार्यं त्वया ध्रुवम् ॥ ७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. च व्यजनं चाऽऽसनं । २ क. ख. ङ. च. झ. देशं । छ. दण्डं । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. °मरं स्यन्दनं त° । ४ क. ख. घ. च. छ. झ. ट. ठ. °न् । तत्सरः सागरोत्प्रेक्ष्यं का° । ५ क. ख. च. °रुरूपमनोहराम् । ६ ट. °न्दर्पाकृष्टमा° । ७ घ. ट. च. हृष्टो । ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. °म् । तस्मान्न म° ।

इत्यर्थे प्रत्ययं देहि मम वै स्वकरं नृप । बहुधर्मसमोपेतं पुण्यलक्षणसंयुतम् ॥ ८

यथातिरुवाच—

अन्यां भार्यां न विन्दामि त्वां विना नृपनन्दिनि । राज्यं च सकलामुर्वीं मम कायं वरानने ॥ ९

मत्कोषं भुङ्क्ष्व चार्वङ्गि मया दत्तो वरस्तव । यं यं मे भाषसे भद्रे तं तं कामं करोम्यहम् ॥ १०

अश्रुबिन्दुमत्युवाच—

अनेनापि महाराज तव भार्या भवाम्यहम् । एवमुक्तः स राजेन्द्रो हर्षव्याकुललोचनः ॥
गान्धर्वेण विवाहेन ययातिः पृथिवीपतिः ॥ ११

उपयेमे शुभां पुण्यां मन्मथस्याऽऽत्मजां नृपः । तया सार्धं महात्मा वै स रेमे द्विजपुंगव ॥ १२

सागरस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च । पर्वतेषु च रम्येषु सरित्सु च तया सह ॥
रमते राजराजेन्द्रस्तारुण्येन महीपतिः ॥ १३

एवं विंशत्सहस्राणि गतानि निरतस्य च । भूपस्य तस्य राजेन्द्र ययातेस्तु महात्मनः ॥ १४

विष्णुरुवाच—

एवं तया महाराजो ययातिर्मोहितस्तदा । कंदर्पस्य प्रयोगेण इन्द्रस्यार्थे महात्मना ॥ १५

सुकर्मोवाच—

एवं पिप्पल मुग्धोऽसौ ययातिः पृथिवीपतिः । तस्या मोहेन कामेन रतेन ललितेन च ॥
न जानाति दिनं रात्रिं मुग्धः कामस्य कन्यया ॥ १६

एकदा मोहितं भूपं ययातिं कामनन्दिनी । उवाच प्रणतं नम्रं वशगं चारुलोचना ॥ १७

अश्रुबिन्दुमत्युवाच—

संजातं दोहदं कान्त तन्मे कुरु मनोरथम् । अश्वमेधं मखश्रेष्ठं यजस्व पृथिवीपते ॥ १८

राजोवाच—

एवमस्तु महाभागे करोमि तव सुप्रियम् । समाहूय सुतं पूरुं राजभोगे विनिःस्पृहम् ॥ १९

स आहूतः समायातो भक्त्या नमितकंधरः । बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा प्रणाममकरोत्तदा ॥ २०

तस्याश्च पादौ सुश्रोण्या ननाम भक्तिपूर्वकम् । आदेशं(शो) दीयतां राजन्नाहूतोऽहं समागतः ॥
किं करोमि महाप्राज्ञ दासोऽहं तव सुव्रत ॥ २१

राजोवाच—

अश्वमेधस्य यज्ञस्य संभारं कुरु पुत्रक । समाहूय द्विजान्पुण्यानृत्विजो भूमिपांस्तथा ॥ २२

एवमुक्तो महातेजाः पुरुः परमधार्मिकः । सर्वं चकार संपूर्णं यत्प्रोक्तं तु महात्मना ॥ २३

तया सार्धं स यज्ञाय दीक्षितः कामकन्यया । अश्वमेधे महायज्ञे दत्त्वा दानान्यनेकशः ॥ २४

ब्राह्मणेभ्यो महाराजो भूरिदानमनन्तकम् । दीनेषु च विशेषेण ययातिर्हृष्टमानसः ॥ २५

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. °तं चारुल° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. वरवर्णिनि । ३ ङ. झ. ढ. दत्तः कर° । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. °वमाकर्ण्य रा° । ५ घ. ट. ठ. वै रेमे स नृपनन्दनः । सा° । ६ छ. °तिः । पर्वा° । ७ घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ढ प्रपञ्चेन । ८ घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ढ. °मते । सु° । ९ क. ख. घ. ङ. च. छ. ट. ठ. ढ. श्रेष्ठं । १० घ. ट. ठ. °मिपान्नृप । ए° । ११ ठ. ढ. भूमिदा° । १२ क. ख. घ. ङ. च. छ. ट. ठ. ढ. °तिः पृथिवीपतिः । य° ।

यज्ञान्ते च महाराजस्तामुवाच वराननाम् । अन्यच्च सुप्रियं बाले किं करोमि वदस्व मे ॥
तत्सर्वं देवि कर्ताऽस्मि यथासाध्यं वरानने ॥ २६

सुकर्मोवाच—

इत्युक्ता तेन सा राजा भूपालं प्रत्युवाच ह । [*जातं मे दोहदं राजंस्तत्कुरुष्व ममानघ] ॥२७
इन्द्रलोकं ब्रह्मलोकं शिवलोकं तथैव च । विष्णुलोकं महाराज द्रष्टुमिच्छामि सुप्रिय ॥ २८
[† दर्शयस्व महाभाग यदहं सुप्रिया तव] । एवमुक्तस्तया राजा तामुवाच स सुप्रियाम् ॥ २९
साधु साधु महाभागे पुण्येनैवं प्रभाषसे । स्त्रीस्वभावाच्च चापल्यात्कौतुकाच्च वरानने ॥ ३०
यत्त्वयोक्तं महाभागे तदसाध्यं विभाति मे । तत्साध्यं पुण्यदानेन यज्ञेन तपसाऽपि च ॥ ३१
अन्यथा न भवेत्साध्यं यत्त्वयोक्तं वरानने । [*असाध्यं तु भवत्या वै भाषितं पुण्यमिश्रितम्] ३२
मर्त्यलोकाच्छरीरेण अनेनापि च मानवः । श्रुतो दृष्टो न मेऽद्यापि गतः स्वर्गं सुपुण्यकृत् ॥ ३३
ततोऽसाध्यं वरारोहे यत्त्वया भाषितं मम । अन्यदेव करिष्यामि प्रियं ते तद्वद प्रिये ॥ ३४

देव्युवाच—

अन्यैश्च मानुषै राजन्नसाध्यं स्यान्न संशयः । त्वयि साध्यं महाराज सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ३५
तपसा यशसा वीर्यैर्ज्ञानैर्दानैर्मखैर्नृप । भवादृशोऽन्यो नैवास्ति लोकेऽस्मिन्नृप मानवः ॥ ३६
क्षात्रं बलं सुतेजश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्मात्त्वया प्रकर्तव्यं मत्प्रियं नहुषात्मज ॥ ३७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने पितृतीर्थकथने ययातिचरित ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३२२

अथाशीतितमोऽध्यायः ।

पिप्पल उवाच—

कामकन्यां यदा राजा उपयेमे द्विजोत्तम । किं चक्राते तदा ते द्वे पूर्वभार्ये सुपुण्यके ॥ १
देवयानी महाभागा शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । तयोश्चरित्रं यत्सर्वं कथयस्व ममाग्रतः ॥ २

सुकर्मोवाच—

यदाऽऽनीता कामकन्या स्वगृहं तेन भूभुजा । अत्यर्थं स्पर्धते सा तु देवयानी तेरस्विनी ॥ ३
तस्यार्थे तु सुतौ शप्तौ क्रोधेनाऽऽकुलितात्मना[3] । शर्मिष्ठां च समाहूयं शब्दं चक्रे यशस्विनी ॥ ४
रूपेण तेजसा दानैः सत्यपुण्यव्रतैस्तदा । [† शर्मिष्ठा देवयानी ते स्पर्धेते तु तया सह ॥ ५
दुष्टभावं तयोश्चापि सा ज्ञात्वा कामजा तदा । राज्ञे सर्वं तया विप्र कथितं तत्क्षणादिह] ॥ ६
यदुं पुत्रं समाहूय नृपो वाक्यमथाब्रवीत् । मात्रोस्त्वमुभयोस्तात शिरश्छिन्धि सुपुत्रक ॥
[*सुप्रियं कुरु मे वत्स यदि श्रेयो हि मन्यसे ॥ ७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. छ. ढ.पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. छ. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ट. ठ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ङ. च. छ. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ङ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ख. ङ. च. छ. ट. ढ. साध्यासाध्यं । २ क. ङ. च. छ. झ. ढ. मनस्विनी । ३ ख. घ. ङ. च. छ. ट. ठ. ढ. °लितेक्षणा । श° । ४ ख. ङ. च. छ. ढ. °य सख्यं चक्रे मनस्वि° ।

एवमाकर्ण्य तस्यापि पितुर्वाक्यं यदुस्तदा]। प्रत्युवाच नृपश्रेष्ठं पितरं प्रति निग्रही ॥ ८
न हन्तव्ये तु मे तात मातरौ दोषवर्जिते। मातृघाते महान्दोषः कथितो वेदपण्डितैः ॥
तस्माद्घातं महाराज एतयोर्न करोम्यहम् ॥ ९
दोषाणां तु सहस्रेण युक्ता माता यदा भवेत्। भगिनी चापि राजेन्द्र दुहिता च तथाऽऽत्मनः ॥
पुत्रैश्च भ्रातृभिश्चैव नैव वध्या भवेत्कदा। एवं ज्ञात्वा महाराज मातरौ नैव घातये ॥ ११
यदोर्वाक्यं तथा श्रुत्वा स च क्रुद्धोऽभ्यभाषत। [*शशाप तं सुतं पश्चाद्ययातिः पृथिवीपतिः]॥१२
यत्त्वयाऽवमतोऽहं वै तस्मात्पापमवाप्स्यसि। मातुरंशं भजस्व त्वं मच्छापकलुषीकृतः ॥ १३
एवं शप्त्वा यदुं पुत्रं ययातिः पृथिवीपतिः। पुत्रं शप्त्वा महाराजस्तया सार्धं महायशाः ॥
रमते सुखभोगेन विष्णुध्यानपरायणः ॥ १४
अश्रुबिन्दुमती सा च तेन सार्धं सुलोचना। बुभुजे चारुसर्वाङ्गी दिव्यान्भोगान्मनोनुगान् ॥
एवं कालो गतस्तस्य ययातेः सुमहात्मनः ॥ १५
अक्षया निर्जराः सर्वा अमराश्च प्रजास्तदा। [†सर्वे लोका महाभाग विष्णुध्यानपरायणाः] १६
तपसा सत्यभावेन विष्णोर्ध्यानेन पिप्पल। सर्वे लोका महाभाग सुखिनः साधुसेवकाः ॥ १७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने पितृतीर्थे ययातिचरितेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३३९

अथैकाशीतितमोऽध्यायः।

सुकर्मोवाच—

अथेन्द्रोऽसौ महाप्राज्ञः सदा भीतो महात्मनः। ययातेर्विक्रमं दृष्ट्वा दानपुण्यादिकं बहु ॥ १
मेनकां प्रेषयामास स्वर्वेश्यां दौत्यकर्मणि। गच्छ भद्रे महाभागे ममाऽऽदेशं वदस्व हि ॥ २
कामकन्यामितो गत्वा देवराजवचो वद। येन केनाप्युपायेन राजानं त्वमिहाऽऽनय ॥
एवं श्रुत्वा गता सा तु मेनका तत्र प्रेषिता। समाचष्टे तु तत्सर्वं देवराजविभाषितम् ॥
एवमुक्ता गता सा तु मेनका तत्प्रणोदिता ॥ ३
गतायां मेनकायां तु रतिपुत्री मनस्विनी। राजानं धर्मसंकेतं प्रत्युवाच यशस्विनी ॥ ४
त्वयाऽहंमानिना राजन्सत्यवाक्येन वै पुरा। स्वकरं मत्करे दत्त्वा सत्यधर्मसमन्वितम् ॥ ५
यद्यद्वदाम्यहं राजंस्तत्तत्कार्यं हि वै त्वया। तदेव तु त्वया वीर न कृतं भाषितं मम ॥
तस्मात्त्वां तु परित्यक्ष्ये यास्यामि पितृमन्दिरम् ॥ ६

राजोवाच—

यथोक्तं हि मया भद्रे तत्ते कर्ता न संशयः। असाध्यं तु परित्यज्य साध्यमेव वदस्व मे ॥ ७

अश्रुबिन्दुमत्युवाच—

एतदर्थं मया कान्तो भवान्वै समुपाश्रितः। सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वधर्मसमन्वितः ॥ ८
सर्वं साध्यं तव ज्ञात्वा भोक्तारं सर्वसंपदाम्। कर्तारं सर्वधर्माणां स्रष्टारं पुण्यकर्मणाम् ॥ ९
त्रैलोक्यसाधकं ज्ञात्वा त्रैलोक्येऽप्रतिमं च वै। विष्णुभक्तमहं जाने वैष्णवानां महावरम् ॥ १०

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ङ. च. छ. झ ढ. पुस्तकस्थः। † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. घ. ङ. च. छ. ट. ठ. ढ. पुस्तकस्थः।

इत्याशया मया भर्ता स त्वमङ्गीकृतः पुरा । यस्य विष्णुप्रसादोऽस्ति स सर्वत्र परिव्रजेत् ॥ ११
दुर्लभं नास्ति राजेन्द्र त्रैलोक्ये सचराचरे । सर्वेषु चैव लोकेषु विद्यते न च सुव्रते ॥
तव विष्णोः प्रसादेन स्वर्गं च नृपसत्तम ॥ १२
मर्त्यलोकं समासाद्य त्वयैव वसुधाधिप । जरापीडाविहीनाश्च मृत्युहीना नराः कृताः ॥ १३
गृहद्वारेषु सर्वेषां मर्त्यानां तु नरर्षभ । अनेके कल्पवृक्षाश्च त्वयैव परिकल्पिताः ॥ १४
येषां गृहेषु मर्त्यानां मुनयः कामधेनवः । त्वयैव प्रेषिता राजन्स्थिरीभूताः कृताः सदा ॥
सुखिनः सर्वकामैश्च मानवाश्च त्वया कृताः ॥ १५
गृहैकमध्ये साहस्रं कुलीनानां प्रदृश्यते । एवं वंशविवृद्धिश्च मानवानां त्वया कृता ॥ १६
यमस्यापि विरोधेन इन्द्रस्यापि नरोत्तम । व्याधिपापविहीनस्तु मर्त्यलोकस्त्वया कृतः ॥ १७
स्वतेजसाऽहंकारेण स्वर्गरूपं तु भूतलम् । दर्शितं हि महाराज त्वत्समो नास्ति भूपतिः ॥ १८
पुराणेऽपि प्रभूते हि नान्यश्चास्ति भवादृशः । भवन्तमित्यहं जाने सर्वधर्मप्रदायकम् ॥ १९
तस्मान्मया कृतो भर्ता वदस्वैव ममाग्रतः । [*नर्मयुक्तं नृपेन्द्र त्वं वद सत्यं ममाग्रतः] ॥ २०
यदि ते सत्यमस्तीति धर्मं चापि नराधिप । देवलोकेषु मे नास्ति गमने गतिरुत्तमा ॥ २१
सत्यं त्यक्त्वा यदा च त्वं नैव स्वर्गं गमिष्यसि । तदा कूटं तव वचो भविष्यति न संशयः ॥
पूर्वं कृतं तु यच्छ्रेयो भस्मभूतं भविष्यति ॥ २२

राजोवाच—

सत्यमुक्तं त्वया भद्रे साध्यासाध्यं न चास्ति मे । सर्वं साध्यं स्वर्गलोके प्रसादाज्जगतां पतेः ॥ २३
न याम्यहं यथा स्वर्गं तच्च मे कारणं शृणु । भागं तु ते न दास्यन्ति मम मृत्युश्च देवताः ॥ २४
ततो वै मानवे लोके प्रजाः सर्वा ममानघे । मृत्युयुक्ता भविष्यन्ति मया हीना न संशयः ॥
अतः स्वर्गं न गच्छामि सत्यमुक्तं वरानने ॥ २५

देव्युवाच—

लोकान्दृष्ट्वा गमिष्यामि मर्त्यलोकं च वै पुनः । रूपं पश्य ममाद्य त्वं जाता श्रद्धा ममातुला २६

राजोवाच—

सर्वमेवं करिष्यामि यत्त्वयोक्तं न संशयः । एवमुक्त्वा प्रियां राजा चिन्तयामास वै तदा ॥ २७
अन्तर्जलचरो मत्स्यः सोऽपि जालेन बध्यते । मरुत्समानवेगोऽपि मृगः प्राप्नोति बन्धनम् २८
योजनानां सहस्रस्थमामिषं भक्षते खगः । स पाशं पादसंलग्नं न पश्येद्दैवमोहितः ॥
स वैषम्यकरः कालः कालः संमानहानिदः ॥ २९
एवं भयंकरः कालो यत्र कुत्रापि निष्ठुरः । नरं करोति दातारं याचितारं च वै पुनः ॥ ३०
भूतानि स्थावरादीनि दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वत्र कल्पते कालः कालो लोक इदं जगत् ३१
अनादिनिधनो योऽसौ जगतः कारणं परम् । लोकेषु कालः पचति वृक्षे फलमिवाऽऽहितम् ३२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. छ. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. छ. ढ. °र्वेष्वेव सुलोकेषु विद्यते तव सु° । २ ङ. ढ. °त । विष्णोश्चैव प्रसादेन गगने गतिरुत्तमा । म° । ३ छ. भूतले । ४ ङ. ढ. °रा नैव प्रसूतो हि । ५ क. ख. ङ. च. छ. ढ. °प्रभाकरम् । ६ क. ख. च. °र्मयुक्तं । ७ ङ. °ध्यं तु मे कार्यं त्वत्प्रसादाज्जगत्त्रये न । ८ क. ख. ङ. छ. ढ. पश्यते । ९ ङ ढ स पश्येत्कण्ठसं° । १० ङ. छ. ढ. °तः । कालः समविषमकः । ११ क. ख. घ. च. ङ. °दः । पराभवकरः । १२ ङ. लोष ।

न मन्त्रा न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः। शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥३३
त्रयः कालकृताः पाशाः शक्यन्ते न निवर्तितुम्। विवाहो जन्म मरणं यथा यत्र च येन च ३४
यथा जलधरा व्योम्नि भ्राम्यन्ते मातरिश्वना। तथेदं कर्मयुक्तेन कालेन भ्रामितं जगत् ॥ ३५

सुकर्मोवाच—

कालोऽयं कर्मयुक्तश्च यो नरैः समुपासितः। कालस्तु प्रेरयेत्कर्म तं तं कालः करोति सः ॥ ३६
उपद्रवाघातदोषाः सर्पाश्च व्याधयस्ततः। सर्वे कर्मप्रयुक्तास्ते प्रचरन्ति च मानुषम् ॥ ३७
सुखस्य हेतवो ये च ह्युपायाः पुण्यमिश्रिताः। ते सर्वे कर्मसंसक्ता न पश्येयुः शुभाशुभम् ॥३८
कर्मदा यदि वा लोके कर्मसंबन्धिबान्धवाः। कर्माणि चोदयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः ॥ ३९
सुवर्णं रजतं चापि यथा रूपं निबध्यते। तथा निबध्यते यस्तु स्वकर्मणि वशानुगः ॥ ४०
पञ्चैतानि विसृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः। आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ॥ ४१
यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति। तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ४२
देवत्वमथ मानुष्यं पशुत्वं पक्षिता तथा। तिर्यक्त्वं स्थावरत्वं च प्राप्यते वै स्वकर्मभिः ॥ ४३
यथा कृतं तथा भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना। आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ॥४४
गर्भसंज्ञामुपादाय भुङ्क्ते वै पूर्वदैहिकम्। संत्यजन्ति स्वकं कर्म न क्वचित्पुरुषा भुवि ॥ ४५
वित्तेन प्रज्ञया वाऽपि समर्थाः कर्तुमन्यथा। स्वकृतान्युपभुञ्जन्ति दुःखानि च सुखानि च ॥
हेतुं प्राप्य नरो नित्यं कर्मपाशैश्च बध्यते ॥ ४६
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्। तथा शुभाशुभं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ४७
उपभोगादृते तस्य नाश एव न विद्यते। प्राक्तनं बन्धनं कर्म कोऽन्यथा कर्तुमर्हति ॥ ४८
सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति। [*शेते सह शयानेन पुरा कर्म यथाकृतम् ॥ ४९
उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति। करोति कुर्वतः कर्म च्छायेवानुविधीयते] ॥ ५०
यथा छायातपौ नित्यं संबद्धौ च परस्परम्। तद्वत्कर्म च कर्ता च सुसंबन्धौ परस्परम् ॥ ५१
ग्रहा रोगा विषाः सर्पा डाकिन्यो राक्षसास्तथा। पीडयन्ति नरं पश्चात्पीडितं पूर्वकर्मणा ॥ ५२
येन यत्रोपभोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव च। स तत्र बद्ध्वा बन्धेन बलाद्दैवेन नीयते ॥ ५३
दैवं प्राहुर्हि भूतानां सुखदुःखोपपादने। अन्यत्र संचितं कर्म जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ॥ ५४
अन्यथा मुच्यते दैवाद्बन्धमेवं जिघांसति। शस्त्राग्निविषदुर्गेभ्यो रक्षितव्यं च रक्षति ॥ ५५
अरक्षितं भवेत्सत्यं दैवं तमेव रक्षति। दैवेन नाशितं यत्तु तस्य रक्षा न दृश्यते ॥ ५६
यथा पृथिव्यां बीजानि उप्तानि च धनानि च। तथैवाऽऽत्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च॥
तैलक्षये यथा दीपो निर्वाणमधिगच्छति। [*कर्मक्षयात्तथा जन्तुः शरीरान्नाशमृच्छति] ॥ ५८
कर्मक्षयात्तथा मृत्युस्तत्त्वविद्भिरुदाहृतः। विविधाः प्राणिनामस्य स्मृता रोगाश्च हेतवः ॥ ५९
तथा मम विपाकोऽयं पूर्वं कृतस्य नान्यथा। संप्राप्तो नात्र संदेहः स्त्रीरूपो दैवसंज्ञकः ॥ ६०
मम गेहे समायाता नाटका नटनर्तकाः। तेषां सङ्गप्रसङ्गेन जरा कार्यं समाश्रिता ॥ ६१
सर्वं कर्मकृतं मन्ये यन्मे संभावितं ध्रुवम्। तस्मात्कर्म प्रधानं च उपायाश्च निरर्थकाः ॥ ६२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः। *एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. छ. झ. पुस्तकस्थः।

१ क. ख. ङ. च. ढ. °ते जन्तुः स्व°। २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. बलेन। ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °न्यथा चिन्त्यते क°। ४ छ. झ. °था ह्युपपद्येत दैवमेवं जि°।

पूर्वं वै देवराजेन मदर्थे दूत उत्तमः । मातलिः प्रेषितः पुण्यो न कृतं तस्य तद्वचः ॥ ६३
तस्य कर्मविपाकोऽयं दृश्यते सांप्रतं मम । इति चिन्तापरो भूत्वा दुःखेन महताऽन्वितः ॥ ६४
यदाऽस्या हि वचः प्रीत्या न करोमि च सर्वथा । सत्य[*धर्मावुभावेतौ यास्यतस्तौ न संशयः ६५
सदृशं च समायातं यद्दृष्टं मम कर्मणा । भविष्यति न संदेहो] दैवो हि दुरतिक्रमः ॥ ६६
एवं चिन्तापरो भूत्वा ययातिः पृथिवीपतिः । कृष्णं क्लेशापहं देवं जगाम शरणं हरिम् ॥ ६७
ध्यात्वा नत्वा ततः स्तुत्वा मनसा मधुसूदनम् । त्वामहं शरणं प्राप्तस्त्राहि मां कमलाप्रिय ॥ ६८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने पितृतीर्थे ययातिचरित एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७४०९

अथ द्व्यशीतितमोऽध्यायः ।

सुकर्मोवाच—

एवं चिन्तयते यावद्राजा परमधार्मिकः । तावत्प्रोवाच सा देवी रतिपुत्री वरानना ॥ १
किं त्वं चिन्तयसे राजंस्त्वमद्यैव महामते । प्रायेणापि स्त्रियः सर्वाश्चपलाः स्युर्न संशयः ॥ २
नाहं चापल्यभावेन त्वामेवं विनियोजये । नाहं हि कारयाम्यद्य भवत्पार्श्वे नृपोत्तम ॥ ३
अन्याः स्त्रियो यथा लोके चापल्याच्चोदयन्ति च । अकार्यं राजराजेन्द्र मोहाल्लोभाच्च लम्पटाः ॥
लोकानां दर्शनायैव जाता श्रद्धा ममोरसि । देवानां दर्शनं पुण्यं दुर्लभं हि सुमानुषैः ॥ ५
तेषां च दर्शनं राजन्कारयामि वदस्व मे । दोषपापकरं यत्तु मत्सङ्गादिह यद्भवेत् ॥ ६
कथं चिन्तयसे दुःखं यथाऽन्यः प्राकृतो जनः । महाभयाद्यथा भीतो मोहगर्भे गतो यथा ॥ ७
त्यज चिन्तां महाराज गन्तव्यं हि त्वया दिवि । [3]येनोद्देशेन दुःखं तु तन्न कार्यं मया कदा ॥८
एवमुक्तस्तया राजा तामुवाच वराङ्गनाम् । चिन्तितं यन्मया देवि तन्मे त्वं शृणु सांप्रतम् ॥ ९
मानभङ्गो मया दृष्टो मयैव चाऽऽत्मनः प्रिये । मयि स्वर्गं गते कान्ते प्रजा दीना भविष्यति ॥ १०
त्रासयिष्यति दुष्टात्मा यमस्तु व्याधिभिः प्रजाम् । त्वया सार्धं प्रयास्यामि स्वर्लोकं च वरानने॥
एवमाभाष्य तां राजा समाहूय सुतोत्तमम् । पुरुं तं सर्वधर्मज्ञं जरायुक्तं महामतिम् ॥ १२
[† एह्येहि सर्वधर्मज्ञ धर्मं जानासि निश्चितम्] । ममाऽऽज्ञया हि धर्मात्मन्धर्मः संपालितस्त्वया॥
जरा मे दीयतां तात तारुण्यं गृह्य चाऽऽत्मनः ॥ १४
राज्यं कुरु ममेदं त्वं सकोशबलवाहनम् । आसमुद्रं प्रभुङ्क्ष्व त्वं वसुपूर्णां वसुंधराम् ॥ १५
मया दत्तां महाभाग सग्रामवनपत्तनाम् । प्रजानां पालनं पुण्यं कर्तव्यं सर्वदा त्वया ॥ १६
दुष्कृतां शासनं नित्यं साधूनां प्रतिपालनम् । कर्तव्यं च त्वया तात धर्मशास्त्रप्रमाणतः ॥ १७
ब्राह्मण्येन प्रभावेन विधिदृष्टेन कर्मणा । भक्तानां पालनं कार्यं यस्मात्पूज्या जगत्त्रये ॥ १८
आश्रमे सप्तमे घस्रे कोशं पश्य विपाश्रितं । कार्यैषां नित्यदा पूजा प्रसाद्य धनभोजनैः ॥ १९
[*चारचक्षुर्भवस्व त्वं नित्यं दानरतो भव] । मा भव त्वं रतः शत्रौ सदा गोप्यस्तु पण्डितैः॥२०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. झ. ट. ठ. ड. ढ.पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः छ. झ. डपुस्तकस्थः ।

१ छ. 'अम्बर' । २ ङ. छ. झ. ड. ढ 'गर्ते ग' । ३ ड. ढ. येन ते भवते दुःखं त' । ४ क. ख. ङ. च. छ. ड. . रत्नपूर्णा । ५ छ. झ. ट. 'त । बलं च नित्यं संपूज्यं प्रसादय' । ६ ड. ढ. 'व । भवस्व नियतो प्रभौ' म'.

नियतात्मा भवस्व त्वं मा गच्छ मृगयां सुत । विश्वासस्तु त्वया त्याज्यः स्त्रीषु कोशे बले रिपौ
पात्राणां चैव सर्वेषां बेलानां संग्रहं कुरु । यज्ञैर्यज हृषीकेशं पुण्यात्मा भव सर्वदा ॥ २२
प्रजानां वाञ्छितं सर्वमर्पयस्व दिने दिने । प्रजासौख्यं [*प्रकर्तव्यं प्रजां पोषय पुत्रक ॥ २३
स्वीयवंशः] प्रकर्तव्यः परदारेषु मा कृथाः । मतिं दुष्टां परस्वेषु रिपूणां बलमेव च ॥
[*चिन्तयस्व सदा वत्स मद्वाक्ये निरतो भव ॥ २४
वेदानां हि सदा चिन्ता शास्त्राणां हि च सर्वदा । कुरुष्वैवं सदा वत्स शस्त्राभ्यासरतो भव २५
संतुष्टः सर्वदा वत्स स्वशय्यानिरतो भव । गजाभ्यासस्तु कर्तव्यः स्यन्दनस्य च सर्वदा] ॥२६
एवमादिश्य तं पुत्रमाशीर्भिरभिनन्द्य च । स्वहस्तेन परिस्थाप्य स्वासने नृपसत्तमः ॥ २७
स्वां जरां तु समाश्रित्य दत्त्वा तारुण्यमस्य च । गन्तुकामस्तदा स्वर्गं ययातिः पृथिवीपतिः॥२८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने पितृतीर्थे ययातिचरिते द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७०७७

अथ त्र्यशीतितमोऽध्यायः ।

सुकर्मोवाच—

समाहूय प्रजाः सर्वा द्वीपानां वसुधाधिपः । हर्षेण महताऽऽविष्ट इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
इन्द्रलोकं ब्रह्मलोकं शिवलोकं ततः परम् । वैष्णवं लोकपापघ्नं प्राणिनां गतिदायकम् ॥
व्रजाम्यहं न संदेहो ह्यनया सह सत्तमाः ॥ २
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव प्रजा मम । सकुटुम्बैः सुखेनापि स्थातव्यमाज्ञयैव हि ॥ ३
पुरुरेष महाबाहुर्भवतां प्रतिपालकः । [*स्थापितोऽस्ति मया लोका राजा धीरः सदण्डकः]॥४
एवमुक्तास्तु ताः सर्वाः प्रजा राजानमब्रुवन् । श्रूयते सर्ववेदेषु पुराणेषु नृपोत्तम ॥ ५
धर्ममेव परिख्यातं न दृष्टं केन वै पुरा । [† दृष्टोऽस्माभिरसौ धर्मो दशाङ्गः सत्यवल्लभः] ॥ ६
सोमवंशसमुत्पन्नो नहुषस्य महागृहे । हस्तपादमुखैर्युक्तः सर्वाचारप्रचारकः ॥ ७
ज्ञानविज्ञानसंपन्नः पुण्यानां च महानिधिः । गुणानां हि महाराज आधारः सत्यपण्डितः ॥ ८
कुर्वन्ति च महाधर्मं सत्यवन्तो महौजसः । नाधिकं दृष्टमस्माभिर्भवतः कामरूपिणः ॥ ९
भवन्तं धर्मकर्तारमीदृशं सत्यवादिनम् । कर्मणा त्रिविधेनापि वयं त्यक्तुं न शक्नुमः ॥ १०
यत्र त्वं तत्र च वयं सुखं वा दुःखमेव वा । नरकेऽपि भवान्यत्र वयं तत्र न संशयः ॥ ११
किं दारैर्धनभोगैश्च किं चैव जीवितेन च । त्वां विनाऽपि महाराज तेन नास्त्यत्र कारणम् ॥
त्वयैव सह राजेन्द्र वयं यास्याम नान्यथा ॥ १२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङपुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङपुस्तकस्थः। * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ठ. ढ.पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क.ख. ङ. छ. झ. ट. ठ. ढ.पुस्तकस्थः ।

---

१ घ. ठ. ढ. पत्राणां २ क. ख. ङ. च. ड. झ. ट. ड. ढ. कलानां । घ. ज. झ. फलानां । ३ घ. ङ. छ. ट. ठ. ड. ढ. °नां कण्टकान्सर्वान्मर्दय° । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °प्य करे दत्तं च स्वायुधम् । स्वां । ५ घ. ट. ठ. धर्मः कृशा° । ६ ट. °सः । तद्धर्मे ह° । ७ क ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट ठ. ड. ढ. °वन्तं कामरूपिणम् । भ° । ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ट. ड. ढ. °यं नो सुखं पुण्यमेव च । न° ।

एवं श्रुत्वा वचस्तासां प्रजानां पृथिवीपतिः । हर्षेण महताऽऽविष्टः प्रजा वाक्यमुवाच ह ॥ १३
आगच्छन्तु मया सार्धं सर्वे लोकाः सुपुण्यकाः । नृपो रथं समारुह्य तया वै कामकन्यया ॥ १४
रथेन हंसवर्णेन चन्द्रबिम्बानुकारिणा । चामरैर्व्यजनैश्चापि वीज्यमानो गतव्यथः ॥ १५
केतुना तेन पुण्येन शुभ्रेणापि महायशाः । शोभमानो यथा देवो देवराजः पुरंदरः ॥ १६
ऋषिभिः स्तूयमानश्च [*बन्दिभिश्चारणैस्तथा । प्रजाभिः स्तूयमानश्च] ययातिर्नहुषात्मजः १७
प्रजाः सर्वा मुदा युक्ताः समायाता नरेश्वरम् । गजैरश्वै रथैश्चान्यैः प्रस्थिताश्च दिवं प्रति ॥ १८
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये पृथग्जनाः । सर्वे ते वैष्णवा लोका विष्णुध्यानपरायणाः
तेषां तु केतवः शुक्ला हेमदण्डैरलंकृताः । [† शङ्खचक्राङ्किताः सर्वे सदण्डाः सपताकिनः ॥ २०
प्रजावृन्देषु भासन्ति पताका मारुतेरिताः । दिव्यमालाधराः सर्वे शोभितास्तुलसीदलैः]॥ २१
दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गा दिव्यगन्धानुलेपनाः । दिव्यवस्त्रकृताशोभाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ २२
सर्वे लोकाः सुरूपास्ते राजानमनुजग्मिरे ।प्रजानां च सहस्राणि लक्षकोटिशतानि च ॥ २३
अर्बखर्वसहस्राणि ते जनाः परिजग्मिरे । तेन राज्ञा समं सर्वे वैष्णवाः पुण्यकारिणः ॥
विष्णुध्यानपराः सर्वे जपदानपरायणाः ॥ २४

सुकर्मोवाच—

एवं ते प्रस्थिताः सर्वे हर्षेण महताऽन्विताः । पुरुं पुत्रं महाराजः स्वराज्ये प्रतिषिच्य तम् ॥२५
इन्द्रलोकं जगामाथ ययातिः पृथिवीपतिः । तेजसा तस्य पुण्येन धर्मेण तपसा तदा ॥
ते जनाः प्रस्थिताः सर्वे वैष्णवं लोकमुत्तमम् ॥ २६
ततो देवाः सगन्धर्वाः किन्नराश्चारणास्तथा । सहिता देवराजेन आगताः संमुखं तदा ॥
तैः सहापि च सर्वैश्च पूजयन्तो नृपोत्तमम् ॥ २७

इन्द्र उवाच—

स्वागतं ते महाभाग मम गेहं समाविश । अत्र भोगान्प्रभुङ्क्ष्व त्वं दिव्यान्पुण्यान्मनोरमान्॥२८

राजोवाच—

सहस्राक्ष महाराज तव पादाम्बुजं वयम् । नमस्कृत्वा व्रजामोऽद्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ २९
देवैः प्रस्तूयमानश्च ब्रह्मलोकं जगाम ह । पद्मयोनिर्महातेजाः सार्धं मुनिवरैस्तदा ॥ ३०
आतिथ्यं च चकारास्य अर्घ्यादिभिः सुविस्तरैः । उवाच विष्णुलोकं हि प्रयाहि त्वं स्वकर्मणा
ब्रह्मणा भाषितश्चैवं जगाम शिवमन्दिरम् । चक्र आतिथ्यपूजां च शंकरश्चोमया सह ॥ ३२
शिवः संपूज्य तं चापि राजानमिदमब्रवीत् । कृष्णभक्तोऽसि राजेन्द्र ममापि सुप्रियो भवान्३३
स्थातव्यमत्र राजेन्द्र त्वयैव मम मन्दिरे । सर्वभोगान्प्रभुङ्क्ष्व त्वं सुदुष्प्राप्या हि मानुषैः ॥ ३४
अन्तरं नास्ति राजेन्द्र मम विष्णोर्न संशयः । योऽसौ विष्णुः स्वरूपेण स च रुद्रो न संशयः॥
रुद्रो यः स च वै विष्णुर्जानीहि त्वं नरेश्वर । [*उभयोरन्तरं नास्ति तस्मादेवं वदाम्यहम्॥३६
विष्णुभक्तस्य पुण्यस्य स्थानमेवं न संशयः । तस्मादत्र महाराज स्थातव्यं हि त्वयाऽनघ]॥ ६७

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ पुस्तकस्थः ।
* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. दिव्यं । २ घ. च. झ. ट. ह. ड. नराधिपः ।

एवमुक्तः शिवेनापि ययातिर्हरिवल्लभः । भक्त्या प्रणम्य देवेशं शंभुं नमितकंधरः ॥ ३८
एतत्सत्यं महादेव त्वयोक्तमिह सांप्रतम् । युवयोरन्तरं नास्ति एका मूर्तिस्त्रिधाऽभवत् ॥ ३९
वैष्णवं गन्तुमिच्छामि पादौ तव नमाम्यहम् । एवमस्तु महाराज गच्छ लोकं च वैष्णवम् ॥ ४०
समादिष्टः शिवेनापि प्रणम्य च शिवामुमाम् । पृथ्वीशस्तैर्महापुण्यैर्वैष्णवैर्विष्णुवल्लभैः ॥ ४१
नृत्यमानास्ततस्ते तु पुरतस्तस्य भूपतेः । शङ्खशब्दैस्तथा वाद्यैर्घण्टानादैः सुपुष्कलैः ॥ ४२
अप्सरोभिर्युतो राजा पूज्यमानोऽथ किंनरैः । सुस्वरैर्गीयमानस्तु पाठकैः शास्त्रकोविदैः ॥ ४३
गायन्ति पुरतस्तस्य गन्धर्वा गीततत्पराः । ऋषिभिर्देववृन्दैश्च स्तूयमानः समन्ततः ॥ ४४
अप्सरोभिः सुरूपाभिः सेव्यमानः स नाहुषिः । गन्धर्वैः किंनरैः सिद्धैश्चारणैः पुण्यसंयुतैः ४५
साध्यैर्विद्याधरै राजा मरुद्भिर्वसुभिस्तथा । रुद्रैश्चाऽऽदित्यवर्गैश्च लोकपालैर्दिगीश्वरैः ॥ ४६
स्तूयमानो महाराजस्त्रैलोक्येन समन्ततः । ददर्श वैष्णवं लोकमनौपम्यमनामयम् ॥
विमानैः काञ्चनै राजा सर्वशोभासमाकुलैः ॥ ४७
हंसकुन्देदुधवलैर्विमानैरुपशोभितम् । प्रासादैः शतशोभैश्च मेरुमन्दरसंनिभैः ॥ ४८
शिखरैरुल्लसद्भिस्तु स्वर्व्योमहाटकान्वितैः । कलशैः शोभमानैश्च शोभते सुपुरोत्तमम् ॥ ४९
तारागणैर्यथाऽऽकाशं तेजःश्रिया प्रकाशते । प्रज्वलत्तेजज्वालाभिर्लोचनैरिव लोकते ॥ ५०
नानारत्नैर्हरेर्लोको हसते दशनैरिव । समाह्वयति तान्पुण्यान्वैष्णवान्विष्णुवल्लभान् ॥ ५१
ध्वजव्याजेन राजेन्द्रचलिताग्रैः सुपल्लवैः । श्वसनान्दोलितैस्तैश्च ध्वजाग्रैश्च मनोहरैः ॥ ५२
हेमदण्डैश्च घण्टाभिः सर्वत्र समलंकृतम् । सूर्यतेजःप्रकाशैश्च गोपुराट्टालकैः पुनः ॥ ५३
गवाक्षैर्जालमालैश्च वातायनैर्महागुणैः । प्रतोलीभिः प्रकाशेत प्राकारैर्हेमरूपकैः ॥ ५४
तोरणैः सपताकाभिर्नानाशब्दैः सुमङ्गलैः । कलशाग्र्यैश्चक्रबिम्बै रविबिम्बसमप्रभैः ॥ ५५
सुशोभनैः स्यमन्तैश्च नीलाम्बुदसमप्रभैः । दण्डच्छत्रसमाकीर्णैः कलशैरुपशोभितम् ॥ ५६
प्रावृट्कालाम्बुदाकारैर्मन्दिरैरुपशोभितम् । कलशैः शोभमानैस्तैर्ऋक्षैर्द्यौरिव भूतलम् ॥ ५७
दण्डजालपताकाभिर्ऋक्षजालसमप्रभैः । तादृशैः स्फाटिकाकारैः कान्तिखण्डेन संनिभैः ॥
हेमप्रासादसंबाधैर्नानाधातुमयैस्ततः ॥ ५८
विमानैरर्बुदसंख्यैः शतकोटिसहस्रकैः । सर्वभोगयुतैस्तैश्च शोभमानं हरेर्गृहम् ॥ ५९
यैः समाराधितो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । सुप्रसादात्ततस्तेषु निवसन्ति गृहेषु च ॥ ६०
सर्वपुण्येषु दिव्येषु दिव्यौघेषु च मानवाः । वैष्णवाः पुण्यकर्तारो निर्धूताशेषकल्मषाः ॥ ६१
एवंविधैर्गृहैः पुण्यैः शोभितं विष्णुमन्दिरम् । नानावृक्षैः समाकीर्णैर्वनैश्चन्दनशोभितैः ॥ ६२
सर्वकामफलै राजन्सर्वत्र समलंकृतम् । वापीकूपतडागैश्च सारसैरुपशोभितम् ॥ ६३
हंसकारण्डवाकीर्णैः पद्मकह्लारकोत्पलैः । शतपत्रैर्महापत्रैः पद्मोत्पलविराजितैः ॥ ६४
कनकोत्पलवर्णैश्च सरोभिश्च विराजते । वैकुण्ठं सर्वशोभाढ्यं देवोद्यानैरलंकृतम् ॥ ६५
दिव्यशोभासमाकीर्णं वैष्णवैरुपशोभितम् । वैकुण्ठं ददृशे राजा मोक्षस्थानमनुत्तमम् ॥ ६६

१ क. ख. घ. ङ. च. छ झ. ट. ड. ढ. पृथ्वीवासैर्म॰ । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. ॰शब्दैः सुपापंग्रैः सिंहना- दैश्च पु॰ । ३ ङ. ॰क्ये तु समन्ततः । ४ ङ. छ. ढ. सुभोगैः शतकक्षैश्च निर्जलाम्बुदसंनिभैः । ङ. ॰सुशोभैः शतकुन्दैश्च शरदम्बुदसंनिभैः । ५ क. ख. च. भूपते । ङ. छ. ढ. शोभते । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ ट. ड. ढ. ॰भिरिन्द्रनील॰। घ. ङ. ॰भिरिन्दुनील॰ । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. ॰न्तिशङ्खेन्दुसं॰ । ८ ङ. ॰नैरिन्दुसंकाशैः श॰ ।

देववृन्दैः समाकीर्णं ययातिर्नहुषात्मजः। प्रविवेश पुरं दिव्यं सर्वदाहविवर्जितम् ॥ ६७
ददर्श सर्वक्लेशघ्नं नारायणमनामयम् । वितानैरुपशोभं तं सर्वाभरणशोभितम् ॥ ६८
पीतवस्त्रं जगन्नाथं श्रीवत्साङ्कं महागतिम् । वैनतेयसमारूढं श्रिया युक्तं परात्परम् ॥ ६९
सर्वेषां देवलोकानां यो गतिः परमेश्वरः । परमानन्दरूपेण कैवल्येन विराजते ॥ ७०
सेव्यमानं महालोकैः सुपुण्यैर्वैष्णवैर्हरिम् । देववृन्दसमाकीर्णं गन्धर्वगणसेवितम् ॥ ७१
अप्सरोभिर्महात्मानं दुःखक्लेशापहं प्रभुम् । नारायणं ननामाथ स्वपत्न्या सह भूपतिः ॥
ते नेमुर्मानवाः सर्वे वैष्णवा मधुसूदनम् ॥ ७२
गता ये वैष्णवाः सर्वे राज्ञा सह महामते । पादाम्बुजद्वयं तस्य नेमुर्भक्त्या महामते ॥ ७३
प्रणमन्तं महात्मानं राजानं दीप्ततेजसम् । तमुवाच हृषीकेशस्तुष्टोऽहं तव सुव्रत ॥ ७४
वरं वरय राजेन्द्र यत्ते मनसि दुर्लभम् । तत्ते दद्मि न संदेहो मद्भक्तोऽसि महामते ॥ ७५

राजोवाच—

यदि तुष्टोऽसि देवेश मम वै मधुसूदन । दासत्वं देहि सततमात्मनश्च जगत्पते ॥ ७६

विष्णुरुवाच—

एवमस्तु महाभाग मम भक्तो न संशयः । मम लोके त्वया राजन्स्थातव्यं त्वनया सह ॥ ७७
एवमुक्तो महाराजो ययातिः पृथिवीपतिः। प्रसादात्तस्य देवस्य विष्णुलोकं प्रभासितम् ॥
निवसत्येष भूपालो वैष्णवं लोकमुत्तमम् ॥ ७८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने पितृतीर्थे ययातिचरिते ययातिस्वर्गारोहणं नाम त्र्यशीतितमोऽध्यायः॥८३॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७१५५

अथ चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

सुकर्मोवाच—

एतत्ते सर्वमाख्यातं चरितं पापनाशनम् । पुत्राणां तारकं दिव्यं बहुश्रेयःप्रदायकम् ॥ १
प्रत्यक्षं दृश्यते लोके ययातिचरितं शुभम् । राज्यं च पुरुणा प्राप्तं स्वर्गतिं प्राप्तवान्गुरुः ॥ २
पितृप्रसादात्कोपाच्च यथा जातं तथा पुनः । [*पुत्राणां तारकं पुण्यं यशस्यं धनधान्यदम्]॥ ३
[† शापयुक्ताविमौ चोभौ गुरुश्च यदुरेव च] । पितृमातृसमं नास्ति अभीष्टफलदायकम् ॥ ४
[*साभिलाषेण भावेन पिता पुत्रं समाह्वयेत् । माता च पुत्र पुत्रेति तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ५
समाहूतो यदा पुत्रः प्रयाति मातरं प्रति । यो याति हर्षसंयुक्तो गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥ ६
पादप्रक्षालनं यश्च कुरुते च महायशाः । सर्वतीर्थफलं भुङ्क्ते प्रसादादुभयोः सुतः] ॥ ७
अङ्गसंवाहनाच्चाथ अश्वमेधफलं लभेत् । भोजनाच्छादनैश्चैव गुरू च परिपोषयेत् ॥ ८

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ट. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. °र्वक्लेशवि° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. विमानै° । ३ ङ. °र्णं सर्वेवर्णसुसे° । ४ क. ख. च. °रोभिः समाकीर्णं दुः° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. श्रीकृष्ण उवाच । ६ क. ख. ङ. च. छ. ड. ढ. प्रसाधितम् । ७ क. ख. च. °दुदेयप्र° । ८ ङ. °ततीर्थप्रसादेन शापाश्चैव त° । ९ ङ. ढ. °दनस्नानैर्गुरुं यः पोषयेत्सुतः । पू° ।

पृथ्वीदानस्य यत्पुण्यं तत्पुण्यं तस्य जायते। सर्वतीर्थमयी गङ्गा तथा माता न संशयः ॥ ९
बहुपुण्यमयः सिन्धुर्यथा लोके प्रतिष्ठितः। अस्मिन्नेव पिता तद्वत्पुराणाः कवयो विदुः ॥ १०
[1]शंसते क्रोशते यस्तु पितरं मातरं पुनः। स पुत्रो नरकं याति बहुदुःखप्रदायकम् ॥ ११
मातरं पितरं वृद्धौ गृहस्थो यो न पोषयेत्। स पुत्रो नरकं याति वेदनां प्राप्नुयाद्ध्रुवम् ॥ १२
कुत्सते पापकर्ता यो गुरुं पुत्रः सुदुर्मतिः। निष्कृतिस्तस्य[2] नो दृष्टा पुराणैः कविभिः कदा ॥ १३
एवं मत्वा त्वहं विप्र पूजयामि दिने दिने। मातरं पितरं भक्त्या पादसंवाहनादिभिः ॥ १४
कृत्याकृत्यं वदेच्चैव समाहूय गुरुर्मम। तत्करोम्यविचारेण शक्त्या स्वस्य च पिप्पल ॥ १५
तेन मे परमं ज्ञानं संजातं गतिदायकम्। एतयोश्च प्रसादेन संसारे परिवर्तते ॥ १६
ये विप्र भक्तिं कुर्वन्ति मानवा भुवि संस्थिताः। अत्रस्थस्तदहं जाने अधिस्वर्गे प्रवर्तते ॥
[*नागानां तु इहस्थोऽपि चारं जानामि पिप्पल] ॥ १७
एतयोश्च प्रसादेन[3] ज्ञानं मम प्रदृश्यताम्। गच्छ विद्याधरश्रेष्ठ भवानर्चतु माधवम् ॥ १८

विष्णुरुवाच—

एवं संचोदितस्तेन पिप्पलो हि स्वकर्मणा। [4]ॐनम्य तं द्विजश्रेष्ठं लज्जितोऽपि दिवं ययौ ॥
सुकर्मा सोऽपि धर्मात्मा गुरुं शुश्रूषते पुनः ॥ १९
एतत्ते सर्वमाख्यातं तीर्थयात्रानुगं[5] मया। अन्यत्किं ते प्रवक्ष्यामि वद वेन महामते ॥ २०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने मातापितृतीर्थमाहात्म्यवर्णनं नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७१७९

अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः।

वेन उवाच—

भगवन्देवदेवेश प्रसादाच्च मम त्वया। भार्यातीर्थं समाख्यातं पितृतीर्थमनुत्तमम् ॥ १
मातृतीर्थं हृषीकेश बहुपुण्यप्रदायकम्। प्रसादसुमुखो भूत्वा गुरुतीर्थं वदस्व मे ॥ २

विष्णुरुवाच[6]—

कथयिष्याम्यहं राजन्गुरुतीर्थमनुत्तमम्। सर्वपापहरं प्रोक्तं शिष्याणां गतिदायकम् ॥ ३
[† शिष्याणां हि परं पुण्यं धर्मरूपं सनातनम्। एवं तीर्थं परं ज्ञानं प्रत्यक्षफलदायकम्] ॥ ४
यस्य प्रसादाद्राजेन्द्र इहैव फलमश्नुते। परलोकसुखं भुङ्क्ते यशःकीर्तिमवाप्नुयात् ॥ ५
प्रसादात्तस्य राजेन्द्र गुरो[*श्चैव महात्मनः। प्रत्यक्षं दृश्यते शिष्यैस्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६
व्यवहारं च लोकानामाचारं नृपनन्दन। विज्ञानं विन्दते शिष्यो मोक्षं चैव प्रयाति च †] ॥ ७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतदग्रे क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकेष्वयमग्रेतनः पाठोदृश्यते 'शिष्यः प्रकाशमुद्योतैरुपदेशैर्महामते' इति ।

---

१ ञ. प्राशते । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. °रं नित्यं भक्त्या नमितकन्धरः। कु°। ङ. °रं चाहं भक्त्या नमितकन्धरः। कु° । ३ ङ. छ. झ. ढ. °सादाच्च त्रैलोक्यं मम वश्यताम्। ४ क. ख. घ. च. छ. ट. ठ. ड. आमन्त्र्य। ५ ङ. ढ. पितृतीर्थानुगं। ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. श्रीभगवानुवाच।

सर्वेषामेव लोकानां यथा सूर्यः प्रकाशकः । गुरुः प्रकाशकस्तद्वच्छिष्याणां बुद्धिदानतः ॥ ८
रात्रावेव प्रकाशेच्च सोमो राजा नृपोत्तम । तेजसा नाशयेत्सर्वमन्धकारं चराचरम् ॥ ९
[*गृहं प्रकाशयेद्दीपः समूहं नृपसत्तम] । अज्ञानतमसा व्याप्तं शिष्यमुद्योतयेद्गुरुः ॥ १०
दिवा प्रकाशकः सूर्यः शशी रात्रौ प्रकाशते ॥ ११
गृहप्रकाशको दीपस्तमोनाशकरः सदा । रात्रौ दिवा गृहस्यान्ते[1] गुरुः शिष्यं सदैव हि ॥ १२
अज्ञानाख्यं तमस्तस्य गुरुः सर्वं प्रणाशयेत् । तस्माद्गुरुः परं तीर्थं शिष्याणामवनीपते ॥ १३
एवं ज्ञात्वा ततः शिष्यः सर्वभावैः प्रसादयेत् । गुरुं पुण्यमयं ज्ञात्वा त्रिविधेनापि कर्मणा ॥ १४

सूत उवाच—(?)

इत्यर्थे श्रूयते[3] विप्रा इतिहासः पुरातनः । सर्वपापहरः पुंसां च्यवनस्य महात्मनः ॥ १५
भार्गवस्य कुले जातश्च्यवनो मुनिसत्तमः । तस्य चिन्ता समुत्पन्ना एकदा तु द्विजोत्तमाः[4] ॥ १६
कदाऽहं ज्ञानसंपन्नो भविष्यामि महीतले । दिवा रात्रौ चिन्तयेत्स ज्ञानार्थो द्विजसत्तमः ॥ १७
एवं संचिन्तयानस्य मतिरासीन्महात्मनः । तीर्थयात्रां प्रयास्यामि त्वभीष्टफलदायिनीम् ॥ १८
गृहे[5] पित्रादिकं त्यक्त्वा भार्यां पुत्रं धनं ततः । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन अटते मेदिनीं तदा[6] ॥ १९
लोमानुलोमयात्रां स गङ्गायाः कृतवान्नृप । स तद्वन्नर्मदायाश्च सरस्वत्या मुनीश्वरः ॥ २०
गोदावर्यादिसर्वासां नदीनां सागरस्य च । अन्येषां सर्वतीर्थानां क्षेत्राणां च नृपोत्तमः ॥
देवानां पुण्यलिङ्गानां यात्राव्याजेन सोऽभ्रमत् ॥ २१
भ्रामितस्तेन मुनिना तीर्थानां स्पर्शनैस्ततः । कायश्च निर्मलो जातः सूर्यतेजःसमप्रभः ॥ २२
च्यवनः काशते दीप्त्या पूतात्माऽनेन कर्मणा । भ्रममाणः समायातः क्षेत्राणामुत्तमं तदा ॥ २३
नर्मदादक्षिणे कूले नाम्ना अमरकण्टकम् । ददर्श[7] सुमहालिङ्गं सर्वेषां गतिदायकम् ॥ २४
नत्वा स्तुत्वा पूजयित्वा सिद्धनाथं महेश्वरम् । [*ज्वालेश्वरं ततो दृष्ट्वा दृष्ट्वा चाप्यमरेश्वरम्] २५
ब्रह्मेशं कपिलेशं च मार्कण्डेश्वरमुत्तमम् । एवं यात्रां ततः कृत्वा ओंकारं[8] तु पुनर्गतः ॥ २६
वटच्छायां समाश्रित्य शीतलां श्रमनाशिनीम् । सुखेन संस्थितो विप्रश्च्यवनो मुनिसत्तमः[9] २७
तत्र सुप्तः स शुश्राव सुशब्दं पक्षिणां तदा[10] । दिव्यभाषासमायुक्तं ज्ञानविज्ञानसंयुतम् ॥ २८
शुकश्च एकस्तत्राऽऽस्ते बहुकालप्रजीवकः । कुञ्जलो नाम ज्ञानात्मा बहुपुत्रः सभार्यकः ॥ २९
आसंस्तस्य हि पुत्राश्च चत्वारः पितृनन्दनाः । तेषां नामानि राजेन्द्र कथयिष्ये तवाग्रतः ॥ ३०
ज्येष्ठः स उज्ज्वलो नाम द्वितीयश्च समुज्ज्वलः । तृतीयो विज्वलो नाम चतुर्थश्च कपिञ्जलः ॥ ३१
एवं पुत्रास्तु चत्वारः कुञ्जलस्य महात्मनः । शुकस्य तस्य पुण्यस्य पितृमातृपरायणाः ॥ ३२
भ्रमन्ति गिरिकुञ्जेषु द्वीपेषु सुसमाहिताः । भोजनार्थं सुसंक्षुब्धाः क्षुधया परिपीडिताः ॥ ३३
सोदरास्ते क्षुधाशामैः फलैरमृतसंनिभैः । अमृतस्वादुतोयैश्च तृष्णां शाम्य नृपोत्तम ॥(?) ३४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ. च. छ. झ. ट. ड. °न्ते शिष्यस्यापि न संशयः । अ° । २ क. ख. घ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. गुरुःसूर्यः प्रकाशकः । त° । ३ भ. °ते राजभिति° । ४ भ. नृपोत्तम । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. गृहक्षेत्रा° । घ. ट. ठ. गृहमैत्रा° । ६ भ. °दा । अनुलोमविलोमेन ग° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. ओङ्कारं । ८ ङ. कुलेश्वरं । छ. कालेश्वरं । ९ भ. °कारेश्वरमागतः । १० क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. [illegible]

नित्यं चैव रसाढ्यानि आहारार्थं सुपुत्रकाः । नीत्वा फलानि दंपत्योर्निक्षिपन्ति प्रयत्नतः ॥ ३५
मातुरर्थे महाभागा भक्त्या भावेन तोषिताः । संतुष्टा आहारमुत्पाद्य भक्षयन्ति पठन्ति च ॥ ३६
तत्र क्रीडारताः सर्वे विलसन्ति सहोदराः । संध्याकालं समाज्ञाय पितुरन्तिकमुत्तमम् ॥
आयान्ति भक्ष्यमादाय गुर्वर्थं तु प्रयत्नतः ॥ ३७
पश्यतस्तस्य विप्रस्य च्यवनस्य महात्मनः । आगताश्च द्विजाः सर्वे पितुर्नीडं सुशोभनम् ॥ ३८
[*पितरं मातरं चोभौ ननमुस्ते महामते । ताभ्यां भक्ष्यं समासाद्य उपतस्थुस्तयोः पुरः ॥ ३९
सर्वे संभाषिताः पित्रा मानितास्ते सुतोत्तमाः । मात्रा च कृपया राजन्वचनैः प्रीतिदायकैः ॥
पक्षवातेन शीतेन मातापित्रोश्च ते तदा ॥ ४०
तेषां मायाधनं तौ द्वौ चक्राते पक्षिणौ नृप । आशीर्भिरभिनन्द्यैव द्वाभ्यामपि सुपुत्रकान् ॥ ४१
तैश्च दत्तं सुसंपुष्टमाहारममृतोपमम् । तावेव हि सुसंप्रीतिं चक्राते द्विजसत्तमाः ॥ ४२
पिबेते निर्मलं तोयं तीर्थकोटिसमुद्भवम् । स्वस्थानं तु समाश्रित्य सुखसंतुष्टमानसौ ॥] ४३
सोऽशित्वा भार्यया सार्धं तैश्च संतुष्टमानसः । कथां दिव्यां सुपुण्यां च चकार तनयैर्द्विजः ॥ ४४

विष्णुरुवाच—

पित्रा तु कुञ्जलेनापि उज्ज्वलः स्वात्मजस्ततः । क गतश्चेति संपृष्टः किमपूर्वं त्वया पुनः ॥
तत्र दृष्टं श्रुतं यच्च तन्मे कथय नन्दन ॥ ४५
कुञ्जलस्य पितुर्वाक्यं समाकर्ण्य स उज्ज्वलः । पितरं प्रत्युवाचाथ भक्त्या नमितकंधरः ॥
कृत्वा मूर्ध्ना प्रणामं च कथां चक्रे मनोहराम् ॥ ४६

उज्ज्वल उवाच—

प्लक्षद्वीपं महाभाग नित्यमेव प्रयाम्यहम् । महता उद्यमेनापि त्वाहारार्थं महामते ॥ ४७
प्लक्षद्वीपे महाभाग सन्ति देशा अनेकशः । पर्वताः सरितोद्यानवनानि च सरांसि च ॥
ग्रामाश्च पत्तनाश्चैव प्रजाश्चातिप्रमोदिताः ॥ ४८
सदा सुखेन संतुष्टा लोकाः सन्ति सुतेजसः । दानपुण्यनयोपेताः श्रद्धाभावसमन्विताः ॥ ४९
प्लक्षद्वीपे महाराज आसीत्पुण्यमतिः सदा । दिवोदासेति विख्यातः सत्यधर्मपरायणः ॥ ५०
तस्यापत्यं समुत्पन्नं नारीणामुत्तमं तदा । गुणरूपसमायुक्ता सुशीला चारुमङ्गला ॥
दिव्यादेवीति विख्याता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ५१
पित्रा विलोकिता सा तु रूपलावण्यसंयुता । प्रथमे वयसि दिव्या वर्तते चारुमङ्गला ॥ ५२
स तां दृष्ट्वा दिवोदासो दिव्यादेवीं सुतां तदा । कस्मै प्रदीयते कन्या सुवराय महात्मने ॥ ५३
इतिचिन्तापरो भूत्वा समालोच्य नृपोत्तमः । रूपदेशस्य राजानं समालोक्य महीपतिः ॥ ५४
[† चित्रसेनं महात्मानं समाहूय नरोत्तमः ।] कन्यां ददौ महात्माऽसौ चित्रसेनाय धीमते ॥ ५५
तस्या विवाहयज्ञस्य संप्राप्ते समये नृप । मृतोऽसौ चित्रसेनस्तु कालधर्मेण वै किल ॥ ५६
दिवोदासस्तु धर्मात्मा चिन्तयामास भूपतिः । ब्राह्मणान्स समाहूय पप्रच्छ नृपनन्दनः ॥ ५७

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. °सौ । स्वस्थानं तु समाश्रित्य सुखसंतुष्टमानसौ । चक्राते च कथां दिव्यां सुपुण्यां पापनाशिनीम् । पि° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. प्रीतये ।

अस्या विवाहकाले तु चित्रसेनो दिवं गतः । अस्यास्तु कीदृशं कर्म भविष्यं तद्ब्रुवन्तु मे ॥ ५८

ब्राह्मणा ऊचुः—

विवाहो जायते राजन्कन्यायास्तु विधानतः । पतिर्मृत्युं प्रयात्यस्यां नो चेत्सङ्गं करोति च ॥ ५९

महाव्याध्यभिभूतश्च त्यागं कृत्वा प्रयाति वा । प्रव्राजितो भवेद्राजन्धर्मशास्त्रेषु दृश्यते ॥ ६०

उद्वाहितायां कन्यायामुद्वाहः क्रियते बुधैः । न स्याद्रजस्वला यावदन्येष्वपि विधीयते ॥

विवाहं तु विधानेन पिता कुर्यान्न संशयः ॥ ६१

एवं राजा समादिष्टो धर्मशास्त्रार्थकोविदैः । विवाहार्थं समायात इन्द्रप्रस्थं द्विजोत्तमैः ॥ ६२

दिवोदासः सुधर्मात्मा द्विजानां च निदेशतः । विवाहार्थं महाराज उद्यमं कृतवांस्तदा ॥ ६३

पुनर्दत्ता तदा तेन दिव्यादेवी द्विजोत्तमाः । रूपसेनाय पुण्याय तस्मै राज्ञे महात्मने ॥

मृत्युधर्मं गतो राजा विवाहस्य समीपतः ॥ ६४

यदा यदा महाभागो दिव्यादेव्याश्च भूमिपः । चक्रे विवाहं तद्भर्ता म्रियते लग्नकालतः ॥ ६५

एकविंशतिभर्तारः काले काले मृतास्तदा । ततो राजा महादुःखी संजातः ख्यातविक्रमः ॥ ६६

समालोच्य समाहूय मन्त्रिभिः सह निश्चितः । स्वयंवरे तदा बुद्धिं चकार पृथिवीपतिः ॥ ६७

प्लक्षद्वीपस्य राजानः समाहूता महात्मना । स्वयंवरार्थमाहूतास्तथा ते धर्मतत्पराः ॥ ६८

तस्यास्तु रूपं संश्रुत्य राजानो मृत्युनोदिताः । संग्रामं चक्रिरे मूढास्ते मृताः समराङ्गणे ॥

एवं तात क्षयो जातः क्षत्रियाणां महात्मनाम् ॥ ६९

दिव्यादेवी सुदुःखार्ता गता साऽचलकन्दरम् । रुरोद करुणं बाला दिव्यादेवी मनस्विनी ७०

एवं तात मया दृष्टमपूर्वं तत्र वै तदा । तन्मे सुविस्तरं तावदस्याः कथय कारणम् ॥ ७१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे च्यवनोपाख्याने पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७२४६

अथ षडशीतितमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

तस्यास्तु चेष्टितं वत्स दिव्यादेव्या वदाम्यहम् । पूर्वजन्मकृतं सर्वं त्वं मे निगदतः शृणु ॥ १

अस्ति वाराणसी पुण्या नगरी पापनाशिनी । तस्यामास्ते महाप्राज्ञः सुवीरो नाम नामतः ॥

वैश्यजात्यां समुत्पन्नो धनधान्यसमाकुलः ॥ २

तस्य भार्या महाप्राज्ञ चित्रा नाम शुचिस्मिता । कुलाचारं परित्यज्य ह्यनाचारेण वर्तते ॥ ३

न मन्यते हि भर्तारं स्वैरवृत्त्या प्रवर्तते । धर्मपुण्यविहीना तु पापमेव समाचरेत् ॥ ४

भर्तारं कुत्सते नित्यं नित्यं च कलहप्रिया । नित्यं परगृहे वासो भ्रमते सा गृहे गृहे ॥ ५

परच्छिद्रं सदा पश्येत्सदा दुष्टा च प्राणिषु । साधुनिन्दारता दुष्टा बहुहास्यकरी सदा ॥ ६

---

१ घ. ठ. °स्यास्तावद्यागं क° । ड. °स्यास्तावस्यागं क° । २ °ते । तस्माद्व्रजस्व कन्यायाश्चान्यः पतिर्विधी° । ३ ङ. छ अनुद्वाहितायां । ४ ड. °धैः । तस्यां रजस्वलायां च अन्यः पतिर्विधी° । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ठ. ड. ढ. °वाहः क्रियतामस्या इत्यूचुस्ते द्विजोत्तमाः । दि° । ६ ड. °हसमयेऽपि सः । य° । ७ ड. ढ. सुविश्रुता । ८ घ. ट. ठ. ढ. रौद्र्या श्रुत्या । ङ. ढ. रौद्रकृत्या । ९ घ. ठ. ड. °दाऽतुष्टा । १० ट. रुष्टा ।

अनाचारां महापापां ज्ञात्वा वीरोऽपि नन्दनः । स तां त्यक्त्वा महाप्राज्ञ उपयेमे महामतिः ॥७
अन्यवैश्यस्य वै कन्यां तया सह प्रवर्तते । धर्माचारेण पुण्यात्मा सत्यधर्ममतिः सदा ॥ ८
निरस्ता तेन सा चित्रा एवं सा भ्रमते महीम् । दुष्टानां संगतिं प्राप्ता नराणां पापिनां सदा॥९
दूतीकर्म चकाराथ सा तेषां पापनिश्चया । गृहभङ्गं चकाराथ साधूनां पापकारिणी ॥ १०
साध्वीं नारीं समाहूय पापवाक्यैः प्रलोभयेत् । मनोभङ्गं चकाराथ वाक्यैः प्रत्ययदायकैः ॥११
साधूनां सा स्त्रियं भङ्क्त्वाऽप्यन्यस्मै परिदापयेत् । एवं गृहशतं भग्नं चित्रया पापचिन्तया ॥ १२
संग्रामं सा महादुष्टाऽकारयत्पतिपुत्रकैः । मनांसि चालयेत्पापा पुरुषाणां स्त्रियः प्रति ॥ १३
अकारयच्च संग्रामं यमग्रामविवर्धनम् । एवं गृहशतं भङ्क्त्वा पश्चात्सा निधनं गता ॥ १४
त्रासिता[1] यमराजेन बहुदण्डैः सुनन्दन । भुञ्जापिता यातनाश्च रौरवादिषु वै तदा ॥ १५
पाचिता रौरवे चित्रा चित्राः पीडाः प्रदर्शिताः । यादृशं क्रियते कर्म तादृशं परिभुञ्जते ॥ १६
[*तया गृहशतं भग्नं चित्रया पापचित्तया । तस्य कर्मविपाकोऽयं तया भुक्तो द्विजोत्तम] ॥ १७
यस्माद्गृहशतं भग्नं तस्माद्दुःखं भुनक्ति वै । विवाहसमये प्राप्ते दैवं च पाकतां गतम् ॥
भर्ता विवाहसमये यतो मृत्युं समागतः ॥ १८
यत्संख्याकं गृहं भग्नं तत्संख्याका वरा मृताः[2] । स्वयंवरे तदा वत्स विवाहे चैकविंशतिः ॥ १९
एतत्ते सर्वमाख्यातं तस्यास्तु पूर्वचेष्टितम् । तया पापं कृतं घोरं गृहभङ्गाख्यमेव च ॥ २०

उज्ज्वल उवाच—

प्लक्षद्वीपस्य भूपस्य दिवोदासस्य सा सुता । केन पुण्यप्रभावेन तया प्राप्तं महत्कुलम् ॥ २१
एवं मे संशयस्तात वर्तते प्रब्रवीतु मे । एवं पापसमाचारा कथं जाता नृपात्मजा ॥ २२

कुञ्जल उवाच—

चित्रायाश्चेष्टितं पुण्यं सर्वं ते प्रवदाम्यहम् । यत्कृतं हि तया पूर्वं तच्छृणुष्व महामते ॥ २३
कश्चित्सिद्धः समायातो भ्रममाणो महीतलम् । कुचेलो वस्त्रहीनश्च कक्षाधारः सुदण्डकः ॥ २४
कौपीनेन समायुक्तो दिग्वासाः पाणिपात्रकः । गृहद्वारं समाश्रित्य चित्रायाः परिसंस्थितः ॥२५
स मौनी सर्वमुण्डश्च जितात्मा विजितेन्द्रियः । निराहारो जिताहारः सर्वतत्त्वार्थदर्शकः ॥ २६
दूराध्वानपरिश्रान्तश्चिन्तयाऽऽकुलमानसः[3] । श्रमेण खिद्यमानश्च[4] तृष्णार्तश्च सुपुत्रक ॥ २७
चित्राद्वारं समागत्य च्छायामाश्रित्य संस्थितः । तया दृष्टो महात्माऽसौ चित्रया श्रमपीडितः २८
सेवां चक्रे दैवदिष्टा[5] तस्य चैव महात्मनः । पादप्रक्षालनं कृत्वा दत्त्वा चाऽऽसनमुत्तमम् ॥ २९
आस्यतामासने विप्र सुखेनापि सुकोमले । क्षुधापनोदनार्थं हि भुज्यतामन्नमुत्तमम् ॥
स्वेच्छया परितुष्टश्च शीतलं तूदकं पिब ॥ ३०
एवमुक्त्वा तथा कृत्वा देववत्पूज्य तं सुत । अङ्गसंवाहनं कृत्वा नाशितः श्रम एव च ॥ ३१
एवं तया सत्कृतस्तु भुक्त्वा पीत्वा द्विजोत्तम । सिद्धस्तस्यै प्रसन्नोऽभूत्सर्वतत्त्वार्थदर्शकः ॥ ३२
कियत्कालं स धर्मात्मा तस्या गेहे स्थिरोऽभवत् । स्वेच्छया चाऽऽगतः पुत्र यथा योगी तथा गतः

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ घ. ङ. ट. ठ. ड. ढ. शासिता । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °ताः । दिव्यादेव्या मयाऽऽख्यातं यथा मे पृच्छितं त्वया । ए° । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ठ. ड. ढ. °न्त आतपाकु° । ड. °न्त आर्तव्याकु° । ४ ग. ज. भ. ट. म्रियमाणश्च । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ए. ठ ड. ढ. कृपा ।

गते तस्मिन्महाभागे सिद्धे चैव महात्मनि । सा चित्रा मरणं प्राप्ता स्वकर्मवशमागता ॥ ३४
शासिता धर्मराजेन महादण्डैः सुदुःखदैः । सा चित्रा नरकं प्राप्ता वेदनाव्रातदायकम् ॥ ३५
भुक्त्वा दुःखं स्वकर्मोत्थं सार्धं युगसहस्रकम् । भोगान्ते तु पुनर्जन्म संप्राप्तं मानुषस्य च ॥ ३६
सर्वसङ्गजितः सिद्धो दिव्येनापि स्वतेजसा । तस्य पुण्यप्रसादेन प्राप्तं पुण्येन तत्कुलम् ॥ ३७
क्षत्रियाणां महाराज्ञो दिवोदासस्य वै गृहे । दिव्यादेवी वरापत्यं संजातं तस्य मानद ॥ ३८
सा हि दत्तवती चान्नं जलं पुण्यं महात्मने । तस्य पुण्यस्य माहात्म्यात्प्राप्तः पुण्यफलोदयः॥३९
पिबते शीतलं तोयं मिष्टान्नं च भुनक्ति वै । दिव्यान्भोगान्प्रभुञ्जाना वर्तते पितृमन्दिरे ॥ ४०
तस्य प्रसादाद्विप्रर्षे राजकन्या व्यजायत । पापकर्मस्वभावाद्वा गृहभङ्गान्महामते ॥
वैधव्यं भुञ्जते सा तु दिव्यादेवी सुपुत्रक ॥ ४१
एतत्ते सर्वमाख्यातं दिव्यादेव्याः सुचेष्टितम् । अन्यत्किं ते प्रवक्ष्यामि पृच्छयतां तद्वदाम्यहम् ४२

उज्ज्वल उवाच—

कथं सा मुच्यते शोकान्महादुःखाद्वदस्व मे । सा स्याच्च कीदृशी बाला महादुःखेन पीडिता ४३
तत्सुखं कीदृशं तस्माद्विपाकश्च भविष्यति । एतन्मे संशयं तात सांप्रतं छेत्तुमर्हसि ॥ ४४
कथं सा लभते मोक्षं तं चोपायं वदस्व मे । एकाकिनी महाभागा महारण्ये प्ररोदिति ॥ ४५

विष्णुरुवाच—

पुत्रवाक्यं महच्छ्रुत्वा क्षणमेकं विचिन्त्य सः । प्रत्युवाच महाप्राज्ञः कुञ्जलः पुत्रकं प्रति ॥ ४६
शृणु वत्स महाभाग सत्यमेतद्वदाम्यहम् । पापयोनिं तु संप्राप्य पूर्वकर्मसमुद्भवाम् ॥
तिर्यक्त्वे न च मे ज्ञानं नष्टं संप्रति पुत्रक ॥ ४७
अस्य वृक्षस्य सङ्गाच्च प्रयतस्य महात्मनः । रेवायाश्च प्रसादेन विष्णोश्चैव प्रसादतः ॥ ४८
येन सा लभते ज्ञानं मोक्षस्थानं निवर्तते(?) । उपदेशं प्रवक्ष्यामि मोक्षमार्गमनुत्तमम् ॥ ४९
यास्यते कल्मषान्मुक्ता यथा हेम हुताशनात् । शुद्धं च जायते वत्स सङ्गाद्वृक्षः स्वरूपवत् ॥ ५०
हरेर्ध्यानान्महाप्राज्ञ शीघ्रं तस्य महात्मनः । जपाद्व्रताद्यथा पापं प्रशमं याति नान्यथा ॥ ५१
[*मदं त्यजति नागेन्द्रो भयात्सिंहस्य वै यथा] । नामोच्चारेण [† कृष्णस्य तत्प्रयाति हि किल्बिषम्
तेजसा वैनतेयस्य विषहीना इवोरगाः । ब्रह्महत्यादिकाः पापाः प्रशमं यान्ति नान्यथा ॥ ५३
नामोच्चारेण] तत्पापं चक्रपाणेः प्रयाति वै । यदा नामशतं पुण्यमघराशिविनाशनम् ॥
सा जपेत्सुस्थिरा भूत्वा कामक्रोधविवर्जिता ॥ ५४
सर्वेन्द्रियाणि संयम्य त्वात्मज्ञानेन गोपयेत् । तस्य ध्यानं प्रविष्टा सा एवंभूता समाहिता ॥ ५५
सा जपेत्परमं ज्ञानं तदा मोक्षं प्रयाति च । तन्मनास्तत्पदे लीना योगयुक्ता यदा भवेत् ॥ ५६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ड. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. च. झ. ड. च । पूर्वे संपूजितः सिद्धः शुद्धेनापि सुचेतसा । ङ. ढ. च । पूर्वे संपूजितः सिद्धस्तया पुण्यवतां वरः । त° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °स्य कर्मविपाकोऽयं प्रा° । ३ ड. °कन्याऽभवद्वरा । पा° । ४ झ. वैषम्यं सा गताऽरण्ये पापभोगात्सुपु° । ५ ड. °तेऽभीष्टं त । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. सूत उवाच । ७ छ. झ. °प्य स्मृतिभ्रंशमभून्मम । ति° । ड. °प्य स्मृतिभ्रंशश्च मेऽभवत् । ति° । ङ. ढ. प्य बुद्धिभ्रंशमभून्मम । ति° । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. °स्य देवप्रसङ्गाच्च प्रणवस्य । ९ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. महात्मनः । १० ङ. °तू । भ्रातुर्ध्या° ।

उज्ज्वल उवाच—

वद तात परं ज्ञानं प्रथमं मम सांप्रतम् । पश्चाद्ध्यानं व्रतं पुण्यं नाम्नां शतमथापि वा ॥ ५७

कुञ्जल उवाच—

परं ज्ञानं प्रवक्ष्यामि यन्न दृष्टं तु केनचित् । श्रूयतां पुत्र कैवल्यं केवलं दुःखवर्जितम् ॥ ५८

सूत उवाच—

यथा दीपो निवातस्थो निश्चलो वायुवर्जितः । प्रज्वलन्नाशयेत्सर्वमन्धकारं महामते ॥ ५९
तद्वद्दोषविहीनात्मा भवत्येव निराश्रयः । निराशो निश्चलो वत्स न मित्रं न रिपुस्तदा ॥ ६०
न शोको न च हर्षश्च न लोभो न च मत्सरः । संभ्रमालापमोहैश्च सुखदुःखैर्विमुच्यते ॥ ६१
विषयेष्वपि सर्वेषु इन्द्रियाणि न भुञ्जते । तदा स केवलो जातः कैवल्यत्वं प्रजायते ॥ ६२
अग्निकर्मप्रसङ्गेन दीपस्तैलं प्रशोषयेत् । वर्त्याधारेण राजेन्द्र निस्तमो वायुवर्जितः ॥ ६३
कज्जलं वमते पश्चात्तैलस्यापि महामते । [*कृष्णा सा दृश्यते रेखा दीपस्याग्रे महामते]॥ ६४
स्वयमाकर्षते तैलं तेजसा निर्मलो भवेत् । देहवर्तिस्थितस्तद्वत्कर्मतैलं प्रशोषयेत् ॥ ६५
विषयान्कज्जलं कृत्वा प्रत्यक्षान्संप्रदर्शयेत् । जाप्येन निर्मलो भूत्वा स्वयमेव प्रकाशयेत् ॥ ६६
क्रोधादिभिः क्लेशसंज्ञैर्वायुभिः परिवर्जितः । निस्पृहो निश्चलो भूत्वा तेजसा स्वयमुज्ज्वलेत् ६७
त्रैलोक्यं पश्यते सर्वं स्वस्थानस्थः स्वतेजसा । [† केवलं* ज्ञानरूपोऽयं मया ते परिकीर्तितः ६८
ध्यानं चैव प्रवक्ष्यामि द्विविधं तस्य चक्रिणः] । केवलं ज्ञानरूपेण दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ॥ ६९
योगयुक्ता महात्मानः परमार्थपरायणाः । यं पश्यन्ति यतीन्द्रास्ते सर्वज्ञं सर्वदर्शकम् ॥ ७०
हस्तपादादिहीनश्च सर्वत्र परिगच्छति । सर्वं गृह्णाति त्रैलोक्यं स्थावरं जङ्गमं सुत ॥ ७१
मुखनासाविहीनस्तु घ्राति भुङ्क्ते हि पुत्रक । अकर्णः शृणुते सर्वं सर्वसाक्षी जगत्पतिः ॥ ७२
अरूपो रूपसंपन्नः पञ्चवर्गसमन्वितः । सर्वलोकस्य यः प्राणः पूजितः स चराचरैः ॥ ७३
अजिह्वो वदते सर्वं वेदशास्त्रानुगं सुत । अत्वचः स्पर्शमेवापि सर्वेषामेव जायते ॥ ७४
सदानन्दो विरक्तात्मा एकरूपो निराश्रयः । निर्जरो निर्ममो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽमलः॥ ७५
अवश्यः सर्ववश्यात्मा सर्वदः सर्ववित्तमः । तस्य ध्याता न चैवास्ति सर्वैः सर्वमयो विभुः ७६
एवं सर्वमयं ध्यानं पश्यते यो महात्मनः । [*स याति परमं स्थानममूर्तममृतोपमम् ॥] ७७
द्वितीयं तु प्रवक्ष्यामि ह्यस्य ध्यानं महात्मनः । मूर्ताकारं तु साकारं निराकारं निरामयम् ॥ ७८
ब्रह्माण्डं सर्वमतुलं वासितं यस्य वासना । (?) स तस्माद्वासुदेवेति उच्यते मम नन्दन ॥ ७९
वर्षमाणस्य मेघस्य यद्रूपं तस्य तद्भवेत् । सूर्यतेजःप्रतीकाशं चतुर्बाहुं सुरेश्वरम् ॥ ८०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ.च.छ.झ.ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।
* अत्र "ड" पुस्तके, अधिको ग्रन्थो दृश्यते स संगतिहीनो भात्यत एव टिप्पणीरूपेण दीयते "केवलं ज्ञानरूपोऽसौ विश्वात्मा प्रीयतामिति । अनेन विधिना विद्वान्कुर्याद्यः शुभमुत्तमम् । इदं पठेद्यः शृणुयान्मुहूर्तं पश्येत्प्रसङ्गादपि दी···मानम् । सोऽप्यत्र संघातविमुक्तदेहः प्राप्नोति विद्याधरनायकत्वम् । यावत्समाः सप्त नरः करोति यः सप्तमीं सप्तविधानयुक्ताम्" इति ।
* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ झ मलवर्जितम् । २ ङ. विविधं । ३ छ. झ. °ते तेन च° । ४ क. ख. च. ढ. °न्ति विनिद्रास्तु यतयः स° । छ. °न्ति विनिद्रास्तु सर्वगं स° । ५ म. °र्वेकतपरि° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °गंवशं गतः । ७ म. ब्रह्मणः सर्वमतुलावा° । ८ म. °सिता य° ।

दक्षिणे शोभते शङ्खो हेमरत्नविभूषितः । सूर्यबिम्बसमाकारं चक्रं पद्मप्रतिष्ठितम् ॥ ८१
कौमोदकी गदा तस्य महासुरविनाशिनी । वामे च शोभते वत्स करे तस्य महात्मनः ॥ ८२
महापद्मं तु गन्धाढ्यं तस्य दक्षिणहस्तगम् । शोभमानं सदा ध्यायेत्सायुधं कमलाप्रियम् ॥ ८३
कम्बुग्रीवं वृत्तमास्यं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । राजमानं हृषीकेशं दशनै रत्नसंनिभैः ॥ ८४
गुडाकेशाः सन्ति यस्य अधरं बिम्बसंनिभम् । शोभते पुण्डरीकाक्षः किरीटेनापि पुत्रक ॥ ८५
विशालेनापि रूपेण केशवस्तु सुचक्षुषा । कौस्तुभेनापि वै तेन राजमानो जनार्दनः ॥ ८६
सूर्यतेजःप्रकाशाभ्यां कुण्डलाभ्यां प्रभाति च । श्रीवत्साङ्केन पुण्येन सर्वदा राजते हरिः ॥ ८७
केयूरकङ्कणैर्हारैर्मौक्तिकैर्ऋक्षसंनिभैः । वपुषा भ्राजमानस्तु विजयो जयतां वरः ॥ ८८
राजते सोऽपि गोविन्दो हेमवर्णेन वाससा । [*मुद्रिकारत्नयुक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजते ॥ ८९
सर्वायुधैः सुसंपूर्णो दिव्यैराभरणैर्हरिः । वैनतेयसमारूढो लोककर्ता जगत्पतिः ॥ ९०
एवं तं ध्यायते नित्य]मनन्यमनसा नरः । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ९१
एतत्ते सर्वमाख्यातं ध्यानमेव जगत्पतेः । व्रतं चैव प्रवक्ष्यामि सर्वपापनिवारणम् ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३३८

अथ सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

व्रतभेदान्प्रवक्ष्यामि यैश्च आराध्यते हरिः । जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥ १
त्रिःस्पृशा वञ्जुली चान्या तिलगन्धा तथाऽपरा । अखण्डा द्वादशी चान्या मनोरक्षा सुपुत्रक ॥ २
दिव्यप्रभावाः सन्त्यन्यास्तिथयः पुत्रपौत्रदाः । अशून्यशयनं चान्यज्जन्माष्टमीमहाव्रतम् ॥ ३
एतैर्व्रतैः समाचीर्णैः पापं दूरं प्रयाति च । प्राणिनां नात्र संदेहः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ४
स्तोत्रं तस्य प्रवक्ष्यामि पापराशिप्रणाशनम् । सुपुत्र शतनामाख्यं नराणां गतिदायकम् ॥ ५
तस्य देवस्य कृष्णस्य शतनामाख्यमुत्तमम् । संप्रत्येव प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व सुपुत्रक ॥ ६
विष्णोर्नामशतस्यापि ऋषिं छन्दो वदाम्यहम् । देवं चैव महाभाग सर्वपातकशोषणम् ॥ ७
[*विष्णोर्नामशतस्यापि ऋषिर्ब्रह्मा प्रकीर्तितः । ओंकारो देवता प्रोक्तश्छन्दोऽनुष्टुप्तथैव च ॥
सर्वकामिकसंसिद्ध्यै मोक्षे च विनियोगकः ॥ ८
नमाम्यहं हृषीकेशं केशवं मधुसूदनम् । सूदनं सर्वदैत्यानां नारायणमनामयम् ॥ ९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतदादिविनियोगक इत्यन्तग्रन्थस्थाने 'अस्य विष्णोः शतनामस्तोत्र[मन्त्र]स्य ब्रह्मा ऋषिः सर्वोंकारो देवताऽनुष्टुप्छन्दः सर्वकामनासिद्ध्यर्थे सर्वपापक्षयार्थे विनियोगः ' इत्ययं ग्रन्थः, ट. पुस्तके दृश्यते । क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकेष्वप्ययं ग्रन्थः किंचिद्भिन्नतया दृश्यते ।

---

१ म. पद्मं प्र° । २ ङ. विद्रुमाकृति । ३ क. ख.ङ. च. ढ. सुवर्चसा । छ. झ. सुवक्षसा । ४ ङ. °णैर्दामैर्मौ° । ५ अ. °न्याऽनिलदग्धा त° । ६ क. ख. च. चारका । ७ क. मनोरथा । ८ क. ख. च.छ. झ. ड. ढ. °क । एकादश्यास्तु भेदाश्च सन्ति पुत्र ह्यनेकधा । अ° ।

जयन्तं विजयं कृष्णमनन्तं वामनं तथा । विष्णुं विश्वेश्वरं पुण्यं विश्वात्मानं सुरार्चितम् ॥ १०
अनघं त्वघहर्तारं नारसिंहं श्रियः प्रियम् । श्रीपतिं श्रीधरं श्रीदं श्रीनिवासं महोदयम् ॥ ११
श्रीरामं माधवं मोक्षं क्षमारूपं जनार्दनम् । सर्वज्ञं सर्ववेत्तारं सर्वेशं सर्वदायकम् ॥ १२
हरिं मुरारिं गोविन्दं पद्मनाभं प्रजापतिम् । आनन्दं ज्ञानसंपन्नं ज्ञानदं ज्ञानदायकम् ॥ १३
अच्युतं सबलं चन्द्रवक्त्रं व्याप्तपरावरम् । योगेश्वरं जगद्योनिं ब्रह्मरूपं महेश्वरम् ॥ १४
मुकुन्दं चापि वैकुण्ठमेकरूपं कविं ध्रुवम् । [*वासुदेवं महादेवं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ॥ १५
गोप्रियं गोहितं यज्ञं यज्ञाङ्गं यज्ञवर्धनम् । यज्ञस्यापि सुभोक्तारं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ १६
वेदज्ञं वेदरूपं तं विद्यावासं सुरेश्वरम्] । प्रत्यक्षं च महाहंसं शङ्खपाणिं पुरातनम् ॥ १७
पुष्करं पुष्कराक्षं च वाराहं धरणीधरम् । प्रद्युम्नं कामपालं च व्यासध्यातं महेश्वरम् ॥ १८
सर्वसौख्यं महासौख्यं सांख्यं च पुरुषोत्तमम् । योगरूपं महाज्ञानं योगीशमजितं प्रियम् ॥ १९
असुरारिं लोकनाथं पद्महस्तं गदाधरम् । गुहावासं सर्ववासं पुण्यवासं महाजनम् ॥ २०
[*वृन्दानाथं बृहत्कायं पावनं पापनाशनम् । गोपीनाथं गोपसखं गोपालं गोगणाश्रयम् ॥ २१
परात्मानं पराधीशं कपिलं कार्यमानुषम्] । नमामि निखिलं नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २२
नाम्नां शतेनापि तु पुण्यकर्ता यः स्तौति कृष्णं मनसा स्थिरेण ॥
स याति लोकं मधुसूदनस्य विहाय दोषानिह पुण्यभूतः ॥ २३
नाम्नां शतं महापुण्यं सर्वपातकशोधनम् । अनन्यमनसा ध्यायेज्जपेद्ध्यानसमन्वितः ॥ २४
नित्यमेव नरः पुण्यं गङ्गास्नानफलं लभेत् । तस्मात्तु सुस्थिरो भूत्वा समाहितमना जपेत् ॥ २५
त्रिकालं यो जपेन्मर्त्यो नियतो नियमे स्थितः । अश्वमेधफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥ २६
एकादश्यामुपोष्यैव पुरतो माधवस्य यः । जागरे प्रजपेन्मर्त्यस्तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ २७
तुलसीसंनिधौ स्थित्वा मनसा यो जपेन्नरः । राजसूयफलं भुङ्क्ते वर्षेणापि च मानवः ॥ २८
शालग्रामशिला यत्र यत्र द्वारावतीशिला । उभयोः संनिधौ जाप्यं कर्तव्यं सुखमिच्छता ॥ २९
बहुसौख्यं प्रभुक्त्वैव कुलानां शतमेव च । एकेन चाधिकं मर्त्य आत्मना सह तारयेत् ॥ ३०
कार्तिके स्नानकर्ता यः पूजयेन्मधुसूदनम् । पठेत्सत्पुरतः स्तोत्रं स याति परमां गतिम् ॥ ३१
माघस्नायी हि संपूज्य भक्त्या च मधुसूदनम् । ध्यायेच्चैव हृषीकेशं जपेद्वाऽथ शृणोति च ॥ ३२
सुरापानादिपापानि विहाय परमं पदम् । विना विघ्नं नरः पुत्र संप्रयाति जनार्दनम् ॥ ३३
श्राद्धकाले हि यो मर्त्यो भुञ्जतां च द्विजन्मनाम् । यो जपेच्च शतं नाम्नां स्तवं पापविनाशनम् ॥
पितरस्तुष्टिमायान्ति तृप्ता यान्ति परां गतिम् ॥ ३४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो म. पुस्तक एव ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. विश्वाधारं । २ ड. श्रीकरं । ३ ड. विज्ञानं । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °पं जगत्पतिम् । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °म् । अव्यक्तं तं म° । ६ म. व्यासं धन्यं म° । ७ ड. °ख्यं सांख्यगम्यं दैत्यघ्नं पु° । ८ क. ख. ङ. च. ढ. °ख्यं मोक्षं च । ९ क. ख. ङ. च. ड. ढ. योगिनां गतिदं । छ. झ. योगिनां मतिदं । घ. ढ. ठ. योगिनामजितं । १० क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. °म् । मुरारिं लोकनाथं तं प° । ११ घ. ट. ठ. पुण्यहासं । छ. झ. ड. पुण्यहासं । १२ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °त्यं नारायणमनामयम् । ना° । १३ क. ख. ङ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °म् । पूजयेच्च हृ° ।

ब्राह्मणो वेदविद्वै क्षत्रियो विजयी भवेत् । धनंधान्यं प्रभुञ्जीत वैश्यो जपति यः सदा ॥ ३५
शूद्रः सुखं प्रभुङ्क्ते च ब्राह्मणत्वं च गच्छति । प्राप्य जन्मान्तरं वत्स वेदविद्यां प्रविन्दति ॥ ३६
सुखदं मोक्षदं स्तोत्रं जप्तव्यं च न संशयः । केशवस्य प्रसादेन सर्वसिद्धो भवेन्नरः ॥ ३७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३७५

अथाष्टाशीतितमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

व्रतं स्तोत्रं महाध्यानं ज्ञानं चैव सुपुत्रक । मयाऽऽख्यातं तवाग्रे च विष्णोः पापप्रणाशनम् ॥ १
एवं चतुष्टयं सौ हि सदा पुण्यं समाचरेत् । प्रयाति वैष्णवं लोकं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥ २
इतो गत्वा भवान्वत्स दिव्यादेवीं प्रबोधय । अशून्यशयनं नाम व्रतराजं वदस्व ताम् ॥
समुद्धर महापापाद्राजकन्यां यशस्विनीम् ॥ ३
त्वया पृष्टं मयाऽऽख्यातं पुण्यदं पापनाशनम् । गच्छ गच्छ महाभाग इत्युक्त्वा विरराम सः ४

विष्णुरुवाच—

एवमुक्तश्चोज्ज्वलस्तु सुपित्रा कुञ्जलेन हि । प्रणम्य पादौ धर्मात्मा मातापित्रोर्महामतिः ॥
जगाम त्वरितो राजन्प्लक्षद्वीपं स उज्ज्वलः ॥ ५
तं गिरिं सर्वतोभद्रं नानाधातुसमाकुलम् । नानारत्नमयैस्तुङ्गैः शिखरैरुपशोभितम् ॥ ६
नानाप्रवाहसंपूर्णैरुदकैर्निर्मलैर्नृप । [*नद्यः सन्ति विशालास्तास्तस्मिन्गिरिवरोत्तमे ॥ ७
किंनरास्तत्र गायन्ति गन्धर्वाः सुस्वरं नृप]। अप्सरोभिः समाकीर्णं देववृन्दैः समाश्रितम् ॥ ८
सिद्धचारणसंघुष्टं मुनिवृन्दैरुपासितम् । नानापक्षिनिनादैश्च सर्वत्र परिनादितम् ॥ ९
एवं गिरिं समासाद्य उज्ज्वलो लघुविक्रमः । सुस्वरेणापि तां दिव्यादेवीं तत्र समास्थिताम् ॥ १०
रोरूयमाणां तां प्राज्ञो वचनं चेदमब्रवीत् । का त्वं भवसि कस्यासि कस्माद्रोदिषि सांप्रतम् ॥ ११
कस्मोत्खिन्ना महाभागे केन ते विप्रियं कृतम् । समाचक्ष्व त्वमनघे सर्वं दुःखस्य कारणम् ॥ १२

दिव्यादेव्युवाच—

विपाको हि महाभाग कर्मणां मम सांप्रतम् । इह तिष्ठामि दुःखेन वैधव्येन समन्विता ॥ १३
[*भवान्को हि महाभाग कृपया मम पीडितः । पक्षिरूपधरो भद्र सुस्वरं परिभाषसे ॥ १४
एवमाकर्ण्य तत्सर्वं भाषितं राजकन्यया । अहं पक्षी महाभागे न सिद्धो नापि ज्ञानवान् ॥ १५
रुदमानां महालापैस्त्वां दृष्ट्वा तु मया इह । तदा पृच्छाम्यहं देवि वद मे कारणं त्विह]॥ १६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ.पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °यो विन्दते महीम् । ध° । २ ट. °नषुर्द्धि प्र° । ३ म. यो । ४ क. ख. ङ. च. ढ. °कं देवानामपि दुर्लभम् । ५ क. ख. च. छ. झ. ढ. °वृन्दैरुपासित° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °न्दैरलंकृत° । ७ ङ, ढ. ढ. °पि सा कन्या गिरौ तस्मिन्प्ररोदिति । रो° । ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. कल्याणि । ९ ङ. °स्मास्थितं म° । १० क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °श्च ममाद्यैव स° ।

पितुर्गेहे यथावृत्तमात्मवृत्तान्तमेव हि । तया चाऽऽवेदितं सर्वं यथासंख्येन दुःखदम् ॥ १७
तदाकर्ण्य समासेन उज्ज्वलो हि महामनाः । तामुवाच महापक्षी दिव्यादेवीं सुदुःखिताम् ॥ १८
यथा तव विवाहे च भर्तारो मरणं गताः । स्वयंवरनिमित्तेन क्षयं गतं च क्षत्रियम् ॥ १९
एतत्ते चेष्टितं सर्वं मया पितरि भाषितम् । अन्यजन्मकृतं कर्म तव पापं सुलोचने ॥ २०
मम पित्रा ममाग्रे च त्वत्कर्म परिभाषितम् । [*तेन दोषेण सम्यक्त्वं लिप्ताऽसि तु वरानने २१
एतावत्कारणं सर्वं शुकस्य परिपृच्छितम् । पूर्वं कर्मविपाकं च भुङ्क्ष्व त्वं च स्वमाशु च] ॥ २२
अथ सा तद्वचः श्रुत्वा नृपकन्योज्ज्वलस्य तु । प्रत्युवाच महात्मानं ब्रुवन्तं पक्षिणं शुभम् ॥ २३
माननीयोऽसि मे पक्षिन्कृपां कुरु मयि प्रभो । कथयस्व प्रसादेन तस्य पापस्य निष्कृतिम् ॥ २४
प्रायश्चित्तं सुपुण्यं च मम पातकशोधनम् । येन प्राप्नोम्यहं पुण्यं विशुद्धाशेषकिल्बिषा ॥
[†प्रायश्चित्तं महाप्राज्ञ वदस्व त्वं प्रसादतः] ॥ २५

उज्ज्वल उवाच—

त्वदर्थं तु महाभागे कुञ्जलः पृच्छितो मया । समाख्यातं तु तेनापि प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ॥ २६
तत्कुरुष्व महाभागे सर्वपातकशोधनम् । ध्यायस्व हि हृषीकेशं शतनामजपं कुरु ॥ २७
जपयज्ञेन वै देवि कुरु व्रतमनुत्तमम् । अशून्यशयनं नाम महापातकशोधनम् ॥ २८
समाचष्टे स धर्मात्मा सर्वज्ञानप्रकाशकम् । ध्यानं स्तोत्रं स्वरूपं च विष्णोश्चैव महात्मनः ॥ २९

विष्णुरुवाच—

तस्मात्सा जगृहे सर्वं संस्थिता निर्जने वने । सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्ता संजाता तपसि स्थिता ॥ ३०
[*व्रतं चक्रे जिताहारा निराधारा सुदुःखिता] । कामक्रोधविहीना च वर्गं संयम्य नित्यशः ॥
इन्द्रियाणां महाराज महामोहं निरस्य च ॥ ३१
अब्दे चतुर्थके प्राप्ते सुप्रसन्नो जनार्दनः । तस्यै संदर्शयामास स्वरूपं वरदः प्रभुः ॥ ३२

सूत उवाच—

इन्द्रनीलघनश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् । सर्वाभरणशोभाढ्यं पद्महस्तं महेश्वरम् ॥ ३३
बद्धाञ्जलिपुटा भूत्वा वेपमाना निराश्रया । उवाच गद्गदैर्वाक्यैर्नमाम मधुसूदनम् ॥ ३४
तेजसा तव दिव्येन ध्यातुं शक्नोमि नैव हि । दिव्यरूपो भवान्कस्त्वं तद्वद कृपया प्रभो ॥ ३५
[†कथयस्व प्रसादेन किमत्र तव कारणम् । सर्वमेव प्रसादेन प्रब्रवीहि महामते ॥ ३६
देवमेव विजानामि तेजसा इङ्गितैस्तव । ज्ञानहीना जगन्नाथ न जाने रूपनामनी ॥
किं च ब्रह्मा भवान्विष्णुः किं वा शंकर एव वा ॥] ३७
एवमुक्त्वा प्रणम्यैव दण्डवद्धरणीं गता । तामुवाच जगन्नाथः प्रणतां राजनन्दिनीम् ॥ ३८

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ङ. ङ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. महामतिः । २ क. ख. ङ. च. ढ. °या तु परिवेदित° । ङ. °याऽपि परिवेदित° । ३ घ. ङ. ट. ठ. ड. °प्रेतत्कृपया प° । ४ छ. झ. प्रश्नस्य । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुनः । ६ क. छ. झ. ड. ढ. °भू । प्रणता दीनया वाचा कुरु तात कृपां मम । क° । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ठ. ढ. °ह । भव ज्ञानपरा नित्यं कु° । ८ क. ख. घ. ङ. ढ. ठ. ड. °स्यै स दातुकामस्तु वरं वरदनायकः । मू° । ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. स्यातुं ।

श्रीभगवानुवाच—

त्रयाणामपि देवानामन्तरं नास्ति शोभने । ब्रह्मा समर्चितो येन शंकरो वा वरानने ॥
तेनाहमर्चितो नित्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ ३९
एतौ ममाभिन्नतरौ नित्यं चापि त्रिरूपवान् । अहं देवि हृषीकेशः कृपया तव चाऽऽगतः ॥ ४०
स्तवेनानेन पुण्येन व्रतेन नियमेन च । संजाता कल्मषैर्हीना वरं वरय शोभने ॥ ४१

दिव्यादेव्युवाच—

जयाजित हृषीकेश कृष्ण क्लेशापहारक । नमामि ते पदद्वंद्वं मामुद्धर भवार्णवात् ॥ ४२
एष एवास्ति मे कामो वरणीयः प्रसीद मे । तव पादौ भजिष्यामि भक्तिं देहि ममानघ ॥ ४३
दर्शयस्व जगन्नाथ मोक्षमार्गं निरामयम् । दासत्वं देहि वैकुण्ठे यदि तुष्टो जनार्दन ॥ ४४

भगवानुवाच—

एवमस्तु महाभागे निर्धूताशेषकिल्बिषा । वैष्णवं परमं लोकं दुर्लभं योगिनां सदा ॥ ४५
गच्छ गच्छ महालोकं प्रसादान्मम सांप्रतम् । एवमुक्ता महाभागा माधवेन महात्मना ॥ ४६
दिव्यादेवी ह्यभूद्दिव्या सूर्यतेजःसमप्रभा । पश्यतां सर्वलोकानां दिव्याभरणभूषिता ॥ ४७
दिव्यमालान्विता सा चैं मुक्ताहारविलम्बिनी । गता सा वैष्णवं लोकं दाहप्रलयवर्जितम् ॥ ४८
उज्ज्वलस्तु समायातः स्वगृहं हर्षसंयुतः । तत्सर्वं कथयामास पितरं प्रति सत्तमः ॥ ४९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७४२४

अथोननवतितमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

कुञ्जलस्तु ततः श्रुत्वा द्वितीयं वाक्यमब्रवीत् । भवान्कथय तत्सर्वं किमपूर्वं च दृष्टवान् ॥
श्रुतवांश्चाप्यपूर्वं वा श्रोतुकामोऽस्मि सांप्रतम् ॥ १
एवं पित्रा समादिष्टः कुञ्जलेन समुज्ज्वलः । पितरं प्रत्युवाचाथ विनयावनतस्ततः ॥ २

समुज्ज्वल उवाच—

हिमवन्तं नगश्रेष्ठं देवृन्दनिषेवितम् । आहारार्थं प्रगच्छामि भवतश्चाऽऽत्मनः पितः ॥
[*पश्यामि कौतुकं नित्यं यत्र दृष्टं श्रुतं कदा] ॥ ३
गन्धर्वऋषिसंकीर्णमप्सरोभिः प्रशोभितम् । बहुकौतुकशोभाढ्यं मङ्गलं मङ्गलैर्युतम् ॥ ४
बहुपुष्पफलोपेतैर्वनैर्नानाविधैस्तथा । अनेककौतुकभरैर्मानसं परिराजते ॥ ५
तत्र दृष्टं मया तात अपूर्वं कौतुकं तदा । बहुहंससमाकीर्णो हंस एकः समागतः ॥ ६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °णा । अभिन्नौ पूजितौ यैश्च तैरहं च प्रपूजितः । अ° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °तू । वरं मे दातुकामोऽसि चक्रपाणे प्र° । ३ क. ख च. छ. झ. ड. ढ. च दिव्यहा° । ४ घ. ट. ठ. ङ. सूत उवाच । ५ छ. देवासुरनि° । घ. ङ. देवयक्षनि° । ६ ड. °दा । देवर्षिगगसं° । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °र्मे मानसान्तिके । ब° ।

स च कृष्णो महाभाग त्रयोऽप्यन्ये समागताः । सितेतरैश्चञ्चुपादैरन्यतःशुक्लविग्रहाः ॥ ७
चतस्रस्तत्र वै भार्या रौद्राकारा विभीषणाः । दंष्ट्राकरालसंक्रूरा ऊर्ध्वकेश्यो भयानकाः ॥
पश्चात्तेषां समायातास्तस्मिन्सरसि मानसे ॥ ८
कृष्णहंसास्तु संस्नाता मानसे तात मत्पुरः । विभ्रान्ताः परितश्चान्ये न स्नातास्तत्र मानसे ॥ ९
कृष्णान्हंसांस्तु संस्नाताञ्जहसुस्ताः स्त्रियस्तदा । ततः पूर्वं विनिष्क्रान्तो हंस एको महातनुः १०
पश्चात्त्रयो विनिष्क्रान्तास्तैश्चाहं समुपेक्षितः । विहायसा प्रयातास्ते विवदन्तः परस्परम् ॥ ११
तास्तु स्त्रियो महाभीताः समन्ताद्दिवि बभ्रमुः । विन्ध्यस्य शिखरे पुण्ये वृक्षच्छायासु पक्षिणः ॥
निषण्णास्तत्र ते सर्वे दग्धा दुःखै सुदारुणैः । तेषां संपश्यमानानां लुब्धकः समुपागतः ॥ १३
मृगयां क्रीडयित्वा तु बाणपाणिर्धनुर्धरः । शिलातलं समासाद्य निषसाद सुखेन वै ॥ १४
पश्चाद्भिल्ली समायाता अन्नमादाय चोदकम् । स्वप्रियं पश्यते तावत्सद्दशैर्लक्षणैर्युतम् ॥ १५
अत्यद्भुतं तया दृष्टं स्वकान्तस्तेजसाऽन्वितः । दिव्यतेजःसमाक्रान्तो यथा सूर्यो दिवि स्थितः ॥
[*पुंसमन्यं परिज्ञाय तं परित्यज्य सर्पिता ॥ १६

व्याध उवाच—

एह्येहि त्वं प्रिये चात्र कस्मान्मां त्वं न पश्यसि । क्षुधया पीड्यमानोऽहं त्वामहं चावलोकये॥१७
तस्य वाक्यं समाकर्ण्य शीघ्रं व्याधी समागता । भर्तुः पार्श्वे समासाद्य विस्मिता चाभवत्तदा]॥
कोऽयं तेजःसमाकारो देवोपमः समाह्वयेत् ॥ १८
तमुवाच ततो व्याधी भर्तारं दीप्ततेजसम् । अत्र किं ते कृतं वीर यद्भवान्दिव्यलक्षणः ॥ १९

सूत उवाच—

एवमाभाषितो व्याध्या व्याधः प्रियामभाषत । अहं ते वल्लभः कान्ते भवती च मम प्रिया ॥२०
कस्मान्मां नैव जानासि कथं शङ्कां प्रवर्तयेः । क्षुधया पीड्यमानोऽहं पयश्चान्नं प्रदीयताम् ॥२१

व्याध्युवाच—

बर्बरः कृष्णवर्णश्च रक्ताक्षः कृष्णकञ्चुकः । ईदृशश्चास्ति मे भर्ता सर्वसत्त्वभयंकरः ॥ २२
भवान्को दिव्यदेहस्तु प्रियेत्युक्त्वा समाह्वयेत् । एवं मे संशयं जातं वद सत्यं ममाग्रतः ॥ २३
कुलं नाम स्वकं गोत्रं क्रीडालिङ्गं तथैव च । समाचष्टे(ष्ट) प्रियायास्तु तस्याः प्रत्यय आगतः २४
प्रत्युवाचाथ सा व्याधी भर्तारं हृष्टमानसा । कस्मात्तवेदृशः कायः श्वेतकञ्चुकधारकः ॥
कथं जातः समाचक्ष्व महातेजःसमन्वितः ॥ २५

सूत उवाच—

एवं संपृच्छ्यमानस्तु भार्यया मृगघातकः । प्रत्युवाच ततो लुब्धस्तां प्रियां सुखदायिनीम् ॥२६
नर्मदोत्तरकूले तु संगमश्चास्ति सुव्रते । आतपेनाऽऽकुलो जीवो मम जातस्तु सुप्रिये ॥ २७
अस्मिन्हि संगमे कान्ते श्रमश्रान्तोऽस्मि सत्वरम् । गतः स्नात्वा जलं पीत्वा पश्चादिह समागतः २८

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. °हातेजास्त्रयो° । २ ङ. °ताः । तादृशास्ते च बाला वा अन्ये शुभ्रा महीपते । च° । ङ. झ. ढ. °ताः । तादृशास्ते च नीला वा अन्ये शुभ्रा महीपते । च° । ३ म. °वोऽयं समुपागतः । त° । ४ क. ख. ङ. च. ङ. ढ. प्रियम° । ५ ङ. °स्मान्न ज्ञायसे कान्ते तस्माद्धास्यं प्रवर्तते । क्षु° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. प्रान्नं । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ङ. ढ. °श्च ममाऽऽश्चर्यं प्रवर्तते । सू° ।

तदाप्रभृति मे काय ईदृशस्तेजसाऽऽवृतः । संजातो बहुशोभाढ्यः कञ्चुकः सुप्रभां गतः ॥ २९
तेनाऽऽख्याते कुलादौ च प्रत्यक्षं लक्षिते तथा । निश्चित्य संगमे पुण्यं विज्ञातं च तया ततः ३०
प्रत्युवाचाथ भर्तारं संगमं मम दर्शय । तव पश्चात्प्रदास्यामि भोजनं मानसंयुतम् ॥ ३१
इत्युक्तः प्रियया व्याधैः सत्वरं प्रजगाम ह । संगमो दर्शितस्तस्यै तेनासौ पापनाशनैः ॥ ३२
सभार्यास्ते महाभाग पक्षिणो लघुविक्रमाः । ताभ्यां सार्धं ययुः सर्वे रेवासंगममुत्तमम् ॥ ३३
तेषां तु पश्यमानानां पक्षिणां मम पश्यतः । तयाऽपि स्नापितो भर्ता पुनः स्नाता हि साऽपि च ३४
दिव्यदेहधरौ चोभौ दिव्यकान्तिसमन्वितौ । पश्यतां पक्षिणां चैव दिव्यवस्त्रानुलेपनौ ॥ ३५
दिव्यमालाम्बरधरौ दिव्यगन्धानुलेपनौ । वैष्णवं यानमासाद्य मुनिगन्धर्वपूजितौ ॥ ३६
[*गतौ तौ वैष्णवं लोकं वैष्णवैः परिपूजितौ] । स्तूयमानौ महात्मानौ दंपती दृष्टवानहम् ॥ ३७
व्रजन्तौ स्वर्गमार्गेण कूजन्ति पक्षिणस्तदा । तीर्थराजवरं दृष्ट्वा हर्षयुक्ताक्षरैस्तथा ॥ ३८
चत्वारः कृष्णहंसास्ते संगमे पापनाशने । स्नात्वा वै भावशुद्धास्ते प्राप्ता उज्ज्वलतां तदा ॥ ३९
स्नात्वा पीत्वा जलं ते तु पुनर्बहिर्विनिर्गताः । ताश्च पत्न्यस्तदा कृष्णा मृतास्तत्स्नानमात्रतः ॥ ४०
क्रन्दमाना विचेष्टन्त्यो हाहाकारैर्भृशं पितः । यमलोकं गतास्तास्तु तात दृष्टा मया तदा ॥ ४१
उड्डीनास्तु ततो हंसाः स्वस्थानं प्रति जग्मिरे । एवं तात मया दृष्टं प्रत्यक्षं कथितं तव ॥ ४२
कृष्णवर्णा महाकाया धार्तराष्ट्रास्तु तत्प्रियाः । कथयस्व प्रसादेन के भविष्यन्ति वै पितः ॥ ४३
निर्गतान्मानसान्मध्याद्धार्तराष्ट्रान्वदस्व मे । [†के भविष्यन्ति मे तात कथयस्व च सांप्रतम्] ४४
कस्मात्ते कृष्णतां प्राप्ताः कस्माद्वै शुक्लतां पुनः । संप्राप्तास्तत्क्षणात्स्नाताः कस्मान्मृताश्च ताः स्त्रियः ॥
एवं वै संशयस्तात संजातो दारुणो मम । छेत्तुमर्हति चाद्यैव भवाञ्ज्ञानविचक्षणः ॥
प्रसादसुमुखो भूत्वा प्रणतस्य सदैव मे ॥ ४६
एवं संभाष्य पितरं विरराम समुज्ज्वलः । ततः प्रवक्तुमारेभे स शुकः कुञ्जलाभिधः ॥ ४७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७४७१

अथ नवतितमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

एवं पुण्यतमं श्रुत्वा समुज्ज्वलसुभाषितम् । कुञ्जलः स हि धर्मात्मा प्रत्युवाच सुतं प्रति ॥ १

कुञ्जल उवाच—

संप्रवक्ष्याम्यहं तात श्रूयतां स्थिरमानसः । सर्वसंदेहविध्वंसं पवित्रं पापनाशनम् ॥ २
इन्द्रलोकप्रवृत्तं तं संवादं देवकौतुकम् । सभायां तस्य देवस्य इन्द्रस्यापि महात्मनः ॥ ३
एकदा तु महाप्राज्ञो नारदो मुनिसत्तमः । देवं द्रष्टुं सहस्राक्षं जगाम त्वरितस्तदा ॥ ४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ.झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः।

१ ङ. °तो वल्कसंयुक्तः क° । ङ. छ. ढ. °तो वल्कसंयुक्तः कञ्चुकः शुभ्रतां ग° । २ ङ. °धस्तया सह ज° । ३ ङ. °नः । मुदितास्ते । ४ क. ख. ङ च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °तौ । संजातौ पक्षिणां श्रेष्ठ दि° ।

तमागतं सहस्राक्षः सूर्यतेजःसमप्रभम् । ददर्श हर्षमापन्नः समुत्थाय महामतिः ॥ ५
ददावर्घ्यं च पाद्यं च भक्त्या प्रणतमानसः । बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा प्रणाममकरोत्तदा ॥ ६
आसने कोमले पुण्ये विनिवेश्य द्विजोत्तमम् । पप्रच्छ प्रणतो भूत्वा श्रद्धया परया युतः ॥ ७
कस्मात्त्वाऽऽगमनं तेऽद्य कारणं वद सांप्रतम् । इत्युक्ते देवराजेन प्रत्युवाच महामुनिः ॥ ८
भवन्तं द्रष्टुमायातः पृथिवीलोकतो हरे । स्नात्वा पुण्यप्रदेशेषु तीर्थेषु च सुश्रद्धया ॥ ९
देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य दृष्ट्वा क्षेत्राण्यनेकधा । [*एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्त्वया पृच्छितं पुरा] ॥१०

इन्द्र उवाच—

दृष्टानि पुण्यतीर्थानि क्षेत्राणि च त्वया मुने । किं तीर्थं प्राप्य देवर्षे मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ११
सुरापो मुच्यते पापाद्गोघ्नो हेमापहारकः । मित्रद्रोहान्महापापी भार्याहर्ता च तद्वद ॥ १२

नारद उवाच—

यानि कानि च तीर्थानि गयादीनि सुरेश्वर । तेषां नैव प्रपश्यामि विशेषं पापनाशनम् ॥ १३
सुपुण्यानि सुदिव्यानि पापघ्नानि समानि च । सर्वाण्येव सुतीर्थानि जानाम्यहं पुरंदर ॥ १४
अविशेषं विशेषं च नैव जानामि सांप्रतम् । प्रत्यक्षं क्रियतां देव तीर्थानां गतिदायकम् ॥ १५
एवं वाक्यं समाकर्ण्य नारदस्य महात्मनः । समाहूतानि चेन्द्रेण तीर्थानि भूगतानि च ॥ १६
मूर्तिमन्ति च दिव्यानि [†समायातानि सांप्रतम् । बद्धाञ्जलीनि सर्वाणि] भूषितानि सुभूषणैः
दिव्याम्बराणि स्निग्धानि तेजोवन्ति च सुव्रत । [*स्त्रीपुंसोस्तु स्वरूपाणि कृतानि च विशेषतः]
हंसचन्द्रप्रकाशानि दिव्यरूपधराणि च । [†मुक्ताफलस्य वर्णेन प्रभासन्ति सुरेश्वर] ॥ १९
तप्तकाञ्चनवर्णानि सारुणानि च तत्र च । [*कान्त्या शुक्लसुपीतानि प्रभासन्ति सभान्तरे ॥२०
कानि पद्मानि भान्त्येव मूर्तिमन्तीनि भान्ति च] । सूर्यतेजःप्रकाशानि तडिद्वर्णानि कानिचित् २१
कानिचिद्रौप्यवर्णानि हारकेयूरकङ्कणैः । मालाभिश्च सुशोभीनि कमण्डलुकराणि च ॥
तत्कालं स्मृतमात्रेण आयातानि सभान्तरे ॥ २२
गोमती नर्मदा पुण्या चन्द्रभागा सरस्वती । देविका बिम्बिका कुब्जा कुञ्जला मञ्जुला सुता २३
रम्भा भानुमती पुण्या पारा चैव सुधर्धरा । शोणा च सिन्धुसौवीरा कावेरी कपिला तथा ॥२४
मुकुन्दा भेदिनी पुण्या सुपुण्या च महेश्वरी । चर्मण्वती तथा ख्याता लोपा चान्या सुकौशिकी

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. च. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ड. °ततः । आ° । २ घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °कः । स्वामिद्रो° । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °हाभाग भा° । ४ क. ख. च. °पी नार्या हन्ता कथं सुखम् । ना° । ड. °पी नार्या हर्ता कथं सुखी । ना° । झ. °पी नार्या हन्ता कथं सुखी । ना° । ङ. ढ. °पी नारीहन्ता कथं सुखी । ना° । ५ क. ख. ङ. च. छ. ड. ढ. प्रत्ययं । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °हूय सहस्राक्षस्तीर्थान्भूतलसंस्थितान् । यानि कानि च तीर्थानि सर्वाणि भू° । ७ घ. ट. ठ. ढ. °नि सुरूपाणि पुरंदर । का° । ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °त् । चकासति च रौप्याणि प्रभासन्ति सभान्तरे । सर्वाभरणवस्त्राद्यैः प्रशोभन्ते नरेश्वर ॥ हारकङ्कणकेयूरैर्माल्याभिस्तु पुरंदर । दिव्यचन्दनदिग्धानि सुरभीणि गुल्फानि च ॥ कमण्डलुकराण्येव आगतानि सभा° । ९ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °रे । मत्त्वा तु न° । १० ङ. ड. वेदिका ।

सुहंसा हंसवाहा च हंसवेगा मनोरथा । सुरथा सारुणा वेगा सुषेणा च सुपद्मिनी ॥ २६
वाहनी सरघा चान्या पुण्या चान्या पुलन्दिका । हिमा मनोरथा दिव्या चन्द्रिका वेदसंक्रमा २७
ज्वाला हुताशनी स्वाहा काला चैव कपिञ्जली । स्वधा सुकाला कालिङ्गा गम्भीरा हिमवाहिनी
देवद्रवी वीरवाहा लक्षहोमाऽप्यघापहा । पाराशरी वेदगर्भा हेमवेशा सुपुण्ड्रकी ॥ २९
एता नद्यो महापुण्या मूर्तिमत्यो ह्यघापहाः । सर्वाभरणशोभाढ्याः कुम्भहस्ताः सुपूजिताः ॥ ३०
प्रयागः पुष्करश्चैव सर्वतीर्थमनोरमः । वाराणसी महापुण्या ब्रह्महत्याव्यपोहिनी ॥ ३१
द्वारावती प्रभासश्च ह्यवन्ती नैमिषस्तथा । दण्डक[*श्च दशारण्यं महेश्वरकलेवरौ ॥ ३२
कालञ्जरो ब्रह्मक्षेत्रं मथुरो नाम वाहकः । माया काञ्ची]तथाऽन्यानि दिव्यानि विविधानि च ॥
अष्टषष्टिस्तु तीर्थानि नदीनां दश कोटयः । गोदावरीमुखाः सर्वाः समायातास्तदाज्ञया ॥ ३४
द्वीपानां तु समस्तानि तीर्थानि च महान्ति च । [+मूर्तिलिङ्गधराण्येव सहस्राक्षं सुरेश्वरम्]॥ ३५
समाजग्मुः समस्तानि तदादेशकराणि च । प्रणेमुर्देवदेवेशं नतशीर्षाणि सर्वशः ॥ ३६
तैस्तु प्रोक्तो महातीर्थैर्देवराजस्तु सादरम् । कस्मात्त्वया समाहूता देवराज वदस्व नः ॥ ३७
ब्रूहि नः कारणं सर्वं नमस्तुभ्यं सुराधिप । [*एवमाकर्णितं सर्वं तीर्थानां वचनं तदा ।]
एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं देवराजोऽभ्यभाषत ॥ ३८
कः समर्थो महाभागा ब्रह्महत्यां व्यपोहितुम् । गोवधाख्यं महापापं स्त्रीवधाख्यमनुत्तमम् ॥ ३९
स्वामिद्रोहात्समुद्भूतं सुरापानाच्च दारुणम् । हेमस्तेयोद्भवं पापं गुरुनिन्दासमुद्भवम् ॥ ४०
भ्रूणहत्यां महाघोरां कः समर्थो निवर्तितुम् । राजद्रोहं महापापं बहुपीडाप्रदायकम् ॥ ४१
मित्रद्रोहं तथा चान्यत्सर्वविश्वासघातकम् । देवभेदं तथा चान्यल्लिङ्गभेदं ततः परम् ॥ ४२
वृत्तिच्छेदं च विप्राणां गोप्रचारप्रणाशनम् । अगारदाहनं चान्यद्ग्रामदीपनकं परम् ॥ ४३
षोडशैते महापापा अगम्यागमनं तथा । स्वामित्यागात्समुद्भूतं रणस्थानात्पलायनम् ॥ ४४
एतानि नाशयेत्को वै [+समर्थस्तीर्थसत्तमः । समर्थो भवतां मध्ये] प्रायश्चित्तं विना ध्रुवम् ॥ ४५
पश्यतां देवतानां च नारदस्य च पश्यतः । ब्रुवन्तु सर्वे संचिन्त्य निश्चितं पापनाशनम् ॥ ४६
एवमुक्ते शुभे वाक्ये देवेशेन महात्मना । संमन्त्र्य तीर्थराजेन प्रोचुः शक्रं सभागतम् ॥ ४७

तीर्थान्यूचुः—

श्रूयतामभिधास्यामो देवराज नमोऽस्तु ते । यावन्ति सर्वतीर्थानि सर्वपापहराणि च ॥ ४८
ब्रह्महत्यादिकान्येव त्वयोक्तानि सुरेश्वरम् । महाघोराणि पापानि नाशितुं नैव शक्नुमः ॥ ४९
प्रयागः पुष्करश्चैव सर्वतीर्थमनुत्तमम् । वाराणसी महाभाग सर्वपातकनाशिनी ॥
महापातकनाशाय चत्वारोऽमितविक्रमाः ॥ ५०
उपपातकनाशाय वयं धात्रा विनिर्मिताः । महापापोपपापार्थं सृष्टोऽसौ पुष्करो ध्रुवम् ॥ ५१

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. छ. झ. ड. ढ. वेणा भद्रवेणा सु° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. हेमा ३ ङ. शुद्धा । ४ छ. झ. हेमगर्भा ।

एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं तीर्थानां सुरराट् ततः । हर्षेण महताऽऽविष्टस्तेषां स्तोत्रं चकार ह ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थकथने नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७९२३

अथैकनवतितमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

ब्रह्महत्याऽभिभूतश्च सहस्राक्षो यदा पुरा । गौतमस्य प्रियासङ्गादगम्यागमनात्तथा ॥ १
सुजातं पातकं तस्य त्यक्तुं देवैश्च ब्राह्मणैः । सहस्राक्षस्तपस्तेपे निरालम्बो निराश्रयः ॥ २
तपन्ति देवताः सर्वा ऋषयो यक्षकिंनराः । देवराजस्य पूजार्थमभिषेकं प्रचक्रिरे ॥ ३
देशे मालवके नीत्वा देवराजं सुतोत्तमाः । चक्रुः स्नानं महाभागाः कुम्भैरुदकपूरितैः ॥ ४
स्नापितुं प्रथमं नीतो वाराणस्यां स्वयं ततः । प्रयागे च सहस्राक्षः सर्वतीर्थे ततः पुनः ॥ ५
महात्मना पुष्करेण स्नापितः स्वयमेव च । ब्रह्मादिभिः सुरैः सर्वैर्मुनिवृन्दैर्द्विजोत्तमैः ॥ ६
नागवृन्दैर्नगैः सर्वैर्गन्धर्वैश्च सकिंनरैः । स्नापितो देवराजस्तु वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतः ॥
[*मुनिभिः सर्वपापघ्नैस्तस्मिन्काले द्विजोत्तम] ॥ ७
शुद्धे तस्मिन्सहस्राक्षे महाभागे महामतौ । ब्रह्महत्या गता तस्य अगम्यागमनोद्भवा ॥ ८
[+ पापेन तेन घोरेण सार्धमिन्द्रस्य भूतले] । सुप्रसन्नः सहस्राक्षस्तीर्थेभ्योऽपि वरं ददौ ॥ ९
भवन्तस्तीर्थराजानो भविष्यथ न संशयः । मत्प्रसादात्पवित्राश्च यस्मादहं विमोक्षितः ॥
सुघोरात्किल्बिषादत्र युष्माभिर्विमलैरहम् ॥ १०
एवं तेभ्यो वरं दत्त्वा मालवाय वरं ददौ । यस्मात्स्वयं त्वयाऽप्येतद्विधृतं मम पातकम् ॥
तस्मात्त्वमन्नपानैश्च धनधान्यैरलंकृतः ॥ ११
भविष्यसि न संदेहो मत्प्रसादान्न संशयः । सुदुष्कालैर्विना त्वं तु भविष्यसि न संशयः ॥ १२
एवं तस्मै वरं दत्त्वा सहस्राक्षः पुरंदरः । क्षेत्राणि सर्वतीर्थानि देशान्मालवकांस्तथा ॥
[*आखण्डलेन सार्धं ते स्वस्थानं प्रति जग्मिरे ॥ १३

सूत उवाच—

तदाप्रभृति चत्वारः प्रयागः पुष्करस्तथा] । वाराणसी सर्वतीर्थं प्रापुः स्वस्थानमुत्तमम् ॥ १४

कुञ्जल वाच—

[+ अस्ति पाञ्चालदेशे तु विदुरो नाम क्षत्रियः] । तेन लोभप्रसङ्गेन ब्राह्मणो निहतः पुरा ॥ १५
शिखासूत्रविहीनस्तु तिलकेन विवर्जितः । भिक्षार्थमटते सोऽह्नि ब्रह्मघ्नोऽहं समागतः ॥ १६
ब्रह्मघ्नाय सुरापाय भिक्षा चान्नं प्रदीयताम् । गृहेष्वेवं समस्तेषु भ्रमते याचते पुरा ॥ १७

---

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । +एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °मन्त्रैस्तपोबलैः । मु° । ढ. °मन्त्रैः सुशोभनैः । मु° ।

एवं सर्वेषु तीर्थेषु अटन्नेव समागतः । ब्रह्महत्या ततस्तस्य न याति द्विजसत्तम ॥ १८
वृक्षच्छायां समाश्रित्य दह्यमानेन तेजसा । संस्थितो विदुरः पापी दुःखशोकसमन्वितः ॥ १९
चन्द्रशर्मा ततो विप्रो महामोहेन पीडितः । निवसन्मगधे देशे गुरुघातक उच्यते ॥ २०
स्वजनैर्बन्धुवर्गैश्च परित्यक्तो दुरात्मवान् । स तत्र हि समायातो यत्रासौ विदुरः स्थितः ॥
[*शिखासूत्रविहीनस्तु विप्रलिङ्गैर्विवर्जितः] ॥ २१
तदाऽसौ पृच्छितस्तेन विदुरेण दुरात्मना । भवान्को हि समायातो दुर्भगो दग्धमानसः॥
विप्रलिङ्गैर्विहीनस्तु कस्मात्त्वं भ्रमसे महीम् ॥ २२
विदुरेणोदितः सोऽपि चन्द्रशर्मा द्विजोत्तमः । आचष्टे सर्वमेवापि यथापूर्वं कृतं स्वकम् ॥ २३
पातकं च महाघोरं वसता च गुरोर्गृहे । महामोहगतेनापि क्रोधेनाऽऽकुलचेतसा ॥ २४
गुरोर्घातः कृतः पूर्वं तेन दग्धोऽस्मि सांप्रतम् । स्ववृत्तान्तं निवेद्यैवं चन्द्रशर्माऽप्यपृच्छत ॥ २५
भवान्को हि सुदुःखात्मा वृक्षच्छायां समाश्रितः । विदुरेण समासेन आत्मपापं निवेदितम्॥२६
अथ कश्चिद्द्विजः प्राप्तस्तृतीयः श्रमकर्षितः । वेदशर्मेति वै नाम्ना बहुपातकसंचयः ॥ २७
द्वाभ्यामपि च संपृष्टः को भवान्दुष्कृताकृतिः । कस्माद्भ्रमसि पृथ्वीं त्वमात्मभावं निवेदय ॥२८
वेदशर्मा ततः सर्वमात्मचेष्टितमेव च । कथयामास ताभ्यां वै ह्यगम्यागमनं कृतम् ॥ २९
धिक्कृतः सर्वलोकैश्च अन्यैः स्वजनबान्धवैः । तेन पापेन संलिप्तो भ्रमाम्येवं महीमिमाम् ॥ ३०
वञ्जुलो नाम वैश्योऽथ सुरापायी समागतः । स गोघ्नस्तु विशेषेण तैश्च पृष्टो यथा पुरा ॥ ३१
तेभ्य आवेदितं तेन यथाजातं स्वपातकम् । तैस्तथाऽऽकर्णितं सर्वं सम्यक्तस्य प्रभाषितम् ॥ ३२
चत्वार एवं पापिष्ठा एकस्थानं समागताः । कः कस्यापि न संपर्कं भोजनाच्छादनेन चै ॥ ३३
करोति च महाभाग वार्तां चक्रुः परस्परम् । न विशन्त्यासने चैके न स्वपन्त्येकसंस्तरे ॥ ३४
एवं दुःखसमाविष्टा नानातीर्थेषु ते गताः । एतेषां पातका घोरा न नश्यन्ति च नन्दन ॥ ३५
सामर्थ्यं नास्ति तीर्थानां महापातकनाशने । विदुराद्यास्ततस्ते तु गताः कालञ्जरं गिरिम् ॥ ३६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७५५९

अथ द्विनवतितमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

कालञ्जरं समासाद्य निवसन्ति सुदुःखिताः । महापापैस्तु संदग्धा हाहाभूता विचेतनाः ॥ १
तत्र कश्चित्समायातः सिद्धरूपी द्विजोत्तमः । तेन पृष्टाः सुदुःखार्ता भवन्तः केन दुःखिताः ॥ २
स तैः प्रोक्तो महाप्राज्ञः सर्वज्ञानविशारदः । तेषां ज्ञात्वा महापापान्कृपां चक्रे सुपुण्यभाक् ॥ ३

सिद्ध उवाच—

अमासोमसमायोगे प्रयागः पुष्करस्तथा । सर्वतीर्थस्तृतीयस्तु वाराणसी चतुर्थिका ॥ ४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ म. °त्यक्तः पुराऽऽऽस्त°। २ ङ. छ. द्विजाधमः । ३ ङ. °धेन ज्वलितेन च । गु° । ४ ङ. च । न करोति महाभाग ज्ञानवार्ता द्विजोत्तम । न । ५ ङ. °ब्रश्चैको महायशाः । तै°।

गच्छथैषु च वै यूयं चत्वारः पापकारिणः । गङ्गाम्भसि यदा स्नातास्तदा मुक्ता भविष्यथ ॥
पातकेभ्यो न संदेहो निर्मलत्वं गमिष्यथ ॥ ५
आदिष्टास्तेन ते सर्वे प्रणेमुस्तं प्रयत्नतः । कालञ्जरात्ततो जग्मुः सत्वरं पापपीडिताः ॥ ६
वाराणसीं समासाद्य स्नात्वा चैव द्विजोत्तम । प्रयागं पुष्करं चैव सर्वतीर्थं तु सत्वराः ॥
अमासोमसमायोगे जग्मुस्ते पापकृत्तमाः ॥ ७
विदुरश्चन्द्रशर्मा च वेदशर्मा तृतीयकः । गोघ्नोऽथ वञ्जुलश्चैव सुरापः पापचेतनः ॥ ८
तस्मिन्पर्वणि संप्राप्ते स्नाता गङ्गाम्भसि द्विज । स्नानमात्रेण मुक्तास्तु गोवधाद्यैस्तु किल्बिषैः ॥ ९
ब्रह्महत्यागुरुहत्यासुरापानादिपातकैः । लिप्तानि तानि तीर्थानि परिभ्रमन्ति मेदिनीम् ॥ १०
पुष्करः सर्वतीर्थश्च प्रयागः पापनाशनः । वाराणसी चतुर्थी तु लिप्ता पापैर्द्विजोत्तम ॥ ११
कृष्णत्वं पेदिरे सर्वे हंसरूपेण बभ्रमुः । सर्वेष्वेव सुतीर्थेषु स्नानं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥ १२
कृष्णत्वं मुच्यते नैव तेषां पापेन चाऽऽगतम् । सुतीर्थेषु महाराज स्नाताः सर्वेषु वै पुनः ॥ १३
यद्यत्तीर्थं प्रयान्त्येते सर्वे तीर्था द्विजोत्तम । हंसरूपेण ते यान्ति तैश्च सार्धं सुदुःखिताः ॥ १४
भार्याः पातकरूपाश्च भ्रमन्ति परितस्तथा । अष्टषष्टिः सुतीर्थानि हंसरूपेण बभ्रमुः ॥ १५
तैश्च सार्धं महाराज महातीर्थसमं पुनः । मानसं च गतास्ते च पातकाकुलमानसाः ॥
तत्र स्नाता महाराज न जहति च पातकम् ॥ १६
लज्जयाऽऽविष्टमनसा मानसो हंसरूपधृक् । संजातः कृष्णकायश्च यं त्वं वै दृष्टवान्पुरा ॥ १७
रेवातीरं ततो जग्मुस्त्वत्सार्धं पापनाशनम् । रेवायाः[3] संगमे पुण्ये सुरसिद्धनिषेविते ॥ १८
स्नानमात्रेण मुक्तास्ते पापेभ्यो द्विजसत्तम । विहाय एवं तं वर्णं शुद्धत्वं प्रतिजग्मिरे ॥ १९
यं यं तीर्थं प्रयान्त्येते गत्वा स्नानं प्रचक्रमुः । जहसुस्ताः स्त्रियो दृष्ट्वा कृष्णत्वं नैव गच्छति ॥ २०
तोयानलेन कुब्जायाः पातकं परमेव च । भस्मावशेषं संजातं तदा मृतास्तु ताः स्त्रियः ॥ २१
ब्रह्महत्यागुरुहत्यासुरापानागमागमाः । भस्मभूतास्तु संजाता रेवया कुब्जया हताः ॥ २२
तास्तु हता महाभाग या मृतास्तु सरित्तटे । अष्टषष्टिस्तु तीर्थानां(नि) हंसरूपेणं बभ्रमुः ॥ २३
सार्धं हंसः समायातो विद्धि त्वं तत्तु मानसम् । कृष्णहंसास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ २४
प्रयागः पुष्करश्चैव सर्वतीर्थस्तथैव च । वाराणसी चतुर्थी च पुत्र जाताऽघनाशना ॥ २५
ब्रह्महत्याभिभूताश्च बभ्रमुः सर्वतो महीम् । तीर्थान्येतानि दुःखेन तीर्थेषु च महामते ॥ २६
न गतं पातकं घोरं तेषां च भ्रमतां सुत । कुब्जायाः संगमे शुद्धा विमुक्ताः किल्बिषात्किल ॥ २७
तीर्थानामेव सर्वेषां पुण्यानामिह संमतः । राजा प्रयागः संजात इन्द्रस्य पुरतः किल ॥ २८
तावद्राजन्ति तीर्थानि यावद्रेवा न दृश्यते । तावद्गर्जन्ति तीर्थानि यावद्रेवा न दृश्यते ॥ २९
ब्रह्महत्यादिकानां तु नाशने सा प्रतिष्ठिता । कपिलासंगमे पुण्ये रेवायाः[6] संगमे तथा ॥ ३०
मेघनादसमायोगे तथा चैवोरुसंगमे । महापुण्या महाधन्या रेवा सर्वत्र दुर्लभा ॥ ३१
सैवोंकारे भृगुक्षेत्रे नर्मदा कुब्जसंगमे । दुष्प्राप्या सा नरै रेवा माहिष्मत्यां सुतोत्तम ॥ ३२
विटङ्कासंगमे पुण्ये [7]कीटके मङ्गलेश्वरे । सर्वत्र दुर्लभा रेवा सुरपुण्यसमाकुला ॥ ३३

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. °स्ते च महापुरीम् । वि° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °ग्मुरुत्तरं पा° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. कुब्जायाः । ४ ञ. °ण वै तदा । ५ ञ. °र्धं देहैः समासाद्य विहर्तुं तत्र मा° । ६ क. ख. च. छ. झ. ड. कुब्जायाः । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. श्रीकण्ठे ।

[1]तीर्थमाता महादेवी अघराशिविनाशिनी । उभयोः कूलयोर्मध्ये यत्र तत्र नरः सुधीः ॥
अश्वमेधफलं भुङ्क्ते स्नानेनैकेन मानवः ॥ १४
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्त्वया परिपृच्छितम्[2] । सर्वपापापहं पुण्यं गतिदं चापि शृण्वताम् ॥ १५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे च्यवनोपाख्याने द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७५९४

अथ त्रिनवतितमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

किं विज्वल त्वया दृष्टमद्भुतं भ्रमता महीम् । आश्चर्येण समायुक्तं तन्मे कथय सुव्रत ॥ १
इतः प्रयासि यं देशमाहारार्थं तु सांप्रतम् । तत्र दृष्टं ममाऽऽचक्ष्व चित्रं कौतुकमेव वा ॥ २

विज्वल उवाच—

अस्ति मेरुगिरेः पृष्ठ आनन्दं नाम काननम् । दिव्यवृक्षैः समाकीर्णं फलपुष्पमयैः सदा ॥ ३
देववृन्दैः समाकीर्णं मुनिसिद्धसमन्वितम् । अप्सरोभिः सुरूपाभिर्गन्धर्वैः किंनरोरगैः ॥ ४
वापीकूपतडागैश्च नदीप्रस्रवणैस्तथा । आनन्दकाननं पुण्यं दिव्यभावैः प्रभासते[3] ॥ ५
विमानैः कोटिसंख्याभिर्हंसकुन्देन्दुसंनिभैः[4] । गीतकोलाहलै रम्यैर्मेघध्वनिनिनादितम्[5] ॥ ६
षट्पदानां निनादैश्च सर्वत्र मधुरायते । चन्दनैश्च सुवृक्षैश्च चम्पकैः पुष्पितैर्वृतम् ॥ ७
नानावृक्षैः प्रभात्येवमानन्दवनमुत्तमम् । नानापक्षिनिनादैश्च वनं कोलाहलान्वितम् ॥ ८
एवमानन्दकं दृष्टं मया तत्र सुशोभनम्[6] । विमलं च सरस्तात शोभते सागरोपमम् ॥ ९
[7]संपूर्णं पुण्यतोयेन पद्मसौगन्धिकैः शुभैः । जलजन्तुसमायुक्तं[8] हंसकारण्डवान्वितम्[9] ॥ १०
[*एवमासीत्सरस्तस्य सुमध्ये काननस्य हि । देवगन्धर्वसंबाधैर्मुनिवृन्दैरलंकृतम्] ॥ ११
[+किंनरोरगगन्धर्वैश्चारणैश्च सुशोभते । तत्राऽऽश्चर्यं मया दृष्टं तात वक्तुं न शक्यते] ॥ १२
विमाने दिव्यभोगाढ्ये कलशैरुपशोभिते । छत्रदण्डपताकाभी राजमानोऽथ तत्र हि ॥ १३
[*सर्वभोगयुतेना(तश्चा)पि गीयमानोऽथ किंनरैः । गन्धर्वैश्चाप्सरोभिश्च शोभमानोऽथ सुव्रत] १४
स्तूयमानो महासिद्धैर्ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः । रूपेणाप्रतिमो लोके न दृष्टस्तादृशः क्वचित्[10] ॥ १५
सर्वाभरणशोभाङ्गो दिव्यमालाविभूषितः । महारत्नकृता माला तस्योरसि विराजते ॥ १६
तत्समीपे स्थिता चैका नारी दृष्टा वरानना । मुक्ताहारैः समायुक्ता वलयैः कङ्कणैर्युता ॥ १७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क ख. च. झ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ च. छ. झ. ट. ट. ट. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. तीर्थमाला । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °म् । एवमुक्त्वा महाप्राज्ञस्तृतीयं पुत्रमब्रवीत् । इ° । ३ घ. ट. ठ. ड. °वृक्षै स° । ४ ङ. °ते । कोटिसंख्यादिर्भिर्युक्तं हंसैः कु° । ५ घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. °म्यैर्वेदध्व° । ६ ङ· °म् । विमलोऽस्ति तत्र वै तात सागरः शोभते सदा । सं° । ञ. °म् । तत्र तावत्प्रमाणोऽस्ति शोभमानः सरोवरः । सं° । ७ म. संपूर्णः । ८ म. °युक्तो हं° । ९ म. °न्वितः । दे° । क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °ते । हेमहारैश्च मुक्तानां वल° ।

दिव्यवस्त्रपरीधाना चन्दनाद्यनुलेपना । स्तूयमाना गीयमाना पुरुषेण सहाऽऽस्थिता ॥ १८
रतिरूपा वरारोहा पीनश्रोणिपयोधरा । सर्वाभरणशोभाङ्गी तादृशी रूपसंपदा ॥ १९
द्वावेतौ तु मया दृष्टौ विमानेनापि चाऽऽगतौ । रूपलावण्यमाधुर्यसंयुक्तौ हृष्टमानसौ ॥ २०
समुत्तीर्य विमानात्तु गतौ तौ सरसोऽन्तिके । स्नातौ तत्र महात्मानौ स्त्रीपुंसौ कमलेक्षणौ ॥ २१
मगृह्य तौ महाशस्त्रौ दंपती च परस्परम् । तादृशौ च शवौ तत्र पतितौ सरसस्तटे ॥ २२
[*प्रभासेते तदा तौ तु स्त्रीपुंसौ कमलेक्षणौ । रूपेणापि महाभाग तादृशावेव तौ शवौ ॥ २३
देवरूपोपमस्तात यथापूर्वं तथा पुनः ।] यथा रूपं हि तस्यास्ति तादृशः स च दृश्यते ॥
यादृग्रूपा च सा नारी शवरूपा च तादृशी ॥ २४
स्त्रीशवस्य च यन्मांसं शस्त्रेणोत्कीर्य सा ततः । भक्षते तस्य मांसानि रक्ताप्लुतानि यानि च ॥ २५
पुरुषो भक्षते तद्वच्छवमांसं समातुरः । क्षुधया पीड्यमानौ तौ भक्षेते पिशितं तयोः ॥ २६
यावत्तृप्तिं समायातौ तावन्मांसं प्रभक्षितम् । सरसश्च जलं पीत्वा संजातौ सुखितौ पितः ॥
कियत्कालं स्थितौ तत्र विमानेन गतौ पुनः ॥ २७
अन्ये द्वे च स्त्रियौ तात मया दृष्टे च तत्र वै । रूपसौभाग्यसंपन्ने ते स्त्रियौ चारुलक्षणे ॥ २८
ताभ्यां प्रभक्षितं मांसं यदा तात महावने । सहसा ते तदा ते द्वे हास्यैरट्टाट्टकैः पुनः ॥
भक्षेते च स्वमांसानि द्वावेतौ परिनित्यशः ॥ २९
कृत्वा स्नानादिकं मांसं पश्यतो मम तत्र हि । अन्ये स्त्रियौ महाभाग रौद्राकारसमन्विते ॥ ३०
दंष्ट्राकरालवदने तत्रैवातिविभीषणे । ऊचतुः खादमाने तु देहि देहीति वै पुनः ॥ ३१
एवं दृष्टं मया तात आश्चर्यं सरसस्तटे । नित्यमुत्तीर्य तावेवं ते चाप्यन्ये च वै पितः ॥
कुर्वन्ति सदृशीं चेष्टां पूर्वोक्तां मम पश्यतः ॥ ३२
भवता पृच्छितं तात यत्कथाश्चर्यमेव च । मया प्रोक्तं तवाग्रे वै सर्वसंदेहकारणम् ॥ ३३
[+कथयस्व प्रसादाच्च प्रीयमाणेन चेतसा । विमानेनाऽऽगतो योऽसौ स्त्रिया सार्धं द्विजोत्तम॥ ३४
दिव्यरूपधरो यस्तु स कस्तु कमलेक्षणः । का च नारी महाभाग महामांसं प्रभक्षति ॥ ३५
स कश्चाप्यागतस्तात सा चैवाऽऽगत्य भक्षति । प्रहसेते तदा ते द्वे स्त्रियो तात वदस्व नः]॥ ३६
तौ दंपती समाचक्ष्व द्वे स्त्रियौ चापि तत्परे । देहि देहीति वादिन्यौ संशयं छिन्धि सुव्रत ॥ ३७
एवं पृष्टस्तृतीयेन विज्वलेनाऽऽत्मजेन सः । प्रोवाच सर्वं वृत्तान्तं च्यवनस्यापि शृण्वतः ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७६३२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ङ. छ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °र्यैसर्वशोभासमाविलौ । स° । घ. ट. ठ. ड. °र्यैसर्वशोभासमन्वितौ । स° । २ घ. ङ. छ. ट. ठ. ड. ढ. °त्यमेव प्रपश्यामि ह्यत्याश्चर्यं पितः शृणु ॥ नित्यमुत्कीर्य भक्षेते तौ द्वौ तन्मांसमेव च ॥ जायेते च पुनः पूर्णकामौ च शवयोः पुनः ॥ आश्चर्यमेतत्संजातं दृष्टं तात मया तदा ॥ भ° ।

अथ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि तत्सर्वं कारणं सुत । यस्मात्तौ तादृशौ जातौ स्वमांसपरिभक्षकौ ॥ १
सर्वत्र कारणं कर्म शुभं वाऽशुभमेव च । पुण्येन कर्मणा पुत्र जन्तुः सौख्यं भुनक्ति च ॥
दुष्कृतं भुङ्क्त एवापि पापयुक्तेन कर्मणा ॥ २
सूक्ष्मधर्मं विचार्यैव शास्त्रज्ञानेन चक्षुषा । स्थूलधर्मं प्रदृष्ट्वैव सुविचार्य पुनः पुनः ॥ ३
समारभेत्ततः कर्म मनसा विपुलेन वा । स मूर्तिकारकः शिल्पी समावर्तयते यथा ॥ ४
अग्नेश्च तेजसा पुत्र ज्वालाभिश्च समन्ततः । द्रवीभूतो भवेद्धातुर्वह्निना तापितः शनैः ॥ ५
यादृशं वत्स भक्ष्यं तु रसयुक्तं च सेव्यते । तादृशं जायते वत्स रूपं चैव न संशयः ॥
कर्म एव प्रधानं यज्जीवरूपेण वर्तते ॥ ६
यादृशं वपते बीजं क्षेत्रे तु कृषिकारकः । भुनक्ति तादृशं वत्स फलमेव न संशयः ॥ ७
यादृशं क्रियते कर्म तादृशं परिभुज्यते । विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥ ८
कर्मदायादका लोके कर्म एव च बान्धवाः । कर्माणि चोदयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः ॥ ९
सुवर्णं रजतं वाऽपि यथा रूपं निषेच्य(व्य)ते । तथा निषेव्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ १०
पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः । आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ॥ ११
यथा कृषिफलं कर्तुः प्राप्यते यद्यदीहति । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारं प्रतिपद्यते ॥ १२
देवत्वमथ मानुष्यं पशुतां पक्षितां तथा । तिर्यक्त्वं स्थावरत्वं च याति जन्तुः स्वकर्मभिः ॥ १३
स एव तु तथा भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मनः । आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ॥
गर्भशय्यामुपादाय भुङ्क्ते ते पूर्वदैहिके ॥ १४
पूर्वदेहकृतं कर्म न कश्चित्पुरुषो भुवि । बलेन प्रजया वाऽपि समर्थः कर्तुमन्यथा ॥ १५
स्वकृतान्येव भुञ्जन्ति दुःखानि च सुखानि च । हेतुभिः करणैर्वाऽपि सोऽहंकारेण बध्यते ॥ १६
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तद्वच्छुभाशुभं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥
उपभोगादृते तस्य नाश एव न विद्यते ॥ १७
प्राक्तनं बन्धनं कर्म कोऽन्यथा कर्तुमर्हति । सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमपि धावति ॥ १८
शोभते संनिपातेन पुरा कर्म यथाकृतम् । उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ॥ १९
करोति कुर्वतः कर्म च्छायेवानुविधीयते । यथा छायातपौ नित्यं सुसंबन्धौ परस्परम् ॥ २०
उपसर्गा हि विषया उपसर्गा जरादयः । पीडयन्ति नरं पश्चात्पीडितं पूर्वकर्मणा ॥ २१
येन यत्रोपभोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव च । स तत्र बध्यते जन्तुर्बलाद्दैवेन नीयते ॥ २२
दैवं प्रभुश्च जीवानां सुखदुःखोपपादनम् । अन्यथा कर्म तच्चिन्त्यं जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ॥ २३
अन्यथा दुःखिनं दैवं वध्यमेव जिघांसति । शस्त्राग्निविषदुर्गेभ्यो रक्षितव्यं च रक्षति ॥ २४
यथा पृथिव्यां बीजानि सर्वं वृक्षास्तृणानि च । तथैवाऽऽत्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च ॥
तैलक्षयाद्यथा दीपो निर्वाणमधिगच्छति । कर्मक्षयात्तथा जन्तोः शरीरं नाशमृच्छति ॥ २६

---

१ क. ख. च. छ. झ. ड. °सा निपुणेन च । स । २ म. यत्र । ३ ङ. छ. ढ. °मू । प्रहराजा विषराजो डाकिन्यो भूतविज्वराः । पि° ।

कर्मक्षयात्तथा मृत्युस्तत्त्वविद्भिरुदाहृतः। विविधाः प्राणिनां रोगाः स्मृतास्तेषां च हेतवः ॥२७
तस्मात्तत्तु प्रधानं च प्राणिनां कर्म एव हि। यत्पुरा क्रियते कर्म तदिहैव प्रभुज्यते ॥ २८
यत्त्वया दृष्टमेवापि पृच्छितं तात सांप्रतम्। तस्यार्थे हि मयोक्तं वै भुञ्जाते तौ हि सांप्रतम्॥२९
आनन्दके त्वया दृष्टं तयोः कर्म सुदारुणम्। शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि विपाकं पूर्वकर्मणः ॥ ३०
कर्मभूमिरियं तात चान्या भोगाय भूमयः। स्वर्गादीनां महाप्राज्ञ कर्ता गत्वा भुनक्ति च ॥ ३१
चोलदेशे महाप्राज्ञ सुबाहुर्नाम भूपतिः। रूपवान्गुणवान्धीरः पृथिव्यां नास्ति तादृशः ॥ ३२
विष्णुभक्तो महाज्ञानी वैष्णवानां च सुप्रियः। कर्मणा विविधेनापि ध्यायेत्स मधुसूदनम् ॥ ३३
अश्वमेधादिकान्सर्वान्यजेद्यज्ञान्स वै नृपः। पुरोधास्तस्य चैवास्ति जैमिनिर्नाम ब्राह्मणः ॥ ३४
स चाऽऽहूय सुबाहुं तमिदं वचनमब्रवीत्। राजन्देहि सुदानानि यैश्च सौख्यं प्रभुज्यते ॥ ३५
दानैस्तु लभते लोकान्दुर्गान्प्रेत्य गतो नरः। दानेन सुखमाप्नोति यशः प्राप्नोति शाश्वतम् ॥३६
दानेनैवास्य सत्कीर्तिर्जायते मर्त्यमण्डले।[*यावत्कीर्तिः स्थिरा चात्र तावत्कर्ता दिवं वसेत्३७
तद्दानं दुष्करं प्राहुर्दातुं नैव प्रशक्यते। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दातव्यं मानवैः सदा ॥] ३८

राजोवाच—

दानस्य तपसो वाऽपि द्वयोर्मध्ये सुदुष्करम्। किं वा महाफलं प्रेत्य तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ ३९

जैमिनिरुवाच—

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन। राजन्प्रत्यक्षमेवैकं दृश्यते लोकसाक्षिकम् ॥ ४०
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थे लोभमोहिताः। प्रविशन्ति नरा लोके समुद्रमटवीं तथा ॥ ४१
सेवामन्ये प्रकुर्वन्ति प्रपठन्ति विपश्चितः। हिंसाप्रायान्बहून्क्लेशान्कृषिं चैव तथा परे ॥ ४२
तस्य दुःखार्जितस्यापि प्राणेभ्योऽपि गरीयसः। अर्थस्य पुरुषव्याघ्र परित्यागः सुदुष्करः ॥
विशेषतो महाराज तस्य न्यायार्जितस्य च ॥ ४३
श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते। श्रद्धा धर्मसुता देवी पावनी विश्वभाविनी ॥ ४४
सावित्री प्रसवित्री च संसारार्णवतारिणी। श्रद्धया ध्यायते धर्मो विद्वद्भिश्चाऽऽत्मवादिभिः॥४५
निष्किंचनास्तु मुनयः श्रद्धावन्तो दिवं गताः। सन्ति दानान्यनेकानि नानाभेदैर्नृपोत्तम ॥ ४६
अन्नदानात्परं नास्ति प्राणिनां गतिदायकम्। तस्मादन्नं प्रदातव्यं पयसा च समन्वितम् ॥ ४७
मधुरेणापि पुण्येन वचसा च समन्वितम्। नास्त्यन्नाच्च परं दानमिह लोके परत्र च ॥ ४८
तारणाय हितायैव सुखसंपत्तिहेतवे। श्रद्धया दीयते पात्रे निर्मलेनापि चेतसा ॥ ४९
अन्नस्यैकप्रदानस्य फलं भुङ्क्ते नरः सदा। ग्रासाग्रं संप्रदातव्यं मुष्टिप्रस्थं न संशयः ॥ ५०
अक्षयं जायते तस्य दानस्यापि महत्फलम्। न च प्रस्थं न वा मुष्टिं यस्यापि न हि संभवेत्५१
अनास्तिकप्रभावेन पर्वणि प्राप्य मानवः। श्रद्धया ब्राह्मणं चैकं भक्त्या चैव प्रभोजयेत् ॥ ५२
एकस्यापि प्रदानस्य ह्यन्नस्यापि नरेश्वर। जन्मान्तरं सुसंप्राप्य नित्यमेव भुनक्ति च ॥
पूर्वजन्मनि यद्दत्तं भक्त्या पात्रे सकृन्नरैः ॥ ५३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः।

१ क. ख. च. छ. झ. ड. सर्पादीनां। घ. ट. ठ. सूर्यादीनां। ङ. ढ. तरवादीनां। २ म. कर्मसुता। ३ क. ख. ङ. च. छ. ड. ढ. °या साध्यते धर्मो महर्षिर्नार्थराशिभिः। ४ ब. सर्वाणि।

जन्मान्तरं च संप्राप्य नित्यं चान्नं प्रभुज्यते । अन्नदानं प्रयच्छन्ति नित्यं हि ब्राह्मणाय ये ॥
मिष्टान्नपानं भुञ्जन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५४
अन्नमेव वदन्त्येते ऋषयो वेदपारगाः । प्राणरूपं न संदेहममृताद्धि समुद्भवम् ॥ ५५
प्राणास्तेन प्रदत्ता हि येन चान्नं समर्पितम् । अन्नदानं महाराज देहि त्वं वै प्रयत्नतः ॥ ५६
एवमाकर्ण्य वै राजा जैमिनेस्तु महद्वचः । पुनः पप्रच्छ तं विप्रं जैमिनिं ज्ञानपण्डितम् ॥ ५७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७६८९

अथ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ।

सुबाहुरुवाच—

स्वर्गस्य मे गुणान्ब्रूहि सांप्रतं वै द्विजोत्तम । एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ करिष्यामि सभाविकम् ॥ १

जैमिनिरुवाच—

नन्दनादीनि दिव्यानि रम्याणि विविधानि च । तत्रोद्यानानि पुण्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥ २
सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभनानि समन्ततः । विमानानि सुदिव्यानि सेवितान्यप्सरोगणैः ॥ ३
सर्वत्रैव विचित्राणि कामगानि वशानि च । तरुणादित्यवर्णानि मुक्ताजालान्तराणि च ॥
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि हेमशय्यासनानि च ॥ ४
सर्वकामसमृद्धाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः । नराः सुकृतिनस्तेषु विचरन्ति यथासुखम् ॥ ५
न तत्र नास्तिका यान्ति न स्तेना नाजितेन्द्रियाः । न नृशंसा न पिशुनाः कृतघ्ना न च मानिनः ॥ ६
सत्याश्रयस्थिताः शूरा दयावन्तः क्षमापराः । यज्वानो दानशीलाश्च तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ७
न रोगा न जरा मृत्युर्न शोको न हिमातपौ । न तत्र क्षुत्पिपासा च न ग्लानिश्चापि कस्यचित् ॥ ८
एते चान्ये च बहवो गुणाः स्वर्गस्य भूपते । दोषास्तत्रैव ये सन्ति ताञ्शृणुष्व च भूपते ॥ ९
शुभस्य कर्मणः कृत्स्नं फलं तत्रैव भुज्यते । न चात्र क्रियते भूप दोषस्तत्र महानयम् ॥ १०
असंतोषश्च भवति दृष्ट्वाऽन्येषां परां श्रियम् । सुखव्याप्तमनस्कानां सहसा पतनं तथा ॥ ११
इह यत्क्रियते कर्म फलं तत्रैव भुज्यते । कर्मभूमिरियं राजन्फलभूमिश्च सा स्मृता ॥ १२

सुबाहुरुवाच—

महान्तस्तु इमे दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः । निर्दोषाः शाश्वता येऽन्ये तांस्त्वं लोकान्वद द्विज ॥ १३

जैमिनिरुवाच—

आब्रह्मसदनादेव दोषाः सन्ति च वै नृप । अत एव हि नेच्छन्ति स्वर्गप्राप्तिं मनीषिणः ॥ १४
आ ब्रह्मसदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् । शुभं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति तद्विदुः ॥ १५
न तत्र मूढा गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । दम्भलोभभयक्रोधद्रोहद्वेषैरभिद्रुताः ॥ १६
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वाः संयतेन्द्रियाः । ध्यानयोगरताश्चैव तत्र गच्छन्ति साधवः ॥ १७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्त्वया परिपृच्छितम् ॥ १८

---

१ घ, ङ, छ, झ, ट, ठ, ड, ढ, °दृष्ट्वा दीप्तां प° । २ ङ, °हान्तः स्वल्पा ये दो° ।

कुञ्जल उवाच—
एवं स्वर्गगुणाञ्श्रुत्वा सुबाहुः पृथिवीपतिः । तमुवाच महात्मानं जैमिनिं वदतां वरम् ॥ १९
सुबाहुरुवाच—
नाहं स्वर्गं गमिष्यामि नैव इच्छाम्यहं मुने । यस्माच्च पतनं प्रोक्तं न तत्कर्म करोम्यहम् ॥ २०
दानमेकं महाभाग नाहं दास्ये कदा भुवम् । दानस्य फललोभाच्च तस्मात्पातो न संशयः ॥ २१
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा सुबाहुः पृथिवीपतिः । ध्यानयोगेन देवेशं यजिष्ये कमलाप्रियम् ॥
दाहप्रलयसंवर्ज्यं विष्णुलोकं व्रजाम्यहम् ॥ २२
जैमिनिरुवाच—
सत्यमुक्तं त्वया भूप सर्वश्रेयःसमाकुलम् । राजानो दानशीलाश्च महायज्ञैर्यजन्ति ते ॥ २३
सर्वदानानि दीयन्ते यज्ञेषु नृपनन्दन । आदावन्नं सुयज्ञेषु वस्त्रं ताम्बूलमेव च ॥ २४
काञ्चनं भूमिदानं च गोदानं प्रवदन्ति च । सुयज्ञैर्वैष्णवं लोकं सुकृतेन प्रयान्ति ते ॥ २५
[*दानेन तृप्तिमायान्ति संतुष्टाः सन्ति भूमिप । तपस्विनो महात्मानो नित्यमेव व्रजन्ति ते] ॥२६
सुभिक्षां याचयित्वा तु स्वस्थानं तु समागताः । भिक्षाप्राप्तस्य भागानि प्रकुर्वन्ति च भूपते ॥२७
ब्राह्मणाय विभागैकं गोग्रासं तु महामते । पार्श्ववर्तिन एकं ये प्रयच्छन्ति तपोधनाः ॥ २८
तस्यान्नस्य प्रदानेन फलं भुञ्जन्ति मानवाः । क्षुधातृषाविहीनाश्च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥ २९
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र देहि न्यायार्जितं धनम् । दानाज्ज्ञानं ततः प्राप्य ज्ञानात्सिद्धिं च यास्यसि॥
य इदं शृणुयान्मर्त्यः पुण्याख्यानमनुत्तमम् । विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥३१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७७२०

अथ षण्णवतितमोऽध्यायः ।

सुबाहुरुवाच—
दुष्टेन कर्मणा येन सुकृतेनापि कर्मणा । नरकं कीदृशैर्यान्ति तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १
जैमिनिरुवाच—
ब्राह्मण्यं पुण्यमुत्सृज्य ये द्विजा लोभमोहिताः । कुकर्मण्युपजीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ २
नास्तिका भिन्नमर्यादाः कन्दर्पविषयोन्मुखाः । दाम्भिकाश्च कृतघ्नाश्च ते वै निरयगामिनः ॥ ३
ब्राह्मणेभ्यः प्रतिश्रुत्य न प्रयच्छन्ति ये धनम् । ब्रह्मस्वानां च हर्तारो नरा निरयगामिनः ॥ ४
पुरुषाः पिशुनाश्चैव मानिनोऽनृतवादिनः । असंबद्धप्रलापाश्च ते वै निरयगामिनः ॥ ५
ये परस्वापहर्तारः परदूषणसोत्सुकाः । पराश्रिया प्रतप्यन्ते ते वै निरयगामिनः ॥ ६
प्राणिनां प्राणहिंसायां ये नरा निरताः सदा । परनिन्दारता ये च ते वै निरयगामिनः ॥ ७
कूपारामतडागानां प्रपानां च विदूषकाः । [+सरसां चैव भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥ ८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः छ. पुस्तकस्थः ।

१ घ. ट. ड. परश्रिया । २ ङ. °दा । नास्तिका भिन्नमर्यादास्ते वै । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °नां दाशीनां च परंतप । उ° ।

विपर्ययं व्रजेयस्ताञ्शिशून्भृत्यातिथींस्ततः]। उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ ९
प्रव्रज्यादूषका राजन्ये चैवाऽऽश्रमदूषकाः। सखीनां दूषकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ १०
आद्यं पुरुषमीशानं सर्वलोकमहेश्वरम् । न चिन्तयन्ति ये विष्णुं ते वै निरयगामिनः ॥ ११
प्रयाजानां मखानां च कन्यानां शुद्धचेतसाम् । साधूनां च गुरूणां च दूषका निरयंगमाः ॥ १२
[*काष्ठैर्वा शङ्कुभिर्वाऽपि शूलैरश्मभिरेव वा । ये मार्गानुपरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः]॥ १३
सर्वभूतेष्वविश्वस्ताः कामेनाऽऽर्तास्तथैव च । सर्ववर्णेषु भुञ्जानास्ते वै निरयगामिनः ॥ १४
आगतान्भोजनार्थाय ब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् । अवज्ञाय प्रवर्तन्ते निरयेषु पतन्ति वै ॥ १५
क्षेत्रं वृत्तिं गृहं चैव प्रीतिं छिन्दन्ति ये नराः । आशाछेदं च कुर्वन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ १६
[+शस्त्राणां चैव कर्तारः शल्यानां धनुषां तथा । विक्रेतारश्च राजेन्द्र ते वै निरयगामिनः]॥ १७
अनाथं वैष्णवं दीनं रोगार्तं वृद्धमेव च । नानुकम्पन्ति ये मूढास्ते वै निरयगामिनः ॥ १८
नियमान्पूर्वमादाय ये पश्चादजितेन्द्रियाः । अतिक्रामन्ति चाञ्चल्यात्ते वै निरयगामिनः ॥ १९
हन्त ते कथयिष्यामि नरान्वै स्वर्गगामिनः । भोगिनः सर्वलोकस्य ये प्रोक्तास्तान्निबोध मे ॥ २०
सत्येन तपसा ज्ञानध्यानेनाध्ययनेन वा । ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१
ये च होमपरा ध्यानदेवतार्चनतत्पराः । आददाना महात्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२
शुचयः शुचिदेशे वा वासुदेवपरायणाः । भक्त्या च विष्णुमापन्नास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३
मातापित्रोश्च शुश्रूषां ये कुर्वन्ति सदाऽऽदृताः । वर्जयन्ति दिवा स्वप्नं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४
सर्वहिंसानिवृत्ताश्च साधुसङ्गाश्च ये नराः । सर्वस्यापि हिते युक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५
शुश्रूषाभिः समायुक्ता गुरूणां मानदा नराः । प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २६
भयात्कामात्तथाऽऽक्रोशाद्दरिद्रान्पूर्वकर्मणः । न कुत्सन्ति च ये नूनं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २७
सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः । दातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २८
आत्मस्वरूपभाजश्च यौवनस्थाः क्षमारताः । ये वै जितेन्द्रिया वीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २९
सुवर्णस्य प्रदातारो गवां भूमेश्च भारत । अन्नानां वाससां चैव पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ३०
निवेशनानां वन्यानां नराणां च परंतप । स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ३१
द्विषतामपि ये दोषान्न वदन्ति कदाचन । कीर्तयन्ति गुणांश्चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३२
दृष्ट्वा विद्वान्प्रहृष्यन्ति प्रियं दत्त्वा वदन्ति च । त्यक्तदानफलेच्छाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३
ये परेषां श्रियं दृष्ट्वा न तप्यन्ति विमत्सराः । प्रहृष्टाश्चाभिनन्दन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. छ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ढ. °न्ये वै राज्यमुद्° । २ घ.ङ.छ.ट.ड.ड.ढ. °नः । ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां सुहृदां तथा । सा° । ३ ङ. °रस्थिभिरे° । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °स्ताः कालकर्ता । घ. ट. ड. °स्ताः कलिकर्ता तथै° । ५ क. ख. च. छ. झ. °न् । परीक्षां ये च कुर्वन्ति । नि° । ङ. ढ. °न् । प्रतिषेधं च कुर्वन्ति नि° । ६ क. ख. च. झ. वस्त्राणां । ७ क. ख. ङ. च. झ. ड. ढ. शिल्पानां । ८ ङ. छ. झ. ढ. °याः । विलोपयन्ति तान्भूयस्ते वै । घ. ट. ड. ढ. °याः । विलापयन्ति तान्भूयस्ते वै । ९ ङ. ढ. °नः । इत्येते कथिता राजन्नरा निरयगा° । १० क. ख. च. छ. झ. °सा क्षान्त्या दाने° । घ. ट.ठ. °सा ज्ञानाद्दाने° । ङ. °सा क्षान्त्या दानेनाध्यापने° । ढ. °सा क्षान्त्या ज्ञानेनाध्यापने° । ११ ङ. ढ°मतपःस्नान° । १२ ङ. ढ. आश्रधाना । छ. झ. आदधाना । १३ ङ. छ. झ. ढ. °णाः । पठन्ति विष्णुगायत्रीं ते न° । घ. ट. ठ. ड. °णाः । पठन्ति विष्णुं गायन्ति ते न° । १४ क. ख. घ. च. ट. ठ. सर्वसहाश्च । १५ छ. झ. °दाः । त्रातार° । १६ छ. धान्यानां वित्तानां च ।

प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च मुनिशास्त्रोक्तमेव च । आचरन्ति महात्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५
ये नराणां वचो वक्तुं न जानन्ति च विप्रियम् । प्रियवाक्येन विज्ञातास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६
[*ये नाम भागं कुर्वन्ति कुतृष्णाश्रमकर्षिणः(?) । हन्तकारस्य दातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७
वापीकूपतडागानां[१] प्रपानां चैव वेश्मनाम् । आरामाणां च कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः] ॥ ३८
असत्येष्वपि सत्या ये ऋजवोऽनार्जवेष्वपि[२] । प्रवक्तारश्च दातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३९
यस्मिन्कस्मिन्कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः । सानुक्रोशाः सदाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४०
अवन्ध्यं दिवसं कुर्युर्धर्मेणैकेन सर्वदा । व्रतं गृह्णन्ति ये नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः[३] ॥ ४१
मित्रामित्रे स्तुवन्तश्च तुल्यं पश्यन्ति ये सदा । शान्तात्मानो जितात्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४२
ये च स्युर्भयसंत्रस्ता ब्राह्मणांश्च तथा स्त्रियः[४] । सार्थान्वा परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४३
गङ्गायां पुष्करे तीर्थे गयायां च विशेषतः । पितृपिण्डप्रदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४४
न वशाश्चेन्द्रियाणां ये तथा संयमने रताः । त्यक्तभोगभयक्रोधास्ते[५] नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४५
[+यूकामत्कुणदंशादीन्ये जन्तूंस्तुदतस्तनुम् । पुत्रवत्परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४६
मनसश्चेन्द्रियाणां च सर्वदा निग्रहे रताः । परोपकारनिरतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४७
यज्ञानां च विशेषेण[६] विधिना संवपन्ति ये । सर्वद्वंद्वसहा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः] ॥ ४८
ये पूताः परदारांश्च कर्मणा मनसा गिरा । रमयन्ति न सत्त्वस्थास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४९
निन्दितानि न कुर्वन्ति कुर्वन्ति विहितानि च । आत्मशक्तिं विजानन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
एतत्ते कथितं सर्वं मया तत्त्वेन पार्थिव । दुर्गतिः सुगतिश्चैव प्राप्यते कर्मभिर्यथा ॥ ५१
ततः परेषां प्रतिकूलमाचरन्प्रयाति घोरं नरकं सुदुःखदम् ।
सदाऽनुकूलस्य नरस्य जीविनः सुखावहा मुक्तिरदूरसंस्थिता ॥ ५२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७७७३

अथ सप्तनवतितमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—
एवमाकर्ण्य तां राजा मुनिना तेन भाषिताम् । धर्माधर्मगतिं सर्वां तं मुनिं प्रत्यभाषत ॥ १
सुबाहुरुवाच—
सोऽहं धर्मं करिष्यामि नाहं पापं द्विजोत्तम । वासुदेवं जगद्योनिं भजिष्ये नितरां मुने ॥ २
ततो धर्मेण तेनैव संपूज्य मधुसूदनम् । इष्ट्वा च विविधैर्यज्ञैर्विष्णुलोकं स भूपतिः ॥
पूजितः सर्वकामैश्च प्राप्तवान्सत्वरं मुदा ॥ ३
गते सति महालोके देवदेवं न पश्यति । क्षुधा जाता महातीव्रा[७] तृष्णा चातिप्रवर्धते ॥
[*तयोश्चापि महाप्राज्ञ जीवपीडाकरा बहु ॥ ४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ञ. पुस्तके नास्ति । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट, ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ठ °नां प्रासादानां च वे° । २ ङ. छ. ढ. °पि । रिपुष्वपि हिता ये च ते न° । ३ घ. ङ. छ. ट. ठ. ढ. °नः । आक्रोशन्तं स्तुवन्तं च तु° । ४ ङ. छ. ढ. °यः । आत्मना प° । ५ घ, छ. ट. ठ. ढ. °क्तलोभभ° । ६ ङ. छ. ढ. यथोक्तेन । ७ छ. झ. महातीव्रा ।

राजा च प्रियया सार्धं क्षुधातृष्णाप्रपीडितः । न पश्यति हृषीकेशं दुःखेन महताऽन्वितः] ॥ ५
सूत उवाच—
एवं सुदुःखिते राजा प्रियया सह सत्तमः । आकुलो व्याकुलो जातः पीडितः क्षुधया भृशम् ॥ ६
इतश्चेतश्च वेगैश्च धावते वसुधाधिपः । सर्वाभरणशोभाङ्गो वस्त्रचन्दनभूषितः ॥ ७
पुष्पमालाप्रशोभाङ्गो हारकुण्डलमण्डितः । रत्नदीप्त्या प्रशोभाङ्गः प्रययौ स महीपतिः ॥ ८
एवं दुःखसमाचारः स्तूयमानश्च पाठकैः । दुःखशोकसमाविष्टः स्वप्रियां वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
विष्णुलोकमहं प्राप्तस्त्वया सह सुशोभने । ऋषिभिः स्तूयमानोऽपि विमानेनापि भामिनि ॥ १०
कर्मणा केन मे चेयं क्षुधाऽतीव प्रवर्धते । विष्णुलोकं च संप्राप्य न दृष्टो मधुसूदनः ॥ ११
तत्किं हि कारणं भद्रे न भुनज्मि महत्फलम् । कर्मणाऽथ निजेनापि एतद्दुःखं प्रवर्तते ॥
सैवं श्रुत्वा च तद्वाक्यं राजानमिदमब्रवीत् ॥ १२
भार्योवाच—
सत्यमुक्तं त्वया राजन्नास्ति धर्मस्य वै फलम् ॥ १३
वेदशास्त्रपुराणेषु सम्यक्पश्यन्ति ब्राह्मणाः । दुःखशोकौ विधूयेह सर्वदोषाभिरस्य च ॥ १४
नामोच्चारणमात्रेण विष्णोश्चैव सुचक्रिणः । पुण्यात्मानो महाभागा ध्यानेनापि महात्मनः ॥ १५
त्वया चाऽऽराधितो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । [*अन्नादिदानं विप्रेभ्यो न प्रदत्तं द्विजोदितम्] १६
फलं तस्य प्रजानामि न दृष्टो मधुसूदनः । क्षुधा मां बाधते राजंस्तृष्णा चैव प्रशोषयेत् ॥ १७
कुञ्जल उवाच—
एवमुक्तस्तु प्रियया राजा चिन्ताकुलेन्द्रियः । ततो दृष्ट्वा महापुण्यमाश्रमं सुमनोहरम् ॥ १८
दिव्यवृक्षसमाकीर्णं तडागैरुपशोभितम् । नानावृक्षसमाकीर्णं सर्वकामसमन्वितम् ॥ १९
श्रीखण्डैश्चानुगन्धैश्च सुपुष्पैः सुशुभायते । एवं पुष्पसमाकीर्णं सुपुण्यं श्रिय(सुश्रि)योज्ज्वलम् ॥ २०
वापीकूपतडागैश्च पुण्यतोयप्रपूरितैः । हंसकारण्डवाकीर्णं नानाखगविशोभितम् ॥ २१
आश्रमः शोभते पुण्यैर्मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः । दिव्यवृक्षसमाकीर्णं मृगव्रातैश्च शोभितम् ॥ २२
नानापुष्पसमाकीर्णं हृद्यगन्धसमाकुलम् । द्विजसिद्धैः समाकीर्णमृषिशिष्यैः समाकुलम् ॥ २३
योगियोगीन्द्रसंघुष्टं देववृन्दैरलंकृतम् । कदलीवनसंघैश्च सुफलैः परिशोभितम् ॥ २४
स सुबाहुस्ततो राजा तया स्वप्रियया सह । प्रविवेश महापुण्यं नन्दनं सर्वकामदम् ॥ २५
भासमानो दिशः सर्वा यत्राऽऽस्ते सूर्यसंनिभः । वामदेवो मुनिश्रेष्ठो वैष्णवानां वरः सदा ॥ २६
राजमानं महादीप्त्या परया सूर्यसंनिभम् । योगासनसमारूढं योगपट्टेन शोभितम् ॥ २७
ध्यायमानं हृषीकेशं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । वामदेवं महात्मानं ददर्श मुनिसत्तमम् ॥ २८
तत्र गत्वा प्रणम्यैव स राजा प्रियया सह । वामदेवस्ततो दृष्ट्वा प्रणतं राजसत्तमम् ॥ २९
आशीर्भिरभिनन्द्यैव प्रियया सहितं मुदा । उपवेश्याऽऽसने पुण्ये सुबाहुं राजसत्तमम् ॥ ३०
आसनादि ततः पाद्यैरर्घपूजादिकेन च । सत्कारं कारयामास सभार्यं संस्थितं तदा ॥
अथ पप्रच्छ राजानं महाभागवतोत्तमम् ॥ ३१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ट. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. श्रमनाशनम् । २ ङ. छ. ढ. °र्णं ब्रह्मलक्ष्म्या समायुतम् । ३ क. ख. च. छ. झ. ढ. पद्मकह्लारशोभितम् ।

वामदेव उवाच—

त्वामहं विष्णुधर्मज्ञं विष्णुभक्तं नरोत्तम । जाने ज्ञानेन राजेन्द्र दिव्येन चोलभूमिपम् ॥
निरामयोऽसि वै राजन्भार्यया प्रियया सह ॥ ३२

राजोवाच—

निरामयोऽस्मि भगवन्प्राप्तो विष्णोः परं पदम् । मया हि परया भक्त्या वासुदेवो जनार्दनः ३३
आराधितो जगन्नाथो भक्त्या प्रीतः सुरेश्वरः । कस्मात्तत्र न पश्यामि तं देवं कमलापतिम् ॥ ३४
क्षुधा मे बाधते चात्र तृष्णाऽतीव सुदारुणा । ताभ्यां शान्तिं न गच्छामि सुखं विन्दामि नैव च
एतन्मेऽकारणं [*दुःखं संजातं मुनिसत्तम । तन्मे त्वं कारणं] ब्रूहि प्रसादसुमुखो भव ॥ ३६

वामदेव उवाच—

भवान्भक्तोऽसि राजेन्द्र श्रीकृष्णस्य सदैव हि । आराधितस्त्वया भक्त्या परया मधुसूदनः ३७
भक्त्योपचारैः स्नानाद्यैर्गन्धपुष्पादिभिस्तथा । न पूजितोऽथ नैवेद्यैः फलैश्च जगतां पतिः ॥३८
दशमीं प्राप्य राजेन्द्र सदैव हि त्वया कृतम् । एकभक्तं न दत्तं तु ब्राह्मणाय सुभोजनम् ॥ ३९
एकादशीं च संप्राप्य न कृतं भोजनं त्वया । विष्णुमुद्दिश्य विप्राय न दत्तं भोजनं त्वया ॥४०
अन्नदानं विशेषेण कदा दत्तं न हि त्वया । अन्नं चामृतरूपेण पृथिव्यां संस्थितं सदा ॥ ४१
ओषध्यस्तु महाराज नानाभेदास्तु ताः शृणु । कटुतिक्तकषायाश्च क्षाराम्लमधुरास्तथा ॥ ४२
स्निग्धाश्चोपस्कराः सर्वा नानारूपाश्च भूतले । अमृताज्जज्ञिरे सर्वा ओषध्यः पुष्टिहेतवः ॥ ४३
अन्नमेव तु संस्कृत्य ओषधीर्व्यञ्जनान्विताः । देवेभ्यो [+विष्णुरूपेभ्य इति संकल्प्य दीयते ।
पितृभ्यो] विष्णुरूपेभ्यो हस्ते च ब्राह्मणस्य च ॥ ४४
अतिथिभ्यस्ततो दत्त्वा परिजनं प्रभोजयेत् । स्वयं तु भुज्यते पश्चात्तदन्नममृतोपमम् ॥ ४५
प्रेत्य दुःखं न तस्यास्ति सुखमेव हि केवलम् । ब्राह्मणाः पितरो देवाः क्षेत्ररूपाश्च भूपते ॥ ४६
यथा हि कर्षकः कश्चित्सुकृषिं कुरुते सदा । तद्वन्मर्त्यः कृषिं कुर्यात्क्षेत्रे विप्राख्यके नृप ॥ ४७
स्वभावलाङ्गलेनापि ब्रह्मतोदेन नोदयेत् । वृषभौ तु मतौ नित्यं बुद्धिश्चैव तपस्तथा ॥ ४८
सत्यज्ञानानुभावीशः शुद्धात्मा च प्रतोदकः । विप्रे चैव महाक्षेत्रे नमस्कारैर्विसर्जयेत् ॥ ४९
स्फोटयेत्कल्मषं नित्यं कर्षको हि यथा नृप । क्षेत्रस्य उद्यमे युक्तो विष्णुकामः प्रसाधयेत् ॥५०
तद्वाक्यैश्च महापुण्यैः शुभैर्विप्रान्प्रसादयेत् । पर्वतीर्थाग्निकालश्च घनरूपोऽभिवर्षणे ॥ ५१
पशुकामो भवेत्क्षेत्री ततः क्षेत्रे प्रवापयेत् । तद्वद्भूप प्रशस्ताय विप्राय परिदीयते ॥ ५२
क्षेत्र उप्तस्य बीजस्य यथा क्षेत्री प्रभुञ्जते । फलमेव महाराज तथा दाता भुनक्ति च ॥ ५३
प्रेत्य चात्रैव नित्यं च तृप्तो भवति नान्यथा । ब्राह्मणाः पितरो देवाः क्षेत्ररूपा न संशयः ५४
मानवानां महाराज वेपतां प्रददति च । फलमेव न संदेहो यादृशं तादृशं ध्रुवम् ॥ ५५
[†कटुकाद्धि न जायेत राजन्मधुर एव च । तद्वच्च मधुराख्याच्च न जायेत्कटुकः सदा ॥ ५६
यादृशं वपते बीजं तादृशं फलमश्नुते । न वापयति यः क्षेत्रं न स भुञ्जति तत्फलम् ॥ ५७
तद्वद्देवाश्च विप्राश्च पितरः क्षेत्ररूपिणः । दर्शयन्ति फलं राजन्दत्तस्यापि न संशयः] ॥ ५८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । † क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।

१ ढ. °द्वद्विष्णुप्रपन्नाय । क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °द्वद्धि सुप्रसन्नाय । २ क. ख. ङ. च. छ. ढ. वापिता ।

यादृशं हि कृतं कर्म त्वयैव च शुभाशुभम् । तादृशं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र यथा तेनैव जायते ॥ ५९
न पुरा देवविप्रेभ्यः पितृभ्यश्च कदा त्वया । मिष्टान्नपानमेवापि दत्तं सुमनसा तदा ॥ ६०
सुभोज्यैर्भोजनैर्मिष्टैर्मधुरैश्चोष्यपेयकैः । सुभक्ष्यैरात्मना भुक्तं कस्मै दत्तं न च त्वया ॥ ६१
स्वशरीरं त्वया पुष्टमन्नैरमृतसंभवैः । यस्मात्कृतं महाराज तस्मात्क्षुधा प्रवर्तते ॥ ६२
कर्मैव कारणं राजन्नराणां सुखदुःखयोः । जन्ममृत्योर्महाभाग भुङ्क्ष्व तत्कर्मणः फलम् ॥ ६३
पूर्वेऽपि च महात्मानो दिवं प्राप्ताः स्वकर्मणा । पुनः प्रयाता भूर्लोकं कर्मणः क्षयकालतः ॥ ६४
नलो भगीरथश्चैव विश्वामित्रो युधिष्ठिरः । कर्मणैव हि संप्राप्ताः स्वर्गं राजन्स्वकालतः ॥ ६५
दिष्टं हि प्राक्तनं कर्म तेन दुःखं सुखं लभेत् । तदुल्लङ्घयितुं राजन्कः समर्थोऽपि हीश्वरः ॥ ६६
अथ तस्मान्नृपश्रेष्ठ स्वर्गतस्यापि तेऽभवत् । क्षुत्तृष्णासंभवो वेगस्ततो दुष्टं हि कर्म ते ॥ ६७
यदि ते क्षुत्प्रतीकारो ह्यभीष्टो नृपसत्तम । तद्गत्वा भुङ्क्ष्व कायं स्वमानन्दारण्यसंस्थितम् ॥
तव चेयं महाराज्ञी क्षुत्क्षामाऽतीव दृश्यते ॥ ६८

सुबाहुरुवाच—

कस्य दानेन किं पुण्यं द्रव्यस्य मुनिसत्तम । तत्प्रब्रूहि महाप्राज्ञ यदि तुष्टोऽसि सांप्रतम् ॥ ६९

वामदेव उवाच—

अन्नदानान्महासौख्यमुदकस्य महामते ॥ ७०
स्वर्गे भुञ्जन्ति वै मर्त्याः पीड्यन्ते नैव पातकैः । यदा दानं न दत्तं तु भवेदपि च मानवैः ॥ ७१
मृत्युकाले तु संप्राप्ते दानं सर्वं ददाति च । आदावेव प्रदातव्यमन्नं चोदकसंयुतम् ॥ ७२
सुच्छत्रोपानहौ दद्याज्जलपात्रं तु शोभनम् । भूमिं सुकाञ्चनं धेनुमष्टौ दानानि योऽर्पयेत् ॥ ७३
स्वर्गे न जायते तस्य क्षुधातृष्णादिबाधनम् । क्षुधा न वर्धते राजन्नन्नदानात्सुतृप्तिमान् ॥ ७४
तृष्णा तीव्रा न हि स्याद्वै तृप्तो भवति सर्वदा । उदकस्य प्रदानेन च्छत्रदानेन भूपते ॥ ७५
छायामाप्नोति सुस्निग्धां वाहनं च नृपोत्तम । [*उपानहप्रदानेन अन्यदेवं वदाम्यहम्] ॥ ७६
भूमिदानान्महाभोगान्सैमृद्धान्प्राप्नुयान्नरः । गोदानेन महाराज रसैः पुष्टो भवेत्सदा ॥
सुखभोगान्स भुञ्जानः स्वर्गलोके वसेन्नरः ॥ ७७
तृप्तो भवति वै दाता गोदानेन न संशयः । नीरुजः सुखसंपन्नः संतुष्टःक्षुतिवर्जितः ॥ ७८
काञ्चनेन सुवर्णस्तु जायते नात्र संशयः । सुश्रीमान्रूपवांस्त्यागी रत्नदानाद्भवेन्नरः ॥ ७९
मृत्युकाले तु संप्राप्ते तिलदानं प्रयच्छति । सर्वभोगपतिर्भूत्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ८०
एवं दानविशेषेण प्राप्यते परमं सुखम् । गोदानं भूमिदानं च अन्नं चैवोदकं त्वया ॥ ८१
जीवमानेन राजेन्द्र न दत्तं ब्राह्मणाय वै । मृत्युकाले च नो दत्तं तस्मात्क्षुत्ते प्रवर्तते ॥ ८२
एतत्ते कारणं प्रोक्तं जातं कर्मवशानुगम् । यादृशं हि कृतं कर्म तादृशं परिभुज्यते ॥ ८३

सुबाहुरुवाच—

कथं क्षुधा प्रशान्तिं मे प्रयाति मुनिसत्तम । अनया शोषितो देहो ह्यतीव परिदूयते ॥ ८४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ घ. ङ. ट. ठ. ड. ढ. °च । कियत्कालमिदं कर्म कर्तव्यं प्रियया सह । त° । २ ङ. छ. ढ. °हाभाग सर्वान्कामानवाप्नुयात् । गो° ।३ क. ख. घ. च. झ. ट. ठ. ड. °न्सर्वान्कामानवाप्नुयात् । गो° । ४ ङ. ढ. °ष्टस्तु धनान्वितः ।

अतस्तृप्त्यै द्विजश्रेष्ठ प्रायश्चित्तं वदस्व मे । कर्मणश्चास्य घोरस्य यथा शान्तिर्भवेन्मम ॥ ८५

वामदेव उवाच—

प्रायश्चित्तं न चैवास्ति ऋते भोगान्नरोत्तम । कर्मणश्च फलं सर्वं तत्त्वं स्वस्य प्रभुङ्क्ष्व हि ॥ ८६

यत्र ते पतितः कायः प्रियायाश्चैव भूपते । युवाभ्यां हि प्रगन्तव्यं तत्र स्मरणपूर्वकम् ॥ ८७

उभाभ्यामपि भोक्तव्यः कायश्चाक्षय एव सः । [*स्वं स्वं राजन्न संदेहस्त्वया वै प्रियया सह ॥]

सुबाहुरुवाच—

कियत्कालं प्रभोक्तव्यं मयैवं प्रियया सह । तदादिश महाभाग प्रमाणं तद्वचो मम ॥ ८९

वामदेव उवाच—

वासुदेवाभिधं स्तोत्रं महापातकनाशनम् । यदा त्वं श्रोष्यसे राजंस्तदा मोक्षं प्रयास्यसि ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं स्वेच्छया गच्छ तत्कुरु ॥ ९०

एवं श्रुत्वा ततो राजा भार्यया सह वै तदा । गत्वा तत्र शरीरं स्वं भुङ्क्ते वै प्रियया सह॥९१

नित्यमेव महाप्राज्ञ तद्वत्पूर्णं भवेद्वपुः । नित्यं प्रभुङ्क्ते वै राजा राज्ञी चास्य क्षुधान्विता ॥ ९२

यथा यथा स राजाऽपि भुङ्क्ते वै स्वकलेवरम् । हसन्ति च तदा नार्यस्तयोर्भावं वदाम्यहम्॥९३

देवैः सार्धं ततः श्रुत्वा चरितं तस्य भूपतेः । हास्यं च कुरुते शक्रस्तस्य राज्ञः सुरेश्वरः ॥ ९४

ततो वर्षशतान्ते तु वामदेवं महामुनिम् । स्मृत्वा स गर्हयामास आत्मानं प्रति सुव्रत ॥ ९५

न दत्तं पितृदेवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः कदा मया । न दत्तमतिथिभ्यो हि तदुत्थमिह भुज्यते ॥ ९६

दीनेभ्योऽपि न दत्तं मे कृपया वाऽऽतुराय च । एवं स भुङ्क्ते वै मांसं गर्हयन्स्वीयकर्म तत्॥९७

एवं स्वमांसं भुञ्जानं सुबाहुं प्रियया सह । हसेते च तदा दृष्ट्वा प्रज्ञा श्रद्धा च द्वे स्त्रियौ ॥ ९८

तस्य कर्मविपाकस्य शुभात्मा हसते नृप । मम सङ्गप्रसङ्गेन न दत्तं पापचेतसा ॥ ९९

प्रज्ञा च वचनैस्तैस्तु राजानं हसते पुनः । क्व गतोऽसौ महामोहो येन त्वं मोहितो नृप ॥ १००

लोभेन मोहयुक्तेन तमोगर्ते निपातितः । तत्रापतित्वा सद्यैव(?) पतितो दुःखसंकटे ॥ १०१

दानमार्गं परित्यज्य लोभमार्गं गतो नृप । भार्यया सह भुङ्क्ष्व त्वं व्यापितः क्षुधया भृशम्१०२

एवं तं हसते प्रज्ञा सुबाहुं प्रिययाऽन्वितम् । एतद्वै कारणं प्रोक्तं तयोर्हास्यस्य पुत्रक ॥ १०३

भक्षमाणस्य भूपस्य देहं स्वं दुःखिते तदा । ऊचतुर्देहि देहीति क्षुधा तृष्णा च ते परे ॥ १०४

क्षुधा तृष्णा महाप्राज्ञ भीमरूपे भयानके। पयसा मिश्रितं भक्तं याचेते नृपतीश्वरम्॥ १०५

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्त्वया परिपृच्छितम् । अन्यत्किं ते प्रवक्ष्यामि तद्वदस्व महामते ॥ १०६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. ढ. °च—साहसाकारसंयुक्तं मयैव द्विजसत्तम । त° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. °ज्ञी तस्य पुत्रक । य° । ड. °ज्ञी तत्र सुपुत्रक । य° । ३ क ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °म् । प्रज्ञासार्धं महाश्रद्धा चरित्रं तस्य भूपतेः । हास्यं हि कुरुते नित्यं तस्य श्रद्धानुगायिनी । प्रज्ञया प्रेर्यमाणेन न दत्तं श्रद्धयाऽन्वितम् । ब्राह्मणेभ्यः सुसंकल्प्य अन्नमुद्दिश्य वैष्णवे । एवं स भक्षते मांसं स्वस्य कायस्य नित्यदा । योषित्तदात्मकायं च रसैश्चामृतसंनिभैः । न । ४ क. ख. घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °भ्यः सुतोत्तम । न । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. हि वृद्धेभ्यश्च विशेषतः । दी° । घ. ट. ठ. हि विप्रेभ्यश्च विशेषतः । दी° । ६ क. ख. घ. ङ. छ. झ. ट ठ ड. ढ. °सं स्वयमेव यथा नृप । ए° । ७ घ. ट. ठ. ड. प्राज्ञ । ८ क. ख. ङ. च. छ. ढ. °ति याच्यमानः शृणुष्व हि । क्षु° । घ. ट. ठ. ड. °ति याच्यमानः शृणुष्व हि । क्षु° । ९ झ. ड. ढ. °मि धर्मसंदेहमिश्रितम् । वि° ।

विज्वल उवाच—

वासुदेवाभिधानं च स्तोत्रं कथय मे पितः । येन मोक्षं व्रजेदाशु तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७८८०

अथाष्टानवतितमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

एवमुक्ते शुभे वाक्ये विज्वलेन महात्मना । कुञ्जलो वदतां श्रेष्ठः स्तोत्रं पुण्यमुपादिशत् ॥ १

ध्यात्वा नत्वा हृषीकेशं सर्वक्लेशविनाशनम् । सर्वश्रेयःप्रदातारं सर्वदुःखविनाशनम् ॥ २

मोक्षद्वारं सुखोपेतं शान्तिदं पुष्टिवर्धनम् । सर्वकामप्रदातारं ज्ञानदं ज्ञानवर्धनम् ॥ ३

वासुदेवस्य यत्स्तोत्रं विज्वलाय प्रकाशितम् । [*वासुदेवाभिधानं चाप्रमेयं पुण्यवर्धनम्]॥
सोऽवगम्य पितुः सर्वं विज्वलः पक्षिणां वरः ॥ ४

तत्र गन्तुं प्रचक्राम पितुः पृष्टं तदा नृप । एवं गन्तुं कृतमतिं विज्वलं ज्ञानपारगम् ॥
उवाच पुत्रं धर्मात्मा उपकारसमुद्यतम् ॥ ५

कुञ्जल उवाच—

पुत्र तस्य महज्जाने पातकं चापि भूपतेः । इतो गत्वा पठस्व त्वं सुबाहोश्चोपशृण्वतः ॥ ६

यथा यथा श्रोष्यति स्तोत्रमुत्तमं तथा तथा ज्ञानमयो भविष्यति ॥
श्रीवासुदेवस्य न संशयो वै तस्य प्रसादाच्च शिवं मयोक्तम् ॥ ७

अथाऽऽमन्त्र्य गुरुं तस्मादुड्डीय लघुविक्रमः । आनन्दकाननं पुण्यं संप्राप्तो विज्वलस्तदा ॥ ८

वृक्षच्छायां समाश्रित्य उपविष्टो मुदाऽन्वितः । प्रेक्षमाणः स राजानं विमानेनाऽऽगतं पुनः ॥ ९

एष्यत्यसौ कदा राजा सुबाहुः प्रियया सह । पातकान्मोचयिष्यामि स्तोत्रेणानेन वै कदा ॥ १०

तावद्विमानः संप्राप्तः किङ्किणीजालमण्डितः । गन्धर्ववरसंघुष्टस्त्वप्सरोभिः समन्वितः ॥ ११

सर्वकर्मसमृद्धस्तु अन्नोदकविवर्जितः । तस्मिन्याने स्थितो राजा सुबाहुः प्रियया सह ॥ १२

समुत्तीर्णो विमानात्तु सरसस्तस्य संनिधौ । शस्त्रमादाय तीक्ष्णं तु यावत्कृन्तति तच्छवम् ॥ १३

तावद्धि विज्वलेनापि समाधानं कृतं तदा । भो भोः पुरुषशार्दूल देवोपम भवानिदम् ॥ १४

करोषि(ति) निर्घृणं कर्म नृशंसैर्न च शक्यते । कर्तुं ततस्तु पृच्छे त्वां कोऽयं विधिविपर्ययः ॥ १५

दुष्कृतं साहसं कर्म निन्द्यं लोकेषु सर्वदा । वेदाचारविहीनं तु कस्मात्प्रारब्धवानिह ॥ १६

तन्मे त्वं कारणं सर्वं कथयस्व यथातथम् । इत्येवं भाषितं तस्य विज्वलस्य महात्मनः ॥ १७

समाकर्ण्य महाराजः स्वप्रियां वाक्यमब्रवीत् । प्रिये वर्षशतं भुक्तं मयेदं पापकर्मणा ॥ १८

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः घ. ट. ठ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °रं हरेः स्तोत्रमुदीरितम् । वासुदेवाभिधानं तत्सर्वं° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °गम्यावधार्यैव वि° । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °रः । एवं स्तोत्रं महापुण्यं वासुदेवाख्यमुत्तमम् । कुञ्जलेनोपदिष्टं तत्र गृहे विज्वलस्तदा । कु° । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. वृक्षशाखां । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °तुं पुरुषशार्दूल को° । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °ये युगसहस्रं तु वर्तितं मम अत्र च । क° ।

कदा न भाषितं केन यथाऽयं परिभाषते। ममैवं पीड्यमानस्य क्षुधया हृदयं प्रिये॥ १९
निर्गतं चोत्सुकं कान्ते शान्तिश्चित्ते प्रवर्तते। यावदस्य श्रुतं वाक्यं सर्वदुःखस्य शान्तिदम्॥ २०
तावच्चित्ते समाह्लादो वर्धते चारुहासिनि। कोऽयं यमोऽम्बुपो धर्मः सहस्राक्षोऽथवा प्रिये॥ २१
मुनीनां स्याद्वचः सत्यं यदुक्तं मुनिना पुरा। एवमाभाषितं श्रुत्वा प्रियस्यानन्तरं प्रिया॥ २२
राजानं प्रत्युवाचाथ भार्या पतिपरायणा। सत्यमुक्तं त्वया नाथ इदमाश्चर्यमुत्तमम्॥ २३
यथा ते वर्तते कान्त मम चित्ते तथा पुनः। पक्षिरूपधरः कोऽयं पृच्छते हितकारिवत्॥ २४
एवमाभाषितं श्रुत्वा प्रियायाः पृथिवीपतिः। बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा पक्षिणं वाक्यमब्रवीत्॥ २५

सुबाहुरुवाच—

स्वागतं ते महाप्राज्ञ पक्षिरूपधर प्रभो। शिरसा भार्यया सार्धं तव पादाम्बुजद्वयम्॥ २६
नमस्करोम्यहं पुण्यमस्तु नस्त्वत्प्रसादतः। भवान्कः पक्षिरूपेण पुण्यमेवं प्रभाषते॥ २७
यादृशं क्रियते कर्म पूर्वदेहेन सत्तम। सुकृतं दुष्कृतं वाऽपि तदिहैव प्रभुज्यते॥ २८
अथ तेनाऽऽत्मकं वृत्तं तदग्रे विनिवेदितम्। यथोक्तं कुञ्जलेनापि पित्रा पूर्वं श्रुतं तथा॥ २९
[*कथयस्व स्ववृत्तान्तं भवान्को मे प्रभाषते]। सुबाहुं प्रत्युवाचेदं वाक्यं पक्षिवरस्तदा॥ ३०

विज्वल उवाच—

शुकजात्यां समुत्पन्नः कुञ्जलो नाम मे पिता। तस्याहं विज्वलो नाम तृतीयस्तु सुतेष्वहम्॥ ३१
नाहं देवो न गन्धर्वो न च सिद्धो महाभुज॥ ३२
नित्यमेव प्रपश्यामि कर्म चैतत्सुदारुणम्। कियत्कालं महत्कर्म साहसाकारसंयुतम्॥ ३३
करिष्यसि महाराज तन्मे त्वं कारणं वद।

सुबाहुरुवाच—

वासुदेवाभिधानं यत्पूर्वमुक्तं हि ब्राह्मणैः॥ ३४
श्रोष्याम्यहं यदा भद्र गतिं स्वां प्राप्नुयात्तदा। पुण्यात्मना भाषितं वै मुनिना संयतात्मना॥ ३५
तदाऽहं पातकान्मुक्तो भविष्यामि न संशयः।

विज्वल उवाच—

तवार्थे पृच्छितस्तातस्तेन मे कथितं च यत्। तत्तेऽद्याहं प्रवक्ष्यामि शाश्वतं शृणु सत्तम॥ ३६

ॐ अस्य श्रीवासुदेवाभिधानस्तोत्रस्यानुष्टुप्छन्दः। नारद ऋषिः। ॐकारो देवता। सर्वपातकनाशाय चतुर्वर्गसाधनार्थे च विनियोगः॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, इति मन्त्रः॥

परमं पावनं पुण्यं वेदज्ञं वेदमन्दिरम्। विद्याधारं मखाधारं प्रणवं तं नमाम्यहम्॥ ३९
निरावासं निराकारं सुप्रकाशं महोदयम्। निर्गुणं गुणकर्तारं नमामि प्रणवं परम्॥ ४०
गायत्रीसाम गायन्तं गीतज्ञं गीतसुप्रियम्। गन्धर्वगीतभोक्तारं प्रणवं तं नमाम्यहम्॥ ४१
महाकान्तं महोत्साहं महामोहविनाशनम्। आचिन्वन्तं जगत्सर्वं गुणातीतं नमाम्यहम्॥ ४२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः।

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. वर्तते। २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. °यं देवो नु गन्धर्वः सहस्राक्षो भविष्यति। मु°। घ. ट. ठ. °यं देवानुगो धर्मः सहस्राक्षो भविष्यति। मु°। ३ ड. °द्वुरो देवि सिद्धः कश्चिद्भविष्यति। ए°। ४ क. ख. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. द्विजोत्तमः। ५ ङ. जपे। ६ क. ख घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. भवाधारं।

भाति सर्वत्र यो भूत्वा भूतानां भूतिवर्धनः । समभागाय सद्धर्मं नमामि प्रणवं परम् ॥ ४३
विचारं वेदरूपं तं येज्ञाख्यं यज्ञवल्लभम् । योनिं सर्वस्य लोकस्य ओंकारं प्रणमाम्यहम् ॥ ४४
तारकं सर्वलोकानां नौरूपेण विराजितम् । संसारार्णवमग्नानां नमामि प्रणवं हरिम् ॥ ४५
वसते सर्वभूतेषु एकरूपेण नैकधा । धामकैवल्यरूपेण नमामि वरदं सुखम् ॥ ४६
सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं शुद्धं निर्गुणं गुणनायकम् । वर्जितं प्राकृतैर्भावैर्वेदाख्यं तं नमाम्यहम् ॥ ४७
देवदैत्यवियोगैश्च वर्जितं तुष्टिभिस्तथा । वेदैश्च योगिभिर्ध्येयं तमोंकारं नमाम्यहम् ॥ ४८
व्यापकं विश्ववेत्तारं विज्ञानं परमं पदम् । शिवं शिवगुणं शान्तं वन्दे प्रणवमीश्वरम् ॥ ४९
यस्य मायां प्रविष्टास्तु ब्रह्माद्याश्च सुरासुराः । न विन्दन्ति परं शुद्धं मोक्षद्वारं नमाम्यहम् ॥ ५०

आनन्दकन्दाय च केवलाय शुद्धाय हंसाय परावराय ।
नमोऽस्तु तस्मै गुणनायकाय श्रीवासुदेवाय महाप्रभाय ॥ ५१
श्रीपाञ्चजन्येन विराजमानं रविप्रभेणापि सुदर्शनेन ।
गदाख्यकेनापि विशोभमानं विष्णुं सदैवं शरणं प्रपद्ये ॥ ५२
यं वेदकोशं सुगुणं गुणानामाधारभूतं सचराचरस्य ।
यं सूर्यवैश्वानरतुल्यतेजसं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ५३
तमोघनानां निकरैः प्रकाशं करोति नित्यं यतिधर्महेतुम् ।
उद्योतमानं रवितेजसोर्ध्वं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ५४
सुधानिधानं विमलांशुरूपमानन्दमानेन विराजमानम् ।
यं प्राप्य जीवन्ति सुरादिलोकास्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ५५
यो भाति सर्वत्र रविप्रभावैः करोति शोषं च रसं ददाति ।
यः प्राणिनामन्तरगः सवायुस्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ५६
ज्येष्ठस्तु रूपेण स देवदेवो बिभर्ति लोकान्सकलान्महात्मा ।
एकार्णवे नौरिव वर्तते यस्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ५७
अन्तर्गतो लोकमयः सदैव भवत्यसौ स्थावरजङ्गमानाम् ।
स्वाहामुखो देवमुखस्य हेतुस्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ५८
रसैः सुपुण्यैः सकलैस्तु पुष्टः स सौम्यरूपैर्गुणवित्स लोके ।
रत्नाधिपो निर्मलतेजसैव तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ५९
[*अस्त्येव सर्वत्र विनाशहेतुः सर्वाश्रयः सर्वमयः स सर्वः ।
विना हृषीकैर्विषयान्प्रभुङ्क्ते तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये] ॥ ६०
तेजःस्वरूपेण बिभर्ति लोकान्सत्त्वान्समस्तान्स चराचरस्य ।
निष्केवलो ज्ञानमयः सुशुद्धस्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ६१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ घ.ट.ठ. °मभावाय संबन्धं न° । ड. सर्वज्ञं भिक्षुसंबन्धं न° । २ ङ.ढ. शिवम् । ३ ङ.ढ. °ज्ञास्यं भक्तवत्सलम् । ४ घ. ङ.झ.ट.ठ.ड.ढ. °र्वभूतानां । ५ ङ.छ.ढ. °र्वलोकेषु । ६ ङ. °धा । काम° । ७ घ.ट.ठ. °र्वेदख्यातं । ङ.छ.ढ. °र्वेदस्थानं न° । ८ क.ख.घ.ङ.च.छ.झ.ट.ठ.ड.ढ. शुभम् । ९ ङ. ढ. °य विशुद्धबुद्धये शु° । १० ङ. °न्दकन्देन । ११ क.ख.ङ.च.झ.ड.ढ. °त्र वरप्र° । १२ क.ख.ङ.च.झ.ढ. °वगणस्य । १३ क.ख.ङ.छ.झ.ढ. °णदः स लो° । १४ क.ख.घ.ङ.च.झ.ट.ड.ढ. जीवस्वरूपेण ।

[*दैत्यान्तकं दुःखविनाशमूलं शान्तं परं शक्तिमयं विशालम् ।
संप्राप्य देवा विलयं प्रयान्ति तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये] ॥ ६२
सुखं सुखान्तं सुहृदं सुरेशं ज्ञानार्णवं तं सुहितं हितं च ।
सत्याश्रयं सत्यगुणोपविष्टं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ६३
यज्ञस्वरूपं पुरुषार्थरूपं सत्यान्वितं मापतिमेव पुण्यम् ।
विज्ञानमेतं जगतां निवासं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ६४
अम्भोधिमध्ये शयनं हि यस्य नागाङ्गभोगे शयने विशाले ।
श्रीः पादपद्मद्वयमेव सेवते तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ६५
पुण्यान्वितं शंकरमेव नित्यं तीर्थैरनेकैः परिसेव्यमानम् ।
तत्पादपद्मद्वयमेव तस्य श्रीवासुदेवस्य नमामि नित्यम् ॥ ६६
[+अघापहं वा यदि वाऽम्बुजं तद्रक्तोत्पलाभं ध्वजवायुयुक्तम् ।
अलंकृतं नूपुरमुद्रिकाभिः श्रीवासुदेवस्य नमामि पादम् ॥] ६७
देवैः सुसिद्धैर्मुनिभिः सदैव नुतं सुभक्त्या उरगाधिपैश्च ।
तत्पादपङ्केरुहमेव पुण्यं श्रीवासुदेवस्य नमामि नित्यम् ॥ ६८
यस्यापि पादाम्भसि मज्जमानाः पूता दिवं यान्ति विकल्मषास्ते ॥
मोक्षं लभन्ते मुनयः सुतुष्टास्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥ ६९
पादोदकं तिष्ठति यत्र विष्णोर्गङ्गादितीर्थानि सदैव तत्र ।
त्यजन्ति प्राणांश्च अपापदेहाः प्रयान्ति शुद्धाः सुगृहं मुरारेः ॥ ७०
पादोदकेनाप्यभिषिच्यमाना अत्युग्रपापैः परिलिप्तदेहाः ।
ते यान्ति मुक्तिं परमेश्वरस्य तस्यैव पादौ सततं नमामि ॥ ७१
नैवेद्यमात्रेण सुभक्षितेन सुचक्रिणस्तस्य महात्मनश्च ।
ते वाजपेयस्य फलं लभन्ते सर्वार्थयुक्ताश्च नरा भवन्ति ॥ ७२
नारायणं दुःखविनाशनं तं मायाविहीनं सकलं गुणज्ञम् ।
यं ध्यायमानाः सुगतिं व्रजन्ति तं वासुदेवं सततं नमामि ॥ ७३
यो वन्द्यस्त्वृषिसिद्धचारणगणैर्देवैः सदा पूज्यते
यो विश्वस्य हि सृष्टिहेतुकरणे ब्रह्मादिकानां प्रभुः ।
यः संसारमहार्णवे निपतितस्योद्धारको वत्सल-
स्तस्यैवापि नमाम्यहं सुचरणौ भक्त्या वरौ सौख्यकौ ॥ ७४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ ङ. च. झ. ट. ड. ढ. सुखान्तं । २ ट. °नात्मवन्तं । ३ क. ख. झ. यज्ञाङ्गरूपं परमार्थरूपं मखान्वि° । ङ. ढ. यज्ञाङ्गरूपं परमार्थरूपं मायान्वि° । ट. यज्ञाङ्गरूपं । ४ ड. °त्र । पिबन्ति यत्प्राप्य सुपा° । ट. °त्र । त्यजन्ति यं प्राप्य सुपा° । ५ म. भक्तिं । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. °णं नरकवि° । ७ ट. °म् । सद्धर्मराशिं सुगतिं सुकान्तं तं । ८ क. ख. च. छ. झ. ड. यं धामराशिं सुगतं सुकान्तं तं । ९ घ. ट. ठ. ड. °दैवः स° । १० ड. महात्मनः । ११ क. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पावनी ।

यो दृष्टो निजमण्डपे सुरगणैः श्रीवामनः सामगः
　सामोद्गीतकुतूहलः सुरगणैस्त्रैलोक्य एकः प्रभुः ।
कुर्वंस्तु ध्वनितैः स्वकैर्गतभयान्यः पापभीतान्रणे
　तस्याहं चरणारविन्दयुगलं वन्दे परं पावनम् ॥ ७५
राजन्तं निजमण्डले मखमुखे ब्रह्मश्रिया पूजितं
　दिव्येनापि स्वतेजसा करमयं यं चेन्द्रनीलोपमम् ।
देवानां हितकाम्यया सुतनुजं वैरोचनस्यार्पकं
　दासत्वं मम दीयतां सुरपते वन्दे परं वामनम् ॥ ७६
तं दृष्टं रविमण्डले मुनिगणैः संप्राप्तवन्तं दिवं
　चन्द्रार्कौ तु तपन्तमेव सहसा संप्राप्तवन्तौ सदा ।
तस्यैवापि सुचक्रिणः सुरगणाः प्रापुर्लयं सांप्रतं
　काये विश्वविकोशके तमतुलं नौमि प्रभुं विक्रमम् ॥ ७७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थेऽष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७९५७

अथ नवनवतितमोऽध्यायः ।

---

[1]विष्णुरुवाच—

स्तोत्रं पवित्रं परमं पुराणं पापापहं पुण्यमयं शिवं च ॥
धन्यं सुसूक्तं परमं सुजाप्यं निशम्य [2]राजन्स सुखी बभूव ॥ १
गता सुतृष्णा क्षुधया समेता देवोपमो [3]भूमिपतिर्बभूव ।
भार्या [4]च राज्ञः सुभगा बभूव जातावुभौ पापविमुक्तदेहौ ॥ २
हरिस्तु देवः प्रभुराविरासीद्द्विमैः सुपुण्यैर्हरिभक्तियुक्तैः ।
आगत्य भूपं गतकल्मषं तं श्रीशङ्खचक्राब्जगदासिधर्ता ॥ ३
श्रीनारदो भार्गवव्यासमुख्याः समागतास्तत्र मृकण्डसूनुः ।
वाल्मीकिनामा मुनिर्विष्णुभक्तः समागतो ब्रह्मसुतो वसिष्ठः ॥ ४
गर्गो महात्मा हरिभक्तियुक्तो जाबालिरै[5]भ्यावथ काश्यपश्च ।
आजग्मुरेते हरिणा समेता विष्णुप्रिया भागवता वरिष्ठाः ॥ ५
पुण्याः सुधन्या गतकल्मषास्ते हरेः सुपादाम्बुजभक्तिलीनाः ।
श्रीवासुदेवं परिवार्य तस्थुः स्तुवन्ति [6]भूपं विविधप्रकारैः ॥ ६

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. सूत उवाच । २ क. ख. ङ. च छ. झ. ड. ढ. राजा स । ३ घ. ट. ठ. ड. भूतप° । ४ क. ख. च. ड. च तस्यापि सुभाति रूपैर्जाता° । ङ. छ. झ. ढ. च तस्यापि विभाति रूपैर्जाता° । घ. ट. ठ. च तस्य सुभगा च रूपैर्जाता° । ५ ङ. छ. झ. ड. ढ. °थ कश्य° । ६ क. ख. च. झ. °पं परिवार्य तस्थुः । दे° । छ. °पं परिवार्य ते त । दे° ।

देवाश्च सर्वे हुतभुङ्मुखाश्च ब्रह्मा हरश्चापि स देवदेवः ।
गायन्ति दिव्यं मधुरं मनोहरं गन्धर्वराजादिसुगायनाश्च ॥ ७
सुदेवयुक्तैः परमार्थसंमितैः स्तवैः सुपुण्यैर्मुनयः स्तुवन्ति ।
उच्चैस्तरां भूपतिमेव देवता हरिर्बभाषे वचनं मनोहरम् ॥ ८
वरं यथेष्टं वरयस्व भूपते ददाम्यहं ते परितोषितो यतः ।
हरेस्तु वाक्यं स निशम्य राजा दृष्ट्वा मुरारिं वदमानमग्रे ॥ ९
नीलोत्पलाभं मुरघातिनं प्रभुं शङ्खाब्जचक्रासिगदाप्रधारिणम् ।
श्रिया समेतं परमेश्वरं तं रत्नोज्ज्वलं कङ्कणहारभूषितम् ॥ १०
[*रविप्रभं देवगणैः सुसेवितं महार्हहाराभरणैः सुभूषितम्] ।
सुदिव्यगन्धैर्वरलेपनैर्हरिं सुभक्तिभावैरवनीं गतो नृपः ॥ ११
दण्डप्रणामैः सततं ननाम जयेत्युवाचाथ महामुदं गतः ।
दासोऽस्मि भृत्योऽस्मि सुरेश ते सदा भक्तिं न जाने तव भावमुत्तमम् ॥ १२
जायान्वितं मामिह चाऽऽगतं हरे प्रपाहि वै त्वां शरणं प्रपन्नम् ।
धन्यास्तु ते माधव मानवा द्विजाः सदैव ये ध्यानमनोविलीनाः ॥ १३
समुच्चरन्तो भव केशवेति प्रयान्ति वैकुण्ठमितः सुनिर्मलाः ॥
तवैव पादाम्बुजमार्जनं पयः पुण्यं तथा ये शिरसा वहन्ति ॥
समस्ततीर्थोद्भवतोयसंप्लुतास्ते मानवा यान्ति हरेश्च धाम ॥ १४
नास्ति योगो न मे भक्तिर्नास्ति ज्ञानं न मे क्रिया। कस्य पुण्यस्य सङ्गेन वरं पापे प्रयच्छसि १५

हरिरुवाच—

वासुदेवाभिधानं यन्महापातकनाशनम् । भवता विज्वलात्पुण्याच्छ्रुतं राजन्विकल्मषम् ॥ १६
तेन त्वं मुक्तिभागी च संजातो नात्र संशयः। मम लोके प्रभुङ्क्ष्व त्वं दिव्यान्भोगान्मनोनुगान्

सुबाहुरुवाच—

यदि देव वरो देयो मह्यं दीनाय वै त्वया । विज्वलाय प्रयच्छ त्वं प्रथमं वरमुत्तमम् ॥ १८

हरिरुवाच—

विज्वलस्य पिता पुण्यः कुञ्जलो ज्ञानपण्डितः । वासुदेवमहास्तोत्रं नित्यं जपति भूपते ॥ १९
पुत्रैश्च प्रियया चैव समेतो मां प्रपत्स्यति । यश्चैवं जपति स्तोत्रं तस्य दास्ये महत्फलम् ॥ २०
एवमुक्ते शुभे वाक्ये राजा केशवमब्रवीत् । इदं स्तोत्रं महापुण्यं सफलं कुरु केशव ॥ २१

वासुदेव उवाच—

सत्ये युगे महाराज यदा स्तोष्यति मानवः । तदा मोक्षं प्रदास्यामि तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥ २२
त्रेतायां मासमात्रेण मासषट्केन द्वापरे । वर्षैकेण कलौ प्राप्ते ये जपन्ति च मानवाः ॥ २३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. हरिश्चापि । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °पि सुदिव्यदेव्यः । गा° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. गीतं । ४ क. ख. च. झ. सुवेगयु° । ५ ङ. गुहरूपिणं । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पापान्वितं । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °रन्माधव । ८ क. ख. ङ. च. छ. ड. ढ. °मार्गनिर्गतं पयः पुनीतं शि° । ९ ङ. भावो । ढ. पुण्यं । १० ङ. ढ. त्वं भक्तियुक्तोऽसि सं° । ११ ङ. छ. ढ. कृते । क. ख. च. झ. ङ. प्राप्ते काले । १२ ठ. ड. द्विमासेनैव ।

स्वर्गं यास्यन्ति राजेन्द्र वैष्णवं गतिदायकम् । त्रिकालमेककालं वा स्नातो जपति ब्राह्मणः॥२४
यं यं तु वाञ्छते कामं स स तस्य भविष्यति । क्षत्रियो जयमाप्नोति धनधान्यैरलंकृतः ॥ २५
वैश्यो भविष्यति श्रीमाञ्शूद्रः सुखमवाप्नुयात् । अथ यः श्रावयेत्स्तोत्रं पापान्मुक्तो भविष्यति ॥
श्रावको नरकं घोरं कदाचिन्नैव पश्यति । मम स्तोत्रप्रसादाच्च सर्वसिद्धो भविष्यति ॥ २७
भुञ्जानेषु च विप्रेषु श्राद्धकाले तु यः पठेत् । पितरो वैष्णवं लोकं तृप्ता यास्यन्ति भूपते ॥ २८
तर्पणान्ते जपं कुर्याद्ब्राह्मणो वाऽपि क्षत्रियः । पिबन्ति चामृतं तस्य पितरो हृष्टमानसाः ॥ २९
होमे च यज्ञमध्ये च भावाज्जपति मानवः । तत्र विघ्ना न जायन्ते सर्वसिद्धिर्भविष्यति ॥ ३०
विषमे दुर्गसंस्थाने सिंहव्याघ्रभयेषु च । चौराणां संकटे प्राप्ते तत्र स्तोत्रमुदीरयेत् ॥ ३१
तत्राभयं महाराज स्तोत्रपाठाद्भविष्यति । अशेषेष्वेव दुर्गेषु राजद्वारे गते नरे ॥ ३२
वासुदेवाभिधानस्य अयुतं जपते नरः । ब्रह्मचर्येण च स्नातः क्रोधलोभविवर्जितः ॥ ३३
द्विलक्षं बिल्वकैर्होमं घृतगुग्गुलसंयुतम् । वासुदेवं प्रपूज्यैव कुर्यात्प्रयतमानसः ॥ ३४
स्तोत्रं प्रति ततो देयो होमो ध्यानेन मानवैः । तेषां सुभृत्यवर्तित्वं पार्श्वं नैव त्यजाम्यहम् ॥३५
कलौ युगेऽपि संप्राप्ते स्तोत्रे दास्यं प्रयास्यति । वेदभङ्गप्रसङ्गेन यस्य कस्य न दीयते ॥ ३६
सर्वकामसमृद्धार्थः सर्वदैव भविष्यति । एवं हि सफलं स्तोत्रं मया भूप कृतं शृणु ॥ ३७
ब्रह्मणा निर्मितं स्तोत्रं जप्तं रुद्रेण वै पुरा । ब्रह्महत्याविनिर्मुक्त इन्द्रो मुक्तश्च किल्बिषात् ॥ ३८
देवाश्च ऋषयः सर्वे सिद्धविद्याधरोरगाः । जपित्वा स्तोत्रमेतत्तु सिद्धिमापुर्यथेप्सिताम् ॥ ३९
पुण्यो धन्यः स वै दाता पुत्रवान्हि भविष्यति । मम स्तोत्रं पठेद्यस्तु नात्र कार्या विचारणा॥४०
आगच्छ त्वं स्त्रिया सार्धं मम स्थानं नृपोत्तम । हस्तावलम्बनं दत्तं हरिणा तस्य भूपतेः ॥ ४१
नेदुर्दुन्दुभयस्तत्र गन्धर्वा ललितं जगुः । ननृतुश्चाप्सरःश्रेष्ठाः पुष्पवृष्टिं प्रचक्रिरे ॥ ४२
देवाश्च ऋषयः सर्वे वेदस्तोत्रैः स्तुवन्ति ते । ततो दयितया सार्धं जगाम नृपतिर्हरिम् ॥ ४३
तं स्तूयमानं सुरसिद्धसंघैः स विज्वलः पश्यति हृष्टमानसः ॥
समागतस्तिष्ठति यत्र वै पिता माता च वेगेन महाप्रभावः ॥ ४४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८००१

अथ शततमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

नर्मदायास्तटे रम्ये वटे तिष्ठति वै पिता । विज्वलोऽपि समायातः पितरं प्रणिपत्य सः ॥ १
वासुदेवाभिधानस्य स्तोत्रस्यापि महामतिः । समाचष्टे स धर्मात्मा महिमानं पितुः पुरः ॥ २
यथा विष्णुः समागत्य ददौ तस्मै वरं शुभम् । तत्सर्वं कथयामास सुप्रसन्नेन चेतसा ॥ ३
कुञ्जलोऽपि च वृत्तान्तं समाकर्ण्य च भूपतेः । हर्षेण महताऽऽविष्टः पुत्रमालिङ्ग्य विज्वलम् ॥४
आह पुण्यं कृतं वत्स त्वया राज्ञि महात्मनि । उपकारं महत्पुण्यं वासुदेवस्य कीर्तनात् ॥ ५

---

१ ड. अन्त्यजः शृणुयात्स्तो° । २ ड. वैरिणां । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. °तः । तिलतण्डुलकैर्होमं दशांशमाज्यमिश्रितम् । ठ. ढ. °तः । तिलतण्डुलकैर्होमं गुडगुग्गुलसंयुतम् । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. श्लोकं ।

अथैवं स प्रशस्यापि आशीर्भिरभिनन्द्य च । स्थितस्तस्मिन्वटे रम्ये च्यवनस्योप पश्यतः ॥ ६
एतत्ते सर्वमाख्यातं तेषां वृत्तं महात्मनाम् । वैष्णवानां महाराज अन्यत्किं ते वदाम्यहम् ॥ ७

वेन उवाच—

अमृतं ज्ञानपात्रेण पानार्थं मम चार्पितम् । [*तस्मात्कस्य न च श्रद्धा पातुं मर्त्यस्य भूतले] ॥
उत्तमं वैष्णवं ज्ञानं[३] पानानामिह सर्वदा ॥ ८
त्वयैवं कथ्यमानस्य पाने तृप्तिर्न जायते । श्रोतुं हि देवदेवेश मम श्रद्धा विवर्धते ॥ ९
कथयस्व प्रसादेन कुञ्जलस्यापि चेष्टितम् । महात्मना किमुक्तं तु चतुर्थतनयं प्रति ॥
तन्मे सुविस्तरादेवं कथयस्व महामते ॥ १०

विष्णुरुवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि चरितं कुञ्जलस्य च । बहुश्रेयःसमायुक्तं चरितं च्यवनस्य च ॥ ११
इदं पुण्यं नरश्रेष्ठ ह्याख्यानं पापनाशनम् । यः शृणोति नरो भक्त्या गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—७३२२

अथैकाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

देवदेवो हृषीकेशस्त्वङ्गपुत्रं नृपोत्तमम् । समाचष्टे समाश्रेयमाख्यानं पापनाशनम् ॥ १
श्रूयतामभिधास्यामि चरित्रं श्रेयदायकम् । द्विजस्यापि च वृत्तान्तं कुञ्जलस्य महात्मनः ॥ २

विष्णुरुवाच—

कुञ्जलश्चापि धर्मात्मा चतुर्थं पुत्रमेव च । समाहूय मुदा युक्त उवाचैनं कपिञ्जलम् ॥ ३
किं तु पुत्र त्वया दृष्टं श्रुतं वाऽपूर्वकं च यत् । भोजनार्थं प्रयासि त्वमितः कुत्र सुतोत्तमः ॥
तदाचक्ष्व महाभाग यद्धि दृष्टं सुपुण्यदम् ॥ ४

कपिञ्जल उवाच—

यच्च तात मया दृष्टमपूर्वं तद्वदाम्यहम् । [†यच्च दृष्टं श्रुतं केन कस्माच्चैव श्रुतं मया
तदिहैव प्रवक्ष्यामि श्रूयतामधुना पितः ॥] ५
शृण्वन्तु भ्रातरः सर्वे मातस्त्वं शृणु सांप्रतम् । कैलासः[५] पर्वतश्रेष्ठो धवलश्चन्द्रसंनिभः ॥ ६
नानाधातुसमाकीर्णो नानावृक्षोपशोभितः । गङ्गाजलैः शुभैः पुण्यैः क्षालितः सर्वतोऽपि च ॥ ७
नदीनां तु सहस्राणि ख्यातानि[६] विविधानि च । यस्मात्तात प्रसूतानि जलानि शुभदानि[७] च ॥ ८

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. च । पुत्रं देवसमोपेतं स्तुत्वा चैव पुनः पुनः । ए° । २ क. ख. च. °नार्थममृतं शृणु । त° । घ. ट. ठ. °नार्थमानीतं दिवः । त° । ३ क. ख. घ. च. छ. झ. ट. ढ. ड. °नं वैष्णवैश्चरितं पुनः । त्व° । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °व कृपया कथयस्व मे । वि° । ५ घ. ट. ठ. ड. लोकाख्यः । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. दिव्यानि । ७ क. ख. च. छ. झ. विमलानि । घ. ङ. ट. ठ. ड. ढ. विविधानि ।

तडागानि सहस्राणि सोदकानि महान्ति च । महागिरौ सरस्यश्च हंससारससेविताः ॥ ९
तस्मिञ्शिखरिणां श्रेष्ठे पुण्यदाः पापनाशिकाः । विविधानि प्रशस्तानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १०
नानावृक्षोपयुक्तानि हरितानि समन्ततः । किंनराणां गणैश्चैव अप्सरोभिः समाकुलः ॥ ११
गन्धर्वैश्चारणैः सिद्धैर्देववृन्दैः सुशोभितः । दिव्यवृक्षवनोपेतो गङ्गापातैः समाकुलः ॥ १२
[*दिव्यगन्धैः सुगन्धैश्च नानारत्नसमन्वितः] । स्फाटिकाभिः शिलाभिश्च सर्वतः समलंकृतः १३
सूर्यतेजोमयो राजंस्तेजोभिश्च समाकुलः । चन्दनैश्चारुगन्धैश्च बकुलैर्नीलपुष्पकैः ॥ १४
नानापुष्पमयैर्वृक्षैः सर्वत्र समलंकृतः । पक्षिणां सुनिनादैश्च दिव्यानां मधुरायते ॥ १५
षट्पदानां निनादैश्च वृक्षैर्वै मधुरायते । कोकिलानां तु गीर्भिश्च ध्वनितः सकलो गिरिः ॥
गणैः कोटिभिराकीर्णं तत्राऽऽस्ते शिवमन्दिरम् ॥ १६
स्वर्गाभिरमणं पुण्यं पुण्यदं सुशिलोच्चयम् । दिग्गजानां सुघोषैश्च शब्दितं च समन्ततः ॥ १७
नानामृगैः समाकीर्णं शाखामृगसमाकुलम् । मयूरकेकाघोषैश्च गुहासु च विनादितम् ॥ १८
कन्दरैर्लेपनैः कूटैः सानुभिश्च विराजितम् । नानाप्रस्रवणोपेतमौषधीभिर्विराजितम् ॥ १९
दिव्यं दिव्यगुणोपेतं पुण्यधामसमाकुलम् । सेवितं पुण्यलोकैश्च पुण्यराशिं महागिरिम् ॥ २०
पुलिन्दभिल्लकोलैश्च सेवितं पर्वतोत्तमम् । विकटैः शिखरैः कूटैरद्रिराजः प्रशोभते ॥ २१
अन्यैर्नानाविधैः पुष्पैः कौतुकैर्मङ्गलैः शुभैः । गङ्गोदकप्रपातैश्च महाशब्दं प्रशुश्रुवे ॥ २२
[+शंकरस्य गृहं तात कैलासं गतवानहम् । तत्राऽऽश्चर्यं मया दृष्टं यन्न दृष्टं कदा श्रुतम्] ॥ २३
श्रूयतामभिधास्यामि तात सर्वं मयोदितम् । शिखराद्गिरिराजस्य मेरोः पुण्यान्महोदयात् ॥ २४
हिमक्षीरसवर्णस्तु प्रवाहः पतते भुवि । गङ्गायाश्च महाभाग रंहसा भोगवर्जितः ॥ २५
कैलासस्य शिरः प्राप्य तत्र विस्तरतां गतः । दशयोजनविस्तीर्णस्तत्र गङ्गाह्रदो महान् ॥
महातोयेन पुण्येन विमलेन विराजते ॥ २६
सर्वतोभद्रतां प्राप्तो महाहंसैः प्रशोभते । [*नामोच्चारेण दिव्येन पुण्येन मधुरेण च ॥ २७
हंसास्तत्र प्रकूजन्ति तेन स्रोतो विराजते] । तस्यैवाग्रे शिलायां हि कन्या चैका महामते ॥ २८
आसीना मुक्तकेशा तु रूपद्रविणशालिनी । दिव्यरूपसुसंपन्ना[11][12] सर्वलक्षणसंयुता ॥ २९
दिव्यालंकारसंभूषा सा च तत्र विराजते । न जाने गिरिराजस्य तनया वा महोदधेः ॥ ३०
नो वाऽस्ति ब्रह्मणः पत्नी नो वा स्वाहा भविष्यति । इन्द्राणी वा महाभागा रोहिणी वा भविष्यति ॥
[13]ईदृशी न यमस्यापि युवती परिदृश्यते । अन्यासां च सुदिव्यानां नारीणां तात सर्वथा ॥ ३२
यादृशं शीलसद्भावं गुणरूपं तु दृश्यते । अप्सरसां कदा नास्ति तादृशं रूपलक्षणम् ॥ ३३
यादृशं तु मया दृष्टं तदङ्गे विश्वमोहनम् । शिलापदे समासीना दुःखेनापि समाकुला ॥ ३४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ङ. छ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. सपद्मानि । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ढ. ड. महागिरौ । ३ घ. ट. ठ. ड. °काः । वनानि विविधान्येव पु° । ४ घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °नि शुभानि च । किं° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. दिव्यभागैः । ड. दिव्यभोगैः । ६ क. ख. ङ. च. ड. ढ. सवनो । ७ ङ. ड. ढ. °म् । अंशुभिर्धवलं पुण्यं पुण्यराशिशि° । ८ ङ. छ. ढ. °म् । सिंहैश्च गर्जमानैश्च शरभैः कुञ्जरैस्ततः । ९ ट. ड. प्रव्रजन्ति । १० ङ. छ. झ. ड. तस्यतीरे शि° । ११ घ. ट. ड. °न्ना सुवर्णा सर्वलक्षणा । दि° । १२ छ. ड. सगुणा सर्वलक्षणा । दि° । ङ. ढ. सगुणा दिव्यलक्षणा । दि° । १३ क. ख. च. °शी रूपसंपत्तिर्युवतीनां न दृ° ।

रुदते सुस्वरैर्बाला अनेकैः स्वजनैर्विना । अश्रूणि पतमानानि मुक्ताभानि बहूनि च ॥ ३५
निर्मलानि पतन्त्यत्र स्रोतस्येव महामते । बिन्दवो मौक्तिकाभास्ते पतिता हि महोदके ॥ ३६
तेभ्यो भवन्ति पद्मानि हृद्यानि सुरभीणि च । पद्मानि जज्ञिरे तेभ्यो नेत्राश्रुभ्यो महामते ॥ ३७
गङ्गाम्भसि तरन्त्येव असंख्यातानि तानि तु [*पतितानि सुहृद्यानि रंहसा यान्ति तानि तु] ॥
गङ्गाप्रवाहमध्ये तु हंसवृन्दैः समं पितः । [+भागीरथ्याः प्रवाहस्तु तस्माच्चैव विनिर्गतः ॥ ३९
कैलासशिखरं प्राप्य रत्नाख्यं चारुकन्दरम् । वर्तते तोयपूर्णस्तु योजनद्वयविस्तृतः ॥ ४०
हंसवृन्दसमाकीर्णो जलपक्षिसमाकुलः । नानावर्णविशेषाणि सन्ति पद्मानि तत्र च ॥ ४१
प्रवाहे निर्मले तात मुनिवृन्दनिषेविते ।] अश्रुभ्यो यानि जातानि [१]प्रभाते कमलानि च ॥ ४२
गङ्गोदकप्लुतान्येव सौरभ्याणि महान्ति च । प्रभवन्ति प्रवाहे तु निर्मले जलपूरिते ॥
[*जलमध्ये सुहंसैश्च जलपक्षिनिनादिते] ॥ ४३

सूत उवाच—

[२]रत्नाढ्ये तु गिरौ तस्मि[३]न्रत्नेश्वरमहेश्वरः । देवदैत्यैः सुपूज्योऽपि तिष्ठत्येव तु सर्वदा ॥ ४४
तत्र दृष्टो मया तात कश्चित्पुण्यमयो मुनिः । जटाभारसमाक्रान्तो [४]निर्वासा दण्डधारकः ॥ ४५
निराधारो निराहारस्तपसाऽतीव दुर्बलः । कृशाङ्गोऽप्यस्थिसंघातस्त्वङ्मात्रेणैव चेष्टितः ॥ ४६
भस्मनाऽऽकुलितान्येव तस्याङ्गानि महात्मनः । शुष्कपत्राणि भक्षेत शीर्णानि पतितानि च ॥ ४७
[+शिवभक्तः समासीनो दुःखाधारो महातपाः । अश्रुभ्यो यानि जातानि पद्मानि सुहृद्यानि च] ४८
गङ्गातोयात्समानीय देवदेवं प्रपूजयेत् । रत्नेश्वरं महाभागो नृत्यगीतविशारदः ॥ ४९
गायते नृत्यते तस्य द्वारस्थस्त्रिपुरद्विषः । तत्राऽऽगत्य स धर्मात्मा रोदते सुस्वरैरपि ॥ ५०
एवं दृष्टं मया तात अपूर्वं वदतां वर । कथयस्व प्रसादान्मे यदि त्वं वेत्सि कारणम् ॥ ५१
सा का नारी महाभाग कस्मात्तत्र प्ररोदिति । कस्मात्सदैव पुरुषो देवमर्चेन्महेश्वरम् ॥ ५२
तन्मे त्वं विस्तराद्ब्रूहि सर्वसंदेहकारणम् । एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुञ्जलोऽपि सुतेन हि ॥ ५३
कपिञ्जलेन प्रोवाच विस्तराच्छृण्वतो मुने ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८०६६

अथ द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

सर्वं वत्स प्रवक्ष्यामि यत्त्वयोक्तं ममाधुना । भवयोर्वेदनं [५]यत्तु यस्माज्जातं द्विजोत्तम ॥ १
एकदा तु महादेवी पार्वती [६]पर्वतोत्तमे । क्रीडमाना महात्मानमीश्वरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क ख. घ. ङ.च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ अ. प्रवाहे । २ क. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ड. ढ. रत्नाख्ये । ३ छ. °स्मिन्वसते च म° । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. निराशो । ५ अ. °योस्तेजसा सा तु य° । ६ अ. °ज्जाता द्वि° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. प्रमदोत्तमा ।

ममोरसि महादेव महदेतत्सुदोहदम् । दर्शयस्व ममाग्रे त्वं काननं काननोत्तमम् ॥ ३

महादेव उवाच—

एवमस्तु महादेवि नन्दनं देवसंकुलम् । दर्शयिष्यामि ते पुण्यं द्विजसिद्धनिषेवितम् ॥ ४
एवमाभाष्य तां देवीं तया सह गणैस्ततः । जग्मतुर्वत्स तौ देवौ नन्दनं नवमेव तु ॥ ५
सर्वाङ्गसुन्दरं पुष्पमाल्याद्याभरणैर्युतम्[1] । घण्टामालाभिसंयुक्तं किङ्किणीजालमालिनम्[2] ॥ ६
वसनैः पद्मपुष्पैस्तु मुक्तामाल्यसुशोभितम् । हंसचन्द्रप्रतीकाशं वृषभं चारुलक्षणम् ॥ ७
समारूढो महादेवो गणकोटिसमावृतः । नन्दिभृङ्गिमहाकालस्कन्दचण्डमनोहराः ॥ ८
वीरभद्रो गणेशश्च पुष्पदन्तो जनेश्वरः । सुबलोऽतिबलो नाम मेघनादो घटावहः ॥ ९
घण्टाकर्णश्च कालिन्दः पुलिन्दो वीरबाहुकः । केशारिः किंकरो नाम चन्द्रहासः प्रजापतिः॥ १०
एते चान्ये च बहवः सनकाद्यास्तपोधनाः । गणैश्च कोटिसंख्यातैः स शिवः परिवारितः ॥ ११
नन्दनं वनमेवापि सेवितं देवकिंनरैः । प्रविवेश महादेवो गणैर्देव्या च सेवितः ॥ १२
दर्शयामास देवेशो गिरिजायै सुशोभितम् । नानापादपसंछन्नं फलपुष्पसमाकुलम् ॥ १३
[*दिव्यरम्भासमाकीर्णं पुष्पवद्भिश्च चम्पकैः । मल्लिकाभिः सुपुष्पाभिर्मालतीजालसंकुलम्]१४
नित्यपुष्पितशाखाभिः पादपैः शोभितं वनम् । राजमानं महावृक्षैश्चन्दनैश्चारुगन्धिभिः ॥ १५
देवदारुवनैर्जुष्टं लवङ्गैश्च समाकुलम् । [+सरलैर्नारिकेलैश्च तद्वत्पूगीफलद्रुमैः ॥ १६
खर्जूरपनसैर्दिव्यैः फलभारावनामितैः । परिमलोद्गारसंयुक्तैर्गुरुवृक्षसमाकुलम् ॥]
अग्नितेजःसमाभासैः सप्तपर्णैः सुपुष्पितैः ॥ १७
राजवृक्षैः कदम्बैश्च पुष्पशोभासमन्वितम् । जम्बुनिम्बमहावृक्षैर्मातुलिङ्गसमाकुलम् ॥ १८
नारङ्गैः सिन्दुवारैश्च पिप्पलैः शालतिन्दुकैः ।[+उदुम्बरैः कपित्थैश्च जम्बुपादपशोभितम् ॥ १९
लकुचैः पुष्पसौगन्धैः स्फुटनारैः समाकुलम्] । चूतैश्च फलराजाद्यैर्नीलैश्चैव घनोपमैः ॥ २०
शोभितं नन्दनं पुण्यं शिवेन परिदर्शितम् । शोभितं च द्रुमैश्चान्यैः सर्वैर्नीलवनोपमैः ॥ २१
सर्वकामफलोपेतैः कल्याणफलदायकैः । कल्पद्रुमैर्महापुण्यैः शोभितं नन्दनं वनम् ॥ २२
नानापक्षिनिनादैश्च संकुलं मधुरस्वनैः । कोकिलानां रुतैः पुण्यैरुद्घुष्टं मधुकारिभिः ॥ २३
मकरन्दविलीनाभिर्भ्रमरीभिर्विराजितम् । नानावृक्षैः समाकीर्णं नानामृगगणाकुलम् ॥ २४
वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैः सुगन्धैः पतितैर्भुवि । सा च भू राजते पुत्र पूजितेव सुगन्धिभिः ॥ २५
तत्र वाप्यो महापुण्याः पद्मसौगन्धनिर्मलाः । तोयैस्ताः क्षुभिताः पुत्र हंसकारण्डवोषिताः॥ २६
तडागैः सागरप्रख्यैस्तोयसौगन्ध्यपूजितैः । नन्दनं भाति सर्वत्र गणैरप्सरसां महत् ॥ २७
विमानैः कलशैः शुभ्रैर्हेमदण्डैः सुशोभनैः । नन्दनं वनराजस्तु प्रासादैश्च सुशोभितः ॥ २८
यत्र तत्र प्रभात्येव किंनराणां महागणैः । [*गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सुरूपाभिर्द्विजोत्तम ॥] २९

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. घ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. छ. झ. ड. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ पुस्तकस्थः ।

१ म. महोदय म° । २ ड. °म् । वेणुमा । ३ छ. झ. °म् । भ्रमरैः पुष्पवल्लीश्च मु° । ४ ड. घटेश्वरः । ५ घ. ठ. ड. पाटलानां वनोत्तमम् । ६ ङ. ढ. बकुलैः । ७ ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °नागैः स° । ८ क. ख. ङ. च °म् । नीलैः शालवनै-र्दिव्यैस्तालानां तु वनैस्ततः । छ. झ. ढ. °म् । तमालैस्तु विशालैस्तैः शोभितं तपनोपमैः । ९ ङ. छ. झ. ढ. कल्पनाङ्कु-पदा° । १० क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ.ड. ढ° ण्यैर्मधुरैर्मधु° । ११ ड नद्यो । १२ क.ख.ङ.च.छ.झ.ढ. सुधान्वितैः ।

देवतानां विनोदैश्च मुनिवृन्दैः सुयोगिभिः। सर्वत्र शोभते पुण्यं स्थानं तु नन्दनस्य च ॥ ३०
एवं समालोक्य महानुभावो भवश्च देव्या सहितो महात्मा ॥
श्रीनन्दनं पुण्यवतां निवासं सुखाकरं शान्तिगुणोपपन्नम् ॥ ३१
आदित्यतेजःसमतेजसां गणैः प्रभाति वै रश्मिभिर्जातरूपैः।
पुष्पैः फलैः कामगुणोपपन्नैः कल्पद्रुमो नन्दनकाननेऽपि ॥ ३२
एवंविधं पादपराजमेव समीक्ष्य देवी च शिवं बभाषे।
अस्याभिधानं कथयस्व नाथ सर्वस्य पुण्यस्य नगस्य पुण्यम् ॥ ३३

शिव उवाच—

अस्य प्रतिष्ठा महती शुभाख्या देवेषु मुख्यो मधुसूदनश्च।
नदीषु मुख्या सुरनिम्नगाऽपि विसृष्टिकर्ता च यथैव धाता ॥ ३४
सुखावहानां तु यथैव चन्द्रो भूतेषु मुख्या च यथैव पृथ्वी।
नगेन्द्रराजो हि यथा नगानां जलाशयेष्वेव यथा समुद्रः ॥ ३५
महौषधीनामिव देवि चान्नं महीधराणां हिमवान्यथैव।
विद्यासु मध्ये च यथाऽऽत्मविद्या लोकेषु सर्वेषु यथा नरेन्द्रः ॥ ३६
तथैव मुख्यस्तरुराज एष सर्वातिथिः सर्वपतेः श्रियोपमः।

पार्वत्युवाच—

गुणांश्च शंभो मम कीर्तयस्व वृक्षाधिपस्यापि शुभान्सुपुण्यान् ॥ ३७
आकर्ण्य देवो वचनं बभाषे देव्यास्तु सर्वं सुतरोर्हितस्य।
यं यं तु कल्पयन्ति सुपुण्ययुक्ता देवोपमा देववराश्च देवि ॥ ३८
तं तं हि वृक्षः प्रददाति तेभ्यः फलाद्रसानां स च वृक्ष एकः।
तस्माच्च सर्वे प्रभवन्ति पुण्या दुष्प्राप्यमत्रैव तपोधिकास्ते ॥ ३९
जीवाधिकं रत्नमयं सुदिव्यं देवास्तु भुञ्जन्ति महाप्रधानाः।
शुश्राव देवी वचनं शिवस्य आश्चर्यभूतं मनसा विचिन्त्य ॥ ४०
तस्यानुमत्या परिकल्पितं च स्त्रीभावरूपं सुगुणं सुरूपम्।
सर्वाङ्गरूपं सुगुणं सुरूपं तस्मात्तदा सा गिरिजा प्रलेभे ॥ ४१
विश्वस्य मोहाय यथोपविष्टा सहायरूपा मकरध्वजस्य।
क्रीडानिधानं सुखसिद्धिरूपं सर्वाभिपन्ना कमलायताक्षी ॥ ४२
पद्मानना पद्मकरा सुपद्मा चामीकरस्यापि यथा सुमूर्तिः।
प्रभासु तद्वद्विमला सुतेजा लीलासुतेजाश्च सुकुञ्चितास्ते ॥ ४३
प्रलम्बकेशाः परिसूक्ष्मबद्धाः पुष्पैः सुगन्धैः परिलेपिताश्च।
प्रबद्धकुन्ता दृढकेशबन्धैर्विभाति सा रूपवरेण बाला ॥ ४४
सीमन्तमार्गे च मुक्ताफलानां माला विभात्येव यथा तरूणाम्।
सीमन्तमूले तिलकं सुदेव्या यथोदितो दैत्यगुरुः सुतेजाः ॥ ४५

१ क. ख. च. ङ. °पदिष्टा। १ म. यथा श्रीः। प°।

भाले सुपद्मे मृगनाभिपद्मसमुत्थतेजःप्रकरैर्विभाति ॥
सीमन्तमूले तिलकस्य तेजः प्रकाशयेद्रूपश्रियं सुलोके ॥ ४६
केशेषु मुक्ताफलके च भाले तस्याः सुशोभां विकरोति नित्यम् ।
यथा तु चन्द्रः परितो विभाति सुरम्यचेष्टेव विभाति तद्वत् ॥ ४७
संपूर्णचन्द्रोऽपि यथा विभाति ज्योत्स्नानिपातेन हिमांशुतेजः ।
तस्यास्तु वक्त्रं परिभाति तद्वच्छोभाकरं विश्वविशारदं च ॥ ४८
हिमांशुरेवापि कलङ्कयुक्तः संक्षीयते नित्यकलाविहीनः ।
संपूर्णमस्त्येव सदैव हृष्टं तस्यास्तु वक्त्रं परिनिष्कलङ्कम् ॥ ४९
गन्धं विकाशं कमले स्वकीयं ततः समालोक्य सुखं न लेभे ।
पद्मानना सर्वगुणोपपन्ना मदीयभावैः परिनिर्मितेयम् ॥ ५०
गन्धं स्वकीयं तु विपश्य पद्मं तस्या मुखाद्वाति जगत्समीरः ।
लज्जाभियुक्तं सहसा बभूव जलं समाश्रित्य सदैव तिष्ठति ॥ ५१
*कतिमातिनियतबुद्ध्या सुधियो वदन्ति समदननृपतेः कोशं समुद्रकलाभिः ।
सुवरदशनरत्नैर्हास्यलीलाभियुक्ता अरुणअधरबिम्बं शोभमानस्तु आस्यः ॥ ५२
शुद्धा सुनासिका तस्याः सुकर्णौ रत्नभूषितौ । हेमकान्तिसमोपेतौ कपोलौ दीप्तिसंयुतौ ॥ ५३
रेखात्रयं प्रशोभेत ग्रीवायां परिसंस्थितम् । सौभाग्यसंपच्छृङ्गारैस्तिस्रो रेखा इहैव हि ॥ ५४
सुस्तनौ कठिनौ पीनौ वर्तुलौ बिल्वसंनिभौ । तस्याः कन्दर्पकलशावभिषेकाय कल्पितौ ॥
अंसावतीव शोभेते सुसमौ मानसान्वितौ ॥ ५५
सुभुजौ वर्तुलौ स्निग्धौ सुवर्णौ लक्षणान्वितौ । सुसमौ करपद्मौ तौ पद्मवर्णौ सुशीतलौ ॥ ५६
दिव्यलक्षणसंपन्नौ पद्मस्वस्तिकसंयुतौ । सरलाः पद्मसंयुक्ता अङ्गुल्यो नखसंयुताः ॥ ५७
नखानि मणिभासीनि जलबिन्दुनिभानि च । पद्मगर्भप्रतिच्छन्नो वर्णस्तदङ्गसंभवः ॥ ५८
पद्मगन्धा च सर्वाङ्गे पद्मेव भाति भामिनी । सर्वलक्षणसंपन्ना नगकन्या सुशोभिता ॥ ५९
रक्तोत्पलनिभौ पादौ सुशक्तौ चातिशोभनौ । रत्नज्योतिःसमाकारा नखाः पादाग्रसंभवाः ६०
यथोद्दिष्टं च शास्त्रेषु तथा चाङ्गे प्रदृश्यते । सर्वाभरणशोभाङ्गी हारकङ्कणनूपुरा ॥ ६१
मेखलाकटिसूत्रेण काञ्चीनादेन राजते । नीलेन पट्टवस्त्रेण परां शोभां गता तु सा ॥ ६२
कञ्चुकेनापि दिव्येन सुरक्तेन गुणान्विता । पार्वतीकल्पिताद्भावाद्गुणं प्राप्ता महोदयम् ॥ ६३
कल्पद्रुमान्मुदं लेभे शंकरं वाक्यमब्रवीत् । यथोक्तं तु त्वया देव तथा दृष्टं वनं मया ॥
यादृशं कथ्यते भावैस्तादृशं परिदृश्यते । ६४

सूत उवाच—

अथ सा चारुसर्वाङ्गी तयोः पार्श्वे समेत्य वै । पादाम्बुजं ननामाथ सा भक्त्या उभयोर्मुदा ॥ ६५
उवाच वचनं स्निग्धं हृद्यं हारि च सा तदा । कस्माद्दृष्टा त्वया मातः कथयस्वात्र कारणम् ॥ ६६

देव्युवाच—

वृक्षस्य कौतुकाद्भावान्मया वै प्रत्ययः कृतः । सद्यः प्राप्तं फलं भद्रे भवतीरूपसंपदा ॥ ६७

* सर्वपुस्तकेषु च्छन्दोभङ्गोऽर्थासंगतिश्च ।

१ क. ख. च. श्लक्ष्णौ । २ क. ख. ङ. छ. झ. सुश्लक्ष्णौ ।

अशोकसुन्दरीनाम्ना लोके ख्यातिं प्रयास्यसि । सर्वसौभाग्यसंपन्ना मम पुत्री न संशयः ॥ ६८
सोमवंशे तु विख्यातो यथा देवः पुरंदरः । नहुषो नाम राजेन्द्रस्तव नाथो भविष्यति ॥ ६९
एवं दत्त्वा वरं तस्यै जगाम गिरिजा गिरिम् । कैलासं शंकरेणापि मुदा सा परयाऽन्विता ॥७०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८१३६

अथ त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

अशोकसुन्दरी जाता सर्वयोषिद्वरा तदा । रेमे तु नन्दने पुण्ये सर्वकामगुणान्विते ॥ १
सुरूपाभिः सुकन्याभिर्देवानां चारुहासिनि । सर्वान्भोगान्प्रभुञ्जाना गीतनृत्यविचक्षणा ॥ २
विप्रचित्तिसुतो हुण्डो रौद्रस्तीव्रश्च सर्वदा । स्वेच्छाचारो महाकामी नन्दनं प्रविवेश ह ॥ ३
अशोकसुन्दरीं दृष्ट्वा सर्वालंकारशोभिताम् । तस्यास्तु दर्शनाद्दैत्यो विद्धः कामस्य मार्गणैः ॥ ४
तामुवाच महाकायः का त्वं कस्यासि सुन्दरि । कस्मात्त्वं कारणाच्चात्र ह्यागताऽसि वनोत्तमम् ॥ ५

अशोकसुन्दर्युवाच—

शिवस्यापि सुपुण्यस्य सुताऽहं शृणु सांप्रतम् । स्वसाऽहं कार्तिकेयस्य जननी गिरिजा मम ॥ ६
बालभावेन संप्राप्ता लीलया नन्दनं वनम् । भवान्को हि किमर्थं तु मामेवं परिपृच्छसि ॥ ७

हुण्ड उवाच—

विप्रचित्तेः सुतश्चाहं गुणलक्षणसंयुतः । हुण्डेति नाम्ना विख्यातो बलवीर्यसमन्वितः ॥
दैत्यानामप्यहं श्रेष्ठो मत्समो नास्ति राक्षसः ॥ ८
देवेषु मर्त्यलोकेषु तपसा यशसा कुलैः । अन्येषु नागलोकेषु धनभाग्यैर्वरानने ॥ ९
दर्शनात्ते विशालाक्षि हतः कन्दर्पमार्गणैः । शरणं तेऽप्यहं प्राप्तः प्रसादसुमुखी भव ॥
भवस्व वल्लभा भार्या मम प्राणसमा प्रिया ॥ १०

अशोकसुन्दर्युवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि सर्वसंबन्धकारणम् । भवितव्या सुजातस्य लोके स्त्री पुरुषस्य हि ।
भवितव्यस्तथा भर्ता स्त्रिया यः सदृशो गुणैः ॥ ११
संसारे लोकमार्गोऽयं शृणु हुण्ड यथाविधि । अस्त्येव कारणं चात्र यथा ते न भवाम्यहम् ॥१२
सुभार्या दैत्यराजेन्द्र शृणुष्व यतमानसः । तरुराजादहं जाता यदा काले महामते ॥ १३
शंभोर्भावं सुसंगृह्य पार्वत्या कल्पिताऽस्म्यहम् । देवस्यानुमतो देव्या सृष्टो भर्ता ममैव हि ॥ १४
सोमवंशे महाप्राज्ञः स धर्मात्मा भविष्यति । जिष्णुर्जिष्णुसमो वीर्ये तेजसा पावकोपमः ॥ १५
सर्वज्ञः सत्यसंधश्च त्यागे वैश्रवणोपमः । यज्वा दानपतिः सोऽपि रूपेण मन्मथोपमः ॥ १६
नहुषो नाम धर्मात्मा गुणशीलमहानिधिः । देव्या देवेन मे दत्तः ख्यातो भर्ता भविष्यति ॥१७

---

१ घ. ट. ठ. ड. वीक्षकः । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. ढ. °ष्णुर्विष्णु° । ३ क. ख. ञ. छ. °मः । धर्मज्ञः सत्यवाग्धीरस्त्यागे । ढ. झ. ढ. °मः । धर्मज्ञः सत्यवान्धीरस्त्यागे ।

यस्मात्सर्वगुणोपेतं पुत्रमाप्स्यामि सुन्दरम् । इन्द्रोपेन्द्रसमं लोके ययातिं जनवल्लभम् ॥ १८
लप्स्याम्यहं हितं वीरं यस्माच्छम्भोः प्रसादतः । [*अहं पतिव्रता वीर परभार्या विशेषतः।]१९
अतस्त्वं सर्वदा हुण्ड त्यज भ्रान्तिमितो व्रज। प्रहस्यैवं वचो ब्रूते सोऽशोकसुन्दरीं प्रति २०

हुण्ड उवाच—

नैव युक्तं त्वया प्रोक्तं देव्या देवेन चैव हि । नहुषो नाम धर्मात्मा सोमवंशे भविष्यति ॥ २१
भवती वयसा ज्येष्ठा स कनिष्ठो न युज्यते+। कनिष्ठा स्त्री प्रशस्ता स्यात्पुरुषो न प्रशस्यते ॥ २२
कदा स पुरुषो भद्रे तव भर्ता भविष्यति । तारुण्यं यौवनं यावन्नाशमेव प्रयास्यति ॥ २३
यौवनस्य बलेनापि रूपवत्यः सदा स्त्रियः । पुरुषाणां वल्लभत्वं प्रयान्ति वरवर्णिनि ॥ २४
तारुण्यं हि महामूल्यं युवतीनां वरानने । तस्याऽऽधारेण भुञ्जन्ति भोगान्कामान्मनोनुगान् ॥ २५
कदा सोऽभ्येष्यते भद्र आयुपुत्रः शृणुष्व मे । यौवनं वर्ततेऽद्यैव वृथा चैव भविष्यति ॥ २६
गर्भत्वं च शिशुत्वं च कौमारं च निशामय । कदा स यौवनोपेतस्तव योग्यो भविष्यति ॥ २७
यौवनस्य प्रलोभेन पिबस्व मधुमाधवीम् । मया सह विशालाक्षि रमस्व त्वं सुखेन वै ॥ २८
हुण्डस्य वचनं श्रुत्वा शिवस्य तनया पुनः । उवाच दानवेन्द्रं सा साधो तन्न भविष्यति ॥ २९
अष्टाविंशतिके प्राप्ते द्वापराख्ये युगे तदा । शेषावतारो धर्मात्मा वसुदेवसुतो बलः ॥ ३०
रैवतस्य सुतां भार्यां दिव्यां चैव करिष्यति। साऽपि जाता महाभागा कृताख्ये हि युगोत्तमे ॥ ३१
युगत्रयप्रमाणेन सा हि ज्येष्ठा बलादपि । बलस्यापि प्रिया जाता रेवती प्राणसंमिता ॥ ३२
भविष्यद्द्वापरे प्राप्त इह सा तु भविष्यति । मायावती पुरा जाता गन्धर्वतनया वरा ॥ ३३
अपहृत्य निहत्यैव शंबरो दानवोत्तमः । तस्या भर्ता समाख्यातो माधवस्य सुतो बली ॥ ३४
प्रद्युम्नो नाम वीरेशो यादवेन्द्रस्य नन्दनः । तस्मिन्युगे भविष्ये च भाव्यं पृष्टं पुरातनैः ॥ ३५
व्यासादिभिर्महाभागैर्ज्ञानवद्भिर्महात्मभिः । एवं हि दृश्यते दैत्य वाक्यं देव्या तदोदितम् ॥ ३६
मां प्रत्युक्तं यथा धात्र्या पुत्र्या हिमवतस्तदा । त्वं तु लोभेन कामेन लुब्धो वदसि दुष्कृतम् ॥
किल्बिषेण समायुक्तं वेदशास्त्रविवर्जितम् । यद्यस्य दृष्टमेवास्ति शुभं वाऽप्यशुभं यथा ॥ ३८
पूर्वकर्मानुसारेण तद्भविष्यति तस्य च । [*देवानां ब्राह्मणानां च वदने यत्सुभाषितम् ॥ ३९
निःसरेद्यदि सत्यं तदन्यथा नैव जायते । मद्भाग्यादेवमाज्ञातं नहुषस्यापि तस्य च ।]
समायोगं विचार्यैव देव्या प्रोक्तं शिवेन च ॥ ४०
एवं ज्ञात्वा शमं गच्छ त्यज भ्रान्तिं मनःस्थिताम् । नैव शक्तो भवान्दैत्य मनो मे चालितुं ध्रुवम् ॥ ४१
पतिव्रतादृढं चित्तं कः प्रचालयितुं विभुः । महाशापेन योक्ष्यामि इतो गच्छ महासुर ॥ ४२
एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं हुण्डो वै दानवो बली । मनसा चिन्तयामास कथं भार्या भवेदियम् ॥ ४३
विचिन्त्य हुण्डो मायावी अन्तर्धानं समागतः । मायया कन्यकारूपो बभूव मम नन्दन ॥ ४४
सा कन्याऽपि वरारोहा मायारूपाऽगमत्ततः। हास्यलीलासमायुक्ता यत्राऽऽस्ते भवनन्दिनी ॥ ४५

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । + एतदग्रे क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकेषु 'बलेन वयसा युक्तो नहुषस्तु न युज्यते' इत्यर्धमाधिकम् । *एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ °हं रणे धीरं २ ग. घ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ढ. महामूलं । ३ ङ. °म् । तस्मान्निष्क्रम्य वेगेन तस्मात्स्थानाद्विहाय ताम् । अन्यस्मिन्दिवसे प्राप्ते मायां कृत्वा तमोमयीम् । दिव्यं मायामयं रूपं कृत्वा नार्यास्तु दानवः । हा° ।

उवाच वाक्यं स्निग्धेव अशोकसुन्दरीं प्रति । काऽसि कस्यासि सुभगे तिष्ठसि त्वं तपोवने॥ ४६
किमर्थं क्रियते बाले कामशोषणकं तपः । तन्ममाऽऽचक्ष्व सुभगे किं निमित्तं सुदुष्करम् ॥ ४७
तन्निशम्य शुभं वाक्यं दानवेनापि भाषितम् । मायारूपेण च्छन्नेन साभिलाषेण सत्वरम् ॥४८
आत्मसृष्टिसुवृत्तान्तं प्रवृत्तं तु यथा पुरा । तपसः कारणं सर्वं समाचष्टे सुदुःखिता ॥ ४९
उपप्लवं तु तस्यापि दानवस्य दुरात्मनः । मायारूपं न जानाति सौहृदात्कथितं तया ॥ ५०

हुण्ड उवाच—

साधुव्रताऽसि हे देवि सम्यग्व्रतपरायणा । साधुशीलसमाचारा सोवाचाशोकसुन्दरीम् ॥
अहं पतिव्रता भद्रे पतिव्रतपरायणा ॥ ५१
तपश्चरामि सुभगे भर्तुरर्थे महासती । मम भर्ता हतस्तेन हुण्डेनापि वरात्मना
तस्य नाशाय वै घोरं तपस्यामि महत्तपः ॥ ५२
एहि मे स्वाश्रमे पुण्ये गङ्गातीरे वसाम्यहम् । अन्यैर्मनोहरैर्वाक्यैरुक्ता प्रत्ययकारकैः ॥ ५३
हुण्डेन सखिभावेन मोहिता शिवनन्दिनी । समाकृष्टा सुवेगेन महामोहेन मोहिता ॥ ५४
नीता चाऽऽत्मगृहं दिव्यमनौपम्यं सुशोभनम् । मेरोः सुशिखरे पुत्र वैडूर्याख्यं पुरोत्तमम् ॥५५
स्वस्त्रीवर्गगणोपेतं काञ्चनाख्यं सदा शुभम् । तुङ्गप्रासादसंबाधैः कलशैर्दण्डचामरैः ॥ ५६
नानावृक्षसमोपेतैर्वनैर्नीलैर्घनोपमैः । वापीकूपतडागैश्च नदीभिस्तु जलाशयैः ॥ ५७
शोभमानं महारत्नैः प्राकारैर्हेमसंयुतैः । सर्वकामसमृद्धार्थैः पूर्णं दैत्यगृहैस्तथा ॥ ५८
ददृशे सा पुरं रम्यमशोकसुन्दरी तदा । कस्य देवस्य संस्थानं कथयस्व सखे मम ॥ ५९
सोवाच दानवेन्द्रस्य पूर्वं दृष्टस्य वै त्वया । हुण्डस्य स्थानमेतद्धि सोऽहं दानवपुंगवः ॥ ६०
मया त्वं तु समानीता मायया चात्र भामिनि ।[*तामाभाष्य गृहं नीता शातकौम्भं सुशोभनम्
नानावेश्मैः समाजुष्टं कैलासशिखरोपमम्] । निवेश्य सुन्दरीं तत्र दोलायां कामपीडितः ॥ ६२
पुनः स्वरूपी दैत्येन्द्रः कामबाणप्रपीडितः । करसंपुटमाबध्य उवाच वचनं तदा ॥ ६३
यं यं त्वं वाञ्छसे भद्रे तं तं दद्मि न संशयः । भज मां त्वं विशालाक्षि भजन्तं कामपीडितम् ॥

अशोकसुन्दर्युवाच—

नैव चालयितुं शक्या भवता दानवेश्वर । मनसाऽपि न वै धार्या मम मोहं समागतम् ॥(?)६५
भवादृशैर्महापापैर्देवैर्वा दानवाधम । दुष्प्राप्याऽहं न संदेह[3] एवं प्राह पुनः पुनः ॥ ६६

स्कन्दानुजा सा तपसाऽभियुक्ता जाज्वल्यमाना महता रुषा च ।
संहर्तुकामा परिदानवं तं कालस्य जिह्वेव यथा स्फुरन्ती ॥ ६७

सा प्रोवाच पुनर्देवी तमेवं दानवाधमम् । उग्रं कर्म कृतं पाप आत्मनाशनहेतवे ॥ ६८
आत्मनाशाय नाशाय स्वजनस्यास्य वै त्वया । स्वगृहं प्रापिता दीप्ता सुशिखा कृष्णवर्त्मनः ६९
यथाऽशुभः कूटपक्षी सर्वशोकैः समुद्गतः । गृहं स प्रविशेद्यस्य तस्य नाशो भवेद्ध्रुवम् ॥ ७०
स्वजनस्य च सर्वस्य धनस्य च कुलस्य च । स द्विजो नाशमिच्छेत विशत्येवं यदा गृहम् ॥ ७१
तथा तेऽहं गृहं प्राप्ता तव नाशं समीहती । जीवं कुलं धनं धान्यं पुत्रपौत्रादिकं तथा ॥ ७२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठश्छपुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. ड. ढ. मायामोहेन । २ छ. °नसो नैव संधानं म° । ३ ङ. छ. ढ. °देहो मा वदस्व पु° । ४ झ. °था च कुक्कुटः पक्षी सर्वलोकेऽप्यमङ्गलः । गृ° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. तव ।

पुत्राणां धनधान्यस्य ते वंशस्य च सांप्रतम् । सर्वं ते नाशयित्वाऽहं यास्यामि च न संशयः ॥ ७३
यथा त्वयाऽहमानीता चरन्ती परमं तपः । पतिकामा प्रवाञ्छन्ती नहुषं चाऽऽयुनन्दनम् ॥ ७४
तथा त्वां मम भर्ता हि नाशयिष्यति दानव । [1]तन्निमित्त उपायोऽयं दृष्टो देवेन वै पुरा ॥ ७५
सत्येयं लौकिकी गाथा यां गायन्ति विदो जनाः । प्रत्यक्षं दृश्यते लोके न विन्दन्ति कुबुद्धयः ॥
यत्र येन प्रभोक्तव्यं यस्माद्दुःखसुखादिकम् । सत्यं च भुज्यते तत्र तस्मादेव न संशयः ॥ ७७
कर्मणोऽस्य फलं भुङ्क्ष्व स्वकीयस्य महीतले । यास्यसे निरयं स्थानं परदाराभिमर्शनात् ॥ ७८
सुतीक्ष्णं हि सुधारं तु सुखड्गं च विघट्टति । अङ्गुल्यग्रेण कोपाय तथा मां विद्धि सांप्रतम् ॥ ७९
सिंहस्य संमुखं गत्वा क्रुद्धस्य गर्जितस्य वो । को लुनाति मुखात्केशान्साहसाकारसंयुतः ॥ ८०
सत्याचारां दमोपेतां नियतां तपसि स्थिताम् । निधनं चेच्छते सद्यो यो वै मां भोक्तुमिच्छति ॥
स मणिं कृष्णसर्पस्य जीवमानस्य सांप्रतम् । ग्रहीतुमिच्छत्येवापि यथा कालेन प्रेषितः ॥ [2] ८२
भवांस्तु प्रेषितो मूढ कालेन [3]काममोहितः । तदा त ईदृशी जाता कुमतिः किं न पश्यसि ॥ ८३
ऋते तु आयुपुत्रेण समालोकयते हि कः । अन्यो हि निधनं याति मम गात्रावलोकनात् ॥ ८४
एवमाभाष्य तं दुष्टं गङ्गातीरं गता सती । सशोका दुःखसंविग्ना नियता नियमान्विता ॥ ८५
पूर्वमाचरितं घोरं पतिकामनया तपः । तव नाशार्थमद्याहं चरिष्ये दारुणं तपः ॥ ८६
यदा त्वां निहतं दुष्ट नहुषेण महात्मना । निशितैर्वज्रसंकाशैर्बाणैराशीविषोपमैः ॥ ८७
रणे निपतितं पाप मुक्तकेशं सलोहितम् । [4]गतोत्साहं प्रद्रक्ष्यामि तदा यास्याम्यहं पतिम् ॥ ८८
एवं सुनियमं कृत्वा गङ्गातीरे अनुत्तमे । संस्थिता हुण्डनाशाय निश्चिता शिवनन्दिनी ॥ ८९
वह्नेर्यथा दीप्तिमती शिखोज्ज्वला तेजोभियुक्ता प्रदहेत्सुलोकान् ॥
क्रोधेन दीप्ता विबुधेशपुत्रिका गङ्गातटे दुश्चरमाचरत्तपः ॥ ९०

कुञ्जल उवाच—

एवमुक्त्वा महाभागा शिवस्य तनया गता । गङ्गाम्भसि ततः स्नात्वा सुपुरे काञ्चनाह्वये ॥ ९१
तपश्चचार तन्वङ्गी हुण्डस्य वधहेतवे । अशोकसुन्दरी बाला सत्येन च समन्विता ॥ ९२
हुण्डोऽपि दुःखितो जात [6]आत्मना पापचेतसा । चिन्तयामास संतप्तो ह्यतीव [7]वचनानलैः ॥ ९३
समाहूय अमात्यं तं कम्पनाख्यमथाब्रवीत् । समाचष्टे प्रवृत्तान्तं तस्याः शापोद्भवं महत् ॥ ९४
शप्तो ह्यशोकसुन्दर्या शिवस्यापि सुकन्यया । नहुषस्यापि मे भर्तुस्त्वं तु हस्तान्मरिष्यसि ॥ ९५
नैवं स्यात्तु ह्यसौ [8]गर्भ आयोर्भार्या न गुर्विणी । यथा तु स्यादलीकस्तु तस्याः शापस्तथा कुरु ९६

कम्पन उवाच—

अपहृत्य प्रियां तस्य आयोश्चापि समानय । अनेनापि प्रकारेण तव शत्रुर्न जायते ॥ ९७
[*नो वा प्रपातयस्व त्वं गर्भं तस्याः प्रभीषणैः । अनेनापि प्रभावेण तव शत्रुर्न जायते] ॥ ९८
जन्मकालं प्रतीक्षस्व नहुषस्य दुरात्मनः । अपहृत्य समानीय जहि त्वं पापचेतनम् ॥ ९९
एवं संमन्त्र्य तेनापि कम्पनेन स दानवः । अभूत्स चोद्यमी ह्येवं नहुषस्य प्रणाशने ॥ १००

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः छ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. छ. तन्निमित्त । २ ग. घ. ञ. ढ. ठ. ड. चा । कौतुकान्मृगकोपेन साहसात्कर्तुमिच्छति । स° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. कालमोहितः । ४ ङ. ढ. गतासुं च प्र° । छ. गताशं च प्र° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. निश्चला । ६ ढ. आपयुक्तेन चे° । ७ क. ख. मदनानलैः । ८ ङ. छ. झ. ढ. °व जातस्त्वसौ ।

विष्णुरुवाच—

[1]ऐलपुत्रो महाभाग आयुर्नाम क्षितीश्वरः । सार्वभौमः स धर्मात्मा सत्यधर्मपरायणः ॥ १०१
इन्द्रोपेन्द्रसमो राजा तपसा यशसा बलैः । दानयज्ञैः सुपुण्यैश्च सत्येन नियमेन च ॥ १०२
एकच्छत्रेण वै राज्यं चक्रे भूपतिसत्तमः । पृथिव्यां सर्वधर्मज्ञः सोमवंशस्य भूषणम् ॥ १०३
पुत्रं न विन्दते राजा तेन दुःखी व्यजायत । चिन्तयामास धर्मात्मा कथं मे जायते सुतः १०४
इति चिन्तां समापेद आयुश्च पृथिवीपतिः । पुत्रार्थं परमं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ॥ १०५
अत्रिपुत्रो महात्मा वै दत्तात्रेयो द्विजोत्तमः । क्रीडमानः स्त्रिया सार्धं [*मदिरारुणलोचनः १०६
वारुण्या मत्तधर्मात्मा स्त्रीवृन्देन समावृतः । अङ्के युवतिमाधाय] सर्वयोषिद्वरां शुभाम् ॥ १०७
गायते नृत्यते विप्रः सुरां च पिबते भृशम् । विना यज्ञोपवीतेन महायोगीश्वरोत्तमः ॥ १०८
पुष्पमालाभिर्दिव्याभिर्मुक्ताहारपरिच्छदैः । चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो राजमानो मुनीश्वरः ॥ १०९
तस्याऽऽश्रमं नृपो गत्वा तं दृष्ट्वा द्विजसत्तमम् । प्रणाममकरोन्मूर्ध्ना दण्डवत्सुसमाहितः ॥ ११०
अत्रिपुत्रः स धर्मात्मा समालोक्य नृपोत्तमम् । आगतं पुरतो भक्त्या अथ ध्यानं समास्थितः १११
एवं वर्षशतं प्राप्तं तस्य भूपस्य सत्तम । निश्चलत्वं परिज्ञाय मानसं भक्तितत्परम् ॥ ११२
[+समाहूय समाचष्टे किमर्थं क्लिश्यसे नृप । ब्रह्माचारेण हीनोऽस्मि ब्रह्मत्वं नास्ति मे कदा ११३
सुरामांसप्रलुब्धोऽस्मि स्त्रिया सक्तः सदैव हि । वरदाने न मे शक्तिरन्यं शुश्रूष ब्राह्मणम् ११४

आयुरुवाच—

भवादृशो महाभाग नास्ति ब्राह्मणसत्तमः । सर्वकामप्रदाता वै त्रैलोक्ये परमेश्वरः] ॥ ११५
अत्रिवंशे महाभाग गोविन्दस्त्वं सुरोत्तम । ब्राह्मणस्यैव रूपेण भवान्वै गरुडध्वजः ॥ ११६
नमोऽस्तु देवदेवेश नमोऽस्तु परमेश्वर । त्वामहं शरणं प्राप्तः शरणागतवत्सल ॥ ११७
उद्धरस्व हृषीकेश मायां कृत्वा प्रतिष्ठसि । विश्वस्थानां प्रजानां च विद्वांसं विश्वनायकम् ११८
जानाम्यहं जगन्नाथं भवन्तं मधुसूदनम् । मां रक्ष शरणं प्राप्तं विश्वरूप नमोऽस्तु ते ॥ ११९

कुञ्जल उवाच—

गते बहुतिथे काले दत्तात्रेयो नृपोत्तमम् । उवाच मत्तरूपेण कुरु त्वं वचनं मम ॥ १२०
कपालेन सुरां देहि बहुलं मांसभोजनम् । एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं स चाऽऽयुः पृथिवीपतिः ॥ १२१
उत्सुकस्तु कपालेन सुरामाहृत्य वेगवान् । पलं सुविपुलं चैव च्छित्वा हस्तेन सत्वरम् ॥ १२२
नृपेन्द्रः प्रददौ तस्मै दत्तात्रेयाय पुत्रक । अथ प्रसन्नचेताश्च संजातो मुनिपुंगवः ॥ १२३
दृष्ट्वा भक्तिं प्रभावं च गुरुशुश्रूषणं तथा । समुवाच नृपेन्द्रं तमायुं प्रणतमानसम् ॥ १२४
वरं वरय भद्रं ते दुर्लभं भुवि भूपते । सर्वमेव प्रदास्यामि यं यमिच्छसि सांप्रतम् ॥ १२५

राजोवाच—

भवान्दाता वरं [12]सत्यमिच्छया मुनिसत्तम । पुत्रं देहि गुणोपेतं सर्वज्ञं गुणसंयुतम् ॥ १२६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. छ. ड ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ तुक्पुत्रो । २ घ. ट. ठ. ड. ढ. सत्यधर्मज्ञः । ३ क. ख. घ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. योगीन्द्रः । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. अवज्ञाय ततः स्थि° । ५ घ. ङ. छ. ट. ठ. ढ. °श्वस्यास्य प्रधातारं भवन्तं वि° । ६ ञ. मत्पूजनेन । ७ क. ख. घ. छ. च. छ. झ. ड. पाचितं । ट. पवित्रं । ८ ड उद्धृतेन क° । ९ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. सुपाचितं । १० ङ. छ. ढ. परम् । ११ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. प्रणतमादृतः । ड. प्रणतमादृतम् । १२ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. सत्यं कृपया ।

देवतीर्थार्चनकरमजेयं देवदानवैः । राक्षसैर्दानवैर्घोरैः क्षत्रियैः किंनरैस्तथा ॥ १२७
देवब्राह्मणसंभक्तः प्रजापालो विशेषतः । यज्वा दीनगतिः शूरः शरणागतवत्सलः ॥ १२८
दाता भोक्ता महात्मा च वेदशास्त्रेषु पारगः । धनुर्वेदेषु निष्णातः शास्त्रेषु च परायणः ॥ १२९
अनाहतमतिर्धीरः संग्रामेष्वपराजितः । एवंगुणः सुरूपश्च यस्माद्वंशः प्रजायते ॥ १३०
देहि पुत्रं महाभाग मम वंशप्रभाकरम् । यदि वाऽपि वरो देयस्त्वया मे स्वेच्छया विभो १३१

दत्तात्रेय उवाच—

एवमस्तु महाराज तव पुत्रो भविष्यति । तव वंशकरः पुण्यः सर्वजीवदयापरः ॥ १३२
एभिर्गुणैस्तु संयुक्तो वैष्णवांशेन संयुतः । राजा च सार्वभौमश्च इन्द्रतुल्यो नरेश्वरः ॥ १३३
एवं खलु वरं दत्त्वा ददौ फलमनुत्तमम् । नृपमाह महायोगी स्वभार्यायै प्रदीयताम् ॥ १३४
एवमुक्त्वा विसृज्यैव तमायुं पृथिवीपतिम् । आशीर्भिरभिनन्द्यैव ह्यन्तर्धानं चकार ह ॥ १३५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८२७०

अथ चतुरधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

गते तस्मिन्महाभागे दत्तात्रेये महामुनौ । आजगाम महाराजः शक्रप्रस्थपुरं प्रति ॥ १
इन्दुमत्या गृहं हृष्टः प्रविवेश श्रियाऽन्वितम् । सर्वकामसमृद्ध्यर्थं कुबेरभवनोपमम् ॥ २
चक्रे राज्यं स मेधावी यथा स्वर्गे पुरंदरः । स्वर्भानुसुतया सार्धमिन्दुमत्या द्विजोत्तम ॥ ३
सा च इन्दुमती राज्ञी गर्भमाप फलाशनात् । दत्तात्रेयस्य वचनाद्दिव्यतेजःसमन्वितम् ॥ ४
इन्दुमत्या महाभाग स्वप्नं दृष्टमनुत्तमम् । रात्रौ देवान्वितं तावद्बहुमङ्गलदायकम् ॥ ५
गृहान्तरे विशन्तं च पुरुषं सूर्यसंनिभम् । मुक्तामालान्वितं विप्रं श्वेतवस्त्रेण शोभितम् ॥ ६
श्वेतपुष्पकृता माला तस्य कण्ठे विराजते । सर्वाभरणशोभाङ्गो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ ७
चतुर्भुजः शङ्खपाणिर्गदाचक्रासिधारकः । छत्रेण ध्रियमाणेन चन्द्रबिम्बानुकारिणा ॥ ८
शोभमानो महातेजा दिव्याभरणभूषितः । हारकङ्कणकेयूरैर्नूपुराभ्यां विराजितः ॥ ९
चन्द्रबिम्बानुकाराभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजितः । एवंविधो महाप्राज्ञः कश्चित्पुमान्समागतः॥१०
इन्दुमतीं समाहूय स्नापिता पयसा तदा । शङ्खेन क्षीरपूर्णेन हंसवर्णेन भामिनी(म्) ॥ ११
कनकाञ्चनबद्धेन संपूर्णेन पुनः पुनः । श्वेतं नागं सुरूपं च सहस्रशिरसं वरम् ॥ १२
महामणिसुसंदीप्तं ज्वालामालासमाकुलम् । क्षिप्तं तेन मुखप्रान्ते दत्तं मुक्ताफलं पुनः ॥ १३

१ क. ख. घ च. छ. झ. ट. ठ. देववीर्यं सुदेवं च ह्यजेयं देवदा° । ङ ढ. देववीर्यं सुतेजं च ह्यजेयं देवदा° । ड. °र्ववीर्यं सुदेवं च ह्यजेयं दैत्यदा° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ढ. °वैः । क्षत्रियै राक्षसैर्घोरैर्गन्धर्वैः किं° । ड. °वैः । °त्रियै राक्षसैर्वीरैर्गन्धर्वैः किं° । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. दानपतिः । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. °हात्यागी वे° । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. ट. ठ. ड ढ. °प्रधारकम् । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °पया । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. गृहे । ८ क. ख. ङ. च. °युं प्रणतं पुरः । आ° । घ. ट. ठ. ड. °युं °गतं पुनः । आ° । ९ य. ख. च. छ. झ. ट. ठ. ड. °जः स आयुः स्वपु° । १० क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. °दार्थमिन्द्रस्य भ° । ११ क. ख. घ. च. झ. ठ. ड. सुस्वप्रान्ते ।

कण्ठे तस्याः स देवेश इन्दुमत्या महायशाः। हस्ते पद्मं ततो दत्त्वा स्वस्थानं प्रति जग्मिवान् १४
एवंविधं महास्वप्नं सा तु दृष्ट्वा सुतोत्तम। समाचष्टे महाभागा तमायुं भूपतिं पतिम् ॥ १५
समाकर्ण्य महाराजश्चिन्तयामास वै पुनः। समाहूय गुरुं पश्चात्कथितं स्वप्नमुत्तमम् ॥
शौनकं सुमहाभागं सर्वज्ञं ज्ञानिनां वरम् ॥ १६

राजोवाच—

अद्य रात्रौ महाभाग मम पत्न्या द्विजोत्तम। विप्रो गेहं विशन्दृष्टः किमिदं स्वप्नकारणम् ॥ १७

शौनक उवाच—

वरो दत्तस्तु ते पूर्वं दत्तात्रेयेण धीमता। आदिष्टं च फलं राज्ञ्यां सुगुणं सुतहेतवे ॥ १८
तत्फलं किं कृतं राजन्कस्यै त्वया नियोजितम्। स्वभार्यार्थे मया दत्तमिति राज्ञोदितं वचः १९
श्रुत्वोवाच महाप्राज्ञः शौनको द्विजसत्तमः। वृत्तान्तं स्वप्नभावेन तव गेहे सुतोत्तमः ॥ २०
वैष्णवांशेन संयुक्तो भविष्यति न संशयः। स्वप्नस्य कारणं राजन्नेतत्ते कथितं मया ॥ २१
इन्द्रोपेन्द्रसमो राजंस्तव पुत्रो भविष्यति। पुत्रस्ते सर्वधर्मात्मा सोमवंशस्य भूषणः ॥ २२
धनुर्वेदे सवेदे च सगुणोऽसौ भविष्यति। एवमुक्त्वा स राजानं शौनको गतवान्गृहम् ॥ २३
हर्षेण महताऽऽविष्टो राजाऽभूत्सह भार्यया ॥ २४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८२९२

अथ पञ्चोत्तरशततमोऽध्यायः।

कुञ्जल उवाच—

गता सा नन्दनवनं सखीभिः सह क्रीडितुम्। तत्रोक्तं केनचिद्वाक्यमस्या गर्भे महाबलः ॥ १
भविष्यति सुतश्रेष्ठो हुण्डस्यान्तं करिष्यति। एवंविधं महद्वाक्यं[*मप्रियं दुःखदायकम् ॥ २
समाकर्ण्य समायाता पितुरग्रे निवेदितम्। समासेन तया तस्य पुरतो दुःख]दायकम् ॥ ३
पितुरग्रे जगादाय पिता श्रुत्वा च विस्मितः। शापमशोकसुन्दर्याः सस्मार च पुरा कृतम् ॥ ४
गर्भस्य नाशनायैव इन्दुमत्याः स दानवः। विवित्तमुद्यमं चक्रे कालाकृष्टो दुरात्मवान् ॥ ५
छिद्रान्वेषी ततो भूत्वा चेन्दुमत्याश्च नित्यशः। यदा पश्यति तां राज्ञीं रूपौदार्यगुणान्विताम् ॥
दिव्येन तेजसा युक्तां रक्षितां विष्णुतेजसा। [+दिव्यतेजःसमायुक्तां सूर्यबिम्बोपमां तु ताम्] ॥
तस्याः पार्श्वे महाभाग रक्षणार्थं स्थितः सदा। दुरात्मा दानवो हुण्डस्तस्याश्च बहु दर्शयेत् ॥ ८
नानाविधा भीषिकाश्च मायावी मायया सदा। गर्भस्य तेजसा चैव रक्षिता विष्णुतेजसा ॥ ९
भयं न जायते तस्या मनस्येव कदा पुनः। विफलो दानवो जात उद्यमश्च निरर्थकः ॥ १०

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः। + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ड. पुस्तकस्थः।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. °मः। दत्तात्रेयप्रसादेन। घ. ट. ठ. °मः। दत्तात्रेयप्रभावेन। २ क. ख. ङ. च. ढ. तत्राऽऽकर्ण्य महद्वाक्यमप्रियं तु तदा पितुः। चारणानां स पुत्राणां भाषतां हर्षकेण वै। आयोर्गेहे महावीर्यो विष्णुतुल्यपराक्रमः। वेदे तु ब्रह्मणा तुल्यः सर्वशास्त्रविशारदः। भ°। ३ ग. घ. ज. ञ. ट. ठ. °क्यमाश्रुत्वा दुःखदायकम्। पितुरग्रे ज°।

मनः खिन्नं बभूवास्य हुण्डस्यापि दुरात्मनः । एवं वर्षशतं तस्य पश्यमानस्य वै गतम् ॥ ११
प्रसूता सा हि पुत्रं चै धर्मात्मानं महामतिम् । रात्रौ चैव सुतश्रेष्ठ तस्याः पुत्रो व्यजायत ॥
तेजस्वी वीरशोभाभिर्यथा सूर्यो नभस्तले । १२

सूत उवाच—

अथ दासी महादुष्टा काचित्सूतिगृहागता । अशौचाचारसंयुक्ता महामङ्गलवादिनी ॥ १३
तस्याः सर्वं परिज्ञाय स हुण्डो दानवाधमः । अस्या अङ्गं प्रविश्यैव प्रविष्टश्चाऽऽयुमन्दिरे ॥ १४
महाजने प्रसुप्ते च निद्रयाऽतीव मोहिते । तं पुत्रं देवगर्भाभमपहृत्य बहिर्गतः ॥ १५
काञ्चनाख्यं पुरं प्राप्तः स्वकीयं दानवाधमः । समाहूय प्रियां भार्यां विपुलां तामथाब्रवीत् ॥ १६
वधस्वैनं महापापं बालरूपं रिपुं मम । पश्चात्सूदस्य वै हस्ते भोजनार्थं प्रदीयताम् ॥ १७
नानाद्रव्यैः समायुक्तं पाचयस्व हि निर्घृणम् । सूदहस्तान्महाभागे अहं भोक्ष्ये न संशयः ॥ १८
वाक्यमाकर्ण्य तद्भर्तुर्विपुला विस्मिताऽभवत् । कस्मान्निर्घृणतां याति मम भर्ताऽतिनिष्ठुरः ॥ १९
सर्वलक्षणसंपन्नं देवगर्भोपमं सुतम् । कस्य कस्मात्प्रभक्षेत कृपाहीनः सुनिर्घृणः ॥ २०
इत्येवं चिन्तयामास कारुण्येन समन्विता । पुनः पप्रच्छ भर्तारं कस्माद्भक्षसि बालकम् ॥ २१
यस्माद्भवसि संक्रुधो ह्यतीव निरपत्रपः । सर्वं मे कारणं ब्रूहि तत्त्वेन दनुजेश्वर ॥ २२
आत्मदोषस्य वृत्तान्तं समासेन निवेदितम् । शापं ह्यशोकसुन्दर्या हुण्डेनापि दुरात्मना ॥ २३
तया ज्ञातं तु तत्सर्वं कारणं दानवस्य वै । वध्योऽयं बालकः सत्यं नो वा भर्ता मरिष्यति ॥ २४
इत्येवं संविचार्यैव विपुला क्रोधमूर्छिता । मेकलां तु समाहूय सैरन्ध्रीं वाक्यमब्रवीत् ॥ २५
जह्येनं बालकं दुष्टं मेकलेऽद्य महानसे । सूदहस्ते प्रदेहि त्वं हुण्डभोजनहेतवे ॥ २६
मेकला बालकं गृह्य सूदमाहूय चाब्रवीत् । राजादेशं कुरुष्वाद्य पचस्वैनं हि बालकम् ॥ २७
एवमाकर्णितं तेन सूदेनापि महात्मना । आदाय बालकं हस्ताच्छस्त्रमुद्यम्य चोद्यतः ॥ २८
एष वै देवदेवस्य दत्तात्रेयस्य तेजसा । रक्षितस्त्वायुपुत्रश्च स जहास पुनः पुनः ॥ २९
तं हसन्तं समालोक्य स सूदः कृपयाऽन्वितः । सैरन्ध्री कृपया युक्ता सूदं तं प्रत्युवाच ह ॥ ३०
नैव वध्यस्त्वया सूद शिशुरेष महामते । दिव्यलक्षणसंपन्नः कस्य जातः सुसत्कुले ॥ ३१

सूत उवाच—

सत्यमुक्तं त्वया भद्रे वाक्यं वै कृपयाऽन्वितम् । राजलक्षणसंपन्नो रूपवान्कस्य बालकः ॥ ३२
कस्माद्भोक्ष्यति पापात्मा हुण्डोऽयं दानवाधमः । येन वै रक्षितो वंशः पूर्वमेव स्वकर्मणा ॥ ३३
आपत्स्वपि स जीवेत दुर्गेषु नान्यथा भवेत् । नद्या वेगहृतश्चापि वह्निमध्यगतोऽपि वा ॥ ३४
जीवते नात्र संदेहो यस्य कर्म सहायकम् । तस्माद्धि क्रियते कर्म धर्मपुण्यसमन्वितम् ॥ ३५
आयुष्मन्तो नरास्तेन प्रविन्दन्ति सुखं ततः । तारकं पालकं कर्म रक्षते जाग्रते हि तत् ॥ ३६
भुक्तिदं जायते नित्यं मैत्रस्थानप्रदायकम् । दानपुण्यान्वितं कर्म प्रियवाक्यसमन्वितम् ॥ ३७
उपकारयुतं यश्च करोति शुभकृत्तदा । तमेव रक्षते कर्म सर्वदैव न संशयः ॥ ३८

१ क ख ङ. च. छ. झ. ट. ठ. मनेप्सितं नैव जातं हु° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. च स्त्रभों-नोस्तनया तदा । रा° । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ ड. ढ. विधुदां । ४ ङ. निर्जितम् । ५ छ. ड. °विधुदा । ६ घ. छ. ठ. ठ. ड. विधुरा । ७ ङ. °तः । स तु दैवेन देवेश कृपयाऽपि स्वकर्मणा । र° । ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °याऽथैव शि° ।

अन्ययोनिं प्रयाति स्म प्रतिषिद्धेन कर्मणा । किं करोति पिता माता अन्ये स्वजनबान्धवाः ३९
कर्मणा निहतो यस्तु न स्युस्तस्य हि रक्षणे । येनैव कर्मणा चैव रक्षितश्चाऽऽयुनन्दनः ॥ ४०
तस्मात्कृपान्वितो जातः सूदः कर्मवशानुगः । सैरन्ध्री च तथा जाता प्रेरिता तस्य कर्मणा॥४१
द्वाभ्यामेव सुतस्तस्य रक्षितश्चारुलक्षणः । रात्रावेव प्रणीतोऽसौ तस्माद्गीत्या महाश्रमे ॥ ४२
वसिष्ठस्याऽऽश्रमे पुण्ये सैरन्ध्र्या पुण्यकर्मणा । शुभे पर्णकुटीद्वारे तस्मिन्नेव महाश्रमे ॥ ४३
गता सा स्वगृहं पश्चान्निक्षिप्य बालकं च तम् । एणं निपात्य सूदेन पाचितं मांसमेव हि ॥ ४४
भोजयित्वा स दैत्येन्द्रो हुण्डस्तुष्टोऽभवत्तदा । शापं ह्यशोकसुन्दर्या मोघं मेने तदाऽसुरः ॥
हर्षेण महताऽऽविष्टः स हुण्डो दानवेश्वरः ॥ ४५

कुञ्जल उवाच—

प्रभाते विमले जाते वसिष्ठो मुनिसत्तमः । बहिर्गतो हि धर्मात्मा कुटीद्वारात्प्रपश्यति ॥ ४६
संपूर्णं बालकं दृष्ट्वा दिव्यलक्षणसंयुतम् । संपूर्णेन्दुप्रतीकाशं सुन्दरं चारुलोचनम् ॥ ४७
पश्यन्तु मुनयः सर्वे यूयमागत्य बालकम् । कस्य केन समानीतं रात्रौ चैवाङ्गणे मम ॥ ४८
देवगन्धर्वगर्भाभं राजलक्षणसंयुतम् । कन्दर्पकोटिसंकाशं पश्यन्तु मुनयोऽमलम् ॥ ४९
महाकौतुकसंयुक्ता दृष्ट्वा द्विजवरास्ततः । समपश्यंस्तं तु पुत्रमायोश्चैव महात्मनः ॥ ५०
वसिष्ठः स तु धर्मात्मा ज्ञानेनाऽऽलोक्य बालकम् । [*आयुपुत्रं समाज्ञातं चरित्रेण समन्वितम्]
वृत्तान्तं तस्य दुष्टस्य हुण्डस्यापि दुरात्मनः । कृपया ब्रह्मपुत्रस्तु समुत्थाय सुबालकम् ॥ ५२
कराभ्यामथ गृह्णाति यावद्द्विजवरोत्तमः । तावद्वृष्टिं सौमनस्यां चक्रुर्देवा द्विजोपरि ॥ ५३
ललितं सुस्वरं गीतं जगुर्गन्धर्वकिन्नराः । ऋषयो वेदमन्त्रैश्च स्तुवन्ति नृपनन्दनम् ॥ ५४
वसिष्ठस्तं समालोक्य वरं वै दत्तवांस्तदा । नहुषेत्येव ते नाम ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५५
हुषितो नैव तेनापि बालभावैर्नराधिप । तस्मान्नहुष ते नाम देवपूज्यो भविष्यसि ॥ ५६
जातकर्मादिकं कर्म तस्य चक्रे द्विजोत्तमः । व्रतदानं विसर्गं च गुरुशिष्यादिलक्षणम् ॥ ५७
वेदं चाधीत्य संपूर्णं षडङ्गं सपदक्रमम् । सर्वाण्येव च शास्त्राणि ह्यधीत्य द्विजसत्तमात् ॥ ५८
सैविसर्गं धनुर्वेदं सरहस्योपसंयमम् । शस्त्रास्त्राणि च दिव्यानि जग्राह मुनिसत्तमात् ॥ ५९
ज्ञानशास्त्राणि चान्यानि राजनीत्यादिकानि च । वसिष्ठादायुपुत्रस्तु शिष्यरूपेण भक्तिमान्॥६०
सर्वविद्यासुनिष्पन्नो नहुषश्चातिसुन्दरः । प्रसादाच्च वसिष्ठस्य चापबाणधरोऽभवत् ॥ ६१

इति श्रीमहापुराणे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे पञ्चोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८३५४

अथ षडधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

आयुभार्या महाभागा स्वर्भानोस्तनया सुतम् । अपश्यन्ती स्वकं चापि देवोपममनौपमम् ॥ १

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. छ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. अनयो नयतां याति प्रेरितस्तस्य क° । २ घ. छ. ट. ठ. ड. अन्यं । ३ ङ. °मलाः । म° । ४ छ. झ. ट. ठ. ड. सुतोपरि । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ठ. ड. ढ. वसिष्ठाच्च । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °नि प्रहमक्षोयुतानि च शा° । ७ घ. छ. ट. ठ. ड. सूत ।

हाहाकारं महत्कृत्वा रुरोद वरवर्णिनी । केन मे लक्षणोपेतो हृतो बालः सुलक्षणः ॥ २
तपसा दानयज्ञैश्च नियमैर्दुष्करैः सुतः । संप्राप्तो हि मया वत्सः सकामैर्दारुणैः पुनः ॥ ३
दत्तात्रेयेण पुण्येन तुष्टेन सुमहात्मना । दत्तः पुत्रो हृतः केन रुरोद करुणान्विता ॥ ४
हा पुत्र वत्स मे तात हा बाल गुणमन्दिर । क्वासि केनाभिनीतोऽसि मम शब्दः प्रदीयताम् ॥ ५
सोमवंशस्य सर्वस्य भूषणस्त्वं न संशयः । केन त्वमद्य नीतोऽसि मम प्राणैः समन्वितः ॥ ६
सुराजलक्षणैर्दिव्यैः संपूर्णः कमलेक्षणः । केनाप्यद्य हृतो वत्स किं करोमि क्व याम्यहम् ॥ ७
स्फुटं जानाम्यहं कर्म ह्यन्यजन्मनि यत्कृतम् । न्यासभङ्गः कृतः कस्य तस्मात्पुत्रो हृतो मम ॥ ८
[*किंवा छलं कृतं कस्य पूर्वजन्मानि पापया । कर्मणः कस्य वै दुःखमनुभुञ्जामि नान्यथा ॥ ९
रत्नापहारिणी जाता पुत्ररत्नं हृतं मम] । तस्माद्दैवेन वै दिव्य अनौपम्यगुणाकरः ॥ १०
किंवा वितर्कितो विप्रः कर्मणस्तस्य वै फलम् । प्राप्तं मया न संदेहः पुत्रशोकान्वितं भृशम् ॥ ११
किंवा शिशुविरोधश्च कृतो जन्मान्तरे मया । तस्य पापस्य भुञ्जामि कर्मणः फलमीदृशम् ॥ १२
याचमानस्य चैवाग्रे वैश्वदेवस्य कर्मणि । किं वाऽपि नार्पितं चान्नं व्याहृतिभिर्हुतं द्विजैः ॥ १३
एवं सुवेदनायुक्ता स्वर्भानुतनया तदा । इन्दुमती महाभागा शोकविह्वलिताऽभवत् ॥ १४
पतिता मूर्छिता शोकाद्विह्वलत्वं गता सती । निःश्वासं मुञ्चमाना सा वत्सहीना यथा हि गौः ॥ १५
आयू राजाऽथ शोकेन दुःखेन महताऽन्वितः । हृतं श्रुत्वा हि पुत्रं तु धैर्यं तत्याज पार्थिवः १६
तपसश्च फलं नास्ति नास्ति दानस्य वै फलम् । यस्मादेवं हृतः पुत्रस्तस्मान्नास्त्यत्र संशयः १७
दत्तात्रेयः प्रसन्नस्तु वरं मे दत्तवान्पुरा । अजेयं च जयोपेतं पुत्रं सर्वगुणान्वितम् ॥ १८
तद्वरस्य प्रसादात्तु कथं विघ्नो ह्यजायत । इति चिन्तापरो राजा दुःखितः प्रारुदद्भृशम् ॥ १९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे नाहुषे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८३७३

अथ सप्तोत्तरशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

अथासौ नारदः साक्षात्स्वर्गाद्राजानमागतः । नृपमाश्वासयामास कस्माद्राजन्प्ररुद्यते ॥ १
पुत्रापहरणात्तेऽद्य क्षेमं जातं महामते । देवादीनां महाराज एवं ज्ञात्वा तु मा शुचः ॥ २
सर्वविद्या गुणांश्चापि वरान्कामांस्तथैव च । लब्ध्वा कामाभिसंपूर्णो ह्यागमिष्यति ते सुतः ॥ ३
येनाप्यपहृतस्तेऽद्य बालो देवगुणोपमः । आत्मगेहे महाराज कालो नीतो न संशयः ॥ ४
तस्य नाशं स वै कृत्वा महावीर्यो महाबलः । स त्वामभ्येष्यते भूयः शिवस्य सुतया सह ॥ ५
इन्द्रोपेन्द्रसमः पुत्रो भविष्यति स्वतेजसा । इन्द्रत्वं भोक्ष्यते सोऽपि निजैश्च पुण्यकर्मभिः ॥ ६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. छ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः ।

---

१ घ. ट. ठ. ड. °वा फलं कस्य पूर्वं पापयाऽपहृतं मया । पुत्रसंतापजं दुःखं तस्मात्प्राप्नोमि । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °मि पुत्रशोकं सुदारुणम् । या° । ३ क. ख. ङ. च. झ. ढ. प्रभुञ्जानस्य । ४ ड. °न करुणान्वितः । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °यं यौवनोपे° । ६ क. ख. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °वेज्ञो हि गुणी भूत्वा सर्ववेत्ता न संशयः । सर्वकलाभि° ।

एवमाभाष्य राजानमायुं देवर्षिसत्तमः । जगाम सहसा तस्य पश्यतः सानुगस्य ह ॥ ७
गते तस्मिन्महाभागे नारदे देवसद्मनि । आयुरागत्य तां राज्ञीं तत्सर्वं विन्यवेदयत् ॥ ८
दत्तात्रेयेण दत्तस्तु पुत्रो देववरोपमः । स वै राज्ञि कुशल्यास्ते विष्णोश्चैव प्रसादतः ॥ ९
येनाप्यसौ हृतः पुत्रः सगुणो मे वरानने । शिरस्तस्य गृहीत्वा तु पुनरेवाऽऽगमिष्यति ॥ १०
इत्याह नारदो भद्रे मा कृथाः शोकमेव च । त्यजे मोहं महामोदं कुरु भद्रे सुखाकरम् ॥ ११
भर्तुर्वाक्यं निशम्यैवं राज्ञी इन्दुमती ततः । अतिहर्षान्विता जाता पुत्रस्याऽऽगमनं प्रति ॥ १२
यथोक्तं देवऋषिणा तत्तथैव भविष्यति । दत्तात्रेयेण मे दत्तस्तनयो ह्यजरामरः ॥ १३
भविष्यति न संदेहः प्रतिभात्येवमेव हि । इत्येव चिन्तयित्वा तु ननाम द्विजपुंगवम् ॥ १४
नमोऽस्तु तस्मै पैरिसिद्धिदाय अत्रेः सुपुत्राय महात्मने च ॥
यस्य प्रसादेन मया सुपुत्रः प्राप्तः सुपुण्यश्च यशःप्रदश्च ॥ १५
एवमुक्त्वा तु सा देवी विरराम सुहर्षिता । आगमिष्यन्तमाज्ञाय नहुषं तनयं पुनः ॥ १६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे नाहुषे सप्तोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८३८९

अथाष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

ब्रह्मपुत्रो महातेजा वसिष्ठस्तपतां वरः । नहुषं तं समाहूय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
वनं गच्छस्व शीघ्रं त्वं वन्यमानय पुष्कलम् । स मुनेर्वाक्यमाकर्ण्य नहुषस्तु वनं ययौ ॥ २
अयमेष महाप्राज्ञो नहुषो नाम वीर्यवान् । आयुपुत्रः सुधर्मात्मा बाल्यान्मात्रा वियोजितः ॥ ३
अस्यैवातिवियोगेन आयुभार्या प्ररोदिति । अशोकसुन्दरी चापि तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ ४
कदा पश्यति सा देवी पुत्रमिन्दुमती शुभम् । नहुषं नाम धर्मज्ञं हृतं पूर्वं तु दानवैः ॥ ५
तन्नाशाय निरालम्बा शिवस्य तनया वरा । अशोकसुन्दरी बालाऽप्यायुपुत्रस्य कारणात् ॥ ६
सा संगता ह्यनेनापि कदा चैव भविष्यति । एवं सांसारिकं वाक्यं दिवि चारणभाषितम् ॥ ७
शुश्राव स हि धर्मात्मा नहुषो विक्रमान्वितः । स गत्वा वन्यमादाय वसिष्ठस्याऽऽश्रमं प्रति ॥८
वन्यं निवेद्य पुण्यात्मा वसिष्ठाय महात्मने । बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा भक्त्या नमितकंधरः ॥ ९
तमुवाच महाप्राज्ञं वसिष्ठं तपतां वरम् । भगवन्मे श्रुतं वाक्यमपूर्वं चारणेरितम् ॥ १०
एष वै नहुषो नाम्ना आयुपुत्रो वियोजितः । मात्रा सह सुदुःखैस्तु इन्दुमत्या हि दानवैः ॥ ११
शिवस्य तनया बाला तपस्तेपे सुदुश्चरम् । निमित्तमस्य धीरस्य नहुषस्येति वै गुरो ॥ १२
एवमाभाषितं तत्र तत्सर्वं च श्रुतं मया । कोऽसावायुः स धर्मात्मा का सा चेन्दुमती शुभा॥ १३
अशोकसुन्दरी का सा नहुषश्चेति कः प्रभो । एतन्मे संशयं जातं तद्भवांश्छेत्तुमर्हति ॥ १४
अन्यः कोऽपि महाप्राज्ञः कुत्रासौ नहुषेति च । तच्च सर्वं मम ब्रूहि कारणान्तरमेव च ॥ १५

---

१ ङ. स एव भद्रे संजातो विष्णोश्च सह तेजसा । ये° । २ घ. छ. झ. ट. ठ. °ज चैनं महामोहं कायधर्मविनाशनम् । ३ ङ. परिसद्द्विजाय । ४ ङ. °तः सुवरिश्च सुपुण्यद° । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. सूत । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °प्राज्ञ इहाऽऽसीन्नहु° ।

वसिष्ठ उवाच—

आयू राजा स धर्मात्मा सप्तद्वीपाधिपो बली । भार्या चेन्दुमती तस्य सत्यरूपा तपस्विनी ॥ १६
तस्यामुत्पादितः पुत्रो भवान्वै गुणमन्दिरम् । आयुना राजराजेन सोमवंशस्य भूषणम् ॥ १७
हरस्य कन्या सुश्रोणी गुणरूपैरलंकृता । अशोकसुन्दरी नाम्ना सुभगा चारुहासिनी ॥ १८
तवार्थे सा तपस्तेपे निरालम्बा तु यौवने । तस्या भर्ता भवान्सृष्टो धात्रा योगेन निश्चितः ॥ १९
गङ्गायास्तीरमासाद्य ध्यानयोगसमन्विताम् । हुण्डस्तु दानवेन्द्रो यो दृष्ट्वा चैकाकिनीं स ताम् २०
तपसा प्रज्वलन्तीं च सुभगां कमलेक्षणाम् । रूपौदार्यगुणोपेतां कामबाणैः प्रपीडितः ॥ २१
तां बभाषेऽन्तिकं गत्वा मम भार्या भवेति च । एवं सा तद्वचः श्रुत्वा तमुवाच यशस्विनी ॥ २२
मा हुण्ड साहसं कार्षीर्मा जल्पस्व पुनः पुनः । अप्राप्याऽहं त्वया दैत्य परभार्या विशेषतः ॥ २३
देवेन मे पुरा सृष्ट आयुपुत्रो महाबलः । नहुषो नाम मेधावी भविष्यति पतिर्मम ॥ २४
देवैर्दत्तो महातेजा मरणं त्वं परीप्ससि । [*ततः शापं प्रदास्यामि येन भस्मी भविष्यसि] ॥ २५
एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं कामबाणप्रपीडितः । मायया च हृता तेन प्रणीता निजमन्दिरम् ॥ २६
ज्ञात्वा तया महाभाग शप्तोऽसौ दानवाधमः । नहुषस्यैव हस्तेन तव मृत्युर्भविष्यति ॥ २७
अजाते त्वयि संजाता वदसे त्वं यथैव तत् । स त्वमायुसुतो वीर हृतो हुण्डेन पापिना ॥ २८
सूदेन रक्षितो दास्या प्रेषितो मम चाऽऽश्रमम् । एवं त्वं वनमध्ये च दृष्टश्चारणकिंनरैः ॥ २९
यत्तु वै स्मारितं वत्स मया तत्कथितं पुनः । जहि तं पापकर्तारं हुण्डाख्यं दानवाधमम् ॥ ३०
नेत्राभ्यां हि प्रमुञ्चन्तीमश्रूणि परिमार्जय । इतो गत्वा प्रपश्य त्वं गङ्गातीरं महाबलम् ॥ ३१
निपात्य दानवेन्द्रं त्वं कारागृहात्समानय । अशोकसुन्दरी या हि तस्या भर्ता भवस्व हि ॥ ३२
एतत्ते सर्वमाख्यातं प्रश्नस्यापि हि कारणम् । आभाष्य नहुषं विप्रो विरराम महामतिः ॥ ३३

आकर्ण्य सर्वं मुनिना नियुक्तमाश्चर्यरूपं प्रविचिन्त्य भूयः ।
तस्यान्तमेकः परिकर्तुकाम आयोः सुतः कोपमथो चकार ॥ ३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे नाहुषेऽष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८४२३

अथ नवाधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

प्रणिपत्य महात्मानं वसिष्ठं तपतां वरम् । अरण्यं निर्जगामाथ बाणपाणिधनुर्धरः ॥ १

एणस्य मांसं सुविपाच्य भोजितं बालस्तया रक्षित एव बुद्ध्या ।
आयोः सुपुत्रः सगुणः सरूपो देवोपमो देवगुणैश्च युक्तः ॥ २

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, छ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °म्बा तपोव° । २ छ. ढ. तपस्विनी । ३ घ. छ. ट. ठ. ड. °ति महाबलः । दे° । ४ ट. °दद्युतिर्महा° । ५ क. ख. ङ. च छ. झ. ड. ढ. °रैः । त्वं तु सुश्रावितो व° । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °श्य त्वमिन्दुमतीं प्रबोधय । नि° । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. विष्णुरुवाच । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. आमन्त्र्य ।

तेनैव मांसेन सुसंस्कृतेन मृष्टेन पक्वेन रसानुगेन ।
तमेष दैत्यं परिभाष्य सूदो दुष्टं सुहर्षेण व्यभोजयत्तदा ॥ ३
बुभुजे दानवो मांसं रसेनाक्तं सुचारुणा । हर्षेणापि समाविष्टो जगामाशोकसुन्दरीम् ॥ ४
तामुवाच ततस्तूर्णं कामोपहतचेतनः । आयोः पुत्रो मया भद्रे भक्षितः पतिरेव ते ॥ ५
मामेव भज चार्वङ्गि भुङ्क्ष्व भोगान्मनोनुगान् । किं करिष्यसि तेन त्वं मानुषेण गतायुषा ॥ ६
उवाच तद्वचः श्रुत्वा शिवकन्या यशस्विनी । भर्ता मे दैवतैर्दत्तो अमरो दोषवर्जितः ॥ ७
तस्य मृत्युर्न वै दृष्टो देवैरपि महात्मभिः । एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं दानवो दुष्टचेष्टितः ॥ ८
तामुवाच विशालाक्षीं प्रहस्यैव पुनः पुनः । अद्यैव भक्षितं मांसमायुपुत्रस्य सुन्दरि ॥ ९
जातमात्रस्य बालस्य नहुषस्य दुरात्मनः । एवं त्वाकर्ण्य सा वाक्यं कोपं चक्रे सुदारुणम् ॥ १०
प्रोवाच सत्यसंस्था सा तपसा भाविता पुनः । तप एव मया तप्तं मनसा नियमेन वै ॥ ११
आयुसूनुश्चिरायुश्च स सत्येन भविष्यति । इतो गच्छ दुराचार यदि जीवितुमिच्छसि ॥ १२
अन्यथा त्वामहं शप्स्ये पुनरेव न संशयः । एवमाकर्णितं तस्याः सूदेन नृपतिं प्रति ॥ १३
परित्यज्य महाराजन्नेतामन्यां समाश्रय । सूदेन प्रेषितो दैत्यः स हुण्डो दानवाधमः ॥ १४
निर्जगाम त्वरायुक्तः स स्वां भार्यां प्रियां प्रति । चेष्टितं नैव जानाति दास्या सुदेन यत्कृतम् ॥
तस्यै निवेदितं सर्वं प्रियायै वृत्तमेव च ॥ १५

सूत उवाच—

अशोकसुन्दरी सा च महता तपसा किल ॥ १६
दुःखशोकेन संतप्ता कृशीभूता तपस्विनी । चिन्तयन्ती प्रियं कान्तं तं ध्यायति पुनः पुनः ॥ १७
किं न कुर्वन्ति वै दैत्या उपायैर्विविधैरपि । उपायज्ञाः सदा बुद्ध्या ह्युपायेनापि सर्वदा ॥ १८
वर्तन्ते दनुजश्रेष्ठा नानाभावैः सुसंपदा । यथोपायेन वेगेन हृताऽहं पापिना पुरा ॥ १९
तथा स घातितः पुत्र आयोश्चैव भविष्यति । यं दृष्ट्वा दैवयोगेन भवितारमनामयम् ॥ २०
उद्यमेनापि पश्येत किंवा नश्यति वा न वा । किंवा स उद्यमः श्रेष्ठः किंवा तत्कर्मजं फलम् ॥ २१
भाविभावः कथं नश्येत्ततो वेदः प्रतिष्ठति । विशेषो भावितो देवैः स कथं चान्यथा भवेत् ॥ २२
एवं सा तु महाभागा चिन्तयन्ती पुनः पुनः । विद्युद्धरः किंनरस्तु बृहद्वंशो महातनुः ॥ २३
एतन्मध्ये महाकायः पक्षाभ्यां हि विवर्जितः । द्विभुजो वंशहस्तश्च हारकङ्कणशोभितः ॥ २४
दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गो भार्यया सह चाऽऽगतः । तामुवाच निरानन्दां स सुतां शंकरस्य हि ॥ २५
किं त्वं चिन्तयसे देवि विद्धि विद्युद्धरं हि माम् । किंनरं विष्णुभक्तं त्वां प्रेषितं देवसत्तमैः २६
दुःखमेवं न कर्तव्यं भवत्या नहुषं प्रति । हुण्डेन पापचारेण वधार्थं तस्य धीमतः ॥ २७
कृतमेवाखिलं कर्म हृतश्चाऽऽयुसुतः शुभे । स तु वै रक्षितो देवैरुपायैर्विविधैरपि ॥ २८
हुण्ड एवं विजानाति आयुपुत्रो हृतो मया । भक्षितस्तु विशालाक्षि इति जानाति सुव्रते ॥ २९
भवतीं श्रावयित्वा तु गतोऽसौ दानवाधमः । स्वेन पूर्वविपाकेन पुण्यस्यापि महायशाः ॥ ३०
पूर्वजन्मार्जितेनैव तव भर्ता स जीवति । पुण्यस्यापि बलेनैव येषामायुर्विनिर्मितम् ॥ ३१

१ ङ. ॰दो दैवान्वगमायुसुतस्य तस्य । बु॰ । छ. ॰दो दैवानुगमायुसुतस्य राजन् । बु॰ । २ क ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. कालोप॰ । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. तपस्विनी । ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. हुण्डः पापचेतनः । नि॰ । ५ क ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. ह्युद्यमेना॰ ।

स्वर्जितस्य महाभागे नाशमिच्छति घातुकः । हृतमाना महापापाः परतेजोविदूषकाः ॥ ३२
तेषामथो विनाशाय प्रवृत्तं हि दिने दिने । नानाविधैरुपायैस्ते विषशस्त्रादिभिस्ततः ॥ ३३
हन्तुमिच्छन्ति तं पुण्यं पुण्यकर्माभिरक्षितम्[१] । पापिनश्चैव हुण्डाद्या मोहनस्तम्भनादिभिः ॥ ३४
पीडयन्ति दुराचारा नानाभेदैर्बलाबलैः । सुकृतस्य प्रयोगेण पूर्वजन्मार्जितेन वा ॥ ३५
पुण्यस्यापि महाभागे पुण्यवन्तं च रक्षितम् । विफलत्वं प्रयान्त्येव उपायाः पापिभिः कृताः ३६
यन्त्रतन्त्राणि मन्त्राश्च शस्त्राग्निविषबन्धनाः । रक्षयन्ति महात्मानं देवपुण्यैः सुरक्षितम् ॥ ३७
कर्तारो भस्मतां यान्ति स वै तिष्ठति पुण्यभाक् । आयुपुत्रस्य वीरस्य रक्षका देवताः शुभे ॥ ३८
पुण्यस्य संचयं सर्वं तपसां निधिमेव च । तस्माच्च रक्षितो वीरो नहुषो बलिनां वरः ॥ ३९
सत्येन तपसाऽनेनं पुण्यैश्च संयमैर्दमैः । मा कृथा दारुणं दुःखं मुञ्च शोकमकारणम् ॥ ४०
स हि जीवति धर्मात्मा मात्रा पित्रा विना वने । तपोवने वसत्येकस्तपस्विभिरलंकृतः ॥ ४१
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः । विराजते शशी यद्वत्स्वकलाभिः सुतेजसा ॥ ४२
तथा विराजते सोऽपि स्वकलाभिः सुमध्यमे । विद्याभिश्च महापुण्यैस्तपोभिर्विविधैस्तथा ॥ ४३
राजते परवीरघ्नो रिपुहा सुरवल्लभः । हुण्डं निहत्य दैत्येन्द्रं त्वामेवं हि प्रलप्स्यते ॥ ४४
त्वया सार्धं श्रिया चैव पृथिव्यामेकभूपतिः । भविष्यति महायोगी यथा स्वर्गे तु वासवः ॥ ४५
त्वं तस्मात्प्राप्स्यसे भद्रे सुपुत्रं वासवोपमम् । ययातिं नाम धर्मज्ञं प्रजापालनतत्परम् ॥ ४६
तथा कन्याशतं चापि रूपौदार्यगुणान्वितम् । यासां पुण्यैर्महाराज इन्द्रलोकं प्रयास्यति ॥ ४७
इन्द्रत्वं भोक्ष्यते देवि नहुषः पुण्यविक्रमः । ययातिर्नाम धर्मात्मा आत्मजस्ते भविष्यति ॥ ४८
[*प्रजापालो महाराजः सर्वजीवदयापरः] । तस्य पुत्रास्तु चत्वारो भविष्यन्ति महौजसः ४९
बलवीर्यगुणोपेता धनुर्वेदस्य पारगाः । प्रथमस्तुवसुर्नाम पुरुर्नाम द्वितीयकः ॥ ५०
उरुर्नाम तृतीयस्तु चतुर्थो वीर्यवान्यदुः । एवं पुत्रा महावीर्यास्तेजस्विनो महाबलाः ॥ ५१
भविष्यन्ति महात्मानः सर्वतेजःसमन्विताः । यदोश्चैव सुता धीराः सिंहतुल्यपराक्रमाः ॥ ५२
तेषां नामानि भद्रे ते शृणु मे गदतः शुभे । भोजश्च भीमकश्चापि अन्धकः कुकुरस्तथा ॥ ५३
वृष्णिर्नाम सुधर्मात्मा सत्याधारो भविष्यति । षष्ठस्तु श्रुतसेनश्च श्रुताधारश्च सप्तमः ॥ ५४
कालदंष्ट्रो महावीर्यः समरे कालजिद्बली । यदोः पुत्रा महावीर्या यादवाख्या धरातले ॥ ५५
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च भविष्यन्ति धरातले । एवं नहुषवंशो वै तव देवि भविष्यति ॥ ५६
दुःखमेव परित्यज्य स्थीयतामधुना सुखम् । समेष्यति महाप्राज्ञस्तव भर्ता शुभानने ॥ ५७
निहत्य दानवं हुण्डं त्वामेवं परिणेष्यति । दुःखजातानि सोष्णानि नेत्राभ्यां हि पतन्ति च ५८
अश्रूणि चेन्दुमत्याश्च संमार्जयति मानदः । आयोश्च दुःखमु[?]त्य स्वकुलं तारयिष्यति ॥ ५९
सुखिनं पितरं कृत्वा प्रजापालो भविष्यति । एतत्ते सर्वमाख्यातं देवानां कथनं शुभे ॥
दुःखशोकं परित्यज्य सुखेन परिवर्तय ॥ ६०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च छ. झ ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क ख. ङ. च. झ. ढ. ट. °म् । कौचटाभिः कुवियाभिर्मोह° । २ ङ. °न ह्युपायैः सं° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °स्विपरिपालितः । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °था स हि महाप्राज्ञः कलाभिः शृणु सुन्दरि । वि° । ५ क. ख. घ. ङ. च. झ. ट. ड. ढ. °भिर्यशसा तदा । रा° । छ. °निर्यशसा सदा । रा° । ६ ङ. °सां सुतैर्मे° । ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. वरानने । ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. सहस्रशः ।

अशोकसुन्दर्युवाच—

[*कदा द्रक्ष्यति मे भर्ता विहितो दैवतैर्यदि । सत्यं वदस्व धर्मज्ञ मम सौख्यं प्रवर्धय ॥ ६१
शीघ्रं द्रक्ष्यसि भर्तारं त्वमेव शृणु सुन्दरि] । एवमुक्त्वा जगामाथ गन्धर्वो विबुधालयम् ॥ ६२
अशोकसुन्दरी चापि तपस्तेपे हि तत्र वै । कामं क्रोधं परित्यज्य लोभं चापि शिवात्मजा ॥ ६३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे नाहुषे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८४८६

अथ दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

आमन्त्र्य च मुनीन्सर्वान्वसिष्ठं तपतां वरम् । समुत्सुको गन्तुकामो नहुषो दानवं प्रति ॥ १
ततस्ते मुनयः सर्वे वसिष्ठाद्यास्तपोधनाः । आशीर्भिरभिनन्द्यैनमायोः पुत्रं महाबलम् ॥ २
आकाशे देवताः सर्वा जघ्नुर्वै दुन्दुभीन्मुदा । पुष्पवृष्टिं प्रचक्रुश्च नहुषस्यापि मूर्धनि ॥ ३
अथ देवः सहस्राक्षः सुरैः सार्धं समागतः । ददौ शस्त्राणि चास्त्राणि [+ सूर्यतेजोपमानि च ॥ ४
देवेभ्यो नृपशार्दूलो जगृहे द्विजसत्तमाः । तानि दिव्यानि चास्त्राणि दिव्यरूपोपमोऽभवत्] ॥ ५
अथ ते मुनयः सर्वे सहस्राक्षमथाब्रुवन् । स्यन्दनो दीयतामस्मै नहुषाय सुरेश्वर ॥ ६
मुनीनां मतमाज्ञाय वज्रपाणिः स सारथिम् । आहूय मातलिं चापि ह्यादिदेश सुराधिपः ॥ ७
एनं गच्छ महात्मानं युज्यतां स्यन्दनेन वै । सध्वजेन महात्मानं समरे नृपनन्दनम् ॥ ८
स चोवाच सहस्राक्षं करिष्ये तव शासनम् । एवमुक्त्वा जगामाऽऽशु ह्यायुपुत्रं रणोद्यतम् ॥ ९
राजानं प्रत्युवाचाथ देवराजेन भाषितम् । विजयी भव धर्मज्ञ रथेनानेन संगरे ॥ १०
इत्युवाच सहस्राक्षस्त्वामेव नृपतीश्वर । जहि त्वं दानवं संख्ये हुण्डं वै पापचेतनम् ॥ ११
एवमाकर्ण्य राजेन्द्रः सानन्दपुलकोद्गमः । प्रसादाद्देवराजस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ १२
दानवं सूदयिष्यामि समरे पापचेतसम् । देवानां च विशेषेण मम मायाप्रचारिणम् ॥ १३
एवमुक्ते शुभे वाक्ये नहुषेण महात्मना । अथाऽऽयातः स्वयं विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४
स्वचक्राच्चक्रमुत्पाद्य सूर्यबिम्बोपमं महत् । ज्वलता तेजसा दीप्तं सुवृत्तान्तं शुभावहम् ॥ १५
नहुषाय ददौ देवो हर्षेण महता किल । तस्मै शूलं ददौ शंभुः सुतीक्ष्णं तेजसाऽन्वितम् ॥ १६
तेन शूलवरेणासौ शोभते समरोद्यतः । [*द्वितीयः शंकरश्चायं त्रिपुरघ्नो यथा प्रभुः] ॥ १७
ब्रह्मास्त्रं दत्तवान्ब्रह्मा वरुणः पाशमुत्तमम् । [+ चन्द्रतेजःप्रतीकाशं जलजं नालसंगतम्] ॥ १८
वज्रमिन्द्रस्तथा शक्तिं वायुश्चापं समार्गणम् । आग्नेयास्त्रं तथा वह्निर्ददौ तस्मै महात्मने ॥ १९

---

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः +एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. सूत । २ ग. घ. ज. ञ. ट. ठ. °कोऽभवद्धुण्डं हन्तुं वै दानवाधमम् । तं° । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °पोमलाः । आ° । ४ क. ख. ङ. च. छ. ढ. देवताः । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. देवानां । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. महाप्राज्ञं ।

शस्त्राण्यस्त्राणि सर्वाणि दिव्यानि विविधानि च । ददुर्देवा महात्मानस्तस्मै राज्ञे महौजसे ॥२०

कुञ्जल उवाच—

अथ आयुसुतो वीरो दैवतैः परिमानितः॥ २१
आशीर्भिर्नन्दितश्चापि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । आरुरोह रथं दिव्यं भास्वरं रत्नभूषितम् ॥ २२
[*घण्टारवैः प्रणदन्तं क्षुद्रघण्टासमाकुलम्] । रथेन तेन दिव्येन शुशुभे नृपनन्दनः ॥ २३
दिवि मार्गे यथा सूर्यस्तेजसा स्वेन वै किल । [†प्रतपंस्तेजसा तद्वद्दैत्यानां मस्तकेषु सः] ॥ २४
जगाम शीघ्रं वेगेन यथा वायुः सदागतिः । [*यत्रासौ दानवः पापस्तिष्ठते स्वगणैर्युतः] ॥
तेन मातलिना सार्धं वाहकेन महात्मना ॥† २५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे नाहुषे दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८५११

अथैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

[*निर्गच्छमाने समरे च वीरे नहुषे हि तस्मिन्सुरराजतुल्ये ।
सकौतुका मङ्गलगीतयुक्ताः स्त्रियस्तु सर्वाः परिजग्मुरत्र ॥ १
देवतानां वरा नार्यो रम्भाद्यप्सरसस्तदा । किंनर्यः कौतुकोत्सुक्यो जगुः स्वरेण सत्तम] ॥ २
गन्धर्वाणां तथा नार्यो रूपालंकारसंयुताः । कौतुकेन गतास्तत्र यत्र राजा स तिष्ठति ॥ ३
पुरं महोदयं नाम हुण्डस्यापि दुरात्मनः । नन्दनोपवनैः[+ दिव्यैः सर्वत्र समलंकृतम् ॥ ४
सप्तकक्षायुतैर्गेहैः कलशैरुपशोभितैः । सोपानकैर्महादण्डैः शोभमानं पुरोत्तमम् ॥ ५
कैलासशिखराकारैः सोन्नतैर्दिवमाश्रितैः । सर्वश्रियाऽन्वितै]र्दिव्यैर्भ्राजमानं गृहोत्तमैः ॥ ६
वनैश्चोपवनैर्दिव्यैस्तडागैः सागरोपमैः । जलपूर्णैः सुशोभैस्तु पद्मै रक्तोत्पलान्वितैः ॥ ७
महारत्नप्रकाशैश्च ह्यट्टालकशतैरपि । परिखाभिः सुपूर्णाभिर्जलशब्दैः सुशोभितम् ॥ ८
अन्यैश्चैव महारत्नैर्गजैश्चैव विराजितम् । सुनारीभिः समाकीर्णं पुरुषैश्च महाप्रभैः ॥ ९
नानाप्रभावैर्दिव्यैश्च शोभमानं महोदयम् । राजश्रेष्ठो महावीरो नहुषो ददृशे पुरम् ॥ १०
पुरप्रान्ते वनं दिव्यं दिव्यवृक्षैरलंकृतम् । तद्विवेश महावीरो नन्दनं हि यथाऽमरः ॥ ११
रथेन सह धर्मात्मा तेन मातलिना सह । प्रविष्टः स तु राजेन्द्रो वनमध्ये सरित्तटे ॥ १२
तत्र ता रूपसंयुक्ता दिव्या नार्यः समागताः । गन्धर्वा गीततत्त्वज्ञा जगुर्गीतैर्नृपोत्तमम् ॥
सूताश्च मागधाः सर्वे तं स्तुवन्ति नरोत्तमम् । शुश्राव गीतं मधुरं नहुषः किंनरेरितम् ॥ १३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थकथने नाहुष एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८५२४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. छ. ट. ठ. पुस्तकस्थः । † एतस्मात्प्राक् 'निर्गच्छमानं मुनिदेववृन्दैर्हृष्टं नृपेन्द्रं बलवीर्यकोविदम् । इन्द्रोपमं विष्णुसमं सुसंख्ये वधाय हुण्डस्य समुत्सुकं तम्' । इत्यधिकं क. ख. घ. छ. च. छ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकेषु । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ घ. ट. ठ. ड. सूत ।

अथ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

तदेव गानं च सुराङ्गनाभिर्गीतं समाकर्ण्य च गीतकैर्भुवैः ।
समाकुला चापि बभूव तत्र सा शंभुपुत्री परिचिन्तयाना ॥ १
आसनात्तूर्णमुत्थाय महोत्साहेन संयुता । तूर्णं गता वरारोहा तपोबलसमन्विता ॥ २
तं दृष्ट्वा देवसंकाशं दिव्यलक्षणसंयुतम् । दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गं दिव्यमालाभिशोभितम् ॥ ३
दिव्यैराभरणैर्वस्त्रैः शुशुभे नृपनन्दनः । [*दीप्तिमांश्च यथा सूर्यो दिव्यलक्षणसंयुतः ॥ ४
किंवा देवो महाप्राज्ञो गन्धर्वो वा भविष्यति । किंवा नागसुतः सोऽयं किंवा विद्याधरो भवेत् ॥ ५
देवेषु नैव पश्यामि कुतो यक्षेषु जायते । अनया लीलया देवः सहस्राक्षोऽपि जायते ॥ ६
शंभुरेव भवेत्किंवा किंवा चायं मनोभवः । किंवा पितुः सखा मे स्यात्पौलस्त्योऽयं धनाधिपः] ॥
एवं समालोकयन्ती बलरूपगुणान्वितम् । समेत्य तं सखीभिस्तु रम्भाद्याभिः स्थिताऽभवत् ॥ ८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८५३२

अथ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ।

रम्भोवाच—

तप एतत्परित्यज्य किमालोकयसे शुभे । मनः संरक्ष वै साध्वि पुरुषस्य विचिन्तनात् ॥ १

अशोकसुन्दर्युवाच—

मनस्तपसि लीनं मे नहुषस्यापि काम्यया । न वै चालयितुं शक्यं देवैरपि सहेश्वरैः ॥ २
एनं दृष्ट्वा महाभागे मनो मे चलते भृशम् । रन्तुमिच्छाम्यहं गत्वा एवमुत्कण्ठतां गतम् ॥ ३
एवं विपर्ययश्चाऽऽसीन्मनसो मे वरानने । तन्मे त्वं कारणं ब्रूहि तवास्ति ज्ञानमुत्तमम् ॥ ४
आयोः पुत्रस्य भार्याऽहं देवैः सृष्टा महात्मनः । कस्मान्मे धावते चेत उत्सुकं रन्तुमेव च ॥ ५

रम्भोवाच—

सर्वेष्वेवं महाभागे देहरूपेषु भामिनि । वसत्यात्मा स्वयं ब्रह्म ज्ञानरूपः सनातनः ॥ ६
यद्यपि प्रकृतेर्भावैरिन्द्रियैरपकारिभिः । मोहपाशशतैर्बद्धस्तथा सिद्धस्तु सर्वदा ॥ ७
प्रकृतिर्नैव जानाति तां वै वैज्ञानिकीं कलाम् । अयं शुद्धस्तु धर्मज्ञ आत्मा वेत्ति च सुन्दरि ॥ ८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ घ. छ. ट. ठ. ड. °नाभिः स्तोत्रं सुपुण्यं परिचारणेरितम् । तमेव गायन्ति सुगीतकैस्तु शंभोस्तु पुत्री । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °व्यरूपसमप्रभम् । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °माचिन्तयतीव यावत्सविस्तरं रूपगुणान्विता सा । समेत्य रम्भा सुमहासखीभिरुवाच तां शम्भुसुतां प्रहस्य ॥८॥ ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °भे । तपसः क्षरणं स्याद्वै पु° । ५ ङ. महाभागं । ६ ङ. शुभे । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °हि यद्यस्ति । ८ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. महात्माभिः । ९ क. ख. घ. ङ. च छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °व हि सत्त्वेषु घटरू° । १० ग. ज. ञ. ट. °मि । वासनात्मा स्वयं ब्रह्माज्ञानरूपस्य चाऽऽत्मनः ।

गच्छत्यपि मनस्ताप एनं दृष्ट्वा महामतिम् । पापमेवं परित्यज्य सत्यमेव प्रधावति ॥ ९
भर्ताऽयमायुपुत्रस्ते तत्सत्यं च न संशयः । अन्यं दृष्ट्वा विशङ्केत पुरुषं पापलक्षणम् ॥ १०
[*एवं विधिः कृतो देवैः सत्यपाशेन बन्धितः । अस्यास्तु ह्यायुपुत्रोऽपि भर्तृत्वमुपयास्यति॥ ११
एवमाकर्णितं भद्रे ह्यात्मानं चापि सुन्दरि] । तद्ध्रुवं सत्यसंपन्नो विज्ञानात्मा स्वयं स्थितः १२
अन्यं भावं न जानाति ह्यायुपुत्रं च विन्दति । प्रकृतिर्नैव ते देवि ह्येनं जानाति चाऽऽगतम् १३
एवं ज्ञात्वा प्रधानात्मा तवार्थैव प्रधावति । आत्मा सर्वं प्रजानाति आत्मा देवः सनातनः॥ १४
स्वयमेव नरेन्द्रोऽयं नहुषो नाम वीर्यवान् । तस्माद्गच्छति चेतस्ते सत्यबन्धं विशिष्यते ॥ १५
आयोः सुतं परिज्ञाय अन्यं चैव न गच्छति । एतत्ते सर्वमाख्यातं शाश्वतं त्वन्मनोगतम् ॥ १६
हुण्डं हत्वा महाघोरं समरे दानवाधमम् । त्वां नयिष्यति स्वस्थानमायोश्च गृहमुत्तमम् ॥ १७
हृतो दैत्येन वीरेन्द्रो निजपुण्येन शेषितः । [†बाल्यात्प्रभृति वीरेन्द्रो वियुक्तः स्वजनेन वै] १८
पितृमातृविहीनस्तु गतो वृद्धिं महावने । यास्यत्येव पितुर्गेहं त्वयैव सह सांप्रतम् ॥ १९
एवमाभाषितं श्रुत्वा रम्भायाः शिवनन्दिनी । हर्षेण महताऽऽविष्टा तामुवाच तपस्विनी ॥ २०
अयमेव स धर्मात्मा मम भर्ता सुवीर्यवान् । मनो मे धावते सत्यं कामाकुलितविह्वलम् ॥ २१
नास्ति चित्तसमो देवो यो जानाति सुनिश्चितम् । सत्यमेतन्मया दृष्टं सुचित्रं चारुहासिनि॥ २२
मनोभवसमानं तु पुरुषं दिव्यलक्षणम् । न(प्र)धावत्यतिभावेन एनं दृष्ट्वा यथा सखि ॥ २३
तथा न धावते भद्रे पुंसमन्यं न मन्यते । एवं गन्तव्यमावाभ्यां सखीभिर्गृहमेव हि ॥ २४
एवमाभाष्य सा रम्भां गमनायोपचक्रमे । गमनायोत्सुकां ज्ञात्वा नहुषस्यान्तिकं प्रति ॥
तामुवाच ततो रम्भा कस्माद्देवि न गम्यते ॥ २५

सूत उवाच—

सख्या च रम्भया सार्धं नहुषं वीरलक्षणम् । तस्यान्तिकं तु संप्राप्य प्रेषयामास तां सखीम् २६
एनं गच्छ महाभागे नहुषं देवरूपिणम् । कथयस्व कथामेतां तवार्थं आगता यतः ॥ २७
एवं सखि करिष्यामि सुप्रियं तव सुव्रते । एवमुक्त्वा गता रम्भा नहुषं राजनन्दनम् ॥ २८
चापबाणधरं वीरं द्वितीयमिव वासवम् । प्रत्युवाच गता रम्भा सख्या वचनमुत्तमम् ॥ २९
आयुपुत्र महाभाग रम्भाऽहं समुपागता । शिवस्य कन्यया वीर तपस्यन्त्या प्रयोजिता ॥ ३०
त्वदर्थं देवदेवेन उमया दिव्यया पुरा । भार्यारत्नं वने सृष्टं श्रेष्ठं लोकेषु दुर्लभम् ॥ ३१
दुष्प्राप्यं च नरश्रेष्ठैर्देवैः सेन्द्रैस्तपोधनैः । गन्धर्वैः पन्नगैः सिद्धैश्चारणैः पुण्यलक्षणैः ॥ ३२
स्वयमेव समायातं तवार्थे शृणु सांप्रतम् । स्त्रीरत्नं च महाप्राज्ञ प्रकृष्टं पुण्यनिर्मितम् ॥ ३३
अशोकसुन्दरी नाम तवार्थं तपसि स्थिता । अत्यर्थं तु तपस्तप्तं भवन्तमिच्छते सदा ॥ ३४
एवं ज्ञात्वा महाप्राज्ञ भजमानां भजस्व हि । त्वदृते सा वरारोहा पुरुषं नैव याचते ॥ ३५
नहुषेण तयोक्तं तु श्रुत्वा तथाऽवधारितम् । प्रत्युत्तरं ददौ चाथ रम्भे मे श्रूयतां वचः ॥ ३६
[*तत्तु सर्वं विजानामि यत्त्वयोक्तं ममाग्रतः । ममाग्रे कथितं पूर्वं वसिष्ठेन महात्मना ॥ ३७

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. तद्वाक्स° । २ ङ. एनं । ३ घ. ट. ठ. ड. समुद्रजाम् । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. °तेऽत्यर्थं का° । ५ ग. घ. ज. ञ. ट. ठ. विस्तरं । ६ ट. कुञ्जल । ७ घ. च. झ. ट. ठ. ड. °पतूणध° ।

सर्वमेव विजानामि यस्यास्तु तप उत्तमम् ।] श्रूयतां वचनं रम्भे येन सौख्यं भविष्यति ॥ ३८
अहत्वा दानवं हुण्डं न गच्छामि वरानने । सर्वमेतत्सुवृत्तान्तमहं जानामि चैव हि ॥ ३९
ममार्थे तव संभूतिस्तप आचरितं त्वया । मम भार्या न संदेहो भवती विधिना कृता ॥ ४०
ममार्थे निश्चयं कृत्वा तप आचरितं त्वया । हृता तस्मात्तुपायेन भवती नियमस्थिता ॥ ४१
सूतिगृहादहं तेन दानवेनाधमेन च । बालभावस्थितो देवि पितृमातृविनाकृतः ॥ ४२
तस्मात्तं तु हनिष्यामि [*हुण्डं तं दानवाधमम् । पश्चात्त्वामुपनेष्येऽहं] वसिष्ठस्याऽऽश्रमं प्रति॥
एवं कथय भद्रं ते रम्भे मत्प्रियकारिणीम् । एवं विसर्जिता तेन सत्वरं सा गता पुनः ॥ ४४
अशोकसुन्दरीं देवीं कथयामास तस्य च । समासेन तथा सर्वं रम्भा सा द्विजसत्तम ॥ ४५
अशोकसुन्दरी बाला ह्यवधार्य सुभाषितम् । नहुषस्यापि वीरस्य हर्षेण च समन्विता ॥ ४६
तस्थौ तत्र तया सार्धं स्वसख्या रम्भया तदा । भर्तुश्च कीदृशं वीर्यमिति पश्याम्यहं स्थिता ४७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे नाहुषे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः॥११३॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८५७९

अथ चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

अथ ते दानवाः सर्वे हुण्डस्य परिचारकाः । नहुषस्यापि संवादं रम्भायाः शुश्रुवुस्तदा ॥ १
आचचक्षुश्च ते हुण्डं दैत्येन्द्रं सर्वमेव तत् । तमाकर्ण्य स चुक्रोध दूतं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २
गच्छ दूत ममाऽऽदेशात्त्वमेवं तं समाचर । संभाषते तया सार्धं पुरुषः शिवकन्यया ॥ ३
स्वामिनिर्देशमाकर्ण्य जगाम लघु दानवः । विविक्ते नहुषं वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
[+रथेन साश्वसूतेन दिव्येन परितिष्ठसि । धनुषा दिव्यबाणैस्तु सभायां हि भयंकरः ॥ ५
कस्य केन सुकार्येण प्रेषितः केन वै भवान् ।] अनया रम्भया तेऽद्याप्यनया शिवकन्यया ॥६
किमुक्तं तत्स्फुटं सर्वं कथयस्व ममाग्रतः । हुण्डस्य देवमर्दस्य न बिभेति भवान्कथम् ॥ ७
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यदि जीवितुमिच्छसि । सद्यो गच्छात्र मा तिष्ठ दुःसहो दानवाधिपः ॥ ८

नहुष उवाच—

योऽसावायुर्बली राजा सप्तद्वीपाधिपः प्रभुः । तस्य मां तनयं विद्धि सर्वदैत्यविनाशनम् ॥
नहुषं नाम विख्यातं देवब्राह्मणपूजकम् ॥ ९
हुण्डेनापहृतं बाल्ये स्वामिना तव मानद । सेयं कन्या शिवस्यापि दैत्येनापहृता पुरा ॥ १०
घोरं तपश्चरत्येषा हुण्डस्यापि वधाय च । योऽहमादौ हृतो बालस्त्वयाऽऽयोः सूतिकागृहात् ११
दास्या अपि करे दत्तः सूदस्यापि दुरात्मना । वधार्थं श्रूयतां पाप सोऽहमद्य समागतः ॥ १२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड पापं । २ छ. वराङ्गनाम् । ३ क. ख. घ. ङ. च. च. छ. झ.ढ. °स्मात्सुपापेन । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. सूत । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ ट. ठ. ड. ढ. पापाः । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °ध विशठं वा° । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. वीर । ८ छ. °शाज्जानीहि पुरुषं हि तम् । मं° ९ ड. तत्र । १० क. ख. ङ. छ. झ. ढ. विशठो । ड. विसृष्टो ।

अस्यापि हुण्डदैत्यस्य दुष्टस्य पापकर्मणः । अन्यांश्च दानवान्घोराञ्नयिष्ये यमसादनम् ॥ १३
मामेवं विद्धि पापिष्ठ एवं कथय दानवम् । एवमाकर्ण्य तत्सर्वं नहुषस्य महात्मनः ॥ १४
गत्वा हुण्डं स दुष्टात्मा आचचक्षेऽस्य भाषितम् । निशम्य तन्मुखात्तूर्णं चुक्रोध दितिजेश्वरः १५
कस्मात्सूदेन पापेन तया दास्या न घातितः । यतोऽयं वृद्धिमायातो मया व्याधिरुपेक्षितः १६
अद्यैनं घातयिष्यामि त्वनया शिवकन्यया । आयोः पुत्रं खलं युद्धे बाणैरेभिः शिलाशितैः॥१७
एवमुक्त्वा विचिन्त्यैव सारथिं वाक्यमब्रवीत्। योजय स्यन्दनं त्वं मे वाजिभिः साधुभिः शुभैः॥१८
सेनाध्यक्षं समाहूय इत्युवाच रुषाऽन्वितः । सज्यतां मम सैन्यं त्वं शूरान्नागान्प्रकल्पय ॥ १९
सारोहैस्तुरगान्योज पताकाध्वजचामरैः । चतुरङ्गं बलं मेऽद्य योजयस्व हि सत्वरम् ॥ २०
एवमाकर्ण्य तत्तस्य हुण्डस्यापि मतं लघु । सेनाध्यक्षो महाप्राज्ञः सर्वं चक्रे यथाविधि ॥ २१
चतुरङ्गेण तेनासौ बलेन महताऽऽवृतः । जगाम नहुषं वीरं[3] चापबाणधरं रणे ॥ २२
इन्द्रस्य स्यन्दने युक्तं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । उद्यतं समरे वीरं दुरापं देवदानवैः ॥ २३
पश्यन्ति गगने देवा विमानस्था महौजसः । तेजोज्वालासमाकीर्णं दिविस्थमिव भास्करम् ॥२४

सूत उवाच—

अथ ते दानवाः सर्वे ववृषुस्तं शरोत्तमैः । खड्गैः पाशैर्महाशूलैः शक्तिभिश्च परश्वधैः ॥ २५
युयुधुः संयुगे तेन नहुषेण महात्मना । संरम्भाद्गर्जमानास्ते यथा मेघा गिरौ तथा ॥ २६
तद्विक्रमं समालोक्य आयुपुत्रः प्रतापवान् । इन्द्रायुधसमं चापं विस्फार्य सगुणस्वरम् ॥ २७
वज्रस्फोटसमः शब्दः चापस्यापि महात्मना । नहुषेण कृतो विप्रा दानवानां भयप्रदः ॥ २८
महता तेन शब्देन दानवाश्च चकम्पिरे । कम्पनाविष्टहृदया भग्नसत्त्वा महाहवे ॥ २९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे च्यवनोपाख्याने नाहुषे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८६०८

अथ पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

ततस्त्वसौ संयति राजमानः समुद्यतश्चापधरो महात्मा ॥
[+ यथैव कालः कुपितः स लोकान्संहर्तुमैच्छत्तु तथा स दानवान् ॥ १
महास्त्रजालै रवितेजतुल्यैः सुदीप्तिमद्भिर्निजघान तेजसा ॥
वायुर्यथोन्मूलयतीह पादपांस्तथैव राजा निजघान दानवान् ॥] २
वायुर्यथा मेघचयं च दिव्यं संचालयेत्स्वेन बलेन तेजसा ॥
तथा स राजा ह्यसुरान्समस्तान्संनाशयेद्बाणवरैः सुतीक्ष्णैः ॥ ३
न शेकुर्दानवाः सर्वे बाणवर्षं महात्मनः । मृताः केचिद्द्रुताः केचिन्नष्टाः केचिन्महाहवात् ॥ ४

+ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. °त्वा स दैत्येन्द्रः सा° । २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. समातुरः । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. धीरं । ४ छ. °घा इवाम्बरे । त° । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ठ. ड. ढ. कश्मलावि° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °रान्मदोत्कटान्संना° ।

महातेजं महाप्राज्ञं महादानवशासनम् । स चुक्रोध सुदुष्टात्मा दृष्ट्वा तं नृपनन्दनम् ॥ ५
स्थितो गत्वेदमाभाष्य तिष्ठ तिष्ठेति चाऽऽह्वे। त्वामद्यैव नयिष्यामि आयुपुत्र यमान्तिके ॥ ६
नहुष उवाच—
स्थितोऽस्मि समरे पश्य त्वामहं हन्तुमागतः । अहत्वा नैव यास्यामि भवन्तं पापचेतनम् ॥ ७
इत्युक्त्वा धनुरादाय बाणानग्निशिखोपमान् । छत्रेण ध्रियमाणेन शुशुभे सोऽपि संगरे ॥ ८
इन्द्रस्य सारथिं दिव्यं मातलिं वाक्यमब्रवीत् । वाहयस्व रथं मेऽद्य हुण्डदैत्यस्य संमुखे ॥ ९
इत्युक्तस्तेन वीरेण मातलिर्लघुविक्रमः । तुरगांश्चोदयामास महावातरयोपमान् ॥ १०
उत्पेतुश्च ततो वाहा हंसा इव सरोजले । छत्रेण चेन्दुवर्णेन स रथेन पताकिना ॥ ११
नभस्तलं समासाद्य यथा सूर्यो विराजते । आयुपुत्रस्तथा संख्ये तेजसा विक्रमेण च ॥ १२
अथ हुण्डो रथस्थोऽपि भ्राजमानः स्वतेजसा । सर्वायुधास्त्रसंयुक्तस्तद्वत्सोऽप्यम्बरे स्थितः ॥ १३
उभयोर्वीरयोर्युद्धं देवविस्मयकारकम् । आसीत्तदा महाप्राज्ञ दारुणं भीतिदायकम् ॥ १४
सुबाणैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलीमुखैः । हुण्डेन ताडितो राजा स बाह्वोरन्तरे तदा ॥ १५
सुभाले पञ्चभिर्बाणैर्विद्धः क्रुद्धोऽभवत्तदा । [*स विद्धस्तु महाबाणैरधिकं शुशुभे नृपः ॥ १६
सारुणः करमालाभिरुदयंश्च दिवाकरः । रुधिरेण सुदिग्धाङ्गो हेमबाणैस्तनुस्थितैः ॥ १७
सूर्यवच्छोभते राजा पूर्ववन्नभसि स्थितः] । दृष्ट्वा तु पौरुषं तस्य दानवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
तिष्ठ तिष्ठ क्षणं दैत्य पश्य मे लाघवं पुनः । इत्युक्त्वा चरणे दैत्यं जघान दशभिः शरैः ॥ १९
मुखे बाणैर्हतस्तेन मूर्छितो निपपात ह । पश्यमानैः सुरैः सर्वै रथोपरि महाबलः ॥ २०
देवैश्च चारणैः सिद्धैः कृतः शब्दः सुहर्षजः । जय जयेति राजेन्द्र शङ्खान्दध्मुः पुनः पुनः ॥ २१
स कोलाहलशब्दस्तु तुमुलो देवतेरितः । कर्णरन्ध्रं समाविष्टो हुण्डस्य मूर्छितस्य च ॥ २२
श्रुत्वा स धनुरादाय बाणमाशीविषोपमम् । स्थीयतां स्थीयतां युद्धे न मृतोऽस्मि त्वया हतः ॥ २३
इत्युक्त्वा पुनरुत्थाय लाघवेन समन्वितः । एकविंशतिभिर्बाणैर्नहुषं चाहनत्पुनः ॥ २४
एकेन मुष्टिमध्ये तु बहुभिर्जानुमध्यतः । चतुर्भिश्च महाश्वांश्च च्छत्रमेकेन चैव च ॥ २५
पञ्चभिर्मातलिं विद्ध्वा रथनीडं तु सप्तभिः । [† ध्वजदण्डं त्रिभिस्तीक्ष्णैर्दानवः शिखिभिस्त्रिभिः] ॥
आदानं दानवेन्द्रस्य शरमोक्षं दुरात्मनः । लाघवं तस्य वै दृष्ट्वा देवास्ते विस्मयं गताः ॥ २७
तस्य पौरुषमापश्य स राजा दानवेश्वरम् । धीरोऽसि कृतविद्योऽसि शूरोऽसि रणपण्डितः ॥ २८
इत्युक्त्वा दानवं तं तु धनुर्विस्फार्य भूपतिः । मार्गणैर्दशभिस्तं तु विव्याध लघुविक्रमः ॥ २९
त्रिभिर्ध्वजं प्रचिच्छेद स पपात धरातले । तुरगान्पातयामास चतुर्भिस्तस्य सायकैः ॥ ३०
एकेन च्छत्रं तस्यापि चकर्त लघुविक्रमः । दशभिः सारथिस्तस्य प्रेषितो यममन्दिरम् ॥ ३१
दंशनं दशभिश्छित्वा शरैश्च विदलीकृतः । सर्वाङ्गेषु च त्रिंशद्भिर्विव्याध दनुजेश्वरम् ॥ ३२
हताश्वो विरथो जातो बाणपाणिर्धनुर्धरः । अभ्यधावत्स वेगेन वर्षयन्निशितैः शरैः ॥ ३३
खड्गचर्मधरो दैत्यो राजानं तमधावत । धावमानस्य हुण्डस्य खड्गं चिच्छेद भूपतिः ॥ ३४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतःपाठो ङ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. म. °व यथाम्बरे । छ° । २ ङ. °द्वत्स चाऽऽह्वे स्थि° । ३ ङ. ड. ढ. सुबाणैः पञ्चभिर्विद्धो नहुषोऽपि पुनस्तदा । ४ छ. झ. °खे भाले हत° । ५ ङ. °तां दुष्ट वै यु° । ६ घ. ट. ठ. ड. °र्णैर्निशितैस्तं ।

क्षुरप्रैर्निशितैर्बाणैश्चर्म चिच्छेद भूपतिः । अथ हुण्डः सुदुष्टात्मा समालोक्य समन्ततः ॥ ३५
जग्राह मुद्गरं तूर्णं मुमोच लघुविक्रमः । वज्रवेगं समायान्तं ददृशे नृपतिस्तदा ॥ ३६
मुद्गरं स्वनवन्तं चापातयदम्बरात्ततः । [*दशाभिर्निशितैर्बाणैः क्षुरप्रैश्च स्वविक्रमात्] ॥ ३७
मुद्गरं पतितं दृष्ट्वा दशखण्डमयं भुवि । गदामुद्यम्य वेगेन राजानं समधावत ॥ ३८
खड्गेन तीक्ष्णधारेण तस्य बाहुं प्रचिच्छिदे । सगदं पतितं भूमौ साङ्गदं कटकान्वितम् ॥ ३९
महाशब्दं ततः कृत्वा वज्रस्फोटमयं स तु । रुधिरेण विदिग्धाङ्गो धावमानो महाहवे ॥ ४०
क्रोधेन महताऽऽविष्टो ग्रस्तुमिच्छति भूपतिम् । दुर्निवार्यः समायातः पार्श्वे तस्य च भूपतेः ॥४१
नहुषेण महाशक्त्या ताडितो हृदि दानवः । पतितः सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः ॥ ४२
तस्मिन्दैत्ये गते भूमावितरे दानवा गताः । विविशुर्गिरिदुर्गेषु कति पातालमास्थिताः ॥ ४३
देवाः प्रहर्षं जग्मुस्ते गन्धर्वाः सिद्धचारणाः । हते तस्मिन्महापापे नहुषेण महात्मना ॥ ४४
तस्मिन्हते दैत्यवरे महाहवे देवाश्च सर्वे प्रमुदं च लेभिरे ।
तां देवरूपां तपसा विवर्धितां स आयुपुत्रः प्रतिलभ्य हर्षितः ॥ ४५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे च्यवनोपाख्याने नाहुषे पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८६५३

अथ षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

अशोकसुन्दरी पुण्या रम्भया सह हर्षिता । नहुषं प्राप्य विक्रान्तं तमुवाच तपस्विनी ॥ १
अहं ते धर्मतः पत्नी देवैर्दिष्टा तपस्विनी । उद्वाहयस्व मां वीर पतिधर्ममिहेच्छतीम् ॥ २
सदैव चिन्तमाना च त्वामहं तप आस्थिता । भवान्धर्मप्रसादेन मया प्राप्तो नृपोत्तम ॥ ३

नहुष उवाच—

मदर्थे नियता भद्रे यदि त्वं तप आस्थिता । गुरोर्वाक्यान्मुहूर्तेन तव भर्ता भवाम्यहम् ॥ ४
अनया रम्भया सार्धमावां गच्छाव भामिनि । समारोप्य रथे तां तु रम्भां च सुमनोहराम् ॥ ५
तेनैव रथमुख्येन वसिष्ठस्याऽऽश्रमं प्रति । जगाम लघुवेगेन ताभ्यां सह महाशयाः ॥ ६
तमाश्रमगतं विप्रं समालोक्य प्रणम्य च । तया सार्धं महातेजा हर्षेण महताऽन्वितः ॥ ७
यथा च युद्धं संजातं निहतो दानवो यथा । निवेदयामास सर्वं वसिष्ठाय महात्मने ॥ ८
वसिष्ठोऽपि समाकर्ण्य नहुषस्य विचेष्टितम् । हर्षेण महताऽऽविष्ट आशीर्भिरभिनन्द्य तम् ॥ ९
तिथौ लग्ने शुभे प्राप्ते तयोस्तु मुनिपुंगवः । विवाहं कारयामास अग्निब्राह्मणसंनिधौ ॥ १०
आशीर्भिरभिनन्द्यैवं मिथुनं प्रेषितं पुनः । मातरं पितरं पश्य द्रुतं गत्वा महामते ॥ ११
त्वां च दृष्ट्वा हि ते माता पिताऽसौ चापि सुव्रतः । हर्षेण वृद्धिमाप्नोतु पर्वणीव तु सागरः॥ १२
एवं संप्रेषितो वीरो मुनिना ब्रह्मसूनुना । तेनैव रथवर्येण जगाम लघुविक्रमः ॥ १३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः ।

---

१ ड. °रं स्वेन बाणेन चिच्छेद नृपतिस्तदा । द° । २ ड. पातयामास मुद्गरम् । ३ ड.°त । राजा परशुना तस्य बाहुं चिच्छेद पूर्वतः । स° ।

नमस्कृत्य द्विजेन्द्रं तं गतो मातलिना तदा । [*स्वपुरं पितरं द्रष्टुं तां च मातां यशस्विनीम्॥१४
सूत उवाच]—
अप्सरा मेनका नाम प्रेषिता दैवतैस्ततः । आयोर्भार्या सुदुःखेन पतिता शोकसागरे ॥ १५
तामुवाच महाभागां देवीमिन्दुमतीं प्रति । मुञ्च शोकं महाभागे तनयं पश्य संमुखम् ॥ १६
निहत्य दानवं पापं तव पुत्रापहारकम् । समायान्तं सभार्यां च वीरश्रिया समन्वितम् ॥ १७
सुवृत्तं संगरे तत्र नहुषेण यथा कृतम् । तस्यै निवेदयामास इन्दुमत्यै च मेनका ॥ १८
मेनकाया वचः श्रुत्वा हर्षेणाऽऽकुलितेक्षणा । सखि सत्यं ब्रवीषि त्वमित्युवाच सगद्गदम् ॥१९
साम्प्रतं सुप्रियं वाक्यं मनःप्रोत्साहकारकम् । जीवादिकं मया देयं त्वयि सर्वस्वमेव च ॥ २०
एवमाभाष्य तां देवी राजानमिदमब्रवीत् । तव पुत्रो महाबाहुः समायातो हि सांप्रतम् ॥ २१
आख्याति च महाभाग एषा चैव वराप्सरा । भर्तारमेवमाभाष्य विरराम महर्षिता ॥ २२
समाकर्ण्य नृपेन्द्रस्तु तामुवाच प्रियां सतीम् । पुरा प्रोक्तं महाभागे मुनिना नारदेन हि ॥ २३
पुत्रं प्रति न कर्तव्यं दुःखं राजन्कदाचन । तं निहत्य स्ववीर्येण दानवं चैष्यते पुनः ॥ २४
संजातं सत्यमेवं हि मुनिना भाषितं पुरा । अन्यथा वचनं तस्य कथं देवि भविष्यति ॥ २५
दत्तात्रेयो मुनिश्रेष्ठः साक्षाद्देवो जनार्दनः । शुश्रूषितो मया देवि त्वया च तपसा पुरा ॥ २६
पुत्ररत्नं तेन दत्तं विष्णुतेजःसमन्वितम् । सदा हनिष्यति परं दानवं पापचेतनम् ॥ २७
सर्वदैत्यप्रहर्ता च प्रजापालो महाबलः । दत्तात्रेयेण मे दत्तो वैष्णवांशः सुतोत्तमः ॥ २८
एवं संभाष्य तां देवीं राजा चेन्दुमतीं तदा । महोत्सवं ततश्चक्रे पुत्रस्याऽऽगमनं प्रति ॥ २९
हर्षेण महताऽऽविष्टो विष्णुं सस्मार वै पुनः ॥ ३०
अर्चोपपन्नं सुरसंघयुक्तमानन्दरूपं परमार्थमेकम् ।
क्लेशापहं सौख्यप्रदं नराणां सद्वैष्णवानामिह मोक्षदं परम् ॥ ३१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८६८४

अथ सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—
नहुषः प्रियया सार्धं तया चैवापि रम्भया । ऐन्द्रेणापि सुदिव्येन स्यन्दनेन वरेण च ॥ १
नागाह्वयं पुरं प्राप्तः सर्वशोभासमन्वितम् । दिव्यमण्डपयुक्तं च भवनैरुपशोभितम् ॥ २
हेमतोरणगेहैश्च पताकाभिरलंकृतम् । नानावादित्रसंघोषैर्बन्दिचारणशोभितम् ॥ ३
देवरूपोपमैः पुण्यैः पुरुषैः समलंकृतम् । नारीभिर्दिव्यरूपाभिर्गजाश्वैः स्यन्दनैस्तथा ॥ ४
नानामङ्गलशब्दैश्च वेदध्वनिसमाकुलम् । गीतवादित्रशब्दैश्च वीणावेणुस्वनैस्तथा ॥ ५

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ च. ट. ठ. ड. °स्यै महामतिः । मे° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ °मङ्गल्यु° । ३ ङ. °भसंयैश्च ।

सर्वशोभासमाकीर्णं विवेश स पुरोत्तमम् । वेदमङ्गलघोषैश्च ब्राह्मणैरभिपूजितः ॥ ६
ददर्श पितरं वीरो मातरं तां सुपुण्यकाम् । हर्षेण महताऽऽविष्टः पितुः पादौ ननाम सः ॥ ७
अशोकसुन्दरी सा तु तयोः पादौ पुनः पुनः । ननाम भक्त्या भावेन चोभयोः सा वरानना ८
रम्भा च सा ननामाप्यदर्शयत्प्रीतिमुत्तमाम् । [*नमस्कृत्वा समाभाष्य स्वगुरुं नृपनन्दनः ॥ ९
अनामयं च पप्रच्छ मातरं पितरं प्रति । एवमुक्तो महाभागः सानन्दपुलकोद्गमः ॥ १०

आयुरुवाच—

अद्यैव व्याधयो नष्टा दुःखशोकावुभौ गतौ । भवतो दर्शनात्पुत्र संतुष्टं हृष्यते जगत्] ॥ ११
कृतकृत्योऽस्मि संजातस्त्वयि जाते महौजसि । स्ववंशोद्धरणं कृत्वा ह्यहमेव समुद्धृतः ॥ १२

इन्दुमत्युवाच—

पर्वणी प्राप्य चेन्दोस्तु तेजो दृष्ट्वा महोदधिः । वृद्धिं याति महाभाग तथाऽहं तव दर्शनात् ॥ १३
वर्धिताऽस्मि सुहृष्टाऽस्मि ह्यानन्देन समाकुला । दर्शनात्ते महाभाग धन्या जाताऽस्मि मानद १४
एवं संभाष्य तं पुत्रमालिङ्गय तनयोत्तमम् । शिरस्याघ्राय तस्यापि वत्सं धेनुर्यथा स्वकम् ॥ १५
अभिनन्द्य सुतं प्राप्तं नहुषं देवरूपकम् । आशीर्भिः सर्वपुण्याभिर्देवी चेन्दुमती तथा ॥ १६

सूत उवाच—

अथासौ मातरं पुण्यं देवीमिन्दुमतीं सुतः । कथयामास वृत्तान्तं यथा चाऽऽहवमात्मनः ॥ १७
स्वभार्यायास्तथोत्पत्तिं प्राप्तिं चैव महायशाः । हुण्डेनापि यथा युद्धं हुण्डस्यापि निपातनम् ॥ १८
समासेन समस्तं तदाख्यातं स्वयमेव हि । मातापित्रोर्यथा चाग्रे तयोरानन्ददायकम् ॥ १९
मातापितरावाकर्ण्य पुत्रस्यापि पराक्रमम् । हर्षेण महताऽऽविष्टौ संजातौ पूर्णमानसौ ॥ २०
नहुषो धनुरादाय इन्द्रस्य स्यन्दनेन च । जिगाय पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपत्तनाम् ॥ २१
पित्रोः समर्पयामास वसुपूर्णां वसुंधराम् । पितरं हर्षयन्नित्यं दानधर्मैः सुकर्मभिः ॥ २२
पितरं याजयामास राजसूयादिभिस्तदा । महायज्ञैः सुदानैश्च व्रतैर्नियमसंयमैः ॥ २३
[+सुदानैर्यशसा पुण्यैर्यज्ञैः पुण्यमहोदयैः]। सुसंपूर्णौ कृतौ तौ तु पितरौ चाऽऽयुसूनुना ॥ २४
अथ देवाः समागत्य नागाह्वयं पुरोत्तमम् । अभ्यषिञ्चन्महात्मानं नहुषं वीरमर्दनम् ॥ २५
मुनिभिः सह सिद्धैश्च ह्यायुनाऽनेन भूभुजा । अभिषिच्य स्वराज्ये तं समेतं शिवकन्यया ॥ २६
भार्यायुक्तः सुकायेन आयू राजा महायशाः । दिवं जगाम धर्मात्मा देवैः सिद्धैः सुपूजितः ॥ २७
ऐन्द्रं पदं परित्यज्य ब्रह्मलोकं गतः पुनः । हरलोकं जगामाथ स राजा देवपूजितः ॥ २८
स्वकर्मभिर्महाराजः सुपुत्रस्यापि तेजसा । हरेर्लोकं जगामाथ स राजा भक्तसत्तमः ॥ २९
पुरुषैः पुण्यकर्माख्यैरीदृशे पुण्य उत्तमे । पतितव्यं महाभाग किमन्यैः शोककारकैः ॥ ३०
जातो यथा स धर्मात्मा नहुषः पितृतारकः । कुलस्य धर्ता सर्वस्य ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ३१
एतत्ते सर्वमाख्यातं चरितं तस्य धीमतः । अन्यत्किं ते प्रवक्ष्यामि वद पुत्र कपिञ्जल ॥ ३२

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ड. °व निवसत्येव पूजितः । पु° । छ. °भ निवसत्येष भूपतिः । पु° । २ ङ. °ण्यधर्मौ° । ३ ङ. °कसागरैः । जा° । ४ ङ. ढ. °कस्य ।

एवंविधं पुण्यमयं चरित्रं वरिष्ठमेतद्यशसा समेतम् ॥
आयोः सुतस्यापि शृणोति मर्त्यो भोगान्स भुक्त्वैति पदं मुरारेः ॥ ३३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे च्यवनोपाख्याने नाहुषे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८७१७

अथाष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

कपिञ्जल उवाच—

गङ्गामुखे पुरा तात रोदमाना वराङ्गना । नेत्राभ्यामश्रुबिन्दूनि पतन्ति च महाजले ॥ १
गङ्गामध्ये निमज्जन्ति भवन्ति कमलानि च । पुण्यानि हृद्यरूपाणि सुगन्धीनि महान्ति च* ॥२
अस्थिशेषोऽथ पुरुषो जटाचीरधरः पुनः । तानि सौगन्ध्ययुक्तानि पद्मानि विचिनोति सः ॥ ३
हेमवर्णानि दिव्यानि शिवं नीत्वा समर्चयेत् । सा का नारी समाचक्ष्व स वा को हि महामते ॥ ४
अर्चयित्वा शिवं चापि कस्मात्पश्चात्प्ररोदिति । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यद्यहं तव वल्लभः ॥ ५

कुञ्जल उवाच—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि वृत्तान्तं देवनिर्मितम् । चरितं सर्वपापघ्नं विष्णोश्चैव महात्मनः ॥ ६
योऽसौ हुण्डो महावीर्यो नहुषेण हतो रणे । तस्य पुत्रो महावीर्यो विहुण्डस्तपसाऽन्वितः ॥ ७
निहतं पितरं श्रुत्वा सामात्यं सपरिच्छदम् । आयुपुत्रेण धीरेण नहुषेण बलीयसा ॥ ८
तपश्चचार संक्रुद्धो देवान्हन्तुं समुद्यतः । पौरुषं तस्य दुष्टस्य तपसा वर्धितस्य च ॥ ९
जानन्ति देवाः सर्वे तु दुःसहं समराङ्गणे । हुण्डात्मजो विहुण्डस्तु त्रैलोक्यं हन्तुमिच्छति ॥ १०
पितुर्वैरं करिष्यामि हनिष्ये मानवान्सुरान् । एवं समुद्यतः पापी देवब्राह्मणकण्टकः ॥ ११
उपद्रवं समारेभे प्रजाः पीडयते च सः । तस्यैव तेजसा दग्धा देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ॥ १२
शरणं देवदेवस्य जग्मुर्विष्णोर्महौजसः । देवदेवं जगन्नाथं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ १३
ऊचुश्च पाहि नो नित्यं विहुण्डस्य महाभयात् ॥ १४

विष्णुरुवाच—

वर्धन्तु देवाः सर्वे तु सुसुखेन महेश्वराः । विहुण्डं नाशयिष्यामि पापिनं देवकण्टकम् ॥ १५
एवमाभाष्य तान्देवान्मायां कृष्णो विधाय च । स्वयमेव स्थितस्तत्र नन्दने सुमहायशाः ॥ १६
मायामयं चकाराथ स्वकं रूपं गुणान्वितम् । विष्णुमाया महाभागा सर्वविश्वप्रमोहिनी ॥ १७
[+चकार रूपमतुलं विष्णोर्माया प्रमोहिनी] । विहुण्डस्य वधार्थाय रूपलावण्यशालिनी ॥ १८

कुञ्जल उवाच—

स देवानां वधार्थाय दिव्यमार्गे जगाम ह । नन्दने तपन्तीं मायामपश्यद्दितिजेश्वरः ॥ १९
तया विमोहितो दैत्यः कामबाणकृतान्तरः । आत्मनाशं न जानाति कालरूपां वरस्त्रियम् ॥ २०
तां दृष्ट्वा तप्तहेमाभां रूपद्रविणशालिनीम् । लुब्धो विहुण्डः पापात्मा तामुवाच वराङ्गनाम् ॥२१
काऽसि काऽसि वरारोहे मम चित्तप्रमाथिनी । संगमं देहि मे भद्रे रक्ष रक्ष वरानने ॥ २२

---

* एतदग्रे क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकेषु ‘ तस्यास्तात सुनेत्राभ्यां किमर्थं सा प्ररोदिति । गङ्गोदके महाभाग निर्मला अश्रुबिन्दवः ’ इत्यधिकम् । + एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठो ङ. पुस्तकस्थः ।

संगमात्तव देवेशि यं यमिच्छसि सांप्रतम् । तं तं दद्मि महाभागे दुर्लभं देवदानवैः ॥ २३

मायोवाच—

मामेव भोक्तुमिच्छा चेद्दायं मे देहि दानव । सप्तकोटिमितैश्चैव[1] पुष्पैः पूजय शंकरम् ॥ २४
कामोदसंभवैर्दिव्यैः सुगन्धैर्देवदुर्लभैः । तेषां पुष्पकृतां मालां मम कण्ठे सुशोभिताम् ॥ २५
आरोपय महाभाग एतद्दायं प्रदेहि मे । तदाऽहं सुप्रिया भार्या भविष्यामि न संशयः ॥ २६

विहुण्ड उवाच—

[*एवं देवि करिष्यामि वरं दद्मि प्रयाचितम्]। वनानि यानि पुण्यानि दिव्यानि दितिजेश्वरः २७
बभ्राम मन्मथाविष्टो न पश्यति च तद्द्रुमम् । कामोदकाख्यं पप्रच्छ यत्र तत्र गतः स्वयम्॥२८
कामोदको द्रुमो नास्ति वदत्येवं महाजनः । पृच्छमानः स दुष्टात्मा कामबाणैः प्रपीडितः ॥२९
पप्रच्छ भार्गवं गत्वा भक्त्या नमितकंधरः । कामोदकं द्रुमं ब्रूहि कान्तं पुष्पसमन्वितम् ॥ ३०

शुक्र उवाच—

कामोदः पादपो नास्ति योषिदेवास्ति दानव । यदा सा हसते चैव प्रसङ्गेन प्रहर्षिता ॥ ३१
[†सुहासाज्जज्ञिरे दैत्य सुगन्धानि वराण्यपि । सुमान्येतानि दिव्यानि] कामोदानि न संशयः ३२
अतिपीतानि पुष्पाणि सौरभेण युतान्यपि । तेनाप्येकेन पुष्पेण यः पूजयति शंकरम् ॥ ३३
तस्येप्सितं महाकामं संपूरयति शंकरः । तस्याश्च रोदना[*देव प्रभवन्ति न संशयः ॥ ३४
तादृशान्येव पुष्पाणि लोहितानि महान्ति च । सौरभेण विना दैत्य] तेषां स्पर्शं न कारयेत् ३५
एवमाकर्ण्य तस्यापि वाक्यं शुक्रस्य भाषितम् । उवाच सा तु कुत्राऽऽस्ते कामोदा भृगुनन्दन ३६

शुक्र उवाच—

गङ्गाद्वारे महापुण्ये सर्वपातकशोधने । कामोदाख्यं पुरं तत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३७
कामोदपत्तने[3] नारी दिव्यभोगैरलंकृता । तथा चाऽऽभरणैर्भाति सर्वदेवैः सुपूजिता ॥ ३८
त्वया तत्रैव गन्तव्यं पूजितव्या वराप्सराः । उपायेनापि पुण्येन तां प्रहासय दानव ॥ ३९
एवमुक्त्वा स योगीन्द्रः शुक्रस्तं दानवं प्रति । विरराम महातेजाः स्वकार्यायोद्यतोऽभवत् ॥४०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे कामोदाख्यानं नामाष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८७५७

अथैकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

कपिञ्जल उवाच—

एतस्या हसनात्तात सुपुष्पाणि[4] भवन्ति वै । पुण्यानि[5] दिव्यगन्धीनि दुर्लभानि सुरासुरैः ॥ १
कस्मात्ता देवताः सर्वाः प्रवाञ्छन्ति महामते । [† शंकरस्तोषमायाति हास्यपुष्पैः सुपूजितः ॥२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ च. छ. ट. ठ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ घ. छ. ट. ठ. ड. °टिसुहृद्यैस्त्वं पु° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. ढ. °ष्ठे स्म दानव । आ° । ३ ड. कामोदोपवने । ४ ड. सहस्राणि । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पद्मानि ।

को गुणस्तस्य पुष्पस्य तन्मे कथय विस्तरात्] । गङ्गासमागमे पुण्ये वाराणस्याश्च मध्यगे ॥ ३
कामोदा सा भवेत्का तु कस्य पुत्री वराङ्गना । हासात्तस्या महाभाग पुष्पाणि प्रभवन्ति च ॥४
किंगुणं तत्फलं ब्रूहि सकलं विस्तरेण च ॥ ५

कुञ्जल उवाच—

पुरा देवैर्महादैत्यैः कृत्वा सौहार्दमुत्तमम् । अमृतार्थे प्रमथितं सागरक्षीरमुद्यतैः ॥ ६
मथनाद्देवदैत्यानां कन्यारत्नचतुष्टयम् । वरुणेन दर्शितं पूर्वं सोमेनैव तथा पुनः ॥ ७
पश्चात्प्रदर्शितं पुण्यममृतं कलशस्थितम् । कन्याचतुष्टयं तत्र देवानां हितमिच्छति ॥ ८
सुलक्ष्मीर्नाम सा चैका द्वितीया वारुणी तथा । कामोदाख्या हृता या च श्रेष्ठा चैव चतुर्थिका ९
तासां मध्ये वरा श्रेष्ठा पूर्वं जाता महामते । तुलसीति समाख्याता लोके पूज्या सदैव हि ॥१०
निपानरूपा सर्वेषां पयःफेनसमुद्भवा । अमृतस्य तरङ्गाच्च कामोदाख्या बभूव ह ॥ ११
सोमो राजा तथा लक्ष्मीर्जज्ञाते त्वमृतादपि । त्रैलोक्यभूषणं सोमः संजातः शंकरस्य हि ॥ १२
मृत्युरोगहरा जाता सुराणां वारुणी तथा। ज्येष्ठा सुपुण्यदा जाता लोकानां हितमिच्छताम् १३
अमृतादुत्थिता देवी कामोदा नाम पुण्यदा । विष्णोः प्रीत्यै भविष्ये तु वृक्षरूपं प्रयास्यति १४
विष्णुप्रीतिकरी सा तु भविष्यति सदैव हि । तुलसी नाम सा पुण्या भविष्यति न संशयः॥१५
तया सह जगन्नाथो रमिष्यति सदैव हि । तुलस्याः पत्रमेकं यो नीत्वा कृष्णाय दास्यति ॥१६
स मेनेऽस्योपकारं तु किमस्मै प्रददाम्यहम् । इत्येवं चिन्तयित्वा तु तस्य प्रीतिकरो भवेत् ॥ १७
एवं कामोदनामाऽसौ पूर्वकन्याचतुष्टये । यदा सा हसते देवी हर्षाद्गद्गदभाषिणी ॥ १८
सौवर्णानि सुगन्धीनि मुखात्तस्याः पतन्ति च । अम्लानानि सुपुष्पाणि तानि संगृह्य यत्नतः ॥
योऽर्चयेच्छंकरं देवं ब्रह्माणं माधवं तथा । तस्य देवाः प्रतुष्यन्ति यं यमिच्छति तत्प्रदाः ॥ २०
रोदित्येषा यदा सा च केन दुःखेन दुःखिता । नेत्राश्रुभ्यो हि तस्यास्तु प्रभवन्ति पतन्ति च ॥
तानि चैव महाभाग ह्यानि सुमहान्ति च । सौरभेण विना तैस्तु यः पूजयति शंकरम् ॥ २२
तस्य दुःखं च संतापो जायते नात्र संशयः । पुष्पैस्तु तादृशैर्देवान्सकृदर्चति पापधीः ॥ २३
तस्य दुःखं प्रकुर्वन्ति देवास्तत्र न संशयः । एतत्ते सर्वमाख्यातं कामोदाख्यानमुत्तमम् ॥ २४
अथ कृष्णो विचिन्त्यैव दृष्ट्वा विक्रमसाहसम् । विहुण्डस्यापि पापस्य उद्यमं साहसं तदा ॥ २५
नारदं प्रेषयामास मोहयैनं दुरासदम् । नारदस्त्वथ संश्रुत्य वाक्यं विष्णोर्महात्मनः ॥ २६
गच्छमानं दुरात्मानं कामोदां प्रति दानवम् । गत्वा तमाह दैत्येन्द्रं नारदः प्रहसन्निव ॥ २७
क यासि त्वं हि दैत्येन्द्र सत्वरस्तु समातुरः । सांप्रतं केन कार्येण कस्यार्थे केन नोदितः ॥२८
ब्रह्मात्मजं नमस्कृत्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । कामोदपुष्पार्थमहं प्रस्थितोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ २९
तमुवाच स धर्मात्मा पुष्पैः किं ते प्रयोजनम् । विप्रवर्यं पुनः प्राह कार्यकारणमात्मनः ॥ ३०
नन्दनाख्ये वने पुण्ये काचिन्नारी वरानना । तस्या दर्शनमात्रेण गतोऽहं कामवश्यताम् ॥ ३१
तया प्रोक्तोऽस्मि विप्रेन्द्र पुष्पैः कामोदसंभवैः । पूजयस्व महादेवं पुष्पैस्तैः सप्तकोटिभिः ॥ ३२
ततस्ते सुप्रिया भार्या भविष्यामि न संशयः । तदर्थं प्रस्थितोऽस्म्यद्य कामोदाख्यं पुरं प्रति ३३
तामहं कामयिष्यामि सिन्धुजां शृणु सत्तम । मनोहरैर्महाहास्यैर्हासयिष्याम्यहं पुनः ॥ ३४
प्रीता सती महाभागा हसिष्यति पुनः पुनः । तद्धास्यं गद्गदं विप्र मम कार्यप्रवर्धनम् ॥ ३५

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. म. ट. ठ.ड.ढ. मृदुरो° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ.ट.ठ. ड. ढ. तीव्रधानि ।

तस्या हास्यात्पतिष्यन्ति दिव्यानि कुसुमानि च । तैस्तु देवमुमाकान्तं पूजयिष्यामि सांप्रतम् ३६
तेन पूजाप्रदानेन तुष्टो दास्यति मे फलम् । ईश्वरः सर्वभूतेशः शंकरो लोकभावनः ॥ ३७

नारद उवाच—

तत्र दैत्य न गन्तव्यं कामोदाख्ये पुरोत्तमे । विष्णुरस्ति स मेधावी सर्वदेवजयावहः ॥ ३८
येनोपायेन पुष्पाणि कामोदाख्यानि दानव । तव हस्ते प्रयास्यन्ति तदुपायं वदाम्यहम् ॥ ३९
गङ्गातोयेषु दिव्यानि पतितानि न संशयः । प्रवाहस्य जलैः पुण्यैरागमिष्यन्ति सांप्रतम् ॥ ४०
तानि त्वं प्रतिगृह्णाण सुहृद्यानि महान्ति च । गृहीत्वा तानि पुष्पाणि साधयस्व हि वाञ्छितम्॥
नारदो दानवश्रेष्ठं मोहयित्वा ततः पुनः । चिन्तयामास धर्मात्मा कथं कार्यं मयाऽधुना ॥ ४२
कथमश्रूणि सा मुञ्चेत्केनोपायेन दुःखिता । चिन्तयानस्य तस्यैवं क्षणं वै नारदस्य च ॥
ततो बुद्धिः समुत्पन्ना कामोदाख्यं पुरं गतः ॥ ४३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे कामोदाख्यानं नामैकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८८००

अथ विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

कामोदाख्यं पुरं दिव्यं सर्वदेवसमाकुलम् । सर्वकामसमृद्ध्यर्थमपश्यन्नारदस्ततः ॥ १
कामोदाया गृहं प्राप्य प्रविवेश द्विजोत्तमः । कामोदां तु ततो दृष्ट्वा सर्वकामसमाकुलाम् ॥ २
तया संपृच्छितो विप्रः सुवाक्यैः स्वागतादिभिः । दिव्यासने समारूढस्तां पप्रच्छ द्विजोत्तमः ३
सुखेन स्थीयते भद्रे विष्णुतेजःसमुद्भवे । अनामयं च पप्रच्छ आशीर्भिरभिनन्द्य ताम् ॥ ४

कामोदोवाच—

प्रसादाद्भवतां विष्णोः सुखेन वर्तयाम्यहम् । कथयस्व महाभाग त्वं प्रश्नोत्तरकारणम् ॥ ५
महामोहः समुत्पन्नो ह्यकस्मान्मुनिपुंगव । व्यापकः सर्वलोकानां ममाङ्गमतिनाशकः ॥ ६
तस्मान्निद्रा समुत्पन्ना यथा मर्त्ये प्रवर्तते । सुप्तया तु मया दृष्टः स्वप्नो वै दारुणो मुने ॥ ७
केनाप्युक्तं समेत्यैवं पुरतो मे द्विजोत्तम । अव्यक्तो यो हृषीकेशः संसारं स गमिष्यति ॥ ८
तदाप्रभृति दुःखेन व्यापिताऽस्मि महामते । तन्मे त्वं कारणं ब्रूहि भवाञ्ज्ञानवतां वरः ॥ ९

नारद उवाच—

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सांनिपातिकः । स्वप्नः प्रवर्तते भद्रे मानवेषु न संशयः ॥ १०
न जायते च देवेषु स्वप्नो निद्रा च सुन्दरि । आदित्योदयवेलायां दृश्यते स्वप्न उत्तमः ॥ ११
स स्वप्नो मानवानां च पुण्यस्य फलदायकः । अन्यच्चैव प्रवक्ष्यामि स्वप्नस्य कारणं शुभे ॥ १२
महावातोल्बणे चैव चलन्त्यापो वरानने । त्रुटन्त्यम्बुकणाः सूक्ष्मास्तस्मादुदकसंचयात् ॥ १३
बहिरेव पतन्त्येते निर्मलाम्बुकणाः शुभे । पुनर्लयं प्रयान्त्येते दृश्यादृश्या भवन्ति ते ॥ १४

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. °र्वदैत्यक्षया° । छ. °र्वदैत्यभया° । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. सूत । ३ क. ख. ग. झ. °तः । चिन्तयानः कार्यसिद्धिं प्र° । ४ ढ. जायेत स देवेषु तपोनिष्ठेषु सु° । ५ ढ. °णाः स्थूलास्त° ।

तद्वत्स्वप्नस्य वै भावः कथ्यते शृणु भामिनि । आत्मा शुद्धो न रक्तस्तु रागद्वेषविवर्जितः ॥ १५
पञ्चभूतात्मकानां च मुषित्वैव सुनिश्चलः । षड्विंशतिसुतत्त्वानां मध्ये चैष विराजते ॥ १६
शुद्धात्मा केवलो नित्यः प्रकृतेः संगतिं गतः । तद्भावैर्वायुरूपैश्च चलते स्थानतो यदा ॥ १७
आत्मनस्तेजसश्चैव प्रतितेजः प्रजायते । अन्तरात्मा शुभं नाम तस्य एव प्रकथ्यते ॥ १८
पयसश्च यथा भिन्ना भवन्त्यम्बुकणाः शुभे । आत्मनस्तु तथा तेजो ह्यन्तरात्मा प्रकथ्यते ॥ १९
स हि पृथ्वी स वै वायुः स चाप्याकाश एव हि । स वै तेजश्च दिव्यं तु एते पञ्च पुरा कृताः
आत्मनस्तेजसो भूता मलरूपा महात्मनः[१] । तस्यापि संगतिं प्राप्ता एकत्वं च प्रयान्ति ते ॥ २१
आत्माभावप्रदोषेण नाशयन्ति वरानने । [*मृत्पिण्डमन्यमिच्छन्ति वारं वारं वरानने] ॥ २२
तेषां क्रीडाविहारोऽयं सृष्टिसंबन्धकारणम् । उदकस्य तरङ्गस्तु जायते च विलीयते ॥ २३
पुनर्भूतिः पुनर्हानिस्तथा दृश्यः पुनः पुनः । अपां रूपस्य दृष्टान्तं तद्वदेषां न संशयः ॥ २४
आत्मा न नश्यते देवि तेजो वायुर्न नश्यति । न नश्यतो धराकाशौ न नश्यन्त्याप एव च ॥ २५
पञ्चैव आत्मना सार्धं प्रभवन्ति प्रयान्ति च । आत्मादयो ह्यमी भद्रे नित्यरूपा न संशयः ॥ २६
पिण्ड एव प्रणश्येत तेषां संजात एव च । विषयाणां सुदोषैश्च रागद्वेषादिभिर्हतैः[२] ॥ २७
प्राणाः प्रयान्ति वै पिण्डात्पञ्च पञ्चात्मका द्विजाः[३] । पिण्डान्ते वसत आत्मा प्रतिरूपः स्थितः स च
अन्तरात्मा यथा चाग्नेः स्फुलिङ्गस्तु प्रकाशते । तथा प्रकाशमायाति दृश्यादृश्यः प्रजायते ॥ २९
शुद्धश्चात्मा परं ब्रह्म सदा[४] जागर्ति नित्यशः । अन्तरात्मा प्रबद्धस्तु प्रकृतेश्च महागुणैः ॥ ३०
अन्नाहारैस्तु संपुष्टैरन्तरात्मा सुखं व्रजेत् । सुसुखाज्जायते [†मोहस्तस्मान्मनः प्रमुह्यति ॥ ३१
पश्चात्संजायते] निद्रा तामसी[५] लयवर्धिनी । नाडीमार्गेण यः सूर्यो मेरुमुल्लङ्घ्य गच्छति ॥ ३२
तदा रात्रिः प्रजायेत यावन्नोदयते रविः । विषयान्धकारैर्मुक्तस्त्वन्तरात्मा प्रकाशते ॥ ३३
भावैस्तत्त्वात्मकानां तु पञ्चभावैस्तु प्रेषितैः[६] । पूर्वजन्मास्थितैः पिण्डैरन्तरात्मा प्रगृह्यते ॥ ३४
स च पश्यति वै स्थानमुच्चावचं शुभानने[७] । संसारे अन्तरात्मा वै दोषैर्बद्धः प्रणीयते ॥ ३५
कायं रक्षति जीवात्मा पश्चात्तिष्ठति नित्यशः ॥ ३६
उदानः स्फुरते तीव्रस्तस्माच्छब्दः प्रजायते । [*शुष्का भस्त्रा यथा श्वासं कुरुते वायुपूरिता ३७
तद्वच्छब्दवशाच्छ्वासमुदानः कुरुते बलात् । आत्मनस्तु प्रभावेन ह्युदानो बलवान्भवेत् ॥ ३८
एवं कायः प्रमुग्धस्तु मृतकल्पः प्रजायते] । ततो निद्रा महामाया तस्याङ्गेषु प्रयाति सा ॥ ३९
हृदि कण्ठे तथा चाऽऽस्ये नासिकाग्रे प्रतिष्ठति । बाहू विकुच्य संतिष्ठेत्पृष्ठतां नाभिमण्डले ॥ ४०
आत्मनस्तु प्रभावाच्च उदानो नाम मारुतः । प्रजायते महातीव्रो बलरोधं[८] करोति सः ॥ ४१
यथा रज्जुप्रबन्धस्तु दारुकीलधरः स्थितः । तथा चाऽऽत्मा सुसंलग्नः प्राणवायुर्न संशयः ॥ ४२
अन्तरात्मप्रसक्तस्तु प्राणवायुः[९] शुभानने । बुद्धिविद्रोहितो भद्रे अन्तरात्मा प्रधावति ॥ ४३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, छ. ड. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।
* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ड. पुस्तकस्थः ।

१ छ. °ने । एतन्निमित्तमि° । २ घ. ट. ठ. ड. °तः । प्रणाशं यान्ति वै पिण्डाः पञ्च । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. द्विज । ४ क. ख. ङ. च. झ. ड. ढ. °दा जयति । निश्चितः । अ° । ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. °सी तमव° । ६ क. ख. ङ. च झ. ढ. °ख्यतत्त्वैः प्रपोषितः । पु° । छ. °ख्यतत्त्वैः प्रतोषितः । पु° । ७ क. ख. ङ. च. झ. ड. ढ. महामते । ८ ङ. बलाद्रोधं । ९ घ. ट. ठ. ड. °वायुर्महामते । बु° ।

पूर्वजन्मार्जितान्वासान्स्मृत्वा तत्र प्रधावति । तत्र संस्थो महाप्राज्ञः स्वेच्छया रमते पुनः ॥ ४४
एवं नानाविधान्स्वप्नानन्तरात्मा प्रपश्यति । उत्तमांश्च विरुद्धांश्च कर्मयुक्तान्वरानने ॥ ४५
गिरींस्तथा सुदुर्गांश्च बहूनुच्चावचांस्तथा । तदेव वातिकं विद्धि [*कफवत्तद्वदाम्यहम् ॥ ४६
जलं नदीं तडागांश्च पयःस्थानानि पश्यति । अग्निं च पश्यते देवि बहु काञ्चनमुत्तमम् ॥ ४७
तदेव पैत्तिकं विद्धि]भाव्यं चैव वदाम्यहम् । प्रभाते दृश्यते स्वप्नो भव्यो वाऽभव्य एव च ॥ ४८
कर्मयुक्तो वरारोहे लाभालाभप्रकाशकः । स्वप्नस्यापि अवस्थानं कथितं वरवर्णिनि ॥ ४९
तद्भाव्यं तु वरारोहे विष्णोश्चैव भविष्यति । तन्निमित्तं त्वया दृष्टो दुःस्वप्नः स तु प्रेक्षितः ॥ ५०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे कामोदाख्याने विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८८५०

अथैकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ।

कामोदोवाच—

न विदुर्देवताः सर्वा यस्यान्तं रूपमेव हि । यस्मिँल्लीनस्तु सर्वोऽयं स विश्वात्मा प्रकथ्यते ॥ १
यस्य मायाप्रमुग्धस्तु संसारः शृणु नारद । कस्मात्प्रयाति संसारं मम स्वामी जगत्पतिः ॥ २
पापैश्चापि सुपुण्यैश्च नरो बद्धस्तु कर्मभिः । संसारं सरते विप्र हरिः कस्माद्व्रजेद्वद ॥ ३

नारद उवाच—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यत्कृतं तेन विष्णुना । भृगोरग्रे प्रतिज्ञातं यज्ञरक्षां करोम्यहम् ॥ ४
इन्द्रस्य वचनात्सद्यो गतोऽसौ दानवैः सह । योद्धुं विहाय गोविन्दो भृगोश्चैव मखोत्तमम् ॥ ५
मखं त्यक्त्वा गते देवि पश्चात्तैर्दानवोत्तमैः । आगत्य ध्वंसितः सर्वः स यज्ञः पापचेतनैः ॥ ६
हरिं क्रुद्धस्तु योगीन्द्रः शशाप भृशमेव तम् । दश जन्मानि भुङ्क्ष्व त्वं मच्छापकलुषीकृतः ॥ ७
कर्मणश्चास्य संभोगं संभोक्ष्यति जनार्दनः । तन्निमित्तं त्वया देवि दुस्वप्नः प्रसमीक्षितः ॥ ८
इत्युक्त्वा तां गतो विप्रो ब्रह्मलोकं स नारदः । कृष्णस्यापि सुदुःखेन दुःखिता साऽभवत्तदा ॥
रुरोद करुणं बाला हाहेति वदती मुहुः । गङ्गातीरोपविष्टा सा जलान्ते शृणु नन्दन ॥ १०
स्वनेत्राभ्यां तथाऽश्रूणि दुःखेनापि प्रमुञ्चति । तान्यश्रूणि प्रमुक्तानि गङ्गातोये पतन्त्यपि ॥ ११
जलेष्वेव निमज्जन्तस्तस्याश्चाप्यश्रुबिन्दवः । संभवन्ति पुनस्तात पद्मरूपाणि तानि च ॥ १२
गङ्गातोयप्रयुक्तानि वाहितानि प्रयान्ति वै । ददृशे दानवश्रेष्ठो विष्णुमायाप्रमोहितः ॥ १३
दुःखजानि न जानाति मुनिना कथितान्यपि । हर्षेण महताऽऽविष्टः परिजग्राह सोऽसुरः ॥ १४
पद्मैस्तु पुष्पितैः सोऽपि पूजयेद्गिरिजाप्रियम् । सप्तकोटिभिर्दैत्येन्द्रो विष्णुमायाहृतान्तरः ॥ १५
अथ क्रुद्धा जगद्धात्री शंकरं वाक्यमब्रवीत् । पश्यैतस्य विकर्मत्वं दानवस्य तु दुर्मतेः ॥ १६
शोकोत्पन्नैः प्रफुल्लैश्च भवन्तं परिपूजयेत् । प्राप्यते दुःखसंतापं मुदं प्राप्तुं न चार्हति ॥ १७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ङ. च. ढ. स वा आत्मा । ङ. स वै स्वात्मा । २ ख. ङ. च. छ. ञ. ढ. °म् । नरकान्दश प्रभु° । ३ क. ख. घ. ङ. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °स्य महामते । शो° ।

ईश्वर उवाच—

सत्यमुक्तं त्वया भद्रे अनेन पापकारिणा । सत्योद्यमः परित्यक्तः कामोदार्थं कृतः पुरा ॥ १८
शोकजानि प्रफुल्लानि गङ्गातोयगतान्यपि । अयमेष प्रगृह्णाति कामाकुलितचेतनः ॥ १९
पूजयेच्चापि दुष्टात्मा शोकसंतापकारकैः । दुःखजैः शोकजैः पुष्पैस्तैस्तु श्रेयः कथं भवेत् ॥ २०
[*यादृशेनापि भावेन मामेव परिपूजयेत्] । तादृशेनापि भावेन अस्य सिद्धिर्भविष्यति ॥ २१
मन्ये ध्यानविहीनोऽयं कामोदान्यस्तमानसः । संजातः पापचारित्रो जहि देवि स्वतेजसा ॥ २२
एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं शंभोश्चैव महात्मनः । अस्यैव संक्षयं शंभो करिष्ये तव शासनात् ॥ २३
एवमुक्त्वा ततो देवी तस्यापि वधकाङ्क्षया । वर्तते हि विहुण्डस्य वधोपायं विचिन्तयेत् ॥ २४
[+कृत्वा मायामयं रूपं ब्राह्मणस्य महात्मनः । पूजयेच्छंकरं नाथं सुपुष्पैः पारिजातकैः] ॥ २५
समेत्य दानवः पापो दिव्यां पूजां विनाशयेत् । कामाकुलः सुदुःखार्तस्तद्गतो भावतत्परः ॥ २६
विष्णोश्चैव महामायां पूर्वदृष्टां स दानवः । सस्मार चापि वै नित्यं कामबाणप्रपीडितः ॥ २७
तस्याः स्मरणमात्रेण कंदर्पेण बलीयसा । विरहाकुलदुःखार्तो दैवतैर्हि मुहुर्मुहुः ॥ २८
कालकृष्टः सुदुष्टात्मा शोकजातानि तानि सः । परिगृह्य समायातः पूजनार्थं महेश्वरम् ॥ २९
देव्या कृतां हि तां पूजां सुपुष्पैः पारिजातकैः । तानि नीत्वा तु लोभेन शोकजैः परिपूजयेत् ३०
नेत्राभ्यां तस्य दुष्टस्य बिन्दवोऽश्रुसमुद्भवाः । अविरलास्ततो वत्स पतन्ति लिङ्गमस्तके ॥ ३१
देवी ब्राह्मणरूपेण तमुवाच महामते । को भवान्पूजयेद्देवं शोकाकुलमनाः सदा ॥ ३२
पतन्त्यश्रूणि देवस्य मस्तके शोकजानि ते । अपवित्राणि मे ब्रूहि एतमर्थं ममाग्रतः ॥ ३३

विहुण्ड उवाच—

पूर्वं दृष्टा मया नारी सर्वसौभाग्यसंपदा । [*सर्वलक्षणसंपन्ना कामस्याऽऽयतनं महत्] ॥ ३४
तस्या मोहेन संदग्धः कामेनाऽऽकुलतां गतः । तया प्रोक्तं हि संभोगे देहि मे दायमुत्तमम् ॥ ३५
कामोदसंभवैः पुष्पैः पूजयस्व महेश्वरम् । तेषां पुष्पकृतां मालां मम कण्ठे परिक्षिप ॥ ३६
कोटिभिः सप्तसंख्यातैः पूजयस्व महेश्वरम् । तदर्थं पूजयाम्येव ईश्वरं फलदायकम् ॥ ३७
कामोदसंभवैः पुष्पैर्दुर्लभैर्देवदानवैः ॥ ३८

देव्युवाच—

क ते भावः क ते ध्यानं क ते ज्ञानं दुरात्मनः । [+ईश्वरस्यापि संबन्धो नास्ति किंचित्तवैव हि] ३९
कामोदाया वरं रूपं कीदृशं वद सांप्रतम् । क लब्धानि सुपुष्पाणि हास्यात्तस्या भवानि च ॥ ४०

विहुण्ड उवाच—

भावं ध्यानं न जानामि न दृष्टा सा मया कदा । गङ्गातोयगतान्येव परिगृह्णामि नित्यशः ॥ ४१
तैरहं पूजयाम्येकं शंकरं हि वदाम्यहम् । ममाग्रे कथितं विप्र शुक्रेणापि महात्मना ॥ ४२
वचनात्तस्य देवस्य पूजयामि दिने दिने । एतत्ते सर्वमाख्यातं यच्च पृष्टोऽस्मि सांप्रतम् ॥ ४३

देव्युवाच—

कामोदारोदनात्पुष्पैर्दुःखेनाथ समुद्भवैः । लिङ्गमर्चयसे पाप पापभावेन नित्यशः ॥ ४४
यादृशेनापि भावेन पुष्पैश्च यादृशैस्त्वया । अर्चितो देवदेवेशस्तादृशं फलमाप्नुहि ॥ ४५

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो घ. छ. ट. ठ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ङ. ढ. पुस्तकस्थः ।

[*दिव्यपूजां विनाश्यैवं शोकपुष्पैः समर्चयेत् । एतद्दोषस्तवैवाद्य समुत्पन्नः सुदारुणः] ॥ ४६
तस्माद्दण्डं प्रदास्यामि भुङ्क्ष्व स्वकर्मजं फलम् । तस्य वाक्यं समाकर्ण्य कालाकुष्टोऽभ्यभाषत ॥ ४७
रे रे दुष्ट अनाचार मम कर्मप्रदूषक । हन्मि त्वामिह खड्गेन अनेनापि न संशयः ॥ ४८
इत्युक्त्वा ब्राह्मणं तं स निशितं खड्गमाददे । हन्तुकामः स्वशक्त्या च अभ्यधावत दानवः ४९
सा देवी विप्ररूपेण संक्रुद्धा परमेश्वरी । स्वस्थानमागतं दृष्ट्वा हुंकारं विससर्ज ह ॥ ५०
तेन हुंकारनादेन पतितो दानवाधमः । निश्चेष्टः कामरूपेण वज्राहत इवाचलः ॥ ५१
पतिते दानवे तस्मिन्सर्वलोकविनाशके । लोकाः स्वास्थ्यं गताः सर्वे दुःखतापविवर्जिताः ॥ ५२
एतस्मात्कारणात्पुत्र सा स्त्री वै परिरोदिति । गङ्गातीरे वरारोहा दुःखव्याकुलमानसा ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्त्वया परिपृच्छितम् ॥ ५३

विष्णुरुवाच—

एवमुक्त्वा स्वपुत्रं च कुञ्जलः पक्षिणां वरः । विरराम महाप्राज्ञः किंचिन्नोवाच भूपते ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे कामोदाख्यान एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

कामोदाख्यानं समाप्तम् ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८९०५

अथ द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

विष्णुरुवाच—

कुञ्जलो धर्मपक्षी स इत्युक्त्वा तान्सुतान्प्रति । विरराम महाप्राज्ञः किंचिन्नोवाच तान्पुनः ॥ १
वटाधस्थो द्विजश्रेष्ठस्तमुवाच महाशुकम् । को भवान्धर्मवक्ता हि पक्षिरूपेण वर्तते ॥ २
किंवा देवोऽथ गन्धर्वः किंवा विद्याधरो भवान् । कस्य शापादिमां प्राप्तो योनिं कीरस्य पातकीम् ॥ ३
कस्मात्त ईदृशं ज्ञानं वर्ततेऽतीन्द्रियं शुक । सुपुण्यस्य तु कस्यापि कस्य वै तपसः फलम् ॥ ४
किंवा प्रच्छन्नरूपेण अनेनापि महामते । कस्त्वं सिद्धोऽथ देवो वा तन्मे कथय कारणम् ॥ ५

कुञ्जल उवाच—

भोः सिद्ध त्वामहं जाने कुलं ते गोत्रमुत्तमम् । विद्यां तपः प्रभावं च यस्माद्भ्रमसि मेदिनीम् ६
सर्वं विप्र प्रवक्ष्यामि स्वागतं तव सुव्रत । उपविश्याऽऽसने पुण्ये छायामाश्रय शीतलाम् ॥ ७
अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा तस्माज्जज्ञे प्रजापतिः । ब्रह्मणस्तु गुणैर्युक्तो भृगुर्ब्रह्मसमो द्विजः ॥ ८
भार्गवो नाम तस्याऽऽसीत्सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् । तस्यान्वये भवान्विप्र च्यवनः ख्यातिमान्भुवि ९
नाहं देवो न गन्धर्वो नाहं विद्याधरः पुनः । योऽहं विप्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १०
कश्यपस्य कुले जातः कश्चिद्ब्राह्मणसत्तमः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः सर्वधर्मप्रकाशकः ॥ ११
विद्याधर इति ख्यातः कुलशीलगुणैर्युतः । राजमानः सदा विप्रः प्रभावैस्तपसः सदा ॥ १२
संबभूवुः सुतास्तस्य त्रयो विद्याधरस्य वै । वसुशर्मा नामशर्मा धर्मशर्मा तु ते त्रयः ॥ १३
[† तेषामहं धर्मशर्मा कनिष्ठो गुणवर्जितः । वसुशर्मा मम भ्राता वेदशास्त्रार्थपारगः] ॥ १४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख.ङ.च छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. °पक्षीन्द्र इ° ।

आचारैश्च समायुक्तो विद्यादिस्वगुणैः पुनः । नामशर्मा महाप्राज्ञस्तद्वच्चाऽऽसीद्गुणाधिकः ॥ १५
अहमेव महामूर्खः संजातः शृणु सत्तम । विद्यानामुत्तमं विप्र भावमर्थं शुभं कदा ॥ १६
न शृणोमि न वै यामि गुरुगेहमनुत्तमम् । ततस्तु जनको मे तु मामेव परिचिन्तयेत् ॥ १७
धर्मशर्मेति मे पुत्रो ह्यस्य नाम निरर्थकम् । संजातः क्षितिमध्ये तु न विद्वान्मे गुणाकरः ॥ १८
इति चिन्त्य स धर्मात्मा मामुवाच सुदुःखितः । व्रज पुत्र गुरोर्गेहं विद्यार्थं परिसाधय ॥ १९
एवमाकर्ण्य तत्तस्य पितुर्वाक्यं मया शुभम् । [*नाहं तात गमिष्यामि गुरोर्गेहं सुदुःखदम् ॥२०
यत्रैव ताडनं नित्यं भ्रूभङ्गादि च क्रोधनम् । अन्नं न दृश्यते तत्र कर्मणा शृणु सत्तम ॥ २१
दिवा रात्रौ न निद्राऽस्ति नास्ति सुखस्य साधनम्]। तस्माद्धि कारणात्तात न यास्ये गुरुमन्दिरम्२२
विद्याकार्यं न करिष्ये क्रीडार्थमुत्सुकः पितः । भोक्ष्ये स्वप्स्ये प्रसादात्ते करिष्ये क्रीडनं पुनः२३
डिम्भैः सार्धं सुखेनापि दिवारात्रावतन्द्रितः । [+मामुवाच स धर्मात्मा मूढं ज्ञात्वा सुदुःखितः]२४
मा पुत्र साहसं कार्षीर्विद्यार्थमुद्यमं कुरु । विद्यया प्राप्यते सौख्यं यशः कीर्तिस्तथाऽतुला ॥ २५
ज्ञानं स्वर्गः सुमोक्षश्च तस्माद्विद्यां प्रसाधय । पूर्वं सुदुःखमूला तु पश्चाद्विद्या सुखप्रदा ॥ २६
तस्मात्साधय पुत्र त्वं विद्यां गुरुगृहं व्रज । पितुर्वाक्यमकुर्वाणो ह्यहमेवं दिने दिने ॥ २७
यत्र तत्र स्थितो नित्यमर्थहानिं करोम्यहम् । उपहासः कृतो लोकैर्मम विप्र प्रकुत्सनम् ॥ २८
मम लज्जा समुत्पन्ना जीवनाशकरी तदा । विद्यार्थमुद्यतो विप्र कं गुरुं प्रार्थयाम्यहम् ॥ २९
इतिचिन्तापरो जातो दुःखशोकसमाकुलः । कथं विद्यामहं जाने कथं विन्दाम्यहं गुणान् ॥ ३०
कथं मे जायते स्वर्गः कथं मोक्षं व्रजाम्यहम् । इत्येवं चिन्तयन्विप्र वार्धक्यमगमं पुनः ॥ ३१
देवतायतने दुःखी उपविष्टस्त्वहं कदा । मद्भाग्यैः प्रेषितः कश्चित्सिद्धोऽकस्मात्समागतः ॥ ३२
निराश्रयो निराहारः सदानन्दस्तु निस्पृहः । एकान्तमास्थितो विप्र दयायुक्तो जितेन्द्रियः॥ ३३
परब्रह्मणि संलीनो ज्ञानध्यानसमाधिमान् । तमहं संश्रितो विप्र ज्ञानरूपं महामतिम् ॥ ३४
अहं सिद्धप्रभावेन भक्त्या नमितकंधरः । नमस्कृत्य महात्मानं पुरतस्तस्य संस्थितः ॥ ३५
दीनरूपो ह्यहं जातो मन्दभाग्यस्त्वहं यतः । तेनाहं पृच्छितो विप्र कथं भवान्प्रशोचति ॥ ३६
केनाभिप्रायभावेन दुःखमेवं भुनक्ति वै । तेनैवमुक्तो विप्रेन्द्र घृणिना योगिना तदा ॥ ३७
सुमूढत्वं मया तस्य पूर्ववृत्तान्तमेव हि । तस्मै संश्रावितं सर्वं सर्वज्ञत्वं कथं व्रजेत् ॥ ३८
एतदर्थमहं दुःखी भवान्मम गतिर्ध्रुवम् । स चोवाच महात्मा मे सर्वं ज्ञानस्य कारणम् ॥ ३९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे च्यवनसंवादे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८९४४

अथ त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सिद्ध उवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि ज्ञानरूपं तवाग्रतः । न स्तो ज्ञानस्य वै हस्तौ न च पादौ न चक्षुषी ॥ १

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः । +एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °म् । बहुदुःखमयं तात । २ घ. ट. ठ. ड. छ. °न्तयाऽऽविष्टो दुःखार्तोऽपि गतः पु° । ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. म. ड. °प्र विषादम° । ४ छ. ड. योगयुक्तो । ५ क. ख. ङ. च छ. झ. ढ. ज्ञानिना ।

नासाकर्णौ च ज्ञानस्य नास्ति वै प्राणसंग्रहः । केन दृष्टं तु वै ज्ञानं कानि लिङ्गानि तस्य च ॥२
आकारैर्वर्जितं नित्यं सर्वं वेत्ति स सर्ववित् । दिवा प्रकाशकः सूर्यो रात्रौ प्रकाशयेच्छशी ॥ ३
गृहे प्रकाशको दीपो लोकमध्ये स्थिता ह्यमी । तत्पदं केन वै धाम्ना दृश्यते शृणु सत्तम ॥ ४
न विन्दन्ति च मूढास्ते मोहिता विष्णुमायया । कायमध्ये स्थितं ज्ञानं ध्यानदीप्तमनौपमम् ॥ ५
तत्पदं तेन दृश्येत चन्द्रसूर्यादिभिर्न च । हस्तपादं विना ज्ञानमचक्षुः कर्णवर्जितम् ॥ ६
सर्वत्र गतिमच्चास्ति सर्वं गृह्णाति पश्यति । सर्वमाघ्राति विप्रेन्द्र शृणोत्येव न संशयः ॥ ७
नास्ति ज्ञानसमो दीपः सर्वान्धकारनाशने । स्वर्गे भूमौ च पाताले स्थाने स्थाने च दृश्यते ॥८
कायमध्ये स्थितं ज्ञानं न विन्दन्ति कुबुद्धयः । ज्ञानस्थानं प्रवक्ष्यामि यस्माज्ज्ञानं प्रजायते ॥ ९
प्राणिनां हृदये नित्यं निहितं सर्वदा द्विज । कामादीन्सुमहाभोगान्महामोहादिकांस्ततः ॥ १०
विवेकवह्निना सर्वान्दिधक्षति सदैव यः । सर्वशान्तिमयो भूत्वा चेन्द्रियार्थान्प्रमर्दयेत् ॥ ११
ततस्तु जायते ज्ञानं सर्वतत्त्वार्थदर्शकम् । शान्तिमूलमिदं ज्ञानं निर्मलं पापनाशनम् ॥ १२
तस्माच्छान्तिं कुरुष्व त्वं सर्वसौख्यप्रवर्धिनीम् । समः शत्रौ च मित्रे च यथाऽऽत्मनि तथा परे
भवस्व नियतो नित्यं जिताहारो जितेन्द्रियः । मैत्रं नैव प्रकर्तव्यं वैरं दूरं परित्यज ॥ १४
निःसङ्गो निस्पृहो भूत्वा एकान्तस्थानसंश्रयः । सर्वप्रकाशको ज्ञानी सर्वदर्शी भविष्यसि ॥ १५
एकस्थानस्थितो वत्स त्रैलोक्ये यद्भविष्यति। वृत्तान्तं वेत्स्यसि त्वं तु मत्प्रसादान्न संशयः॥ १६

कुञ्जल उवाच—

सिद्धेन तेन मे विप्र ज्ञानरूपं प्रकाशितम् । तस्य वाक्ये स्थितो नित्यं तद्भावेनापि भावितः १७
त्रैलोक्ये वर्तते यद्यदेकस्थानस्थितो ह्यहम् । तत्तदेव प्रजानामि प्रसादात्तस्य सद्गुरोः ॥ १८
तत्ते सर्वं समाख्यातमात्मवृत्तान्तमेव हि । अन्यत्किं ते प्रवक्ष्यामि तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ १९

च्यवन उवाच—

कीरयोनिं कथं प्राप्तो भवाञ्ज्ञानवतां वरः । तन्मे त्वं कारणं ब्रूहि सर्वसंदेहनाशनम् ॥ २०

कुञ्जल उवाच—

संसर्गाज्जायते पापं संसर्गात्[3]पुण्यमेव वा । तस्माद्धि वर्जयेच्छुद्धो भव्यो विरुद्धमेव च ॥ २१
लुब्धकेनापि पापेन केनाप्येकः शुकः शिशुः । बन्धयित्वा समानीतो विक्रयार्थं समुद्यतः ॥ २२
चाटुकारं सुरूपं तं चाटुवाक्यं समीक्ष्य च । गृहीतो ब्राह्मणेकेन मम दत्तः सुप्रीतये ॥ २३
ज्ञानध्यानस्थितो नित्यमहमेवं द्विजोत्तम । स मे बालस्वभावेन कौतुकात्करसंस्थितः ॥ २४
तस्य कौतुकवाक्यैर्वा मुग्धोऽहं द्विजसत्तम । शुकस्य पुत्ररूपस्य नित्यं तत्परमानसः ॥ २५
मामेवं वदते सोऽपि तात मामेहि आस्यताम् । स्थानं गच्छ महाभाग देवानर्चय सांप्रतम् ॥२६
इत्यादिचाटुकैर्वाक्यैर्मामेवं परिभाषते । तस्य वाक्यविनोदेन विस्मृतं ज्ञानमुत्तमम् ॥ २७
पुष्पार्थं फलभोगार्थं गतोऽहं वनमेव हि । नीतः शुको बिडालेन मम दुःखाय केवलम् ॥ २८
अनृशंसैर्नृभिः सर्वैर्वयस्थैः साधुकारिभिः । बिडालेन हतः पक्षी तेनैव भक्षितो हि मे ॥ २९
श्रुत्वा मृत्युं गतं विप्र शुकं तं चाटुकारकम् । महता दुःखभावेन असह्येनातिपीडितः ॥ ३०

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °ता मोहमा° । २ ङ. स्कन्धवर्जितम् । ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °गोद्धर्म एव हि । त° । ४ छ. भव्यं संसर्गमे° । ५ ग. घ. ज. ञ. ट. ठ. ङ. पुण्येन । ६ क. ख. घ. ङ. च. छ. ट. ठ. ड. ढ. स्थानं । ७ क. ख. ङ. च. छ. ढ. °भागेण अ° ।

[*तस्य दुःखेन मुग्धोऽस्मि तीव्रेणापि सुपीडितः] । महता मोहजालेन बद्धोऽहं द्विजपुंगव ३१
प्रालपं रामचन्द्रेति शुकराजेति पण्डित । श्लोकराजेति तं विप्र मोहाच्चलितमानसः ॥ ३२
ततोऽहं दुःखसंतप्तः संजातः स्वेन कर्मणा । वियोगेनापि विप्रेन्द्र शुकस्य शृणु सांप्रतम् ॥ ३३
विस्मृतं तन्मया ज्ञानं सिद्धेनापि प्रकाशितम् । संस्मरञ्शुकसंज्ञानं तं शुकं चाटुकारकम् ॥ ३४
वत्स वत्सेति नित्यं वै प्रालपं शृणु भार्गव । गद्यपद्यमयैर्वाक्यैः संस्कृताक्षरसंयुतैः ॥ ३५
त्वां विना कश्च मां वत्स बोधयिष्यति सांप्रतम् । कथाभिस्तु विचित्राभिः पक्षिराज प्रसाद्य माम् ॥
अस्मिन्मुनिर्जनोद्याने विहाय क्व गतो भवान् । केन वै वत्स दोषेण तन्मे कथय सांप्रतम् ॥ ३७
एवंविधैरहं वाक्यैः करुणैस्तैस्तु मोहितः । एवमादि प्रलप्याहं शोकेनापि सुपीडितः ॥ ३८
मृतोऽहं तेन दुःखेन तद्भावेनापि मोहितः । मरणे यादृशो भावो मतिश्चाऽऽसीच्च यादृशी ॥ ३९
तादृशेनापि भावेन जातोऽहं द्विजसत्तम । गर्भवासो मया प्राप्तो ज्ञानस्मृतिविधायकः ॥ ४०
स्मृतं पूर्वकृतं कर्म स्वयमेव प्रचेष्टितम् । मया पापेन मूढेन किं कृतं ह्यकृतात्मना ॥ ४१
गर्भयोगसमारूढः पुनस्तं चिन्तयाम्यहम् । तेन मे निर्मलं ज्ञानं जातं तु सर्वदर्शकम् ॥ ४२
गुरोस्तस्य प्रसादाच्च प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् । तस्य वाक्योदकैः स्वच्छैः कायस्य मलमेव मे ४३
सबाह्याभ्यन्तरं विप्र क्षालितं निर्मलं कृतम् । तिर्यक्त्वं च मया प्राप्तं शुकजातिसमुद्भवम् ॥ ४४
शुकस्य ध्यानभावेन मरणे समुपस्थिते । तस्मिन्काले मृतो विप्र तद्भावेनापि भावितः ॥ ४५
तादृशोऽस्मि पुनर्जातः शुकरूपो महीतले । मरणे यादृशो भावः प्राणिनां परिजायते ॥ ४६
तादृशाः स्युस्तु सत्त्वास्ते तद्रूपास्तत्पराक्रमाः । तद्गुणास्तत्स्वरूपाश्च भावभूता भवन्ति हि ४७
मृत्युकालस्य विप्रेन्द्रभावेनापि न संशयः । [†अतुलं प्राप्तवाञ्ज्ञानमहमत्र महामते ॥ ४८
तेन सर्वं विपश्यामि यद्भूतं यद्भविष्यति । वर्तमानं महाप्राज्ञ ज्ञानेनापि महामते ॥ ४९
सर्वं विदाम्यहं ह्यत्र संस्थितोऽपि न संशयः ।] तारणाय मनुष्याणां संसारे परिवर्तताम् ॥
नास्ति तीर्थं गुरुसमं बन्धच्छेदकरं द्विज ॥ ५०
एतत्ते सर्वमाख्यातं शृणु भार्गवनन्दन । यत्त्वया पृच्छितं विप्र तत्ते सर्वं प्रकाशितम् ॥ ५१
स्थलजाच्चोदकात्सर्वं बाह्यं मलं प्रणश्यति । जन्मान्तरकृतान्पापान्गुरुतीर्थं प्रणाशयेत् ॥
संसारे तारणायैव जङ्गमं तीर्थमुत्तमम् ॥ ५२

विष्णुरुवाच—

शुक एवं महाप्राज्ञश्च्यवनाय महात्मने । तत्त्वं *प्रकाशयित्वा तु विरराम नृपोत्तम ॥ ५३
[+एतत्ते सर्वमाख्यातं जङ्गमं तीर्थमुत्तमम्] । वरं वरय भद्रं ते यद्वै मनसि वर्तते ॥ ५४

वेन उवाच—

नाहं राज्यस्य कामार्थी नान्यत्किंचित्प्रकामये । सदेहो गन्तुमिच्छामि तव कायं जनार्दन ॥
एवं वरमहं मन्ये यदि दातुमिहेच्छसि ॥ ५५

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः । * इदमार्षम् । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. च. झ. ढ. °न दग्धो° । २ छ. झ. °स्मिन्मुनिजनो° ।

विष्णुरुवाच—

यज त्वमश्वमेधेन राजसूयेन भूपते । गोभूस्वर्णाम्बुधान्यानां कुरु दानं महामते ॥ ५६
दानान्नश्यति वै पापं ब्रह्मवध्यादिघोरकम् । चतुर्वर्गस्तु दानेन सिध्यत्येव न संशयः ॥ ५७
तस्माद्दानं प्रकर्तव्यं मामुद्दिश्य च भूपते । यादृशेनापि भावेन मामुद्दिश्य ददाति यः ॥ ५८
तादृशं तस्य वै भावं सत्यमेवं करोम्यहम् । ऋषीणां दर्शनात्स्पर्शाद्भ्रष्टस्ते पापसंचयः ॥ ५९
आगमिष्यसि यज्ञान्ते मम देहं न संशयः । एवमाभाष्य तं वेनमन्तर्धानं गतो हरिः ॥ ६०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुरुतीर्थे त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९००४

अथ चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अन्तर्धानं गते विष्णौ वेनो राजा महामतिः । क्व गतो देवदेवेश इतिचिन्तापरोऽभवत् ॥ १
हर्षेण महताऽऽविष्टश्चिन्तयित्वा नृपोत्तमः । समाहूय पृथुं चैव स्वपुत्रं मधुराक्षरैः ॥ २
उवाच च महाभागो हर्षेण महताऽऽवृतः । त्वया पुत्रेण भूर्लोके तारितोऽस्मि सुपातकात् ॥ ३
नीत उज्ज्वलतां वत्स वंशो मे सांप्रतं पृथो । मया विनाशितो दोषैस्त्वया चैव प्रकाशितः ॥ ४
यजेऽहं चाश्वमेधेन दास्ये दानान्यनेकशः । विष्णुलोकं प्रयास्यामि सकायस्त्वत्प्रसादतः ॥ ५
संभरस्व महाभाग संभारांश्चाप्यनुत्तमान् । आमन्त्रय महाभागान्ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ६
एवं पृथुः समादिष्टो वेनेनापि महात्मना । प्रत्युवाच महात्मा स वेनं पितरमादरात् ॥ ७
कुरु राज्यं महाभाग भुङ्क्ष्व भोगान्मनोनुगान् । सुदिव्यान्मानुषान्पुण्यान्यज्ञैर्यज जनार्दनम् ॥ ८
[+एवमुक्त्वा प्रणम्यैनं पितरं ज्ञानतत्परम्] । धनुरादाय स पृथुः सबाणं यत्नपूर्वकम् ॥ ९
आदिदेश वरान्सर्वान्घोषध्वं भूतले मम । पापमेवं न कर्तव्यं कर्मणा नियमेन वै ॥ १०

+एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. ढ. °ते । दानैर्यज्ञैश्च भूयस्त्वमन्नाद्यैः शुभदायकैः । पश्चादागच्छ मे कायं सुखी भव गतज्वरः । एवमाभाष्य तं वेनमन्तर्धानं गतो हरिः । हर्षेण महताऽऽविष्टो वेनराजा महामतिः । क्व गतो देवदेवेश इति चिन्त्य मुहुर्मुहुः ॥

इति श्रीपद्मपुराणे गुरुतीर्थाख्यानं समाप्तम् ॥

व्यास उवाच—

विष्णुना देवदेवेन समाख्यातमनुत्तमम् । धर्माख्यानं महापुण्यं सर्वपातकनाशनम् । तीर्थानां जङ्गमानां हि सङ्घं प्रत्ययकारकम् । स वेनः किं चकाराथ तन्मे कथय पद्मज ।

ब्रह्मोवाच—

पुनरुवाच जगन्नाथो नारायणो नृपोत्तमम् । यज त्वमश्वमेधेन दद दानं महामते । दानान्नश्यन्ति ते पापा अघोरा गतिनाशकाः । हस्तिहत्यादिका राजंस्तस्माद्दानं प्रदीयते । चतुर्वर्गस्तु दानेन सिध्यते नात्र संशयः । तस्माद्दानं प्रदातव्यं मामुद्दिश्य नरोत्तम । यादृशेनापि भावेन मामुद्दिश्य ददाति यः । तादृशं तस्य भावेन सत्यमेकं करोम्यहम् । ऋषीणां दर्शनात्स्पर्शान्नष्टं ते पातकं नृप । पश्चाद्भवान्समागच्छ गेहं च मम संनिधौ । एवमुक्त्वा हृषीकेशो अन्तर्धानं गतस्ततः । हर्षेण ।

करिष्यति च यः पापमाज्ञां वेनस्य भूपते । उल्लङ्घ्य वध्यतां सोऽपि यास्यते नात्र संशयः॥११
दानमेतं प्रदातव्यं यज्ञैश्चैव जनार्दनम् । यजध्वं मानवाः सर्वे तन्मनस्का विमत्सराः ॥ १२
एवं शिक्षां तु दत्त्वा च राज्यं भृत्येषु वेनजः । निक्षिप्य स गतो विप्रास्तपसोऽर्थे तपोवनम् १३
सर्वान्दोषान्परित्यज्य संयम्य विषयेन्द्रियान् । शतवर्षप्रमाणं वै निराहारो बभूव ह ॥ १४
तपसा तस्य वै तुष्टो ब्रह्मा पृथुमुवाच ह । तपस्तपसि कस्मात्त्वं तन्ममाऽऽचक्ष्व सुव्रत ॥ १५

पृथुरुवाच—

अहो वेनो महाप्राज्ञः पिता मे कीर्तिवर्धनः । [*समाचरति यः पापमस्य राज्ये नराधमः ॥ १६
शिरश्छेत्ता भवत्वेष तस्य देवो जनार्दनः] । अदृष्टैश्च महाचक्रैर्हरिः शास्ता भवेत्स्वयम् ॥ १७
मनसा कर्मणा वाचा कर्तुं वाञ्छन्ति पातकम् । तेषां शिरांसि त्रुट्यन्तु शङ्खवृक्षफलं यथा ॥ १८
एतदेव वरं मन्ये शृणु त्वत्तः सुरेश्वर । प्रजानां दोषभावैश्च न लिप्यति पिता मम ॥ १९
तथा कुरुष्व देवेश यदि भद्रमिहेच्छसि । ददस्व उत्तमं कामं चतुर्मुख नमोऽस्तु ते ॥ २०

ब्रह्मोवाच—

एवमस्तु महाभाग पिता ते पूततां गतः । विष्णुना शासितो वत्स पुत्रेणापि त्वया पृथो॥ २१
एवं पृथुं समुद्दिश्य वरं दत्त्वा गतो विभुः । पृथुश्चापि महाप्राज्ञो राज्यकर्मणि संस्थितः ॥ २२
वैन्यस्य राज्ये विप्रेन्द्राः पापं कश्चिन्न चाऽऽचरेत् । यस्तु चिन्तयते पापं त्रिविधेनापि कर्मणा२३
शिरश्छेदो भवेत्तस्य यथा चक्रैर्निकृन्तितः । तदाप्रभृति वै पापं नैव कोऽपि समाचरेत् ॥ २४
इत्याज्ञा वर्तते तस्य वैन्यस्यापि महात्मनः । सर्वलोकाः समाचारैः परिवर्तन्ति नित्यशः॥ २५
दानभोगैः प्रवर्तन्ते सर्वधर्मपरायणाः । सर्वसौख्यैः प्रवर्धन्ते प्रसादात्तस्य भूपतेः ॥ २६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९०३०

अथ पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

वेनस्याऽऽज्ञां समाप्राप्य पूतः परमधार्मिकः । संबभार स संभारान्नानापुण्यान्नृपात्मजः ॥ १
निमन्त्र्य ब्राह्मणान्सर्वान्नानादेशोद्भवानथ । अथ वेन इयाजासावश्वमेधेन भूपतिः ॥ २
दानान्यदाद्ब्राह्मणेभ्यो नानारूपाण्यनेकशः । जगाम वैष्णवं लोकं सकायो जगतीपतिः ॥ ३
विष्णुना सह धर्मात्मा नित्यमेव प्रवर्तते । एतद्वः सर्वमाख्यातं चरितं तस्य भूपतेः ॥ ४
सर्वपापोपशमनं सर्वदुःखविनाशनम् । पृथुरेवं स धर्मात्मा राज्यं पृथ्व्याश्चकार ह ॥ ५
त्रैलोक्येन समं पृथ्वीं दुदोह नृपसत्तमः । प्रजाऽनुरञ्जिता तेन पुण्यधर्मानुकर्मभिः ॥ ६
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूमिखण्डमनुत्तमम् । प्रथमं सृष्टिखण्डं हि भूमिखण्डं द्वितीयकम् ॥ ७
भूमिखण्डस्य माहात्म्यं कथयिष्याम्यहं पुनः । अस्य खण्डस्य वै श्लोकं यः शृणोति नरोत्तमः॥८

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ अ. न्तु शङ्ख॰ । ट. ॰न्तु शिशव॰ । घ. ठ. ॰न्तु संशव॰ । २ क. ख. ङ. छ. झ. ड. ढ. पृथुः । ३ ङ. ॰र्मार्थक॰ ।

दिनस्यैकस्य वै पापं तस्य चैव प्रणश्यति । यो नरो भावसंयुक्तो ह्यध्यायं शृणुते सुधीः ॥ ९
तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि श्रूयतां द्विजसत्तमाः । दत्तस्य गोसहस्रस्य ब्राह्मणेभ्यः सुपर्वणि ॥ १०
यत्फलं तत्प्रजायेत विष्णुश्चैव प्रसीदति । अस्य पद्मपुराणस्य पठमानस्य नित्यशः ॥ ११
कलौ युगे सुविघ्नाश्च जायन्ते तस्य नो कदा ॥ १२

व्यास उवाच—

कस्मात्कलौ प्र(न)जायन्ते शृण्वानस्य च पद्मज । नरस्य पुण्यपकस्य नाना विघ्नाः सुदारुणाः ॥

ब्रह्मोवाच—

प्रवस्याप्यश्वमेधस्य यत्फलं परिकथ्यते । तत्फलं दृश्यते विप्राः पुराणे पद्मसंज्ञके ॥ १४
अश्वमेधमखः पुण्यः कलौ नैव प्रवर्तते । पुराणं चापि यत्तद्वदश्वमेधसमं किल ॥ १५
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं स्वर्गमोक्षफलप्रदम् । न भुञ्जन्ति नराः पापाः पापमार्गेषु संस्थिताः ॥ १६
पुराणस्यास्य च फलं पद्मसंज्ञस्य सत्तमाः । अश्वमेधस्य यत्पुण्यं [*स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ॥ १७
न भुञ्जन्ति नराः पापाः पापमार्गेषु संस्थिताः । पुराणस्यास्य पुण्यस्य पद्मसंज्ञस्य सत्तम ॥ १८
कलौ युगे नरैः पापैर्गन्तव्यं नरकार्णवम् । तस्माच्छ्रोष्यन्ति तत्पुण्यं] चतुर्वर्गप्रसाधकम् ॥ १९
येन श्रुतमिदं पुण्यं पुराणं पद्मसंज्ञकम् । सर्वं हि साधितं तेन चतुर्वर्गस्य कारणम् ॥ २०
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं तस्य प्रजायते[†] । शृण्वानस्य नरस्यापि महाविघ्नो न संचरेत् ॥ २१
अश्रद्धा जायते चापि पाठकस्य नरस्य च । लोभश्च जायते तस्य श्रावकस्य द्विजोत्तमाः ॥ २२
प्रेषिता देवदेवेन महामोहाः सुदारुणाः । अकरोत्स विनाशं तु शृण्वतश्चास्य नित्यशः ॥ २३
दूषकाः कुत्सकाः पापाः संभवन्ति दिने दिने । ज्ञातव्यं तु सुशुद्धेन विघ्नरूपं ममाधुना ॥ २४
[*संजातं दृश्यते व्यास तथा होमं समाचरेत् ।] वैष्णवैश्च महामन्त्रैर्विष्णुसूक्तैः सुपुण्यदैः २५
विष्ण्वाराधनमन्त्रेण सहस्रशीर्षकेण च । इदं विष्णुरित्यनेन आब्रह्मेण पुनः पुनः ॥ २६
त्र्यम्बकेण च मन्त्रेण [+होममेव समाचरेत् । बृहत्साम्ना सुमन्त्रेण] द्वादशाक्षरकेण वा ॥ २७
यस्य देवस्य यो होमस्तस्य मन्त्रेण होमयेत् । अष्टोत्तरतिलाज्यैश्च पालाशैः समिधैरपि ॥ २८
विघ्नेशं पूजयेत्पूर्वं शारदां च सुरेश्वरीम् । ग्रहाणामपि कर्तव्यं स्थापनं पूजनं द्विजाः ॥ २९
जातवेदोमहामायां चण्डिकां क्षेत्रनायकम् । तिलैश्च तण्डुलैराज्यैस्तेषामन्नसमुद्भवैः ॥ ३०
एवं होमः प्रकर्तव्यो ब्राह्मणेभ्यो धनार्पणम् । यथासामर्थ्यमेवापि दक्षिणा धेनुसंयुताः ॥ ३१
ततो विघ्नाः प्रणश्यन्ति पुराणं सिद्धिमाप्नुयात् । एवं न कुरुते यस्तु तस्य विघ्नं वदाम्यहम् ३२
तस्याङ्गे जायते रोगो बहुपीडाप्रदायकः । भार्याशोकः पुत्रशोको धनहानिः प्रजायते ॥ ३३
नानाविधान्महारोगान्भुञ्जते नात्र संशयः । यस्य गेहे नास्ति वित्तमुपवासं समाचरेत् ॥ ३४
एकादशीं स संप्राप्य पूजयेन्मधुसूदनम् । उपचारैः षोडशभिर्भावयुक्तेन चेतसा ॥ ३५

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ङ. छ. झ.ड. ढ. पुस्तकस्थः । †एतदग्रे क. ख. ङ. च. छ. झ. ड. ढ. पुस्तकेषु 'अश्वमेधादयो यज्ञाः कस्मान्नष्टा महामते । कलौ युगे तु ते सर्वे सर्वदा साङ्गसुस्वराः । यः कोऽपि शत्रुसंपन्नः श्रद्धावान्भावतत्परः । श्रोतुमिच्छति धर्मात्मा सपुत्रो भार्यया सह । श्रवणार्थं महाश्रद्धा पूर्वं यत्र प्रजायते' इत्यधिकं दृश्यते । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ट. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ङ. च छ. झ. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ङ. ड. ढ योऽन्तरे भा° । २ क. ख. च. प्रायः । घ. छ. ठ. तात । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ड. ढ. विष्णोरराटम° ।

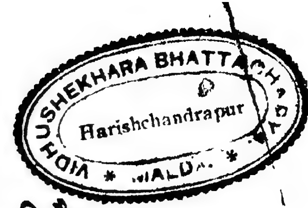
ब्राह्मणान्भोजयेद्यस्तु यथावित्तानुसारतः । केशवाय ततो दत्त्वा संकल्प्य हविषाऽन्वितम् ॥ ३६
स्वयं कुर्यात्ततः प्राज्ञो भोजनं सह बान्धवैः । पुत्रैश्च भार्यया युक्तस्ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ३७
पुराणसंहिता पूर्णा श्रोतव्या धर्मतत्परैः । चतुर्वर्गस्य वै सिद्धिर्जायते तस्य नान्यथा ॥ ३८
सपादं लक्षमेकं तु ब्रह्माख्यं पुष्करं शृणु । कृते युगे तु निष्पापाः शृण्वन्ति मनुजा द्विजाः ॥ ३९
लक्षस्यार्धं ततः कृत्स्नं पुराणं पद्मसंज्ञकम् । श्लोकानां तु सहस्राभ्यां द्वाभ्यामेव तथाऽधिकम् ॥ ४०
त्रेतायुगे तथा प्राप्ते शृण्वन्ति मनुजा द्विजाः । चतुर्वर्गफलं भुक्त्वा ते यास्यन्ति हरिं पुनः ॥ ४१
द्वाविंशतिसहस्राणां संहिता पद्मसंज्ञकौ । द्वापरे कथिता विप्र ब्रह्मणा परमात्मना ॥ ४२
द्वादशैव सहस्राणां पद्माख्यां च सुसंहिताम् । कलौ युगे पठिष्यन्ति मानुषा विष्णुतत्पराः ॥ ४३
एकोऽर्थश्चैकभावश्च चतुर्ष्वपि प्रवर्तितः । संहितास्वपि विप्रेन्द्राः शेषाख्यानप्रविस्तरः ॥ ४४
द्वादशैव सहस्राणि नाशं यास्यन्ति सत्तमाः । कलौ युगे तु संप्राप्ते प्रथमं हि भविष्यति ॥ ४५
भूमिखण्डं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । रोगैर्दुःखैः शत्रुभिश्च विमुक्तः सुखमाप्नुयात् ॥ ४६
अन्यत्सर्वं परित्यज्य जपं दानं तथा श्रुतम् । श्रोतव्यं हि प्रयत्नेन पद्माख्यं पापनाशनम् ॥ ४७
प्रथमं सृष्टिखण्डं हि भूमिखण्डं द्वितियकम् । तृतीयं स्वर्गखण्डं च पातालं तु चतुर्थकम् ॥ ४८
पञ्चमं चोत्तरं खण्डं सर्वपापप्रणाशनम् । यः शृणोति नरो भक्त्या पञ्च खण्डान्यनुक्रमात् ॥ ४९
सहस्रगोप्रदानस्य मानवो लभते फलम् । महाभाग्येन लभ्यन्ते पञ्च खण्डानि भूसुराः ॥
श्रुतानि मोक्षदानि स्युः सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ५०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे भूमिखण्डे वेनोपाख्याने पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

इति श्रीमहामुनिव्यासप्रणीते महापुराणे पाद्मे द्वितीयं भूमिखण्डं समाप्तम् ।

अध्यायानामादितः समष्ट्यङ्काः—१८७

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९०८०

प्रश्नोपनिषद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् । १ ०

९ मुण्डकोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् । ० १०

१० सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, अहमदाबादनाम्नि नगरे संस्कृताध्यापकैः काथवटे इत्युपाह्वैः रा० रा० 'आबासाहेब इत्येतैः संशोधिता, आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधिता शंकरानन्दविरचिता माण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । २ ६

११ ऐतरेयोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, विद्यारण्यविरचिता ऐतरेयोपनिषद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् । १ ३

१२ तैत्तिरीयोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, पण्डित वामनशास्त्री इस्लांपूरकर इत्येतैः संशोधिता । शंकरानन्दकृता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका, तथा विद्यारण्यकृता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् । ३ ५

१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकं सुरेश्वराचार्यकृतं सटीकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् । २ २

१४ छान्दोग्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, 'आगाशे' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता । ५ ०

१५ बृहदारण्यकोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, 'आगाशे' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता । ८ ०

१६ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकमानन्दगिरिकृतटीकासमेतम् । एतत्पुस्तकम् 'आगाशे' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधितम् । तत्र केवलसंबन्धवार्तिकरूपः प्रथमो भागस्तस्य मूल्यम् । ३

१६ प्रथमाध्यायद्वितीयाध्यायरूपो द्वितीयो भागस्तस्य मूल्यम् । ८

(अस्यान्तिमाध्यायचतुष्टयं सांप्रतं मुद्रणावस्थायां वर्तते)

१७ कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्वतरोपनिषत्सभाष्या तथा च शंकरा

तरोपनिषद्दीपिका, विज्ञानभगवत्कृतं श्वेताश्वतरोपनिषद्विव-
रणम्, एतत्पुस्तकचतुष्टयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम्। २ ४

१८ सौ[redacted]ाणं, लेले इत्युपाह्वैः वे० शा० रा० काशीनाथशास्त्रिभिः
सं[redacted]। ३ ०

१९ [redacted]ः वैराजक्षेत्रनिवासिभिः रा० रा० बापटोपाह्वैः
[redacted]संशोधितः। ३ १२

[redacted]न्मुक्तिविवेकः वे० शा० रा० पणशी-
[redacted]संशोधितः। १ ३

[redacted]नन्दगिरिकृतटीकासंवलित-
[redacted]नि च वे० शा० सं० रा०
[redacted] संशोधितानि। तत्र
प्रथम[redacted]दद्वयं च, इत्येतद्द्वयं प्रथमो
भागस्त[redacted] ६ ०

२१ श्रीमद्द्वैपायन[redacted]यानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशां-
करशारीरकभाष्या[redacted]। तेषां च द्वितीयाध्यायान्तिमपादद्वय-
समेततृतीयाध्यायचतुर्थाध्यायरूपो द्वितीयो भागस्तस्य मूल्यम्। ६ ०

२२ विद्यारण्यकृतः श्रीशंकरदिग्विजयो धनपतिसूरिकृतडिण्डिमा-
ख्यटीकयाऽद्वैतराज्यलक्ष्मीटीकान्तर्गतविशेषविभागटिप्पण्या
च समेत आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितः। ६ ०

२३ भारतीतीर्थमुनिप्रणीतो वैयासिकन्यायमालाविस्तरः, जयपुर-
महाराजाश्रितेन संस्कृतपाठशालाध्यापकेन वे० शा० दाधी-
चपण्डितशिवदत्तेन संशोधितः। १ १२

२४ श्रीमन्माधवप्रणीतो जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः जयपुर-
महाराजाश्रितेन संस्कृतपाठशालाध्यापकेन वे० शा०
दाधीचपण्डितशिवदत्तेन संशोधितः। ८ ०

२५ स्कन्दपुराणान्तर्गता सूतसंहिता श्रीमाधवाचार्यकृतटीकोपेता वे०
[redacted]पाह्वैर्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधिता।
[redacted] प्रथमो भागस्तस्य मूल्यम्। ३ ८
[redacted]ता श्रीमाधवाचार्यकृतटीकोपेता
[redacted]शास्त्रिभिः संशोधिता। तस्याश्चतु-
[redacted]विभागस्तस्य मूल्यम्। ४ ४
[redacted] मुद्रणावस्थायां वर्तते)

सांप्रतं मुद्रणावस्थायां वर्तमानानि पुस्तकानि ।

पालकाप्यमुनिविरचितो हस्त्यायुर्वेदग्रन्थः, जयपुरमहाराजाश्रितेन संस्कृतपाठशालाध्यापकेन वे० शा० दाधीचपण्डितशिवदत्तेन संशोधितः।(मुद्रितप्रायः)

धन्वन्तरीयनिघण्टू राजनिघण्टुसहितो भाषाषट्कगतपर्यायशब्दसमेतद्रव्यावलिवर्णानुक्रमकोशसहितः सपरिशिष्टश्च, वे० शा० रा० रा० वैद्योपनामकैर्नारायणशास्त्रिभिः संशोधितः । (मुद्रितप्रायः)

कुसुमावल्याख्यटीकासंवलितो वृन्दमाधवः ।

एतत्स्थूलवर्णपङ्क्तेरधो यानि पुस्तकानि क्रमशः प्रदत्तानि सन्ति, तान्यस्माभिः सांप्रतं संशोध्यन्ते । अतस्तानि पुस्तकान्येष्वन्यतमं वा यस्य कस्यापि सकाशे स्याच्चेत्, तर्हि तेनावश्यमस्मत्सकाशं प्रेषणीयम् । तेनास्मदुपरि तस्य महत्युपकृतिः स्यात् । वयमपि तस्य तत्पुस्तकं शोधनमुद्रणानन्तरं मुद्रितपुस्तकसमेतं प्रेषयिष्यामः ।

श्रीशार्ङ्गदेवकृतः संगीतरत्नाकरश्चतुरकल्लिनाथविरचितटीकासमेतः ।

वराहमिहिरविरचिता बृहत्संहिता भट्टोत्पलकृतटीकासमेता ।

अपरार्ककृतटीकासमेता याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

तैत्तिरीयशाखीयानां संहिताब्राह्मणारण्यकानि श्रीमत्सायणाचार्यकृतभाष्यसमेतानि ।

विद्यारण्यकृता छान्दोग्योपनिषद्दीपिका बृहदारण्यकोपनिषद्दीपिका च ।

नित्यानन्दकृता बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा ।

अष्टादशपुराणान्तर्गतं ब्रह्मपुराणम् ।

तथा नानाविधाः शतसंख्यामिता उपनिषदश्च ।

(इत्येतानि पुस्तकानि सांप्रतं संशोध्यन्ते)

भवति । यदा च द्वित्रमासैर्ग्रन्थः परिपूर्णो भवति तदैव सर्वेभ्यो ग्राहकेभ्यो दीयते । नियतग्राहकेभ्य आनन्दाश्रमस्थमुद्रितशतपृष्ठानां मूल्यं द्वादशाणका गृह्यन्ते । तेषां पुस्तकप्रेषणार्थं धनव्ययो नैव भवति । अनियतग्राहकेभ्यस्तु शतपृष्ठानां मूल्यमेको रूपकः । पुस्तकप्रेषणार्थं धनं च गृह्यते । पुस्तकमूल्यग्रहणं पुस्तकप्रेषणात्पूर्वं पश्चाद्वा न, किंतु पुस्तकप्रापणसमय एव । नियतानियतग्राहकेभ्यः पुस्तकानि व्हाल्युपेबलपोष्टमार्गेण प्रेष्यन्ते ।

केवलदशोपनिषदां पुस्तकान्यपि सदैवास्माभिर्दीयन्ते, तेषां मूल्यं सार्धैकविंशतिरूपकाः सन्ति, तथा दशोपनिषदः, अधिकरणमालासमेतशारीरशांकरभाष्यं चेति प्रस्थानद्वयमपि सदैव दीयते तस्य मूल्यं त्रयस्त्रिंशद्रूपकाः । पुस्तकप्रेषणार्थं धनं तु ग्राहकसकाशादेव गृह्यते । पुस्तकानि व्हाल्युपेबलपोष्टमार्गेण प्रेष्यन्ते । तस्य धनव्ययोऽपि ग्राहकसकाशादेव गृह्यते ।

एतद्ग्रन्थावलीगतपुस्तकग्रहणेच्छुभिः पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रममुद्रणालये, अथवा मुंबापुर्यां श्री० रा०रा० 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्येतेषां गृहे तथा तत्रैव मुंबापुर्यां 'ज्येष्ठाराम मुकुंदजी' इत्येतेषां रामवाडीसंज्ञकचतुष्पथस्थितपुस्तकविक्रयणालये पत्रं प्रेषणीयम् । परं च केवलदशोपनिषत्पुस्तकग्रहणेच्छुभिः प्रस्थानद्वयग्रहणेच्छुभिश्च, आनन्दाश्रममुद्रणालये वाऽस्मद्गृह एव पत्रं प्रेषणीयम् । ग्राहकाणां पत्रप्रापणसमय एवाविलम्बेन पुस्तकक्रयणनियुक्तजनेभ्यः पुस्तकप्रेषणं भविष्यति ।

महादेव चिमणाजी आपटे,
बी. ए. एल्. एल्. बी.,
मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलो, व मुंबई हायकोर्टाचे वकील.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

महामुनिश्रीमद्व्यासप्रणीतं

पद्मपुराणम् ।

(तत्र तृतीयं ब्रह्मखण्डं चतुर्थं पातालखण्डं चेत्येतद्द्वयरूपो द्वितीयो भागः)

एतत्पुस्तकं कै० श्री० रावसाहेब मण्डलीकेत्युपनामधारिभिः
विश्वनाथ नारायण इत्येतैः
महता परिश्रमेण बहुतराणि पुस्तकानि मेलयित्वा
सपाठान्तरनिर्देशं संशोधितम् ।

तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१५

खिस्ताब्दाः १८९४

मूल्यं समग्रग्रन्थस्य चतुर्विंशतिरूपकाः ।

अथ पद्मपुराणान्तर्गताध्यायविषयानुक्रमः ।

तत्र तृतीयं ब्रह्मखण्डम् ।

[…]ं प्रति शौनकस्य कलिकाललब्धजन्मजनोद्धरणोपायनिरूपणप्रश्नः, सूतशौनकसंवादारम्भः, व्यासजैमिनिसंवादारम्भः, हरिभक्तिवर्णनम्, विष्णुभक्तमहिमवर्णनम्, वैष्णवलक्षणनिरूपणम् १

[…]ासजैमिनिसंवादे हरिमन्दिरलेपनमार्जननियममहिमवर्णनप्रसङ्गेन दण्डकाख्यचौरचरित्रनिरूपणम् ... २

[…]ासजैमिनिसंवादे—**कार्तिकमाहात्म्यारम्भः,** कार्तिकव्रतविहितविविधनियमनिरूपणम्, दीपदानमाहात्म्यवर्णनप्रसङ्गेन वैकुण्ठाख्यविप्रचरितम्, दीपप्रबोधनोत्थपुण्येनाखोरुद्धरणम् ३

[…]नारदसंवादे—**जयन्तीव्रतमहिमवर्णनारम्भः,** जयन्तीषट्कनिरूपणम्, जयन्तीव्रतपुण्यफलवर्णनम्, जयन्तीव्रतकर्तॄणां पूर्वेषां नामानि, जयन्तीदिवसे भोजननिषेधः, जयन्तीव्रतस्य व्रतकर्तॄणां च माहात्म्यवर्णनम् ४

[…]रदस्य ब्रह्माणं प्रति स्त्रीणामपुत्रात्ववन्ध्यात्वदुहितृप्रसूत्वनपुंसकसंततित्वमृतवत्सात्वदोषप्राप्तिकारणप्रश्नः सुपुत्रप्राप्तिसाधनप्रश्नश्च, पूर्वजन्मकृतविविधदुष्कर्मविपाककथनम्, तत्प्रसङ्गेनापुत्रस्य श्रीधरनाम्नो द्विजस्य चरितनिरूपणम् ५

[…]ष्णुब्राह्मणयोर्मन्दिरदानमाहात्म्यवर्णनम्, हरिमन्दिरचूर्णलेपदानमाहात्म्यवर्णनप्रसङ्गेन वारनारीचरितनिरूपणम्... ... ... ६

[…]ाधाजन्माष्टमीमहिमवर्णनम्,** राधाष्टमीव्रतप्रभावात्कलावतीनाम्न्या वारनार्याः समुद्धारः, भाद्रसिताष्टम्यां वृषभानुयज्ञभूमौ राधाजनननिरूपणम् ७

[…]ूतशौनकसंवादे—**समुद्रमथनकथारम्भः,** इन्द्रं प्रति दुर्वाससः शापः, विष्ण्वाज्ञया देवानां समुद्रमथनोपक्रमः ८

[…]ूर्मरूपेण हरिणा गिरेरुद्धरणम्, कालकूटविषोद्भवः, हरेण विषप्राशनम्, अलक्ष्म्या उत्पत्तिर्देवैस्तस्यै निवसतिस्थानप्रदानं च ९

ऐरावतादीनां जन्म, द्वादश्यां प्रातर्महालक्ष्मीप्रादुर्भावः, अलक्ष्म्युद्दालकविवाहानन्तरं विष्णुना महालक्ष्मीपरिणयनम्, पीयूषोद्गमः, विष्णुना मोहिनीरूपधारणम्, विष्णुना राहोश्चक्रेण शिरःकर्तनम्, चन्द्रसूर्योपरागे स्नानदानादिपुण्यफलवर्णनम्, **समुद्रमथनकथासमाप्तिः** १०

शौनकं प्रति सूतेन मार्गसितगुरुवासरे कर्तव्यलक्ष्मीप्राप्तिकर **गुरुवारव्रतनिरूपणम्,** तत्प्रसङ्गेन भद्रश्रवसो राज्ञस्तद्दुहितुः श्यामबालायाश्चरित्रनिरूपणम् ... ११

ब्राह्मणप्राणरक्षणजनितपुण्यमहिमवर्णनप्रसङ्गेन दीननाथराज्ञश्चरितनिरूपणम्, दीननाथेन गालवं प्रति पुत्रप्राप्तिसाधननिरूपणप्रश्नः, गालवेन दीननाथराज्ञो नरमेधयज्ञनिरूपणम् १२

कृष्णजन्माष्टमीव्रतमाहात्म्यवर्णनम्, दिलीपवासिष्ठसंवादे श्रीकृष्णजन्मकथनम्, संक्षेपतः श्रीकृष्णबाल्यचरितनिरूपणम्, जन्माष्टमीशास्त्रार्थः, चित्रसेनराज्ञश्चरितनिरूपणम्, जन्माष्टमीव्रतप्रभावाच्चित्रसेनोद्धारः १३

ब्राह्मणमहिमवर्णनम्, विप्रपादोदकमहिमवर्णनप्रसङ्गाद्भीमनाम्नः शूद्रस्य चरितवर्णनम्... ... ... १४

एकादशीमाहात्म्यवर्णनम्, एकादश्यामन्नभक्षणे महादोषवर्णनम्, एकादशीशास्त्रार्थः, एकादशीमाहात्म्यवर्णनप्रसङ्गेन वल्लभाख्यवैश्यस्य तत्पत्न्या महारूपानाम्न्याश्च चरित्रनिरूपणम् १५

पौर्णमास्यां विष्णुपूजनव्रतम्, आश्विनपौर्णमास्यां विष्णवे लाजादिसमर्पणमहिमवर्णनम्, तत्प्रसङ्गेन कालद्विजाख्यशूद्रचरितनिरूपणम् १६

सूतशौनकसंवादे हरिचरणवारिमहिमवर्णनम्, तत्प्रसङ्गेन सुदर्शननाम्नो विप्रस्य चरितनिरूपणम् ... १७

सूतशौनकसंवादेऽगम्यागमनजनितदुरितवारणप्रायश्चित्तवर्णनम् १८

सूतशौनकसंवादेऽभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तनिरूपणम् ... १९

कार्तिकमाहात्म्यारम्भः, कार्तिके विविधनिय-

मनिरूपणम्, कार्तिके राधादामोदरार्चनमहिमवर्णनम्, तत्प्रसङ्गेन शंकराख्यवृषलस्य तत्पत्न्याः कलिप्रियायाश्चरित्रनिरूपणम् २०
कार्तिकमासव्रतविधिनिरूपणं नानाविधनियमनिरूपणं च २१
तुलसीधात्र्योर्महिमनिरूपणम्, तुलस्यामुदकसेचनप्रसङ्गेन कस्यचिद्ब्राह्मणस्योद्धारः २२
विष्णुपञ्चकाख्यकार्तिकान्त्यदिनपञ्चकमहिमवर्णनम्, तद्विहितविविधनियमनिरूपणम्, विष्णुपञ्चकप्रभावाद्दण्डकराख्यचौरोद्धरणम्, **कार्तिकमाहात्म्यसमाप्तिः** २३
सूतशौनकसंवादे नानाविधदाननिरूपणं तत्फलनिरूपणं च २४
सनत्कुमारनारदसंवादे हरिनाममहिमवर्णनं नामापराधनिरूपणं च, पुराणश्रवणफलनिरूपणम् २५
सूतशौनकसंवादे प्रतिज्ञापालनपुण्यफलवर्णनं प्रतिज्ञाखण्डनदोषवर्णनं च, तत्प्रसङ्गेन सुन्दराभिधचरितनिरूपणम्, एतत्खण्डश्रवणफलम् २६

अथ चतुर्थं पातालखण्डम्।

सूतशौनकसंवादः, वात्स्यायनस्य शेषं प्रति रामचरितनिवेदनप्रश्नः, **रामाश्वमेधचरित्रप्रारम्भः,** रावणवधानन्तरं रामस्यायोध्यायां लङ्कातः परावर्तनम्, भरतस्य तरणिं प्रति रामपरावर्तनविषयिका प्रार्थना, ससीतेन रामेण भरतावासनन्दिग्रामदर्शनम् १
स्वागमनवृत्तनिवेदनाय राघवप्रेषितस्य हनूमतो भरतसकाशमागमनम्, श्रीरामभरतसमागमः, पुष्पकारूढस्य सभरतस्य रामस्यायोध्यायामागमनम् ... २
रघुनाथस्यायोध्यायां प्रवेशनम्, मातृदर्शनम्, रामागमपरितुष्टपौरकृतमहोत्साहवर्णनं पौराङ्गनानां संवादश्च ३
रामवियुक्तायाः कौसल्याया विलापवर्णनम्, पुरीप्रवेशानन्तरं मातॄणां दर्शनम्, राममातॄणां संवादः, सुमुहूर्ते रघुनाथराज्याभिषेकः ४
देवकृतरामस्तुतिनिरूपणम्, रामेण देवेभ्यो वरप्रदानम्, रामराज्यस्थितिवर्णनम्, रामेण सीतायास्त्यागः, रामसंसदि कुम्भजन्मनः समागमः ५
रामकृतोऽगस्तिं प्रति कुशलप्रश्नः, श्रीरामपृष्टेनागस्तिना तं प्रति रावणकुम्भकर्णविभीषणानां जन्मकथनम्, कुबेरजन्म, पुष्पकारूढं धनदं दृष्ट्वा रावणमातू रावणादीनां निर्भर्त्सनम्, मातृसमीपे रावणादिप्रतिज्ञातनिरूपणम्, ... ६
रावणादीनामुग्रतपःपरितुष्टस्य ब्रह्मणो वरप्रदानम्, ब्रह्मलोके रावणाक्रान्तविबुधगमनम्, तैः सह ब्रह्मणः कैलासगमनम्, विबुधसंघसहितयोर्ब्रह्मशिवयोर्वैकुण्ठगमनं विष्णुस्तुतिश्च, स एव त्वं विष्णुरवतीर्ण इति रामं प्रति कुम्भजन्मनो निरूपणम्... ... ७
रावणादिविप्रहननजनितब्रह्महत्यादोषभीतिपरिखिन्नं रामं प्रत्यगस्तिनाऽश्वमेधकरणाय प्रेरणम्, रामेणागस्तिं प्रति हयमेधविधिनिरूपणप्रश्नः ८
रामं प्रत्यगस्तिनाऽश्वमेधयोग्याश्वलक्षणनिरूपणम्, अगस्तिना रामाश्वशालावलोकनमश्वमेधयोग्याश्वपरीक्षणं च, हयमेधार्थमाकारितस्यर्षिवृन्दस्याऽऽगमः, समागतानृषीन्प्रति वर्णाश्रमधर्मनिरूपणविषये प्रश्नः, ऋषिभी रामं प्रति वर्णाश्रमधर्मनिरूपणम् ... ९
सर्षिसंघस्य रामस्य यज्ञमण्डपागमनम्, रामेण यज्ञदीक्षाग्रहणम्, दिग्विजयार्थं ससैन्यस्य यज्ञीयहयस्य सज्जीकरणम्, स्वर्णपत्नीसहितस्य रामस्य वासिष्ठादिभिः सह कुण्डमण्डपादिकरणम्, अश्वमस्तकस्योपरि स्वमुद्राङ्कितहाटकपत्रबन्धनम्, हयरक्षणार्थं रामस्य शत्रुघ्नं प्रति गमनायाऽऽज्ञा, प्रयाणसमये शत्रुघ्नं प्रति रामस्योपदेशः १०
शत्रुघ्नसमागमे हयरक्षार्थं पुष्कलादीनां प्रेषणं हनूमन्तं प्रति मार्गे शत्रुघ्नरक्षार्थं रामस्योपदेशश्च, शत्रुघ्नेन प्रयाणाय मात्राज्ञाग्रहणम्, रामं प्रति जानकीभ्रातुर्लक्ष्मीनिधेर्विनोदपरसंभाषणम्, प्रयाणसमये शत्रुघ्नस्य शुभशकुनदर्शनम्, प्रयाणसमये भार्यागृहे पुष्कलस्याऽऽगमनम्, पुष्कलस्य भार्यां प्रति सद्वर्तनोपदेशः, पुरात्सपरिवारहयनिर्गमः ११
पुष्कलपत्न्यास्तं प्रत्युपदेशः, पुष्कलस्य शत्रुघ्नकटकागमनम्, ससैन्यस्य सहयस्य शत्रुघ्नस्याहिच्छत्रापुर्यामागमनम्, अहिच्छत्रापुरीवर्णनम्, **कामाक्षाचरितारम्भः,** सुमन्त्रेण शत्रुघ्नं प्रति कामाक्षाचरितनिवेदनप्रसङ्गेन **सुमदराजश्चरित्रनिवेदनम्,** सुमदतपश्चर्यावर्णनम्, सुमदतपोभङ्गार्थं शक्रेण कामं प्रति प्रेषणम्, कामस्येन्द्रं प्रति गर्वोक्तिः, कामस्य रम्भया सह सुमदतपोवनगमनम्, अप्सरासुमदयोः संभाषणम्, ... १२
रम्भाकामयोर्बलहानिः, सुमदस्य कामाक्षादर्शनं स्तुतिश्च, कामाक्षावरदानम्, सुमदशत्रुघ्नसमागमः, शत्रुघ्नस्याहिच्छत्रापुरीप्रवेशः, सुमदेन रामानुजाय

सर्वस्वसमर्पणम् १३
सुमदशत्रुघ्नसंवादः, **सुमदचरित्रसमाप्तिः,** सहयस्य शत्रुघ्नस्य च्यवनाश्रमागमनम्, **च्यवनसुकन्याचरितनिरूपणम्,** १४
च्यवनेन स्वप्रियाप्रियपूरणाय विमाननिर्माणम्, विमानवर्णनम्, सुकन्यासहितस्य च्यवनस्य तपोभोगवर्णनम्, ... १५
शर्यातिसुकन्यासंवादः, शर्यातियज्ञारम्भः, यज्ञे च्यवनेनाश्विनीकुमाराभ्यां भागदानम्, च्यवनेन वज्रप्रहारिणो मघवतो भुजस्तम्भनम्, शर्यातियज्ञसमाप्तिः, हयस्य च्यवनाश्रमागमनम्, हयावलोकनानन्तरं च्यवनाश्रमगतमुनिवृन्दकृतरामप्रशंसावर्णनम्, शत्रुघ्नेन हनूमद्द्वारा रामदर्शनार्थं यज्ञमण्डपे च्यवनमुनिप्रेषणम्... ... ... १६
अश्वस्य वाजीपुरागमनम्, वाजीपुराधिपेन विमलराज्ञा शत्रुघ्नाय सर्वस्वार्पणम्, नीलपर्वतागमनम्, शत्रुघ्नस्य सुमतिमन्त्रिणं प्रति कोऽयं गिरिरिति प्रश्नः, नीलगिरिमाहात्म्यनिरूपणम्, सुमतिना शत्रुघ्नं प्रति नीलपर्वतमहिमवर्णनप्रसङ्गाद्रत्नग्रीवराजश्चरितनिरूपणम्, ... १७
रत्नग्रीवं प्रति केनापि विप्रेण नीलगिरिमाहात्म्यनिरूपणम्, नीलगिरिवासपुण्याच्चतुर्भुजत्वप्राप्तिकारणनिरूपणम् १८
नीलगिरियात्राविधिनिरूपणम्, नीलगिरियात्रायां सपरिस्य रत्नग्रीवस्य गमनम् १९
विप्ररत्नग्रीवयोः संवादे गण्डकीमाहात्म्यवर्णनं शालिग्रामशिलामाहात्म्यनिरूपणं च, पुल्कसाख्यशबरचरितनिरूपणम् २०
रत्नग्रीवेण नीलगिर्यवलोकनम्, रत्नग्रीवकृतं पुरुषोत्तमस्तोत्रम्, केनापि संन्यासिना रत्नग्रीवं प्रति श्वो भविष्यति पुरुषोत्तमदर्शनमिति निरूपणम्... ... २१
रत्नग्रीवेण पुरुषोत्तमावलोकनं पूजनं च, रत्नग्रीवकृता पुरुषोत्तमस्तुतिः, रत्नग्रीवाय चतुर्भुजत्वप्राप्तिर्वैकुण्ठप्राप्तिश्च, नीलगिरिमाहात्म्यश्रवणपठनफलनिरूपणम्, नीलपर्वतनिकटे हयगमनम् २२
हयस्य **सुबाहुराजश्चक्राङ्कनगरागमनम्,** सुबाहुपुत्रेण दमनाख्येन हयावलोकनं प्रतिबन्धनं च, प्रतापाग्र्यदमनयोर्युद्धवर्णनम्, दमनेन प्रतापाग्र्यवधः २३
दमनपुष्कलयोर्युद्धनिरूपणम्, पुष्कलविजयः... ... २४
रणे ससैन्यस्य सुबाहोर्युद्धायाऽऽगमनम्, सुबाहुसेनापतिना क्रौञ्चव्यूहकरणम् २५
सुमतिमन्त्रिणा शत्रुघ्नं प्रति सुबाहुबलनिरूपणम्, लक्ष्मीनिधिसुकेत्वोर्युद्धवर्णनं तयोर्गदायुद्धवर्णनं च, सुकेतोर्वधः २६
चित्राङ्गपुष्कलयोर्युद्धवर्णनम्, चित्राङ्गवधः २७
चित्राङ्गवधाद्राज्ञः पुत्रशोकवर्णनम्, सुबाहुहनूमद्युद्धवर्णनम्, मूर्छितस्य सुबाहुराज्ञः स्वप्ने रामदर्शनम्, शत्रुघ्नविजयः, सुबाहुशत्रुघ्नसमागमः ... २८—२९
सहयस्य शत्रुघ्नस्य तेजःपुरागमनम्, **ऋतम्भराख्यभूपाख्याननिरूपणम्,** जनकोपाख्याननिरूपणं तेन नरकस्थप्राणिमोचनवर्णनं च ... ३०
जनकस्य नरकदर्शनकारणनिरूपणम्, जाबालिना ऋतम्भराय गोपूजाविधिनिवेदनम्, ऋतम्भरर्तुपर्णयोः समागमः, रामनामस्मरणपूताय राज्ञे धेन्वा वरप्रदानम् ३१
सत्यवदाख्याननिरूपणम्, शत्रुघ्नसत्यवत्समागमः ३२
रावणसुहृदा विद्युन्मालिनाऽश्वापहरणम्, विद्युन्मालीयुद्धवर्णनम्, विद्युन्मालिनो वधनिरूपणम् ... ३३—३४
हयस्याऽऽरण्यकर्षेराश्रमागमनम्, आरण्यकर्षेराख्याननिरूपणम्... ... ... ३५
लोमशेनाऽऽरण्यकाय तिथिवासरक्रमेण रामचरित्रनिरूपणम्... ... ... ३६
आरण्यकमुनेः सायुज्यमुक्तिप्राप्तिकथानिरूपणम् ... ३७
नर्मदाहरदेऽश्वनिमज्जनम्, यमुनाह्रदे शत्रुघ्नाय मोहनास्त्रविद्याप्राप्तिः, यमुनाह्रदे वाहप्राप्तिः ३८
वाहस्य देवपुराख्यवीरमणिनगरं प्रत्यागमनम्, वीरमणिपुत्रेण हयग्रहणम्, शिववीरमणिसंवादः ३९
शत्रुघ्नाय सुमतिना वीरमणिचरितनिरूपणम्, सैन्यद्वयस्य युद्धोपक्रमः... ... ... ४०
रुक्माङ्गदपुष्कलयोर्युद्धवर्णनम्, पुष्कलविजयः... ४१—४२
वीरभद्रपुष्कलयुद्धम्, पुष्कलवधः, वीरभद्रशत्रुघ्नयुद्धम्, शत्रुघ्नपराजयः ४३
हनूमच्छिवयोर्युद्धनिरूपणम्, शिवेन हनूमन्तं प्रति वरदानम्, हनूमता द्रोणाचलानयनम्, मार्गे हनूमद्देवयुद्धम्, मृतसंजीविन्यौषधीलाभस्तस्या रसेन सर्वेषां जीवनं च, शत्रुघ्नस्य शिवात्पराजयः, शत्रुघ्नकृतशोकः, रणे श्रीरामागमनम् ४४
श्रीरामशिवसमागमः, श्रीरामदर्शनात्सर्वेषामानन्दवर्णनं हयप्रस्थानं च ... ... ४५—४६
हयस्य हेमकूटं प्रति गमनम्, तत्र हयगात्रस्तम्भः, शत्रुघ्नशौनकसमागमः शौनकमुनिना हयस्तम्भकारणनिवेदनम् ४७
शत्रुघ्नं प्रति शौनकेन मुनिना विविधकर्मविपाककथनम् हयस्य स्तम्भनान्मुक्तिः ४८
सुरथस्य कुण्डलाख्ये नगरे हयगमनम्,

सुरथेन हयग्रहणम्, सुरथराज्यस्थितिवर्णनम्, सुरथचरित्रनिवेदनम्... ... ... ४९
शत्रुघ्नेन सुरथं प्रति दूतप्रेषणविचारः, अङ्गदस्य प्रेषणम् सुरथाङ्गदसंवादः ५०
चम्पकपुष्कलयोर्युद्धवर्णनम्, पुष्कलबन्धनम्, चम्पकहनूमद्युद्धम्, चम्पकपराजयः, पुष्कलमोचनम्... ...५१
सुरथहनूमत्संवादः, हनूमत्सुरथयोस्तुमुलयुद्धनिरूपणम्, सुरथेन हनूमन्तं प्रति श्रीरामास्त्रेण बन्धनम्, सुरथपुष्कलयुद्धम्, सुरथशत्रुघ्नयुद्धवर्णनं शत्रुघ्नपराजयश्च सुरथविजयः ५२
सुग्रीवसुरथयोस्तुमुलयुद्धनिरूपणम्, रामास्त्रेण सुग्रीवबन्धनम्, सुरथेन रामपक्षीयाणां सर्वेषां बन्धनं कृत्वा नगरे नयनम्, बन्धनतः स्वमुक्तये हनूमत्कृतरामस्तवः, श्रीरघुनाथागमनम्, सुरथरामसमागमः, सर्वेषां मोचनम्, **वाल्मीकेराश्रमं प्रति हयगमनम्** ५३
लवेनाश्वबन्धनम्, हयरक्षकभुजकृन्तनम् ५४
शेषप्रश्नाद्वात्स्यायनेन सीतात्यागचरितनिरूपणम्, रामसीतासंवादे दोहदवर्णनम्, रात्रौ रामकीर्तिश्रवणार्थं नगरे चारगमनम्,... ... ... ५५
रामाय चारै रजकदुरुक्तिनिवेदनम्, रामस्य भाविसीतावियोगजनितमूर्छावर्णनम्, रामभरतसंवादः ५६
सीताया रामवियोगात्मकशापकारणनिरूपणम्, रजकपूर्वजन्मचरितनिरूपणम्,... ... ... ५७
भरतायाऽऽज्ञाकरणानन्तरं शत्रुघ्नाय सीतात्यागार्थमाज्ञाकरणम्, शत्रुघ्नरामसंवादः, लक्ष्मणाय सीतात्यागार्थमाज्ञाकरणम्, दोहदपूर्तिमिषेण सीताया वनगमनम्, वने जानक्या गङ्गादर्शनम् ५८
सीतालक्ष्मणसंवादः, लक्ष्मणेन वने त्यागः सीतायाः, सीताशोकनिरूपणम्, सीताया वाल्मीकेराश्रमं प्रति गमनम्, वाल्मीकिना सीतायाः सान्त्वनम्, कुशलवजन्मनिरूपणम् ५९
शत्रुघ्नसेनानिनः कालजिदाख्यस्य लवस्य च युद्धवर्णनम्, कालजित्सेनानिनो मरणनिरूपणम्... ... ६०
लवपुष्कलयोर्युद्धवर्णनम्, हनूमल्लवयोः संग्रामः, मूर्छितस्य हनूमतो रणे पतनम् ६१
शत्रुघ्नलवयोस्तुमुलसंग्रामवर्णनम्, लवमूर्छनम् ... ६२
लवपतनात्सीताशोकः, कुशस्य वनादाश्रमागमनम्, शत्रुघ्नकुशयोः संग्रामः, शत्रुघ्नमूर्छनावृत्तनिरूपणम् ६३
कुशस्य हनूमत्सुग्रीवाभ्यां सह संग्रामवर्णनं तयोर्बन्धनं च, कुशलवाभ्यां सीतायै युद्धवृत्तनिवेदनं बद्धकपिप्रदर्शनं च, सीताकृतमृतरामसैन्यसंजीवनम्, सीतादेशात्कुशलवाभ्यां शत्रुघ्नपुरतो हयत्यागः ... ६४
हयेन सह शत्रुघ्नादीनामयोध्यायां परावर्तनम्, सुमतिसुमन्त्रिणा रामाय हयनिर्गमनात्परावर्तनपर्यन्तं संजातस्य वृत्तस्य निरूपणम् ६५
रामवाल्मीकिसंवादः, सीतानयनाय लक्ष्मणप्रेषणम्, सीतालक्ष्मणसंवादः, सीतादेशाल्लवकुशयोर्लक्ष्मणेन सहायोध्यायामागमनम्, वाल्मीकाज्ञया कुशलवाभ्यां रामचरित्रगानम्, स्वपुत्रज्ञानाद्रामेण तयोः स्वाङ्कारोपणम्, रामायणनिर्माणकारणनिरूपणप्रसङ्गाद्वाल्मीकिपूर्वचरितनिवेदनम्, रामेण सीतास्मरणम्... ६६
सीतानयनाय वने पुनर्लक्ष्मणगमनम्, लक्ष्मणेन सह सीतागमनम्, रामसीतासमागमो यज्ञारम्भश्च, रामाश्वमेधयज्ञवर्णनम् ६७
रामावभृथस्नानवर्णनम्, **रामाश्वमेधसमाप्तिः**, रामाश्वमेधचरितपठनश्रवणफलनिरूपणम् ६८
श्रीकृष्णचरितारम्भः, वृन्दावनादिषोडशदलात्मकश्रीकृष्णक्रीडाकिञ्जल्कनिरूपणम्, वृन्दावनादिश्रीकृष्णक्रीडास्थलवर्णनम्, श्रीकृष्णसौन्दर्यवर्णनम्, वृन्दावनमाहात्म्यवर्णनम् ६९
श्रीकृष्णपार्षदगणनिरूपणम्, ऋषीणां गोपीत्वप्राप्तिकारणनिरूपणम्, ऋषीणां जन्मान्तरीयपुण्यवर्णनम्, राधामाहात्म्यनिरूपणम्, राधाकृष्णनिकटस्थानेकगोपीवर्णनम्, गोपिकागणमध्यस्थपरब्रह्मश्रीकृष्णस्वरूपवर्णनम् ७०
वृन्दावनमथुरादिक्षेत्रमहिमवर्णनम्, वेणुवृक्षोत्पत्तिकथनम्, गोपानामुत्पत्तिकथनम् ७१
प्रधानश्रीकृष्णवल्लभानां वर्णनम् ७२
मथुरावृन्दावनमहिमवर्णनम् ७३
अर्जुनस्य राधालोकदर्शनं स्त्रीत्वप्राप्तिश्च ७४
नारदस्य राधालोकदर्शनं स्त्रीत्वप्राप्तिश्च ७५
संक्षेपतः कृष्णचरितवर्णनम् (असावध्यायोऽप्रासङ्गिकोऽस्त्यवलोकनमनीषा चेदवलोकनीयः) ... ७६
श्रीकृष्णतीर्थानां वर्णनम्, श्रीकृष्णरूपगुणवर्णनम् ... ७७
शालग्रामनिर्णयनिरूपणम् ७८
शालग्राममहिमवर्णनम्, वैष्णवानां तिलकविधिनिरूपणम्, वैष्णवानां विविधनियमनिरूपणम्... ... ७९
कलिसंतारकहरिनाममहिमनिरूपणम्, हरिपूजाविधिनिरूपणम्... ... ... ८०
श्रीकृष्णमन्त्रदीक्षाविधानम्, मन्त्रशब्दार्थनिरूपणम् ... ८१
विस्तरेण मन्त्रदीक्षाविधिकथनम् ८२
श्रीकृष्णस्य वृन्दावने दैनंदिनीयचर्यानिरूपणम्, तत्प्रसङ्गेन राधाविलासादिवर्णनं श्रीकृष्णस्य राधामातृहस्तनिर्मितान्नभोजननियमकारणवर्णनं च, **वृन्दावनमाहात्म्यसमाप्तिः श्रीकृष्णचरितसमाप्तिश्च** ८३

वैशाखमाहात्म्यारम्भः, वैष्णवधर्मकथनम्, विष्णुध्यानविवेचनम् ८४
अम्बरीषनारदसंवादे—भक्तिलक्षणनिरूपणम्, माधवमासमहिमवर्णनम्... ... ... ८५
माधवमासव्रतविधिनिरूपणम्, वैशाखस्नानमाहात्म्यवर्णनम् ८६–८७
पापप्रशमनाख्यस्तोत्रमहिमवर्णनम्, तत्प्रसङ्गेन मुनिशर्माख्यमुनिचरितनिरूपणम्, पापप्रणाशनस्तोत्रनिरूपणम् ८८
वैशाखमासे विविधव्रतनियमनिरूपणम् ८९
विष्णुपूजाविधिकथनम् ९०
माधवमासे माधवपूजाजनितपुण्यमहिमवैभवनिरूपणम्, तत्प्रसङ्गेन ब्राह्मणयमसंवादः ९१
ब्राह्मणयमसंवादे नारकिणां पापनिरूपणं स्वर्गिणां पुण्यनिरूपणं च, तीर्थस्नानपुण्यवर्णनं वैष्णवानां विविधनियमवर्णनं च ९२–९३
ब्राह्मणयमसंवादे वैशाखमासे विविधनियमव्रतनिरूपणम्, माधवमासस्नानपुण्यमहिमवर्णनप्रसङ्गेन धनधर्माख्यविप्रचरितनिरूपणम् ९४
महीरथराजश्चरित्रकथनम्, महीधरकश्यपसंवादे वैशाखस्नानपुण्यवर्णनं विविधनियमकथनं च ...९५–९६
महीधरयमदूतसंवादे विविधपापपुण्यकथनम्... ... ९७
महीधरदत्तपुण्येन नारकिणां मुक्तिः ९८
विष्णुध्याननिरूपणम्, **वैशाखमाहात्म्यसमाप्तिः** ९९
अश्वमेधयज्ञात्प्राग्जातरामचरितनिरूपणप्रश्नः, ब्राह्मणरूपिणः शिवस्य राममन्दिरागमनम्, श्रीरामेण विभीषणबन्धनवार्ताश्रवणम्, पौराणिकलक्षणनिरूपणम्, अष्टादशपुराणनिवेदनम्, पुराणश्रोतृवक्तृनियमकथनम्, पुराणश्रवणविधिनिरूपणं च, पुराणावसरे शकुनदर्शनम्, रामेण विभीषणमोचनम्, विप्रावज्ञाजनिताघजदुःखकथनम् १००
श्रीरामस्य पुष्पकेण श्रीरङ्गनगरं प्रति गमनम्, रामस्य वैकुण्ठं प्रति गमनम्, तत्र नारायणदर्शनं नारायणरामसंवादश्च, रामलक्ष्मीसंवादः, ततो रामस्य गौतमीतटे भरद्वाजाश्रमागमनम्, श्राद्धदिने श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः, श्राद्धकालनिर्णयः, श्रीशिवलिङ्गस्थापनपूजनविधिनियमकथनं महिमकथनं च, भस्ममहिमवर्णनम्, भस्ममाहात्म्यकथनप्रसङ्गेन धनंजयाख्यविप्रचरितनिरूपणम्, भस्मस्नानमहिमवर्णनम्... १०१
भस्ममहिमप्रसङ्गात्कस्यचिच्छुनो मुक्तिकथनम्, शुनः पूर्वजन्मचरितनिरूपणम्, सहगमनकर्तृस्त्रीमाहात्म्यवर्णनप्रसङ्गेनाव्ययाचरितवर्णनम् १०२
त्र्यायुषेतिमन्त्रमहिमकथनं सोपाख्यानम् १०३
भस्मोत्पत्तिकथनम्, भस्मनिर्माणविधिकथनम्, भस्मादानधारणपुण्यकथनम् १०४
शिवलिङ्गार्चनमाहात्म्यवर्णनप्रसङ्गेनेक्ष्वाकाख्यविप्रचरित्रनिरूपणम्, शिवलिङ्गार्चननियमकथनम्... ... १०५
अग्निमुखाख्यशिवगणकथानकम्, अग्निमुखवीरभद्रयोः संवादे काराङ्किकाख्यराज्ञः कस्याश्चिद्वेश्यायाश्च चरितनिरूपणम् १०६
हरनाममाहात्म्यवर्णनप्रसङ्गेन विधृताख्यराज्ञश्चरितनिरूपणम् १०७
महेशनाममहिमवर्णनप्रसङ्गेन देवरातसुतायाः कलायाश्चरित्रकथनम्, गौरीकृतसोमवारव्रतनिरूपणम्, शिवनाममाहात्म्यसमाप्तिः १०८
पुराणश्रवणमहिमकथनं पौराणिकपूजाविधिकथनं च... १०९
गौतमकृतशिवपूजावर्णनम्, गौतमगृहे बाणादिशिवभक्तानां समागमः, गौतममन्दिरे ब्रह्मविष्णुशिवादिदेवानां समागमः, तत्र विष्णुशिवकृतजलक्रीडावर्णनम्, गौतममन्दिरे सर्वेषां देवानां भोजनम्, हनूमतः शिवभक्तिवर्णनम्, हनूमत्कृतशिवलिङ्गपूजाविधाननिरूपणम्, चतुर्युगधर्मनिरूपणम्, कलियुगे दानमहिमवर्णनं हरिकीर्तनमहिमवर्णनं पुराणश्रवणमहिमविवरणं च, पुराणश्रवणपठनाधिकारिनिरूपणम्, तत्प्रसङ्गेन गौतमाख्यविप्रचरितवर्णनम् पुराणश्रवणपठनकर्तृलक्षणानि, पुराणवाचनक्रमनिरूपणं विधिनिरूपणं च, पौराणिकसत्कारविवरणम्, भारतश्रवणविधिकथनं माहात्म्यकथनं च, पुराणसंख्याकथनं महापुराणोपपुराणनामकथनं च, ... ११०–१११
श्रीरामजाम्बवत्संवादे पुराकल्पीयरामायणकथनम् ... ११२
न्यायार्जितधनसंपादितदेवपूजादिधर्मपुण्यमहिमकथनप्रसङ्गेन मङ्कणसूनोराकथस्य चरित्रनिरूपणम्, श्रीरामकृतकौसल्यामासिकश्राद्धविधिनिरूपणम्, श्राद्धावसरे कस्यचिदतिथेरागमनम्, अतिथिना श्रीरामसीताछलनम्, अन्यायार्जितद्रव्येणेश्वरपूजाकर्तृकिल्बिषजनितदुःखनिरूपणप्रसङ्गेन कस्यचिद्रूपकाख्यराक्षसस्य चरित्रनिरूपणम्, रामशंभुसंवादे उपहतद्रव्यपूजानिषेधकथनम्, तत्प्रसङ्गेन चेकितानिब्राह्मणचरित्रनिरूपणम्, उपहतघण्टाकारणनिरूपणप्रसङ्गेन कस्यचिन्मन्दाख्यस्य चरितकथनम्, पातालखण्डश्रवणफलम्, शिवराघवसंवादश्रवणफलम्, पुराणवक्तृसत्कारनिरूपणम् ११३

॥ श्रीः ॥

महामुनिश्रीव्यासप्रणीतं

पद्मपुराणम् ।

तत्र तृतीयं ब्रह्मखण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कलौ समागते सूत प्राणिनां केन कर्मणा । उद्धारो वै भवेत्तस्मात्कथयस्व ममाग्रतः ॥

सूत उवाच—

साधु साधु मुनिश्रेष्ठ पुण्यात्मनां वरो भवान् । सर्वेषां च जनानां च शुभवाञ्छो निरन्तरम् ॥ २

एतद्व्यासः पुरा विप्रः सर्वज्ञः सर्वपूजितः । पृष्टो जैमिनिना तं स यदाह शृणु वैष्णव ॥ ३

दण्डवत्प्रणिपत्यासौ व्यासं सर्वार्थपारगम् । गुरुं सत्यवतीसूनुं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवः ॥ ४

जैमिनिरुवाच—

कलौ नृणां भवेत्केन मोक्षो वै कथयस्व मे । अल्पेनापि च पुण्येन मर्त्याश्चाल्पायुषो यतः ॥ ५

व्यास उवाच—

साधुसङ्गाद्भवेद्विप्र शास्त्राणां श्रवणं प्रभो । हरिभक्तिर्भवेत्तस्मात्ततो ज्ञानं ततो गतिः ॥ ६

न रोचते कथा भूमौ पापिष्ठाय जनाय वै । वैष्णवी स तु विज्ञेयः पापिष्ठप्रवरो द्विजः ॥ ७

श्रीकृष्णस्य कथां श्रुत्वाऽऽनन्दी भवति वैष्णवः। असत्यां तां तु यो ब्रूयाज्ज्ञेयः स पापिनां गुरुः

यस्मिन्यस्मिन्स्थले विप्र कृष्णस्य वर्तते कथा । तस्मात्तस्माज्जगन्नाथो याति त्यक्त्वा न कर्हिचित्

कृष्णस्य यः कथारम्भे कुर्याद्विघ्नं नराधमः । नरकान्निष्कृतिर्नास्ति मन्वन्तरशतावधि ॥ १०

ये पुराणकथां श्रुत्वा निन्दन्त्युपहसन्ति वै । तेषां करस्था नरका बहुक्लेशकराः सदा ॥ ११

जन्मान्तरार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । श्रीकृष्णचरितं यो वै श्रोतुमिच्छां करोत्यपि ॥ १२

भक्त्या यो वै नरः कुर्याच्छ्रीकृष्णचरितं तथा । न जाने श्रवणे तस्य का गतिर्वा भविष्यति १३

ब्रह्महत्यादिकं पापं परस्त्रीहरणं तथा । सुरापानं तथा स्तेयं सर्वं नश्यति पापिनः ॥ १४

पापं कृत्वा तु यो मर्त्यः पश्चात्पापं निवर्तयेत् । तस्य पापं व्रजेन्नाशमग्निना तूलराशिवत् ॥ १५

श्रीकृष्णचरितं विप्र तिष्ठेद्वै पुस्तकं गृहे । तस्य गृहसमीपं हि नाऽऽयान्ति यमकिंकराः ॥ १६

जैमिनिरुवाच—

वदन्ति वैष्णवान्कांश्च वाञ्छा ब्रूहि गुरो मम । इदानीं तान्समाज्ञातुं तेषां माहात्म्यमुत्तमम् ॥ १७

व्यास उवाच—

यो नरो मस्तके भक्त्या वैष्णवाङ्घ्रिजलं द्विज । करोति सेचनं पापी तीर्थस्नानेन तस्य किम् १८

---

१ झ. पुण्यज्ञानव' । २ अ. 'सद्वार्ता तु ३ झ. 'पं पुराणं नाशयेत्तथा । ४ ज. पुस्तके । ५ ख. ज. झ. सेवनं ।

साधुसङ्गं तु यः कुर्यात्क्षणं वाऽर्धक्षणं द्विज । तस्य नश्यन्ति पापानि ब्रह्महत्यामुखानि च ॥ १९
यत्र यत्र कुले चैव एको भवति वैष्णवः । कुलं तस्य यदा पापैर्युक्तं तन्मोक्षगामि वै ॥ २०
हिंसादम्भकामक्रोधैर्वर्जिताश्चैव ये नराः । लोभमोहपरित्यक्ता ज्ञेयास्ते वैष्णवा द्विज ॥ २१
पितृभक्ता दयायुक्ताः सर्वप्राणिहिते रताः ॥ अमत्सरा वैष्णवा ये विज्ञेयाः सत्यभाषिणः २२
विप्रभक्तिरता ये च परस्त्रीषु नपुंसकाः । [*एकादशीव्रतरता विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः] ॥ २३
[†गायन्ति हरिनामानि तुलसीमाल्यधारकाः]। हर्यङ्घ्रिसलिलैः सिक्ता विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः २४
श्रोत्रयोर्मस्तके येषां तुलस्याः पर्णमुत्तमम् । कर्हिचिद्दृश्यते विप्र विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥ २५
पाखण्डसङ्गरहिता विप्रद्वेषविवर्जिताः । सिञ्चेयुस्तुलसीं ये च ज्ञातव्या वैष्णवा नराः ॥ २६
पूजयन्ति हरिं ये च तुलसीं चार्चयन्ति ये । कन्यादानरता ये च ये वै ह्यतिथिपूजकाः ॥ २७
शृण्वन्ति विष्णुचरितं विज्ञेया वैष्णवा नराः । यस्य गृहे सुप्रतिष्ठेच्छालग्रामशिलाऽपि च ॥ २८
मार्जयन्ति हरेः स्थानं पितृयज्ञप्रवर्तकाः । जने दीने दयायुक्ता विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥ २९
परस्वं ब्राह्मणद्रव्यं पश्यन्ति विषवच्च ये । हरिनैवेद्यमश्नन्ति विज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥ ३०
वेदशास्त्रानुरक्ता ये तुलसीवनपालकाः । राधाष्टमीव्रतरता विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥ ३१
श्रीकृष्णपुरतो ये च दीपं यच्छन्ति श्रद्धया । परनिन्दां न कुर्वन्ति विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥ ३२

सूत उवाच—

पृष्टो जैमिनिना व्यास इत्युक्तः स यथाक्रमम् । मयेदं कथ्यते ब्रह्मन्यत्प्रसङ्गाद्गुरुश्रुतम् ॥ ३३
अध्यायं श्रद्धया युक्ता ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः । सर्वपापविनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे व्यासजैमिनिसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९८३४

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

शृणु शौनक वक्ष्यामि चान्यधर्मं पुरातनम् । व्यासजैमिनिसंवादं श्रोतृणां पापनाशनम् ॥ १

जैमिनिरुवाच—

कर्मणा हि गुरो केन मन्दिरं जगतीपतेः । याति तत्कथयस्वाद्य नरः पापी च मे प्रभो ॥ २

व्यास उवाच—

श्रीकृष्णमन्दिरे यो वै लेपनं कुरुते नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तश्चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ ३
यश्चाम्बुलेपनं कुर्यात्संज्ञया शृणु जैमिने । तस्य पुण्यमहं वच्मि मन्दिरे जगतीपतेः ॥ ४
तत्र यावन्ति पश्यन्ति रजांसि च द्विजोत्तम । तावत्कल्पसहस्राणि स वसेद्विष्णुमन्दिरे ॥ ५
पुराऽऽसीद्दण्डको नाम्ना चौरो लोकभयप्रदः । ब्रह्मस्वहारी मित्रघ्नो युगे द्वापरसंज्ञके ॥ ६
असत्यभाषी क्रूरश्च परस्त्रीगमने रतः । गोमांसाशी सुरापश्च पाखण्डजनसङ्गभाक् ॥ ७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः च. ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ढ. °लस्याश्च दलैर्द्विज । क° । २ ज. ढ. °श्चानुले° । ३ ङ. ढ. यानि न प° ।

वृत्तिच्छेदी द्विजातीनां न्यासापहारकस्तथा । शरणागतहन्ता च वेश्याविभ्रमलोलुपः ॥ ८
[*एकदा स द्विजश्रेष्ठ कस्यचिद्विष्णुमन्दिरम् । जगाम हरणार्थाय विष्णोर्द्रव्यं स मूढधीः ॥ ९
अथ द्वारि प्रविश्यासावङ्घ्रिकर्दमसंयुतम्] । प्रोज्झयामास वै निम्ने भूमौ देवगृहस्य च ॥ १०
तेनैव कर्मणा भूमिर्निम्नरिक्ता बभूव ह । लोहस्य च शलाकाभ्यामुद्घाट्यं[1] त्वररं मुदा ॥ ११
प्रविवेश हरेर्गेहं वितानवरशोभितम् । रत्नकाञ्चनदीपालिपरिध्वस्तमहत्तमम् ॥ १२
नानापुष्पसुगन्धाढ्यं नानापत्रसमाकुलम् । सुवासितस्य तैलस्य गन्धेन परिपूरितम् ॥ १३
अनेन हारकेणाथ पर्यङ्के सुमनोहरे । शायितो राधया सार्धं दृष्टः पीताम्बरोऽच्युतः ॥ १४
प्रणम्य राधिकानाथं निष्पापः सोऽभवत्तदा । नेष्याम्यथ न नेष्यामि अनेन किं भवेन्मम १५
सेवां कर्तुमशक्तोऽहं यतश्चोरोऽस्मि सर्वदा । द्रव्येण कार्यमस्तीति तन्नेतुं कृतवान्मनः ॥ १६
पातयित्वांऽशुकं भूमौ कौशेयं कमलापतेः । बबन्ध वस्तुजातं च पाणौ कृत्वा स कम्पितः ॥ १७
विष्णोर्मायापतेश्चाथ तानि सर्वाणि जैमिने । कृत्वा शब्दं सुघोरं च पतितान्यथ भूतले ॥ १८
परित्यज्य सुनिद्रां च धावन्त इति किमहो । आगता बहुशो लोकाश्चौरो द्रव्यं जवेन च ॥ १९
त्यक्त्वा धनं च चौरोऽपि त्रस्तः किंचिज्जगाम ह । दंशितः कालसर्पेण मृतोऽसौ गतकिल्बिषः २०
यमाज्ञया तस्य दूताः पाशमुद्गरपाणयः । आगतास्तं समानेतुं दंष्ट्रिणश्चर्मवाससः ॥ २१
बबन्धुश्चर्मपाशेन निन्युर्दुर्गमवर्त्मना । दृष्ट्वा तं शमनः क्रुद्धः पप्रच्छ सचिवं प्रति ॥ २२

यम उवाच—

अनेन किं कृतं कर्म पापं वा पुण्यमेव वा । समूलं वद हे प्राज्ञ चित्रगुप्त ममाग्रतः ॥ २३

चित्रगुप्त उवाच—

सृष्टानि यानि पापानि विधात्रा पृथिवीतले । कृतान्यनेन मूढेन सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ २४
किंत्वाकर्णय लोकेश सुकृतं चास्य वर्तते । मन्येऽहं यमुनाभ्रातः सर्वपापविलोपि तत् ॥ २५

धर्मराज उवाच—

किं पुण्यं वर्ततेऽमात्य वद सारं ममान्तिके । श्रुत्वैवं तद्विधास्यामि यत्र योग्यो भवेदसौ ॥ २६
यमस्य वचनं श्रुत्वा संभयश्चित्रगुप्तकः । कृत्वा हस्ताञ्जलिं प्राह चाऽऽत्मनः स्वामिने द्विज॥२७

चित्रगुप्त उवाच—

हरणार्थं हरेर्द्रव्यं गतोऽसौ पापिनां वरः । प्रोज्झितः कर्दमो राजन्पादयोर्द्वारतो हरेः ॥ २८
बभूव लिप्ता सा भूमिर्विलच्छिद्रविवर्जिता । तेन पुण्यप्रभावेन निर्गतं पातकं महत् ॥
वैकुण्ठं प्रति योग्योऽसौ निर्गतस्तव दण्डतः ॥ २९

व्यास उवाच—

श्रुत्वा स वचनं तस्य पीठं कनकनिर्मितम् । ददौ तस्मै चोपविष्टस्तत्र पूज्यो यमेन सः ॥
ननाम शिरसा तं वै प्रोवाच विनयान्वितः ॥ ३०

यम उवाच—

पवित्रं मन्दिरं मेऽद्य पादयोस्त्वाद्धि रेणुभिः । कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि न संशयः

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः च. ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ क. घ. कृतिच्छेदी । २ ङ. °व्य स रहो मु° । ढ. °व्य सोऽररं मु° । ३ ज. °ज्य तु नि° । ४ ढ. °नं वनं चापि । ५ झ. सर्वे । ६ झ. सभार्यां चित्र° ।

इदानीं गच्छ भोः साधो हरेर्मन्दिरमुत्तमम् । नानाभोगसमायुक्तं जन्ममृत्युनिवारणम् ॥ ३२

व्यास उवाच—

इत्युक्त्वा धर्मराजोऽसौ स्यन्दने स्वर्णनिर्मिते । राजहंसयुते दिव्ये तमारोप्य गतैनसम् ॥ ३३
समस्तसुखदं स्थानं प्रेषयामास चक्रिणः । एवं प्रविष्टो वैकुण्ठे तत्र तस्थौ सुखं चिरम् ॥ ३४
लेपनं ये प्रकुर्वन्ति भक्त्या तु हरिमन्दिरे । तेषां किं वा भविष्यति न जानेऽहं द्विजोत्तम ॥ ३५
य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठेद्यो वा समाहितः । कोटिजन्मार्जितं पापं नश्यते न च संशयः ॥ ३६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे हरिमन्दिरलेपनमाहात्म्यवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९८७०

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कार्तिकस्य च माहात्म्यं ब्रूहि सूत ममाग्रतः । तद्व्रतस्य फलं किं वा दोषः किं तदकुर्वतः ॥ १

सूत उवाच—

पुरैकदा मुनिश्रेष्ठ व्यासं सत्यवतीसुतम् । जैमिनिः पृष्टवानेतदारम्भे कथितं मुनिः ॥ २

व्यास उवाच—

तिलतैलं[1] मैथुनं यः शुभदे कार्तिके त्यजेत् । बहुजन्मकृतैः पापैर्मुक्तो याति हरेर्गृहम् ॥ ३
मत्स्यं च मैथुनं यो वै कार्तिके न परित्यजेत् । प्रतिजन्मनि संमूढः शूकरश्च भवेद्ध्रुवम् ॥ ४
कार्तिके तुलसीपत्रैः पूजयेद्वै जनार्दनम् । पत्रे पत्रेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ५
कार्तिके मुनिपुष्पैर्यः पूजयेन्मधुसूदनम् । देवानां दुर्लभं मोक्षं प्राप्नोति कृपया हरेः ॥ ६
कार्तिके मुनिशाकं वै योऽश्नाति च नरोत्तमः । संवत्सरकृतं पापं[2] शाकेनैकेन नश्यति ॥ ७
फलं तस्य नरोऽश्नाति चोर्जे यो वै हरिप्रिये । प्रदाय तु हरेर्ब्रह्मन्दृजिनं कोटिजन्मजम् ॥ ८
सुरसं सर्पिषा युक्तं दद्याद्यो हरयेऽपि च । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः स गच्छेद्धरिमन्दिरम् ॥ ९
कार्तिके यो नरो दद्यादेकपद्मं हरावपि । अन्ते विष्णुपदं गच्छेत्सर्वपापविवर्जितः ॥ १०
प्रातःस्नानं नरो यो वै कार्तिके श्रीहरिप्रिये । करोति सर्वतीर्थेषु यः स्नात्वा तत्फलं लभेत् ११
कार्तिके यो नरो दद्यात्प्रदीपं नभसि द्विजः । विप्रहत्यादिभिः पापैर्मुक्तो गच्छेद्धरेर्गृहम् ॥ १२
मुहूर्तमपि यो दद्यात्कार्तिके प्रीतये हरेः । दीपं नभसि विप्रेन्द्र तस्मिंस्तुष्टः सदा हरिः ॥ १३
यो दद्याच्च गृहे दीपं कृष्णस्य सघृतं द्विज । कार्तिके चाश्वमेधस्य फलं स्याद्वै दिने दिने ॥ १४
प्रदीपस्य च माहात्म्यं विशेषमुच्यते मया । निशामय द्विजश्रेष्ठ सेतिहासं समाहितः ॥ १५
पूर्वं त्रेतायुगे विप्रो वैकुण्ठो नामतः शुचिः । यस्य सङ्गप्रभावेन मुक्तो भवति पातकी ॥ १६
एकदा कार्तिके सोऽपि प्रदीपं पुरतो हरेः । दत्त्वा गृहं गतो विप्रो घृतपूर्णं द्विजर्षभ ॥ १७
सर्पिस्तत्खादितुं चाऽऽखुरागतोऽपि प्रदीपतः । यावत्खादितुमारेभे बोधितोऽसौ प्रदीपकः ॥
मूषकोऽग्निभयात्तत्र वेगेनापि पलायितः ॥ १८
आखोश्च सकलं पापं विनष्टं कृपया हरेः । सर्पेण दंशितश्चाऽऽखुः प्राणत्यागं चकार ह ॥ १९

---

१ ज. मत्स्यतैलं । च. ट. मत्स्यं तैलं । २ ठ. °पं क्षणेनै° ।

ततो यमाज्ञया दूताः पाशमुद्गरपाणयः । आगतास्तं समानेतुं बबन्धुश्चर्मरज्जुभिः ॥ २०
यावन्नेतुं मनश्चक्रुः शङ्खचक्रगदाधराः । आगता गरुडारूढा विष्णुदूताश्चतुर्भुजाः ॥ २१
विमानं गगने चैव राजहंसयुतं शुभम् । निर्मितं कनकैः शुद्धैः कामगं कृपया हरेः ॥ २२
पाशं छित्त्वा ततो दूताः प्रोचुस्ते यमकिङ्करान् । विष्णुभक्तोऽप्यसौ मूढा व्यर्थं तु बन्धनं कृतम्॥
गच्छध्वं शमनप्रेष्या यदि वाञ्छाऽस्ति जीवितुम् । श्रुत्वा प्रकम्पितास्ते वै पृच्छन्ति विनयान्विताः
केन पुण्यप्रभावेन युष्माभिर्नीयते पुरम् । असौ विष्णोर्महापापी यूयं तद्वक्तुमर्हथ ॥ २५

विष्णुदूता ऊचुः—

पुरतो वासुदेवस्य प्रदीपबोधनं कृतम् । तेनैव कर्मणा दूता नयामो विष्णुमन्दिरम् ॥ २६
अनिच्छयाऽपि यः कुर्याद्विष्णोर्दीपस्य बोधनम् । कोटिजन्मार्जितं पापं त्यक्त्वा याति हरेर्गृहम्॥
भक्त्या प्रदीपं यो दद्यात्कार्तिके तु हरेर्दिने । तस्य पुण्यं समाख्यातुं न शक्तो हरिणा विना२८
घृतपूर्णप्रदीपं यो भक्त्या दद्याद्धरेर्गृहे । अश्वमेधसहस्रेण तस्य किंवा प्रयोजनम् ॥ २९
अश्वमेधप्रकर्ता यः स्वर्गं याति हरेर्दिने । कार्तिके दीपदाता च स गच्छेद्धरिमन्दिरम् ॥ ३०

व्यास उवाच—

इति श्रुत्वा ततो दूता गतास्ते वै यथाऽऽगताः । विष्णुदूता रथे कृत्वा गतास्तं विष्णुमन्दिरम्॥
विष्णुसांनिध्य एवास्य मन्वन्तरशतं गतम् । ततो मर्त्ये राजकन्या बभूव कृपया हरेः ॥ ३२
पुत्रपौत्रसमायुक्ता चिरं भोगं चकार सा । इतः पुनर्गता सा तु गोलोकं हरिसेवया ॥[१] ३३

सूत उवाच—

भक्त्या शृणोति यो मर्त्यो दीपमाहात्म्यमुत्तमम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति विष्णुमन्दिरम् ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे दीपदानमाहात्म्यं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९९०४

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

जयन्त्याः सूत माहात्म्यं कदा सा क्रियते जनैः । कथयस्व मम त्वं वै[२] पोतः संसारसागरे ॥ १

सूत उवाच—

शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि यत्पृष्टो मुनिसत्तम । पुरा ब्रह्मा नारदेन पृष्ट एतत्सुरालये ॥ २

नारद उवाच—

जयन्त्याश्चैव माहात्म्यं कथयस्व पितामह । यच्छ्रुत्वाऽहं गमिष्यामि तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ३

ब्रह्मोवाच—

शृणुष्वावहितो विप्र तवाग्रे कथयाम्यहम् । जयन्त्या उपवासेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ४
स्मरणात्कीर्तनात्पापं सप्तजन्मार्जितं मुने । जयन्ती दहते चैव किं पुनः सोपवासकृत् ॥ ५
जन्माष्टमी च नवमी चैत्रे मासि सिता शुभा । कृष्णा चतुर्दशी कुम्भे मेषे शुक्ला चतुर्दशी ॥ ६
दुर्गाष्टम्याश्विने शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । महापुण्या च शुभदा जयन्त्यः षट्प्रकीर्तिताः ॥ ७

---

१ ङ. म. इतिस्मरा गता साध्वी गो° । २ झ. वै यतः संसारशोषणम् । सू° ।

कृष्णजन्माष्टमी पूर्वा प्रसिद्धा पापनाशिनी । क्रतुकोटिसमा ह्येषा तीर्थानामयुतैः समा ॥ ८
कर्ता गवां सहस्रं तु यो ददाति दिने दिने । तत्फलं समवाप्नोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ ९
हेमभारसहस्रं तु कुरुक्षेत्रे रविग्रहे । तत्फलं समवाप्नोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १०
कृष्णाजिनसहस्राणि तिलधेनुशतानि च । तत्फलं समवाप्नोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ ११
ससागरामिमां पृथ्वीं दत्त्वा यल्लभते फलम् । तत्फलं समवाप्नोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १२
कन्याकोटिसहस्राणां दाने भवति यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १३
वापीकूपतडागादि कर्तव्यं देवतालये । तत्फलं समवाप्नोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १४
मातापित्रोर्गुरूणां च भक्तियुक्तं करोति यः । तत्फलं समवाप्नोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १५
आपदाहरणार्थाय तीर्थसेवा कृतात्मनाम् । सत्यव्रतानां यत्पुण्यं जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १६
गङ्गायां नर्मदायां यत्पुण्यं सारस्वते जले । स्नात्वा पुण्यमवाप्नोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १७
यत्पुण्यं श्राद्धकर्तॄणां पितॄणामिन्दुसंक्षये । तत्फलं समवाप्नोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥

नारद उवाच—

केन केन कृता पूर्वं कथयस्व पितामह ॥ १८

ब्रह्मोवाच—

कार्तवीर्येण कर्णेन कुमारेण च धीमता । सगरेण दिलीपेन काकुत्स्थेन कृता पुरा ॥ १९
गौतमेन च गार्ग्येण जामदग्न्येन धीमता । वाल्मीकिना कृता पूर्वं द्रौपदेयेन साधुना ॥ २०
ददाति वाञ्छितान्कामान्भाद्रर्षे(क)स्य सिताऽष्टमी । [*प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता विशेषेण मताऽष्टमी]
वर्षे वर्षे प्रकर्तव्या प्रीत्यर्थं चक्रपाणिनः । कोटिजन्मार्जितं पापं मुहूर्तेन विलीयते ॥ २२
रात्रौ जागरणं कृत्वा निष्ठापूर्वं जितेन्द्रियः । गन्धपुष्पादिनैवेद्यैः पूजनीयः पृथक्पृथक् ॥ २३
एवं यः कुरुते विप्र जयन्तीसमुपोषणम् । कोटिजन्मार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतः कृतम् ॥
प्रसादाद्देवकीसूनोर्यामार्धेन विलीयते ॥ २४
जयन्तीतिथिसंप्राप्ते भुञ्जते ये नराधमाः । त्रैलोक्यसंभवं पापं भुञ्जते ते न संशयः ॥ २५
सागराद्यानि पुण्यानि मुक्तिस्थानानि सर्वशः । गृहे तिष्ठन्ति सर्वाङ्गे जयन्तीव्रतकारिणः ॥ २६
तस्य सर्वाणि तीर्थानि देहे तिष्ठन्ति देवताः । करोति यो नरो भक्त्या जयन्तीं कृष्णवल्लभाम् ॥
न वेदेन पुराणेन मया दृष्टं महामुने । तत्समं नाधिकं वाऽपि कृष्णराधाष्टमीव्रतम् ॥
न करोति नरो भक्त्या स भवेत्क्रूरराक्षसः ॥ २८
यो नरोऽश्नाति मूढात्मा जयन्तीवासरे द्विज । महानरकमश्नाति यथा च हरिवासरे ॥ २९
अतीतमागतं यस्तु(त्तु) कुलमेकोत्तरं शतम् । पतेत्तु नरके घोरे जयन्त्यां भोजनेन वै ॥ ३०
जयन्ती बुधवारे च रोहिण्या सहिता यदा । भवेच्च मुनिशार्दूल किं कृतैर्व्र(र्व्रत)तकोटिभिः ॥
कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ युगे । कृता सम्यग्विधानेन जयन्ती पापनाशिनी ॥ ३२
जागरे पद्मनाभस्य पुराणं पाठयेत्तु यः । आजन्मोपार्जितं पापं दहते तूलराशिवत् ॥ ३३
यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणं हरिवासरे । कोटिजन्मार्जितं तस्य पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥ ३४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः च. ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ढ. °मा । अष्टापदस° । २ क. च. ज. झ. गौतमेन । ३ ग. गर्गेण । ४ च. °पस्यासि° । ५ च. °षेणासिताऽ° । ६ ढ. °णासिताऽष्ट° । ७ ज. °नोः क्षणार्धे° ।

वासरे पद्मनाभस्य पूजयेद्वाचकं मुने । कुलकोटिं समुद्धृत्य विष्णुलोके स पूज्यते ॥ ३५
जयन्त्यामुपवासे च यो नरोऽत्र पराङ्मुखः । सर्वधर्मविनिर्मुक्तो यात्यसौ नरकं ध्रुवम् ॥ ३६
गन्धपुष्पैश्च धूपैश्च घृतपूर्णप्रदीपकैः । पूजयेद्भक्तिभावैश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ३७
विधिनाऽनेन यो विप्र जयन्तीं प्रकरोति च । नरो वै तारयेद्भक्त्या पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ३८
न दौर्भाग्यं न वैधव्यं न भवेत्कलहो गृहे । संततेर्न विरोधं च न पश्यति धनक्षयम् ॥ ३९
यान्यांश्चिकीर्षते कामाञ्जयन्तीसमुपोषकः । तांस्तान्प्राप्नोति सकलान्विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ४०
विष्णुभक्तिपरा नित्यं जयन्तीव्रतमानसाः । ते धन्यास्ते कुलीनास्त ईश्वरास्ते च पण्डिताः ॥४१
यानि कानि च तीर्थानि व्रतानि नियमानि च । जयन्तीवासरस्यैव कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
भाद्रे वै चोभये पक्षे यः करोति सभार्यकः । राधाकृष्णाष्टमीं वत्स प्राप्नोति हरिसंनिधिम् ॥४३
व्रतं च पुण्यकारं च यः करोति सदा हरेः । स याति विष्णोर्वैकुण्ठं जयन्तीसमुपोषकः ॥ ४४
आचारहीनं कुलभ्रष्टं कीर्तिहीनं कुयोनिजम् । नाशयत्याशु पापं च जयन्ती हरिवल्लभा ॥ ४५
मेरुतुल्यानि पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । स निर्दहति सर्वाणि जयत्यां समुपोषकः ॥ ४६
[*पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् । मोक्षार्थी लभते मोक्षं जयन्त्यां समुपोषकः] ॥ ४७
जयन्तीकरणे चित्तं येषां भवति तत्परम् । यमोऽपि शङ्कते नित्यं ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ४८

सूत उवाच—

कथयित्वा नारदं तु ययौ स च यथाऽऽगतः । मयाऽपि कथितं ब्रह्मन्यत्पृष्टोऽहं त्वया मुने ॥४९
माहात्म्यं च जयन्त्या ये शृण्वन्ति भक्तिभावतः । तेऽपि यान्ति परं धाम विमुक्ताः सर्वपातकैः ५०
पुराणवाचकं ब्रह्मञ्जयन्तीव्रतिनं तथा । ये पश्यन्ति नराः पापास्ते यान्ति परमं पदम् ॥ ५१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे ब्रह्मनारदसंवादे जयन्तीव्रतमाहात्म्यं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९९५५

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्व महाप्राज्ञ पुत्रहीनो जनो भवेत् । कर्मणा केन वै सूत पुत्रो भवति केन च ॥ १

सूत उवाच—

एतत्पृष्टः पुरा ब्रह्मा नारदेन महात्मना । स यदाह तदा तं च शृणुष्व मुनिपुङ्गव ॥ २

नारद उवाच—

पितामह महाप्राज्ञ सर्वतत्त्वार्थपारग । अपुत्रो वै भवेन्मर्त्यः कर्मणा केन पद्मज ॥ ३
वन्ध्या स्त्री वा भवेत्केन वृजिनेन ममाग्रतः । कथय शृण्वतो वै मे सर्वप्राणिहिते रत ॥ ४
दुहिता जायते केन कर्मणा वा नपुंसकः । मृतवत्सो भवेत्केन मृतवत्साऽतिदुःखिता ॥
केन पुण्येन भो ब्रह्मन्पुनः पुत्रो भवेद्वद ॥ ५

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः च. ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ढ. °कं विप्र जय° ।

ब्रह्मोवाच—

कथयामि समासेन सावधानेन तच्छृणु । वृत्तान्तं पृच्छसि त्वं वै शृण्वतां विस्मयप्रदम् ॥ ६
पूर्वजन्मनि [*यो मर्त्यो वर्तनं ब्राह्मणस्य च । हरेद्वा हारयेदत्र पुत्रहीनो भवेत्किल ॥ ७
इह जन्मनि] यो मर्त्यः पुराणश्रवणं हि च । भूमिं ससस्यां दानं च दद्याद्वै श्रवणान्वितः ॥ ८
धेनुं बहुगुणां हैमीं बहुदुग्धां सदक्षिणाम् । सुवर्णप्रतिमां चैव तस्य पुत्रो भवेद्ध्रुवम् ॥ ९
पूर्वजन्मनि या नारी परबालकघातनम् । करोति कपटेनैव बालहीना भवेद्ध्रुवम् ॥ १०
सौवर्णप्रतिमादानं या नारी श्रद्धयाऽन्विता । कुर्यात्पानं ब्राह्मणस्य भक्त्या वै चरणोदकम् ॥ ११
पुराणश्रवणे चैव दद्याद्वै बहुदक्षिणाम् । बहपत्या जीववत्सा भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ १२
जले निमग्नं बालं यो दृष्ट्वा या न समुद्धरेत् । इह जन्मन्यपुत्रो वै साऽपुत्री च भवेद्ध्रुवम् ॥ १३
वृषभं चैव कूष्माण्डं ससुवर्णं सवस्त्रकम् । दद्याद्दानं ब्राह्मणस्य कुर्याद्बालव्रतं तथा ॥ १४
गौरीं कन्यां तथा कुर्यात्पुराणश्रवणं हि यः । पुत्रो वै जायते तस्य सर्वपातकनाशनम् ॥ १५
पूर्वजन्मनि यो मर्त्यो निराशं चातिथिं द्विज । कुर्यात्क्रोधेन[1] दण्डं च पुत्रहीनो भवेद्ध्रुवम् ॥ १६
ब्राह्मणं चातिथिं चैव कुर्याद्भक्त्या प्रपूजनम् । अन्नदानं जलं चैव तथा देवालयं शुभम् ॥ १७
पूर्वजन्मनि या नारी भ्रूणहत्यां च यो नरः । कुर्यात्सा मृतवत्सा च मृतवत्सो भवेद्ध्रुवम् ॥ १८
या नारी स्वामिसहिता कुर्याच्च हरिवासरम् । सुपुत्रा भर्तृसुभगा भवेत्सा प्रतिजन्मनि ॥ १९
यो नरो गोदमं[2] कुर्याच्छूद्रः कुर्याद्विमोहितः । ब्राह्मणीहरणं वाऽपि कर्मणा स नपुंसकः ॥ २०
इदं तु वृजिनं कुर्यात्पश्चात्पुण्यं करोति यः । इह पुण्यप्रभावेन दुहिता जायते द्विज ॥ २१
आसीत्त्रेतायुगे राजा श्रीधरो नामतो द्विज । अपुत्रो धनवांस्तस्य जाया हेमप्रभावती ॥ २२
व्यासं सकलशास्त्रज्ञं सर्वलोकहितैषिणम् । आगतं चैव पप्रच्छ चापुत्रोऽहं कथं वद ॥ २३
उवाच नृपतेः श्रुत्वा वचनं विनयान्वितम् । राज्ञा दत्ते च पीठे च निर्मिते कनकादिभिः ॥ २४
राजा राज्ञी तस्य पादौ धौतं कृत्वा तु हर्षितौ । पीत्वा पादोदकं द्वौ च सर्वपातकनाशनम् ॥ २५

व्यास उवाच—

राजञ्शृणुष्व यत्पृष्टमपुत्रो येन कर्मणा । तवेयं राज्ञी चापुत्री चैकपत्नीव्रतस्तथा[3] ॥ २६
पूर्वजन्मनि चन्द्रस्त्वं नाम्ना वरतनुः स्मृतः । भार्या तवापि शुभ्राङ्गी नाम्ना वै शंकरी स्मृता २७
एकदा पथि यातौ च नीचपुत्रं जलेऽपि च । मग्नं दृष्ट्वा हेलया च गतौ च (स) पञ्चतां गतः २८
बहुपुण्यप्रभावेन राज्ञी राजा च तौ युवाम् । तेन कर्मविपाकेन युवयोर्न भवेत्सुतः ॥ २९

राजोवाच—

इदानीं केन पुण्येन सुतो वै जायते प्रभो । अपुत्रस्य मनुष्याणां जीवनं हि निरर्थकम् ॥ ३०

व्यास उवाच—

सवस्त्रं चैव कूष्माण्डं वृषभं ससुवर्णकम् । देहि दानं ब्राह्मणस्य कुरु बालव्रतं तथा ॥ ३१
गौरीं कन्यां तथा देहि पुराणश्रवणं कुरु । पुत्रो वै जायते तत्र सर्वपातकनाशनम् ॥ ३२

ब्रह्मोवाच—

इति श्रुत्वा ततो राजा व्यासोक्तं दानमुत्तमम् । पुराणश्रवणं चैव चकार गतकिल्बिषः ॥ ३३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः च. ज. पुस्तकस्थः ।

१ क. ग. यः । कुर्यात्क्रोधेन दण्डस्य । २ क. ग. गोधनं । ३ ज. °व्रतं तव । पू° ।

ताः पुत्रो वर्षमध्ये बभूव सर्वपूजितः । अभूद्राजा सार्वभौमः सुन्दरः कुलनायकः ॥ ३४

सूत उवाच—

इदं शृणुयाद्भक्त्या करोति दानमुत्तमम् । अपुत्रा लभते पुत्रं संक्षेपात्कथितं मया ॥ ३५
क्त्या श्रुत्वा तु या नारी कुर्याद्ब्राह्मणपूजनम् । सुपुत्रा सा भवेन्नित्यं शास्त्रोक्तविधिना द्विज ३६
वर्णं रजतं वस्त्रं पुष्पमाल्यं च चन्दनम् । यो दद्यात्पुस्तके भक्त्या सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ३७
वजन्मनि यो मूढो ब्रह्मबालकघातकः । तस्य क्रूरो भवेत्पुत्रः सप्तजन्मान्तरैर्द्विज ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे ब्रह्मनारदसंवादे कर्मविपाककथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९९९३

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

न पुण्येन भोः सूत वैकुण्ठं समवाप्यते । तद्वदस्व शृण्वतो मे पोतो हि भवसागरे ॥ १

सूत उवाच—

ाधु साधु मुनिश्रेष्ठ सर्वमङ्गलकारक । कथयामि समासेन शृण्वतां पापनाशनम् ॥ २
ष्णवे ब्राह्मणायैव मृदा वेश्म विनिर्मितम् । यो वै दद्याद्द्विजश्रेष्ठ तस्य पुण्यं निशामय ॥ ३
ाष्णुलोके च स विप्रः सर्वपापविवर्जितः । सौधवासी भवेन्नित्यं विष्णुलोके प्रपूज्यते ॥ ४
ाष्णवे सौधगेहं यो दद्याद्वै ब्राह्मणाय च । हरेर्निकेतनं प्राप्य स्वर्गवासी भवेद्ध्रुवम् ॥ ५
न्ते विष्णुपुरं गत्वा युक्तः कोटिकुलैर्द्विज । स्वर्णसौधे गृहे स्थित्वा कुर्याद्भोगं यथासुखम् ॥ ६
ाह्मणस्थापने पुण्यं यद्वै भवति भो मुने । संख्यां कर्तुमशक्तस्तद्वे(स्य वे)धाः सर्वकारकः ॥ ७
ण्यन्ते रेणवश्चैव गण्यन्ते वृष्टिबिन्दवः । न गण्यते विधात्राऽपि ब्रह्मसंस्थापने फलम् ॥ ८
ारदेन पुरा ब्रह्मा पृष्टः संसारसंभवः । वेधास्तं कथयामास तच्छृणुष्व महामुने ॥ ९
राऽऽसीद्द्वापरे ब्रह्मन्वारनारी सुशोभना । सुकेशी हरिणीनेत्रा सुमध्या चारुहासिनी ॥ १०
ाम्ना सा चञ्चलापाङ्गी ययौ देशान्तरं कदा । सर्वपापसमायुक्ता नरकेऽपातयत्तथा ॥ ११
ङ्गेन सा धनाकाङ्क्षी जनान्देवालयं गता । तत्र क्षणं सोपविष्टा ताम्बूलभक्षणं कृतम् ॥ १२
षं चूर्णं सौधभित्तौ ददौ निम्ने कुतूहलात् । ततो गता जारकाङ्क्षी धनार्थं नगरं प्रति ॥ १३
ारेण केनचित्सार्धं संकेतः सहसा कृतः । संकेतं तु गता वेश्या वनं रात्रौ विमोहिता ॥ १४
केतं नाऽऽगतो वैश्यो व्यशङ्किष्ट विलोकिता । कथं कान्तो नाऽऽगतो मे सर्पव्याघ्रैश्च भक्षितः ॥
केतनं कथं हित्वा गतः किं कामविह्वलः । अन्यया ज्ञातया सार्धमभिलाषी भवेत्किमु ॥ १६
ामृश्येति हृद्यन्तः कोटपालभयाद्द्विज । नगरं नाऽऽगता सा हि रुद्धे लोकपथे तमैः ॥ १७
तस्मिन्नन्तरे व्याघ्रः कामरूपी बलात्क्षुधी । प्रेषितः कालदेवेनाग्रसदागत्य तां द्विज ॥ १८
तस्तु यमुनाभ्रातुर्दूतास्ते भीमवर्ष्मिणः । [*आगता गिरिकूटाङ्गा नेतुं तां पापकर्मणा ॥ १९
क्रपादा वक्रमुखा उग्नासा बृहद्दंष्ट्रिणः] । चर्मरज्जुं मुद्गरांश्च गृहीत्वा पांसुलां द्विज ॥ २०
न्धयामासुरुन्मत्ता गणिकां चर्मरज्जुभिः । शङ्खचक्रगदापद्मधारिणो वनमालिनः ॥ २१

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः च. ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

प्रेषिता देवदेवेन तद्भक्तवत्सलेन च । कृष्णजीमूतसंकाशाः स्फुरद्वदनपङ्कजाः ॥ २२
श्रेणीधराश्चारुनासा दिव्यकुण्डलभूषिताः । ददृशुः पथि गच्छन्तो विष्णोर्दूता महात्मनः ॥ २३

विष्णुदूता ऊचुः—

के यूयं विकृताकारा लक्ष्यध्वे कर्बुरा इव। इमां विष्णोः प्रियतमां नीत्वा क्व व्रजथोत्तमाम् ॥२४
इदं वचनमाकर्ण्य तेषां ते तु द्रुतं ययुः । अथ ते क्रोधसंपन्ना विष्णोर्दूता महाबलाः ॥ २५
जघ्नुस्ते संदेशहरान्यमस्य जगतः प्रभोः । चक्रादिशस्त्रसंघैश्च सूर्यकोटिसमप्रभैः ॥ २६
कृतान्तस्य भटाः सर्वे रुदन्तस्ते पलायिताः । यमं प्रोचुः सुभीताश्च वृत्तान्तं सकलं द्विज ॥ २७
यमोऽपि तत्कथां श्रुत्वा चित्रगुप्तमुवाच ह ॥ २८

धर्मराज उवाच—

केन पुण्येन भो मन्त्रिन्वेश्या विमुक्तिमागता । एतन्मे पृच्छतः सर्वं कथयस्व यथार्थतः ॥ २९

चित्रगुप्त उवाच—

तया पापान्यर्जितानि जन्मतः सुबहून्यपि। किं त्वाकर्णय लोकेश यदस्याः पुण्यमस्ति तत् ॥ ३०
गणिकैकदा धर्मराज सर्वालंकारभूषिता। कांचित्पुरीं जगामाऽऽशु जारकाङ्क्षी धनार्थिनी ॥ ३१
तत्र देवालये तस्मिन्स्थिता ताम्बूलभक्षणम्। कृत्वा तच्छेषचूर्णं तु ददौ भित्तौ तु कौतुकात्॥ ३२
तेन पुण्यप्रभावेन गणिका गतपातका । वैकुण्ठं प्रति सा याति निर्गता तव दण्डतः ॥ ३३

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा ततो दूता यमोऽपि वचनं द्विज । व्यापारे चान्यतश्चित्तं दधुः सा गणिकाऽपि च ३४
आरूढा स्यन्दने दिव्ये राजहंसयुते तथा । विष्णुलोकं ययौ सा च वेष्टिता विष्णुकिङ्करैः ॥३५
श्रीविष्णोराज्ञया साऽथ कुलकोटियुताऽपि च । तस्थौ सौधगृहे विप्र नानाभोगं चकार ह ॥३६
भक्त्या यो वै हरेर्गेहे दद्याच्चूर्णं प्रयत्नतः । पुण्यं किं वा भवेत्तस्य न जाने द्विजपुङ्गव ॥ ३७
भक्त्याऽध्यायं पठेद्यो वै शृणोति सादरं स च। सर्वपापविनिर्मुक्तो यात्यसौ हरिमन्दिरम् ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे मन्दिरचूर्णलेपदानमाहात्म्यं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१००३१

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्व महाप्राज्ञ गोलोकं याति कर्मणा । सुमते दुस्तरात्केन जनः संसारसागरात् ॥
राधायाश्चाष्टमी सूत तस्या माहात्म्यमुत्तमम् ॥ १

सूत उवाच—

ब्रह्माणं नारदोऽपृच्छत्पुरा चैतन्महामते । तच्छृणुष्व समासेन पृष्टवान्स इति द्विज ॥ २

नारद उवाच—

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविदां वर । राधाजन्माष्टमीं तात कथयस्व ममाग्रतः ॥ ३
तस्याः पुण्यफलं किं वा कृतं केन पुरा विभो । अकुर्वतां जनानां हि किल्बिषं किं भवेद्द्विज ॥४
केनैव तु विधानेन कर्तव्यं तद्व्रतं कदा । कस्माज्जाता च सा राधा तन्मे कथय मूलतः ॥ ५

ब्रह्मोवाच—
राधाजन्माष्टमीं वत्स शृणुष्व सुसमाहितः । कथयामि समासेन समग्रं हरिणा विना ॥
कथितुं तत्फलं पुण्यं न शक्नोत्यपि नारद ॥ ६
कोटिजन्मार्जितं पापं ब्रह्महत्यादिकं महत् । कुर्वन्ति ये सकृद्भक्त्या तेषां नश्यति तत्क्षणात् ॥७
एकादश्याः सहस्रेण यत्फलं लभते नरः । राधाजन्माष्टमीपुण्यं तस्माच्छतगुणाधिकम् ॥ ८
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा यत्फलमाप्यते । सकृद्राधाष्टमीं कृत्वा तस्माच्छतगुणाधिकम् ॥ ९
कन्यादानसहस्रेण यत्पुण्यं प्राप्यते जनैः । वृषभानुसुताष्टम्या तत्फलं प्राप्यते जनैः ॥ १०
गङ्गादिषु च तीर्थेषु स्नात्वा तु यत्फलं लभेत् । कृष्णप्राणप्रियाष्टम्या फलं प्राप्नोति मानवः ११
एतद्व्रतं तु यः पापी हेलया श्रद्धयाऽपि वा । करोति विष्णुसदनं गच्छेत्कोटिकुलान्वितः १२
पुरा कृतयुगे वत्स वारनारी सुशोभना । सुमध्या हरिणीनेत्रा शुभाङ्गी चारुहासिनी ॥ १३
सुकेशी चारुकर्णी च नाम्ना लीलावती स्मृता । तया बहूनि पापानि कृतानि सुदृढानि च १४
एकदा सा धनाकाङ्क्षी निःसृत्य पुरतः स्थिता । गताऽन्यनगरं तत्र ददर्श च जनान्बहून् ॥१५
राधाष्टमीव्रतपरान्सुन्दरे देवतालये । गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्वस्त्रैर्नानाविधैः फलैः ॥ १६
भक्तिभावैः पूजयतो राधाया मूर्तिमुत्तमाम् । केचिद्गायन्ति नृत्यन्ति पठन्ति स्तवमुत्तमम् ॥ १७
तालवेणुमृदङ्गांश्च वादयन्ति च के मुदा । तांस्तांस्तथाविधान्दृष्ट्वा कौतूहलसमन्विता ॥
जगाम तत्समीपं सा पप्रच्छ विनयान्विता ॥ १८
[*भो भोः पुण्यात्मानो यूयं किं कुर्वन्तो मुदाऽन्विताः।कथयध्वं पुण्यवन्तो मां चैव विनयान्विताम्]
तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा परकार्यहिते रताः । आरेभिरे तत्प्रवक्तुं वैष्णवा व्रततत्पराः ॥ २०

राधाव्रतिन ऊचुः—
भाद्रे मासि सिताष्टम्यां जाता श्रीराधिका यतः । अष्टमी साऽद्य संप्राप्ता तां कुर्वो(र्या)म प्रयत्नतः
गोघातजनितं पापं स्तेयजं ब्रह्मघातजम् । परस्त्रीहरणाच्चैव तथा च गुरुतल्पजम् ॥ २२
विश्वासघातजं चैव स्त्रीहत्याजनितं तथा । एतानि नाशयत्याशु कृता या चाष्टमी नृणाम् ॥ २३
तेषां च वचनं श्रुत्वा सर्वपातकनाशनम् । करिष्याम्यहमित्येवं परामृश्य पुनः पुनः ॥ २४
तत्रैव व्रतिभिः सार्धं कृत्वा व्रतमनुत्तमम् । दैवात्सा पञ्चतां याता सर्पघातेन निर्मला ॥ २५
ततो यमाज्ञया दूताः पाशमुद्गरपाणयः । आगतास्तां समानेतुं बबन्धुरतिकृच्छ्रतः ॥ २६
यदा नेतुं मनश्चक्रुर्यमस्य सदनं प्रति । तदाऽऽगता विष्णुदूताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥ २७
हिरण्मयं विमानं च राजहंसयुतं शुभम् । छेदनं चक्रधाराभिः पाशं(शे) कृत्वा त्वरान्विताः॥२८
रथे चाऽऽरोपयामासुस्तां नारीं गतकिल्बिषाम् । निन्युर्विष्णुपुरं ते च गोलोकाख्यं मनोहरम् ॥
कृष्णेन राधया तत्र स्थिता व्रतप्रसादतः । राधाष्टमीव्रतं तात यो न कुर्याच्च मूढधीः ॥ ३०
नरकान्निष्कृतिर्नास्ति कोटिकल्पशतैरपि । स्त्रियश्च या न कुर्वन्ति व्रतमेतच्छुभप्रदम् ॥ ३१
राधाविष्णोः प्रीतिकरं सर्वपापप्रणाशनम् । अन्ते यमपुरं गत्वा पतन्ति नरके चिरम् ॥
कदाचिज्जन्म चाऽऽसाद्य पृथिव्यां विधवा ध्रुवम् ॥ ३२
एकदा पृथिवी वत्स दुष्टसंघैश्च ताडिता । गौर्भूत्वा च भृशं दीनाऽत्राऽऽययौ सा ममान्तिकम् ॥

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः च. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ढ. ॰बन्धुः क्रुद्धया धिया । य॰ । २ ज. पीडिता ।

निवेदयामास दुःखं रुदन्ती च पुनः पुनः। तद्वाक्यं च समाकर्ण्य गतोऽहं विष्णुसंनिधिम् ॥ ३४
कृष्णे निवेदितं चाऽऽशु पृथिव्या दुःखसंचयः। तेनोक्तं गच्छ भो ब्रह्मन्देवैः सार्धं च भूतलम् ३५
अहं तत्रापि गच्छामि पश्चान्मम गणैः सह। तच्छ्रुत्वा सहितो देवै रागतः पृथिवीतलम् ॥ ३६
[*ततः कृष्णः समाहूय राधां प्राणगरीयसीम्। उवाच वचनं देवि गच्छेऽहं पृथिवीतलम् ३७
पृथिवीभारनाशाय गच्छ त्वं मर्त्यमण्डलम्]। इति श्रुत्वाऽपि सा राधाऽप्यागता पृथिवीं ततः
भाद्रे मासि सिते पक्षे अष्टमीसंज्ञके तिथौ। वृषभानोर्यज्ञभूमौ जाता सा राधिका दिवा ॥ ३९
यज्ञार्थं शोधनं चक्रुर्यदा सा दिव्यरूपिणी। राजाऽऽनन्दमना भूत्वा तां प्राप्य निजमन्दिरम् ॥
दत्तवान्महिर्षीं नीत्वा सा च तां पर्यपालयत्। इति ते कथितं वत्स त्वया पृष्टं च यद्वचः ॥
गोपनीयं गोपनीयं गोपनीयं प्रयत्नतः ॥ ४१

सूत उवाच—

य इदं शृणुयाद्भक्त्या चतुर्वर्गफलप्रदम्। सर्वपापविनिर्मुक्तश्चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ ४२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे ब्रह्मनारदसंवादे श्रीराधाष्टमीमाहात्म्यं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१००७३

अथाष्टमोऽध्यायः।

शौनक उवाच—

समुद्रमथनं सूत पुरा कस्मात्कृतं गुरो। हृदये कौतुकं जातं श्रोतुं मे वद चामरैः ॥ १

सूत उवाच—

ब्रह्मन्वच्मि समासेन सिन्धोर्मथनकारणम्। दुर्वाससेन्द्रसंवादमितिहासं शृणुष्व तत् ॥ २
महातपा महातेजा दुर्वासा ईश्वरांशजः। ब्रह्मर्षिः प्रययौ स्वर्गमिन्द्रं द्रष्टुं स चैकदा ॥ ३
तस्मिन्ददर्श काले तं गजारूढं शचीपतिम्। दृष्ट्वा स्रजं पारिजातां ददौ तस्मै महामुनिः ॥ ४
गृहीत्वा तां स्रजं चेन्द्रो विन्यस्य गजमूर्धनि। देवराट्प्रययौ ब्रह्मन्ससैन्यो नन्दनं प्रति ॥ ५
हस्ती चाऽऽदाय तां मालां छित्त्वा तु धरणीतले। चिक्षेप च महाक्रुद्धस्तमित्याह महामुनिः ॥ ६
त्रैलोक्यैकश्रिया युक्तो यस्मात्त्वमवमन्यसे। तव त्रैलोक्यश्रीर्नष्टा भवत्येव न संशयः ॥ ७
ततः शक्रो जगामाऽऽशु शप्तश्च स्वपुरं पुनः। ददर्श जगतां माता चान्तर्धानं गता स्वयम् ॥ ८
नष्टमन्तर्धानवत्यां तदा तस्यां जगत्त्रयम्। क्षुत्पिपासान्विताः सर्वे चुक्रुशुर्वै निरन्तरम् ॥ ९
न ववर्षुर्वारिवाहाः शुष्काश्चैव जलाशयाः। सर्वे ते शाखिनः शुष्काः फलपुष्पविवर्जिताः ॥ १०
क्षुत्पिपासार्दिताः सर्वे ब्रह्मणः संनिधिं ययुः। तं सर्वं कथयामासुः दुःखशोकं पितामहम् ॥ ११
देवानां वचनं श्रुत्वा धाता देवगणैः सह। भृग्वादिमुनिभिश्चैव प्रययौ क्षीरसागरम् ॥ १२
विष्णुं समर्चयामास क्षीराब्धेरुत्तरे तटे। मन्त्रमष्टाक्षरं वे[+धा जपन्ध्यायञ्जगत्पतिम् ॥ १३
ततः प्रसन्नो भगवान्सर्वेषां च दिवौकसाम्। वैनतेयं समारुह्य चाऽऽगतः सदयः प्रभुः ॥ १४
पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम्। दृष्ट्वा तं जगतामीशं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥] १५

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः च. ढ. पुस्तकस्थः। + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. च. ज. झ. ढ. पुस्तकस्थः।

१ ज. हस्ते। २ ज. सुरैः। ३ ज. सत्वरम्।

विष्णुं भवोदधेः पोतं वनमालाविभूषितम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कमानन्दाश्रुपरिप्लुताः ॥
तुष्टुवुर्जयशब्देन नमश्चक्रुर्निरन्तरम् ॥ १६

श्रीभगवानुवाच—

[*वरं वृणीध्वं भो देवाः कस्माद्यूयं समागताः । वरदोऽस्मि तद्वदत वो ददामि च नान्यथा १७

देवा ऊचुः—

कृपालो ब्रह्मशापेन संपद्धीनं जगत्रयम् । क्षुत्पिपासार्दितं नाथ सदेवासुरमानुषम् ॥
रक्ष सर्वानिमाँल्लोकान्याताः स्म शरणं तव ॥ १८

श्रीभगवानुवाच—]

इन्दिरा ब्रह्मशापेन चान्तर्धानं गता शुभा । यस्याः कटाक्षमात्रेण जगदैश्वर्यसंयुतम् ॥ १९
तदा यूयं सुराः सर्वे चोत्पाट्य स्वर्णपर्वतम् । मन्दरं घर्घरं कृत्वा सर्पराजेन वेष्टितम् ॥ २०
कुरुध्वं मन्थनं देवाः सदैत्याः क्षीरसागरम्(रे) । तस्मादुत्पत्स्यते लक्ष्मीर्जगन्माता च भोः सुराः
तया हृष्टा महाभागा भविष्यथ न संशयः । धारयाम्यहमेवाद्रिं कूर्मरूपेण सर्वतः ॥ २२
इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुरन्तर्धानं जगाम सः । जग्मुः सुरासुराः सर्वे समुद्रमथनं द्विज ॥ २३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे समुद्रमथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१००९६

अथ नवमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

ततोऽमरगणास्ते तु सगन्धर्वाः सदानवाः । उत्पाट्य मन्दरं शैलं चिक्षिपुः पयसां निधौ ॥ १
ततः सनातनः श्रीमान्दयालुर्जगदीश्वरः । अधारयद्गिरेर्मूलं कूर्मरूपेण पृष्ठतः ॥ २
अनन्तं तत्र संवेष्ट्य ममन्थुर्दुग्धसागरम् । एकादश्यां मथ्यमाने चोद्भूतं प्रथमं द्विज ॥ ३
कालकूटविषं ते तु दृष्ट्वा सर्वे प्रदुद्रुवुः । ततस्तान्विद्रुतान्दृष्ट्वा शंकरश्चोक्तवानिदम् ॥ ४
भो भोऽमरगणा यूयं विषं कुरुत मे करे । वारयिष्याम्यहं तूर्णं कालकूटं महाविषम् ॥ ५
इत्युक्त्वा पार्वतीनाथो ध्यायन्नारायणं हृदि । महामन्त्रं समुच्चार्य विषमादद्भयंकरम् ॥ ६
महामन्त्रप्रभावेण विषं जीर्णं गतं महत् । अच्युतानन्तगोविन्द इति नामत्रयं हरेः ॥ ७
यो जपेत्प्रयतो भक्त्या प्रणवाद्यं नमोन्तिकम् । विषभोगाग्निजं तस्य नास्ति मृत्योर्भयं तथा ॥
ततो हृष्टा मुदा देवा ममन्थुः क्षीरसागरम् ॥ ८
ततोऽलक्ष्मीः समुत्पन्ना कालास्या रक्तलोचना । रूक्षपिङ्गलकेशा च जरन्ती बिभ्रती तनुम् ॥ ९
सा च ज्येष्ठाऽब्रवीद्देवान्किं कर्तव्यं मयेति वै । देवास्तथाऽब्रुवंस्तां च देवीं दुःखस्य भाजनम् ॥
येषां नृणां गृहे देवि कलहः संप्रवर्तते । तत्र स्थानं प्रयच्छामो वस ज्येष्ठे शुभान्विता ॥ ११
निष्ठुरं वचनं ये च वदन्ति येऽनृतं नराः । संध्यायां ये हि चाश्नन्ति दुःखदा तिष्ठ तद्गृहे १२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. पुस्तकस्थः । १संधिरार्षः ।

---

१ ज. ढ. सुराः । २ ढ. दृष्टा । ३ ङ. ञ. °त मा दरम् । वा° । ४ ज. °रे । धार° ।

कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु। स्थानं ज्येष्ठे तत्र तव भविष्यति न संशयः ॥ १३
अकृत्वा पादयोर्धौतं ये चाश्नन्ति नराधमाः। तद्गृहे सर्वदा तिष्ठ [*दुःखदारिद्र्यदायिनी ॥१४
वालुकालवणाङ्गारैः कुर्वन्ति दन्तधावनम्। तेषां गृहे सदा तिष्ठ] दुःखदा कलिना सह ॥ १५
छत्राकं श्रीफलं शिग्रुं ये खादन्ति नराधमाः। गेहे तेषां तव स्थानं ज्येष्ठे कलुषदायिनि ॥ १६
तिलपिष्टमलाबुं ये गृञ्जनं पोतिकादलम्। कलम्बुकं पलाण्डुं ये चाश्नन्ति पापबुद्धयः ॥
तेषां गृहे तव स्थानं भविष्यति न संशयः ॥ १७
गुरुदेवातिथीनां च यज्ञदानविवर्जितम्। यत्र वेदध्वनिर्नास्ति तत्र तिष्ठ सदा शुभे ॥ १८
[†दंपत्योः कलहो यत्र पितृदेवार्चनं न वै। दुरोदररता यत्र तत्र तिष्ठ सदा शुभे]॥ १९
परदाररता यत्र परद्रव्यापहारिणः। विप्रसज्जनवृद्धानां यत्र पूजा न विद्यते ॥
तत्र स्थाने सदा तिष्ठ पापदारिद्र्यदायिनी ॥ २०
इत्यादिश्य सुरा ज्येष्ठां सर्वे तां कालवल्लभाम्। क्षीराब्धिमथनं चक्रुः पुनस्ते सुसमाहिताः॥२१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे समुद्रमथनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०११७

अथ दशमोऽध्यायः।

सूत उवाच—

ऐरावतस्ततो जज्ञे तथैवोच्चैःश्रवा हयः। धन्वन्तरिः पारिजातः सुरभिश्चाप्सरोदयः ॥ १
ततः प्रभातसमये द्वादश्यामुदिते रवौ। उत्पन्ना श्रीर्महालक्ष्मीः सर्वलक्षणशोभिता ॥ २
ददृशुस्तां महादेवीं मातरं धर्मदेवताः। प्रहृष्ट(ष्टाः)सर्वजन्तूनां श्रीकृष्णहृदयालयाम् ॥ ३
लक्ष्मीभ्राता शीतरश्मिर्जातश्च सुधया ततः। उत्पन्ना सा हरेर्जाया तुलसी लोकपावनी ॥ ४
तं शैलं पूर्ववत्स्थाप्य परिपूर्णमनोरथाः। समेत्य मातरं स्तुत्वा जेपुः श्रीसूक्तमुत्तमम् ॥ ५
ततः प्रसन्ना सा देवी सर्वान्देवानुवाच ह। वरं वृणीध्वं भद्रं वो वरदाऽहं सुरोत्तमाः ॥ ६

देवा ऊचुः—

प्रसीद कमले देवि सर्वमातर्हरिप्रिये। त्वया विना जगच्छून्यं कुरु प्राणप्ररक्षणम् ॥ ७
इत्युक्ता सा महालक्ष्मीः प्राह नारायणप्रिया। इदानीं सर्वजन्तूनां प्राणरक्षां करोम्यहम् ॥ ८
ततो नारायणः श्रीमाञ्शङ्खचक्रगदाधरः। आविर्बभूव सहसा दयालुर्जगदीश्वरः ॥ ९
ततस्ते तुष्टुवुर्देवाः प्रणम्य जगतां पतिम्। कृताञ्जलिपुटाः प्रोचुर्हर्षगद्गदभाषिणः ॥ १०
गृहाण मातरं विष्णो महिषीं वल्लभां तव। संसाररक्षणार्थाय लक्ष्मीमनपगामिनीम् ॥
यावत्प्रतिज्ञां नो चक्रे तावत्प्राहेन्दिरा हरिम् ॥ ११

लक्ष्मीरुवाच—

अविवाह्य कथं ज्येष्ठामलक्ष्मीं मधुसूदन। तस्याः कनिष्ठां मां नाथ विवाहं कर्तुमिच्छसि ॥
ज्येष्ठायां च स्थितायां वै कनिष्ठा परिणीयते ॥ १२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः। † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. पुस्तकस्थः।

---

१ च. ज. ढ. कलिवल्लभाम्। २ ज. °र्वमङ्गलमङ्गला। द°।

सूत उवाच—
इति श्रुत्वा ततो विष्णुर्ददौ चोद्दालकाय च । वेदवाक्यानुरूपेण ह्यलक्ष्मीं निर्जरैः सह ॥ १३
ततो नारायणः श्रीमाल्लँक्ष्मीमङ्गीचकार ह । ततः सुरगणाः सर्वे नमश्चक्रुः पुनः पुनः ॥ १४
अथ ते चासुरान्सर्वाञ्जघ्नुः सर्वे बलाधिकान् । सर्वे ते क्रन्दमानाश्च गताश्चैव दिशो दश ॥ १५
सुधां तत्खादितुं चक्रुर्देवाः पङ्क्तिं यथाक्रमम् । श्रीविष्णोराज्ञया सर्वे चोचुश्चैव परस्परम् ॥ १६
त्वं च देहि त्वं च देहि त्वं च देहीति चाब्रुवन् । न शक्तोऽस्मि न शक्तोऽस्मि न शक्तोऽस्मीति चाब्रुवन्
ततो विष्णुः समुत्तस्थौ स्त्रीरूपं च दधार ह । चकार स्वर्णपात्रे च पीयूषपरिवेषणम् ॥ १८
पीयूषभक्षणं राहुर्यावत्कुर्याद्द्विजोत्तम । चन्द्रसूर्यौ चोक्तवन्तौ राक्षसोऽसौ छलागतः ॥ १९
ततः क्रुद्धो जगन्नाथो जघान स्वर्णपात्रतः । शिरस्तस्य पपातोर्व्यां केतुर्नाम्ना बभूव ह ॥ २०
राहुकेतू ततस्तूर्णं गतौ तौ भयविह्वलौ । इदानीं तद्दिने प्राप्ते चन्द्रसूर्यौ स युध्यति ॥
कुर्याद्ग्रासं सैंहिकेयस्तत्क्षणं दुर्लभं भवेत् ॥ २१
सर्वं गङ्गासमं तोयं वेदव्याससमा द्विजाः । स्नानं वायसतीर्थे यो गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥ २२
दानमक्षय्यपुण्यं स्यात्कोटिजन्मार्जितं तथा । पापं नश्येत्समूलं च किं पुनः क्रतुकोटिभिः ॥ २३
विद्यार्थी लभते विद्यां पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् । मोक्षार्थी लभते मोक्षं मन्त्रसिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥
इति ते कथितं विप्र समुद्रमथनं तु तत् ॥ २४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे समुद्रमथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०१४१

अथैकादशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—
इदानीं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व यथार्थतः । हरिस्वरूपिणा साक्षाद्वेदव्यासेन शासित ॥ १
निरहंकार हे सूत लोकानुग्रहकारक । केन स्यात्सुभगा नारी पापिनी च सुदुर्भगा ॥ २
पतिप्रियाऽङ्ग केन स्याद्रूपिता चक्षुषोः सुधा । केन वा जायते लक्ष्मीस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३
सूत उवाच—
यदि पुण्यमिदं विप्र वृत्तं परमदुर्लभम् । शृणुष्व भोः समासेन कथयामि विधानतः ॥ ४
आसीद्भद्रश्रवा राजा युगे द्वापरसंज्ञके । सौराष्ट्रदेशवासी च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ५
भार्या तस्य च संजाता नाम्ना सुरतिचन्द्रिका । तस्यां बभूवुः श्रीराज्ञः सप्त पुत्रा मनोरमाः ॥ ६
ततोऽपि जाता दुहिता सुन्दरी सत्यवादिनी । श्यामबाला च विप्रेन्द्र नाम्ना प्रीतिकरी पितुः ७
अथैकदा श्यामबाला सुवर्णसिकतासु च । गूढैर्मनोहरै रत्नैः सखीभिः क्रीडितुं मुदा ॥
जगाम नीपवृक्षस्य तलं परमदुर्लभम् ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे विप्र लक्ष्मीः संसारतारिणी । लोकानां नीतिदा साऽथ समायाता स्वयं पुरः ॥ ९
धृत्वा च ब्राह्मणीरूपं पलिताङ्गी च भूसुर । अखिलानां च लोकानां शास्तृ राज्ञः क्षयं विना १०
केषां क्षुद्रतराणां हि गृहं गच्छामि सांप्रतम् । इति संचिन्त्य मनसा गता राजनिकेतनम् ११
सुवर्णभित्तिभिर्युक्तं पताकाभिरलंकृतम् । सिंहद्वारमभिक्रम्य प्राह दौवारिकीं ततः ॥ १२

---

१ ज. °ता च तत्पुरीम् । घृ° ।

द्वारं जहिहि भो द्वारनियुक्ते शुभलक्षणे । यामि वेगेन पश्यामि राज्ञीं सुरतिचन्द्रिकाम् ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या रत्नदण्डकरा च सा । कोकिलावाक्यवन्मुक्तं परमं हर्षमाययौ ॥ १४

द्वारनियुक्तोवाच—

किं नाम वहसे वृद्धे कः पतिस्तावकः पुनः । आगताऽसि कथं किं ते कार्यं राज्ञ्याश्च दर्शने ॥
कस्मात्किं ब्रूहि विप्रे त्वं श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ १५

वृद्धोवाच—

शृणु पोष्ये महाराजपत्न्या दण्डकरे यदा । श्रोतुं कौतूहलं तेऽस्ति मदागमनकारणम् ॥ १६
प्रसिद्धा कमला नाम्ना चाहं प्राणेश्वरो मम । भुवनेश इति ख्यातो नाम्ना द्वारवती पुरी ॥ १७
तस्यां वै वर्तते पोष्ये मम प्राणेश्वरस्तथा । आगताऽहं रत्नवेत्रकरे शृणु सकौतुकम् ॥ १८
ममाऽऽगमनकार्यं हि वच्मीदानीं तवाग्रतः । पुराऽऽसीद्वैश्यकुलजा राज्ञी तव च दुःखिनी ॥ १९
एकस्मिन्दिवसे पोष्ये पतिना कलहः कृतः । तया नार्या च दुःखिन्या ततो वै भर्तृपीडिता ॥ २०
बहिर्भूय द्रुतं गेहाद्रुदन्ती च पुनः पुनः । तस्याश्च रोदनं श्रुत्वा चाऽऽगताऽहं समीपतः ॥ २१
पप्रच्छ सर्ववृत्तान्तं कथितो वै यथार्थतः । तया ततो व्रतवरमुपदेशं ददाम्यहम् ॥ २२
ममोपदेशतः सा वै चक्रे व्रतवरं मुदा । तस्य प्रसादाद्राज्ञो द्वाःस्थे संजाता सुखिता च सा ॥ २३
कदाचिद्वैश्यकुलजा पत्या मृत्योर्वशं गता । समानेतुं ततस्तौ तु विहिताखिलघातकौ ॥ २४
किंकरान्प्रेषयामास चण्डाद्यान्धर्मराट्प्रभुः । यमाज्ञया समायाता यमदूता भयंकराः ॥ २५
बद्ध्वा तौ चर्मपाशेन लोहमुद्गरपाणयः । उद्यमं चक्रिरे गन्तुं यमस्य शरणं प्रति ॥ २६
अत्रान्तरे च लक्ष्म्यास्तु दूता विष्णुपरायणाः । समानेतुं समायाताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥ २७
दृष्ट्वा तथाविधांस्तांश्च यमदूताः पलायिताः । लक्ष्मीदूता महात्मानः स्वप्रकाशादयस्तथा ॥ २८
पाशं छित्त्वा समारोप्य राजहंसयुते रथे । जग्मुर्लक्ष्मीपुरं सर्वे सहसा कीर्तिवर्त्मना ॥ २९
यावद्वारं व्रतवरं वैश्या कृतवती च सा । तावत्कल्पसहस्राणि तस्थतुः कमलापुरे ॥ ३०
पुण्यशेषस्य भोगार्थं जातौ राजान्वयेऽधुना । व्रतं च विस्मृतौ द्वाःस्थे राजसंपत्तिगर्वितौ ॥
तस्माच्च तव तस्यापि चोपदेशार्थमागता ॥ ३१

द्वाःस्थोवाच—

केनैव तु विधानेन वृद्धे व्रतवरं कृतम् ॥ ३२
कस्मिन्मासे व्रतं श्रेष्ठं देवता का च पूज्यते । एतन्मे पृच्छतो(?)मातर्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३३

कमलोवाच—

कार्तिके च व्यतिक्रान्ते मार्गशीर्षे समागते । तस्मिन्मासे च भोः पोष्ये वासरे गुरुसंज्ञके ॥ ३४
ततः पूर्वाह्णसमये सकलव्रतिभिर्वृता । नारायणेन सहितां लक्ष्मीं संपूजयेत्ततः ॥ ३५
मिष्टैः पायसयुक्तैश्च भुक्तैश्च खण्डमिश्रितैः । लक्ष्मीं संतोषयेत्पोष्ये ततः संप्रार्थयेदिदम् ॥ ३६
त्रैलोक्यपूजिते देवि कमले विष्णुवल्लभे । यथा त्वमचला कृष्णे तथा भव मयि स्थिता ॥ ३७
ईश्वरि कमले देवि शरणं च भवानघे । नानोपहारद्रव्यैश्च लक्ष्मीमाज्ञाप्य तोषयेत् ॥ ३८
शास्त्रैश्च पूजयेद्देवीं महोत्सवसमन्विताम् । ततो नैवेद्यशेषांश्च दत्त्वा ब्राह्मणसत्तमम् ॥ ३

---

१ ज. °ते यो वै म° । २ ब. ज. तदा । ३ ब. ज. °राक्रमाः । स° । ४ ढ. शुभैश्च ।

आत्मानं स्वपतिं पुत्रान्पोष्येऽन्यानपि सेवकान्। द्वितीये तु गुरोर्वारे विशेषं शृणु सुन्दरि ॥ ४०
चित्रधूलीमशस्तैश्च भ्राष्ट्रैर्गोधूमनिर्मितैः । तोषणं कमलादेव्याः कुर्याद्वै भक्तिभावतः ॥ ४१
तृतीये खण्डसंयुक्तं दध्योदननिवेदनम् । श्यामाकशालिकासारैश्चतुर्थे पूजयेन्मुदा ॥ ४२
लक्ष्मीदेवीं प्रयत्नेन रत्नदण्डकरे ततः । लक्ष्मीदेवीप्रीतये तु ब्राह्मणान्पूजयेद्धनैः ॥
वस्त्रालंकारभोज्यैश्च फलैर्नानाविधैस्तथा ॥ ४३

पोष्योवाच—

अत्रैव तिष्ठ भो वृद्धे राज्ञीं सुरतिचन्द्रिकाम् । विज्ञाप्य त्वां नयिष्यामि मा क्रोधं कुरु सत्तमे ४४
इत्युक्त्वा सा तु चार्वङ्गी गता राज्ञीसमीपतः । शिरस्यञ्जलिमाधाय पोष्या ब्रह्मन्समूलतः ॥ ४५
आरभ्य साङ्गपर्यन्तं यदूचे कमलालया । तत्सर्वं कथयामास राज्ञीं सुरतिचन्द्रिकाम् ॥ ४६
द्वारपालीवचः श्रुत्वा राज्ञी सुरतिचन्द्रिका । जगाम ब्राह्मणीपार्श्वं सगर्वा प्राह सुन्दरी ॥ ४७

राज्ञ्युवाच—

वृद्धे ब्राह्मणि किं वृत्तं चोपदेशार्थमागता । कथयस्व चिरं मह्यं भयं त्यक्त्वा यथासुखम् ॥ ४८

ब्राह्मण्युवाच—

तवानीतिमहं दृष्ट्वा गन्तुमिच्छामि चञ्चला । कथयिष्यामि किं दुष्टे व्रतं परमदुर्लभम् ॥ ४९
इन्दिरावासरे चाद्य चाण्डाले न करोषि यत्[1] । तद्दृष्टं मयि का(म किं)दुष्टे त(त्व)द्गृहे गर्वितेऽधुना
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणीवाक्यं क्रोधसंरक्तलोचना । जरन्तीं ब्राह्मणीं चैव प्रहारं च चकार सा ॥ ५१
ततः सा कमला वृद्धा क्रन्दमाना पलायिता । क्रीडमाना ततः श्यामा ब्राह्मणीक्रन्दनध्वनिम् ॥
आगताऽस्याः समीपं तु श्रुत्वा बाला तपोधना ॥ ५२

श्यामबालोवाच—

वृद्धे व्यथेदृशी केन दत्ता तुभ्यं वदस्व मे । तस्या वचनमाकर्ण्य शोकगद्गदया गिरा ॥
कमलाकथितं सर्वं वृत्तान्तं द्विजसत्तम ॥ ५३
श्यामबाला ततः श्रुत्वा व्रतं परमदुर्लभम् । शास्त्रोक्तविधिना चक्रे सश्रद्धं च सुभक्तितः ॥ ५४
त्रिवारे परिपूर्णे तु तुर्यवारे समागते । विवाहकर्म संसिद्धं द्विज लक्ष्मीप्रसादतः ॥ ५५
श्रीसिद्धेश्वरदेवस्य नृपतेर्भूपतेजसः । मालाधरो नाम सुतो गृहीत्वा तां गृहं गतः ॥ ५६
अथ तस्यां गतायां तु ब्रह्मञ्शृणुष्व कौतुकम् । राज्ञीगृहे च सर्वाणि स्थितानि च बहूनि च ५७
द्रव्याणि केन नीतानि न ज्ञातान्यपि भूसुर । निर्वित्ता बुद्धिहीना[2] सा चान्नवस्त्रविवर्जिता ॥ ५८
उपविष्टा च केनापि गन्तुं च दुहितुर्गृहम् । प्रेषयामास भर्तारं किंचित्प्रार्थनहेतवे ॥ ५९
तस्य मालाधरस्यापि ग्रामे च सरसीतटे ।[3]कालेन कियता विप्र प्रवेशं च चकार सः ॥ ६०
तस्माज्जलं समानेतुं तस्या दास्यः समागताः । तं दृष्ट्वा दुःखिनां श्रेष्ठं प्रपच्छुः सानुकम्पिताः ६१

दास्य ऊचुः—

कस्त्वं कुतः समायातो मांसरक्तविवर्जितः । रूक्षाङ्गो रूक्षकेशश्च तत्सर्वं कथयस्व नः ॥ ६२

दरिद्र उवाच—

श्यामबालापिता चाहं सौराष्ट्रनगरागतः । कथयध्वं च भो दास्यः श्यामबालासमीपतः ॥ ६३

---

१ ज. °त् । न दृष्टे घमदुष्टे त्वद्गृहेऽधुना । २ च. ज. पुत्रहीना । ३ च. ज. प्रविवेश च कष्टतः । त° ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कौतूहलसमन्विताः । परस्परमुखाः सर्वा जहसुः स्वपुरं गताः ॥ ६४
श्यामबाला च कथितं सर्वं वृत्तं च भो द्विज । श्रुत्वा तद्वचनं तासां प्रेषयामास सेवकान् ॥ ६५
पुष्पतैलं द्विव्यवस्त्रं चन्दनं पर्णवीटिकाम् । घोटकं च तथा दत्त्वा पितरं प्रति सुन्दरी ॥ ६६
गत्वाऽथ सर्वे ते भृत्याः कृत्वाऽऽशु वेशमुत्तमम् । श्यामबालागृहं निन्युर्देवराजगृहोपमम् ॥ ६७
श्यामबाला ततश्चैव पितरं दुःखिनां वरम् । शाल्यन्नं सघृतं चैव भोजयामास यत्नतः ॥ ६८
तुर्येषु समतीतेषु दिवसेषु तपोधन । प्रेषयामास तं दत्त्वा गुप्तपात्रस्थितं धनम् ॥ ६९
ततः प्रविश्य स्वगृहे धनं पात्रान्तरस्थितम् । ददर्शाङ्गारनिचयं रुरोद भृशदुःखितः ॥ ७०
दुहितुः सदनं यातुं निससार गृहागतः । तत्रैव सरसीकुले प्रविवेश च दुःखिनी ॥ ७१
तथैनां च समानीतां यथाऽस्याः प्राणवल्लभा । तथैव पूजयामास मातृस्नेहात्पतिव्रता ॥ ७२
एतस्मिन्समये विप्र लक्ष्मीवासरमुत्तमम् । श्यामबाला कारयितुं मनश्चक्रे च मातरम् ॥ ७३
तस्या माता दरिद्राणि भुक्त्वा चैकान्तिकेऽपि च। [*शावकानां तु चोच्छिष्टं लक्ष्मीकोपसमन्विता
इन्दिरायास्तृतीयानि (?) वासराणि गत्या(ता)न्यपि]। चतुर्थवासरे तां तत्कारयामास सा दृढम् ॥
आगता नगरं सा वै राज्ञी सुरतिचन्द्रिका । दृष्ट्वा गृहं तथा दिव्यामिन्दिरायाः प्रसादतः ॥ ७६
श्यामबाला च विप्रेन्द्र कदाचित्समये पुनः । मातुर्गृहं गता चाथ ऐश्वर्यस्य दिदृक्षया ॥ ७७
श्यामबालां ततो दूराद्दृष्ट्वा संकुचिता च सा । न पश्यामि मुखं तस्या इत्युक्त्वाऽलक्षिता स्थिता ७८
गत्वा गृहान्तरालं च गृहीत्वा सैन्धवं च सा । आगता स्वगृहं किंचित्पूर्णं लक्ष्मीसमाश्रितम् ७९
[†राजा स्वामी च पप्रच्छ तां साध्वीं पतिदेवताम्। किमानीतं त्वया कान्ते कथयस्व ममाग्रतः॥] ८०

कान्तोवाच—

राज्यसारं समानीतं दर्शयिष्यामि भोजने । इत्युक्त्वा सा तदा पाकं कृत्वा च लवणं विना ८१
अन्नादिकं ततो दत्त्वा मालाधराय भूभुजे । ततो मालाधरो राजा व्यञ्जनं लवणं विना ॥ ८२
भुक्त्वा वैगुण्यतां प्राप्तो राजसारं ददौ च सा । तदा हृष्टमना राजा भोजनं कृतवान्द्विज ॥
प्रशशंस च तां नारीं धन्या धन्या इति ब्रुवन् ॥ ८३
एतद्व्रतं च या नारी न करोति महादरात् । जन्मजन्मनि सा नारी दरिद्रा दुर्भगा भवेत् ८४
इदं या शृणुयाद्भक्त्या पठेद्यो वा समाहितः । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो लक्ष्मीलोकं लभेच्च सा ॥ ८५
इमां व्रतकथां या तु न श्रुत्वा कुरुते व्रतम् । तस्या व्रतफलं चैव नश्यत्येव न संशयः ॥ ८६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवाद एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०२२७

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

केन पुण्येन भोः सूत चान्येन गतपातकः । नरो याति हरेः स्थानं तद्वदस्वानुकम्पया ॥ १

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च.ठ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च.ज. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. म. °नं दिव्यवाटि° । २ ज. °का । ददर्श च तथा द्रव्य° । ३ ठ. °न् । इमामर्चा च° ।

सूत उवाच—
ब्राह्मणस्य धनैः †प्राणान्प्राणैर्वाऽपि द्विजोत्तम । रक्षां करोति यो मर्त्यो विष्णुलोकं स गच्छति २
पुरा राजा दीननाथो द्वापरसंज्ञके युगे । आसीदपुत्रो बलवान्वैष्णवः स तु याजकः ॥ ३
एकदा गालवं राजा पप्रच्छ विनयान्वितः । केन पुण्येन जायेत पुत्रो वै करुणार्णव ॥ ४
वदस्व मुनिशार्दूल करिष्यामि तवाऽऽज्ञया । येषां नृणां नास्ति सुतो जीवनं हि निरर्थकम् ॥ ५
गालव उवाच—
राजञ्शृणुष्वावहितो यत्पृष्टोऽस्मि तवाग्रतः । कथयामि समासेन पुत्रस्योद्भवकारणम् ॥ ६
क्रतुं च नरमेधाख्यं कुरुष्व राजसत्तम । तदा ते संततिः स्याद्वै सर्वलक्षणसंयुता ॥ ७
राजोवाच—
नरमेधं महायज्ञं यज्ञानां प्रवरं द्विज । कीदृशं नरमानीय करिष्यामि गुरो वद ॥ ८
गालव उवाच—
सुन्दराङ्गः सुवदनः समस्तशास्त्रविद्भवेत् । सत्कुले यदि जातः स तदा यज्ञाय कल्पते ॥ ९
अङ्गहीनः कृष्णवर्णो मूर्खो योग्यो भवेन्न हि । इत्युक्ते गालवे विप्र स राजा मनुजेश्वरः ॥ १०
प्रेषयामास दूतांश्च कथयित्वा मुनेर्वचः । द्रविणं बहु दत्त्वा च गालवप्रमुखान्द्विजान् ॥ ११
यज्ञार्थे वरयामास समस्तशास्त्रपारगान् । ततो राजाज्ञया दूता देशं देशं मुदा गताः ॥ १२
ग्रामे ग्रामे द्विजश्रेष्ठ पत्तनेऽपि समाहिताः । कुत्रापि न प्राप्तवन्तो गता जनपदं ततः ॥ १३
नाम्ना दशपुरं विप्र प्रकीर्णं गुणिभिर्द्विजैः । यत्र नारीः सुकेशीश्च मृगशावकचक्षुषः ॥ १४
दृष्ट्वा मुह्यन्ति पुरुषाश्चन्द्रमुख्यश्च ता यतः । तस्मिन्पुरे मनोरम्ये कृष्णदेव इति द्विजः ॥ १५
आसीत्पुत्रैस्त्रिभिः सार्धं भार्यया च सुशीलया । वैष्णवः प्रियवादी च विष्णुपूजारतः सदा॥१६
साग्निकः पितृभक्तश्च वैष्णवानां प्रियंकरः । प्रार्थनां चक्रुरथ ते राज्ञो दूता द्विजोत्तमम् ॥ १७
पुत्रं देहीति देहीति वद ब्राह्मणसत्तम । नास्ति राज्ञो द्विजश्रेष्ठ पुत्रः संतापनाशनः ॥ १८
तदर्थं नरमेधाख्ये यज्ञे भव सदीक्षितः । नेष्यामि तव पुत्रं वै बलिं दातुं महाक्रतौ ॥ १९
सुवर्णानां चतुर्लक्षं ब्रह्मन्नय समाहितः । सुखेन यदि दातव्यो नो पुत्रः पुत्रलालसात् ॥ २०
तदा बलेन नेष्यामो राजाज्ञाकारिणो वयम् । दूतानां वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणौ शोकविह्वलौ ॥२१
अभूतां विगतप्राणाविव संशयमानसौ । किं धनेन सुवर्णेन जीवनेनापि सद्मना ॥
प्रोवाचेदं वचः [*सोऽपि ब्राह्मणो राजपूरुषान् ॥ २२
ब्राह्मण उवाच—
यदि दूताः समानेतुं पुत्रं शोकतमोपहम् । आगता निश्चितं यूयं शृणुध्वं वचनं मम ॥ २३
स्थित्वा पृथिव्यां को भ्रष्टां राजाज्ञां कर्तुमिच्छति । पुत्रं हित्वा किंतु यूयं वृद्धं मां नयथ द्विजम्
इति तस्य वचः] श्रुत्वा दूताः क्रोधसमन्विताः । बलात्कारेण तद्गेहे सुवर्णानि च तत्यजुः॥ २५
यदा नेतुं मनश्चक्रुस्तं पुत्रं किल ते क्रुधा । बद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा रुदन्प्रोवाच स द्विजः ॥ २६
पुत्राणां ज्येष्ठपुत्रं मे हित्वाऽन्यं पुत्रमुत्तमम् । नयतेति वचो वक्तुं वक्त्रे नाऽऽयाति हे जनाः २७

† षष्ठ्यर्थे द्वितीयाऽऽर्षी । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ज. °स्तशास्त्र° । २ ज. संकीर्णे ।

द्विजस्य वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणीं रुदतीं तदा । प्रोचुर्दूताः कनीयासं पुत्रं देहीति सत्तम ॥ २८
तेषामिति वचः श्रुत्वा ब्राह्मणी भूमितस्तदा । पपात वात्यया सार्धं रम्भेव भृशदुःखिनी ॥ २९
मुद्गरं सा समादाय मौलौ चाताडयद्बलात् । कनिष्ठं मत्सुतं दूता नापि दास्यामि सर्वथा ॥ ३०
एतस्मिन्समये विप्र विप्रस्य मध्यमः सुतः । प्रोवाच विनयाविष्टः प्रणम्य पितरौ रुदन् ॥ ३१
माता यदि विषं दद्यात्पित्रा विक्रीयते सुतः । राजा हरति सर्वस्वं कस्तत्र पालको भवेत् ॥ ३२
इत्युक्त्वा तत्सुतो मूर्ध्ना प्रणम्य पितरौ सह । दूतैर्जगाम त्वरितै राज्ञोऽस्य दीक्षितस्य च ॥ ३३
अथ तौ ब्राह्मणौ पुत्रविच्छेदक्लिष्टमानसौ । रुदित्वा च रुदित्वा च अन्धभावं प्रजग्मतुः ॥ ३४
अथ ते पथ्यगच्छन्त विश्वामित्रमुनेः किल । आश्रमं शिष्ययुक्तं च सेवितं मृगशावकैः ॥ ३५
स मुनी राजपुरुषान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सादरम् । के यूयं हो कुत्र गता यथा का वृत्तिरुच्यताम् ॥ ३६

राजदूता ऊचुः—

शृणुष्वावहितो विप्र राज्ञः पुत्रो न जायते । तदर्थं नरमेधाख्ये यज्ञे राजा सुदीक्षितः ॥ ३७
नयामस्तत्र बल्यर्थमिमं ब्राह्मणपुत्रकम् । इति तेषां वचः श्रुत्वा स विप्रः सदयोऽभवत् ॥ ३८
प्राणा ममापि गच्छन्तु सुखी भवतु बालकः । बालकार्थे द्विजार्थे च स्वाम्यर्थे ये जना इह ३९
त्यजन्ति तृणवत्प्राणांस्तेषां लोकाः सनातनाः । विमृश्येति मुनिः स्वान्ते स प्रोवाच द्विजर्षभः ४०
यज्ञे बलिं समादातुमिमं ब्राह्मणमुत्तमम् । हित्वा मां नयथाथाऽऽशु ह्ययं बालक उत्तमः ॥ ४१
संसारे जन्म संप्राप्य न लब्धं सुखमत्र च ॥ ४२
अनेन बालकेनापि मरिष्यति कथं त्वयम् । आगतेऽस्मिन्गृहाद्दूताः पितरावस्य दुःखितौ ॥ ४३
हतभाग्यौ गतौ नूनं यमस्यैव गृहं प्रति । एवं तस्य वचः श्रुत्वा दूताः प्रोचुरथ द्विजम् ॥ ४४
भूपालस्य विनाऽऽज्ञां वै दीननाथस्य भूसुर । नेतुं त्वां पलितं प्राज्ञ नेष्यामो हि कथं वयम् ॥
एवमुक्त्वा च ते दूता जग्मू राज्ञः पुरीं तदा । मुनिः स दूतसंघैश्च गतवान्यज्ञमन्दिरम् ॥ ४६
राजानं कथयामासुर्दूता विप्रस्य चेष्टितम् । तच्छ्रुत्वा शङ्कितमनाः प्रोवाचेदं वचः स तम् ॥ ४७
मुने यद्यपि मे यज्ञे कृते पुत्रो भविष्यति । बलिं विनाऽपि भो ब्रह्मंस्तदा विप्र सुतं नय ॥ ४८

मुनिरुवाच—

यज्ञे त्वयि (या) कृते राजन्महापुत्रो भाविष्यति[3] । अत्र ते संशयो मा भूदमोघमपि दर्शनम् ॥४९
इति तस्य वचः श्रुत्वा राजाऽत्यन्तसहर्षकः । चक्रे पूर्णाहुतिं यज्ञे समस्तैर्मुनिभिः सह ॥ ५०
अथातः स मुनिः श्रेष्ठो ब्राह्मणस्य सुतं च तम् । गृह्य दशपुरं नाम नगरं गतवांस्तदा ॥ ५१
भवनं तस्य गत्वा च उक्तवान्वचनं मुनिः । गृहे त्वं तिष्ठसे विप्र तिष्ठामि मृतवन्मुने ॥ ५२
राजा बलेन मे पुत्रं नीतवान्किं करोम्यहम् । पुत्रे गते च भो विप्र दंपत्योरावयोः पुनः ॥ ५३
गतानि चान्धभावं वै क्रन्दनैर्लोचनान्यपि । अथासौ मुनिशार्दूलः पुत्रं पश्य नयेति च ॥ ५४
उक्तवांस्तौ य(त)दा विप्र ब्राह्मणौ जातहर्षकौ । पुत्रायाऽऽकारणं कृत्वा गतावेतौ[5] बहिः क्षणात् ॥
मुनेर्वचनसिद्धित्वात्तत्क्षणं लोचनं तयोः । आलोकं तु गतं तूर्णं पुत्रस्य दर्शनादपि ॥ ५६
पुत्रस्य मुखपद्मं तौ लोचनैरलिसंनिभैः । पतित्वा मुनिं चिरं तं च नमस्कृत्य पुनः पुनः ॥ ५७
प्रोचतुर्वचनं विप्र ब्राह्मणौ प्रियवादिनौ । अहो मुने जीवदानमावयोस्तु कृतं किल ॥ ५८

१ ज. °जा स दी° । २ ढ. °णबालकम् । ३ ङ. ञ. °ति । बलिं विनाऽपि भो ब्रह्मन्नमो° । ४ ङ. ञ. गृहीत्वा पितृपु° । ५ °ढ. °तौ ततः क्षणे । मु° ।

तयोरेवं वचः श्रुत्वा स मुनिः करुणार्णवः । दत्त्वाऽऽशिषं च तौ विप्र जगाम निजमाश्रमम् ॥५९
मुनिः करगतं चैव कृत्वा विष्णोः परं पदम् । तपस्तेपे महाभागो दैवतैरपि दुर्लभम् ॥ ६०
किंचित्काले गते विप्र तस्य राज्ञोऽभवत्सुतः । सुन्दरो राजयोग्यश्च इन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ ६१
पुत्रोत्सवे सोऽपि विप्र राजा दत्त्वा धनानि वै । बुभुजे देववद्भूम्यां विशोको जातकौतुकः ॥६२
विप्रान्पालयते यस्तु प्राणान्दत्त्वा धनान्यपि । स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ६३
पठन्ति ये च भक्त्या च शृण्वन्ति विप्रतः कथाम्[१] । अर्धं वा श्लोकमेकं ते गच्छन्ति विष्णुमन्दिरम्

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे ब्राह्मणप्रतिपालनफलकथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०२९१

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कृष्णजन्माष्टमी सूत तस्या माहात्म्यमुत्तमम् । कथयस्व महाप्राज्ञ चोद्धरस्व महार्णवात् ॥ १

सूत उवाच—

कृष्णजन्माष्टमीं ब्रह्मन्भक्त्या करोति यो नरः । अन्ते विष्णुपुरं याति कुलकोटियुतो द्विज ॥ २
अष्टमी बुधवारे च सोमे चैव द्विजोत्तम । रोहिणीऋक्षसंयुक्ता कुलकोटिविमुक्तिदा ॥ ३
महापातकसंयुक्तः करोति व्रतमुत्तमम् । सर्वपापविनिर्मुक्तश्चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ ४
कृष्णजन्माष्टमीं ब्रह्मन्न करोति नराधमः । इह दुःखमवाप्नोति स प्रेत्य नरकं व्रजेत् ॥ ५
न करोति च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । वर्षे वर्षे तु सा मूढा नरकं याति दारुणम् ॥ ६
जन्माष्टमीदिने यो वै नरोऽश्नाति विमूढधीः । महानरकमश्नाति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ७
दिलीपेन पुरा पृष्टो वसिष्ठो मुनिसत्तमः । तच्छृणुष्व महाप्राज्ञ सर्वपातकनाशनम् ॥ ८

दिलीप उवाच—

भाद्रे मासेऽसिताष्टम्यां[२] यस्यां जातो जनार्दनः । तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ॥ ९
कथं वा भगवाञ्जातः शङ्खचक्रगदाधरः । देवकीजठरे विष्णुः किं कर्तुं केन हेतुना ॥ १०

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्दनः । पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते[३] कथयाम्यहम् ११
पुरा वसुंधरा ह्यासीत्कंसादिनृपपीडिता[४] । स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥ १२
क्रन्दन्ती[५] क्रन्दन्ती सा तु ययौ घूर्णितलोचना । यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वजः ॥ १३
कंसेन ताडिता नाथ इति तस्मै निवेदितुम् । बाष्पवारीणि वर्षन्ती विवर्णा साऽवमानिता ॥ १४
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः । उमया सहितः सर्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः ॥ १५
आजगाम महादेवो विधातृभवनं रुषा । गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनहेतवे ॥ १६
उपायः सृज्यतां ब्रह्मन्भवता विष्णुना सह । ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा[६] गन्तुं प्राह कृतात्मभूः ॥ १७
क्षीरोदे[७] यत्र वैकुण्ठः सुप्तोऽस्ति भुजगोपरि । हंसपृष्ठं समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ॥ १८

---

१ ख. ज. °ष्णुभुव° । २ इ. °म् । आख्यानं श्लो° । ३ इ. ञ. मासि सि° । ४ ज. °म्यां कस्माज्जातो । ५ ज. °वतेऽहं यथातथम् । ६ ज. पीडिता । ७ ज. रुदती । ८ ज. °त्वा देवान्दैर्हरादिभिः । क्षी° ।

तत्र गत्वा च तं धाता देववृन्दैर्हरादिभिः। संयुक्तः प्रास्तवीद्वाग्मी कोमलं वाग्विदां वरः ॥ १९
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने। जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥ २०
इति तेभ्यः स्तुतिं श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्दनः। देवान्क्लिष्टमुखान्सर्वान्भवद्भिरागतं कथम् ॥ २१

ब्रह्मोवाच—

शृणु देव जगन्नाथ यस्मादस्माकमागतम्। कथयामि सुरश्रेष्ठ तदहं लोकभावन ॥ २२
शूलिदत्तवरोन्मत्तः कंसो राजा दुरासदः। वसुधा ताडिता तेन करघातेन पीडिता ॥ २३
वरं दत्त्वा पुराऽप्यग्रे मायया तु प्रवञ्चितः। भागिनेयं विना शंभो मरणं भविता न मे ॥ २४
तस्माद्गच्छ स्वयं देव कंसं हन्तुं दुरासदम्। देवकीजठरे जन्म लब्ध्वा गत्वा च गोकुलम् ॥ २५
ब्रह्मणा प्रेरितो देवः प्रत्युवाच च शूलिनम्। पार्वतीं देहि देवेश अब्दं स्थित्वा गमिष्यति ॥ २६
उमया रक्षया सार्धं शङ्खचक्रगदाधरः। उद्दिश्य मथुरां चक्रे प्रयाणं कमलासनः ॥ २७
देवकीजठरे जन्म लेभे तत्र गदाधरः। यशोदाकुक्षिमध्यास्ते शर्वाणी मृगलोचना ॥ २८
नवमासांश्च विश्रम्य कुक्षौ नवदिनान्तकान्। भाद्रे मास्यसिते पक्षे चाष्टमीसंज्ञका तिथिः ॥ २९
रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोषिता। तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्वसुदेवजः ॥ ३०
वैराटी नन्दपत्नी च यशोदाऽजीजनत्सुताम्। पुत्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ॥ ३१
तदा हर्षितुमारेभे दृष्ट्वा आनकदुन्दुभिः। कंसासुरभयत्रस्ता प्रोवाच देवकी तदा ॥ ३२
वैराटीं गच्छ भो नाथ सुतं प्रत्यर्पितुं किल। पुत्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥ ३३
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽपि दुःखितः। अङ्के कुमारमादाय वैराट्यभिमुखं ययौ ॥ ३४
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्तिनी। आसीद्घोरा महादीर्घा गम्भीरोदकपूरभाक् ॥ ३५
एवं दृष्ट्वा तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन्। वसुदेवोऽपि दुःखार्तो विललापातिचिन्तया ॥ ३६
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनाऽपि हि वञ्चितः। कथमत्र गमिष्यामि वैराटीं नन्दमन्दिरम् ३७
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता। क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥ ३८
तेन दृष्टा पुनः साऽपि क्षणाज्जानुवहाऽभवत्। [*तां दृष्ट्वा हृष्ट उत्तस्थौ प्रस्थानमकरोद्यथा ॥
मायां कृत्वा जगन्नाथः पितुरङ्काज्जलेऽपतत्] ॥ ३९
तं पुत्रं पतितं दृष्ट्वा हाहा कृत्वा सुदुःखितः। महापापं पुनः कर्तुं विधिना तेन वञ्चितः ॥ ४०
त्राहि मां जगतां नाथ सुतं रक्ष सुरोत्तम। जनकक्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया मुहुः ॥ ४१
जलक्रीडां समाचर्य पितुः क्रोडमगात्पुनः। यथा तेन यदुश्रेष्ठो जगाम नन्दमन्दिरम् ॥ ४२
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत्। निजागारं ततः प्राप्य पत्न्यै प्रत्यर्पिता सुता ४३
देवकी च प्रसूतेति वार्तां श्रुत्वा सुरारिणा। आनेतुं प्रस्थिता दूताः सुतं दुहितरं तदा ॥ ४४
आगत्य कंसदूतास्ते सुतां नेतुं प्रचक्रमुः। बलादेनां समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ॥ ४५
कंसदूतैर्गृहीत्वा सा अर्पिता तु सुरारिणे(रये)। स धृत्वा तां महाराजः सभयोऽभूदुरासदः ॥ ४६
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्। कंसो हसति तां दृष्ट्वा विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ॥ ४७
आदिदेशासुरश्रेष्ठो जहि नीत्वा शिलोपरि। आज्ञां लब्ध्वाऽसुरास्ते वै निष्पेष्टुं तां प्रवर्तिताः ॥
विद्युच्छीघ्रतरा गौरी जगाम सहसाऽम्बरम् ॥ ४८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः।

१ ढ. म. महोपायं। २ ड. °म शंकरान्तिकम्।

गौर्युवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यत्राऽऽस्ते शत्रुरुत्तमः । नन्दस्य निलये गुप्तस्तव हन्ताऽसुरोत्तम ॥ ४९

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्त्वा तु सा देवी जगाम निजमन्दिरम् । [*श्रुत्वा वाक्यं ततो देव्याः कंसो राजा सुदुःखितः

भगिनीं पूतनामाह गच्छ त्वं नन्दमन्दिरम्] ॥ ५०

छद्मना तत्सुतं हत्वाऽऽगच्छ ते वाञ्छितं बहु । दास्यामि शत्रुं हन्तुं मे व्रज शीघ्रतरं शुभे ॥ ५१

आज्ञां प्राप्य राक्षसी सा गोकुलाभिमुखं गता । मायया सुन्दरीरूपा प्रविष्टा तत्र गोकुले ॥ ५२

पयोधरे गरं सा तु धृत्वा हन्तुमुपागता । पशुपानां गृहद्वारि प्रविष्टाऽलक्षितेति च ॥ ५३

[†गत्वाऽन्तरुत्थाप्य शिशुं स्तनं दत्त्वाऽऽप सद्गतिम् । ततस्तु शकटं क्षिप्त्वा तृणावर्तादिमर्दनम्]

कालीयमर्दनं कृत्वा गतो मधुपुरीं ततः । गत्वा कंसो हतः क्रूरः कंसमल्लानजीजयत् ॥ ५५

एतत्ते कथितं राजन्विष्णोर्जन्मादिनव्रतम् । श्रुत्वा पापानि नश्यन्ति कुर्यात्किं वा भविष्यति ५६

य इदं कुरुते मर्त्यो या च नारी हरेर्व्रतम् । ऐश्वर्यमतुलं प्राप्य जन्मन्यत्र यथेप्सितम् ॥ ५७

पूर्वविद्धा न कर्तव्या तृतीया षष्ठिरे(कै)व च । अष्टम्येकादशी भूता धर्मकामार्थवाञ्छिभिः ॥५८

वर्जयित्वा प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमीम् । विना ऋक्षं प्रकर्तव्या नवमीसंयुताऽष्टमी ॥ ५९

उदये चाष्टमी किंचित्सकला नवमी यदि । मुहूर्तरोहिणीयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत् ॥ ६०

अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदि । सोमेनैव भवेद्राजन्किं कृतैर्व्रतकोटिभिः ॥ ६१

नवम्यामुदयात्किंचित्सोमे साऽपि बुधेऽपि च । अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न लभ्यते ॥६२

विना ऋक्षं न कर्तव्या नवमीसंयुता न हि । [+कार्या विद्धाऽपि सप्तम्या रोहिणीसंयुताऽष्टमी ६३

कलाकाष्ठामुहूर्तेऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव या ग्राह्या सप्तमीसंयुता न हि॥]६४

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥ ६५

पलवेधेन राजेन्द्र सप्तम्यामष्टमीं त्यजेत् । सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भःकलशं यथा ॥ ६६

दिलीप उवाच—

केन चाऽऽदौ कृतं चेदं केन वा तत्प्रकाशितम् । किं पुण्यं किं फलं चैव कथयस्व महामुने ॥६७

वसिष्ठ उवाच—

चित्रसेनो महाराजा महापापपरो महान् । अगम्यागमनं कृत्वा स्वर्णस्तेयं द्विजस्य च ॥

सुरायां च सदा तृप्तो वृथामांसे सदा रतः ॥ ६८

एवं पापसमायुक्तो नित्यं प्राणिवधे रतः । चाण्डालैः पतितैः सार्धमालापं सर्वदाऽकरोत् ॥ ६९

एतदे(कदै)वंविधो राजा मृगयायां मनो दधे । अरण्ये द्वीपिनं ज्ञात्वा वेष्टयित्वा च सर्वतः॥ ७०

सावधानं भटान्सर्वान्वाक्यमेतदुवाच ह । [*अहमेव निहन्म्येनं योऽन्योऽस्मिन्प्रहरिष्यति]॥७१

स वध्यो नात्र संदेहो व्याघ्रो राज्ञः पथा ययौ । सलज्जोऽपि ततो राजा व्याघ्रं पश्चाज्जगाम ह

अनेकक्लेशदुःखेन व्याघ्रं हन्तुं समाहितः । क्षुत्पिपासाकुलक्लेशः संध्यायां यमुनातटे ॥ ७३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. पुस्तकस्थः ।
+ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः च. ज. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. पुस्तकस्थः ।

---

१ ढ. ॰ताऽष्टमी । किं । २ ज. एकदा मृगयां यातो दृष्ट्वा व्याघ्रं वने नृपः । सा॰ । ३ ज. ॰तः । समीपस्थान्भटा॰ ।

अष्टमी रोहिणीयुक्ता तद्दिनं जन्मवासरम् । श्वःकन्या यमुनायां वै व्रतं चक्रुर्नराधिप ॥ ७४
नानोपहारैर्द्रव्यैश्च धूपदीपैः सुशोभनैः । गन्धपुष्पं तथा द्रव्यं कङ्कुमादि मनोहरम् ॥
अन्नं बहुगुणं दृष्ट्वा भक्तं तन्मानसं कृतम् ॥ ७५

राजोवाच—

अन्नाभावान्ममाद्याऽऽशु प्राणा यास्यन्ति निश्चयः ॥ ७६

स्त्रिय ऊचुः—

जन्माष्टम्यां हरेरद्य न भोक्तव्यं त्वयाऽनघ । गृध्रमांसं खरं काकं गोमांसमन्नमेव च ॥ ७७
भुक्तवानात्र संदेहो यो भुङ्क्ते कृष्णजन्मनि । किं किं छिद्रं न संजातं संसारे वसतां नृणाम् ७८
येन देहे स्थिते प्राणे जयन्ती न कृता नृप । तत्राकृतोपवासस्य शासनं यममन्दिरम् ॥ ७९
यद्दत्तं पितरो नित्यं न गृह्णन्ति यथाविधि । पितरः पातिताः सर्वे जयन्त्यां भोजने कृते ॥ ८०
इति श्रुत्वा ततो राजा व्रतं चक्रे नराधिप । किंचित्पुष्पं कियद्गन्धं वस्त्रं चाऽऽनीय हर्षितः॥ ८१
[*व्रतस्यास्य प्रभावेण चित्रसेनो हरेर्गृहम् । दिव्यं विमानमारुह्य गतवान्पितृभिः सह] ॥ ८२
[+यत्फलं मथुरां गत्वा दृष्ट्वा कृष्णमुखाम्बुजम् । तत्फलं प्राप्यते पुंसा कृष्णजन्माष्टमीव्रतात्]॥
यत्फलं द्वारकां गत्वा दृष्टे विश्वेश्वरे हरौ । तत्फलं प्राप्यते दीनैः कृत्वा जन्माष्टमीव्रतम् ॥ ८४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे हरिजन्माष्टमीव्रतमाहात्म्यं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०३७५

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्व महाप्राज्ञ ब्राह्मणस्य कृपार्णव । माहात्म्यं सर्ववर्णानां श्रेष्ठस्य कृपया च मे ॥ १

सूत उवाच—

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां गुरुरेव द्विजोत्तम । सर्वामराश्रयो ज्ञेयः साक्षान्नारायणः प्रभुः ॥ २
कुर्यात्प्रणामं यो विप्रं(प्रे) हरिबुद्ध्या तु भूसुर । भक्त्या तस्य द्विजश्रेष्ठ वर्धते संपदादिकम् ॥ ३
न नमेद्ब्राह्मणं दृष्ट्वा हेलयाऽपि च गर्वितः । छेदनं तस्य शिरसः कर्तुमिच्छेत्सदा हरिः ॥ ४
कृतापराधं विप्रं ये द्विषन्ति पापबुद्धयः । हरिद्विषो हि ते ज्ञेया निरयं यान्ति दारुणम् ॥ ५
यः कर्तुं प्रार्थनां विप्रं पश्येत्क्रोधेन चाऽऽगतम् । कृतान्तश्चक्षुषो[1]स्तस्य तप्तसूचीं ददाति वै ॥ ६
कुरुते भूसुरं मूढो भर्त्सनं यो नराधमः । यमदूता मुखे तस्य तप्तलोहं ददति च ॥ ७
येषां निकेतने भुङ्क्ते क्ष्मासुरो वै तपोधनः । सुपर्वाणैः(र्वभिः) स्वयं कृष्णो भुङ्क्ते तेषां निकेतने ८
नश्यन्ति सर्वपापानि द्विजहत्यादिकानि च । कणमात्रं लिहेद्यस्तु विप्राङ्घ्रिसलिलं नरः ॥ ९
यो नरश्चरणं धौतं कुर्याद्धस्तेन भक्तितः । द्विजातेर्वच्मि सत्यं ते स मुक्तः सर्वपातकैः ॥ १०
पुत्रहीना च या नारी मृतवत्सा च याऽङ्गना । सपुत्रा जीववत्सा सा द्विजपादाङ्घ्रिसेवनात् ११

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ज. पुस्तकस्थः । +एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ड. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. ञ 'म् । स्वक' । २ ज. तपोधन । ३ ङ. ञ. 'त्रं भवे(जे)त्तस्य त्रि' ।

ब्रह्माण्डे यानि तीर्थानि [*तानि तीर्थानि सागरे। उदधौ यानि तीर्थानि] तिष्ठन्ति द्विजपादयोः
द्विजाङ्घ्रिसलिलैर्युक्तं सेचनं यस्य मस्तके । स स्नातः सर्वतीर्थेषु स मुक्तः सर्वपातकैः १३
शृणु शौनक वक्ष्यामि माहात्म्यं पापनाशनम् । विप्रपादोदकस्याहमितिहासं तपोधन ॥ १४
आसीत्पुरा द्विजश्रेष्ठ वैश्यवृत्तिपरायणः । शूद्रो भीमो द्वापरे च ब्रह्महत्यासहस्रकृत् ॥ १५
निष्ठुरः सर्वदाऽतुष्टः स महावेश्यया पुनः । शूद्राचारपरिभ्रष्टो भीमोऽसौ गुरुतल्पगः ॥ १६
प्रत्येकं वच्मि किं तस्य दस्योः संख्या न विद्यते। पापानां मुनिशार्दूल भीमस्य दुष्टचेतसः॥ १७
एकदा स गतः कश्चिद्ब्राह्मणस्य निवेशनम् । गत्वा तं तस्य गेहात्तु द्रव्यं नेतुं मनोदधे ॥ १८
तत्रोवास ब्राह्मणस्य बहिर्द्वारसमीपतः । दैन्ययुक्तं वचः प्राह क्ष्मासुरं स तपोधनम् ॥ १९
भोः स्वामिञ्शृणु मे वाक्यं दयालुरिव मन्यते(से)। क्षुधार्तोऽहं देहि चान्नं प्राणा यास्यन्ति मे द्रुतम्॥

ब्राह्मण उवाच—

क्षुधार्त शृणु मे कश्चिद्वाक्यं कर्तुं न विद्यते । पाकं मे तण्डुलान्नित्यं नीत्वा भुङ्क्ष्व यथासुखम् २१
नास्ति मे जनको माता नास्ति सूनुः सहोदरः । नास्ति जाया मातृबन्धुर्मृताः सर्वे विहाय माम्॥
तिष्ठाम्येको गृहेऽकर्मा भाग्यहीनोऽतिथे हरिः। एको मे वसतश्चास्ति न जाने तद्विना किल ॥२३

भीम उवाच—

मम कश्चिद्द्विजश्रेष्ठ नास्ति सेवां[1] तवापि च। शूद्रोऽहं निलये जात्या कृत्वा स्थास्यामि ते सदा ॥

सूत उवाच—

इति तस्य वचः श्रुत्वा सानन्दः क्ष्मासुरस्तदा । पाकं विधाय तूर्णं स ददावन्नं तपोधन ॥ २५
सोऽपि हर्षसमायुक्तस्तस्थौ तत्र द्विजालये । सेवां कुर्वन्स्नेहयुक्तां भूसुरस्य मनोहराम् ॥ २६
अद्य श्वो वा हरिष्यामि द्रव्यमस्य ममापि च । नेतुं यदा करिष्यामि नेष्यामि नात्र संशयः॥२७
परामृश्य च हृद्यन्तः कृत्वा तस्य क्रियां वदेत् । पादधौतादिकं चासौ शिरसा गतपातकः ॥
आचम्याङ्घ्रिजलं दध्रे छद्मना प्रत्यहं द्विज ॥ २८
एकदा हारकः कश्चिद्द्रव्यं नेतुं समागतः । उद्घाट्य रात्रावररं गतोऽसौ तद्गृहान्तरम् ॥ २९
दृष्ट्वा भीमः प्रहारार्थं दण्डहस्तं समागतः । हारको मस्तकं तस्य च्छित्त्वा तूर्णं पलायितः ॥ ३०
अथ तस्य भटा विष्णोः शङ्खचक्रगदाधराः। समायातास्तथा नेतुं भीमं तं वीतकिल्बिषम् ॥ ३१
स्यन्दनं चाऽऽगतं दिव्यं राजहंसयुतं द्विज । तत्राऽऽरूढो ययौ विष्णोर्भवनं दुर्लभं किल ॥ ३२
माहात्म्यं भूमिदेवस्य मया ते तत्प्रकीर्तितम् । शृणुयाद्यो नरो भक्त्या तस्य पातकनाशनम्॥३३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे ब्राह्मणमाहात्म्यकथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०४०८

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्व महाभाग माहात्म्यं पापनाशनम्। एकादश्याः फलं किंवा किल्बिषं स्यादकुर्वतः॥ १

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ट. पुस्तकस्थः ।

१ ज. सेवको ।

सूत उवाच—
एकादश्यास्तु माहात्म्यं किमहं वच्मि सांप्रतम् । श्रुत्वा चैकादशीनाम यमदूताश्च शङ्किताः ॥
भवन्ति नात्र संदेहः सर्वप्राणिभयंकराः ॥ २
व्रतानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठां चैकादशीं शुभाम् । उपोष्य जागृयाद्विष्णोः कुर्याच्च मण्डनं महत् ॥ ३
तुलसीदलैस्तु यो मर्त्यो हरिपूजां करोति वै । दलेनैकेन लभते कोटियज्ञफलं द्विज ॥ ४
अगम्यागमने चैव यत्पापं समुदाहृतम् । तत्पापं याति विलयं चैकादश्यामुपोषणात् ॥ ५
घृतपूर्णं प्रदीपं यो दद्याद्विष्णुदिने द्विज । अन्ते विष्णुपरं याति तमो हत्वा स्वतेजसा ॥ ६
धन्या जनपदास्ते वै धन्यः स च महीपतिः । हरेर्दिने यस्य राज्ये चैकादश्यां महोत्सवः ॥ ७
नारायणस्य शयने पार्श्वस्य परिवर्तने । विशेषेण प्रबोधिन्यां निराहारा भवन्ति ये ॥ ८
मदन्तिकं नाऽऽनयध्वं प्राणिनः पुण्यभागिनः । अहर्निशं पितृपतिः समादिशति दूतकान् ॥ ९
एकादशी जगन्नाथवल्लभा पुण्यवर्धिनी । विष्णुर्देहं दहत्येव तस्यामन्नस्य भक्षणे ॥ १०
तेषां धिग्जीवनं पुंसां धिक्सौन्दर्यं (च) वर्तितम् । येऽन्नमश्नन्ति पापिष्ठाश्चैकादश्यां हि विड्भुजः
एकादश्यां द्विजश्रेष्ठ भुक्तिमाश्रित्य केवलम् । बहूनि विविधान्येव तिष्ठन्ति दुरितानि च ॥ १२
अमावास्यां(?) यथा स्त्रीणां संगमे कलुषं महत् । एकादश्यां तथैवान्नभक्षणे वृजिनं भवेत् ॥ १३
रोगिणश्च तथा खञ्जकासरोदर[1]कुष्ठकाः । भवन्ति प्राणिनस्ते वै तस्यामन्नस्य भक्षणे ॥ १४
ग्रामशूकरतां यान्ति दारिद्र्यं च प्रयान्ति वै । राजबद्धा[2] द्विजश्रेष्ठ तस्यामन्नस्य भक्षणे ॥ १५
संसारे यानि पापानि तानि विप्र हरेर्दिने[3] । भुक्तिमाश्रित्य तिष्ठन्ति जलभक्षणमाज्ञया ॥ १६
कुर्वतां सर्वपापानि नरकान्निष्कृतिर्भवेत् । न निष्कृतिर्भवेन्नॄणां भुञ्जतां च हरेर्दिने ॥ १७
[*नरा यावन्ति चान्नानि भुञ्जते च हरेर्दिने] । [+प्रत्यन्नं च ब्रह्महत्याकोटिजं वृजिनं भवेत् ॥
पुनर्वच्मि पुनर्वच्मि श्रूयतां श्रूयतां नराः । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं हरेर्दिने] ॥१९
गङ्गादिषु च तीर्थेषु स्नात्वा यत्फलमाप्यते । चन्द्रसूर्योपरागे च चैकादश्यामुपोषणात् ॥ २०
अर्चित्वोत्पलमालाभिस्तस्यां च कमलापतिम् । विधिवत्पारणं कृत्वा न मातुर्गर्भभाजनम् ॥ २१
एकादश्यां हरेर्गेहे करोति मण्डनं द्विज । परमां गतिमासाद्य तिष्ठेद्विष्णुनिकेतने ॥ २२
एकादशीं समासाद्य निराहारा भवन्ति ये । तेषां विष्णुपुरे शश्वत्स्थानमेव न संशयः ॥ २३
तुलसीभक्तिसंलीनं मनो येषां विराजते । तेषां विष्णुपुरे शश्वत्स्थानमेव न संशयः ॥ २४
परद्रव्येष्वभिरुचिर्येषां चैव न विद्यते । संतुष्टमनसो येऽपि तेषां विष्णुपुरं ध्रुवम् ॥ २५
दुर्भिक्षकालमासाद्य प्राणिभ्यो ये नरोत्तमाः । ददत्यन्नं हरेः सद्म तेषां चैव न संशयः ॥ २६
गवां द्विजानां त्राणाय स्वामिनो योषितस्तथा । प्राणान्मुञ्चन्ति ये मर्त्यास्तेषां विष्णुपुरं ध्रुवम् ॥
प्राणिभिर्दशमीविद्धा न चोपोष्या कदाचन । परिहार्या द्विजश्रेष्ठ दुर्जनस्यान्तिकं यथा ॥ २८
अरुणोदयवेलायां दशमी संगता यदि । तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयो[*दश्यां तु पारणम् ॥२९
दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । वैष्णवेन न कर्तव्यं] तद्दिनैकादशीव्रतम् ॥ ३०
चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते । यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥ ३१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. पुस्तकस्थ । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ढ. °रकूर्चकाः । २ ङ. झ. °कुक्षिकाः । ३ ज. ढ. °ने । भक्तमा° ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । न तत्रैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाशिनी ॥ ३२
स्वल्पां च दशमीविद्धां त्यजेदेकादशीं बुधः । सुराबिन्दुसुसंपर्काद्घृतकुम्भं त्यजेद्यथा ॥ ३३
संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां पुनरेव सा । उत्तरा यतिभिः कार्या पूर्वामुपवसेद्गृही ॥ ३४
एकादशीकला यत्र द्वादशी परतो न चेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणा ॥ ३५
एकादशी विलुप्ता चेत्परतो द्वादशीयुता । उपोष्या द्वादशी पूर्णा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥ ३६
संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥ ३७
एकाशीव्रते येषां मनः संलीयते नृणाम् । तेषां स्वर्गो हि वासोऽथ यान्ति ते सदनं हरेः ३८
एकादश्याः परं नास्ति परलोकस्य साधनम् । बहुपापसमायुक्तः करोति हरिवासरम् ॥
[*सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति हरिमन्दिरम् ॥ ३९
पतिसहिता या योषित्करोति हरिवासरम् ।] सुपुत्रा स्वामिसुभगा याति प्रेत्य हरेर्गृहम् ॥ ४०
यो यच्छति हरेरग्रे प्रदीपं भक्तिभावतः । हरेर्दिने द्विजश्रेष्ठ पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ ४१
याऽङ्गना भर्तृसहिता कुरुते जागरं हरेः । हरेर्निकेतने तिष्ठेच्चिरं पत्या सह द्विज ॥ ४२
यत्किंचिद्धरये वस्तु भक्त्या यच्छति यो द्विज । हरेर्दिने तस्य पुण्यमक्षयं चैव सर्वदा ॥ ४३
पुराऽऽसीद्वल्लभो नाम्ना नगरे काञ्चनाह्वये । धनेन पुष्कलेनापि राजते स धनेश्वरः ॥ ४४
तस्य प्रिया महारूपा नाम्ना हेमप्रभा द्विज । गरीयान्मुखरस्तत्र बाधते च कलेर्गुणः ॥ ४५
सा सदा कलहं कुर्यात्पत्या सह तपोधन । शश्वद्गुरुजनान्कामं भर्त्सनां नीचभाषया ॥ ४६
पाकपात्रे सदाऽश्नीयाद्गुप्ता सैकान्तिके मला । उच्छिष्टं गुरुजनेभ्यश्च दद्याद्वै प्रतिवासरम् ॥ ४७
जारे सदा स्थितं चित्तमहं साध्वीति सा वदेत् । स्वामिनः कलहैर्ब्रह्मन्मनोद्वेगकरा सदा ॥ ४८
एकदा चाऽऽगतां दृष्ट्वा चकार भर्त्सनां च ताम् । भर्ता तस्याः प्रहारं च सर्वपापयुतां द्विजः ४९
सैव रोषसमायुक्ता गता शून्यगृहे तु वै । सुप्ताऽज्ञाता स्थिता कस्मिञ्जलान्नं न चखाद ह ॥ ५०
दैवात्तत्र दिने विष्णोः पार्श्वस्य परिवर्तनम् । एकादशीव्रतं विप्र सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५१
ततः प्रभाते रजनी द्वादशी श्रवणान्विता । आगता तत्र सा नारी रोषनिर्भरमानसा ॥ ५२
निराहारकृताद्वै च निर्मला सा बभूव ह । रात्रौ च पञ्चतां याता जयन्तीवासरे द्विज ॥ ५३
यमाज्ञया ततो दूता आगतास्तां तथाविधाम् । नेतुं भयंकरास्ते च पाशमुद्गरपाणयः ॥ ५४
बद्ध्वा नेतुं मनश्चक्रुः कृतान्तसदनं यदा । तदाऽऽगता विष्णुदूताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥ ५५
छित्त्वा पाशं ततो दिव्ये स्यन्दने तां गतैनसम् । ते वै चाऽऽरोहयामासुर्निर्मलां भवनं हरेः ॥ ५६
गता तैर्वेष्टिता साऽथ दुर्लभं निर्जरैः शुभम् । विष्णोर्दिवसमाहात्म्यं कथितं ते द्विजर्षभ ॥ ५७
अनिच्छयाऽपि यः कुर्यात्स याति हरिमन्दिरम् । एकादश्या दिने मर्त्यो दीपं दातुं हरेर्गृहे ॥
[†गच्छेत्प्रतिपदं सोऽपि चाश्वमेधफलाधिकम् ॥ ५८
शृण्वन्ति च पुराणादि पठन्ति च हरेर्दिने] । प्रत्यक्षरं लभन्ते ते कपिलादानजं फलम् ॥ ५९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे हरिवासरमाहात्म्यं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०४६७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ङ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—
कर्मणा केन भोः सूत चैनसां संक्षयो भवेत् । श्रीहरेश्च कृपा भूयात्तद्वदस्वानुकम्पया ॥ १
सूत उवाच—
शृणु शौनक वक्ष्यामि शृण्वतां पापनाशनम् । येन विष्णोः कृपा स्याद्वै वृजिनक्षयकारिणी ॥ २
पौर्णमास्यां तु यो विप्र भक्तिभावसमन्वितः । कुर्यान्नानाविधानेन सपर्यां श्रीजगद्विभोः ॥ ३
कलुषं तस्य नश्येत कोटिजन्मार्जितं मुने । तस्मिञ्श्रीरमणस्यास्य कृपा जाता भवेद्ध्रुवम् ॥ ४
द्वादश्यामन्नदानं यो भक्त्या कुर्याद्विजातये । तस्य नश्यन्ति पापानि तमांसीवारुणोदये ॥ ५
यो नरः श्रीहरेः कुर्यात्स्नपनं पयसा द्विज । तत्प्रीतिः श्रीहरेः सद्यो द्वादश्यां शर्करादिभिः ॥ ६
मन्त्रं विना तु यो विप्र दद्याच्छ्रीहरये किल । पाषाणसदृशं पुण्यं [*दाता याति अधोगतिम् ॥७
क्ष्मासुराय च मूर्खाय पाषाणसदृशं तु यत् । दद्याद्दानं नरो यो वै] तस्य पुण्यं न विद्यते ॥ ८
विद्याहीनो द्विजो मोहाद्दानं गृह्णाति मूढधीः । कालानलं यथा जीर्णं तेन स निरयं व्रजेत् ॥ ९
यथा दारुमयो हस्ती मृगश्चित्रमयो यथा । विद्याहीनो द्विजो विप्र त्रयस्ते नामधारकाः ॥ १०
यथाऽध्वनि स्थितं वारि पवनार्केण शुध्यति । भक्त्या तु पार्षदं दृष्ट्वा तस्य नश्यति कल्मषम् ॥
यो नरश्चाऽऽश्विने मासि सघृतां पूर्णिमादिने । दद्याच्छ्रीहरये लाजां क्रीडार्थं तु वराटिकाम् ॥१२
भक्त्या याति हरेः स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितः । न दद्याद्यो नरो मोहात्तस्मिन्न तुष्टिदो हरिः ॥१३
वराटिकां यावतीं यो हरये पूर्णिमादिने । तावद्दिनं हरेः स्थानं चाऽऽश्विने स वसेद्ध्रुवम् ॥१४
करवीरपुरे ह्यासीत्पुरा शूद्रोऽपि निर्दयः । कालद्विजो द्विजश्रेष्ठ नाम्ना पापी भयंकरः ॥ १५
[+स्वकार्यनिरतः सोऽपि स्वामिकार्यप्रणाशकः । एकदा पञ्चतां यातो यमदूता भयंकराः ॥] १६
आगतास्तं समानेतुं यमस्य तु निकेतनम् । बद्ध्वा निन्युश्च तं दृष्ट्वा पृष्टवान्सचिवं यमः ॥ १७
यम उवाच—
अस्य किं विद्यतेऽमात्य कर्मापि च शुभाशुभम् । कथयस्व समूलं तु चित्रगुप्त विचक्षण ॥ १८
चित्रगुप्त उवाच—
असौ पापी दुराचारः स्वामिकार्यप्रणाशकः । नास्ति पुण्यं चाणुमात्रं नरके परिपच्यताम् ॥ १९
शतमन्वन्तरं राजन्नागयोनौ च निष्ठुरः । पाषाणगृहमासाद्य गूढश्चास्तु निरन्तरम् ॥ २०
सूत उवाच—
तावत्कालं ततो विप्र निरये स पपात ह ॥ ततोऽप्यश्मगृहे नागयोनौ जातः सुदुःखितः ॥ २१
एकदा चाऽऽश्विने मासि पौर्णमासीदिने द्विज । लाजा वराटिका नागो बिलात्प्राक्षेपयद्बहिः ॥२२
पतिता सा हरेरग्रे पापमस्य स्वयं हरिः । तूर्णं तु नाशयामास दयालुर्दुःखनाशकः ॥ २३
कदाचित्प्राप्तकालस्तु पञ्चत्वं स जगाम ह । यमदूताः समानेतुमागता बहुशो द्विज ॥ २४
बद्ध्वा नेतुं यदा चक्रुर्यमस्य सदनं प्रति । तदाऽऽगता विष्णुदूताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥ २५
पाशं छित्त्वा रथे दिव्ये तमाशु गतकिल्बिषम् । तत्र चाऽऽरोपयामासुर्यमदूताः पलायिताः ॥२६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ज. °पादद्भिर्भवे° । २ ङ. °पाणे जन्म चाऽऽसाद्य गृहे स्थातुं नि° ।

ततो निकेतनं विष्णोर्नागस्तैर्वेष्टितो ययौ । तत्र तस्थौ हरेरग्रे पुनरावृत्तिवर्जितः ॥ २७
भक्त्या यो हरये दद्याल्लाजां च सघृतां द्विज । वराटिकां तस्य पुण्यं न जाने किं भवेद्ध्रुवम् ॥
य इमं शृणुयाद्विप्र चाध्यायं पापनाशनम् । तस्य नश्यन्ति पापानि श्रीहरेः कृपयाऽपि च ॥ २९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०४९९

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

विष्णुपादोदकस्यापि माहात्म्यं पापनाशनम् । कथयस्व महाभाग समूलं मे कृपार्णव ॥ १

सूत उवाच—

समस्तपातकध्वंसि विष्णुपादोदकं शुभम् । कणमात्रं वहेद्यस्तु सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥ २
विष्णुपादोदकं पापी यः पिबेत्तस्य कल्मषम् । शरीरस्थं क्षयं याति कृतं ब्रह्मन्न संशयः ॥ ३
[*विष्णुपादोदकं ब्रह्मन्स्पर्शनात्पापनाशनम् । अकालमरणं नास्ति गङ्गास्नानफलं लभेत्]॥ ४
तुलसीपर्णसंयुक्तं विष्णुपादोदकं द्विज । यो वहेच्छिरसा भक्त्या चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ ५
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा यत्फलमाप्यते । हरिपादोदकं स्पृष्ट्वा प्राप्यते तत्फलं नरैः ॥ ६
धेनुकोटिसहस्राणि यत्फलं लभते नरैः । दत्त्वा पादोदकं स्पृष्ट्वा तत्फलं प्राप्यते ध्रुवम् ॥ ७
यज्ञकोटिसहस्राणि कृत्वा यत्फलमाप्यते । हरिपादोदकं स्पृष्ट्वा तस्मात्कोटिगुणं नरैः ॥ ८
कोटिकन्याप्रदानेन यत्फलं लभ्यते जनैः । विष्णुपादोदकं स्पृष्ट्वा फलं तस्माद्विजाधिकम् ॥ ९
दन्तिकोटिप्रदानेन सप्तकोटिप्रदानतः । यत्फलं लभते मर्त्यः स्पृष्ट्वा पादोदकं हरेः ॥ १०
दत्त्वा मर्त्यः सप्तद्वीपां ससस्यां यत्फलं लभेत् । विष्णुपादोदकं स्पृष्ट्वा तस्माद्विप्राधिकं लभेत् ॥ ११
शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि संक्षेपादधिकं किमु । विष्णुपादोदकं स्पृष्ट्वा पापी याति हरेर्गृहम् ॥ १२

शौनक उवाच—

स्पृष्ट्वा पीत्वा पुरा केन प्राणिनाऽप्रापि वै गृहम् । कथयस्व हरेः सूत मम त्वं चानुकम्पया ॥ १३

सूत उवाच—

पुरा त्रेतायुगे पापी नाम्ना विप्रः सुदर्शनः । जनार्दनदिने नित्यमश्नीयात्स द्विजोत्तम ॥ १४
शास्त्रनिन्दाकरो नित्यं व्रतनिन्दाकरः सदा । असावन्यन्न जानाति केवलं स्वोदरं विना ॥ १५
एकदा प्राप्तकालस्तु निधनं प्राप्तवान्द्विज । यमदूताः समायाता बद्ध्वा नीतो यमालयम् ॥ १६
तं दृष्ट्वा यमुनाभ्राता पप्रच्छ सचिवं रुषा । भोऽमात्य चास्य यत्पुण्यं पापं वद समूलतः ॥
असौ विप्रो महापापी क्रूरकर्मेव दृश्यते ॥ १७

चित्रगुप्त उवाच—

आकर्णय चास्य पापं पुण्यं नास्त्यणुमात्रकम् । वासरेऽपि हरेर्नित्यमकरोद्भोजनं विभो ॥ १८
वासरे कमलाभर्तुश्चाश्नीयाद्यो नराधमः । पुरीषं सोऽश्नीयाद्राजन्निरयं याति दारुणम् ॥ १९
मन्वन्तरशतं देहि स्थानं तु निरयेऽप्यमुम् । ग्रामक्रोडस्य योनौ हि ततो जन्म भविष्यति ॥ २०

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ड. पुस्तकस्थः ।

सूत उवाच—
यमाज्ञया ततो विप्र तस्य दूतैर्भयंकरैः । पातितस्तु पुरीषे वै मन्वंतरशताधिकम् ॥ २१
ततो मुक्तोऽभवच्चासौ पृथिव्यां ग्रामसूकरः । चिरं नरकभक्षोऽभूद्धरिवासरभोजनात् ॥ २२
ततो विप्र प्राप्तकालः पञ्चत्वं स जगाम ह । काकयोनौ पुनर्जन्म लेभेऽसौ विड्भुजः सदा ॥ २३
एकस्मिन्दिवसे विप्र श्रीहरेश्चरणोदकम् । द्वारदेशे स्थितं पीत्वा सर्वपापविवर्जितः ॥ २४
तस्मिन्नेव दिने काकः पतितः शबरस्य च । काले मृत्युदशां प्राप्तो व्याधेन वायसोऽपि च ॥ २५
आगते स्यन्दने दिव्ये राजहंसयुते शुभे । आरुह्य बलिभुग्विप्र ययौ स हरिमन्दिरम् ॥ २६
पादोदकस्य माहात्म्यं कथितं पापनाशनम् । यः शृणोति नरः पापी तस्य पापं विनश्यति ॥ २७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे विष्णुचरणोदकमाहात्म्यं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०५२२

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—
अगम्यागमनं सूत कुर्याद्यो वै विमोहितः । तस्य शुद्धिर्भवेत्केन कथयस्व समूलतः ॥ १
सूत उवाच—
अभिगच्छति चाण्डालीं श्वपाकीं यो द्विजोत्तम । [*उपवासत्रयं कुर्यात्प्राजापत्यं चरेत्ततः ॥ २
सशिखं वपनं चैव दद्याद्गोद्वयमेव च । यथार्थदक्षिणां दत्त्वा शुद्धिं प्राप्नोति स द्विजः] ॥ ३
क्षत्रियो वाऽपि चाण्डालीं वैश्यो वा यदि गच्छति । प्राजापत्यं सकृच्छ्रं च दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ॥
अनुगच्छति शूद्रो हि श्वपाकीं च तपोधन । चतुर्गोमिथुनं दद्यात्प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥ ५
मातरं यदि वा गच्छेद्भगिनीं स्वसुतामपि । वधूं च मोहितो गच्छंस्त्रीणि कृच्छ्राण्यथाऽऽचरेत् ॥ ६
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा दद्याद्गोमिथुनत्रयम् । सशिखं वपनं कृत्वा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ ७
[1]हुते ह्यग्नौ तथाऽप्यत्र शुध्यत्येवं तपोधन । पितृदारान्द्विजश्रेष्ठ मातुश्च भगिनीं तथा ॥ ८
गुरुपत्नीं मातुलानीं भ्रातृभार्यां स्वगोत्रजाम् । यदि गच्छति मोहेन प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ९
चान्द्रायणत्रयं ब्रह्मन्पञ्च गोमिथुनानि च । विप्रेभ्यो दक्षिणां दद्याच्छुध्यते नात्र संशयः ॥ १०
[†गां च गच्छति यो मूढ उपवासत्रयं चरेत् । धेनुं दद्यात्तथा चान्नं शुध्यत्येवं न संशयः] ॥ ११
वेश्यां खरीं शूकरीं च वानरीं महिषीं द्विज । आकण्ठतः समाक्षिप्य गोमयोदककर्दमे ॥
तत्र तिष्ठेन्निराहारस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ १२
सशिखं वपनं कृत्वा त्र्यहं चोपवसेत्पुनः । एकरात्रं जले स्थित्वा शुध्यत्येव न संशयः ॥ १३
[3]ब्राह्मणीं तु यदा गच्छेद्यो नरः काममोहितः । प्राजापत्यत्रयं कुर्याच्चान्द्रायणत्रयं तथा ॥ १४
गोत्रयं तु तथा दद्याच्छुध्यते च तपोधन । ब्राह्मणी पञ्चगव्यं तु पञ्चरात्रं पिबेद्द्विज ॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुध्यत्यत्र न संशयः ॥ १५
पराङ्गनां यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् । [4]यथाऽर्गला तथा योषित्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ १६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ढ.पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

१ ज. °तः । हुतं ह्यग्नौ क्षिपेदत्र शु° । २ ङ. हुतं । ३ क. ब्राह्मणीं । ४ ज. यथा गौश्च त° । ढ. यथा मलं त° ।

वर्णबाह्यां तथा नीचामनुगच्छेत्सकृन्नरः । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं शुध्यत्येवं न संशयः ॥ १७
अङ्गारसदृशी योषित्सर्पिःकुम्भसमः पुमान् । तस्याः परिसरे ब्रह्मन्स्थातव्यं न कदाचन ॥ १८
जारेण जनयेद्गर्भं या च नारी कुलान्तका । त्याज्या सा सर्वथा ब्रह्मंस्तत्र दोषो न विद्यते १९
या च नारी गृहाद्गच्छेत्त्यक्त्वा बन्धून्स्वकानपि । नष्टा सा च कुलभ्रष्टा न तस्याः संगमः पुनः
या तु नारी यदा गच्छेन्मोहिता परपूरुषम् । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं पञ्चगव्यं पिबेत्तथा ॥
गोद्वयं तु तदा दद्याच्छुध्यत्येवं न संशयः ॥ २१
ब्राह्मणी बालिशा ब्रह्मन्मोहिता परपूरुषम् । यदा गच्छेत्तदा त्याज्या जनैर्दोषो न विद्यते २२
यो गच्छेद्ब्राह्मणीं विप्र भूसुरः काममोहितः । गोतिलांश्च तथा दद्याच्छुध्यत्यत्र न संशयः ॥ २३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०५४५

अथैकोनविंशतितमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

[*अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरां संस्पृश्य वै पुनः । यथा शुद्धिर्भवेत्तेषां कथयामि शृणु द्विज]॥१
प्राजापत्यद्वयं कुर्यात्तीर्थाभिगमनं मुने । वृषैकादशदानं च सशिखं वपनं ततः ॥ २
गत्वा चतुष्पथं सर्वं प्राजापत्यव्रतं तथा । गोद्वयं तु ततो दद्यात्पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ ३
ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु शुध्यत्यत्र न संशयः । चाण्डालान्नं जलं चैव ज्ञानतोऽपि विपत्तिषु ॥४
यदि भुङ्क्ते नरः कश्चित्कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् । सशिखं वपनं कृत्वा पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥ ५
एकद्वित्रिचतुर्गावो देया विप्रेष्वनुक्रमात् । वृषलान्नं सूतकान्नमभोज्यान्नं जलं च वै ॥ ६
शूद्रोच्छिष्टं यदा भुङ्क्ते ज्ञानतो वा विपत्तिषु । प्राजापत्यद्वयं कुर्याच्चान्द्रायणत्रयं तथा ॥ ७
गोद्वयं तु ततो दद्यात्पञ्चगव्यं पिबेद्द्विज । [†हुत्वा ह्यग्नौ बहून्विप्रान्भोज्य शुद्धो भवेद्ध्रुवम्॥ ८
आखुनकुलमार्जारैरन्नं चेद्भक्षितं द्विज] । तिलदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुध्यते च न संशयः ॥ ९
पलाण्डुं लशुनं शिग्रुमलाबुं गृञ्जनं पलम् । भुङ्क्ते यो वै नरो ब्रह्मन्व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥ १०
मद्यमांसप्रियं शूद्रं नीचकर्मानुवर्तनैः । तं शूद्रं वर्जयेद्विप्र श्वपाकमिव दूरतः ॥ ११
द्विजसेवानुरक्ता ये मद्यमांसविवर्जिताः । दानस्वकर्मनिरतास्ते ज्ञेया वृषलोत्तमाः ॥ १२
अज्ञानाद्भुञ्जते विप्र सूतके मृतके यदि । गायत्री(त्र्या) दशभिर्विप्रः सहस्रैश्च शुचिर्भवेत् ॥ १३
सहस्रैः क्षत्रियश्चैव वैश्यः पञ्चसहस्रकैः । पञ्चगव्यैर्भवेच्छुद्धो वृषलोऽपि तपोधन ॥ १४
आज्यं तु तोयं नीचस्य भाण्डस्थं दधि यैः पिबेत् । अज्ञानतोऽपि यो वर्णः प्राजापत्यव्रतं चरेत्
दानं बहुतरं दद्याच्छुद्धो ह्यग्नौ यथाविधि । शूद्राणां नोपवासोऽपि दानेनैव विशुध्यति ॥ १६
सशिखं वपनं कुर्यादहोरात्रोपवासतः । नीचैर्दण्डादिभिश्चैव ताडितो यो नरो द्विज ॥ १७
प्राजापत्यं व्रतं कुर्याच्चान्द्रायणव्रतं तु वा । सशिखं वपनं चैव पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ १८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठश्च ज. ढ. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. पुस्तकस्थः ।

१ च. ज. ढ. °व तपोधन । अ° । २ च. ज. °सदा । गो° । ३ च. ज. ढ. °व महामुने । ब्रा° । ४ च. चैवाज्ञा° ।
५ च. ज. पयः ।

गोद्वयं तु ततो दद्यादग्नौ चाज्यादिकं हुतम् । मद्यपानं गृहे विप्र ज्ञानतोऽपि यदृच्छया ॥ १९
यदि भुङ्क्ते नरः कश्चित्पात्यः सोऽपि कुलाधमः । गोबीजहन्ता यो विप्र च्छेदकश्च दलस्य च ॥
स्वर्णस्तेयी भवेत्कृच्छ्प्राजापत्यत्रयं चरेत् । सशिखं वपनं कृत्वा पञ्चगव्यं तथा पिबेत् ॥ २१
यथाविधि हुतं चाग्नौ दद्याद्धेनुत्रयं तथा । तस्य भुक्तं जलं चैव ग्राह्यं स्याद्वै तपोधन ॥ २२
प्रातस्त्र्यहं तु चाश्नीयात्त्र्यहं सायमयाचितम् । त्र्यहं चैव तु नाश्नीयात्प्राजापत्यमिदं व्रतम् ॥२३
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । दिनद्वयं पिबेद्विप्र चैकरात्रमुपोषितः ॥
सर्वपापहरं कृच्छ्रं मुने सांतपनं स्मृतम् ॥ २४
ग्रासं त्र्यहं तु चैकैकं प्रातः सायमयाचितम् । अद्यात्त्र्यहं चोपवसेदतिकृच्छ्रमिदं स्मृतम् ॥ २५
[*प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णं जलक्षीरं घृतं द्विज] । सकृत्स्नायी तप्तकृच्छ्रं स्मृतं पापहरं मुने ॥ २६
अभोजनं द्वादशाहं कृच्छ्रोऽयं पापनाशनः । पराको नाम विज्ञेयः प्रसिद्धश्च तपोधन ॥ २७
एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये न भुञ्जीत चान्द्रायणव्रतं स्मृतम् ॥ २८
अश्नीयाच्चतुरः प्रातः पिण्डान्विप्र समाहितः । चतुरोऽस्तमिते चार्के शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥२९
कूष्माण्डघातिनी नारी पञ्चगव्यं पिबेत्त्र्यहम् । कूष्माण्डपञ्चकं दद्यात्ससुवर्णं सवस्त्रकम् ॥
तस्या वारि तथा भक्तं स्याद्वै ग्राह्यं तपोधन ॥ ३०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवाद एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०५७५

अथ विंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

सुकृतं किं तथा प्राह(हुः) कृत्वा संसारसागरात् । तरिष्यन्ति कलौ सूत तमोन्धकूपमण्डुकाः ॥ १

सूत उवाच—

राधाकृष्णप्रिये चोर्जे प्रातः स्नानं समाचरेत् । राधादामोदरं भक्त्या कुर्यात्पूजां समाहिता २
त्यक्त्वाऽऽमिषादिकं ब्रह्मन्पतिसेवापरायणा । सा याति श्रीहरेः स्थानं गोलोकाख्यं सुदुर्लभम् ३
राधादामोदराभ्यां या धूपदीपं तु कार्तिके । दद्यात्सा भवनं विष्णोर्याति वै त्यक्तपातका ॥ ४
योषिद्या कार्तिके विप्र दद्याद्वस्त्रं निकेतने । राधादामोदराभ्यां तु वसेत्सा श्रीहरेश्चिरम् ॥ ५
राधादामोदराभ्यां या पुष्पं माल्यं सुवासितम् । कार्तिके मासि सा दद्याद्याति वैकुण्ठमन्दिरम् ६
[+गन्धं या चापि नैवेद्यं दद्याद्वै शर्करादिकम् । राधादामोदराभ्यां सा गच्छेद्वै विष्णुमन्दिरम् ॥७
यत्किंचिद्यच्छति ब्रह्मन्कार्तिके च द्विजातये । राधादामोदरप्रीत्यै तस्याः पुण्याक्षयं भवेत् ॥ ८
या नारी कार्तिके भक्त्या राधादामोदरं द्विज । प्रातः सपर्यां सा याति न कुर्यान्निरयं चिरम् ९
कदाचिज्जन्मभूमौ सा विधवा प्रतिजन्मनि । भवेन्नाऽऽसाद्य पूर्वं वै चाप्रिया स्वामिनोऽपि च १०
पुरा त्रेतायुगे विप्र वृषलो नाम संकरः । सौराष्ट्रदेशवासी च तस्य जाया कलिप्रिया ॥ ११
जाराकाङ्क्षी सदा नाम्ना तृणवन्मन्यते पतिम् । असौ पतिर्न मे योग्यो मे स्वामी परपूरुषः ॥
इति मत्वा सदा तस्मै चोच्छिष्टं तु ददाति वै । नीचसङ्गान्महामूढा मद्यमांसं चखाद ह ॥ १३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः, पाठः च. ज. ङ. पुस्तकस्थः ।

स्वामिनो भर्त्सनां नित्यं कुर्यात्कामं तु निष्ठुरा । पादरज्जुर्भवेद्यासौ कस्माद्वै न मृतोऽपि च १४
मृते तस्मिन्नहं भोगं करिष्यामि यदृच्छया । विचार्येति हृदा मूढा जारेणैकेन सा तदा ॥ १५
अन्यदेशं गमिष्यावः सङ्केतमकरोद्द्विज । सुप्तस्य स्वामिनो रात्रावसिना तु शिरो द्विज ॥ १६
छित्त्वा जारकृते साऽपि सङ्केतस्य स्थलं गता । आगतं जारपुरुषं द्वीपिना भक्षितं द्विज ॥ १७
दृष्ट्वा सा रोदनं कृत्वा मूर्छिता निपपात ह । चिरादाश्वस्य सा मूढा करुणं विललाप ह ॥ १८

कलिप्रियोवाच—

स्वकीयं स्वामिनं हत्वा चाऽऽगता परपूरुषम् । तं जारं स्वामिनं दैवाच्छार्दूलोऽभक्षयन्मम ॥
किं करोमि क्व गच्छामि विधात्रा वञ्चिताऽस्म्यहम् ॥ १९

सूत उवाच—

ततः कलिप्रिया ब्रह्मन्नागता स्वगृहं प्रति । लपने स्वामिनो दत्त्वा मुखं च विललाप सा ॥ २०

कलिप्रियोवाच—

हा नाथ किं कृतं कर्म मया हन्तातिदारुणम् । कं लोकं वा गमिष्यामि वद स्वामिन्मनाग्गिरम् ॥
भर्त्सनां तु यथाकामं कुर्यां चाहं सुनिन्दिता । किंचिन्न वदसि स्वामिन्येनो यन्मे न विद्यते ॥२२

सूत उवाच—

ननाम चरणे तस्य गताऽन्यनगरं प्रति । तत्र प्रविष्टा सा योषिद्दृष्ट्वा पुण्यजनान्बहून् ॥ २३
ऊर्जे स्नानपरान्प्रातर्नर्मदायां च वैष्णवान् । तत्र नद्यां स्त्रियश्चापि राधादामोदरं द्विज ॥ २४
सपर्यां च कृतां चैव शङ्खनादैर्महोत्सवैः । गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्वस्त्रैर्नानाविधैः फलैः ॥ २५
मुखवासैर्भक्तियुक्ता दृष्ट्वा सा विनयान्विता । पप्रच्छ सूत यूयं मे किमेतत्क्रियते स्त्रियः ॥ २६

स्त्रिय ऊचुः—

सर्वमासोत्तमे चोर्जे राधादामोदरौ शुभौ । पूजयामो वयं मातः सर्वपापहरौ शुभौ ॥ २७
कोटिजन्मार्जितं पापं नष्टं प्राप्तं निकेतनम् । सपर्यामामिषं त्यक्त्वा कृत्वा सा च हरेर्दिने ॥ २८
निधनत्वं (नं च) पौर्णमास्यां गता सा निर्मला द्विज । किंकराश्चाऽऽगतास्तूर्णं यमस्य निलयं प्रति
नेतुं तां क्रोधसंयुक्ता बबन्धुश्चर्मरज्जुभिः । तदाऽऽगता विष्णुदूता विमानं स्वर्णनिर्मितम् ॥ ३०
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणो वनमालिनः । निजघ्नुश्चक्रधाराभिर्यमदूताः पलायिताः ॥ ३१
राजहंसयुते विप्र विमाने स्वर्णनिर्मिते । आरूढा सा गता तैस्तु वेष्टिता विष्णुमन्दिरम् ॥ ३२
तत्र तस्थौ चिरं भोगं कृत्वा सा वै यथेप्सितम् । या कुर्यात्कार्तिके विप्र राधादामोदरार्चनम् ॥
याति पूजां त्यक्तपापा गोलोकाख्यं मनोहरम् ॥ ३३
य इदं शृणुयाद्भक्त्या या च नारी समाहिता । कोटिजन्मार्जितं पापं तस्य तस्या विनश्यति ॥३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे राधादामोदरपूजनमाहात्म्यकथनं नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६०९

अथैकविंशतितमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्वाधुना सूत सर्वमासोत्तमस्य च ॥ कार्तिकस्य विधिं सम्यङ्नियमान्वक्तुमर्हसि ॥ १

---

१ ङ. 'ग्रा हा हताऽ' ।

सूत उवाच—

आश्विनस्य द्विजश्रेष्ठ पौर्णमास्यां समाहितः । कार्तिकस्य व्रतं कुर्याद्यावद्बुद्बोधिनी भवेत् ॥ २
दिवा विप्र नरः कुर्यान्मलमूत्रमुदङ्मुखः । [*भवेन्मौनी च सर्वत्र रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥] ३
पथ्यम्भसि च गोष्ठेषु श्मशाने वल्मिके द्विज । कुर्याद्वुत्सर्जनं नैव व्रती मूत्रपुरीषयोः ॥
शुद्धां मृदं गृहीत्वाऽथ वामं प्रक्षालयेत्करम् ॥ ४
अद्भिर्मृदाऽपि शुद्ध्यर्थं पूर्वं विंशतिसंख्यया । उभौ च दशसंख्याभिः पादौ चैव त्रिभिस्त्रिभिः ५
मुखशुद्धिं ततः कुर्यात्संकल्पं स्नपनस्य च । हृदि दामोदरं ध्यात्वा इमं मन्त्रं ततो वदेत् ॥ ६
कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं[+राधायाः पापनाशनम् ॥ ७
नमः पङ्कजनाभाय कृष्णाय जलशायिने । नमस्ते राधया सार्धं] गृहाणार्घं(र्घ्यं) प्रसीद मे ॥ ८
स्नानं कुर्यात्ततो विप्र तिलकं तु यथाविधि । ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु किंचित्कर्म करोति यः ॥
निष्फलं कर्म तत्सर्वं सत्यमेतन्मयोच्यते ॥ ९
यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविना कृतम् । तद्दर्शनं न कर्तव्यं दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षयेत् ॥ १०
उर्ध्वपुण्ड्रं मृदा शुभ्रं ललाटे यस्य दृश्यते । चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥ ११
अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तु ये कुर्वन्ति नराधमाः । तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥ १२
प्रातःकालोदितं कर्म समाप्य हरिवल्लभाम् । पूजयेद्भक्तितो विप्र तुलसीं पापनाशिनीम् ॥ १३
पौराणीं तु कथां श्रुत्वा श्रीहरेः स्थिरमानसः । ततो विप्रं व्रती भक्त्या पूजयेत्तं यथाविधि ॥ १४
परासनं परान्नं च परशय्यां पराङ्गनाम् । सर्वदा वर्जयेद्विप्र कार्तिके च विशेषतः ॥ १५
सौवीरकं तथा माषानामिषं च तथा मधु । राजमाषादिकं नित्यं वर्जयेत्कार्तिके व्रती ॥ १६
जम्बीरमामिषं चूर्णमन्नं पर्युषितं द्विज । धान्ये मसूरिका प्रोक्ता गवां दुग्धमनामिषम् ॥ १७
लवणं भूमिजं विप्र प्राण्यङ्गमामिषं खलु । द्विजक्रीता रसाः सर्वे जलं चाल्पसरःस्थितम् ॥ १८
ब्रह्मचर्यं तुर्यकाले पत्रावल्यां च भोजनम् । कुर्याद्वै द्विजशार्दूल तैलाभ्यङ्गं च वर्जयेत् ॥ १९
छत्राकं नालिकं हिङ्गुं पलाण्डुं पूतिकादलम् । लशुनं मूलकं शिग्रुं तथैव तुम्बिकाफलम् ॥ २०
कपित्थं चैव वृन्ताकं कूष्माण्डं कांस्यभोजनम् । द्विपाचितं भूतकान्नं मत्स्यं शय्यां रजस्वलाम् २१
द्विस्त्रिश्चान्नं स्त्रियः सङ्गं वर्जयेद्वैष्णवव्रती । धात्रीफलं गृही विप्र रवौ तत्सर्वदा त्यजेत् ॥ २२
कूष्माण्डे धनहानिः स्याद्बृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । पटोले तु न वृद्धिः स्याद्बलहानिश्च मूलके २३
कलङ्की जायते बिल्वे तिर्यग्योनिश्च निम्बुके । ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ॥ २४
तुम्बी गोमांसतुल्या स्याद्गोवधं(धः) स्यात्कलिन्दके । शिम्बी पापकरा प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका॥
वृन्ताक्यां सुतनाशः स्याच्चिररोगी च माषके । मांसे च बहुपापं स्याद्वर्जयेत्प्रतिपदादिषु ॥ २६
यत्किंचिद्वर्जयेद्द्रव्यं श्रीहरेः प्रीतये द्विज । तत्पुनर्भूसुरे दत्त्वा व्रतान्ते तस्य भोजनम् ॥ २७
कार्तिकव्रतिनं विप्र यथोक्तकारिणं नरम् । यमदूताः पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ॥ २८
श्रेष्ठं विष्णुव्रतं विप्र तत्तुल्या न शतं मखाः । कृत्वा क्रतुं व्रजेत्स्वर्गं वैकुण्ठं कार्तिकव्रती ॥ २९
यत्किंचिद्दुष्कृतं विप्र मनोवाक्कायकर्मजम् । दृष्ट्वा तु विलयं याति कार्तिकव्रतिनं क्षणात् ॥ ३०
कार्तिकव्रतिनः पुण्यं ब्रह्मा चैव चतुर्मुखः । न समर्थो भवेद्वक्तुं यथोक्तव्रतकारिणः ॥ ३१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ख. ज. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ख. ज. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. °प्रं हरेर्भक्त्या । २ ञ. °प्यधमा° । ३ ङ. घृतहीना । ४ ङ. सूतिकान्नं । ५ ङ. भार्या ।

यत्कृत्वा कलुषं सर्वं व्रजेद्विप्र दिशो दश । क गच्छामि क तिष्ठामि कार्तिकव्रतिनो भयात् ॥ ३२
पौर्णमास्यां यथाशक्ति चान्नवस्त्रादिकं द्विज । दद्याद्वै श्रीहरेः प्रीत्यै ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥ ३३
रात्रौ जागरणं कुर्यान्नृत्यगीतादिभिर्व्रती । य इदं शृणुयाद्भक्त्या तस्य पापं प्रणश्यति ॥ ३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे कार्तिकमाहात्म्य एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६४३

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—
माहात्म्यं ब्रूहि सर्वज्ञ शृण्वतां पापनाशनम् । सर्वप्राणिहितार्थाय तुलस्या अनुकम्पया ॥ १
सूत उवाच—
तुलस्याः परिसरे यस्य काननं तिष्ठति द्विज । गृहस्य तीर्थरूपत्वान्नाऽऽयान्ति यमकिंकराः ॥ २
तुलस्याः काननं [*विप्र सर्वपापहरं शुभम् । रूपयन्ति नराः श्रेष्ठास्ते न पश्यन्ति भास्करिम् ३
रोपणं पालनं सेवां दर्शनं] स्पर्शनं तु यः । कुर्यात्तस्य प्रनष्टं स्यात्सर्वपापं द्विजोत्तम ॥ ४
कोमलैस्तुलसीपत्रैरर्चयन्ति हरिं तु ये । कालस्य सदनं विप्र ते न यान्ति महाशयाः ॥ ५
गङ्गाद्याः सरितः सर्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । देवैस्तीर्थैः पुष्कराद्यैस्तिष्ठन्ति तुलसीदले ॥ ६
यो युक्तस्तुलसीपत्रैः पापी प्राणान्विमुञ्चति । विष्णोर्निकेतनं याति सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ ७
तुलसीमृत्तिका लिप्तो युक्तः पापशतैरपि । विमुञ्चति नरः प्राणान्स याति हरिमन्दिरम् ॥ ८
यो नरो धारयेद्विप्र तुलसीकाष्ठचन्दनम् । तस्याङ्गं न स्पृशेत्पापं स याति परमं पदम् ॥ ९
तुलसीकाष्ठमालां तु कण्ठस्थां वहते तु यः । अप्यशौचोऽप्यनाचारो भक्त्या याति हरेर्गृहम् १०
धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसंभवा । दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतो नरः ॥ ११
तुलसीदलजां मालां कण्ठस्थां वहते तु यः । विष्णूच्छिष्टां विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् १२
यः पुनस्तुलसीमालां कण्ठे कृत्वा जनार्दनम् । पूजयेत्पुण्यमाप्नोति प्रतिपुष्पं गवायुतम् ॥ १३
धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः । नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥ १४
न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः । महापातकसंहर्त्रीं धर्मकामार्थदायिनीम् ॥ १५
स्पृशेच्च यानि(यावन्ति)लोमानि धात्रीमाला कलौ नृणाम् । तावद्वर्षसहस्राणि वसते केशवालये॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् । वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥ १७
तुलसीकाष्ठमालां तु प्रेतराजस्य दूतकाः । दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धूतं यथा दलम् ॥ १८
तुलस्या विपिने धात्र्याश्छायासु यो नरोत्तमः । पिण्डं ददाति पितरो मुक्तिं यान्ति द्विजोत्तम ॥
पाणौ मूर्ध्नि गले चैव कर्णयोश्च मुखे द्विज । धात्रीफलं यस्तु धत्ते स विज्ञेयो हरिः स्वयम् ॥ २०
धात्रीपत्रैः फलैर्विप्र श्रीहरिं चार्चयेद्द्विज । कोटिजन्मार्जितं पापं पूजया नश्यति सकृत् ॥ २१
ब्रह्मा देवाश्च मुनयस्तीर्थानि कार्तिके द्विज । धात्रीव्रतं समाश्रित्य तिष्ठन्ति कार्तिके सदा ॥ २२
धात्रीपत्रं कार्तिके च द्वादश्यां तुलसीदलम् । चिनोति यो नरो गच्छेन्निरयं यातनामयम् ॥ २३

---

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च ज. ढ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ज. ढ. यं चातिदारुणम् ।

धात्रीछायासु यो विप्र चान्नं भुनक्ति कार्तिके । अन्नसंसर्गजं पापमावर्षं तस्य नश्यति ॥ २४
तुलसीवनमध्ये च धात्रीमूले च कार्तिके । कुर्याद्धर्यर्चनं विप्र वैकुण्ठं याति स ध्रुवम् ॥ २५
तुलसीमूलदेशेऽपि स्थितं वारि द्विजोत्तम । गृह्णाति मस्तके भक्त्या पापी याति हरेर्गृहम् ॥ २६
तुलसीपत्रगलितं यस्तोयं शिरसा वहेत् । सर्वतीर्थेषु स स्नातश्चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ २७
पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठो द्वापरेऽभून्महामुने । स्नात्वैकदा तुलस्यै स वनं दत्त्वा गृहं गतः ॥ २८
आदित्यो वर्चसा नाम्ना मार्तण्ड इव पुण्यतः । तृषार्तो भेषकः कश्चिदागतो बहुकल्मषः ॥ २९
तुलस्या मूलतस्तोयं पीत्वा चासौ हतांहसः । त्वरयाऽप्यागतो व्याधो नाम्नो यश्चासिमर्दनः ३०
उवाच भुक्तं चान्नं च भुक्त्वा भैग्नं गतः किमु । कृत्वा मे पाकभाण्डस्थं चाऽऽगतो हिंसकस्य ते ३१
विव्याध तं गतप्राणं नेतुं वै शमनाज्ञया । आगताः किंकराः क्रुद्धाः पाशमुद्गरपाणयः ॥ ३२
बद्ध्वा नेतुं मनश्चक्रुरागता विष्णुकिंकराः । तदा छित्त्वा चर्मपाशं स्यन्दने तं मनोहरे ॥ ३३
तूर्णमारोहयामासुः पप्रच्छुर्विनयान्विताः । तेऽपि पुण्येन भोः सन्तः केन वै नीयतेऽप्यसौ ॥ ३४
ऊचुस्तेऽसौ पुरा राजा पुण्यं बहुतरं कृतम् । अकरोद्धरणं कांचित्सुन्दरीं चाङ्गनामयम् ॥ ३५
अनेन चांहसा राजा गतो वै शमनक्षयम् । तत्र क्लेशस्तु युष्माभिर्दत्तो वै शमनाज्ञया ॥ ३६
ताम्रमय्या स्त्रिया सार्धं क्रीडां सुप्त्वा चकार सः । तप्तायां लोहशय्यायां वैक्लव्यं कर्मणा नृप ॥
तप्तायोभीषणं तप्तं लोहस्तम्भं यमाज्ञया । ततः स्थितः समालिङ्ग्य भुक्त्वा दुःखं चिरं नृपः ३८
सिक्तः क्षाराम्बुधाराभिरन्यैर्वै शमनालये । ततो नरकशेषे च पापयोनौ मुहुर्मुहुः ॥ ३९
जन्माऽऽसाद्य चिरं दुःखमनुभूतं स्वकर्मणा । तुलसीमूलकं(गं) वारि पीत्वा याति हरेर्गृहम् ॥ ४०
इदानीं तद्वचः श्रुत्वा गता दूता यथाऽऽगताः । तेन सार्धं विष्णुदूता गता वैकुण्ठमन्दिरम् ॥ ४१
माहात्म्यं कथितं ब्रह्मंस्तुलस्याः पापनाशनम् । कुर्वन्ति सेवां ये भक्त्या न जाने किं भवेन्मुने ४२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे तुलस्या माहात्म्यं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६८५

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्व मुने सूत माहात्म्यं कलुषक्षयम् । शेषपञ्चदिनस्यापि कार्तिकस्यानुकम्पया ॥ १

सूत उवाच—

शृणु शौनक यत्पृष्टं माहात्म्यं पापनाशनम् । वक्ष्याम्यहं वै चोर्जस्य शेषपञ्चदिनस्य च ॥ २
व्रतानां मुनिशार्दूल प्रवरं विष्णुपञ्चकम् । तस्मिन्यः पूजयेद्भक्त्या श्रीहरिं राधया सह ॥ ३
गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्वस्त्रैर्नानाविधैः फलैः । स याति विष्णुसदनं सर्वपापविवर्जितः ॥ ४
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा यतिः । न प्राप्नोति परं स्थानमकृत्वा विष्णुपञ्चकम् ॥ ५
सर्वपापहरं पुण्यं विख्यातं विष्णुपञ्चकम् । तत्र स्नानं तु यः कुर्यात्सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥ ६
श्रीहरेः पुरतो विप्र तुलस्याश्च समीपतः । प्रदीपं सर्पिषा पूर्णं दद्याद्यो भक्तिभावतः ॥ ७

---

१ ढ. °हात्रने । २ ज. भिक्षुकः । क. भक्षकः । ३ ज. भागं । ४ ज. °स्थं तत्राऽऽगत्य ददर्श च । वि° । ५ ज. °नालये । ता° ।

नभसि श्रीहरेः प्रीत्यै[1] याति स विष्णुमन्दिरम् । पापी याति हरेर्धाम सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ ८
स्नापयेच्चाच्युतं भक्त्या मधुक्षीरघृतादिभिः । नो दद्यात्किं हरिः प्रीतस्तस्मै साधुजनाय वै ॥ ९
नैवेद्यं देवदेवेशं(शे) पैरमान्नं निवेदयेत् । तस्य पुण्यं प्रसंख्यातुं न शक्तो वै चतुर्मुखः ॥ १०
अर्चयित्वा हृषीकेशमेकादश्यां समाहितः । निष्प्राप्य गोमयं सम्यक्च्चान्नवत्समुपासते ॥ ११
गोमूत्रं मन्त्रवद्भूयो द्वादश्यां प्राशयेद्व्रती । क्षीरं तथा त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि ॥ १२
संप्राप्य पापशुद्ध्यर्थं लङ्घयित्वा चैतुर्दिनम् । पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत्पूज्य केशवम् १३
भोजयेद्ब्राह्मणान्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । ततो नक्तं समश्नीयात्पञ्चगव्यं सुमन्त्रितम् ॥
एवं कर्तुमशक्तो यः फलमूलं च भोजनम् । कुर्याद्धविष्यं वा विप्र यथोक्तविधिना हँ वै ॥ १५
श्रीहरेः पञ्चकं विप्र कुर्याद्यस्तुलसीदलैः । पूजयेत्तं स विज्ञेयः स्वयं नारायणः प्रभुः ॥ १६
पुरा त्रेतायुगे शूद्रो दस्युवृत्तिपरायणः । नाम्ना दण्डकरो नित्यं धर्मनिन्दां करोति यः ॥ १७
असत्यभाषी मित्रघ्नो वेश्याविभ्रमलोलुपः । ब्रह्मस्वहारी क्रूरश्च परस्त्रीगमने रतः ॥ १८
शरणागतहन्ता च पाखण्डजनसङ्गभाक् । गोमांसाशी सुरापश्च परनिन्दाकरः सदा ॥
विश्वासघाती ज्ञातीनां वृत्तिच्छेदी द्विजोत्तम ॥ १९
दुष्टं सर्वे समालोक्य तादृशं तद्गृहं द्विज । आगता ज्ञातयः क्रुद्धास्तस्य पापपरायणम् ॥ २०

ज्ञातय ऊचुः—

रे रे मूढ दूराचार विनाशं प्रति नीयते । या प्रतिष्ठाऽर्जिता पूर्वैरस्माकं निर्मलेऽन्वये ॥ २१
इति क्रुद्धा द्विजश्रेष्ठ अपकीर्तिभयादपि । पापिनां प्रवरं सर्वे तत्यजुस्तं कुलादरम् ॥ २२
ततो गतो महारण्यं विनष्टाखिलवैभवः । कुर्यात्स दस्युभिः सार्धं दस्युकर्म निरन्तरम् ॥ २३
पथि प्रगच्छतां तेषां भयाद्विप्र न खादितुम् । प्राप्तं किंचित्क्षुधार्तास्ते गताश्चान्यस्थलं प्रति २४
तत्र प्रविष्टास्ते सर्वे दृष्ट्वा पुण्यजनान्बहून् । धात्रीमूले स्थितान्ब्रह्मन्वैष्णवान्द्विजसत्तमान् ॥ २५
सर्वे ते दस्यवो विप्र गता दण्डकरोऽपि सः । तेषां परिसरं गत्वा प्रणामं वै चकार सः ॥ २६

दण्डकर उवाच—

क्षुधार्तोऽहं द्विजश्रेष्ठाः प्राणा यास्यन्ति मे ध्रुवम् । दद्ध्वं खादितुं किंचिद्युष्माकं शरणागतः ॥
आकर्ण्य वचनं तस्य प्रोचुस्ते धर्मतत्पराः । सर्वपापहरे त्वं च विख्याते विष्णुपञ्चके ॥ २८
कथमन्नं खादितुं ते वाञ्छा[4] त्वद्य हरेर्दिने । विशेषं ते ब्रूहि संज्ञा का ते भवति सांप्रतम् । २९
उवाच मुदा विप्रा नाम्ना दण्डकरोऽप्यहम् । सर्वपापसमायुक्तश्चोद्धारो मे कथं भवेत् ॥ ३०
ऊचुस्ते वै व्रतं श्रेष्ठं कुरुष्व विष्णुपञ्चकम् । विप्राणामाज्ञया विप्र चकार विष्णुपञ्चकम् ॥ ३१
प्रेत्य च हरेः स्थानमारुह्य स्यन्दने वरे । आसाद्य श्रीहरे रूपं तस्थौ जन्मविवर्जितः ॥ ३२
इदं शृणुयाद्भक्त्या चाऽऽख्यानं पापनाशनम् । कोटिजन्मार्जितं पापं तस्य नश्यति तत्क्षणात्

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे विष्णुपञ्चकमाहात्म्यं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०७१८

---

१ ढ. °त्यै प्रयाते विष्णुपञ्चके । पा° । २ अ. यो ।३ ढ. परमान्तं । ४ ज° ढ. च तद्दिन° । ५ ज. हरेत् । श्री° ।
ढ. °ञ्छा गर्भ्या ह° ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

विदुषां वर तत्त्वज्ञ कथयस्व महामते । इदानीं मम दानानां माहात्म्यं क्रमतो मुने ॥ १

सूत उवाच—

क्षितिदानं मुनिश्रेष्ठ दानानामुत्तमं मतम् । येन चैतत्कृतं दानं सर्वदानफलं मतम् ॥ २
क्षितिं ससस्यां यो दद्याद्ब्राह्मणाय द्विजोत्तम । विष्णुलोके सुखं भुङ्क्ते यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ३
पृथिव्यां जन्म चाऽऽसाद्य सार्वभौमस्ततो नृप । महीं सर्वां चिरं भुक्त्वा व्रजेद्वै श्रीहरेर्गृहम् ॥ ४
गोचर्ममात्रां भूमिं यः प्रयच्छति द्विजातये । स गच्छति हरेर्गेहं सर्वपापविवर्जितः ॥ ५
शतं गावो वृषश्चैको यत्र तिष्ठन्त्ययन्त्रिताः । गोचर्ममात्रां तां भूमिं प्रवदन्ति महर्षयः ॥ ६
भूमिनेता भूमिदाता द्वौ चापि स्वर्गगामिनौ । ग्राह्या भूमिर्द्विजैः प्राज्ञैस्त्यक्त्वा दानशतान्यपि ॥ ७
अज्ञानी भूसुरो यस्तु त्यजेद्भूमिं विमोहितः । प्रतिजन्मन्यसौ विप्रो भवेच्चात्यन्तदुःखभाक् ॥ ८
अन्यतो यः समासाद्य दद्याद्भूमिं द्विजातये । तस्मै विप्र जगन्नाथो ददाति परमं पदम् ॥ ९
स्वदत्तां परदत्तां च मेदिनीं यो हरेद्द्विज । युक्तः कोटिकुलैर्याति नरकं चातिदारुणम् ॥ १०
हरेद्यो वै महीं विप्र देवब्राह्मणयोरपि । न दृष्टा निष्कृतिस्तस्य कल्पकोटिशतैर्मुने ॥ ११
भूमिं योऽपरदत्तां च रक्षति क्ष्मापतिर्द्विज । पुण्यं कोटिगुणं स्याद्वै तस्य दानं(तृ)जनादपि ॥ १२
सप्तद्वीपां महीं दत्त्वा यत्पुण्यं प्राप्यते द्विज । तत्पुण्यं प्राप्नुयान्मर्त्यो धेनुं यच्छन्द्विजातये ॥ १३
ददाति वृषभं यस्तु दरिद्राय कुटुम्बिने । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ १४
तिलप्रमाणं स्वर्णं यो ब्राह्मणाय प्रयच्छति । [*हरेर्निकेतनं याति युक्तः कोटिकुलैरपि ॥ १५
यो दद्याद्रजतं विप्र साधवे भूसुराय वै] । [+प्राप्नोति चन्द्रलोकं च पिबेत्तत्रामृतं सदा ॥ १६
प्रवालं मौक्तिकं चैव हीरकं च मणिं तथा । यो ददाति द्विजश्रेष्ठ स्वर्गलोकं स गच्छति] १७
तुलापुरुषदानेन यत्पुण्यं लभते जनः । शालग्रामशिलां दत्त्वा तस्मात्कोटिगुणं लभेत् ॥ १८
सप्तद्वीपां क्षितिं दत्त्वा सशैलवनकाननाम् । यत्पुण्यं लभते तद्वै शालग्रामशिलाप्रदः ॥ १९
शालग्रामशिलां यो वै दद्याद्भूमिसुराय च । तेन विप्र प्रदत्तानि भुवनानि चतुर्दश ॥ २०
तुलापुरुषदानं यः करोति द्विजपुङ्गव । जनन्याश्चोदरे तस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ २१
[*सालंकारां द्विजश्रेष्ठ कन्यां यच्छति यो नरः । स गच्छेद्ब्रह्मसदनं पुनर्जन्म न विद्यते] ॥ २२
कन्याविक्रयिणो नास्ति नरकान्निष्कृतिः पुनः । कन्यादानकृतो नास्ति स्वर्गादागमनं पुनः २३
उपानहौ चाऽऽतपत्रं यो ददाति द्विजातये । प्रेत्य चेन्द्रपुरं गत्वा [+वसेत्कल्पचतुष्टयम् ॥ २४
वस्त्रं यच्छति यो दिव्यं] साधवे वै द्विजातये । स्वर्गे दिव्याम्बरधरश्चिरं तिष्ठेद्द्विजोत्तम ॥ २५
धेनुं पुरातनीं यच्छेद्वस्त्रं च जरितं द्विजः । नूनं रजोव(जस्व)तीं कन्यां स गच्छेन्निरयं तथा ॥ २६
कन्याविक्रयिणो ब्रह्मन्न पश्येद्वदनं बुधः । दृष्ट्वा चाज्ञानतो वाऽपि कुर्यान्मार्तण्डदर्शनम् ॥ २७
फलदाता नरो गच्छेत्त्रिदिवं च द्विजोत्तम । भुङ्क्ते कल्पसहस्राणि फलं तत्रामृतोपमम् ॥ २८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च. ज. ढ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ख. ज. पुस्तकस्थः ।

१ ज. ममाग्रतः । इ॰ । २ ज. °नीं सर्वदा° । ३ ज. बुध । ४ ङ. म. °इयेत्पाल्वं बु° । ढ. °श्येत्पनं ।

शाकं यच्छति यो मर्त्यः शिवस्य भवनं द्विज । याति कल्पद्वयं भुङ्क्ते दुर्लभं पायसं सुरैः ॥ २९
घृतदो दधिदश्चैव तक्रदो दुग्धदस्तथा । विष्णोर्निकेतनं गत्वा सुधापानं करोति सः ॥ ३०
गन्धदः पुष्पदश्चैव मर्त्यो याति सुरालयम् । तिष्ठेद्युगसहस्राणि गन्धपुष्पविभूषितः ॥ ३१
शय्यादानं दानसारं ब्राह्मणाय ददाति यः । स याति ब्रह्मसदनं पर्यङ्के शेर(ष्य)ते चिरम् ॥ ३२
पीठदाता दीपदाता सर्वदुष्कृतवर्जितः । स्वर्गे सिंहासने तिष्ठेज्ज्वलद्दीपावलीवृतः ॥ ३३
ताम्बूलं यो नरो दद्याद्भूमिं भुङ्क्तेऽखिलां सुखम् । स्वर्गे देवाङ्गनाक्रोडे सुप्तस्ताम्बूलमत्ति वै ॥ ३४
विद्यादानं दानवरं करोति यो नरोत्तमः । प्रेत्य स संनिधिं विष्णोस्तिष्ठेद्युगशतत्रयम् ॥ ३५
प्राप्य ज्ञानं ततस्तत्र दुर्लभं वै द्विजर्षभ । दुर्लभं मोक्षमाप्नोति श्रीहरेः कृपया द्विज ॥ ३६
अनाथं दुःखिनं विप्रं पाठयेद्वै नरोत्तमः । श्रीहरेर्भवनं याति पुनर्जन्मविवर्जितः ॥ ३७
यो नरः पुस्तकं दद्याद्भक्तिश्रद्धासमन्वितः । प्रतिवर्णं लभेत्पुण्यं कपिलाकोटिदानजम् ॥ ३८
मधुदो गुडदश्चैव मर्त्यो यातीक्षुसागरम् । लवणं प्रदद्याति वारुणं लोकमेव च ॥ ३९
सर्वेषामेव दानानामन्नं वारि द्विजोत्तम । तत्त्वज्ञैर्मुनिभिः सर्वैः प्रवरं वै प्रकीर्तितम् ॥ ४०
अन्नं वारि द्विजश्रेष्ठ येन दत्तं महीतले । तेन दत्तानि दानानि सर्वाणि च द्विजर्षभ ॥ ४१
अन्नदो यो नरो विप्र प्राणदश्च प्रकीर्तितः । तस्मात्समस्तदानानामन्नदो लभते फलम् ॥ ४२
यथा चान्नं तथा वारि द्वे तुल्ये च प्रकीर्तिते । वारिणा च विना चान्नं सिद्धं न स्याद्द्विजोत्तम ॥
क्षुधा तृषा द्विजव्याघ्र द्वे च तुल्ये प्रकीर्तिते । अतश्चान्नं च तोयं च श्रेष्ठं प्रोक्तं बुधैरपि ॥ ४४
अन्नदानं क्षितौ ब्रह्मन्ये कुर्वन्ति नरोत्तमाः । सर्वपापविनिर्मुक्ता गच्छन्ति हरिमन्दिरम् ॥ ४५
यावन्त्यन्नानि भो विप्र यच्छति क्षितिमण्डले । ब्रह्महत्यानि तावन्ति नश्यन्त्येव तपोधन ॥ ४६
यच्छतां चान्नदानानि शरीराणि च पातकम् । गात्राणि गृह्णतां त्यक्त्वा सहसा यान्ति शौनक ॥
अतः पापिष्ठजान्नानि न गृह्णन्ति मनीषिणः । गृह्णन्ति मोहाद्ये मूढा भवन्ति पापभागिनः ॥ ४८
कुर्याद्भूमिष्ठमुदकं चैकं भो द्विजसत्तम । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो व्रजेत्स हरिमन्दिरम् ॥ ४९
प्रयत्नेन द्विजश्रेष्ठ कर्तव्यो धनसंचयः । संचितं च धनं ब्रह्मन्दानकर्मणि निक्षिपेत् ॥ ५०
रक्षन्ति ये च कार्पण्याद्धनं ते चातिदुःखिनः । अन्ते सर्वधनं त्यक्त्वा निःस्वा गच्छन्ति भो मुने
मानवा ये सदा दानं दत्त्वा दत्त्वा दरिद्रति । दरिद्रास्ते न विज्ञेया नरलोके महेश्वराः ॥ ५२
परलोके द्विजव्याघ्र साधुसंयमवर्जिते ॥ निर्दये बन्धुहीने च न दत्तं नोपतिष्ठते ॥ ५३
स्थिते धने नरो यो वै नाश्नाति न ददाति सः । दरिद्र इव विज्ञेयः प्रेत्य निश्वासमुत्सृजेत् ५४
तपसोऽपि परं दानं प्रोक्तं च तत्त्वदर्शिभिः । अतो यत्नाद्द्विजश्रेष्ठ दानकर्म समाचरेत् ॥ ५५
दाता दानं न दद्याद्वै समुत्सृज्य द्विजातये । स याति निरयं घोरं सर्वजन्तुभयावहम् ॥ ५६
दानं दाता प्रतिग्राही न स्मरेच्च न याचते । निरये चोभयोर्वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ५७
ब्रह्महत्यादिपापानि यानि वै द्विजसत्तम । तानि दानेन हन्यन्ते तस्माद्दानं समाचरेत् ॥ ५८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०७७६

---

१ अ. °भं प्रायशोऽमरैः । २ अ. °भये वासो ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

श्रीप्रदं विष्णुचरितं सर्वोपद्रवनाशनम् । सर्वपापक्षयकरं दुष्टग्रहनिवारणम् ॥ १
विष्णुसांनिध्यदं चैव चतुर्वर्गफलप्रदम् । यः शृणोति नरो भक्त्या चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ २
[*नामोच्चारणमाहात्म्यं श्रूयते महदद्भुतम् । यदुच्चारणमात्रेण नरो यायात्परं पदम् ॥
तद्वदस्वाधुना सूत विधानं नामकीर्तने ॥ ३

सूत उवाच—

शृणु शौनक वक्ष्यामि संवादं मोक्षसाधनम् । नारदः पृष्टवान्पूर्वं कुमारं तद्वदामि ते ॥ ४
एकदा यमुनातीरे निविष्टं शान्तमानसम् । सनत्कुमारं पप्रच्छ नारदो रचिताञ्जलिः ॥ ५
श्रुत्वा नानाविधान्धर्मान्धर्मव्यतिकरांस्तथा ॥ ६

श्रीनारद उवाच—

योऽसौ भगवता प्रोक्तो धर्मव्यतिकरो नृणाम् । कथं तस्य विनाशः स्यादुच्यतां भगवत्प्रिय ॥ ७

श्रीसनत्कुमार उवाच—

शृणु नारद गोविन्दप्रिय गोविन्दधर्मवित् । यत्पृष्टं लोकनिर्मुक्तिकारणं तमसः परम् ॥ ८

सर्वाचारविवर्जिताः शठधियो व्रात्या जगद्वञ्चका
दम्भाहंकृतिपानपैशुनपराः पापा[श्च ये] निष्ठुराः ।
ये चान्ये धनदारपुत्रनिरताः सर्वेऽधमास्तेऽपि हि
श्रीगोविन्दपदारविन्दशरणाः शुद्धा भवन्ति द्विज ॥ ९

तमपि देवकरं करुणाकरस्थिरजङ्गममुक्तिकरं परम् ॥
अतिचरन्त्यपराधपरा जना य इह तान्वपति ध्रुवनाम हि(?)॥ १०

सर्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः । हरेरप्यपराधान्यः कुर्याद्द्विपदपांसनः ॥ ११
नामाश्रयः कदाचित्स्यात्तरत्येव स नामतः । नाम्नो हि सर्वसुहृदोऽह्यपराधात्पतत्यधः ॥ १२

श्रीनारद उवाच—

के तेऽपराधा विप्रेन्द्र नाम्नो भगवतः कृताः । विनिघ्नन्ति नृणां कृत्यं प्राकृतं ह्यानयन्ति च ॥ १३

श्रीसनत्कुमार उवाच—

सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितनुते
यतः ख्यातिं यान्तं कथमु सहते तद्विगर्हाम्(?)।
शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादि सकलं
धिया भिन्नं पश्येत्स खलु हरिनामाहितकरः ॥ १४

गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं तथाऽर्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम् ।
नाम्ना(मा) वला(परा)धस्य (?)हि पापबुद्धि(द्धे)र्न विद्यते तस्य यमैर्हि शुद्धिः ॥ १५

धर्मव्रतत्यागहुतादिसर्वशुभक्रियासाम्यमपि प्रमादः ।
अश्रद्दधानो विमुखोऽप्यशृण्वन्यश्चोपदेशः(शं)शिवनामापराधः(?)॥ १६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ज. पुस्तकस्थः ।

श्रुत्वाऽपि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितोऽधमः । अहंममादिपरमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत् ॥ १७
एवं नारद शंकरेण कृपया मह्यं मुनीनां परं
प्रोक्तं नाम सुखावहं भगवतो वर्ज्यं सदा यत्नतः ॥
ये ज्ञात्वाऽपि न वर्जयन्ति सहसा नाम्नोऽपराधान्दश
क्रुद्धा मातरमप्यभोजनपराः खिद्यन्ति ते बालवत् ॥ १८
अपराधविमुक्तो हि नाम्नि जपं सदाऽऽचर । नाम्नैव तव देवर्षे सर्वं सेत्स्यति नान्यतः ॥ १९

श्रीनारद उवाच—

सनत्कुमार प्रियसाहसानां विवेकवैराग्यविवर्जितानाम् ।
देहप्रियार्थात्मपरायणानां मुक्तापराधाः प्रभवन्ति नो (नः) कथम् ॥ २०

श्रीसनत्कुमार उवाच—

जाते नामापराधे तु प्रमादे तु(दात्तु) कथंचन । सदा संकीर्तयन्नाम तदेकशरणो भवेत् ॥ २१
नामापराधयुक्तानि(नां)नामान्येव हरन्त्यघम् । अविश्रान्तिप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि यत् ॥ २२
नामैकं यस्य चिह्नं स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं गतं वा
शुद्धं वाऽशुद्धवर्णं व्यवहितरहितं तारयत्येव सत्यम् ।
तच्चेद्देहद्रविणजनितालोभपाखण्डमध्ये
निक्षिप्तं स्यान्न फलजनकं शीघ्रमेवात्र विप्र ॥ २३
इदं रहस्यं परमं पुरा नारद शंकरात् । श्रुतं सर्वाशुभहरमपराधनिवारकम् ॥ २४
विदुर्विष्ण्वभिधानं ये ह्यपरा[धपरा] नराः । तेषामपि भवेन्मुक्तिः पठनादेव नारद ॥ २५
नाम्नो माहात्म्यमखिलं पुराणे परिगीयते । ततः पुराणमखिलं श्रोतुमर्हसि मानद ॥ २६
पुराणश्रवणे श्रद्धा यस्य स्याद्भ्रातरन्वहम् । तस्य सा[क्षा]त्प्रसन्नः स्याच्छिवो विष्णुश्च सानुगः]
यत्स्नात्वा पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसंगमे । तत्फलं द्विगुणं तस्य श्रद्धया वै शृणोति यः ॥ २८
ये पठन्ति पुराणानि शृण्वन्ति च समाहिताः । प्रत्यक्षरं लभन्त्येते कपिलादानजं फलम् ॥ २९
अपुत्रो लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् । विद्यार्थी लभते विद्यां मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥ ३०
ये शृण्वन्ति पुराणानि कोटिजन्मार्जितं खलु । पापजालं तु ते हित्वा गच्छन्ति हरिमन्दिरम् ३१
पुराणवाचकं विप्रं पूजयेद्भक्तिभावतः । गोभूहिरण्यवस्त्रैश्च गन्धपुष्पादिभिर्मुने ॥ ३२
कांस्यैर्विनिर्मितं पात्रं जलपात्रं मुदाऽन्वितः । कर्णकुण्डलकं चैव मुद्रिकां स्वर्णनिर्मिताम् ॥ ३३
आसनं तु तथा दद्यात्पुष्पं माल्यं तपोधन । वित्तशाठ्यं न कुर्वीत दानं हीनफलं यतः ॥ ३४
पुराणं वाचयेद्विप्र सर्वकामार्थसिद्धये । सुवर्णं रजतं वस्त्रं पुष्पमाल्यं तु चन्दनम् ॥
दद्याद्यः पुस्तकं भक्त्या स गच्छेद्धरिमन्दिरम् ॥ ३५
कुर्वन्ति विधिनाऽनेन संपूर्णं पुस्तकं च ये । तेषां नामानि लिम्पेत चित्रगुप्तोऽर्चनाद्द्विज ॥ ३६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०८१२

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

श्रोतुमिच्छामि ते प्राज्ञ कथयस्व समूलकम् । प्रतिज्ञापालने पुण्यं खण्डने किंच किल्बिषम् ॥ १
अनृते शपथे किं वा सत्ये किंचिद्भवेन्मुने । दक्षिणं किं करं दत्त्वा कृपां कृत्वा कृपार्णव ॥ २

सूत उवाच—

शृणुष्व मुनिशार्दूल कथयामि समूलतः । वैष्णवानां त्वमग्र्योऽसि सर्वलोकहिते रतः ॥ ३
धेनूनां तु शतं दत्त्वा यत्फलं लभते नरः । तस्मात्पुण्यं कोटिगुणं प्रतिज्ञापालने द्विज ॥ ४
प्रतिज्ञाखण्डनान्मूढो निरयं याति दारुणम् । शतमन्वन्तरं यावत्पच्यते नात्र संशयः ॥ ५
ततोऽत्र जन्म चाऽऽसाद्य निर्धनस्य निकेतने । अन्नवस्त्रैर्विहीनः स्यात्क्लेशी चापि स्वकर्मणा ॥ ६
सत्येन शपथं कुर्याद्देवाग्निगुरुसंनिधौ । तावद्दहति वै गात्रं विष्णोर्वै(र्वै)शो न लुप्यते ॥ ७
मिथ्यायां(तु) शपथे विप्र किमहं वच्मि सांप्रतम् । सत्ये चैवं भवेत्पापमनृते शपथे किमु ॥ ८
सत्येन श्रीहरेर्गात्रं स्पृष्ट्वा यात्यतिदारुणम् । शतमन्वन्तरं विप्र निरयं मिथ्यया किमु ॥ ९
निर्माल्यं श्रीहरेः स्पृष्ट्वा सत्येन मुनिपुङ्गव । गृहीत्वा पुरुषान्सप्त पच्यते निरये चिरम् ॥ १०
कदाचिज्जन्म संप्राप्य कुष्ठी च प्रतिजन्मनि । सत्येनैवं भवेद्विप्र अनृते वै किमुच्यते ॥ ११
यो मर्त्यो दक्षिणं दत्त्वा करं तत्प्रतिपालयेत् । तस्य प्राप्तिर्भ(प्तो भ)वेत्कृष्णः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् १२
करं दत्त्वा तु यो मर्त्यो वचनस्य च पालनम् । यावन्न कुर्यात्पितरः प्राप्नुवन्ति च यातनाम् ॥ १३
स्वयं तु मुनिशार्दूल निरयं याति दारुणम् । उद्धारं कोटिकल्पान्ते मृतो याति न संशयः ॥ १४

शौनक उवाच—

कृष्णप्राप्तिः पुरा कस्य करस्य प्रतिपालनात् । दक्षिणस्य मुने ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि सादरात् १५

सूत उवाच—

पुरा कि(का)ञ्चिपुरे शूद्रो नाम्नाऽऽसीद्वीरविक्रमः । बह्वाशी पृथुलाङ्गश्च बहुवक्ताऽतिसुन्दरः १६
धनवान्पुत्रवान्सभ्यो विद्वान्सर्वजनप्रियः । विप्राणामतिथीनां च पूजकः सर्वदैव तु ॥ १७
पितृभक्तो द्विजश्रेष्ठ प्रतिज्ञापालकः सदा । वाचां गुरुजनानां च पालको हरिसेवकः ॥ १८
एकदा सुन्दरो गेहं श्वपचस्तस्य च्छद्मना । प्राप्तो धृत्वा ब्राह्मणस्य रूपं वै तरुणः सुधीः ॥ १९

ब्राह्मण उवाच—

शृणु मे वचनं धीर मम जाया मृता शुभा । किं करोमि क्व गच्छामि कथयाद्यानुकम्पया ॥ २०
विवाहं यो जनः कुर्याद्ब्राह्मणस्य विशेषतः । किंच दानैः किंच तीर्थैः किं यज्ञैर्व्रतकोटिभिः २१
इति श्रुत्वा त्वसौ विप्रं चोक्तवान्वीरविक्रमः । शृणु मे वचनं ब्रह्मन्बालाऽस्ति मम कन्यका ॥ २२
यदीच्छा ते भवेद्विप्र दास्यामि विधिपूर्वकम् । नय मे दक्षिणं हस्तं दास्यामि चान्यथा न हि २३
तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा जग्राह दक्षिणं करम् । श्वपचो हर्षयुक्तो वै प्रोवाच वचनं त्विति ॥ २४

ब्राह्मण उवाच—

कृत्वाऽऽशु भक्षणं मह्यं देहि कन्यां शुभान्विताम् । विलम्बे बहुविघ्नं स्यादिति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥

१ अ. गोत्रं । २ च. छ. याति हरेर्गृहम् । ३ झ. अ. °टिपुरुषैर्मृतो ४ ज. °वान्वाग्ग्मी वि° ।

वीरविक्रम उवाच—

तुभ्यं श्वः कन्यकां ब्रह्मन्दास्यामि नास्ति चान्यथा। दक्षिणं स्वकरं दत्त्वा न कुर्यात्पुरुषाधमः।।

सूत उवाच—

ब्राह्मणं कृष्णशर्माणं चाऽऽहूयाकथयन्मुने । पुरोहितमिदं सर्वं प्रोवाच संविदं द्विज ।। २७

कथं प्रियाय ते कन्यां शूद्राय दातुमिच्छसि । अज्ञातायाकुलीनाय न ददस्व विशेषतः ।। २८

ऊचुस्तज्ज्ञातयः सर्वे जनकाद्यास्तपोधन । अस्माकं वचनं तात शृणुष्व वीरविक्रम ।। २९

न ज्ञायते कुलं यस्य देशगोत्रधनं तथा । शीलं वयस्तस्य कन्या स्वजनैर्न च दीयते ।। ३०

स उवाच द्विजश्रेष्ठ दत्तं मे दक्षिणं करम् । कदाचिदन्यथा कर्तुं न शक्नोमि च सर्वथा ।। ३१

इत्युक्त्वा तान्स विप्राय कन्यां दातुं प्रचक्रमे । दृष्ट्वेति ज्ञातयः सर्वे विस्मयमद्भुतं ययुः ।। ३२

सत्यं तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खचक्रगदाधरः । आविर्बभूव सहसा चाऽऽरुह्य गरुडं मुने ।। ३३

श्रीभगवानुवाच—

धन्यं ते च कुलं धर्मो धन्यस्ते जननी पिता । धन्यं ते वचनं सत्यं धन्यं ते दक्षिणं करम् ।। ३४

धन्यं कर्म च ते जन्म त्रैलोक्ये नैव विद्यते । एवं ते कर्मणा साधो चोद्धारं कुरुषे कुलम् ।। ३५

सूत उवाच—

एवं ब्रुवति श्रीकृष्णे विमानं स्वर्णनिर्मितम् । आगतं हरिगणैर्युक्तं सर्वत्र गरुडध्वजम् ।। ३६

सर्वं तस्य कुलं ब्रह्मन्सश्वपाकपुरोहितम् । रथे चाऽऽरोपयामास शङ्खपद्मधरः स्वयम् ।। ३७

गृहीत्वा तान्हरिः सर्वान्गतो वैकुण्ठमन्दिरम् । तत्र तस्थुश्चिरं ते च कृत्वा भोगं सुदुर्लभम्।।३८

वचनं लङ्घयेद्यस्तु यस्तु वा दक्षिणं करम् । सकुलो निरयं याति सत्यं सत्यं वदाम्यहम्।। ३९

तस्यान्नं सलिलं ब्रह्मन्नग्राह्यं पितृदैवतैः । त्यक्त्वा धर्मो गृहं तस्य भीत्या याति द्विजोत्तम ।। ४०

दत्त्वाऽऽशां यो जनः कुर्यान्नैराश्यं चैव मूढधीः । स स्वकान्कोटिपुरुषान्गृहीत्वा नरकं व्रजेत्४१

वचनं लङ्घयेद्यस्तु धर्मस्तेषां(स्तस्य) विलङ्घति। नृपाग्नितस्करैर्विप्र सत्यं सत्यं सुनिश्चितम्४२

[*स्वर्गोत्तरमिमं सम्यक्श्रुत्वा स्वर्गोत्तरं व्रजेत् । जीवन्मुक्तास्त्विहामुत्र कृष्णाख्यं धाम चोत्तमम्।।

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीमहामुनिव्यासप्रणीते महापुराणे पाद्मे तृतीयं स्वर्गखण्डापरनामधेयं ब्रह्मखण्डं समाप्तम् ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०८५५

अध्यायानामादितः समष्ट्यङ्काः—१५१

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः, पाठः च. पुस्तकस्थः ।

१ म. विप्राय । २ ढ. °लं च वयसा हीनं सजनेन न दी° । ३ ञ. भ्रातरं । ४ ञ. धर्मं तेषां ।

॥ श्रीः ॥

महामुनिश्रीव्यासप्रणीतं

पद्मपुराणम् ।

तत्र चतुर्थं पातालखण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

[*नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्] ॥

ऋषय ऊचुः—

श्रुतं सर्वं महाभाग स्वर्गखण्डं मनोहरम् । त्वत्तोऽधुना वदाऽऽयुष्मञ्श्रीरामचरितं हि नः ॥ २

सूत उवाच[1]—

अथैकदा धराधारं पृष्टवान्भुजगेश्वरम् । वात्स्यायनो मुनिवरः कथामेतां सुनिर्मलाम् ॥ ३

श्रीवात्स्यायन उवाच—

शेषाशेषकथास्त्वत्तो जगत्सर्गलयादिकाः । भूगोलश्च खगोलश्च ज्योतिश्चक्रविनिर्णयः ॥ ४

महत्तत्त्वादिसृष्टीनां पृथक्तत्त्वविनिर्णयः । नानाराजचरित्राणि कथितानि त्वयाऽनघ ॥ ५

सूर्यवंशभवानां च राज्ञां चारित्रमद्भुतम् । तत्रानेकमहापापहरा रामकथा कृता ॥ ६

तस्य वीरस्य रामस्य हयमेधकथा शुभा[2] । संक्षेपतो मया त्वत्तस्तामिच्छामि सविस्तरम् ॥ ७

या श्रुता संस्मृता चोक्ता महापातकहारिणी । चिन्तितार्थप्रदात्री च भक्तचित्तप्रसादिका[3] ॥ ८

शेष उवाच—

धन्योऽसि द्विजवर्यस्त्वं यस्य ते मतिरीदृशी । रघुवीरपदद्वंद्वमकरन्दस्पृहावती ॥ ९

वदन्ति मुनयः सर्वे साधूनां संगमं वरम् । यस्मात्पापक्षयकरी रघुनाथकथा भवेत् ॥ १०

त्वया मेऽनुग्रहः सृष्टो यद्रामः स्मारितः पुनः । सुरासुरकिरीटौघमणिनीराजिताङ्घ्रिकः ॥ ११

रावणारिकथावार्धौ मशको मादृशः कियान् । यत्र ब्रह्मादयो देवा मोहिता न विदन्त्यपि ॥ १२

तथाऽपि भो मया तुभ्यं वक्तव्यं स्वीयशक्तितः । पक्षिणः स्वगतिमायं खे गच्छन्ति सुविस्तरे ॥

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिसुविस्तरम् । येषां वै यादृशी बुद्धिस्ते वदन्त्येव तादृशम् ॥ १४

रघुनाथसतीकी(स्य सत्की)र्तिमद्बुद्धिं निर्मलीमसाम् । करिष्यतेऽग्निसंपर्कात्कनकं त्वमलं यथा १५

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा मुनिवरं ध्यानस्तिमितलोचनः । ज्ञानेनाऽऽलोकयांचक्रे कथां लोकोत्तरां शुभाम् १६

गद्गदस्वरसंयुक्तो[4] महाहर्षाङ्किताङ्गकः । कथयामास विशदां कथां दाशरथेः पुनः ॥ १७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ग. छ. ज. ठ. ण. त. थ. द. ध. °च—ततः परं ध° । २ ण. शुभा । ३ क. °प्रतोषिका । ख. ग. छ. ठ. ड. त. थ. द. ध. °प्रतोषदा । शे° । ज. °प्रहर्षदा । शे° । ४ ग. छ. ड. °क्तो रोमह° ।

शेष उवाच—

लङ्केश्वरे विनिहते देवदानवदुःखदे। अप्सरोगणवक्त्राब्जचन्द्रमःकान्तिहर्तरि॥ १८
सुराः सर्वे सुखं प्रापुरिन्द्रप्रभृतयस्तदा। सुखं प्राप्ताः स्तुतिं चक्रुर्दासवत्प्रणतिं गताः॥ १९
लङ्कायां च प्रतिष्ठाप्य धर्मयुक्तं बिभीषणम्। सीतया सहितो रामः पुष्पकं समुपाश्रितः॥ २०
सुग्रीवहनुमत्सीतालक्ष्मणैः संयुतस्तदा। बिभीषणोऽपि सचिवैरन्वगाद्विरहोत्सुकः॥ २१
लङ्कां स पश्यन्बहुधा भग्नप्राकारतोरणाम्। दृष्ट्वाऽशोकवनं तत्र सीतास्थानं मुमूर्छ ह॥ २२
शिंशिपां तत्र वृक्षांश्च पुष्पितान्कोरकैर्युतान्। राक्षसीभिः समाकीर्णान्मृताभिर्हनुमद्भयात्॥ २३
इत्थं सर्वं विलोक्याऽऽशु रामः प्रायात्पुरीं प्रति। ब्रह्मादिदेवैः सहितः स्वीयस्वीयविमानगैः॥
देवदुन्दुभिनिर्घोषाञ्शृण्वञ्श्रोत्रसुखावहान्। तथैवाप्सरसां नृत्यैः पूज्यमानो रघूत्तमः॥ २५
सीतायै दर्शयन्मार्गे तीर्थान्याश्रमवन्ति च। मुनींश्च मुनिपुत्रांश्च मुनिपत्नीः पतिव्रताः॥ २६
यत्र यत्र कृता वासाः पूर्वं रामेण धीमता। तत्सर्वं दर्शयामास लक्ष्मणेन समन्वितः॥ २७
इत्येवं दर्शयंस्तस्यै रामोऽद्राक्षीत्स्वकां पुरीम्। तस्याः पुनः समीपे तु नन्दिग्रामं ददर्श ह॥ २८
यत्र वै भरतो राजा पालयन्धर्ममास्थितः। भ्रातुर्वियोगजनितं दुःखचिह्नं वहन्बहु॥ २९
गर्तशायी ब्रह्मचारी जटावल्कलसंयुतः। कृशाङ्गयष्टिर्दुःखार्तः कुर्वन्रामकथां मुहुः॥ ३०
यवान्नमपि नो भुङ्क्ते जलं पिबति नो मुहुः। उद्यन्तं यः सवितारं नमस्कृत्य ब्रवीति च॥ ३१
जगन्नेत्र सुरस्वामिन्हर मे दुष्कृतं महत्। मदर्थे रामचन्द्रोऽपि जगत्पूज्यो वनं ययौ॥ ३२
सीतया सुकुमाराङ्ग्या सेव्यमानोऽटवीं गतः। या सीतापुष्पपर्यङ्के वृन्तमासाद्य दुःखिता॥ ३३
या सीता रविसंतापं कदाऽपि प्राप नो सती। मदर्थे जानकी सा च प्रत्यरण्यं भ्रमत्यहो॥ ३४
या सीता राजवृन्दैश्च न दृष्टा नयनैः कदा। सा सीता दृश्यते नूनं किरातैः कालरूपिभिः॥ ३५
या सीता मधुरं त्वन्नं भोजिता न बुभुक्षति। सा सीताऽद्य वनस्थानि फलानि प्रार्थयत्यहो॥ ३६
इत्येवमन्वहं सूर्यमुपस्थाय वदत्यदः। प्रातः प्रातर्ममहाराजो भरतो रामवत्सलः॥ ३७
यश्चोच्यमानः सचिवैः समदुःखसुखैर्बुधैः। नीतिज्ञैः शास्त्रनिपुणैरिति प्रोवाच तान्नृपः॥ ३८
अमात्या दुर्भगं मां किं प्रब्रूत पुरुषाधमम्। यदर्थमग्रजो रामो वनं प्राप्यावसीदति॥ ३९
दुर्भगस्य मम प्राप्तं स्वाघमार्जनमादरात्। करोमि रामचन्द्राङ्घ्रिं स्मारं स्मारं सुमन्त्रिणः॥ ४०
धन्या सुमित्रा सुतरां वीरसूः स्वपतिप्रिया। यस्यास्तनूजो रामस्य चरणौ सेवतेऽन्वहम्॥ ४१
यत्र ग्रामे स्थितो नूनं भरतो भ्रातृवत्सलः। विलापं प्रकरोत्युच्चैस्तं ग्रामं स ददर्श ह॥ ४२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रघुनाथस्य भरतावासनन्दिग्रामदर्शनं नाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०८९७

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

शेष उवाच—

अथ तद्दर्शनोत्कण्ठाविह्वलीकृतचेतसा। पुनः पुनः स्मृतो भ्राता भरतो धार्मिकाग्रणीः॥ १

१ क. ख. ण. त. °न्द्रमः कान्तिधर्त°। द. °न्द्रमाः कान्तिवर्धनः। सु°। २ क. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. ठ. °र्गे सतीर्थान्याश्रमाणि च। ३ ण. °हातेजो। ४ द. °वल्लभ। य°।

उवाच हनुमन्तं च बलवन्तं समीरजम् । प्रस्फुरद्दशनच्छ्याजचन्द्रकान्तिहतान्धकः ॥ २
शृणु वीर हनूमंस्त्वं मद्गिरं भ्रातृनोदिताम् । चिरंतनवियोगेन गद्गदीकृतविग्रहम्* ॥ ३
गच्छ त्वं भ्रातरं वीर समीरणतनूद्भव । मद्वियोगकृशां यष्टिं वपुषो बिभ्रतं हठात् ॥ ४
यो वल्कलं परिधत्ते जटां धत्ते शिरोरुहे । फलानां भक्षणमपि न कुर्याद्विरहात्ततः ॥ ५
परस्त्री यस्य मातेव लोष्टवत्काञ्चनं पुनः । प्रजाः पुत्रानिवेक्षेद्यो बान्धवो मम धर्मवित् ॥ ६
मद्वियोगजदुःखाग्निज्वालादग्धकलेवरम् । मदागमनसंदेशपयोवृष्ट्याऽऽशु सिञ्च तम् ॥ ७
सीतया सहितं रामं लक्ष्मणेन समन्वितम् । सुग्रीवादिकपीन्द्रैश्च रक्षोभिः सविभीषणैः ॥ ८
प्राप्तं निवेदयं सुखात्पुष्पकासनसंस्थितम् । येन मे सोऽनुजः शीघ्रं सुखमेति मदागमात् ॥ ९
इति श्रुत्वा ततो वाक्यं रघुवीरस्य धीमतः । जगाम भरतावासं नन्दिग्रामं निदेशकृत् ॥ १०
गत्वा स नन्दिग्रामं तं मन्त्रिवृद्धैः सुसंयुतम् । भरतं भ्रातृविरहाक्लिन्नं धीमान्ददर्श ह ॥ ११
कथयन्तं मन्त्रिवृद्धान्रामचन्द्रकथानकम् । तदीयपदपाथोजमकरन्दसुनिर्भरम् ॥ १२
नमश्चकार भरतं धर्मं मूर्तियुतं किल । विधात्रा सकलांशेन सत्त्वेनेव विनिर्मितम् ॥ १३
तं दृष्ट्वा भरतः शीघ्रं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः । स्वागतं चेति होवाच रामस्य कुशलं वद ॥ १४
इत्येवं वदतस्तस्य भुजो दक्षिणतोऽस्फुरत् । हृदयाच्च गतः शोको हर्षास्रैः पूरिताननः ॥ १५
विलोक्य तादृशं भूतं प्रत्युवाच कपीश्वरः । निकटे हि पुरः प्राप्तं विद्धि रामं सलक्ष्मणम् ॥ १६
रामागमनसंदेशामृतसिक्तकलेवरः । प्राप यद्ध(यं ह)र्षपूरं हि (द्वि)सहस्राक्षो न वेद्म्यहम् ॥ १७
जगाद मम तन्नास्ति यत्तुभ्यं दीयते मया । दासोऽस्मि जन्मपर्यन्तं रामसंदेशहारक ॥ १८
वसिष्ठोऽपि गृहीत्वाऽर्घं मन्त्रिवृद्धाः सुहर्षिताः । जग्मुस्ते रामवर्त्मानं हनुमद्दर्शिताध्वना ॥ १९
दृष्ट्वा दूरात्समायान्तं रामचन्द्रं मनोरमम् । पुष्पकासनमध्यस्थं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ २०
रामोऽपि दृष्ट्वा भरतं पादचारेण संगतम् । जटावल्कलकौपीनपरिधानसमन्वितम् ॥ २१
अमात्यान्भ्रातृवेशेन समवेषाञ्जटाधरान् । नित्यं तपःक्लिष्टतया कृशरूपान्ददर्श ह ॥ २२
रामोऽपि चिन्तयामास दृष्ट्वा चैतादृशं नृपम् । अहो दशरथस्यायं राजराजस्य धीमतः ॥ २३
पुत्रः पदातिरायाति जटावल्कलवेषधृक् । न दुःखं तादृशं मह्यं वनमध्यगतस्य भोः ॥ २४
यादृशं मद्वियोगेन चैतस्य परिवर्तते । अहो पश्यत मे भ्राता प्राणात्प्रियतमः सुहृत् ॥ २५
श्रुत्वा मां निकटे प्राप्तं मन्त्रिवृद्धैः सुहर्षितैः । द्रष्टुं मां भरतोऽभ्येति वसिष्ठेन समन्वितः ॥ २६
इति ब्रुवन्नरपतिः पुष्पकाम्नभसोऽङ्गणात् । बिभीषणहनूमद्भ्यां लक्ष्मणेन कृतादरः ॥ २७
यानादवततारा‌ऽऽशु विरहक्लिन्नमानसः । भ्रातर्भ्रातः पुनर्भ्रातर्भ्रातर्भ्रातर्वदन्मुहुः ॥ २८
दृष्ट्वा समुत्तीर्णमिमं रामचन्द्रं स तैर्युतम् । हर्षाश्रूणि प्रमुञ्चंश्च दण्डवत्प्रणनाम ह ॥ २९
रघुनाथोऽपि तं दृष्ट्वा दण्डवद्भुवि संस्थितम् । उत्थाप्य जगृहे दोर्भ्यां हर्षालोकसमन्वितः ॥ ३०
उत्थापितोऽपि च भृशं नोदतिष्ठद्रुदन्मुहुः । रामचन्द्रपदाम्भोजग्रहणासक्तबाहुभृत् ॥ ३१

* ङ. पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु 'विह्वलाम्' इति पाठोऽस्ति।

१ ञ. थ. वीरं । त. शीघ्रं । २ क. ख. ग. ज. ठ. ण. त. थ. द. ध. प्रजाः पुत्रानिवोद्रक्षेद्बान्ध° । ङ. प्रजाश्च पुत्रवद्रक्षे- द्बान्ध° । ३ ङ. °च मुक्ता° । ४ ख. ग. छ. ज. ठ. ङ. त. थ. ध. कृतानतिः । ५ क. ख. ग. छ. ज. ठ. ङ. ण. त. थ. द. ध. °न्द्रं सुरैर्यु° । ६ ग. छ. ज. ङ. थ. हर्षशोक° । ७ क. घ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ड. ढ. ण. °नाशक्त° ।

भरत उवाच—

दुराचारस्य दुष्टस्य पापिनो मे कृपां कुरु । रामचन्द्र महाबाहो कारुण्यात्करुणानिधे ॥ ३२
यस्ते विदेहजापाणिस्पर्शे क्रूरममन्यत । स एव चरणो राम वने बभ्राम मत्कृते ॥ ३३
इत्युक्त्वाऽश्रुमुखो दीनः परिरभ्य पुनः पुनः । प्राञ्जलिः पुरतस्तस्थौ हर्षविह्वलिताननः ॥ ३४
रघुनाथस्तमनुजं परिष्वज्य कृपानिधिः । प्रणम्य च महामन्त्रिमुख्यान्पप्रच्छ सादरम् ॥ ३५
भरतेन समं भ्रात्रा पुष्पकासनमास्थितः । सीतां ददर्श भरतो भ्रातृपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ३६
अनसूयामिवात्रेः किं लोपामुद्रां घटोद्भवः । पतिव्रतां जनकजाममन्यत ननाम च ॥ ३७
मातः क्षमस्व यदघं मया कृतमबुद्धिना । त्वत्सदृश्यः पतिपराः सर्वेषां साधुकारिकाः ॥ ३८
जानक्यपि महाभागा देवरं वीक्ष्य सादरम् । आशीर्भिरभियुज्याथ पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ३९
विमानवरमारूढास्ते सर्वे नभसोऽङ्गणे । क्षणादालोकयां चक्रे निकटे स्वपितुः पुरीम् ॥ ४०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामराजधानीदर्शनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०९३७

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

दृष्ट्वा रामो राजधानीं निजलोकनिवासिताम् । जहर्ष मतिमान्वीरश्चिराद्दर्शनलालसः ॥ १
भरतोऽपि स्वकं मित्रं सुमुखं नगरं प्रति । प्रेषयामास सचिवं नगरोत्सवसिद्धये ॥ २

भरत उवाच—

कुर्वन्तु लोकास्त्वरितं रघुनाथागमोत्सवम् । मन्दिरे मन्दिरे रम्यं कृतकौतुकचित्रकम् ॥ ३
विपांसुका राजमार्गाश्चन्दनद्रवसेचिताः । प्रसूनभरसंक्लृप्ता हृष्टपुष्टजनावृताः ॥ ४
विचित्रवर्णध्वजभाचित्रिताखिलस्वाङ्गणाः । मेघागमे धनुरिव पश्यन्त्येव वलीमुखाः ॥ ५
प्रतिगेहं च लोकानां कारयन्त्वगुरूक्षणम् । यद्धूमं वीक्ष्य शिखिनो नृत्यं कुर्वन्तु लीलया ॥ ६
हस्तिनो मम शैलाभानाधोरणसुयन्त्रितान् । विचित्रयन्तु बहुशो गैरिकादिकधातुभिः ॥ ७
वाजिनश्च चित्रयन्तु शीलयन्तु मनोजवाः । यद्वेगवीक्षणादेव गर्वं त्यजन्तु स्वर्हयाः ॥ ८
कन्याः सहस्रशो रम्याः सर्वाभरणभूषिताः । गजोपरि समारूढा मुक्ताभिर्विकिरन्तु च ॥ ९
ब्राह्मण्यः पात्रहस्ताश्च दूर्वाहारिद्रसंयुताः । सुवासिन्यो महाराजं रामं नीराजयन्तु ताः ॥ १०
कौशल्या पुत्रसंयोगसंदेशविधुरा सती । हर्षं प्राप्नोतु सुकृशा तदीक्षणसुलालसा ॥ ११
इत्येवमादिरचनां पुरशोभाविधायिकाम् । प्रकुर्वन्तु जना हृष्टा रामस्याऽऽगमनं प्रति ॥ १२

शेष उवाच—

इति श्रुत्वा ततो वाक्यं सुमुखो मन्त्रवित्तमः । प्रययौ नगरीं कर्तुं बहुकौतुकतोरणाम् ॥ १३
गत्वाऽथ नगरीं तां वै मन्त्री तु सुमुखाभिधः । ख्यापयामास लोकानां रामागममहोत्सवम् ॥ १४
लोकाः श्रुत्वा पुरीं प्राप्तं रघुनाथं सुहर्षिताः । पूर्वं तदीयविरहास्त्यक्तभोगसुखादयः ॥ १५
ब्राह्मणा वेदसंपन्नाः पवित्रा दर्भपाणयः । धौतोत्तरीयवलिता जग्मुः श्रीरघुनायकम् ॥ १६
क्षत्रिया ये शूरतमा धनुर्बाणधरा वराः । संग्रामे बहुशो वीराञ्जेतारो ययुरप्यमुम् ॥ १७

वैश्या धनसमृद्धाश्च मुद्राशोभितपाणयः । शुभवस्त्रपरीधाना अभिजग्मुर्नरेश्वरम् ॥ १८
शूद्रा द्विजेषु ये भक्ताः स्वीयाचारसुनिष्ठिताः । वेदाचाररता ये वै तेऽपि जग्मुः पुरीपतिम् १९
ये ये वृत्तिकरा लोकाः स्वे स्वे कर्मण्यधिष्ठिताः । स्वकं वस्तु समादाय ययुः श्रीरामभूपतिम्२०
इत्थं भूपतिसंदेशात्प्रमोदाप्लवसंप्लुताः । नानाकौतुकसंयुक्ता आजग्मुर्मानवेश्वरम् ॥ २१
रघुनाथोऽपि सकलैर्दैवतैः स्वस्वयानगैः । परीतः प्रविवेशोच्चैः पुरीं रचितमोहनाम् ॥ २२
प्लवंगाः प्लवनैर्युक्ता आकाशपथचारिणः । स्वस्वशोभापरीताङ्गाश्चानुजग्मुः पुरोत्तमम् ॥ २३
पुष्पकादवरुह्याऽऽशु नरयानमुपारुहत् । सीतया सहितो रामः परिवारसमावृतः ॥ २४
[*अयोध्यां प्रविवेशाथ कृतकौतुकतोरणाम् । हृष्टपुष्टजनाकीर्णामुत्सवैः परिभूषिताम्] ॥ २५
वीणापणवभेर्यादिवादित्रैराहतैर्भृशम् । शोभमानः स्तूयमानः सूतमागधबन्दिभिः ॥ २६
जय राघव रामेति जय सूर्यकुलाङ्गद । जय दाशरथे देव जयताल्लोकनायक ॥ २७
इति शृण्वञ्शुभा वाचः पौराणां हर्षिताङ्गिनाम् । रामदर्शनसंजातपुलकोद्भेदशोभिनाम् ॥ २८
प्रविवेश वरं मार्गं रथ्याचत्वरभूषितम् । चन्दनोदकसंसिक्तं पुष्पपल्लवसंयुतम् ॥ २९
तदा पौराङ्गनाः काश्चिद्गवाक्षवलभिश्रिताः । रघुनाथस्वरूपेक्षाजातकामा अथाब्रुवन् ॥ ३०

पौराङ्गना ऊचुः—

धन्या अभूवन्बत भिल्लकन्या वनेषु या राममुखारविन्दम् ।
स्वलोचनेन्दीवरकैरथापिबन्स्वभाग्यसंजातमहोदया इमाः ॥ ३१
धन्या मुखं पश्यत वीरधाम्नः श्रीरामदेवस्य पयोजनेत्रम् ।
यद्दर्शनं धातृमुखाः सुरा अपि नाऽऽपुर्महाभाग्ययुता वयं त्वहो ॥ ३२
एतन्मुखं पश्यत चारुहासं किरीटसंशोभिनिजोत्तमाङ्गम् ।
बन्धूक[3]धिकारलसच्छविमदं दन्तच्छदं बिभ्रतमुच्चनासम् ॥ ३३

इति गदितवतीस्ताः स्नेहभारेण रामा नलिनदलसदृक्षैर्नेत्रपातैः प्रसाद्य ।
निखिलगुरुरनूनप्रेमभारं नृलोकं जननिगृहमियेषं प्रोषितोऽथो निवेष्टुम् ॥ ३४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रघुनाथस्य पुरप्रवेशनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०९७१

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वात्स्यायन उवाच—

भुजगाधीश्वर गुरो धराभरधरक्षम । शृण्वेकं संशयं मह्यं कृपया कथयस्व तम् ॥ १
रघुनाथस्य गमनं वनं प्रति यदा ह्यभूत् । तदाप्रभृति देहेन स्थिता शून्येन चेतसा ॥ २
तद्विप्रयोगविधुरा कृशदेहाऽतिदुःखिता । सुमुखान्मन्त्रिणः श्रुत्वा रघुनाथं समागतम् ॥ ३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ट. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. छ. झ. ड. ण. त. थ. पुरीं प्रति । ये । २ ङ. °मोदोत्सवसंयुताः । ३ ग. घ. ङ. च. झ. ट. ढ. द. °कद्वर्णविलसच्छिच्छवम्° । ४ क. ख. ग. ज. झ. ठ. ण. थ. द. ध. °ष प्रोषितःकेन हृष्टः । इ° । त. °ष प्रेयरागेण हृष्टः । इ° ।

कथं जहर्ष किमभूत्कीदृशं तत्र चिह्नितम् । रामचन्द्रस्य संदेशहर्तारं किमुवाच सा ॥ ४
एतं वै संशयं धीमन्रघुनाथगुणोदयम् । यथावच्छृण्वते मह्यं कथयस्व प्रसादतः ॥ ५

शेष उवाच—

साधु पृष्टं महाभाग द्विजवर्यपुरस्कृत । तन्मे निगदतः साक्षाच्छृणुष्वैकमनाः किल ॥ ६
[*सा वै तद्वदनाम्भोजच्युतं रामागमामृतम् । पीत्वा पीत्वा बभूवाहो स्थगिताङ्गेन विह्वला] ७
किं मे स्वप्नो विमूढायाः किं वा भ्रमकरं वचः । मम वै मन्दभाग्यायाः कथं रामेक्षणं पुनः ॥ ८
बहुना तपसा कृत्वा प्राप्तोऽयं वै सुतः शिशुः । केनाचिन्मम पापेन विप्रयोगं गतः पुनः ॥ ९
सुमन्त्रिन्कुशली रामः सीतालक्ष्मणसंयुतः । कथं मां स्मरते वीरो वनेचारी सुदुःखिताम् ॥ १०
इति सा विललापोच्चै रघुनाथस्मृतिं गता । न विवेद निजं किंचित्परकीयं विमोहिता ॥ ११
सुमुखोऽपि तदा दृष्ट्वा दुःखितां मातरं भृशम् । [+वीजयामास वासोग्रैः संज्ञामाप च सा पुनः॥
उवाच जननीं सौम्यं वचो हर्षकरं मुहुः] । रघुनाथागमस्मारहृष्टां तां स व्यधात्पुनः ॥ १३
मातर्विद्धि गृहं प्राप्तं रघुनाथं सलक्ष्मणम् । सीतया सहितं पश्य चाऽऽशीर्भिरभियुङ्क्ष्व च ॥१४
इति तथ्यं वचः श्रुत्वा सुमुखेन प्रभाषितम् । यादृशं हर्षमापेदे तादृशं वेद्मि नो ह्यहम् ॥ १५
उत्थाय चाजिरे प्राप्ता रोमाञ्चिततनूरुहा । हर्षविह्वलिताङ्ग्यश्रु मुञ्चन्ती राममैक्षत ॥ १६
तावत्स रामो राजेन्द्रो नरयानमधिश्रितः । प्राप्तः स्वमातुर्भवनं कैकेय्याः सुनयः पुरः ॥ १७
कैकेय्यपि त्रपाभारनम्रा रामं पुरः स्थितम् । नोवाच किंचिन्महतीं चिन्तां प्राप्तवती मुहुः ॥ १८
सूर्यवंशध्वजो रामो मातरं वीक्ष्य लज्जिताम् । उवाच सान्त्वयंस्तां च वाक्यैर्विनयमिश्रितैः १९

श्रीराम उवाच—

मातर्मया वनं गत्वा सर्वमाचरितं तथा । अधुना करवै किं वा त्वदाज्ञातो जनन्यहो ॥ २०
मया न्यूनं कृतं नास्ति कथं मां नेक्षसे पुनः । आशीर्भिरभिनन्द्यैनं भरतं मां च वीक्षय ॥ २१
इति श्रुत्वाऽपि तद्वाक्यं सा नम्रवदनाऽनघ । शनैः शनैः प्रत्युवाच राम गच्छ स्वमालयम्॥२२
रामोऽप्याकर्ण्य वचनं जनन्याः पुरुषोत्तमः । नमस्कृत्य ययौ गेहं सुमित्रायाः कृपानिधिः ॥२३
सुमित्रा पुत्रसहितं रामं दृष्ट्वा महामनाः । चिरं जीव चिरं जीव ह्याशीर्भिरिति चाभ्यधात् २४
मातुश्च रामभद्रोऽपि चरणौ प्रणिपत्य च । परिष्वज्य मुदा युक्तो जगाद वचनं पुनः ॥ २५
[*रत्नगर्भे मम भ्रात्रा केनाऽपि न कृतं तथा । यथाऽयमकरोद्धीमान्मम दुःखापनोदनः ॥ २६
रावणेन हृता सीता मया यत्प्राप्यते पुनः] । मातस्तत्सर्वमाविद्धि लक्ष्मणस्य विचेष्टितम् ॥ २७
दत्त्वाऽऽशिषमाघ्राय शिरसाऽयं सुमित्रया । मातुर्निजाया भवनं प्रययौ विबुधैर्युतः ॥ २८
मातरं वीक्ष्य तृषितां निजदर्शनलालसाम् । स्वयानादवरुह्याऽऽशु चरणावग्रहीद्धरिः ॥ २९
माता तद्दर्शनोत्कण्ठाविह्वलीकृतमानसा । परिष्वज्य परिष्वज्य रामं मुदमवाप सा ॥ ३०
शरीरे रोमहर्षोऽभूद्गद्गदा वागभूत्तदा । हर्षाश्रूणि तु सोष्णानि प्रवाहं प्रापुरापदम् ॥ ३१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज झ. म. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।
+ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थ. ।
* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ द. °यं छिन्धि रघु° । २ ध. सुदुःखिता । ३ क. ख. ग. छ. ज. ठ. ण. त. थ. ध. °त्रा लक्ष्मणेन । ४ ण. °रोच्छ्रीमा° । ५ छ. ड. द. परां ।

जननीं वीक्ष्य विनयी ताटङ्कद्वयवर्जिताम् । कराकल्पपदाकल्परहितां बिभ्रतीं तनुम् ॥ ३२
किंचित्स्वदर्शनाद्धृष्टां कृशाङ्गीं तां स शोकभाक् । दुःखस्य समयो नायमिति मत्वा जगाद ताम् ३३
श्रीराम उवाच—
मातर्मया त्वच्चरणौ चिरकालं न सेवितौ । तत्क्षमस्वापराधं वै भाग्यहीनस्य मामकम् ॥ ३४
ये पुत्रा मातापित्रोर्हि न शुश्रूषासमुत्सुकाः । ते मन्तव्या नरा मातः कीटका रेतसो भवाः॥ ३५
किं कुर्वे जनकाज्ञातो गतो वै दण्डकं वनम् । तत्रापि त्वत्कृपापाङ्गाद्दुःखं तीर्णोऽस्मि दुस्तरम् ॥ ३६
रावणेन हृता सीता लङ्कायां गमिता पुनः । त्वत्कृपातो मया लब्धा तं हत्वा राक्षसेश्वरम् ॥ ३७
सीतेयं त्वच्चरणयोः पतिता वै पतिव्रता । संभावयाऽऽशु चकितां त्वत्पादार्पितमानसाम् ॥ ३८
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं पादयोः पतितां स्नुषाम् । आशीर्भिरभियुज्यैनां बभाषे तां पतिव्रताम् ॥ ३९
सीते स्वपतिना सार्धं चिरं विलस भामिनि । पुत्रौ प्रसूय च कुलं स्वकं पावय पावने ॥ ४०
त्वत्सदृश्यः पतिपराः पतिदुःखसुखानुगाः । भवन्ति दुःखभागिन्यो न हि सत्यं जगत्त्रये ॥ ४१
किं चित्रं यत्पुमांसस्तु वैरिकोटिप्रभञ्जनाः । येषां गेहे सती भार्या स्वपतिप्रियवाञ्छका ॥ ४२
विदेहपुत्रि स्वकुलं त्वया पावितमात्मना । रामपादाब्जयुगलमनुयान्त्या महात्मनः ॥ ४३
इत्युक्त्वा रघुनाथस्य भार्यामश्रितलोचनाम् । तूष्णीं बभूव हृष्टा सा समुद्गततनूरुहा ॥ ४४
अथ भ्राताऽस्य भरतः पितृदत्तं निजं महत् । राज्यं निवेदयामास रामचन्द्राय धीमते ॥ ४५
मन्त्रिणस्ते प्रहृष्टाङ्गा दैवज्ञान्मन्त्रकोविदान् । आहूय मुहूर्तं[1] पप्रच्छुः पदस्य परमेष्ठिनः ॥ ४६
शुभे मुहूर्ते सुदिने शुभनक्षत्रसंयुते । अभिषेकं[2] मुदा राज्ञः कारयामासुरुद्यताः ॥ ४७
सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं व्याघ्रचर्मणि सुन्दरे । लिखित्वोपरि राजेन्द्रो महाराजोऽधितस्थिवान् ॥ ४८
तद्दिनादेव साधूनां मनांसि प्रमुदं ययुः । दुष्टानां चेतसो ग्लानिरभवत्परितापिनाम् ॥ ४९
स्त्रियस्तु पतिभक्त्या च पतिव्रतपरायणाः । मनसाऽपि कदा पापं नाऽऽचरन्ति जना मुने ॥ ५०
दैत्या देवास्तथा नागा यक्षासुरमहोरगाः । सर्वे न्यायपथे स्थित्वा रामाज्ञां शिरसा दधुः ॥ ५१
परोपकारणे युक्ताः स्वधर्मसुखनिर्वृताः । विद्याविनोदगमिता दिनरात्रिशुभेक्षणाः ॥ ५२
वातोऽपि मार्गसंस्थानां चलत्राऽऽहरते महान् । वासांस्यपि तु सूक्ष्माणि तत्र चौरकथा न हि ५३
धनदो ह्यर्थिनां रामः करुणस्तु कृपानिधिः । भ्रातृभिः सहितो नित्यं गुरुदेवस्तुतिं व्यधात् ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रघुनाथराज्याभिषेको नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११०२५

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—
अथाभिषिक्तं रामं तु तुष्टुवुः प्रणताः सुराः । रावणाभिधदैत्येन्द्रवधहर्षितमानसाः ॥ १
देवा ऊचुः—
जय दाशरथे सुरार्तिहञ्जयतादानववंशदाहक ।
जय देववराङ्गनागणव्यपकर्षादिकरारिदारक[3] ॥ २

---

[1] ग. छ. ठ. ड. द. ध. महावनम् । [2] क. ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. °कं महाराज्ये का° । [3] त. °णादिकरे° ।

तव यद्दनुजेन्द्रनाशनं कवयस्तत्कथयन्तु चोत्सुकाः ।
प्रलये जगतां ततीः पुनर्ग्रससे त्वं भुवनेश लीलया ॥ ३
जय जन्मजरादिदुःखकैः परिमुक्त प्रबलोद्धरोद्धर ।
जय धर्मकरान्वयाम्बुधौ कृतजन्मन्नजरामराच्युत ॥ ४
तव देववरस्य नामभिर्बहुपापाश्च गताः पवित्रताम् ।
किमु साधुद्विजवर्यपूर्वकाः सुतनुं मानुषतामुपागताः ॥ ५
हरविरिञ्चिनुतं तव पादयोर्युगलमीप्सितकामसमृद्धिदम् ।
हृदि पवित्रयवादिकचिह्नितैः सुरचितं मनसा स्पृहयाम ते ॥ ६
यदि भवान्न दधात्यभयं भुवो मदनमूर्तितिरस्करकान्तिभृत् ।
सुरगणाश्च कथं सुखिनः पुनर्ननु भवन्ति घृणामय पावन ॥ ७
यदा यदाऽस्मान्दनुजा हि दुःखदास्तदा तदा त्वं भुवि जन्मभाग्भव ।
अजोऽव्ययोऽपि प्रवरोऽपि सन्विभो स्वभावमास्थाय निजं निजार्चितः ॥ ८
मृतसुधासदृशैरघनाशनैः सुचरितैरवकीर्य महीतलम् ।
अमनुजैर्गुणशंसिभिरीडितस्त्वमत आशु पुनः प्रविशेः पदम् ॥ ९
अनादिराद्योऽजररूपधारी हारी किरीटी मकरध्वजाभः ।
जयं करोतु प्रसभं हतारिः स्मरारिसंसेवितपादपद्मः ॥ ०१
इत्युक्त्वा ते सुराः सर्वे ब्रह्मेन्द्रप्रमुखा मुहुः । प्रणेमुररिनाशेन प्रणता रघुनायकम् ॥ ११
इति स्तुत्याऽतिसंहृष्टो रघुनाथो महायशाः । प्रोवाच तान्सुरान्वीक्ष्य प्रणतान्नतकन्धरान् ॥ १२

श्रीराम उवाच—

सुरा वृणुत मे यूयं वरं कंचित्सुदुर्लभम् । यं कोऽपि देवो दनुजो न यक्षः प्राप सोदरः ॥ १३

सुरा ऊचुः—

स्वामिन्भगवतः सर्वं प्राप्तमस्माभिरुत्तमम् । यदयं निहतः शत्रुरस्माकं तु दशाननः ॥ १४
यदा यदाऽसुरोऽस्माकं बाधां परिदधाति भोः । तदा तदैव कर्तव्यमेतावद्वैरिनाशनम् ॥ १५
तथेत्युक्त्वा पुनर्वीरः प्रोवाच रघुनन्दनः ।

श्रीराम उवाच—

सुराः शृणुत मद्वाक्यमादरेण समन्विताः ॥ १६
भवत्कृतं मदीयैर्वै गुणैर्ग्रथितमद्भुतम् । स्तोत्रं पठिष्यति मुहुः प्रातर्निशि सकृन्नरः ॥ १७
तस्य वैरिपराभूतिर्न भविष्यति दारुणा । न च दारिद्र्यसंयोगो न च व्याधिपराभवः ॥ १८
मदीयचरणद्वंद्वे भक्तिस्तेषां तु भूयसी । भविष्यति मुदा युक्ते स्वान्ते पुंसां तु पाठतः ॥ १९
इत्युक्त्वा सोऽभवत्तूष्णीं नरदेवशिरोमणिः । सुराः सर्वे प्रहृष्टास्ते ययुर्लोकं स्वकं स्वकम् ॥ २०
रघुनाथोऽपि भ्रातृंस्तान्पालयंस्तातवद्बुधान् । प्रजाः पुत्रानिव स्वीयाल्लँालयल्लँोकनायकः ॥ २१
यस्मिञ्शासति लोकानां नाकालमरणं नृणाम् । न रोगादिपराभूतिर्गृहेषु च महीयसी ॥ २२
नेतिः कदाऽपि दृश्येत वैरिजं भयमेव च । वृक्षाः सदैव फलिनो मही भूयिष्ठधान्यका ॥ २३
पुत्रपौत्रपरीवारसनाथीकृतजीविताः । कान्तसंयोगजसुखैर्निरस्तविरहक्लमाः ॥ २४

---

१ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ढ. ण. त. थ. द. ध. 'वयो वर्णयितुं समुत्सु' ।

नित्यं श्रीरघुनाथस्य पादपद्मकथोत्सुकाः । कदाऽपि परनिन्दासु वाचस्तेषां भवन्ति न ॥ २५
कारवोऽपि कदा पापं नाऽऽचरन्ति मनस्यहो । रघुनाथकराघातदुःखशङ्काभिशंसिनः ॥ २६
सीतापतिमुखालोकनिश्चलीभूतलोचनाः । लोका बभूवुः सततं कारुण्यपरिपूरिताः ॥ २७
राज्यं प्राप्तमसापत्नं समृद्धबलवाहनम् । ऋषिभिर्हृष्टपुष्टैश्च रम्यहाटकभूषणैः ॥ २८
संपुष्टमिष्टापूर्तानां धर्माणां नित्यकर्तृभिः । सदा संपन्नसस्यं च सुचारक्षेत्रसंकुलम् ॥ २९
सुदेशं सुप्रजं स्वस्थं सुतृणं बहुगोधनम् । देवतायतनानां च राजिभिः परिराजितम् ॥ ३०
संपूर्णा यत्र वै ग्रामाः सुवित्तर्द्धिविराजिताः । सुपुष्पकृत्रिमोद्यानाः सुस्वादुफलपादपाः ॥ ३१
सपद्मिनीककासारा यत्र राजन्ति भूमयः । सदम्भा निम्नगा यत्र न यत्र जनता क्वचित् ॥ ३२
कुलान्येव कुलीनानि वर्णानां न धनानि च । विभ्रमो यत्र नारीषु न विद्वत्सु च कर्हिचित् ३३
नद्यः कुटिलगामिन्यो न यत्र विषये प्रजाः । तमोयुक्ताः क्षपा यत्र बहुलेषु न मानवाः ॥ ३४
रजोयुजः स्त्रियो यत्र ना(न) धर्मबहुला नराः । धनैरनन्धो यत्रास्ति जनो नैव च भोजनम् ३५
अनयः स्यन्दनं यत्र न च वै राजपूरुषः । दण्डः परशुकुद्दालवालव्यजनराजिषु ॥ ३६
आतपत्रेषु नान्यत्र क्वचित्क्रोधोपरोधजः । अन्यत्राऽऽक्षिकवृन्देभ्यः क्वचिन्न परिदेवनम् ॥ ३७
आक्षिका एव दृश्यन्ते यत्र पाशकपाणयः । जाड्यवार्ता जलेष्वेव स्त्रीमध्या एव दुर्बलाः ॥ ३८
कठोरहृदया यत्र सीमन्तिन्यो न मानवाः । ओषधीष्वेव यत्रास्ति कुष्ठयोगो न मानवे ॥ ३९
वेधो यत्र सुरत्नेषु शूलं मूर्तिकरेषु वै । कम्पः सात्त्विकभावोत्थो न भयात्क्वापि कस्यचित् ॥ ४०
संज्वरः कामजो यत्र दारिद्र्यं कलुषस्य च । दुर्लभत्वं सदैवस्य सुकृते न च वस्तुनः ॥ ४१
इभा एव प्रमत्ता वै युद्धे वीच्यो जलाशये । दानहानिर्गजेष्वेव तीक्ष्णा एव हि कण्टकाः ॥ ४२
बाणेषु गुणविश्लेषो बन्धोक्तिः पुस्तके दृढा । स्नेहत्यागः खलेष्वेव न च वै स्वजने जने ॥ ४३
तं देशं पालयामास लालयल्लाँलिताः प्रजाः । धर्मं संस्थापयन्देशे दुष्टे धण्डधरो यमः ॥ ४४
इत्थं पालयतस्तस्य धर्मेण धरणीतलम् । सहस्राणि व्यतीयुर्वै वर्षाण्येकादश प्रभोः ॥ ४५
तत्र नीचजनाच्छ्रुत्वा सीताया अपमानताम् । स्ववनितां रजकोक्त्या तां तत्याज रघूद्वहः ॥ ४६
पृथ्वीं पालयमानस्य धर्मेण नृपतेस्तदा । सीताविरहितामेकां निदेशेन सुरक्षिताम् ॥ ४७
कदाचित्संसदो मध्ये ह्यासीनस्य महामतेः । आजगाम मुनिश्रेष्ठः कुम्भोत्पत्तिर्मुनिर्महान् ॥ ४८
गृहीत्वाऽर्घं समुत्तस्थौ वसिष्ठेन समन्वितः । जनताभिर्महाराजो वार्धिशोषकमद्भुतम् ॥ ४९
स्वागतेन स संभाव्य पप्रच्छ तमनामयम् । सुखोपविष्टं विश्रान्तं बभाषे रघुनन्दनः ॥ ५०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधेऽगस्तिसमागमो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११०७५

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

इत्थं स्वागतसंतुष्टं ब्रह्मचर्यतपोनिधिम् । उवाच मतिमान्वीरः सर्वलोकगुरुर्मुनिम् ॥ १

---

१ छ. ड. प्राप्याथ संपन्नं स° । ढ. प्राप्य सुसंपन्नं स° । २ क. ख. छ. ज. ञ. ठ. ड. ध. सुयूपा । ग. घ. ङ. च. झ. ट. ढ. ण. द. सुपथा । त. थ. सप्रजा । ३ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. सुसदाफ° । ४ ग. छ. ठ. ड. ध. °यतो देशं धर्मेण धरणीपतेः । स° । ५ ड. °भू । स्वां निन्दां रजकोक्त्या वै तां ।

स्वागतं ते महाभाग कुम्भभूते तपोनिधे । त्वद्दर्शनेन सर्वे वै पाविताः सकुटुम्बकाः ॥ २
कच्चिन्मतिस्ते वेदेषु शास्त्रेषु परिवर्तते । त्वत्तपोविघ्नकर्ता वै नास्ति भूमण्डले क्वचित् ॥ ३
लोपामुद्रा महाभाग या च ते धर्मचारिणी । यस्याः पतिव्रताधर्मात्सर्वं भवति शोभनम् ॥ ४
अपि शंस महाभाग धर्ममूर्ते कृपानिधे । अलोलुपस्य किं कार्यं करवाणि मुनीश्वर ॥ ५
त्वत्तपोयोगतः सर्वं भवति स्वेच्छया बहु । तथाऽपि मयि कृत्वैव कृपां शंस महामुने ॥ ६

शेष उवाच—

इत्युक्तो लोकगुरुणा राजराजेन धीमता । उवाच रामं लोकेशं विनीततरभाषया ॥ ७

अगस्त्य उवाच—

स्वामिंस्तव सुदुर्दर्शं दर्शनं दैवतैरपि । कृत्वा समागतं विद्धि राजराज कृपानिधे ॥ ८
हतस्त्वया रावणाख्यस्त्वसुरो लोककण्टकः । दिष्ट्याऽद्य देवाः सुखिनो दिष्ट्या राजा विभीषणः
राम त्वद्दर्शनान्मेऽद्य गतं वै दुष्कृतं किल । संपूर्णो मे मनःकोशो हतं सर्वं सुदुष्कृतम् ॥ १०
इत्युक्त्वाऽपि बभूवाऽऽशु तूष्णीं कुम्भसमुद्भवः । रामसंदर्शनाह्लादविह्वलीकृतमानसः ॥ ११
रामः पप्रच्छ तं भूयो मुनिं ज्ञानविशारदम् । लोकातीतं भवद्भावि सर्वं ज्ञातारमिङ्गितम् ॥ १२
मुने कथय मे सर्वं पृच्छतो हि सविस्तरम् । कोऽसौ मया हतो यो हि रावणो विबुधार्दनः १३
कुम्भकर्णोऽपि कस्त्वेष का ज्ञातिर्वै दुरात्मनः । देवो दैत्यः पिशाचो वा मानवो वा महामुने ॥
सर्वमाख्याहि सर्वज्ञ सर्वं जानासि विस्तरात् । तथा कुरु मदादेशं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ १५
इति श्रुत्वा ततो वाक्यं कुम्भजन्मा तपोनिधिः । यत्पृष्टं रघुराजेन प्रवक्तुं तत्प्रचक्रमे ॥ १६
राजन्सृष्टिकरो ब्रह्मा पुलस्त्यस्तत्सुतोऽभवत् । ततस्तु विश्रवा जज्ञे वेदविद्याविशारदः ॥ १७
तस्य पत्नीद्वयं जातं पातिव्रत्यचरित्रभृत् । एका मन्दाकिनीनाम्नी द्वितीया कैकसी स्मृता ॥ १८
पूर्वस्यां धनदो जज्ञे लोकपालविलासधृक् । योऽसौ शिवप्रसादेन लङ्कावासमचीकरत् ॥ १९
विद्युन्मालीसुतायां तु पुत्रत्रयमभून्महत् । रावणः कुम्भकर्णश्च तथा पुण्यो विभीषणः ॥ २०
राक्षस्युदरजन्मत्वात्संध्यासमयसंभवात् । द्वयोरधर्मनिपुणा मतिरासीन्महामते ॥ २१
एकदा तु विमानेन पुष्पकेण सुशोभिना । काञ्चनीयोपभूषेण किङ्किणीजालमालिना ॥ २२
आरुह्य पितरौ द्रष्टुं ययौ शोभासमन्वितः । स्वगणैः संस्तुतो भूत्वा नानारत्नविभूषणैः ॥ २३
आगत्य पित्रोश्चरणे पतित्वा चिरमात्मजः । हर्षविह्वलितात्मा च रोमाञ्चिततनूरुहः ॥ २४
उवाच मेऽद्य सुदिनं महाभाग्यफलोदयम् । यन्मे युष्मत्पदौ दृष्टौ महापुण्यद[1]दर्शनौ ॥ २५
इत्यादिभिः स्तुतिपदैः स्तुत्वाऽगात्स्वकमन्दिरम् । पितरावपि संहृष्टौ पुत्रस्नेहाद्बभूवतुः ॥ २६
तं दृष्ट्वा रावणो धीमाञ्जगाद निजमातरम् । कोऽयं पुमान्सुरो वाऽथ यक्षो वाऽथ नरोत्तमः २७
योऽसौ मम पितुः पादौ संनिषेव्य गतः पुनः । महाभाग्यनिधिः स्वीयैर्गणैः सपरिवारितः २८
केनेदं तपसा लब्धं विमानं वायुवेगधृक् । उद्यानारामलीलादिविलासस्थानमुत्तमम् ॥ २९

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य जननी रोषविक्लवा । उवाच पुत्रं विमनाः किंचिन्नेत्रविकारिणी ॥ ३०
रे पुत्र शृणु मद्वाक्यं बहुशिक्षासमन्वितम् । एतस्य जन्मकर्मादि विचारचतुराधिकम् ॥ ३१

१ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त थ. ध. °भागा या । २ क. ख. ज. ञ. ण. भूमा । ग. छ. ठ. ध. भूमाज्ञानां° । ड. द. भूमज्ञाना° । त. थ. भूमौ । ३ छ. ड. °स्नेहवशं गतौ । तं ।

सपत्न्या मम कुक्षिस्थं निधानं समुपस्थितम् । येन स्वमातुर्विमलं कुलमुज्ज्वलितं महत् ॥ ३२
त्वं तु मत्कुक्षिगः कीटः स्वोदरस्य प्रपूरकः । यथा खरः स्वकं भारं जानाति न च तद्गुणम् ३३
तथा त्वं लक्ष्यसेऽज्ञानी शयनाशनभोगवान् । सुप्तो गतः क्वचिद्दुष्ट इत्येव तव संभवः ॥ ३४
अनेन तपसा लब्धं शिवसंतोषकारिणा । लङ्कावासो मनोवेगं विमानं राज्यसंपदः ॥ ३५
सुधन्या जननी तस्य सुभाग्या सुमनोदया । यस्याः पुत्रो निजगुणैर्लब्धवान्महतां पदम् ॥ ३६
इति क्रुधा भाषितमार्तया तया मात्रा स्वयाऽऽकर्ण्य दुरात्मसत्तमः ॥
शेषं विधायाऽऽत्मगतं पुनर्वचो जगाद तां निश्चयभृत्तपः प्रति ॥ ३७

रावण उवाच—

जनन्याकर्णय वचो मम गर्वसमन्वितम् । रत्नगर्भा त्वमेवासि यस्याः पुत्रास्त्रयो वयम् ॥ ३८
कोऽसौ कीटः स धनदः क्व तपः स्वल्पकं पुनः । का लङ्का किं तु तद्राज्यं स्वल्पसेवकसंयुतम् ॥
मातः शृणु ममोत्साहात्प्रतिज्ञां करुणान्विते । न केनापि कृतां कर्त्री महाभाग्ये हि कैकसि ॥४०
यद्यहं भुवनं सर्वं वशे न स्थापयामि वै । तपोभिर्दुष्करैः कृत्वा ब्रह्मसंतोषकारकैः ॥ ४१
अम्भोदके सदा त्यक्त्वा निद्रां क्रीडां तथा पुनः । चेत्तदा पितृलोकस्य घातात्पापं भवेन्मम ४२
कुम्भकर्णोऽपि कृतवान्विभीषणसमन्वितः । रावणोऽथ सह भ्रात्रेत्युक्त्वाऽगाद्गिरिकाननम् ॥४३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रावणोत्पत्तिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१११८

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अगस्त्य उवाच—

अथोग्रं स तपो दैत्यो दशवर्षसहस्रकम् । चकार भानुमक्ष्णा च पश्यन्नूर्ध्वे पदे स्थितः ॥ १
कुम्भकर्णोऽपि कृतवांस्तपः परमदुश्चरम् । विभीषणस्तु धर्मात्मा चचार परमं तपः ॥ २
तदा प्रसन्नो भगवान्देवदेवः प्रजापतिः । देवदानवयक्षादिमुकुटैः परिसेवितः ॥ ३
ददौ राज्यं च सुमहद्भुवनत्रयभास्वरम् । वपुश्च कृतवांस्त्रम्र्यं देवदानवसेवितम् ॥ ४
तदा संतापितो भ्राता धनदो धर्मबुद्धिमान् । विमानं तु ततो नीतं लङ्का च नगरी हठात् ॥ ५
भुवनं तापितं सर्वं देवाश्चैव दिवो गताः । हतवान्ब्राह्मणकुलं मुनीनां मूलकृन्तनः ॥ ६
तदाऽतिदुःखिता देवाः सेन्द्रा ब्रह्माणमाययुः । स्तुतिं चक्रुर्महात्मानो दण्डवत्प्रणतिं गताः ॥ ७
ते तुष्टुवुः सुराः सर्वे वाग्भिरिष्टाभिरादृताः । ततः प्रसन्नो भगवान्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ८
ततो निवेदयांचक्रुर्ब्रह्मणे विबुधाः पुरा । दशग्रीवाच्च संकष्टं तथा निजपराभवम् ॥ ९
क्षणं ध्यात्वा ययौ ब्रह्मा कैलासं त्रिदशैः सह । तस्य शैलस्य पार्श्वे तु वैचित्र्येण समाकुलाः ॥
स्थिताः संतुष्टुवुर्देवाः शंभुं शक्रपुरोगमाः ॥ १०
नमो भवाय शर्वाय नीलग्रीवाय ते नमः । नमः स्थूलाय सूक्ष्माय बहुरूपाय ते नमः ॥ ११
इति सर्वमुखेनोक्तां वाणीमाकर्ण्य शंकरः । प्रोवाच नन्दिनं देवानानयेति ममान्तिकम् ॥ १२
एतस्मिन्नन्तरे देवा आहूता नन्दिना ध्रुवम् । प्रविश्यान्तःपुरे देव ददृशुर्विस्मितेक्षणाः ॥ १३

१ क. द. कारुणान्विताम् । २ छ. ड. भ्रात्रा विचार्यामाद्दनं प्रति । ई । ३ छ. ड. °मदारुणम् । ४ छ. ड. °बान्धातृदे । ५ ग. °म्यं यक्षदा° । ६ ड. लङ्कां च नगरीं तथागात् । ७ क. ग. ठ. ध. ध. °ग्भिरर्थ्याभि° ।

ब्रह्माऽऽगत्य ददर्शाथ शंकरं लोकशंकरम् । गणकोटिसहस्रैस्तु सेवितं मोदशालिभिः ॥ १४
नग्नैर्विरूपैः कुटिलैर्धूसरैर्विकटैस्तथा । प्रणिपत्याग्रतः स्थित्वा सह देवैः पितामहः ॥ १५
उवाच देवदेवेशं पश्यावस्थां दिवौकसाम् । कृपां कुरु महादेव शरणागतवत्सल ॥ १६
दुष्टदैत्यवधार्थं च समुद्योग्यं विधेहतः । सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा दैन्यशोकसमन्वितम् ॥ १७
त्रिदशैः सहितः सर्वैराजगाम हरेः पदम् । तुष्टुवुर्मुनयः सर्वे ससुरोरगकिंनराः ॥ १८
जय माधव देवेश जय भक्तजनार्तिहन् । कृपां कुरु महादेव विलोकय स्वसेवकान् ॥
इत्युच्चैर्जगदुः सर्वे देवाः शर्वपुरोगमाः ॥ १९

इत्युक्तमाकर्ण्य सुराधिनाथो दृष्ट्वा सुरार्तिं परिचिन्त्य विष्णुः ॥
जगाद देवाञ्जलदोच्चया गिरा दुःखं तु तेषां प्रशमं नयन्निव ॥ २०
भो ब्रह्मशर्वेन्द्रपुरोगमामराः शृण्वन्तु वाचं भवतां हिते रताम् ॥
जाने दशग्रीवभयं कृतं वस्तन्नाशयाम्यद्य कृतावतारः ॥ २१
पुरी त्वयोध्या रविवंशजातैर्नृपैर्महादानमखादिसत्क्रियैः ॥
प्रपालिता भूतलमण्डला(ना)लया विराजते राजतभूमिभागैः ॥ २२

तस्यां दशरथो राजा निरपत्यः श्रियाऽन्वितः । पालयत्यधुना राज्यं दिक्चक्रं जयवान्विभुः॥ २३
स तु वन्ध्यादृष्यशृङ्गात्प्रार्थितात्पुत्रकाम्यया । पुत्रेष्ट्यां विधिना यज्वा महाबलसमन्वितः ॥ २४
ततोऽहं प्रार्थितः पूर्वं तपसा तेन भोः सुराः । पत्नीषु भूत्वा तिसृषु चतुर्धाऽपि भवत्कृते ॥ २५
रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरताख्यासमन्वितः । कर्ताऽस्मि रावणोद्धारं समूलबलवाहनम् ॥ २६
भवन्तोऽपि स्वकैरंशैरवतीर्य चरन्त्विह । ऋक्षवानररूपेण सर्वत्र पृथिवीतले ॥ २७
इत्युक्त्वा विररामाऽऽशु नभसीरितवाङ्मुने । देवाः श्रुत्वा महद्वाक्यं सर्वे वै हृष्टमानसाः ॥ २८
प्रचक्रुर्गदितं यादृग्देवदेवेन धीमता । स्वैः स्वैरंशैर्मही पूर्णा ऋक्षवानररूपिभिः ॥ २९
योऽसौ विष्णुर्महादेवो देवानां दुःखनाशनः । स त्वमेव महाराज भगवान्कृतविग्रहः ॥ ३०
भरतोऽयं लक्ष्मणश्च शत्रुघ्नश्च महामते । तावकांशो दशग्रीवो निहतश्च सुरार्तिदः ॥ ३१
पूर्ववैरानुबन्धेन जानकीं हृतवान्पुनः । स त्वया निहतो दैत्यो ब्रह्मराक्षसजातिमान् ॥ ३२
ब्राह्मणानां सुखं तद्वन्मुनीनां तापसं बलम् । शिवानि सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सुसंहिताः ॥ ३३
पुलस्त्यपुत्रो दैत्येन्द्रः सर्वलोकैककण्टकः । पातितः पृथिवी सर्वा सुखमाप महेश्वर ॥ ३४
त्वयि राज्ञि जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् । सुखं प्रपेदे विश्वात्मञ्जगद्योने नरोत्तम ॥ ३५
[*एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ । उत्पत्तिश्च विपत्तिश्च मया मत्यनुसारतः] ॥ ३६

इत्थं निशम्य दितिजेन्द्रकुलानुकारिवार्तां महापुरुष ईश्वर ईशिता च ॥
संरुद्धबाष्पगलदश्रुमुखारविन्दो भूमौ पपात सदसि प्रथितप्रभावः ॥ ३७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रावणोत्पत्तिविपत्तिकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११९५५

अथाष्टमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

वात्स्यायन मुनिश्रेष्ठ कथा पापप्रणाशिनी । ब्रह्मण्य देव देवस्य सर्वधर्मैकरक्षितुः ॥ १

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

राजानं मूर्छितं दृष्ट्वा कुम्भजन्मा तपोनिधिः । शनैः शनैः करेणाऽऽशु पस्पर्शाशु जगाद च ॥ २
भो रामाऽऽश्वसिहि क्षिप्रं किमर्थमवसीदसि । भवान्दैत्यकुलच्छेत्ता महाविष्णुः सनातनः ॥ ३
भूतं भव्यं भवच्चैव जगत्स्थाणु चरिष्णु च । त्वदृते नास्ति संचारि किमर्थमिह मूर्छितः ॥ ४
श्रुत्वा वाक्यं महाराजः कुम्भजन्मसमीरितम् । उत्तस्थौ विगलन्नेत्रबाष्पपूरितसन्मुखः ॥ ५
उवाच दीनदीनं च विस्पष्टाक्षरविस्तरम् । त्रपाभरनमन्मूर्धा ब्रह्मद्रोहपराङ्मुखः ॥ ६

श्रीराम उवाच—

अहो मे पश्यताज्ञानं विमूढस्य दुरात्मनः । यद्ब्राह्मणकुले रूढं हतवान्काममलोलुपः ॥ ७
महिलार्थे त्वहं विप्र वेदशास्त्रविवेकवान् । हतवान्वाडवकुलं बुद्धिहीनोऽतिदुर्मतिः ॥ ८
इक्ष्वाकूणां कुले जातु ब्राह्मणो न दुरुक्तिभाक् । ईदृशं कुर्वता कर्म मयैतत्सुकलङ्कितम् ॥ ९
ये ब्राह्मणास्तु पूजार्हा दानसंमानभोजनैः । ते मया निहता विप्राः शरसंघातसंहितैः ॥ १०
कांस्तु लोकान्गमिष्यामि कुम्भीपाकोऽपि दुःसहः । नेदृशं तीर्थमप्यस्ति यन्मां पावयितुं क्षमम् ११
न यज्ञो न तपो दानं न देवप्रतिमादिकम् । यत्तु वै ब्राह्मणद्रोग्धुर्मम पावनतारकम् ॥ १२
यैः कोपितं ब्रह्मकुलं नरैर्निरयगामिभिः । ते नरा बहुशो दुःखं भोक्ष्यन्ति निरयं गताः ॥ १३
वेदा मूलं तु धर्माणां वर्णाश्रमविवेकिनाम् । तन्मूलं ब्राह्मणकुलं सर्ववेदैकशाखिनः ॥ १४
मूलच्छेत्तुर्ममौद्धत्यात्को लोको नु भविष्यति । किं मया करणीयं वै येन मे हि शिवं भवेत् १५

शेष उवाच—

विलपन्तं भृशं रामं राजेन्द्रं रघुपुंगवम् । मायामनुष्यवपुषं कुम्भजन्माऽब्रवीद्वचः ॥ १६

अगस्त्य उवाच—

मा विषादं महाधीर कुरु राजन्महामते । न ते ब्राह्मणहत्या स्याद्दुष्टानां नाशमिच्छतः ॥ १७
त्वं पुमान्पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः । कर्ता हर्ताऽविता साक्षान्निर्गुणः स्वेच्छया गुणी १८
सुरापो ब्रह्महत्याकृत्स्वर्णस्तेयी महाघकृत् । सर्वे त्वन्नामवादेन पूताः शीघ्रं भवन्ति हि ॥ १९
इयं देवी जनकजा महाविद्या महामते । यस्याः स्मरणमात्रेण मुक्ता यास्यन्ति सद्गतिम् ॥ २०
रावणोऽपि न वा दैत्यो वैकुण्ठे तव सेवकः । ऋषीणां शापतोऽवाप्तं दैत्यत्वं दनुजान्तक ॥ २१
तस्यानुग्रहकर्ता त्वं न तु हन्ता द्विजन्मनः । एवं संचिन्त्य मा भूयो निजं शोचितुमर्हसि ॥ २२
इति श्रुत्वा ततो वाक्यं रामः परपुरंजयः । उवाच परमं वाक्यं गद्गदस्वरभाषितम् ॥ २३

राम उवाच—

पातकं द्विविधं प्रोक्तं ज्ञाताज्ञातविभेदतः । ज्ञातं यद्बुद्धिपूर्वं हि ह्यज्ञातं तद्विवर्जितम् ॥ २४
बुद्धिपूर्वं कृतं कर्म भोगेनैव विनश्यति । नश्येदनुशयादन्यदिदं शास्त्रविनिश्चितम् ॥ २५
[*कुर्वतो बुद्धिपूर्वं मे ब्रह्महत्यां सुनिन्दिताम् । न मे दुःखापनोदाय साधुवादः सुसंमतः]॥ २६
प्रब्रूहि तादृशं मह्यं यादृशं पापदाहकम् । व्रतं दानं मखं किंचित्तीर्थमाराधनं महत् ॥ २७
येन मे विमला कीर्तिर्लोकान्वै पावयिष्यति । पापाचाराप्तकालुष्यान्ब्रह्महत्याहतप्रभान् ॥ २८

शेष उवाच—

इत्युक्तवन्तं तं रामं जगाद स तपोनिधिः । सुरासुरनमन्मौलिमणिनीराजिताङ्घ्रिकम् ॥ २९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

शृणु राम महावीर लोकानुग्रहकारक । विप्रहत्यापनोदाय तव यद्वचनं ब्रुवे ॥ ३०
सर्वं स पापं तरति योऽश्वमेधं यजेत वै । तस्मात्त्वं यज विश्वात्मन्वाजिमेधेन शोभिना ॥ ३१
सप्ततन्तुर्महीभर्त्रा त्वया साध्यो मनीषिणा । महासमृद्धियुक्तेन महाबलसुशालिना ॥ ३२
स वाजिमेधो विप्राणां हत्यायाः पापनोदनः । कृतवान्यं महाराजो दिलीपस्तव पूर्वजः ॥ ३३
शतक्रतुः शतं कृत्वा क्रतूनां पुरुषर्षभः । पदमापामरावत्यां देवदैत्यप्रसेवितम् ॥ ३४
मनुश्च सगरो राजा मरुत्तो नहुषात्मजः । एते ते पूर्वजाः सर्वे यज्ञं कृत्वा पदं गताः ॥ ३५
तस्मात्त्वं कुरु राजेन्द्र समर्थोऽसि समन्ततः । भ्रातरो लोकपालाभा वर्तन्ते तव भावुकाः ॥ ३६

इत्युक्तमाकर्ण्य मुनेः स भाग्यवान्रघूत्तमो ब्राह्मणवाक्यभीतः ।
पप्रच्छ यागे सुमतिं चिकीर्षन्विधिं पुराविस्परिगीयमानः ॥ ३७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रघुनाथस्यागस्त्योपदेशो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११९९२

अथ नवमोऽध्यायः ।

श्रीराम उवाच—

कीदृशोऽश्वस्तत्र भाव्यः को विधिस्तत्र पूजने । कथं वा शक्यते कर्तुं के जेयास्तत्र वैरिणः ॥१

अगस्त्य उवाच—

गङ्गाजलसमानेन वर्णेन वपुषा शुभः । कर्णे श्यामो मुखे रक्तः पीतः पुच्छे सुलक्षितः ॥ २
मनोवेगः सर्वगतिरुच्चैःश्रवःसमप्रभः । वाजिमेधे हयः प्रोक्तः शुभलक्षणलक्षितः ॥ ३
वैशाखपौर्णमास्यां तु पूजयित्वा यथाविधि । पत्रं लिखित्वा भाले तु स्वनामबलचिह्नितम् ॥ ४
मोचनीयः प्रयत्नेन रक्षकैः परिरक्षितः । यत्र गच्छति यज्ञाश्वस्तत्र गच्छन्ति रक्षकाः ॥ ५
यस्तं बलान्निबध्नाति स्ववीर्यबलदर्पितः । तस्मात्प्रसभमानेयः परिरक्षाकरैर्हयः ॥ ६
कर्त्रा तावत्सुविधिना स्थातव्यं नियमादिह । मृगशृङ्गधरो भूत्वा ब्रह्मचर्यसमन्वितः ॥ ७
व्रतं पालयमानश्च यावद्वर्षं व्यतिक्रमेत् । तावद्दीनान्धकृपणाः परितोष्या धनादिभिः ॥ ८
अन्नं तु बहुशो देयं धनं वा भूरि मारिष । यद्यत्प्रार्थयते धीमांस्तत्तदेव ददाति हि ॥ ९
एवं प्रकुर्वतः कर्म यज्ञः संपूर्णतां गतः । करोति सर्वपापानां नाशनं रिपुनाशन ॥ १०
तस्माद्भवान्समर्थोऽस्ति करणे पालनेऽर्चने । कृत्वा कीर्तिं सुविपुलां पावयान्याञ्जनान्नृप ॥ ११

श्रीराम उवाच—

विलोकय द्विजश्रेष्ठ वाजिशालां ममाधुना । तादृशाः सन्ति नो वाऽश्वाः शुभलक्षणलक्षिताः १२
इति श्रुत्वाऽपि तद्वाक्यमगस्त्यः करुणाकरः । उत्तस्थौ वीक्षमाणोऽयं यागार्हान्वाजिनः शुभान्॥
गत्वाऽथ तत्र शालायां रामचन्द्रसमन्वितः । ददर्शाश्वान्विचित्राङ्गान्मनोवेगान्महाबलान् ॥ १४

अवनितलगताः किं वाजिराजस्य वंश्याः किमथ रघुपतीनामेकतः कीर्तिपिण्डाः ।
किमिदममृतराशिर्वाहरूपेण सिन्धोर्मुनिरिति मनसोऽन्तर्विस्मयं प्राप पश्यन् ॥ १५

एकतः शोणदेहानां वाजिनां पङ्क्तिरुत्तमा । एकतः श्यामैकर्णानां कस्तूरीकान्तिसप्रभाः ॥ १६

---

१ ग. छ. ठ. ड. ध. °त्यातापा° । २ क. ख. ग. ञ. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °मानम् । इ° । ३ छ. ड. सिद्धो मुनि° । ४ छ. ड. °मवर्णा° ।

एकतः कनकाभाश्च त्वन्यतो नीलवर्णिनः । एकतः शबलैर्वर्णैर्विशिष्टैर्वाजिभिर्वृताः ॥ १७
एवं पश्यन्मुनिः सर्वान्कौतुकाविष्टमानसः । ययावन्यत्र तान्द्रष्टुं यागयोग्यान्हयान्मुनिः ॥ १८
ददर्श तत्र शतशो बद्धांस्तादृशवर्णकान् । [*दृष्ट्वा विस्मयमापेदे विस्मयाद्धर्षिताङ्गकः ॥ १९
एकतः श्यामवर्णांश्च सर्वाङ्गेषु पयःप्रभान्] । पीतपुच्छान्मुखे रक्ताञ्शुभलक्षणलक्षितान् ॥ २०

निरीक्ष्य परितोऽनघान्विमलनीरधारानिभान् ।
प्रभञ्जनमनोजवान्विमलकीर्तिपुञ्जप्रभान् ॥
पयोनिधिविशोषको मुनिरुवाच सीतापतिम् ।
विचित्रहयदर्शनाद्भूषितनेत्रवक्त्रप्रभः ॥ २१

अगस्त्य उवाच—

हयमेधक्रतोर्योग्यान्वाहांस्ते बहुशः शुभान् । पश्यतो नेत्रयोर्मेऽद्य तृप्तिर्नास्ति रघूत्तम ॥ २२
रामचन्द्र महाभाग सुरासुरनमस्कृत । यज्ञं कुरु महाराज हयमेधं सुविस्तरम् ॥ २३

सुरपतिरिव सर्वान्यज्ञसंघान्करिष्यं-
स्तपन इव सुपर्वारातितोयं विशोष्यन् ।
हतरिपुगणमुख्यं सांपरायं विजित्य
क्षितितलसुखभोगं कुर्विदं भूरिभोग ॥ २४

इत्येवं वाक्यनादेन परितुष्टाखिलेन्द्रियः । सर्वान्वै यज्ञसंभारानाजहार मनोहरान् ॥ २५
मुन्यन्वितो महाराजः सरयूतीरमागतः । सुवर्णलाङ्गलैर्भूमिं विचकर्ष महीयसीम् ॥ २६
विलिख्य भूमिं बहुशश्चतुर्योजनसंमिताम् । मण्डपान्रचयामास यज्ञार्थं स नरोत्तमः ॥ २७
कुण्डं तु विधिवत्कृत्वा योनिमेखलयाऽन्वितम् । अनेकरत्नरचितं सर्वशोभासमन्वितम् ॥ २८
मुनीश्वरो महाभागो वसिष्ठः सुमहातपाः । सर्वं तत्कारयामास वेदशास्त्रविधिश्रितम् ॥ २९
प्रेषितास्तेन मुनिना शिष्या मुनिवराश्रमान् । कथयामासुरुद्युक्तं हयमेधे रघूत्तमम् ॥ ३०
आकारितास्तदा सर्वे ऋषयस्तपतां वराः । आजग्मुः परमेशस्य दर्शने त्वतिलालसाः ॥ ३१
नारदोऽसितनामा च पर्वतः कपिलो मुनिः । जातूकर्ण्योऽङ्गिरा व्यास आर्ष्टिषेणोऽत्रिगौतमौ ३२
हारीतो याज्ञवल्क्यश्च संवर्तः शुकसंज्ञकः । इत्येवमादयो रामहयमेधवरं ययुः ॥ ३३
तान्सर्वान्पूजयामास रघुराजो महामुदा । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यामर्घविष्टरकासनैः ॥ ३४
गां हिरण्यं ददौ तेभ्यः प्रायशो दृष्टविक्रमः । महद्भाग्यं त्वद्य मेऽस्ति यद्यूयं दर्शनं गताः ॥ ३५

शेष उवाच—

एवं समाकुले ब्रह्मन्नृषिवर्यसमागमे । धर्मवार्ता बभूवाहो वर्णाश्रमसुसंमता ॥ ३६

वात्स्यायन उवाच—

का धर्मवार्ता तत्राऽऽसीत्किं वा कथितमद्भुतम् । साधवः सर्वलोकानां कारुण्यात्किमुताब्रुवन् ॥

शेष उवाच—

तान्समेतान्मुनीन्दृष्ट्वा रामो दाशरथिर्महान् । पप्रच्छ सर्वधर्मांश्च सर्ववर्णाश्रमोचितान् ॥ ३८

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ ख. °कतो धवलै° । २ झ. °तो यज्ञ° । ३ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. महामनाः

ते तु पृष्टा हि रामेण धर्मान्प्रोचुर्महागुणान् । तान्प्रवक्ष्यामि ते सर्वान्यथाविधि शृणुष्व तान् ३९

ऋषय ऊचुः—

ब्राह्मणेन सदा कार्यं यजनाध्यापनादिकम् । वेदान्पठित्वा विरजेन्नो वा गार्हस्थ्यमाविशेत् ४०
[*ब्राह्मणेन सदा त्याज्यं नीचसेवानुजीवनम् । आपद्गतोऽपि जीवेत न श्ववृत्त्या कदाचन] ४१
ऋतुकालाभिगमनं धर्मोऽयं गृहिणः परः । स्त्रीणां वरमनुस्मृत्यापत्यकामोऽथवा भवेत् ॥ ४२
दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यकरं मतम् । श्राद्धाहः सर्वपर्वाणि यतस्त्याज्यानि धीमता ॥ ४३
तत्र गच्छन्स्त्रियं मोहाद्धर्मात्प्रच्यवते परात् । ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारानिरतश्च यः ॥ ४४
स सदा ब्रह्मचारीह विज्ञेयः सद्गृहाश्रमी । ऋतुः षोडशयामिन्यश्चतस्रस्तासु गर्हिताः ॥ ४५
पुत्रदास्तासु या युग्मा अयुग्माः कन्यकाप्रदाः । त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुष्टं मघां मूलं विहाय च ४६
शुचिः सन्निविशेत्पत्नीं पुन्नामर्क्षे विशेषतः । शुचिं पुत्रं प्रसूयेत पुरुषार्थप्रसाधनम् ॥ ४७
आर्षे विवाहे गोद्वंद्वं यदुक्तं तत्प्रशस्यते । शुल्कमण्वपि कन्यायाः कन्याविक्रेतृपापकृत् ॥ ४८
वाणिज्यं नृपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा । कुविवाहः क्रियालोपः कुलपातनहेतवः ॥ ४९
अन्नोदकपयोमूलफलैर्वाऽपि गृहाश्रमी । गोदानेन तु यत्पुण्यं पात्राय विधिपूर्वकम् ॥ ५०
अनर्चितोऽतिथिर्गेहाद्भग्नाशो यस्य गच्छति । आजन्मसंचितात्पुण्यात्क्षणात्स हि बहिर्भवेत् ॥ ५१
पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वाऽश्नीतामृतं गृही[2] । स्वार्थं परमघं भुङ्क्ते केवलं स्वोदरंभरिः ॥ ५२
षष्ठ्यष्टम्योर्विशेत्पापं तैले मांसे सदैव हि । चतुर्दश्यां तथाऽमायां त्यजेत क्षुरमङ्गनाम् ॥ ५३
रजस्वलां न सेवेत नाश्नीयात्सह भार्यया । एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटासने ॥ ५४
नाश्नतीं स्त्रीं समीक्षेत तेजःकामो नरोत्तमः । मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितम् ॥ ५५
नाऽऽचक्षीत धयन्तीं गां नेन्द्रचापं प्रदर्शयेत् । न दिवोद्धृतसारं च भक्षयेद्दधि नो निशि ॥ ५६
नाङ्घ्री प्रतापयेदग्नौ न वस्त्वशुचि निक्षिपेत् । प्राणिहिंसां न कुर्वीत नाश्नीयात्संध्ययोर्द्वयोः ५७
स्त्रीधर्मिणीं नाभिवादेन्नाघ्रायादातृप्ति रात्रिषु । तौर्यत्रिकप्रियो न स्यात्कांस्ये पादौ न धावयेत् ५८
न धारयेदन्यभुक्तं वासश्चोपानहावपि । नभिन्नभाजनेऽश्नीयान्नाश्नीतान्यविदूषिते ॥ ५९
संविशेन्नाऽऽर्द्रचरणो नोच्छिष्टः क्वचिदाव्रजेत् । शयानो वा न चाश्नीयान्नोच्छिष्टः संस्पृशेच्छिरः
न मनुष्यस्तुतिं कुर्यान्नाऽऽत्मानमवमानयेत् । अभ्युद्यन्तं न प्रणमेत्परमर्माणि[3] नो वदेत् ॥ ६१
एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वानप्रस्थाश्रमं व्रजेत् । सस्त्रीको विगतस्त्रीको विरजेत ततः परम् ॥ ६२
इत्येवमादयो धर्मा गदिता ऋषिभिस्तदा । श्रुता रामेण महता सर्वलोकहितैषिणा ॥ ६३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे सर्वधर्मनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११२५५

अथ दशमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

इत्थं संशृण्वतो धर्मान्वसन्तः समुपस्थितः । यत्र यज्ञक्रियादीनां प्रारम्भः सुमहात्मनाम् ॥ १

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. छ. ड. द. पुस्तकस्थः ।

१ ङ. °द्वाहेस° । २ क. ख. ग. ज. ञ. त. ध. हि । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां तथैव च भगे क्षुरे । र° । थ. हि । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां तथैव च क्षुरक्रियाम् । र° । ३ छ. ठ. ङ. थ. य. °जे स्कृष्टमानसः । इ° ।

दृष्ट्वा तं समयं धीमान्वसिष्ठः कलशोद्भवः । रामं लोकमहाराजं प्रत्युवाच यथोचितम् ॥ २

वसिष्ठ उवाच—

रामचन्द्र महाबाहो समयः पर्यभूत्तव । हयो यत्र प्रमुच्येत यज्ञार्थं परिपूजितः ॥ ३
सामग्री क्रियतां तत्र आहूयन्तां द्विजोत्तमाः । करोतु पूजां भगवान्ब्राह्मणानां यथोचिताम् ४
दीनान्धकृपणानां च दानं स्वान्तसमुद्गतम् । ददातु विधिवत्तेषां प्रतिपूज्याधिवासनैः ॥ ५
भवान्कनकसत्पत्न्या दीक्षितोऽत्र व्रतं चर । भूमिशायी ब्रह्मचारी वसुभोगविवर्जितः ॥ ६
मृगशृङ्गधरः कट्यां मेखलाजिनदण्डभृत् । करोतु सर्वसंभारः सर्वद्रव्यसमन्वितः ॥ ७
इति श्रुत्वा महद्वाक्यं वसिष्ठस्य यथार्थकम् । उवाच लक्ष्मणं धीमान्नानार्थपरिबृंहितम् ॥ ८

श्रीराम उवाच—

शृणु लक्ष्मण मद्वाक्यं श्रुत्वा तत्कुरु सत्वरम् । हयमानय यत्नेन वाजिमेधक्रियोचितम् ॥ ९

शेष उवाच—

श्रुत्वा वाक्यं रघुपतेः शत्रुजिल्लक्ष्मणस्तदा । सेनापतिमुवाचेदं वचो विविधवर्णनम् ॥ १०

लक्ष्मण उवाच—

वीराऽऽकर्णय मे वचः सुमधुरं श्रुत्वा त्वरातः पुनः
कुर्वन्तु क्षितिपालमौलिमुकुटप्रेङ्खां हि रामाज्ञया ।
सेनां कालबलप्रघातनबलप्रोद्यत्समर्थाङ्गिनीं
सज्जां सद्रथहस्तिपत्तिहयिनीमाराद्विधेह्यन्वितः ॥ ११

सज्जीकृता वायुजवास्तुरङ्गास्तरङ्गमालाललिताङ्घ्रिपाताः ।
सदश्वचारैर्बहुशस्त्रधारिभिः संरोहिता वैरिबलप्रहारिभिः ॥ १२
संलक्ष्यन्तां हस्तिनः पर्वताभा आधोरणैः प्रासकुन्ताग्रहस्तैः ।
शूरैः संसक्तूरिदानोपहाराः क्षीवाणास्ते सर्वशस्त्रास्त्रपूर्णाः ॥ १३
विततबहुसमृद्धिभ्राजमाना रथा मे पवनजवनवेगैर्वाजिभिर्युक्तदेहाः ।
विबुधरिपुविनाशस्मारकैरायुधास्त्रैर्भृतवलभिविभागा नीयतां (?)सूतवृन्दैः ॥ १४
पत्तयः शतशो मह्यमायान्त्वत्रास्त्रपाणयः । हयमेधार्हवाहस्य रक्षणे विततोद्यमाः ॥ १५
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः । सेनानीः कालजिन्नामा कारयामास सज्जितम् १६

दशध्रुवकमण्डितो लघुसुरोमशोभान्वितो
विविक्तगलशुक्तिभृद्विततकण्ठकोशे मणिः ।
मुखे विशदकान्तिधृक्शितिसुहस्वकर्णद्वयो
व्यराजत तदा हयो धृतनराग्र्यरश्मिच्छटः ॥ १७

कवलाशोभितमुखः स्फुरद्रत्नविशोभितः । मुक्ताफलानां मालाभिः शोभितो निर्ययौ हयः ॥ १८
श्वेतातपत्ररचितः सितचामरशोभितः । बहुशोभापरीताङ्गो निर्ययौ हरिराट् ततः ॥ १९
अग्रतो मध्यतश्चैके पृष्ठतः सैनिकास्तथा । देवा हरिं यथापूर्वं सेवन्ते सेवनोचितम् ॥ २०
अथ सैन्यं समाहूय सर्वमाज्ञापयत्तदा । हस्त्यश्वरथपत्तीनां वृन्दैः सुबहुसंकुलम् ॥ २१
ततस्ततः समेतानां सैन्यानां श्रूयते ध्वनिः । ततो दुन्दुभिनादोऽभूत्तस्मिन्पुरवरे तदा ॥ २२

तन्निनादेन शूराणां प्रियेण महता तदा । कम्पन्ते गिरयस्तुङ्गाः प्रासादा विचलन्ति च ॥ २३
हेषारवो महानासीद्वाजिनां मुञ्चतां नृप । रथाङ्गव्रातसंघुष्टा धरा संचलतीव सा ॥ २४
चलितैर्गजयूथैश्च पृथ्वी रुद्धा समन्ततः । रजस्तु प्रचलत्तत्र जनान्तर्धानमादधात् ॥ २५
निर्जगाम महासैन्यं छत्रैः संछाद्य भास्करम् । सेनान्या कालजिन्नाम्ना प्रेरितं जनसंकुलम् ॥२६
गर्जन्तस्तत्र वीराढ्याः कुर्वन्तो रणसंभ्रमम् । रघुनाथस्य यागाय सज्जास्ते प्रययुर्मुदा ॥ २७

मृगमदमयमङ्गेष्वङ्गरागं दधानाः
कुसुमविमलमालाशोभिनश्चोत्तमाङ्गाः ।
मुकुटकटकभूषाभूषिताङ्गाः समस्ता
ययुरवनिपतेस्ते त्वाज्ञया चापि सर्वे ॥ २८

इत्येवं ते महाराजं ययुः सेनाचरास्त्वराः । धनुर्धराः पाशधराः खड्गधराः स्फुटक्रमाः ॥ २९
एवं शनैः शनैः प्राप्तो मण्डपं यागचिह्नितम् । हयः खुरक्षततलां भूमिं कुर्वन्नभः प्लवन् ॥ ३०
रामो दृष्ट्वा हरिं प्राप्तं बहुसंतुष्टमानसः । वसिष्ठं प्रेरयामास क्रियाकर्तव्यतां प्रति ॥ ३१
वसिष्ठो राममाहूय स्वर्णपत्नीसमन्वितम् । प्रयोगं कारयामास[+ब्रह्महत्यापनोदनम् ॥ ३२
ब्रह्मचर्यव्रतधरो मृगशृङ्गपरिग्रहः । तत्कर्म कारयामास] रामः परपुरंजयः ॥ ३३
प्रारेभे यागकर्मार्थं कुण्डं मण्डपसंमितम् । तत्राऽऽचार्योऽभवद्धीमान्वेदशास्त्रविचारवित् ॥ ३४
वसिष्ठो रघुनाथस्य कुलपूर्वगुरुर्मुनिः । ब्रह्मंस्तत्राऽऽचरद्ब्राह्म्यं कर्मागस्त्यस्तपोनिधिः ॥ ३५
वाल्मीकिर्मुनिरध्वर्युर्मुनिः कण्वस्तु द्वारपः । अष्टौ द्वाराणि तत्राऽऽसन्सतोरणशुभानि वै ॥ ३६
द्वारि द्वारि द्वयं विप्र ब्राह्मणस्याधिमन्त्रवित् । पूर्वद्वारे मुनिश्रेष्ठौ देवलासितसंज्ञितौ ॥ ३७
दक्षिणद्वारि भूमानौ कश्यपात्री तपोनिधी । पश्चिमद्वारि ऋषभौ जातूकर्ण्योऽथ जाजलिः ॥
उत्तरद्वारि मुनी द्वौ द्वितीकैकततापसौ ॥ ३८
एवं द्वारविधिं कृत्वा वसिष्ठः कुम्भसंभवः । हयवर्यस्य सत्पूजां कर्तुमारभत द्विज ॥ ३९
सुवासिन्यस्त्रियस्तत्र वासोलंकारशोभिताः । हरिद्राक्षतगन्धाद्यैः पूजयामासुरर्चितम् ॥ ४०
नीराजनं ततः कृत्वा धूपयित्वाऽगरूक्षणैः । वर्धापनं जना वेश्याश्चक्रुस्ता वाडवाज्ञया ॥ ४१
एवं संपूज्य विमले भाले चन्दनचर्चिते । कुङ्कुमादिकगन्धाढ्ये सर्वशोभासमन्विते ॥ ४२
बबन्ध भास्वरं पत्रं तप्तहाटकनिर्मितम् । तत्रालिखद्दाशरथेः प्रतापबलमूर्जितम् ॥ ४३
सूर्यवंशध्वजो धन्वी धनुर्दीक्षागुरोर्गुरुः । यं देवाः सासुराः सर्वे नमन्ति मणिमौलिभिः ॥ ४४
तस्याऽऽत्मजो वीरबलदर्पहारी रघूद्वहः । रामचन्द्रो महाभागः सर्वशूरशिरोमणिः ॥ ४५
तन्माता कोशलनृपपत्नीगर्भसमुद्भवा । तस्याः कुक्षिभवं रत्नं रामः शत्रुक्षयंकरः ॥ ४६
करोति हयमेधं वै ब्राह्मणेन सुशिक्षितः । रावणाभिधविप्रेन्द्रवधपापापनुत्तये ॥ ४७
मोचितस्तेन वाहानां मुख्योऽसौ वाजिनां वरः । महाबलपरीवारपरिखाभिः सुरक्षितः ॥ ४८
तद्रक्षकोऽस्ति तद्भ्राता शत्रुघ्नो लवणान्तकः । हस्त्यश्वरथपादातसंघसेनासमन्वितः ॥ ४९

+ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ घ. ङ. च. ठ. ढ. °स्तुङ्गा नागाद्या वि° । २ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ढ. ण. त. थ. द. ध. °व्रात° । ३ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. त. थ. ध. जाबालिः । ण. जाबालिः । ४ छ. ज. ढ. °रि सुतपौ द्वौ । ५ छ. ढ. °त्वा पूजयि° । ६ ग. °थेः सुनामव° ।

यस्य राज्ञ इति श्रेष्ठो मानः स्यात्स्वबलोन्मदात् । शूरा वयं धनुर्धारिश्रेष्ठा वयमिहोत्कटाः ॥५०
ते गृह्णन्तु बलाद्वाहं रत्नमालाविभूषितम् । मनोवेगं कामजवं सर्वगत्याऽधिभास्वरम् ॥ ५१
ततो मोचयिता भ्राता शत्रुघ्नो लीलया हठात् । शरासनविनिर्मुक्तवत्सदन्तैस्तु तत्परः ॥ ५२
इत्येवमादि च विलिख्य महामुनीन्द्रः श्रीरामचन्द्रभुजवीर्यलसत्प्रतापम् ।
शोभानिधानमनिलोत्तमवीर्यवेगं पातालभूतलविशेषगतिं मुमोच ॥ ५३
शत्रुघ्नमादिदेशाथ रामः शस्त्रभृतां वरः । याहि वाहस्य रक्षार्थं पृष्ठतः स्वेच्छया गतेः ॥ ५४
शत्रुघ्न गच्छ वाहस्य मार्गे भद्रं भवेत्तव । भवेतां शत्रुविजयौ रिपुकर्षण ते भुजौ ॥ ५५
ये योद्धारः प्रतिरणगतास्ते त्वया वारणीया
वाहं रक्ष स्वकगुणगणैः संयुतः सन्महोर्व्याम् ॥
सुप्तान्भ्रष्टान्विगतवसनान्भीतभीतान्प्रणम्रा-
न्मा हन्यास्तान्सुकृतिकृतिनो ये न शंसन्ति कर्म ॥ ५६
विरथान्रथसंस्थस्त्वं ये वदन्ति वयं तव । ते त्वया न निहन्तव्याः शत्रुघ्न सुकृतैषिणा ॥ ५७
यो हन्याद्विमदं मत्तं सुप्तं भग्नभयातुरम् । तावकोऽहं ब्रुवाणं च स व्रजत्यधमां गतिम् ॥ ५८
परस्वे चित्तवृत्तिं त्वं मा कृथाः परदारके । नीचे रतिं मा विदध्याः सर्वसद्गुणपूरितः॥ ५९
पूर्वं प्रहारं वृद्धानां मा कुर्वीथा अरिंजय । पूज्यपूजाव्यतिक्रामं मा विधेहि दयान्वितः ॥ ६०
गां विप्रं त्वं नमस्कुर्या वैष्णवं धर्मसंयुतम् । अभिवाद्य यतो गच्छेत्तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ६१
विष्णुः सर्वेश्वरः साक्षी सर्वव्यापकदेहभृत् । ये तदीया महाबाहो तद्रूपा विचरन्ति हि ॥ ६२
ये स्मरन्ति महाविष्णुं सर्वभूतहृदि स्थितम् । ते मन्तव्या महाविष्णुसमरूपा रघूत्तम ॥ ६३
यस्य स्वीयो न पारक्यो यस्य मित्रसमो रिपुः । ते वैष्णवाः क्षणादेव पापिनं पावयन्ति हि॥६४
येषां प्रियं भागवतं तेषां वै ब्राह्मणाः प्रियाः । वैकुण्ठात्प्रोषितास्तेऽत्र लोकपावनहेतवे ॥ ६५
येषां मुखे हरेर्नाम हृदि विष्णुः सनातनः । उदरे विष्णुनैवेद्यं स श्वपाकोऽपि वैष्णवः ॥ ६६
येषां वेदाः प्रियतमा न च संसारजं सुखम् । स्वधर्मनिरता येऽत्र तान्नमस्कुर्विहान्वितान् ॥ ६७
शिवे विष्णौ न वो भेदो न च ब्रह्ममहेशयोः । तेषां पादरजः पूतं वहाम्यघविनाशनम् ॥ ६८
गौरी गङ्गा महालक्ष्मीर्यस्य नास्ति पृथक्तया । ते मन्तव्या नराः सर्वे स्वर्गलोकादिहामराः॥६९
शरणागतरक्षी च महादानपरायणः । यथाशक्ति हरेः प्रीत्यै स ज्ञेयो वैष्णवोत्तमः ॥ ७०
यस्य नाम महापापराशिं दहति सत्वरम् । तदीयचरणद्वंद्वे भक्तिर्यस्य स वैष्णवः ॥ ७१
इन्द्रियाणि वशे येषां मनोऽपि हरिचिन्तकम् । तान्नमस्कृत्य पूयात्स आजन्ममरणान्तकम् ॥ ७२
परस्त्रियं त्वं करवालवस्यजन्भवेर्यशोभूषणभूतभूमिः ॥
एवं ममाऽऽदेशमथाऽऽचरंश्च लभेः परं धाम सुयोगमीक्ष्यम् ॥ ७३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे शत्रुघ्नशिक्षाकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११३२८

---

१ ख. धनंजय । द. रणंजय । २ ख. वा धर्मभेदो ब्र° । ३ ग. छ. ठ. ड. ण. त. °दो न ब्राह्मणम्° । ४ ज. ठ. द. थ. °हाऽऽगताः । ख° । ५ क. ख. ग. छ. ज. म. ठ. ड. ण. थ. ध. सुयाग° ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

एवमाज्ञाप्य भगवान्रामश्चामित्रकर्षणः । वीरानालोकयन्भूयो जगाद शुभया गिरा ॥ १

शत्रुघ्नस्य मम भ्रातुर्वाजिरक्षाकरस्य वै । को गन्ता पृष्ठतो रक्षंस्तन्निदेशप्रपालकः ॥ २

यः सर्ववीरान्प्रति मुख्यमागतान्विनिर्जयेन्मर्मभिदस्त्रसंघैः ।
गृह्णात्वसौ मे करवीटकं तद्भूमौ यशः संप्रथयन्सुविस्तरम् ॥ ३

इत्युक्तवति रामे तु पुष्कलो भरतात्मजः । जग्राह वीटकं तस्माद्रघुराजकराम्बुजात् ॥ ४

स्वामिन्गाच्छामि शत्रुघ्नपृष्ठरक्षां करोम्यहम् । संनद्धः सर्वतः शस्त्रचापबाणधरः प्रभो ॥ ५

सर्वमद्य क्षितितलं त्वत्प्रतापो विजेष्यते । एते निमित्तभूता वै रामचन्द्र महामते ॥ ६

भवत्कृपातः सकलं ससुरासुरमानुषम् । उपस्थितं प्रयुद्धार्थं निवारणक्षमो ह्यहम् ॥ ७

सर्वं स्वामी ज्ञास्यति यन्मम विक्रमदर्शनात् । एष गन्तास्मि शत्रुघ्नपृष्ठरक्षाप्रकारकः ॥ ८

एवं ब्रुवन्तं भरतात्मजं स प्रस्तूय साध्वित्यनुमोदमानः ।
शशंस सर्वान्कपिवीरमुख्यान्प्रभञ्जनोद्भूतमुखान्हरिः प्रभुः ॥ ९

भो हनूमन्महावीर शृणु मद्वाक्यमादृतः । त्वत्प्रसादान्मया प्राप्तमिदं राज्यमकण्टकम् ॥ १०

सीताया मम संयोगो योऽभवज्जलधिर्नरैः । तारितस्तद्बलं वेद्मि सर्वं तव कपीश्वर ॥ ११

त्वं गच्छ मम सैन्यस्य पालकस्तन्ममाज्ञया । शत्रुघ्नः सोदरो मह्यं पालनीयस्त्वहं यथा ॥ १२

यत्र यत्र मतिभ्रंशः शत्रुघ्नस्य प्रजायते । तत्र तत्र प्रबोद्धव्यो भ्राता मम महामते ॥ १३

इति श्रुत्वा महद्वाक्यं रामचन्द्रस्य धीमतः । शिरसा तत्समादाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ १४

अथाऽऽदिशन्महाराजो जाम्बवन्तं कपीश्वरम् । रघुनाथस्य सेवायै कपीश्वरमजः प्रभुः ॥ १५

अङ्गदो गवयो मैन्दस्तथा दधिमुखः कपिः । सुग्रीवः प्लवगाधीशः शतवल्यक्षिकौ कपी ॥ १६

नीलो नलो मनोवेगोऽधिगन्ता वानराङ्गजः । इत्येवमाद्या यूयं सज्जीभूता भवन्तु भोः ॥ १७

सर्वे रथैः सदश्वैश्च तप्तहाटकभूषणैः । कवचेन शिरस्त्राणैर्भूषिता यान्तु सत्वराः ॥ १८

शेष उवाच—

सुमन्त्रमाहूय सुमन्त्रिणं तदा जगाद रामो बलवीर्यशोभितः ।
अमात्यमौले वद केऽत्र योज्या नरा हयं पालयितुं समर्थाः ॥ १९

तदुक्तमेवमाकर्ण्य जगाद परवीरहा । हयस्य रक्षणे योग्यान्बलिनोऽत्र नराधिपान् ॥ २०

रघुनाथ शृणुष्वेतांस्तव वीरान्सुसंहितान् । धनुर्धरान्महाविद्यान्सर्वशस्त्रास्त्रकोविदान् ॥ २१

प्रतापाग्र्यं नीलरत्नं तथा लक्ष्मीनिधिं नृपम् । रिपुतापं चोग्रहयं तथा शस्त्रविदं नृपम् ॥ २२

राजन्योऽसौ नीलरत्नो महावीरो रथाग्रणीः । स एव लक्षं रक्षेत लक्षं युध्येत निर्भयः ॥ २३

अक्षौहिणीभिर्दशभिर्यातु वाहस्य रक्षणे । दंशितैः सशिरस्त्राणैर्महाबाहुभिरुद्धतैः ॥ २४

प्रतापाग्र्यो यो हि जिह्मं रिपुवर्गमशातयत् । सव्यापसव्यबाणानां मोक्ता सर्वास्त्रवित्तमः ॥२५

---

१ क. °यद्दै रिपुमन्त्र° । झ. ञ. °येद्दै मृदुशस्त्र° । २ ग. छ. ड. °वंशशास्त्र° । ३ त. °दयः शीघ्रं स° । ४ द. सर्वैर्गजैः स° । ५ च. °था शास्त्र°

[*एषोऽक्षौहिणीर्विंशत्या यातु यज्ञहयावने । संनद्धो रिपुनाशाय युक्तः कोदण्डदण्डभृत् ॥ २६
तथा लक्ष्मीनिधिस्त्वेष यातु राजन्यसत्तमः ।] यस्तपोभिः शतधृतिं प्रसाद्यास्त्राणि चाभ्यसत् ॥
ब्रह्मास्त्रं पशुपत्यस्त्रं गारुडं नागसंज्ञितम् । मायूरं नाकुलं रौद्रं वैष्णवं मेघसंभवम् ॥ २८
वज्रं पार्वतसंज्ञं च तथा वायव्यसंज्ञितम् । इत्यादिकानामस्त्राणां संप्रयोगविसर्गवित् ॥ २९
स एष निजसैन्यानामक्षौहिण्यैकया युतः । यातु शूराग्र्यमुकुटः सर्ववैरिप्रभञ्जनः ॥ ३०
रिपुतापोऽयमेवाद्य गच्छत्वग्र्यो धनुर्भृताम् । सर्वशस्त्रास्त्रकुशलो रिपुवंशदवानलः ॥ ३१
गच्छतात्सेनया त्वद्य चतुरङ्गसमेतया । शत्रुघ्नाज्ञां शिरस्येते दधत्वद्य बलोत्कटाः ॥ ३२
उग्राश्वोऽपि महाराजस्तथा शस्त्रविदेष च । सर्वे यान्तु सुसंनद्धास्तव वाहस्य पालकाः ॥ ३३
इति भाषितमाकर्ण्य मन्त्रिणः प्रजहर्ष च । आज्ञापयामास स तान्सुमन्त्रिकथितान्भटान् ॥ ३४
तेऽनुज्ञां रघुनाथस्य प्राप्य मोदं प्रपेदिरे । चिरकालं सांपरायं वाञ्छन्तो युद्धदुर्मदाः ॥ ३५
संनद्धाः कवचाद्यैश्च तथा शस्त्रास्त्रवर्तनैः । ययुः शत्रुघ्नसंवासं सीतापतिप्रणोदिताः ॥ ३६

शेष उवाच—

अथोक्त ऋषिणा रामो विधिनाऽपूजयत्स ह । आचार्यादीनृषीन्सर्वान्यथोक्तवरदक्षिणैः ॥ ३७
आचार्याय ददौ रामो हस्तिनं षष्टिहायनम् । हयमेकं मनोवेगं रत्नमालाभिभूषितम् ॥ ३८
पौरटं रथमेकं च मणिरत्नविभूषितम् । चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तं सर्वोपस्करसंयुतम् ॥ ३९
मणिलक्षं तु प्रत्यक्षं मुक्ताफलतुलाशतम् । विद्रुमस्य तुलानां तु सहस्रं स्फुटतेजसाम् ॥ ४०
ग्राममेकं सुसंपन्नं नानाजनसमाकुलम् । विचित्रसस्यनिष्पन्नं विविधैर्मन्दिरैर्वृतम् ॥ ४१
ब्रह्मणोऽपि तथैवादाद्धोत्रेऽप्यध्वर्यवे स्मृतम् । ऋत्विग्भ्यो भूरिशो दत्त्वा प्रणनाम रघूत्तमः॥४२
सर्वे तेऽवर्धयन्वाग्भिराशीर्भिरभिपूजिताः । चिरं जीव महाराज रामचन्द्र रघूद्वह ॥ ४३
कन्यादानं भूमिदानं गजदानं तथैव च । अश्वदानं स्वर्णदानं तिलदानं समौक्तिकम् ॥ ४४
अन्नदानं पयोदानमभयदानमेव च । रत्नदानानि सर्वाणि विप्रेभ्यश्चादिशन्महान् ॥ ४५
देहि देहि धनं देहि मा नेति ब्रूहि कस्यचित् । ददात्वन्नं ददात्वन्नं सर्वभोगसमन्वितम् ॥ ४६
इत्थं प्रावर्तत मखो रघुनाथस्य धीमतः । सदक्षिणैर्द्विजवरैः पूर्णः सर्वशुभक्रियः ॥ ४७
अथ रामानुजो गत्वा मातरं प्रणनाम ह । आज्ञापयस्व रक्षार्थमेष गच्छामि शोभने ॥ ४८
त्वत्कृपातो रिपुकुलं जित्वा शोभासमन्वितः । आयास्यामि महाराजैर्हयवर्यसमन्वितः ॥ ४९

मातोवाच—

पुत्र गच्छ महावीर शिवाः पन्थान एव ते । सर्वान्रिपुगणाञ्जित्वा पुनरागच्छ सन्मते ॥ ५०
पुष्कलं पालय निजभ्रातृजं धर्मवित्तमम् । महाबलिनमद्यापि बालकं लीलया युतम् ॥ ५१
पुत्राऽऽगच्छसि चेद्युक्तः पुष्कलेन शुभान्वितः । तदा मम प्रमोदः स्यात्त्वन्यथा शोकभागिनी५२
इति संभाषमाणां स्वां मातरं प्रत्युवाच सः । पुष्कलं पालयित्वाऽहं निजाङ्गमिव शोभने ॥ ५३
स्वनामसदृशं कृत्वा पुनरेष्यामि मोदवान् । त्वदीयचरणद्वंद्वं स्मरन्प्राप्स्यामि शोभनम् ॥ ५४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध पुस्तकस्थः ।

१ ग. छ. ठ. ड. ण. थ. द. ध. बह्व्यां । २ क. घ. ङ.झ.ञ. ट. ढ. 'सं सतां प' । ३ ण. 'नं च गोदा' । ४ छ. ड. स्यान्नान्यथा शोभनं भवेत् । इ° ।

इत्युक्त्वा प्रययौ वीरो रामं स मखमण्डपे । आसीनं मुनिवर्यौघैर्मुनिवेषधरं वरम् ॥ ५५
उवाच मतिमान्वीरः सर्वशोभासमन्वितः । रामाऽऽज्ञापय रक्षार्थं हयस्यानुज्ञया तव ॥ ५६
रघुनाथोऽपि तच्छ्रुत्वा भद्रमस्त्विति चाब्रवीत् । बालं स्त्रियं प्रमत्तं त्वं मा हन्याः शस्त्रवर्जितम्॥
तदा लक्ष्मीनिधिर्भ्राता जानक्या जनकात्मजः । प्रहस्य किंचिन्नयने नर्तयन्राममब्रवीत् ॥ ५८

लक्ष्मीनिधिरुवाच—

रामचन्द्र महाबाहो सर्वधर्मपरायण । शत्रुघ्नं शिक्षय तथा यथा लोकोत्तरो भवेत् ॥ ५९
कुलोचितं कर्म कुर्वन्नग्रजाचरितं तथा । गच्छेत्स परमं धाम तेजोबलसमन्वितम् ॥ ६०
त्वया प्रोक्तं महाराज ब्राह्मणं नावमानयेत् । पित्रा तव हतो विप्रः पितृभक्तिपरायणः ॥ ६१
त्वयाऽपि सुमहत्कर्म श्रुतं लोके विगर्हितम् । अवध्यां महिलां यस्त्वं हतवान्प्रियतं ततः ॥ ६२
अग्रजोऽस्य महाराज कृतवान्यं पराक्रमम् । स न केन कृतः पूर्वं राक्षस्याः कर्णकर्तनम् ॥ ६३
एवं करिष्यति नृप शत्रुघ्नः शिक्षया तव । यदि नायं तथा कुर्यात्कुलस्यासदृशं भवेत् ॥ ६४
इत्युक्तवन्तं तं रामः प्रत्युवाच हसन्निव । मेघगम्भीरया वाचा सर्ववाक्यविशारदः ॥ ६५
यूयं तु योगिनः शान्ताः समदुःखसुखाः पुनः । जानन्त्यपारसंसारनिस्तारतरणादिकम् ॥ ६६
ये शूराः सुमहेष्वासाः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदाः । ते जानन्ति नियुद्धस्य वार्तां न तु भवादृशाः॥६७
परोपतापिनो ये वै ये चोत्पथविसारिणः । ते हन्तव्या नृपैः सर्वैः सर्वलोकहितैषिभिः ॥ ६८

इत्युक्तमाकर्ण्य सभासदस्ते सर्वे स्मितं चक्रुररिंदमस्य ।
कुम्भोद्भवः पूजितमेनमश्वं विमोचयामास सुशोभितं हि ॥ ६९

इमं मन्त्रं समुच्चार्य वसिष्ठः कलशोद्भवः । कराब्जेन स्पृशन्नश्वं मुमोच जयकाङ्क्षया ॥ ७०
वाजिन्गच्छ यथालीलं सर्वत्र धरणीतले । यागार्थं मोचितो येन पुनरागच्छ सत्वरः ॥ ७१
अश्वस्तु मोचितः सर्वैर्भटैः शस्त्रास्त्रकोविदैः । परितः प्रययौ प्राचीं दिशं वायुजवान्वितः ॥ ७२
प्रचचाल बलं सर्वं कम्पयद्धरणीतलम् । शेषोऽपि किंचिन्नतया फणया धृतवान्भुवम् ॥ ७३
दिशः प्रसेदुः परितः क्ष्मातलं शोभयाऽन्वितम् । वायवस्तं तु शत्रुघ्नं पृष्ठतो मन्दगामिनः ॥ ७४
शत्रुघ्नस्य प्रयाणायाभ्युद्यतस्य भुजोऽस्फुरत् । दक्षिणः शुभमाशंसी जयाय च बभूव ह ॥ ७५
पुष्कलः स्वगृहं रम्यं प्रविवेश समृद्धिमत् । वितर्दिभिर्वलभीभिः शोभितं रत्नवेदिकम् ॥ ७६
तत्रापश्यन्निजां भार्यां पतिव्रतपरायणाम् । किंचित्स्वदर्शनाद्धृष्टां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ७७

मुखारविन्देन च नागवल्लीदलं सकर्पूरकमत्र चर्वती* ।
नासाफलं तोयभवं महाधनं बाहोर्मृणालीसदृशोः सुकङ्कणे ॥ ७८
कुचौ तु मालूरफलोपमौ वरौ नितम्बबिम्बं वरनीविशोभितम् ।
पादौ तुलाकोटिधरौ सुकोमलौ दधत्यहोऽनैक्षत सा पतिं स्वकम् ॥ ७९

परिरभ्य प्रियां धीरो गद्गदस्वरभाषिणीम् । तदुरोजपरीरम्भनिर्भरीकृतदेहकाम् ॥ ८०
उवाच भद्रे गच्छामि शत्रुघ्नपृष्ठरक्षकः । रामाज्ञया यज्ञमश्वं पालयन्रथसंयुतः ॥ ८१
त्वया मे मातरः पूज्याः पादसंवाहनादिभिः । तदुच्छिष्टं हि भुञ्जाना तत्कर्मकरणादरा ॥ ८२

*आर्षो मुमभावः ।

१ क. ख. ग. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. °न्मुर्येत्रवे° ।

सर्वाः पतिव्रता नार्यो लोपामुद्रादिकाः शुभाः । नावमान्यास्त्वया भीरु स्वतपोबलशोभिताः ॥८३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे हयमोचनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११४११

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

इत्युक्तवन्तं स्वपतिं वीक्ष्य प्रेम्णा सुनिर्भरा । प्रत्युवाच हसन्तीव किंचिद्गद्गदभाषिणी ॥ १
नाथ ते विजयो भूयात्सर्वत्र रणमण्डले । शत्रुघ्नाज्ञा प्रकर्तव्या हयरक्षा यथा भवेत् ॥ २
स्मरणीया हि सर्वत्र सेविका त्वत्पदानुगा । कदाऽपि मानसं नाथ त्वत्तो नान्यत्र गच्छति ॥ ३
परमायोधने कान्त स्मर्तव्याऽहं न जातुचित् । सत्यां मयि तव स्वान्ते युद्धे विजयसंशयः ॥ ४
पद्मनेत्र तथा कार्यमूर्मिलाया यथा मम । हास्यं नैव प्रकुर्वन्ति मामीक्ष्य करताडनैः ॥ ५
इयं पत्नी महाभीरोः संग्रामे प्रपलायितुः । कातरा यर्हि युध्यन्ति शूराणां समयः कुतः ॥ ६
इत्येवं न हसन्त्युच्चैर्यथा मे देवराङ्गनाः । तथा कार्यं महाबाहो रामस्य हयरक्षणे ॥ ७
योद्धा त्वमादौ सर्वत्र परे ये तव पृष्ठतः । धनुष्टङ्कारबधिराः क्रियन्तां बलिनः परे ॥ ८
तव प्रोद्यत्कराम्भोजकरवालभिया बलम् । परेषां भवतात्क्षिप्रमन्योन्यभयमाकुलम् ॥ ९
कुलं महत्त्वलं कार्यं परान्विजयता त्वया । गच्छ स्वामिन्महाबाहो तत्र श्रेयो भवत्विह ॥ १०
इदं धनुर्गृहाणाऽऽशु महद्गुणविभूषितम् । यस्य गर्जितमाकर्ण्य वैरिवृन्दं भयातुरम् ॥ ११
इमौ ते त्विषुधी वीर बध्येतां शं यथा भवेत् । वैरिकोटिविनिष्पेषबाणकोटिसुपूरितम् ॥ १२
कवचं त्विदमाधेहि शरीरे कामसुन्दरे । वज्रप्रभामहादीप्तिहतसंतमसं दृढम् ॥ १३
शिरस्त्राणं निजोत्तंसे कुरु कान्त मनोरमम् । इमे वतंसे विशदे मणिरत्नविभूषिते ॥ १४

इति सुविमलवाचं वीरपुत्रीं प्रपश्य-
नयनकमलदृष्ट्या वीक्षमाणस्तदा ताम् ।
अधिगतपरिमोदो भारतिः शत्रुजेता
रणकरणसमर्थस्तां जगादाधिवीरः ॥ १५

पुष्कल उवाच—

कान्ते यथा त्वं वदसि तथा सर्वं चराम्यहम् । वीरपत्नि भवेत्कीर्तिस्तव कान्तिमतीप्सिता १६
इति कान्तिमतीदत्तं कवचं मुकुटं वरम् । धनुर्महेषुधी वीरः सर्वं जग्राह वीर्यवान् ॥ १७
परिधाय च तत्सर्वं बभौ शोभासमन्वितः । शुशुभेऽतीव सुभटः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदः ॥ १८
तमस्त्रशस्त्रशोभाढ्यं वीरमालाविभूषितम् । कुङ्कुमागरुकस्तूरीचन्दनादिकचर्चितम् ॥ १९
नानाकुसुममालाभिराजानुपरिशोभितम् । नीराजयामास मुहुस्तत्र कान्तिमती सती ॥ २०
नीराजयित्वा बहुशः किरन्ती मौक्तिकैर्मुहुः । गलदश्रुजला चैव परिरेभे पतिं निजम् ॥ २१
दृढं स परिरभ्यैनां चिरमाश्वासयत्तदा । वीरपत्नि कान्तिमति विरहं मा कृथा मम ॥ २२
एष गच्छामि सविधे तव भामे पतिव्रते । इत्युक्त्वा तां निजां पत्नीं रथमारुरुहे वरम् ॥ २३

---

१ ग. छ. ङ. °तिं निजप्रेम्णा सुनिर्भरम् । प्र° । २ छ. ङ. द. खड्गं । ३ ङ. °रत्न हे व° ।

तं प्रयान्तं पतिश्रेष्ठं नयनैर्निमिषोज्झितैः । विलोकयामास तदा [*पतिव्रतपरायणा ॥ २४
स ययौ जनकं द्रष्टुं जननीं प्रेमविह्वलाम् । गत्वा पितरमम्बां च ववन्दे शिरसा मुदा ॥ २५
माता पुत्रं परिष्वज्य स्वाङ्के चाऽऽरोपयत्तदा ।] मुञ्चन्ती बाष्पनिचयं स्वस्त्यस्तु निजगाद सा॥
पितरं प्राह भरतं रामो यज्ञकरः परः । पालनीयो लक्ष्मणेन भवद्भिश्च महात्मभिः ॥ २७
आज्ञप्तोऽसौ जनन्या च पित्रा संहर्षिताङ्गकः । ययौ शत्रुघ्नकटकं महावीरविभूषितम् ॥ २८
रथिभिः पत्तिभिः शूरैः सदश्वैः सादिभिर्वृतम् । ययौ मुदा रघूत्तंसमहायज्ञहयाग्रणीः ॥
गच्छन्पाञ्चालदेशांश्च कुरूंश्चैवोत्तरान्कुरून् ॥ २९
दशार्णा[१]श्रीविशालांश्च सर्वशोभासमन्वितः । तत्र तत्रोपशृण्वानो रघुवीरयशोऽखिलम् ॥ ३०
रावणासुरघातेन भक्तरक्षाविधायकम् । पुनश्च हयमेधादिकार्यमारभ्य पावनम् ॥ ३१
यशो वितन्वन्भुवने लोकान्रामोऽविता भयात् । तेभ्यस्तुष्टो ददौ हारान्रत्नानि विविधानि च॥
महाधनानि वासांसि शत्रुघ्नः प्रवरो महान् । सुमतिर्नाम तेजस्वी सर्वविद्याविशारदः ॥ ३३
रघुनाथस्य सचिवः शत्रुघ्नानुचरो वरः । ययौ तेन महाधीरो ग्रामाञ्जनपदान्बहून् ॥ ३४
रघुनाथप्रतापेन न कोऽपि हृतवान्हयम् । देशाधिपा ये बहवो महाबलविभूषिताः ॥ ३५
हस्त्यश्वरथपादातचतुरङ्गसमन्विताः । संपदो बहुशो नीत्वा मुक्ता माणिक्यसंयुताः ॥ ३६
शत्रुघ्नं हयरक्षायामागतं प्रणता मुहुः । इदं राज्यं धनं सर्वं सपुत्रपशुबान्धवम् ॥
रामचन्द्रस्य सर्वं हि न मदीयं रघूद्वह ॥ ३७
एवं तदुक्तमाकर्ण्य शत्रुघ्नः परवीरहा । आज्ञां स्वां तत्र संज्ञाप्य ययौ तैः सहितः पथि ॥ ३८
एवं क्रमेण संप्राप्तः शत्रुघ्नो हयसंयुतः । अहिच्छत्रां पुरीं ब्रह्मन्नानाजनसमाकुलाम् ॥ ३९
ब्रह्मद्विजसमाकीर्णां नानारत्नविभूषिताम् । सौवर्णैः स्फाटिकैर्हर्म्यैर्गोपुरैः समलंकृताम् ॥ ४०
यत्र रम्भातिरस्कारकारिण्यः कमलाननाः । दृश्यन्ते सर्वहर्म्येषु ललना लीलयाऽन्विताः ॥ ४१
यत्र स्वाचारललिताः सर्वभोगैकभोगिनः । धनदानुचरा यद्वत्तथा लीलासमन्विताः ॥ ४२
यत्र वीरा धनुर्हस्ताः शरसंधानकोविदाः । कुर्वन्ति तं सुराजानं सुहृष्टं सुमदाभिधम् ॥ ४३
एवंविधं ददर्शासौ नगरं दूरतः प्रभुः । पार्श्वे तस्य पुरश्रेष्ठमुद्यानं शोभयाऽन्वितम् ॥ ४४
पुंनागैर्नागचम्पैश्च तिलकैर्देवदारुभिः । अशोकैः पाटलैश्चूतैर्मन्दारैः कोविदारकैः ॥ ४५
आम्रजम्बूकदम्बैश्च प्रियालपनसैस्तथा । शालैस्तालैस्तमालैश्च मल्लिकाजातियूथिभिः ॥ ४६
नीपैः कदम्बैर्बकुलैश्चम्पकैर्मदनाभिधैः । शोभितं स ददर्शाथ शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ ४७
हयो गतस्तद्वनमध्यदेशे तमालतालादिसुशोभिते वै ॥
ययौ ततः पृष्ठत एव वीरो धनुर्धरैः सेवितपादपद्मः ॥ ४८
ददर्श तत्र रचितं देवायतनमद्भुतम् । इन्द्रनीलैश्च वैडूर्यैस्तथा मारकतैरपि ॥ ४९
शोभितं सुरसेवार्हं कैलासप्रस्थसंनिभम् । जातरूपमयस्तम्भैः शोभितं सद्मनां वरम् ॥ ५०
[+दृष्ट्वा तद्रघुनाथस्य भ्राता देवालयं वरम् । पप्रच्छ सुमतिं स्वीयं मन्त्रिणं वदतां वरम् ॥] ५१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।
\+ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ढ ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ झ. ञ. महान् । १ ग. छ. ड. ण. थ. °न्वितान् । तं° ।

शत्रुघ्न उवाच—

वदामात्यवरेदं किं कस्य देवस्य केतनम् । का देवता पूज्यतेऽत्र कस्य हेतोः स्थिताऽनघ ॥ ५२
एवमाकर्ण्य सर्वज्ञो मन्त्रविन्निजगाद ह । शृणुष्वैकमना वीर यथावदिह सर्वशः ॥ ५३
कामाक्षायाः परं स्थानं विद्धि विश्वैकशर्मदम् । यस्या दर्शनमात्रेण सर्वसिद्धिः प्रजायते ॥ ५४
देवासुराश्च यां स्तुत्वा नत्वा प्रापुराखिलां श्रियम् । धर्मकामार्थमोक्षाणां दात्री भक्तानुकम्पिनी ५५
याचिता सुमदेनात्राहिच्छत्रापतिना पुरा । स्थिता करोति सकलं भक्तानां दुःखहारिणी ॥ ५६
तां नमस्कुरु शत्रुघ्न सर्ववीरशिरोमणे । नत्वा सुसिद्धिं प्राप्नोषि ससुरासुरदुर्लभाम् ॥ ५७
इति श्रुत्वाऽथ तद्वाक्यं शत्रुघ्नः शत्रुतापनः । पप्रच्छ सकलां वार्तां भवान्याः पुरुषर्षभः ॥ ५८

शत्रुघ्न उवाच—

कोऽहिच्छत्रापती राजा सुमदः किं तपः कृतम् । येनेयं सर्वलोकानां माता तुष्टाऽत्र संस्थिता ५९
वद सर्वं महामात्य नानार्थपरिबृंहितम् । यथावत्त्वं हि जानासि तस्माद्वद महामते ॥ ६०

सुमतिरुवाच—

हेमकूटो गिरिः पूतः सर्वदेवोपशोभितः । तत्रास्ति तीर्थं विमलमृषिवृन्दसुसेवितम् ॥ ६१
सुमदो हि तपस्तेपे हतमातृपितृप्रजः । अरिभिः सर्वसामन्तैर्जगाम तपसे हितम् ॥ ६२
वर्षाणि त्रीणि स पदा त्वेकेन मनसा स्मरन् । जगतां मातरं दध्यौ नासाग्रस्तिमितेक्षणः ॥ ६३
वर्षाणि त्रीणि शुष्काणां पर्णानां भक्षणं चरन् । चकार परमुग्रं स तपः परमदुश्चरम् ॥ ६४
वर्षाणि त्रीणि सलिले शीतकाले ममज्ज सः । ग्रीष्मे चचार पञ्चाग्नीन्प्रावृट्सु जलदोन्मुखः ॥ ६५
त्रीणि वर्षाणि पवनं संरुध्य स्वान्तगोचरम् । भवानीं स स्मरन्धीरो न च किंचन पश्यति ॥ ६६
वर्षे तु द्वादशेऽतीते दृष्ट्वैतत्परमं तपः । विभाव्य मनसाऽतीव शक्रः पस्पर्ध तं भयात् ॥ ६७
आदिदेश स कामं तु परिवारसमावृतम् । अप्सरोभिः सुसंयुक्तं ब्रह्मेन्द्रविजयोद्यतम् ॥ ६८
गच्छ काम सखे मह्यं प्रियमाचर मोहन । सुमदस्य तपोविघ्नं समाचर यथा भवेत् ॥ ६९
इति श्रुत्वा महद्वाक्यं तुरासाहः स्वयं प्रभुः । उवाच विश्वविजये प्रौढगर्वो रघूद्वह ॥ ७०

काम उवाच—

स्वामिन्कोऽसौ हि सुमदः किं तपः स्वल्पकं पुनः । ब्रह्मादीनां तपो भग्नं करोम्यस्य तु का कथा ७१
मद्बाणबलनिर्भिन्नश्चन्द्रस्तारां गतः पुरा । त्वमप्यहल्यां गतवान्विश्वामित्रस्तथोर्वशीम् ॥ ७२
चिन्तां मा कुरु देवेन्द्र सेवके मयि संस्थिते । एष गच्छामि सुमदं देवान्पालय मारिष ॥ ७३
एवमुक्त्वा कामदेवो हेमकूटं गिरिं ययौ । वसन्तेन युतः सख्या तथैवाप्सरसां गणैः ॥ ७४
वसन्तस्तत्र सकलान्वृक्षान्पुष्पफलैर्युतान् । कोकिलाषट्पदश्रेण्या घुष्टानाशु चकार सः ॥ ७५
वायुः सुशीतलो वाति दक्षिणां दिशमाश्रितः । कृतमालासरित्तीरे लवङ्गकुसुमान्वितः ॥ ७६
एवंविधे वने वृत्ते रम्भा नामाप्सरोवरा । सखीभिः संवृता तत्र जगाम सुमदान्तिकम् ॥ ७७
तत्राऽऽरभत गानं सा किंनरस्वरशोभना । मृदङ्गपणवानेकवाद्यभेदविशारदा ॥ ७८

तद्गानमाकर्ण्य नराधिपोऽसौ वसन्तमालोक्य मनोहरं च ।
तथाऽन्यपुष्टारटितं मनोरमं चकार चक्षुःपरिवर्तनं बुधः ॥ ७९

---

१ ग. छ. ङ. पूर्वे । २ ङ. °क्रः सुखसमृद्धिमान् । आ° ।

तं प्रबुद्धं नृपं वीक्ष्य कामः पुष्पायुधस्त्वरन् । चकार सज्जं स तदा धनुस्तत्पृष्ठतोऽनघ ॥ ८०
एकाऽप्सरा तत्र नृपस्य पादयोः संवाहनं नर्तितनेत्रपल्लवा ।
चकार चान्या तु कटाक्षमोक्षणं चकार काचिन्मृशमङ्गचेष्टितम् ॥ ८१
अप्सरोभिस्तथाऽऽकीर्णः कामविह्वलमानसः । चिन्तयामास मतिमाञ्जितेन्द्रियशिरोमणिः ॥८२
एता मे तपसो विघ्नकारिण्योऽप्सरसां वराः । शक्रेण प्रेषिताः सर्वाः करिष्यन्ति यथातथम् ८३
इति संचिन्त्य सुतपास्ता उवाच वराङ्गनाः । का यूयं कुत्र संस्थाः किं भवतीनां चिकीर्षितम्८४
अत्यद्भुतं जातमहो यद्भवत्योऽक्षिगोचराः । यास्तपोभिः सुदुष्प्रापास्ता मे तपस आगताः॥८५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे कामाक्षोपाख्यानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११४९६

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य सुमदस्य तपोनिधेः । जगदुः कामसेनास्तं रम्भाद्यप्सरसो मुदा ॥ १
त्वत्तपोभिर्वयं कान्त प्राप्ताः सर्वा[2] वराङ्गनाः । तासां यौवनसर्वस्वं भुङ्क्ष्व त्यज तपःफलम् ॥२
इयं घृताची सुभगा चम्पकाभशरीरभृत् । कर्पूरगन्धललिता भुनक्तु त्वन्मुखामृतम् ॥ ३
एतां महाभाग सुशोभिविभ्रमां मनोहराङ्गीं घनपीनसत्कुचाम् ।
कान्तोपभुङ्क्ष्वाऽऽशु निजोग्रपुण्यतः प्राप्तां पुनस्त्वं त्यज दुःखसागरम् ॥ ४
मामप्यनर्घ्याभरणोपशोभितां मन्दारमालापरिशोभिवक्षसम् ।
नानारताख्यानविचारचञ्चुरां दृढं यथा स्यात्परिरम्भणं कुरु ॥ ५
पिबामृतं मामकवक्त्रनिर्गतं विमानमारुह्य वरं मया सह ।
सुमेरुशृङ्गं बहुपुण्यसेवितं संप्राप्य भोगं कुरु सत्तपःफलम् ॥ ६
तिलोत्तमा यौवनरूपशोभिता गृह्णातु ते मूर्धनि तापवारणे ।
सुचामरौ संततधारयाऽङ्कितौ गङ्गाप्रवाहाविव सुन्दरोत्तम ॥ ७
शृणुष्व भोः कामकथा मनोहराः पिबामृतं देवगणादिवाञ्छितम् ।
उद्यानमासाद्य च नन्दनाभिधं वराङ्गनाभिर्विहरं कुरु प्रभो ॥ ८
इत्युक्तमाकर्ण्य महामतिर्नृपो विचारयामास कुतो ह्युपस्थितः ।
मया सुसृष्टात्तपसः सुराङ्गनाप्रत्यूह एवात्र विधेयमेष किम् ॥ ९
इतिचिन्तातुरो राजा स्वान्ते संचिन्त्य धीरधीः । जगाद मतिमान्वीरः सुमदो देवताङ्गनाः॥१०
यूयं तु मम चित्तस्था जगन्मातृस्वरूपकाः । मया संचिन्त्यते या हि साऽपि त्वद्रूपिणी मता ११
इदं तुच्छं स्वर्गसुखं[3] त्वयोक्तं सविकल्पकम् । मत्स्वामिनी मया भक्त्या सेविता दास्यते वरम् १२
यत्कृपातो विधिः सत्यलोकं प्राप्तो महानभूत् । सा मे दास्यति सर्वं हि भक्तदुःखान्तकारिणी॥
किं नन्दनं किं तु गिरिः कनकेन सुमण्डितः । किं सुधा स्वल्पपुण्येन प्राप्या दानवदुःखिता १४
इति वाक्यं समाकर्ण्य कामस्तु विविधैः शरैः । प्राहरन्नरदेवस्य कर्तुं किंचिन्न वै प्रभुः ॥ १५

---

१ छ. ङ. °बं तूर्णं स ध° । २ ङ. °र्वाम्बरा° । ३ ग. छ. ङ. थ. °खं प्रासव्यं त्वत्र स्वल्प° ।

कटाक्षैर्नूपुरारावैः परिरम्भैर्विलोकितैः । न तस्य चित्तविभ्रान्तिं कर्तुं शक्ता वराङ्गनाः ॥ १६
गता यथागतं शक्रं जगदुर्धीरधीर्नृपः । तच्छ्रुत्वा मघवा भीतो मोघमारम्भमात्मनः ॥ १७
अथ निश्चितमालोक्य स्वपदाब्जेऽस्य चाम्बिका । जितेन्द्रियं महाराजं प्रत्यक्षाऽभूत्सुयोगिनी ॥
पञ्चास्यपृष्ठललिता पाशाङ्कुशधरा वरा । धनुर्बाणधरा माता जगत्पावनपावनी ॥ १९
तां वीक्ष्य मातरं धीमान्सूर्यकोटिसमप्रभाम् । धनुर्बाणसृणीपाशान्दधानां हर्षमाप्तवान् ॥ २०
शिरसा बहुशो नत्वा मातरं भक्तिभाविताम् । हसन्तीं निजदेहे तु स्पृशन्तीं पाणिना मुहुः ॥२१
तुष्टाव भक्त्युत्कलितचित्तवृत्तिर्महामतिः । गद्गदस्वरसंयुक्तः कण्टकाङ्गोपशोभितः ॥ २२
जय देवि महादेवि भक्तवृन्दैकसेविते । ब्रह्मरुद्रादिदेवेन्द्रसेविताङ्घ्रियुगेऽनघे ॥ २३
मातस्तव कलाविद्धमेतद्भाति चराचरम् । त्वदृते नास्ति सर्वं तन्मातर्भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २४
मही त्वयाऽऽधारशक्त्या स्थापिता चलतीह न । सपर्वतवनोद्यानदिग्गजैरुपशोभिता ॥ २५
सूर्यस्तपति खे तीक्ष्णैरंशुभिः प्रतपन्महीम् । त्वच्छक्त्या वसुधासंस्थं रसं गृह्णन्विमुञ्चति ॥ २६
अन्तर्बहिःस्थितो वह्निर्लोकानां प्रकरोति शम् । त्वत्प्रतापान्महादेवि सुरासुरनमस्कृते ॥ २७
त्वं विद्या त्वं महामाया विष्णोर्लोकैकपावनी । त्वं शक्त्या सृजसीदं त्वं पालयस्यपि मोहिनी॥
त्वत्तः सर्वे सुराः प्राप्य सिद्धिं सुखमयन्ति वै । मां पालय कृपानाथे वन्दिते भक्तवल्लभे॥ २९
रक्ष मां सेवकं मातस्त्वदीयचरणाम्बुजे । कुरु मे वाञ्छितां सिद्धिं महापुरुषपूर्वजे ॥ ३०

सुमतिरुवाच—

एवं तुष्टा जगन्माता वृणीष्व वरमुत्तमम् । उवाच भक्तं सुमदं तपसा कृशदेहिनम् ॥ ३१
इत्येतद्वाक्यमाकर्ण्य प्रहृष्टः सुमदो नृपः । वव्रे निजं हृतं राज्यं हतदुर्जनकण्टकम् ॥ ३२
महेशीचरणद्वंद्वे भक्तिमव्यभिचारिणीम् । प्रान्ते मुक्तिं तु संसारवारिधेस्तरणीं पुनः ॥ ३३

कामाक्षोवाच—

राज्यं प्राप्नुहि सुमद सर्वत्र हतकण्टकम् । महिलारत्नसंजुष्टपादपद्मद्वयो भव ॥ ३४
तव वैरिपराभूतिर्मा भूयात्सुमदाभिध । यदा तु रावणं हत्वा रघुनाथो महायशाः ॥ ३५
करिष्यत्यश्वयज्ञं हि सर्वभारोपशोभितम् । तस्य भ्राता महावीरः शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ ३६
पालयन्हयमायास्यत्यत्र वीरादिभिर्वृतः । तस्मै सर्वं समर्प्य त्वं राज्यमृद्धिधनादिकम् ॥ ३७
पालयिष्यसि योधैः स्वैर्धनुर्धारिभिरुद्भटैः । ततः पृथिव्यां सर्वत्र भ्रमिष्यसि महामते ॥ ३८
ततो रामं नमस्कृत्य ब्रह्मेन्द्रेशादिसेवितम् । मुक्तिं प्राप्स्यसि दुष्प्रापां योगिभिर्यमसाधनैः॥ ३९
तावत्कालमिह स्थाता यावद्रामहयागमः । पश्चात्त्वां तु समुद्धृत्य गन्ताऽस्मि परमं पदम् ॥ ४०
इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवी सुरासुरनमस्कृता । सुमदोऽप्यहिच्छत्रायां शत्रून्हत्वा नृपोऽभवत् ॥ ४१
एष राजा समर्थोऽपि बलवाहनसंयुतः । न ग्रहीष्यति ते वाहं महामायासुशिक्षितः ॥ ४२
श्रुत्वा प्राप्तं पुरीपार्श्वे हयमेधहयोत्तमम् । त्वां च सर्वमहाराजैः सेविताङ्घ्रिं महामतिः ॥ ४३
सर्वं दास्यति सर्वज्ञ राजा सुमदनामधृक् । अधुना तन्महाराज रामचन्द्रप्रतापतः ॥ ४४

शेष उवाच—

इति वृत्तं समाकर्ण्य सुमदस्य महायशाः । साधु साध्विति चोवाच जहर्ष मतिमान्बली ॥ ४५

१ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ ड. ण. त. थ. द. °स्तुतोषिता । प° । २ क. ख. ञ. ट. ण. °पालिनः । त्वं । ग. च. छ. ज. ढ. त. थ. द. °पालिनी । त्वं । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. ञ. ट. ड. ण. त. थ. °णारणम् । कु° ।

अहिच्छत्रापतिः सर्वैः स्वगणैः परिवारितः । सभायां सुखमास्ते यो बहुराजन्यसेवितः ॥ ४६
ब्राह्मणा वेदविदुषो वैश्या धनसमृद्धयः । राजानं पर्युपासन्ते सुमदं शोभयाऽन्वितम् ॥ ४७
वेदविद्याविनोदेन न्यायिनो ब्राह्मणा वराः । वदन्ति चाऽऽशिषं भूपं सर्वलोकैकरक्षकम् ॥ ४८
एतस्मिन्समये कश्चिदागत्य नृपतिं जगौ । स्वामिन्न जाने कस्यास्ति हयः पत्रधरोऽन्तिके ॥४९
तच्छ्रुत्वा सेवकं श्रेष्ठं प्रेषयामास सत्वरः । जानीहि कस्य राज्ञोऽयमश्वो मम पुरान्तिके ॥ ५०
गत्वाऽथ सेवकस्तत्र ज्ञात्वा वृत्तान्तमादितः । निवेदयामास नृपं महाराजन्यसेवितम् ॥ ५१
स श्रुत्वा रघुनाथस्य हयं चिरमनुस्मरन् । आज्ञापयामास जनं सर्वं राजा विशारदः ॥ ५२
लोका मदीयाः सर्वे ये धनधान्यसमाकुलाः । तोरणादीनि गेहेषु मङ्गलानि सृजन्त्विह ॥ ५३
कन्याः सहस्रशो रम्या रम्याभरणभूषिताः । गजोपरि समारूढा यान्तु शत्रुघ्नसंमुखम् ॥ ५४
इत्यादि सर्वमाज्ञाप्य ययौ राजा स्वयं ततः । पुत्रपौत्रमहिष्यादिपरिवारसमावृतः ॥ ५५
शत्रुघ्नः सुमहामात्यैः सुभटैः पुष्कलादिकैः । संयुतो भूपतिं वीरं ददर्श सुमदाभिधम् ॥ ५६
हस्तिभिः सादिसंयुक्तैः पत्तिभिः परतापनैः । वाजिभिर्भूषितैर्वीरैः संयुतं वीरशोभितम् ॥ ५७
अथाऽऽगत्य महाराजं शत्रुघ्नं नतवान्मुदा । धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि सत्कृतं च कृतं वपुः ५८
इदं राज्यं गृहाणाऽऽशु महाराजोपशोभितम् । महामाणिक्यमुक्तादिमहाधनसुपूरितम् ॥ ५९
स्वामिंश्चिरं प्रतीक्षेऽहं हयस्याऽऽगमनं प्रति । कामाक्षाकथितं पूर्वं जातं संप्रति तन्महत् ॥ ६०
विलोकय पुरीं मह्यं कृतार्थीकुरु मानवान् । पावयास्मत्कुलं सर्वं रामानुज महीपते ॥ ६१
इत्युक्त्वाऽऽरोपयामास कुञ्जरं चन्द्रसुप्रभम् । पुष्कलं च महावीरं तथा स्वयमथाऽऽरुहत् ॥ ६२
भेरीपणवतूर्याणां वीणादीनां स्वनस्तदा । व्याप्नोति स्म महाराज सुमदेन प्रणोदितः ॥ ६३
कन्याः समागत्य महानरेन्द्रं शत्रुघ्नमिन्द्रादिकसेविताङ्घ्रिम् ।
करिस्थिता मौक्तिकवृन्दसंघैर्वर्धापयामासुरिनप्रयुक्ताः ॥ ६४
शनैः शनैः समागत्य पुरीमध्ये जनैर्मुदा । वर्धापितो गृहं प्राप तोरणादिकभूषितम् ॥ ६५
हयरत्नेन संयुक्तस्तथा वीरैः सुशोभितः । राज्ञा पुरस्कृतो राजा शत्रुघ्नः प्राप मन्दिरम् ॥ ६६
अर्घ्यादिभिः पूजयित्वा रघुनाथानुजं मुदा । सर्वं समर्पयामास रामचन्द्राय धीमते ॥ ६७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे शत्रुघ्नाहिच्छत्रापुरीप्रवेशो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११५६३

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ स्वागतसंतुष्टं शत्रुघ्नं प्राह भूमिपः । रघुनाथकथां श्रेष्ठां शुश्रूषुः पुरुषर्षभः ॥ १

सुमद उवाच—

कच्चिदास्ते सुखं रामः सर्वलोकशिरोमणिः । भक्तरक्षावतारोऽयं ममानुग्रहकारकः ॥ २
धन्या लोका इमे पुर्यां रघुनाथमुखाम्बुजम् । येऽनिशं पपुरेवाक्ष्णां पुटकैः परिमोदिताः ॥ ३

---

१ ख. ग. छ. ठ. ड. ण थ. द. ध. सुभटैः । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. ढ. ण. त. थ. द. ध. °ताः । आशीर्वदन्ति तं भू° । ३ क. ञ. °रं स तथाऽश्वम° । ४ त. °रीमृदङ्गत्° ।

अथ जातं मदीयं च नितरां पुरुषर्षभ । कृतार्थं कुलभूम्यादिवस्तुजातं महामते ॥ ४
कामाक्षया प्रसादो मे कृतः पूर्वं दयार्द्रया । रघुनाथमुखाम्भोजं द्रक्ष्येऽद्य सकुटुम्बकः ॥ ५
इत्युक्तवति वीरे तु सुमदे पार्थिवोत्तमे । सर्वं तत्कथयामास रघुनाथगुणोदयम् ॥ ६
त्रिरात्रं तत्र वै स्थित्वा रघुनाथानुजः परम् । गन्तुं चकार धिषणां राज्ञा सह महामतिः ७
तज्ज्ञात्वा सुमदः शीघ्रं पुत्रं राज्येऽभ्यषेचयत् । शत्रुघ्नेन महाराज्ञा पुष्कलेनानुमोदितः ॥ ८
वासांसि बहुरत्नानि धनानि विविधानि च । शत्रुघ्नसेवकेभ्योऽसौ प्रादात्तत्र महामतिः ॥ ९
ततो गमनमारेभे मन्त्रिभिर्बहुवित्तमैः । पत्तिभिर्वाजिभिर्नागैः सदश्वै रथकोटिभिः ॥ १०
शत्रुघ्नः सहितस्तेन सुमदेन धनुर्भृता । जगाम मार्गे विहसन्रघुनाथप्रतापभृत् ॥ ११
पयोष्णीतीरमासाद्य जगाम सहसोत्तमः । पृष्ठतोऽनुययुः सर्वे योधा वैरिप्रहारिणः ॥ १२
आश्रमान्विविधान्पश्यन्नृषीणां सुतपोभृताम् । तत्र तत्र विशृण्वानो रघुनाथगुणोदयम् ॥ १३
एष धीमान्हरिर्याति हरिणा परिरक्षितः । हरिभिर्हरिभक्तैश्च हरिवर्यानुगैर्मुहुः ॥ १४
इति शृण्वञ्शुभा वाचो मुनीनां परितः प्रभुः । तुतोष भक्त्युत्कलितचित्तवृत्तिभृतां महान्॥ १५
ददर्श चाऽऽश्रमं शुद्धं द्विजजन्तुसमाकुलम् । वेदध्वनिहताशेषामङ्गलं शृण्वतां नृणाम् ॥ १६
अग्निहोत्रहविर्धूमपवित्रितनभोखिलम् । मुनिवर्यकृतानेकयागयूपसुशोभितम् ॥ १७
यत्र गावस्तु हरिणा पाल्यन्ते पालनोचिताः। मूषका न खनन्त्यस्मिन्बिडालस्याभयाद्बिलम् १८
मयूरैर्नकुलैः सार्धं क्रीडन्ति फणिनोऽनिशम् । गजैः सिंहैर्नित्यमत्र स्थीयते मित्रतां गतैः ॥ १९
एणास्तत्रत्यनीवारभक्षणेषु कृतादराः । न भयं कुर्वते कालाद्रक्षिता मुनिवृन्दकैः ॥ २०
गावः कुम्भसमोधस्का नन्दिनीसमविग्रहाः । कुर्वन्ति चरणोत्थेन रजसेलां पवित्रिताम् ॥ २१
मुनिवर्यैः समित्पाणिपवैर्धर्मक्रियोचिताम् । दृष्ट्वा पप्रच्छ सुमतिं सर्वज्ञं राममन्त्रिणम् ॥ २२

शत्रुघ्न उवाच—

सुमते कस्य संस्थानं मुनेर्भाति पुरोगतम् । निर्वैरजन्तुसंसेव्यं मुनिवृन्दसमाकुलम् ॥ २३
श्रोष्यामि मुनिवार्तां च विदधामि पवित्रितम् । निजं वपुस्तदीयाभिर्वार्ताभिर्वर्णनादिभिः॥ २४
इति श्रुत्वा महद्वाक्यं शत्रुघ्नस्य महात्मनः । कथयामास सचिवो रघुनाथस्य धीमतः ॥ २५

सुमतिरुवाच—

च्यवनस्याऽऽश्रमं विद्धि महातापसशोभितम् । निर्वैरजन्तुसंकीर्णं मुनिपत्नीगिरावृतम् ॥ २६
योऽसौ महामुनिः स्वर्गवैद्ययोर्भागमादधात् । स्वायंभुवमहायज्ञे शक्रमानविभेदनः ॥ २७
महामुनेः प्रभावोऽयं न केनापि समाप्यते । तपोबलसमृद्धस्य वेदमूर्तिधरस्य तु ॥ २८
श्रुत्वा रामानुजो वार्तां च्यवनस्य महात्मनः । सर्वं पप्रच्छ सुमतिं शक्रमानादिभञ्जनम् ॥ २९

शत्रुघ्न उवाच—

कदाऽसौ दस्रयोर्भागं चकार सुरपङ्क्तिषु । किं कृतं देवराजेन स्वायंभुवमहामखे ॥ ३०

सुमतिरुवाच—

ब्रह्मवंशेऽतिविख्यातो मुनिर्भृगुरिति श्रुतः । कदाचिद्गतवान्सायं समिदाहरणं प्रति ॥ ३१

---

१ ज. द. अर्थजा° । २ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण त थ. ध. विचक्षाणो । ३ क. ख. ग. छ. ज. म. ठ. ण. ध. °र्मोर्वीर्मु° । ४ ग. छ. ठ. ड. ध. °दर्शाऽऽश्रममुद्दर्षं जनज° । ख. ज. ण. °दर्शाऽऽश्रमं शुद्धर्षिजनज° । ५ ख. [illegible]. छ. ज. ट. ण. त. थ. ध. °भिमानना° ।

तदा मखविनाशाय दमनो राक्षसो बली । आगत्योच्चैर्जगादेदं महाभयकरं वचः ॥ ३२
कुत्रास्ति मुनिबन्धुः स कुत्र तन्महिलाऽनघा । पुनः पुनरुवाचेदं वचो रोषसमाकुलः ॥ ३३
तदा हुतवहो ज्ञात्वा राक्षसाद्भयमागतम् । दर्शयामास तज्जायामन्तर्वत्नीमनिन्दिताम् ॥ ३४
जग्राह राक्षसस्तां तु रुदतीं कुररीमिव । भृगो रक्ष पते रक्ष रक्ष नाथ तपोनिधे ॥ ३५
एवं वदन्तीमार्तां स गृहीत्वा निरगाद्बहिः । दुष्टवाक्यप्रवादेन धर्षयन्स भृगोः सतीम् ॥ ३६
ततो महाभयत्रस्तो गर्भश्चोदरमध्यतः । पपात प्रज्वलन्नेत्रो वैश्वानर इवाङ्गजः ॥ ३७
तेनोक्तं मा व्रजस्वाऽऽशु त्वं भस्मीभव दुर्मते । न हि साध्वीपरामर्शं कृत्वा श्रेयोऽभियास्यसि ३८
इत्युक्तः स पपाताऽऽशु भस्मीभूतकलेवरः । माता तदाऽर्भकं नीत्वा जगामाऽऽश्रममुन्मनाः ॥ ३९
भृगुर्वह्निकृतं सर्वं ज्ञात्वा कोपसमाकुलः । शशाप सर्वभक्षस्त्वं भव दुष्टारिसूचक ॥ ४०
तदा शप्तोऽतिदुःखार्तो जग्राहाङ्घ्र्याशुशुक्षणिः । कुरु मेऽनुग्रहं स्वामिन्कृपार्णव महामते ॥ ४१
मयाऽनृतवचोभीत्या कथितं न गुरुद्रुहा । तस्मान्ममोपरि कृपां कुरु धर्मिशिरोमणे ॥ ४२
तदाऽनुग्रहमाधत्त सर्वभक्ष्यो भवाञ्शुचिः । इत्युक्तवान्हुतभुजं दयार्द्रो मुनितापसः ॥ ४३
गर्भाच्च्युतस्य पुत्रस्य जातकर्मादिकं शुचिः । चकार विधिवद्विप्रो दर्भपाणिः सुमङ्गलः ॥ ४४
च्यवनाच्च्यवनं प्राहुः सर्वे तत्र तपस्विनः । शनैः शनैः स ववृधे शुक्लप्रतिपदिन्दुवत् ॥ ४५
स जगाम तपः कर्तुं रेवां लोकैकपावनीम् । शिष्यैः परिवृतः सर्वैस्तपोबलसमन्वितैः ॥ ४६
गत्वा तत्र तपस्तेपे वर्षाणामयुतं महान् । अंसयोः किंशुकौ जातौ वल्मीकोपरि शोभितौ ॥ ४७
मृगा आगत्य तस्याङ्गे कण्डूं विदधुरुत्सुकाः । न किंचित्स ह जानाति दुर्निवारतया दृढः ॥ ४८
कदाचिन्मनुरुद्युक्तस्तीर्थयात्रां प्रति प्रभुः । सकुटुम्बो ययौ रेवां महाबलसमावृतः ॥ ४९
तत्र स्नात्वा महानद्यां संतर्प्य पितृदेवताः । दानानि वाडवेभ्यश्च प्रादाद्विष्णुप्रतुष्टये ॥ ५०
तत्कन्या विचरन्ती सा वनमध्य इतस्ततः । सखिभिः सहिता रम्या तप्तहाटकभूषणा ॥ ५१
तत्र दृष्ट्वाऽथ वल्मीकं महा तरुसुशोभितम् । निमेषोन्मेषरहितं तेजः किंतु ददर्श सा ॥ ५२
गत्वा तत्र शलाकाभिरतुदद्रुधिरं स्रवत् । दृष्ट्वा राज्ञोऽङ्गजा खेदं प्राप्तवत्यथ दुःखिता ॥ ५३
न जनन्यै तथा पित्रे शशंसाघेन विप्लुता । स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं शुशोच सा भयातुरा ५४
तदा भूश्चलिता राजन्दिवश्चोल्का पपात ह । धूम्रा दिशोऽभवन्सर्वाः सूर्यश्च परिवेषितः ॥ ५५
तदा राज्ञो हया नष्टा हस्तिनो बहवो मृताः । धनं रत्नयुतं नष्टं कलहोऽभून्मिथस्तदा ॥ ५६
तदालोक्य नृपो भीतः किंचिदुद्विग्नमानसः । जनानपृच्छत्केनापि मुनये त्वपराधितम् ॥ ५७
पारंपर्येण तज्ज्ञात्वा स्वपुत्र्याः परिचेष्टितम् । ययौ स दुःखितस्तत्र समृद्धबलवाहनः ॥ ५८
तं वै तपोनिधिं वीक्ष्य महता तपसा युतम् । स्तुत्वा प्रसादयामास मुनिवर्य दयां कुरु ॥ ५९
तस्मै तुष्टो जगादार्यं मुनिवर्यो महातपाः । तवाऽऽत्मजाकृतं सर्वमुत्पाताद्यमवेहि तत् ॥ ६०
तव पुत्र्या महाराज चक्षुर्विस्फोटनं कृतम् । बहु सुस्राव रुधिरं जानती त्वामुवाच न ॥ ६१
तस्मादियं महाभूप मह्यं देया यथाविधि । ततश्चोत्पातशमनं भविष्यति सुरार्चित ॥ ६२
तच्छ्रुत्वा दुःखितो राजा प्रज्ञाचक्षुष आत्मजाम् । ददौ कुलवयोरूपशीललक्षणसंयुताम् ॥ ६३

* संधिरार्षः ।

१ ख. ग. छ. ठ. ड. त. थ. द. ध. °प्रहारेण ध° । २ क. ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °योऽधिगच्छति । इ° । म. द. °योऽधिगच्छसि । ३ ग. ड. महत् ।

दत्ता यदा नृपेणैवं कन्या कमललोचना । तदोत्पाताः शमं याताः सर्वे मुनिरुषोद्गताः ॥ ६४
राजा दत्त्वाऽऽत्मजां तस्मै मुनये तपसां निधे । प्राप स्वां नगरीं भूयो दुःखितो दयया पुनः ६५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे च्यवनोपाख्यानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११६२८

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

सुमतिरुवाच—

अथर्षिः स्वाश्रमगतो मानव्या सह भार्यया । मुदं प्राप हताशेषपातको योगयुक्तया ॥ १

सा मानवी तं वरमात्मनः पतिं नेत्रेण हीनं जरसा गतौजसम्[1] ।
सिषेव एनं हरिमेधसोत्तमं निजेष्टदात्रीं कुलदेवतां यथा[2] ॥ २

*शुश्रूषती तं पतिमिङ्गितज्ञा महानुभावं तपसां निधिं प्रियम् ।
परां मुदं प्राप सती मनोहरा शची यथा शक्रनिषेवणोद्यता ॥ ३

चरणौ सेवते तन्वी सर्वलक्षणलक्षिता । राजपुत्री सुन्दराङ्गी फलमूलोदकाशना ॥ ४
नित्यं तद्वाक्यकरणे तत्परा पूजने रता । कालक्षेपं च कुरुते सर्वभूतहिते रता ॥ ५
विसृज्य कामदम्भं च द्वेषं लोभं भयं मदम् । अप्रमत्तोद्यता नित्यं च्यवनं समतोषयत् ॥ ६
एवं तस्य प्रकुर्वाणा सेवां वाक्कायकर्मभिः । सहस्राब्दं महाराज सा च कामं मनस्यधात् ॥ ७
कदाचिद्देवभिषजावागतावाश्रमे मुनेः । स्वागतेन सुसंभाव्य तयोः पूजां चकार सा ॥ ८

शर्यातिकन्याकृतपूजनार्घपाद्यादिना तोषितचित्तवृत्ती ।
तावूचतुः स्नेहवशेन सुन्दरौ वरं वृणीष्वेति मनोहराङ्गीम् ॥ ९

तुष्टौ तौ वीक्ष्य भिषजौ देवानां वरयाचने । मतिं चकार नृपतेः पुत्री मतिमतां वरा ॥ १०
पत्यभिप्रायमालक्ष्य तावुवाच नृपात्मजा । दत्तं मे चक्षुषी पत्युर्यदि तुष्टौ युवां सुरौ ॥ ११
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुकन्याया मनोहरम् । सतीत्वं च विलोक्येदमूचतुर्भिषजां वरौ ॥ १२
त्वत्पतिर्यदि देवानां भागं यज्ञे दधात्यसौ । आवयोरधुना कुर्वेश्चक्षुषोः स्फुटदर्शनम् ॥ १३
च्यवनोऽप्योमिति प्राह भागदाने वरौजसोः । तदा त्वष्टावश्विनौ तमूचतुस्तपतां वरम् ॥ १४
निमज्जतां भवानस्मिन्ह्रदे सिद्धविनिर्मिते । इत्युक्तो जरया ग्रस्तदेहो धमनिसंततः ॥ १५
ह्रदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां स्वयं चामज्जतां ह्रदे । पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः ॥ १६
रुक्मस्रजः कुण्डलिनस्तुल्यरूपाः सुवाससः । तान्निरीक्ष्य वरारोहा सुरूपान्सूर्यवर्चसः ॥ १७
अजानती पतिं साध्वी ह्यश्विनौ शरणं ययौ । दर्शयित्वा पतिं तस्यै पातिव्रत्येन तोषितौ ॥ १८
ऋषिमामन्त्र्य ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपम् । यक्ष्यमाणे क्रतौ स्वीयभागकार्याशया युतौ ॥ १९
कालेन भूयसा क्षामां कर्शितां व्रतचर्यया । प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाऽब्रवीत् ॥ २०

तुष्टोऽहमद्य तव मानिनि मानदायाः शुश्रूषया परमया हृदि चैकभक्त्या ।
यो देहिनामयमतीव सुहृत्सुदेहो नाऽऽवेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे ॥ २१

---

* शुश्रूषमाणेति तु युक्तम् ।

---

१ म. °मेधितौजसं नि° । २ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ट. ड. ण. त. थ. ध. निजं पतिं मङ्गलदेवता य° ।

ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः ।
तानेव ते मदनुसेवनयाऽविरुद्धान्दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयानशोकान् ॥ २२
अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृम्भविभ्रंसितार्थरचिताः किमुरुक्रमस्य ।
सिद्धाऽसि भुङ्क्ष्व विभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरानधिगमान्नृपविक्रियाभिः २३
एवं ब्रुवाणमबलाऽखिलयोगमाया विद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् ।
संप्रश्रयप्रणयविह्वलया गिरेषद्व्रीडाविलोकविलसद्धसिता तमाह ॥ २४

सुकन्योवाच—

राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः ।
यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृदङ्गसङ्गो भूयाद्गरीयसि गुणप्रसवः सतीनाम् ॥ २५
तत्रेति कृत्यमुपशिक्ष्य यथोपदेशं येनैष कर्शिततमोऽतिरिरंसयाऽऽत्मा ।
सिध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया दीनस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व ॥ २६

सुमतिरुवाच—

प्रियायाः प्रियमन्विच्छंश्च्यवनो योगमास्थितः । विमानं कामदं राजंस्तर्ह्येवाऽऽविरचीकरत् ॥ २७
सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम् । सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं मणिस्तम्भैरुपस्कृतम् ॥ २८
दिव्योपस्तरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् । पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम् ॥ २९
स्रग्भिर्विचित्रमालाभिर्मञ्जुसिञ्जत्षडङ्घ्रिभिः । दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥ ३०
[*उपर्युपरि विन्यस्तानिलयेषु पृथक्पृथक् । क्लृप्तैः कशिपुभिः क्रान्तं पर्यङ्कव्यजनादिभिः] ॥ ३१
तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् । महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ ३२
द्वाःसु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटिकम् । शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिश्रितम् ॥ ३३
चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः । जुष्टं विचित्रवैतानैर्मुक्ताहारावलम्बितैः ॥ ३४
हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र विकूजितम् । कृत्रिमान्मन्यमानैस्तानधिरुह्यावरुह्य च ॥ ३५
विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः । यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवाऽऽत्मनः ॥ ३६
ईदृग्गृहं प्रपश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा । सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रोवाच वचनं स्वयम् ॥ ३७
निमज्ज्यास्मिन्ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह । [†सा तु भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ॥ ३८
सरजो बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्धजान् ।] अङ्गं च मलपङ्केन संछन्नं शबलस्तनम् ॥ ३९
आविवेश सरस्तत्र मुदा शिवजलाशयम् । साऽन्तःसरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः ४०
सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगन्धयः । ता दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः ॥ ४१
वयं कर्मकरास्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम् । स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् ॥ ४२
दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानद । भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि द्युमन्ति च ॥ ४३
अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् । अथाऽऽदर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजोम्बरम् ॥ ४४
ताभिः कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितम् । हारेण च महार्हेण रुचकेन विभूषितम् ॥ ४५
निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्काञ्चननूपुरम् । श्रोण्योरध्यस्तया काञ्च्या काञ्चन्या बहुरत्नया ॥ ४६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।
† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ ड. त. °न्तीं नीतिं° । २ ग. द. पराध्यांणि ।

सुभ्रुवा सुदता शुक्लस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा । पद्मकोशस्पृधा(हा?)लीनैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥ ४७
यदा सस्मार दयितमृषीणां वल्लभं पतिम् । तत्र चाऽऽस्ते सह स्त्रीभिर्यत्राऽऽस्ते स मुनीश्वरः ४८
भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा । निशम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ॥ ४९
स तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीमपूर्ववत् । आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीम् ॥ ५०
विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् । जातभावो विमानं तदारोपयदमित्रहन् ॥ ५१
तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययाऽऽनुषक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ॥
बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्थः ॥ ५२
तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्रद्रोणीष्वनङ्गसखमारुतसौभगासु ।
सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु रेमे चिरं धनदवल्ललनावरुथी ॥ ५३
वैश्रम्भके सुरवने नन्दने पुष्पभद्रके । मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे च्यवनस्य तपोभोगवर्णनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः॥१५॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११६८२

अथ षोडशोऽध्यायः ।

सुमतिरुवाच—

एवं तया क्रीडमानः सर्वत्र धरणीतले । नाबुध्यत गतानब्दाञ्शतसंख्यापरिमितान् ॥ १
ततो ज्ञात्वाऽथ तद्विप्रः स्वकालपरिवर्तिनीम् । मनोरथेन पूर्णां च स्वस्य प्रियतमां वराम् ॥ २
न्यवर्तताऽऽश्रमं श्रेष्ठं पयोष्ण्यास्तीरसंस्थितम् । निर्वैरजन्तुजनतासंकुलं मृगसेवितम् ॥ ३
तत्रावसत्स सुतपाः शिष्यैर्वेदसमन्वितैः । सेविताङ्घ्रियुगो नित्यं तताप परमं तपः ॥ ४
कदाचिदथ शर्यातिर्यष्टुमैच्छत देवताः । तदा च्यवनमानेतुं प्रेषयामास सेवकान् ॥ ५
तैराहूतो द्विजवरस्तदाऽगच्छन्महातपाः । सुकन्यया धर्मपत्न्या स्वाचारपरिनिष्ठया ॥ ६
आगतं तं मुनिवरं पत्न्या सह महायशाः । ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् ॥ ७
राजा दुहितरं प्राह कृतपादाभिवन्दनाम् । आशिषो न प्रयुञ्जानो नातिप्रीतमना इव ॥ ८
चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया प्रलम्भितो लोकनमस्कृतो मुनिः ।
या त्वं जराग्रस्तमसंमतं पतिं विहाय जारं भजसेऽमुमध्वगम् ॥ ९
कथं मतिस्तेऽवगताऽन्यथा सतां कुलप्रसूतेः कुलदूषणं त्विदम् ।
बिभर्षि जारं यदपत्रपा कुलं पितुः स्वभर्तुश्च नयस्यधस्तमाम् ॥ १०
एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता । उवाच तात जामाता तवैष भृगुनन्दनः ॥ ११
शशंस पित्रे तत्सर्वं वयोरूपाभिलम्भनम् । विस्मितः परमप्रीतस्तनयां परिषस्वजे ॥ १२
सोमेनायाजयद्वीरं ग्रहं सोमस्य चाग्रहीत् । असोमपोरप्यश्विनोश्च्यवनः स्वेन तेजसा ॥ १३
ग्रहं तु ग्राहयामास तपोबलसमन्वितः । वज्रं गृहीत्वा शक्रस्तु हन्तुं ब्राह्मणसत्तमम् ॥ १४
अपङ्क्तिपावनौ देवौ कुर्वाणं पङ्क्तिगोचरौ । शक्रं वज्रधरं दृष्ट्वा मुनिः स्वहननोद्यतम् ॥ १५
हुंकारमकरोद्धीमान्स्तम्भयामास तद्भुजम् । इन्द्रस्तब्धभुजस्तत्र दृष्टः सर्वैश्च मानवैः ॥ १६

---

१ क. ख. ग. छ. म. ठ. ड. त. थ. ध. °रुत्कटकु° । २ क. ख. ज. ञ. ण. त. थ. द. शेष उवाच । ३ ञ. पुत्र्या ।

कोपेन श्वसमानोऽहिर्यथा मन्त्रनियन्त्रितः । तुष्टाव स मुनिं शक्रः स्तब्धबाहुस्तपोनिधिम् ॥ १७
अश्विभ्यां भागमादानं कुर्वन्तं निर्भयान्तरम् । कथयामास भोः स्वामिन्दीयतामश्विनोर्बलिः ॥
मया न वार्यते तात क्षमस्वार्घं मया कृतम् । इत्युक्तः स मुनिः कोपं जहौ तूर्णं कृपानिधिः ॥१९
इन्द्रो मुक्तभुजस्त्वासीत्तदानीं पुरुषर्षभ । एतद्वीक्ष्य जनाः सर्वे कौतुकाविष्टमानसाः ॥ २०
शशंसुर्ब्राह्मणानां तु बलं देवादिदुर्लभम् । ततो राजा बहुधनं ब्राह्मणेभ्यो ददन्महान् ॥ २१
चक्रे चावभृथस्नानं यागान्ते शत्रुतापनः । त्वया पृष्टं यदाचक्ष्व च्यवनस्य महोदयम् ॥ २२
स मया कथितः सर्वस्तपोयोगसमन्वितः । नमस्कृत्वा तपोमूर्तिमेनं प्राप्य जयाशिषः ॥ २३
प्रेषय त्वं सपत्नीकं रामयज्ञे मनोरमे ॥ २४

शेष उवाच—

एवं तु कुर्वतो वार्ता हयः प्रापाऽऽश्रमं प्रति । विदधद्वायुवेगेन पृथ्वीं खुरविलक्षिताम् ॥ २५
दूर्वाङ्कुरान्मुखाग्रेण चरंस्तत्र महाश्रमे । मुनयो यावदादाय दर्भान्स्नातुं गता नदीम् ॥ २६
शत्रुघ्नः शत्रुसेनायास्तापनः शूरसंमतः । तावत्प्राप मुनेर्वासं च्यवनस्याधिशोभितम् ॥ २७
गत्वा तदाश्रमे वीरो ददर्श च्यवनं मुनिम् । सुकन्यायाः समीपस्थं तपोमूर्तिमिव स्थितम् ॥ २८
ववन्दे चरणौ तस्य स्वाभिधां समुदाहरन् । शत्रुघ्नोऽहं रघुपतेर्भ्राता वाहस्य पालकः ॥ २९
नमस्करोमि युष्मभ्यं महापापोपशान्तये । इति वाक्यं समाकर्ण्य जगाद मुनिसत्तमः ॥ ३०
शत्रुघ्न तव कल्याणं भूयान्नरवरर्षभ । यज्ञं पालयमानस्य कीर्तिस्ते विपुला भवेत् ॥ ३१
चित्रं पश्यत भो विप्रा रामोऽपि मखकारकः । यन्नामस्मरणादीनि कुर्वन्ति पापनाशनम् ॥ ३२
महापातकसंयुक्ताः परदाररता नराः । यन्नामस्मरणे युक्ता मुदा यान्ति परां गतिम् ॥ ३३
पादपद्मसमुत्थेन रेणुना ग्रावमूर्तिभृत् । तत्क्षणाद्गौतमार्धाङ्गी जाता मोहनरूपधृत् ॥ ३४
यामकी यस्य रूपस्य ध्यानेन प्रेमनिर्भरा । सर्वपातकराशिं सा दग्ध्वा प्राप्ता स्वरूपताम् ॥ ३५
दैत्या यस्य मनोहारि रूपं प्रधनमण्डले । पश्यन्तः प्रापुरेतस्य रूपं विकृतिवर्जितम् ॥ ३६
योगिनो ध्याननिष्ठासु यं ध्यात्वा योगमास्थिताः । संसारभयनिर्मुक्ताः प्रयाताः परमं पदम् ३७
धन्योऽहमद्य रामस्य मुखं द्रक्ष्यामि शोभनम् । पयोदजलनेत्रान्तं सुनासं सुभ्रु संनतम् ॥ ३८
सा जिह्वा रघुनाथस्य नामकीर्तनमादरात् । करोति विपरीता या फणिनो रसनासमा ॥ ३९
अद्य प्राप्तं तपःपुण्यमद्य पूर्णा मनोरथाः । यद्द्रक्ष्ये रामचन्द्रस्य मुखं ब्रह्मादिदुर्लभम् ॥ ४०
तत्पादरेणुना स्वाङ्गं पवित्रं विदधाम्यहम् । विचित्रतरवार्ताभिः पावये रसनां स्वकाम् ॥ ४१
इत्यादि रामचरणस्मरणप्रबुद्धप्रेमप्रजप्रसृतगद्गदवागुदश्रु ।
श्रीरामचन्द्र रघुपुंगव धर्ममूर्ते भक्तानुकम्पक समुद्धर संसृतेर्माम् ॥ ४२
जल्पन्नश्रुकलापूर्णो मुनीनां पुरतस्तदा । नाऽऽज्ञासीत्तत्र पारक्यं निजध्यानेन संस्थितः ॥ ४३
शत्रुघ्नस्तं मुनिं प्राह स्वामिन्नो मखसत्तमः । क्रियतां भवता पादरजसा सुपवित्रितः ॥ ४४
महद्भाग्यं रघुपतेर्यद्युष्मन्मानसान्तरे । तिष्ठत्यसौ महाबाहुः सर्वलोकैकपूजितः ॥ ४५
इत्युक्तः सपरीवारः सर्वाग्निपरिसंवृतः । जगाम च्यवनस्तत्र प्रमोदप्लवसंप्लुतः ॥ ४६
हनूमांस्तं पदा यान्तं रामभक्तमवेक्ष्य च । शत्रुघ्नं निजगादासौ वचो विनयसंयुतः ॥ ४७

१ द. °नोऽग्रहः । म° । २ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °रवैरिणाम् । ता° । ३ क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ढ. ण त. थ. द. ध. °रणोद्युक्ता ।

स्वामिन्कथयसि त्वं चेन्महापुरुषसुन्दरम् । रामभक्तं मुनिवरं नयामि स्वपुरीमहम् ॥ ४८
इति श्रुत्वा महद्वाक्यं कपिवीरस्य शत्रुहा । आदिदेश हनूमन्तं गच्छ प्रापय तं मुनिम् ॥ ४९
हनूमांस्तं मुनिं स्वीये पृष्ठ आरोप्य वेगवान् । सकुटुम्बं निनायाऽऽशु वायुः ख इव सर्वगः ॥ ५०
आगतं तं मुनिं दृष्ट्वा रामो मतिमतां वरः । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ ५१
धन्योऽस्मि मुनिवर्यस्य दर्शनेन तवाधुना । पवित्रितो मखो मह्यं सर्वसंभारसंवृतः ॥ ५२
इति वाक्यं समाकर्ण्य च्यवनो मुनिसत्तमः । उवाच प्रेमनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः ॥ ५३
स्वामिन्ब्रह्मण्यदेवस्य तव वाडवपूजनम् । युक्तमेव महाराज धर्ममार्गप्ररक्षितुः ॥ ५४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे च्यवनस्याऽऽश्रमे हयागमनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११७३६

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

शत्रुघ्नश्च्यवनस्याथ दृष्ट्वाऽचिन्त्यं तपोबलम् । प्रशशंस तपो ब्राह्मं सर्वलोकैकवन्दितम् ॥ १
अहो पश्यत योगस्य सिद्धिर्ब्राह्मणसत्तमे । यः क्षणादेव दुष्प्रापं सुविमानमचीकरत् ॥ २
क्व भोगसिद्धिर्महती मुनीनाममलात्मनाम् । क्व तपोबलहीनानां भोगेच्छा मनुजात्मनाम् ॥ ३
इति स्वगतमाशंसञ्शत्रुघ्नश्च्यवनाश्रमे । क्षणं स्थित्वा जलं पीत्वा सुखसंभोगमाप्तवान् ॥ ४
हयस्तस्याः पयोष्ण्याख्यनद्याः पुण्यजलात्मनः । पयः पीत्वा ययौ मार्गे वायुवेगं पदं दधत् ॥ ५
योधास्तन्निर्गमं दृष्ट्वा पृष्ठतोऽनुययुस्तदा । हस्तिभिः पत्तिभिः केचिद्रथैः केचन वाजिभिः ॥ ६
शत्रुघ्नोऽमात्यवर्येण सुमत्याह्वेन संयुतः । पृष्ठतोऽनुजगामाऽऽशु रथेन हयशोभिना ॥ ७
गच्छन्वाजी पुरं [*प्राप्तो विमलाख्यस्य भूपतेः । रत्नातटाख्यं जनताहृष्टपुष्टसमाकुलम् ॥ ८
स सेवकादुपश्रुत्य रघुनाथहयोत्तमम् । पुरान्तिके हि सं]प्राप्तं सर्वयोधसमन्वितम् ॥ ९
तदा गजानां सप्तत्या चन्द्रवर्णसमानया । अश्वानामयुतैः सार्धं रथानां काञ्चनत्विषाम् ॥ १०
सहस्रेण च संयुक्तः शत्रुघ्नं प्रति जग्मिवान् । शत्रुघ्नं स नमस्कृत्य सर्वं प्रादान्महानृपः ॥ ११
वसुकोशं धनं सर्वं राज्यं तस्मै निवेद्य च । किं करोमी[1]ति राजानं जगाद पुरतः स्थितः ॥ १२
राजाऽपि तं स्वीयपदे प्रणम्रं दोर्भ्यां दृढं तं परिषस्वजे महान् ।
जगाम साकं तनये स्वराज्यं निक्षिप्य सर्वं बहुधन्विभिर्वृतः ॥ १३
रामचन्द्राभिधां श्रुत्वा सर्वश्रुतिमनोहराम् । सर्वे प्रणम्य तं वाहं ददुर्वसु महाधनम् ॥ १४
एवं स गच्छंस्तन्मार्गे पर्वताग्र्यं ददर्श ह । स्फाटिकैः कानकै रौप्यै राजितं प्रस्थराजिभिः ॥ १५
जलनिर्झरसंह्रादनानाधातुकभूतलम् । गैरिकादिकसद्धातुराशिरङ्गविराजितम् ॥ १६
वीणारणद्धंसशुकक्वणसुन्दरशोभितम् । यत्र सिद्धाङ्गनाः सिद्धैः क्रीडन्त्यप्यकुतोभयाः ॥ १७
गन्धर्वाप्सरसो नागा यत्र क्रीडन्ति लीलया । गङ्गातरङ्गसंस्पर्शशीतवायुनिषेवितम् ॥ १८
पर्वतं वीक्ष्य शत्रुघ्न उवाच सुमतिं त्विदम् । तद्दर्शनसमुद्भूतविस्मयाविष्टमानसः ॥ १९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ ग. ठ. ध. °रोऽस्मीति । २ द. °तुलाक्षार° ।

कोऽयं गिरिर्महामन्त्रिन्विस्माययति मे मनः । महारजतप्रस्थाढ्यो मार्गे राजति मेऽद्भुतः ॥ २०
अत्र किं देवतावासो देवानां क्रीडनस्थलम् । यदेतन्मनसः क्षोभं करोति श्रीसमुच्चयैः ॥ २१
इति वाक्यं समाकर्ण्य जगाद सुमतिस्तदा । वक्ष्यमाणगुणागाररामचन्द्रपदाब्जधीः ॥ २२
नीलोऽयं पर्वतो राजन्पुरतो भाति भूमिप । महाशृङ्गैर्मनोहारैः स्फाटिकाद्यैः समन्ततः ॥ २३
एनं पश्यन्ति नो पापाः परदाररता नराः । विष्णोर्गुणगणान्ये वै न मन्यन्ते नराधमाः ॥ २४
श्रुतिस्मृतिसमुत्थं ये धर्मं सद्भिः सुसाधितम् । न मन्यन्ते स्वबुद्धिस्थहेतुवादविचारिणः ॥ २५
नीलीविक्रयकर्तारो लाक्षाविक्रयकारकाः । यो ब्राह्मणो घृतादीनि विक्रीणाति सुरापकः ॥२६
कन्यां रूपेण संपन्नां न दद्यात्कुलशालिने । विक्रीणाति द्रव्यलोभात्पिता पापविमोहितः ॥ २७
सतीं दूषयते यस्तु कुलशीलवतीं नरः । स्वयमेवात्ति मधुरं बन्धुभ्यो न ददाति यः ॥ २८
मायावी ब्राह्मणार्थे च पाकभेदं करोति यः । कृशरां पायसं वाऽपि निजार्थे पाचयेत्कुधीः॥२९
अतिथीनवमन्यन्ते सूर्योढान्सुक्षुधार्दितान् । अन्तरिक्षभुजो ये च ये च विश्वासघातकाः ॥ ३०
न पश्यन्ति महाराज रघुनाथपराङ्मुखाः । असौ पुण्यो गिरिवरः पुरुषोत्तमशोभितः ॥ ३१
पवित्रयति सर्वाञ्जो दर्शनेन मनोहरः । अत्र तिष्ठति देवानां मुकुटैरर्चिताङ्घ्रिकः ॥ ३२
पुण्यवद्भिः सुदर्शार्हः पुण्यदः पुरुषोत्तमः । श्रुतयो नेति नेतीति ब्रुवाणा न विदन्ति यम् ॥ ३३
यत्पादरज इन्द्रादिदेवैर्मृग्यं सुदुर्लभम् । वेदान्तादिभिरन्यूनैर्वाक्यैर्विदन्ति यं बुधाः ॥ ३४
सोऽत्र श्रीमान्महाशैले वसते पुरुषोत्तमः । आरुह्य तं नमस्कृत्य संपूज्य मुक्तादिना ॥ ३५
नैवेद्यं भक्षयित्वा वै भूप भूयाच्चतुर्भुजः । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ ३६
तं शृणुष्व महाराज सर्वाश्चर्यसमन्वितम् । रत्नग्रीवस्य नृपतेर्यद्वृत्तं सकुटुम्बिनः ॥ ३७
चतुर्भुजादिकं प्राप्तं देवदानवदुर्लभम् । आसीत्काञ्ची महाराज पुरी लोकेषु विश्रुता ॥ ३८
महाजनपरीवारसमृद्धबलवाहना । यस्यां वसन्ति विप्राग्र्याः षट्कर्मनिरता भृशम् ॥ ३९
सर्वभूतहिते युक्ता रामभक्तिषु लालसाः । क्षत्रिया रणकर्तारः संग्रामेऽप्यपलायिनः ॥ ४०
परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखाः । वैश्याः कुसीदकृष्यादिवाणिज्यशुभवृत्तयः ॥ ४१
कुर्वन्ति रघुनाथस्य पादाम्भोजे रतिं सदा । शूद्रा ब्राह्मणसेवाभिर्गतरात्रिदिना नराः ॥ ४२
कुर्वन्ति कथनं रामरामेति रसनाग्रतः । प्राकृताः केऽपि नो पापं कुर्वन्ति मनसाऽत्र वै ॥ ४३
दानं दया दमः सत्यं तत्र तिष्ठति नित्यशः । वदते न पराबाधं वाक्यं कोऽपि नरोऽनघ ॥ ४४
न पारक्ये धने लोभं कुर्वन्ति न हि पातकम् । एवं प्रजा महाराज रत्नग्रीवेण पाल्यते ॥ ४५
षष्ठांशं तत्र गृह्णाति नान्यं लोभविवर्जितः । एवं पालयमानस्य प्रजा धर्मेण भूपतेः ॥ ४६
गतानि बहुवर्षाणि सर्वभोगविलासिनः । विशालाक्षी महाराज एकदा सूचिवानिदम् ॥ ४७
पतिव्रतां धर्मपत्नीं पतिव्रतपरायणाम् । पुत्रा जाता विशालाक्षि प्रजारक्षाधुरंधराः ॥ ४८
परिवारो महान्मह्यं [*वर्तते विगतज्वरः । हस्तिनो मम शैलाभा वाजिनः पवनोपमाः ॥ ४९
रथाश्च सुहयैर्युक्ता वर्तन्ते मम नित्यशः । महाविष्णुप्रसादेन किंचिन्न्यूनं ममास्ति न ॥ ५०

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ ग. छ. ठ. ड. ध. अमार्यां । द. भोजने । २ द. °पि नार्थिनं दापये° । ३ ग. छ. ड. °र्विदितमद्भुतम् । सो° । ४ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ण. त. थ. ध. °हाराजो व° । ५ ग. छ. ठ. ड. ध. °सं जीवता देव° । ६ ठ. ध. °हाराजन्पुरी° । द. °हाराज्ञ्प° । ७ क. ग. च. ज. ञ. ठ. ण. त. थ. द. ध. °नघः । न । ८ ग. एताः । द. एषा । ९ ग. पालिताः ।

परं मनोरथस्त्वेकस्तिष्ठते मानसे मम । परं तीर्थं मया नाथ] कृतं परमशोभनम् ॥ ५१
गर्भवासविरामाय क्षमं गोविन्दशोभितम् । वृद्धो जातोऽस्म्यहं तावद्वलीपलितदेहवान् ॥ ५२
करिष्यामि मनोहारितीर्थसेवनमादृतः । यो नरो जन्मपर्यन्तं स्वोदरस्य प्रपूरकः ॥ ५३
न करोति हरेः पूजां स नरो गोवृषः स्मृतः । तस्माद्गच्छामि भो भद्रे तीर्थयात्रां प्रति प्रिये ५४
सकुटुम्बः सुते न्यस्य धुरं राज्यस्य निर्भृताम् । इति व्यवस्य संध्यायां हरिं ध्यायन्निशान्तरे ५५
अद्राक्षीत्स्वप्नमप्येकं ब्राह्मणं तापसं वरम् । प्रातरुत्थाय राजाऽसौ कृत्वा संध्यादिकाः क्रियाः॥
सभां मन्त्रिजनैः सार्धं सुखमासेदिवान्महान् । तावद्विप्रं ददर्शाथ तापसं कृशदेहिनम् ॥ ५७
जटावल्कलकौपीनधारिणं दण्डपाणिनम् । अनेकतीर्थसेवाभिः कृतपुण्यकलेवरम् ॥ ५८
राजा तं वीक्ष्य शिरसा प्रणनाम महाभुजः । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे प्रहृष्टात्मा महीपतिः ॥ ५९
सुखोपविष्टं विश्रान्तं पप्रच्छ विदितं द्विजम् । स्वामिंस्त्वद्दर्शनान्मेऽद्य गतं देहस्य पातकम् ॥ ६०
महान्तः कृपणान्पातुं यान्ति तद्गेहमादरात् । तस्मात्कथय भो विप्र वृद्धस्य मम संप्रति ॥ ६१
को देवो गर्भवाराय किं तीर्थं वा क्षमं भवेत् । यूयं सर्वगतिश्रेष्ठाः समाधिध्यानतत्पराः ॥ ६२
सर्वतीर्थावगाहेन कृतपुण्यात्मानोऽमलाः । यथावच्छृण्वते मह्यं श्रद्दधानाय विस्तरात् ॥
कथयस्व प्रसादेन सर्वतीर्थविचक्षण ॥ ६३

ब्राह्मण उवाच—

शृणु राजेन्द्र वक्ष्यामि यत्पृष्टं तीर्थसेवनम् । कस्य देवस्य कृपया गर्भस्य वारणं भवेत् ॥ ६४
सेव्यः श्रीरामचन्द्रोऽसौ संसारज्वरनाशकः । पूज्यः स एव भगवान्पुरुषोत्तमसंज्ञितः ॥ ६५
पुर्यो नाना मया दृष्टाः सर्वपापक्षयावहाः । अयोध्या सरयूस्तापी तथा द्वारं हरेः परम् ॥ ६६
अवन्ती विमला काञ्ची रेवा सागरगामिनी । गोकर्णं हाटकाख्यं च हत्याकोटिविनाशनम् ॥ ६७
मल्लिकाख्यो महाशैलो मोक्षदः पश्यतां नृणाम् । यत्राङ्गेषु नृणां तोयं श्यामं वा निर्मलं भवेत् ॥
पातकस्यापहारीदं मया दृष्टं तु तीर्थकम् । मया द्वारवती दृष्टा सुरासुरनिषेविता ॥ ६९
गोमती यत्र वहति साक्षाद्ब्रह्मजला शुभा । यत्र स्वापो लयः प्रोक्तो मृतिर्मोक्ष इति श्रुतिः ॥७०
यस्यां संवसतां नृणां न कलिः प्रभवेत्क्वचित् । चक्राङ्का यत्र पाषाणा मानवा अपि चक्रिणः ॥
पशवः कीटपक्ष्याद्याः सर्वे चक्रशरीरिणः । त्रिविक्रमो वसेद्यस्यां सर्वलोकैकपालकः ॥ ७२
सा पुरी तु महापुण्यैर्मया दृग्गोचरीकृता । कुरुक्षेत्रं मया दृष्टं सर्वहत्यापनोदनम् ॥ ७३
स्यमन्तपञ्चकं यत्र महापातकनाशनम् । वाराणसी मया दृष्टा विश्वनाथकृतालया ॥
यत्रोपदिशते मन्त्रं तारकं ब्रह्मसंज्ञितम् । ७४

यस्यां मृताः कीटपतङ्गभृङ्गाः पश्वादयो वाऽसुरयोनयो वा ।
स्वकर्मसंभोगसुखं विहाय गच्छन्ति कैलासमतीतदुःखाः ॥ ७५

मणिकर्णी यत्र तीर्थं यस्यामुत्तरवाहिनी । करोति संसृतेर्बन्धच्छेदं पापकृतामपि ॥ ७६
कपर्दिनः कुण्डलिनः सर्पभूषाधरा वराः । गजचर्मपरीधाना वसन्ति गतदुःखकाः ॥ ७७
कालभैरवनामाऽत्र करोति यमशासनम् । न करोति नृणां वार्तां यमो दण्डधरः प्रभुः ॥ ७८
एतादृशी मया दृष्टा काशी विश्वेश्वराङ्किता । अनेकान्यपि तीर्थानि मया दृष्टानि भूमिप ॥ ७९

---

१ छ. ड. महामतिः । २ क. ख. छ. ज. ञ ठ. ड. ण. त. थ. ध. °द्य कृतं देहस्य पावनम् । ३ क. ख. छ. ञ. ठ. ड. त. थ. द. ध. कान्ती ।

परमकं महचित्रं यद्दृष्टं नीलपर्वते । पुरुषोत्तमसांनिध्ये तत्र काप्यक्षिगोचरम् ॥ ८०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे ब्राह्मणसमागमनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११८१६

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच—

राजंस्त्वं शृणु यद्वृत्तं नीले पर्वतसत्तमे । यच्छ्रद्दधानाः पुरुषा यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥ १
मया पर्यटता तत्र गतं नीलाभिधे गिरौ । गङ्गासागरतोयेन क्षालितप्राङ्गणे मुहुः ॥ २
तत्र भिल्ला मया दृष्टाः पर्वताग्रे धनुर्भृतः । चतुर्भुजा मूलफलैर्भक्ष्यैर्निर्वाहितक्रमाः ॥ ३
तदा मे मनसि क्षिप्रं संशयः सुमहानभूत् । चतुर्भुजाः किमेते वै धनुर्बाणधरा नराः ॥ ४
वैकुण्ठवासिनां रूपं दृश्यते विजितात्मनाम् । कथमेतैरुपालब्धं ब्रह्माद्यैरपि दुर्लभम् ॥ ५
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्मोल्लसितपाणयः । वनमालापरीताङ्गा विष्णुभक्ता इवान्तिके ॥ ६
संशयाविष्टचित्तेन मया पृष्टं तदा नृप । यूयं के बत युष्माभिर्लब्धं चातुर्भुजं कथम् ॥ ७
तदा तैर्बहु हास्यं तु कृत्वा मां प्रति भाषितम् । ब्राह्मणोऽयं न जानाति पिण्डमाहात्म्यमद्भुतम्॥
इति श्रुत्वाऽवदं चाहं कः पिण्डः कस्य दीयते । तन्मम ब्रूत धर्मिष्ठाश्चतुर्भुजशरीरिणः ॥ ९
तदा मद्वाक्यमाकर्ण्य कथितं तैर्महात्मभिः । सर्वं तत्र तु यद्वृत्तं चतुर्भुजभवादिकम् ॥ १०

किराता ऊचुः—

शृणु ब्राह्मण वृत्तान्तमस्माकं पृथुकः शिशुः । नित्यं जम्बूफलादीनि भक्षयन्क्रीडया चरन् ॥११
एकदा रममाणस्तु गिरिशृङ्गं मनोरमम् । समारुरोह शिशुभिः समन्तात्परिवारितः ॥ १२
तदा तत्र ददर्शाथ देवायतनमद्भुतम् । गारुत्मतादिमणिभिः खचितं स्वर्णभित्तिकम् ॥ १३
सुकान्त्या तिमिरश्रेणीं दारयद्रविवद्भृशम् । दृष्ट्वा विस्मयमापेदे किमिदं कस्य वै गृहम् ॥ १४
गत्वा विलोकयामीति किमिदं महतां पदम् । इति संचिन्त्य गेहान्तर्जगाम बहुभाग्यतः ॥ १५
ददर्श तत्र देवेशं सुरासुरनमस्कृतम् । किरीटहारकेयूरग्रैवेयाद्यैर्विराजितम् ॥ १६
अवतंसे मनोज्ञे तु धारयन्तं सुनिर्मले । पादपद्मे तुलसिकागन्धमत्तषडङ्घ्रिके ॥ १७
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्माद्यैर्मूर्तिसंयुतैः । उपासिताङ्घ्रिं श्रीमूर्तिं नारदाद्यैः सुसेवितम् ॥ १८
केचिद्गायन्ति नृत्यन्ति हसन्ति परमाद्भुतम् । प्रीणयन्ति महाराजं सर्वलोकैकवन्दितम् ॥ १९
हरिं वीक्ष्य मदीयोऽर्भस्तत्र संजग्मिवान्मुने । देवास्तत्र विधायोच्चैः पूजां धूपादिकं पुनः ॥ २०
नैवेद्यं श्रीप्रियस्यार्थे कृत्वा नीराजनं ततः । जग्मुः स्वं स्वं महाराज कृपां पश्यन्त आदरात् ॥ २१
महाभाग्यवशात्तेन प्राप्तं नैवेद्यसिक्थकम् । पतितं तत्र देवादिदुर्लभं त्वतिमानुषम् ॥ २२
तद्भक्षणं च कृत्वाऽथो श्रीमूर्तिमवलोक्य च । चतुर्भुजत्वमाप्तं वै पृथुकेन सुशोभिना ॥ २३
तदाऽस्माभिर्गृहे प्राप्तो बालको वीक्षितो मुहुः । चतुर्भुजादिकं प्राप्तः शङ्खचक्रादिधारकः ॥ २४
अस्माभिः पृष्टमेतस्य किमेतज्जातमद्भुतम् । तदा प्रोवाच नः सर्वान्बालकः परमाद्भुतम् ॥ २५
[*शिखराग्रे गतः पूर्वं तत्र दृष्टः सुरेश्वरः । तत्र नैवेद्यसिक्थं तु मया प्राप्तं मनोहरम् ॥ २६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

तस्य भक्षणमात्रेण कारणेन तु सांप्रतम्]। चतुर्भुजत्वं संप्राप्तो विस्मयेन समन्वितः ॥ २७
तच्छ्रुत्वा तु वचस्तस्य सद्यः संप्राप्तविस्मयैः। अस्माभिरप्यसौ दृष्टो देवः परमदुर्लभः ॥ २८
अन्नादिकं तत्र भुक्तं सर्वस्वादसमन्वितम् । वयं चतुर्भुजा जाता देवस्य कृपया पुनः ॥ २९
गत्वा त्वमपि देवस्य दर्शनं कुरु सत्तम । भुक्त्वा तत्रान्नसिक्थं तु भव विप्र चतुर्भुजः ॥
त्वया पृष्टं यदाचक्ष्व तदुक्तं वाडवर्षभ ॥ ३०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे ब्राह्मणोपदेशकथनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११८४६

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच—

इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं भिल्लानामहमद्भुतम् । अत्याश्चर्यमिदं मत्वा प्रहृष्टोऽभवमित्युत ॥ १
गङ्गासागरसंयोगे स्नात्वा पुण्यकलेवरः । शृङ्गमारुरुहे तत्र मणिमाणिक्यचित्रितम् ॥ २
तत्रापश्यं महाराज देवं देवादिवन्दितम् । नमस्कृत्वा कृतार्थोऽहं जातोऽन्नप्राशनेन च ॥ ३
चतुर्भुजत्वं संप्राप्तः शङ्खचक्रादिचिह्नितम् । पुरुषोत्तमदर्शनेन न पुनर्गर्भमाविशम् ॥ ४
राजंस्त्वमेव तत्राऽऽशु गच्छ नीलाभिधं गिरिम् । कृतार्थं कुरु चाऽऽत्मानं गर्भदुःखविवर्जितम् ५
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वाडवाग्र्यस्य धीमतः । पप्रच्छ हृष्टगात्रस्तु तीर्थयात्राविधिं मुनिम् ॥ ६

राजोवाच—

साधु विप्राग्र्य हे साधो त्वया प्रोक्तं ममानघ। पुरुषोत्तममाहात्म्यं शृण्वतां पापनाशनम् ॥ ७
ब्रूहि तत्तीर्थयात्रायां विधिं श्रुतिसमन्वितम् । विधिना केन संपूर्णफलप्राप्तिर्नृणां भवेत् ॥ ८

ब्राह्मण उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि तीर्थयात्राविधिं शुभम् । येन संप्राप्यते देवः सुरासुरनमस्कृतः ॥ ९
वलीपलितदेहो वा यौवनेनान्वितोऽपि वा । ज्ञात्वा मृत्युमनिस्तीर्यं हरिं शरणमाव्रजेत् ॥ १०
तत्कीर्तने तच्छ्रवणे वन्दने तस्य पूजने । मतिरेव प्रकर्तव्या नान्यत्र वनितादिषु ॥ ११
सर्वं नश्वरमालोक्य क्षणस्थायि सुदुःखदम्* । जन्मदुःखजरातीतं भक्तिवल्लभमच्युतम् ॥ १२
क्रोधात्कामाद्भयाद्द्वेषाल्लोभाद्दम्भान्नरः पुनः । यथाकथंचिद्विभजन्न स दुःखं समश्नुते ॥ १३
स हरिर्ज्ञायते साधुसंगमात्पापवर्जितात् । येषां कृपातः पुरुषा भवन्त्यसुखवर्जिताः ॥ १४
ते साधवः शान्तरागाः कामलोभविवर्जिताः । ब्रुवन्ति यन्महाराज तत्संसारनिवर्तकम् ॥ १५
तीर्थेषु लभ्यते साधू रामचन्द्रपरायणः । यद्दर्शनं नृणां पापराशिदाहाशुशुक्षणिः ॥ १६
तस्मात्तीर्थेषु गन्तव्यं नरैः संसारभीरुभिः । पुण्योदकेषु सततं साधुश्रेणिविराजिषु ॥ १७
तानि तीर्थानि विधिना दृष्टानि प्रहरन्त्यघम् । तं विधिं नृपशार्दूल कुरुष्व श्रुतिगोचरम् ॥ १८
विरागं जनयेत्पूर्वं कलत्रादिकुटुम्बके । असत्यभूतं तज्ज्ञात्वा हरिं तु मनसा स्मरेत् ॥ १९

---

* एतदग्रे छ. ङ. पुस्तकयोः 'जन्मदुःखं जरादुःखं नित्यदुःखं नरोऽश्नुते' इत्यर्धमधिकं दृश्यते ।

---

१ ग. छ. ङ. °स्मयप्रापकं महत् । त° । २ ङ. °स्य तत्र प्राप्ता वयं त्वहो । अ° । ३ ग. छ. ङ. सुमतिरुवाच । ४ द. °स्त्वमपि त° । ५ ग. ततः । छ. ङ. नृप । ६ द. °न्ममृत्युज° । ७ ज. ण. त. थ. भक्तव° । ८ झ. °ष्व नृप गो° ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा राम रामेति च ब्रुवन् । तत्र तीर्थादिषु स्नात्वा क्षौरं कुर्याद्विधानवित् ॥ २०
मनुष्याणां च पापानि तीर्थानि प्रतिगच्छताम् । केशमाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्तद्वपनं चरेत् ॥ २१
ततो दण्डं तु निर्ग्रन्थिं कमण्डलुमथाजिनम् । बिभृयाल्लोभनिर्मुक्तस्तीर्थवेषधरो नरः ॥ २२
विधिना गच्छतां नृणां फलावाप्तिर्विशेषतः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तीर्थयात्राविधिं चरेत् ॥ २३
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंहितम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ २४
हरे कृष्ण हरे कृष्ण भक्तवत्सल गोपते । शरण्य भगवन्विष्णो मां पाहि बहुसंसृतेः ॥ २५
इति ब्रुवन्रसनया मनसा च हरिं स्मरन् । पादचारी गतिं कुर्यात्तीर्थं प्रति महोदयम् ॥ २६
यानेन गच्छन्पुरुषः समभागफलं लभेत् । उपानद्भ्यां चतुर्थांशं गोयाने गोवधादिकम् ॥ २७
[*व्यवहारात्तृतीयांशं सेवयाऽष्टमभागभाक् । अनिच्छया व्रजंस्तत्र तीर्थमर्धफलं भवेत् ॥ २८
यथायथं प्रकर्तव्या तीर्थानामभियात्रिका] । पापक्षयो भवत्येव विधिदृष्ट्या विशेषतः ॥ २९
तत्र साधून्नमस्कुर्यात्पादवन्दनसेवनैः । तद्द्वारा हरिभक्तिर्हि प्राप्यते पुरुषोत्तमे ॥ ३०
इति तीर्थविधिः प्रोक्तः समासेन न विस्तरात् । एवं विधिं समाश्रित्य गच्छ त्वं पुरुषोत्तमम् ॥ ३१
तुभ्यं तुष्टो महाराज दास्यते भक्तिमच्युतः । यया संसारनिर्वाहः क्षणादेव भविष्यति ॥ ३२
तीर्थयात्राविधिं श्रुत्वा सर्वपातकनाशनम् । मुच्यते सर्वपापेभ्य उग्रेभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ३३

सुमतिरुवाच—

इति वाचं समाकर्ण्य ववन्दे चरणौ महान् । तत्तीर्थदर्शनौत्सुक्यविह्वलीकृतमानसः ॥ ३४
आदिदेश निजामात्यं मन्त्रवित्तममुत्तमम् । तीर्थयात्रेच्छया सर्वान्सह नेतुं मनो दधत् ॥ ३५
मन्त्रिन्पौरजनान्सर्वानादिश त्वं ममाऽऽज्ञया । पुरुषोत्तमपादाब्जदर्शनप्रतिहेतवे ॥ ३६
ये मदीये पुरे लोका ये च मद्वाक्यकारकाः । सर्वे निर्यान्तु मे पुर्या मया सह नरोत्तमाः ॥ ३७
ये तु मद्वाक्यमुल्लङ्घ्य स्थास्यन्ति पुरुषा गृहे । ते दण्ड्या यमदण्डेन पापिनोऽधर्महेतवः ॥ ३८
किं तेन सुतवृन्देन बान्धवैः किं सुहृन्नयैः । यैर्न दृष्टोऽत्र चक्षुर्भ्यां पुण्यदः पुरुषोत्तमः ॥ ३९
शूकरीयूथवत्तेषां प्रसूतिर्विट्प्रभक्षिका । येषां पुत्राश्च पौत्रा वा हरिं न शरणं गताः ॥ ४०
यो देवो नाममात्रेण सर्वान्पावयितुं क्षमः । तं नमस्कुरुत क्षिप्रं मदीयप्रकृतिप्रजाः ॥ ४१
इति वाक्यं मनोहारि भगवद्गुणगुम्फितम् । प्रजहर्ष महामात्य उत्तमः सत्यनामधृत् ॥ ४२
हस्तिनं वरमारुह्य पटहेन व्यघोषयत् । यदादिष्टं नृपेणेह तीर्थयात्रां समिच्छता ॥ ४३
गच्छन्तु त्वरिता लोका राज्ञा सह महागिरिम् । दृश्यतां पापसंहारी पुरुषोत्तमनामधृत् ॥ ४४
क्रियतां सर्वसंसारसागरो गोष्पदं पुनः । भूष्यतां शङ्खचक्रादिचिह्नैः स्वस्वतनुर्नरैः ॥ ४५
इत्यादि घोषयामास राज्ञाऽऽदिष्टं यदद्भुतम् । सचिवो रघुनाथाङ्घ्रिध्याननिर्वारितश्रमः ॥ ४६
तच्छ्रुत्वा ताः प्रजाः सर्वा आनन्दरससंप्लुताः । मनो दधुः स्वनिस्तारे पुरुषोत्तमदर्शनात् ॥ ४७
निर्ययुर्ब्राह्मणास्तत्र शिष्यैः सह सुवेषिणः । आशिषो वरदानाढ्या ददतो भूपतिं प्रति ॥ ४८
क्षत्रिया धन्विनो वीरा वैश्या वस्तुक्रियान्विताः । शूद्राः संसारनिस्तारहर्षितस्वीयविग्रहाः ॥ ४९

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ण. त. थ. द. ध. महोदयः । २ द. °वहतो तती° । ३ क. ज. ञ. ठ. ण. त. थ. ध. °नरोत्तमैः । ४ ख. ग. ज. ठ. ण. ध. यया । ५ क. ख. छ. ज. ट. ठ. त. थ. ध. °नं नरमारोप्य प° । ण. द. °नं नरमारोप्य प° ।

रजकाश्चर्मकाः क्षौद्राः किराता भित्तिकारकाः। सूचीवृत्त्या च जीवन्तस्ताम्बूलक्रयकारकाः॥ ५०
तालवाद्यधरा ये च ये च रङ्गोपजीविनः। तैलविक्रयिणश्चैव वस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ ५१
सूता वदन्तः पौराणां वार्तां हर्षसमन्विताः। मागधा बन्दिनस्तत्र निर्गता भूमिपाज्ञया ॥ ५२
भिषग्वृत्त्या च जीवन्तस्तथा पाशककोविदाः। पाकस्वादुरसाभिज्ञा हास्यवाक्यानुरञ्जकाः ॥
ऐन्द्रजालिकविद्याढ्यास्तथा वार्तासु कोविदाः। प्रशंसन्तो महाराजं निर्ययुः पुरमध्यतः ॥ ५४
राजाऽपि तत्र निर्वृत्य प्रातःसंध्यादिकाः क्रियाः। ब्राह्मणं तापसश्रेष्ठमानिनाय सुनिर्मलम् ॥ ५५
तदाज्ञया महाराजो निर्जगाम पुराद्बहिः। लोकैरनुगतो राजा बभौ चन्द्र इवोडुभिः ॥ ५६
क्रोशमात्रं स गत्वाऽथ क्षौरं कृत्वा विधानतः। दण्डं कमण्डलुं बिभ्रन्मृगचर्म तथा शुभम् ॥ ५७
शुभवेषेण संयुक्तो हरिध्यानपरायणः। कामक्रोधादिरहितं मनो बिभ्रन्महायशाः ॥ ५८
तदा दुन्दुभयो भेर्य आनकाः पणवास्तथा। शङ्खवीणादिकाश्चैवाऽऽध्माताास्तद्वादकैर्मुहुः ॥ ५९
जय देवेश दुःखघ्न पुरुषोत्तमसंज्ञित। दर्शयस्व तनुं मह्यं वदन्तो निर्ययुर्जनाः ॥ ६०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे रत्नग्रीवस्य तीर्थप्रयाणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११९०६

अथ विंशोऽध्यायः ।

सुमतिरुवाच—

अथ प्रयाते भूपाले सर्वलोकसमन्विते। महाभाग्यैर्वैष्णवैश्च गायद्भिः कृष्णकीर्तनम् ॥ १
शुश्रावासौ महाराज मार्गे गोविन्दकीर्तनम्। जय माधव भक्तानां शरण्य पुरुषोत्तम ॥ २
पथि तीर्थान्यनेकानि कुर्वन्पश्यन्महोदयम्। तापसब्राह्मणात्तेषां महिमानमथाशृणोत् ॥ ३
विचित्रविष्णुवार्ताभिर्विनोदितमना नृपः। मार्गे मार्गे महाविष्णुं गोपयामास गायकैः ॥ ४
दीनान्धकृपणानां च पङ्गूनां वासनोचितम्। दानं ददौ महाराजो बुद्धिमान्विजितेन्द्रियः ॥ ५
अनेकतीर्थविरजमात्मानं भव्यतां गतम्। कुर्वन्ययौ स्वकैर्लोकैर्हरिध्यानपरायणः ॥ ६
नृपो गच्छन्ददर्शाग्रे नदीं पापप्रणाशिनीम्। चक्राङ्कितग्रावयुतां मुनिमानसनिर्मलाम् ॥ ७
अनेकमुनिवृन्दानां बहुश्रेणिविराजिताम्। सारसादिपतत्रीणां कूजितैरुपशोभिताम् ॥ ८
दृष्ट्वा पप्रच्छ विप्राग्र्यं तापसं धर्मकोविदम्। अनेकतीर्थमाहात्म्यविशेषज्ञानजृम्भितम् ॥ ९
स्वामिन्केयं नदी पुण्या मुनिवृन्दनिषेविता। करोति मम चित्तस्य प्रमोदभरनिर्भरम् ॥ १०
इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजराजस्य धीमतः। वक्तुं प्रचक्रमे विद्वांस्तीर्थमाहात्म्यमद्भुतम् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच—

गण्डकीयं नदी राजन्सुरासुरनिषेविता। पुण्योदकपरीवाहहतपातकसंचया ॥ १२
दर्शनान्मानसं पापं स्पर्शनात्कर्मजं दहेत्। वाचिकं स्वीयतोयस्य पानतः पापसंचयम् ॥ १३
पुरा दृष्ट्वा प्रजानाथः प्रजाः सर्वा विपापिनीः। स्वगण्डविप्रुषोऽनेकपापघ्नीं सृष्टवानिमाम् ॥ १४
एतां नदीं ये पुण्योदां स्पृशन्ति सुतरङ्गिणीम्। ते गर्भभाजो नैव स्युरपि पापकृतो नराः ॥ १५

---

१ ख. ग. ज. ठ. ण. द. ध. पौराणीं । २ त. पटहास्त° । ३ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ण. त. थ. ध. °भाग्यवशात्तैश्च । ४ ग. °नां वासरोचि° । ङ. °नां चाशनो° । ५ घ. ङ. च. झ. ट. ढ. °सं ब्रह्मको° । ६ ख. °दप्रेमनि° ।

अस्यां भवा ये चाश्मानश्चक्रचिह्नैरलंकृताः। ते साक्षाद्भगवन्तो हि स्वस्वरूपधराः पराः ॥ १६
शिलां संपूजयेद्यस्तु नित्यं चक्रयुतां नरः। न जातु स जनन्या वै जठरं समुपाविशेत् ॥ १७
पूजयेद्यो नरो धीमाञ्शालग्रामशिलां वराम्। तेनाऽऽचारवता भाव्यं दम्भलोभवियोगिना ॥ १८
परदारपरद्रव्यविमुखेन नरेण च। पूजनीयः प्रयत्नेन शालग्रामः सचक्रकः ॥ १९
द्वारवत्यां भवं चक्रं शिला वै गण्डकी भवा। पुंसां क्षणाद्धरत्येव पापं जन्मशतार्जितम् ॥ २०
अपि पापसहस्राणां कर्ता तावन्नरो भवेत्। शालग्रामशिलापाथः पीत्वा पूयेत तत्क्षणात् ॥ २१
[*ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वेदपथि स्थितः। शालग्रामं पूजयित्वा गृहस्थो मोक्षमाप्नुयात् ॥
न जातु वै स्त्रिया कार्यं शालग्रामस्य पूजनम्। भर्तृहीनाऽथ सुभगा स्वर्गलोकहितैषिणी ॥ २३
मोहात्स्पृष्ट्वाऽथ महिला जन्मशीलगुणान्विता। हित्वा पुण्यसमूहं तु सत्वरं नरकं व्रजेत् ॥ २४
स्त्रीपाणिमुक्तपुष्पाणि शालग्रामशिलोपरि[1]। सर्वाभ्यधिकपापानि वदन्ति ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २५
चन्दनं विषपङ्काभं कुङ्कुमं वज्रसंनिभम्। नैवेद्यं कालकूटाभं भवेद्भगवतः कृतम् ॥ २६
तस्मात्सर्वात्मना त्याज्यः स्त्रिया स्पर्शः शिलोपरि। कुर्वती याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ २७
अपि पापसमाचारो ब्रह्महत्यायुतोऽपि वा। शालग्रामशिलातोयं पीत्वा याति परां गतिम् ॥२८
तुलसी चन्दनं वारि शङ्खो घण्टाऽथ चक्रकम्। शिला ताम्रस्य पात्रं तु विष्णोर्नाम पदामृतम् ॥
पदामृतं तु नवभिः पापराशिप्रदाहकम्। वदन्ति मुनयः शान्ताः सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ ३०
सर्वतीर्थपरिस्नानात्सर्वक्रतुसमर्चनात्। पुण्यं भवति यद्राजन्बिन्दौ बिन्दौ तदद्भुतम् ॥ ३१
शालग्रामशिला यत्र पूज्यते पुरुषोत्तमैः। तत्र योजनमात्रं तु तीर्थकोटिसमन्वितम्[3] ॥ ३२
शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि। विषमा एव पूज्यन्ते विषमेषु त्रयं न हि ॥ ३३
द्वारावतीभवं चक्रं तथा वै गण्डकीभवम्। उभयोः संगमो यत्र तत्र गङ्गा समुद्रगा ॥ ३४
रूक्षाः कुर्वन्ति पुरुषानायुःश्रीकीर्तिवर्जितान्। तस्मात्स्निग्धा मनोहारिरूपिणो ददति श्रियम् ३५
आयुष्कामो नरो यस्तु धनकामोऽपि यः पुमान्। पूजयन्सर्वमाप्नोति पारलौकिकमैहिकम् ॥ ३६
प्राणान्तकाले पुंसस्तु भवेद्भाग्यवतो नृप। वाचि नाम हरेः पुण्यं शिला हृदि तदन्तिके ॥ ३७
गच्छत्सु प्राणमार्गेषु यस्य विस्रम्भतोऽपि[4] चेत्। शालग्रामशिलास्फूर्तिस्तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥३८
पुरा भगवता प्रोक्तमम्बरीषाय धीमते। ब्राह्मणा न्यासिनः स्निग्धाः शालग्रामशिलास्तथा ३९
स्वरूपत्रितयं मह्यमेतद्धि क्षितिमण्डले। पापिनां पापनिर्णाशं कर्तुं धृतमुदश्वता ॥ ४०
निन्दन्ति पापिनो ये वा शालग्रामशिलां सकृत्। कुम्भीपाके प्रपाच्यास्ते यावदाभूतसंप्लवम् ४१
पूजां समुद्यतं कर्तुं यो वारयति मूढधीः। तस्य माता पिता बन्धुवर्गो नरकभागिनः ॥ ४२
यो वै कथयति प्रेष्ठं शालग्रामार्चनं कुरु। स कृतार्थो नयत्याशु वैकुण्ठं स्वीयपूर्वजान् ॥ ४३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। मुनयो वीतरागाश्च कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ४४
पुरा कीकटसंज्ञे वै देशे धर्मविवर्जिते। आसीत्पुल्कसजातीयो नरः शबरसंज्ञितः ॥ ४५
नित्यं जन्तुवधोद्युक्तः शरासनधरो मुहुः। तीर्थं प्रति यियासूनां बलाद्धरति जीवितम् ॥ ४६
अनेकप्राणिहत्याकृतपरस्वनिरतः सदा। सदा रागादिसंयुक्तः कामक्रोधादिसंयुतः ॥ ४७

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. घ. छ. ज ठ. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः।

१ द. °रि। पवेरधिकपातानि। ठ. ध. °रि। अपरेऽधि°। २ ग. छ. ड. द. कुसुमं। ३ थ. °टिफलप्रदम्। ४ ज. विजृम्भ°।

विचरत्यनिशं भीमे वने प्राणिवधंकरः । विषसंसक्तबाणाग्ररूढचापगुणोद्धुरः ॥ ४८
स कदा पर्यटन्व्याधः प्राणिमात्रभयंकरः । कालं प्राप्तं न जानाति समीपे मुग्धमानसः ॥ ४९
यमदूतास्तु संप्राप्ताः पाशमुद्गरपाणयः । ताम्रकेशा दीर्घनखा लम्बदंष्ट्रा भयानकाः ॥ ५०
श्यामा लोहस्य निगडान्बिभ्रतो मोहकारकाः । बध्नन्तु पापिनं ह्येनं प्राणिमात्रभयंकरम् ॥ ५१
एतस्य जिह्वां बृहतीमहं निष्कासयाम्यतः । एको वदति चैतस्य चक्षुरुत्पाटयाम्यहम् ॥ ५२
एको वदति चैतस्य करौ कृन्तामि पापिनः । अन्यो वदत्यहं कर्णौ कर्तयामि दुरात्मनः ॥ ५३
कदाचिन्मनसा नायं प्राणिमात्रोपकारकः । परदारपरद्रव्यपरद्रोहपरायणः ॥ ५४
एवं वदन्तः सुभृशं दन्तैर्दन्तनिपीडकाः । आगत्य तं दुरात्मानं सायुधास्तस्थुरुन्मदाः ॥ ५५
एको दूतस्तदा सर्परूपं धृत्वाऽदशत्पदे । स दष्टमात्रः सहसा गतासुः पर्यजायत ॥ ५६
तदा तं लोहपाशेन बद्ध्वा शमनकिंकराः । कशाभिस्ताडयामासुर्मुद्गरैः प्राहरंस्तथा ॥ ५७
अहो दुष्ट दुरात्मंस्त्वं कदाचिन्नाऽऽचरः शुभम् । मनसाऽपि यतस्त्वां वै क्षेप्स्यामो रौरवेषु च ५८
त्वन्मांसं वायसा रौद्रा भक्षयिष्यन्ति वै क्षुधा । आ जन्मतस्तु भवता न कृतं हरिसेवनम् ॥ ५९
त्वया पुत्रकलत्राद्या द्रोहं कृत्वा सुपोषिताः । न कदाचित्स्मृतो देवः पापहारी जनार्दनः ॥ ६०
तस्मात्त्वां लोहशङ्कौ वा कुम्भीपाकेऽतिरौरवे । धर्मराजाज्ञया सर्वे नेष्यामो बहुताडनैः ॥ ६१
एवमुक्त्वा यदा नेतुं समैच्छन्यमकिंकराः । तावत्प्राप्तो महाविष्णुचरणाब्जपरायणः ॥ ६२
यमदूतास्तदा दृष्ट्वा वैष्णवेन महात्मना । पाशमुद्गरदण्डादिदुष्टायुधधरा गणाः ॥ ६३
पुल्कसं लोहनिगडैर्बद्ध्वा गन्तुं समुद्यताः । बन्ध बन्ध ग्रस च्छिन्धि भिन्धि भिन्धीति वादिनः ॥ ६४
तदा कृपालुस्तं प्रेक्ष्य पद्मनाभपरायणः । अत्यन्तकृपया युक्तं चेतस्तत्र तदाऽकरोत् ॥ ६५
असौ महादुष्टपीडां मा यातु मम संनिधौ । मोचयाम्यहमद्यैव यमदूतेभ्य एव च ॥ ६६
इति कृत्वा मतिं तस्मै कृपायुक्तो मुनीश्वरः । शालग्रामशिलां हस्ते गृहीत्वाऽस्य गतोऽन्तिके ६७
तस्य पादोदकं पुण्यं तुलसीदलमिश्रितम् । मुखे विनिक्षिपन्कर्णे रामनाम जजाप ह ॥ ६८
तुलसीं मस्तके तस्य धारयामास वैष्णवः । शिलां हृदि महाविष्णोर्धृत्वा प्राह स वैष्णवः ६९
गच्छन्तु यमदूता वै यातनासु परायणाः । शालग्रामशिलास्पर्शो दहतात्पातकं महत् ॥ ७०
इत्युक्तवति तस्मिन्वै गणा विष्णोर्महाद्भुताः । आययुस्तस्य संविधे शिलास्पर्शहतांहसः ॥ ७१
पीतवस्त्राः शङ्खचक्रगदापद्मविराजिताः* । आगत्य मोचयामासुर्लोहपाशाद्दुरासदात् ॥ ७२
मोचयित्वा महापापकारकं पुष्क(ल्क)सं नरम् । ऊचुः किमर्थं बद्धोऽयं वैष्णवः पूज्यदेहभृत् ७३
कस्याऽऽज्ञाकारका यूयं यदधर्मप्रकारकाः । इति वाक्यं समाकर्ण्य जगदुर्यमकिंकराः ॥ ७४
धर्मराजाज्ञया प्राप्ता नेतुं पापिनमुद्यताः । नासौ कदाचिन्मनसा प्राणिमात्रोपकारकः ॥ ७५
प्राणिहत्यामहापापकारी दुष्टशरीरभृत् । बहुशस्तीर्थयात्रायां गच्छतोऽसौ व्यलुण्ठयत् ॥ ७६
परदाररतो नित्यं सर्वपापाधिकारकः । तस्मान्नेतुं वयं प्राप्ताः पापिनं पुष्क(ल्क)सं नरम् ॥ ७७
भवद्भिर्मोचितः कस्मादकस्मादागतैरिह ॥ ७८

* एतदग्रे 'ऊचुस्ते वैष्णवा याम्यान्किमर्थं विधृतो ह्ययम्' इत्यर्धमधिकं ङ. पुस्तके ।

१ द. °पेऽप्युग्रमा° । २ द. °था । नारे दुष्ट दुरात्मा त्वं कदाचिद्धर्ममाचरः । म° । ३ छ. ङ. भक्षिष्यन्ति क्षुधाऽन्विताः । आ । ४ थ. °तु यमसं° । ५ द. गण्डक्याः ।

विष्णुदूता ऊचुः—

ब्रह्महत्यादिकं पापं प्राणिकोटिवधोद्भवम् । शालग्रामशिलास्पर्शः सर्वं दहति तत्क्षणात् ॥ ७९
रामेति नाम यच्छ्रोत्रे विश्रम्भादागतं यदि । करोति पापसंदाहं तूलं वह्निकणो यथा ॥ ८०
तुलसी मस्तके यस्य शिला हृदि मनोहरा । मुखे कर्णेऽथवा रामनाम मुक्तस्तदैव सः ॥ ८१
तस्मादनेन तुलसी मस्तके विधृता पुरा । श्रावितं रामनामाऽऽशु शिला हृदि सुधारिता ॥ ८२
तस्मात्पापसमूहोऽस्य दग्धः पुण्यकलेवरः । यास्यते परमं स्थानं [*पापिनां यत्सुदुर्लभम् ॥ ८३
वर्षायुतं तत्र भुक्त्वा भोगान्सर्वमनोहरान् । काश्यां जन्म समासाद्याऽऽराध्य तं च जगद्गुरुम् ॥
प्राप्स्यते परमं स्थानं] सुरासुरसुदुर्लभम् । न ज्ञातो महिमा सम्यक्शिलायाः परमेष्ठिनः ॥ ८५
दृष्टा स्पृष्टाऽर्चिता वाऽपि सर्वपापहरा क्षणात् । इत्युक्त्वा विरताः सर्वे महाविष्णोर्गणा मुदा ॥
याम्यास्ते किंकरा राज्ञे कथयामासुरद्भुतम् । वैष्णवो हर्षमापेदे रघुनाथपरायणः ॥ ८७
मुक्तोऽसौ यमपाशाच्च गमिष्यति परं पदम् । तदाऽऽजगाम विमलं किङ्किणीजालमण्डितम् ॥ ८८
विमानं देवलोकात्तु मनोहारि महाद्भुतम् । तत्राऽऽरुह्य गतः स्वर्गं महापुण्यनिषेवितम् ॥ ८९
भोगान्भुक्त्वा सुविपुलानाजगाम महीतलम् । काश्यां जन्म समासाद्य शुचिवाडवसत्कुले ॥ ९०
आराध्य जगतामीशं गतवान्परमं पदम् । स पापी साधुसंगत्या शालग्रामशिलां स्पृशन् ॥ ९१
महापीडाविनिर्मुक्तो गतवान्परमं पदम् । मया तेऽभिहितं राजञ्शालग्रामशिलार्चनम् ॥
श्रुत्वा विमुच्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे गण्डकीमाहात्म्यं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११९९८

अथैकविंशतितमोऽध्यायः ।

सुमतिरुवाच—

एतन्माहात्म्यमतुलं गण्डक्याः कर्णगोचरम् । कृत्वा कृतार्थमात्मानममन्यत नृपोत्तमः ॥ १
स्नात्वा तीर्थे पितॄन्सर्वान्संतर्प्य जहृषे महान् । शालग्रामशिलापूजां कुर्वन्वाडववाक्यतः ॥ २
चतुर्विंशच्छिलास्तत्र गृहीत्वा स नृपोत्तमः । पूजयामास च प्रेम्णा चन्दनाद्युपचारकैः ॥ ३
तत्र दानानि दत्त्वा च दीनान्धेभ्यो विशेषतः । गन्तुं प्रचक्रमे राजा पुरुषोत्तममन्दिरम् ॥ ४
एवं क्रमेण संप्राप्तो गङ्गासागरसंगमम् । कृत्वाऽक्षिगोचरं तं च ब्राह्मणं पृष्टवान्मुदा ॥ ५
स्वामिन्वद कियद्दूरे नीलाख्यः पर्वतो महान् । पुरुषोत्तमसंवासः सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६
तदा श्रुत्वा महद्वाक्यं रत्नग्रीवस्य भूपतेः । उवाच विस्मयाविष्टो राजानं प्रति सादरम् ॥ ७
राजन्नेतत्स्थलं नीलपर्वतस्य नमस्कृतम् । किमर्थं दृश्यते नैव महापुण्यफलप्रदम् ॥ ८
पुनः पुनरुवाचेदं स्थलं नीलस्य भूभृतः । कथं न दृश्यते राजन्पुरुषोत्तमवासभृत् ॥ ९
अत्र स्नातं मया सम्यगत्र +भिल्लाक्षिगोचराः । अनेनैव पथा राजन्नारूढः पर्वतोपरि ॥ १०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः । + संधिरार्षः ।

१ द. °न् । भारते जन्मसंप्राप्याऽऽरा° । २ ग. ज. ठ. ण. त. थ. ध. °न्गण्डकी चरितं महत् । श्रु° । छ. झ. °न्गण्डकीचेष्टितं महत् । श्रु° ।

इति वाक्यं समाकर्ण्य विव्यथे मानसे नृपः । नीलभूधरदर्शाय कुर्वन्नुत्कण्ठितं मनः ॥ ११
उवाच च कथं विप्र दृश्येत पुरुषोत्तमः । कथं वा दृश्यते नीलस्तमुपायं वदस्व नः ॥ १२
तदा वाक्यं समाकर्ण्य रत्नग्रीवस्य[1] भूपतेः । तापसब्राह्मणो वाक्यमुवाच नृप विस्मितः ॥ १३
गङ्गासागरसंयोगे स्नात्वाऽस्माभिर्महीपते । स्थातव्यं तावदेवात्र यावन्नीलो न दृश्यते ॥ १४
गीयते पापहा देवः पुरुषोत्तमसंज्ञितः । करिष्यते कृपामाशु भक्तवत्सलनामधृत् ॥ १५
त्यजत्यसौ न वा भक्तान्देवदेवशिरोमणिः । अनेके रक्षिता भक्तास्तद्गायस्व महामते ॥ १६
इति वाक्यं समाकर्ण्य राजा व्यथितचेतसा । स्नात्वा गङ्गाब्धिसंयोगे ततोऽनशनमादधात् ॥ १७
करिष्यति कृपां यर्हि दर्शने पुरुषोत्तमः । पूजां कृत्वाऽशनं कुर्यामन्यथाऽनशनं व्रतम् ॥ १८
इति कृत्वा स नियमं गङ्गासागररोधसि । गायन्हरिगुणग्राममुपवासमथाऽऽचरत् ॥ १९

राजोवाच—

जय दीन दयाकर प्रभो जय दुःखापह मङ्गलाह्वय ॥
जय भक्तजनार्तिनाशककृतवर्ष्मञ्जय[2] दुष्टघातक ॥ २०
अम्बरीषमथ वीक्ष्य दुःखितं विप्रशापहतसर्वमङ्गलम् ॥
धारयन्निजकरे सुदर्शनं स्वं ररक्ष जठराधिवासतः[3] ॥ २१
दैत्यराजपितृकारितव्यथः शूलपाशजलवह्निपातनैः ॥
श्रीनृसिंहतनुधारिणा त्वया रक्षितः सपदि पश्यतः पितुः ॥ २२
ग्राहवक्त्रपतिताङ्घ्रिमुत्कटं वारणेन्द्रमतिदुःखपीडितम् ।
वीक्ष्य साधु करुणार्द्रमानसस्त्वं गरुत्मति कृतारुहक्रियः ॥ २३
त्यक्तपक्षिपतिरात्तचक्रको वेगकम्पयुतमालिकाम्बरः ।
गीयसेऽसुभिरमुष्य नक्रतो मोचकः सपदि तद्विनाशकः ॥ २४
यत्र यत्र तव सेवकार्दनं तत्र तत्र बत देहधारिणा ।
पाल्यते[4]ऽत्र भवता त्वया निजः पापहारिचरितैर्मनोहरैः ॥ २५
दीननाथ सुरमौलिहीरकोद्घृष्टपादतल भक्तवल्लभ ।
पापकोटिपरदाहक प्रभो दर्शयस्व[5] मम पादपङ्कजम् ॥ २६
पापकृद्यदि जनोऽहमागतो मानसे तव तथा हि दर्शय ।
तावका वयमघौघनाशन विस्मृतं न हि सुरासुरार्चित ॥ २७
ये वदन्ति तव नाम निर्मलं ते तरन्ति सकलाघसागरम् ।
सच्छ्रुतिर्यदि कृता तदा मया प्राप्यतां सकलदुःखहारक ॥ २८

सुमतिरुवाच—

एवं गायन्गुणान्रात्रौ दिवाऽपि च महीपतिः । क्षणमात्रं न विश्रान्तो निद्रामाप न वै सुखम् २९
गायन्गच्छन्पूर्णंस्तिष्ठन्वदत्येतदहर्निशम् । दर्शयस्व कृपानाथ स्वतनुं पुरुषोत्तम ॥ ३०
एवं राज्ञः पञ्चदिनं गतं गङ्गाब्धिसंगमे । तदा कृपाब्धिः कृपया चिन्तयामास गोपतिः ॥ ३१
असौ राजा मदीयेन गानेन विगताघकः । पश्यतान्मामकीं प्रेष्ठां सुरासुरनमस्कृताम् ॥ ३२

१ ण. ध. °र्महामते । २ ख. ग. छ. ज. ठ. ण. त. ध. °र्वसत्प्रभम् । ३ अ. °सनः । दै° । ४ ढ. °ते स्वपदसेवकस्त्वया पा° । ५ ङ. °स्व निजदर्शनं मम । पा° ।

इति संचिन्त्य भगवान्कृपापूरितमानसः । संन्यासिवेषमास्थाय ययौ राज्ञोऽन्तिकं विभुः ॥ ३३
तत्र गत्वा महाराज त्रिदण्डी यतिवेषधृक् । भक्तानुकम्पया प्राप्तो वीक्षितस्तापसेन हि ॥ ३४
ओं नमो विष्णवेत्युक्त्वा नमश्चक्रे नृपोत्तमः । अर्घ्यैः पाद्यासनैः पूजां चकार हरिमानसः ॥ ३५
उवाच भाग्यमतुलं यद्भवानक्षिगोचरः । अतः परं दास्यते मे गोविन्दो निजदर्शनम् ॥ ३६
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं संन्यासी निजगाद तम् । राजञ्शृणुष्व कथितं मम वाक्यं विनिःसृतम्॥
अहं ज्ञानेन जानामि भूतं भव्यं भवच्च यत् । तस्मादहं ब्रुवे किंचिच्छृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ३८
श्वो मध्याह्ने हरिर्दाता दर्शनं ब्रह्मदुर्लभम् । पञ्चभिः स्वजनैः सार्कं यास्यसे परमं पदम् ॥ ३९
त्वममात्यश्च महिला तव तापसवाडवः । पुरे तव करम्बाख्यः साधुश्च तन्तुवायकः ॥ ४०
एतैस्त्वं पञ्चभिस्तस्मिन्नीले पर्वतसत्तमे । यास्यसे ब्रह्मदेवेन्द्रवन्दिते सुरपूजिते ॥ ४१
इत्युक्त्वाऽदृश्यतां प्राप्तो यतिः क्वापि न दृश्यते । तदाकर्ण्य नृपो हर्षं प्राप चाऽऽशु सविस्मयम्

राजोवाच—

स्वामिन्कोऽसौ समागत्य संन्यासी मां यदूचिवान् । न दृश्यते पुनः कुत्र गतोऽसौ चित्तहर्षदः॥

तापस उवाच—

राजंस्तव महाप्रेम्णाऽऽकृष्टचित्तः समभ्यगात् । पुरुषोत्तमनामाऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ ४४
श्वो मध्याह्ने पुरो भावी भविष्यति महागिरिः । तमारुह्य हरिं दृष्ट्वा कृतार्थस्त्वं भविष्यसि ॥४५
इति वाक्यसुधापूरनाशितस्वान्तसंज्वरः । हर्षं यमाप स नृपो ब्रह्मापि न हि वेत्ति तम् ॥ ४६
तदा दुन्दुभयो नेदुर्वीणापणवगोमुखाः । महानन्दस्तदा ह्यासीद्राजराजस्य चेतसि ॥ ४७
गायन्हरिं क्षणं तिष्ठन्नृत्यञ्जल्पन्हसन्ब्रुवन् । आनन्दं प्राप सुघनं सर्वसंतापनाशनम् ॥ ४८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे संन्यासिदर्शनं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२०४६

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

सुमतिरुवाच—

अथ सर्वदिनं नीत्वा हरिस्मरणकीर्तनैः । रात्रौ सुष्वाप गङ्गाया रोधस्युरुफलप्रदे ॥ १
ददर्श स्वप्नमध्ये तु स स्वात्मानं चतुर्भुजम् । शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गकोदण्डधारिणम् ॥ २

नृत्यन्तं पुरुषोत्तमस्य पुरतः शर्वादिदेवैः सह
श्रीमद्भिः स्वतनूयुतैररिगदाम्बूत्थाब्जहेत्यादिभिः[2] ॥
विष्वक्सेनवरैर्गणैः स्वतनुभिः श्रीशं सदोपासितं
दृष्ट्वा विस्मयमाप लोकविषयं हर्षं तथाऽत्यद्भुतम् ॥ ३

ददतं मनसोऽभीष्टं पुरुषोत्तमसंज्ञितम् । आत्मानं च कृपापात्रममन्यत महामतिः ॥ ४
इत्येवं स्वप्नविषये ददर्श नृपसत्तमः । प्रातः प्रबुद्धो विप्राय जगाद स्वप्नमीक्षितम् ॥ ५

---

* संधिरार्षः ।

---

१ क. ख. ग. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °धासिन्धुना° । २ क. ख. ज. म. ध. °भिः । गोसादिप्रव° । ग. छ. ठ. ध. °भिः । मोदादिप्रव° ।

तच्छ्रुत्वा बाडवो धीमान्कथयामास विस्मितः । राजंस्त्वयाऽसौ दृष्टो यः पुरुषोत्तमसंज्ञितः ॥६
दास्यते शङ्खचक्रादिचिह्निता स्वतनुं हरिः । इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं रत्नग्रीवो महामनाः ॥ ७
दापयामास दानानि दीनानां मानसोचितम् । स्नात्वा गङ्गाब्धिसंयोगे तर्पयित्वा पितॄन्सुरान्
गायन्हरिगुणग्रामं प्रत्यैक्षत च दर्शनम् । ततो मध्याह्नसमये दिवि दुन्दुभयो मुहुः ॥ ९
जघ्नुः सुरकराघातबहुशब्दसुशब्दिताः । अकस्मात्पुष्पवृष्टिश्च बभूव नृपमस्तके ॥ १०
धन्योऽसि नृपवर्यस्त्वं नीलं पश्याक्षिगोचरम् । शृणोतीति यदा वाक्यं नृपो देवप्रणोदितम् ११
तदा स सूर्यकोटीनामधिकान्तिधरोऽद्भुतः । राज्ञोऽक्षिगोचरो जातो नीलनामा महागिरिः १२
राजतैः काञ्चनैः शृङ्गैः समन्तात्परिराजितः । किमग्निः प्रज्वलत्येष द्वितीयः किमु भास्करः १३
किमयं वैद्युतः पुञ्जो ह्यकस्मात्स्थिरकान्तिधृत् । तापसब्राह्मणो दृष्ट्वा नीलप्रस्थं सुशोभितम् १४
राज्ञे निवेदयामास एष पुण्यो महागिरिः । तच्छ्रुत्वा नृपतिश्रेष्ठः शिरसा प्रणनाम ह ॥ १५
धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि नीलो मे दृष्टिगोचरः । अमात्यो राजपत्नी च करम्बस्तन्तुवायकः॥
नीलदर्शनसंहृष्टा बभूवुः पुरुषर्षभ । पञ्चैते विजये काले नीलपर्वतमारुहन् ॥ १७
महादुन्दुभिनिर्घोषाञ्शृण्वन्तो ह्यमरैः कृतान् । तस्योपरितने शृङ्गे चित्रपादपराजिते ॥ १८
ददर्श हाटकाबद्धं देवालयमनुत्तमम् । ब्रह्माऽऽगत्य सदा पूजां करोति परमेष्ठिनः ॥ १९
नैवेद्यं कुरुते यत्र हरिसंतोषकारकम् । दृष्ट्वाऽथ तत्र विमलं देवायतनमद्भुतम् ॥ २०
प्रविवेश परीवारैः पञ्चभिः सह संवृतः । तत्र दृष्ट्वा जातरूपे महामणिविचित्रिते ॥ २१
सिंहासने विराजन्तं चतुर्भुजमनोहरम् । चण्डप्रचण्डविजयजयादिभिरुपासितम् ॥ २२
प्रणनाम सपत्नीको राजा सेवकसंयुतः । प्रणम्य परमात्मानं महाराजं नृपोत्तमः ॥ २३
स्नापयामास विधिवद्वेदोक्तैः स्नानमन्त्रकैः । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे प्रीतेन मनसा नृपः ॥ २४
चन्दनेन विलिप्यैनं वस्त्रे च विनिवेद्य च । [*धूपमारार्तिकं कृत्वा सर्वस्वादुमनोहरम् ॥ २५
नैवेद्यं भगवन्मूर्त्यै न्यवेदयदथो नृपः । प्रणम्य च स्तुतिं चक्रे तापसब्राह्मणेन च] ॥ २६
यथामति गुणग्रामगुम्फितस्तोत्रसंचयैः ॥ २७

राजोवाच—

एकस्त्वं पुरुषः साक्षाद्भगवान्प्रकृतेः परः । कार्यकारणतो भिन्नो महत्तत्त्वादिपूजितः ॥ २८
त्वन्नाभिकमलाज्जज्ञे [+ब्रह्मा सृष्टिविचक्षणः । तथा संहारकर्ता च] रुद्रस्त्वन्नेत्रसंभवः ॥
त्वयाऽऽज्ञप्तः करोत्यस्य विश्वस्य परिचेष्टितम् ॥ २९
त्वत्तो जातं पुराणाद्यं जगत्स्थास्नु चरिष्णु च । चेतनाशक्तिमाविश्य त्वमेनं चेतयस्यहो ॥ ३०
तव जन्म तु नास्त्येव नान्तस्तव जगत्पते । वृद्धिक्षयपरीणामास्त्वयि सन्त्येव नो विभो ॥ ३१
तथाऽपि भक्तरक्षार्थं धर्मस्थापनहेतवे । करोषि जन्मकर्माणि ह्यनुरूपगुणानि च ॥ ३२
त्वया मात्स्यं वपुर्धृत्वा शङ्खस्तु निहतोऽसुरः । वेदाः सुरक्षिता ब्रह्मन्महापुरुष पूर्वज ॥ ३३
शेषो न वेत्ति मह ते भारत्यपि महेश्वरी । किमुतान्ये महाविष्णो मादृशास्तु कुबुद्धयः ॥ ३४
मनसा त्वां न चाऽऽप्नोति वागियं परमेश्वरी । तस्मादहं कथं त्वां वै स्तोतुं स्यामीश्वरः प्रभो ३५
इति स्तुत्वा स शिरसा प्रणाममकरोन्मुहुः । गद्गदस्वरसंयुक्तो रोमहर्षाङ्किताङ्गकः ॥ ३६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख.ग.च.छ.ञ.ठ.ड.ण.त.थ.द.ध. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो द. पुस्तकस्थः ।

१ द. °नमुत्तमम् ।

इति स्तुत्या प्रहृष्टात्मा भगवान्पुरुषोत्तमः । उवाच वचनं सत्यं राजानं प्रति सार्थकम् ॥ ३७

श्रीभगवानुवाच—

तव स्तुत्याऽतिहर्षोऽभून्मम राजन्महामते । जानीहि त्वं महाराज मां च प्रकृतितः परम् ॥ ३८
नैवेद्यभक्षणं त्वं हि शीघ्रं कुरु मनोहरम् । चतुर्भुजत्वं प्राप्तः सन्गन्तासि परमं पदम् ॥ ३९
त्वत्कृतस्तुतिरत्नेन यो मां स्तोष्यति मानवः । तस्यापि दर्शनं दास्ये भुक्तिमुक्तिप्रदं परम् ४०
इत्येवं वचनं राजा श्रुत्वा भगवतोदितम् । नैवेद्यभक्षणं चक्रे चतुर्भिः सह सेवकैः ॥ ४१
ततो विमानं संप्राप्तं किङ्किणीजालमण्डितम् । अप्सरोवृन्दसंसेव्यं सर्वभोगसमन्वितम् ॥ ४२
पुरुषोत्तमसंज्ञं च पश्यन्राजा स धार्मिकः । ववन्दे चरणौ तस्य कृपापात्रकृतात्मकः ॥ ४३
तदाज्ञया विमाने स आरुह्य महिलायुतः । जगाम पश्यतस्तस्य दिवि वैकुण्ठमद्भुतम् ॥ ४४
मन्त्री धर्मपरो राज्ञः सर्वधर्मविदुत्तमः । ययौ साकं विमानेन ललनावृन्दसेवितः ॥ ४५
तापसब्राह्मणस्तत्र सर्वतीर्थावगाहकः । चतुर्भुजत्वं संप्राप्तो ययौ देवैर्विमानिभिः ॥ ४६
करम्बोऽपि महाराज गानपुण्येन दर्शनम् । प्राप्तो ययौ सुरावासं सर्वदेवादिदुर्लभम् ॥ ४७
सर्वे प्रचलिता विष्णुलोकं परममद्भुतम् । चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदापाथोजधारिणः ॥ ४८
सर्वे मेघश्रियः शुद्धा लसदम्भोजपाणयः । हारकेयूरकटकैर्भूषिताङ्गा ययुर्दिवम् ॥ ४९
तद्विमानावलीर्दृष्ट्वा लोकैः प्रकृतिभिस्तदा । दुन्दुभीनां तु निर्घोषस्तैः कृतः कर्णगोचरः ॥ ५०
तदैको ब्राह्मणो ह्यासीद्विष्णुपादाब्जवल्लभः । गतस्तद्विरहाकृष्टचेता जातश्चतुर्भुजः ॥ ५१
तच्चित्रं वीक्ष्य ते लोकाः प्रशंसन्तो महोदयम् । गङ्गासागरसंयोगे स्नात्वाऽगुस्तं पुरं प्रति ॥ ५२
अहो भाग्यं भूमिपते रत्नग्रीवस्य सन्मतेः । जगामानेन देहेन तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५३
राजन्नसौ नीलगिरिः पुरुषोत्तमसत्कृतः । यं वीक्ष्यैव व्रजन्त्यद्धा वैकुण्ठं परमायनम् ॥ ५४
एतन्नीलस्य माहात्म्यं यः शृणोति सुभाग्यवान् । यः श्रावयति लोकान्वै तौ गच्छेतां परं पदम्५५
एतच्छ्रुत्वा तु दुःस्वप्नो नश्यति स्मृतिमात्रतः । प्रान्ते संसारनिस्तारं ददाति पुरुषोत्तमः ॥ ५६
योऽसौ नीलाधिवासी च स रामः पुरुषोत्तमः । सीता साक्षान्महालक्ष्मीः सर्वकारणकारणम्५७
हयमेधं चरित्वा स लोकान्वै पावयिष्यति । यन्नाम ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्ते प्रदिश्यते ॥ ५८
इदानीं त्वद्धयः प्राप्तो नीले पर्वतसत्तमे । पुरुषोत्तमदेवं त्वं नमस्कुरु महामते ॥ ५९
तत्र निष्पापिनो भूत्वा यास्यामः परमं पदम् । यस्य प्रसादाद्बहवो निस्तीर्णा भवसागरात् ६०
एवं प्रवदतस्तस्य प्राप्तोऽश्वो नीलपर्वतम् । वायुवेगेन पृथिवीं कुर्वन्संक्षुण्णमण्डलाम् ॥ ६१
तदा राजाऽपि तत्पृष्ठचारी नीलाभिधं गिरिम् । प्राप्तो गङ्गाब्धिसंयोगे स्नात्वाऽगात्पुरुषोत्तमम्॥
स्तुत्वा नत्वा च तं देवं सुरासुरनमस्कृतम् । जातं कृतार्थमात्मानममन्यत स शत्रुहा ॥ ६३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे नीलगिरिमहिमवर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२१०९

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

क्षणं स्थित्वा तृणान्यत्त्वा ययौ वाजी मनोजवः । वीरश्रेणीवृतः पत्रं भाले धृत्वा सचामरः १

१ द. °त्वाऽत्र लो°। २ ब. °गे पुण्यस्थाने शुभप्रदे । स्तु°।

शत्रुघ्नेन सुवीरेण लक्ष्मीनिधिनृपेण च । पुष्कलेनोग्रवाहेण प्रतापाग्र्येण रक्षितः ॥ २
ययौ पुरीं स चक्राङ्कां सुबाहुपरिरक्षिताम् । अनेकवीरकोटीभी रक्षितोऽनुगतः प्रभो ॥ ३
तदा पुत्रोऽस्य दमनो मृगयामास्थितो महान् । ददर्शाश्वं भालपत्रं चन्दनादिकचर्चितम् ॥ ४
विलोक्य सेवकं प्राह कस्याश्वो मेऽक्षिगोचरः । भाले पत्रं धृतं किं नु चामरं किं नु शोभनम् ॥५
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सेवकः प्रययौ ततः । यत्रासौ वर्तते वाजी भालपत्रसुशोभनः ॥ ६
गृहीत्वा तं केशसंघे रत्नमालाविभूषितम् । निनाय पार्श्वे भूपस्य सुबाहुकुलधारिणः ॥ ७
स पत्रं वाचयामास सुन्दराक्षरशोभनम् । अयोध्याधिपतिश्चाऽऽसीद्राजा दशरथो बली ॥ ८
तस्याऽऽत्मजो रामभद्रः सर्वशूरशिरोमणिः । नान्योऽस्ति तत्समः पृथ्व्यां धनुर्धरणविक्रमः ॥ ९
तेनासौ मोचितो वाजी चन्दनादिकचर्चितः । तं पालयति धर्मात्मा शत्रुघ्नः सर्ववीरहा ॥ १०
यस्य शूरा वयं वीरा धनुर्हस्ता वयं त्विति । ते गृह्णन्तु बलाद्ग्राहं रत्नमालाविभूषितम् ॥ ११
मोचयिष्यति शत्रुघ्नः सर्ववीरशिरोमणिः । अन्यथा पादयोस्तस्य प्रणतिं यान्तु धन्विनः ॥ १२
इत्यभिप्रायमालोक्य जगाद नृपनन्दनः । राम एव धनुर्धारी न वयं क्षत्रियाः स्मृताः ॥ १३
ताते मम स्थिते पृथ्व्यां कोऽयं गर्वो महान्भुवि । प्राप्नोतु गर्वस्य फलं मम निर्मुक्तसायकैः ॥१४
अद्य मे निशिता बाणाः शत्रुघ्नं किंशुकं यथा । पुष्पितं विदधत्वद्धा क्षतावृतशरीरकम् ॥ १५
दारयन्तु कपोलांश्च सायका मम दन्तिनाम् । अश्वान्पश्यन्तु शतशो रुधिरौघपरिप्लुतान् ॥ १६
पिबन्तु योगिनीसंघा रुधिराणि नृमस्तकैः । शिवा भवन्तु संतुष्टा मद्वैरिक्रव्यभक्षणैः ॥ १७
पश्यन्तु सुभटास्तस्य मम बाहुबलं महत् । कोदण्डदण्डनिर्मुक्ताः शरकोटीर्विमुञ्चतः ॥ १८
इत्थमुक्त्वा महीपस्य तनुजो दमनाभिधः । स्वपुरं प्रेषयित्वा तं प्रहृष्टोऽभवदुद्भटः ॥ १९
सेनापतिमुवाचेदं सज्जीकुरु महामते । सेनां परिमितां मह्यं वैरिवृन्दनिवारणे ॥ २०
सज्जां सेनां विधायाऽऽशु संमुखो रणमण्डले । स्थितवान्यावदत्युग्रस्तावत्प्राप्ता हयानुगाः ॥२१
क्वासौ हयो महाराज्ञो भालपत्रेण चिह्नितः । पप्रच्छुस्ते तु चान्योन्यमतिव्याकुलिता मुहुः ॥२२
तावद्ददर्श पुरतः प्रतापाग्र्यः परंतपः । सज्जीभूतं तु कटकं वीरशब्दनिनादितम् ॥ २३
तत्रावदन्भटाः केचिन्नीतोऽश्वोऽनेन भूपते । अन्यथा संमुखस्तिष्ठेत्कथं वीरो बलानुगः ॥ २४
इत्याकर्ण्य प्रतापाग्र्यः प्रेषयामास सेवकम् । स गत्वा तत्र पप्रच्छ कुत्राश्वो रामभूपतेः ॥ २५
केन नीतः कुतो नीतो रामं जानाति नो कुधीः । यं शक्रप्रमुखा देवा बलिमादाय संनताः ॥२६
तस्य वै धर्मराजस्य कुपितं तु बलं महत् । सर्वथा हि ग्रसिष्येत प्रणतिं चेन्न यास्यति ॥ २७
इत्थमुक्तं समाकर्ण्य तदा राजसुतो बली । तं वै धिक्कारयामास वाचां जालेन दुर्मनाः ॥ २८
मया नीतो यज्ञहयः पत्रचिह्नाद्यलंकृतः । ये शूरास्ते तु मां जित्वा मोचयन्तु बलादिह ॥ २९
सेवकस्तद्वचः श्रुत्वा रोषपूर्णो हसन्ययौ । राज्ञे निवेदयामास यथावदुपवर्णितम् ॥ ३०
तच्छ्रुत्वा रोषताम्राक्षः प्रतापाग्र्यो महाबलः । ययौ योद्धुं राजपुत्रं महावीरपुरस्कृतम् ॥ ३१
रथेन कनकाङ्गेन चतुर्वाजिसुशोभिना । सुकूबरेण सर्वास्त्रपूरितेन ययौ बली ॥ ३२
धनुष्टङ्कारयामास महाबलसमन्वितः । पुनः पुनर्जहासोच्चैः कोपादुद्वमिताश्रुकः ॥ ३३
अश्वचारा गजारूढाः खड्गोल्लसितपाणयः । अन्वयुस्ते प्रतापाग्र्यं रोषपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ ३४

---

१ ख. ग. छ. ज. ट. ड. ण. त. थ. द. ध. °घ्नः परवी° ।

हस्तिनः पत्तयश्चैव कोटिशः प्रधनोद्यताः । चिरकालमभीप्सन्तो रणं वीरेण कारितम् ॥ ३५
तदोद्यतं समाज्ञाय रिपुसैन्यं नृपात्मजः । प्रत्युज्जगाम वीराढ्यो महाबलपरिवृतः ॥ ३६
संनद्धः कवची खड्गी शरासनधरो युवा । लीलयैव ययौ योद्धुं मृगराड्गजयूथकम् ॥ ३७
तदा योधाः प्रकुपिताः परस्परवधैषिणः । छिन्धि भिन्धीति भाषन्तो रणकार्यविशारदाः ॥ ३८
पत्तयः पत्तिसंघेन गजारूढाश्च सादिभिः । रथारूढा रथस्थैश्च वाहारूढा+श्वसंस्थितैः ॥ ३९
गजा भिन्ना द्विधा जाता हयाश्च द्विदलीकृताः । अनेकैरक्तधाराभिर्मेदिनी पूरिता ह्यभूत् ॥ ४०
तदा प्रकुपितो राजा प्रताप्राग्र्यो महाबलः । स्वसैन्यकदनोद्युक्तं राजपुत्रं समीक्ष्य च ॥ ४१
उवाच सारथिं तत्र प्रापयाश्वान्यतो मम । सैन्यस्य कदनासक्तो राजपुत्रो महाबलः ॥ ४२
अथ वीरशिरोरत्ननमिताङ्घ्रिर्नृपात्मजः । ययौ संमुखमेवास्य प्रतापाग्र्यस्य वीर्यवान् ॥ ४३
सारथिः प्रापयामास प्रतापाग्र्यस्य वाजिनः । यत्रासौ दमनो वीरः सर्वशूरशिरोमणिः ॥ ४४
गत्वा तमाह्वयामास राजपुत्रं रणोद्यतम् । रथे पुरटनिर्णिक्ते तिष्ठन्कोदण्डदण्डभृत् ॥ ४५
रे राजपुत्रक शिशो त्वया बद्धोऽश्वसत्तमः । न ज्ञातोऽस्ति महाराजः सर्ववीरेन्द्रसेवितः ॥ ४६
यस्य प्रतापं दैत्येन्द्रो न शक्तः सोढुमद्भुतम् । तस्य त्वं वाजिनं नीत्वाऽगमयः पुटभेदनम् ॥ ४७
मां जानीहि पुरः प्राप्तं कालरूपं तु वैरिणम् । मुञ्चाश्वमर्भ गच्छाऽऽशु बालक्रीडनकं कुरु॥ ४८
कस्याऽऽत्मजस्त्वं कुत्रत्यः कथं नोऽदीर्घदर्शिना । धृतोऽश्वस्त्वथ संजाता घृणा मम शिशो त्वयि॥
इत्थमाकर्ण्य दमनः स्मितं चक्रे महामनाः । उवाच च प्रतापाग्र्यं तृणीकुर्वंश्च तद्बलम् ॥ ५०

दमन उवाच—

मया बद्धो बलादश्वो नीतश्च पुटभेदनम् । नार्पयिष्येऽद्य सप्राणः कुरु युद्धं महाबल ॥ ५१
त्वया यदुक्तं बालस्त्वं गत्वा क्रीडनकं कुरु । तन्मे पश्य महाराज क्रीडनं रणमूर्धनि ॥ ५२

शेष उवाच—

इत्युक्त्वा सगुणं चापं विधाय सुभुजाङ्गजः । शराणां शतमाधत्त प्रतापाग्र्यस्य वक्षसि ॥ ५३
संधाय बाणशतकं शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् । तेन शङ्खनिनादेन कातराणां भयं त्वभूत् ॥ ५४
ताडयामास हृदये बाणानां शतकेन सः । प्रतापाग्र्यः प्रचिच्छेद लघुहस्तः सुपर्वणः ॥ ५५
स बाणच्छेदनं दृष्ट्वा कुपितो व्यसृजच्छरान् । कङ्कपक्षान्वितांस्तीक्ष्णान्भल्लान्राजात्मजो बली॥
आकाशे भुवि मध्ये च बाणा ददृशिरेऽश्रिताः । स्वनामचिह्नितास्तीक्ष्णा धारापातसुशोभिताः॥
शरास्ते बार्हुहृदये लग्ना वह्निकणान्बहून् । सृजन्तः कुर्वते सैन्यदाहनं तदभून्महत् ॥ ५८
प्रतापाग्र्यः प्रकुपितस्तिष्ठ तिष्ठेति च ब्रुवन् । शरेण दशसंख्येन ताडयामास मूर्धनि ॥ ५९
ते बाणा राजपुत्रस्य ललाटे परिनिष्ठिताः । विराजन्ते स्म च मुने दश शाखास्तरोरिव ॥ ६०
तेन बाणप्रहारेण विव्यथे न महामनाः । यष्टिकाप्रहतो यद्वत्कुञ्जरः सप्तवर्षकः ॥ ६१
बाणान्धनुषि संधाय मुमोच त्रिशताञ्शुभान् । सुवर्णपुङ्खरचितान्महाकालानलोपमान् ॥ ६२
ते बाणास्तु प्रतापाग्र्यवक्षो भित्त्वा गता ह्यधः । शोणिताक्ता यथा रामचन्द्रभक्तिपराङ्मुखाः॥

+ संधिरार्षः ।

१ ट. °कनरमस्तिष्कैर्मे° । २ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °लः । महाबलो वीरशिरोमणिभूतो नृपा° । ३ त. रणोद्यतः । ४ ग. छ. ठ. ड. थ. ध. वैरिणाम् । ५ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °णां मनोऽपहृत् । ६ ध. क. ख. ट. ठ. °ताः । सुना° । ७ ङ. °राशत° । ८ ड. °हुजठरे ल° ।

प्रतापाग्र्यः प्रकुपितः शरान्मुञ्चन्सहस्रशः । [*अकरोद्विरथं सूनुं सुबाहोस्तत्क्षणादद्भुतम् ॥ ६४
चतुर्भिश्चतुरो वाहान्द्वाभ्यां ध्वजमशातयत्] । एकेन सारथेः कायाच्छिरो मह्यामपातयत् ॥ ६५
चतुर्भिस्ताडयामास तं सूनुं नृपतेः पुनः । तत्क्षणाच्चापमेकेन गुणयुक्तं समच्छिनत् ॥ ६६
सोऽन्यं रथं समारुह्य हयरत्नसुशोभितम् । धनुः करे समादाय सज्जं चक्रे महामनाः ॥ ६७
प्रतापाग्र्यं प्रत्युवाच त्वया विक्रान्तमद्भुतम् । पश्येदानीं पराक्रान्तं धनुषो मम सङ्कट ॥ ६८
एवमुक्त्वा स दमनो बाणान्दश समाददे । चतुर्भिश्चतुरो वाहान्निनाय यमसादनम् ॥ ६९
चतुर्भिस्तिलशः कृत्तो रथश्चक्रसमन्वितः । एकेन हृदि विव्याध बाणेनैकेन सारथिम् ॥ ७०
जगर्ज शङ्खमापूर्य शङ्खशब्दसमन्वितः । तत्कर्म पूजयामास साधु वीर महाबल ॥ ७१
इति विक्रान्तमालोक्य प्रतापाग्र्यो रुषाऽन्वितः । अन्यं रथं समास्थाय ययौ योद्धुं नृपात्मजम् ७२
उवाच वीर पश्य त्वं मम विक्रान्तमद्भुतम् । इत्युक्त्वाऽऽशु मुमोचौघाञ्शराणां शितपर्वणाम् ७३
शराः सर्वत्र दृश्यन्ते कुञ्जरेषु हयेषु च । परब्रह्मेव सर्वत्र व्याप्ताश्चान्तरगोचराः ॥ ७४

तं राजपुत्रं शितबाणकोटिभिर्व्याप्तं विधायाऽऽशु जगर्ज विक्रमी ॥
संहर्षयन्स्वीयगणान्परान्महान्कुर्वन्हृदा शून्यतमान्गतासुकान् ॥ ७५
स राजपुत्रः शितसायकव्रजैः संपूर्णमात्मानमवेक्ष्य रोषितः ॥
जग्राह शस्त्राणि दुरन्तविक्रमो धनुश्च धुन्वन्भुजदण्डयोर्महान् ॥ ७६

चकर्त सर्वाण्यस्त्राणि शस्त्राणि च महाबलः । एष ताम्रेक्षणो मुञ्चञ्शरान्वैरिविदारिणः ॥ ७७
तच्छस्त्रजालं निर्धूय राजपुत्रो जगाद तम् । क्षमस्वैकं प्रहारं मे यदि शूरोऽसि मारिष ॥ ७८
यद्यनेन भवन्तं वै रथाच्च पातयामि न । प्रतिज्ञां शृणु मे वीर मम गर्वेण निर्मिताम् ॥ ७९
वेदं निन्दन्ति ये मत्ता हेतुवादविचक्षणाः । तेषां पापं ममैवास्तु नरकार्णवमज्जकम् ॥ ८०
इत्युक्त्वा बाणमाधत्त कोदण्डे कालसंनिभम् । ज्वालामालाकुलं तीक्ष्णं निषङ्गादुद्धृतं वरम् ॥ ८१
स मुक्तो नृपवर्येण हृदि लक्षीकृतः(ते) शरः । जगाम तरसा तं वै कालानलसमप्रभः ॥ ८२
प्रतापाग्र्यः शरं दृष्ट्वा स्वपातनसमुद्यतम् । बाणान्धनुष्यथाऽऽधत्त शरच्छेदाय वै शितान् ॥ ८३
स बाणः सर्वबाणांस्तांश्छिन्दन्मध्यत एव हि । जगामैव प्रतापाग्र्यहृदयं धैर्यसंयुतम् ॥ ८४
स लग्नो हृदि नालीको विवेश तदनन्तरम् । राजा कृतप्रहारस्तु पपात पृथिवीतले ॥ ८५
मूर्छितं चेतनाहीनं रथोपस्थाद्गतं भुवि । सारथिस्तं समादायापोवाह रणमण्डलात् ॥ ८६
हाहाकारो महानासीद्बलं भग्नं गतं ततः । यत्र शत्रुघ्ननामाऽसौ वीरकोटिपरिवृतः ॥ ८७
राजात्मजो जयं प्राप्य प्रतापाग्र्यं विजित्य सः । प्रतीक्षां तु चकारास्य शत्रुघ्नस्य चं भूपतेः ८८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे राजपुत्रयुद्धकथनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२१९७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थ. ।

---

१ ङ. °क्त्वा स मु° । २ ग. ढ. ड. ध. °र्महत् । च° । ३ ग. छ. ड. °गाम तूर्णमेवास्य हृ° । ४ च. झ. ण. द. चमूप° ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

शत्रुघ्नस्तु क्रुधाऽऽविष्टो दन्तान्दन्तैर्विनिष्पिषन् । हस्तौ धुन्वँल्लिहानोऽयमधरं जिह्वयाऽसकृत् ॥ १
पुनः पुनस्तान्पप्रच्छ केनाश्वो नीयते मम । प्रतापाग्र्यः केन जितः सर्वशूरशिरोमणिः ॥ २
सेवकास्ते तदा प्रोचुर्दमनो नाम शत्रुहन् । सुबाहुजः प्रतापाग्र्यं जितवान्हयमाहरत् ॥ ३
इति श्रुत्वा हयं नीतं दमनेन स्ववैरिणा । आजगाम स वेगेन यत्राभूद्रणमण्डलम् ॥ ४
तत्रापश्यत्स शत्रुघ्नो गजान्दीर्णकपोलकान् । पर्वतानिव रक्तोदे मज्जमानान्मदोद्धतान् ॥ ५
हयास्तत्र निजारोहकर्तृभिः सहिताः क्षताः । मृता वीरेण दद्दशिरे शत्रुघ्नेन सुकोपिना ॥ ६
नरांश्रथान्गजान्भग्नान्वीक्षमाणः स शत्रुहा । अतीव चुक्रुधे यद्वत्प्रलये प्रलयार्णवः ॥ ७
पुरतो दमनं वीक्ष्य हयनेतारमुद्भटम् । प्रतापाग्र्यस्य जेतारं तृणीकृत्य निजं बलम् ॥ ८
तदा राजा प्रत्युवाच योधान्कोपाकुलेक्षणः । कोऽस्तौ दमनजेताऽत्र सर्वशस्त्रास्त्रधारकः ॥ ९
यो वै राजसुतं वीरं रणकर्मविशारदम् । जेष्यत्यस्त्रेण निर्भीतिः सज्जीभूतो भवत्वयम् ॥ १०
इति वाक्यं समाकर्ण्य पुष्कलः परवीरहा । दमनं जेतुमुद्युक्तो जगाद वचनं त्विदम् ॥ ११
स्वामिन्कार्यं दमनकः क्व तेऽपरिमितं बलम् । जेष्येऽहं त्वत्प्रतापेन गच्छाम्येष महामते ॥ १२
सेवके मयि युद्धाय स्थिते कैर्नीयते हयः । रघुनाथप्रतापोऽयं सर्वं कृत्यं करिष्यति ॥ १३
स्वामिञ्शृणु प्रतिज्ञां मे तव मोदप्रदायिनीम् । विजेष्ये दमनं युद्धे रणकर्मविचक्षणम् ॥ १४
रामचन्द्रपदाम्भोजमध्वास्वादवियोगिनाम् । यदघं तु भवेत्तन्मे दमनं न जये यदि ॥ १५
पुत्रो यो मातृपादान्यत्तीर्थं मत्वा तया सह । विरुध्येत्तत्तमो मह्यं न जये दमनं यदि ॥ १६
अद्य मद्बाणनिर्भिन्नमहोरस्को नृपाङ्गजः । अलंकरोतु प्रधने भूतलं शयनेन हि ॥ १७

शेष उवाच—

इति प्रतिज्ञामाकर्ण्य पुष्कलस्य रघूद्वहः । जहर्ष चित्ते तेजस्वी निदिदेश रणं प्रति ॥ १८
आज्ञप्तोऽसौ ययौ सैन्यैर्बहुभिः परिवारितः । यत्राऽऽस्ते दमनो राजपुत्रः शूरकुलोद्भवः ॥ १९
दमनोऽपि तमाज्ञाय ह्यागतं रणमण्डले । प्रत्युज्जगाम वीराग्र्यः स्वसैन्यपरिवारितः ॥ २०
अन्योन्यं तौ संमिलितौ रथस्थौ रथशोभिनौ । समरे शक्रदैत्यौ किं युद्धार्थं रणमागतौ ॥ २१
उवाच पुष्कलस्तं वै राजपुत्रं महाबलम् । राजपुत्र दमनक मां जानीहि समागतम् ॥ २२
सप्रतिज्ञं तु युद्धाय भरतात्मजमुद्भटम् । पुष्कलेन स्वनाम्ना च लक्षितं विद्धि सत्तम ॥ २३
रघुनाथपदाम्भोजनित्यसेवामधुव्रतम् । त्वां जेष्ये शस्त्रसंधैन सज्जीभव महामते ॥ २४
इति वाक्यं समाकर्ण्य दमनः परवीरहा । प्रत्युवाच हसन्वाग्मी निर्भयो दृष्टविक्रमः ॥ २५
सुबाहुपुत्रं दमनं पितृभक्तिहृताघकम् । विद्धि मामश्वनेतारं शत्रुघ्नस्य महीपतेः ॥ २६
जयो दैवविसृष्टोऽयं यस्य चालंकरिष्यति । स प्राप्नोति निरीक्षस्व बलं मे रणमूर्धनि ॥ २७
इत्युक्त्वा सशरं चापं विधायाऽऽकर्णपूरितम् । मुमोच बाणान्निशितान्वैरिप्राणापहारिणः ॥ २८
ते बाणास्त्वावलीभूताश्छादयामासुरम्बरम् । सूर्यभानुप्रभा यत्र बाणच्छायानिवारिता ॥ २९

---

१ ख. द. क्षितौ । २ ङ. °यानलः । पु° । ३ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. °म् । सैनिकैः सह स्याता° । ४ थ. °क्तिपरायणम् । ५ क. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. ध. °णास्तु खिली° ।

गजानां कटभित्तिषु लग्ना सायकसंततिः । अलंकरोति धातूनां रागा इव विचित्रिताः ॥ ३०
पतितास्तत्र दृश्यन्ते नरा वाहा गजा रथाः । शरव्रातेन नृपतेः सुतेन परिताडिताः ॥ ३१
तद्विक्रान्तं समालोक्य पुष्कलः परवीरहा । शराणां छायया व्याप्तं रणमण्डलमीक्ष्य+ च ॥ ३२
शरासने समाधत्त बाणं वह्न्यभिमन्त्रितम् । आचम्य सम्यग्विधिवन्मोचयामास सायकम् ॥ ३३
ततोऽग्निः प्रादुरभवत्तत्र संग्राममूर्धनि । ज्वालाभिर्विलिहन्व्योम प्रलयार्चिरिवोत्थितः ॥ ३४
ततोऽस्य सैन्यं निर्दग्धं त्रासं प्राप्तं रणाङ्गणे । पलायनपरं जातं वह्निज्वालाभिपीडितम् ॥ ३५
छत्राणि संप्रदग्धानि चन्द्राकाराणि भूभृताम् । दृश्यन्ते जातरूपस्य कान्तिधारीणि तत्र ह ॥ ३६
हया दग्धाः पलायन्ते केसरेषु तु वैरिणाम् । रथा अपि गदा(ता)दाहं सुकूबरसमन्विताः ॥ ३७
मणिमाणिक्यरत्नानि वहन्तः करभास्ततः । पलायन्ते च दहनज्वालामालाभिपीडिताः ॥ ३८
कुत्रचिद्दन्तिनो नष्टाः कुत्रचिद्धयसादिनः । कुत्रचित्पत्तयो नष्टा वह्निदग्धकलेवराः ॥ ३९
शराः सर्वे नृपसुतप्रमुक्ताः प्रलयं गताः । आशुशुक्षणिकीलाभिर्भस्मीभूताः समन्ततः ॥ ४०
तदा स्वसैन्ये दग्धे च दमनो रोषपूरितः । तच्छान्त्यर्थं च सर्वास्त्रविद्वारुणमथाऽऽददे ॥ ४१
वारुणं वह्निशान्त्यर्थं मुक्तं तेन महीभृता । आप्लावयद्बलं तस्य रथवाजिसमाकुलम् ॥ ४२
रथा विप्लाविता येन दृश्यन्ते परिपन्थिनाम् । गजाश्चापि परिप्लुष्टाः स्वीयाः शान्तिमुपागताः ॥ ४३
वह्निश्च शान्तिमगमदग्न्यस्त्रपरिमोचितः । शान्तिमाप बलं स्वीयं वह्निज्वालाभिपीडितम् ॥ ४४
कम्पिताः शीततोयेन शीत्कुर्वन्ति च वैरिणः । करकावृष्टिभिः क्षिप्ता वायुना च प्रपीडिताः ॥ ४५
तदा स्वबलमालोक्य तोयपूरप्रपीडितम् । कम्पितं क्षुभितं नष्टमग्न्यस्त्रं वारुणाहतम् ॥ ४६
तदाऽतिकोपताम्राक्षः पुष्कलो भरतात्मजः । वायव्यास्त्रं समाधत्त धनुष्येकं महाशरम् ॥ ४७
ततो वायुर्महानासीद्वायव्यास्त्रप्रचोदितः । नाशयामास वेगेन घनानीकमुपस्थितम् ॥ ४८
[*वायुनाऽऽस्फालिता नागाः परस्परसमाहताः । अश्वाश्च संहतान्योन्यं+ स्वस्वारोहसमन्विताः ॥
नराः प्रभञ्जनोद्धूता मुक्तकेशा निरौजसः । पतन्तोऽत्र समीक्ष्यन्ते वेताला इव भूगताः] ॥ ५०
वायुना स्वबलं सर्वं परिभूतं विलोक्य सः । राजपुत्रः पर्वतास्त्रं धनुष्युच्चैः समादधे ॥ ५१
तदा तु पर्वताः पेतुर्मस्तकोपरि युध्यताम् । वायुः संछादितस्तैस्तु न प्रचक्राम कुत्रचित् ॥ ५२
पुष्कलो वज्रसंज्ञं तु समाधत्त शरासने । वज्रेण कृत्तास्ते सर्वे जाताश्च तिलशः क्षणात् ॥ ५३
वज्रं नगान्रजःशेषान्कृत्वा बाणेऽभिमन्त्रितम् । राजपुत्रोरसि प्रोच्चैः पपात विनदन्भृशम् ॥ ५४
स त्वाकुलितचेतस्को हृदि विद्धः क्षतो भृशम् । विव्यथे बलवान्वीरः कश्मलं परमाप सः ॥ ५५
तं वै कश्मलितं दृष्ट्वा सारथिर्नयकोविदः । अपोवाह रणात्तस्मात्क्रोशमात्रं नरेन्द्रजम् ॥ ५६
ततो योधा राजसूनोः प्रनष्टाः प्रपलायिताः । गत्वा पुरीं समाचख्युः कश्मलस्थं नृपात्मजम् ५७
पुष्कलो जयमाप्यैवं रणमूर्धनि धर्मवित् । न प्रहर्तुं पुनः शक्तो रघुनाथवचः स्मरन् ॥ ५८
ततो दुन्दुभिनिर्घोषो जयशब्दो महानभूत् । साधु साध्विति वाचश्च प्रावर्तन्त मनोहराः ॥ ५९
हर्षं प्राप स शत्रुघ्नो जयिनं वीक्ष्य पुष्कलम् । प्रशशंस सुमत्यादिमन्त्रिभिः परिवारितः ॥ ६०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे पुष्कलविजयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२२५७

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. द. ध. पुस्तकस्थः । + आर्षत्वात्साधु ।

१ छ. ड. °रिवारिताः । २ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. ध. °त नगवद्भृ° ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ वीक्ष्य भटाञ्जिजानृपो रुधिरौघेन परिप्लुताङ्गकान् ।
शमयन्निव तच्छुचोऽथ तान्परिपप्रच्छ सुतस्य चेष्टितम् ॥ १
गदताखिलकर्म तस्य वै स कथं चाहरदश्ववर्यकम् ।
कथयन्तु पुनः कियद्बलं बत वीराः कति युद्धलालसाः ॥ २
अथ शत्रुबलोन्मुखः कथं मम वीरो दमनो रणं व्यधात् ।
विजयं च विधाय दुर्जयं किल वीरं बत कोऽप्यशातयत् ॥ ३
इत्याकर्ण्य वचो राज्ञः प्रत्यूचुस्तेऽस्य सेवकाः । क्षतजेन परिक्लिन्नगात्रवस्त्रादिधारिणः ॥ ४
राजन्नश्वं समालोक्य पत्रचिह्नाद्यलंकृतम् । ग्राहयामास गर्वेण तृणीकृत्य रघूद्वहम् ॥ ५
ततो हयानुगः प्राप्तः स्वल्पसैन्यसमावृतः । तेन साकमभूद्युद्धं सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ ६
तं मूर्छितं ततः कृत्वा तव पुत्रः स्वसायकैः । यावत्तिष्ठत्यथाऽऽयातः शत्रुघ्नः स्वबलैर्वृतः ॥ ७
ततो युद्धं महदभूच्छस्त्रास्त्रपरिबृंहितम् । बहुशो जयमापेदे तव पुत्रो महाबलः ॥ ८
इदानीं मुक्तमस्त्रं तु शत्रुघ्नभ्रातृसूनुना । मूर्छितः प्रधने राजन्कृतो वीर सुतस्तव ॥ ९
इति वाक्यं समाकर्ण्य रोषशोकपरिप्लुतः । स्थगिताङ्ग इवाऽऽसीत्स समुद्र इव पर्वणि ॥ १०
उवाच सेनाधिपतिं रोषप्रस्फुरिताधरः । दन्तैर्दन्तांल्लिहन्नोष्ठं जिह्वया शोककर्शितः ॥ ११
सेनापते कुरुष्वाँऽऽरान्मम सेनां तु सज्जिताम् । योत्स्ये रामस्य सुभटैर्मम पुत्रोपघातकैः ॥ १२
अद्याहं मम पुत्रस्य दुःखदं निशितैः शरैः । भेदयामि यदि ह्येनं रक्षिताऽपि महेश्वरः ॥ १३
सेनापतिरिदं वाक्यं प्रोक्तं सुभुजभूपतेः । निशम्य च तथा कृत्वा सज्जीभूतोऽभवत्स्वयम् ॥ १४
राज्ञे निवेदयामास सज्जां स चतुरङ्गिणीम् । सेनां कालबलप्रख्यां हतदुर्जनकोटिकाम् ॥ १५
श्रुत्वा सेनापतेर्वाक्यं सुबाहुः परवीरहा । निर्जगाम ततो यत्र शत्रुघ्नः स्वसुतार्दनः ॥ १६
कुञ्जरैश्च मदोन्मत्तैर्हयैश्चापि मनोजवैः । नरैश्च सर्वशस्त्रास्त्रपूरितै रिपुजेतृभिः ॥ १७
भूश्चकम्पे तदा तत्र सैन्यभारेण पीडिता । संमर्दः सुमहानासीत्तत्र सैन्ये विसर्पति ॥ १८
राजानं निर्गतं दृष्ट्वा रथेन कनकाङ्गिना । शत्रुघ्नसैन्यमुद्युक्तं सर्ववैरिप्रहारकम् ॥ १९
सुकेतुस्तस्य वै भ्राता गदायुद्धविशारदः । रथेनाऽऽशु जगामार्य सर्वशस्त्रास्त्रपूरितः ॥ २०
चित्राङ्गस्तु सुतो राज्ञः सर्वयुद्धविचक्षणः । जगाम स्वरथेनाऽऽशु शत्रुघ्नबलमुन्मदम् ॥ २१
तस्यानुजो विचित्राख्यो विचित्ररणकोविदः । ययौ रथेन हैमेन भ्रातुर्दुःखेन पीडितः ॥ २२
अन्ये शूरा महेष्वासाः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदाः । ययुर्नृपसमादिष्टाः प्रधनं वीरपूरितम् ॥ २३
राजा सुबाहुः संरोषादागतः प्रधनाङ्गणे । विलोकयामास सुतं मूर्छितं शरपीडितम् ॥ २४

---

१ ख. ग. ज. ठ. ण. त. थ. द. ध. °न् । सुखमाप न वै शुशोच ता° । २ ख. द. °ति योद्धुमागताः । अ° । ३ ख. ... °त्रुघ्नभ्रातृपुत्रकः । त° । ४ ग. छ. ठ. ध. °दानीं तेन मुक्तास्त्रक्षतहन्नृपतेः सुतः । अलं करोति प्रधनं सर्ववीरैः सुसेवि... तम् । इ° । क. ख. भ. ड. ण. त. थ. °दानीं तेन मुक्तास्त्रक्षतहन्नृपते सुतः । अकरोत्प्रधनं राजन्सर्ववीरैः सुसेवितम् ... इ° । ५ ड. °ने तेन कृतो । ६ छ. ड. ण. °ष्वाय मम । ७ ड. °नकण्टका° । ८ द. रथैश्च । ९ छ. ड. ता महायु...

ोपस्थस्थितं मूढं स्वसुतं दमनाभिधम् । वीक्ष्य दुःखं मुहुः प्राप वीजयामास पल्लवैः ॥ २५
लेन सिक्तः संस्पृष्टो राज्ञा कोमलपाणिना । संज्ञामाप शनैर्वीरो दमनः परमास्त्रवित् ॥ २६
स्थितः क धनुर्मेऽस्ति क पुष्कल इतो गतः । संसज्य समरं त्यक्त्वा महाबाणव्रणपीडितः ॥ २७
ते वाक्यं समाकर्ण्य सुबाहुः पुत्रभाषितम् । परमं हर्षमापेदे परिरभ्य सुतं स्वकम् ॥ २८
मनो वीक्ष्य जनकं त्रपानम्रशिरोधरः । पपात पादयोर्भक्त्या क्षतदेहोऽस्त्रराजिभिः ॥ २९
सुतं रथसंस्थं तु विधाय नृपतिः पुनः । जगाद सेनाधिपतिं रणकर्मविशारदः ॥ ३०
यूहं रचय संग्रामे क्रौञ्चाख्यं रिपुदुर्जयम् । यमाविश्य जये सैन्यं शत्रुघ्नस्य महीपतेः ॥ ३१
तद्वाक्यमाकर्ण्य सुबाहुभूपतेः क्रौञ्चाख्यमुव्यूहविशेषमादधात् ॥
यं नो विशन्ते सहसा रिपोर्गणा महाबलाः शस्त्रसमूहधारिणः ॥ ३२
वे सुकेतुस्तस्याऽऽसीद्गले चित्राङ्गसंज्ञकः । पक्षयो राजपुत्रौ द्वौ पुच्छे राजा प्रतिष्ठितः ॥ ३३
ध्ये सैन्यं महत्तस्य चतुरङ्गसुशोभितम् । कृत्वा न्यवेदयद्राज्ञे क्रौञ्चव्यूहं विचित्रितम् ॥ ३४
ष्ट्वा राजा सुसंनद्धं क्रौञ्चव्यूहं विनिर्मितम् । रणाय स्वमतिं चक्रे शत्रुघ्नकटके स्थितैः ॥ ३५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे सुबाहुसैन्यसमागमो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२२९२

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

त्रुघ्नस्तद्बलं दृष्ट्वा भीषणाकृति मेघवत् । हस्त्यश्वरथपादातैर्बहुभिः परिवारितम् ॥ १
सुमतिं प्रत्युवाचेदं वचो गम्भीरशब्दयुक् । नानावाक्यविचारज्ञैः पण्डितैः परिसेवितः ॥ २

शत्रुघ्न उवाच—

सुमते कस्य नगरं प्राप्तो मे हयसत्तमः । बलमेतन्निरीक्ष्येत पयोदधितरङ्गवत् ॥ ३
कस्यैतद्बलमुद्धर्षं चतुरङ्गसमन्वितम् । पुरतो भाति युद्धाय समुपस्थितमादरात् ॥ ४
तत्सर्वं समाचक्ष्व यथावत्पृच्छतो मम । यज्ज्ञात्वा युद्धसंस्थायै निर्दिशामि स्वकान्भटान् ॥ ५
इति वाक्यं समाकर्ण्य सुमतिः शुभबुद्धिमान् । उवाच वचनं प्रीतः शत्रुघ्नं वैरितापनम् ॥ ६

सुमतिरुवाच—

चक्राङ्का नगरी राजन्वर्तते सविधे शुभा । यस्यां सन्ति नराः पापरहिता विष्णुभक्तितः ॥ ७
तस्याः पुर्याः पतिरयं सुबाहुर्धर्मवित्तमः । तवायं पुरतो भाति पुत्रपौत्रसमावृतः ॥ ८
स्वदारनिरतो नित्यं परदारपराङ्मुखः । विष्णोः कथाऽस्य कर्णस्था न चान्यार्थप्रकाशिनी ॥ ९
परस्वं न समादत्ते षष्ठांशादधिकं नृपः । ब्राह्मणा विष्णुभक्त्यैव पूज्यन्ते तेन धर्मिणा ॥ १०
नित्यं सेवारतो विष्णुपादपद्ममधुव्रतः । एष स्वधर्मनिरतः परधर्मपराङ्मुखः ॥ ११
एतस्य बलतुल्यं हि न वीराणां बलं क्वचित् । पुत्रस्य पतनं श्रुत्वा रोषशोकसमाकुलः ॥ १२

---

१ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. इतः स्मृतः । २ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °तः । क गतः स° । ३ ख. ग. छ. ण. त. थ. द. °व्रजपी° । ४ ज. त. थ. °रदम् । व्यू° । ५क. ख. ज. ञ. °केऽमितैः । ग. छ. ठ. ड. ण. ध. °केऽमिते । इ° ।

चतु [illegible] युद्धाय समुपस्थितः । तत्रापि वीरा बहवो लक्ष्मीनिधिमुखा अमून् ॥ १३
जेष [illegible] शस्त्रसंघेन निर्दिशाऽऽशु परं हितान् । शत्रुघ्नस्तद्वचः श्रुत्वा प्रोवाच सुभटान्वरान्॥ १४
रण[illegible]प्तिभवोद्धर्षपूरपूरितमानसान् । क्रौञ्चव्यूहोऽद्य रचितः सुबाहुपरिसैनिकैः ॥ १५
मुखपक्षस्थिता योधास्तान्को भेत्स्यति शस्त्रवित् । यस्य भेदे निजा शक्तिर्यो वीरविजयोद्यतः॥ १६
स गृह्णातु मदीयाद्धि पाणिपद्माच्च वीटकम् । तदा लक्ष्मीनिधिर्वीरो जग्राह क्रौञ्चभेदने ॥ १७
[*सर्वशस्त्रास्त्रविद्वीरैर्बहुभिः परिवारितः । उवाच वचनं राजन्यास्येऽहं क्रौञ्चभेदने ॥ १८
भार्गवः पूर्वमेवाऽऽसीत्क्रौञ्चभेत्ता तथा ह्यहम् । तथाऽन्यवीरमावोचत्कोऽस्य सार्धं गमिष्यति १९
पुष्कलः पृष्ठतो यस्य गन्तुं चक्रे मतिं ततः । रिपुतापो नीलरत्न उग्रास्यो वीरमर्दनः ॥ २०
सर्वे शत्रुघ्ननिदेशाद्ययुस्ते कौञ्चभेदने । शत्रुघ्नोऽपि रथे संस्थः सर्वायुधधरः परः ॥ २१
पृष्ठतोऽस्य परीयाय बहुभिः सैनिकैर्वृतः । तदा प्रचलितौ दृष्टावन्योन्यबलवारिधी ॥ २२
प्रलयं कर्तुमुद्युक्तौ जगतः सुतरङ्गिणौ । तदा भेर्यः समाजघ्नुरुभयोः सेनयोर्दृढाः ॥ २३
रणभेर्यः शङ्खनादाः श्रूयन्ते तत्र तत्र ह । हेषन्ते वाजिनस्तत्र गर्जन्ति द्विरदा भृशम् ॥ २४
हुंहुं कुर्वन्ति वीराग्र्या नदन्ति रथनेमयः । तत्र वीराः प्रकुपिताः सुबाहुबलदर्पिताः ॥ २५
छिन्धि भिन्धीति भाषन्तो दृश्यन्ते बहवो रणे । एवंभूते रणोद्युक्ते सैन्ये शत्रुघ्नवैरिणोः ॥ २६
मुखसंस्थं सुकेतुं तं लक्ष्मीनिधिरुवाच ह ॥ २७

लक्ष्मीनिधिरुवाच—

जनकस्य सुतं विद्धि लक्ष्मीनिधिरिति स्मृतम् । सर्वशस्त्रास्त्रकुशलं सर्वयुद्धविशारदम् ॥ २८
मुञ्चाश्वं रामचन्द्रस्य सर्वदानवदंशितुः । नो चेन्मद्बाणनिर्भिन्नो यास्यसे यमसादनम् ॥ २९
इति ब्रुवन्तं वीराग्र्यं सुकेतुस्तरसा बली । सज्जं चापं विधायाऽऽशु बाणान्मुञ्चन्रणेऽभवत् ॥ ३०
ते बाणाः शितपर्वाणः स्वर्णपुङ्खाः समन्ततः । दृश्यन्ते व्यापिनस्तत्र रणमध्ये सुदुर्भराः ॥ ३१

तद्बाणजालं तरसा निहत्य लक्ष्मीनिधिश्चापमथाऽऽततज्यम् ॥
विधाय तस्योरसि बाणषट्कं मुमोच तीक्ष्णं शितपर्वशोभितम् ॥ ३२

ते बाणाः सुभुजभ्रातुर्हृदयं संविदार्य च । गतास्तु भुवि दृश्यन्ते रुधिराक्तमलीमसाः ॥ ३३
तद्बाणभिन्नहृदयः सुकेतुः कोपपूरितः । जघान शरविंशत्या तीक्ष्णया नतपर्वया ॥ ३४
उभौ बाणविभिन्नाङ्गावुभौ क्षतजविप्लुतौ । सैनिकैः परिदृश्यन्ते किंशुकाविव पुष्पितौ ॥ ३५
मुञ्चन्तौ बाणकोटीश्च दधतौ तरसा शरान् । केनापि न विलक्ष्येते लघुहस्तौ महाबलौ ॥ ३६
कुण्डलीकृतसच्चापौ वर्षन्तौ बाणधारया । नवाम्बुदाविव दिवि शक्रनिर्देशकारिणौ ॥ ३७
तयोर्बाणा गजान्वाहान्नराञ्शूरान्विमस्तकान् । कुर्वन्तः केवलं दृष्टा न च संधानमोक्षणे ॥ ३८
पृथिवी सुभटैः पूर्णा सकिरीटैः सकुण्डलैः । धनुर्बाणकरै रोषसंदष्टाधरयुग्मकैः ॥ ३९
तयोः प्रयुध्यतोर्दर्पात्सर्वशस्त्रास्त्रवेदिनोः । युद्धं समभवद्घोरं देवविस्मापनं महत् ॥ ४०
संमर्दोऽभवदत्यन्तं वीरकोटिविघातनः । न केनचित्कचिद्दृष्टं शरजालान्तरेऽम्बरम् ॥ ४१
तस्मिंस्तु समये लक्ष्मीनिधिर्वीरोऽरिमर्दनः । बाणांश्चापे समाधत्त वसुसंख्यान्दृढाञ्शितान् ॥ ४२
चतुर्भिस्तुरगान्वीरः सुकेतोरनयत्क्षयम् । एकेन ध्वजमत्युग्रं चिच्छेद तरसा हसन् ॥ ४३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ग. छ. ड. द. पुस्तकस्थः ।

एकेन सारथेः कायाच्छिरो भूमावपातयत् । एकेन चापं सगुणमच्छिनद्रोषपूरितः ॥ ४४
एकेन हृदि विव्याध सुकेतोर्वेगवान्नृपः । तत्कर्माद्भुतमुद्वीक्ष्य वीरा विस्मयमाययुः ॥ ४५
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । महतीं स गदां नीत्वा योद्धुकामोऽभ्युपेयिवान्॥ ४६
तमायान्तं समालक्ष्य गदायुद्धविशारदम् । महत्या गदया युक्तं रथादवततार सः ॥ ४७
गदामादाय महतीं सर्वायसविनिर्मिताम् । जातरूपविचित्राङ्गीं सर्वशोभापुरस्कृताम् ॥ ४८
लक्ष्मीनिधिर्भृशं क्रुद्धः सुकेतोर्वक्षसि त्वरन् । ताडयामास सुदृढं गदां वज्राग्निसंनिभाम् ॥ ४९
गदया ताडितो वीरो नाकम्पत महामुने । मदोन्मत्तो यथा दन्ती बालेनैव स्रजा हतः ॥ ५०
कथयामास वीराग्र्यो नृपं लक्ष्मीनिधिं तदा । सहस्वैकं प्रहारं मे यदि शूरः परंतपः ॥ ५१
इत्युक्त्वा ताडयामास ललाटे गदया भृशम् । गदया ताडितो भालेऽसृग्वमन्कुपितो भृशम्॥ ५२
मूर्ध्नि तं ताडयामास गदया कालरूपया । सुकेतुरपि तं स्कन्धे ताडयामास धर्मवित् ॥ ५३
एवं भृशं सुकुपितौ गदायुद्धविशारदौ । गदायुद्धं प्रकुर्वाते परस्परजयैषिणौ ॥ ५४
अन्योन्यघातविमतौ परस्परवधोद्यतौ । न कोऽपि तत्र हीयेत न को जीयेत संयुगे ॥ ५५
मूर्ध्नि भाले तथा स्कन्धे हृदि गात्रेषु सर्वतः । रुधिरौघपरिक्लिन्नौ महाबलपराक्रमौ ॥ ५६
तदा लक्ष्मीनिधिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य वेगवान् । जगाम प्रबलं हन्तुं हृदि राजानुजं बली ॥ ५७
तमायान्तमथाऽऽलोक्य स्वगदां महतीं दधत् । ययौ तं तरसा हन्तुं राजभ्राता बलाद्बलम् ॥५८
गदां तेन विनिक्षिप्तां स्वकरे धृतवानयम् । तयैव गदया तस्य हृदि जघ्ने महाबलः ॥ ५९
स्वगदां तेन वै नीतां दृष्ट्वा लक्ष्मीनिधिर्नृपः । बाहुयुद्धेन तं योद्धुमियेष बलवत्तरम् ॥ ६०
तदा राजानुजः क्रुद्धो बाहुभ्यामुपगृह्य तम् । युयुधे सर्वयुद्धस्य ज्ञाता वीरेषु सत्तमः ॥ ६१
तदा लक्ष्मीनिधिस्तस्य हृदि जघ्ने स्वमुष्टिना । तदा सोऽपि शिरस्येनं मुष्टिमुद्यम्य चाहनत् ॥६२
मुष्टिभिर्वज्रसंकाशैस्तलस्फोटैश्च दारुणैः । अन्योन्यं जघ्नतुः क्रुद्धौ संदष्टाधरपल्लवौ ॥ ६३
मुष्टीमुष्टि दन्तादन्ति कचाकचि नखानखि । उभयोरभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ६४
तदा प्रकुपितो भ्राता नृपतेश्चरणे नृपम् । गृहीत्वा भ्रामयित्वाऽथ पातयामास भूतले ॥ ६५
लक्ष्मीनिधिः करे गृह्य तं नृपानुजमुच्चकैः । भ्रामयित्वा शतगुणं गजोपस्थे जघान तम् ॥ ६६
स तदा पतितो भूमौ संज्ञां प्राप्य क्षणादनु । तथैव भ्रामयामास व्योम्नि वेगेन विक्रमी ॥ ६७
एवं प्रयुध्यमानौ तौ बाहुयुद्धं गतौ पुनः । पादे पादं करे पाणिं हृदि हृदं(च) मुखे मुखम् ॥ ६८
एवं परस्परं श्लिष्टौ परस्परवधैषिणौ । उभावपि बलाक्रान्तावुभौ मूर्छामपीयतुः ॥ ६९
तद्दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्ताः प्रशशंसुः सहस्रशः । धन्यो लक्ष्मीनिधिर्भूपो धन्यो राजानुजो बली ॥७०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे गदायुद्धं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२३६२

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

चित्राङ्गः क्रौञ्चकण्ठस्थो रथस्थो वीरशोभितः । गाहयामास तत्सैन्यं वाराह इव वारिधिम् ॥ १

१ अ. 'ग्रासं' । २ ङ. प्रहारतः । ३ अ. 'स्यैकं मु' ।

धनुर्विस्फार्य सुदृढं मेघनादनिनादि तत् । मुमोच बाणाञ्शिशितान्वैरिकोटिविदाहकान् ॥ २
तद्बाणभिन्नसर्वाङ्गाः शेरते सुभटा भृशम् । सकिरीटतनुत्राणाः संदष्टदशनच्छदाः ॥ ३
एवं प्रवृत्ते संग्रामे ययौ योद्धुं तु पुष्कलः । मणिचित्रितमादाय चापं वैरिप्रतापनम् ॥ ४
तयोः संगतयो रूपं दृश्यतेऽतिमनोहरम् । पुरा तारकसंयोगे स्कन्दतारकयोर्यथा ॥ ५
विस्फारयन्धनुः शीघ्रं सव्यसाची तु पुष्कलः । ताडयामास तं क्षिप्रं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ६
चित्राङ्गोऽपि रुषा क्रान्तः शरासन इषूञ्शितान् । दधत्पुङ्खद्वहुशो रणमण्डलमूर्धनि ॥ ७
नाऽऽदानं न च संधानं न मोचनमथापि वा । दृष्टं तावेव संदृष्टौ कुण्डलीकृतचापिनौ ॥ ८
तदाऽसौ पुष्कलः क्रुद्धः शराणां शतकेन तम् । विव्याध वक्षःस्थलके महायोद्धारमुद्भटम् ॥ ९
चित्राङ्गस्तांश्शरान्सर्वांश्चिच्छेद तिलशः क्षणात् । ताडयामास चाङ्गेषु पुष्कलं शितसायकैः॥१०
पुष्कलस्तद्रथं दिव्यं भ्रामकास्त्रेण शोभिना । नभसि भ्रामयामास तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
भ्रान्त्वा मुहूर्तमात्रं तु तद्रथो हयसंयुतः । स्थितिं लेभेऽतिकष्टेन संधृतो रणमण्डले ॥ १२
स चास्य विक्रमं दृष्ट्वा चित्राङ्गः कुपितो भृशम् । उवाच पुष्कलं धीमान्सर्वास्त्रेषु विशारदः॥ १३

चित्राङ्ग उवाच—

त्वया साधु कृतं कर्म सुभटैर्युधि संमतम् । मद्रथो वाजिसंयुक्तो भ्रामितो नभसि क्षणम् ॥ १४
पराक्रमं समीक्षस्व ममापि सुभटेडितम् । आकाशचारी तु भवान्भवत्वमरपूजितः ॥ १५
इत्युक्त्वा स मुमोचास्त्रं रणे परमदारुणम् । धनुषा परमास्त्रज्ञः सर्वधर्मविदुत्तमः ॥ १६
तेन बाणेन संबद्धः खे बभ्राम पतङ्गवत् । सरथः सहयः संख्ये सध्वजश्च ससारथिः ॥ १७
भ्रान्तः स रथवर्यस्तु नभसि त्वरयाऽन्वितः । यावत्स्थितिं न लभते तावन्मुक्तोऽपरः शरः॥१८
पुनश्च परिबभ्राम रथः सूतसमन्वितः । तत्कर्म वीक्ष्य पुत्रस्य राज्ञो विस्मयमाप सः ॥ १९
कथंचित्स्थितिमप्याप पुष्कलः परवीरहा । रथं जघान बाणैश्च ससूतहयमस्य च ॥ २०
स भग्नः स्यन्दनो वीरः पुनरन्यं समाश्रितः । सोऽपि भग्नः शरैराशु पुष्कलेन रणाङ्गणे ॥ २१
पुनरन्यं समास्थाय यावदायाति संमुखम् । तावद्बभञ्ज निशितैः सायकैस्तद्रथं पुनः ॥ २२
एवं दश रथा भग्ना नृपतेरात्मजस्य हि । पुष्कलेन तु वीरेण महासंयुगशालिना ॥ २३
तदा चित्राङ्गकः संख्ये रथे स्थित्वा विचित्रिते । आजगाम ह वेगेन योद्धुं पुष्कलकेन तु ॥ २४
पुष्कलं पञ्चभिर्बाणैस्ताडयामास संयुगे । तैर्बाणैर्निहतोऽत्यन्तं विव्यथे भरतात्मजः ॥ २५
स क्रुद्धश्चापमुद्यम्य बाणान्दश शितान्महान् । मुमोच हृदये तस्य स्वर्णपुङ्खसुशोभितान् ॥ २६
ते बाणाः पपुरेतस्य रुधिरं बहुदारुणाः । पीत्वा पेतुः क्षितौ कूटसाक्षिणः पूर्वजा इव ॥ २७
तदा चित्राङ्गकः क्रुद्धो भल्लान्पञ्च समाददे । मुमोच भाले पुत्रस्य भरतस्य महौजसः ॥ २८
तैर्भल्लैराहतः क्रुद्धः शरासनवरे शरम् । दधत्प्रतिज्ञामकरोच्चित्राङ्गनिधनं प्रति ॥ २९
शृणु वीर मम क्षिप्रं प्रतिज्ञां त्वद्वधाश्रिताम् । तज्ज्ञात्वा सावधानेन योद्धव्यं च त्वयाऽत्र हि ३०
बाणेनानेन चेत्त्वां वै न कुर्यां प्राणवर्जितम् । सतीं संदूष्य वनितां शीलाचारसुशोभिताम् ॥३१
लोको यः प्राप्यते लोकैर्यमस्य वशवर्तिभिः । स लोको मम वै भूयात्सत्यं मम प्रतिश्रुतम् ॥ ३२
इति श्रेष्ठं वचः श्रुत्वा जहास परवीरहा । उवाच मतिमान्वीरः पुष्कलं वचनं शुभम् ॥ ३३

१ क. ख. ग. छ. ज. झ. ड. ण. त. थ. °रीटा विचित्राङ्गाः सं° । २ क. ख. ग. छ. ज. झ. ड. ण. त. थ. °न स रथः खे । ३ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. स ।

मृत्युर्वै प्राणिनां भाव्यः सर्वत्रैव च सर्वदा । तस्मान्मे निधने दुःखं नास्ति शूरशिरोमणे ॥ ३४
प्रतिज्ञा या कृता वीर त्वया वीरेण शोभिना । सा सत्यैव पुनर्मेऽद्य श्रूयतां व्याहृतं महत् ॥ ३५
तव बाणं वधोद्युक्तं मम न च्छेद्मि चेदहम् । तदा प्रतिज्ञां शृणु मे सर्ववीराभिमानिनः ॥ ३६
तीर्थं जिगमिषोर्यो वै कुर्यात्स्वान्तविखण्डनम् । एकादशीव्रतादन्यज्जानाति व्रतमुत्तमकैः ॥ ३७
तस्य पापं ममैवास्तु प्रतिज्ञापरिघातिनः । इति वाक्यमुदीर्यैव तूष्णींभूतो धनुर्दधे ॥ ३८
तदा तेन निषङ्गात्स्वादुद्धृत्य सायकं वरम् । कथितं तत्र विशदं वाक्यं शत्रुवधावहम् ॥ ३९

पुष्कल उवाच—

यदि रामाङ्घ्रियुगलं निष्कापट्येन चेतसा । उपासितं मया तर्हि मम वाक्यं भवत्वृतम् ॥ ४०
यदि स्वमहिलां मुक्त्वा नान्यां जानामि चेतसा । तेन सत्येन मे वाक्यं सत्यं भवतु संगरे ४१
इति वाक्यमुदीर्याऽऽशु बाणं धनुषि संधितम् । कालानलोपमं वीरशिरश्छेदनमाक्षिपत् ॥ ४२
तं बाणं मुक्तमालोक्य स तु राजसुतो बली । बाणं शरासनेऽधत्त तीक्ष्णं कालानलोपमम् ॥ ४३
तेन बाणेन संछिन्नो बाणः स्ववध उद्यतः । हाहाकारो महानासीच्छिन्ने तस्मिञ्शरे तदा ॥ ४४
परार्धं पतितं भूमौ पूर्वार्धं फलसंयुतम् । शिरोधरां चकर्ताऽऽशु पद्मनालमिव क्षणात् ॥ ४५
तदा भूमौ पतन्तं तु ददृशुः सर्वसैनिकाः । हाहा कृत्वा भृशं सर्वे पलायनपरा गताः ॥ ४६
पृथिव्यां मस्तकं श्रेष्ठं सकिरीटं सकुण्डलम् । शुशुभेऽतीव पतितं चन्द्रबिम्बं दिवो यथा ॥ ४७
तं वीक्ष्य पतितं वीरः पुष्कलो भरतात्मजः । व्यगाहत व्यूहमिमं सर्ववीरैकशोभितम् ॥ ४८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे चित्राङ्गवधनिरूपणं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२४१०

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ पुत्रं समालोक्य पतितं व्यसुमुद्धतम् । विललाप भृशं राजा सुतदुःखेन दुःखितः ॥ १
मूर्ध्नि संताडयामास पाणिभ्यामतिदुःखितः । कम्पमानो भृशं चाश्रूण्यमुञ्चन्नयनाब्जयोः ॥ २
गृहीत्वा पतितं वक्त्रं चन्द्रबिम्बमनोरमम् । पुष्कलेषुक्षतासृग्भिश्छन्नं कुण्डलशोभितम् ॥ ३
कुटिलभ्रूयुगश्रेष्ठं संदष्टाधरपल्लवम् । संचुम्ब्य मुखपद्मेन विलपन्निदमब्रवीत् ॥ ४

हा पुत्र वीर कथमुत्सुकचेतसं मां किं नेक्षसे विशदनेत्रयुगेन शूर ।
किं मद्विनोदकतया रहितस्त्वमेव रोषोदधिप्लुतमनाः किल लक्ष्यसे च ॥ ५

वद पुत्र कथं मां त्वं प्रब्रूषे न हसन्पुनः । अमृतैर्मधुरास्वादैर्विनोदयसि पुत्रक ॥ ६
शत्रुघ्नाश्वं गृहाण त्वं सितचामरशोभितम् । सुवर्णपत्रशोभाढ्यं त्यक्त्वा निद्रां महामते ॥ ७
एष प्रतापविशदः प्रतापाग्र्यः परंतपः । धनुर्बिभ्रत्पुरो भाति पुष्कलः परवीरहा ॥ ८
एनं वारय सत्तीक्ष्णैर्बाणैः कोदण्डनिर्गतैः । कथं त्वं रणमध्ये वै शेषे वीर विमोहितः ॥ ९
हस्तिनः पत्तयश्चैव रथारूढा भयार्दिताः । शरणं त्वां समायान्ति तानीक्षस्व महामते ॥ १०

---

१ ङ. °त् । त्वद्बाणं मद्वधोद्युक्तं न च्छिन्द्यां यदि चे° । २ ग. छ. ठ. ड. द. ध. °सृग्भिः क्लिन्नं । ३ ख. ग. छ. ठ. ढ. द. ध. °कथया । ४ ग. °षे शरवि° । ५ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ द. ध. शरण्यं ।

पुत्र त्वया विना सोढुं कथं शक्तो रणाङ्गणे । शत्रुघ्नसायकांस्तीक्ष्णांश्चण्डकोदण्डनिर्गतान् ॥ ११
अतो मां तु त्वया हीनं को वा पालयितुं क्षमः । यदि त्यक्ष्यसि निद्रां त्वं जयायाहं क्षमस्तदा ॥
इत्थं विलप्य सुभृशं तताड हृदयं स्वकम् । बहुशः पाणिना राजा पुत्रदुःखेन दुःखितः ॥ १३
तदा विचित्रदमनौ स्वस्वस्यन्दनसंस्थितौ । पितुश्चरणयोर्नत्वा ऊचतुः समयोचितम् ॥ १४
राजन्नस्मत्सु जीवत्सु किं दुःखं हृदि तेऽनघ । वीराणां प्रधने मृत्युर्वाञ्छितो जायते महान् १५
धन्योऽयं बत चित्राङ्गो यो वीरभुवि शोभते । सकिरीटस्तु संदष्टदन्तच्छदयुगः प्रभुः ॥ १६
कथयाऽऽशु किमद्यैव कुर्वस्ते कार्यमीप्सितम् । शत्रुघ्नवाहिनीं सर्वामावां हन्वः प्रमाथिनीम् ॥१७
अद्यैव पुष्कलं भ्रातुर्वधकारिणमाहवे । पातयावो रथाच्छित्त्वा शिरो मुकुटमण्डितम् ॥ १८
त्यज शोकं सुदुःखार्तः कथं भासि महामते । आज्ञापयाऽऽवां मानार्ह कुरु युद्धे मतिं तथा ॥१९
इति वाक्यं समाकर्ण्य पुत्रयोर्वीरमानिनोः । शोकं त्यक्त्वा महाराजो युद्धाय मतिमादधात् २०
तावपि प्रतियोद्धारं वाञ्छन्तौ रणदुर्मदौ । जग्मतुः कटके शत्रोरनन्तभटपूरिते ॥ २१
रिपुतापेन दमनो नीलरत्नेन चेतरः । युयुधाते रणे वीरौ प्रावृषीव बलाहकौ ॥ २२
राजा कनकसंनद्धे रथे मणिविचित्रिते । रत्नकूबरशोभाढ्ये तिष्ठंश्चापधरो बली ॥ २३
ययौ योद्धुं तु शत्रुघ्नं वीरकोटीभिरावृतम् । तृणीकुर्वन्महावीरान्धनुर्विद्याविशारदान् ॥ २४
तं योद्धुमागतं दृष्ट्वा सुबाहुं रोषपूरितम् । पुत्रनाशेन कुर्वन्तं सर्वसैन्यवधादिकम् ॥ २५
शत्रुघ्नपार्श्वसंचारी हनूमांस्तमुपाद्रवत् । नखायुधो महानादं कुर्वन्मेघ इवाऽऽहवे ॥ २६
सुबाहुस्तं हनूमन्तमागच्छन्तं महारवम् । उवाच प्रहसन्वाक्यं रोषपूरितलोचनः ॥ २७
क्व गतः पुष्कलो हत्वा मत्पुत्रं रणमण्डले । पातयाम्यद्य तस्याऽऽशु शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ २८
क्व शत्रुघ्नो वाहपालः क्व च रामः कुतो भटाः । प्राणहन्तारमायान्तं पश्यन्तु प्रधने तु माम् ॥२९
इति तद्वाक्यमाकर्ण्य हनूमान्निजगाद तम् । शत्रुघ्नो लवणच्छेत्ता वर्तते सैन्यपालकः ॥ ३०
स कथं प्रधने युध्येत्त्वयैकेऽग्रस्थिते नृप । मां विजित्य रणे तं च त्वं गन्तासि नरर्षभ ॥ ३१
इत्युक्तवन्तं तरसा विव्याध दशसायकैः । हृदि तं वीरमत्युग्रं पर्वताग्र्यमिव स्थितम् ॥ ३२
ते बाणा आगतास्तेन गृहीताः करकुड्मले । चूर्णयामास तिलशः शितान्वैरिविदारणान् ॥ ३३
चूर्णयित्वा शरांस्तांस्तान्स्त्रिनदन्घनगर्जितैः । पुच्छेनाऽऽवेष्ट्य वेगेन रथं निन्ये महाबलः ॥ ३४
तं यान्तं नृपवर्योऽसावाकाशे स्थित एव सः । लाङ्गूलं ताडयामास शिताग्रैः सायकैर्मुहुः॥ ३५
स ताडितस्तु पुच्छाग्रे शरैः संनतपर्वभिः । मुमोच तद्रथं दिव्यं कनकेन विचित्रितम् ॥ ३६
स मुक्तस्तेन तरसा शरैस्तीक्ष्णैर्जघान तम् । हनूमन्तं कपिवरं रोषसंपूरितेक्षणः ॥ ३७
हनूमान्बाणसंछिन्नः सर्वत्र रुधिराप्लुतः । महारोषं समाधत्त नृपोपरि कपीश्वरः ॥ ३८
गृहीत्वा तस्य दंष्ट्राभी रथं हयसमन्वितम् । चूर्णयामास वेगेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३९
स्वरथं भज्यमानं तु दृष्ट्वा राजा त्वरन्बली । अन्यं रथं समास्थाय युयुधे तं महाबलम् ॥ ४०
पुच्छे मुखेऽथ हृदये बाह्वोश्चरणयोर्नृपः । जघान शरसंधानकोविदः परमास्त्रवित् ॥ ४१

१ क. ख. ग. ज. अ. ट. ण. त. द. ध. °शं ताडयन्स्वकरेण हृत् । ब° । २ क. ख. ग. ज. अ. ट. ण. त. थ. द. ध. °हुशो विऌलापायं पु° । ३ क. ख. ग. छ. ज. अ. ठ. ण. त. थ. ध. °मादरात् । पा° । ४ क. ख. ग. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. ध. रणे तस्य शि° । ५ क. ख. ग. ज. म. ठ. ण. त. थ. ध. °यास्मानाज्ञाहीन्कुरु । ६ क. ख. ग. छ. ज. अ. ठ. ण त. थ. ध. रथी । ७ क. ख. ग. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °नेऽद्भुतम् । ८ ड. °के सुस्थि° ।

तदा क्रुद्धः कपिवरस्ताडयामास वक्षसि । पादेनोत्प्लुत्य वेगेन राज्ञः सुभटशोभिनः ॥ ४२
स पदा महतो भूमौ पपात किल मूर्छितः । मुखाद्वमन्नसृक्कोष्णं श्वासपूरप्रवेपितः ॥ ४३
तदा प्रकुपितोऽत्यन्तं हनूमान्प्रधनाङ्गणे । अश्वान्गजान्रथान्वीरांश्चूर्णयामास वेगतः ॥ ४४
तदा सुकेतुस्तद्भ्राता तथा लक्ष्मीनिधिर्नृपः । उभावपि सुसंनद्धौ युद्धाय समुपस्थितौ ॥ ४५
राजानं मूर्छितं दृष्ट्वा प्रपलाय्य गता नराः । इतस्ततो बाणसंघैः क्षताः पुष्कलवर्षितैः ॥ ४६
तद्भज्यमानं स्वबलं वीक्ष्य राजात्मजो बली । दमनः स्तम्भयामास सेतुर्वार्धिमिवोच्चलम् ॥ ४७
तदा तु मूर्छितो राजा स्वप्नमेकं ददर्श ह । रणमध्ये कपिवरप्रपदाघातपीडितः ॥ ४८
रामचन्द्रस्त्वयोध्यायां शरयूतीरमण्डले । ब्राह्मणैर्याज्ञिकश्रेष्ठैर्बहुभिः परिवारितः ॥ ४९
तत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र ब्रह्माण्डकोटयः । कृतप्राञ्जलयस्तं वै स्तुवन्ति स्तुतिभिर्मुहुः ॥ ५०
रामं श्यामं सुनयनं मृगशृङ्गपरिग्रहम् । गायन्ति नारदाद्याश्च वीणोल्लसितपाणयः ॥ ५१
नृत्यन्त्यप्सरसस्तत्र घृताचीमेनकादयः । वेदा मूर्तिधरा भूत्वा ह्युपतिष्ठन्ति राघवम् ॥ ५२
यच्च किंचिद्वस्तुजातं सर्वशोभासमन्वितम् । तस्य दातारमखिलं भक्तानां भोगदायकम् ॥ ५३
इत्येवमादि संपश्यञ्जाग्रत्संज्ञामवाप्य सः । ब्रह्मशापहतज्ञानः किं दृष्टमिति वै वदन् ॥ ५४
गन्तुं प्रवृत्तोऽसौ पद्भ्यां शत्रुघ्नचरणं प्रति । भृत्यकोटिपरीवारो रथकोटिसमावृतः ॥ ५५
सुकेतुं स समाहूय विचित्रं दमनं तथा । युद्धं कर्तुं समुद्युक्तान्वारयामास धर्मवित् ॥ ५६
उवाच तान्महाराजो धर्मात्मा धर्मसंयुतः । भ्रातः पुत्रौ शृणुत मे वाक्यं धर्मसमन्वितम् ॥ ५७
मा युद्धं कुरुत क्षिप्रमनयस्तु महानभूत् । यद्रामचन्द्रवाहं त्वमगृह्णा दमनोर्जितम् ॥ ५८
एष रामः परं ब्रह्म कार्यकारणतः परम् । चराचरजगत्स्वामी न मानुषवपुर्धरः ॥ ५९
एतद्धि ब्रह्मविज्ञानमधुना ज्ञातवानहम् । पुराऽसिताङ्गशापेन हृतज्ञानधनोऽनघाः ॥ ६०
अहं पुरा तीर्थयात्रां गतस्तत्त्वविवित्सया । तत्रानेके मया दृष्टा मुनयो धर्मवित्तमाः ॥ ६१
असिताङ्गं मुनिमहं गतवाञ्ज्ञातुमिच्छया । तदा प्रोवाच मां विप्रः कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ ६२
योऽसावयोध्याधिपतिः स परं (र)ब्रह्मशब्दितः।तस्य या जानकी देवी सा साक्षाच्चिन्मयी स्मृता
एनं तु योगिनः साक्षादुपासते यमादिभिः । दुस्तरापारसंसारवारिधिं संतितीर्षवः ॥ ६४
स्मृतमात्रो महापापहारी स गरुडध्वजः । य एनं सेवते विद्वान्स संसारं तरिष्यति ॥ ६५
तदाऽहमहसं विप्रं कोऽयं रामस्तु मानुषः । केयं सा जानकी देवी हर्षशोकसमाकुला ॥ ६६
अजन्मनः कथं जन्म अकर्तुः कृत्यमत्र किम् । जन्मदुःखजरातीतं कथय त्वं मुने मम ॥ ६७
इत्युक्तवन्तं मां प्राज्ञः शशाप स मुनीश्वरः । अज्ञात्वा तत्स्वरूपं त्वं प्रतिब्रूषे ममाधम ॥ ६८
एनं निन्दसि रामं त्वं मानुषोऽयमिदं हसन् । तस्मात्त्वं तत्त्वसंमूढो भविष्यस्युदरंभरिः ॥ ६९
तदाऽहं तस्य चरणौ गृहीत्वा दयया युतम् । कृतवान्स पुनर्मां तु प्रोवाच करुणानिधिः ॥ ७०
त्वं रामस्य मखे विघ्नं करिष्यसि यदा नृप । पदा तदा हनूमांस्त्वां ताडयिष्यति वेगतः ॥ ७१
तदा तं ज्ञास्यसे राजन्नान्यथा स्वमनीषया । पुराऽहमुक्तस्तेनैव तद्दृष्टमधुना मया ॥ ७२
यदा मां हनुमान्क्रुद्धस्ताडयामास वक्षसि । तदाऽदर्शं रमानाथं पूर्णब्रह्मस्वरूपिणम् ॥ ७३
तस्मादश्वं तु शोभाढ्यमानयन्तु महाबलाः । धनानि चैव वासांसि राज्यं चेदं समर्पये ॥ ७४

१ क. ख. ग. छ. झ. ञ. ठ. ण. त. थ. ध. °लवैरिणा । त° । २ ग. °मुदा । रा° । ३ ग. मृगाजिनप° । ४ क. ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °गर्संयुतम् । ५ ग. छ ठ. ड. ढ. ध. क्रुद्धः ।

रामं दृष्ट्वा कृतार्थः स्यामहं यज्ञेऽतिपुण्यदे । इति वै सहयं मह्यं रोचते तु तदर्पणम् ॥ ७९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे शत्रुघ्नविजयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२४८९

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

ते तु तातवचः श्रुत्वा हर्षिताः सत्प्रहारिणः । तथेत्यूचुर्महाराजं रामदर्शनलालसम् ॥ १

पुत्रावूचतुः—

राजन्भवत्पदादन्यन्न जानीम परंतप । तस्मात्त्वद्धृदि यज्जातं तद्भवत्वद्य वेगतः ॥ २

अश्वोऽयं नीयतां तत्र सितचामरभूषितः । रत्नमालादिशोभाढ्यश्चन्दनादिकचर्चितः ॥ ३

राज्यमाज्ञाफलं स्वामिन्कोशा बहुसमृद्धयः । [*चन्दनं चन्द्रकं चैव वाजिनः सुमनोहराः ॥ ४

हस्तिनस्तु मदोद्भूता रथाः काञ्चनकूबराः ।] वासांसि सुमहार्हाणि सूक्ष्माणि सुगुणानि च॥५

विचित्रतरवर्णानि नानाभरणभूषिताः । दास्यः शतसहस्रं च दासाश्च सुमनोरमाः ॥ ६

मणयः सूर्यसंकाशा रत्नानि विविधानि च । मुक्ताफलानि शुभ्राणि गजकुम्भभवानि च ॥ ७

विद्रुमाः शतसाहस्रा यद्यद्वस्तु महोदयम् । तत्सर्वं रामचन्द्राय देहि राजन्महामते ॥ ८

सुतानस्मान्किंकरांश्च सर्वानर्पय भूपते । कथं न कुरुषे राजंस्त्वदधीनं नृपासनम् ॥ ९

शेष उवाच—

इति पुत्रवचः श्रुत्वा हर्षितोऽभून्महीपतिः । उवाच स्वसुतान्वीरान्स्ववाक्यकरणोद्यतान् ॥ १०

राजोवाच—

आनयन्तु हयं सर्वे संनद्धाः शस्त्रपाणयः । नानारथपरीवारास्ततो यास्ये नृपं प्रति ॥ ११

शेष उवाच—

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा विचित्रो दमनस्तथा । सुकेतुश्चापरे शूरा जग्मुस्तस्याऽऽज्ञयोद्यताः ॥ १२

ते गत्वाऽथ पुरीं शूरा वाजिनं सुमनोहरम् । सितचामरसंयुक्तं स्वर्णपत्राद्यलंकृतम् ॥ १३

रत्नमालाविभूषाढ्यं चित्रपत्रेण शोभितम् । विचित्रमणिभूषाढ्यं मुक्ताजालस्वलंकृतम् ॥ १४

रज्ज्वा धृतं महावीरैः पूर्वतः पृष्ठतो भटैः । महाशस्त्रास्त्रसंयुक्तैः सर्वशोभासमन्वितैः ॥ १५

सितातपत्रमस्योच्चैर्भाति मूर्धनि वाजिनः । चामरद्वयके तस्य ध्रियेते पुरतो मुहुः ॥ १६

कृष्णागर्वादिधूपैश्च धूपितं वायुवेगिनम् । राज्ञः पुरो निनायाश्वं हयमेधस्य सत्क्रतोः ॥ १७

तमानीतं हयं दृष्ट्वा रत्नमालाविभूषितम् । मनोजवं कामरूपं जहर्ष मतिमान्नृपः ॥ १८

जगाम पद्भ्यां शत्रुघ्नं राजचिह्नाद्यलंकृतम् । स्वपुत्रपौत्रैः संयुक्तो राजा परम धार्मिकम् ॥ १९

ययौ कर्तुं धनानां च सद्व्ययं चलगामिनाम् । एतद्धि नैश्वरं मत्वा दुःखदं सक्तचेतसाम् ॥ २०

शत्रुघ्नं स ददर्शाथ सितच्छत्रेण शोभितम् । चामरैर्वीज्यमानं च सेवकैः पुरतः स्थितैः ॥ २१

सुमतिं परिपृच्छन्तं रामचन्द्रकथानकम् । भयवार्ताविनिर्मुक्तं वीरशोभास्वलंकृतम् ॥ २२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. ताराणि । २ ख. ग. ज. ठ. ण. त. द. ध. °कृतः । स्व° । ३ द. मरके ।

वीरकोटिभिराकीर्णं नेत्रपाताभिकाङ्क्षकैः । वानराणां सहस्रैश्च समन्तात्परिवारितम् ॥ २३
दृष्ट्वा शत्रुघ्नचरणौ प्रणनाम सपुत्रकः । धन्योऽहमिति संहृष्टो वदन्रामैकमानसः ॥ २४
शत्रुघ्नस्तं प्रणयिनं दृष्ट्वा राजानमुद्भटम् । उत्थायाऽऽसनतः सर्वैर्दोर्भ्यां च परिषस्वजे ॥ २५
इढं संपूज्य राजा तं शत्रुघ्नं परवीरहा । उवाच हर्षमापन्नो गद्गदस्वरभूषितः ॥ २६

सुबाहुरुवाच—

अद्य धन्योऽस्मि ससुतः सकुटुम्बः सवाहनः । यद्युष्मच्चरणौ द्रक्ष्ये नृपकोटिभिरीडितौ ॥ २७
अज्ञानिना सुतेनायं गृहीतो वाजिनां वरः । दमनेनाऽऽनयं त्वस्य क्षमस्व करुणानिधे ॥ २८
न जानाति रघूत्तंसं सर्वदेवाधिदैवतम् । लीलया विश्वस्रष्टारं हन्तारमपि पालकम् ॥ २९
इदं राज्यं समृद्धाङ्गं समृद्धबलवाहनम् । इमे कोशा धनैः पूर्णा इमे पुत्रा इमे वयम् ॥ ३०
सर्वे वयं रामनाथास्त्वदाज्ञाप्रतिपालकाः । गृहाण सर्वं सफलं न मेऽस्ति कश्चिदुन्मतम् ॥ ३१
क्वासौ हनूमान्रामस्य चरणाम्भोजषट्पदः । यत्प्रसादादहं प्राप्स्ये राजराजस्य दर्शनम् ॥ ३२
साधूनां संगमे किं किं प्राप्यते न महीतले । यत्प्रसादादहं मूढो ब्रह्मशापमतीतरम् ॥ ३३
दृष्ट्वा त्वद्य महाराजं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । प्राप्स्यामि जन्मनः सर्वं फलं दुर्लभमत्र च ॥ ३४
मम तावद्गतं चाऽऽयुर्बहु रामवियोगिनः । स्वल्पमुर्वरितं तत्र कथं द्रक्ष्ये रघूत्तमम् ॥ ३५
मह्यं दर्शय तं रामं यज्ञकर्मविचक्षणम् । यदङ्घ्रिरजसा पूता शिला[3] भूता मुनिप्रिया ॥ ३६
काकः परं पदं प्राप्तो यद्बाणस्पर्शनात्खगः । अनेके यस्य वक्त्राब्जं वीक्ष्य संख्ये पदं गताः ॥
ये त्वस्य रघुनाथस्य नाम गृह्णन्ति सादराः । ते यान्ति परमं स्थानं योगिभिर्यद्विचिन्त्यते ॥ ३८
धन्यां[4]ऽयोध्याभवा लोका ये रामपुखपङ्कजम् । स्वलोचनपुटैः पीत्वा सुखं यान्ति महोदयम् ॥३९
[*इति संभाष्य नृपतिं वाहं राज्यं धनानि च । सर्वं समर्प्य चावोचत्किंकरोऽस्मि महीपते]॥४०
इति वाक्यं समाकर्ण्य राज्ञः परपुरंजयः । प्रत्यूचे विनतं भूपं वाग्ग्मी वाक्यविशारदः ॥ ४१

शत्रुघ्न उवाच—

कथं राजन्निदं ब्रूषे त्वं वृद्धो मम पूजितः । सर्वं त्वदीयं त्वद्राज्यं दमनो विदधात्वयम् ॥ ४२
क्षत्रियाणामिदं कृत्यं यत्संग्रामविधायकम् । सर्वं राज्यं धनं चेदं प्रतियातु ममाऽऽज्ञया ॥ ४३
यथा मे रघुनाथस्तु पूज्यो वाङ्मनसा सदा । तथा त्वमपि मत्पूज्यो भविष्यसि महीपते ॥ ४४
भवान्सज्जो भवत्वस्य हयस्यानुगमं प्रति । संनद्धः कवची खड्गी रथयूथपसंयुतः ॥ ४५
इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य म[6]हामतेः । पुत्रं राज्येऽभिषिच्यैव शत्रुघ्नेन सुपूजितः ॥ ४६
महारथैः परिवृतो निजं पुत्रं रणाङ्गणे । पुष्कलेन हतं भूयः संस्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ४७
क्षणं शुशोच तत्त्वज्ञो लोकदृष्ट्या महारथः । ज्ञानेनाशमयच्छोकं रघुनाथमनुस्मरन् ॥ ४८
सज्जीभूतो रथे तिष्ठन्महासैन्यसमावृतः । आजगाम स शत्रुघ्नं महारथिपुरस्कृतः ॥ ४९
राजा तमागतं दृष्ट्वा सर्वसैन्यसमन्वितम् । गन्तुं चकार धिषणां हयवर्यस्य पालने ॥ ५०
सोऽश्वो विमोचितस्तेन भाले पत्रेण चिह्नितः । वामावर्तं भ्रमन्प्राँ[7]यात्पौर्वाञ्जनपदान्बहून् ॥ ५१

† संधिरार्षः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. छ. ज. ड. ण. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ द. °रया गिरा । सु° । २ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. ड. ण. त. थ. द. ध °रः । बालिशेनानयं स्रष्टं क्ष° । ३ ग. °ला जाता गताधिनी । का° । छ. ड. °ला जाता त्रिपापिनी । का° । ४ द. °त्वद्य ह° । ५ द. °ङ्गी गजाश्वरथसं° । ६ ग. छ. ठ. ड. ध. महामतिः । द. महीपतिः । ७ छ. ड. °न्प्राप्य ययौ जन° ।

तत्र तत्र च भूपालैर्महाशूराभिपूजितैः । प्रणतिः क्रियते तस्य न कोऽपि तमगृह्णत ॥ ५२
केचिद्वासांसि चित्राणि केचिद्राज्यं स्वक महत् । केचिद्धनानि वा किंचिदानीय प्रणमन्ति तम् ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे शत्रुघ्नसुबाहुभूपयोः परस्परसंयोगो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२५१८

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ तेजःपुरं प्राप्तस्तुरगः पत्रशोभितः । यस्यां पालयते राजा प्रजाः सत्येन सत्यवान् ॥ १
अथ कोटिपरीवारो रघुनाथानुजस्ततः । हयानुगो ययौ तस्य पुरतः पुरधर्षणः ॥ २
तद्दृष्ट्वा नगरं रम्यं चित्रप्राकारशोभितम् । काञ्चनैः कलशैस्तत्र परितः प्रतिभासितम् ॥ ३
देवायतनसाहस्रैः सर्वतश्च विराजितम् । यतीनां तु मठास्तत्र शोभन्ते यतिपूरिताः ॥ ४
वहत्यत्र महादेवी शिखिलोचनमूर्धगा । हंसकारण्डवाकीर्णा मुनिवृन्दनिषेविता ॥ ५
ब्राह्मणानां प्रत्यगारमग्निहोत्रभवः पुनः । धूमस्तत्र पुनात्यङ्ग पातकाप्लुतमानसान् ॥ ६
उवाच सुमतिं राजा शत्रुघ्नः शत्रुतापनः । तत्पुरप्रेक्षणोद्भूतहर्षविस्मितमानसः ॥ ७

शत्रुघ्न उवाच—

मन्त्रिन्कथय कस्येदं पुरं मे दृष्टिगोचरम् । करोति मानसाह्लादं धर्मेण प्रतिपालितम् ॥ ८

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य महीपतेः । उवाच सुमतिः सर्वं यथातथमनुद्धतम् ॥ ९

सुमतिरुवाच—

शृणुष्वावहितः स्वामिन्वैष्णवस्य कथाः शुभाः । याः श्रुत्वा मुच्यते पापाद्ब्रह्महत्यासमादपि १०
जीवन्मुक्तो वरीवर्ति रामाङ्घ्र्यम्बुजषट्पदः । सत्यवान्यज्ञयज्ञाङ्गज्ञाता कर्ताऽविता महान् ॥ ११
धेनुं प्रसाद्य बहुभिर्व्रतैर्यं प्राप तत्पिता । ऋतंभराख्यो जगति ख्यातः परमधार्मिकः ॥ १२
गौः प्रसन्ना ददौ पुत्रमनेकगुणसंस्कृतम् । सत्यवान्नाम शोभाढ्यं तं जानीहि नृपोत्तमम् ॥ १३

शत्रुघ्न उवाच—

को वा ऋतंभरो राजा किमर्थं धेनुपूजनम् । कथं प्राप्तः सुतस्तेन वैष्णवो विष्णुसेवकः ॥ १४
सर्वमेतत्समाचक्ष्व वैष्णवस्य कथानकम् । श्रुतं हरति जन्तूनां महापातकपर्वतम् ॥ १५

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य महार्थकम् । कथयामास विशदं तदुत्पत्तिकथानकम् ॥ १६
ऋतंभरोऽत्र नृपतिरनपत्यः पुराऽभवत् । कलत्राणि बहून्यस्य न पुत्रं प्राप तेषु वै ॥ १७
तदा जाबालिनामानं मुनिं दैवादुपागतम् । पप्रच्छ कुशलोद्युक्तः स पुत्रोत्पत्तिकारणम् ॥ १८

ऋतंभर उवाच—

स्वामिन्वन्ध्यस्य मे ब्रूहि पुत्रोत्पत्तिकरं वचः । यत्कृत्वा जायतेऽपत्यं मम वंशधरं वरम् ॥ १९

---

१ छ. ङ. पुरचारिणः । २ झ. °त्यव्रतं सुतो° ।

तज्ज्ञात्वा भवतो भव्यं प्रकुर्यां निश्चितं वचः । दानं व्रतं वा तीर्थं वा मखं वा मुनिसत्तम ॥२०
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा जगाद मुनिसत्तमः । सुतोत्पत्तिकरं वाक्यं प्रणतस्य सुतार्थिनः ॥ २१
अपत्यप्राप्तिकामस्य सन्त्युपायास्त्रयः प्रभो । विष्णोः प्रसादो गोश्चापि शिवस्याप्यथवा पुनः २२
तस्मात्त्वं कुरु वै पूजां धेनोर्दैवतनोर्नृप । यस्याः पुच्छे मुखे शृङ्गे पृष्ठे देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २३
सा तुष्टा दास्यति क्षिप्रं वाञ्छितं धर्मसंयुतम् । एवं विदित्वा गोपूजां विधेहि त्वमृतम्भर ॥ २४
यो वै नित्यं पूजयति गां गेहे यवसादिभिः । तस्य देवाश्च पितरो नित्यं तृप्ता भवन्ति हि २५
यो वै गवाह्निकं दद्यान्नियमेन शुभव्रतः । तेन सत्येन तस्य स्युः सर्वे पूर्णा मनोरथाः ॥ २६
तृषिता गौर्गृहे बद्धा गेहे कन्या रजस्वला । देवताश्च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ २७
यो वै गां प्रतिषिध्येत चरन्तीं स्वं तृणं नरः । तस्य पूर्वे च पितरः कम्पन्ते पतनोन्मुखाः ॥ २८
यो वै ताडयते यष्ट्या धेनुं मर्त्यो विमूढधीः । धर्मराजस्य नगरे स याति करवर्जितः ॥ २९
यो वै दंशान्वारयति तस्य पूर्वे कृतार्थकाः । नृत्यन्त्यत्युत्सवादस्मांस्तारयिष्यति भाग्यवान् ३०
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । जनकस्य पुरावृत्तं धर्मराजपुरेऽद्भुतम् ॥ ३१
एकदा जनको राजा योगेन तनुमत्यजत् । तदा विमानं संप्राप्तं किङ्किणीजालभूषितम् ॥ ३२
तदारुह्य गतो राजा सेवकैरूढदेहवान् । मार्गे जगाम धर्मस्य संयमिन्याः पुरोऽन्तिके ॥ ३३
तदा नरककोटीषु पीड्यन्ते पापकारिणः । जनकस्याङ्गपवनं प्राप्य सौख्यं प्रपेदिरे ॥ ३४
निरये दाहजा पीडा जातैषां सुखकारिणी । महद्दुःखं तदा नष्टं जनकस्याङ्गवायुना ॥ ३५
तदा तं निर्गतं दृष्ट्वा जन्तवः पापपीडिताः । अत्यन्तं चुक्रुशुर्भीतास्तद्वियोगमनिच्छवः ॥ ३६
उचुस्ते करुणां वाचं मा गच्छ सुकृतिव्रतः । त्वदङ्गवायुसंस्पर्शात्सुखिनः स्याम पीडिताः ॥ ३७
इति वाक्यं समाकर्ण्य राजा परमधार्मिकः । मानसे चिन्तयामास करुणापूरपूरिते ॥ ३८
चेन्मत्तः प्राणिनां सौख्यं भवेदिह तदा पुनः । अत्रैव च पुरे स्थास्ये स्वर्ग एष मनोरमः ॥ ३९
एवं कृत्वा नृपस्तस्थौ तत्रैव निरयाग्रतः । विदधत्प्राणिनां सौख्यमनुकम्पितमानसः ॥ ४०
तत्र धर्मस्तु संप्राप्तो निरयद्वारि दुःखदे । कारयन्यातनास्तीव्रा नानापातककारिणाम् ॥ ४१
स तं ददर्श राजानं जनकं द्वारसंस्थितम् । विमानेन महापुण्यकारिणं दयया युतम् ॥ ४२
तमुवाच प्रेतपतिर्जनकं स हसन्गिरा । राजन्कुतस्त्वं संप्राप्तः सर्वधर्मशिरोमणिः ॥ ४३
एतत्स्थानं त्वघवतां दुष्टानां प्राणघातिनाम् । नाऽऽयान्ति पुरुषा भूप त्वादृशाः पुण्यकारिणः ॥
अत्राऽऽयान्ति नरास्ते वै ये परद्रोहतत्पराः । परापवादनिरताः परद्रव्यपरायणाः ॥ ४५
यो वै कलत्रं धर्मिष्ठं निजसेवापरायणम् । अपराधादृते जह्यात्स नरोऽत्र समाव्रजेत् ॥ ४६
मित्रं वञ्चयते यस्तु धनलोभेन लोभितः । आगत्यात्र नरः पीडां मत्तः प्राप्नोति दारुणाम् ॥४७
यो रामं मनसा वाचा कर्मणा दम्भतोऽपि वा । द्वेषाद्वा चोपहासाद्वा न स्मरत्येव मूढधीः ॥४८
तं बध्नामि पुनस्त्वेषु निक्षिप्य श्रपयामि च । यैः स्मृतो वै रमानाथो नरकक्लेशवारकः ॥ ४९

१ म. °त्वा कथयाऽऽशु त्वं यत्कुर्यां । २ अ. प्रेष्ठं । ३ ग. छ. ड. ण. पद्भ्यां । ४ द. °र्वै ह्यधोगताः । नृ° । ५ क. ख. ज. म. ठ. ण. त. थ. ध. गतार्थका । ६ क. ख. ग. छ ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. ध. जाता शीतलका° । ७ क. ख. घ. ङ. च. ज. झ. ञ. ट. ड. ढ. ग. थ. एव । ८ क. ख. घ. ङ. च. ज. झ. ञ. ट. ड. ढ. त. थ. द. °रये पापिदुः° । द. °रये पापिदुःखदः । का° । ९ ख. ग. छ. ज. ड. ण. त. थ. द. °क्षिपामि प्रमामि ।

[*ते मत्स्थानं विहायाऽऽशु वैकुण्ठाख्यं प्रयान्त्यहो] । तावत्पापं मनुष्याणामङ्गेषु नृप तिष्ठति
यावद्रामं रसनया न गृह्णाति सुदुर्मतिः । महापापकरा राजन्ये भवन्ति महामते ॥ ५१
ताननयन्ति मद्भृत्यास्त्वादृशान्द्रष्टुमक्षमाः । तस्माद्गच्छ महाराज भुङ्क्ष्व भोगाननेकशः ॥५२
विमानवरमारुह्य भुङ्क्ष्व पुण्यमुपार्जितम् । इति वाक्यं समाकर्ण्य धर्मराजस्य तत्पतेः ॥
उवाच धर्मराजानं करुणापूरपूरितः ॥ ५३

जनक उवाच—

अहं गच्छामि नो नाथ जीवानामनुकम्पकः । मदङ्गवायुना ह्येते सुखं प्राप्ताः स्म संस्थिताः॥५४
एतान्मुञ्चसि चेद्राजन्सर्वान्वै निरयस्थितान् । ततो गच्छामि सुखितः स्वर्गं पुण्यजनाश्रितम् ५५

[1]जाबालिरुवाच—

इति वाक्यमथाऽऽश्रुत्य जनकं प्रत्युवाच सः । प्रत्येकं निर्दिशञ्जीवान्निरयस्थाननेकशः ॥ ५६

धर्मराज उवाच—

अयं मित्रकलत्रं वै विश्वस्तमनुजग्मिवान् । तस्मादेनं लोहशङ्कौ वर्षायुतमपीपचम् ॥ ५७
पश्चादेनं शूकराणां योनौ निक्षिप्य दोषिणम् । मानुषेष्ववतार्यो[2]ऽयं षण्ढचिह्नेन चिह्नितः ॥ ५८
अनेन परदाराश्च बलादालिङ्गिता मुहुः । तस्मादयं पच्यतेऽत्र रौरवे शतहायनम् ॥ ५९
अयं तु परकीयं स्वं मुषित्वा बुभुजे कुधीः । तस्मादस्य करौ छित्त्वा पचेयं पूयशोणिते ॥ ६०
अयं सायंतनं प्राप्तमतिथिं क्षुधयाऽर्दितम् । वाण्याऽ[3]पि नाकरोत्तस्य पूजनं स्वागतं न च ॥ ६१
तस्मादयं पातनीयस्तामिस्रेऽन्धेन पूरिते । भ्रमरैः पीडितो यातु यातनां शतहायनाम् ॥ ६२
अयं तावत्परस्योच्चैर्निन्दां कुर्वन्न लज्जितः । अयमप्यशृणोत्कर्णौ प्रेरयन्बहुशस्तु ताम् ॥ ६३
तस्मादिमावन्धकूपे पतितौ दुःखदुःखितौ । अयं मित्रध्रुगुद्विग्नः पच्यते रौरवे भृशम् ॥ ६४
तस्मादेतान्पापभोगान्कारयित्वा विमोचये । त्वं गच्छ नरशार्दूल पुण्यराशिविधायकः ॥ ६५

[4]जाबालिरुवाच—

एवं स निर्दिशञ्जीवांस्तूष्णीमासाघकारिणः । प्रोवाच रामभक्तोऽसौ करुणापूरितेक्षणः ॥ ६६

जनक उवाच—

कथं निरयनिर्मुक्तिर्जीवानां दुःखिनां भवेत् । [5]तदत्र कथय त्वं वै यत्कृत्वा सुखमाप्नुयुः ॥ ६७

धर्मराज उवाच—

नैभिराराधितो विष्णुर्नैभिस्तस्य कथा श्रुता । कथं निरयनिर्मुक्तिर्भवेद्वै पापकारिणाम् ॥ ६८
यदि त्वं मोचयस्येतान्महापापकरानपि । तदर्पय महाराज पुण्यं तत्कथयाम्यतः ॥ ६९
एकदा प्रातरुत्थाय शुद्धभावेन चेतसा । [+ध्यातः श्रीरघुनाथोऽसौ महापापहराभिधः] ॥ ७०
राम रामेति वै प्रोक्तं त्वया[6]ऽकस्मान्नरोत्तम । तत्पुण्यमर्पयैतेभ्यो येन स्यान्निरयाच्च्युतिः ॥ ७१

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. छ. ठ. ङ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ङ. ण. त. थ. द. ध. शेष उवाच । २ द. °यं खञ्जचि° । ३ झ. °पि नो सत्कार प्रमुखम्स्वागतं वचः । त° । ४ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ण. त थ. ध शेष उवाच । ५ ख. ग. छ. ज. ठ. ङ. ण. त. थ. द. ध. तदा क° । ६ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ङ. ण. त. थ. द. ध. °या शुद्धेन चेतसा । त° ।

जाबालि रुवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य धर्मराजस्य धीमतः । पुण्यं ददौ महाराज आजन्मसमुपार्जितम् ॥ ७२
[*मदाजन्मकृतैः पुण्यै रघुनाथार्चनोद्भवैः । एतेषां निरयान्मुक्तिर्भवत्वत्र मनोरमा]॥ ७३
एवं कथयतस्तस्य जीवा निरयसंस्थिताः । तत्क्षणान्निरयान्मुक्ता जाता दिव्यवपुर्धराः ॥ ७४
ऊचुस्ते जनकं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वयं क्षणात् । दुःखदान्निरयान्मुक्ता यामो वै परमं पदम् ॥ ७५
तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान्नरान्निरयनिःसृतान् । तुतोष चित्ते सुभृशं सर्वभूतदयारतः ॥ ७६
ते सर्वे प्रययुर्लोकं दिव्यं देवैरलंकृतम् । जनकं तु प्रशंसन्तो महाराजं दयानिधिम् ॥ ७७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे सत्यवदाख्यानं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२५९५

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

जाबालिरुवाच—

अथ तेषु प्रयातेषु नरकस्थेषु वै नृषु । राजा पप्रच्छ कीनाशं सर्वधर्मविदां वरम् ॥ १

राजोवाच—

धर्मराज त्वया प्रोक्तं यत्पातककरा नराः । आयान्ति तत्र संस्थानं न च धर्मकथारताः ॥ २
मदागमनमत्राभूत्केन पापेन धार्मिक । तद्वै कथय सर्वं मे पापकारणमादितः ॥ ३
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं धर्मराजः परंतपः । कथयामास तस्यैवं यमपुर्यागमं तदा ॥ ४

धर्मराज उवाच—

राजंस्तव महत्पुण्यं नैतादृक्कस्य भूतले । रघुनाथपदद्वंद्वमकरन्दमधुव्रत ॥ ५
त्वत्कीर्तिस्वर्धुनी सर्वान्पापिनो मलसंयुतान् । पुनाति परमाह्लादकारिणी दुष्टतारिणी ॥ ६
तथाऽपि पापलेशस्ते वर्तते नृपसत्तम । येन संयमिनीपार्श्वमागतः पुण्यपूरितः ॥ ७
एकदा तु चरन्तीं गां वारयामास वै भवान् । तेन पापविपाकेन निरयद्वारदर्शनम् ॥ ८
इदानीं पापनिर्मुक्तो बहुपुण्यसमन्वितः । भुङ्क्ष्व भोगान्सुविपुलान्निजपुण्यार्जितान्बहून् ॥ ९
एतेषां करुणावार्धी रघुनाथोऽसुखं हरन् । संयमिन्या महामार्गे प्रेरयामास वैष्णवम् ॥ १०
नाऽऽगमिष्यो यदि त्वं वै मार्गेणानेन सुव्रत । अभविष्यत्कथं त्वेषां निरयात्परिमोचनम् ॥ ११
त्वादृशाः परदुःखेन दुःखिताः करुणालयाः । प्राणिनां दुःखविच्छेदं कुर्वन्त्येव महामते ॥ १२

जाबालिरुवाच—

एवं वदन्तं शमनं प्रणम्य स दिवं गतः । दिव्येन सुविमानेन अप्सरोगणशोभिना ॥ १३
तस्माद्गावोऽनिशं पूज्या मनसाऽपि न गर्हयेत् । गर्हयन्निरयं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ १४
तस्मात्त्वं नृपतिश्रेष्ठ गोपूजां वै समाचर । सा तुष्टा दास्यति क्षिप्रं पुत्रं धर्मपरायणम् ॥ १५

सुमतिरुवाच—

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ग. छ. ञ. ट. ठ. ण. त. थ. ध. शेष उवाच । २ ङ. प्रभो । ३ क. ख. ज ञ. ड. ण. थ. शेष उवाच । ४ ख. ग. ज. ड. ण. त. थ. °कार्यं यथातथम् । इ° । ५ क. ख. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. ध. कथयामास ।

तच्छ्रुत्वा धेनुपूजां स पप्रच्छ कथमादरात् । पूजनीया प्रयत्नेन कीदृशं कुरुते नरम् ॥ १६
जाबालिः कथयामास धेनुपूजां यथाविधि । प्रत्यहं विपिनं गच्छेच्चारणाय व्रती तु गोः ॥ १७
गवे यवांस्तु संभोज्य गोमयस्थान्समाहरेत् । भक्षणीया यवास्ते तु पुत्रकामेन भूपते ॥ १८
सा यदा पिबते तोयं तदा पेयं जलं शुचि । सोच्चस्थाने यदा तिष्ठेत्तदा नीचासनस्थितः ॥ १९
दंशान्निवारयेन्नित्यं यवसं स्वयमाहरेत् । एवं प्रकुर्वतः पुत्रं दास्यते धर्मतत्परम् ॥ २०

सुमतिरुवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य पुत्रकाम ऋतम्भरः । व्रतं चकार धर्मात्मा धेनुपूजां समाचरन् ॥ २१
प्रत्यहं कुरुते गां च यवसाद्येन तोषिताम् । दंशान्यवारयद्धीमान्यवभक्षकृतादरः ॥ २२
एवं धेनुं पूजयतो गतास्तु दिवसा घनाः । वनमध्ये तृणादींश्च चरन्तीमकुतोभयाम् ॥ २३
एकदा नृपतिस्तस्य वनस्य श्रीनिरीक्षणे । न्यस्तदृष्टिः स परितो बभ्राम सुकुतूहली ॥ २४
तदाऽऽगत्याहनद्गां वै पञ्चास्यः काननान्तरात् । क्रोशन्तीं बहुधा दीनां हम्भारावेण दुःखिताम् ॥
तदा नृपः समागत्य विलोक्य निजमातरम् । सिंहेन निहतां पश्यन्रुरोदातीव विह्वलः ॥ २६
स दुःखितः समागत्य जाबालिं मुनिसत्तमम् । निष्कृतिं तस्य पप्रच्छ गोवधस्य प्रमादतः ॥ २७

[*ऋतम्भर उवाच—

स्वामिंस्त्वदाज्ञया धेनुं पालयन्वनमास्थितः । कुतोऽप्यागत्य तां सिंहो जघानादृष्टिगोचरः ॥ २८
तस्य पापस्य निष्कृत्यै किं करोमि त्वदाज्ञया । कथं वा व्रतसंपूर्तिर्मम पुत्रप्रदायिनी ॥ २९
इत्युक्तवन्तं तं भूपं जगाद मुनिसत्तमः । सन्त्युपाया महीपाल पापराश्यपनुत्तये ॥ ३०
ब्रह्मघ्नस्य कृतघ्नस्य सुरापस्य महामते । प्रायश्चित्तानि वर्तन्ते सर्वपापहराणि च ॥ ३१
कृच्छ्रैश्चान्द्रायणैर्दानैर्व्रतैः सनियमैर्महत् । पापं तु प्रलयं याति नियमादनुतिष्ठतः ॥ ३२
द्वयोर्वै निष्कृतिर्नास्ति पापपुञ्जकृतोस्तयोः । मत्या गोवधकर्तुश्च नारायणविनिन्दितुः ॥ ३३
गवां यो मनसा दुःखं वाञ्छत्यधमसत्तमः । स याति निरयस्थानं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ३४
योऽपि देवं हरिं निन्देत्सकृद्दुर्भाग्यवान्नरः । स चापि नरकं गच्छेत्पुत्रपौत्रपरिवृतः ॥ ३५
तस्माज्ज्ञात्वा हरिं निन्दन्गोषु दुःखं समाचरन् । कदाऽपि नरकान्मुक्तिं न प्राप्नोति नरेश्वर ३६
अज्ञानप्राप्तगोहत्याप्रायश्चित्तं तु विद्यते । रामभक्तं तु धीमन्तं याहि त्वमृतुपर्णकम् ॥ ३७
स वै समदृशा सर्वाञ्शत्रून्मित्रान्समं चरन् । तुभ्यं वदिष्यति क्षिप्रं गोवधस्यास्य निष्कृतिम् ३८
तस्य देशांस्त्वमाक्रामंस्तेन निर्वासितः पुरा । वैरिभावं परित्यज्य गच्छ त्वमृतुपर्णकम् ॥ ३९
स यद्वदिष्यति क्षिप्रं तत्कुरुष्व समाहितः । यथा त्वत्कृतपापस्य निष्कृतिर्हि भविष्यति ॥ ४०
स तु तद्वचनं श्रुत्वा जगाम ऋतुपर्णकम् । रामभक्तं रिपौ मित्रे समदृष्ट्या समञ्जसम् ॥ ४१
स तस्मै कथयामास यज्जातं गोवधादिकम् । तस्य पापस्य निष्कृत्यै ह्यायातं स्वान्तमुक्तवान् ४२
तदा प्रोवाच तं राजा ऋतुपर्णः प्रतापवान् । उवाच च हसन्वाक्यं बुद्धिमान्धर्मकोविदः ॥ ४३
कोऽहं स्वामिन्मुनीनां वै पुरतः शास्त्रवेदिनाम् । तान्हित्वा किंतु मां प्राप्तो मूर्खं पण्डितमानिनम्

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ ञ. °सायनाः । २ ङ. °जधेनुकाम् । ३ ञ °कृतघ्नस्य । ४ द °मैर्यमैः । पा° । ५ च. ङ. द °त्यै ह्युपायं सोऽप्यचिन्तयत् । क्षणं ध्यात्वाऽथ तं राजा ऋतुपर्ण ऋतम्भरम् । त° । ६ च. ङ. °दः । कथं त्वं स्वरिपुं राजन्संप्राप्तः शास्त्रवेदिनः । हित्वा मां स्वहितं प्रष्टुं मु° ।

मयि ते यस्ति चेच्छ्रद्धा तदा किंचिद्ब्रवीम्यहम् । शृणुष्व नरशार्दूल गदितं मम सादरः ॥ ४५
भज श्रीरघुनाथं त्वं कर्मणा मनसा गिरा । नै(नि?)ष्कापट्येन लोकेशं तोषयस्व महामते ॥ ४६
संतुष्टो दास्यते सर्वं तव हृत्स्थं मनोरथम् । अज्ञानकृतगोहत्यापापनाशं करिष्यति ॥ ४७
रामस्मरणपूतात्मा धेनुं ब्राह्मणसत्तमे । दत्त्वा यथोक्तं कनकं पापनिष्कृतिमाप्स्यसि ॥ ४८

सुमति रुवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु तद्वाक्यमृतम्भरनृपस्तथा । विधाय रामस्मरणं पूतात्मा व्रतमाचरत् ॥ ४९
पूर्ववत्पालयन्धेनुं जगाम विपिनं महत् । रामनाम स्मरन्नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ ५०
तस्मै तुष्टा तु सुरभिः प्रोवाच परितोषिता । राजन्वरय मत्तो वै वरं हृत्स्थं मनोरमम् ॥ ५१
तदा प्रोवाच वै राजा पुत्रं देहि मनोरमम् । रामभक्तं पितुर्भक्तं स्वधर्मप्रतिपालकम् ॥ ५२
तुष्टा दत्त्वा वरं साऽपि तस्मै राज्ञे सुतार्थिने । जगामादर्शनं देवी कामधेनुः कृपावती ॥ ५३
स काले प्राप्तवान्पुत्रं वैष्णवं रामसेवकम् । सत्यवत्संज्ञया युक्तमकरोन्नाम तत्पिता ॥ ५४
सत्यवन्तं सुतं लब्ध्वा पितृभक्तमृतम्भरः । परमं हर्षमापेदे शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ५५
स राजा धार्मिकं पुत्रं दृष्ट्वा हर्षेण निर्वृतः । राज्यं तस्मिन्महत्न्यस्य जगाम तपसे वनम् ॥ ५६
तत्राऽऽराध्य हृषीकेशं भक्तियुक्तेन चेतसा । निर्धूतपापैः सतनुरगाद्धरिपदं नृपः ॥ ५७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे सत्यवदाख्यानं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२६५२

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

सुमति रुवाच—

असावपि नृपः सौम्य सत्यवान्नाम विश्रुतः । निजधर्मेण लोकेशं रघुनाथमतोषयत् ॥ १
अस्मै तुष्टो रमानाथो ददौ भक्तिमचञ्चलाम् । निजाङ्घ्रिपद्मे यजतां दुर्लभां पुण्यकोटिभिः ॥ २
नित्यं श्रीरघुनाथस्य कथानकमनातुरः । कुरुते सर्वलोकानां पावनं कृपया युतः ॥ ३
यो न पूजयते देवं रघुनाथं रमापतिम् । स तेन ताड्यते दण्डैर्यमस्यापि भयावहैः ॥ ४
अष्टमाद्वत्सरादूर्ध्वमशीतिर्वत्सरो भवेत् । तावदेकादशी सर्वैर्मानुषैः कारिताऽमुना ॥ ५
तुलसी वल्लभा यस्य कदाचिद्यच्छिरोधराम् । न मुञ्चति रमानाथपादपद्मस्रगुत्तमा ॥ ६
ऋषीणामपि पूज्योऽयमितरेषां कथं न हि । रघुनाथस्मृतिमीतिधूतपापो हताशुभः ॥ ७
ज्ञात्वाऽयं रामचन्द्रस्य वाजिनं परमाद्भुतम् । आगत्य तुभ्यं संदास्यत्येतद्राज्यमकण्टकम् ॥ ८
यत्त्वयाऽभिहितं राजंस्तत्ते कथितमुत्तमम् । पुनः किं पृच्छसे स्वामिन्नाज्ञापय करोमि तत् ॥ ९

---

१ च. द. रामं स्मरंस्त्वं धर्मात्मन्धेनुं पालय सत्तम । दत्वा द्विजाय क° । २ ङ. °नुं पालय सत्तम । दत्त्वा विप्राय-क° । ३ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ण. त. थ °पः स्वजनैर° । ४ क. ख. ण ज ञ. ठ. ण त. थ. ध. शेष उवाच । ५ ञ. °च—एतद्राष्ट्राधिपः । ६ छ. ङ.भक्तिं सुनिर्मलाम् । ७ क. ख. ग. छ. ज ञ. ठ. ण. त. थ. °षै रामसेवकः । तु° । ८ ङ. °ताऽऽदरात् । तु° । ९ थ. °स्य रामस्याऽऽनन्दमूर्तिनः । तस्यास्तु स्पर्शनादेव मुक्तिभागी भवेन्नरः । ऋ° ।

शेष उवाच—
ततोऽश्वस्तत्पुरान्तस्तु नानाश्चर्यसमन्वितः । तं दृष्ट्वा जनताः सर्वा राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ॥ १०
जनता ऊचुः—
कोऽप्यश्वः सितवर्णेन गङ्गाजलसमेन वै । भाले सौवर्णपत्रेण राजमानः समागतः ॥ ११
तच्छ्रुत्वा वचनं रम्यं जनानां हृद्यमीरितम् । तांश्च प्रत्याह वै भूपो ज्ञायतां कस्य वै हयः ॥ १२
ताश्चैतं कथयामासुः शत्रुघ्नेन प्रपालितः । आयात्यश्वो महीभर्तू रामस्य पुरमध्यतः ॥ १३
रामस्य नाम स श्रुत्वा द्व्यक्षरं सुमनोरमम् । जहर्ष चित्ते च भृशं गद्गदस्वरचिह्नितः ॥ १४
मया यो धार्यते नित्यं यो रामश्चिन्त्यते हृदि । तस्याश्वः सहशत्रुघ्नः समायातः पुरे मम ॥ १५
हनूमांस्तत्र रामाङ्घ्रिसेवाकर्ता भविष्यति । कदाचिदपि यो रामं न विस्मरति मानसे ॥ १६
गच्छामि यत्र शत्रुघ्नो यत्र मारुतनन्दनः । अन्येऽपि यत्र पुरुषा रामपादाब्जसेवकाः ॥ १७
अमात्यमादिदेशाथ सर्वराज्यं धनं महत् । गृहीत्वा तु मया सार्धमागच्छ त्वरया युतः ॥ १८
यास्येऽहं रघुनाथस्य हयं पालयितुं वरम् । कर्तुं वा रामपादाब्जपरिचर्यां सुदुर्लभाम् ॥ १९
इत्युक्त्वा निर्जगामाथ शत्रुघ्नं प्रति सैनिकैः । तावत्पुरीमथ प्राप्तो रामभ्राता ससैनिकः ॥ २०
वीरा गर्जन्ति प्रबला रथाः सुनिनदन्ति च । जयशङ्खस्य नादाश्च वीणानादाश्च सर्वतः ॥ २१
आगत्य सत्यवान्राजा मन्त्रिभिः सुसमन्वितः । चरणे प्रणिपत्यास्मै राज्यं प्रादान्महाधनम् ॥२२
शत्रुघ्नस्तं तु राजानं ज्ञात्वा राममनुव्रतम् । तद्राज्यं तस्य पुत्राय रुक्मनाम्ने ददौ महत् ॥ २३
हनूमन्तं परिरभ्य सुबाहुं रामसेवकम् । अन्यान्वै रामभक्तांश्च परिरभ्य महानृपः ॥ २४
कृतार्थमेवमात्मानं मेने सत्यसमन्वितः । ननन्द चेतसि तदा शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ २५
हयस्तावद्गतो दूरं वीरैः सुपरिरक्षितः । शत्रुघ्नस्तेन भूपेन ययौ वीरसमन्वितः ॥ २६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे सत्यवत्समागमो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२६७८

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—
गच्छत्सु रथिवर्येषु शत्रुघ्नादिषु भूरिषु । महाराजेषु सर्वेषु रथकोटियुतेषु च ॥ १
अकस्माद्भवन्मार्गे तमः परमदारुणम् । यस्मिन्स्वीयो न पारक्यो लक्ष्यते ज्ञानिभिर्नरैः ॥ २
रजसा व्यापितं व्योम विद्युत्स्तनितसंकुलम् । एतादृशे तु संमर्दे महाभयकरे ततः ॥ ३
मेघा वर्षन्ति रुधिरं पूयामेध्यादिकं बहु । अत्याकुला बभूवुस्ते वीराः परमवैरिणः ॥ ४
आकुलीकृतलोके तु किमिदं किमिति स्थितम् । तमोव्याप्तानि लोकानां चक्षूंषि प्रथितौजसाम् ५
जहाराश्वं रावणस्य सुहृत्पातालसंस्थितः । विद्युन्मालीति विख्यातो राक्षसश्रेणिसंवृतः ॥ ६
कामगे सुविमाने तु सर्वायसानिषेवत्रिणि । आरूढोऽश्वं तु वीराणां भयं कुर्वञ्जहार ह ॥ ७
मुहूर्तात्ततमो नष्टमाकाशं विमलं बभौ । वीराः शत्रुघ्नमुख्यास्तु प्रोचुः कुत्र हयोऽस्ति सः ॥ ८
ते सर्वे हयराजं तु लोकयन्तः परस्परम् । ददृशुर्न यदा वाहं हाहाकारस्तदाऽभवत् ॥ ९

---

१ झ. ञ. ट. यो मां तु न । २ द. °श्च वेणुना° । ३ ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. भ. महामनाः । द. महाय [illegible]

कुत्राश्वो हयमेधस्य केन नीतः कुबुद्धिना । इति वाचमवोचुस्ते तावत्स दनुजेश्वरः ॥ १०
ददृशे सुभटैः सर्वै रथस्थैः शौर्यशोभितैः । विमानवरमारूढो राक्षसाग्र्यैः समावृतः ॥ ११
दुर्मुखा विकरालास्या लम्बदंष्ट्रा भयानकाः । राक्षसास्तत्र दृश्यन्ते सैन्यग्रासाय चोद्यताः ॥ १२
तदा तं वेदयामासुः शत्रुघ्नं नृवरोत्तमम् । हयो नीतो न जानीमः खे विमानविलासिना ॥ १३
तमसा व्याकुलान्कृत्वा वीरानस्मान्स मायया । जग्राह नृपशार्दूल हयं कुरु यथोचितम् ॥ १४
शत्रुघ्नस्तद्वचः श्रुत्वा महारोषसमावृतः । कोऽस्त्येष राक्षसो यो मे हयं जग्राह वीर्यवान् ॥ १५
विमानं तत्पतत्वद्य मद्बाणव्रजनिर्धुतम् । पतत्वद्य शिरस्तस्य क्षुरप्रैर्मम वैरिणः ॥ १६
सज्जीयन्तां रथाः सर्वे महाशस्त्रास्त्रपूरिताः । यान्तु तं प्रति संहर्तुं योद्धारो वाजिहारिणम् ॥ १७
इत्युक्त्वा रोषताम्राक्ष उवाच निजमन्त्रिणम् । नयानयविदं शूरं युद्धकार्यविशारदम् ॥ १८

शत्रुघ्न उवाच—

मन्त्रिन्कथय के योज्या राक्षसस्य वधोद्यताः । महाशूरा महाशस्त्राः परमास्त्रविदुत्तमाः ॥ १९
कथयाऽऽशु विचार्यैवं तत्करोमि भवद्वचः । वीरान्कथय तस्यैवं योग्यान्सर्वास्त्रकोविदान् ॥ २०
एतच्छ्रुत्वाऽथ सचिवः प्राह वाक्यं यथोचितम् । रणे वीरवरान्योग्यान्निर्दिशंस्तरसाऽन्वितान् २१

सुमतिरुवाच—

जेतुं गच्छतु तद्रक्षः समरे विजयोद्यतः । महाञ्शस्त्रास्त्रसंयुक्तः पुष्कलः परतापनः ॥ २२
तथा लक्ष्मीनिधिर्यातु शस्त्रसंघसमन्वितः । करोतु तस्य यानस्य भङ्गं तीक्ष्णैः स्वसायकैः ॥ २३
हनूमान्दृष्टकर्माऽत्र राक्षसायोधनक्षमः । करोतु मुखपुच्छाभ्यां ताडनं रक्षसां प्रभो ॥ २४
वानरा अपि ये वीरा रणकर्मविशारदाः । गच्छन्तु तेऽखिला योद्धुं तव वाक्यप्रणोदिताः ॥२५
सुमदश्च सुबाहुश्च प्रतापाग्र्यश्च सत्तमाः । गच्छन्तु सायकैस्तीक्ष्णैस्तान्योद्धुं राक्षसाधमान् ॥ २६
भवानपि महाशस्त्रपरीवारो रथे स्थितः । करोतु विजयं युद्धे राक्षसं हन्तुमुद्यतः ॥ २७
एतन्मम मतं राजन्ये योधास्तत्प्रमर्दनाः । ते गच्छन्तु रणे शूराः किमन्यैर्बहुभिर्भटैः ॥ २८
इत्युक्तवति वीराग्र्येऽमात्ये सुमतिसंज्ञके । शत्रुघ्नः कथयामास वीरान्संग्रामकोविदान् ॥ २९
ये वीराः पुष्कलाद्यास्तु सर्वशस्त्रास्त्रकोविदाः । ते वदन्तु प्रतिज्ञां वै मत्पुरो राक्षसार्दने ॥ ३०
कृत्वा प्रतिज्ञां विपुलां स्वपराक्रमशोभिनीम् । गच्छन्तु रणमध्ये हि यूयं बलसमन्विताः ॥ ३१
इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य महाबलाः । स्वां स्वां प्रतिज्ञां महतीं चक्रुस्तेजःसमन्विताः ३२
तत्राऽऽदौ पुष्कलो वीरः श्रुत्वा वाक्यं महीपतेः । परमोत्साहसंपन्नः प्रतिज्ञामूचिवानिमाम् ३३

पुष्कल उवाच—

शृणुष्व नृपशार्दूल मत्प्रतिज्ञां पराक्रमात् । विहितां सर्वलोकानां शृण्वतां परमाद्भुताम् ॥ ३४
चेन्न कुर्यां क्षुरप्राग्र्यैस्तीक्ष्णैः कोदण्डनिर्गतैः । दैत्यं मूर्छासमाक्रान्तं कीर्णकेशाकुलाननम् ॥ ३५
कन्यास्वभोक्तुर्यत्पापं यत्पापं देवनिन्दने । तत्पापं मम वै भूयाच्चेत्कुर्यां स्ववचोऽनृतम् ॥ ३६
यदि मद्बाणनिर्भिन्नाः सैनिकाः सुमहाबलाः । न पतन्ति महाराज प्रतिज्ञां तत्र मे शृणु ॥ ३७
विष्णवीशयोर्विभेदं यः शिवशक्त्योः करोत्यपि । तत्पापं मम वै भूयाच्चेन्न कुर्यामृतं वचः ॥ ३८

१ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ड. ण. त. थ. °न्ते हयग्राहकरोय° । २ क. ख. ग. छ. ञ. ठ. ड. ण. त थ. द. ध. °निर्हतं° । ३ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ण त. थ. °प्रैर्मे महीतले । स° ४ ञ. शस्त्रास्त्रौघं° । । ५ द. °मान्धृष्ट° । ६ ञ. °नं राक्षसाशनम् । बा । ७ क. ख. ग. छ. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. ध. °चित्रस्तिदा । पु° । ८ °म संभयाद्यादि कुर्वेऽनृतं वचः । य° ।

सर्वं मद्वाक्यमित्युक्तं रघुनाथपदाम्बुजे । भक्तिर्मे निश्चला याऽस्ति सैव सत्यं करिष्यति ॥ ३९
पुष्कलस्य प्रतिज्ञां तां श्रुत्वा लक्ष्मीनिधिर्नृपः । प्रतिज्ञां व्यदधात्सत्यां स्वपराक्रमशोभिताम् ४०

लक्ष्मीनिधिरुवाच—

वेदानां निन्दनं श्रुत्वा आस्ते यो मौनिवन्नरः । मानसे रोचये[2]द्यस्तु सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ४१
ब्राह्मणो यो दुराचारो रसलाक्षादिविक्रयी । विक्रीणाति च गां मूढो धनलोभेन मोहितः ॥४२
म्लेच्छकूपोदकं पीत्वा प्रायश्चित्तं तु नाऽऽचरेत् । तत्पापं मम वै भूयाद्विमुखश्चेद्भवाम्यहम् ॥ ४३
तत्प्रतिज्ञामथाऽऽश्रुत्य हनूमान्रणकोविदः । रामाङ्घ्रिस्मरणं कृत्वा प्रोवाच वचनं शुभम् ॥ ४४
मत्स्वामी हृदये नित्यं ध्येयो वै योगिभिर्मुहुः । यं देवाः सासुराः सर्वे नमन्ति मणिमौलिभिः॥
रामः श्रीमानयोध्यायाः पतिर्लोकेशपूजितः । तं स्मृत्वा यद्ब्रुवे वाक्यं तद्वै सत्यं भविष्यति॥४६
राजन्कोऽयं लघुर्दैत्यो दुर्बलः कामगे स्थितः । कथयाऽऽशु मया कार्यमेकेनै विनिपातनम् ॥ ४७
मेरुं देवेन्द्रसहितं लाङ्गलाग्रेण तोलये । जलधिं शोषये सर्वं संवर्तं वा पिबाम्यहम् ॥ ४८
राज्ञः श्रीरघुनाथस्य जानक्याः कृपया मम । तन्नास्ति भूतले राजन्यदसाध्यं कदा भवेत् ॥ ४९
एतद्वाक्यं मया प्रोक्तमनृतं स्याद्यदि प्रभो । तदैव रघुनाथस्य भक्तिदूरो भवाम्यहम् ॥ ५०
यः शूद्रः कपिलां गां वै पयोबुद्ध्याऽनुपालयेत् । तस्य पापं ममैवास्तु चेत्कुर्यामनृतं वचः ॥ ५१
[*ब्राह्मणीं गच्छते मोहाच्छूद्रः कामविमोहितः । तस्य पापं ममैवास्तु चेत्कुर्यामनृतं वचः ॥५२
यद्घ्राणान्नरकं गच्छेत्स्पर्शनाच्चापि रौरवम् । तां पिबन्मदिरां यो वा जिह्वास्वादेन लोलुपः ५३
तस्य यज्जायते पापं तन्ममैवास्तु निश्चितम् । चेन्न कुर्यां प्रतिज्ञां स्वां सत्यां रामकृपाबलात्॥५४
एवमुक्ते महावीरा योद्धारस्तरसा युताः । चक्रुः प्रतिज्ञां महतीं स्वपराक्रमशालिनीम् ॥ ५५
शत्रुघ्नोऽपि व्यधात्तत्र प्रतिज्ञां पश्यतां नृणाम् । साधु साधु प्रशंसंश्च तान्वीरान्युद्धकोविदान् ॥
कथयामि पुरो वः स्वां प्रतिज्ञां सत्त्वशोभिताम् । तच्छृण्वन्तु महाभागा युद्धोत्साहसमन्विताः॥
चेत्तस्य शिर आहृत्य पातयामि न सायकैः । विमानाच्च कबन्धाच्च भिन्नं छिन्नं च भूतले ॥ ५८
यत्पापं कूटसाक्ष्येण यत्पापं स्वर्णचौर्यतः । यत्पापं ब्रह्मनिन्दायां तन्ममास्त्वद्य निश्चयात् ॥५९
इति [illegible]वाक्यं श्रुत्वा ते वीरपूजिताः । धन्योऽसि राघवभ्रातः कस्त्वदन्योऽपरो भवेत्॥६०
... शत्रुघ्नस्य.
त्वया विनिहतो दैत्यो देवदानवदुःखदः । लवणो नाम लोकेश मधुपुत्रो महाबलः ॥ ६१
कोऽयं वै राक्षसो दुष्टः क्व चास्य बलमल्पकम् । करिष्यसि क्षणादेव तस्यापायं महामते ॥ ६२
इत्युक्त्वा ते महावीराः सज्जीभूता रणाङ्गणे । प्रतिज्ञां स्वामृतां कर्तुं ययुस्ते राक्षसं मुदा ॥ ६३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे वीराणां प्रतिज्ञाकथनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२७४१

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

रथैः सदश्वैः शोभाढ्यैः सर्वशस्त्रास्त्रपूरितैः । नानारत्नसमायुक्तैर्ययुस्ते राक्षसाधमम् ॥

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, क. ख. ग. छ. ज. ञ. ण. त. थ. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. ख. ग. छ. ज. ञ. ढ. ण. त. थ. °ला कार्यं करिष्यति मनीषितम् । पु° । २ ढ. °ति तिलान्मूढो । ३ ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. ठ. ड. ण. द. ध. °न किमसाध्यकम् ।

तान्दृष्ट्वा कामगे याने स्थितः प्रोवाच राक्षसः । मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्निव भूरिशः ॥ २
मा यान्तु सुभटा योद्धुं गच्छन्तु निजमन्दिरम् । मा त्यजन्तु स्वकात्प्राणान्न मोक्ष्ये वाजिनं वरम् ३
विद्युन्मालीति विख्यातो रावणस्य सुहृत्सखा । मत्सख्युः प्रेतभूतस्य निष्कृतिं कर्तुमेयिवान् ॥ ४
क्वासौ रामो ममाऽऽहत्य सखायं रावणं गतः । तस्य भ्राताऽपि कुत्राऽऽस्ते सर्वशूरशिरोमणिः ॥ ५
तं हत्वा निष्कृतिं तस्य प्राप्स्ये रामस्य चानुजम् । पिबन्रुधिरमुद्भूतं कण्ठनालस्य बुद्बुदैः ॥ ६
इति वाक्यं समाकर्ण्य योधानां प्रवरो महान् । पुष्कलो निजगादैनं वीर्यशौर्यसमन्वितम् ॥ ७

पुष्कल उवाच—

विकत्थनं न कुर्वन्ति संग्रामे सुभटा नराः । पराक्रमं दर्शयन्ति निजशस्त्रास्त्रवर्षणैः ॥ ८
रावणो निहतो येन ससुहृद्बलवाहनः । तस्य वाजिनमाहृत्य कुत्र गन्तासि दुर्मते ॥ ९
पतिष्यसि त्वं शत्रुघ्नबाणैः कोदण्डनिर्गतैः । त्वामत्स्यन्ति शिवा भूमौ पतितं प्राणवर्जितम् ॥ १०
मा गर्ज दुष्ट रामस्य सेवके मयि सुस्थिते । गर्जन्ति सुभटा युद्धे शत्रूञ्जित्वा महोदयान् ॥ ११

शेष उवाच—

एवं ब्रुवन्तं तं वीरं पुष्कलं रणदुर्मदम् । जघान शक्त्या सुभृशं हृदि राक्षससत्तमः ॥ १२
आयान्तीं तां महाशक्तिमायसीं काञ्चनाश्रिताम् । चिच्छेद त्रिभिरत्युग्रैः शितैर्बाणैः स पुष्कलः ॥
सा त्रिधा ह्यपतद्भूमौ विशिखैर्निष्प्रभीकृता । पतन्ती विरराजासौ विष्णोः शक्तित्रयीव किम् १४
तां छिन्नां शक्तिकां दृष्ट्वा राक्षसः परतापनः । शूलं जग्राह तरसा त्रिशिखं लोहनिर्मितम् ॥ १५
तीक्ष्णाग्रं ज्वलनप्रख्यं राक्षसेन्द्रो व्यमोचयत् । आयान्तं तिलशश्चक्रे बाणैः पुष्कलसंज्ञितः ॥ १६
छित्त्वा त्रिशूलं तरसा राघवस्य हि सेवकः । पुष्कलश्चाप आधत्त बाणांस्तीक्ष्णान्मनोजवान् १७
ते बाणा हृदि तस्याऽऽशु लग्ना रागं बतासृजन् । वैष्णवस्य यथा स्वान्ते गुणा विष्णोर्मनोहराः १८
तद्बाणवेधदुःखार्तो विद्युन्माली सुमर्दनः । जग्राह मुद्गरं घोरं पुष्कलं हन्तुमुद्यतः ॥ १९
मुद्गरः प्रहितस्तेन विद्युन्माल्यभिधेन हि । हृदि लग्नोऽसृज(भव)च्छीघ्रं कश्मलं तदकारयत् ॥ २०
मुद्गरप्रहतो वीरः कम्पमानः सवेपथुः । पपात स्यन्दनोपस्थे पुष्कलः शत्रुतापनः ॥ २१
उग्रदंष्ट्रोऽथ तद्भ्राता लक्ष्मीनिधिमयोधयत् । शस्त्रास्त्रैर्बहुधा मुक्तैर्वीरप्राणाहृतिंकरैः ॥ २२
पुष्कलस्तत्क्षणात्प्राप्य संज्ञां राक्षसमब्रवीत् । धन्योऽसि राक्षसश्रेष्ठ महीयांस्ते पराक्रमः ॥ २३
पश्येदानीं ममाप्युच्चैः प्रतिज्ञां शूरमानिताम् । विमानात्पातयाम्यद्य भूमौ त्वां शितसायकैः ॥ २४
इत्युक्त्वा निशितं बाणं समगृह्णादुरासदम् । ज्वलन्तमग्नितेजस्कं महौदार्यसमन्वितम् ॥ २५
स यावत्तं प्रतीकर्तुं विधत्ते स्वपराक्रमम् । तावद्धृदि ततो लग्नस्तीक्ष्णवक्त्रः स सायकः ॥ २६
तेन बाणेन विभ्रान्तो भ्रमच्चित्तः स राक्षसः । पपात कामगोपस्थाद्भूमौ विगतचेतनः ॥ २७
उग्रदंष्ट्रेण वै दृष्टः पतमानो निजाग्रजः । गृहीत्वा तं विमानान्तर्निनाय रिपुशङ्कितः ॥ २८
प्राह चारिं महारोषात्पुष्कलं बलिनां वरम् । मद्भ्रातरं पातयित्वा कुत्र यास्यसि दुर्मते ॥ २९
मां वै युधि विनिर्जित्य गन्तासि जयमुत्तमम् । स्थिते मयि तव स्वान्ते जयाशा विनिवर्तताम् ३०
एवं ब्रुवन्तं तरसा जघान दशभिः शरैः । हृदये तस्य दुष्टस्य रोषपूरितलोचनः ॥ ३१
स ताडितो दशशरैः पुष्कलेन महात्मना । चुक्रोध हृदि दुर्बुद्धिस्तं हन्तुं तु प्रचक्रमे ॥ ३२

---

१ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ण. त. थ. द. ध. °हृत्स्वजनैर्वृतः । त° । २ ग. छ. ठ. ड. थ. द. ध सुदुर्मदः । ३ द. °तोऽत्युग्रस्तीक्ष्णधारः स । ४ ञ. °मानं तु निना° ।

दन्तान्निष्पीड्य सक्रोधं मुष्टिमुद्यम्य चोरसि । व्यहनद्वज्रनिर्घातपातशङ्कां सृजन्हृदि ॥ ३३
मुष्टिनाऽभिहतो वीरः पुष्कलः परमास्त्रवित् । नाकम्पत विनिष्पेषं वाञ्छंस्तस्य दुरात्मनः ॥ ३४
वत्सदन्तान्महातीक्ष्णान्मुमोच हृदये ततः । तैर्बाणैर्व्यथितो दैत्यस्त्रिशूलं तु समाददे ॥ ३५
जाज्वल्यमानं त्रिशिखं ज्वालामालातिभीषणम् । लग्नं हृदि महावीरपुष्कलस्य सुदारुणम् ॥ ३६
मूर्छितस्तेन शूलेन निहतो धन्विसत्तमः । कश्मलं परमं प्राप्तः पपात स्यन्दनोपरि ॥ ३७
मूर्छाप्राप्तं समाज्ञाय हनुमान्पवनात्मजः । कोपव्याकुलितः स्वान्ते बभाषे तं तु राक्षसम् ॥ ३८
कुत्र गच्छसि दुर्बुद्धे मयि योद्धरि सुस्थिते । त्वां हन्मि चरणाघातैर्वाजिहर्तारमागतम् ॥ ३९
एवमुक्त्वा महादैत्याञ्जघान परसैनिकान् । विमानस्थान्नखाग्रेण दारयन्नभसि स्थितः ॥ ४०
लाङ्गूलेनाऽऽहताः केचित्केचित्पादतलाहताः । बाहुभ्यां दारिताः केचित्पवनस्य तनूभुवा॥४१
नश्यन्ति केचिन्निहताः केचिन्मूर्छन्ति संहताः । पलायन्ते तदाघातभयपीडाहतास्ततः ॥ ४२
अनेके निहतास्तत्र राक्षसाश्चातिदारुणाः । छिन्ना भिन्ना द्विधा जाताः पवनस्य सुतेन वै ॥ ४३
कामगं तु विमानं तद्भिन्नप्राकारतोरणम् । हाहाकुर्वद्भिरसुरैः समन्तात्परिवारितम् ॥ ४४
हनूमति महाशूरे क्षणं भूमौ क्षणं दिवि । इतस्ततः प्रदृश्येत कामयानं दुरासदम् ॥ ४५
यत्र यत्र विमानं तत्तत्र तत्र समीरजः । प्रहरन्नेव दृश्येत कामरूपधरः कपिः ॥ ४६
एवं तदाऽऽकुलीभूते विमानस्थे महाजने । उग्रदंष्ट्रस्तु दैत्येन्द्रो हनूमन्तमुपेयिवान् ॥ ४७
कपे त्वया महत्कृत्यं कृतं यद्भटपातनम् । क्षणं तिष्ठसि चेत्कुर्वे तव प्राणवियोजनम् ॥ ४८
एवमुक्त्वा हनूमन्तं प्रजहार स दुर्मतिः । त्रिशूलेन सुतीक्ष्णेन ज्वलत्पावककान्तिना ॥ ४९
तदाऽऽगतं त्रिशूलं च मुखे जग्राह वीर्यवान् । चूर्णयामास सकलं सर्वलोहविनिर्मितम् ॥ ५०
चूर्णयित्वा त्रिशूलं तदायसं दैत्यमोचितम् । जघान तं चपेटाभिर्बह्वीभिर्हनुमान्बली ॥ ५१
स आहतः कपीन्द्रेण चपेटाभिरितस्ततः । व्यथितो व्यसृजन्मायां सर्वलोकभयंकरीम् ॥ ५२
तदा तमोऽभवत्तीव्रं यत्र को वा न लक्ष्यते । यत्र स्वीयो न पारक्यो विदामास जनान्बहून् ५३
शिलाः पर्वतशृङ्गाभाः पतन्ति सुभटोपरि । ताभिर्हतास्तु ते सर्वे व्याकुला अथ जज्ञिरे ॥ ५४
विद्युतो विलसन्त्यत्र गर्जन्ति जलदा घनम् । वर्षन्ति पूयरुधिरं मुञ्चन्ति समलं जलम् ॥ ५५
आकाशात्पतमानानि कबन्धानि बहूनि च । दृश्यन्ते छिन्नशीर्षाणि सकुण्डलयुतानि च ॥ ५६
नग्ना विरूपाः सुभृशं कीर्णकेशाः सुदुर्मुखाः । दृश्यन्ते सर्वतो दैत्या दारुणा भयकारिणः ॥ ५७
तदा व्याकुलितो लोकः परस्परभयाकुलः । पलायनपरो जातो महोत्पातममन्यत ॥ ५८
तदा शत्रुघ्न आयातो रथे स्थित्वा महायशाः । श्रीरामस्मरणं कृत्वा चापे संधाय सायकान् ५९
तां मायां स विधूयाथ मोहनास्त्रेण वीर्यवान् । शरधाराः किरन्व्योम्नि ववर्ष समरेऽसुरम् ६०
तदा दिशः प्रसेदुःस्ता रविस्त्वपरिवेषवान् । मेघा यथागतं याता विद्युतः शान्तिमागताः ॥ ६१
तदा विमानं पुरतो दृश्यते राक्षसैर्युतम् । छिन्धि भिन्धीतिभाषाभिर्व्याकुलं सुतरां महत् ॥ ६२
बाणाश्च शतसाहस्राः स्वर्णपुङ्खैः सुशोभिताः । पेतुर्विमाने नभसि स्थिते कामगमे मुहुः ॥ ६३
तदा भग्नं विमानं हि दृश्यतेऽपतदुच्चकैः । स्वपुरीखण्डमेकत्र भग्नाङ्गमिव भूतले ॥ ६४
तदा प्रकुपितो दैत्यो बाणान्धनुषि संदधे । तैर्बाणैर्विकिरन्रामभ्रातारमभिगर्जितः ॥ ६५

१ म. °लितस्वान्तो ब° । २ ग. छ. ड. ण द °दैत्यं जघा° । ३ छ. ड. °डायुता° । ४ छ. ड °रुणाः पापका° । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. ढ. त. थ. ध. °रे पुर° ।

बाणाः शतशस्तस्य लग्ना वपुषि भूरिशः । शोभामापुः शोणितौघान्वहन्तस्तीक्ष्णवक्त्रिणः ६६
शत्रुघ्नः परया शक्त्या संयुक्तो वायुदैवतम् । अस्त्रं धनुषि चाऽऽधत्त राक्षसानां प्रकम्पनम् ॥ ६७
तेनास्त्रेण विमानात्खात्पतन्तो मुक्तमूर्धजाः । दृश्यन्ते भूतवेतालसंघा इव नभश्चराः ॥ ६८
तदस्त्रं रघुनाथस्य भ्रातृमुक्तं विलोक्य सः । अस्त्रं वै पाशुपत्यं स्वचापेऽधाद्दनुजात्मजः ॥ ६९
ततः प्रवृत्ता वेताला भूतप्रेतनिशाचराः । कपालकर्तरीयुक्ताः पिबन्तः शोणितं बहु ॥ ७०
ते वै शत्रुघ्नवीराणां रुधिराणि पपुर्मुदा । जीवतामपि दुर्वाराः कर्तरीपाणिशोभिताः ॥ ७१
तदस्त्रं व्याप्नुवद्दृष्ट्वा सर्ववीरप्रभञ्जनम् । मुमोच तन्निवाराय नारायणमथास्त्रकम् ॥ ७२
नारायणास्त्रं तान्सर्वान्वारयामास तत्क्षणात् । ते सर्वे विलयं प्रापुर्निशाचरप्रणोदिताः ॥ ७३
तदा क्रुद्धो निशाचारी विद्युन्माली समाददे । त्रिशूलं निशितं घोरं शत्रुघ्नं हन्तुमुल्बणम् ॥ ७४
शूलहस्तं समायान्तं विद्युन्मालिनमाहवे । सायकैः प्राहरत्तस्य भुजे त्वर्धशशिप्रभैः ॥ ७५
तैर्बाणैश्छिन्नहस्तः स शिरसा हन्तुमुद्यतः । हतोऽसि याहि शत्रुघ्न कस्त्वां त्राता भविष्यति ७६
इति ब्रुवाणं तरसा चिच्छेद शितसायकैः । मस्तकं तस्य बलिनः शूरस्य सहकुण्डलम् ॥ ७७
तं छिन्नशिरसं दृष्ट्वा उग्रदंष्ट्रः प्रतापवान् । मुष्टिना हन्तुमारेभे शत्रुघ्नं शूरसेवितम् ॥ ७८
शत्रुघ्नस्तं(स्तु) क्षुरप्रेण सायकेनाच्छिनच्छिरः । प्रधावतो रणे वीरान्सर्वशस्त्रास्त्रकोविदान् ॥ ७९
हतशेषा ययुः सर्वे राक्षसा नाथवर्जिताः । शत्रुघ्नं प्रणिपत्याथ ददुर्वाजिनमाहृतम् ॥ ८०
ततो वीणानिनादाश्च शङ्खनादाः समन्ततः । श्रूयन्ते शूरवीराणां जयनादा मनोहराः ॥ ८१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे विद्युन्मालिराक्षसपराजयकथनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२८२२

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

प्राप्य तं वाजिनं राजा शत्रुघ्नो राक्षसैर्हृतम् । अत्यन्तं हर्षमापेदे पुष्कलेन समन्वितः ॥ १
रुधिरैः सिक्तगात्रास्ते योधा लक्ष्मीनिधिस्तथा । रणोत्साहेन संयुक्ताः प्रशशंसुर्महानृपम् ॥ २
हते तस्मिन्महादैत्ये विद्युन्मालिनि दुर्जये । सुराः सर्वे भयं त्यक्त्वा सुखमापुर्मुने महत् ॥ ३
नद्यस्तु विमला जाता रविस्तु विमलोऽभवत् । वाता ववुः सुगन्धोदसिक्ता विमलशुष्मिणः ॥ ४
संनद्धास्ते महावीरा रथस्था विमलाङ्गकाः । राजानमूचुस्ते सर्वे जयलक्ष्म्या समन्विताः ॥ ५

वीरा ऊचुः—

[*दिष्ट्या हतस्त्वया दैत्यो विद्युन्माली महाबलः । यद्भयात्रासमापन्नाः सुराः स्वर्गान्निराकृताः]
दिष्ट्या प्राप्तो महावाजी रघुनाथस्य शोभनः । दिष्ट्या गन्तासि सर्वत्र जयं तु क्षितिमण्डले ॥ ७
स्वामी मुञ्च त्विमं वाहं मनोवेगं मनोरमम् । समयस्य विलम्बो मा भवत्वत्र महामते ॥ ८

शेष उवाच—

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ ठ. ध. °तपिशाचकाः । क° । २ झ. म. मुद्गरं । ३ ङ. शस्त्रहस्तं । ४ ङ. °तोऽसीत्याह शत्रुघ्नः क । ५ ङ. °बाण- । ६ द. महामते ।

इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं वीराणां समयोचितम् । साधु साधु प्रशस्यैतन्मुमोच हयमुत्तमम् ॥[1] ९
स मुक्तश्चोत्तरामाशां बभ्राम रथिरक्षितः । रथपत्तिहयश्रेष्ठैः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदैः ॥ १०
तत्र यद्वृत्तमेतस्य शत्रुघ्नस्य मनोहरम् । वात्स्यायन शृणुष्वैतत्पापराशिप्रदाहकम् ॥ ११
रेवातीरमथ प्राप्तो मुनिवृन्दनिषेवितम् । नीलरत्नसमूहस्य रसः किंतु(नु) पयोमिषात् ॥ १२
तांस्तान्मुनिवरान्सर्वान्प्रणमञ्शूरसेवितः । जगाम हयरत्नस्य पृष्ठतः कामगामिनः ॥ १३
गच्छंस्तत्राऽऽश्रमं जीर्णं पलाशपर्णनिर्मितम् । रेवाया जलकल्लोलैः सिक्तं पापहराश्रयम् ॥ १४
तं दृष्ट्वा सुमतिं प्राह सर्वज्ञं नयकोविदम् । शत्रुघ्नः सर्वधर्मार्थकर्मकर्तव्यकोविदः ॥ १५

राजोवाच—

मन्त्रिन्कथय कस्यायमाश्रमः पुण्यदर्शनः । विचारचतुरश्रेष्ठ वदैतन्मम पृच्छतः ॥ १६

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य सुमतिः प्राह तं नृपम् । विशदस्मेरया वाचा दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ १७

सुमतिरुवाच—

एनं दृष्ट्वा महाराज धूतपापा वयं महत् । भविष्यामो मुनिश्रेष्ठं सर्वशास्त्रपरायणम् ॥ १८
तस्मान्नत्वा तमापृच्छ सर्वं ते कथयिष्यति । रघुनाथपदाम्भोजमरन्दास्वादलोलुपः ॥ १९
नाम्ना त्वारण्यकं ख्यातं रघुनाथाङ्घ्रिसेवकम् । अत्युग्रतपसा[2] पूर्णं सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ॥ २०
इति श्रुत्वाऽथ तद्वाक्यं धर्मार्थपरिबृंहितम् । जगाम तमथो द्रष्टुं स्वल्पसेवकसंयुतः ॥ २१
हनूमान्पुष्कलो वीरः सुमतिर्मन्त्रिसत्तमः । लक्ष्मीनिधिः प्रतापाग्र्यः सुबाहुसुमदौ तथा ॥ २२
एतैः परिवृतो राजा शत्रुघ्नः प्रापदाश्रमम् । नमस्कर्तुं द्विजवरमारण्यकमुदारधीः ॥ २३
गत्वा तं तापसश्रेष्ठं नमस्कारमथाकरोत् । सर्वैस्तैः सहितो वीरैर्विनयानतकंधरैः ॥ २४
तान्दृष्ट्वा संनतान्सर्वाञ्शत्रुघ्नप्रमुखान्नृपान् । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे फलमूलादिभिस्तदा ॥ २५
उवाच तान्नृपान्सर्वान्भवन्तः कुत्र संगताः । कथमत्र समायातास्तत्सर्वं वदतानघाः ॥ २६
तच्छ्रुत्वा वाक्यमेतस्य मुनिवर्यस्य वाडव । सुमतिः कथयामास वाक्यवादविचक्षणः ॥ २७

सुमतिरुवाच—

रघुवंशनृपस्यायमश्वो वै पाल्यतेऽखिलैः । यागं करिष्यते वीरः सर्वसंभारसंभृतम् ॥ २८
तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां जगाद मुनिसत्तमः । दन्तकान्त्याऽखिलं घोरं तमो निर्वारयन्निव ॥ २९

आरण्यक उवाच—

किं यागैर्विविधै रम्यैः सर्वसंभारसंभृतैः । स्वल्पपुण्यप्रदैर्नूनं[3] क्षयिष्णुपददातृकैः ॥ ३०
मूढो लोको हरिं त्यक्त्वा करोत्यन्यसमर्चनम् । रघुवीरं रमानाथं स्थिरैश्वर्यपदप्रदम् ॥ ३१
यो नरैः स्मृतमात्रोऽसौ हरते पापपर्वतम् । तं मुक्त्वा क्लिश्यते मूढो योगयागव्रतादिभिः ॥ ३२
अहो पश्यत मूढत्वं लोकानामतिवञ्चितम् । सुलभं रामभजनं मुक्त्वा दुर्लभमाचरेत् ॥ ३३
सकामैर्योगिभिर्वाऽपि चिन्त्यते कामवर्जितैः । अपवर्गप्रदं नृणां स्मृतमात्राखिलाघहम् ॥ ३४
पुराऽहं तत्त्ववित्सायां[4] ज्ञानिनं सुविचारयन् । अगमं बहुतीर्थानि न कोऽपि मम तत्त्वदः ॥ ३५
तदैकदा हि मद्भाग्यात्प्राप्तं वै लोमशं मुनिम् । स्वर्गलोकात्समायान्तं तीर्थयात्राचिकीर्षया ॥ ३६

१ ग. पश्चिमाश्रयम् । २ ग. °ष्टुं सत्तमे° । ३ ग. °दैर्घोरैः क्ष° । ४ ञ. °विन्मायां । ५ ग. द. °दा महन्ना° ।

तमहं प्रणिपत्याथ पर्यपृच्छं महामुनिम् । महायुषं महायोगिसंसेवितपदद्वयम् ॥ ३७
स्वामिन्मयाऽद्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभमद्भुतम् । संसारघोरजलधिं किं कर्तव्यं तितीर्षुणा ॥ ३८
विचार्य कथय त्वं तद्व्रतं दानं जपं मखम् । देवो वा विद्यते यो वै संसृताम्भोधितारकः ॥ ३९
यज्ज्ञात्वा संसृतिं घोरां तरामि त्वत्कृपान्वितः । तन्मे कथय योगेश सर्वशास्त्रार्थपारग ॥ ४०
इति मद्वाक्यमाकर्ण्य जगाद मुनिसत्तमः । शृणुष्वैकमना विप्र श्रद्धया परया वृतः ॥ ४१
सन्ति दानानि तीर्थानि व्रतानि नियमा यमाः । योगयज्ञास्तथाऽनेके वर्तन्ते स्वर्गदायकाः ४२
परं गुह्यं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् । तच्छृणुष्व महाभाग संसाराम्भोधितारकम् ॥ ४३
नास्तिकाय न वक्तव्यं न चाश्रद्धालवे पुनः । निन्दकाय शठायापि न देयं भक्तिवैरिणे ॥४४
रामभक्ताय शान्ताय कामक्रोधवियोगिने । वक्तव्यं सर्वदुःखस्य नाशकारकमुत्तमम् ॥ ४५
रामान्नास्ति परो देवो रामान्नास्ति परं व्रतम् । न हि रामात्परो योगो न हि रामात्परो मखः ॥
तं स्मृत्वा चैव जप्त्वा च पूजयित्वा नरः परम् । प्राप्नोति परमामृद्धिमैहिकामुष्मिकीं तथा ४७
संस्मृतो मनसा ध्यातः सर्वकामफलप्रदः । ददाति परमां भक्तिं संसाराम्भोधितारिणीम् ॥ ४८
श्वपाकोऽपि हि संस्मृत्य रामं याति परां गतिम् । ये वेदशास्त्रनिरतास्त्वादृशास्तत्र किं पुनः ४९
सर्वेषां वेदशास्त्राणां रहस्यं ते प्रकाशितम् । समाचर तथा त्वं वै यथा स्यात्ते मनीषितम् ॥ ५०
एको देवो रामचन्द्रो व्रतमेकं तदर्चनम् । मन्त्रोऽप्येकश्च तन्नाम शास्त्रं तद्ध्येव तैत्स्तुतिः ॥ ५१
तस्मात्सर्वात्मना रामचन्द्रं भज मनोहरम् । यथा गोष्पदवत्तुच्छो भवेत्संसारसागरः ॥ ५२
श्रुत्वा मया तु तद्वाक्यं पुनः प्रश्नमकारिषम् । कथं वा ध्यायते देवः कथं वा पूज्यते नरैः ॥ ५३
कथयस्व महाबुद्धे सर्वज्ञ मम विस्तरात् । यज्ज्ञात्वाऽहं कृतार्थः स्यां त्रिलोक्यां मुनिसत्तम ५४
एतच्छ्रुत्वा तु मद्वाक्यं मुनिवर्यः स लोमशः । कथयामास मे सर्वं रामध्यानपुरःसरम् ॥ ५५
शृणु विप्रेन्द्र वक्ष्यामि यत्पृष्टं तु त्वयाऽनघ । यथा तुष्येद्रमानाथः संसारज्वरदारकः ॥ ५६
अयोध्यानगरे रम्ये चित्रमण्डपशोभिते । ध्यायेत्कल्पतरोर्मूले सर्वकामसमृद्धिदम् ॥
महामरकतस्वर्णनीलरत्नादिशोभितम् ॥ ५७
सिंहासनं चित्तहरं कान्त्या तामिस्रनाशनम् । तत्रोपरि समासीनं रघुराजं मनोरमम् ॥ ५८
दूर्वादलश्यामतनुं देवं देवेन्द्रपूजितम् । राकायां पूर्णसीतांशुकान्तिधिक्कारिवक्त्रिणम् ॥ ५९
अष्टमीचन्द्रशकलसमभालाधिधारिणम् । नीलकुन्तलशोभाढ्यं किरीटमणिरञ्जितम् ॥ ६०
मकराकारसौन्दर्यकुण्डलाभ्यां विराजितम् । विद्रुमप्रभसत्कान्तिरदच्छदविराजितम् ॥ ६१
तारापतिकराकारद्विजराजिसुशोभितम् । जपापुष्पाभयामाढ्या जिह्वया शोभिताननम् ॥ ६२
यस्यां वसन्ति निगमा ऋगाद्याः शास्त्रसंयुताः । कम्बुकान्तिधरग्रीवाशोभया समलंकृतम् ॥ ६३
सिंहवदुन्नकौ स्कन्धौ मांसलौ बिभ्रतं वरम् । बाहू दधानं दीर्घाङ्गौ केयूरकटकाङ्कितौ ॥ ६४
मुद्रिकाहीरशोभाभिर्भूषितौ जानुलम्बिनौ । वक्षो दधानं विपुलं लक्ष्मीवासेन शोभितम् ॥ ६५
श्रीवत्सादिविचित्राङ्कैरङ्कितं सुमनोहरम् । महोदरं महानाभिं शुभकट्या विराजितम् ॥ ६६
काञ्च्या वै मणिमय्या च विशेषेण श्रियाऽन्वितम् । ऊरुभ्यां विमलाभ्यां च जानुभ्यां शोभितं श्रिया
चरणाभ्यां वज्ररेखायवाङ्कुशसुरेखया । युताभ्यां योगिध्येयाभ्यां कोमलाभ्यां विराजितम् ६८

---

१ ग. छ. ड. त. थ °पान्वितः । २ ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. थ. द. ध. योगा य° । ३ ग. छ. ड. तत्स्मृतिः ।
४ द. °क्यं विचार्य स तु लो° । ५ ण. °मृद्धये म° ।

ध्यात्वा स्मृत्वा च संसारसागरं त्वं तरिष्यसि । तमेव पूजयन्नित्यं चन्दनादिभिरिच्छया ॥ ६९
प्राप्नोति परमामृद्धिमैहिकामुष्मिकीं पराम् । त्वया पृष्टं महाराज रामस्य ध्यानमुत्तमम् ॥
तत्ते कथितमेतद्धै संसारजलधिं तर ॥ ७०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेध आरण्यकोपाख्यानं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२८९२

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु विप्रेन्द्रो लोमशात्परमं महत् । पुनः पप्रच्छ तमृषिं सर्वज्ञं योगिनां वरम् ॥ १

आरण्यक उवाच—

मुनिश्रेष्ठ वदैतन्मे पृच्छामि त्वां महामते । गुरवः कृपया युक्ता भाषन्ते सेवकेऽखिलम् ॥ २
कोऽसौ रामो महाभाग यो नित्यं ध्यायते त्वया । तस्य कानि चरित्राणि वदस्व त्वं द्विजर्षभ ३
किमर्थमवतीर्णोऽसौ कस्मान्मानुषतां गतः । तत्सर्वं कथयाऽऽशु त्वं मम संशयनुत्तये ॥ ४

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य मुनेः परमशोभनम् । लोमशः कथयामास रामचारित्रमद्भुतम् ॥ ५
लोकान्निरयसंमग्नाञ्ज्ञात्वा योगेश्वरेश्वरः । कीर्तिं प्रथयितुं लोके यया घोरं तरिष्यति ॥ ६
एवं ज्ञात्वा दयावार्धिः परमेशो मनोहरः । अवतारं चकारात्र चतुर्धा स श्रियाऽन्वितः ॥ ७
पुरा त्रेतायुगे प्राप्ते पूर्णांशो रघुनन्दनः । सूर्यवंशसमुत्पन्नो रामो राजीवलोचनः ॥ ८
स रामो लक्ष्मणसखः काकपक्षधरो युवा । तातस्य वचनात्तौ तु विश्वामित्रमनुव्रतौ ॥ ९
यज्ञसंरक्षणार्थाय राज्ञा दत्तौ कुमारकौ । दान्तौ धनुर्धरौ वीरौ विश्वामित्रमनुव्रतौ ॥ १०
पथि प्रव्रजतोस्तावत्ताडका नाम राक्षसी । संगता च वने घोरे तयोर्वै विघ्नकारणात् ॥ ११
ऋषेरनुज्ञया रामस्ताडकां यमयातनाम् । प्रावेशयद्धनुर्वेदविद्याभ्यासेन राघवः ॥ १२
यस्य पादतलस्पर्शाच्छिला वासवयोगजा । अहल्या गौतमवधूः पुनर्जाता स्वरूपिणी ॥ १३
विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुप्रवृत्ते रघूत्तमः । मारीचं च सुबाहुं च जघान परमेषुभिः ॥ १४
ईश्वरस्य धनुर्भग्नं जनकस्य गृहे स्थितम् । रामः पञ्चदशे वर्षे षड्वर्षामथ मैथिलीम् ॥ १५
उपयेमे विवाहेन रम्यां सीतामयोनिजाम् । कृतकृत्यस्तदा जातः सीतां संप्राप्य राघवः ॥ १६
ततो द्वादशवर्षाणि रेमे रामस्तया सह । सप्तविंशतिमे वर्षे यौवराज्यमकल्पयत् ॥ १७
राजानमथ कैकेयी वरद्वयमयाचत । तयोरेकेन रामस्तु ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ १८
जटाधरः प्रव्रजतां [*वर्षाणीह चतुर्दश । भरतस्तु द्वितीयेन यौवराज्याधिपोऽस्तु मे ॥ १९
जानकीलक्ष्मणसखं रामं प्राव्राजयन्नृपः । त्रिरात्रमुदकाहारश्चतुर्थे] हि फलाशनः ॥ २०
पञ्चमे चित्रकूटे तु रामः स्थानमकल्पयत् । अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवट्यां महामुने ॥ २१
रामो विरूपयामास शूर्पणखां निशाचरीम् । वने विचरतस्तस्य जानक्या सहितस्य च ॥ २२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गत पाठः ख. क. ग. छ. म. ठ. ड. ण. त थ. द ध. पुस्तकस्थः ।

आगतो राक्षसस्तां वै हर्तुं पापविपाकतः । ततो माघासिताष्टम्यां मुहूर्ते वृन्दसंज्ञके ॥ २३
राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकंधरः । तेनैवं ह्रियमाणा सा चक्रन्द कुररी यथा ॥ २४
राम रामेति मां रक्ष रक्ष मां रक्षसा हृताम् । यथा श्येनः क्षुधा क्रान्तः क्रन्दन्तीं वर्तिकां नयेत्
तथा कामवशं प्राप्तो रावणो जनकात्मजाम् । नयत्येवं जनकजां जटायुः पक्षिराट् तदा ॥ २६
युयुधे राक्षसेन्द्रेण स रावणहतोऽपतत् । मार्गशुक्लनवम्यां तु वसन्तीं रावणालये ॥ २७
संपातिर्दशमे मास आचख्यौ वानरेषु ताम् । एकादश्यां महेन्द्राद्रेः प्लुत्वे शतयोजनम् ॥ २८
हनूमान्निशि तस्यां तु लङ्कायां पर्यकालयत् । तद्रात्रिशेषे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ॥ २९
द्वादश्यां शिंशपावृक्षे हनूमान्पर्यवस्थितः । तस्यां निशायां जानक्या विश्वासाय च संकथा॥ ३०
अक्षादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत । ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः ॥ ३१
वह्निना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं कृतम् । पौर्णमास्यां महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ॥ ३२
मार्गासितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरैः । पुनरागत्य षष्ठेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनं किल ॥ ३३
सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं सर्वनिवेदनम् । अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां मुहूर्ते विजयाभिधे ॥ ३४
मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य च । रामः कृत्वा प्रतिज्ञां तु प्रयातो दक्षिणां दिशम् ३५
तीर्त्वाऽहं सागरमपि हनिष्ये राक्षसेश्वरम् । दक्षिणाशां प्रयातस्य सुग्रीवोऽप्यभवत्सखा ॥ ३६
वासरैः सप्तभिः सिन्धोः स्कन्धावारनिवेशनम् । पौषशुक्ले प्रतिपदस्तृतीया यावदम्बुधेः ॥ ३७
उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव ह । बिभीषणश्चतुर्थ्यां तु रामेण सह संगतः ॥ ३८
समुद्रतरणार्थाय पञ्चम्यां मन्त्र उद्यतः । प्रायोपवेशनं चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ॥ ३९
समुद्राद्वरलाभश्च सहोपायप्रदर्शनम् । ततो दशम्यामारम्भस्त्रयोदश्यां समापनम् ॥ ४०
चतुर्दश्यां सुवेलाद्रौ रामः सैन्यं न्यवेशयत् । पौर्णमास्या द्वितीयान्तं त्रिदिनैः सैन्यतारणम् ४१
तीर्त्वा तोयनिधिं रामो वानरेश्वरसैन्यवान् । रुरोध च पुरीं लङ्कां सीतार्थं सहलक्ष्मणः ॥ ४२
तृतीयादिदशम्यन्तं निवेशश्च दिनाष्टकम् । शुकसारणयोस्तत्र प्राप्तिरेकादशीदिने ॥ ४३
पौषासिताख्यद्वादश्यां सैन्यसंख्यानमेव च । शार्दूलेन कपीन्द्राणां सह सारोपवर्णनम् ॥ ४४
त्रयोदश्या अमावास्यां लङ्कायां दिवसैस्त्रिभिः । रावणः सैन्यसंख्यानां रणोत्साहं तदाऽकरोत् ४५
प्रययावङ्गदो दौत्ये माघशुक्लाद्यवासरे । सीतायाश्च ततो भर्तुर्मायामूर्धादिदर्शनम् ॥ ४६
माघद्वितीयादिदिनैः सप्तभिर्यावदष्टमी । रक्षसां वानराणां च युद्धमासीच्च संकुलम् ॥ ४७
माघशुक्लनवम्यां तु रात्राविन्द्रजिता रणे । रामलक्ष्मणयोर्नागपाशबन्धः कृतः किल ॥ ४८
आकुलेषु कपीन्द्रेषु निरुत्साहेषु सर्वशः । नागपाशविनाशार्थं दशम्यां पवनोऽजपत् ॥ ४९
कर्णे स्वरूपं रामस्य गरुडागमनं ततः । एकादश्यां च द्वादश्यां धूम्राक्षस्य वधः कृतः ॥ ५०
त्रयोदश्यां तु तेनैव निहतः कम्पनो रणे । माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत्कृष्णादिवासरम् ॥ ५१
त्रिदिने तु प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः । माघकृष्णद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तं त्रिभिर्दिनैः ॥ ५२
रामेण तुमुले युद्धे रावणो द्रावितो रणात् । पञ्चम्या अष्टमी यावद्रावणेन प्रबोधितः ॥ ५३
कुम्भकर्णस्तदा चक्रेऽभ्यवहारं चतुर्दिने । कुम्भकर्णो दिनैः षड्भिर्नवम्यास्तु चतुर्दशीम् ॥ ५४
रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः । अमावास्यादिने शोकादवहारो बभूव ह ॥ ५५

---

१ ग. छ. ञ. ठ. ड. द ध. वेदसंज्ञिते । २ ण. पर्यकाशयत् । ३ छ. ड. °द्राद्रलला° । ४ क. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. ढ. त. द. °प्रतर्दन° । ५ ग. °रोषव° ।

फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तचतुर्दिनैः । *विसतन्तुप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ॥ ५६
पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिकायवधस्तथा । अष्टम्या द्वादशी यावन्निहतौ दिनपञ्चकात् ॥ ५७
निकुम्भकुम्भावूर्ध्वं तु मकराक्षस्त्रिभिर्दिनैः । फाल्गुनासितद्वितीयायां दिने शक्रजिता जितम् ५८
तृतीयादिसप्तम्यन्तं दिनपञ्चकमेव च । ओषध्यानयनव्यग्रादवहारो बभूव ह ॥ ५९
ततस्त्रयोदशी यावद्दिनैः पञ्चभिरिन्द्रजित् । लक्ष्मणेन हतो युद्धे प्रख्यातबलपौरुषः ॥ ६०
चतुर्दश्यां दशग्रीवो दीक्षां प्रापावहारतः । अमावास्यादिने प्रायाद्युद्धाय दशकंधरः ॥ ६१
चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकैः । रावणे युध्यमाने तु प्रचुरो रक्षसां वधः ॥ ६२
चैत्रषष्ठ्या अष्टमी यावन्महापार्श्वादिमारणम् । चैत्रशुक्लनवम्यां तु सौमित्रेः शक्तिभेदनम् ॥ ६३
कोपाविष्टेन रामेण द्रावितो दशकंधरः । द्रोणाद्रिराञ्जनेयेन लक्ष्मणार्थमुपाहृतः ॥ ६४
दशम्यामवहारोऽभूद्रामयुद्धे तु रक्षसाम् । एकादश्यां तु रामाय रथं मातलिसारथिः ॥ ६५
प्रेरितो वासवेनाऽऽजावर्पयामास भक्तितः । कोपवानथ द्वादश्या यावत्कृष्णचतुर्दशी ॥ ६६
अष्टादशदिने रामो रावणं द्वैरथेऽवधीत् । सङ्ग्रामे तुमुले जाते रामो जयमवाप्तवान् ॥ ६७
माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रकृष्णचतुर्दशी । सप्ताशीतिदिनान्येव मध्यं पञ्चदशाहकम् ॥ ६८
युद्धावहारः संग्रामो द्वासप्ततिदिनान्यभूत् । संस्कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ॥ ६९
वैशाखादितिथौ राम उवास रणभूमिषु । अभिषिक्तो द्वितीयायां लङ्काराज्ये विभीषणः ॥ ७०
सीताशुद्धिस्तृतीयायां देवेभ्यो वरलम्भनम् । हत्वाऽचिरेण लङ्केशं लक्ष्मणाग्रज एव सः ॥ ७१
गृहीत्वा जानकीं पुण्यां दुःखितां राक्षसेन तु । आदाय परया प्रीत्या जानकीं स न्यवर्तत ॥ ७२
वैशाखस्य चतुर्थ्यां तु रामः पुष्पकमाश्रितः । विहायसा निवृत्तस्तु भूयोऽयोध्यां पुरीं प्रति ॥ ७३
पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां माधवस्य तु । भारद्वाजाश्रमे रामः सगणः समुपाविशत् ॥ ७४
नन्दिग्रामे तु षष्ठ्यां स भरतेन समागतः । सप्तम्यामभिषिक्तोऽसौ भूयोऽयोध्यां रघूद्वहः ॥ ७५
दशैकाधिकमासांश्चतुर्दशाहानि मैथिली । उवास रामरहिता रावणस्य निवेशने ॥ ७६
द्विचत्वारिंशवर्षे तु रामो राज्यमकारयत् । सीतायाश्च त्रयस्त्रिंशद्वत्सराणि तदाऽभवन् ॥ ७७
स चतुर्दशवर्षान्ते प्रविश्य स्वां पुरीं प्रभुः । अयोध्यायां समुदितो रामो रावणहारणः ॥ ७८
भ्रातृभिः सहितस्तत्र रामो राज्यमथाकरोत् । राज्यं प्रकुर्वतस्तस्य पुरोधा वदतां वरः ॥ ७९
अगस्त्यः कुम्भसंभूतिस्तमागन्ता रघोः पतिम् । तद्वाक्याद्रघुनाथोऽसौ करिष्यति हयक्रतुम् ॥ ८०
तस्याऽऽगमिष्यति हय आश्रमे तव सुव्रत । तस्य योधाः प्रमुदिता आयास्यन्ति तवाऽऽश्रमे॥८१
तेषामग्रे रामकथाः करिष्यसि मनोहराः । तैः सार्कं त्वमयोध्यायां गन्तासि त्वं द्विजर्षभ ॥ ८२
दृष्ट्वा राममयोध्यायां पद्मपत्रनिभेक्षणम् । तत्क्षणादेव संसारवार्धिनिस्तारवान्भव ॥ ८३
इत्युक्त्वा मां मुनिवरो लोमशः सर्वबुद्धिमान् । उवाच ते किं प्रष्टव्यं तदहमवदं हितम् ॥ ८४
ज्ञातं त्वत्कृपया सर्वं रामचारित्रमद्भुतम् । त्वत्प्रसादादवाप्स्येऽहं रामस्य चरणाम्बुजम् ॥ ८५
मया नमस्कृतः पश्चाज्जगाम स मुनीश्वरः । तत्प्रसादान्मया प्राप्तं रामस्य चरणार्चनम् ॥ ८६

* क. ख. च. ज. झ. ठ ण. त. थ. द. ध. पुस्तकेषु "विसतन्तुप्रभृतयः" इत्यत्र 'इन्द्रजित्प्रभृतिस्तत्र' इति पाठो वर्तते ।

१ थ. प्राप छ्रधः स्थितः । २ ङ. थ. °वर्चया° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज झ. ञ. ट. ठ. ड. ढ. ण. त. थ. ध °शुक्लती° ।

सोऽहं स्मरामि रामस्य चरणावन्वहं मुहुः । गायामि तस्य चारित्रं मुहुर्मुहुरतान्द्रितः ॥ ८७
पावयामि जनानन्यान्गानेन स्वान्तहारिणा । हृष्यामि तन्मुनेर्वाक्यं स्मारं स्मारं तदीक्षया ॥ ८८
धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सभाग्योऽहं महीतले । रामचन्द्रपदाम्भोजदिदृक्षा मे भविष्यति ॥ ८९
तस्मात्सर्वात्मना रामो भजनीयो मनोहरः । वन्दनीयो हि सर्वेषां संसाराब्धितितीर्षया ॥ ९०
तस्माद्यूयं किमर्थं वै प्राप्ताः को वा नराधिपः । यागं करोति धर्मात्मा हयमेधं महाक्रतुम् ॥ ९१
तत्सर्वं कथयन्त्वत्र यान्तु वाहस्य पालने । स्मरन्तु रघुनाथाङ्घ्रिं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः॥९२
इति वाक्यं समाकर्ण्य मुनेर्विस्मयमागताः । रघुनाथं स्मरन्तस्ते प्रोचुरारण्यकं मुनिम् ॥ ९३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे श्रीरामचारित्रकथनं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥३६॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२९८९

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

ते पृष्टा मुनिवर्येण रामचारित्रमुत्तमम् । धन्यं सभाग्यं मन्वानाः प्रोचुरात्मानमादरात् ॥ १

जना ऊचुः—

पवित्रिता वयं सर्वे दर्शनेन तवाधुना । यद्रामकथयाऽस्मान्वै पावयस्यधुना जनान् ॥ २
शृणुष्व वचनं तथ्यं भवन्ब्रह्मर्षिसत्तम । त्वया पृष्टं यदस्मभ्यं सर्वं तत्कथयाम वै ॥ ३
अगस्त्यवाक्याच्छ्रीरामो विप्रहत्यापनुत्तये । यागं करोति सुमहान्सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ४
तं पालयानाः सर्वे वै त्वदाश्रममुपागताः । अश्वेन सहिता विप्र तज्जानीहि महामते ॥ ५
इति वाक्यं समाकर्ण्य मनोहारि रसायनम् । अत्यन्तं हर्षमापेदे ब्राह्मणो रामभक्तिमान् ॥ ६
अद्य मे फलितो वृक्षो मनोरथश्रियाऽन्वितः । अद्य मे जननी मां यत्सुषुवे तदभूद्दृतम् ॥ ७
अद्य राज्यं मया प्राप्तं कण्टकैश्च विवर्जितम् । अद्य कोशाः सुसंपन्ना अद्य देवाः सुतोषिताः॥ ८
अग्निहोत्रफलं त्वद्य प्राप्तं मे हविषा हुतम् । यद्द्रक्ष्ये रामचन्द्रस्य चरणाम्भोरुहोर्युगम्॥ ९
यो नित्यं ध्यायते स्वान्ते अयोध्यायाः पतिः प्रभुः । स मे दृग्गोचरो नूनं भविष्यति मनोहरः॥
हनूमान्मां समालिङ्ग्य प्रक्ष्यते कुशलं मम । भक्तिं मे महतीं दृष्ट्वा तोषं प्राप्स्यति सत्तमः ॥ ११
इति वाक्यं समाकर्ण्य हनूमान्कपिसत्तमः । जग्राह पादयुगलं मुनेरारण्यकस्य ह ॥ १२
स्वामिन्हनूमान्विप्रर्षे सेवकोऽहं पुरः स्थितः । जानीहि रामदासस्य रेणुकल्पं मुनीश्वर ॥ १३
इत्युक्तवति तस्मिन्वै मुनिः परमहर्षितः । आलिलिङ्ग हनूमन्तं रामभक्त्या सुशोभितम् ॥ १४
उभौ प्रेमविनिर्भिन्नावुभावपि सुधाप्लुतौ । स्थगितौ चित्रलिखिताविव तत्र बभूवतुः ॥ १५
उपविष्टौ कथास्तस्य चक्रतुः सुमनोहराः । रघुनाथपदाम्भोजप्रीतिनिर्भरमानसौ ॥ १६
हनूमांस्तमुवाचेदं वचो विविधशोभनम् । आरण्यकं मुनिवरं रामाङ्घ्रिध्याननिर्भृतम् ॥ १७
स्वामिन्नयं दशरथकुलैहीराङ्कुरो महान् । रामभ्राता महाशूरः शत्रुघ्नः प्रणमत्यसौ ॥ १८
लवणो येन निहतः सर्वलोकभयंकरः । कृताश्च सुखिनः सर्वे मुनयः सुतपोधनाः ॥ १९
एष पुष्कलनामा त्वां नमत्युद्भटसेवितः । येनाधुना महावीरा जिताः समरमण्डले ॥ २०

---

१ ख. ज. वेदाः । २ ग. छ. ठ. ड. द. ध. स्तत्र च । ३ द. लदीपाङ्कु ।

जानीह्येतं बहुगुणं रामामात्यं महाबलम् । प्राणप्रियं रघुपतेः सर्वज्ञं धर्मकोविदम् ॥ २१
सुबाहुरयमत्युग्रो वैरिवंशदवानलः । रामपादाब्जरोलम्बो नमति त्वां महायशाः ॥ २२
सुमदोऽप्येष पार्वत्या दत्तरामाङ्घ्रिसेवया । प्राप्तोऽधुना स्वसंसारवार्धिनिस्तरणं महान् ॥ २३
सत्यवान्राममश्वं यः प्राप्तमाश्रुत्य सेवकात् । राज्यं निवेदयामास स त्वां प्रणमति क्षितौ ॥ २४
इति वाक्यं समाकर्ण्य समालिङ्गनमादरात् । चकाराऽऽरण्यक ऋषिः स्वागतं फलकादिना २५
ते हृष्टास्तत्र वसतिं चक्रुर्मुनिवराश्रमे । प्रातर्नित्यक्रियां कृत्वा रेवायां ते महोद्यमाः ॥ २६
नरयानमथाऽऽरोप्य सेवकैः सहितं मुनिम् । शत्रुघ्नः प्रापयामासायोध्यां रामकृतालयाम् ॥ २७
स दूरां नगरीं दृष्ट्वा सूर्यवंशनृपोषिताम् । पदातिरभवद्वेगाद्रघुनाथदिदृक्षया ॥ २८
संप्राप्य नगरीं रम्यामयोध्यां जनशोभिताम् । मनोरथसहस्रेण संरूढो रामदर्शने ॥ २९
ददर्श तत्र सरयूतीरे मण्डपशोभिते । रामं दूर्वादलश्यामं कञ्जकान्तिविलोचनम् ॥ ३०
मृगशृङ्गं कटौ रम्यं धारयन्तं श्रियाऽन्वितम् । ऋषिवृन्दैर्व्यासमुख्यैर्वृतं शूरैः सुसेवितम् ॥ ३१
भरतेन सुमित्रायास्तनुजेन परिवृतम् । ददतं दीनसंघेभ्यो दानानि प्रार्थितानि तम् ॥ ३२
विलोक्याऽऽरण्यकाह्वोऽसौ कृतार्थ इत्यमन्यत । मल्लोचने पद्मदलसमाने रामलोकके ॥ ३३
अद्य मे सर्वशास्त्रस्य ज्ञातृत्वं बहु सार्थकम् । येन श्रीराममाज्ञाय प्राप्तोऽयोध्यां पुरीमिमाम् ॥ ३४
इत्येवमादिवचनानि बहूनि हृष्टो रामाङ्घ्रिदर्शनमुहर्षितगात्रशोभी ॥
प्रायाद्रमेश्वरसमीपमगम्यमन्यैर्योगेश्वरैरपि विचारपरैः सुदूरम् ॥ ३५
धन्योऽहमद्य रामस्य चरणावक्षिगोचरौ । करिष्यामि वचो रम्यं वदन्राममवेक्षयन् ॥ ३६
रामोऽपि वाडवश्रेष्ठं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा । तपोमूर्तिधरं वीक्ष्य प्रत्युत्थानमथाकरोत् ॥ ३७
रामचन्द्रस्तस्य पादौ सुचिरं नतवान्महान् । ब्रह्मण्यदेव पावित्र्यं कृतमद्य तनोर्मम ॥ ३८
इति वाक्यं वदंस्तस्य पादयोः पतितः प्रभुः । सुरासुरनमन्मौलिमणिनीराजिताङ्घ्रिकः ॥ ३९
प्रणतं तं नृपश्रेष्ठं वाडवेन्द्रो महातपाः । गृहीत्वा भुजयोर्मध्यमालिलिङ्ग प्रियं प्रभुम् ॥ ४०
कौशल्यातनयस्तं वा उच्चैर्मणिमयासने । संस्थाप्य च पदोर्युग्मं जलेनाक्षालयत्प्रभुः ॥ ४१
पादावनेजनोदं तु मस्तकेऽधाद्धरिः स्वयम् । पवित्रितोऽद्य सगणः सकुटुम्ब इति ब्रुवन् ॥ ४२
चन्दनेन विलिप्याथ गां च प्रादात्पयस्विनीम् । उवाच च वचो रम्यं देवदेवेन्द्रसेवितः ॥ ४३
स्वामिन्मखो मया वाजिमेधसंज्ञः क्रियेत ह । सोऽयं त्वच्चरणायानादद्य पूर्णो भविष्यति ॥ ४४
अद्य मे ब्रह्महत्योत्थपापहानिं करिष्यति । अश्वमेधक्रतुर्युष्मच्चरणेन पवित्रितः ॥ ४५
इति वाक्यं ब्रुवाणं तं राजराजेन्द्रसेवितम् । आरण्यक उवाचेदं हसन्माध्व्या गिरा मुनिः ॥ ४६
स्वामिंस्तत्र तु युक्तं हि वचो ब्रह्मण्य भूमिप । त्वन्मूर्तयो महाराज ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ४७
त्वं चेद्ब्राह्मणपूजादिकर्मकार्यं करिष्यसि । ततोऽखिला नृपा विप्रान्पूजयिष्यन्ति भूमिप ॥ ४८
त्वयोक्तं यन्महाराज विप्रहत्यापनुत्तये । यागं करोमि विमलं तत्तु हास्यकरं वचः ॥ ४९
त्वन्नामस्मरणान्मूढः सर्वशास्त्रविवर्जितः । सर्वपापाब्धिमुत्तीर्य स गच्छेत्परमं पदम् ॥ ५०
सर्ववेदेतिहासानां सारार्थोऽयमिति स्फुटम् । यद्रामनामस्मरणं क्रियते पापतारकम् ॥ ५१
तावद्गर्जन्ति पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । न यावत्प्रोच्यते नाम रामचन्द्र तव स्फुटम् ॥ ५२
[*त्वन्नामगर्जनं श्रुत्वा महापातककुञ्जराः] । पलायन्ते महाराज कुत्रचित्स्थानलिप्सया ॥ ५३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

तस्मात्तव कथं हत्या महापुण्यददर्शन । राम त्वत्सुकथां श्रुत्वा पूतः सर्वो भविष्यति ॥ ५४
मया पूर्वं कृतयुगे गङ्गायास्तीरवासिनाम् । ऋषीणां मुखतो वाक्यं श्रुतमस्ति पुराविदाम् ॥ ५५
तावत्पापभियः पुंसां कातराणां सुपापिनाम् । यावन्न वदते वाचा रामनाम मनोहरम् ॥ ५६
तस्माद्धन्योऽहमधुना मम संसृतिनाशनम् । सांप्रतं सुलभं रामचन्द्र त्वद्दर्शनादभूत् ॥ ५७
इत्युक्तवन्तं स मुनिं पूजयामास तत्र वै । सर्वे मुनिजनाः साधु साधु वाक्यमिति *ब्रुवन् ॥ ५८

शेष उवाच—

अत्राऽऽश्चर्यमभूद्यत्तु तन्मे निगदतः शृणु । वात्स्यायन मुनिश्रेष्ठ रामभक्तिपरायणः ॥ ५९
रामं दृष्ट्वा महाराजं यादृशं ध्यानगोचरम् । अत्यन्तं हर्षमापन्नो जगाद स मुनीश्वरान् ॥ ६०
मुनीश्वराः शृणुत भो मद्वाक्यं सुमनोरमम् । मादृशः को नु भूलोके भविष्यति सुभाग्यवान्॥६१
नास्ति मम समः कोऽपि न जातो न भविष्यति । यद्रामभद्रो नत्वा मां स्वागतं परिपृष्टवान् ६२
यत्पादपङ्कजरजः श्रुतिमृग्यं सदैव हि । सोऽद्य मत्पादयोः पाथः पीत्वा पूतममन्यत ॥ ६३
एवं प्रवदतस्तस्य ब्रह्मस्फोटोऽभवत्तदा । [+निर्गतं तद्भवत्तेजो विवेश रघुनन्दने ॥ ६४
पश्यतां सर्वलोकानां सरयूतीरमण्डपे] । सायुज्यमुक्तिं संप्राप दुर्लभां योगिभिर्जनैः ॥ ६५
दिवि तूर्यनिनादोऽभूद्वीणानादोऽभवत्तदा । पुष्पवृष्टिः पपाताग्रे पश्यतां चित्रमद्भुतम् ॥ ६६
मुनयोऽप्येतदीक्षित्वा प्रशंसन्तो मुनीश्वरम् । कृतार्थोऽयं मुनिश्रेष्ठो यद्रामवपुषीक्षितः ॥ ६७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेध आरण्यकमुनेः सायुज्यमुक्तिकथनं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३०५२

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

एतदाख्यानकं श्रुत्वा वात्स्यायन उदारधीः । परमं हर्षमापेदे जगाद च फणीश्वरम् ॥ १

वात्स्यायन उवाच—

कथां संशृण्वतो मह्यं तृप्तिर्नास्ति फणीश्वर । रघुनाथस्य भक्तार्तिहारिकीर्तिकरस्य वै ॥ २
धन्य आरण्यको नाम मुनिर्वेदधरः परः । रघुनाथं समालोक्य देहं तत्याज नश्वरम् ॥ ३
ततो राज्ञो हयः कुत्र गतः केन नियन्त्रितः । कथं तत्र रमानाथकीर्तिर्जाता फणीश्वर ॥ ४
सर्वं कथय मे तथ्यं सर्वज्ञोऽस्ति यतो भवान् । धराधरवपुर्धारी साक्षात्तस्य स्वरूपधृत् ॥ ५

व्यास उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना । उवाच रामचारित्रं तत्तद्गुणकथोदयम् ॥ ६

शेष उवाच—

साधु पृच्छसि विप्रर्षे रघुनाथगुणान्मुहुः । श्रुतानश्रुतवत्कृत्वा तेषु लोलुपतां दधत् ॥ ७
ततो निरगमद्वाहः सैनिकैर्बहुभिर्वृतः । रेवातीरे मनोहारे मुनिवृन्दनिषेविते ॥ ८

---

* अडभाव आर्षः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. छ. ङ. द. पुस्तकस्थः ।

---

१ द. अत्राश्च° ।

सेनाचरास्ततः सर्वे यत्र वाहस्ततस्ततः । प्रसर्पन्ति निरीक्षन्तस्तन्मार्गं रणकोविदाः ॥ ९
वाजी गतोऽथ रेवाया ह्रदेऽगाधजलान्विते । भाले स्वर्णभवं पत्रं धारयन्पूजिताङ्गकः ॥ १०
ततो जले ममज्जासौ रामचन्द्रहयो वरः । तदा सर्वे महाशूरास्तत्र विस्मयमागताः ॥ ११
तैः परस्परमेवोच कथं हयसमागमः । कोऽत्र गन्ता जले वाहमानेतुं तं महोदयम् ॥ १२
इति यावत्समुद्विग्ना मन्त्रयन्ते परस्परम् । तावद्वीरशतैः सार्धमाजगाम रघोः पतिः ॥ १३
तान्सर्वान्विमनस्कान्स दृष्ट्वा शत्रुघ्नसंज्ञितः । पप्रच्छ मेघगम्भीरवाचा वीरशिरोमणिः ॥ १४
किं स्थितं निखिलैरत्र युष्माभिः संघशो जले । कुत्राश्वो रघुनाथस्य स्वर्णपत्रेण शोभितः॥ १५
जले किं निममज्जासौ हृतो वा केन मानिना । तन्मे कथयत क्षिप्रं[3] कथं यूयं विमोहिताः ॥ १६

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य राज्ञो रघुवरस्य ते । कथयामासुस्तं सर्वे वीराः शूरशिरोमणिम् ॥ १७

जना ऊचुः—

स्वामिन्वयं न जानीमो मुहूर्तमभवज्जले । निममज्ज ततो नाऽऽयाद्धयस्तव मनोहरः ॥ १८
त्वमेव तत्र गत्वेमं वाहमानय वेगतः । अस्माभिस्तत्र गन्तव्यं त्वया सार्धं महामते ॥ १९
इति श्रुत्वा वचस्तेषां सैनिकानां रघूद्वहः । खेदं प्राप्य जनान्पश्यञ्जलसंतरणोद्यतान् ॥ २०
उवाच मन्त्रिमुख्यं स किं कर्तव्यमतः परम् । कथं वाहस्य संप्राप्तिर्भविष्यति तथा वद ॥ २१
के तत्र शूराः संयोज्या जलेऽन्वेषयितुं हयम् । को वाऽऽनयिष्यते वाहं केनोपायेन तद्वद ॥ २२
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सुमतिर्मन्त्रिसत्तमः । उवाच समये योग्यं शत्रुघ्नं हर्षयन्निव ॥ २३

सुमतिरुवाच—

स्वामिन्नस्ति तव श्रीपञ्शक्तिरद्भुतकर्मणः । पातालगमने शक्तिर्जलमध्यादिह स्फुटम् ॥ २४
अन्यच्च पुष्कलस्यापि शक्तिरस्ति महात्मनः । हनूमतोऽपि रामस्य पादसेवापरस्य च ॥ २५
तस्माद्यूयं तत्र गत्वा हयमानयत ध्रुवम् । यतो भवेद्वाहमेधो रघुनाथस्य धीमतः ॥ २६

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाश्रुत्य शत्रुघ्नः परवीरहा । स्वयं विवेश तोयान्तर्हनूमत्पुष्कलान्वितः ॥ २७
यावज्जलं विवेशासौ तावत्पुरमदृश्यत । अनेकोद्यानशोभाढ्यममेयं पुटभेदनम् ॥ २८
तत्र माणिक्यखचिते स्तम्भे स्वर्णमये[4] हयम् । बद्धं ददर्श रामस्य स्वर्णपत्रसुशोभितम् ॥ २९
स्त्रियस्तत्र मनोहारिरूपधारिण्य उत्तमाः । सेवन्ते सुन्दरीमेकां पर्यङ्के सुखमास्थिताम् ॥ ३०
तान्दृष्ट्वा ताः स्त्रियः सर्वाः प्रावोचन्स्वामिनीं प्रति। [*एते पीवरवर्ष्माणो[5] मांसपुष्टकलेवराः ३१
भविष्यन्ति तव श्रेष्ठमाहारस्य फलं महत् ।] एतेषां शोणितं स्वादु पुरुषाणां गतायुषाम् ॥ ३२
एतद्वचः समाकर्ण्य सेवकीनां वराऽङ्गना । जहास किंचिद्वदनं नर्तयन्ती भ्रुवाऽन्यथा ॥ ३३
तावत्त्रयस्ते संप्राप्ताः संनाहश्रीविशोभिताः । शिरस्त्राणानि दधतः शौर्यवीर्यसमन्विताः ॥ ३४
ता दृष्ट्वा महिलास्तत्र सौन्दर्यश्रीसमन्विताः । प्रोचुस्ते विस्मयं विप्र किमिदं दृश्यते महत् ॥ ३५
नमश्चक्रुर्महात्मानः सर्वे देववराङ्गनाः । किरीटमणिविद्योतद्योतिताङ्घ्रियुतास्ततः ॥ ३६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ग. छ. ज. ठ. ड. ण त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. अ. जलान्तर्वै वाहं ने°। २ द °रथ यु°। ३ झ. शीघ्रं । ४ क. ख. घ. ङ. च. छ. म. ट. ठ. ड. ढ. ण. त. थ. ध. मणिमये । ग. भर्ममये । ५ द. °तेऽल्पवर्ष्मवयसो मां° ।

सा तान्पप्रच्छ पुरुषान्सर्वश्रेष्ठा सुभामिनी । के यूयमत्र संप्राप्ताः कथं चापधरा नराः ॥ ३७
मत्स्थलं सर्वदेवानामगम्यं मोहनं महत् । अत्र प्राप्तस्य तु क्वापि निवृत्तिर्न भवेत्पुनः ॥ ३८
अश्वोऽयं कस्य राज्ञो वै कथं चामरवीजनः । स्वर्णपत्रेण शोभाढ्यः कथयन्तु ममाग्रतः ॥ ३९

शेष उवाच—

इति तस्या वचः श्रुत्वा मोहनाक्षरसंयुतम् । हनूमांस्तां प्रत्युवाच गतभीः प्रहसन्निव ॥ ४०
वयं वै किंकरा राज्ञस्त्रैलोक्यस्य शिखामणेः । त्रिलोकी यं प्रणमते सर्वदेवशिरोमणिम् ॥ ४१
रामभद्रस्य जानीध्वं हयमेधप्रवर्तितुः । मुञ्चन्तु वाहमस्माकं कथं बद्धो वराङ्गने ॥ ४२
वयं सर्वास्त्रकुशलाः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदाः । नयिष्यामो बलाद्वाहं [*हत्वा तत्प्रतिरोधकान् ॥ ४३
इति वाक्यं समाकर्ण्य प्लवङ्गस्य वराङ्गना ।] विवरस्था प्रत्युवाच हसन्ती वाक्यकोविदा ॥ ४४
मयाऽऽनीतमिमं वाहं न को मोचयितुं क्षमः । [1]वर्षायुतेन निशितैर्बाणैः कोटिभिरुच्छिखैः ॥ ४५
परं रामस्य पादाब्जसेवकीकर्मकारिणी । न ग्रहीष्यामि तद्वाहं राजराजस्य धीमतः ॥ ४६
महानविनयो जातो मम नेत्र्याः सुवाजिनः । क्षमताद्रामचन्द्रस्तच्छरण्यो भक्तवत्सलः ॥ ४७
यूयं क्लिष्टास्तत्पुरुषा हयार्थं तस्य रक्षितुः । याचध्वं वरमप्राप्यं देवानामपि सत्तमाः ॥ ४८
यथा मेऽमीवमत्युग्रं क्षमेत पुरुषोत्तमः । व्रीडां त्यक्त्वाऽखिलां सर्वे वृणवन्तु वरमुत्तमम् ॥ ४९
तस्या वचः परं श्रुत्वा हनूमान्निजगाद ताम् । रघुनाथप्रसादेन सर्वमस्माकमूर्जितम् ॥ ५०
तथाऽपि याचे वरमेकमुत्तमं विधेहि तन्मे मनसः समीहितम् ।
भवे भवे नो रघुनाथकः पतिर्वयं च तत्कर्मकराश्च किंकराः ॥ ५१
एतद्वचः समाकर्ण्य प्लवङ्गस्य तदाऽङ्गना । उवाच वाक्यं मधुरं प्रहस्य गुणपूजितम् ॥ ५२
भवद्भिः प्रार्थितं यत्तु दुर्लभं सर्वदैवतैः । तद्भविष्यत्यसंदेहः सेवकास्तद्रघोः पतेः ॥ ५३
अथापि वरमेकं वै दास्यामि कृतहेलना । रघुनाथस्य तुष्ट्यर्थं तद्दत्तं मे भविष्यति ॥ ५४
अग्रे वीरमणिर्भूपो महाबलसमन्वितः । ग्रहीष्यति भवद्वाहं शिवेन परिरक्षितः ॥ ५५
तज्जयार्थं महास्त्रं मे गृह्णीत सुमहाबलाः । द्वैरथे स तु योद्धव्यः शत्रुघ्नेन त्वया महान् ॥ ५६
इदमस्त्रं यदा त्वं तु क्षेपयिष्यासि संगरे । अनेन पूतो रामस्य स्वरूपं ज्ञास्यते पुनः ॥ ५७
ज्ञात्वा तं वाजिनं दत्त्वा चरणे प्रपतिष्यति । तस्माद्गृह्णीत चास्त्रं तन्मम वैरिविदारणम् ॥ ५८
तच्छ्रुत्वा रघुनाथस्य भ्राता जग्राह चास्त्रकम् । उदङ्मुखः पवित्राङ्गो योगिन्या दत्तमद्भुतम् ॥ ५९
तत्प्राप्यास्त्रं महातेजा बभूव रिपुकर्शनः । दुष्प्रधृष्यो दुराराध्यो वैरिवारणसच्छृणिः ॥ ६०
तां नत्वा राघवश्रेष्ठः शत्रुघ्नो हयसत्तमम् । गृहीत्वाऽगाज्जलात्तस्माद्देवातीरे सुखोचिते ॥ ६१
तं दृष्ट्वा सैनिकाः सर्वे प्रहृष्टाङ्गा मुदाऽन्विताः । साधु साधु प्रशंसन्तः पप्रच्छुर्हयनिर्गमम् ॥ ६२
हनूमान्कथयामास हयस्याऽऽगमनं महत् । वरप्राप्तिं च तेभ्यो वै तेऽपि श्रुत्वा मुदं गताः ॥ ६३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे जलमध्याद्वाहप्राप्तिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३११९

*एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

1 द. °हावीरस° ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

निनदत्सु मृदङ्गेषु वीणानादेन सर्वतः । मुक्तो वाहस्ततो देवपुरं देवविनिर्मितम् ॥ १
यत्र स्फाटिककुड्यानां रचनाभिर्गृहा नृणाम् । हसन्ति विन्ध्यं विमलं पर्वतं नागसेवितम् ॥ २
राजतानि गृहाण्यत्र दृश्यन्ते प्रकृतेरपि । विचित्रमणिसंनद्धा नानामाणिक्यगोपुराः ॥ ३
पद्मिन्यो यत्र लोकानां गेहे गेहे मनोहराः । हरन्ति चित्तानि नृणां मुखपद्मकलाक्षिताः ॥ ४
पद्मरागमणिर्यत्र गेहे गेहे सुभूमिषु । बद्धः संलक्ष्यते विप्र तदोष्ठस्पर्धया नु किम् ॥ ५
क्रीडाशैलाः प्रत्यगारं नीलरत्नविनिर्मिताः । कुर्वन्ति शङ्कां मेघस्य मयूराणां कलापिनाम् ॥ ६
हंसा यत्र नृणां गेहे स्फाटिकेषु नियन्त्रिताः । कुर्वन्ति मेघाम्भो भीतिं मानसं न स्मरन्ति च ॥ ७
निरन्तरं शिवस्थाने ध्वस्तं चन्द्रिकया तमः । शुक्लकृष्णविभेदो न पक्षयोस्तत्र वै नृणाम् ॥ ८
तत्र वीरमणी राजा धार्मिकेष्वग्रणीर्महान् । राज्यं करोति विपुलं सर्वभोगसमन्वितम् ॥ ९
तस्य पुत्रो महाशूरो नाम्ना रुक्माङ्गदो बली । वनिताभिर्गतो रम्यदेहाभिः क्रीडितुं वनम् ॥ १०
तासां मञ्जीरसंरावः कङ्कणानां रवस्तथा । मनो हरति कामस्य किमन्यस्य कथा प्रभो ॥ ११
वनं जगाम सुमहत्सुपुष्पनगसंयुतम् । सदाशिवकृतावासमृतुषट्कैर्विराजितम् ॥ १२
चम्पका यत्र बहुशः फुल्लकोरकशोभिताः । कुर्वन्ति कामिनां तत्र त्वच्छयार्तिं विलोकिताः ॥ १३
चूताः फलादिभिर्नम्रा मञ्जरीकोटिसंयुताः । नागाः पुंनागवृक्षाश्च शालास्तालास्तमालकाः १४
कोकिलानां समारावा यत्र च श्रुतिगोचराः । सदा मधुपझङ्कारगतनिद्राः सुमल्लिकाः ॥ १५
दाडिमानां समूहाश्च कर्णिकारैः समन्विताः । केतकीकानकीवन्यवृक्षराजिविराजिताः ॥ १६

तस्मिन्वने प्रमदसंयुतचित्तवृत्ति-
गायन्कलं मधुरवाग्विचिकीर्षयोच्चैः ।
उद्यत्कुचाभिरभितो वनिताभिरागा-
च्छोभानिधानवपुरुज्झितभीविशेषः ॥ १७

काश्चित्तं नृत्यविद्याभिस्तोषयन्ति स्म शोभनम् । काश्चिद्गानकलाभिश्च काश्चिद्वाक्चतुरोचितैः* ॥
भ्रूसंज्ञयाऽपराः काश्चित्तोषयामासुरुन्मदाः । परिरम्भणचातुर्यैस्तं हृष्टं विदधुः स्त्रियः ॥ १९
ताभिः पुष्पोच्चयं कृत्वा भूषयामास ताः स्त्रियः । वाण्या कोमलया शंसन्प्रेमे कामवपुर्धरः ॥ २०
एवं प्रवृत्ते समये राजराजस्य धीमतः । प्रायात्तद्वनदेशं स हयः परमशोभनः ॥ २१

तं स्वर्णपत्ररचितैकललाटदेशं
गङ्गासमं घुसृणकुङ्कुमपिञ्जराङ्गम् ।
गत्वा(त्या) समं पवनवेगतिरस्कारिण्या
दृष्ट्वा स्त्रियः परमकौतुकधामदेहम् ॥ २२

---

* आर्ष इडागमः ।

---

१ द. °मधुर° । २ थ. कोकिलानां । ३ त. °कीचम्पवृ° । द. °कीकल्पवृ° ।

ऊचुः पतिं कमलमध्यपिशङ्गवर्णा-
स्ताम्राधरप्रतिभयाहतविद्रुमाभाः ।
दन्तव्रजर्मर्मितहास्यसुशोभिवक्त्राः
कामस्य बाणनयनादिविमोहनाभाः ॥ २३

स्त्रिय ऊचुः—

कान्त कोऽयं महानर्वा स्वर्णपत्रैकशोभितः । कस्य वा भाति शोभाढ्यो गृहाण स्वबलादिमम् ॥

शेष उवाच—

तदुक्तं वच आकर्ण्य लीलाललितलोचनः । जग्राह हयमेकेन करपद्मेन लीलया ॥ २५
वाचयित्वा भालपत्रं स्पष्टवर्णसमन्वितम् । जहास महिलामध्ये जगाद वचनं पुनः ॥ २६

रुक्माङ्गद उवाच—

पृथिव्यां नास्ति मे पित्रा समः शौर्येण च श्रिया । तस्मिन्राज्ञि कथं धत्त उत्सेकं रामभूमिपः२७
यस्य रक्षां प्रकुरुते सदा रुद्रः पिनाकधृत् । यं देवा दानवा यक्षा नमन्ति मणिमौलिभिः ॥ २८
कुरुताद्वाजिमेधं वै जनको मे महाबलः । यात्वेष वाजिशालायां बध्नन्तु मम उद्भटाः ॥ २९
इति वाक्यं समाकर्ण्य महिलास्ता मनोहराः । प्रहर्षवदना जाताः कान्तं तु परिरेभिरे ॥ ३०
गृहीत्वा तं हयं पुत्रो राज्ञो वीरमणेर्महान् । पुरं पत्नीसमायुक्तो महोत्साहमवीविशत् ॥ ३१
मृदङ्गध्वनिषु प्रोच्चैराहतेषु समन्ततः । बन्दिभिः संस्तुतः प्रागात्स्वपितुर्मन्दिरं महत् ॥ ३२
तस्मै स कथयामास हयं नीतं रघोः पतेः । वाजिमेधाय निर्मुक्तं स्वच्छन्दगतिमद्भुतम् ॥ ३३
रक्षितं शत्रुसूदेन महाबलसमेतिना । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य नृपो वीरमणिर्महान् ॥ ३४
नातिप्रशंसयामास तत्कर्म सुमहामतिः । नीत्वा पुनः समायातं चौरस्येव विचेष्टितम् ॥ ३५
कथयामास जामात्रे शिवायाद्भुतकर्मणे । रुक्माङ्गदधरायाङ्गभूषाय चन्द्रशोभिने ॥ ३६
तेन संमन्त्रयामास नृपो वीरमणिर्महान् । पुत्रसृष्टं महत्कर्म विनिन्द्यं महतां मतम् ॥ ३७

शिव उवाच—

राजन्पुत्रेण भवतः कृतं कर्म महाद्भुतम् । योऽजीहरन्महावाहं रामचन्द्रस्य धीमतः ॥ ३८
अद्य युद्धं महद्भाति सुरासुरविमोहनम् । शत्रुघ्नेन महाराज्ञा वीरकोट्येकरक्षितुः ॥ ३९
मया यो धीयते स्वान्ते जिह्वया प्रोच्यते हि यः । तस्य रामस्य यज्ञाङ्गं जहार तव पुत्रकः ॥४०
परमत्र महालाभो भविष्यति रणाङ्गणे । यद्रामचरणाम्भोजं द्रक्ष्यामः स्वीयसेवितम् ॥ ४१
अत्र यत्नो महान्कार्यो हयस्य परिरक्षणे । नयिष्यन्ते बलाद्वाहं मया रक्षितमप्यमुम् ॥ ४२
तस्मादिमं महाराज राज्येन सह संनतः । वाजिनं शोभनं दत्त्वा प्रेक्षस्वाङ्घ्रियुगं ततः ॥ ४३
इति वाक्यं समाकर्ण्य शिवस्य स नृपोत्तमः । उवाच तं सुरेन्द्रादिवन्द्यपादाम्बुजद्वयम् ॥ ४४

वीरमणिरुवाच—

क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्रतापस्य रक्षणम् । तदसौ क्रान्तुमुद्युक्तः क्रतुना हयसंज्ञिना ॥ ४५
तस्माद्रक्ष्यः स्वप्रतापो येन केनापि मानिना । यावच्छक्यं कर्म कृत्वा शरीरव्ययकारकम् ॥ ४६
सर्वं कृतं सुतेनेदं गृहीतोऽश्वः पुनर्यतः । कोपितं रामभूपालं समयार्हं कुरु प्रभो ॥ ४७
क्षत्रियाणामिदं कर्म कर्तव्यार्हं भवेन्न हि । यदकस्माद्रिपोः पादौ प्रणमेद्भयविह्वलः ॥ ४८

१ ग. छ. ङ. °प्रभित° । २ ग. °जे । अङ्गनार्धध° । ढ. °णे । अर्धाङ्गनाध° । ३ छ. ङ. °नर्महान् । को° ।

रिपवो विहसन्त्येनं कातरोऽयं नृपाधमः । क्षुद्रः प्राकृतवन्नीचो नतवान्भयविह्वलः ॥ ४९
तस्माद्भवान्यथायोग्यं योद्धव्ये समुपस्थिते । यद्विधेयं विचार्यैवं कर्तव्यं भक्तरक्षणम् ॥ ५०

शेष उवाच—

[*इति वाक्यं समाकर्ण्य चन्द्रचूडोऽवदद्वचः । प्रहसन्मेघगम्भीरवाण्या संमोहयन्मनः ॥ ५१
यदि देवास्त्रयस्त्रिंशत्कोटयः समुपस्थिताः । तथाऽपि त्वत्तः केनाश्वो गृह्यते मम रक्षितुः ॥ ५२
यदि रामः समागत्य स्वात्मानं दर्शयिष्यति । तदाऽहं चरणौ तस्य प्रणमामि सुकोमलौ ॥ ५३
स्वामिना सह योद्धव्यं महाननय उच्यते । अन्ये वीरास्तृणप्रायाः किंचित्कर्तुं न वै क्षमाः ॥ ५४
तस्माद्युध्यस्व राजेन्द्र रक्षके मयि संस्थिते । को गृह्णाति बलाद्वाहं त्रिलोकी यदि संगता] ॥ ५५

शेष उवाच—

एतद्वचः परं श्रुत्वा चन्द्रचूडस्य भूमिपः । जहर्ष मानसेऽत्यन्तं युद्धकर्मणि कौतुकी ॥ ५६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे हयग्रहणं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३१७१

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

सेनाचरा महाराज्ञो महाबलसमेतिनः । समागतं तं पश्यन्तो हयं रामस्य भूपतेः ॥ १
कोऽसावश्वः केन नीतः कथं वा दृश्यते न सः । को गन्ता यमपुर्यां वै वाहं हृत्वा सुमन्दधीः ॥ २
विलोकयन्तस्तन्मार्गं यावत्सेनाचरा रघोः । तावत्प्राप्तो महाराजो महासैन्यपरिवृतः ॥ ३
पप्रच्छ सेवकान्सर्वान्कुत्राश्वो मम सांप्रतम् । न दृश्यते कथं वाहः स्वर्णपत्रसुशोभितः ॥ ४
इति तद्वचनं श्रुत्वा सेवकास्ते हयानुगाः । प्रोचुर्नाथ मनोवेगो वाहः केनापि कानने ॥ ५
हृतो न लक्ष्यते तस्मादस्माभिर्मार्गकोविदैः । तदत्र यत्नः कर्तव्यो हयप्राप्तिं प्रति प्रभो ॥ ६
तेषां वचनमाकर्ण्य पप्रच्छ सुमतिं नृपः । शत्रुघ्नः शत्रुसंहारकारी मोहनरूपधृत् ॥ ७

शत्रुघ्न उवाच—

कोऽत्र राजा निवसति कथं वाहस्य संगमः । कियद्बलं भूमिपतेर्येन मेऽद्य हृतो हयः ॥ ८

सुमतिरुवाच—

राजन्देवपुरं ह्येतद्देवेनैव विनिर्मितम् । कैलासमिव दुर्गम्यं वैरिसंघैः सुसंहतैः ॥ ९
अस्मिन्वीरमणी राजा महाशूरः प्रतापवान् । राज्यं करोति धर्मेण शिवेन परिरक्षितः ॥ १०
योऽसौ प्रलयकारी स आस्ते भक्त्या वशीकृतः । चन्द्रचूडस्य(डः स्व) भक्तस्य पक्षपातं सृजन्सदा
तस्मात्तत्र महद्युद्धं गृहीतश्चेद्भविष्यति । यत्ताः सन्तः प्रकुर्वन्तु रक्षणं कटकस्य हि ॥ १२
एवं श्रुत्वा स शत्रुघ्नः सर्वभूपशिरोमणिः । सैन्यव्यूहं रचित्वाऽसौ तिष्ठति स्म महायशाः ॥ १३
अथ तं सुखमासीनं मन्त्रयन्तं सुमन्त्रिणा । आजगाम स देवर्षिर्युद्धकौतुकसंयुतः ॥ १४
तमागतं मुनिं दृष्ट्वा शत्रुघ्नस्तपसां निधिम् । अभ्युत्थायाऽऽसने स्थाप्य मधुपर्कमथाऽऽचरत् १५
स्वागतेन च संतुष्टं नारदं मुनिसत्तमम् । उवाच प्रीणयन्वाचा वाक्यवादविशारदः ॥ १६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

शत्रुघ्न उवाच—

मदीयोऽश्वः कुत्र विप्र कथयस्व महामते । न लक्ष्यते गतिस्तस्य सेवकैर्मम कोविदैः ॥ १७

शंस तं येन वा नीतं क्षत्रियेण च मानिना । कथं तत्र हयप्राप्तिर्भविष्यति तपोधन ॥ १८

इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य स नारदः । उवाच वीणां रणयन्गायन्रामकथां मुहुः ॥ १९

नारद उवाच—

एतद्देवपुरे राजन्भूपो वीरमणिर्महान् । तत्पुत्रेण वनस्थेन गृहीतस्तव वाजिराट् ॥ २०

तत्र युद्धं महत्तेऽद्य भविष्यति सुदारुणम् । अत्र वीराः पतिष्यन्ति बलशौर्यसमन्विताः ॥ २१

तस्मादत्र महायत्नात्स्थातव्यं ते महाबल । रचय व्यूहरचनां दुर्गमां परसैनिकैः ॥ २२

जयस्ते भविता राजन्कृच्छ्रेण तु नृपोत्तमात् । रामं को नु पराजीयाद्भुवने सकले ह्यपि ॥ २३

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे विप्रो नभसि स्थितवांस्ततः । युद्धं सुदारुणं द्रक्ष्यन्देवदानवयोरिव ॥ २४

शेष उवाच—

अथ राजा वीरमणिः सर्वशूरशिरोमणिः । पटहं घोषितुं स्वीये पुरमध्ये महारवम् ॥ २५

आह्वयामास सेनान्यं रिपुवारं महोन्मदम् । कथयामास च क्षिप्रं मेघगम्भीरया गिरा ॥ २६

वीरमणिरुवाच—

[*सेनानीः पटहस्याऽऽज्ञां देहि मे शोभने पुरे । यच्छ्रुत्वा मे सुसंनद्धाः शत्रुघ्नं प्रति यान्ति ते] २७

इति वाक्यं समाकर्ण्य राज्ञो वीरमणेस्तदा । [†कारयामास पटहं महारवनिनादितम्] ॥ २८

गेहे गेहे च रथ्यायां श्रूयते पटहध्वनिः । शत्रुघ्नं यान्तु ये सर्वे वीरा राजपुरे स्थिताः ॥ २९

यो(ये) वै राज्ञः समुल्लङ्घ्य शासनं वीरमानिनः। पुत्रा वा भ्रातरो वाऽपि ते वधार्हा नृपाज्ञया ३०

शृण्वन्तु वीराः पुनरप्याहते पटहे रवम् । श्रुत्वा विधीयतामाशु कर्तव्यं मा विलम्बितम् ॥ ३१

शेष उवाच—

इति पटहरवं स्वकर्णगोचरं नरवरवीरवरा ययुर्नृपोत्तमम् ॥
ते च कवचपरिभूषितस्वदेहाः समरमहोत्सवहृष्टचित्तकोशाः ॥ ३२

केचिद्ययुः शिरस्त्राणं धृत्वा शिरसि शोभने । कवचेन सुशोभाढ्याः शतकोटिसुशोभनाः ॥ ३३

रथेन हययुग्मेन मणिकाञ्चनशोभिना । [*ययुस्ते राजसंदेशाद्भूपाला युद्धदुर्मदाः ॥ ३४

केचिन्मतङ्गजैर्मत्तैः केचिद्वाहैः सुशोभितैः । ययुर्नृपगृहं सर्वे राजसंदेशहारकाः ॥ ३५

विविक्तस्वर्णकवचाः शिरस्त्राणेन शोभिताः] । रुक्माङ्गदोऽपि च निजे रथे तिष्ठन्मनोजवे ॥ ३६

शुभाङ्गदोऽनुजस्तस्य महारत्नमयं दधत् । कवचं वपुषि श्रेष्ठे निजं प्रागाद्रणोत्सवे ॥ ३७

राजभ्राता वीरसिंहः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदः । ययौ नृपाज्ञया तत्र शासनं भूमिपस्य हि ॥ ३८

जामेयस्तस्य राज्ञोऽपि बलमित्र इति स्मृतः। संनद्धः कवची खड्गी जगाम नृपमन्दिरम् ॥ ३९

सेनानी रिपुवारोऽपि सेनां तां चतुरङ्गिणीम् । सज्जां विधाय भूपाय न्यवेदयदथो महान् ॥४०

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः । † एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध.पुस्तकस्थः । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ छ. ड. राजपथे । २ ण. द. शोभनम् । ३ ड. °शान्नृपाज्ञाकारिणो नृपाः । के° ।

अथ राजा वीरमणिः सर्वशस्त्रास्त्रपूरितम् । मणिस्पृष्टोच्चचक्रोच्चमारोहत्स्यन्दनोत्तमम् ॥ ४१
ततो वीररवः शङ्खनिनादश्च समन्ततः । श्रूयते कातरान्वीरान्प्रेरयन्निव संगरे ॥ ४२
भेर्यः समन्ततो जघ्नुः शुभवादकवादिताः । अनीकान्यत्र तस्याऽऽसन्संग्रामाय प्रतस्थुषः ॥ ४३
सर्वे कृतस्वस्त्ययनाः सर्वाभरणभूषिताः । सर्वशस्त्रास्त्रसंपूर्णा ययुः समरमण्डलम् ॥ ४४
भेरीशङ्खनिनादेन पूरिताश्च नगा गुहाः । आकारितुं गतः किंतु तद्रवः स्वर्गसंस्थितान् ॥ ४५
तस्मिन्कोलाहले वृत्ते राजा वीरमणिर्महान् । रणोत्साहेन संयुक्तो ययौ प्रधनमण्डलम् ॥ ४६
आगत्य संस्थितं तावद्रथपत्तिसमाकुलम् । समुद्र इव तस्थानात्प्लावितुं पुरुषानयात् ॥ ४७
तदागतं बलं दृष्ट्वा रथिभिः शस्त्रकोविदैः । कोलाहलीकृतं सर्वमुवाच सुमतिं नृपः ॥ ४८

शत्रुघ्न उवाच—

समागतो वीरमणिर्मम वाजिधरो बली । योद्धुं मां महता भूपः सैन्येन चतुरङ्गिणा ॥ ४९
कथं युद्धं प्रकर्तव्यं के योत्स्यन्ति बलोत्कटाः । तान्सर्वादिश मे वीरान्यथा स्याज्जय ईप्सितः ५०

सुमतिरुवाच—

स्वामिन्नसौ महाराजो महासैन्यपरिवृतः । समागतः स युद्धार्थे शिवभक्तिसमन्वितः ॥ ५१
सांप्रतं युध्यतां वीरः पुष्कलः परमास्त्रवित् । अन्येऽपि नीलरत्नाद्या योद्धारो युद्धकोविदाः ५२
शिवेन सह योद्धव्यं राज्ञा वा भवताऽनघ । द्वंद्वयुद्धेन जेतव्यो महाबलपराक्रमः ॥ ५३
अनेन विधिना राजञ्जयस्तेऽत्र भविष्यति । पश्चाद्यद्रोचते स्वामिंस्तत्कुरुष्व महामते ॥ ५४

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नः परवीरहा । सुभटानादिदेशाथ युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ५५
सर्वैः ससैन्यैर्युद्धार्थं राजभिः शस्त्रकोविदैः । यथा स्यान्मे जयः क्षिप्रं यतितव्यं तथा पुनः ५६
रणार्थं राघवस्यैवं श्रुत्वा ते रणकोविदाः । महोत्साहेन संयुक्ता ययुर्योद्धुं तु सैनिकैः ॥ ५७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे युद्धनिश्चयो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३२२८

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

युद्धाय ते सुसंनद्धाः शत्रुघ्नस्य महाबलाः । ययुर्वीरमणेः सैन्यमध्ये शौर्यसमन्विताः ॥ १
शरान्विमुञ्चमानास्ते भिन्दन्तः सैनिकान्बहून् । व्यदृश्यन्त रणान्तस्ते शरासनधरा नराः ॥ २
अनेके निहतास्तत्र गजा मणिमया रथाः । भग्ना वाहसमेताश्च दृश्यन्ते रणमण्डले ॥ ३
विहितं कदनं तेषां श्रुत्वा रुक्माङ्गदो बली । रथे मणिमये तिष्ठन्ययौ योद्धुं तु सैनिकान् ॥ ४
शरासने शरान्धास्यन्निषुधी अक्षयौ दधत् । शोणनेत्रान्तरो भीमो महाकोपसमन्वितः ॥ ५
अनेकबाणसंविग्नान्कुर्वन्वीरान्सहस्रशः । हाहाकारं कारयंस्तद्ययौ रुक्माङ्गदो बली ॥ ६
राजपुत्रः स्वसदृशं बलेन यशसा श्रिया । आह्वयामास शत्रुघ्नं भारतं पुष्कलं बली ॥ ७

---

१ द. जयार्थे ।

रुक्माङ्गद उवाच—
आगच्छ वीरकमणे महाबलपराक्रम । मया योद्धुं तु बलिना राजपुत्रेण भास्वता ॥ ८
किमन्यैस्त्रासितैर्वीर निहतैः कोटिभिर्नरैः । मया समं महायुद्धं विधाय जयमाप्नुहि ॥ ९
इत्युक्तवन्तं तरसा प्रहसन्पुष्कलो बली । जघान विपुले मध्ये वक्षसस्तीक्ष्णपर्वभिः ॥ १०
तदमृष्यन्राजपुत्रो महाचापे दधच्छरान् । जघान दशभिर्वीरं पुष्कलं वक्षसोऽन्तरे ॥ ११
उभौ समरसंरब्धावुभावपि जयैषिणौ । रेजाते संगरे तौ हि कुमारस्तारको यथा ॥ १२
बाणान्धनुषि संधाय दशसंख्यान्महाशितान् । अकरोत्पुष्कलो वीरो विरथं राजपुत्रकम् ॥ १३
चतुर्भिश्चतुरो वाहान्द्वाभ्यां सूतमपातयत् । एकेन ध्वजमेतस्य द्वाभ्यां स्यन्दनरक्षकौ ॥ १४
एकेन हृदि विव्याध राजपुत्रस्य वेगवान् । तदद्भुतं कर्म सर्वे दृष्ट्वा वीराः प्रतोषिताः ॥ १५
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । अत्यन्तकोपमापन्नः स्यन्दनं परमाविशत् ॥ १६
स स्थित्वा स्यन्दनवरे हयरत्नेन भूषिते । शरासनं महद्धृत्वा सुदृढं गुणपूरितम् ॥ १७
उवाच पुष्कलं वीरं रुक्माङ्गद इदं वचः । महापराक्रमं कृत्वा क्व यास्यसि परंतप ॥ १८
पश्य मेऽद्य पराक्रान्ति यद्बलेन विनिर्मिताम् । यत्नात्तिष्ठस्व भो वीर नयामि त्वद्रथं नभः ॥ १९
इत्युक्त्वा शरमत्युग्रं दधार स्वशरासने । मन्त्रयित्वा मुमोचास्त्रं भ्रामकं पौष्कले रथे ॥ २०
मुमोच निशितं बाणं स्वर्णपुङ्खैकशोभितम् । तेन बाणेन नीतोऽस्य रथो योजनमात्रकम् ॥ २१
धृतः कृच्छ्रेण सूतेन रथो बभ्राम भूतले । कृच्छ्रेण प्राप्य तत्स्थानं पुष्कलः परमास्त्रवित्[1] ॥ २२
जगाद वचनं तं वै बाणं बिभ्रच्छरासने । स्वर्गं प्राप्नुहि वीराद्य सर्वदेवैकशोभितम् ॥ २३
त्वादृशाः पृथिवीयोग्या न भवन्ति नृपोत्तम । शतक्रतुसभायोग्यास्तद्गच्छस्व सुरालयम् ॥ २४
इत्युक्त्वा स मुमोचास्त्रमाकाशप्रापकं महत् । तेन बाणेन स रथो[2] ययौ खमनुलोमतः ॥ २५
सर्वाँल्लोकानतिक्रम्य ययौ सूर्यस्य मण्डलम् । तज्ज्वालया रथो दग्धो हयसूतसमन्वितः ॥ २६
तत्करैर्दग्धभूयिष्ठकलेवरः सुदुःखितः । पपात चन्द्रचूडं स धृत्वा हृद्यसुखार्दनम् ॥ २७
भूमौ निपतितस्तत्र करदग्धकलेवरः । अत्यन्तदुःखमापन्नो मुमूर्छ रणमण्डले ॥ २८
तस्मिन्निपतिते भूमौ मूर्छिते राजपुत्रके । हाहाकारो महानासीत्तत्र संग्राममूर्धनि ॥ २९
वैरिणो जयलक्ष्मीं ते संप्राप्ताः पुष्कलोन्मुखाः । पलायनपरा जाता वैरिणो हयरक्षकाः ॥ ३०
तदा पुत्रस्य वै मूर्छां दृष्ट्वा वीरमणिर्नृपः । प्रायात्समरमध्यस्थं पुष्कलं कोपपूरितः ॥ ३१
तदा भूमिश्चचालेयं सपर्वतवनोत्तमा । शूरा वै हर्षमापन्नाः कातरा भयपीडिताः ॥ ३२
चापं महद्दधानः स इषुधी अक्षयावपि । रोषान्निश्वाससमायुक्ताह्वयामास वैरिणम् ॥ ३३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे पुष्कलविजयो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३२६१

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—
आह्वयन्तं महासैन्यवारिधौ पुष्कलं नृपम् । समालक्ष्य कपीन्द्रोऽपि हनूमांस्तमधावत ॥

---

१ ख. ग. छ. ज. ड. ण. त. ध. 'कसेवित' । २ द. 'स रथम' ।

लाङ्गूलमुद्यम्य विशालदेहं संरावमातत्य पयोदघोषम् ।
रणस्थितान्वीरवरान्कपीन्द्रो जगाम तं वीरमणिं नरेन्द्रम् ॥ २
आयान्तं च हनूमन्तं वीक्ष्य पुष्कल उद्भटः । विलोकयामास दृशा वैरक्रोधसुशोणया ॥ ३
जगाद तं हनूमन्तं पुष्कलः परमास्त्रवित् । मेघगम्भीरया वाचा नादयन्रणमण्डलम् ॥ ४

पुष्कल उवाच—

कथं त्वं समरे योद्धुमागतोऽसि महाकपे । कियद्बलं स्वल्पमेतद्राज्ञो वीरमणेर्महत्(न) ॥ ५
यत्र त्रिजगती सर्वा संमुखं समुपागता । तत्र त्वं लीलया योद्धुं यातुमिच्छसि वा न वा ॥ ६
कोऽयं राजा वीरमणिः कियद्बलमथाल्पकम् । अत्राऽऽगमनमत्युग्रं तव वीर न भाव्यते ॥ ७
रघुनाथकृपापाङ्गादहं निस्तीर्य दुस्तरम् । क्षणान्निर्यामि कीशेन्द्र मा चिन्तां कुरु संगरे(रम्) ॥८
त्वया राक्षसपाथोधिस्तीर्णो रामकृपात्रजात् । तथाऽहं रामं संस्मृत्य निस्तरिष्यामि दुस्तरम् ॥९
ये केचिद्दुस्तरं प्राप्य रघुनाथं स्मरन्ति च । तेषां दुःखोदधिः शुष्को भविष्यति न संशयः ॥१०
तस्माद्व्रज महावीर शत्रुघ्नसविधे बलिन् । एष आयामि निर्जित्य भूपं वीरमणिं क्षणात् ॥ ११

शेष उवाच—

इति धीरां समाकर्ण्य वाणीं पुष्कलभाषिताम् । जगाद वचनं भूयः पुष्कलं परवीरहा ॥ १२

हनूमानुवाच—

पुत्र मा साहसं कार्षीर्भूपं वीरमणिं प्रति । एष दाता शरण्यश्च बलशौर्यसुशोभितः ॥ १३
त्वं बालः स्थविरो भूपोऽखिलशस्त्रास्त्रवित्तमः । अनेके विजिताः संख्ये वीराः शौर्यसुशोभिताः
जानीहि पार्श्वे एतस्य रक्षितारं सदाशिवम् । भक्त्या वशीकृतं स्थाणुं सोमं चैतत्पुरीस्थितम् १५
[*तस्मादहमनेनैव योत्स्ये भूपेन पुष्कल । अन्यान्वीरान्विजित्याऽऽशु कीर्तिमाप्नुहि पुष्कलाम्]

पुष्कल उवाच—

शिवो भक्त्या वशीकृत्य स्वपुरे स्थापितोऽमुना । परमस्याऽऽशु हृदये न तिष्ठति महेश्वरः ॥१७
सदाशिवो यमाराध्य परमं स्थानमागतः । स रामो मन्मनस्त्यक्त्वा न क्वापि परिगच्छति ॥१८
यत्र रामस्तत्र विश्वं सर्वं स्थास्नु चरिष्णु च । तस्मादहं +जयिष्यामि रणे वीरमणिं नृपम् ॥ १९
व्रज त्वं समरे योद्धुमन्यान्मानिवरान्नृपान् । वीरसिंहमुखान्कीश मच्चिन्तां मा कुरु प्रभो ॥ २०
वाचमित्थं समाकर्ण्य हनूमान्धीरतेरिताम् । जगाम संगरे योद्धुं वीरसिंहं नृपानुजम् ॥ २१
लक्ष्मीनिधिः सुतेनास्य शुभाङ्गदसुसंज्ञिना । द्वैरथेन प्रयुयुधे महाशस्त्रास्त्रवेदिना ॥ २२
बलपु(मि)त्रेण [1]सुमदः स्वप्रतापबलोर्जितः । योद्धुं शस्त्रास्त्रसंग्रामविचारचतुरो नृपः ॥ २३
आह्वयन्तं नृपं दृष्ट्वा द्वैरथे युद्धकोविदः । पुष्कलो भर्मखचिते रथे तिष्ठन्ययौ हि तम् ॥ २४
राजा तमागतं दृष्ट्वा पुष्कलं युद्धकोविदम् । उवाच निर्भिया वाण्या रणमध्ये सुभाषितः ॥ २५

वीरमणिरुवाच—

बाल मा याहि मां क्रुद्धं संग्रामे चण्डकोपनम् । गच्छ प्राणपरीप्सायै मा युद्धं कुरु मे सह ॥२६
त्वादृशान्बालकान्भूपा मादृशाः कृपयन्ति वै । प्रहरन्ति न चैतान्वै तस्माद्गच्छ रणाद्बहिः ॥ २७

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ग. छ. ठ. ड. ढ. ध. पुस्तकस्थः । + आर्ष इडागमः ।

---

1 अ. सुदमः ।

यावत्त्वं न मया दृष्टश्चक्षुर्भ्यां तावदुन्मनाः । सांप्रतं त्वां प्रहर्तुं न मनः समभिकाङ्क्षति ॥ २८
[*यस्त्वया मत्सुतो बाणैर्भिन्नो मूर्छीकृतः पुनः । सर्वं मया क्षान्तमद्य तव बालधियो महत्]॥
इति वाक्यं समाकर्ण्य पुष्कलो निजगाद तम् ॥ ३०

पुष्कल उवाच—

बालोऽहं त्वं महावृद्धः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदः । क्षत्रियाणां मते ये तु बलाधिक्येन संयुताः ३१
त एव वृद्धा भूपाग्र्य न वयोवृद्धतां गताः । मया ते मूर्छितः पुत्रः स्वशौर्यबलदर्पितः ॥ ३२
इदानीं त्वामहं शस्त्रैः पातयिष्यामि संगरे । तस्मात्त्वं यत्नतस्तिष्ठ राजन्संग्राममूर्धनि ॥ ३३
रामभक्तं न मां कश्चिज्जयतीन्द्रपदे स्थितः । इत्थं भाषितमाश्रुत्य पुष्कलस्य नृपाग्रणीः ॥ ३४
जहास बालं संवीक्ष्य कोपं च व्यदधात्पुनः । तं वै कोपितमालक्ष्य भरतात्मज उन्मदः ॥ ३५
जघान शरविंशत्या राजानं हृदि तीक्ष्णया । राजा तानागतान्दृष्ट्वा बाणांस्तेन विमोचितान् ३६
चिच्छेद परमक्रुद्धः शरैस्तीक्ष्णैरनेकधा । तद्बाणच्छेदनं दृष्ट्वा भारतिः परवीरहा ॥ ३७
चुकोप हृदयेऽत्यन्तं राजानं च त्रिभिः शरैः । विव्याध भाले भूपालपुत्रः पुष्कलसंज्ञितः ३८
तत्र लग्ना विरेजुस्ते त्रिकूटाशिखराणि किम् । तैर्बाणैर्व्यथितो राजा जघान नवभिः शरैः ॥ ३९
हृदये पुष्कलं वीरं महाकोपसमन्वितः । तैर्वेत्सदन्तैर्बहस्रं पीतं रामानुजाङ्गजम् ॥ ४०
सर्पा आशीविषा यद्वत्क्रुद्धास्तद्वपुषि स्थिताः । परमं कोपमापन्नः पुष्कलो भूमिपं पुनः ॥ ४१
बाणानां शतकेनाऽऽशु बिभेद शितपर्वणा । तैर्बाणैः कवचं भिन्नं किरीटः सशिरस्त्रकः ॥ ४२
रथो धनुर्महत्सज्यं छिन्नं कोपपरिप्लुवात् । क्षतजेन परिप्लुष्टो बाणभिन्नकलेवरः ॥ ४३
अन्यं स्यन्दनमारुह्य जगाम भरतात्मजम् । धन्योऽसि वीर रामस्य चरणाब्जमधुव्रत ॥ ४४
महत्कृतं कर्म तेऽद्य यदहं विरथीकृतः । प्राणान्रक्षस्व भो वीर सांप्रतं मयि युध्यति ॥ ४५
सुलभा न तव प्राणाः कालरूपे मयि स्थिते । इत्युक्त्वा व्यहनद्बाणैरसंख्यैरस्त्रकोविदः ॥ ४६
भूमौ दिशि च तद्बाणान्यदृश्येत तत्र ह । अनेके गजसाहस्रा भिन्ना अश्वाः समन्ततः ॥ ४७
रथा रथियुतास्तेन च्छिन्ना भिन्ना द्विधाकृताः । शोणितौघा सरित्तत्र प्रसुस्राव रणाङ्गणे ॥ ४८
यत्रोन्मदा हि मातङ्गा दृश्यन्ते शैलशृङ्गवत् । केशाः शैवालवल्लक्ष्या मुहुः प्राणिशिरस्थिताः ४९
अनेके पाणयश्छिन्ना वीराणां मुद्रिकाश्रयाः । दृश्यन्ते अहिवत्तत्र चन्दनादिकरूषिताः ॥ ५०
शिरांसि च भटाग्र्याणां कच्छपाभां वहन्ति वै । मांसानि पङ्का यत्राऽऽसन्वीराणां महतां ततः
एवं व्यतिकरे वृत्ते योगिन्यः शतशो रणे । पपुः पात्रेण रुधिरं प्राणिनां रणपातिनाम् ॥ ५२
मांसानि बुभुजुस्ता वै हर्षकौतुकसंयुताः । पीत्वा तु शोणितं तत्र भक्षित्वा मांसकं मुदा ॥ ५३
ननृतुर्जहसुः प्रोच्चैरुज्जगुः प्रधनाङ्गणे । पिशाचास्तत्र समरे प्राणिनां मस्तकानि वै ॥ ५४
धृत्वा कराभ्यां मत्ताङ्गास्तालवद्वादनोद्यताः । शिवास्तत्र महामांसं पतितानां रणाङ्गणे ॥ ५५
भक्षित्वा व्यनदन्मत्ताः कातराणां भयप्रदम् । कातरास्तत्र संत्रस्ता गताः कुकुरकोटरे ॥ ५६
भक्षिता योगिनीभिस्ते पापिनां क्वापि न स्थितिः । एतत्कदनमालक्ष्य स्वसैन्यस्य रथाग्रणीः ५७
पुष्कलोऽपि चकारात्र कदनं रणमण्डले । भिद्यन्ते गजशीर्षाणि पतन्ति मौक्तिकानि तु ॥ ५८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. ठ. ण. त. थ. द. ध पुस्तकस्थः ।

१ झ. म. तीक्ष्णैः । २ झ. म. बलेन । ३ नतपर्वणा । ४ द. °संख्यैः शस्त्रै° । ५ ग. लब्धा । झ. म. उष्ट्राः । ६ झ. °काश्रियः । ह° । ७ क. ख. ग. छ. ञ. म. त. थ द °समुन्मदाः । न° ।

दृश्यन्ते लोमभिः पूर्णास्ताम्रपर्णीव तन्न(ते न)दी । पुष्कलप्रहिता बाणा नृणामङ्गेषु संगताः ॥५९
कुर्वन्ति प्राणविच्छेदं वीराणामपि सर्वतः । सर्वे रुधिरसिक्ताङ्गाः सर्वे छिन्ननिजाङ्गकाः ॥ ६०
दृश्यन्ते किंशुका यद्वत्सुभटाः प्रधनाङ्गणे । एतस्मिन्समये क्रुद्धः समाभाष्य महीपतिम् ॥ ६१
जघान दशबाणैस्तं रोषपूरपरिप्लुतः । तद्बाणवेधभिन्नाङ्गो विशीर्णकवचो नृपः ॥ ६२
महाबलं तं मन्वानः प्राहरच्छरकोटिभिः । तैर्बाणैः कवचान्मुक्तं स्रवद्बहुसुशोणितम् ॥ ६३
वपुर्बभूव रुचिरं शरपञ्जरगोचरम् । शरपञ्जरमध्यस्थो विह्वलीकृतमानसः ॥ ६४
शराञ्छेतुं च संधातुं न चक्षाम स भारतिः । रामं स्मृत्वा धनुर्धृत्वा करे सज्यं महोत्कटः ॥ ६५
मुमोच बाणान्निशितान्वैरिवृन्दनिवारणान् । तैर्बाणैः शरजालं तद्विधूय द्विजपुंगव ॥
शङ्खं प्रध्माय समरे जगाद गतभीर्नृपम् ॥ ६६

पुष्कल उवाच—

त्वया कृतं महत्कर्म यन्मां बाणस्य पञ्जरे । गोचरं कृतवान्वीर वीरतापनमुत्कटम् ॥ ६७
वृद्धत्वान्मम मान्योऽसि सांप्रतं रणमण्डले । पश्य मेऽद्य पराक्रान्तं राजन्वीरमणे महत् ॥ ६८
बाणत्रयेण भो वीर मूर्छितं करवै न हि । तर्हि प्रतिज्ञां शृणु मे सर्ववीरविमोहिनीम् ॥ ६९
गङ्गां प्राप्यापि यो वै तां निन्दित्वा पापहारिणीम् । न मज्जति महापापो महामूढविचेष्टितम् ७०
तस्य पापं ममैवास्तु चेन्न त्वां रणमण्डले । पतितं मूर्छया [*नैवं करिष्ये तीक्ष्णसायकैः ॥ ७१
सांप्रतं वीरबुद्ध्या त्वं] संनद्धो भव भूपते । इति वाक्यं समाकर्ण्य पुष्कलस्य नृपोत्तमः ॥
चुकोप भृशमुद्विग्नः संदधे निशिताञ्शरान् ॥ ७३
ते शरा हृदयं भित्त्वा गतास्ते भारतेर्महत् । पेतुः क्षितावधो यद्वद्रामभक्तिपराङ्मुखाः ॥ ७४
ततः शरं मुमोचास्मै निशितं वह्निसप्रभम् । लक्षीकृत्य महद्वक्षः कपाटतटविस्तृतम् ॥ ७५
स बाणो भूमिपतनाद्द्विधा छिन्नः शरेण हि । पपात रथमध्येऽपि भूमण्डलमिव ज्वलन् ॥ ७६
अपरं बाणमाधत्त मातृभक्तिभवं ततः । निधाय पुण्यं सोऽप्येष चिच्छेद महता पुनः ॥ ७७
तदा खिन्नः स हृदये किं कर्तव्यमिति स्मरन् । रामं हृदि निजार्तिघ्नं मुमोच परमास्त्रवित् ॥७८
स बाणस्तस्य हृदये लग्न आशीविषोपमः । मूर्छामप्रापयत्तं वै ज्वलन्सूर्यसमप्रभः ॥ ७९
ततो हाहाकृतं सर्वं पलायनपरायणम् । राज्ञि संमूर्छिते जाते पुष्कलो जयमाप्तवान् ॥ ८०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे पुष्कलविजयो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४२॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३३४१

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

हनूमान्वीरसिंहं तु समागत्याब्रवीद्वचः । तिष्ठ यासि कुतो वीर जेष्यामि त्वां क्षणादिह ॥ १
एवमुक्तं समाकर्ण्य प्लवङ्गस्य वचो महत् । कोपपूरपरिप्लुष्टः कार्मुकं जलदस्वनम् ॥ २
विनद्य घोरान्निशितान्बाणान्मुञ्चन्बभौ रणे । आषाढे जलदस्येव धारासारो मनोहरः ॥ ३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ङ. पुस्तकस्थः ।

१ ग. ङ. द 'हृद्दम् । मु' । २ ङ. विविला । ३ द. 'पि रविमण्डलवज्ज्वल' ।

तान्दृष्ट्वा निशितान्बाणान्स्ववपुष्के विलग्नकान् । चुकोप हृदयेऽत्यन्तं तं हन्तुं मन आदधे ॥ ४
मुष्टिना ताडयामास हृदये वज्रसारिणा । स मुष्टिना हतो वीरः पपात धरणीतले ॥ ५
मूर्छितं तं समालोक्य पितृव्यं स शुभाङ्गदः । रुक्माङ्गदोऽपि संमूर्छां त्यक्त्वाऽगाद्रणमण्डलम् ॥ ६
बाणान्समभिवर्षन्तौ मेघाविव महास्वनौ । कुर्वन्तौ कदनं घोरं प्लवङ्गं प्रति जग्मतुः ॥ ७
तौ दृष्ट्वा समरे वीरौ समायातौ कपीश्वरः । लाङ्गूलेन च संवेष्ट्य सरथौ चापधारकौ ॥ ८
स्फोटयामास भूदेशे तत्क्षणान्मूर्छितावुभौ । निश्चेष्टौ समभूतां तौ रुधिराक्रान्तदेहकौ ॥ ९
बलमित्रश्चिरं युद्धं विधाय सुमदेन हि । मूर्छामप्रापयत्तं वै बाणैः सुशितपर्वभिः ॥ १०
पुष्कलेन क्षणान्नीतो मूर्छां चैतन्यवर्जिताम् । जयमाप्तं तु कटकं शत्रुघ्नस्य भटार्दनम् ॥ ११
एतस्मिन्समये शर्वः स्यन्दनं वरमास्थितः । विस्फारयन्धनुर्दिव्यमुपाधावद्भटानिमान् ॥ १२
जटाजूटान्तरगतां चन्द्रलेखां वहन्महान् । सर्पाभूषां मनःस्पृश्यां दधदाजगवं धनुः ॥ १३
संमूर्छिताञ्जनान्दृष्ट्वा भक्तार्तिघ्नो महेश्वरः । योद्धुं मायान्महत्सैन्ये शत्रुघ्नस्य भटानिमान् ॥ १४
सगणः सपरीवारः कम्पयन्पृथिवीतलम् । भक्तरक्षार्थमागच्छंस्त्रिपुरं च यथा पुरा ॥ १५
कोपाच्छोणतरे नेत्रे वहन्प्रलयकारकः । पश्यन्वीरान्बहुमतीन्पिनाकी देववन्दितः ॥ १६
तमागतं महेशानं वीक्ष्य रामानुजो बली । जगाम समरे योद्धुं सर्वदेवशिरोमणिम् ॥ १७
अथाऽऽगतं तु शत्रुघ्नं रुद्रो वीक्ष्य पिनाकभृत् । उवाच परमापन्नः कोपं सगुणचापभृत् ॥ १८
पुष्कलेन महत्कर्म कृतं रामाङ्घ्रिसेविना । मद्भक्तं यो रणे हत्वा गतः समरमण्डलम् ॥ १९
अद्य क्वास्ति परो वीरः पुष्कलः परमास्त्रवित् । तं हत्वा सुखमाप्स्यामि समरे भक्तपीडनम् २०

शेष उवाच—

इत्युक्त्वा वीरभद्रं स प्रेषयामास पुष्कलम् । याहि त्वं समरे योद्धुं पुष्कलं सेवकार्दनम् ॥ २१
नन्दिनं प्रेषयामास हनूमन्तं महाबलम् । कुशध्वजं प्रचण्डं तु भृङ्गिणं च सुबाहुकम् ॥ २२
सुमदं चण्डनामानं गणं स्वीयं समादिशत् । पुष्कलस्तु समायान्तं वीरभद्रं महागणम् ॥ २३
महारुद्रस्य संवीक्ष्य योद्धुं प्रायान्महामनाः । पुष्कलः पञ्चभिर्बाणैस्ताडयामास संयुगे ॥ २४
तैर्बाणैः क्षतगात्रस्तु त्रिशूलं स समाददे । स त्रिशूलं क्षणाच्छित्त्वा व्यगर्जत महाबलः ॥ २५
छिन्नं स्वीयं त्रिशूलं वै वीक्ष्य रुद्रानुगो बली । खट्वाङ्गेन जघानाऽऽशु मस्तके भारतिं द्विज॥ २६
खट्वाङ्गाभिहतः सोऽथ मुमूर्छ क्षणमुद्भटः । विहाय मूर्छां सद्वीरः पुष्कलः परमास्त्रवित् ॥ २७
चिच्छेद खट्वाङ्गमपि करस्थं तस्य तत्क्षणात् । वीरभद्रः स्वके छिन्ने खट्वाङ्गे करसंस्थिते॥ २८
परमां क्रुधमापन्नो बभञ्ज रथिनो रथम् । भङ्क्त्वा रथं तु वीरस्य पदातिं च विधाय सः ॥ २९
बाहुयुद्धेन युयुधे पुष्कलेन महात्मना । स पुष्कलो रथं त्यक्त्वा चूर्णितं तेन वेगतः ॥ ३०
मुष्टिना ताडयामास वीरभद्रं महाबलः । अन्योन्यं मुष्टिभिर्घ्नन्तावूरुभिर्जानुभिस्तथा[1] ॥ ३१
परस्परवधोद्युक्तौ परस्परजयैषिणौ । एवं चतुर्दिनमभूद्रात्रिंदिवमपीशयोः ॥ ३२
न कोऽपि तत्र हीयेत न जीयेत महाबलः । पञ्चमे तु दिने वृत्ते वीरभद्रो महाबलः ॥ ३३
गृहीत्वा नभ उड्डीनो महावीरं तु पुष्कलम् । तत्र युद्धं तयोरासीद्देवासुरविमोहनम् ॥ ३४
मुष्टिना चरणाघातैर्बाहुभिः सुखुरैर्महत् । तदाऽत्यन्तं प्रकुपितः पुष्कलो वीरभद्रकम् ॥ ३५

---

१ ड. °घ्नन्तौ बाहुभि° ।

गृहीत्वा कण्ठदेशे तु ताडयामास भूतले । तत्प्रहारेण व्यथितो वीरभद्रो महाबलः ॥ ३६
गृहीत्वा पुष्कलं पादे जघानाऽऽस्फालयन्मुहुः । ताडयित्वा महीदेशे पुष्कलं सुमहाबलम् ॥ ३७
[*त्रिशूलेन चकर्ताऽऽशु शिरो ज्वलितकुण्डलम् । जगर्ज पुष्कलं हत्वा वीरभद्रो महाबलः॥]३८
गर्जता तेन शार्वेण प्रापितास्त्रासमुद्भटाः । हाहाकारो महानासीत्पुष्कले पतिते रणे ॥ ३९
त्रासं प्रापुर्जनाः सर्वे रणमध्ये सुकोविदाः । ते शशंसुश्च शत्रुघ्नं पुष्कलं पातितं रणे ॥ ४०
वीरभद्रेण वीरेण महेश्वरगणेन वै । इत्याश्रुत्य महावीरः पुष्कलस्य वधं तदा ॥ ४१
दुःखं प्राप्तो रणेऽत्यन्तं कम्पमानः शुचा महान् । तं दुःखितं च शत्रुघ्नं ज्ञात्वा रुद्रोऽब्रवीद्वचः ॥
शत्रुघ्नं समरे वीरं शोचन्तं पुष्कले हते । रे शत्रुघ्न रणे शोकं मा कृथाः सुमहाबल ॥ ४३
वीराणां रणमध्ये तु पातनं कीर्तये स्मृतम् । धन्यो वीरः पुष्कलाख्यो यश्च वै दिनपञ्चकम्॥४४
युयुधे वीरभद्रेण महाप्रलयकारिणा । येन क्षणाद्विनिहतो दक्षो मदपमानकृत् ॥ ४५
क्षणाद्विनिहता येन दैत्यास्त्रिपुरसैनिकाः । तस्माद्युध्यस्व राजेन्द्र शोकं त्यक्त्वा महाबल ॥ ४६
यत्नात्तिष्ठाद्य वीराग्र्य मयि योद्धरि संस्थिते । शोकं तत्याज शत्रुघ्नो वीरश्चुक्रोध शंकरम्॥४७
आसज्ज्यधनुर्बाणैः प्राहरत्स महेश्वरम् । ते बाणाः सुरशीर्षण्यवपुषं क्षतविक्षतम् ॥ ४८
अकुर्वंस्तन्महच्चित्रं भक्तरक्षार्थमागतम् । ते बाणाः शंकरस्यापि बाणा नभसि संस्थिताः ॥ ४९
व्याप्यैतत्सकलं विश्वं चित्रकारि मुनेरपि । तद्बाणयोर्युद्धबलं वीक्ष्य सर्वत्र मेनिरे ॥ ५०
प्रलयं लोकसंहारकारकं सर्वमोहकम् । आकाशे तु विमानानि संश्रित्य स्वपुरस्थिताः ॥ ५१
विलोकयितुमागत्य प्रशंसन्ति तयोर्भृशम् । अयं लोकत्रयस्यापि प्रलयोत्पत्तिकारकः ॥ ५२
असावपि महाराजरामचन्द्रस्य चानुजः । किमिदं भविता को वा जेष्यति क्षितिमण्डले ॥ ५३
पराजयं वा को वीरः प्राप्स्यते रणमूर्धनि । एवमेकादशाहानि वृत्तं युद्धं परस्परम् ॥ ५४
द्वादशे दिवसे प्राप्ते मुमोचास्त्रं नराधिपः । ब्रह्मसंज्ञं महादेवं हन्तुं क्रोधसमन्वितः ॥ ५५
स विज्ञाय महास्त्रं तन्मुक्तं शत्रुघ्नवैरिणा । हसन्नप्यपिबत्तेन मुक्तं ब्रह्मशिरो महत् ॥ ५६
अत्यन्तं विस्मयं प्राप्य किं कर्तव्यमतः परम् । एवं विचारयुक्तस्य हृदये ज्वलनोपमम् ॥ ५७
शरं वै निचखानाऽऽशु देवदेवशिरोमणिः । तेन बाणेन शत्रुघ्नो मूर्छितो रणमण्डले ॥ ५८
हाहाभूतमभूत्सर्वं कटकं भटसेवितम् । सर्वे रुद्रगणैर्वीराः पातिताः पृथिवीतले ॥ ५९
सुबाहुसुमदमुख्याः स्वबाहुबलदर्पिताः । पतितं मूर्छया वीक्ष्य शत्रुघ्नं शरपीडितम् ॥ ६०
पुष्कलं तु रथे स्थाप्य सेवकैः परिरक्षितम् । हनूमानागतो योद्धुं शिवं संहारकारम् ॥ ६१
श्रीरामस्मरणाद्योधान्स्वीयानपि प्रहर्षितान् । प्रकुर्वन्रोषतस्तीव्रं लाङ्गूलं च प्रकम्पयन् ॥ ६२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे शत्रुघ्नपराजयो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३४०३

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

आगत्य सविधे रुद्रं समराङ्गणमूर्धनि । जगाद हनुमान्वीरः संजिहीर्षुः सुराधिपम् ॥ १

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ण. ढ. ध. पुस्तकस्थः ।

हनूमानुवाच—
त्वं यदाचरसे रुद्र धर्मस्य प्रतिकूलनम् । तस्मात्त्वां शास्तुमिच्छामि रामभक्तवधोद्यतम् ॥ २
मया श्रुतं पुरा वेदऋषिभिर्बहुधोदितम् । रघुनाथपदस्मारी नित्यं रुद्रः पिनाकभृत् ॥ ३
तत्सर्वं तु मृषा जातं शत्रुघ्नं प्रति युध्यता । पुष्कलो मे हतः शूरः शत्रुघ्नोऽपि विमूर्छितः ॥ ४
तस्मात्त्वां पातयाम्यद्य त्रैलोक्यप्रलयोद्यतम् । यत्नमातिष्ठ भोः शर्व रामभक्तिपराङ्मुख ॥ ५
शेष उवाच—
इत्युक्तवन्तं प्लवगं प्रोवाच स महेश्वरः । धन्योऽसि वीरवर्यस्त्वं भवान्वदति नो मृषा ॥ ६
मत्स्वामी रामचन्द्रोऽयं सुरासुरनमस्कृतः । तदश्वमानयामास शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ ७
तद्रक्षार्थं समायातस्तद्भक्त्या तु वशीकृतः । यथाकथंचिद्भक्तोऽसौ रक्ष्यः स्वात्मा इति स्थितिः
रघुनाथः कृपां कृत्वा विलोकयतु निस्त्रपम् । मां स्वभक्तं सुदुःखेन किंचित्कोपं दधन्महान् ॥ ९
शेष उवाच—
एवं वदति चण्डीशे हनूमान्कुपितो भृशम् । शिलामादाय महतीं ताडयामास तद्रथम् ॥ १०
शिलया ताडितस्तस्य रथः शकलतां गतः । ससूतः सहयः केतुपताकाभिः समन्वितः ॥ ११
नभस्था देवताः सर्वाः प्रशशंसुः कपीश्वरम् । धन्योऽसि प्लवगाधीश महत्कर्म त्वया कृतम् ॥ १२
श्रीशिवं विरथं दृष्ट्वा नन्दी तं समुपाद्रवत् । उवाच श्रीमहादेवं मे पृष्ठं गम्यतामिति ॥ १३
वृषस्थितं तु भूतेशं हनूमान्कुपितो भृशम् । शालमुत्पाट्य तरसा प्राहनद्धृदये तदा ॥ १४
तदाहतो भूतपतिः शूलं तीक्ष्णं समाददे । जाज्वल्यमानं त्रिशिखं वह्निज्वालासमप्रभम् ॥ १५
आयान्तं तन्महद्दृष्ट्वा शूलं प्रज्वलनप्रभम् । हस्ते गृहीत्वा तरसा बभञ्ज तिलशः क्षणात् ॥ १६
भग्ने त्रिशूले तरसा कपीन्द्रेण क्षणाद्भवः । शक्तिं करे समाधत्त सर्वलोहविनिर्मिताम् ॥ १७
सा शक्तिः शिवनिर्मुक्ता हृदये तस्य धीमतः । लग्ना क्षणादभूत्तत्र विक्लवः प्लवगाधिपः ॥ १८
क्षणाच्च तद्व्यथां नीत्वा गृहीत्वा वृक्षमुल्बणम् । ताडयामास हृदये महाव्यालविभूषिते ॥ १९
ताडितास्तेन वीरेण फणीन्द्रास्त्रासमागताः । इतस्ततस्ते तं मुक्त्वा गताः पातालमुज्जवाः ॥ २०
शिवस्तच्छिन्नागमुक्ते वक्षसि स्वे निरीक्ष्य ह । कुपितोऽदधाद्घोरं स्वे मुशलं करयुग्मके ॥ २१
हतोऽसि गच्छ संग्रामात्पलाय प्लवगाधम । एष ते प्राणहन्ताऽहं मुशलेन क्षणादिह ॥ २२
मुशलं वीक्ष्य निर्मुक्तं शिवेन कुपितेन वै । कीशस्तद्वञ्चयामास महावेगो हरिं स्मरन् ॥ २३
मुशलं तत्पपाताधः शिवमुक्तं महायसम् । विदार्य पृथिवीं सर्वां जगाम च रसातलम् ॥ २४
तदा प्रकुपितोऽत्यन्तं हनुमान्रामसेवकः । गृहीत्वा पर्वतं हस्ते ताडयामास वक्षसि ॥ २५
स यावत्पर्वतं छेत्तुं मतिं चक्रे सतीपतिः । तावद्धतः कपीन्द्रेण शालेन बहुशाखिना ॥ २६
तमपि च्छेत्तुमुद्युक्तो यावत्तावच्छिलाहतः । शिलास्ता भेदितुं स्वान्तं चकार मृड उद्यतः ॥ २७
तावद्वृष्टिं चकारायं शिलाभिर्नगपर्वतैः । लाङ्गूलेन च संवेष्ट्य ताडयत्येष भूतपम् ॥ २८
शिलाभिः पर्वतैर्वृक्षैः पुच्छास्फोटेन भूरिशः । नन्दी प्राप्तो महात्रास चन्द्रोऽपि शकलीकृतः ॥ २९
अत्यन्तं विह्वलो जातो महेशानः प्रकोपनः । क्षणे क्षणे प्रहारेण विह्वलं कुर्वन्तं भृशम् ॥ ३०
जगाद प्लवगाधीशं धन्योऽसि रघुपानुग । महत्कर्म कृतं तेऽद्य यत्तेऽहं सुप्रतोषितः ॥ ३१

---

१ छ. ङ 'णाधीत्तद्य' । २ थ. 'पि विकली' ।

न दानेन न यज्ञेन नाल्पेन तपसा ह्यहम् । सुलभोऽस्मि महावेग तस्मात्प्रार्थय मे वरम् ॥ ३२

शेष उवाच—

एवं ब्रुवन्तं तं दृष्ट्वा हनूमानभिजगाद तम् । प्रहसन्निर्भिया वाचा महेशानं तु तोषितम् ॥ ३३

हनूमानुवाच—

रघुनाथप्रसादेन सर्वं मेऽस्ति महेश्वर । तथाऽपि याचे हि वरं त्वत्तः समरतोषितात् ॥ ३४
एष पुष्कलसंज्ञो नः समरे पतितो हतः । तथा च रामावरजः शत्रुघ्नो मूर्छितो रणे ॥ ३५
अन्ये च वीरा बहवः पतिताः शरविक्षताः । मूर्छिताः पतिताः केचित्तान्रक्षस्व गणैः सह ॥३६
यथा चैतान्महाभूता वेतालाश्च पिशाचकाः । न हरन्ति न खादन्ति च सृगालादयस्तथा ॥ ३७
एतेषां वपुषो भेदो न भवेत्त्वं तथाऽऽचर । यावदिन्द्रं रणे जित्वाऽऽनयामि द्रोणपर्वतम् ॥ ३८
तत्रस्था औषधीर्वाऽपि नीत्वा संस्थापितान्भटान् । जीवयामि बलात्सर्वांस्तावत्त्वं रक्ष सर्वशः ३९
एष गच्छामि तं नेतुं द्रोणं पर्वतसत्तमम् । यस्मिन्वसन्त्यौषधयः प्राणिसंजीवनंकराः ॥ ४०
एतद्वचः समाकर्ण्य तथेति निजगाद तम् । [*याहि शीघ्रं नगं नेतुं रक्षामि त्वद्भटान्मृतान् ४१
तच्छ्रुत्वा वाक्यमीशस्य जगाम द्रोणपर्वतम्] । द्वीपान्सर्वानतिक्रामञ्जगाम क्षीरसागरम् ॥ ४२
अत्र तु स्वगणैः सार्कं रक्षति स्म शिवो महान् । श्मशानं तद्गणैः स्वीयैर्महाबलपराक्रमैः ॥ ४३
हनूमान्द्रोणमासाद्य द्रोणं नाम महागिरिम् । लाङ्गूले तं निधायाऽऽशु प्रतस्थे रणमण्डलम् ४४
तं नेतुमुद्यते विप्र चकम्पे स च पर्वतः । कम्पमानं तु तं दृष्ट्वा तत्पाला देवतागणाः ॥ ४५
हाहेति कृत्वा प्रोचुस्ते किमिदं भविता गिरौ । को ह्येनं नयते वीरो महाबलपराक्रमः ॥ ४६
एवं कृत्वा सुराः सर्वे संहता ददृशुः कपिम् । मुञ्चैनमिति ते प्रोच्य जघ्नुः शस्त्रास्त्रकोटिभिः॥४७
तान्सर्वान्निघ्नतो दृष्ट्वा हनूमान्कुपितो भृशम् । जघान तान्क्षणाद्वीरः शक्रः सर्वासुरान्यथा ॥ ४८
केचित्पादाहतास्तत्र केचित्करविमर्दिताः । लाङ्गूलनिहताः केचित्केचिच्छृङ्गेण चाऽऽहताः ४९
सर्वे ते नाशमापन्नाः क्षणात्कीशेशताडिताः । केचिन्निपतिता भूमौ रुधिरेण परिप्लुताः ॥ ५०
केचित्कीशभयात्त्रस्ता जग्मुः शक्रं सुराधिपम् । क्षतेन च परिप्लुष्टा रुधिरक्षतदेहिनः ॥ ५१
तान्दृष्ट्वा भयसंविग्नान्रुधिरेण परिप्लुतान् । सुराञ्जगाद विमनाः शक्रः सर्वसुरोत्तमः ॥ ५२
कथं यूयं भयत्रस्ताः कथं रुधिरविप्लुताः । केन दैत्येन निहता राक्षसेनाधमेन वा ॥ ५३
सर्वं शंसत मे तथ्यं यथा ज्ञात्वा व्रजामि तम् । निहत्य बद्ध्वा चाऽऽयामि युष्मद्घातकमुन्मदम्
इति वाक्यं समाकर्ण्य तुरासाहं सुरोत्तमाः । जगदुर्दीनया वाचा सुरासुरनमस्कृतम् ॥ ५५

देवा ऊचुः—

इहाऽऽगत्य न जानीमः कश्चिद्वानररूपधृत् । नेतुं द्रोणं समुद्युक्तो लाङ्गूलावेष्टितं गिरिम् ॥ ५६
गन्तुं कृतमतिस्तावद्वयं सर्वे सुसंहताः । युद्धं चक्रुः सु(कृम) संनद्धाः सर्वशस्त्रास्त्रवर्षिणः ॥ ५७
तेन सर्वे वयं युद्धे निर्जिता बलशालिना । अनेके निहतास्तत्र भूमौ पेतुः सुरोत्तमाः ॥ ५८
वयं तु बहुभिः पुण्यैर्जीविता इह चाऽऽगताः । शोणितेन सुषिक्ताङ्गाः क्षतपीडासमन्विताः ५९
एतद्वाक्यं समाकर्ण्य सुराणां स पुरंदरः । आदिदेश सुरान्सर्वान्महाबलसमन्वितान् ॥ ६०
यात महाद्रोणगिरिं कपिं बद्धुं महाबलम् । बद्ध्वाऽऽनयत यूयं वै सुराणां रणपातकम् ॥ ६१

+ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

इत्याज्ञप्ता ययुस्ते वै द्रोणं पर्वतमुत्तमम् । यत्राऽऽस्ते बलवान्वीरो हनूमान्कपिसत्तमः ॥ ६२
गत्वा ते प्राहरन्सर्वे हनूमन्तं महाबलम् । हनूमता ते निहता मुष्टिभिः खरताडनैः ॥ ६३
पतितास्ते क्षणात्तत्र रुधिरक्षतविग्रहाः । अन्ये पलायनपरा जग्मुस्तं त्रिदिवेश्वरम् ॥ ६४
तच्छ्रुत्वा कुपितः शक्रः सर्वानमरसत्तमान् । आदिदेश महावीरं वानरेन्द्रं सुरोत्तमः ॥ ६५
तदाज्ञप्ता ययुस्ते वै यत्र कीशेश्वरो बली । तान्सर्वानागतान्दृष्ट्वा जगाद कपिसत्तम ॥ ६६
माऽऽयान्तु वीराः समरे संहन्तारं हि मां बलात् । नेष्यामि युष्मानधुना संयमिन्याः पुरोऽन्तिके
इत्युक्ता अपि ते सर्वे संनद्धाः प्राहरन्कपिम् । शस्त्रास्त्रैर्बहुधा मुक्तैर्महाबलसमन्विताः ॥ ६८
केचिच्छूलैः परशुभिः केचित्खड्गैश्च पट्टिशैः । मुशलैः शक्तिभिः केचित्क्रोधेन कलुषीकृताः ॥ ६९
स आहतोऽमरवरैर्विविधैरायुधैर्बली । शिलाभिस्ताञ्जघानाऽऽशु सर्वानमरसत्तमान् ॥ ७०
केचित्पलाय्य आहुस्ते गताः शक्रसमीपकम् । तदुक्तं वाक्यमाकर्ण्य भयं प्राप सुराधिपः॥ ७१
बृहस्पतिं सुराध्यक्षं मन्त्रिणं स्वर्गवासिनाम् । पप्रच्छ सविधे गत्वा नत्वा सुरगुरुं तदा ॥ ७२

इन्द्र उवाच—

कोऽसौ यो वानरो द्रोणं नेतुं स्वामिन्समागतः । येन मे निहता वीरा अमराः शस्त्रधारिणः ७३

शेष उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु तद्वाक्यमुक्तमाङ्गिरसो महान् । जगाद भयसंविग्नं तुरासाहं सुराधिपम् ॥ ७४

बृहस्पतिरुवाच—

यो रावणमहत्संं(हासं)ख्ये कुम्भकर्णमदीदहत् । येन ते वैरिणः सर्वे हतास्तस्य हि सेवकः॥७५
येन लङ्का सत्रिकूटा निर्दग्धा पुच्छवह्निना । अक्षश्च निहतो येन हनूमन्तमवेहि तम् ॥ ७६
तेन सर्वे विनिहता द्रोणार्थमयमुद्यतः । हयमेधं महाराज करोति बलिसत्तमः ॥ ७७
तस्याश्वं शिवभक्तस्तु नृपो वीरमणिर्महान् । जहार तत्र समभूद्रणं सुरविमोहनम् ॥ ७८
शिवेन निहताः संख्ये वीरा रामस्य भूरिशः । तान्वै जीवयितुं द्रोणं नेष्यत्येव महाबलः ॥ ७९
नायं वर्षशतैर्जेयो भवता बलसंयुतः । तस्मात्प्रसादय कपिं देहि तत्रत्यमौषधम् ॥ ८०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे देवयुद्धं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३४८३

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

गुरुभाषितमाकर्ण्य वृषपर्वरिपुः स्वराट् । ज्ञात्वा रामस्य कार्यार्थमागतं पवनात्मजम् ॥ १
भयं तत्याज मनसि वानरात्समुपस्थितम् । जहर्ष चित्ते स भृशं वाचस्पतिमुवाच ह ॥ २

इन्द्र उवाच—

कथं कार्यं सुराधीश द्रोणोऽयं नेष्यते यदि । देवानां जीवितं भूयः कथं स्यादिति मे वद ॥ ३
इदानीं पवनोद्भूतं प्रसादय यथाकथम् । रामः प्रीतिं परां याति देवानां च सुखं भवेत् ॥ ४

---

१ थ. पादताडनैः । द. करताडनैः । २ ग. छ. ठ. ड. ध. भटाः । ३ ड. ड. द वरम् । ४ ज. ण. त.थ. द. महाराजः ।

देवाधिपस्य वचनं श्रुत्वा वाचस्पतिस्तदा । शक्रं तु पुरतः कृत्वा सर्वदेवैः परिवृतम् ॥ ५
जगाम तत्र यत्राऽऽस्ते हनूमानभिर्भयः कपिः । गर्जति प्रसभं जित्वा सुरान्सर्वान्सुखासनः ॥ ६
ते गत्वा सविधे तस्य बृहस्पतिपुरोगमाः । पेतुस्ते चरणौ नत्वा समीरतनुजस्य हि ॥ ७
बृहस्पतिस्तु तं वीरं जगाद प्रेरितो मुदा । सुराधीशेन लोकस्य गुरुणा वदतां वरः ॥ ८

बृहस्पतिरुवाच—

अजानद्भिः कृतं कर्म देवैस्तव पराक्रमम् । रामस्य चरणयोस्त्वं सेवकोऽसि महामते ॥ ९
किमर्थमयमारम्भः कथमत्र समागमः । तत्करिष्यामहे सर्वे संनतास्तव भाषितम् ॥ १०
रोषं त्यक्त्वा कृपां कृत्वा देवाधीशं विलोकय । पवनात्मज दैत्यानां भयंकरवपुर्दधत् ॥ ११

शेष उवाच—

इत्थं भाषितमाकर्ण्य देवानां स गुरोर्वचः । उवाच देवान्सकलान्गुरुं चैव महायशाः ॥ १२
राज्ञो वीरमणेः संख्ये हताः शर्वेण भूरिशः । भटास्तान्वै जीवयितुं द्रोणं नेष्यामि पर्वतम् ॥ १३
[*तं ये निवारयिष्यन्ति स्ववीर्यबलदर्पिताः । तान्नेष्यामि क्षणादेव यमस्य सदनं प्रति] ॥ १४
तस्माद्ददतु मे यूयं द्रोणं वाऽथ तदौषधम् । येन संजीवयिष्यामि मृतान्वीरान्रणाङ्गणे ॥ १५

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य पवनस्य सुतस्य ह । ते सर्वे प्रणतिं गत्वा ददुः संजीवनौषधम् ॥ १६
ते प्रहृष्टा भयं त्यक्त्वा सुराः स्वर्गौकसः समम् । ययुः सुरपतिं कृत्वा पुरः सौख्यसमन्विताः ॥
हनूमान्भेषजं तत्तु समादाय गतो रणम् । स्तुतः सर्वैः सुरगणैर्महाकर्मसमुत्सुकैः ॥ १८
तमागतं हनूमन्तं वीक्ष्य सर्वेऽपि वैरिणः । साधुसाधुप्रशंसन्तो अद्भुतं मेनिरे कपिम् ॥ १९

कपिः समागत्य महामुदा युतः पुरो भटं पुष्कलमागतं मृतम् ।
शिवेन संरक्षितमुग्रमण्डले श्रीरामचित्तं सविधे जगाम ह ॥ २०

सुमतिं च समाहूय मन्त्रिणं महतां मतम् । उवाच जीवयाम्यद्य सर्वान्वीरान्रणे मृतान् ॥ २१
एवमुक्त्वा भेषजं तत्पुष्कलस्य महोरसि । शिरः कायेन संधाय जगाद वचनं शुभम् ॥ २२
यद्यहं मनसा वाचा कर्मणा राघवं पतिम् । जानामि तर्हि ह्येतेन भेषजेनाऽऽशु जीवतु ॥ २३
इति वाक्यं यदा वक्ति तावत्पुष्कल उत्थितः । रणाङ्गणेऽदशद्रोषाद्दन्तान्वीरशिरोमणिः ॥ २४
क्व गतो वीरभद्रोऽसौ मां संमूर्छ्य रणाङ्गणे । सद्योऽहं पातयाम्येनं क्वास्ति मे धनुरुत्तमम् ॥ २५
इति तं भाषमाणं वै प्राह वीरं कपीन्द्रकः । धन्योऽसि वीर यन्नूयो वदस्येनं रणाङ्गणे ॥ २६
त्वं हतो वीरभद्रेण रघुनाथप्रसादतः । पुनः संजीवितोऽस्येहि शत्रुघ्नं याम मूर्छितम् ॥ २७
इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र संग्रामवरमूर्धनि । श्वसन्नास्ते स शत्रुघ्नः शिवबाणप्रपीडितः ॥ २८
तत्र गत्वा समीपं तच्छत्रुघ्नस्य महात्मनः । निधाय भेषजं तस्य वक्षसि श्वासमागते ॥ २९
उवाच हनुमांस्त्वं वै जीव शत्रुघ्न सत्तम । मूर्छितोऽसि रणे कस्मान्महाबलपराक्रमः ॥ ३०
यद्यहं ब्रह्मचर्यं च जन्मपर्यन्तमुद्यतः । पालयामि तदा वीरः शत्रुघ्नो जीवतात्क्षणात् ॥ ३१
उक्तमात्रेण तेनेदं जीवितः क्षणमात्रतः । क्व शिवः क्व शिवो यातो विहाय रणमण्डलम् ॥ ३२
अनेके निहताः संख्ये श्रीरुद्रेण पिनाकिना । ते सर्वे जीविता वीराः कपीन्द्रेण महात्मना ॥ ३३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. °तोऽमुना । मु° । २ ख. ज. त. थ. °राः साङ्गोपाङ्ग महाबलाः । त° । ड. °राः पुनः सङ्ग्राममूर्धनि । त° ।

तदा सर्वे सुसंनद्धा रोषपूरितमानसाः । स्वे स्वे रथे स्थिताः शत्रून्प्रययुः क्षतविग्रहाः ॥ ३४
पुष्कलो वीरभद्रं तु चण्डं चैव कुशध्वजः । नन्दिनं हनुमान्वीरः शत्रुघ्नः संगरे शिवम् ॥ ३५
धनुर्विस्फारयन्तं तं शत्रुघ्नं बलिनां वरम् । संग्रामे शिवमाहूय तिष्ठन्तं प्रययौ नृपः ॥ ३६
राजा वीरमणिर्वीरः शत्रुघ्नः समरे बली । अन्योन्यं चक्रतुर्युद्धं मुनिविस्मयकारकम् ॥ ३७
राज्ञा वै वीरमणिना रथा भग्नाः शताधिकाः । शत्रुघ्नस्य नरेन्द्रस्य तिलशः क्षणतो द्विज ॥ ३८
तदा प्रकुपितोऽत्यन्तं शत्रुघ्नो रणमण्डले । आग्नेयास्त्रं मुमोचास्मै दग्धं सैन्यं समन्वितम् ॥ ३९
दाहकं तन्महद्दृष्ट्वा महास्त्रं शत्रुमोचितम् । अत्यन्तं कुपितो राजा वारुणास्त्रमथाऽऽददे ॥ ४०
वारुणास्त्रेण [1]शीतार्तं वीक्ष्य रामानुजो बली । वायव्यास्त्रं मुमोचास्मै तेन वायुर्महानभूत् ॥ ४१
वायुना संहता मेघा ययुस्ते सर्वतोदिशम् । इतस्ततो गताः सर्वे सैन्यं तत्सुखितं बभौ ॥ ४२
सैन्ये पवनपीडार्ते नृपो वीरमणिर्महान् । पर्वतास्त्रं रिपूद्धारि जग्राह च शरासने ॥ ४३
पर्वतैः स्तम्भितो वायुर्न प्रसर्पति सङ्गरे । तद्वीक्ष्य रामावरजो वज्रास्त्रं तु समाददे ॥ ४४
वज्रास्त्रेण हताः सर्वे नगास्तु तिलशः कृताः । चूर्णतां प्रापुरेतस्मिन्रणे वीरवरार्चिते ॥ ४५
वज्रास्त्रेण विदीर्णाङ्गा वीराः शोणितशोभिताः । बभूवुः समरप्रान्ते चित्रं समभवद्रणम् ॥ ४६
तदा प्रकुपितोऽत्यन्तं राजा वीरमणिर्महान् । ब्रह्मास्त्रं चाप आधत्त वैरिदाहकमद्भुतम्[2] ॥ ४७
ब्रह्मास्त्रे संधि(हि)ते सोऽपि सस्मार सुमनोहरम् । शरं तद्योगिनीदत्तं सर्व[3]वैरिविमोहनम् ॥ ४८
ब्रह्मास्त्रं तत्करभ्रष्टमागत्य वैरिणं प्रति । तावच्छत्रुघ्ननाम्ना तु मुक्तं तन्मोहनास्त्रकम् ॥ ४९
मोहनास्त्रेण तद्ब्राह्मं द्विधा छिन्नं क्षणादिह । लग्नं राज्ञो हृदि क्षिप्रं मूर्छामप्रापयन्नृपम् ॥ ५०
ते बाणाः[4] शतशो मुक्ताः शत्रुघ्नेन महीभृता । सर्वेऽपि मूर्छिता वीरा गणा रुद्रस्य ये पुनः ॥ ५१
शिवस्य चरणोपस्थे मूढाः पेतुर्महीतले । तदा शिवः प्रकुपितो रथे तिष्ठन्ययौ नृपम् ॥ ५२
शिवेन सहसा योद्धुं समायातो रणाङ्गणे । शत्रुघ्नः सज्यमातज्यं धनुः कृत्वा व्ययुध्यत ॥ ५३
तयोः समभवद्घोरं रणं वैरिविदारणम् । शस्त्रास्त्रैर्बहुधामुक्तैरादीपितदिगन्तरम् ॥ ५४
अस्त्रप्रत्यस्त्रसंघातैस्ताडनप्रतिताडनैः । देवानामपि य[5]दैन्यं तदभूद्रणमण्डले ॥ ५५
तदा व्याकुलितोऽत्यन्तं शत्रुघ्नः शिवसंगरे । सस्मार स्वामिनं तत्र पाव[6]नेरुपदेशतः ॥ ५६
हा नाथ भ्रातरत्युग्रः शिवः प्राणापहारणम् । करोति धनुरुन्नम्य त्रायस्व रणमण्डले ॥ ५७
[*अनेके दुःखपाथोधिं तीर्णा राम तवाँ[7]ऽऽख्यया । मामप्युद्धर दुःखस्थं राम राम कृपानिधे ५८
इत्थं वक्ति यदा तावद्दीक्षितो रणमण्डले] । नीलोत्पलदलश्यामो रामो राजीवलोचनः ॥ ५९
मृगशृङ्गं[8] करे धृत्वा दीक्षितं वपुरुद्वहन् । तं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप शत्रुघ्नः समराङ्गणे ॥ ६०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे श्रीरामसमागमो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३५४२

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ द. शीतार्तिं । २ द. °म् । शत्रुघ्नः शरम.दाय स° । ३ छ. ड. °र्ववीरवि° । ४ ग. छ. ड. शिवं विना र° । ५ द. °पि दैत्यानां नैतादृग्रण° । ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. अ. ट. ड. ढ. त. °वनं रूप° । ७ ण. थ. °वाऽऽज्ञया । ८ ग. छ. ठ. ण. द. ध. कटौ ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

आगतं वीक्ष्य श्रीरामं शत्रुघ्नः प्रणतार्तिहम् । भ्रातरं सकलाद्दुःखान्मुक्तोऽभूद्द्विजसत्तम ॥ १
हनूमान्वीक्ष्य विभ्रान्तो रामस्य चरणौ मुदा । ववन्दे भक्तरक्षार्थमागतं निजगाद ह ॥ २
स्वामिंस्तवैतद्युक्तं तु स्वभक्तपरिपालनम् । यत्सङ्ग्रामे जितं शर्वपाशबन्धममोचयः ॥ ३
वयं धन्या इदानीं वै यद्द्रक्ष्यामो भवत्पदे । जेष्यामोऽरीन्क्षणादेव त्वत्कृपातो रघूद्वह ॥ ४

शेष उवाच—

स्थाणुस्तदाऽऽगतं रामं योगिनां ध्यानगोचरम् । पतित्वा पादयोर्विप्र जगाद प्रणताभयम् ॥ ५
एकस्त्वं पुरुषः साक्षात्प्रकृतेः पर ईर्यसे । यः स्वांशकलया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च ॥ ६
अरूपस्त्वमशेषस्य जगतः कारणं परम् । एक एव त्रिधा रूपं गृह्णासि कुहकान्वितः ॥ ७
सृष्टौ विधातृरूपस्त्वं पालने स्वप्रभामयः । प्रलये जगतः साक्षादहं शर्वाख्यतां गतः ॥ ८
तव यत्परमेशस्य हयमेधक्रतुक्रिया । ब्रह्महत्यापनोदाय तद्विडम्बनमद्भुतम् ॥ ९
यत्पादशौचममलं गङ्गाख्यं शिरसोऽन्तरा । वहामि पापशान्त्यर्थं तस्य ते पातकं कुतः ॥ १०
मया वैत्सोपकाराय कृतं कर्म तव स्फुटम् । क्षम्यतां तत्कृपालो हि भवतो व्यवधायकम् ॥ ११
किं करोमि मया सत्यपालनार्थमिदं कृतम् । जानन्प्रभावं भवतो भक्तरक्षार्थमागतः ॥ १२
असौ पुरा उज्जयिन्यां महाकालनिकेतने । स्नात्वा क्षिप्राख्यसरिति तपस्तेपे महाद्भुतम् ॥ १३
ततः प्रसन्नोऽहमहो जगाद भूमिपं प्रति । याचयस्व महाराज स वव्रे राज्यमद्भुतम् ॥ १४
मया प्रोक्तं देवपुरे तव राज्यं भविष्यति । यावद्रामहयः पुर्यामागमिष्यति याज्ञिकः ॥ १५
तावत्प्रभृत्यहं स्थाने तव रक्षार्थमुद्यतः । एतद्दत्तवरो राम किं करोमि च सत्यतः ॥ १६
घूर्णितोऽस्म्यधुना राजा सपुत्रपशुबान्धवः । हयं समर्प्य भवते पादसेवां विधास्यति ॥ १७

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य महेशस्य रघूत्तमः । उवाच धीरया वाण्या कृपया पूर्णलोचनः ॥ १८

श्रीराम उवाच—

देवानामयमेवास्ति धर्मो भक्तस्य पालनम् । त्वया साधु कृतं कर्म यद्भक्तो रक्षितोऽधुना ॥ १९
ममास्ति हृदये शर्वो भवतो हृदये त्वहम् । आवयोरन्तरं नास्ति मूढाः पश्यन्ति दुर्धियः ॥ २०
ये भेदं विदधत्यद्धा आवयोरेकरूपयोः । कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते नराः कल्पसहस्रकम् ॥ २१
ये त्वद्भक्ताः सदाऽऽसंस्ते मद्भक्ता धर्मसंयुताः । मद्भक्ता अपि भूयस्या भक्त्या तव नतिंकराः

शेष उवाच—

इत्थं भाषितमाकर्ण्य शर्वो वीरमणिं नृपम् । मूर्छितं जीवयामास करस्पर्शादिना प्रभुः ॥ २३
अन्यानपि सुतानस्य मूर्छिताञ्शरपीडितान् । जीवयामास स मृडः समर्थः प्रभुरीश्वरः ॥ २४
सज्जं विधाय तं भूपं श्रीरामपदयोर्नतम् । कारयामास भूतेशः पुत्रपौत्रपरिवृतम् ॥ २५
धन्यो राजा वीरमणिर्यो ददर्श रघूत्तमम् । योगिभिर्योगनिष्ठाभिर्दुष्प्राप्यमयुतायुतैः ॥ २६

१ ङ. °से । यस्त्वं स क° । २ झ. म. स्त्वयमास च । प्र° । ३ क. ख. म. भक्तोपकाराय । ग. छ. ज. ठ. ड. त. थ. ध. बद्धोपकाराय । द. बह्वपकाराय । ४ ग. छ. ठ. ड. द. ध. °तोऽप्यविधा° । ५ ग. द. स्थास्ये । ६ झ. म. कृपाकर्बुरलो° ।

ते नत्वा रघुनाथं तं कृतार्थीकृतविग्रहाः । ब्रह्मादिभिः पूज्यतमा अभूवन्द्विजसत्तम ॥ २७
शत्रुघ्नहनुमद्भ्यां च पुष्कलादिभिरुद्भटैः । परिष्टुताय रामाय ददौ राजा हयोत्तमम् ॥ २८
राज्येन सहितं सर्वं सपुत्रपशुबान्धवम् । शर्वेण प्रेरितः प्रादान्नृपो वीरमणिस्तदा ॥ २९
ततो रामो नुतः सर्वैर्वैरिभिर्निजसेवकैः । शत्रुघ्नादिभिरत्यन्तमुत्सुकैश्च विशेषतः ॥ ३०
रथे मणिमये तिष्ठन्बभूव स तिरोहितः । अन्तर्हिते रामभद्रे सर्वे प्रापुः सुविस्मयम् ॥ ३१
मा जानीहि मनुष्यं त्वं रामं लोकैकवन्दितम् । जले स्थले च सर्वत्र वर्ततेऽन्तःस्थितः सदा ॥ ३२
ततो वीरा अलं हृष्टा अन्योन्यं परिरेभिरे । तूर्यमङ्गलवादित्रैर्बहुरुत्सवकोऽभवत् ॥ ३३
ततो मुक्तो हयः सर्वैर्वीरैः शस्त्रास्त्रकोविदैः । सर्वैरनुगतः प्रीतैर्विस्मयेन समन्वितैः ॥ ३४
शर्वः सत्यप्रतिज्ञश्च तमनुज्ञाप्य सेवकम् । प्रोच्य श्रीरामशरणं याहि लोकसुदुर्लभम् ॥ ३५
स्वयमन्तर्हितस्तत्र प्रलयोत्पत्तिकारकः । कैलासमगमत्सर्वैः सेवकैः परिशोभितः ॥ ३६
भूपो वीरमणिर्ध्यायञ्श्रीरामचरणोदजम् । जगाम साकं शत्रुघ्नबलिना बलसंयुतः ॥ ३७
एतद्रामस्य चरितं ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः । तेषां संसारजं दुःखं न भविष्यति कर्हिचित् ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे हयप्रस्थानं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३५८०

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

हयो गतो हेमकूटं भारतान्ते द्विजोत्तम । अनेकभटसाहस्रै रक्षितो बद्धचामरः ॥ १
यो वै विस्तारतो दैर्घ्याद्योजनानां समन्ततः । [*अयुतेन सुशृङ्गैश्च राजतैः काञ्चनादिभिः ॥ २
तत्रोद्यानं महच्छ्रेष्ठं पादपैः परिशोभितम् । शालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैः समन्ततः] ॥ ३
हिन्तालैर्नागपुन्नागैः कोविदारैः सबिल्वकैः । चम्पकैर्बकुलैर्मेघैर्मदनैः कुटजादिभिः ॥ ४
जातिकाभिर्यूथिकाभिर्नवमालिकया तथा । आम्रैर्न्यग्रोधैर्बदरैश्च दाडिमैः शोभितं वरम् ॥ ५
अनेकपक्षिसंघुष्टं भ्रमरैर्निनदीकृतम् । मयूरकेकारवितं सर्वर्तुसुखदं हयः ॥ ६
प्रविवेश सशत्रुघ्नो मनोवेगसमन्वितः । स्वर्णपत्रं विशाले स्वे भाले बिभ्रन्मनोरमम् ॥ ७
गच्छतस्तस्य वाहस्य हयमेधक्रतोस्तदा । अकस्मादभवच्चित्रं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ८
गात्रस्तम्भोऽभवत्तस्य न चचाल पथि स्थितः । हेमकूट इवाचाल्यो बभूव हयसत्तमः ॥ ९
[+तदा तद्रक्षकाः सर्वे कशाघातान्वितेनिरे । तदा हतोऽपि न ययौ स्तब्धगात्रो हयोत्तमः] ॥ १०
शत्रुघ्नसविधे गत्वा चुक्रुशुर्वाहरक्षकाः । स्वामिन्वयं न जानीमः किमभूद्धयसत्तमे ॥ ११
गच्छतो वाहवर्यस्य मनोवेगस्य भूपते । आकस्मिकोऽभवत्तस्य गात्रस्तम्भो महामते ॥ १२
कशाभिस्ताडितोऽस्माभिः परं तत्र चचाल न । एवं विचार्य यत्कार्यं तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ १३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण- त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. ढ. °र्वैर्वीरैश्च नि° । २ क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. लोकैकदु° । ३ ख. कुरजादिभिः । ठ. ध. कुब्जकादिभिः । ४ द °बदराक्षाभिर्दाडि° ।

तदा विस्मयमापन्नो भूपतिः सह सैनिकैः । जगाम सहितः सर्वैर्हयस्य महतोऽन्तिके ॥ १४
पुष्कलो बाहुना धृत्वा चरणौ तस्य भूतलात् । उत्पाटयामास तदा परं नो चेलतुस्ततः ॥ १५
बलेन बलिनाऽऽक्रान्तो नाकम्पत हयस्तदा । हनूमांस्तं समुद्धर्तुं मतिं चक्रे महामनाः ॥ १६
लाङ्गूलेन समावेष्ट्य बलेन बलिनां वरः । आचकर्ष बलाद्वाहं न चचाल तथाऽपि सः ॥ १७
तदोवाच कपिश्रेष्ठो हनूमान्विस्मयावृतः । [*शत्रुघ्नं बलिनां श्रेष्ठं वीराणां परिशृण्वताम् ॥ १८
मया द्रोणो लाङ्गूलेन लीलयोत्पाटितोऽधुना । परमत्र महाश्चर्यं कम्पते न हयोऽल्पकः ॥ १९
दिष्टमत्र निदानं हि वीरैर्बलिभिरुद्धतैः । आकृष्टोऽपि न च स्थानाच्चचाल तिलमात्रतः ॥ २०
कपिभाषितमाकर्ण्य शत्रुघ्नो विस्मयान्वितः] । सुमतिं मन्त्रिणां श्रेष्ठमुवाच वदतां वरः ॥ २१

शत्रुघ्न उवाच—

मन्त्रिन्किमभवद्वाहे स्तम्भनं वपुषोऽनघ । कोऽत्रोपायो विधेयः स्याद्येन वाहगतिर्भवेत् ॥ २२

सुमतिरुवाच—

स्वामिन्कश्चिन्मुनिर्मृग्योऽखिलज्ञानविचक्षणः । देशोद्भवमहं जाने प्रत्यक्षं न परोक्षजम् ॥ २३

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य सुमतेर्धर्मकोविदः । अन्वेषयामास मुनिं सेवकैः सह शोभितम्(तः) ॥ २४
ते सर्वे सर्वतो गत्वा मुनिं धर्मविदं भटाः । विलोकयन्तः सर्वत्र न चापश्यन्नृषीश्वरम् ॥ २५
एकस्त्वनुचरो विप्र गतो योजनमात्रतः । पूर्वस्यां दिशि चोद्युक्तः पश्यति स्म महाश्रमम् ॥ २६
यत्र निर्वैरिणः सर्वे पशवो जनतास्तथा । गङ्गास्नानहताशेषकिल्बिषाः सुमनोहराः ॥ २७
यत्र केचित्तपः श्रेष्ठं कुर्वन्ति सुहुताशनैः । धूमैरधोमुखाः केचिद्वायुभिः स्वोदरंभराः ॥ २८
यत्राग्निहोत्रजो धूमः पवित्रयति सर्वदा । अनेकमुनिसंजुष्टो मुक्तपत्रलतोत्तमः ॥ २९
तमाश्रमं मुनेर्ज्ञात्वा शौनकस्य मनोहरम् । न्यवेदयन्नृपायासौ विस्मयाविष्टचेतसा ॥ ३०
तच्छ्रुत्वा हर्षितोऽत्यन्तं शत्रुघ्नः सह सेवकैः । हनूमत्पुष्कलाद्यैश्च संयुतोऽगात्तदाश्रमम् ॥ ३१
तत्र वीक्ष्य मुनिश्रेष्ठं सम्यग्घुतहुताशनम् । प्रणम्य दण्डवत्तस्य चरणौ पापहारिणौ ॥ ३२
तमायान्तं नृपं ज्ञात्वा शत्रुघ्नं बलिनां वरम् । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे प्रीतस्तद्दर्शनादभूत् ॥ ३३
सुखोपविष्टं विश्रान्तं नृपं प्राह मुनीश्वरः । किमर्थमटनं तेऽत्र महत्पर्यटनं तव ॥ ३४
त्वादृशाः पृथिवीं सर्वां नृपा वै न भ्रमन्ति चेत् । तदा दुष्टा जनाः साधून्बाधन्ते विगतज्वरान्
कथयस्व महीपाल शत्रुघ्न बलिनां वर । सर्वं शुभाय नो भूयात्तव पर्यटनादिकम् ॥ ३६

शेष उवाच—

इत्युक्तवन्तं भूदेवं प्रत्युवाच महीश्वरः । गद्गदस्वरया वाचा हर्षितस्वीयविग्रहः ॥ ३७

शत्रुघ्न उवाच—

अकस्मादभवच्चित्रं रामाश्वस्य मनोहृतः । नातिदूरे त्वदावासात्तच्छृणुष्व विदां वर ॥ ३८
उद्याने पुष्पशोभाढ्ये यदृच्छातो हयो गतः । तत्प्रान्ते तस्य वाहस्य गात्रस्तम्भोऽभवत्क्षणात् ३९
तदा मे बलिनो वीराः पुष्कलाद्या महोत्कटाः । बलादाचकृषुर्वाहं न चचाल तथाऽप्यसौ ४०

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ ग. छ. ठ. ड. ध. श्रेष्ठो । २ ग. छ. ठ. ड. द. ध. 'खाः पत्रैर्वायु' । ३ ग. छ. ठ. द. ध. 'नं देव मं' ।

अस्मानपारदुःखाब्धौ मग्नान्मति तरिः स्मृतः । दैवाद्दृष्टः सुभाग्यैस्त्वं कथयस्व निदानकम् ॥ ४१

शेष उवाच—

एवं पृष्टो मुनिवरः क्षणं दध्यौ महामतिः । ततः कारणसंयुक्तं विचारेण दधद्धयम् ॥ ४२

क्षणात्तज्ज्ञानतां प्राप्य विस्मयोत्फुल्ललोचनः । जगाद स महीपालं दुःखितं संशयान्वितम् ॥ ४३

शौनक उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि हयस्तम्भस्य कारणम् । यच्छ्रुत्वा मुच्यते दुःखादतिचित्रं कथानकम् ॥ ४४

गौडदेशे महारम्ये कावेरीतीरभूषिते । वाडवः सात्त्विको नाम्ना चचार परमं तपः ॥ ४५

एकाहं पयसः प्राशी दिनैकं वायुभक्षकः । दिनैकं तु निराहार एवं त्रिदिनमुन्नयेत् ॥ ४६

एवं व्रते प्रवृत्तस्य कालः सर्वक्षयंकरः । जग्राह स्वकदंष्ट्रायां मृतिं प्राप महाव्रती ॥ ४७

विमाने सर्वशोभाढ्ये सर्वरत्नविभूषिते[1] । वाडवः सात्त्विको नाम्ना ययौ मेरोः शिखास्थितः ४८

जम्बू नाम महावृक्षस्तत्र सेव्यस्ततोऽभवत् । नदी जाम्बुवतीसंज्ञा स्वर्णद्रवसमन्विता ॥ ४९

[*तस्यां[3] मुनयोऽप्सरोभिः[4] क्रीडन्ते कुतुकान्विताः । अनेकतपसा पुण्याः सर्वसौख्यसमन्विताः ५०

तत्रासौ स्वेच्छया क्रीडन्नप्सरोभिर्मुदाऽन्वितः ।] प्रतीपमाचरत्तेषां स्वाभिमानमदोद्धतः ॥ ५१

ततस्तु शप्तो मुनिभी राक्षसो भव दुर्मुखः । ततोऽतिदुःखितः प्राह मुनीन्विख्यातपोधनान् ॥ ५२

अनुगृह्णन्तु मां सर्वे विप्रा यूयं कृपालवः । तदा तैरनुगृहीतो यदा रामहयं भवान् ॥ ५३

स्तम्भयिष्यति वेगेन ततो रामकथाश्रुतिः । पश्चान्मुक्तिर्भवित्री ते शापादस्मात्सुदारुणात् ॥ ५४

स प्रोक्तो मुनिभिर्देवो राक्षसत्वमितः प्रभो । स्तम्भयामास रामाश्वं मोचयानघ कीर्तनैः[5] ॥ ५५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे शापकीर्तनं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३६३५

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

इति प्रोक्तं तु मुनिना संश्रुत्य परवीरहा । विस्मयं मानयामास हृदि शौनकमब्रवीत् ॥ १

शत्रुघ्न उवाच—

कर्मणो गहना वार्ता यया सात्त्विकनामधृत् । दिवं प्राप्तोऽपि महता कर्मणा राक्षसीकृतः ॥ २

स्वामिन्वद महर्षे त्वं कर्मणां स्वगतिर्यथा । येन कर्मविपाकेन यादृशं नरकं भवेत् ॥ ३

शौनक उवाच—

धन्योऽसि राघवश्रेष्ठ यत्ते मतिरियं सदा । जानन्नपि हितार्थाय लोकानां त्वं ब्रवीषि भोः ४

कथयामि विचित्राणां कर्मणां विविधां गतिम् । तां शृणुष्व महाराज यच्छ्रुत्वा मोक्षमाप्नुयात् ५

परवित्तं परापत्यं कलत्रं पारकं च यः । बलात्कारेण गृह्णाति भोगबुद्ध्या तु दुर्मतिः ॥ ६

\+ एतान्धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, ठ. पुस्तकस्थः ।

---

१ ङ. °मानुधुर त्वं प्रभो । दै° । २ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. थ. द. ध. °ते । अप्सरोभिः सह क्रीडन्ययौ । ३ थ. °स्यां तु मुनयः सर्वे तपोध्यानसमन्वि° । ४ ग. छ. द. °नय इच्छाभिः । ५ क. ख. ग. च. छ. ज. भ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. शुभा ।

कालपाशेन संबद्धो यमदूतैर्महाबलैः । तामिस्रे पात्यते तावद्यावद्वर्षसहस्रकम् ॥ ७
तत्र ताडनमुद्धूताः कुर्वन्ति यमकिंकराः । पापभोगेन संतप्तस्ततो योनिं तु शौकरीम् ॥ ८
तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानुषत्वं गमिष्यति । रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्यशोज्ञापकं स्वकम् ॥ ९
भूतद्रोहं विधायैव केवलं स्वकुटुम्बकम् । पुष्णाति पापनिरतः सोऽन्धतामिस्रके पतेत् ॥ १०
ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्वन्ति वै मृषा । ते रौरवे निपात्यन्ते भिद्यन्ते रुरुभी रुषा ॥ ११
यः स्वोदरार्थं भूतानां वधमाचरति स्फुटम् । महारौरवसंज्ञे तु पात्यते च यमाज्ञया ॥ १२
यो वै निजं तु जनकं ब्राह्मणं द्वेष्टि पापकृत् । कालसूत्रे महादुःखे योजनायुतविस्तृते ॥ १३
यावन्ति पशुरोमाणि गवां द्वेषं करोति यः । तावद्वर्षसहस्राणि पच्यते यमकिंकरैः ॥ १४
यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दण्डायोग्यं तु दण्डयेत् । करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं च लोलुपः॥१५
स शूकरमुखैर्दुष्टैः पीड्यते यमकिंकरैः । पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते पापमुक्तये ॥ १६
ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं हृत्तं तथाऽल्पकम् । वृत्तिं वा गृह्णते मोहाल्लुम्पन्ति स्वबलान्धराः ॥
ते परत्रान्धकूपे च पात्यन्ते च महार्दिताः । योऽन्नं स्वयमुपाहृत्य मधुरं चात्ति लोलुपः ॥ १८
न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः । स पतत्येव नरके कृमिभोजनसंज्ञके ॥ १९
अनापदि नरो यस्तु हिरण्यादीन्यपाहरेत् । ब्रह्मस्वं वा महादुष्टे संदंशे नरके पतेत् ॥ २०
यः स्वदेहं प्रपुष्णाति नान्यं जानाति मूढधीः । स पात्यते तैलतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ॥ २१
यो नाऽगम्यां स्त्रियं मोहाद्योपिद्भावाच्च कामयेत् । तं तया किंकराः सूर्म्या परिरम्भं च कुर्वते २२
ये बलाद्वेदमर्यादां लुम्पन्ति स्वबलोद्धताः । ते वैतरिण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥ २३
वृषलीं यः स्त्रियं कृत्वा तया गार्हस्थ्यमाचरेत् । पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥ २४
ये दम्भानाश्रयन्ते वै धूर्ता लोकस्य वञ्चने । वैशसे नरके मूढाः पतन्ति यमताडिताः ॥ २५
ये सवर्णां स्त्रियं मूढाः पातयन्ति स्वरेतसः । रेतःकुल्यासु ते पात्या रेतःपानेषु तत्पराः ॥ २६
ये चौरा वह्निदा दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः । सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥ २७
कूटसाक्ष्यं वदत्यद्धा पुरुषः पापसंभृतः । परकीयं तु द्रव्यं यो हरति प्रसभं बली ॥ २८
सोऽवीचिनरके पापी ह्यवाग्वक्त्रः पतत्यधः । तत्र दुःखं महद्भुक्त्वा पापिष्ठां योनिमाव्रजेत्॥२९
यो नरो रसनास्वादात्सुरां पिबति मूढधीः । तं पाययन्ति लोहस्य रसं धर्मस्य किंकराः ॥ ३०
यो गुरूनवमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः । स मृतः पात्यते क्षारनरकेऽधोमुखः पुमान् ॥ ३१
विश्वासघातं कुर्वन्ति ये नरा धर्मनिष्कृताः । शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते बहुयातने ॥ ३२
पिशुनो यो नरान्सर्वानुद्वेजयति वाक्यतः । दन्दशूके च पतितो दन्दशूकैः स दश्यते ॥ ३३
एवं राजन्ननेके वै नरकाः पापकारिणाम् । पापं कृत्वा प्रयान्त्येते पीडां यान्ति सुदारुणाम् ॥ ३४
यैर्न श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता । तेषां सर्वाणि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥ ३५
अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्यते । ये दुःखिनो रोगयुता नरकस्था महीपते ॥ ३६

शेष उवाच—

एतच्छ्रुत्वा महीपालः कम्पमानः क्षणे क्षणे । पप्रच्छ भूयस्तं विप्रं सर्वसंशयनुत्तये ॥ ३७

१ थ. संयुक्तस्त॰ । २ ङ. ॰शोजनकं । ३ ङ. ॰न्ते यमदूतैर्भयंकरैः। यः । ४ क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ढ. ण. त. थ. द. ध. ॰हादुष्टे यो॰ । ५ क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ण. त. ढ. वित्तं । ६ द. मूढा रेतः स्वं पाययन्ति च । रे॰ । ७ ङ. द. पापा । ८ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. म. ट. ठ. ड. ढ. ण. त. थ. ध. रक्षति । ९ द. ॰रकर्दमेऽधो॰ ।

तत्तत्पापस्य चिह्नानि कथय त्वं महामुने । केन पापेन किं चिह्नं भूर्लोक उपजायते ॥ ३८
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं मुनिः प्रोवाच भूमिपम् । शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि चिह्नानि पापकारिणाम् ॥

शौनक उवाच—

सुरापः श्यामदन्तः स्यान्नरकान्ते प्रजायते । अभक्ष्यभक्ष्यकारी तु जायते गुल्मकोदरः ॥ ४०
उदक्या वीक्षितं भुक्त्वा जायते क्रिमिलोदरः । श्वमार्जारादिसंस्पृष्टं भुक्त्वा दुर्गन्धवान्भवेत् ॥ ४१
अनिवेद्य सुरादिभ्यो भुञ्जानो जायते नरः । उदरे रोगवान्दुःखी महारोगप्रपीडितः ॥ ४२
परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते । मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः ॥ ४३
विषदश्छर्दिरोगी स्यान्मार्गहा पादरोगवान् । पिशुनो नरकस्यान्ते जायते कासश्वासवान् ॥ ४४
धूर्तोऽपस्माररोगी स्याच्छूली च परतापकृत् । दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान्भवेत् ॥ ४५
सुरालयं जलं वाऽपि शकृद्दुष्टं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः ॥ ४६
गर्भपातनजा रोगा[1] यकृत्प्लीहजलोदराः । प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठश्च जायते ॥ ४७
दुष्टवादी खण्डितः स्यात्खल्वाटः परनिन्दकः । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् ॥ ४८
परोक्तहास्यकृत्काणः कुनखी विप्रहेमहृत् । तुन्दी नरीताम्रचौरः कांस्यहृत्पुण्डरीकिकः ॥ ४९
त्रपुहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्धजः । शीसहारी च पुरुषो [*जायते शीर्षरोगवान् ॥ ५०
घृतहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान्[2] । त्वचहारी च पुरुषो जायते मेदसा वृतः ॥ ५१
मधुचौरस्तु पुरुषो] जायते बस्तिगन्धवान् । लोहहारी च पुरुषो बर्बराङ्गः प्रजायते ॥ ५२
तैलचौर्येण भवति नरः कण्ड्वाऽतिपीडितः । आमान्नहरणाच्चैव दन्तहीनः प्रजायते ॥ ५३
पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगयुतो भवेत् । मातृगामी च पुरुषो जायते लिङ्गवर्जितः ॥ ५४
गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते । स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठः प्रजायते ॥ ५५
भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठः प्रजायते । भ्रातृभार्याभिगमने गुल्मकुष्ठः प्रजायते ॥ ५६
स्वाभिगम्यादिगमने जायते[5] दद्रुमण्डलम् । विश्वस्तभार्यागमने गजचर्मा प्रजायते ॥ ५७
पितृष्वस्रभिगमने दक्षिणाङ्गे व्रणी भवेत् । मातुलान्यास्तु गमने वामाङ्गे व्रणवान्भवेत् ॥ ५८
पितृव्यपत्नीगमने कटौ कुष्ठः प्रजायते । मित्रभार्याभिगमने मृतभार्यः प्रजायते ॥ ५९
स्वगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगंदरः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेहो जायते नरे ॥ ६०
श्रोत्रियस्त्रीप्रसङ्गेन जायते नासिकाव्रणी । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तसृक् ॥ ६१
स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । जात्युन्नतस्त्रीगमने जायते मस्तकव्रणी ॥ ६२
पशुयोनौ च गमनान्मूत्रघातः प्रजायते । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः ॥ ६३
स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसंगमात् । एवं राजन्हि चिह्नानि कीर्तितानि सुपापिनाम् ॥ ६४
दानपुण्यप्रसङ्गेन तीर्थादिक्रियया तथा । रामचारित्रसंश्रुत्या तपसा वा क्षयं व्रजेत् ॥ ६५
सर्वेषामप्युपायानां हरिकीर्तिधुनी[6] नृणाम् । क्षालयेत्पापिनां पङ्कं नात्र कार्या विचारणा ॥ ६६
यश्चावमन्येत हरिं तं गङ्गा न पुनाति हि । तीर्थान्यपि सुपुण्यानि पवितुं न क्षमाणि तम् ॥ ६७

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ञ. ड. ण. त. थ. द. पुस्तकस्थः ।

१ द. रोगाः क्षयमेह॰ । २ ग. बस्तिगन्धवान् । ३ ग. ॰न् । जलहा॰ । ४ ग. नेत्ररोगवान् । ५ द. ॰ते गण्डम॰ ।
६ क. घ. ङ. ध. झ. ञ. ट. ड. ढ. ॰तिध्वनिर्नृणा॰ ।

इसते कीर्त्यमानं यश्चरित्रं ज्ञानदुर्बलः । न तस्य नरकान्मुक्तिः कल्पान्तेऽपि भविष्यति ॥ ६८
याहि राजन्विमोक्षार्थं हयस्यानुचरैः सह । श्रावय श्रीशचरितं यतो वाहगतिर्भवेत् ॥ ६९

शेष उवाच—

इति श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूच्छत्रुघ्नः परवीरहा । प्रणम्य तं परिक्रम्य ययौ सेवकसंयुतः ॥ ७०
तत्र गत्वा स हनुमान्हयवर्यस्य पार्श्वतः । उवाच रामचरितं महादुर्गतिनाशनम् ॥ ७१
याहि देव विमाने स्वं रामकीर्तनपुण्यतः । स्वैरं चर स्वलोके त्वं मुक्तो भव कुयोनितः ॥ ७२
इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नो यावदास्थितः । तावद्ददर्श विमलं देवं वैमानिकं वरम् ॥ ७३
स उवाच ह पूतोऽहं रामकीर्तनसंश्रुतेः । यामि स्वं भवनं राजन्नाज्ञापय महामते ॥ ७४
इत्युक्त्वा प्रययौ देवो विमाने स्वे परिस्थितः । तदा विस्मयमापुस्ते शत्रुघ्नेन सहानुगाः ॥ ७५
ततो वाहो विनिर्मुक्तो भूतलाद्गात्रस्तम्भनात् । ययौ तद्विपिनं सर्वं भ्रमन्पक्षिसमाकुलम् ॥ ७६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे हयमुक्तिर्नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३७११

अथैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

मासाः सप्ताभवंस्तस्य हयवर्यस्य हेलया । चरतो भारतं वर्षमनेकनृपपूरितम् ॥ १
स पूजितो भूपवरैः परीत्य वरभारतम् । परिवृतो वीरवरैः शत्रुघ्नादिभिरुद्भटैः ॥ २
स बभ्राम बहून्देशान्हिमालयसमीपतः । न कोऽपि तं निजग्राह हयं रामबलं स्मरन् ॥ ३
अङ्गवङ्गकलिङ्गानां राजभिः संस्तुतो हयः । जगाम नगरे राज्ञः सुरथस्य मनोहरे ॥ ४
कुण्डलं नाम नगरमदितेर्यत्र कुण्डलम् । कर्णयोः पतितं भूमौ हर्षभयसुकम्पयोः ॥ ५
यत्र धर्मव्यतिक्रान्तिं न करोति कदाऽपि ना । श्रीरामस्मरणं प्रेम्णा करोति जनताऽन्वहम् ॥ ६
अश्वत्थानां तु यत्रार्चा तुलस्याः प्रत्यहं नृभिः । क्रियते रघुनाथस्य सेवकैः पापवर्जितैः ॥ ७
यत्र देवालया रम्या राघवप्रतिमायुताः । पूज्यन्ते प्रत्यहं शुद्धचित्तैः कपटवर्जितैः ॥ ८
वाचि नाम हरेर्यत्र न वै कलहसंकथा । हृदि ध्यानं तु तस्यैव न च कामफलस्मृतिः ॥ ९
देवनं यत्र रामस्य वार्ताभिः पूतदेहिनाम् । न जातुचिन्नृणामस्ति सप्तव्यसनमोचिनाम् ॥ १०
यस्मिन्वसति धर्मात्मा सुरथः सत्यवान्बली । रघुनाथपदस्मारहृष्टचित्तः परोन्मदः ॥ ११
किं वर्णयामि रामस्य सेवकं सुरथं नरम् । यस्याशेषगुणा भूमौ विस्तृताः पावयन्त्यघम् ॥ १२
सेवकास्तस्य भूपस्य पर्यटन्तः कदाचन । अपश्यन्हयमेधस्य हयं चन्दनचर्चितम् ॥ १३
ते दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्ता हयपत्रमलोकयन् । स्पष्टाक्षरसमायुक्तं चन्दनादिकचर्चितम् ॥ १४
ज्ञात्वा रामेण संमुक्तं हयं नेत्रमनोहरम् । हृष्टा राज्ञे सभास्थाय कथयामासुरुत्सुकाः ॥ १५
स्वामिन्नयोध्या नगरी पतिस्तस्यास्तु राघवः । हयमेधक्रतौ योग्यो हयो मुक्तः परिभ्रमन् ॥ १६
स ते पुरस्य निकटे प्राप्तः सेवकसंयुतः । गृहाण त्वं महाराज हयं तं सुमनोहरम् ॥ १७

शेष उवाच—

इति श्रुत्वा निजप्रोक्तं वाक्यं हर्षपरिप्लुतः । उवाच नृपतिर्वीरान्मेघगम्भीरया गिरा ॥ १८

१ ग. ज. त. थ. परावृतो । २ ग. छ. ठ. ड. थ. °च वीरान्बलिनो मेघ° ।

सुरथ उवाच—

धन्या वयं राममुखं पश्यामः सहसेवकाः । ग्रहीष्यामि हयं तस्य भटकोटिपरिवृतम् ॥ १९
तदा मोक्ष्यामि वाहं तं यदा रामः समाव्रजेत् । कृपार्थं मम भक्तस्य चिरं ध्यानरतस्य वै ॥ २०

शेष उवाच—

इत्थमुक्त्वा महीपालः सेवकान्स्वयमादिशत् । गृह्णन्तु वाहं प्रसभं न मोच्योऽश्वोऽक्षिगोचरः ॥
अनेन सुमहालाभो भविष्यति तु मे मतम् । यद्रामचरणौ प्रेक्षे(क्ष्ये) ब्रह्मशक्रादिदुर्लभौ ॥ २२
स एव धन्यः स्वजनः पुत्रो वा बान्धवोऽथ वा । पशुर्वा वाहनं वाऽपि रामाप्तिर्येन संभवेत् २३
तस्माद्गृहीत्वा क्रत्वश्वं स्वर्णपत्रेण शोभितम् । बध्नन्तु वाजिशालायां कामवेगं मनोरमम् ॥ २४
इत्युक्तास्ते ततो गत्वा वाहं रामस्य शोभिनम् । गृहीत्वा तरसा राज्ञे ददुः सर्वशुभाङ्गिनम् २५
राजा प्राप्य महानश्वं रामस्य दनुजार्दिनः । सेवकान्प्राह बलिनो धर्मकृत्यविचक्षणः ॥ २६
वात्स्यायन महाबुद्धे शृणुष्वैकाग्रमानसः । न तस्य विषये कश्चित्परदाररतो नरः ॥ २७
न परद्रव्यनिरतो न कामेषु च लम्पटः । न जिह्वाभिरनुन्मार्गं कीर्तयेद्रामकीर्तनात् ॥ २८
यः सेवकान्नृपो वक्ति यूयं सेवार्थमागताः । [*कथयन्तु भवच्चेष्टां धर्मकर्मविशारदाः ॥ २९
एकपत्नीव्रतधरा न परद्रव्यलोलुपाः । परापवादनिरता न च वेदोत्पथं गताः] ॥ ३०
श्रीरामस्मरणादीनि कुर्वन्ति प्रत्यहं भटाः । तानहं मम सेवार्थं रक्षाम्यन्तिकशोभनान् ॥ ३१
एतद्विरुद्धधर्माणो ये नराः पापसंयुताः । तानहं विषये मह्यं वासयामि न दुर्मतीन् ॥
तस्य देशे न पापिष्ठाः पापं कुर्वन्ति मानसे । हरिध्यानहताशेषपातका मोदसंयुताः ॥ ३२
यदैवमभवद्देशे राजा धर्मेण संयुतः । तदा तत्स्था नराः सर्वे मृता गच्छन्ति निर्वृतिम् ॥ ३३
यमानुचरनिर्वेशो नाभवत्सौरथे पुरे । तदा यमो मुने रूपं धृत्वा प्रागान्महीश्वरम् ॥ ३४
वल्कलाम्बरधारी च जटाशोभितशीर्षकः । सुरथं च सदो मध्ये ददर्श हरिसेवकम् ॥ ३५
तुलसी मस्तके यस्य वाचि नाम हरेः परम् । धर्मकर्मरतां वार्तां श्रावयन्तं निजान्भटान् ॥ ३६
तदा मुनिं नृपो दृष्ट्वा तपोमूर्तिमिव स्थितम् । ववन्दे चरणौ तस्य पाद्यादिकमथाकरोत् ॥ ३७
सुखोपविष्टं विश्रान्तं मुनिं प्राह नृपाग्रणीः । धन्यमद्य जनुर्मह्यं धन्यमद्य गृहं मम ॥ ३८
कथाः कथयतान्मह्यं रामस्य विविधा वराः । याः शृण्वतां पापहानिर्भविष्यति पदे पदे ॥ ३९
इत्थमुक्तं समाकर्ण्य जहास स मुनिर्भृशम् । दन्तान्प्रदर्शयन्सर्वांस्तालस्फालितपाणिकः ॥ ४०
हसन्तं तं मुनिं प्राह हसने कारणं किमु । कथयस्व प्रसादेन यथा स्यान्मनसः सुखम् ॥ ४१
ततो मुनिर्नृपं प्राह शृणु राजन्धिया युतः । यदहं तेऽभिधास्यामि स्मिते कारणमुत्तमम् ॥ ४२
त्वया प्रोक्तं हरेः कीर्तिं कथयस्व ममाग्रतः । को हरिः कस्य का कीर्तिः सर्वे कर्मवशा नराः ४३
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः कर्मणा नरकं व्रजेत् । कर्मणेह भवेत्सर्वं पुत्रपौत्रादिकं बहु ॥ ४४
शक्रः शतं क्रतूनां तु कृत्वाऽगात्परमं पदम् । ब्रह्माऽपि कर्मणा लोकं प्राप सत्याख्यमद्भुतम् ॥ ४५
अनेके कर्मणा सिद्धा मरुदादय ईशिनः । कुर्वन्ति भोगसौख्यं च अप्सरोगणसेविताः ॥ ४६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

---

१ द. °क्ष्ये शिवब्रह्मादि° २ द. °प्य मुदा चाश्वं । ३ ग. छ. ठ. भ. °क्षणान् । वा° ।

तस्मात्कुरुष्व यज्ञादीन्यजस्व किल देवताः । यथा ते विमला कीर्तिर्भविष्यति महीतले ॥ ४७
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं कोपक्षुभितमानसः । उवाच रामैकमना विप्रं कर्मविशारदम् ॥ ४८
मा ब्रूहि कर्मणो वार्तां क्षयिष्णुफलदायिनीम् । गच्छ मन्नगरप्रान्ताद्बहिर्लोकविगर्हितः ॥ ४९
इन्द्रः पतिष्यति क्षिप्रं पतिष्यत्यपि पद्मजः । न पतिष्यन्ति मनुजा रामस्य निजसेवकाः ॥ ५०
पश्य ध्रुवं च प्रह्लादं विभीषणमथाद्भुतम् । ये चान्ये रामभक्ता वै कदाऽपि न पतन्ति ते ॥ ५१
ये रामनिन्दका दुष्टास्तानिमे यमकिंकराः । ताडयिष्यन्ति लोहस्य मुद्गरैः पाशबन्धनैः ॥ ५२
ब्राह्मणत्वाद्देहदण्डं न कुर्यां ते द्विजाधम । गच्छ गच्छ मदालोकात्ताडयिष्यामि चान्यथा ॥ ५३
इत्थमुक्तवति श्रेष्ठे भूपे सुरथसंज्ञिते । सेवका बाहुना धृत्वा निष्कासयितुमुद्यताः ॥ ५४
तदा यमो निजं रूपं धृत्वा लोकैकवन्दितम् । प्राह भूपं प्रतुष्टोऽस्मि याचस्व हरिसेवक ॥ ५५
मया प्रलोभितो वाग्भिर्बह्वीभिरपि सुव्रत । चलितोऽसि न रामस्य सेवायाः साधुसेवकः ॥ ५६
तदा प्रोवाच भूमीशो यमं दृष्ट्वा सुतोषितम् । उवाच यदि तुष्टोऽसि देहि मे वरमुत्तमम् ॥ ५७
तावन्मम न वै मृत्युर्यावद्रामसमागमः । न भयं मे भवत्तो हि कदाचन हि धर्मराट् ॥ ५८
तदोवाच यमो भूपमिदं तव भविष्यति । सर्वं त्वदीप्सितं तथ्यं करिष्यति रघोः पतिः ॥ ५९
इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो धर्मो जगाम स्वपुरं प्रति । प्रशस्य तस्य चरितं हरिभक्तिपरात्मनः ॥ ६०
स राजा धार्मिको रामसेवकः परया मुदा । [*गृहीत्वाऽश्वं प्रत्युवाच सेवकान्हरिसेवकान् ॥ ६१
मया गृहीतो वाहोऽसौ राघवस्य महीपतेः । सज्जीभवन्तु सर्वत्र यूयं रणविशारदाः] ॥ ६२
इति प्रोक्तास्तु ते सर्वे भटा राज्ञो महाबलाः । सज्जीभूताः क्षणादेव सभायां जग्मुरुज्जवाः ॥ ६३
राज्ञो वीरा दश सुताश्चम्पको मोहकस्तथा । रिपुंजयस्तु दुर्वारः प्रतापी बलमोदकः ॥ ६४
हर्यक्षः सहदेवश्च भूरिदेवोऽसुतापनः । इति राज्ञो दश सुताः सज्जीभूता रणाङ्गणे ॥ ६५
यातुमिच्छामकुर्वंस्ते महोत्साहसमन्विताः । राजाऽपि स्वरथं चित्रं हेमशोभाविनिर्मितम् ॥ ६६
आह्वयामास सुजवैर्वाजिभिः समलंकृतम् । रणोत्साहेन संयुक्तः सर्वसैन्यपरिवृतः ॥
सभायां सेवकान्सर्वान्दिशन्नास्ते महीपतिः ॥ ६७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे हयग्रहणं नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३७१९

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ रामानुजो वेगात्समागत्य स्वसेवकान् । पप्रच्छ कुत्र वाहोऽसौ याज्ञिकः सुमनोहरः ॥ १
तदा ते वचनं प्रोचुः शत्रुघ्नं सुमहाबलम् । न जानीमो भटाः केचिद्धयं नीत्वा गताः पुरे ॥ २
वयं च धिक्कृताः सर्वे बलिभी राजसेवकैः । अत्र प्रमाणं भगवानितिकर्तव्यतां प्रति ॥ ३
तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां शत्रुघ्नः कोपितो भृशम् । दशन्नोष्ठपुटं स्वदशनाज्जिह्वया लेलिहन्मुहुः ॥ ४
उवाच वीरो मद्वाहं हृत्वा कुत्र गमिष्यति । इदानीं पातये बाणैः पुरं जनसमन्वितम् ॥ ५
इत्युक्त्वा सुमतिं प्राह कस्येदं पुटभेदनम् । को वर्ततेऽस्याधिपतिर्यो मे वाहमजीहरत् ॥ ६

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. °सेवितः । त° । २ द. °रुत्सुकाः । रा° ।

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य [*भूपतेः कोपसंयुतम् । जगाद मन्त्री सुगिरा स्फुटाक्षरसमन्वितम् ॥ ७
विद्धीदं कुण्डलं नाम नगरं सुमनोहरम् । अस्मिन्वसति धर्मात्मा] सुरथः क्षत्रियो बली ॥ ८
नित्यं धर्मपरो रामचरणद्वंद्वसेवकः । मनसा कर्मणा वाचा हनूमानिव सेवकः ॥ ९
चरितान्यस्य शतशो वर्तन्ते धर्मकारिणः । महाबलपरीवारः सुरथः सर्वशोभनः ॥ १०
महद्युद्धं भवेत्तत्र हृतश्चेद्वाहसत्तमः । अनेके प्रयतिष्यन्ति वीरा रणविशारदाः ॥ ११
एवमुक्तं समाश्रुत्य शत्रुघ्नः सचिवं प्रति । उवाच पुनरप्येवं वचनं वदतां वरः ॥ १२

शत्रुघ्न उवाच—

कथमत्र प्रकर्तव्यं रामाश्वोऽनेन चेद्धृतः । नाऽऽयाति योद्धुं प्रबलं कटकं वीरसेवितम् ॥ १३

सुमतिरुवाच—

दूतः प्रेष्यो महाराज राजानं प्रति वाग्मिकः । यद्वाक्येन समायाति बलेन बलिनां वरः ॥ १४
न चेदज्ञानतो वाहो धृतः केनापि मानिना । अर्पयिष्यति नः साधुमश्वं क्रतुवरं शुभम् ॥ १५
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं शत्रुघ्नो बलिनां बली । अङ्गदं प्रत्युवाचेदं वचनं विनयान्वितम् ॥ १६

शत्रुघ्न उवाच—

याहि त्वं निकटस्थे वै सुरथस्य महापुरे । दूतत्वेन ततो गत्वा प्रब्रूहि नृपतिं प्रति ॥ १७
त्वया धृतो रामवाहो ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अर्पयतु न वाऽऽयातु प्रधनं वीरसंयुतम् ॥ १८
रामस्य दौत्यं लङ्कायां रावणं प्रति यत्कृतम् । तथैव कुरु भूयिष्ठबलसंयुत बुद्धिमान् ॥ १९

शेष उवाच—

एतच्छ्रुत्वाऽङ्गदो वीर ओमिति प्रोच्य भूमिपम् । जगाम संसदो मध्ये वीरश्रेणिसमन्वितम् ॥ २०
ददर्श सुरथं भूपं तुलसीमञ्जरीधरम् । रामभद्रं रसनया ब्रुवन्तं सेवकान्निजान् ॥ २१
राजाऽपि दृष्ट्वा प्लवगं मनोहरवपुर्धरम् । शत्रुघ्नदूतं मत्वाऽपि वालिजं प्रत्यभाष्यत ॥ २२

सुरथ उवाच—

प्लवङ्गाधिपै कस्मात्त्वमागतोऽत्र कथं भवान् । ब्रूहि मे कारणं सर्वं यथा ज्ञात्वा करोमि तत् ॥ २३

शेष उवाच—

इति संभाषमाणं तं प्रत्युवाच कपीश्वरः । विस्मयंश्चेतसि भृशं रामसेवाकरं नृपम् ॥ २४
जानीहि मां नृपश्रेष्ठ वालिपुत्रं हरीश्वरम् । शत्रुघ्नेन च दूतत्वे प्रेषितो भवतोऽन्तिके ॥ २५
सेवकैः कैश्चिदागत्य धृतोऽश्वो मम सांप्रतम् । अज्ञानतो महान्यायं कुर्वद्भिः सहसा नृप ॥ २६
तमश्वं सह राज्येन सह पुत्रैर्मुदाऽन्वितः । शत्रुघ्नं याहि चरणे पतित्वाऽऽशु प्रदेहि च ॥ २७
नो चेच्छत्रुघ्ननिर्मुक्तनाराचैः क्षतविग्रहः । पृथ्वीतलमलंकुर्वञ्शयिष्यासि विशीर्षकः ॥ २८
येन लङ्कापतिर्नाशं प्रापितो लीलया क्षणात् । तस्याश्वं यागयोग्यं तु हृत्वा कुत्र गमिष्यसि २९

शेष उवाच—

इत्यादि भाषमाणं तं प्रत्युवाच महीश्वरः । सर्वं तथ्यं ब्रवीषि त्वं नानृतं तव भाषितम् ॥ ३०

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ट. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ ख. नः शीघ्रम॰ । २ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. ॰घ्नो बुद्धिमान्बली । ३ झ. ञ. ॰प कुत्र त्वमा॰ ।

परं शृणुष्व मद्वाक्यं शत्रुघ्नपदसेवक । मया धृतो महानश्वो रामभद्रस्य धीमतः ॥ ३१
न मोक्ष्ये सर्वथा वाहं शत्रुघ्नादिभयादहम् । चेद्रामः स्वयमागत्य दर्शनं दास्यते मम ॥ ३२
तदाऽहं चरणौ नत्वा दास्यामि सुतसंयुतः । सर्वं राज्यं कुटुम्बं च धनं धान्यं बलं बहु ॥ ३३
क्षत्रियाणामयं धर्मः स्वामिनाऽपि विरुध्यते । धर्मेण युद्धं तत्रापि रामदर्शनमिच्छता ॥ ३४
शत्रुघ्नादिप्रवीरांस्तानधुनाऽहं क्षणादपि । जित्वा बध्नामि मद्गेहे नो चेद्रामः समाव्रजेत् ॥ ३५

शेष उवाच—

इति श्रुत्वाऽङ्गदो धीमाञ्जहास नृपतिं तदा । उवाच च महावाक्यं महाधैर्यसमन्वितम् ॥ ३६

अङ्गद उवाच—

बुद्धिहीनः प्रवदसि वृद्धत्वात्सा गता तव । यस्त्वं शत्रुघ्ननृपतिं धिक्करोषि धिया बली ॥ ३७
यो मांधातृरिपुं दैत्यं लवणं लीलयाऽवधीत् । येनानेन जिताः संख्ये वैरिणः प्रबलोद्धुराः॥ ३८
विद्युन्माली हतो येन राक्षसः कामगे स्थितः । तं त्वं बध्नासि वीरेन्द्रं मतिहीनः प्रभासि मे ३९
भ्रातृजो यस्य सुबली पुष्कलः परमास्त्रवित् । येन रुद्रगणः संख्ये वीरभद्रः सुतोषितः ॥ ४०
वर्णयामि किमेतस्य पराक्रान्तिं बलोर्जिताम् । येन नास्ति समः पृथ्व्यां बलेन यशसा श्रिया ४१
हनूमानस्य निकटे रघुनाथपदाब्जधीः । यस्यानेकानि कर्माणि भविष्यन्ति श्रुतानि ते ॥ ४२
सत्रिकूटा राक्षसपूर्दग्धा येनक्षणाद्बलात् । अक्षो येन हतः पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य दुर्मतेः ॥ ४३
द्रोणो नाम गिरिर्येन पुच्छाग्रेण सदैवतः । आनीतो जीवनार्थं तु सैनिकानां मुहुर्मुहुः ॥ ४४
जानाति रामैश्चारित्रं नान्यो जानाति मूढधीः । यं कपीद्रं मनाक्स्वान्तान्न विस्मरति सेवकम् ॥
सुग्रीवाद्याः कपीन्द्रा ये पृथ्वीं सर्वां ग्रसन्ति ये । ते शत्रुघ्नं नृपं सर्वे सेवन्ते प्रेक्षणोत्सुकाः ॥ ४६
कुशध्वजो नीलरत्नो रिपुतापो महास्त्रवित् । प्रतापाग्र्यः सुबाहुश्च विमलः सुमदस्तथा ॥ ४७
राजा वीरमणिः सत्ययुतो रामस्य सेवकः । एतेऽन्येऽपि नृपा भूमेः पतयः पर्युपासते ॥ ४८
तत्र त्वं वीरजलधौ मशकः को भवानिति । तज्ज्ञात्वाऽऽगच्छ शत्रुघ्नं कृपालुं पुत्रकैर्युतः ॥ ४९
वाहं समर्प्य गन्तासि रामं राजीवलोचनम् । दृष्ट्वा कृतार्थी कुरुषे स्वाङ्गानि जनुषा सह ॥ ५०

शेष उवाच—

राजा प्रोवाच तं दूतं प्रब्रुवन्तमनेकधा । एतान्दर्शयसि क्षिप्रं सर्वे न मम गोचराः ॥ ५१
यादृशं मद्बलं दूत तादृशं न हनूमतः । यो रामं पृष्ठतः कृत्वा प्रागाद्यागस्य पालने ॥ ५२
यद्यहं मनसा वाचा कर्मणा कुतुकान्वितः । भजामि रामं तर्ह्याशु दर्शयिष्यति स्वां तनुम् ॥ ५३
अन्यथा हनुमन्मुख्या वीरा बध्नन्तु मां बलात् । गृह्णन्तु वाहं तरसा रामभक्तिसमन्विताः ॥ ५४
गच्छ त्वं नृपशत्रुघ्नं कथयस्व ममोदितम् । सज्जीभवन्तु सुभटा एष यामि रणे बली ॥ ५५
स विचार्य यथायुक्तं करिष्यति रणाङ्गणे। मोचयन्तु महावाहं न वा मामाददन्तु ते ॥ ५६

शेष उवाच—

इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा ययौ वीरो यतो नृपः । गत्वा निवेदयामास यथोक्तं सुरथेन वै॥ ५७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधेऽङ्गददूतत्वं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३७७६

१ द. °लोद्धताः । वि° । २ क. ख. म. ठ. ण. द. ध. दुर्मते । ३ ग. ङ. थ. °प्रचारि° । ४ क. ख. ग. छ. जं. झ. ढ. ड. ण. त. थ. द. ध. °त्वं क्षीर° ।

अथैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य सुरथस्याङ्गदाननात् । सज्जीभूता रणे सर्वे रथस्था रणकोविदाः ॥ १
पटहानां निनादोऽभूद्भेरीनादस्तथैव च । वीराणां गर्जनानादाः प्रादुर्भूता रणाङ्गणे ॥ २
रथचीत्कारशब्देन गजानां बृंहितेन च । व्याप्तं तत्सकलं विश्वं दिवं यातो महारवः ॥ ३
रणोत्साहेन संयुक्ता वीरा रणविशारदाः । कुर्वन्ति विविधान्नादान्कातरस्य भयंकरान् ॥ ४
एवं कोलाहले वृत्ते सुरथो नाम भूमिपः । स्वसुतैः सैनिकैश्चाथ वृतः प्रायाद्रणाङ्गणम् ॥ ५
गजै रथैर्हयैः पत्तिव्रजैः पूर्णां तु मेदिनीम् । कुर्वन्समुद्र इव तां प्लावयन्ददृशे भटैः ॥ ६
शङ्खनादेन संघुष्टं जयनादैस्तथैव च । वीक्ष्य तं प्रधनोद्युक्तं सुमतिं प्राह भूमिपः ॥ ७

शत्रुघ्न उवाच—

एष राजा समायातो महासैन्यपरिवृतः । अत्र यत्कृत्यमस्माकं तद्वदस्व महामते ॥ ८

सुमतिरुवाच—

योद्धव्यमत्र बहुभिर्वीरै रणविशारदैः । पुष्कलादिभिरत्युग्रैः सर्वे शस्त्रास्त्रकोविदैः ॥ ९
राज्ञा सह समीरस्य पुत्रः परमशौर्यवान् । युद्धं करोतु सुबलः परयुद्धविशारदः ॥ १०

शेष उवाच—

इति ब्रूते महामात्यो यावत्तावन्नृपात्मजाः । रणाङ्गणे धनूंष्यद्धा स्फारयामासुरुद्धताः ॥ ११
तान्वीक्ष्य योधाः सुबलाः पुष्कलाद्या बलोत्कटाः । अभिजग्मुः स्यन्दनैः स्वैर्धनूंषि दधतो मताः ॥
चम्पकेन समं वीरः पुष्कलः परमास्त्रवित् । द्वैरथेनैव युयुधे महावीरेण पालितः ॥ १३
मोहकं योधयामास जानकिः सकुशध्वजः । रिपुंजयेन विमलो दुर्वारेण सुबाहुकः ॥ १४
प्रतापिना प्रतापाग्र्यो बलमोदेन चाङ्गदः । हर्यक्षेण नीलरत्नः सहदेवेन सत्यवान् ॥ १५
राजा वीरमणिर्भूरिदेवेन युयुधे बली । असुतापेन चोग्राश्वो युयुधे बलसंयुतः ॥ १६
द्वैरथेन महद्युद्धमकुर्वन्युद्धकोविदाः । सर्वशस्त्रास्त्रकुशलाः सर्वे बुद्धिविशारदाः ॥ १७
एवं प्रवृत्ते संग्रामे सुरथस्य सुतैस्तदा । अत्यन्तं कदनं तत्र बभूव मुनिसत्तम ॥ १८
पुष्कलश्चम्पकं प्राह किंनामाऽसि नृपात्मज । धन्योऽसि यो मया सार्धं रणमध्यमुपेयिवान् ॥ १९
इदानीं तिष्ठ किं यासि कथं ते जीवितं भवेत् । एहि युद्धं मया सार्धं सर्वशस्त्रास्त्रकोविद ॥ २०
इत्यभिव्याहृतं तस्य श्रुत्वा राजात्मजो बली । जगाद पुष्कलं वीरो मेघगम्भीरया गिरा ॥ २१

चम्पक उवाच—

न च नाम्ना कुलेनेदं युद्धमत्र भविष्यति । तथाऽपि तत्र वक्ष्येऽहं स्वनाम बलपूर्वकम् ॥ २२
मम माता रघोर्नाथो मत्पिता राघवः स्मृतः । मम बन्धू रामभद्रः स्वजनो मम राघवः ॥ २३
मन्नाम रामदासोऽस्मि सदा रामस्य सेवकः । तारयिष्यति मां युद्धे रामो भक्तकृपाकरः ॥ २४
लोकानां मतमास्थाय प्रब्रवीमि तवाधुना । सुरथस्य राज्ञः सुतो माता वीरवती मम ॥ २५
मन्नामा यो मधौ सर्वाङ्गशोभनान्विदधाति यः । मधुपा यं र(यद्र)सावासं त्यजन्ति मधुमोहिताः॥
वर्णेन स्वर्णसदृशो मध्ये लिङ्गवपुर्धरः । तदाख्ययाऽभिधां वीर जानीहि मम मोहिनीम् ॥ २७

१ क. ख. च. छ. ज. झ ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. शालिना । २ त. थ. द. ॰र्वे युद्धवि॰ ।

युध्यस्व बाणैः प्रधने न को जेतुं हि मां क्षमः । इदानीं दर्शयिष्यामि स्वपराक्रममद्भुतम् ॥ २८

शेष उवाच—

इति श्रुत्वा महद्वाक्यं पुष्कलो हृदि तोषितः । तं दुर्जयं मन्यमानः शरान्मुञ्चन्रणेऽभवत् ॥ २९
शरसंघं प्रमुञ्चंस्तं कोटिधा पुष्कलो बली । चम्पकः कोपसंयुक्तो धनुः सज्जमथाकरोत् ॥ ३०
मुमोच निशितान्बाणान्वैरिवृन्दविदारणान् । स्वनामचिह्नितान्स्वर्णपुङ्खभागसमन्वितान् ॥ ३१
तांश्चिच्छेद महावीरः पुष्कलः प्रधनाङ्गणे । शरान्धकारं सर्वत्र मुञ्चन्बाणाञ्शिलाशितान् ॥ ३२
स्वबाणच्छेदनं दृष्ट्वा कृतं वीरेण चम्पकः । आह्वयामास बलिनं पुष्कलं कोपपूरितः ॥ ३३
मा प्रयाहि रणं त्यक्त्वेति ब्रुवन्स पुनः पुनः । पुष्कलं हृदये बाणैर्विव्याध दशभिस्त्वरन् ॥ ३४
ते बाणाः पुष्कलस्याहो हृदये तीव्रगामिनः । आगत्य हृदये लग्नाः शोणितं पपुरूर्जितम् ॥ ३५
तैर्बाणैर्व्यथितो वीरः शरान्पञ्च समाददे । सुतीक्ष्णाग्रान्महाकोपाद्धारयन्पर्वतानिव ॥ ३६
ते बाणास्तस्य बाणाश्च परस्परमथोर्जिताः । आकाशे रचिताश्छिन्नाः शतधा राजसूनुना ॥ ३७
छित्त्वा बाणान्सुतीक्ष्णाग्रान्सुरथाङ्गोद्भवो बली । बाणाञ्शतं समाधत्त पुष्कलं ताडितुं हृदि॥३८
ते बाणाः शतधा छिन्नाः पुष्कलेन महात्मना । अपतन्समरोपान्ते शरबाधाप्रपीडिताः ॥ ३९
तदा तत्सुमहत्कर्म दृष्ट्वा राज्ञः सुतो बली । सहस्रेण शराणां च(चा) ताडयन्व(द्व)क्षसि स्फुटम्॥
तानप्याशु प्रचिच्छेद पुष्कलः परमास्त्रवित् । [*पुनरप्याशु स्वे चापे समाधत्तायुतं शरान् ॥४१
तानप्याशु प्रचिच्छेद पुष्कलः परमास्त्रवित्] । ततोऽत्यन्तं प्रकुपितः शरवृष्टिमथाकरोत् ॥ ४२
शरवृष्टिं समायान्तीं मत्वा चम्पकवीरहा । साधुसाधुप्रशंसंस्तं पुष्कलं समताडयत् ॥ ४३
पुष्कलश्चम्पकं दृष्ट्वा महावीर्यसमन्वितम् । ब्रह्मणोऽस्त्रं समाधत्त स्वचापे सर्वशास्त्रवित् ॥ ४४
तेन मुक्तं महास्त्रं तत्प्रजज्वाल दिशो दश । खं रोदसी व्याप्य विश्वं प्रलयं कर्तुमुद्यतम् ॥ ४५
चम्पको मुक्तमस्त्रं तद्दृष्ट्वा सर्वास्त्रकोविदः । तत्संहर्तुं तदेवास्त्रं मुमोच रिपुमुद्यतम् ॥ ४६
द्वयोरेकतमं तेजः प्रलयं मेनिरे जनाः । संजहार तदाऽस्त्रास्त्रमेकीभूतं परास्त्रकम् ॥ ४७
तत्कर्म चाद्भुतं दृष्ट्वा पुष्कलस्तिष्ठ तिष्ठ च । ब्रुवञ्शरानमेयांस्तु चम्पकं स क्रुधाऽहनत् ॥ ४८
चम्पकस्ताञ्शरान्मुक्तानगणय्य+ महामनाः । रामास्त्रं प्रमुमोचाथ पुष्कलं प्रति दारुणम् ॥ ४९
तन्मुक्तमस्त्रमालोक्य चम्पकेन महात्मना । [*छेत्तुं यावन्मनश्चक्रे तावद्बद्धस्तः शरेण सः ॥ ५०
बद्धश्चम्पकवीरेण रथे स्वे स्थापितः पुनः । पुरं प्रेषयितुं तावन्मनश्चक्रे महामनाः] ॥ ५१
हाहाकारो महानासीद्बद्धे पुष्कलसंज्ञके । शत्रुघ्नं प्रययुर्योधाः पलायनपरायणाः ॥ ५२
भग्नांस्तान्वीक्ष्य शत्रुघ्नो हनूमन्तमुवाच ह । केन वीरेण मे भग्नं बलं वीरैरलंकृतम् ॥ ५३
तदोवाच महीनाथः पुष्कलं परवीरहा । बद्ध्वा नयति वीरोऽसौ चम्पकः स्वपदोद्धुरः ॥ ५४
तस्येदृग्वाक्यमाकर्ण्य शत्रुघ्नः कोपसंयुतः । उवाच पवनोद्भूतं मोचयाऽऽशु नृपात्मजात् ॥ ५५
महाबलः सुतश्चास्य बद्ध्वा यः पुष्कलं भटम् । तस्मान्मोचय वीराग्र्य कथं तिष्ठसि चाऽऽहवे॥
एतद्वाक्यं समाकर्ण्य हनूमानोमिति ब्रुवन् । जगाम तं मोचयितुं पुष्कलं चम्पकाद्भटात् ॥ ५७
हनूमन्तमथाऽऽलोक्य तं मोचयितुमागतम् । बाणैः शतैश्च साहस्रैर्जघान परकोपनः ॥ ५८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. ठ. ड. द. ध. पुस्तकस्थः । + आर्षो ल्यप् । * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. रथी ।

बाणांस्तान्स बभञ्जाऽऽशु मुक्तांस्तेन महाबलः । पुनरप्येवमेवाऽऽशु बाणान्मुञ्चन्महानभूत् ५९
तान्सर्वांश्चूर्णयामास नाराचान्वैरिमोचितान् । शालं करे समाधूत्य जघान नृपनन्दनम् ॥ ६०
शालं तेन विनिर्मुक्तं तिलशः कृतवान्बली । गजो हनूमता मुक्तो नृपनन्दनमस्तके ॥ ६१
सोऽ(योऽ)प्याहतश्चम्पकेन मृतो भूमौ पपात सः । शिलाः स मोचयामास हनूमान्परमास्त्रवित् ॥
चम्पकस्ताः शिलाः सर्वाः क्षणाच्चूर्णितवान्भृशम् । बाणयन्त्रिकया ब्रह्मन्महच्चित्रमभूदिदम् ॥ ६३
स्वमुक्तास्ताः शिलाः सर्वाश्चूर्णिता वीक्ष्य मारुतिः । चुकोप हृदयेऽत्यन्तं बहुवीर्यमिति स्मरन् ॥
आगत्य च करे धृत्वा नभस्युत्पतितः कपिः । तावद्ययौ नेत्रपथादुपरि क्षिप्रवेगवान् ॥ ६५
चम्पकस्तं हनूमन्तं युयुधे नभसि स्थितः । बाहुयुद्धेन महता ताडितः कपिपुंगवः ॥ ६६
चुकोप मानसे वीरो गर्वपर्वतदारुणः । पदा धृत्वा चम्पकं तं ताडयामास भूतले ॥ ६७
ताडितोऽसौ कपीन्द्रेण क्षणादुत्थाय वेगवान् । हनूमन्तं तु लाङ्गूले धृत्वा बभ्राम सर्वतः ॥ ६८
कपीन्द्रस्तद्बलं वीक्ष्य हसन्पादेऽग्रहीत्पुनः । भ्रामयित्वा शतगुणं गजोपस्थे ह्यपातयत् ॥ ६९
पपात भूमौ सुबलो राजसूनुः स चम्पकः । मूर्छितो वीरभूषाढ्यमलंकुर्वन्रणाङ्गणम् ॥ ७०
तदा हाहेति वै लोकाश्चुकुशुश्चम्पकानुगाः । पुष्कलं मोचयामास बद्धं चम्पकपाशतः ॥ ७१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे पुष्कलमोचनं नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३८४७

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

चम्पकं पतितं दृष्ट्वा सुरथः क्षत्रियो बली । पुत्रदुःखपरीताङ्गो जगाम स्यन्दनस्थितः ॥ १
कपीन्द्रमाजुहावाथ सुरथः कोपसंयुतः । निश्वासांश्च बहून्मुञ्चन्महाबलसमन्वितः ॥ २
आह्वयानं नृपं दृष्ट्वा निजं वीरः कपीश्वरः । जगाम तं महावीरो महावेगसमन्वितः ॥ ३
तमागतं हनूमन्तं तृणीकुर्वन्तमुद्भटान् । उवाच सुरथो राजा मेघगम्भीरसुस्वरः ॥ ४

सुरथ उवाच—

धन्योऽसि कपिवर्य त्वं महाबलपराक्रम । येन राममहत्क्(हाक्)त्यं कृतं राक्षसके पुरे ॥ ५
त्वं रामचरणस्यासि सेवको भक्तिसंयुतः । त्वया वीरेण मत्पुत्रः पातितश्चम्पको बली ॥ ६
इदानीं त्वां तु संबध्य गन्तास्मि नगरे मम । यत्नात्तिष्ठ कपीश त्वं सत्यमुक्तं मया स्मृतम् ॥ ७
इति भाषितमाकर्ण्य सुरथस्य कपीश्वरः । उवाच धीरया वाण्या रणे वीरैकभूषिते ॥ ८

हनूमानुवाच—

त्वं रामचरणस्मारी वयं रामस्य सेवकाः । बध्नासि चेन्मां प्रसभं मोचयिष्यति मत्प्रभुः ॥ ९
कुरु वीर भवत्स्वान्तस्थितं सत्यं प्रतिश्रुतम् । रामं स्मरन्न वै दुःखं याति वेदा वदन्त्यदः ॥ १०

शेष उवाच

इति ब्रुवन्तं सुरथः प्रशस्य पवनात्मजम् । विव्याध बाणैर्बहुभिः शितैः शाणेन दारुणैः ॥ ११
तान्मुरक्तानगणय्याथ बाणाञ्शोणितपातिनः । करे जग्राह कोदण्डं सज्जं शरसमन्वितम् ॥ १२

---

१ ग. छ. ठ. ड. द. ध. महात्मना ।

गृहीत्वा करयोश्चापं बभञ्ज कुपितः कपिः । चीत्कुर्वंस्त्रासयन्वीराननखैर्दीर्णान्सृजन्भटान् ॥ १३
तेन भग्नं धनुर्दृष्ट्वा स्वकीयं गुणसंयुतम् । अपरं धनुरादत्त महद्गुणविभूषितम् ॥ १४
तच्चापि जगृहे रोषात्कपिश्चापं बभञ्ज तत् । अन्यच्चापं समादत्त तद्बभञ्ज महाबलः ॥ १५
तस्मिंश्चापे प्रभग्नेऽपि सोऽन्यद्धनुरुपाददत् । सोऽपि चापं बभञ्जाऽऽशु महावेगसमन्वितः ॥ १६
एवं राज्ञस्तु चापानामशीतिर्द्विदलीकृता । क्षणे क्षणे महारोषात्कुर्वन्नादानमेकशः ॥ १७
तदाऽत्यन्तं प्रकुपितः शक्तिमुग्रामथाऽऽददे । शक्त्या स ताडितो वीरः पपात क्षणमुत्सुकः॥१८
उत्थाय स्यन्दनं राज्ञो जग्राह कुपितो भृशम् । । उड्डीनस्तं गृहीत्वा तु समुद्रमतिवेगतः ॥ १९
तमुड्डीनं समालक्ष्य सुरथः परवीरहा । ताडयामास परिघैर्हृदि मारुतमुद्यतम् ॥ २०
मुक्तस्तेन रथो दूराच्चूर्णीभूतोऽभवत्क्षणात् । सोऽन्यं रथं समारुह्य ययौ वेगात्समीरजम् ॥ २१
[*हनूमांस्तद्रथं पुच्छे संवेष्ट्य प्रधनाङ्गणे । हयसारथिसंयुक्तं बभञ्ज स पताकिनम् ॥ २२
अन्यं रथं समास्थाय ययौ राजा महाबलः] । बभञ्ज तं रथं वेगान्मारुतिः कुपिताङ्गकः ॥ २३
भग्नं तं स्यदनं वीक्ष्य सुरथोऽन्यं समाश्रितः । भग्नः स तेन सहसा हयसारथिसंयुतः ॥ २४
एवमेकोनपञ्चाशद्रथा भग्ना हनूमता । तत्कर्म वीक्ष्य राजाऽपि विसिष्मिये ससैनिकः ॥ २५
कुपितः प्राह कीशेन्द्रं धन्योऽसि पवनात्मज । पराक्रममिदं कर्म न कर्ता न करिष्यति ॥ २६
क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावत्सज्जं धनुस्त्वहम् । करोमि पवनोद्भूत रामपादाब्जपट्पद ॥ २७
इत्युक्त्वा चापमासज्जं कृत्वा रोषपरिप्लुतः । अस्त्रं पाशुपतं नाम संदधे शर उल्बणे ॥ २८
ततो भूताश्च वेतालाः पिशाचा योगिनीमुखाः । प्रादुर्बभूवुः सहसा भीषयन्तः समीरजम् ॥ २९
कपिः पाशुपतैरस्त्रैर्बद्धो लोकैरभीक्षितः । हाहेति च वदन्त्येते यावत्तावत्समीरजः ॥ ३०
स्मृत्वा रामं स मनसा त्रोटयामास तत्क्षणात् । स मुक्तगात्रः सहसा युयुधे सुरथं नृपम् ॥ ३१
स मुक्तगात्रं तं वीक्ष्य सुरथः परमास्त्रवित् । महाबलं मन्यमानो ब्राह्ममस्त्रं समाददे ॥ ३२
मारुतिर्ब्राह्ममस्त्रं तु निजगाल हसन्बली । तन्निगीर्णं नृपो दृष्ट्वा रामं सस्मार भूमिपः ॥ ३३
स्मृत्वा दाशरथिं रामं रामास्त्रं स्वशरासने । संधाय तं जगादेदं बद्धोऽसि कपिपुंगव ॥ ३४
श्रुत्वा तत्प्रक्रमेद्यावत्तावद्बद्धो रणाङ्गणे । राज्ञा रामास्त्रतो वीरो हनूमान्रामसेवकः ॥ ३५
उवाच भूपं हनुमान्किं करोमि महीभुज । मत्स्वाम्यस्त्रेण संबद्धो नान्येन प्राकृतेन वै ॥ ३६
तन्मानयामि भूपाल नयस्व स्वपुरं प्रति । मोचयिष्यति मत्स्वामी ह्यागत्य स दयानिधिः ॥ ३७
बद्धे समीरजे क्रुद्धः पुष्कलो भूमिपं ययौ । तं पुष्कलं समायान्तं विव्याध वसुभिः शरैः ॥ ३८
अनेकबाणसाहस्रैर्निजघान नृपं बली । राज्ञाऽनेके शरास्तस्य च्छिन्नाः प्रधनमण्डले ॥ ३९
एवं समरसंक्रुद्धे सुरथे पुष्कले तथा । बाणैर्व्याप्तं जगत्सर्वं स्थास्नु भूयश्चरिष्णु च ॥ ४०
तेषां रणोद्यमं वीक्ष्य मुमुहुः सुरसैनिकाः । मानवानां तु का वार्ता क्षणात्त्रासं समीयुपाम् ॥४१
अस्त्रप्रत्यस्त्रविगमैर्महामन्त्रपरिप्लुतैः । बभूव तुमुलं युद्धं वीराणां रोमहर्षणम् ॥ ४२
तदा प्रकुपितो राजा नाराचं तु समाददे । [+छिन्नः स तु क्षुधा मुक्तैर्वत्सदन्तैः स भारतेः ४३
छिन्ने तस्मिञ्शरे राजा कोपादन्यं समाददे] । छिनत्ति यावत्स शरं तावल्लग्नो हृदि क्षतः॥४४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः । + एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. ध. पुस्तकस्थः ।

१ ग. छ. ठ. ड. ध. 'मुद्गत' । २ थ. बहुभिः । ३ छ. ठ. ड. ध. रिप्लुतैः ।

मूर्छा प्राप महातेजाः पुष्कलो महदद्भुतम् । युद्धं विधाय सुमहात्राज्ञा सह महामतिः ॥ ४५
पुष्कले पतिते राजा शत्रुघ्नः शत्रुतापनः । सुरथं प्रति संक्रुद्धो जगाम स्यन्दनस्थितः ॥ ४६
उवाच सुरथं भूपं रामभ्राता महाबलः । त्वया महत्कृतं कर्म यद्बद्धः पवनात्मजः ॥ ४७
पुष्कलोऽपि महावीरस्तथाऽन्ये मम सैनिकाः । पातिताः प्रधने घोरे महाबलपराक्रमाः ॥ ४८
इदानीं तिष्ठ मद्वीरान्पातयित्वा रणाङ्गणे । कुत्र यास्यसि भूमीश सहस्व मम सायकान् ॥ ४९
इत्थमाश्रुत्य वीरस्य भाषितं सुरथो बली । जगाद रामपादाब्जं दधच्चेतसि शोभनम् ॥ ५०
मया ते पातिताः संख्ये वीरा मारुतजोन्मुखाः । इदानीं पातयिष्यामि त्वामपि प्रधनाङ्गणे॥ ५१
स्मरस्व रामं यो वीरस्त्वामागत्य प्ररक्षति । अन्यथा जीवितं नास्ति मत्पुरः शत्रुतापन ॥ ५२
इत्युक्त्वा बाणसाहस्रैस्तं जघान महीपतिः । शत्रुघ्नं शरसंघातपञ्जरे न्यदधात्परम् ॥ ५३
शत्रुघ्नः शरसंघातं मुञ्चन्तं वह्निदैवतम् । अस्त्रं मुमोच दाहार्थं शराणां नतपर्वणाम् ॥ ५४
तदस्त्रं मुक्तमालोक्य राजा वै सुरथो महान् । वारुणास्त्रेण शमयन्विव्याध शरकोटिभिः ॥ ५५
तदा तद्योगिनीदत्तमस्त्रं [*धनुषि संदधे । मोहनं सर्ववीराणां निद्राप्रापकमद्भुतम् ॥ ५६
तन्मोहनं महास्त्रं स] वीक्ष्य राजा हरिं स्मरन् । जगाद शत्रुमभयं सर्वशस्त्रास्त्रकोविदः ॥ ५७
मोहितस्य मम श्रीमद्रामस्य स्मरणेन ह । नान्यन्मोहनमाभाति[2] मायाऽपि भयमाप मे ॥ ५८
इत्युक्तवति वीरेऽपि मुमोच स महास्त्रकम् । तेन बाणेन संछिन्नं पपात रणमण्डले ॥ ५९
तन्मोहनं महास्त्रं तु निष्फलं वीक्ष्य भूमिपे । अत्यन्तं विस्मयं प्राप बाणं धनुषि संदधे ॥ ६०
लवणो येन निहतो महासुरविमर्दनः । तं बाणं चाप आधत्त घोरकालानलप्रभम् ॥ ६१
तं वीक्ष्य राजा प्रोवाच बाणोऽयमसतां हृदि । लगते रामभक्तस्य संमुखोऽपि न भात्यसौ ॥ ६२
इत्येवं भाषमाणं तु बाणेनानेन शत्रुहा । विव्याध हृदये क्षिप्रं वह्निज्वालासमप्रभम् ॥ ६३
तेन बाणेन दुःखार्तो महापीडासमन्वितः । रथोपस्थे क्षणं मूर्छामवाप परतापनः ॥ ६४
स क्षणात्तां व्यथां नीत्वा जगाद रिपुमग्रतः । सहस्वैकं प्रहारं मे कुत्र यासि ममाग्रतः ॥ ६५
एवमुक्त्वा महासंख्ये बाणमाधत्त साय(चाप)के । ज्वालामालापरीताङ्गं स्वर्णपुङ्खसमन्वितम्॥ ६६
स बाणो धनुषो मुक्तः शत्रुघ्नेन पथि स्थितः । छिन्नोऽप्यग्रफलेनाऽऽशु हृदये समपद्यत ॥ ६७
तेन बाणेन संमूर्छ्य पपात स्यन्दनोपरि । ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं भग्नं पराद्रवत् ॥ ६८
सुरथो जयमापेदे संग्रामे रामसेवकः । दश वीरा दशसुतैर्मूर्छिताः पतिताः क्वचित् ॥ ६९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे सुरथविजयो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३९१६

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

सुग्रीवस्तत्र कटकं नष्टं वीक्ष्य रणाङ्गणे । स्वामिनं मूर्छितं चापि ययौ योद्धुं[3] नृपं प्रति ॥ १
आगच्छ भूप सर्वान्नो मूर्छयित्वा कुतो भवान् । गच्छति क्षिप्रं मां देहि युद्धं रणविशारद ॥ २

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः, छ. ड. द. पुस्तकस्थः ।

१ ख. ग. छ. ज. ठ. ण. त. थ. ध. °हदुद्भटः । यु° । २ द. °ति ममापि भयतापदम् । इ° । ३ थ. °द्धुं रणाङ्गणे । आ° ।

एवमुक्त्वा नगं कंचिद्विशालं शाखया युतम् । उत्पाट्य माहरत्तस्य मस्तके बलसंयुतः ॥
तेन प्रहारेण महाबलो नृपः संवीक्ष्य सुग्रीवमथो स्वचापे ।
बाणान्समाधाय शितान्स रोषाज्जघान वक्षस्यतिपौरुषो बली ॥ ४
तान्बाणान्व्यधमत्सर्वान्सुग्रीवः सहसा हसन् । ताडयामास हृदये सुरथं सुमहाबलः ॥ ५
पर्वतैः शिखरैश्चैव नगैर्द्विरदवर्षिभिः । वेगात्स ताडयामास दारयन्सुरथं नखैः ॥ ६
तमप्याशु बबन्धास्त्राद्रामसंज्ञात्सुदारुणात् । बद्धः कपिवरो मेने सुरथं रामसेवकम् ॥ ७
गजो यथाऽऽयसमयीं शृङ्खलां पादलम्बिताम् । प्राप्य किंचिन्न वै कर्तुं शक्नोति स तथा ह्यभूत् ॥८
जितं तेन महाराज्ञा सुरथेन सुपत्रिणा । सर्वान्वीरान्रथे स्थाप्य ययौ स्वनगरं प्रति ॥ ९
गत्वा सभायां सुमहान्बद्धं मारुतिमब्रवीत् । स्मर श्रीरघुनाथं त्वं दयालुं भक्तपालकम् ॥ १०
यथा त्वां बन्धनात्सद्यो मोचयिष्यति तुष्टधीः । अन्यथाऽयुतवर्षेण मोचयिष्यामि बन्धनात् ॥११
इत्युक्तमाकर्ण्य समीरजस्तदा सुबद्धमात्मानमवेक्ष्य वीरान् ।
संमूर्छिताञ्शत्रुशराविघातपीडायुतान्बन्धनमुक्तयेऽस्मरत् ॥ १२
श्रीरामचन्द्रं रघुवंशजातं सीतापतिं पङ्कजपत्रनेत्रम् ।
स्वमुक्तये बन्धनतः कृपालुं सस्मार सर्वैः करणैर्विशोकैः ॥ १३

हनूमानुवाच—

हा नाथ हा नरवरोत्तम हा दयालो सीतापते रुचिरकुंण्डलशोभिवक्त्र ।
भक्तार्तिदाहक मनोहररूपधारिन्मां बन्धनात्सपदि मोचय माविलम्बम् ॥ १४
संमोचितास्तु भवता गजपुङ्गवाद्या देवाश्च दानवकुलाग्निसुदह्यमानाः ।
तत्सुन्दरीशिरसि संस्थितकेशबन्धसंमोचिताऽसि करुणालय मां स्मरस्व ॥ १५
त्वं यागकर्मनिरतोऽसि मुनीश्वरेन्द्रैर्धर्मं विचारयासि भूमिपतीड्यपाद ।
अत्राहमद्य सुरथेन विगाढपाशबद्धोऽस्मि मोचय महापुरुषाऽऽशु देव ॥ १६
नो मोचयस्यथ यदि स्मरणातिरेकात्त्वं सर्वदेववरपूजितपादपद्म ।
लोको भवन्तमिद(प्र)मुल्लसितोऽहसिष्य(?)त्तस्माद्विलम्बमिह माऽऽचर मोचयाऽऽशु १७
इति श्रुत्वा जगन्नाथो रघुवीरः कृपानिधिः । भक्तं मोचयितुं प्रागात्पुष्पकेणाऽऽशु वेगिना ॥१८
लक्ष्मणेनानुगेनाथ भरतेन सुशोभितम् । मुनि वृन्दैर्व्यासमुख्यैः समेतं ददृशे कपिः ॥ १९
तमागतं निजं नाथं वीक्ष्य भूपं समब्रवीत् । पश्य राजन्निजं मोक्तुमायातं कृपया हरिम् ॥ २०
अनेके मोचिताः पूर्वं स्मरणात्सेवका निजाः । तथो मां पाशतो बद्धं संमोचयितुमागतः ॥ २१
श्रीरामभद्रमायातं वीक्ष्यासौ सुरथः क्षणात् । नतयः(तीस्तु) शतशश्चक्रे भक्तिपूरपरिप्लुतः ॥ २२
श्रीरामस्तं निजैर्दोर्भिः परिरेभे चतुर्भुजः । मूर्ध्नि सिञ्चन्नश्रुजलैर्हर्षाद्व्यक्तं स्वकं पुनः ॥ २३
उवाच धन्यदेहोऽसि महत्कर्म कृतं त्वया । कपीश्वरस्त्वया बद्धो हनूमान्सर्वतोबलः ॥ २४
श्रीरामः कपिवर्यं तं मोचयामास बन्धनात् । मूर्छितांस्तान्भटान्सर्वान्वीक्ष्य दृष्ट्या स्वजीवयत् २५
ते मूर्छां तत्यजुर्दृष्टा रामेणासुरघातिना । उत्थिता ददृशुः श्रीमद्रामचन्द्रं मनोहरम् ॥ २६
ते प्रणम्रा रघुपतिं तेन पृष्टा अनामयम् । सुखीभूता नृपं प्रोचुः सर्वे स्वकुशलं नृपाः ॥ २७
सुरथो वीक्ष्य श्रीरामं कृपार्थं सेवकात्मनः । आगतं सकलं राज्यं सहयं सुमुदाऽऽर्पयत् ॥ २८

१ झ. म. 'कुन्तल' । २ ङ. 'था श्रुत्वा च मां ब'।

अनेकवरिवस्याभिः श्रीरामं समतोषयत् । कथयामास मेऽन्याय्यं कृतं ते क्षम राघव ॥ २९

श्रीराम उवाच—

क्षत्रियाणामयं धर्मः स्वामिना सह युध्यते । त्वया साधु कृतं कर्म रणे वीराः प्रतोषिताः ॥ ३०
इत्युक्तवन्तं नृहरिं पूजयन्ससुतोऽभवत् । श्रीरामस्त्रिदिनं स्थित्वा ययौ तमनुमन्त्र्य च ॥ ३१
कामगेन विमानेन मुनिभिः सहितो महान् । तं दृष्ट्वा विस्मितास्तस्य कथाश्चक्रुर्मनोहराः ॥ ३२
चम्पकं स्वपुरे स्थाप्य सुरथः क्षत्रियो बली । शत्रुघ्नेन समं यातुं मनश्चक्रे महाबलः ॥ ३३
शत्रुघ्नः स्वहयं प्राप्य भेरीनादानकारयत् । शङ्खनादान्बहुविधान्सर्वत्र समवादयत् ॥ ३४
सुरथेन समं वीरो यज्ञवाहममूमुचत् । स बभ्राम परान्देशा[*न्न कैश्चिज्जगृहे बली ॥ ३५
यत्र यत्र गतो वाहः पुरदेशान्परिभ्रमन् । तत्र शत्रुघ्न आयातः] सुरथेन महाबलः ॥ ३६
कदाचिज्जाह्नवीतीरे वाल्मीकेराश्रमं वरम् । गतो मुनिवरैर्जुष्टं प्रातर्धूमेन चिह्नितम् ॥ ३७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे रघुनाथसमागमो नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३९५३

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

गतः प्रातः क्रियां कर्तुं समिधस्तत्क्रियार्हकाः । आनेतुं जानकीसुनुर्व्रतो मुनिसुतैर्लवः ॥ १
ददर्श तत्र यज्ञाश्वं स्वर्णपत्रेण चिह्नितम् । कुङ्कुमागरुकस्तूरीदिव्यगन्धेन वासितम् ॥ २
विलोक्य जातकुतुको मुनिपुत्रानुवाच सः । अर्वा कस्य मनोवेगः प्राप्तो दैवान्मदाश्रमम् ॥ ३
आगच्छन्तु मया सार्धं प्रेक्षन्तां मा भयं कृथाः । इत्युक्त्वा स लवस्तूर्णं वाहस्य निकटे गतः॥४
स रराज समीपस्थो वाहस्य रघुवंशजः । धनुर्बाणधरः स्कन्धे जयन्त इव दुर्जयः ॥ ५
गत्वा मुनिसुतैः सार्धं वाचयामास पत्रकम् । भालस्थितं स्पष्टवर्णराजिराजितमुत्तमम् ॥ ६
विवस्वतो महान्वंशः सर्वलोकेषु विश्रुतः । यत्र कोऽपि परात्राधी न परद्रव्यलम्पटः ॥ ७
सूर्यवंशध्वजो धन्वी धनुर्दीक्षागुरुर्गुरुः । यं देवाः सासुराः सर्वे नमन्ति मणिमौलिभिः ॥ ८
तस्याऽऽत्मजो वीरबलदर्पहारी रघूद्वहः । रामचन्द्रो महाभागः सर्वशूरशिरोमणिः ॥ ९
तन्माता कोशलनृपपुत्रीरत्नसमुद्भवा । तस्याः कुक्षिभवं रत्नं रामः शत्रुक्षयंकरः ॥ १०
करोति हयमेधं स ब्राह्मणैश्च सुशिक्षितः । रावणाभिधविप्रेन्द्रवधपापापनुत्तये ॥ ११
मोचितस्तेन वाहानां मुख्योऽसौ यज्ञमुक्तिमान् । महाबलपरीवारैपरिखाभिः सुरक्षितः ॥ १२
तद्रक्षकोऽस्ति मद्भ्राता शत्रुघ्नो लवणान्तकः । हस्त्यश्वरथपादातसंघसेनासमन्वितः ॥ १३
यस्य राज्ञ इति श्रेष्ठो मानो जायेत स्वान्मदात् । शूरा वयं धनुर्धारिश्रेष्ठा वयमिहोत्कटाः ॥ १४
ते गृह्णन्तु बलाद्वाहं रत्नमालाविभूषितम् । मनोवेगं कामजवं सर्वगत्याऽधिभास्करम् ॥ १५
ततो मोचयिता भ्राता शत्रुघ्नो लीलया हठात् । शरासनविनिर्मुक्तवत्सदन्तगतव्यथात् ॥ १६

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः, पाठः छ. झ. द. पुस्तकस्थः ।

---

१ झ. °वस्तुजातीभिः । २ द. वाहस्तत्र तत्र परि° । ३ द. °न् । सैन्येन महता या° । ४ झ. °रपार्षद्भिश्च सु° । द. °वारो महाबलसु° ।

ये क्षत्रियाः क्षत्रियकन्यकासु जाताश्च सत्क्षेत्रकुलेषु सत्सु ।
गृह्णन्तु ते तद्विपरीतदेहा नमन्तु राज्यं रघवे निवेद्य ॥ १७
इति संवाच्य कुपितो लवः शस्त्रधनुर्धरः । उवाच मुनिपुत्रांस्तान्रोषगद्गदभाषितः ॥ १८
पश्यत क्षिप्रमेतस्य धृष्टत्वं क्षत्रियस्य वै । लिलेख यो भालपत्रे स्वप्रतापबलं नृपः ॥ १९
कोऽसौ रामः कः शत्रुघ्नः कीटाः स्वल्पबलाश्रिताः । क्षत्रियाणां कुले जाता एते न वयमुत्तमाः
एतस्य वीरसूर्माता जानकी न कुशप्रसूः । या रत्नं कुशसंज्ञं तु दधारार्ग्निमिवारणिः ॥ २१
इदानीं क्षत्रियत्वादि दर्शयिष्यामि सर्वतः । यदि क्षत्रियभूरेष भविष्यति च शत्रुहा ॥ २२
ग्रहीष्यति मया बद्धं वाहं यज्ञक्रियोचितम् । नो चेदुत्सेकमुन्मुच्य कुशस्य चरणार्चकः ॥ २३
अधुना मे धनुर्मुक्तशरैः सुप्तो भविष्यति । अन्येऽपि ये महावीरा रणमण्डलभूषणाः ॥ २४
इत्यादि वाक्यमुच्चार्य लवो जग्राह तं हयम् । तृणीकृत्य नृपान्सर्वांश्चापबाणधरो वरः ॥ २५
तदा मुनिसुताः प्रोचुर्लवं हयजिहीर्षुकम् । अयोध्यानृपती रामो महाबलपराक्रमः ॥ २६
तस्य वाहं न गृह्णाति शक्रोऽपि स्वबलोद्धुरः । मा गृहाण शृणुष्वेदं मद्वाक्यं हितसंयुतम् ॥ २७
इत्युक्तं स श्रुतौ धृत्वा जगाद स द्विजात्मजान् । यूयं बलं न जानीथ क्षत्रियाणां द्विजात्मजाः॥
क्षत्रिया वीर्यशौण्डीर्या द्विजा भोजनशालिनः । तस्माद्यूयं गृहे गत्वा भुञ्जन्तु जननीहृतम् ॥२९
इत्युक्तास्तेऽभवंस्तूर्ष्णीं प्रेक्षिष्यन्तः पराक्रमम् । लवस्य मुनिपुत्रास्ते संतस्थुर्दूरतो बहिः ॥ ३०
एवं व्यतिकरे वृत्ते सेवकास्तस्य भूपतेः । आयातास्तं हयं बद्धं दृष्ट्वा प्रोचुस्तदा लवम् ॥ ३१
बबन्ध को हयमहो रुष्टः कस्य च धर्मराट् । को बाणव्रजमध्यस्थः प्राप्स्यते परमां व्यथाम्॥३२
तदा लवो जगादाऽऽशु मया बद्धोऽश्व उत्तमः । यो मोचयति तस्याऽऽशु रुष्टो भ्राता कुशो महान्॥
यमः करिष्यति कथमागतोऽपि स्वयं प्रभुः । नत्वा गमिष्यति क्षिप्रं शरवृष्ट्या सुतोषितः ॥ ३४

शेष उवाच—

एतद्वाक्यं समाकर्ण्य बालोऽयमिति तेऽब्रुवन् । समागता मोचयितुं हयं बद्धं तु ये हरेः ॥ ३५
तान्वै मोचयितुं याताञ्शत्रुघ्नस्य च सेवकान् । कोदण्डं करयोर्धृत्वा क्षुरप्रान्समम्मूमुचत् ॥ ३६
ते छिन्नबाहवः शोकाच्छत्रुघ्नं प्रति संगताः । पृष्टास्ते जगदुः सर्वे लवात्स्वभुजकृन्तनम् ॥ ३७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे लवेन हयबन्धनं नाम चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५४॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३९९०

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

एतां श्रुत्वा कथां रम्यां लवस्य बलिनो मुनिः । संशयानः पर्यपृच्छन्नागं दशशताननम् ॥ १

वात्स्यायन उवाच—

त्वयोक्तं तु पुरा रामः सीतामेकाकिनीं वने । रजकस्य दुरुक्त्याऽसौ तत्याज महिलोलुपः ॥ २
जानक्यां क सुतौ जातौ क धनुर्धरतां गतौ । कथं वा शिक्षिता विद्या यो रामहयमाहरत् ॥ ३

१ ङ. °घ्नः के ये स्व° । २ द. चेत्क्षत्त्रुत्वमु° । ३ ङ. °नीर्कॅरः । ह° । ४ ग. छ. ठ. ध. हयं मत्तो र° ।

व्यास उवाच—

इति श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शेषनागो महामतिः । प्रशस्य विप्रं जगदे रामचारित्रमद्भुतम् ॥ ४

शेष उवाच—

रामो राज्यमयोध्यायां भ्रातृभिः सहितोऽन्वभूत् । धर्मेण पालयन्सर्वं क्षितिखण्डं स्वया श्रिया ॥

सीता दधार तद्वीर्यं मासाः पञ्चाभवंस्तदा । अत्यन्तं शुशुभे देवी त्रयीव पुरुषंधरा ॥ ६

कदाचित्समये रामः पप्रच्छ च विदेहजाम् । कीदृशो दोहदः साध्वि मया ते साध्यते हि सः॥

रहस्येव तु सा पृष्टा त्रपमाणा रघोः पतिम् । लज्जागद्गदवाग्रामं निजगाद वचोमृतम् ॥ ८

सीतोवाच—

त्वत्कृपातो मया सर्वं भुक्तं भोक्ष्यामि शोभनम् । न कश्चिन्मानसे कान्त विषयो ह्यतिरिच्यते ९

यस्या भवादृशः स्वामी देवसंस्तुतसत्पदः । तस्याः सर्वं वरीवर्ति न किंचिदपि शिष्यते ॥ १०

त्वमाग्रहात्पृच्छसि मां दोहदं मनसि स्थितम् । प्रब्रवीमि पुरः सत्यं तव स्वामिन्मनोरमम् ॥११

चिरं जातं मया सत्यो लोपामुद्रादिकाः स्त्रियः । दृष्टाः स्वामिन्मनो द्रष्टुं ता उत्सुकति सुन्दरीः

राज्यं प्राप्ता त्वया सार्धमनेकसुखमास्थिता । कृतघ्नाऽहं (न) कदाऽपीह ता नमस्कर्तुमानसा॥१३

तत्र गत्वा तपःकोशान्वस्त्राद्यैः परिपूजये । रत्नानि चैव भास्वन्ति भूषा अपि समर्पये ॥ १४

यथा मे तोषिताः सत्यो ददत्याशीर्मनोहराः । एष मे दोहदः कान्त परिपूरय मानसे ॥ १५

इत्थमाकर्ण्य वचनं सीतायाः सुमनोहरम् । जगाद परमप्रीतो रामचन्द्रः प्रियां प्रति ॥ १६

धन्याऽसि जानकी प्रातर्गमिष्यसि तपोधनाः । प्रेक्ष्य तास्तु कृतार्था त्वमागमिष्यसि मेऽन्तिकम्

इति रामवचः श्रुत्वा परमां प्रीतिमाप सा । प्रातर्मम भवत्यद्धा तापसीनां समीक्षणम् ॥ १८

अथ तन्निशि रामस्य चराः कीर्तिं निजां श्रुताम् । प्रेक्षितुं प्रेषितास्ते तु [*निशीथे व्यगमञ्शनैः

ते प्रत्यहं रामकथाः शृण्वन्तः सुमनोहराः । तद्दिने गतवन्तस्तु धनाढ्यस्य गृहं महत् ॥ २०

दीपं वीक्ष्य प्रज्वलन्तं] वचनं वीक्ष्य मानुपम् । स्थितास्तत्र क्षणं चाराः समशृण्वन्यशो भृशम्२१

तत्र काचन वामाक्षी बालकं प्रति हर्षिता । स्तनं धयन्तं निजगौ वाक्यं तु सुमनोहरम् ॥ २२

पिब पुत्र यथेष्टं त्वं स्तन्यं मम मनोहरम् । पश्चात्तव सुदुष्प्राप्यं भविष्यति ममाऽऽत्मज ॥ २३

एतत्पुर्याः पती रामो नीलोत्पलदलप्रभः । तत्पुरीस्थजनानां तु न भविष्यति वै जनुः ॥ २४

जन्माभावात्कथं पानं स्तन्यस्य भुवि जायते । तस्मात्पिब मुहुः स्तन्यं दुर्लभं मम पुत्रक ॥ २५

ये श्रीरामं स्मरिष्यन्ति ध्यास्यन्ति च वदन्ति ये । तेषामपि पयःपानं न भविष्यति जातुचित्२६

इत्यादि वाक्यं संश्रुत्य श्रीरामयशसोऽमृतम् । हर्षितः प्रययौ गेहमन्यद्भाग्यवतो महत् ॥ २७

तावदन्यश्चरस्तत्र मनोरममिदं गृहम् । मत्वा तिष्ठन्हि रामस्य क्षणं शुश्रूपया यशः ॥ २८

तत्र कान्ता निजं कान्तं पर्यङ्कोपरि सुस्थितम् । ताम्बूलं चर्वती दत्तं भर्त्रा स्नेहेन सुन्दरी॥ २९

कङ्कणस्वर्णशोभाढ्या कर्पूरागरुधूपिता । कान्तं वीक्ष्य लसन्नेत्रा कामरूपमवोचत ॥ ३०

नाथ त्वं तादृशो मह्यं भासि यादृग्रघोः पतिः । अत्यन्तसुन्दरतरं वपुर्बिभ्रत्सुकोमलम् ॥ ३१

पद्मप्रान्तं नेत्रयुग्मं वक्षो मोहनविस्तृतम् । भुजौ च साङ्गदौ बिभ्रत्साक्षाद्राम इवासि मे ॥ ३२

इति वाक्यं समाकर्ण्य कान्तायाः सुमनोहरम् । उवाच नेत्रयोः प्रान्तं नर्तयन्कामसुन्दरः ॥ ३३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ द. °णा पतिं सती । ल° ।

शृणु कान्ते त्वया प्रोक्तं साध्व्या तु सुमनोहरम् । पतिव्रतानां तद्योग्यं स्वकान्तो राम एव हि ३४
परं काहं मन्दभाग्यः क रामो भाग्यवान्महान् । काहं कीटकवत्तुच्छः क ब्रह्मादिसुरार्चितः ३५
खद्योतः क नभोरत्नं शलभः क नु पामरः । गजारिः क मृगेन्द्रोऽसौ शशकः क नु मन्दधीः ३६
क च सा जाह्नवी देवी क रथ्याजलमुत्पथम् । क मेरुः सुरसंवासः क गुञ्जापुञ्जकोऽल्पकः ३७
तथाऽहं क क रामोऽसौ यत्पादरजसाऽङ्गना । शिलीभूता क्षणाज्जाता ब्रह्ममोहनरूपधृत् ॥ ३८
इति वाक्यं प्रब्रुवाणं परिरेभे निजं पतिम् । जाता कामाहृतप्रेम्णा नर्तितभ्रूधनुर्धरा ॥ ३९
इत्यादि वाक्यं संश्रुत्य गतश्चारोऽन्यवेशनम् । तावदन्यश्चरो वाक्यं शुश्राव यशसाऽर्चितम् ॥ ४०
काचित्पुष्पमयीं शय्यां चन्दनं सहचन्द्रकम् । सर्वं विधाय कामार्हं जगाद वचनं पतिम् ॥ ४१
एहि कुरुष्व भोगार्हं शयनं पुष्पशायके । चन्दनादिकलेपं च तथा भोगमनेकधा ॥ ४२
त्वादृशा एव भोगार्हा न च रामपराङ्मुखाः । सर्वं रामकृपाप्राप्तमुपभुङ्क्ष्व यथातथम् ॥ ४३
मत्सदृशी कामिनी ते चन्दनं तापहारकम् । पर्यङ्कः पुष्परचितः सर्वं रामकृपाभवम् ॥ ४४
ये रामं न भजिष्यन्ति ते नरा जठरं स्वकम् । न भर्तुं शक्नुवन्त्येते वस्त्रभोगादिवर्जिताः ॥ ४५
इति ब्रुवतीं महिलां हर्षितः पतिरब्रवीत् । सर्वं तथ्यं ब्रवीषि त्वं मम रामकृपाभवम् ॥ ४६
इत्येवं रामभद्रस्य यशः श्रुत्वा गतश्चरः । तावदन्यस्य वेश्मस्थं चरोऽन्यः शुश्रुवे वचः ॥ ४७
काचित्कान्तेन पर्यङ्के वीणावादनतत्परा । कान्तेन रामसत्कीर्तिं गायमाना पतिं जगौ ॥ ४८
स्वामिन्वयं धन्यतमा येषां पुर्याः पतिः प्रभुः । श्रीरामः स्वप्रजाः पुत्रान्यद्वत्पाति च रक्षकः ४९
यो महत्कर्म दुःसाध्यं कृतवान्सुलभं न तत् । समुद्रं यो निजग्राह सेतुं तत्र बबन्ध च ॥ ५०
रावणं यो रिपुं हत्वा लङ्कां संभज्य वानरैः । जानकीमाजहारात्र महदाचारमाचरत् ॥ ५१
इति प्रोक्तं समाकर्ण्य वचः सुमधुराक्षरम् । पतिः स्मितं चकारेमां वाक्यं पुनरथाब्रवीत् ॥ ५२
मुग्धे नेदं महत्कर्म रामचन्द्रस्य भामिनि । दशाननवधादीनि समुद्रदमनानि च ॥ ५३
लीलया योऽवनिं प्राप्तो ब्रह्मादिप्रार्थितो महान् । करोति सच्चरित्राणि महापापहराणि च ॥ ५४
मा जानीहि नरं रामं कौशल्यानन्दवर्धनम् । सृजत्यवति हन्त्येतद्विश्वं लीलात्तमानुषः ॥ ५५
धन्या वयं ये रामस्य पश्यामो मुखपङ्कजम् । ब्रह्मादिसुरदुर्दर्शं महत्पुण्यकृतो वयम् ॥ ५६
इत्यादि वाक्यं शुश्राव चारो द्वारि स्थितो मुहुः । अशृणोद्रामचन्द्रस्य चरित्रं श्रुतिसौख्यदम् ५७
अन्यो ह्यन्यगृहं गत्वा तस्थौ श्रोतुं हरेर्यशः । तत्रापि रामभद्रस्य यशः शुश्राव शोभनम् ॥ ५८
खेलन्ती स्वामिना साकं द्यूतेन सुमनोहरा । उवाच वाक्यं मधुरं कङ्कणे नृत्यतीव च ॥ ५९

जितं मया कान्त जवेन सर्वं[3] धनं त्वदीयं ग्लहरूपितं यतें[4] ।
[*इत्यादि वाक्यं परिहासपूर्वकं कृत्वा स्वकान्तं परिषस्वजे मुदा ॥] ६०

उवाच कान्तश्चार्वङ्गि जितमेव सुशोभने । रामं मे स्मरतो नित्यं न कुत्रापि पराजयः ॥ ६१
इदानीं त्वां तु जेष्यामि रामं स्मृत्वा मनोहरम् । देवा यथा पुरा स्मृत्वा दितिजानजयन्क्षणात् ॥ ६२
एवमुक्त्वा पाशकानां परिवर्तनमाकरोत् । तावज्जयं प्रपेदे स हर्षितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६३

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो ग. छ. ड. द. पुस्तकस्थः ।

---

१ ड. °अगोलकः । २ ग. छ. ठ. ड. द. ध. पते । ३ द. °र्वं करिष्यसि त्वं किमु हारिमानसः । इ° । ४ ख. त् । भवानिदानीं वदतात्पुनर्मे ग्लहं करिष्यत्यथ किं नु का[म]म् । उ° । ज. त. थ. °त् । श्रिया यथा क्षत्रधनं विवाहे करिष्यसि त्वं मम किं नु मानात् । उ° । ण. °त् । जितोऽसि त्वं चापि ममानुवृत्तिं करिष्यमाणस्तमुदारमानसः । उ° ।

मम प्रोक्तमृतं जातं जिता त्वं नवयौवना । रामस्मारी कदाऽप्येव न भवेद्रिपुतो भयी ॥ ६४
इत्येवं तौ वदन्तौ च परस्परमथोत्सुकौ । परिरभ्य दृढं प्रेम्णा ततश्चारो गतो गृहम् ॥ ६५
एवं पञ्च महाचारा राज्ञः संश्रुत्य वै यशः । परस्परं प्रशंसन्तो गेहं स्वं स्वं ययुर्मुदा ॥ ६६
एकः षष्ठश्चरः कारुगेहमालोक्य तत्र ह । जगाम श्रोतुकामोऽसौ यशो राज्ञो महीपतेः ॥ ६७
रजकः क्रोधसंक्रुष्टो भार्यामन्यगृहोषिताम् । पदा संताडयामास धिक्कुर्वञ्शोणनेत्रवान् ॥ ६८
गच्छ त्वं मद्गृहात्तस्य गेहं यत्रोषिता दिनम् । नाहं गृह्णामि भवतीं दुष्टां वचनलङ्घिनीम् ॥ ६९
तदाऽस्य माता प्रोवाच मा त्यजैनां गृहागताम् । अपराधेन रहितां दुष्टकर्मविवर्जिताम् ॥ ७०
मातरं प्रत्युवाचाथ रजकः क्रोधसंयुतः । नाहं राम इव प्रेष्ठां गृह्णाम्यन्यगृहोषिताम् ॥ ७१
स राजा यत्करोत्येव तत्सर्वं नीतिमद्भवेत् । अहं गृह्णामि नो भार्यां परवेश्मनि संस्थिताम् ॥ ७२
पुनः पुनरुवाचेदं रामो नाहं महीश्वरः । यः परस्य गृहे संस्थां जानकीं वै ररक्ष सः ॥ ७३
इति वाक्यं समाश्रुत्य चारः कोपपरिप्लुतः । खड्गं गृहीत्वा स्वकरे तं हन्तुं विदधे मनः ॥ ७४
स रामोक्तं च सस्मार न वध्यः कोऽपि मे जनः । इति ज्ञात्वा स्वरोषं तु संजहार महामनाः ॥ ७५
तदा श्रुत्वा सुदुःखार्तः पञ्च चारा यतः स्थिताः । ततो गतः प्रकुपितो निश्वसन्मुहुरुच्छ्वसन् ॥ ७६
ते वै परस्परं तत्र मिलिताः सममब्रुवन् । स्वश्रुतं रामचरितं सर्वलोकैकपूजितम् ॥ ७७
ते तद्भाषितमाकर्ण्य परस्परममन्त्रयन् । न वाच्यं रघुनाथाय वचो दुष्टजनोदितम् ॥ ७८
इति संमन्त्र्य ते गेहं गत्वा सुषुपुरुत्सुकाः । प्राता राज्ञे प्रशंसाम इतिबुद्ध्या व्यवस्थिताः ॥ ७९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे चारनिरीक्षणं नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४०६९

अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

प्रातर्नित्यं विधायासौ ब्राह्मणान्वेदवित्तमान् । हिरण्यदानैः संतर्प्य विधिवत्संसदं ययौ ॥ १
लोकाः सर्वे नमस्कर्तुं रघुनाथं महीपतिम् । पुत्रवत्स्वप्रजाः सर्वाः पालयन्तं ययुः सभाम् ॥ २
लक्ष्मणेनाऽऽतपत्रं तु धृतं मूर्धनि भूपतेः । तदा भरतशत्रुघ्नौ चामरद्वंद्वधारिणौ ॥ ३
वसिष्ठप्रमुखास्तत्र मुनयः पर्युपासते । सुमन्त्रप्रमुखास्तत्र मन्त्रिणो न्यायकर्तृकाः ॥ ४
एवं प्रवृत्ते समये षट्चारास्ते स्वलंकृताः । समाजग्मुर्नरपतिं नमस्कर्तुं सभास्थितम् ॥ ५
तान्वक्तुकामान्संवीक्ष्य चारान्नृपतिसत्तमः । सभायामन्तरावेश्म रहः प्राविशदुत्सुकः ॥ ६
एकान्ते तांश्चरान्सर्वान्पप्रच्छ सुमतिर्नृपः । कथयन्तु चरा मह्यं यथातथ्यमरिंदमाः ॥ ७
लोका ब्रुवन्ति मां कीदृग्भार्याया मम कीदृशम् । मन्त्रिणां कीदृशं लोका वदन्ति चरितं कथम् ॥ ८
इति वाक्यं समाकर्ण्य चरा राममथाब्रुवन् । मेघगम्भीरया वाण्या पृच्छन्तं रघुनायकम् ॥ ९

चारा ऊचुः—

नाथ कीर्तिर्जनान्सर्वान्पावयत्यधुना भुवि । गृहे गृहे श्रुताऽस्माभिः पुरुषस्त्रीभिरीडिता ॥ १०
विवस्वतो महावंशं भवता परमेष्ठिना । अलंकर्तुं गतं भूमौ कीर्तिर्विस्तारिता बहुः ॥ ११

---

१ ञ. 'वेद्भीयुतो । २ क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. स. थ. द. ध. भुवि ।

अनेके सगराद्याश्च कृतार्थाः पूर्वजा नृप । अभवंस्तादृशी कीर्तिस्तेषां नाभूद्यथेदृशी ॥ १२
त्वया नाथेन सकलाः कृतार्थ्यन्ते प्रजा नृप । यासां नाकालमरणं न च रोगाद्युपद्रुतिः ॥ १३
यादृशश्चन्द्रमा लोके यादृशी जाह्नवी सरित् । तादृशी तव सत्कीर्तिः प्रकाशयति भूतलम् ॥१४
ब्रह्मादिका भवत्कीर्तिमाकर्ण्य त्रपिता भृशम् । नाथ सर्वत्र ते कीर्तिः पावयत्यधुना जनान्॥१५
वयं धन्यतमाः सर्वे ये चारास्तव भूपते । क्षणे क्षणे तव मुखं लोकयामो मनोहरम् ॥ १६
इत्यादि वाक्यं चाराणां पश्चानां वीक्ष्य राघवः । षष्ठं पप्रच्छ चारं तं विलक्षणमुखाङ्कितम्॥१७

राम उवाच—

सत्यं वद महाबुद्धे यच्छ्रुतं लोकसंकरे । तादृशं शंस मह्यं त्वमन्यथा पातकादिकृत् ॥ १८
पुनः पुनश्चरं रामः पप्रच्छ श्रुतिविश्रुतम् । तदाऽपि न ब्रवीत्येव रामं लोकैकभाषि(वि)तम्॥१९
तदा रामः प्रत्यवोचच्चरं मुखविलक्षितम् । शपामि त्वां तु सत्येन शंस सर्वं यथातथम् ॥ २०
तदा रामं प्रत्युवाच चरो वाक्यं शनैः शनैः । अकथ्यमपि ते वाच्यं वाक्यं कारुजनोदितम् २१

चर उवाच—

स्वामिन्सर्वत्र ते कीर्तिर्दशाननवधादिका । अन्यत्र राक्षसगृहे स्थितायास्ते स्त्रिया अहो ॥ २२
कारुरेकस्तु रजको निशीथे महिलां स्वकाम् । अन्यगेहोषितां दुष्टो धिक्कुर्वन्समताडयत् ॥ २३
तन्माता प्रत्युवाचेमां कथं ताडयसेऽनघाम् । गृहाण मा कृथा निन्दां स्त्रियं मद्वाक्यमाचर ॥२४
तदाऽवोचत्स रजको नाहं रामो महीपतिः । यद्राक्षसगृहेऽध्युष्टां सीतामङ्गीचकार सः ॥ २५
सर्वं राज्ञः कृतं कर्म नीतिमद्भवति प्रभोः । अन्येषां पुण्यकर्तॄणामपि कृत्यमनीतिमत् ॥ २६
पुनः पुनरुवाचासौ नाहं रामो महीपतिः । चुक्रुधे समये राजन्मया वाक्यं तव स्मृतम् ॥ २७
तदानीं शिर आच्छिद्य पातयामि महीतले । पुनर्विचारयामास रामः क्व रजकः क्व नु ॥ २८
अयं दुष्टोऽनृतं वक्ति न हीदं तथ्यमुच्यते । आज्ञापयसि चेद्राम सांप्रतं पातयामि तम् ॥ २९
अवाच्यमपि ते प्रोक्तं त्वदाग्रहत उन्नयम् । राजा प्रमाणमत्रेदं विचारयतु संगतम् ॥ ३०

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य महावज्रनिभाक्षरम् । निश्वसन्मुहुरुच्छ्वासमाचरन्मूर्छितोऽपतत् ॥ ३१
तं मूर्छितं नृपं दृष्ट्वा चारा दुःखसमन्विताः । वीजयामासुर्वासोग्रैर्दुःखापनयहेतवे ॥ ३२
स लब्धसंज्ञो नृपतिर्मुहूर्तेन जगाद तान् । गच्छन्तु भरतं गेहे प्रेषयन्तु च मां प्रति ॥ ३३
ते दुःखिताश्चरास्तूर्णं भरतस्य गृहं गताः । कथयामासू रामस्य संदेशं नृपहा(चा)रकाः ॥ ३४
भरतो रामसंदेशं श्रुत्वा धीमान्ययौ सदः । रामं प्रति रहःसंस्थं श्रुत्वा तं त्वरया युतः ॥ ३५
आगत्य तं प्रतीहारं प्रत्युवाच महामनाः । कुत्राऽऽस्ते रामभद्रोऽसौ मम भ्राता कृपानिधिः ३६
तन्निर्दिष्टं गृहं वीरो ययौ रत्नमनोहरम् । रामं विलोक्य विक्रान्तं भयमाप स मानसे ॥ ३७
किं वाऽसौ कुपितो रामः किं वा दुःखमिदं विभोः । तदा प्रोवाच नृपतिं निश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ३८
स्वामिन्सुखसमाराध्यं वक्त्रं ते कथमानतम् । अश्रुभिर्लक्ष्यते राहुग्रस्तदेहः शशीव ते ॥ ३९
सर्वं मे कारणं तथ्यं ब्रूहि मां किं करोमि ते । त्यज दुःखं महाराज कथं दुःखस्य भाजनम् ४०
एवं भ्रात्रा प्रोच्यमानो गद्गदस्वरया गिरा । प्रोवाच भ्रातरं वीरो रामचन्द्रः स धार्मिकः ॥४१

१ छ. ह. °श्च भरतप्रमुखा नृपाः । अ° । द. °श्च कीर्तिमन्तो महाबलाः । अ° । २ क. ख. ग. ज झ. ठ. ण. ध. °प्रच्छ श्रुतविस्तरम् । द. °प्रच्छाऽऽशु सविस्तरम् । ३ द. दृष्ट्वा । ४ द. शीघ्रं ।

शृणु भ्रातर्वचो मह्यं मम दुःखस्य कारणम् । तन्मार्जनं कुरुष्वाद्य भ्रातर्भ्रातर्महामते ॥ ४२
वंशे वैवस्वते राजा न कश्चिदयशःक्षतः । मत्कीर्तिरद्य कलुषा गङ्गा यमुनया गता ॥ ४३
येषां यशो नृणां भूमौ तेषामेव सुजीवितम् । अपकीर्तिक्षतानां तु जीवितं मृतकैः समम् ॥ ४४
येषां यशो भवेद्भूमौ तेषां लोकाः सनातनाः । अपकीर्त्युरगीदष्टास्तेषां भूयादधोगतिः ॥ ४५
अद्य मे कलुषा कीर्तिस्वर्धुनी लोकविस्तृता[1] । तच्छृणुष्व वचो मेऽद्य रजकस्य यथोदितम् ॥ ४६
अस्मिन्पुरेऽद्य रजक उक्तवाञ्जानकीभवम् । किंचिद्वाच्यं ततो भ्रातः किं करिष्यामि भूतले ४७
किमात्मानं जहाम्यद्य किमेतां जानकीं स्त्रियम् । उभयोः किं मया कार्यं तत्तथ्यं ब्रूहि त्वं मम ४८
इत्युक्त्वा निर्गलद्बाष्पो वेपथुक्षुभिताङ्गकः । पपात भूमौ विरजो धार्मिकाणां शिरोमणिः ॥ ४९
भ्रातरं पतितं दृष्ट्वा भरतो दुःखसंयुतः । संवीक्ष्य शनकै रामं संज्ञामाप्तं चकार सः ॥ ५०
संज्ञां प्राप्तं तु संवीक्ष्य रामचन्द्रं सुदुःखितम् । उवाच दुःखनाशाय स वाक्यं सुमनोहरम् ॥ ५१

भरत उवाच—

कोऽयं वै रजकः किं तु वाच्यं वाक्यकथायुतः[2] । जिह्वाछेदं करिष्यामि जानकीवाच्यकारिणः ५२
तदा रामोऽब्रवीद्वाक्यं रजकस्य मुखोद्गतम् । श्रुतं चारेण तत्सर्वं भरताय महात्मने ॥ ५३
तच्छ्रुत्वा भरतः प्राह भ्रातरं दुःखशोकिनम् । जानकी वह्निशुद्धाऽभूल्लङ्कायां वीरपूजिता ॥ ५४
ब्रह्माऽब्रवीदियं शुद्धा पिता दशरथस्तव । कथं सा रजकोक्तित्वाद्धातव्या लोकपूजिता ॥ ५५
ब्रह्मादिसंस्तुता कीर्तिस्तव लोकान्पुनाति हि । सा कथं रजकोक्त्या वै कलुषाऽद्य भविष्यति ॥
तस्मात्त्यज महादुःखं सीतावाच्यसमुद्भवम् । कुरु राज्यं तया सार्धमन्तर्वत्न्या सुभाग्यया॥ ५७
त्वं कथं स्वशरीरं तु हातुमिच्छसि शोभनम् । वयं हताः स्म सर्वेऽद्य त्वां विना दुःखनाशकम्
क्षणं सीता न जीवेत त्वां विना सुमहोदया । तस्मात्पतिव्रता साकं भुनक्तु विपुलां श्रियम् ॥
इति वाक्यं समाकर्ण्य भरतस्य सुधार्मिकः । पुनरेव जगादेमं वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥ ६०
यत्त्वं कथयसि भ्रातस्तत्त्व धर्मसमं युतम् । परं यद्वच्म्यहं वाक्यं तत्कुरुष्व ममाऽऽज्ञया ॥ ६१
जानाम्येनां वह्निशुद्धां पवित्रां लोकपूजिताम् । लोकापवादाद्भीतोऽहं त्यजामि स्वां तु जानकीम्
तस्मात्करे शितं धृत्वा करवालं सुदारुणम् । शिरश्छिन्ध्यथवा जायां जानकीं मुञ्च वै वने॥ ६३
इति वाक्यं समाकर्ण्य रामस्य भरतोऽपतत् । मूर्छितः सन्क्षितौ देहे कम्पयुक्तः सबाष्पकः॥ ६४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे भरतवाक्यं नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४१३३

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

वात्स्यायन उवाच—

जगत्पवित्रसत्कीर्तिजानक्या[3] वाच्यवाचनम् । कथं समकरोत्स्वामिंस्तन्मे कथय सुव्रत ॥ १
यथा मे मनसः सौख्यं भविष्यति सुशोभनम् । तथा कुरुष्व शेषाद्य त्वन्मुखान्निसृतामृतम् २
पिबतस्तृप्तिरेव स्याद्यया संसृतिकृन्तनम् ॥ ३

---

१ ठ. ह. घ. लोकविश्रुता । २ ङ. स वाक्यतः । इ॰ । ३ अ. ॰तिर्जान॰ ।

शेष उवाच—

मिथिलायां महापुर्यां जनको नाम भूपतिः । तस्यां करोति सद्राज्यं धर्मेणाऽऽराधयन्प्रजाः ॥ ४
तस्य संकर्षतो भूमिं सीतया दीर्घमुख्यया । सीरध्वजस्य निरगात्कुमारी रतिसुन्दरी ॥ ५
तदाऽत्यन्तं मुदं प्राप्तः सीरकेतुर्महीपतिः । सीतानामाकरोत्तस्या मोहिन्या जगतः श्रियाः ॥ ६
सैकदोद्यानविपिने खेलन्ती सुमनोहरा । अपश्यत्स्वमनःकान्तं शुकशुक्योर्युगं वदत् ॥ ७
अत्यन्तं हर्षमापन्नमत्यन्तं कामलोलुपम् । परस्परं भाषमाणं स्नेहेन शुभया गिरा ॥ ८
रममाणं तदा युग्मं नभसि क्षिप्रवेगतः । समुत्पतन्नगोपस्थे स्थितं शब्दं चकार तत् ॥ ९
रामो महीपतिर्भूमौ भविष्यति मनोहरः । तस्य सीतेति नाम्ना तु भविष्यति महेलिका ॥ १०
स तया सह वर्षाणां सहस्राण्येकयुग्दश । राज्यं करिष्यते धीमान्कर्षन्भूमिपतीन्बली ॥ ११
धन्या सा जानकी देवी धन्योऽसौ रामसंज्ञितः । यौ परस्परमापन्नौ पृथिव्यां रमतो मुदा॥१२
इति संभाषमाणं तु शुकयुग्मं तु मैथिली । ज्ञात्वेदं देवतायुग्मं वाणीं तस्य विलोक्य च ॥ १३
मदीयास्तु कथा रम्याः कुरुते शुकयोर्युगम् । एतद्गृहीत्वा पृच्छामि सर्वं वाक्यं गतार्थकम् ॥१४
एवं विचार्य सा स्वीयाः सखीः प्रति जगाद सा(च) । गृह्णन्तु शनकैरेतत्पक्षियुग्मं मनोहरम् १५
सख्यस्तास्तद्गिरिं गत्वाऽगृह्णन्पक्षियुगं वरम् । निवेदयामासुरिदं स्वसख्याः प्रियकाम्यया॥ १६
बहुधा विविधाञ्शब्दान्कुर्वद्वीक्ष्य मनोहरम् । आश्वासयामास तदा पप्रच्छ तदिदं वचः ॥ १७

सीतोवाच—

मा भैषातां(थां) युवां रम्यौ कौ वा कुत्र समागतौ । को रामः का च सा सीता तज्ज्ञानं तु कुतः स्मृतम्
तत्सर्वं शंसतं क्षिप्रं मत्तावाप्येतु यद्भ(त्तो नो भवतोर्भ)यम् । इति पृष्टं तया पक्षियुगं सर्वमशंसत

पक्षियुग्मपुवाच—

वाल्मीकिरास्ते सुमहानृषिर्धर्मविदुत्तमः । आवां तदाश्रमस्थानौ सर्वदासुमनोहरम् ॥ २०
स शिष्यान्गापयामास भावि रामायणं मुनिः । प्रत्यहं तत्पदस्मारी सर्वभूतहिते रतः ॥ २१
तदावाभ्यां श्रुतं सर्वं भावि रामायणं महत् । मुहुर्मुहुर्गीयमानमायातं परिपाठतः ॥ २२
शृण्वावां तेऽभिधास्यावो यो रामो या च जानकी । यद्यद्भविष्यते तस्या रामेण क्रीडितात्मनः
ऋष्यशृङ्गकृतेष्ट्या च चतुर्धात्वं गतो हरिः । प्रादुर्भविष्यति श्रीमान्सुरस्त्रीगीतसत्कथः ॥ २४
स कौशिकेन मिथिलां प्राप्स्यते भ्रातृसंयुतः । धनुष्पाणिस्तदा दृष्ट्वा दुर्ग्राह्यमन्यभूभुजाम् ॥ २५
धनुर्भङ्क्त्वा जनकजां प्राप्स्यते सुमनोहराम् । तया सह महद्राज्यं करिष्यति श्रुतं वरे ॥ २६
एतदन्यच्च तत्रस्थैः श्रुतमस्माभिरुद्गतैः । कथितं तव चार्वङ्गि मुञ्चाऽऽवां गन्तुकामुकौ ॥ २७
इति वाक्यं तयोर्धृत्वा श्रोत्रयोः सुमनोहरम् । पुनरेव जगादेदं वाक्यं पक्षियुगं प्रति ॥ २८
स रामः कुत्र वर्तेत कस्य पुत्रः कथं तु ताम् । परिग्रहीष्यति वरः कीदृग्रूपधरो नरः ॥ २९
मया पृष्टमिदं सर्वं कथयन्तु(तं)यथातथम् । पश्चात्सर्वं करिष्यामि प्रियं युष्मन्मनोहरम् ॥ ३०
तच्छ्रुत्वा तां तु कामेन पीडितां वीक्ष्य सा शुकी । जानकीं हृदि[illegible]त्वा च पपात पुरतस्ततः ३१
सूर्यवंशध्वजो नाम राजा पङ्क्तिरथो बली । यं देवाः श्रित्य सर्वा[illegible]न्विजेष्यन्ते च सर्वतः॥ ३२
तस्य भार्यात्रयं भावि शक्रमोहनरूपधृत् । तस्या(तासा)मपत्यचातुर्ष्कं भविष्यति बलोन्नतम्॥ ३३
सर्वेषामग्रजो रामो भरतस्तदनु स्मृतः । लक्ष्मणस्तदनु श्रीमाञ्शत्रुघ्नः सर्वतोबलः ॥ ३४

---

१ झ. ऋषिशृङ्ग° । २ क. ग. ज. °तोवरः । र° ।

रघुनाथ इति वाक्यं गमिष्यति महामनाः । तेषामनन्तनामानि रामस्य बलिनः सखि ॥ ३५
पद्मकोश इव शोभनं मुखं पङ्कजाभनयने सुदीर्घके ।
उन्नतापृथुमनोहरानसं वल्गुसंगतमनोहरे भ्रुवौ ॥ ३६
जानुलम्बितमनोहरौ भुजौ कम्बुशोभिगलक्रोडहस्तकः ।
सत्कपाटतलविस्(स्तृ)तश्रिकं वक्ष एतदमलं सलक्ष्मकम् ॥ ३७
शोभनोरुकटिशोभया युतं जानुयुग्ममलं स्वसेवितम् ।
पादपद्ममखिलैर्निजैः सदा सेवितं रघुपतेः सुशोभनम् ॥ ३८
तद्रूपधरो रामो मया किं तु स वर्ण्यते । शताननोऽपि नो याति पक्षिणः किमु मादृशाः ॥३९
द्रूपं वीक्ष्य ललिता मनोहरवपुर्धरा । लक्ष्मीर्मुमोह भुवि का वर्तते या न मोहति ॥ ४०
हाबलो महावीर्यो महामोहनरूपधृत् । किं वर्णयामि श्रीरामं सर्वैश्वर्यगुणान्वितम् ॥ ४१
न्या सा जानकी देवी महामोहनरूपधृत् । रंस्यते येन सहिता वर्षाणामयुतं मुदा ॥ ४२
रं का सा किं तु नामासि(स्ति)तव सुन्दरि यत्तु माम् । परिपृच्छसि वैदग्ध्याद्रामकीर्तनमादरात् ॥
तद्वाक्यं समाकर्ण्य जानकी पक्षिणोर्युगम् । उवाच जन्म ललितं शंसन्ती स्वस्य मोहनम्॥ ४४
ा त्वया जानकी प्रोक्ता साऽहं जनकपुत्रिका । स रामो मां यदाऽऽगत्य प्राप्स्यते सुमनोहरः॥
दा वां मोचयाम्यद्धा नान्यथा वाक्यलोभितौ । लीलया च सुखेनाऽऽस्तां मद्गृहे मधुरादकौ॥
त्युक्तं तत्समाकर्ण्य पक्षिणौ भयतां गतौ । परस्परं प्रक्षुभितौ जानकीं प्रत्यवोचताम् ॥ ४७
यं वै पक्षिणः साध्वि वनस्था वृक्षगोचराः । परिभ्रमामः सर्वत्र नो सुखं नो भवेद्गृहे ॥ ४८
अन्तर्वत्नी स्वके स्थाने गत्वा संसूय पुत्रकान् । त्वत्स्थानमागमिष्यामि सत्यं मे ह्युदितं वचः ॥
एवं प्रोक्ता तया सा तु न मुमोच शिशुः स्वयम् । तदा पतिस्तां प्रोवाच विनीतवदनोत्सुकः॥५०
सीते मुञ्च कथं भार्यां रक्षसे मे मनोहराम् । आवां गच्छाव विपिने विचरावः सुखं वने ॥ ५१
अन्तर्वत्नी तु वर्तेत भार्या मम मनोगमा । तस्याः प्रसूतिं कृत्वा त्वामागमिष्यामि शोभने॥ ५२
इत्युक्ता निजगादेमं सुखं गच्छ महामते । एतां रक्षामि सुखितां मत्पार्श्वे प्रियकारिणीम् ॥५३
इत्युक्तो दुःखितः पक्षी तामूचे करुणान्वितः । योगिभिः प्रोच्यते यद्वै तद्वचस्तथ्यमेव हि ॥५४
न वक्तव्यं न वक्तव्यं मौनमाश्रित्य तिष्ठतु । नो चेत्स वाक्यदोषेण प्राप्नोत्यालानमुन्मदः ॥५५
वयं चेदत्र वाक्यं नाकरिष्याम नगोपरि । बन्धनं कथमावां(त्त्वं) स्यात्तस्मान्मौनं समाचरेत् ॥५६
इत्युक्त्वा तां प्रत्युवाच नाहं जीवामि सुन्दरि । एतया भार्यया सीते तस्मान्मुञ्च मनोहरे ॥५७
अनेकविधवाक्यैः सा बोधिता नामुचत्तदा । कुपिता दुःखिता भार्या शशाप जनकात्मजाम् ५८
यथा त्वं पतिना सार्धं वियोजयसि मामितः । तथा त्वमपि रामेण विमुक्ता भव गर्भिणी ॥५९
इत्युक्तवत्यां तस्यां तु दुःखितायां पुनः पुनः । प्राणा निरगमन्दुःखात्पतिदुःखेन पूरितात् ॥६०
रामंरामंस्मरन्त्याश्च वदन्त्याश्च पुनः पुनः । विमानमागतं सुष्ठु पक्षिणी स्वर्गता बभौ ॥ ६१
तस्यां मृतायां दुःखार्तो भर्ता तस्याः स पक्षिराट् । परमं क्रोधमापन्नो जाह्नव्यां दुःखितोऽपतत्
तथा भवामि रामस्य नगरे जनपूरिते । मद्वाक्यादियमुद्विग्ना वियोगेन सुदुःखिता ॥ ६३
इत्युक्त्वा स पपातोदे जाह्नव्या भ्रमशोभिते । दुःखितः कुपितो भीतस्तद्वियोगेन कम्पितः॥६४
क्रुद्धत्वाद्दुःखितत्वाच्च सीताया अपमाननात् । अन्त्यजत्वं परं प्राप्तो रजकः क्रोधनाभिधः ॥६५

१ ख. ग. छ. ड. द. ह्याति । २ छ. झ. द. ॰ता । लालयामि मु॰ । ३ झ. अ. ॰र्ण्य वेपतुर्भय॰ ।

यः क्रोधाच्च स्वकान्प्राणान्महतां दुष्टमाचरन् । संत्यजेत्स मृतो याति अन्त्यजत्वं द्विजोत्तम॥६६
तज्जातं रजकोक्त्याऽसौ निन्दिता च वियोगिता। रजकस्य च शापेन वियुक्ता सा वनं गता॥६७
एतत्ते कथितं विप्र यत्ते पृष्टं विदेहजाम् । पुनरत्र परं वृत्तं शृणुष्व निगदामि तत् ॥ ६८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे रजकप्राग्जन्मकथनं नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४२०१

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा रघुनाथः सुदुःखितः । प्रतीहारमुवाचेदं शत्रुघ्नं प्रापयाऽऽशु माम् ॥ १
तद्वाक्यं प्रोक्तमाकर्ण्य क्षणाच्छत्रुघ्नमानयत् । यत्र रामो निजभ्राता भरतेन सह स्थितः ॥ २
भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा रघुनाथं च दुःखितम् । प्रणम्य दुःखितोऽवोचत्किमिदं दारुणं महत् ॥ ३
तदा रामोऽन्त्यजप्रोक्तं वाक्यं लोकविगर्हितम् । तं प्रत्युवाच रामोऽसौ शत्रुघ्नं पदसेवकम् ॥ ४
अधोमुखो दीनरवो गद्गदस्वरवेपथुः । शृणु भ्रातर्वचो मेऽद्य कुरु तत्क्षिप्रमादरात् ॥ ५
यथा स्याद्विमला कीर्तिर्गङ्गेव पृथिवीं गता। सीताया वाच्यमतुलं लोके श्रुत्वाऽन्त्यजोदितम् ॥६
हातुमिच्छामि देहं स्वमेनां वा किल जानकीम्। इति वाक्यं समाकर्ण्य रामस्य किल शत्रुहा॥७
सवेपथुः पपातोर्व्यां दुःखितः परदारणः । संज्ञां प्राप्य मुहूर्तेन रघुनाथमवोचत ॥ ८

शत्रुघ्न उवाच—

किमेतदुच्यते स्वामिञ्जानकीं प्रति दारुणम् । पाखण्डैर्दुष्टचित्तैश्च सर्वधर्मबहिष्कृतैः ॥ ९
निन्दिता श्रुतिरग्राह्या भवति त्वग्र्यजन्मना । जाह्नवी सर्वलोकानां पापघ्नी दुरितापहा ॥ १०
निस्पृष्टा पापिभिः पुम्भिः सा स्पर्शे नार्हिता सताम् । सूर्यो जगत्प्रकाशाय समुदेति जगत्यहो॥
उलूकानां रुचिकरो न भवेत्तत्र का क्षतिः । तस्मात्त्वमेनां गृह्णीष्व मा त्यजानिन्दितां स्त्रियम्१२
श्रीरामभद्र कृपया कुरुष्व वचनं मम । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १३
पुनः पुनर्जगादेमं यदुक्तं भरतं प्रति । तन्निशम्य वचो भ्रातुर्दुःखपूरपरिप्लुतः ॥ १४
पपात मूर्छितो भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः । भ्रातरं पतितं वीक्ष्य शत्रुघ्नं दुःखितो भृशम् ॥ १५
प्रतिहारमुवाचेदं लक्ष्मणं त्वानयान्तिकम् । स लक्ष्मणगृहे गत्वा न्यवेदयदिदं वचः॥ १६

प्रतिहार उवाच—

स्वामिन्रामो भवन्तं तु समाह्वयति वेगतः । स तच्छ्रुत्वा समाह्वानं रामचन्द्रेण वेगतः ॥ १७
जगाम तरसा तत्र यत्र सभ्रातृकोऽनघः । भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा शत्रुघ्नमपि मूर्छितम् ॥ १८
श्रीरामचन्द्रं दुःखार्तं दुःखितो वाक्यमब्रवीत् । किमेतद्दारुणं राजन्दृश्यते मूर्छनादिकम् ॥ १९
तदाशु शंस सर्वं मे कारणं मुख्यतोऽनघ । एवं वदन्तं नृपतिर्वृत्तान्तं सर्वमादितः ॥ २०
शशंस लक्ष्मणं क्षिप्रं दुःखपूरपरिप्लुतम् । लक्ष्मणस्तद्वचः श्रुत्वा सीतायास्त्यागसंभवम् ॥ २१
निश्वसन्मुहुरुच्छ्वसंस्तब्धगात्र इवाभवत् । भ्रातरं स्तब्धगात्रं च कम्पमानं मुहुर्मुहुः ॥ २२
न किंचन वदन्तं तं वीक्ष्य शोकार्दितोऽब्रवीत् । किं करिष्याम्यहं भूमौ स्थित्वा दुर्यशसाऽङ्कितः

---

१ छ. ज. ऋ. °प्लुतः । ल° ।

त्यजामि स्वं वपुः श्रीमल्लोकभीत्या च शोकवान्[1] । सर्वदा भ्रातरो मह्यं वाक्यंकरा विचक्षणाः ॥
इदानीं तेऽपि दैवेन प्रतिकूलवचःकराः । कुत्र गच्छामि किं यामि हसिष्यन्ति नृपा भुवि ॥ २५
दुर्यशोलाञ्छितं वै मां कुष्ठिनं रूपवन्नराः । मनोर्वंशे पुरा भूपा जाता जाता गुणाधिकाः ॥ २६
इदानीं मयि जाते तु विपरीतं बभूव तत् । इति संभाषमाणं तं रामभद्रं समीक्ष्य सः ॥ २७
संस्तभ्याश्रूणि विपुलान्युवाच विकलस्वरः । स्वामिन्विषादं मा कार्षीः कथं तव मतिर्हृता ॥२८
सीतामनिन्दितां को नु त्यजति श्रुतवान्भवान् । आकारयामि रजकं परिपृच्छामि तं प्रति ॥२९
कथं त्वया निन्दिता सा जानकी योषितां वरा । तत्र देशे बलात्कश्चिद्बाध्यते न जनोऽल्पकः ॥
तस्मात्तस्य यथा स्वान्ते प्रतीतिः स्यात्तथाऽऽचर । किमर्थं त्यज्यते भीरुः पतिव्रतपरायणा ॥३१
मनसा वचसा नान्यं जानाति जनकात्मजा । तस्मादेनां गृहाण त्वमेतां मा त्यज जानकीम् ॥ ३२
ममोपरि कृपां कृत्वा मदुक्तं संश्रयाऽऽशु तत् । एवं वदन्तं प्रत्यूचे रामः शोकेन कर्षितः ॥
लक्ष्मणं धर्मवाक्येन बोधयंस्त्यजनोद्यमः ॥ ३३

श्रीराम उवाच—

कथं तु मां ब्रवीषि त्वं मा त्यजैनामनिन्दिताम् । लोकापवादात्त्यक्ष्येऽहं जानन्नपि विपापिनीम् ३४
स्वयशःकारणेऽहं स्वं देहं त्यक्ष्यामि शोभनम्[2] । त्वामपि भ्रातरं त्यक्ष्ये लोकवादाद्विगर्हितम् ३५
किमुतान्ये गृहाः पुत्रा मित्राणि वसु शोभनम्[3] । स्वयशःकारणे सर्वं त्यजामि किमु मैथिलीम् ३६
न तथा मे प्रियो भ्राता न कलत्रं न बान्धवाः । यथा मे विमला कीर्तिर्वल्लभा लोकविश्रुता ३७
इदानीं रजको नाद्य प्रष्टव्यो भवति ध्रुवम् । कालेन सर्वं भविता लोकचित्तस्य रञ्जनम् ॥ ३८
आमयो यद्वदामस्तु न चिकित्स्यो भवेत्क्षितौ । स कालेन परीपाकाद्भेषजादेव नश्यति ॥ ३९
तथा कालेन संभावि सांप्रतं मा विलङ्घय[4] । त्यजैनां विपिने साध्वीं मां वा खड्गेन घातय ॥४०
इत्युक्तं वाक्यमाकर्ण्य दुःखितोऽभूत्क्षणं तदा । चिन्तयामास च स्वान्ते लक्ष्मणः शोककर्षितः ॥
पित्राज्ञातो जामदग्न्यो मातरं घातयन्नभूत् । गुरोराज्ञा न वै लङ्घ्या युक्ताऽयुक्ताऽपि सर्वथा ४२
तस्मादेनां त्यजाम्येव रामस्य प्रियकाम्यया । इति संचिन्त्य मनसि भ्रातरं प्रत्युवाच सः ॥ ४३

लक्ष्मण उवाच—

अकृत्यमपि कार्यं वै गुर्वाज्ञां नैव लङ्घयेत् । तस्मात्कुर्वे भवद्वाक्यं यत्त्वं वदसि सुव्रत ॥ ४४
इत्येवं भाषमाणं च लक्ष्मणं प्रत्युवाच सः । साधु साधु महाप्राज्ञ त्वया मे तोषितं मनः ॥ ४५
अद्यैव रात्रौ जानक्या दोहदस्तापसीक्षणे । तन्मिषेण रथे स्थाप्य मोचयैनां महामते ॥ ४६
इत्थं भाषितमाकर्ण्य[5] विशुष्यद्वदनोऽभितः । रुदन्बाष्पकला मुञ्चञ्जगाम स्वनिवेशनम् ॥ ४७
सुमन्त्रं तु समाहूय वचनं तमथाब्रवीत् । रथं मे कुरु सज्जं वै सदश्वाम्बरभूषितम् ॥ ४८
स तद्वाक्यं समाकर्ण्य रथमानीतवांस्तदा । आनीतं तं रथं दृष्ट्वा लक्ष्मणः शोककर्षितः ॥ ४९
परमं दुःखमापन्नः संरुद्ध्य स्यन्दनं वरम् । निश्वसञ्जानकीगेहं प्रतस्थे भ्रातृसेवकः ॥ ५०
गत्वा चान्तःपुरे भ्राता रामस्य मिथिलात्मजाम् । प्रत्यूचे निश्वसन्वाक्यं दुःखपूरपरिप्लुतः ५१

लक्ष्मण उवाच—

मातर्जानकि रामेण प्रेषितो भवनं तव । तापसीः प्रति याहि त्वं दोहदमाप्तिहेतवे ॥ ५२

---

१ ङ. °न् । शोकवन्तो भ्रातरो मे कर्तव्ये मूढचेतसः । इ° । २ झ.ञ. °न्गुद्भूतवि° । ३ ङ. °णि सुहृदस्तथा । स्व° । ४ ख. ग. छ. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. विलम्बय । ५ ङ. °र्ण्य शुष्यद्वदनपङ्कजः । रु° ।

असम्यक्करणे दोषास्तेषां सर्वेषु वस्तुषु । भोज्यपेयादिकं चैषां नेच्छाप्राप्तिकरं द्विजाः ॥ ६८
पारतन्त्र्यात्समस्तेषु तेषां कार्येषु वै ततः । लोकान्क्लेशेन महतो यजन्ति विनयान्विताः ॥ ६९
द्विजशुश्रूषणेनैव पाकयज्ञाधिकारवान् । +निजं जयति वै लोकं शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥ ७०
भक्ष्याभक्ष्येषु नाशा(त्रा)स्ति येषां पापेषु वा यतः । नियमो मुनिशार्दूलास्तेनासौ साध्वितीरितम्
स्वधर्मस्याविरोधेन नरैर्लभ्यं धनं सदा । प्रतिपादनीयं पात्रेषु यष्टव्यं च यथाविधि ॥ ७२
तस्यार्जने महान्क्लेशः पालनेन द्विजोत्तमाः । तथा सद्विनियोगाय विज्ञेयं गहनं नृणाम् ॥ ७३
एभिरन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः । निजाञ्जयन्ति वै लोकान्प्राजापत्यादिकान्क्रमात् + ॥
योषिच्छुश्रूषणाद्भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा । एतद्विषयमाप्नोति तत्सालोक्यं यतो द्विजाः ॥ ७५
नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा । तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषितः ॥ ७६
एतद्वः कथितं विप्रा यन्निमित्तमिहाऽऽगताः । तत्पृच्छध्वं यथाकाममहं वक्ष्यामि वः स्फुटम् ७७
अल्पेनैव प्रयत्नेन धर्मः सिध्यति वै कलौ । नरैरात्मगुणाम्भोभिः क्षालिताखिलकिल्बिषैः ॥७८
शूद्रैश्च द्विजशुश्रूषातत्परैर्मुनिसत्तमाः । तथा स्त्रीभिरनायासात्पतिशुश्रूषयैव हि ॥ ७९
ततस्त्रितयमप्येतन्मम धन्यतमं मतम् । धर्मसंराधने क्लेशो द्विजातीनां कृतादिषु ॥ ८०
तथा स्वल्पेन तपसा सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः । धन्या धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते मुनिसत्तमाः ॥
भवद्भिर्यदभिप्रेतं तदेतत्कथितं मया । अपृष्टेनापि धर्मज्ञाः किमन्यत्क्रियतां द्विजाः ॥ ८२

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे व्यासर्षिसंवादे भविष्यकथनं नामैकोन-
त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२७६९

अथ त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

आसन्नं विप्रकृष्टं वा यदि कालं न विद्महे । ततो द्वापरविध्वंसं युगान्तं स्पृहयामहे ॥ १
प्राप्ता वयं हि तत्कालमनया धर्मतृष्णया । आदद्याम परं धर्मं सुखमल्पेन कर्मणा ॥ २
संत्रासोद्वेगजननं युगान्तं समुपस्थितम् । प्रनष्टधर्मं धर्मज्ञ निमित्तैर्वक्तुमर्हसि ॥ ३

व्यास उवाच—

अरक्षितारो हर्तारो बलिभागस्य पार्थिवाः । युगान्ते प्रभविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ४
*अक्षात्रियाश्च राजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः । शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५
श्रोत्रियाः काण्डपृष्ठाश्च निष्कर्माणि हवींषि च । एकपङ्क्त्यामशिष्यन्ति युगान्ते मुनिसत्तमाः ॥६
अशिष्टवन्तोऽर्थपरा नरा मद्यामिषप्रियाः । मित्रभार्यां भजिष्यन्ति युगान्ते पुरुषाधमाः ॥ ७

+ एतदादि प्राजापत्यादिकान्क्रमादित्यन्तं ख. पुस्तके नास्ति । * एतदादि श्लोकत्रयं नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ग. °तः । यजन्ति ये द्विजा लो° । २ ग. °ता द्विजाः । द्वि° । ३ ग. नास्त्यास्ति ये पापे येषु । ४ ग. तच्चास° । ५ ग. °तद्धि सम्यवाप्नोति भर्तृलोकं ततो । ६ ग. योषिताम् । ७ क. °म् । कर्म° । ८ क. °थादप° । ९ क. सर्गे । १० ग. °धर्मध° । ११ ग. °मित्तं वक्तु° । १२ ख. कृतपापाश्च । १३ ख. °ण्डस्पृष्टाश्च । ग. °ण्डस्पृष्टाश्च । १४ ख. °माः । सदा साधुद्रोहप° । १५ क. ख. हरिष्यन्ति ।

राजवृत्तिस्थिताश्चौरा राजानश्चौरशीलिनः । भृत्या ह्यनिर्दिष्टभुजो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ८
धनानि श्लाघनीयानि सतां वृत्तमपूजितम् । अकुत्सना च पतिते भविष्यति युगक्षये ॥ ९
प्रनष्टनासाः पुरुषा मुक्तकेशा विरूपिणः । ऊनषोडशवर्षाश्च प्रसोष्यन्ति तथा स्त्रियः ॥ १०
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । प्रमदाः केशशूलाश्च भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ११
सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति द्विजा वाजसनेयिकाः । शूद्राभा वादिनश्चैव ब्राह्मणाश्चान्त्यवासिनः॥ १२
शुक्लदन्ता जिताक्षाश्च मुण्डाः काषायवाससः । शूद्रा धर्मं वदिष्यन्ति शाठ्यबुद्ध्योपजीविनः १३
श्वापदप्रचुरत्वं च गवां चैव परिक्षयः । साधूनां परिवृत्तिश्च विद्यादन्तगते युगे ॥ १४
अन्त्या मध्ये निवत्स्यन्ति मध्याश्चान्तनिवासिनः । निर्ह्रीकाश्च प्रजाः सर्वा नष्टास्तत्र युगक्षये ॥
तपोयज्ञफलानां च विक्रेतारो द्विजोत्तमाः । ऋतवो विपरीताश्च भविष्यन्ति युगक्षये ॥ १६
तथा द्विहायना दम्याः कलौ लाङ्गलधारिणः । चित्रवर्षी च पर्जन्यो युगे क्षीणे भविष्यति॥ १७
सर्वे शूरकुले जाताः क्षमानाथा भवन्ति हि । यथा निम्नाः प्रजाः सर्वा भविष्यन्ति युगक्षये
पितृदेयानि दत्तानि भविष्यन्ति तथा सुताः । न च धर्मं चरिष्यन्ति मानवा निर्गते युगे ॥ १९
*ऊषरा बहुला भूमिः पन्थानस्तस्करावृताः । सर्वे ····वाणिकाश्चैव भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २०
पितृदायाददत्तानि विभजन्ति तथा सुताः । हरणे यत्नवन्तोऽपि लोभादिभिर्विरोधिनः ॥ २१
सौकुमार्ये तथा रूपे रत्ने चोपक्षयं गते । भविष्यन्ति युगस्यान्ते नार्यः केशैरलंकृताः ॥ २२
निर्वीर्यस्य रतिस्तत्र गृहस्थस्य भविष्यति । युगान्ते समनुप्राप्ते नान्या भार्यासमा रतिः ॥ २३
कुशीलानार्यभूयिष्ठा वृथारूपसमन्विताः । पुरुषाल्पं बहुस्त्रीकं तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ २४
बहुयाचनको लोको न दास्यति परस्परम् । राजचौराग्निदण्डादिक्षीणः क्षयमुपैष्यति ॥ २५
अफलानि च सस्यानि तरुणा वृद्धशीलिनः । अशीलाः सुखिनो लोके भविष्यन्ति युगक्षये २६
वर्षासु परुषा वाता नीचाः शर्करवर्षिणः । संदिग्धः परलोकश्च भविष्यति युगक्षये ॥ २७
वैश्या इव च राजन्या धनधान्योपजीविनः । युगापक्रमणे पूर्वं भविष्यन्ति न बान्धवाः ॥ २८
अप्रवृत्ताः प्रेक्ष्यन्ति समयाः शपथास्तथा । ऋणं सविनयभ्रंशं युगे क्षीणे भविष्यति ॥ २९
भविष्यत्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम् । अजाश्चापि निरोत्स्यन्ति पयसोऽर्थे युगक्षये॥ ३०
अशास्त्रविहितो यज्ञ एवमेव भविष्यति । अप्रमाणं करिष्यन्ति नराः पण्डितमानिनः ॥ ३१
शास्त्रोक्तस्याप्रवक्तारो भविष्यन्ति न संशयः । सर्वः सर्वं विजानाति वृद्धाननुपसेव्य वै ॥ ३२
न कश्चिदकविर्नाम युगान्ते समुपस्थिते । नक्षत्राणि वियोगानि न कर्मस्था द्विजातयः ॥ ३३
चौरप्रायाश्च राजानो युगान्ते समुपस्थिते । कुण्डीवृषा नैकृतिकाः सुरापा ब्रह्मवादिनः ॥ ३४
अश्वमेधेन यक्ष्यन्ते युगान्ते द्विजसत्तमाः । याजयिष्यन्त्ययाज्यांस्तु तथाऽभक्ष्यस्य भक्षिणः ३५

* अयं श्लोकः क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ क. °रूपिणः । भृ° । २ क. कलौ युगे । ३ ग. °ष्टचेतनाः पुंसो मु° । ४ क. °शूलिन्यो भ° । ५ ख. °णाश्चे-त्यथा° । ६ ख. °क्लदीक्षाश्रितीष्याश्च । ७ क. °न्तादिनासा च मु° । ८ क. °ठ्यधर्मोप° । ९ ग. विनिवृत्तिश्च । १० क. वत्साः । ११ क. ग. °म्यास्तथा ला° । १२ ग. °लकर्षकाः । चि° । १३ ख. ग. °र्वे चौर° । १४ ख. °ताः स्वल्पेनाथा भ° । १५ क. हि । जमा यथाचारयुता भ° । १६ ख. ग. भजिष्यन्ति । १७ ख. ग. °रणाय भजिष्यन्ति लो° । १८ ख. ग. °धिताः । सौ° । १९ क. °ष्ठानां तैक्ष्ण्यात्क्षय° । २० ख. नीराः । २१ ग. प्रवित्स्यन्ति । २२ क. °र्वं न जा° । २३ क. °नत्र प्रसे° । २४ ग. °रप्रिया° । २५ ग. तदाऽभ° ।

ब्राह्मणा धनतृष्णार्ता युगान्ते समुपस्थिते । भोःशब्दमभिधास्यन्ति न च कश्चित्पठिष्यति ॥ ३६
एकशङ्खास्तथा नार्यो गवेधुकपिनद्धकाः(?) । नक्षत्राणि विवर्णानि विपरिता दिशो दश ॥ ३७
संध्यारागो विदग्धाङ्गो भविष्यति युगक्षये । प्रेषयन्ति पितॄन्पुत्रा वधूः श्वश्रूः स्वकर्मसु ॥ ३८
युगेष्वेवं निवत्स्यन्ति प्रमदाश्च नरास्तथा । अकृत्वाऽग्राणि भोक्ष्यन्ति द्विजाश्चैवाहुताग्नयः ॥ ३९
भिक्षां बलिमदत्त्वा च भोक्ष्यन्ति पुरुषाः स्वयम् । वञ्चयित्वा पतीन्सुप्तान्गमिष्यन्ति स्त्रियोऽन्यतः
न व्याधितान्नाप्यरूपान्नोद्यतान्नाप्यसूयकान् । कृते न प्रतिकर्ता च युगे क्षीणे भविष्यति ॥ ४१

मुनय ऊचुः—

एवं विलम्बिते धर्मे मानुषाः करपीडिताः । कुत्र देशे निवत्स्यन्ति किमाहारविहारिणः ॥ ४२
किंकर्माणः किमीहन्तः किंप्रमाणाः किमायुषः । कां च काष्ठां समासाद्य प्रपत्स्यन्ति कृतं युगम्

व्यास उवाच—

अत ऊर्ध्वं च्युते धर्मे गुणहीनाः प्रजास्तथा । शीलव्यसनमासाद्य प्राप्स्यन्ति ह्रासमायुषः ॥ ४४
आयुर्हान्याबलग्लानिर्बलग्लान्या विवर्णता । वैवर्ण्याद्व्याधिसंपीडा निर्वेदो व्याधिपीडनात् ॥ ४५
निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाद्धर्मशीलता । एवं गत्वा परां काष्ठां प्रपत्स्यन्ति कृतं युगम् ॥ ४६
उद्देशतो धर्मशीलाः केचिन्मध्यस्थतां गताः । किंधर्मशीलाः केचित्तु केचिदत्र कुतूहलाः ॥ ४७
प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणमिति निश्चिताः । अप्रमाणं करिष्यन्ति सर्वमित्यपरे जनाः ॥ ४८
नास्तिक्यपरताश्चापि केचिद्धर्मविलोपकाः । भविष्यन्ति नरा मूढा द्विजाः पण्डितमानिनः ॥ ४९
तदात्वमात्रश्रद्धेया शास्त्रज्ञानबहिष्कृताः । दाम्भिकास्ते भविष्यन्ति नरा ज्ञानविलोपिताः ॥ ५०
तथा विलुलिते धर्मे जनाः श्रेष्ठपुरस्कृताः । शुभान्समाचरिष्यन्ति दानशीलपरायणाः ॥ ५१
सर्वभक्षाः स्वयंगुप्ता निर्घृणा निरपत्रपाः । भविष्यन्ति तदा लोके तत्कषायस्य लक्षणम् ॥ ५२
कषायोपप्लुते काले ज्ञाननिष्ठाप्रणाशने । सिद्धिमल्पेन कालेन प्राप्स्यन्ति निरुपस्कृताः ॥ ५३
विप्राणां शाश्वतीं वृत्तिं यदा वर्णावरे जनाः । संश्रयिष्यन्ति भो विप्रास्तत्कषायस्य लक्षणम् ॥
महायुद्धं महावर्षं महावातं महातपः । भविष्यति युगे क्षीणे तत्कषायस्य लक्षणम् ॥ ५५
विप्ररूपेण रक्षांसि राजानः कर्णवेदिनः । पृथिवीमुपभोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ ५६
निःस्वाध्यायवषट्काराः कुनेतारोऽभिमानिनः । क्रव्यादा ब्रह्मरूपेण सर्वभक्ष्या वृथाव्रताः ॥ ५७
मूर्खाश्चार्थपरा लुब्धाः क्षुद्राः क्षुद्रपरिच्छदाः । व्यवहारोपवृत्ताश्च च्युता धर्माश्च(च्च) शाश्वतात् ॥
हर्तारः पररत्नानां परदारप्रधर्षकाः । कामात्मानो दुरात्मानः सोपधाः प्रियसाहसाः ॥ ५९
तेषु प्रभवमाणेषु जनेष्वपि च सर्वशः । अभाविनो भविष्यन्ति मुनयो बहुरूपिणः ॥ ६०
कलौ युगे समुत्पन्नाः प्रधानपुरुषाश्च ये । कथायोगेन तान्सर्वान्पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥ ६१
सस्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलापहारिणः । भोक्ष्यभोज्यहराश्चैव करण्डानां च हारिणः ॥ ६२
चौराश्चौरस्य हर्तारो हन्ता हन्तुर्भविष्यति । चौरैश्चौरक्षये चापि कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ६३

---

१ ख. °णा ऋणतृ° । २ ग. दिशादाहो । ३ °गेऽप्येवं । ४ ख. ग. °कृताग्रा° । ५ क कष्टपी° । ६ ख. °पश्यन्ति । ७ क. उद्देशिनो । ८ किंमर्म° । ९ क. °धित्तत्र । ख. °चित्कौतू° । १० क. °णं चरि° । ११ ख. °पराः प्रजाः । ना° । १२ क. °थाऽखिले गत ध° । १३ क. ख. °नविद्याप्र° । १४ ग. °नाः । निखिलेन प्रहीष्य° । १५ ग. °न्ति तत्क° । १६ क. ख. °स्तदा निष्ठा कलेः स्मृता । म° । १७ ग. महाभयम् । १८ ख. कर्मवादि° । १९ क. कुनरा लोभमा° । २० क. ख. मूर्खाः स्वार्थ° । २१ ख. °रिग्रहाः । व्य° । २२ क. °रधान्यानां । २३ ख. आभिमानिनो । २४ क. कृते ।

निःसारे क्षुभिते काले निष्क्रिये संव्यवस्थिते । नरा वनं श्रयिष्यन्ति करभारप्रपीडिताः ॥ ६४
यज्ञकर्मण्युपरते रक्षांसि श्वापदानि च । कीटमूषिकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥ ६५
क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं सामर्थ्यं चैव बन्धुषु । उद्देशेषु नरा[2]ः श्रेष्ठा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६६
स्वयंपालाः स्वयं चौरा[3]ः प्लवसंभारसंभृताः[4][5] । मण्डलैः संभविष्यन्ति देशे देशे पृथक्पृथक् ॥ ६७
स्वदेशेभ्यः परिभ्रष्टा निःसाराः सह बन्धुभिः । नराः सर्वे भविष्यन्ति तदा कालपरिक्षयात् ६८
ततः सर्वे समादाय कुमारान्प्रद्रुता भयात् । कौशिकीं [6]संतरिष्यन्ति नराः क्षुद्भयपीडिताः ६९
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च[7] काश्मीरानथ कोशलान्[8] । ऋषिकान्तगिरिद्रोणीः[9] संश्रयिष्यन्ति मानवाः ॥
कृत्स्नं च हिमवत्पार्श्वे कूलं च लवणाम्भसः । विविधं जीर्णपत्रं च वल्कलान्यजिनानि च ॥७१
स्वयं कृत्वा निवत्स्यन्ति तस्मिन्भूते युगक्षये । अरण्येषु च वत्स्यन्ति नरा [10]म्लेच्छगणैः सह ७२
नैव शून्या नैवारण्या[11] भविष्यति वसुंधरा । अगोप्तारश्च गोप्तारो भविष्यन्ति नरा[12]धिपाः[13] ॥ ७३
मृगैर्मत्स्यैर्विहङ्गैश्च श्वापदैः सर्पकीटकैः । मधुशाकफलैर्मूलैर्वर्तयिष्यन्ति मानवाः ॥ ७४
शीर्णपर्णफलाहारा वल्कलान्यजिनानि च । स्वयं कृत्वा निवत्स्यन्ति यथा मुनिजनस्तथा ॥७५
बीजानां[14]म[15]कृत[16]स्नेहा आहताः काष्ठ[17]शङ्कुभिः । अजैडकं[18] खरोष्ट्रं च पालयिष्यन्ति नित्यशः ॥ ७६
नदीस्रोतांसि रोत्स्यन्ति तोयार्थं कूलमाश्रिताः । पक्वान्नव्यवहारेण विपणन्तः परस्परम् ॥ ७७
तनूरुहैर्यथा[19]जातैः संमला[20]न्तरसंभृतैः । बह्वपत्याः प्रजाहीनाः कुलशीलविवर्जिताः ॥ ७८
एवं भविष्यन्ति तदा नराश्चाधर्मजीविनः । हीनो[21] हीनं तथा धर्मं प्रजा समनुवत्स्यति ॥ ७९
आयुस्तत्र च मर्त्यानां परं त्रिंशद्भविष्यति । दुर्बला विषयग्लाना जरा[22]शोकैरभिप्लुताः ॥ ८०
भविष्यन्ति तदा तेषां रोगैरिन्द्रियसंक्षयः । आयुःप्रत्ययसंरोधाद्विषयादु(यैरु) परंस्यते ॥ ८१
शुश्रुषवो भविष्यन्ति साधूनां दर्शने रताः । सत्यं च प्रति[23]रंस्यन्ति व्यवहारोपसंक्षयात् ॥ ८२
भविष्यन्ति च कामानामलाभाद्धर्मशीलिनः । करिष्यन्ति च[24] [25]संस्कारं स्वयं[26] च क्षयपीडिताः ॥
एवं शुश्रूषवो दाने सत्ये[27] प्राण्यभिरक्षणे[28][29] । ततः पादप्रवृत्ते तु धर्मे श्रेयो [30]निपत्स्यते ॥ ८४
तेषां लब्धानुमानानां गुणेषु परिवर्तताम् । स्वादु किंत्विति विज्ञाय धर्म एव च दृश्यते ॥ ८५
यथा हानिक्रमं प्राप्तास्तथा ऋद्धिक्रमं गताः । प्रगृहीते ततो धर्मे प्रप[31]श्यन्ति कृतं युगम् ॥ ८६
साधुवृत्तिः कृतयुगे कषाये हानिरुच्यते । एक एवं[32] तु कालोऽयं हीनवर्णो यथा शशी ॥ ८७
छन्नश्च तमसा सोमो यथा कलियुगं तथा । मुक्तश्च तमसा सोम एवं कृतयुगं च तत् ॥ ८८
अर्थवादः परं ब्रह्म वेदार्थ इति तं विदुः । अ[33]विविक्तमविज्ञातं दार्यां[34]ग्रमिह धार्यते ॥ ८९
इष्टवादस्तपो नाम तपो हि स्थविरीकृतः । गुणैः कर्माभिनिर्वृत्तिर्गुणाः[36] शुध्यन्ति कर्मणा ॥ ९०

---

१ ख. लोके । २ क. ख. नरश्रे° । ३ क. चौरा युगसं° । ४ ख. °राः सुगन्धभा° । ५ क. °संयुताः । ६ ग. संश्रयिष्य° । ७ क. °श्च तथा मगधमेकला° । ८ ख. मेकलान् । ९ क. ऋषीकं ते गि° । ख. ऋषीसत्त्वां गि° । १० क. भिक्षुगणैः । ११ क. न चार° । १२ ग. °रा वृताः । मृ° । १३ ख. °पाः । नरैर्मे° । १४ क. बीजना° । १५ क. ग. °नामाकृतिनिम्नेष्वाह° । १६ ख. °कृतिस्नेहा हन्तुः का° । १७ क. °ष्ठजन्तुभिः । १८ क. अजाण्डजान्खरो° । १९ क. °थायातममलान्तर° । २० ग. समूलोत्तर° । २१ क. °नाधीनं । २२ क. °राक्लेशैर° । २३ ख. °पश्यन्ति । २४ ग. न । २५ ग. संकोचं । °२६ क. स्वपक्षभय° । ख. स्वपक्षक्ष° । २७ क. सत्यप्रा° । २८ क. °रक्षिणः । त° । २९ ग. °णे । चतुष्पदे प्र° । ३० क. विपत्स्यति । ३१ ख. °पत्स्यन्ति । ३२ क. ख. °व चतुष्कालो ही° । ३३ क. ख. °विमुक्त° । ३४ ग. °यादामि° । ३५ ख. °मिव धा° । ३६ ग. °गुणैस्तथ्येन क° ।

आशीस्तु पुरुषं दृष्ट्वा देशकालानुवर्तिनी । युगे युगे यथाकालमृषिभिः समुदाहृता ॥ ९१
धर्मार्थकाममोक्षाणां देवानां च प्रतिक्रिया । आशिषश्च शिवाः पुण्यास्तथैवाऽऽयुर्युगे युगे ॥९२
तथा युगानां परिवर्तनानि[3] चिरप्रवृत्तानि विधिस्वभावात् ।
क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमानः ॥ ९३

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे व्यासर्षिसंवादे भविष्यकथनं नाम त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२८६२

अथैकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

सर्वेषामेव भूतानां त्रिविधः प्रतिसंचरः । नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवाऽऽत्यन्तिको मतः ॥ १
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषां कल्पान्ते प्रतिसंचरः । आत्यन्तिको वै मोक्षश्च प्राकृतो द्विपरार्धिकः॥ २

मुनय ऊचुः—

परार्धसंख्यां भगवंस्त्वमाचक्ष्व यथोदिताम् । द्विगुणीकृतयज्ज्ञेयः प्राकृतः प्रतिसंचरः ॥ ३

व्यास उवाच—

स्थानात्स्थानं दशगुणमेकैकं[6] गण्यते द्विजाः । ततोऽष्टादशमे भागे परार्धमभिधीयते ॥ ४
परार्धं द्विगुणं यत्तु प्राकृतः स लयो द्विजाः । तदाऽव्यक्तेऽखिलं व्यक्तं स्वहेतौ लयमेति वै ॥ ५
निमेषो मानुषो योऽयं मात्रामात्रप्रमाणतः । तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठास्तथा कला ॥६
नाडिका तु प्रमाणेन कला च(श्च) दश पञ्च च । उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्धत्रयोदश॥ ७
हेममाषैः कृतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु स स्मृतः ॥ ८
नाडिकाभ्यामथ द्वाभ्यां मुहूर्तो द्विजसत्तमाः । अहोरात्रं मुहूर्तास्तु त्रिंशन्मासो दिनैस्तथा ॥ ९
मासैर्द्वादशभिर्वर्षमहोरात्र तु तद्दिवि । त्रिभिर्वर्षशतैर्वर्षं षष्ट्या चैवासुरद्विषाम् ॥ १०
तैस्तु द्वादशसाहस्रैश्चतुर्युगमुदाहृतम् । चतुर्युगसहस्रं तु कथ्यते ब्रह्मणो दिनम् ॥ ११
स कल्पस्तत्र मनवश्चतुर्दश द्विजोत्तमाः । तदन्ते चैव भो विप्रा ब्रह्मनैमित्तिको लयः ॥ १२
तस्य स्वरूपमत्युग्रं द्विजेन्द्रा गदतो मम । शृणुध्वं प्राकृतं भूयस्ततो वक्ष्याम्यहं लयम् ॥ १३
चतुर्युगसहस्रान्ते क्षीणप्राये महीतले । अनावृष्टिरतीवोग्रा जायते शतवार्षिकी[10] ॥ १४
ततो यान्यल्पसाराणि तानि सत्त्वान्यनेकशः । क्षयं यान्ति मुनिश्रेष्ठाः[13] पार्थिवान्यतिपीडनात् ॥
ततः स भगवान्कृष्णो रुद्ररूपी तथाऽव्ययः । क्षयाय यतते कर्तुमात्मस्थाः सकलाः प्रजाः ॥१६
ततः स भगवान्विष्णुर्भानोः सप्तसु रश्मिषु । स्थितः पिबत्यशेषाणि जलानि मुनिसत्तमाः ॥१७

---

१ ग. °हृतम् । भ° । २ ग. वेदानां । ३ क. °नि यथा यथा वै प्रकृतिस्व° । ४ क. ख. वर्णानां । ५ ग. °संज्ञां भ° । ६ ग. °मेकस्माद्गण्य° । ७ ग. च । तन्मा° । ८ क °च्छिद्रश्चतु° । ९ क. °र्वर्षं तन्मानं परिकीर्तितम् । शतैस्तैस्तु चतुःषष्ट्या वर्षं वै त्रिदिवौकसाम् । तै° । १० क. °ते दशवा° । ख. °ते वार्षिकी तदा । त° । ११ ग. सर्गाण्यने° । १२ क. °शः । क्षीयन्ते मुनयः श्रे° । १३ क. °श्रेष्ठा अन्नाभावे तु जन्तवः । त° । १४ क. ख. °रूपधरोऽव्य° । १५ क. °वान्कृष्णो भानोः ।

पीत्वाऽम्भांसि समस्तानि प्राणिभूतगतानि वै । शोषं नयति भो विप्राः समस्तं पृथिवीतलम् ॥
समुद्रान्सरितः शैलाञ्शैलप्रस्रवणानि च । पातालेषु च यत्तोयं तत्सर्वं नयति क्षयम् ॥ १९
ततस्तस्यौप्यभावेन तोयाहारोपबृंहिताः । सहस्ररश्मयः सप्त जायन्ते तत्र भास्कराः ॥ २०
अधश्चोर्ध्वं च ते दीप्तास्ततः सप्त दिवाकराः । दहन्त्यशेषं त्रैलोक्यं सपातालतलं द्विजाः ॥२१
दह्यमानं तु तैर्दीप्तैस्त्रैलोक्यं दीप्तभास्करैः । साद्रिनगार्णवाभोगं निःस्नेहमभिजायते ॥ २२
ततो निर्दग्धवृक्षाम्बु त्रैलोक्यमखिलं द्विजाः । भवत्येषा च वसुधा कूर्मपृष्ठोपमाकृतिः ॥ २३
ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ भूतसर्गहरो हॅरः । शेषाहिश्वाससंतापात्पातालानि दहत्यधः ॥ २४
पातालानि समस्तानि स दग्ध्वा ज्वलनो महान् । भूमिमभ्येत्य सकलं दग्ध्वा तु वसुधातलम्॥
भुवो लोकं ततः सर्वं स्वर्गलोकं च दारुणः । ज्वालामालामहावर्तस्तत्रैव परिवर्तते ॥ २६
अम्बरीषमिवाऽऽभाति त्रैलोक्यमखिलं तदा । ज्वालावर्तपरीवारमुपक्षीणबलास्ततः ॥ २७
ततस्तापपरीतास्तु लोकद्वयनिवासिनः । कृतावकाशा गच्छन्ति महर्लोकं द्विजास्तदा ॥ २८
तस्मादपि महातापतप्ता लोकास्ततः परम् । गच्छन्ति जनलोकं ते दशावृत्या परैषिणः ॥ २९
ततो दग्ध्वा जगत्सर्वं रुद्ररूपी जनार्दनः । मुखनिःश्वासजान्मेघान्करोति मुनिसत्तमाः ॥ ३०
ततो गजकुलप्रख्यास्तडिद्वन्तो निनादिनः । उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्तका घनाः ॥
केचिदञ्जनसंकाशाः केचित्कुमुदसंनिभाः । धूम्रवर्णा घनाः केचित्केचित्पीताः पयोधराः ॥ ३२
केचिद्धरिद्रावर्णाभा लाक्षारसनिभास्तथा । केचिद्वैदूर्यसंकाशा इन्द्रनीलनिभास्तथा ॥ ३३
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जातीकुन्दनिभास्तथा । इन्द्रगोपनिभाः केचिन्मनःशिलानिभास्तथा ॥ ३४
पद्मपत्रनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना घनाः । केचित्पुरवराकाराः केचित्पर्वतसंनिभाः ॥ ३५
कूटागारनिभाश्चान्ये केचित्स्थलनिभा घनाः । महाकाया महारावा पूरयन्ति नभस्तलम् ॥ ३६
वर्षन्तस्ते महासारास्तमग्निमतिभैरवम् । शमयन्त्यखिलं विप्रास्त्रैलोक्यान्तरविस्तृतम् ॥ ३७
नष्टे चाग्नौ शतं तेऽपि वर्षाणामधिकं घनाः । प्लावयन्तो जगत्सर्वं वर्षन्ति मुनिसत्तमाः ॥ ३८
धाराभिरक्षमात्राभिः प्लावयित्वाऽखिलां भुवम् । भुवो लोकं तथैवोर्ध्वं प्लावयन्ति दिवं द्विजाः॥
अन्धकारीकृते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे । वर्षन्ति ते महामेघा वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ४०

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे व्यासर्षिसंवादे संहारलक्षणकथनं नामैक-
त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२९०२

अथ द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

सप्तर्षिस्थानमाक्रम्य स्थितेऽम्भसि द्विजोत्तमाः । एकार्णवं भवत्येतत्त्रैलोक्यमखिलं ततः ॥ १
अथ निःश्वासजो विष्णोर्वायुस्ताञ्जलदांस्ततः । नाशं नयति भो विप्रा वर्षाणामधिकं शतम्॥२

---

१ क. ग. °गणानि । २ ख. °स्तस्य तु बीजेन । ३ ग. °स्यानुभा° । ४ ग हरिः । ५ क. ते देशा भृत्या । ६ ग. °मः । अथ निः° । ७ ख. कूपागा° । ८ ग. °टाङ्कार° । ९ ख. पूरयन्तो । १० ग. °हाभागा व° । ११ क. °तः । मुखनि° । १२ ग. °ततो वि° ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यो भगवान्भूतभावनः । अनादिरादिर्विश्वस्य पीत्वा वायुमशेषतः ॥ ३
एकार्णवे[1] ततस्तस्मिञ्शेषशय्यास्थितः प्रभुः । ब्रह्मरूपधरः [2]शेते भगवानादिकृद्धरिः ॥ ४
जनलोकगतैः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः । ब्रह्मलोकगतैश्चैव चिन्त्यमानो मुमुक्षुभिः ॥ ५
आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः । आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन्परमेश्वरः ॥ ६
एष नैमित्तिको नाम विप्रेन्द्राः प्रतिसंचरः । निमित्तं तत्र यच्छेते ब्रह्मरूप[3]धरो हरिः ॥ ७
यदा जागर्ति सर्वात्मा स तदा चेष्टते जगत् । निमीलत्येतदाखिलं मायाशय्याशयेऽच्युते ॥ ८
पद्मयोनेर्दिनं यत्तु चतुर्युगसहस्रवत् । एकार्णवकृते लोके तावती रात्रिरुच्यते ॥ ९
ततः प्रबुद्धो रात्र्यन्ते पुनः सृष्टिं करोत्यजः । ब्रह्मस्वरूपधृग्विष्णुर्यथा वः कथितं पुरा ॥ १०
इत्येष कल्पसंहारो अन्तरप्रलयो द्विजाः । नैमित्तिको वः कथितः शृणुध्वं प्राकृतं परम् ॥ ११
अवृष्ट्यग्न्यादिभिः सम्यक्कृते शय्यालये द्विजाः । समस्तेष्वेव लोकेषु पातालेष्वखिलेषु च ॥ १२
महदादेर्विकारस्य विशेषात्तत्र [10]संक्षये । कृष्णेच्छाकारिते तस्मिन्प्रवृत्ते प्रतिसंचरे ॥ १३
आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धादिकं गुणम् । [13]आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयाय प्रकल्पते ॥ १४
प्रनष्टे गन्धतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका । आपस्तदा प्रवृत्तास्तु वेगवत्यो महास्वनाः ॥ १५
सर्वमापूरयन्तीदं तिष्ठन्ति[15] विचरन्ति च । सलिलेनैवोर्मिमता लोकालोकः समन्ततः ॥ १६
अपामपि गुणो यस्तु ज्योतिषा[16] पीयते तु सः । नश्यन्त्यापः सुतप्ताश्च रसतन्मात्रसंक्षयात् ॥ १७
ततश्चाऽऽपो[17]ऽमृतरसा ज्योतिष्ट्वं प्राप्नुवन्ति वै । अग्न्यवस्थे तु सलिले तेजसा सर्वतो वृते ॥ १८
स चाग्निः सर्वतो व्याप्य आदत्ते तज्जलं तदा । सर्वमापूर्यतो चाभि(रयत्यग्नि)स्तदा जगदिदं शनैः
अर्चिभिः संतते तस्मिंस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा । ज्योतिषोऽपि परं रूपं वायुरत्ति प्रभाकरम् ॥ २०
प्रलीने च ततस्तस्मिन्वायुभूतेऽखिलात्मके । प्रनष्टे रूपतन्मात्रे कृतरूपो विभावसुः ॥ २१
प्रशाम्यति तदा ज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान् । निरालोके तदा लोके वायुसंस्थे च तेजसि ॥ २२
ततः प्रलयमासाद्य वायुसंभवमात्मनः । ऊर्ध्वं[19] च वायुस्तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ २३
वायोस्त्वपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते ततः । प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठत्यनावृतम् ॥ २४
अरूपमरसस्पर्शमगन्धवदमूर्तिमत् । सर्वमापूरयच्चैव सुमहत्तत्प्रकाशते ॥ २५
परिमण्[20]डलतस्तत्तु आकाशं शब्दलक्षणम् । शब्दमात्रं तथाऽऽकाशं सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २६
ततः शब्दगुणं तस्य भूतादिर्ग्रसते पुनः । भूतेन्द्रियेषु युगपद्भूतादौ संस्थितेषु वै ॥ २७
अभिमानात्मको ह्येष भूतादिस्तामसः स्मृतः । *भूतादिं ग्रसते चापि महाबुद्धिर्विचक्ष[21]णा ॥ २८
उर्वी महांश्च जगतः प्रान्तेऽन्तर्बाह्यतस्तथा । एवं[22] सप्तमहाबुद्धिः (?) क्रमात्प्रकृतयस्तथा ॥ २९
प्रत्याहारैस्तु ताः सर्वाः प्रविशन्ति परस्परम् । येनेदमावृतं सर्वमण्डमप्सु प्रलीयते ॥ ३०
सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्वतम् । उदकावरणं ह्यत्र ज्योतिषा पीयते तु तत् ॥ ३१

* कपुस्तक एतदादि प्रकृतय इत्यन्तं नास्ति ।

१ क. ख. °वे पुनस्त° । २ क. शान्तो । ३ क. °पमयो ह । ४ क. ख. °त्मकम् । ए° । ५ क. °स्तवं क° । ६ ख °त्तिकश्च क° । ७ ग. यः । ८ ग. संस्कानले । ९ ग. °त्तस्य सं° । १० ख. संकुले । ११ क. °न्प्रकृते प्र° । १२ ग °न्धात्मकं रसम् । १३ क. शान्तगन्धा । १४ क. ग. °लयत्वाय क° । १५ ग. °न्ति च रमन्ति । १६ क. °तिषि लीय° १७ ग. °पो हृत° । १८ ग. वायुः सं° । १९ क. ग. °र्ध्वं चाधश्च तिर्य° । २० ग. °ण्डलं तच्छुषिरमाका° । २१ ग. °क्षणः उ, । २२ ख. °वं सुप्ते महायुद्धे क° ।

ज्योतिर्वायौ लयं याति यात्याकाशे समीरणः। आकाशं चैव भूतादिर्ग्रसते तं तथा महान्॥३२
महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विजाः। गुणसाम्यमनुद्रिक्तमन्यूनं च द्विजोत्तमाः॥ ३३
प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम्। इत्येषा प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी॥ ३४
व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्यां विप्राः प्रलीयते। एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुनः ३५
सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य द्विजेन्द्राः परमात्मनः। नश्यन्ति सर्वा यत्रापि नामजात्यादिकल्पनाः ३६
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे। स ब्रह्म तत्परं धाम परमात्मा परेश्वरः॥ ३७
स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नाऽऽवर्तते पुनः। प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी॥
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि। परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः॥ ३९
विष्णुनाम्ना स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते। प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम्॥ ४०
ताभ्यामुभाभ्यां पुरुषैर्यज्ञमूर्तिः स इज्यते। ऋग्यजुःसामभिर्मार्गैः प्रवृत्तैरिज्यते ह्यसौ॥ ४१
यज्ञेश्वरो यज्ञपुमान्पुरुषैः पुरुषोत्तमः। ज्ञानात्मा ज्ञानयोगेन ज्ञानमूर्तिः स इज्यते॥ ४२
निवृत्तैर्योगमार्गैश्च विष्णुर्मुक्तिफलप्रदः। ह्रस्वदीर्घप्लुतैर्यत्तु किंचिद्वस्त्वभिधीयते॥ ४३
यच्च वाचामविषयस्तत्सर्वं विष्णुरव्ययः। व्यक्तः स एवमव्यक्तः स एव पुरुषोऽव्ययः॥ ४४
परमात्मा च विश्वात्मा विश्वरूपधरो हरिः। व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृतिः सा विलीयते॥
पुरुषश्चापि भो विप्रा यस्तदव्याकृतात्मनि। द्विपरार्धात्मकः कालः कथितो यो मया द्विजाः ४६
तदहस्तस्य विप्रेन्द्रा विष्णोरीशस्य कथ्यते। व्यक्ते तु प्रकृतौ लीने प्रकृत्यां पुरुषे तथा॥ ४७
तत्राऽऽस्थिते निशा तस्य तत्प्रमाणा तपोधनाः। नैवाहस्तस्य च निशा नित्यस्य परमात्मनः॥
उपचारात्तथाऽप्येतत्तस्येशस्य तु कथ्यते। इत्येष मुनिशार्दूलाः कथितः प्राकृतो लयः॥ ४९

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे प्राकृतलयनिरूपणं नाम द्वात्रिंशदधिक-द्विशततमोऽध्यायः॥ २३२॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२९५१

अथ त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

व्यास उवाच—

आध्यात्मिकादि भो विप्रा ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः। उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्
आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा। शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः॥२
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगंदरैः। गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा॥ ३
तथाऽक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः। भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हथ॥ ४
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः। शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्याभिभवस्तथा॥ ५
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठास्तापो भवति नैकधा। इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः॥ ६

---

१ क. °जाः। स्वगुणे सा°। २ क. °म्यमुद्रि°। ३ क. °क्षयो नि°। ४ क. °ह्मणः परो वासः प°। ५ ख. °रं वासः प°। ६ क. ख. °त्मा स चेश्व°। ७ ग. यतिः। ८ क. °दारम्भेषु गी°। ९ ग. प्रवृत्तिं। १० ख °मान्यज्ञभुक्पु°। ११ क. °वृत्ते यो°। १२ क. °मार्गे तु वि°। १३ क. ख. ततः स्थि°। १४ क. द्विजोत्तमाः। १५ ग. °को वै द्वि°। १६ क. °ररोगभ°। १७ क. °रकव्याम°।

मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः । सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाऽऽधिभौतिकः ॥ ७
शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठाः कथ्यते चाऽऽधिदैविकः ॥ ८
गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा । दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तमाः ॥ ९
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते । उल्बसंवेष्टितो भग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ॥ १०
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः । अतितापिभिरत्यर्थं बाध्यमानोऽतिवेदनः ॥ ११
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गा(ङ्गा)नां प्रभुरात्मनः । शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ॥ १२
निरुच्छ्वासः सचैतन्यः स्मरञ्जन्मशतान्यथ । आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ॥ १३
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥ १४
अधोमुखस्तैः क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः । क्लेशैर्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ॥ १५
मूर्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना । विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातस्तु मुनिसत्तमाः ॥ १६
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः । पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥ १७
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्तेऽप्यनीश्वरः । स्तनपानादिकाहारमवाप्नोति परेच्छया ॥ १८
अशुचिस्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा । भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च । बालभावे यदाप्नोति आधिभूतादिकानि च ॥ २०
अज्ञानतमसा छन्नो मूढान्तःकरणो नरः । न जानाति कुतः कोऽहं कुत्र गन्ता किमात्मकः ॥ २१
केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं न चोच्यते
को धर्मः कश्च वाऽधर्मः कस्मिन्वर्तेत वै कथम् । किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् २३
एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् । अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः ॥ २४
अज्ञानं तामसो भावः कार्यारम्भप्रवृत्तयः । अज्ञानिनां प्रवर्तन्ते कर्मलोपस्ततो द्विजाः ॥ २५
नरकं कर्मणां लोपात्फलमाहुर्महर्षयः । तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह चामुत्र चोत्तमम् ॥ २६
जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः पुमान् । विचलच्छीर्णदशनो वलिस्नायुशिरावृतः ॥ २७
दूरप्रनष्टनयनो व्योमान्तर्गततारकः । नासाविवरनिर्यातरोमपुञ्जश्चलद्वपुः ॥ २८
प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिसंहतिः । उत्सन्नजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ २९
कृच्छ्रचंक्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः । मन्दीभवच्छ्रोत्रनेत्रगलल्लालाविलाननः ॥ ३०
अनायत्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः । तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्ताऽखिलवस्तुनाम्* ॥ ३१
सकृदुच्चारिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः । श्वासकासामयायाससमुद्भूतप्रजागरः ॥ ३२
अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेश्यते जरी । भृत्यात्मपुत्रदाराणामपमानपराकृतः ॥ ३३
प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसंस्पृहः । हास्यः परिजनस्यापि निर्विण्णाशेषबान्धवः ॥ ३४
अनुभूतमिवान्यस्मिञ्जन्मन्यात्मविचेष्टितम् । संस्मरन्यौवने दीर्घं निश्वसित्यतितापितः ॥ ३५
एवमादीनि दुःखानि जरायामनुभूय च । मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ॥ ३६

---

* आर्षो नुडभावः ।

---

१ क. °नुष्यौघैः पि° । २ ख. °ते । वसते वे° । ३ क. °तो भुग्न° । ४ क. °वास्यसं° । ५ क. °नोऽभ्यन्त° । ६ क. चोष्यते । ७ क. °शनस्त्वचा स्ना° । ८ क. °मुद्गत° । ९ ग. °कासमहाया° । १० क. ख. °मवमा° । ११ क. °परिक्षतः । ख. °परिप्लुतः ।

श्लथग्रीवाङ्घ्रिहस्तोऽथ प्राप्तो वेपथुना नरः । मुहुर्ग्लानिपरश्चासौ मुहुर्ज्ञानबलान्वितः ॥ ३७
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु । एते कथं भविष्यन्तीत्यतीवममताकुलः ॥ ३८
मर्मविद्भिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः । शरैरिवान्तकस्योग्रैश्छिद्यमानास्थिबन्धनः ॥ ३९
परिवर्तमानताराक्षिहस्तपादं मुहुः क्षिपन् । संशुष्यमाणताल्वोष्ठकण्ठो घुरघुरायते ॥ ४०
निरुद्धकण्ठदेशोऽपि उदानश्वासपीडितः । तापेन महता व्याप्तस्तृषा व्याप्तस्तथा क्षुधा ॥ ४१
क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिंकरपीडितः । ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ॥ ४२
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् । शृणुध्वं नरके यानि प्राप्यन्ते पुरुषैर्मृतैः ॥ ४३
याम्यकिंकरपाशादिग्रहणं दण्डताडनम् । यमस्य दर्शनं चोग्रमुग्रमार्गविलोकनम् ॥ ४४
करम्भवालुकावह्नियन्त्रशस्त्रादिभीषणे[3] । प्रत्येकं यातनायाश्चै यातनादि द्विजोत्तमाः ॥ ४५
क्रकचैः पीड्यमानानां मृ(मू)षायां चापि ध्माप्यताम् । कुठारैः पाट्यमानानां भूमौ चापि निखन्यताम् ॥ ४६
शूलेष्वारोप्यमाणानां व्याघ्रवक्त्रे प्रवेश्यताम् । गृध्रैः संभक्ष्यमाणानां द्वीपिभिश्चोपभुज्यताम् ४७
क्वथ्यतां तैलमध्ये च क्लिद्यतां क्षारकर्दमे । उच्चान्निपात्यमानानां क्षिप्यतां क्षेपयन्त्रकैः ॥ ४८
नरके यानि दुःखानि पापहेतूद्भवानि वै । प्राप्यन्ते नारकैर्विप्रास्तेषां संख्या न विद्यते ॥ ४९
न केवलं द्विजश्रेष्ठा नरके दुःखपद्धतिः । स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥ ५०
पुनश्च गर्भो भवति जायते च पुनर्नरः । गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति च ॥ ५१
जातमात्रश्च म्रियते बालभावे च यौवने । यद्यत्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु विप्राः प्रजायते ॥ ५२
तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति । कलत्रपुत्रमित्रादिगृहक्षेत्रधनादिकैः ॥ ५३
क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथाऽसुखम् । इति संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् ॥ ५४
विमुक्तिपादपच्छायामृते कुत्र सुखं नृणाम् । तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ॥ ५५
गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः । निरस्तातिशयाह्लादं सुखभावैकलक्षणम् ॥ ५६
भेषजं भगवत्प्राप्तिरेका चाऽऽत्यन्तिकी मता । तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ॥ ५७
तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं द्विजोत्तमाः । आगमोत्थं [9]विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ॥ ५८
शब्दब्रह्माऽऽगममयं परं ब्रह्म विवेकजम् । अन्धं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ॥ ५९
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्वै विप्रा विवेकजम् । मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तमाः ॥ ६०
तदेतच्छ्रूयतामत्र [10]संबन्धे गदतो मम । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ॥ ६१
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति । द्वे विद्ये वै वेदितव्ये इति चाऽऽथर्वणी श्रुतिः ॥
परया[11] ह्यक्षरप्राप्तिर्ऋग्वेदादिमयाऽपरा । यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ॥ ६३
अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसंयुतम् । वित्तं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् ॥ ६४
व्याप्यं व्याप्तं यतः सर्वं तद्वै पश्यन्ति सूरयः । तद्ब्रह्म परमं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ ६५
[12]श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् । उत्पत्तिं[13] प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ॥ ६६
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति । ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ॥ ६७

---

१ ख. प्राप्नोति यातनां ततः । मु° । २ ख. °यतातभृ° । ३ क. °षणैः । प्र° । ख. °षणम् । प्र° । ४ ग. °श्च पातानां हि द्वि° । ५ क. °म् । यन्त्रेष्वा° । ६ ख. ग. °त्रार्थगृ° । ७ क. °स्तातपपारादिसु° । ८ ख. °हलादिसु° । ९ ख. विवेकोत्थं । १० ख. संभ्रमो । ११ ग. °या दुष्कर° । १२ क. °तिबाह्योचितं । १३ क. °त्तिं च विपत्तिं च भू° ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः । सर्वाणि तत्र भूतानि निवसन्ति परात्मनि ॥ ६८
भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः । उवाचेदं महर्षिभ्यः पुरा पृष्टः प्रजापतिः ॥ ६९
नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः । भूतेषु वसते योऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत् ॥
धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः । ७०

ससर्वभूतप्रकृतिर्गुणांश्च दोषांश्च सर्वान्स(न)गुणो ह्यतीतः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनाऽऽवृतं यद्भुवनान्तरालम् ॥ ७१
समस्तकल्याणगुणात्मको हि स्वशक्तिलेशाद्धृतभूतसर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥ ७२
तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परापरेशे ॥ ७३
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।
सर्वेश्वरः सर्वदृक्सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥ ७४
संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
संदृश्यते वाऽप्यथ गम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥ ७५

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे व्यासर्षिसंवादे आत्यन्तिकलयनिरूपणं नाम त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३०२६

अथ चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—
इदानीं ब्रूहि योगं च दुःखसंयोगभेषजम् । यं विदित्वाऽव्ययं तत्र युञ्जामः पुरुषोत्तमम् ॥ १
श्रुत्वा स वचनं तेषां कृष्णद्वैपायनस्तदा । अब्रवीत्परमप्रीतो योगी योगविदां वरः ॥ २
व्यास उवाच—
योगं वक्ष्यामि भो विप्राः शृणुध्वं भवनाशनम् । यमभ्यस्याऽऽप्नुयाद्योगी मोक्षं परमदुर्लभम् ॥ ३
श्रुत्वाऽऽदौ योगशास्त्राणि गुरुमाराध्य भक्तितः । इतिहासं पुराणं च वेदांश्चैव विचक्षणः ॥ ४
आहारं योगदोषांश्च देशकालं च बुद्धिमान् । ज्ञात्वा समभ्यसेद्योगं निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ ५
भुञ्जन्सक्तुं यवागूं च तक्रमूलफलं पयः । यावकं कणपिण्याकमाहारं योगसाधनम् ॥ ६
न मनोविकले ध्माते न श्रान्ते क्षुधिते तथा । न द्वंद्वे न च शीते च न चोष्णे नानिलात्मके ॥ ७
सशब्दे न जलाभ्यासे जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे । सरीसृपे श्मशाने च न नद्यन्तेऽग्निसंनिधौ ॥ ८
न चैत्ये न च वल्मीके सभये कूपसंनिधौ । न शुष्कपर्णनिचये योगं युञ्जीत कर्हिचित् ॥ ९

---

१ क. °नि व° । २ क. परमात्म° । ३ ग. °कृतेर्विकारं गुणां° । ४ ख. °तिर्विकारान्गुणां° । ५ ख. °श्च स गुणेष्वती° ६ ग. स वत्स्यते ततः । ७ ख. यज्ञव° । ८ क. ख परावरा° । ९ ख. °रावरे° । १० क. व्यस्तस° । ११ क. °मस्तरू° १२ ख. °र्वजनप्रद्रष्टा स° । १३ ख. °प्रीतस्तदा योगवि° । १४ ग. योगं । १५ ग. °द्योगी नि° । १६ ख. °हः । भैक्ष सक्तुं । १७ क. च पत्रं मू° ।

देशानेताननादृत्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै । प्रवक्ष्ये तस्य ये दोषा जायन्ते विघ्नकारकाः ॥ १०
बाधिर्यं जडता लोपः स्मृतेर्मूकत्वमन्धता । ज्वरश्च जायते सद्यस्तद्वदज्ञानसंभवः ॥ ११
तस्मात्सर्वात्मना कार्या रक्षा योगविदा सदा । धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ॥ १२
आश्रमे विजने गुह्ये निःशब्दे निर्भये नगे । शून्यागारे शुचौ रम्ये चैकान्ते देवतालये ॥ १३
रजन्याः पश्चिमे यामे पूर्वे च सुसमाहितः । पूर्वाह्णे मध्यमे चा[3]ह्नि युक्ताहारो जितेन्द्रियः ॥ १४
आसीनः प्रा[4]ङ्मु[5]खो रम्य आसने सुखनिश्चले । नातिनीचे न चोच्छ्रिते निस्पृहः सत्यवाक्शुचिः
[6]युक्तनिद्रो जितक्रोधः सर्वभूतहिते रतः । सर्वद्वंद्वसहो धीरः समकायाङ्घ्रिमस्तकः ॥ १६
नाभौ निधाय हस्तौ द्वौ शान्तः पद्मासने स्थितः । संस्थाप्य दृष्टिं नासाग्रे प्राणानायम्य वाग्यतः॥
समाहृत्येन्द्रियग्रामं मनसा हृदये मुनिः । प्रणवं दीर्घमुद्यम्य [7]संवृतास्यः सुनिश्चलः[8] ॥ १८
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा । संछाद्य निर्मले शान्ते स्थितः संवृतलोचनः ॥ १९
हृत्पद्मकोटरे लीनं सर्वव्यापि निरञ्जनम् । युञ्जीत सततं योगी मुक्तिदं पुरुषोत्तमम् ॥ २०
करणेन्द्रियभूतानि क्षेत्रज्ञे प्रथमं न्यसेत् । क्षेत्रज्ञश्च परे योज्यस्ततो युञ्जाति योगवित् ॥+ २१
मनो यस्यान्तमभ्येति परमात्मनि [9]चञ्चलम् । संत्यज्य विषयांस्तस्य योगसिद्धिः प्रकाशिता ॥
यदा निर्विषयं चित्तं परे ब्रह्मणि लीयते । समाधौ योगयुक्तस्य तदाऽभ्येति परं पदम् ॥ २३
[10]असंसक्तं यदा चित्तं योगिनः सर्वकर्मसु । [11]भवत्यानन्दमासाद्य तदा निर्वाणमृच्छति ॥ २४
[12]शुद्धं धामत्रयातीतं तुर्याख्यं पुरुषोत्तमम् । प्राप्य योगबलाद्योगी मुच्यते नात्र संशयः[13] ॥ २५
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः सर्वत्र प्रियदर्शनः । सर्वत्रानित्यबुद्धिस्तु योगी मुच्येत नान्यथा ॥ २६
इन्द्रियाणि न सेवेत वैराग्येण च योगवित् । सदा चाभ्यासयोगेन मुच्यते नात्र संशयः ॥ २७
न च पद्मा[14]सनाद्योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् । मनसश्चेन्द्रियाणां च संयोगो योग उच्यते ॥ २८
एवं मया मुनिश्रेष्ठा योगः प्रोक्तो विमुक्तिदः । संसारमोक्षहेतुश्च किमन्यच्छ्रोतुमिच्छथ ॥ २९

लोमहर्षण उवाच—

श्रुत्वा ते वचनं तस्य साधु साध्विति चाब्रुवन् । व्या[15]सं प्रशस्य संपू[16]ज्य पुनः प्रष्टुं समुद्यताः ३०

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे व्यासर्षिसंवादे योगाभ्यासनिरूपणं नाम
चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३०५६

+ इतः परं ख.पुस्तके—'वालाग्रशतधाभागलक्षणं परमं पदम् । मनोदीपेन पश्यन्ति योगिनो ध्यानतत्पराः । इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव योगवित् । इत्यधिकं दृश्यते ।

१ ग. °द्यः शुद्धविज्ञानयोगिनः । त° । २ क. ख. भागे । ३ क. ख. वाऽह्नि । ४ क. °ङ्मुखे देश आ° । ५ ग. °खोदग्वा आ° । ६ ग. मुक्तनिद्रो । ७ ख. संयतास्यः । ८ ग. °लः । सोमपा योगयुक्तस्य युञ्जन्तः परमं पदम् । बाह्यात्मा संपरित्यज्य योऽन्तर्ध्याननिरतः सदा । अन्तःसुखोऽन्तरारामः स मोक्षं लभते ध्रुवम् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तं च त्यक्त्वा स्थानत्रयं बुधः । तुरीयं पदमासाद्य न शोचति न काङ्क्षति । मनो । ९ ख. केवलम् । १० क. ख. असंशयं । ११ ख. भगवत्पादमा° । १२ क. ख. °द्धं सूक्ष्मं गुणातीतं सत्त्वाख्यं । १३ क. °यः । बद्धप° । १४ क. °सनो योगी स्वना° । १५ क. ख. °सं ह° । १६ क. ख. °ज्य मुनयः पु° ।

अथ पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

तव वक्त्राब्धिसंभूतममृतं वाङ्मयं मुने । पिबतां नो द्विजश्रेष्ठ न तृप्तिरिह दृश्यते ॥ १
तस्माद्योगं मुने ब्रूहि विस्तरेण विमुक्तिदम् । सांख्यं च द्विपदां श्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ २
प्रज्ञावाञ्श्रोत्रियो यज्वा ख्यातः प्राज्ञोऽनसूयकः । सत्यधर्ममतिर्ब्रह्मन्कथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ३
तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया । सांख्ये वा यदि वा योग एतत्पृष्टो वदस्व नः ॥ ४
मनसश्चेन्द्रियाणां च यथैकाग्र्यमवाप्यते । येनोपायेन पुरुषस्तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ५

व्यास उवाच—

नान्यत्र ज्ञानतपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् । नान्यत्र सर्वसंत्यागात्सिद्धिं विन्दति कश्चन ॥ ६
महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयंभुवः । भूयिष्ठं प्राणभृद्ग्रामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ७
भूमेर्देहो जलात्स्नेहो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते । प्राणापानाश्रयो वायुः कोष्ठाकाशं शरीरिणाम् ॥ ८
क्रान्तौ विष्णुर्बले शक्रः कोष्ठेऽग्निर्भोक्तुमिच्छति । कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रे जिह्वायां वाक्सरस्वती
कर्णौ त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । दश तानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये १०
शब्दस्पर्शौ तथा रूपं रसं गन्धं च पञ्चमम्* । इन्द्रियार्थान्पृथग्विद्यादिन्द्रियेभ्यस्तु नित्यदा ११
इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते +अवश्या(शा)निव राजिनः(लः) । मनश्चापि सदा युङ्क्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ॥ १२
इन्द्रियाणां तथैवैषां सर्वेषामीश्वरं मनः । नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ॥ १३
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः । प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनाम् ॥ १४
*आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणशब्दो न चेतनाः । सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कथंचन ॥
एवं सप्तदशं देहं वृतं षोडशभिर्गुणैः । मनीषी मनसा विप्राः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६
न ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रदीप्तेन महानात्मा प्रकाशते ॥ १७
अशब्दस्पर्शरूपं तच्च(च्चा) रसागन्धमव्ययम् । अशरीरं शरीरे[10] स्वे निरीक्षेत निरिन्द्रियम् ॥ १८
†अव्यक्तं सर्वदेहेषु मर्त्येषु परमार्चितम् । योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयतः ॥ १९
विद्याविनयसंपन्नब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ २०
स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च । वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ २१
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि[13] । यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा २२
यावानात्मनि वेदाऽऽत्मा तावानात्मा परात्मनि । य एवं सततं वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २३
सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । *देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २४

---

* एतदग्रे कथंचनेत्यन्तं ख. पुस्तके त्रुटितम् । + एतदादि सदा युङ्क्त इत्यन्तो ग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति । * अयं श्लोको ग. पुस्तक एवं । † अयं श्लोकस्त्रुटितः ख. पुस्तके । * आर्षोऽयं संधिः ।

---

१ क. प्रजावां° । २ ग. ख्यातप्रज्ञो° । ३ ख. °कः । अभ्यासेन सदा ब्रह्म° । ग. °कः । अनागतगतिर्ब्र° । ४ ख. वायुश्चेष्टाकाशः श° । ५ क. शक्तः । ख. शक्त्या । ६ क. °र्थाय स्व° । ७ क. °नाश्रयः । प्रा° । ८ क. कृतं । ९ क. °त्मना । न । १० क. ख. °रेषु नि° । ११ क. सर्वेभ्यः कल्पान्ते न तु भूयते । वि° । १२ ग. °द्याभिजनसं° । १३ क. °नि । एवं च स° । १४ ग. सर्वात्मा । १५ ख. °तस्य देहिनः । दे° ।

ाकुन्तानामिवाऽऽकाशे मत्स्यानामिव चोदके । यथा गतिर्न दृश्येत तथा ज्ञानेविदां गतिः २५
ालः पचति भूतानि सर्वाण्येवाऽऽत्मनाऽऽत्मनि । यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तन्न वेदेह कश्चन २६
ा तदूर्ध्वं न तिर्यक्च नाधो न च पुनः पुनः । न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव किंचिन्न कश्चन ॥ २७
र्वे तत्स्था इमे लोका बाह्यमेषां न किंचन । यद्यप्यग्रे समागच्छेद्यथा बाणो गुणच्युतः ॥ २८
ैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः । तस्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति नास्ति स्थूलतरं तथा ॥ २९
र्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ३०
तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो महत्तरम् । तदन्तः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ३१
अक्षरं च क्षरं चैव द्वेधा भावोऽयमात्मनः । क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं त्वमृतमक्षरम् ॥ ३२
नवद्वारं पुरं कृत्वा हंसो हि नियतो वशी । ईदृशः सर्वभूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ३३
हानेनाभिविकल्पानां नराणां संचयेन च । शरीराणामजस्याऽऽहुर्हंसत्वं पारदर्शिनः ॥ ३४
हंसोक्तं च क्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् । तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ३५

व्यास उवाच—

भवतां पृच्छतां विप्रा यथावदिह तत्त्वतः । सांख्यं ज्ञानेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ ३६
योगकृत्यं तु भो विप्राः कीर्तयिष्याम्यतः परम् । एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ३७
आत्मनो व्यापिनो ज्ञानं ज्ञानमेतदनुत्तमम् । तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ॥ ३८
आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा । योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ॥ ३९
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् । क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ॥ ४०
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति । धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ॥ ४१
चक्षुः श्रोत्रं च मनसा मनो वाचं च कर्मणा । अप्रमादाद्भयं जह्याद्दम्भं प्राज्ञोपसेवनात् ॥ ४२
एवमेतान्योगदोषाञ्जयेन्नित्यमतन्द्रितः । अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चाथ देवताः प्रणमेत्सदा ॥ ४३
वर्जयेदुद्धतां वाचं हिंसायुक्तां मनोनुगाम् । ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ४४
एतस्य भूतभूतस्य दृष्टं स्थावरजङ्गमम् । ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ॥ ४५
शौचं चैवाऽऽत्मनः शुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः । एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ ४६
समः सर्वेषु भूतेषु लभ्यालभ्येन वर्तयन् । धूतपाप्मा तु तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ ४७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निषेवेद्ब्रह्मणः पदम् । मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ॥ ४८
पूर्वरात्रे परार्धे च धारयेन्मन आत्मनः । जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यद्येकं क्लिन्नमिन्द्रियम् ॥ ४९
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा गिरेः पादादिवोदकम् । मनसः पूर्वमादद्यात्कूर्माणामिव मत्स्यहा ॥ ५०
ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वा घ्राणं च योगवित् । तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यदि ॥ ५१
तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् । पञ्चेन्द्रियाणि मनसि हृदि संस्थापयेद्यदि ॥ ५२

---

१ ख. °तिर्विनश्ये° । २ ख. °नस्य चोदयः । का° । ३ क. °न । नैवोर्ध्वं न । ४ क. °र्यगधो न च भाति पु° । ५ ग. मन्ये । ६ ग. °हृण्भितो नै° । ७ क. °त्वा सोऽत्र वै नियतं वसेत् । ई° । ८ क. च । हीनेनाऽऽगतक° । ९ क. °रीरं हि नरस्येह निःसर्वं पा° । १० ख. ग. °प्रा वर्तं° । ११ ग. °रागेण । १२ क. ख. °श्च तान्क° । १३ ख. °येद्दुःखदां वा° । ग. °येत्कुश्रितां वा° । १४ क. °नोजवाम् । १५ ख. °म् । ब्राह्मं ते° । १६ क शक्रं । १७ ग. रसः । १८ क. °त्यं क्रीडाऽऽर्जं° । १९ ग. सम्यक्सर्वे° । २० ख. ग. लब्ध्वा लब्धेन । २१ ख. च तत्त्वैका° । २२ ख. क्षराति । २३ क. ख. मनसा । २४ क. °द्यात्कर्मणा° ।

यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चाऽऽत्मनि। प्रसीदन्ति च संस्थायां तदा ब्रह्म प्रकाशते ॥ ५४
विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान्। वैद्युतोऽग्निरिवाऽऽकाशे[3] पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥
सर्वं तत्र तु सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते। तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ५५
धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः। एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः ॥ ५६
आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसाम्यताम्। प्रमोहो भ्रम आवर्तो घ्राणं श्रवणदर्शने ॥ ५७
अद्भुतानि रसः स्पर्शः शीतोष्णमारुताकृतिः। प्रतिभानुपसर्गांश्च प्रतिसंगृह्य योगतः ॥ ५८
तांस्तत्त्वविदनादृत्य साम्येनैव निवर्तयेत्। कुर्यात्परिचयं योगे त्रैलोक्ये नियतो मुनिः ॥ ५९
गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षमूलेषु योजयेत्। संनियम्येन्द्रियग्रामं कोष्ठे भाण्डमना इव ॥ ६०
एकाग्रं चिन्तयेन्नित्यं योगान्नोद्विजते मनः। येनोपायेन शक्येत नियन्तुं चञ्चलं मनः ॥ ६१
तत्र युक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः। शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ ६२
नातिव्रजेत्परं वाचा कर्मणा मनसाऽपि वा। उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धसमो भवेत् ॥ ६३
यश्चैनमभिनन्देत यश्चैनमभिवादयेत्। समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभम् ॥ ६४
न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत्। समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ॥ ६५
एवं स्वस्थात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः। षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्माभिवर्तते ॥ ६६
वेदनार्तान्परान्दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः। एवं तु निरतो मार्गे विरमेन्न विमोहितः ॥ ६७
अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी। तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ ६८

अजं पुराणमजरं सनातनं यमिन्द्रियातिगमगोचरं द्विजाः।
अवेक्ष्य चेमां परमेष्ठिसाम्यतां प्रयान्त्यनावृत्तिगतिं मनीषिणः ॥ ६८

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे व्यासर्षिसंवादे सांख्ययोगनिरूपणं नाम पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३१२५

अथ षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

मुनय ऊचुः—

यद्येवं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च। कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १
एतद्वै श्रोतुमिच्छामस्तद्भवान्प्रब्रवीतु नः। एतदन्योन्यवैरूप्यं वर्तते प्रतिकूलतः ॥ २

व्यास उवाच—

शृणुध्वं मुनिशार्दूला यत्पृच्छध्वं समासतः। कर्मविद्यामयौ चोभौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ॥ ३
यां दिशं विद्यया यान्ति यां गच्छन्ति च कर्मणा। शृणुध्वं सांप्रतं विप्रा गहनं ह्येतदुत्तरम् ॥ ४

---

१ क. सच्छायां। २ ख. ˚प्ताग्निरा˚। ३ घ. ˚शे दृश्य˚। ४ ख. सर्वतश्च च स˚। ५ क. काष्ठे। ६ क. तादृङ्मना। ७ ख. एकान्ते। ८ क. ˚गात्मा चिन्तयन्परः। ये˚। ९ क. ख. ˚नः। तं च यु˚। ˚१० क. नाभिष्वज्येत बालं वा क˚। ११ क. ˚सा गिरा। उ˚। १२ क. जिताहारो। १३ क. लभ्यालभ्यस˚। १४ ख. ˚मात्मा मुनीश्वरः। ए˚। १५ ग. ˚नार्ताः प्रजा दृ˚। १६ ग. ˚सिपथं म˚। १७ ख. ग. यदिदं वे˚। १८ क. गतिं। १९ क. ˚यावेतौ व्या˚। २० ग. क्षराक्षरौ। २१ ग. ˚रौ। द्वा˚।

अस्ति धर्म इति युक्तं नास्ति तत्रैव यो वदेत् । यक्षस्य सादृश्यमिदं यक्षस्येदं भवेदथ* ॥ ५
द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तो वा विभाषितः ॥ ६
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ ७
कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्षोडशात्मकः । विद्यया जायते नित्यमव्यक्तं ह्यक्षरात्मकम् ॥ ८
कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धिरता नराः । तेन ते देहजा[1]लेन रमयन्त उपासते ॥ ९
ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनै[2]पुण्यदर्शिनः । न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ॥ १०
कर्मणां फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ । विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ११
न म्रियते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न जायते । न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥ १२
यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमचलं ध्रुवम् । अव्याकृतमनायाममममृतं चा[3]धियोगवित् ॥ १३
द्वंद्वैर्न यत्र बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा । समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ १४
विद्यामयोऽन्यः पुरुषो द्विजाः कर्ममयोऽपरः । [4]विप्राश्चन्द्र[5]समस्पर्शः[6] सूक्ष्मया कलया स्थि[7]तः ॥
तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुगीयते । [8]न वक्तुं शक्यते द्रष्टुं चक्रतन्तुमिवाम्बरे[9] ॥ १६
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः । मूर्तिमानिति तं विद्याद्विप्राः कर्मगुणात्मकम् ॥ १७
देवो यः संश्रितस्तस्मिं[10]न्बुद्धीन्दुरिव पुष्करे । क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं योगजितात्मकम् ॥ १८
तमो रजश्च सत्त्वं च ज्ञेयं [11]जीवगुणात्मकम् । जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ १९
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति [12]से चेष्टते[13] जीवगुणं च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति[14] प्रकल्पयन्तो भुवनानि सप्त ॥ २०

व्यास उवाच—

प्रकृत्यास्तु विकारा ये क्षेत्र[15]ज्ञा[16]स्ते परिश्रुताः । ते चैनं न प्रजानन्ति न जानाति स तानपि ॥
तैश्चैव कुरुते कार्यं मनः[17]षष्ठैरिहेन्द्रियैः । सुदान्तैरिव संयन्ता [18]दृढः परमवाजिभिः ॥ २२
[19]इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ २३
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतम् । अमृता[20]न्न परं किंचित्सा काष्ठा परमा गतिः ॥ २४
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ २५
अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थांश्च बहुचित्तमचिन्तयन् ॥ २६
[21]ध्यानेऽपि परमं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः । अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततो गच्छेत्परं पदम् २७
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलित[22]स्मृतिः । आत्मनः संप्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्नुते ॥ २८
विहृत्य सर्वसंकल्पान्सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः काल[23]ंजरो भवेत् ॥ २९
चित्तप्रसादेन यतिर्जहातीह शुभाशुभम् । प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ३०

---

* इत ऊर्ध्वं सार्धश्लोको नास्ति क. पुस्तके ।

---

१ ख. °जालानि र° । ग. °जातानि र° । २ क. °मैज्ञाः पुण्य° । ३ क. बाधयोगतः । ख. बाधियोगिता । ४ ख. विप्रश्च° । ५ ख. °न्द्रमसः स्पर्शात्स सूक्ष्मो लोकसंस्थि° । ग. °न्द्रमसं स्प° । ६ क. °स्पर्शं तत्सूक्ष्मक° । ग. स्पर्शसू° । ७ क. स्थितम् । ८ ख. न चक्रं शशिनं दृष्ट्वा चक्रत° । ९ क. चक्रुस्तरुमिवापरे । १० क. °स्मिन्नब्धीन्दु° । ११ ख. जीवात्मकं गुणम् । १२ ख. स तिष्ठते चेतयते तु स° । १३ क. °ते चिन्तयन्तीह स° । १४ ग. °न्ति प्राक्कल्पयन्यो भु° । १५ क. °ज्ञे ते प° । १६ ख. °ज्ञाश्च प° । १७ ग. मनसश्चेन्द्रियैः सह । सु° । १८ ख. दृढैः । १९ क. ख. अनर्थेभ्यः । २० क. ख. °ताच्च प° । २१ क. °नेनोप° । २२ ख. °स्मृतः । आ° । २३ ग. °लंचरो ।

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा स्वप्ने सुखं भवेत्[1] । निर्वाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ॥३१
एवं पूर्वापरे रात्रे युञ्जन्नात्मानमात्मना । लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ३२
रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमम्[3] । आत्मप्रत्ययकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनम् ॥ ३३
धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्यानेषु यद्वसु[4] । दशवर्षसहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ॥ ३४
नवनीतं यथा[5] दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव[6] च । तथैव विदुषां ज्ञानं मुक्तिहेतोः[7] समुद्धृतम् ॥ ३५
स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनम् । तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्ताय तपस्विने[8] ॥ ३६
नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च । नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ॥ ३७
न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च । श्लाघिने श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने[9] ॥ ३८
इदं[10] प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय तु । रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथंचन ॥ ३९
यद्प्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णामिमां नरः । इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ॥ ४०
अतो[11] गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम्[12] । यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते ॥ ४१
तद्युष्मभ्यं प्रयच्छामि[13] यन्मां पृच्छत सत्तमाः । यन्मे मनसि वर्तेत यस्तु वो हृदि संशयः ॥
श्रुतं भवद्भिस्तत्सर्वं किमन्यत्कथयामि वः ॥ ४२

मुनय ऊचुः—

अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व नः । यदध्यात्मं यथा[14] विप्रो भगवन्नृषिसत्तम ॥ ४३

व्यास उवाच—

अध्यात्मं यदिदं विप्राः पुरुषस्येह पठ्यते[15] । युष्मभ्यं कथयिष्यामि तस्य[16] व्याख्याऽवधार्यताम् ॥
भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च । महाभूतानि[17] यश्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ॥ ४५

मुनय ऊचुः—

आकारं[18] तु भवेद्यस्य यस्मिन्देहं न पश्यति । आकाशाद्यं शरीरेषु कथं तदुपवर्णयेत्[19] ॥
इन्द्रियाणां[20] गुणाः[21] केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ॥ ४६

व्यास उवाच—

एतद्वो वर्णयिष्यामि यथावदनुदर्शनम्[22] । शृणुध्वं तदिहैकाग्र्या यथातत्त्वं यथा च तत् ॥ ४७
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशलक्षणम् । प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ॥ ४८
रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते । रसोऽथ[23] रसनं स्वेदो गुणास्त्वेते त्रयोऽम्भसाम् ॥४९
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः । एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ॥ ५०
वायोः स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते । आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः
मनो बुद्धिः स्वभावश्च गुणा एते स्वयोनिजाः[24] । [25]ते गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमा मताः ॥५२
यथा कूर्म इवाङ्गानि प्रसार्य संनियच्छति । एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिश्रेष्ठो नियच्छति[26] ॥ ५३

१ ख. स्वयम् । २ ख. °त् । शनैर्वाति यः । ३ ख. °मनौपम्यमनामयम् । ४ क. यद्वनु । ख. वस्तुषु । ५ ग. °सु । दर्शे दध्नस° । ६ क. °था दुग्धात्काष्ठा° । ७ ख. °हेतौ स° । ८ ग. °ने । इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानु° । ९ ग. °ने । र° । १० ग. इदं । ११ क. ख. ततो । १२ क. यत्र गूढं समुद्दिष्टं । १३ क. ख. प्रवक्ष्यामि । १४ क. ख. विप्रं । १५ ख. इष्यते । १६ ग. तच्छृणुध्वमतन्द्रिताः । भू° । १७ ख. ग. °नि पञ्चैव । १८ ग. °काराततात वै यस्य । ख °काशस्तु भ° । १९ क. °र्णनम् । इ° । २० ग. इन्द्रियाणि । २१ क. ख. °णां विचरतां कथं । २२ क. ख. °वत्तदुपासन° । २३ क. °सो द्रवस्तथा स्वे° । २४ क. °जाः । एते त्रयोऽभिव° । २५ ख. न । २६ ख. °ति । न तूर्ध्वं ।

यत्तूर्ध्वं पादतलयोरवार्कोर्द्ध्वं च(गधश्च) पश्यति । एतस्मिन्नेव कृत्ये सा वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ ५४
गुणैस्तु नीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि । मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्या[3] भावात्कुतो गुणाः ॥ ५५
इन्द्रियाणि नरैः पञ्च षष्ठं तन्मन उच्यते । सप्तमीं बुद्धिमेवाऽऽहुः क्षेत्रज्ञं विद्धिचाष्टमम् ॥ ५६
चक्षुरालोकनायैव संशयं कुरुते मनः । बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ५७
रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः । समाः सर्वेषु भूतेषु तान्गुणानुपलक्षयेत् ॥ ५८
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् । प्रशान्तमिव संयुक्तं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ ५९
यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ॥ ६०
यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तं विषमं भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ६१
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दं स्वाम्यं स्वस्थात्मचित्तता । अकस्माद्यदि वा कस्माद्वदन्ति सात्त्विकान्गुणान्
अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथा क्षमा । लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेतुतत्त्वतः ६३
तथा मोहः प्रमादश्च तन्द्री निद्राऽप्रबोधिता । कथंचिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ ६४
मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी[11] । हृदयं प्रियमेवेह त्रिविधा कर्मचोदना ॥ ६५
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परः[12] स्मृतः ॥ ६६
बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवाऽऽत्मनायिका । यदा विकुरुते भावं[13] तदा भवति सा मनः ॥ ६७
इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विकुरुते ह्यनु । शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ६८
पश्यन्ती च भवेद्दृष्टी रसन्ती रसना भवेत् । जिघ्रन्ती भवति घ्राणं बुद्धिर्विकुरुते पृथक् ॥ ६९
इन्द्रियाणि तु तान्याहुस्तेषां[15] वृत्त्या वितिष्ठति । तिष्ठति पुरुषे बुद्धिर्बुद्धिभावव्यवस्थिता[16] ॥ ७०
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति । न सुखेन च दुःखेन कदाचिदिह मुह्यते ॥ ७१
स्वयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते । सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ ७२
यदा प्रार्थयते किंचित्तदा भवति सा मनः । अधिष्ठाने च वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ॥ ७३
इन्द्रियाणि च मेध्यानि विचेतव्यानि कृत्स्नशः । सर्वाण्येवानुपूर्वेण यद्यदा च विधीयते ॥ ७४
अविभागगमना[21] बुद्धिर्भावो मनसि वर्तते । प्रवर्तमानस्तु[22] रजः सत्त्वमप्यतिवर्तते ॥ ७५
ये वै भावेन वर्तन्ते सर्वेष्वेतेषु ते त्रिषु । अन्वर्थान्संप्रवर्तन्ते रथनेमिमरा इव ॥ ७६
प्रदीपार्थं[24] मनः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्तमैः । निश्चरद्भिर्[25]यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ ७७
एवंस्वभावमेवेदमिति बुद्ध्वा[26] न मुह्यति । अशोचन्संप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ७८
न ह्यात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः । प्रवर्तमानैरनेकैर्दुर्धरैरकृतात्मभिः ॥ ७९
तेषां तु मनसा रश्मीन्यदा सम्यङ्नियच्छति । तदा प्रकाशतेऽस्याऽऽत्मा दीपदीप्ता यथाऽऽ- ८०
कृतिः ॥

---

१ क. गुणान्ते नी° । ख. गुणागुणाय° । २ क. बुद्धिभाजः कृता गु° । ३ ग भावे ततो । ४ ग. °लोचना° । ५ क. ख. समः । ६ ख. °तु व्यामो° । ७ ग. °व्यक्तविषयं भ° । ८ क. अस्माकं यदि । ९ ख. °नो विवादो वा लो° । १० ग. °न्ते देहत° । ११ ग. °नी । कृत्यं प्रियाप्रिये चैव त्रि° । १२ ख. परो मतः । १३ ख. वाचं । १४ क. मनः । १५ ख. °स्तेषु दृश्योऽवति° । ग. °स्तेषु दृश्ये च ति° । १६ क. °द्धिः सदा भा° । १७ ख. ग. °नभिव° । १८ क. सागरः । विष्टा- विनियवै भर्त्रा पृ° । ख. सागरः । आविष्टामिव वै बुद्ध्या पृ° । १९ क. °शः । भूतान्येवा° । २० क. यथावदभिधी° । ३१ ख. °मतो बु° । २२ क. °मानोरुर° । ख. °मानं तु र° । २३ ग. °ते । यैरेव भावा वर्तन्ते भावाः सर्वेषु तेषु च । भ° । २४ क. प्रदीप्त्यर्थं । २५ क. निश्चसद्भि° । २६ ख. ग. बुद्ध्या । २७ ख. °षां सुम° ।

सर्वेषामेव भूतानां तमस्युपगते यथा । प्रकाशं भवते सर्वं तथैवमुपधार्यताम् ॥ ८१
यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् । विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ८२
एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् । असज्जमानः सर्वेषु न कथंचित्प्रलिप्यते ॥ ८३
त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदाऽऽत्मनि । सर्वभूतात्मभूतस्य गुणसङ्गेन सज्जतः ॥ ८४
स्वयमात्मा प्रसवति गुणेष्वपि कदाचन । न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा ॥ ८५
परिदध्याद्गुणानां स द्रष्टा चैव यथातथम् । सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं लक्षयेन्नरः ॥ ८६
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् । पृथग्भूतौ प्रकृत्यैतौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ ८७
यथाऽश्मना हिरण्यस्य संप्रयुक्तौ तथैव तौ । मशकोदुम्बरौ वाऽपि संप्रयुक्तौ यथा सह ॥ ८८
इषिका वा यथा मुञ्जे पृथक्च सह चैव ह । तथैव सहितावेतौ अन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ ८९

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे व्यासर्षिसंवादे षट्त्रिंशदधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३२१४

अथ सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

सृजते तु गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वधितिष्ठति । गुणान्विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ १
स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान्सृजते गुणान् । ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तद्गुणांस्तथा ॥ २
प्रवृत्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते । एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिमिति चापरे ॥ ३
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति । अनेनैव विधानेन भवेद्वै संशयो महान् ॥ ४
अनादिनिधनो ह्यात्मा तं बुद्ध्वा विहरेन्नरः[10] । अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ५
इत्येवं हृदये सर्वो [11]बुद्धिचिन्ता[12]मयं दृढम् । अनित्यं सुखमासीनम[13]शोच्यं छिन्नसंशयः ॥ ६
तरयेत्प्रच्युतां पृथ्वीं यथा पूर्णां नदीं नराः । अवगाह्य च विद्वांसो विप्रा लोलमिमं तथा[14] ॥ ७
न तु तप्यति वै विद्वान्स्थले चरति तत्त्ववित् । एवं विचिन्त्य चाऽऽत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ८
*तां(तं) तु बुद्ध्वा नरः सर्गं भूतानामागतिं गतिम् । समचेष्टश्च वै सम्यग्लभते शममुत्तमम् ॥ ९
एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । आत्मज्ञानसमस्नेहपर्याप्तं तत्परायणम्[15] ॥ १०
तत्त्वं बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्य[16]द्[17]बुद्धलक्षणम् । विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ११
न भवति विदुषां महद्भयं यदविदुषां सुमहद्भयं परत्र ।
न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचिद्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ १२

* एतच्छ्लोकद्वयं नास्ति ग. पुस्तके ।

१ ग. °तः । मूर्तिमा° । २ ग. प्रसरति । ३ ग. गुणानपि । ४ क. ख. कथंचन । ५ क. ख. तद्वश । ६ ख. °यते स° । ७ क. यदात्मा सृज° । ८ ग. प्रध्वस्ता । ९ क. एकमेव व्य° । १० ग. विरहेन्न° । ११ क. बुद्धिं चि° । १२ क. °मयां दृढाम् । १३ क. ख. °मसाध्यं छि° । १४ क. °था । नानुलिप्येत वै । १५ क. ख. °म् । एतद्बुद्ध्वा । १६ क. °न्यद्बोधल° । १७ ग. °द्बुद्धिल° ।

लोके मातरमसूयते नरस्तत्र देवमनिरीक्ष्य शोचते ।
तत्र चेत्कुशलो न शोचते ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् ॥ १३
यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं तच्च निन्दयति यत्पुरा कृतम् ।
यत्प्रियं तदुभयं न वाऽप्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४

मुनय ऊचुः—

यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन । यो विशिष्टश्च भूतेभ्यस्तद्भवान्प्रब्रवीतु नः ॥ १५

व्यास उवाच—

धर्मं च संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिभिः स्तुतम् । विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यः शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ॥ १६
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य तत्त्वतः । सर्वतः प्रसृतानीह पिता बालानिवाऽऽत्मजान् ॥
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं परमं तपः । विज्ञेयः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ १८
तानि सर्वाणि संधार्य मनःषष्ठानि मेधया । आत्मतृप्तः स एवाऽऽसीद्बहुचिन्त्यमचिन्तयन् ॥ १९
गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेश्मनि । तदा चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं परं द्रक्ष्यथ शाश्वतम्
सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् । प्रपश्यन्ति महात्मानं ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ २१
यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः । आत्मनो नाभिजानीते क मे पुष्पं क मे फलम् ॥ २२
एवमात्मा न जानीते क गमिष्ये कुतोऽन्वहम् । अन्यो ह्यस्यान्तरात्माऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥
ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना । दृष्ट्वाऽऽत्मानं तथा यूयं विरागा भवत द्विजाः ॥ २४
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगाः । परां बुद्धिमवाप्येहाप्यचिन्ता विगतज्वराः ॥ २५
सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिणीम् । पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनःसंकल्परोधसम् ॥ २६
लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम् । सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥ २७
अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां कामक्रोधसमाकुलाम् । प्रतरध्वं नदीं बुद्ध्या दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ २८
संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् । आत्मजन्मोद्भवां तां तु जिह्वावर्तदुरासदाम् ॥ २९
यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः । तां तीर्णः सर्वतो मुक्तो विधूतात्माऽऽत्मवाञ्शुचिः
उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयाय कल्पते । उत्तीर्णः सर्वसंक्लेशान्प्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥ ३१
भूयिष्ठानीव भूतानि सर्वस्थानान्निरीक्ष्य च । अक्रुध्यन्नप्रसीदंश्च ननृशंसमतिस्तथा ॥ ३२
ततो द्रक्ष्यथ सर्वेषां भूतानां प्रभवाप्ययम् । एतद्धि सर्वधर्मेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ॥ ३३
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठा मुनयः सत्यदर्शिनः । आत्मानो व्यापिनो विप्रा इति पुत्रानुशासनम् ॥ ३४
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च । आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ॥ ३५
अब्रवं यदहं विप्रा आत्मसाक्षिकमञ्जसा । नैव स्त्री न पुमानेवं न चैवेदं नपुंसकम् ॥ ३६
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् । नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुयात् ॥ ३७
यथा मतानि सर्वाणि तथैतानि यथा तथा । कथितानि मया विप्रा भवन्ति न भवन्ति च ॥ ३८
तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण सत्पुत्रदयान्वितेन ।
दृष्ट्वा हितं प्रीतमना यदर्थं ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ ३९

---

१ क. लोकमा° । २ ग. °स्तत्तमेव च नि° । ३ क. बुद्ध्वा । ४ क. ख. °नि पर्वतस्थो नि° । ५ क. ख. सत्यवादिनः । ६ ग. इदं विप्रानु° । ७ क. °त्मशान्तिकरं परम् । नै° । ८ ग. गतानि ।

मुनय ऊचुः—

मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायतः । तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे मुने ॥ ४०

व्यास उवाच—

अस्मासु तन्महाप्राज्ञा युक्तं निपुणदर्शनम् । यदुपायेन सर्वार्थान्मृगयध्वं सदाऽनघाः ॥ ४१

घटोपकरणे बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सा मता । एवं धर्माद्युपायार्थे नान्यधर्मेषु कारणम् ॥ ४२

पूर्वे समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमम् । एकः पन्था हि मोक्षस्य तच्छृणुध्वं ममानघाः ४३

क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात्कामं संकल्पवर्जनात् । सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ४४

अप्रमादाद्भयं रक्षेद्रक्षेत्क्षेत्रं च संविदम् । इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥ ४५

निद्रां च प्रतिभां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् । उपद्रवांस्तथा योगी हितजीर्णमिताशनात् ॥४६

लोभं मोहं च संतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् । अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ॥ ४७

आयत्या च जयेदाशां सामर्थ्यं सङ्गवर्जनात् । अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधां योगेन पण्डितः ॥४८

कारुण्येनाऽऽत्मनाऽऽत्मानं तृष्णां च परितोषतः । उत्थानेन जयेत्तन्द्रीं वितर्कं निश्चयाज्जयेत् ॥

मौनेन बहुभाषां च शौर्येण च भयं जयेत् । यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ॥५०

ज्ञानमात्मा महान्यच्छेत्तं यच्छेच्छान्तिरात्मनः । तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ ५१

योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः । कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ५२

परित्यज्य निषेवेत यथावद्योगसाधनात् । ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ॥ ५३

शौचमाचारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः । एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानमुपहन्ति च ॥ ५४

सिध्यन्ति चास्य संकल्पा विज्ञानं च प्रवर्तते । धूतपापः स तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥५५

कामक्रोधौ वशे कृत्वा निर्विशेद्ब्रह्मणः पदम् । अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनम् ॥ ५६

अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः । एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ॥

तथा वाक्कायमनसां नियमाः कामतोऽव्ययाः ॥ ५७

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे सांख्ययोगनिरूपणं नाम सप्तत्रिंशदधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३२७१

अथाष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

सांख्यं योगस्य नो विप्र विशेषं वक्तुमर्हसि । तत्र धर्मज्ञ सर्वं हि विदितं मुनिसत्तम ॥ १

व्यास उवाच—

सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति योगान्योगविदुत्तमाः । वदन्ति कारणैः श्रेष्ठैः स्वपक्षोद्भवनाय वै ॥

अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं मुनिसत्तमाः । वदन्ति कारणैः श्रेष्ठं योगं सम्यङ्मनीषिणः ॥ ३

---

१ ग. मुक्तं । २ क. °र्थान्प्राप्नुवध्वं । ३ क. °घटेत्युक्ते न । ४ ख. नान्याध° । ५ क. °क्षणात् । आ° । ६ क. आपत्त्या । ७ ख. द. °दाशामर्थं सङ्गविव° । ८ ग. उत्साने° । ९ क. °न्द्रां द्वापरं धर्मनिर्णयात् । मौ° । १० ख. °साधनम् । ध्या° । ११ ग. °गा योगं द्विजातयः । वि° ।

*वदन्ति कारणं वेदं सांख्यं सम्यग्द्विजातयः । विज्ञायेह गतीः सर्वा [1]विरक्तो विषयेषु यः ४
ऊर्ध्वं स देहात्सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा । एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५
स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समर्थं वचनं हितम् । +शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं भवद्भिः शिष्टसंमतैः ॥ ६
प्रत्यक्षं हेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्च[3]याः । उभे चैते मते तत्त्वे समवेते द्विजोत्तमाः ॥ ७
उभे चैते मते ज्ञाते मु[4]नीन्द्राः शिष्टसंमते । अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८
तुल्यं शौचं तयोर्युक्तं दया भूतेषु चा[5]नघाः । व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं त्वसमं तयोः ॥ ९

मुनय ऊचुः—

यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र महामुने । तुल्यं तद्दर्शनं कस्मात्तन्नो ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ १०

व्यास उवाच—

रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलम् । योगास्थिरोदितान्दोषान्पञ्चैतान्प्राप्नुवन्ति तान् ॥
यथा वाऽनिमिषाः स्थूलं जालं छित्त्वा पुनर्जलम् । प्राप्नुवन्ति तथा योगात्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥
तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः । प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ १३
लोभजानि तथा विप्रा बन्धनानि बलान्विताः । छित्त्वा योगात्परं मार्गं गच्छन्ति विमलं शुभम्
अचलास्त्वाविला विप्रा वागुरासु तथाऽपरे । विनश्यन्ति न संदेहस्तद्वद्योगबलादृते ॥ १५
बलहीनाश्च विप्रेन्द्रा यथा जालं गता द्विजाः । बन्धं न गच्छन्त्यनघा योगास्ते तु सुदुर्लभाः १६
यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिंदमाः । तत्राशक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते तु बलान्विताः ॥
कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगपरा द्विजाः । अबला न विमुच्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १८
अल्पकश्च यथा विप्रा वह्निः शाम्यति दुर्बलः । आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगबलः स्मृतः १९
स एव च तदा विप्रा वह्निर्जातबलः पुनः । समीरणगतः कृत्स्नां दहेत्क्षिप्रं महीमिमाम् ॥ २०
तत्त्वज्ञानबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः । अन्तकाल इवाऽऽदित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥ २१
दुर्बलश्च यथा विप्राः स्रोतसा ह्रियते[11] नरः । बलहीनस्तथा योगी [12]विषयैर्ह्रियते च सः ॥ २२
तदेव तु यथा स्रोतो विष्कम्भयति वारणः । तद्वद्योगबलं लब्ध्वा न भवेद्विषयैर्हृतः ॥ २३
विशन्ति वा वशे[13]द्वाऽथ योगाद्योगबलान्विताः । प्रजापतीन्मनून्सर्वान्महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४
न यमो नान्तकः क्रु[14][illegible] मृत्युर्भीमविक्रमः[15] । विशन्ते तद्द्विजाः सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥ २५
आत्[16]मनां च सह[illegible]हूनि द्विजसत्तमाः । योगं कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ २६
प्राप्नुयाद्विषयान्कश्चि[17]त्पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् । संक्षिप्येच्च पुनर्विप्राः सूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ २७
बलस्थस्य हि योगस्य ब[18]लार्थं मुनिसत्तमाः । विमोक्षप्रभवं विष्णुमुपपन्नमसंशयम् ॥ २८
बलानि योगप्रोक्तानि मयैतानि द्विजोत्तमाः । निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनर्द्विजाः २९
आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति वा द्विजाः । निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ३०
अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः । युक्तः सम्यक्तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

* इदमर्धं क. पुस्तके नास्ति ।+ इदमर्धं क. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. चरित्वा । २ ग. °त्यक्षहेतुका यो° । ३ क. °श्चये । उ° ४ ख. मुनिभिः । ५ ग. यदा । ६ क. ख. मानवाः । ७ ख. योगपरं । ८ क. ख. अबला° । ९ क. ख. दुर्लभः । १० क. तद्वज्ज्ञान° । ११ ग. ह्रीयते । १२ ग. °यैर्ह्रीय° । १३ क. °शा नार्यो यो° । १४ क. क्रूरो । १५ ख. °मः । ईशतस्तु द्विजाः । १६ ख. °त्मना च । १७ ग. बन्धने यस्य स° । १८ क. ख. °शयः । ब° ।

स्नेहपात्रे यथा पूर्णे मन आधाय निश्चलम् । पुरुषो युक्त आरोहेत्सोपानं युक्तमानसः ॥ ३२
मुक्तस्तथाऽयमात्मानं योगं तद्वत्सुनिश्चलम् । करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शने ॥ ३३
यथा च नावं विप्रेन्द्राः कर्णधारः समाहितः । महार्णवगतां शीघ्रं नयेद्विप्रास्तु पत्तनम् ॥ ३४
तद्वदात्मसमाधानं युक्तो योगेन योगवित् । दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं द्विजाः ॥ ३५
सारथिश्च यथा युक्तः सदश्वान्सुसमाहितः । देशमिष्टं नयत्याशु धान्विनं पुरुषर्षभम् ॥ ३६
तथैव च द्विजा योगी धारणासु समाहितः । प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्ष्यमुक्त इवाऽऽशुगः ॥ ३७
आविश्याऽऽत्मनि चाऽऽत्मानं योऽवतिष्ठति सोऽचलः । पाशं हत्वेव मीनानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥
नाभ्यां शीर्षे च कुक्षौ च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः । दर्शने श्रवणे वाऽपि घ्राणे चामितविक्रमः ॥
स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः । आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युङ्क्ते सम्यग्द्विजोत्तमाः ॥ ४०
सुशीघ्रमचलप्रख्यं कर्म दग्ध्वा शुभाशुभम् । उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ॥ ४१

मुनय ऊचुः—

आहारान्कीदृशान्कृत्वा कानि जित्वा च सत्तम । योगी बलमवाप्नोति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ४२

व्यास उवाच—

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भो द्विजाः । स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥
भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालं द्विजोत्तमाः । एकाहारी विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४३
पक्षान्मासानृतूंश्चित्रान्संचरंश्च गुहास्तथा । अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४४
अखण्डमपि वा मासं सततं मुनिसत्तमाः । उपोष्य सम्यक्शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४५
कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णं वर्षमेव च । भयं शोकं तथा स्वापं पौरुषान्विषयांस्तथा ४६
अरतिं दुर्जयां चैव घोरां दृष्ट्वा च भो द्विजाः । स्पर्शं निद्रां तथा तन्द्रां दुर्जयां[11] मुनिसत्तमाः ॥
दीपयन्ति[10] महात्मानं सूक्ष्ममात्मानमात्मना । वीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ४८
दुर्गस्त्वेष मतः पन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम् । यः कश्चिद्व्रजति क्षिप्रं क्षेमेण मुनिपुंगवाः ॥ ४९
यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् । श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ॥ ५०
अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् । पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाभिपतेत्तथा ॥ ५१
योगमार्गं समासाद्य यः कश्चिद्व्रजते द्विजः । क्षेमेणोपरमेन्मार्गा[12]द्बहु[13]दोषो ऽ संमतः ॥ ५२
आस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु द्विजोत्तमाः । धारणा सा तु योगस्य दुर्ज्ञेयम् ...त्मभिः ॥ ५३
विषमा धारणां विप्रा यान्ति वै न शुभां गतिम् । नेतृहीना यथा नावः पुरुषाणां तु वै द्विजाः ॥
यस्तु तिष्ठति योगा[14]धौ धा[15]रणासु यथाविधि । मर[16]णं जन्मदुःखित्वं सुखित्वं स विशिष्यते ॥
नानाशास्त्रेषु[17] नियतं नानामुनिनिषेवितम् । परं योगस्य पन्थानं निश्चितं[18] तं द्विजातिषु ॥ ५५

परं हि[19] तद्ब्रह्ममयं मुनीन्द्रा ब्रह्माणमीशं वरदं[20] च विष्णुम् ।
भवं च धर्मं च म[21]हानुभावं यद्ब्रह्मपुत्रान्सुमहानुभावान् ॥ ५६

---

१ ग. मुक्त । २ ख. ग. युक्तेन । ३ क. °णायां स° । ४ क. ख. °गः । अवेक्ष्याऽऽत्म° । ५ ग. नाड्यां । ६ ग. प्राणे । ७ क. योगस्य फलमाप्नो° । ८ ख. श्वासं । ९ ख. भयं । १० क. °न्ति तथाऽऽत्मा° । ११ क. ख. °संयुताः । दु° । १२ ख. °र्गाद्बंद्वदो° । १३ क. °हुपोष्यो हि सं° । १४ क. °गान्वै धा° । १५ क. °रणां तु य° । १६ क. °णं दुश्चिकित्स्यं च सु° । १७ क. ख. °षु निष्पन्नं योगेष्वेवमुदाहृतम् । १८ ख. °तं तद्द्विजा° । १९ ख. हितं ब्रह्म° । २० क. °दं वरिष्ठम् । २१ ग. महानरं ।

तमश्च कष्टं सुमहद्रजश्च सत्त्वं च शुद्धं प्रकृतिं परां च ।
सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं तेजश्च कृत्स्नं सुमहच्च धैर्यम् ॥ ५९
ताराधिपं खे विमलं सुतारं विश्वांश्च देवानुरगान्पितॄंश्च ।
शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च वाऽचलान्नदीश्च सर्वाः सनगांश्च नागान् ॥ ६०
साध्यांस्तथा यक्षगणान्दिशश्च गन्धर्वसिद्धान्पुरुषान्स्त्रियश्च ।
परस्परं प्राप्य महान्महात्मा विशेत योगी नचिराद्विमुक्तः ॥ ६१
कथा च या विप्रवराः प्रसक्ता दैवे महावीर्यमतौ शुभेयम् ।
योगान्स सर्वानभिभूय मर्त्या नारायणं तं द्रुतमाप्नुवन्ति ॥ ६२

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे व्यासर्षिसंवादे योगविधिनिरूपणं नामाष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३३३३

अथैकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

सम्यक्क्रियेयं विप्रेन्द्र वर्णिता शिष्टसंमता । योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा ॥ १
सांख्ये त्विदानीं धर्मस्य विधिं प्रब्रूहि तत्त्वतः । त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि ते ॥ २

व्यास उवाच—

शृणुध्वं मुनयः सर्वमाख्यानं विदितात्मनाम् । विहितं यतिभिर्वृद्धैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३
यस्मिन्सुविभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मुनिसत्तमाः । गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ४
ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान्विषयान्द्विजाः । मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा ॥ ५
विषयानौरगाञ्ज्ञात्वा गन्धर्वविषयांस्तथा । पितॄणां विषयाञ्ज्ञात्वा तिर्यक्त्वं चरतां द्विजाः ॥ ६
सुपर्णविषयाञ्ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा । महर्षिविषयांश्चैव राजर्षिविषयांस्तथा ॥ ७
आसुरान्विषयाञ्ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च । देवर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा योगानामपि वै परान् ॥ ८
विषयांश्च प्रमाणस्य ब्रह्मणो विषयांस्तथा । आयुषश्च परं कालं लोकैर्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ९
सुखस्य च परं कालं विज्ञाय मुनिसत्तमाः । प्राप्तकाले च यद्दुःखं पततां विषयैषिणाम् ॥ १०
तिर्यक्त्वे पततां विप्रास्तथैव नरकेषु यत् । स्वर्गस्य च गुणाञ्ज्ञात्वा दोषान्सर्वांश्च भो द्विजाः ॥
वेदवादे च ये दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः । ज्ञानयोगे च ये दोषा ज्ञानयोगे च ये गुणाः ॥
सांख्यज्ञाने च ये दोषांस्तथैव च गुणा द्विजाः । सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणं तथा ॥ १३
तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणां तथा । षड्गुणं च नभो ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं महत् ॥ १४
द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्त्वं चैकगुणं पुनः । मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलयप्रेक्षणेन तु ॥ १५
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भावितात्मभिः । प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नभः परम् ॥ १६

---

१ क. सुभावं । २ ग. °नभिभू° । ३ ग. सांख्यं । ४ ख. °वैसांख्यानां वि° । ५ क. °तिभिः पूर्वैः क° । ६ क. ग. °पि येश्वरात् । वि° । ७ क. गुणयोगे । ८ ख. °लये प्रेक्षणं तथा । ज्ञा° । ग. °लये प्रलयं तथा । ज्ञा° ।

रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च । शब्दग्राह्यं[1] तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेन चं ॥ १७
त्वचं स्पर्शं तथा शक्यं वायुं चैव तदाश्रितम्[2] । मोहं तमसि संयुक्तं लोभं मोहेषु संश्रितम्[3] ॥ १८
विष्णुं क्रान्ते बले शक्रं कोष्ठे सक्तं तथाऽनलम् । अप्सु देवीं समायुक्तामापस्तेजसि संश्रिताः ॥
तेजो वायौ तु संयुक्तं वायुं नभसि चाऽऽश्रितम् । नभो महति संयुक्तं[4] तमो महसि संस्थितम् ॥
रजः सत्त्वं तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथाऽऽत्मनि । सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा २१
देवं मोक्षे च संयुक्तं ततो मोक्षं च न क्वचित् । ज्ञात्वा सत्त्वगुणं देहं वृतं षोडशभिर्गुणैः ॥ २२
स्वभावं भावनां चैव ज्ञात्वा देहसमाश्रिताम् । मध्यस्थमिव चाऽऽत्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते ॥
द्वितीयं कर्म वै ज्ञात्वा विप्रेन्द्रा विषयैषिणाम् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च सर्वानात्मनि [5]संश्रितान्
दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् । प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥२५
आद्यं चैवानिलं ज्ञात्वा प्रभवं चानिलं पुनः । सप्तधा तांस्तथा शेषान्सप्तधा विधिवत्पुनः ॥ २६
प्रजापतीनृषींश्चैवं[6] सर्गांश्च सुबहून्वरान् । सप्तर्षींश्च बहूञ्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतपान् ॥ २७
सुरर्षीन्मरुतश्चान्यान्ब्रह्मर्षीन्सूर्यसंनिभान् । ऐश्वर्याच्च्यावितान्दृष्ट्वा कालेन महता द्विजाः ॥ २८
महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च भो द्विजाः । गतिं वाचां शुभां[7] ज्ञात्वा अर्चार्हाः पापकर्मणाम्
वैतरण्यां च यद्दुःखं पतितानां यमक्षये । योनिषु च विचित्रासु संचारानशुभांस्तथा ॥ ३०
जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने । श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते ॥ ३१
शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे । शिराशतसमाकीर्णे नवद्वारे पुरेऽथ वै ॥ ३२
विज्ञाय[8] हितमात्मानं योगांश्च विविधान्द्विजाः । तामसानां च जन्तूनां रमणीयानृतात्मनाम् ३३
सात्त्विकानां च जन्तूनां कुत्सितं मुनिसत्तमाः । गर्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितात्मनाम् ३४
उपप्लवांस्तथा घोराञ्शशिनस्तेजसस्तथा । ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम् ॥ ३५
[9]द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं द्विजाः । अन्योन्य[10]भक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् ॥ ३६
बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् । रागं मोहं च संप्राप्तं क्वचित्सत्त्वं समाश्रितम् ॥३७
सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः । दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञानं श्रुतिपूर्वकम् ॥ ३८
बहुमानमल[11]ब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः । विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय च पुनर्द्विजाः ॥ ३९
गतासूनां च सत्त्वानां देहान्भित्त्वा तथा शुभान् । वासं कुलेषु जन्तू[12]नां मरणाय धृतात्मनाम् ४०
सात्त्विकानां च जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भो द्विजाः । ब्रह्मघ्नानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम्
सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम् । गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभाम् ॥४२
[13]जननीषु च वर्तन्ते येन सम्यग्द्विजोत्तमाः । [14]सदेवकेषु लोकेषु येन वर्तन्ति मानवाः ॥ ४३
तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम् । तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय च गतीः पृथक् ॥ ४४
वेद[15]वादांस्तथा चित्रा[16]नृतूनां पर्ययांस्तथा । क्षयं संवत्सराणां च मासानां च क्षयं तथा ॥ ४५
पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयम् । क्षयं वृद्धिं च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ॥ ४६
वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः । क्षयं धनानां दृष्ट्वा च पुनर्वृद्धिं तथैव च ॥ ४७

---

१ क. ख. शब्दशक्त्या । २ ग. सर्वेषु । ३ क. °म् । मोहेऽनलं तथा क्रान्तं बले स° । ४ ख. °क्तं ततो म° । ग. °क्तं तथा म° । ५ ख. संस्थितान् । ६ क. ख. °व मार्गांश्चैव वसुंधराम् । स° । ७ क. ख. °भां प्राप्ताः पापाश्च क° । ८ ख. °ज्ञायाहि° । ९ ख. बद्धानां । १० ख. °न्यरक्षणां ह° । ११ क. °लब्धे तु ल° । १२ ख. ग. °नां रमणीयानृतात्म° । १३ क. ख. रजनीषु । १४ क. सदैव° । १५ ख. °दविधास्त° । १६ ख. °त्रा भूतानां ।

संयोगानां तथा दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः । [1]देहवैक्लव्यतां चैव सम्यग्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ४८
आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनि संस्थितान् । स्वदेहादुत्थितान्गन्धांस्तथा विज्ञाय चाशुभान्

मुनय ऊचुः—

कानुत्पातभवान्दोषान्पश्यसि ब्रह्मवित्तम । एतं नः संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ ५०

व्यास उवाच—

पञ्च दोषान्द्विजा देहे प्रवदन्ति मनीषिणः । मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः शृणुध्वं मुनिसत्तमाः
कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते[2] । एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ ५२
छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात् । सत्त्वसंसेवनान्निद्रामप्रमादाद्भयं तथा ॥ ५३
छिन्दन्ति पञ्चमं श्वासमल्पाहारतया द्विजाः । गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान्दोषशतैरपि ॥ ५४
हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तत्त्वतः । अपां [3]फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैः कृतम् ॥ ५५
+चित्रभित्तिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् । तमःसंभ्रमितं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसंनिभम् ॥ ५६
नाशप्रायं सुखाधानं नाशोत्तरमहाभयम् । रजस्तमसि संमग्नं पङ्के द्विपमिवावशम् ॥ ५७
सांख्या विप्रा महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा स्नेहं प्रजाकृतम् । ज्ञानज्ञेयेन सांख्येन व्यापिना महता द्विजाः
राजसानशुभान्गन्धांस्तामसांश्च तथाविधान् । पुण्यांश्च सात्त्विकान्गन्धान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ॥
छित्त्वाऽऽत्मज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन सत्तमाः । ततो दुःखादिकं घोरं चिन्ताशोकमहाह्रदम् ॥ ६०
व्याधिमृत्युमहाघोरं महाभयमहोरगम् । तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया संतरन्त्युत ॥ ६१
स्नेहपङ्कं जरादुर्गं स्पर्शद्वीपं द्विजोत्तमाः । कर्मागाधं सत्यतीरं[8] स्थितं व्रतमनीषिणः ॥ ६२
हर्षसंघमहावेगं नानारससमाकुलम् । नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरितम् ॥ ६३
शोकतृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहारुजम् । अस्थिसंघातसंघट्टं श्लेष्मयोगं द्विजोत्तमाः ॥ ६४
दानमुक्ताकरं घोरं शोणितोद्गारविद्रुमम् । हसितोत्कुष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुष्करम् ॥ ६५
रोदनाश्रुमलक्षारं सङ्गयोगपरायणम्[9] । प्रलब्ध्वा जन्मलोको यं पुत्रबान्धवपत्तनम् ॥ ६६
*अहिंसासत्यमर्यादं प्राणयोगमयोर्मिलम्[11] । वृन्दानुगामिनं क्षीरं सर्वभूतपयोदधिम्[12] ॥ ६७
मोक्ष[13]दुर्लभविषयं वाडवासुखसागरम् । तरन्ति यतयः सिद्धा ज्ञानयोगेन चानघाः ॥ ६८
[14]तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः । ततस्तान्सुकृतीञ्ज्ञात्वा सूर्यो वहति रश्मिभिः ॥
पद्मतन्तुवदाविश्य प्रवहन्विषयान्द्विजाः । तत्र तान्प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति चानघाः ॥ ७०
वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् । सूक्ष्मः शीतः सुगन्धश्च सुखस्पर्शश्च भो द्विजाः ॥
सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गच्छति यः शुभान् । स तान्वहति विप्रेन्द्रा नभसः परमां गतिम् ॥
[16]नभो वहति लोकेशाव्रजसः परमां गतिम् । रजो वहति विप्रेन्द्राः सत्त्वस्य परमां गतिम् ॥ ७३
सत्त्वं वहति शुद्धात्मा परं नारायणं प्रभुम् । प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ ७४

+ इदमर्धं नास्ति क. पुस्तके । * इत आरभ्य सार्धः श्लोकः क. पुस्तके न ।

---

१ क. ख. अहंवक्तव्यतां । २ क. °ते । पञ्च विध्वंसकर्तारो वर्तन्ते । ख. °ते । योगविध्वंसकर्तारो वर्तन्ते । ३ क. व्योमपरं । ४ ख. चिन्ताभि° । ५ ख. सुखासीनं । ६ क. ख. °ह्यान्विप्रा° । ७ क. ख. °ज्ञान्स तानाह प्रजापतिः । अनेन दोषान्सांख्ये° । ८ क. ख. °रं सत्यत्र° । ९ क. ख. °म् । पुनर्वा ज° । १० क. ख. °त्रवधूचयंतपरम् । ११ क. °म् । वेदानुपायिमक्षी° । १२ ग. °म् । महोक्ष° । १३ ग. °विषं वडवामुख° । १४ ख. भित्वा । १५ क. तमः । ख. ततः । १६ ख. तमो ।

परमात्मानमासाद्य तद्भूता यतयोऽमलाः । अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति च द्विजाः ॥ ७५
परमा सा गतिर्विप्रा निर्द्वंद्वानां महात्मनाम् । सत्यार्जवरतानां वै सर्वभूतदयावताम् ॥ ७६

मुनय ऊचुः—

स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः । आजन्ममरणं वा ते[1] रमन्ते तत्र वा न वा ॥ ७७
यदत्र तथ्यं तत्त्वं नो यथावद्वक्तुमर्हसि । त्वदृते मानवं नान्यं प्रष्टुमर्हाम सत्तम ॥ ७८
मोक्षदोषो[2] महानेष प्राप्य सिद्धिं गतानृषीन् । यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे ॥ ७९
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्याम परमं द्विजे[3] । मग्नस्य हि परे ज्ञाने किंतु दुःखान्तरं भवेत् ॥ ८०

व्यास उवाच—

यथान्यायं मुनिश्रेष्ठाः प्रश्नः पृष्टश्च संकटः । बुधानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन्मुनिसत्तमाः ॥ ८१
अत्रापि तत्त्वं परमं शृणुध्वं वचनं मम । बुद्धिश्च परमा यत्र[4] कपिलानां महात्मनाम् ॥ ८२
इन्द्रियाण्यपि बुध्यन्ते स्वदेहं[5] देहिनां[6] द्विजाः । करणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मं[7] पश्यन्ति तैस्तु सः ॥ ८३
आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यसमानि[8] तु । विनश्यन्ति न संदेहो वेला इव महार्णवे ॥ ८४
इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनो[9] द्विजसत्तमाः[10] । सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८५
स पश्यति यथान्यायं[11] स्मृत्वा स्पृशति चानघाः । बुध्यमानो यथापूर्वमखिलेनेह भो द्विजाः ॥ ८६
इन्द्रियाणि ह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि । अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा विषहता इव ॥ ८७
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः । आक्रम्य गतयः सूक्ष्माव(श्च)रत्यात्मा न संशयः ॥
सत्त्वस्य च गुणान्कृत्स्नान्रजसश्च गुणान्पुनः । गुणांश्च तमसः सर्वान्गुणान्बुद्धेश्च सत्तमाः ॥ ८९
गुणांश्च मनसश्चापि नभसश्च गुणांस्तथा । गुणान्वायोश्च सर्वज्ञाः स्नेहजांश्च गुणान्पुनः ॥ ९०
अपां गुणास्तथा विप्राः पार्थिवांश्च गुणानपि । सर्वानेव गुणैर्व्याप्य[12] क्षेत्रज्ञेषु द्विजोत्तमाः ॥ ९१
आत्मा चरति[13] क्षेत्रज्ञः कर्मणा च शुभाशुभे[14][15] । शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं द्विजाः ॥ ९२
*प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य शुद्धं सूक्ष्मं परात्परम् । नारायणं महात्मानं निर्विकारं परात्परम् ॥ ९३
विमुक्तं सर्वपापेभ्यः प्रविष्टं च ह्यनामयम् । परमात्मानमगुणं निर्वृतं तं च सत्तमाः ॥ ९४
श्रेष्ठं तत्र मनो विप्रा इन्द्रियाणि च भो द्विजाः । आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः[16] ॥
शक्यं वाऽल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं[17] गुणांस्तथा[18] । एवमुक्तेन विप्रेन्द्राः सांख्ययोगेन मोक्षिणीम्[19]
सांख्या विप्रा महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् । ज्ञानेनानेन विप्रेन्द्रास्तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ ९७
अत्र वः संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् । अक्षरं ध्रुवमेवोक्तं पूर्वं ब्रह्म सनातनम् ॥ ९८
अनादिमध्यनिधनं निर्द्वंद्वं कर्तृ शाश्वतम् । कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति शमात्मकाः ॥ ९९
यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । एवं शंसन्ति शास्त्रेषु प्रवक्तारो महर्षयः ॥ १००
सर्वे विप्राश्च वेदाश्च तथा सामविदो जनाः । ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परमाच्युतम् ॥ १०१

* एतदादि सार्धं श्लोकद्वयं ग. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. ते स्मरन्त्यत्र सदाऽनघाः । य° । २ ग. मोक्षलाभो । ३ ख. °ज । यस्य हिंसापरं ज्ञानं किं° । ४ क. ख. °त्र जायते हि म° । ५ क. स्वदेहे । ६ ख. °देहस्थानि भो द्वि° । ७ ख. सूक्ष्मः । ८ क. ख. पापकर्मकृतानि । ९ क. °नो व्याकुलस्य तु । सू° । १० क. °माः । मनो भ्रमति । ११ ग. °यं स्पर्शान्स्पृश° । १२ क. गुणान्व्याप्य । १३ ग. च याति । १४ ख. °भान्गुणान् । शि° । १५ क. °शुभम् । शि° । १६ क. ख. °देहका° । १७ क. °न प्राप्तश्चाऽऽप्तगु° ख. °न प्राप्तुं प्राप्ता गुणात्मनाम् । ए° । १८ ग. प्राप्तिं गुणार्थिना । ए° । १९ क. ख. °म् । शीतोष्णादि परित्यज्य ग° ।

प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः। सम्यगुक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः १०२
अमूर्तिस्तस्य विप्रेन्द्राः सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः । अभिज्ञानानि तस्याऽऽहुर्महान्ति मुनिसत्तमाः
द्विविधानि हि भूतानि पृथिव्यां द्विजसत्तमाः । अगम्यगम्यसंज्ञानि गम्यं तत्र विशिष्यते १०४
ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु विप्रा वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।
यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणे सांख्यागतं तन्निखिलं मुनीन्द्राः ॥ १०५
यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं यथार्थशास्त्रेषु विशिष्टदृष्टम् ।
ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किंचित्सांख्यागतं तच्च महामुनीन्द्राः ॥ १०६
समस्तदृष्टं परमं बलं च ज्ञानं च मोक्षश्च यथावदुक्तम् ।
तपांसि सूक्ष्माणि च यानि चैव सांख्ये यथावद्विहितानि विप्राः ॥ १०७
विपर्ययं तस्य हितं सदैव गच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन ।
तांश्चापि संधार्य ततः कृतार्थाः पतन्ति विप्राग्र्यतनेषु भूयः ॥ १०८
हित्वा च देहं प्रविशन्ति मोक्षं दिवौकसश्चापि च योगसांख्याः ।
अतोऽधिकं तेऽभिरता महार्हे सांख्ये द्विजा भो इह शिष्टजुष्टे ॥ १०९
तेषां तु तिर्यग्गमनं हि दृष्टं नाधो गतिः पापकृतां निवासः ।
न वा प्रधाना अपि ते द्विजातयो ये ज्ञानमेतन्मुनयो न सक्ताः ॥ ११०
सांख्यं विशालं परमं पुराणं महार्णवं विमलमुदारकान्तम् ।
कृत्स्नं हि सांख्या मुनयो महात्मनारायणे धारयताप्रमेयम् ॥ १११
एतन्मयोक्तं परमं हि तत्त्वं नारायणाद्विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च हरेत भूयः ॥ ११२

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे व्यासऋषिसंवादे सांख्यविधिनिरूपणं नामैकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३४४९

अथ चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः । किंस्वित्तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ १
अक्षराक्षरयोर्व्यक्तिं पृच्छामस्त्वां महामुने । उपलब्धुं मुनिश्रेष्ठ तत्त्वेन मुनिपुंगव ॥ २
त्वं हि ज्ञानविदां श्रेष्ठः प्रोच्यसे वेदपारगैः । ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ३
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामस्त्वत्तः सर्वं महामते । न तृप्तिमधिगच्छामः शृण्वन्तोऽमृतमुत्तमम् ॥ ४

व्यास उवाच—

अत्र वो वर्णयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ५
वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् । पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ॥ ६
परमात्मनि कुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् । मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ७

---

१ क. °यः । शमयुक्ता° । २ क. योगे । ३ क. °ख्याश्च जात° । ४ क. ख. °मेतं हि मु° । ५ ख. विप्रेषु यतान्ति भू° । ६ ग. सांख्या । ७ ग. च तदत्ति भू° ।

स्वच्छन्दं सुकृतं[1] चैव मधुरं चाप्यनुल्बणम् । पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ ८

करालजनक उवाच—

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् । यस्मिन्न पुनरावृत्तिं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ९

यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् । यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेममनामयम् ॥ १०

वसिष्ठ उवाच—

श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् । यत्र क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन चाप्यथ ॥ ११

युगं द्वादशसाहस्र्यं कल्पं विद्धि चतुर्युगम् । दशकल्पशतावर्तमहस्तद्ब्राह्ममुच्यते ॥ १२

रात्रिश्चैतावती राजन्यस्यान्ते प्रतिबुध्यते । सृजत्यनन्तकर्माणि महान्तं भूतमग्रजम् ॥ १३

मूर्तिमन्तममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयंभुवः । *यत्रोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि मूलतो नृपसत्तम ॥ १४

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम् । सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥ १५

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतिः[3] ॥ १६

महानिति च योगेषु [4]विरिञ्चिरिति चाप्यथ । सांख्ये च पठ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः ॥ १७

विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः । धृतमेकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ॥ १८

तथैव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति श्रुतः । एष वै विक्रियापन्नः[5] सृजत्यात्मानमात्मना ॥ १९

†प्रधानं तस्य संयोगादुत्पन्नं सुमहत्पुरम् । अहंकारं महातेजाः[6] प्रजापतिनमस्कृतम्[7] ॥ २०

अव्यक्ताद्व्यक्तिमापन्नं[8] विद्यासर्गं वदन्ति तम् । महान्तं चाप्यहंकारमविद्यासर्गं एव च ॥ २१

अचरश्च चरश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः[9] । विद्याऽविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रानुचिन्तकैः ॥ २२

भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव । अहंकारेषु नृपते चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ॥ २३

वायुर्ज्योतिरथाऽऽकाशमापोऽथ पृथिवी तथा । शब्दस्पर्शौ च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ २४

एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयम् । पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थकृत् ॥ २५

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम् । वाग्हस्तौ चैव पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ २६

बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च । संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २७

एषा तत्त्वचतुर्विंशा[10] सर्वाऽऽकृतिः[11] प्रवर्तते । यां ज्ञात्वा नाभिशोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २८

एवमेतत्समुत्पन्नं त्रैलोक्यमिदमुत्तमम् । वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदैव नरकार्णवे[12] ॥ २९

सयक्षभूतगन्धर्वे सकिंनरमहोरगे । *सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३०

सदंशकीटमशके सपूतिकृमिमूषके । शुनि श्वपाके[13] चैणेये सचाण्डाले[14] सपुल्कसे ॥ ३१

हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृके गवि चैव ह[15] । या च मूर्तिश्च यत्किंचित्सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ३२

जले भुवि तथाऽऽकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः । स्थानं देहवतामासीदित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३३

कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञकः[16] । अहन्यहनि भूतात्मा[17] यच्चाक्षर इति स्मृतम्[18] ॥ ३४

---

* इदमर्धं ग. पुस्तके नास्ति। † इदमर्धं क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति। * इत आरभ्य गवि चैव हेत्यन्तं ख. पुस्तके नास्ति।

---

१ ग. सुक्षेत्रं । २ ग. प्रसृतं । ३ क. स्मृतः । ४ ग. विरञ्च इति । ५ ख. °यायत्नः स° । ६ ख. °तेजा जातस्तत्र प्रजापतिः । अ° । ७ ग. °तिमहत्कृत° । ८ क. ग. °व्यक्तमा° । ९ ख. °थैव च । वि° । १० क °र्षा प्रकृतिर्वर्ते° । ११ ग. °कृतिषु व° । १२ ख. °र्णवात् । स° । १३ क. °के कृपणे पशुचा° । १४ ख. °ण्डालपु° । १५ क. ह । यच्च मूर्तं च य° । १६ क. °संज्ञितम् । अ° । १७ ख. °त्मा तदक्षरमिति । १८ ग. °म् । एतदक्षर° ।

ततस्तत्क्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत्। जगन्मोहात्मकं चाऽऽहुरव्यक्तोऽव्यक्तसंज्ञकम् ॥ ३५
महांश्चैवाक्षरो नित्यमेतत्क्षरविवर्जनम्। कथितं ते महाराज यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः ॥ ३६
पञ्चविंशतिकोऽमूर्तः स नित्यस्तत्त्वसंज्ञकः। सत्त्वसंश्रयणात्तत्त्वं सत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७
यदमूर्तिः सृजद्व्यक्तं तन्मूर्तिमधितिष्ठति। चतुर्विंशतिमो व्यक्तो ह्यमूर्तिः पञ्चविंशकः ॥ ३८
स एव हृदि सर्वासु मूर्तिष्वातिष्ठताऽऽत्मवान्। चेतयंश्चेतनो नित्यं सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ३९
सर्गप्रलयधर्मेण स सर्गप्रलयात्मकः। गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणो गुणसंज्ञितः ॥ ४०
एवमेष महात्मा च सर्गप्रलयकोटिशः। विकुर्वाणः प्रकृतिमान्नाभिमन्येत बुद्धिमान् ॥ ४१
तमःसत्त्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु। लीयते प्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४२
सहवासनिवासत्वाद्बालोऽहमिति मन्यते। योऽहं न सोऽहमित्युक्तो गुणानेवानुवर्तते ॥ ४३
तमसा तामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते। रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयात् ॥ ४४
शुक्ललोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु। सर्वाण्येतानि रूपाणि जानीहि प्राकृतानि तु॥४५
तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषानथ। सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः॥४६
निष्केवलेन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात्। पुण्यपापेषु मानुष्यं पुण्यमात्रेण देवताः ॥ ४७
एवमव्यक्तविषयं मोक्षमाहुर्मनीषिणः। पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ४८

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षराक्षरविचारनिरूपणं नाम चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३४९३

अथैकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

वसिष्ठ उवाच—

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते। देहाद्देहसहस्राणि तथा च न स भिद्यते ॥ १
तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि। उत्पद्यति तपोयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात् ॥ २
मानुष्यत्वाद्दिवं याति देवो मानुष्यमेति च। मानुष्यान्निरयस्थानमालयं प्रतिपद्यते ॥ ३
कोषकारो यथाऽऽत्मानं कीटः समभिरुन्धति। सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथाऽयमगुणो गुणैः ॥ ४
द्वन्द्वमेति च निर्द्वन्द्वस्तासु तास्विह योनिषु। शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे ॥ ५
जलोदरेऽतिसारे च गण्डमालाविचर्चिके। श्वित्रकुष्ठेऽग्निदग्धे च सिध्मापस्मारयोरपि ॥ ६
यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरिणाम्। उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येवाऽऽत्माऽभिमन्यते ॥ ७
अभिमानातिमानानां तथैव सुकृतान्यपि। एकवासाश्चतुर्वासाः शायी नित्यमधस्तथा ॥ ८
मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा। वीरमासनमाकाशे तथा शयनमेव च ॥ ९

---

१ ग. ॰व्याव्यक्त॰। २ क. ग. ॰वाप्रजो नि॰। ३ ख. ग. ॰रनिदर्शन॰। ४ ख. ॰तिमो मू॰। ५ ग. विष्णोः। ६ क. ॰क्तो व्य॰। ७ ख. ॰न्। अचेताश्चे॰। ८ क. एष एव म॰। ९ क. ॰त्वात्तेनाह॰। ख. ॰त्वान्नान्योऽह॰। १० ग. प्रकृतानि। ११ ग. ॰यं क्षरमा॰। १२ ख. ॰त्वादबुद्धिरेव प्रव॰। १३ क. ॰ह युगक्ष॰। १४ ग. ॰मानुष्यं प्र॰। १५ ख. ॰भिगच्छति। १६ ख. ॰श्च दुर्वा॰।

इष्टकाप्रस्तरे चैव चक्रकप्रस्तरे तथा। भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यानुलेपनः ॥ १०
वीरस्थानाम्बुपाके च शयनं फलकेषु च। विविधासु च शय्यासु फलगृद्धान्वितासु च ॥ ११
उद्याने खललग्ने तु क्षौमकृष्णाजिनान्वितैः। मणिवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ॥ १२
सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च। फलकं (?) परिधानश्च तथा कटकवस्त्रधृक् ॥ १३
कटैकवसनश्चैव चीरवासास्तथैव च। वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमत्य च बुद्धिमान् ॥ १४
भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च। एकरात्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनम् ॥ १५
चतुर्थाष्टमकालं च षष्ठकालिकमेव च। षड्रात्रभोजनश्चैव तथा चाष्टाहभोजनः ॥ १६
मासोपवासी मूलाशी फलाहारस्तथैव च। वायुभक्षश्च पिण्याकदधिगोमयभोजनः ॥ १७
गोमूत्रभोजनश्चैव काशपुष्पाशनस्तथा। शैवलभोजनश्चैव तथा चान्येन वर्तयन् ॥ १८
वर्तयञ्शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः। विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सिद्धिकाङ्क्षया ॥ १९
चान्द्रायणानि विधिवल्लिङ्गानि विविधानि च। चातुराश्रम्ययुक्तानि धर्माधर्माश्रयाण्यपि ॥ २०
उपाश्रयानप्यपरान्पाखण्डान्विविधानपि। विविक्ताश्च शिलाछायास्तथा प्रस्रवणानि च ॥ २१
पुलिनानि विविक्तानि विविधानि वनानि च। काननेषु विविक्ताश्च शैलानां महतीर्गुहाः ॥ २२
नियमान्विविधांश्चापि विविधानि तपांसि च। यज्ञांश्च विविधाकारान्विद्याश्च विविधास्तथा २३
वणिक्पथं द्विजक्षत्रवैश्यशूद्रांस्तथैव च। दानं च विविधाकारं दीनान्धकृपणादिषु ॥ २४
अभिमन्येत संधातुं तथैव विविधान्गुणान्। सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थौ काम एव च ॥ २५
प्रकृत्याऽऽत्मानमेवाऽऽत्मा एवं प्रविभजंत्युत। स्वाहाकारवषट्कारौ स्वधाकारनमस्क्रिये ॥ २६
यजनाध्ययने दानं तथैवाऽऽहुः प्रतिग्रहम्। याजनाध्यापने चैव तथाऽन्यदपि किंचन ॥ २७
जन्ममृत्युविधानेन तथा विशसनेन च। शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः [११]सनातनम् ॥ २८
प्रकृतिः कुरुते देवी भयं प्रलयमेव च। दिवसान्ते गुणानेतानतीत्यैकोऽवतिष्ठते ॥ २९
रश्मिजालमिवाऽऽदित्यस्तत्कालं संनियच्छति। एवमेवैष तत्सर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ॥ ३०
आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान्। एवमेतां प्रकुर्वाणः सर्गप्रलयधर्मिणीम् ॥ ३१
क्रियां क्रियापथे रक्तस्त्रिगुणस्त्रिगुणाधिपः। क्रियाक्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ॥ ३२
प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो। रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ॥ ३३
एवं द्वंद्वान्यतीतानि मम वर्तन्ति नित्यशः। मत्त एतानि जायन्ते प्रलये यान्ति मामपि ॥ ३४
निस्तर्तव्याण्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप। मन्यते पक्षबुद्धित्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ३५
भोक्तव्यानि ममैतानि देवलोकगतेन वै। इहैव चैनं भोक्ष्या[१२]मि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३६
सुखमेवं तु कर्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम। यावदेव तु मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ३७
भविष्यति न मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकम्। सुख[१३]दुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ॥ ३८
निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः। मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः ॥ ३९
मनुष्यत्वाच्च [१४]निरयं पर्यायेणोपगच्छ[१५]ति। एष एवं द्विजातीनामात्मा वै स गुणैर्वृतः ॥ ४०

---

१ क. °व कुशस्य प्र°। २ ग. °तः। शालिवानप°। ३ ख. पटत्रा°। ४ ख. तथोदकसुव°। ५ ख. °कालश्च ष°। ६ ख °भक्षोऽम्बुपि°। ७ क. °नि वर्णधर्माश्र°। ८ क. °मन्य तु सं°। ख. °मन्यवसं°। ९ क. च। स कृत्वाऽऽत्मा°। १० क ख. °त्पुनः। स्वा°। ११ ख. ग. क्रियापथम्। १२ क. °मि पापपुण्यफ°। १३ ग. °दुःखे हि। १४ क. नरकं १५ ग. °ति। य एवं वेत्ति नित्यं वै निरात्माऽऽत्मगु°।

तेन देवमनुष्येषु निरयं चोपपद्यते । ममत्वेनाऽऽवृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ॥ ४१
सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्तिषु । य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ॥ ४२
स एवं फलमाप्नोति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् । प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ॥ ४३
प्रकृतिश्च तथाऽऽप्नोति त्रिषु लोकेषु कामगा । तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ ४४
त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात्प्राकृतानि ह । अलिङ्गप्रकृतित्वाच्च लिङ्गैरप्यनुमीयते ॥ ४५
तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्धि मन्यते । स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणम् ॥ ४६
व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्माण्यात्मनि मन्यते । श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यथ ॥ ४७
रागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्विह गुणैः सह । अहमेतानि वै कुर्वन्ममैतानीन्द्रियाणि ह ॥ ४८
निरिन्द्रियो हि मन्येत व्रणवानस्मि निर्व्रणः । अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालं कालमात्मनः ॥ ४९
असत्त्वं सत्त्वमात्मानममृतं मृतमात्मनः । अमृत्युं मृत्युमात्मानमचरं चरमात्मनः ॥ ५०
अक्षेत्रं क्षेत्रमात्मानमसङ्गं सङ्गमात्मनः । अतत्त्वं तत्त्वमात्मानमभवं भवमात्मनः ॥ ५१
अक्षरं क्षरमात्मानमबुद्धत्वाद्धि मन्यते । एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ५२
सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति[3] । जन्मान्तरसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति ॥ ५३
तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च । चन्द्रमा इव कोशानां पुनस्तत्र सहस्रशः ॥ ५४
नीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादेवमेव कुबुद्धिमान् । कला पञ्चदशी योनिस्तद्धाम इति पठ्यते ॥ ५५
नित्यमेव विजानीहि सोमं वै षोडशांशकैः । कलया जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ॥ ५६
धीमांश्चायं न भवति नृप एवं हि जायते । षोडशी तु कला सूक्ष्मा स सोम उपधार्यताम् ॥ ५७
ने तूपयुज्यते देवैर्देवानपि युनक्ति सः । ममत्वं क्षपयित्वा तु जायते नृपसत्तम ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु स एव त्रिगुणो भवेत् ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे वसिष्ठकरालजनकसंवादे एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३५५१

अथ द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

जनक उवाच—

अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबन्ध इष्यते । स्त्रीपुंसयोर्वा संबन्धः स वै पुरुष उच्यते ॥ १
ऋते तु पुरुषं नेह स्त्री गर्भान्धारयत्युत । ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्तते तथा ॥ २
अन्योन्यस्याभिसंबन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात् । रूपं निर्वर्तयेदेतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ ३
रत्यर्थमतिसंयोगादन्योन्यगुणसंश्रयात् । ऋतौ निर्वर्तते रूपं तद्वक्ष्यामि निदर्शनम् ॥ ४

---

१ ख. °मू । प्राणान्द्वारा° । २ क. ग. कर्मणाऽऽत्म° । ३ ग °ति । धाम्ना धामस° । ४ क. लोकानां । ५ ग. कलाः । ६ ख. ग. इव । ७ ख. पद्यते । ८ ख. ग. °मेतद्द्विजा° । ९ क. °दशात्मकम् । क° । ग. °दशीं कलाम् । क° । १० क. कला पञ्चदशी तेजस्ते पुनश्च कुबु° । ११ ग. °न् । धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एव तु जा° । १२ क. न भूयश्चेज्य° । १३ ग. द्विगुणो । १४ ग. °योर्भगवन्संबन्धस्तु तदुच्य° । १५ क. °पं प्रतिनिवर्तते । अ° । १६ ख. °षु । गत्यर्थानभिसं° ।

ये गुणाः पुरुषस्येह ये च मातुर्गुणास्तथा। अस्थि स्नायु च मज्जा च जानीमः पितृतो द्विज॥५
त्वङ्मांसशोणितं चेति मातृजान्यनुशुश्रुम। एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदशास्त्रेषु पठ्यते॥ ६
प्रमाणं यच्च वेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते। वेदशास्त्रप्रमाणं च प्रमाणं तत्सनातनम्॥ ७
एवमेवाभिसंबन्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ। यच्चापि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते॥ ८
अथवाऽनन्तरकृतं किंचिदेव निदर्शनम्। तन्ममाऽऽचक्ष्व तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वदा॥ ९
मोक्षकामा वयं चापि काङ्क्षामो यदनामयम्। अजेयमजरं नित्यमतीन्द्रियमनीश्वरम्॥ १०

वसिष्ठ उवाच—

यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम्। एवमेतद्यथार्थो वक्ष्ये तत्त्वग्राही यथा भवान्॥ ११
धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः। न च ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथातत्त्वं नरेश्वर॥ १२
यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः। न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा॥ १३
भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः। यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा॥१४
ग्रन्थस्यार्थं स पृष्टस्तु मादृशो वक्तुमर्हति। यथातत्त्वाभिगमनादर्थं तस्य स विन्दति॥ १५
न यः समुत्सुकः कश्चिद्ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान्। स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात्॥
*अज्ञात्वा ग्रन्थतत्त्वानि वादं यः कुरुते नरः। लोभाद्वाऽप्यथवा दम्भात्स पापी नरकं व्रजेत्॥
निर्णयं चापि च्छिद्रात्मा न तद्वक्ष्यति तत्त्वतः। सोऽपीहास्यार्थतत्त्वज्ञो यस्मान्नैवाऽऽत्मवानपि॥
तस्मात्त्वं शृणु राजेन्द्र यथैतदनुदृश्यते। यथा तत्त्वेन सांख्येषु योगेषु च महात्मसु॥ १९
यदेव योगाः पश्यन्ति सांख्यं तदनुगम्यते। एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान्
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जाऽस्थि स्नायु च। एतदैन्द्रियकं तात यद्भवानित्थमात्थ माम्॥
द्रव्याद्द्रव्यस्य निर्वृत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा। देहाद्देहमवाप्नोति बीजाद्बीजं तथैव च॥ २२
निरिन्द्रियस्य बीजस्य निर्द्रव्यस्यापि देहिनः। कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः २३
गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव विरमन्ति च। एवं गुणाः प्रकृतिजा जायन्ते न च यान्ति च॥ २४
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जाऽस्थि स्नायु च। अष्टौ तान्यथ शुक्रेण जानीहि प्राकृतेन वै॥
पुमांश्चैवापुमांश्चैव त्रीलिङ्गं प्राकृतं स्मृतम्। वायुरेष पुमांश्चैव रस इत्यभिधीयते॥ २६
अलिङ्गा प्रकृतिर्लिङ्गैरुपलभ्यति साऽऽत्मजैः। यथा पुष्पफलैर्नित्यं+ मूर्तं चामूर्तयस्तथा॥ २७
एवमप्यनुमानेन स लिङ्गमुपलभ्यते। पञ्चविंशतिकस्तात लिङ्गेषु नियतात्मकः॥ २८
अनादिनिधनोऽनन्तः सर्वदर्शनकेवलः। केवलं त्वभिमानित्वाद्गुणेषु गुण उच्यते॥ २९
गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः। तस्मादेवं विजानन्ति ये जना गुणदर्शिनः॥ ३०
यदा त्वेष गुणानेतान्प्राकृतानभिमन्यते। तदा स गुणवानेव गुणभेदान्प्रपश्यति॥ ३१
यत्तद्बुद्धेः परं प्राहुः सांख्ययोगं च सर्वशः। बुध्यमानं महाप्राज्ञाः प्रबुद्धपरिवर्जनात्॥ ३२

* अयं श्लोको ग. पुस्तके नास्ति। + इत आरभ्याग्रे 'प्रकृतिं प्रसवात्मिकाम्' इत्येतत्पर्यन्तं त्रुटितं ख. पुस्तके।

१ क. च याति नः पि°। २ ग. °धर्मोन्न वि°। ३ क. अन्यद्वाऽन°। ४ क. °था तद्वै जन्म गृह्णाति चेतनः। धा°। ग. °था तद्वै तत्त्वं गृह्णाद्यथा। ५ क. ह्यर्थ। ६ क. °ते। याथालध्येन। ७ ग. सांख्यैस्तदभिकथ्यते। ८ क. जायन्ते। ९ क. ख. शुभम्। १० क. रेत। ११ क. °ङ्गि उप°। १२ ग. °ति चाऽऽत्म°। १३ ग. °त्मकम्। अ°। १४ ग. °वलम्। के°। १५ क. °लं बलवानीशगुणे°। १६ क. °गुणेषु कु°। १७ ग. °व परमेनावप°। १८ ग. °शः। नर प्रबुद्धिमान्महाप्राज्ञः प्र°।

अप्रबुद्धं यथा व्यक्तं स्वगुणैः प्राहुरीश्वरम् । निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ ३३
प्रकृतेश्च गुणानां च पञ्चविंशतिकं बुधाः । सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ॥ ३४
*यदा प्रबुद्धमव्यक्तमवस्थात(प)ननी(भी)रवः । बुध्यमानं न बुध्यन्तेऽवगच्छन्ति समं तदा ३५
एतन्निदर्शनं सम्यङ्न्न सम्यगनुदर्शनम् । बुध्यमानं प्रबुध्यन्ते द्वाभ्यां पृथगरिंदम ॥ ३६
परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिदर्शनम् । एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥ ३७
पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं तदा सम्यक्प्रचक्षते । एकत्वदर्शनं चास्य नानात्वं चास्य दर्शनम् ॥ ३८
तत्त्ववित्तत्त्वयोरेव पृथगेतन्निदर्शनम् । पञ्चविंशतिभिस्तत्त्वं तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३९
+निस्तत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाहुर्मनीषिणः । वर्ज्यस्य वर्ज्यमाचारं तत्त्वं तत्त्वात्सनातनम् ॥ ४०

करालजनक उवाच—

नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतद्द्विजसत्तम । पश्यतस्तद्धि संदिग्धमेतयोर्वै निदर्शनम् ॥ ४१
तथा बुद्धप्रबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ । स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः ॥ ४२
अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् । तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमिव मेऽनघ ॥ ४३
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनम् । द्वंद्वं चैवानिरुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ॥ ४४
विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च । सांख्ययोगं च कृत्स्नेन बुद्धाबुद्धिं पृथक्पृथक् ॥ ४५

वसिष्ठ उवाच—

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि । योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥ ४६
योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् । तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्विद्याविदो जनाः ॥ ४७
एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च । प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मानसस्तथा ॥ ४८
मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च भोजने च नराधिप(?) । द्विकालं नोपभुञ्जीत शेषं भुञ्जीत तत्परः ॥ ४९
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा मुनिः । दशद्वादशभिर्वाऽपि चतुर्विंशात्परं यतः ॥ ५०
स चोदनाभिर्मतिमान्नाऽऽत्मानं चोदयेदथ । तिष्ठन्तमजरं तं तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ॥ ५१
विश्वात्मा सततं ज्ञेयं इत्येवमनुशुश्रुम । द्रव्यं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः ॥ ५२
विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । पूर्वरात्रे परार्धे च धारयीत मनो हृदि ॥ ५३
स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर । मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥ ५४
स्थाणुवच्चाप्यकम्प्यः स्याद्दारुवच्चापि निश्चलः । बुद्ध्या विधिविधानज्ञस्ततो युक्तं प्रचक्षते ॥ ५५
न शृणोति न चाऽऽघ्राति न च पश्यति किंचन । न च स्पर्शं विजानाति न च संकल्पते मनः
न चापि मन्यते किंचिन्न च बुध्येत काष्ठवत् । तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ ५७

* इदमर्धं ग. पुस्तके नास्ति । + इदमर्धं क. पुस्तके नास्ति ।

१ ग. °माने न । २ ग. °न्ते न ग° । ३ ग. मतं । ४ ग. °म्यग्ग्रन्थदर्शनद° । ५ ग. °तिविष्णोऽयं । ६ ग. तद्व-भिस्तत्त्व° । ७ ग. वर्गस्य । ८ ग. वर्गमात्मानं त° । ९ क. बुद्धं प्र° । १० क. °द्धात्मा बु° । ११ ग. °म् । बुद्धं जहात्य-बुद्धं च बु° । १२ क. च सांख्येन पृथक्त्वेन पृथक्स्थितिः । व° । १३ क. °त्यं तु योगेन ध्यान° । १४ क. °पि तद्विधत्वान्न हु° । १५ क. °यामः सत्त्वगु° । १६ क. तत्त्वतः । १७ क. °पि पञ्चविंशा° । १८ क. °रंतर । संवादादीभि° । १९ क. °रत्वं तु । २० क. °द्यदीन° । २१ क. लघुवागाजि° । २२ क. वाचयित्वा । २३ क. नित्यं । २४ ग. न रंस्यति न पश्यति । द्वि° २५ क. चाविम° । २६ ग. बुध्यति । २७ ग. °णः । निवाते हि ।

न भाति हि यथा [1]दीपो दीप्तिस्तद्वच्च दृश्यते । निर्लिङ्गश्चाधश्चोर्ध्वं च तिर्यग्गतिमवाप्नुयात् ॥५८
तदा तदुपपन्नश्च यस्मिन्दृष्टे च कथ्यते । हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तात मद्विधैः ॥ ५९
निर्धूम इव सप्तार्चिरादित्य इव रश्मिवान् । वैद्युतोऽग्निरिवाऽऽकाशे पश्यंत्यात्मानमात्मनि॥ ६०
यं पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिममृतात्मकम् ६१
तदेवाऽऽहुरणुभ्योऽणु तन्महद्भ्यो महत्तरम् । सर्वत्र सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ६२
बुद्धिद्रव्येण दृश्येन मनोदीपेन लोककृत् । महतस्तमसस्तात पारे तिष्ठन्[3] तामसः ॥ ६३
तमसो दूर इत्युक्तस्तत्त्वज्ञैर्वेदपारगैः । विमलो विमतश्चैव निर्लिङ्गोऽलिङ्गसंज्ञकः ॥ ६४
योग एष हि [4]लोकानां किमन्यद्योगलक्षणम् । एवं पश्यन्प्रपश्येत आत्मानमजरं परम् ॥ ६५
योगदर्शनमेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया । [5]सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानिदर्शनम् ॥ ६६
अव्यक्तमाहुः [6]प्रख्यानं परां प्रकृतिमात्मनः । तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम ॥ ६७
अहंकारस्तु महतस्तृतीय इति नः श्रुतम् । पञ्चभूतान्यहंकारादाहुः [8]सांख्यात्मदर्शिनः ॥ ६८
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्चापि षोडश । पञ्च चैव विशेषाश्च तथा पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ ६९
एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः । सांख्ये सांख्यविधानज्ञा नित्यं सांख्यपथे स्थिताः
यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते । लीयन्ते प्रतिलोमानि गृह्यन्ते चान्तरात्मना ॥ ७१
आनुलोम्येन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः । गुणा गुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ७२
सर्गप्रलय एतावान्प्रकृतेर्नृपसत्तम । एकत्वं [10]प्रलये चास्य बहुत्वं च [11]तथा सृजि ॥ ७३
एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञानकोविदैः । अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनम् ॥ ७४
एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरनुतत्त्ववान् । एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ॥ ७५
बहुधाऽऽत्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकाम् । [12]तच्च क्षेत्रं महानात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥ ७६
अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः । अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतम् ॥ ७७
क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं[13] क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते । अव्यक्तिके पुरे शेते पुरुषश्चेति कथ्यते ॥ ७८
अन्यदेव च क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते । क्षेत्रमव्यक्त इत्युक्तं[14] ज्ञातारं पञ्चविंशकम् ॥ ७९
अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्यज्ज्ञेयं तदुच्यते । ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ॥ ८०
अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरम् *। अनीश्वरमतत्त्वं च [15]तत्त्वं तत्पञ्चविंशकम् ॥ ८१
+सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्या न विद्यते । संख्या प्रकुरुते चैव प्रकृतिं च [16]प्रवक्ष्यते ॥ ८२
चत्वारिंशच्चतुर्विंशत्प्रतिसंख्याय तत्त्वतः । संख्या सह[17]प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः ॥ ८३
पञ्चविंशत्प्र[18]बुद्धात्मा बुध्यमान इति [19]श्रुतः । यदा बुध्यति आत्मानं तदा भवति [20]केवलः ॥ ८४
सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तव तत्त्वतः । एवमेतद्विजानन्तः साम्यतां प्रतियान्त्युत ॥ ८५

---

* इत उत्तरम् 'यथा मत्स्यो ह्यभिज्ञानात्' इत्येतत्पर्यन्तं त्रुटितं क. पुस्तके । + इदमर्धं ख. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. दीप्यदीप्तो दीपः प्र° । २ क. °द्विर्दृश्येत मानादि येन तल्लोकवैकृतम् । म° । ग. °द्विर्द्रव्ये° । ३ क. °मनामयः । त° । ४ क. योगानां । ५ क. सांख्ययोगं । ६ ग. प्रकृतिं । ७ ग. °तिवादिनः । ८ क. सांख्यविशारदाः । ए° । ९ ग. सज्यन्ते । १० क. प्रीतये । ११ क. °थाऽस्य तत् । ए° । १२ क. तत्त्वक्षे° । १३ क. ख. °क्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः । अ° । १४ क. ख. °क्तं तथा वै । १५ ख. तनुत्वमेकावि° । १६ ग. प्रचक्षते । १७ ख. °सप्रकृत्या नि° । १८ ग. °बुध्या यो बु° । १९ ख. स्मृतः । २० ग. केवलम् ।

सम्यङ्निदर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतेस्तथा । गुणवत्त्वाद्यथैतानि निर्गुणेभ्यस्तथा भवेत् ॥ ८६
न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः । विद्यते क्षरभावश्च न परस्परमव्ययम् ॥ ८७
पश्यन्त्यमतयो ये न सम्यक्तेषु च दर्शनम् । ते व्यक्तिं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनररिंदम ॥ ८८
सर्वमेतद्विजानन्तो न सर्वस्य प्रबोधनात् । व्यक्तिभूता भविष्यन्ति व्यक्तस्यैवानुवर्तनात् ॥ ८९
सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पञ्चविंशकः । य एवमभिजानन्ति न भयं तेषु विद्यते ॥ ९०

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे वसिष्ठकरालजनकसंवादे द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३६४१

अथ त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम । विद्याविद्ये त्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ १
अभेद्यमाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणः । सर्गप्रलय इत्युक्तं विद्याविद्ये च विंशकः ॥ २
परस्परस्य विद्या वै तन्निबोधानुपूर्वशः । यथोक्तमृषिभिस्तात सांख्यस्यातिनिदर्शनम् ॥ ३
कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतम् । बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषा इति नः श्रुतम्
विषयाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः । मनसः पञ्च भूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ॥ ५
अहंकारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः । अहंकारस्तथा विद्या बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ६
बुद्ध्या प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरः । विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ॥ ७
अव्यक्तमपरं प्राहुर्विद्या वै पञ्चविंशकः । सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयज्ञानस्य पारगः ॥ ८
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयं वै पञ्चविंशकम् । तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ॥ ९
विद्याविद्ये तु तत्त्वेन मयोक्ते वै विशेषतः । अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ १०
उभावेतौ क्षरावुक्तौ उभावेतावन(था)क्षरौ । कारणं तु प्रवक्ष्यामि यथाज्ञानं तु ज्ञानतः ॥ ११
अनादिनिधनावेतौ उभावेवेश्वरौ मतौ । तत्त्वसंज्ञावुभावेव प्रोच्येते ज्ञानचिन्तकैः ॥ १२
सर्गप्रलयधर्मित्वादव्यक्तं प्राहुरव्ययम् । तदेतद्गुणसंर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ॥ १३
गुणानां महदादीनामुत्पद्यति परस्परम् । अधिष्ठानं क्षेत्रमाहुरेतद्वै पञ्चविंशकम् ॥ १४
यदन्तर्गुणजालं तु तद्व्यक्तात्मनि संक्षिपेत् । तदहं तद्गुणैस्तैस्तु पञ्चविंशे विलीयते ॥ १५
गुणा गुणेषु लीयन्ते तदेका प्रकृतिर्भवेत् । क्षेत्रज्ञोऽपि तदा तावत्क्षेत्रज्ञः संप्रणीयते ॥ १६
*यदाऽक्षरं प्रकृतिर्यं गच्छते गुणसंज्ञिता । निर्गुणत्वं च वै देहे गुणेषु परिवर्तनात् ॥ १७

---

* इत आरभ्य सार्धश्लोको नास्ति ख. पुस्तके ।

---

१ ग. °णतत्त्वान्यथै° । २ ग. °न्त्यर्थैकम° । ३ ख. °न्तो भवान्सर्वत्र° । ४ ख. प्रविशन्ति । ५ ग. °वाऽऽत्मदर्शना° । ६ ख. °त्युक्तं स सर्वे प° । ७ ख. °शकम् । य । ८ ख. °स्परं द्विधा चैतत्त्वं निबो° । ९ ख. °स्याभिनिवेदन° । १० ख. °क्तस्य प° । ११ ख. °शकम् । स° । १२ ख. °नामित्युक्तं । १३ ग. °विद्यार्थत° । १४ ग. °योक्तान्तवि° । १५ ख. °थाविज्ञानज्ञा° । १६ ग. °ज्ञानुभावेन प्रो° । १७ ख. °सङ्गाय । १८ ग. °ष्ठानात्क्षेत्र° । १९ ग. यद्यन्त° । २० ग. °लं तदव्यक्ता° । २१ ग. तात क्षेत्र° । २२ ख. °ज्ञानं परिक्षयेत् । य° ।

एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षयात् । प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८
क्षरो भवत्येष यदा गुणवती गुणेष्वथ । प्रकृतिं त्वथ जानाति निर्गुणत्वं तथाऽऽत्मनः ॥ १९
तथा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्जनात् । अन्योऽहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ॥ २०
तदैषोऽन्यथतामेति न च मिश्रत्वमाव्रजेत् । प्रकृत्या चैष राजेन्द्र मिश्रोऽन्योऽन्यस्य दृश्यते २१
यदा तु गुणजालं तत्प्राकृतं विजुगुप्सते । पश्यते च परं पश्यंस्तदा पश्यन्न संसृजेत् ॥ २२
किं मया कृतमेतावद्योऽहं कालनिमज्जनः । यथा मत्स्यो ह्यभिज्ञानादनुवर्तितवाञ्जलम् ॥ २३
अहमेव हि संमोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् । मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्तितवानिह ॥ २४
मत्स्योऽन्यत्वंयथाज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते । आत्मानं तदवज्ञानादन्यं चैव न वेद्म्यहम् ॥ २५
ममास्तु धिक्कुबुद्धस्य योऽहं मग्न इमं पुनः । अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् ॥ २६
अयमनुभवेद्बन्धुरनेन सह मे क्षयम् । साम्यमेकत्वतां यातो यादृशस्तादृशस्त्वहम् ॥ २७
तुल्यतामिह पश्यामि सदृशोऽहमनेन वै । अयं हि विमलो व्यक्तमहमीदृशकस्तदा ॥ २८
योऽहमज्ञानसंमोहादज्ञया संप्रवृत्तवान् । संसर्गादतिसंसर्गात्स्थितः कालमिमं त्वहम् ॥ २९
सोऽहमेवं वशीभूतः कालमेतं न बुद्धवान् । उत्तमाधममध्यानां तामहं कथमावसे ॥ ३०
समानमायया चेह सहवासमहं कथम् । गच्छाम्यबुद्धभावत्वादिहेदानीं स्थिरो भव ॥ ३१
सहवासं न यास्यामि कालमेतं विवञ्चनात् । वञ्चितो ह्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ॥ ३२
न तत्तदपराद्धं स्यादपराधो ह्ययं मम । योऽहमत्राभवं सक्तः पराङ्मुखमुपस्थितः ॥ ३३
ततोऽस्मिन्बहुरूपोऽथ स्थितो मूर्तिरमूर्तिमान् । अमूर्तिश्चाप्यमूर्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः ॥ ३४
प्रकृत्या च तया तेन तासु तास्विह योनिषु । निर्ममस्य ममत्वेन विकृतं तासु तासु च ॥ ३५
योनिषु वर्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा । समता न मया काचिदहंकारे कृता मया ॥ ३६
आत्मानं बहुधा कृत्वा सोऽयं भूयो युनक्ति माम् । इदानीमवबुद्धोऽस्मि निर्ममो निरहंकृतः ३७
ममत्वं मनसा नित्यमहंकारकृतात्मकम् । अपलग्नामिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ॥ ३८
अनेन साम्यं यास्यामि नानयाऽहमचेतसा । क्षेमं मम सहानेन नैवैकमनया सह ॥ ३९
एवं परमसंबोधात्पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् । अक्षरत्वं निगच्छति त्यक्त्वा क्षरमनामयम् ॥ ४०
अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा । निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ४१
अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् । मयेह ज्ञानसंपन्नं यथा श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४२
निःसंदिग्धं च सूक्ष्मं च विशुद्धं विमलं तथा । प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ४३
सांख्ययोगो मया प्रोक्तः शास्त्रद्वयनिदर्शनात् । यदेव सांख्यशास्त्रोक्तं योगदर्शनमेव तत् ॥ ४४
प्रबोधनपरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते । विस्पष्टं प्रोच्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ४५
बृहच्चैवमिदं शास्त्रमित्याहुर्विदुषो जनाः । अस्मिंश्च शास्त्रे योगानां पुनर्भवपुरःसरम् ॥ ४६
पञ्चविंशात्परं तत्त्वं पठ्यते च नराधिप । सांख्यानां तु परं तत्त्वं यथावदनुवर्णितम् ॥ ४७

---

१ ख. °कृतिस्त्वथ । २ ख. °थाऽभिगु° । ३ ख. मिथ्याऽन्येषु स दृ° । ४ ख. पश्यंश्च । ५ ख. °हंकारनि° । ६ ग. °हादन्यमन्यज्जलाज्जलम् । म° । ७ क. °न्यत्वं यथाऽन्यद्वा उदकं नावम° । ८ ग. °मथ ज्ञा° । ९ ग. °दकं नाभि° । १० ग. °दभिज्ञा° । ११ ख. ग. °दन्यत्वं चैव वे° । १२ ख. °मत्र भवेदेवं दुराननसहक्ष° । १३ क. ग. °हादाज्ञ° । १४ °गोऽहंस्तु निःसङ्गः स्थितः । १५ क. °न् । मध्यमोऽहं हीनतरैस्तानहं । १६ क. °सा । मम । ग. °सा । मम तन्मानया कार्यमहं° । १७ ग. °कारकृ° । १८ ख. स्वयं । १९ ग. °व निरालम्बामि° । २० ख. °म् । शुद्धम° ।

बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः । बुध्यमानं च बुद्धत्वं प्राहुर्योगनिदर्शनम् ॥ ४८

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे वसिष्ठकरालजनकसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३६८९

अथ चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

वसिष्ठ उवाच—

अप्रबुद्धमथाव्यक्तमिमं गुणनिधिं सदा । गुणानां[1] धारयतां तत्त्वं सृजत्याक्षिपते तथा ॥ १
अजो हि क्रीडया भूप विक्रियां प्राप्त इत्युत । आत्मानं बहुधा कृत्वा नानेव प्रतिचक्षते ॥ २
एतदेवं विकुर्वाणो बुध्यमानो न बुध्यते । गुणानाचरते ह्येष सृजत्याक्षिपते तथा ॥ ३
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि । न त्वेवं बुध्यतेऽव्यक्तं सगुणं तात निर्गुणम् ॥ ४
कदाचित्त्वेव खल्वेतत्तदाहुः प्रतिबुद्धकम् । बुध्यते यदि चाव्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकम् ॥ ५
बुध्यमानो भवत्येष ममात्मक इति श्रुतः । अन्योन्यप्रतिबुद्धेन वदन्त्यव्यक्तमच्युतम् ॥ ६
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्युत । पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ॥ ७
षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् । सततं पञ्चविंशं तु चतुर्विंशं विबुध्यते ॥ ८
दृश्यादृश्ये ह्यनुगतं तत्स्वभावे महाद्युते । अव्यक्तं चैव तद्ब्रह्म बुध्यते[11] तात केवलम् ॥ ९
पञ्चविंशं चतुर्विंशमात्मानमनुपश्यति । बुध्यमानो यदाऽऽत्मानमन्योऽहमिति मन्यते ॥ १०
तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः । बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलां यथा(दा) ॥ ११
षड्विंशं राजशार्दूल तदा बुद्धः कृतो व्रजेत् । ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ॥ १२
निर्गुणां प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनाम् । ततः केवलधर्माऽसौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ॥ १३
केवलेन समागम्य विमुक्तात्मानमाप्नुयात् । एतत्तु तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरम् ॥ १४
तत्त्वसंश्रवणादेव तत्त्वज्ञो जायते नृप । पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १५
न चैव तत्त्ववांस्तात संसारेषु निमज्जति । एषामुपैति तत्त्वं हि क्षिप्रं बुध्यस्व लक्षणम् ॥ १६
षड्विंशोऽयमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः । केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥ १७
षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् । एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥ १८
चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य ह । एकत्वं वै भवेत्तस्य यदा बुद्ध्याऽनुबुध्यते ॥ १९
बुध्यमानेन बुद्धेन समतां याति मैथिल । सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा नराधिप ॥ २०

---

१ ख. °तिशुद्धत्वं प्रा° । २ क. °व्यक्तं निर्गुणानां नि° । ३ ग. °णानधार्यं ते ह्येष सृ° । ४ ख. ग. अजस्रं द्विजक्रीडार्थं विकुर्वन्ति जनाधिप । आ° । ५ क. ग. तान्येव । ६ ग. °चक्ष्यते । ७ क. ख. °दत्यपि । ८ ग. शमात्मक । ९ क. °शं तु कथ्यते । १० क. ख. °तमुभावेव म° । ११ क. महद्विते । १२ क. ख. °ते भावके° । १३ ग. °विंशश्चतु° । १४ ग. °श आत्मना च न प° । १५ क. ख. बुद्धिमशु° । १६ क. ख. °मलो य° । १७ ग. बुद्धकृतो । १८ ग. निर्गुणे । १९ ख. °त निरतस्तत्त्वबुद्धिमान् । ए° । ग. °त निरस्तस्तत्त्वबुद्धिमान् । ए° । २० क. बुद्धिं । २१ क. बुधस्य । २२ क. °शोऽहमि° । २३ ग. एतं वासार्थमि° । २४ क. यथा । ख. यद्वा तु ध्यानबुध्यतः । बु° । २५ ग. °ध्या न बु° । २६ ग. °मानाप्रबु° ।

निःसङ्गात्मानमासाद्य षड्विंशं कर्मजं विदुः । विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते ॥ २१
चतुर्विंशमगाधं च षड्विंशस्य प्रबोधनात् । एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानस्तु तेऽनघ ॥ २२
उक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यथाश्रुतिनिदर्शनात् । मशकोदुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः(कता) ॥ २३
मत्स्योदके यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते । एवमेव च गन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः ॥ २४
एतावन्मोक्ष इत्युक्तो ज्ञानविज्ञानसंज्ञितः । पञ्चविंशतिकस्याऽऽशु योऽयं देहे प्रवर्तते ॥ २५
एष मोक्षयितव्येति प्राहुरव्यक्तगोचरात् । सोऽयमेवं विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः ॥ २६
परश्च परधर्मा च भवत्येव समेत्य वै । विशुद्धधर्मा शुद्धेन नाशुद्धेन च बुद्धिमान् ॥ २७
विमुक्तधर्मा बुद्धेन समेत्य पुरुषर्षभ । वियोगधर्मिणा चैव विमुक्तात्मा भवत्यथ ॥ २८
विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत् । शुचिकर्मा शुचिश्चैव भवत्यमितबुद्धिमान् ॥ २९
विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना । केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै ॥
स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्यते ॥ ३०

एतावदेतत्कथितं मया ते तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वम् ।
अमत्सरस्त्वं प्रतिगृह्य बुद्ध्या सनातनं ब्रह्म विशुद्धमाद्यम् ॥ ३१
तद्वेदनिष्ठस्य जनस्य राजन्प्रदेयमेतत्परमं त्वया भवेत् ।
विधित्समानाय निबोधकारकं प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनम् ॥ ३२
न देयमेतच्च यथाऽनृतात्मने शठाय क्लीबाय न जिह्मबुद्धये ।
न पण्डितज्ञानपरोपतापिने देयं तथा शिष्यविबोधनाय ॥ ३३
श्रद्धान्विताायाथ गुणान्विताय परापवादाद्विरताय नित्यम् ।
विशुद्धयोगाय बुधाय चैव कृपावतेऽथ क्षमिणे हिताय ॥ ३४
विविक्तशीलाय विधिप्रियाय विवादहीनाय बहुश्रुताय ।
विनीतवेशाय नहैतुकात्मने सदैव गुह्यं त्विदमेव देयम् ॥ ३५
एतैर्गुणैर्हीनतमे न देयमेतत्परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः ।
न श्रेयसे योक्ष्यति तादृशे कृतं धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३६
पृथ्वीमिमां वा यदि रत्नपूर्णां दद्याददेयं त्विदमव्रताय ।
जितेन्द्रियाय प्रयताय देयं देयं परं तत्त्वविदे नरेन्द्र ॥ ३७
कराल मा ते भयमस्ति किंचिदेतच्छ्रुतं ब्रह्म परं त्वयाऽद्य ।
यथावदुक्तं परमं पवित्रं विशोकमत्यन्तमनादिमध्यम् ॥ ३८
अगाधमेतदजरामरं च निरामयं वीतभयं शिवं च ।
समीक्ष्य मोहं परवादसंज्ञमेतस्य तत्त्वार्थमिमं विदित्वा ॥ ३९
अवाप्तमेतद्धि पुरा सनातनाद्धिरण्यगर्भाद्धि ततो नराधिप ।
प्रसाद्य यत्नेन तमुग्रतेजसं सनातनं ब्रह्म यथा त्वयैतत् ॥ ४०

१ क. ग. वक्तव्यं । २ क. बुध्यस्व । ३ क. °न्यमन्यस्तथोभयोः । ४ क. °यं वेदेषु व° । ५ क. एतं मो° । ६ क. °क्षपथं विप्राः प्रा° । ७ क. °क्तमादरात् । ८ क. °धर्मयुक्तेन । ९ क. विशुद्धात्मा । १० ख. °त्वदीसिमा° । ११ क. ग. °रत्वं प्र° । १२ क. ख. चार्थं । १३ क. °म् । देवैकनि° । १४ ख. सोऽहं ।

पृष्टस्त्वया चाऽस्मि यथा नरेन्द्र तथा मयेदं त्वयि नोक्तमन्यत् ।
यथाऽवाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र महाज्ञानं मोक्षविदां परायणम् ॥ ४१

व्यास उवाच—

एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः । पञ्चविंशं मुनिश्रेष्ठा वसिष्ठेन यथा पुरा ॥ ४२
पुनरावृत्तिमाप्नोति परमं ज्ञानमव्ययम् । नाति बुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरम् ॥ ४३
एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानं भोः परमं मया । कथितं तत्त्वतो विप्राः श्रुत्वा देवर्षितो द्विजाः ॥ ४४
हिरण्यगर्भादृषिणा वसिष्ठेन समाहृतम् । वसिष्ठादृषिशार्दूलो नारदोऽवाप्तवानिदम् ॥ ४५
नारदाद्विदितं ब्रह्ममेतदुक्तं सनातनम् । मा शुचध्वं मुनिश्रेष्ठाः श्रुत्वैतत्परमं पदम् ॥ ४६
येन क्षराक्षरे भिन्ने न भयं तस्य विद्यते । विद्यते[3] तु भयं यस्य यो नैनं वेत्ति तत्त्वतः ॥ ४७
अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपद्रवान् । प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाश्नुते ॥ ४८
देवलोकं तथा तिर्यङ्मानुष्यमपि चाश्नुते । यदि वा मुच्यते वाऽपि तस्मादज्ञानसागरात् ॥ ४९
अज्ञानसागरे घोरे ह्यव्यक्तागाध उच्यते । अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भो द्विजाः ॥ ५०
*तस्मादगाधादव्यक्तादुपक्षीणात्सनातनात् । तस्माद्यूयं विरजस्का वितमस्काश्च भो द्विजाः ॥ ५१
एवं मया मुनिश्रेष्ठाः सारात्सारतरं परम् । कथितं[6] परमं मोक्षं यं ज्ञात्वा न निवर्तते ॥ ५२
न नास्तिकाय दातव्यं नाभक्ताय कदाचन । न दुष्टमतये विप्रा न श्रद्धाविमुखाय च ॥ ५३

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे वसिष्ठकरालजनकसंवादसमाप्तिनिरूपणं नाम
चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३७४३

अथ पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

लोमहर्षण उवाच—

एवं पुरा मुनीन्व्यासः पुराणं श्लक्ष्णया गिरा । दशाष्टदोषरहितैर्वाक्यैः सारतरैर्द्विजाः ॥ १
पूर्णमस्तमलैः शुद्धैर्नानाशास्त्रसमुच्चयैः । जातिशुद्धसमायुक्तं साधुशब्दोपशोभितम् ॥ २
पूर्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितम् । श्रावयित्वा यथान्यायं विरराम महामतिः ॥ ३
तेऽपि श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः पुराणं वेदसंमितम् । आद्यं ब्राह्माभिधानं च सर्ववाञ्छाफलप्रदम् ॥ ४
हृष्टा बभूवुः सुप्रीता विस्मिताश्च पुनः पुनः । प्रशशंसुस्तदा व्यासं कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥ ५

मुनय ऊचुः—

अहो त्वया मुनिश्रेष्ठ पुराणं श्रुतिसंमितम् । सर्वाभिप्रेतफलदं सर्वपापहरं परम् ॥ ६
प्रोक्तं श्रुतं तथाऽस्माभिर्विचित्रपदमक्षरम् । न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु वै प्रभो ॥ ७

---

* अयं श्लोकः क. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. महज्ज्ञानं । २ क. ग. पञ्चविंशो । ३ क. °ते न जरा शोको य एतद्वेत्ति । ४ क. °च्च मोहाद्वा पु° । ५ ग. यदा भवति कालेन त° । ६ क. °तं मोक्षशास्त्रं वै यद्गत्वा । ७ ग. शुभ्रैर्ना° । ८ ख. °क्तं सांख्यश° । ९ ग. °धुसाध्योप° । १० क. वाचयित्वा । ११ क. ख. मुनिवराः । १२ क. शिवम् ।

सर्वज्ञस्त्वं महाभाग देवेष्विव बृहस्पतिः । नमस्यामो महाप्राज्ञं[१] ब्रह्मिष्ठं त्वां महामुनिम् ॥ ८
येन त्वया तु वेदार्था भारते प्रकटीकृताः । कः शक्नोति गुणान्वक्तुं तव सर्वान्महामुने ॥ ९
अधीत्य चतुरो वेदान्साङ्गान्व्याकरणानि च[२] । कृ[३]तवान्भारतं शा[४]स्त्रं तस्मै[५] ज्ञानात्मने नमः ॥ १०
नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविन्दायत[६]पत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ ११
अज्ञानतिमिरान्धानां भ्रा[७]मितानां कुदृष्टिभिः । ज्ञानाञ्जनशलाकेन त्वया चोन्मीलिता दृशः ॥
ए[८]वमुक्त्वा समभ्यर्च्य व्यासं ते चैव पूजिताः । जग्मुर्यथागतं सर्वे कृतकृत्याः स्वमाश्रमम् ॥ १३
तथा मया मुनिश्रेष्ठा कथितं हि सनातनम् । *पुराणं सुमहापुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १४
यथा भवद्भिः पृष्टोऽहं संप्रश्नं द्विजसत्तमाः । व्यासप्रसादात्तत्सर्वं मया संपरिकीर्तितम् ॥ १५
इदं गृहस्थैः श्रोतव्यं यति[९]भिर्ब्रह्मचारिभिः । ध[१०]नसौख्यप्रदं नृणां पवित्रं पापनाशनम् ॥ १६
तथा ब्रह्मपरैर्विप्रैर्ब्राह्मणाद्यैः सुसंयतैः । श्रोतव्यं सुप्रयत्नेन सम्यक्श्रेयोभिकाङ्क्षिभिः ॥ १७
प्राप्नोति ब्राह्मणो विद्यां क्षत्रियो विजयं रणे । वैश्यस्तु धनमक्षय्यं शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १८
यं यं काममभिध्यायञ्शृणोति पुरुषः [११]शुचिः । तं तं काममवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः १९
पुराणं वैष्णवं त्वेतत्[१२]सर्वकिल्बिषनाशनम् । विशिष्टं सर्वशास्त्रेभ्यः पुरुषार्थोपपादकम् ॥ २०
एतद्वो यन्मयाऽऽख्यातं पुराणं वेदसंमितम् । श्रुतेऽस्मिन्सर्वदोषोत्थः पापराशिः प्र[१३]णश्यति २१
प्रयागे पुष्करे चैव कुरुक्षेत्रे तथाऽर्बुदे । उपोष्य यदवाप्नोति तदस्य श्रवणा[१४]न्नरः ॥ २२
यदग्निहोत्रे सुहुते वर्षे नाऽऽप्नोति वै फलम् । महापुण्यमयं विप्रास्तदस्य श्रवणात्सकृत् ॥ २३
य[१५]ज्ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले । मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति पु[१६]रुषः फल[१७]म् ॥ २४
तदाप्नोति[१८] फलं सम्यक्समाधानेन कीर्तनात् । पुराणेऽस्य हितो (?) विप्राः केशवार्पितमानसः
+यत्फलं क्रि(श्रि)यमालोक्य पुरुषोऽथ लभेन्नरः । तत्फलं समवाप्नोति यः पठेच्छृणुयादपि २६
इदं यः श्रद्धया नित्यं पुराणं वेदसंमितम् । यः पठेच्छृणुयान्मर्त्यः स याति भुवनं हरेः ॥ २७
श्रावयेद्ब्राह्मणो[१९] यस्तु सदा पर्वसु संयतः । एकादश्यां द्वादश्यां च विष्णुलोकं स गच्छति॥ २८
इदं यशस्यमायुष्यं सुखदं कीर्तिवर्धनम् । बलपुष्टिप्रदं नृणां धन्यं दुःस्वप्ननाशनम् ॥ २९
त्रिसंध्यं यः पठेद्विद्वाञ्श्रद्धया सुसमाहितः । इदं वरिष्ठमाख्यानं स सर्वमीप्सितं लभेत् ॥ ३०
रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् । भयाद्विमुच्यते भीत[२१] आपदापन्न आपदः ॥ ३१
जातिस्मरत्वं विद्यां च पुत्रान्मेधां[२२] पशून्धृतिम् । धर्मं चार्थं च कामं च मोक्षं तु लभते नरः ३२
यान्यान्कामानभिप्रेत्य पठेत्प्रयतमानसः । तांस्तान्सर्वानवाप्नोति *पुरुषो नात्र संशयः ॥ ३३

---

* इदमर्धं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति । + इदमर्धं ख. पुस्तक एव । * इतः प्रभृति ग. पुस्तके त्रुटितम् ।

---

१ क. महामते । २ ग. च । रक्षितं भार° । ३ ख. कृतं हि भार° । ४ ख. ग. येन । ५ क. योगात्मने । ६ क. °तचारुने° । ७ ग. तर्कज्ञानं । ८ ख. पाराशरं । ९ क. °भिर्धर्मचा° । १० क. धनारोग्यप्र° । ११ क. सुधीः । ख. सदा । १२ ख. °त्सद्यः कि° । १३ क. प्रशाम्यति । १४ ख. °णाद्द्विजाः । य° । १५ ख. °न्माघसु° । १६ ख. विपुलं । १७ क. °म् । यदा° । १८ क. °ति कलौ स° । १९ क. °म्यक्स्मृत्वा तु मधुसूदनम् । पुराणश्रवणादेव के° । २० क. °ज्ञानान्यस्तु । २१ क. ख. °तश्चौरान्मुच्येन्महाधनः । जा° । २२ क. °धां यशो धृति° ।

यश्चेदं सततं शृणोति मनुजः स्वर्गापवर्गप्रदं
विष्णुं लोकगुरुं प्रणम्य वरदं भक्त्यैकचित्तः शुचिः ।
भुक्त्वा चात्र सुखं विमुक्तकलुषः स्वर्गे च दिव्यं सुखं
पश्चाद्याति हरेः पदं सुविमलं मुक्तो गुणैः प्राकृतैः ॥ ३४

तस्माद्विप्रवरैः स्वधर्मनिरतैर्मुक्त्येकमार्गेप्सुभि-
स्तद्वत्क्षत्रियपुंगवैस्तु नियतैः श्रेयोर्थिभिः सर्वदा ।
वैश्यैश्चानुदिनं विशुद्धकुलजैः शूद्रैस्तथा धार्मिकैः
श्रोतव्यं त्विदमुत्तमं बहुफलं धर्मार्थमोक्षप्रदम् ॥ ३५

धर्मे मतिर्भवतु वः पुरुषोत्तमानां स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः ।
अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना नैव प्रभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥ ३६
धर्मेण राज्यं लभते मनुष्यः स्वर्गं च धर्मेण नरः प्रयाति ।
आयुश्च कीर्तिं च तपश्च धर्मं धर्मेण मोक्षं लभते मनुष्यः ॥ ३७
धर्मोऽत्र मातापितरौ नरस्य धर्मः सखा चात्र परे च लोके ।
त्राता च धर्मस्त्विह मोक्षदश्च धर्मादृते नास्ति तु किंचिदेव ॥ ३८
इदं रहस्यं श्रेष्ठं च पुराणं वेदसंमितम् । न देयं दुष्टमतये नास्तिकाय विशेषतः ॥ ३९
इदं मयोक्तं प्रवरं पुराणं पापापहं धर्मविवर्धनं च ।
श्रुतं भवद्भिः परमं रहस्यमाज्ञापयध्वं मुनयो व्रजामि ॥ ४०

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे रोमहर्षणमुनिसंवादे पुराणप्रशंसनं नाम
पञ्चचत्वारिंशदधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३७८३

समाप्तमिदमादिब्राह्माभिधं महापुराणम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

१ ख. °कचेताः शु° । २ ख. °मुक्तैक° । ३ ख. °यसंयुतैस्तु । ४ ख. °व्यं तदनुत्त° । ५ क. °वति वै पु° । ६ ख. °ण सौख्यं समुपैति सर्वम् । धर्मश्च मा° । ७ ख. °श्च ज्ञानप्रदश्चात्र सुखप्रदश्च । इ° । ८ ख. पापमतये । ९ ख. एवं ।